

INTERVENCIÓNS NO PATRIMONIO GALEGO PARA A INDUSTRIA HOSTALEIRA

TESE DE DOUTORAMENTO

2014

AUTORA

ALBERTA LORENZO ASPRES

DIRECTOR

JOSÉ RAMÓN SORALUCE BLOND

Departamento de Composición
UNIVERSIDADE DE A CORUÑA

Aos meus avós, *in memoriam*.

Aos meus pais, que proxectaron un mundo;
e a Óscar, que o habita.

AGRADECEMENTOS

Quixera agradecer a todas cantas persoas e institucións contribuíron a que esta investigación fose realidade, pois no solitario camiño da escritura dunha tese doutoral, eu nunca deixei de sentirme acompañada.

Ao director desta tese doutoral, José Ramón Soraluce Blond, pola súa implicación, dedicación, criterio e alento. Foi un privilexio contar coa súa axuda e guía ao longo deste traballo.

Ao Departamento de Composición Arquitectónica polo seu respaldo e apoio. Especialmente a Ramón José Yzquierdo Perrín por abrir aquelas portas para min pechadas; e a Enrique M. Blanco Lorenzo, que xunto con Patricia Sabín Díaz, aportáronme con moito entusiasmo o xermolo desta investigación.

Á Biblioteca da Escola Técnica Superior de Arquitectura, con cuxo persoal intercambiei moitas conversas e consellos; pero, sobre todo, coñecementos.

Á Subdirección Xeral de Conservación e Restauración de Bens Culturais da Dirección Xeral de Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia; en especial a Germán Hermida Noval e a Rosa María Aneiros Rodríguez, polo tempo compartido.

Á Excelentísima Deputación Provincial de A Coruña pola súa bolsa de investigación para o traballo Transformacións do Patrimonio Arquitectónico Galego para a súa explotación hoteleira, o derradeiro pulo que me faltaba para rematar esta tese doutoral.

A todas aquelas persoas que me deixaron entrar ata a cociña e sen cuxa participación esta investigación non sería posible. Mención especial merecen as irmáns Josefina e Pilar, do convento da Transfiguración do Noso Señor de Trasmañó, e Joaquín Miguel Villa Álvarez. Dicir que son xente de palabra é dicir pouco.

E finalmente aos meus seres máis queridos por ser o principal apoio e motor desta investigación.

RESUMO

O home realizou dende os tempos máis remotos construcións arquitectónicas para moi diversos fins e usos, adaptando a súa morfoloxía e características tipolóxicas a esas necesidades, acordando a súa estrutura e forma coa función que debían cumprir. Pero tamén foi unha constante a reutilización desas construcións e dos seus materiais en épocas posteriores para usos diferentes, o que supuxo destrucións e modificacións importantes que, en ocasións, engadían e aportaban novos elementos, transformando o monumento orixinal noutra construción híbrida, froito do seu devir histórico, enriquecéndollo en moitos casos e desvirtuándollo noutros.

A introdución na historia do monumento dun novo programa pon de manifesto varias cuestións: ¿como adaptar? ¿como transformar? ¿como rehabilitar? Pero nos casos en que devanditos monumentos son recuperados para a industria hoteleira xurde unha nova pregunta: ¿ata que punto é sacrificable a súa memoria arquitectónica para desempeñar a nova función de xeito racional e rendible?

Palabras chave: Patrimonio. Monumento. Rehabilitación. Reutilización. Galicia

Resumen

El hombre realizó desde los tiempos más remotos construcciones arquitectónicas para muy diversos fines y usos, adaptando su morfología y características tipológicas a esas necesidades, acordando su estructura y forma con la función que debían cumplir. Pero también fue una constante la reutilización de esas construcciones y de sus materiales en épocas posteriores para usos diferentes, lo que supuso destrucciones y modificaciones importantes que, en ocasiones, añadían y aportaban nuevos elementos, transformando el monumento original en otra construcción híbrida, fruto de su devenir histórico, enriqueciéndolo en muchos casos y desvirtuándolo en otros.

La introducción en la historia del monumento de un nuevo programa pone de manifiesto varias cuestiones: ¿cómo adaptar? ¿cómo transformar? ¿cómo rehabilitar? Pero en los casos en que dichos monumentos son recuperados para la industria hotelera surge una nueva pregunta: ¿hasta qué punto es sacrificable su memoria arquitectónica para desempeñar la nueva función de manera racional y rentable?

Palabras clave: Patrimonio. Monumento. Rehabilitación. Reutilización. Galicia

Abstract

Men have built, since the earliest times, architectural constructions with very different purposes and uses, adapting their morphology and typological features to suit those needs, designing their structure accordingly to the function they must comply. But it was also a constant the reuse of the buildings and their materials, at later times, for different uses, which meant destruction and major changes that, occasionally, added new elements, transforming the original monument building into an hybrid construction, the result of its historic evolution, sometimes enriching it, and other times misrepresenting it.

The introduction of a new program in the history of the monument highlights several issues: how to adapt? how to transform? how to rehabilitate? But in the cases where these monuments are recovered for the hospitality industry a new question arises: to what extent is possible to sacrifice your architectural memory to perform the new function in a rational and profitable way?

Key words: Heritage. Monument. Rehabilitation. Reuse. Galicia

ÍNDICE

1. PAUTAS DA INVESTIGACIÓN	11
1.1. Intencións	
1.2. Metodoloxía	
1.3. Estrutura	
2. DO MONUMENTO COMO DOCUMENTO AO MONUMENTO COMO RECURSO	35
2.1. Evolución histórica da valoración do Patrimonio	
2.2. Antigos edificios para novos usos	
2.3. A industria hoteleira como novo destino	
3. PARÁMETROS DE ANÁLISE	175
3.1. Autenticidade. Herdanza arquitectónica	
3.2. Identidade. Estrutura formal	
3.3. Acción operativa. Intervir no patrimonio	
3.4. Programa. Necesidades da función	
4. GALICIA. CASOS DE ESTUDO	259
4.1. Arquitectura relixiosa	
4.2. Arquitectura civil	
4.3. Arquitectura industrial	
4.4. Arquitectura militar	
4.5. Falso arquitectónico	
4.6. Hospedaría	

5. EPÍLOGO. OPCIÓN DE FUTURO	775
5.1. Epílogo	
5.2. Opción de futuro	
6. CONCLUSIONES	867
6.1. Conclusiones particulares	
6.2. Conclusiones xerais	
6.3. Líneas de investigación	
7. ANEXOS	891
7.1. Fontes e bibliografía	
7.2. Referencias gráficas	
7.3. Contido	

CAPÍTULO 1.

PAUTAS DA INVESTIGACIÓN

Dende pequena a Historia foi unha das miñas materias favoritas. Sempre me sentín atraída polo coñecemento duns sucesos dignos de memoria e convertidos en historias para unha mellor comprensión da evolución do ser humano, xa sexa política, económica, social ou cultural. Se cadra por iso, cando estaba a cursar o Máster en Rehabilitación Arquitectónica impartido na Escola Técnica Superior de Arquitectura de A Coruña e se presentou o traballo final como unha elección entre un proxecto de rehabilitación ou un traballo de investigación, decidínme pola segunda opción.

Por diversas circunstancias –ou casualidades– da lista proposta para levar a cabo devandita investigación –que incluía importantes exemplos do Patrimonio Galego como o de Santa María de Montederramo (Ourense), Santa Catalina de Montefaro (Ares, A Coruña), Santa María de Melón (Ourense) ou a fortaleza de Monte Real (Baiona, Pontevedra)– o monumento escollido foi o mosteiro de Santa María de Monfero.

Mentres negociaba co único compañeiro do grupo que daquela tiña coche sobre a boa idea que sería facer unha excursión polas Fragas do Eume e visitar de paso o mosteiro de Monfero, consultaba na biblioteca da Escola dous libros clave. O primeiro –*Historia del Monasterio de Santa María de Monfero*, de López Sangil– facía un percorrido pola historia do edificio ata a súa desamortización e anticipábame sobre o estado de ruína e deterioro no que me atoparía ao conxunto na miña posterior visita, a pesar de transcorrer case unha década dende a publicación do mesmo. O segundo –*Monfero, ideas: concurso de ideas para a rehabilitación do Mosteiro de Santa María de Monfero como hotel monumento*, dirixido por Lois González– aportárame un dato fundamental: o mosteiro formaba parte dun proxecto de promoción turística da Dirección Xeral de Turismo da Xunta de Galicia consistente na reconversión hoteleira de cinco mosteiros galegos que se atopaban nun lamentable estado.

Ademais de Monfero, incluíanse en devandito proxecto San Clodio de Leiro –inaugurado en marzo do 2000–, Santo Estevo de Ribas de Sil –aberto como Parador de Turismo en xullo de 2004–, Santa María de Aciveiro –inserida en Pousadas de Compostela en novembro de 2004– e Santa María de Melón.

O xermolo xa estaba plantado.

INTENCIONS

Quen perde as súas orixes, perde a súa identidade.

Joan SALVAT-PAPASSEIT (1894-1924).

O interese pola conservación dos monumentos non é un tema novo, pero a maneira de abordar a relación entre estes e a industria hoteleira si pode selo. Son poucos os estudos que tratan sobre a recuperación de edificios históricos para destinalos a novos usos, e escasos se falamos de usos hoteleiros. Por outra banda, non existe ningunha investigación que afronte este tipo de intervencións en Galicia, e sobre todo dende o punto de vista arquitectónico.

A relación da arquitectura coa industria hoteleira é desde sempre un dos puntos de lanzamento de novas solucións e atrevidas innovacións, respondendo ás máis intensas esixencias dunha actividade que busca a creatividade e a experimentación.

Historicamente, a hostalaría sempre foi un medio extremadamente tradicionalista. O establecemento hoteleiro era visto como unha casa fóra da casa, pretendendo ser só iso, un espazo de comodidade, de calidade, sen grandes diferenzas e sen novos modelos de habitar.

Coa aparición de políticas nacionais de turismo entendidas como ferramentas de estratexias sociopolíticas e co desenvolvemento da industria do turismo na segunda metade do século XX, o *hotel* adquire unha maior visibilidade, esencialmente baseada en novos paradigmas relacionados coa vivenda. O establecemento hoteleiro e a súa función sofren así significativas alteracións desde a súa orixe. Dun espazo de vivenda temporal eminentemente funcional evoluciona para unha unidade de vivenda con múltiples facetas, con gran capacidade e necesidade de innovación.

Xorden así a nivel internacional estruturas de crecente grao de complexidade, non só a nivel programático, senón tamén na sofisticación da súa oferta. O establecemento hoteleiro preséntase como testemuño dunha arquitectura-tipo ou mesmo como elemento difusor dun estilo de vida, ora nacionalista, ora cosmopolita.

Paralelamente, o hotel inserido nunha industria con crecentes desafíos, inicia unha procura por recrear novos espazos de experimentación, elevando a exploración arquitectónica a unha necesidade de innovación, creatividade e sorpresa, non tan común en programas relacionados co habitar. Como resultado, novas procuras por parte do público e novas creacións por parte da industria levan á aparición de estruturas icónicas, con elevados índices de interacción cos seus usuarios e co contexto onde se insiren.

O impacto é transversal. Ao nivel do Patrimonio Histórico verificamos a aparición de novas solucións de revitalización, introducindo na súa historia un novo programa –a industria hoteleira–. Mosteiros, pazos, fábricas, hospitais... entre moitos outros elementos, moitas veces localizados en puntos xeográficos estratéxicos, con características únicas desde un punto de vista estacional, aparecen como posible resposta ás novas necesidades dun crecente público.

A cuestión fundamental iníciase co cambio de uso e de programa. ¿Como transformar? ¿Como reconstruír? ¿Como adaptar? Tendo como base un patrimonio moitas veces de alto valor histórico e de fundamental presenza na constitución e creación das nosas cidades, a reciclaxe de importantes edificacións sitúa ao arquitecto nun cruzamento de vontades complexas, creando novos obxectos con alto valor patrimonial, que simultaneamente deberán posuír a capacidade de funcionar de forma racional, funcional e rendible, como un hotel.

Intervir nun edificio xa existente esixe, inevitablemente, tomar postura ante a súa transformación no espazo e no tempo. Ao actuar nunha obra do pasado –remoto ou recente– a miúdo vémonos inmersos nunha estraña ilusión: os edificios semellan albergar en si mesmos a xénese da súa propia transformación, coma se existisen indefinidamente no tempo e no espazo, de maneira que o noso labor consiste, en última instancia, en desvelar a lei que levan implícita. Inconscientemente finximos crer que todo edificio é capaz de narrar como actuar en / sobre / xunto a el: tan só debemos saber ler as instrucións que nos indican como estendelo, envolvelo, baleiralalo, cubrilo, fragmentalo...

Proxectar / rehabilitar / transformar arquitecturas anteriores talvez non signifique senón descifrar as intencións ocultas de quen tempo atrás as proxectou, ser capaz de ler un edificio como a suma de diferentes textos xustapostos, como un palimpsesto onde rastrexar as trazas –ás veces só vagamente descifrables– da escritura previa que o orixinou.

Coa idea de centrar e estruturar o traballo formuláronse unha serie de cuestións relacionadas cos conceptos que aparecen no título do mesmo.

E ao mesmo tempo, o feito de poñerlle un nome á investigación supón poñer en evidencia os problemas aos que nos enfrontamos durante este longo proceso e, en certa medida, dar os primeiros pasos para resolvelos.

Así, en relación aos conceptos de *patrimonio arquitectónico, rehabilitación, industria hoteleira e Galicia* xurdiron as preguntas iniciais:

- *¿Existen paralelismos entre os diferentes exemplos de arquitecturas recuperadas para a industria hoteleira?*
- *¿Adáptase unha tipoloxía mellor ca outra á nova función hoteleira?*
- *¿Inflúe o tipo de hotel –entendido como tipoloxía arquitectónica– na demanda turística?*

Estas preguntas supoñen enfrontarse a un amplo campo de actuación pero tamén dan unhas pautas para limitar e ordenar ese campo.

Asemade, todas estas cuestións propostas inicialmente conduciron ás seguintes hipóteses:

- *A recuperación do Patrimonio Arquitectónico para a industria hoteleira supón a salvagarda e a autosuficiencia do devandito patrimonio, aumentando o seu prazo de vida e conformando un capítulo máis da súa historia.*
- *A acción da rehabilitación permite a reintrodución das antigas e obsoletas arquitecturas na vida activa da sociedade sen afastarse do concepto de monumento como obxecto de mera contemplación.*
- *A rehabilitación preséntase como a mellor garantía para a supervivencia do Patrimonio Arquitectónico.*

A investigación que segue non pretende outra cousa que a demostración destas hipóteses.

METODOLOXÍA

A procura dunha metodoloxía común aparece como un fin utópico á vez que irrenunciable.

Só a aceptación xeneralizada duns principios básicos
pode converter as actitudes individuais nunha proposta disciplinar e científica.

VV.AA.; *Monumentos y Proyecto*. Madrid 1990. Páx.7.

Punto de partida

Enfrontarse a unha investigación supón a asunción dunhas bases de partida.

Entendemos que a fonte fundamental para o coñecemento do patrimonio arquitectónico está constituída pola propia arquitectura, pola obra construída. Deste xeito empregouse aos edificios como o primeiro lugar do que extraer o coñecemento: visitar, percorrer, vivir o inmovible e o seu emprazamento. Nos casos nos que isto non foi de todo posible –porque a rehabilitación aínda non está totalmente executada– recorreuse aos rexistros documentais.

Tal feito explica que gran parte da información empregada nesta investigación proceda de fontes documentais inéditas. En concreto, os documentos dos proxectos de intervención de moitos dos casos proveñen dos arquivos profesionais de cada arquitecto ou dos arquivos da institución ou empresa promotora. Procurouse traballar en todo momento cos documentos primarios xerados polo propio autor, acompañando o resultado definitivo das tentativas e procuras que poidan aparecer.

Sen embargo, foi necesaria unha aproximación ao concepto de Patrimonio en xeral e ao contexto galego en particular.

O estudo e a preservación do patrimonio histórico alcanzou unha importancia no mundo enteiro difícil de explicar só dende a súa contribución ao coñecemento da historia e da arte ou dende o seu papel na industria do ocio. Por iso se realizou unha nova lectura de *Alegoría del patrimonio* de Françoise Choay¹. A obra, a través dunha evolución de cinco séculos polo significado do patrimonio como reflexo do estado da sociedade e dos interrogantes que a habitan, indaga no motivo do culto ao mesmo a través da súa relación coa memoria e o tempo.

Estes conceptos foron postos de manifesto, entre outros, por Sá Bravo en *El Monacato en Galicia*, onde ofrecía unha visión de conxunto da historia dos mosteiros galegos e das pequenas fundacións que deles dependeron, á vez que presentaba unha descrición arquitectónica dos inmobles conservados na segunda metade do século XX². Pretendía dar a coñecer unhas realidades –xa pasadas– pero que marcaron un selo diferencial na historia da nosa terra.

A conservación dos nosos vellos monumentos converteuse nun dos novos horizontes da historia da arquitectura máis cobizados polos investigadores. O descubrir que a historia non só foi enriquecendo e agregando elementos diversos aos venerables edificios do pasado, senón que, en sentido inverso, tamén empobreceu e subtraeu daqueles os rasgos máis

¹ CHOAY, F.; *Alegoría del Patrimonio*. Gustavo Gili. Barcelona 2007.

² DE SÁ BRAVO, H.; *El Monacato en Galicia*, dous volumes. Editorial Librigal. A Coruña 1972.

sobresaíntes da súa fisionomía orixinal, conduciu ao apaixonante e difícil exercicio de procura e análise crítica deste nova e complementaria faceta da historia da arquitectura.

Neste sentido resultou relevante a consulta de *De varia restauratione* –de Rivera Blanco– na que se realiza un percorrido polas distintas etapas da teoría e historia da restauración arquitectónica dende as orixes da disciplina ata o século XIX³. Analízase de xeito sinxelo e sumario as teorías máis importantes aparecidas sobre a materia durante os séculos XIX e XX en Europa, dende as posicións do *restauro arqueolóxico* xurdido en Roma, pasando pola *restauro estilístico* ata o *restauro crítico*.

Sen embargo, era necesario obter unha visión completa e global da restauración monumental española nun período comprendido entre o proceso desamortizador e as circunstancias políticas, sociais e ideolóxicas que rodearon a fractura da Guerra Civil, posterior á promulgación da Lei de 1933 sobre o Patrimonio Artístico Nacional. Ordieres Díez en *Historia de la restauración monumental en España (1835-1936)* enche este baleiro documental e permite descender ademais ao particular a través de notas, documentos e apéndices⁴.

De xeito similar pero para o territorio galego, Méndez Fonte en *La conservación de los monumentos arquitectónicos de Galicia (1840-1940)* introdúcenos no proceso de restauración e conservación de arquitectura monumental galega nese mesmo período, tendo en conta na súa formulación as circunstancias políticas, socioeconómicas e ideolóxicas que rodearon ao mesmo⁵. Deste xeito, a imaxe física dos edificios cobraba sentido a través do proceso de conservación que se levou a cabo nos mesmos, dando lugar a un texto histórico de carácter material cuxa linguaxe vén definida pola acción social. O traballo foi abordado dende a comprensión da biografía do monumento.

Por outra banda, o turismo está considerado unha complexa actividade que foi cambiando acorde ao desenrolo xeral do capitalismo ata transformarse hoxe –na era da globalización– nun dos piares económicos e ideolóxicos máis importantes.

De obrigada consulta resultaron as obras de Fernández Fúster, un dos autores con maior obra escrita en España sobre turismo –principalmente de masas–, visto como un factor determinante no crecemento económico xa que aínda non resultaba claro o

³ RIVERA BLANCO, J.J.; *De varia restauratione: teoría e historia de la restauración arquitectónica*. Abada. Madrid 2008.

⁴ ORDIERES DÍEZ, I.; *Historia de la restauración monumental en España (1835-1936)*; Instituto de Conservación y Restauración de Bienes Culturales. Madrid 1995.

⁵ MÉNDEZ FONTE, R.; *La Conservación de los Monumentos Arquitectónicos de Galicia (1840-1940)*. Embora editorial. Ferrol 2010.

Esta obra viña complementar en certa medida a FONTENLA SAN JUAN, C.; *Restauración e Historia del Arte en Galicia*. Cuaderno de Estudios Gallegos, Anexo XXV. Consejo Superior de Investigaciones Científicas - Instituto Padre Sarmiento de Estudios Gallegos. Santiago de Compostela 1997.

seu impacto ou papel no desenvolvemento, máis ben era visto como un redistribuídor do gasto e como un xerador de divisas entre as principais funcións e resultados⁶.

Historia del turismo en España en el siglo XX –de Puertas Montoro– percorre a historia do turismo no país dende as súas primeiras manifestacións a finais do século XIX ata a súa realidade actual, un mundo en plena transformación tecnolóxica, inmerso na dinámica mercado/produto e cun novo perfil de turistas⁷. Entre ambas etapas destacan a gran vitalidade dos anos de entreguerras e as insólitas experiencias turísticas durante a Guerra Civil. Lévanos a comprender que a pesar de toda a evolución existente, a instrumentalización que do turismo fixo a ditadura, o *boom* dos anos do desenrolismo e os millóns de turistas que chegaron ao país seguen sendo o único que erroneamente se asocia a un fenómeno cuxas manifestacións tiveron lugar ao longo de toda a pasada centuria.

50 años del turismo español. Un análisis histórico y estructural é unha obra dirixida por Bayón Mariné que proporciona –dende unha perspectiva científica– unha visión global, técnica, realista e crítica da actividade turística entre os anos 1950 e 1999, coas súas implicacións, influencias e a certeza como un feito social consolidado e crecente⁸.

Explorando na bibliografía existente que tratase a interacción Patrimonio e Turismo, a obra de Ulled Merino, *La recuperación de edificios históricos para usos turísticos*, fixa a súa atención na rehabilitación de edificios históricos para usos turísticos, sen limitarse aos puramente hoteleiros. Por riba da elección concreta de determinada actuación, a obra pon de manifesto o nivel técnico e profesional que hai que poñer ao servizo desta actividade, dende tres puntos de vista distintos: o do cidadán de a pé, o do arquitecto e o do responsable da explotación turística⁹.

De igual maneira foi fundamental a lectura de *El Marqués de la Vega Inclán y los orígenes del turismo en España* de Menéndez Robles, unha obra que ofrece máis do que aparenta no seu título¹⁰. Analizando a renovación do sector hoteleiro español e internacional para a atracción dun turismo masivo ao país a comezos do século XX, sentáronse as bases da moderna práctica turística en España a través da Comisaría Rexia de Turismo. Devanditas bases metodolóxicas –ampliadas e melloradas– mantéñense ata os nosos días.

⁶ FERNÁNDEZ FÚSTER, L.; *Introducción a la teoría y técnica del turismo*. Alianza Editorial. Madrid 1989.

⁷ PUERTAS MONTORO, X.; *Historia del turismo en España en el siglo XX*. Síntesis. Madrid 2007.

⁸ BAYÓN MARINÉ, F. (dir.); *50 años del turismo español. Un análisis histórico y estructural*. Centro de Estudios Ramón Areces. Madrid 1999.

⁹ ULLED MERINO, A.J.; *La recuperación de edificios históricos para usos turísticos. La experiencia española*. Tecniberia. Madrid 1986.

¹⁰ MENÉNDEZ ROBLES, M.L.; *El Marqués de la Vega Inclán y los orígenes del turismo en España*. Secretaría Xeral de Turismo, DL. Madrid 2006.

Método

Un conxunto de procedementos lóxicos a través dos cales se expoñen os problemas científicos e se poñen a proba as hipóteses e os instrumentos de traballo configuran ao método como unha estratexia adecuada para lograr un determinado fin: o do coñecemento.

A presente investigación foi desenrolada como investigación documental e investigación de campo, como corresponde á ciencia das artes que é a Arquitectura. A unión do método lóxico co método empírico-analítico define a metodoloxía hipotético-dedutiva empregada, a cal propón que unha hipótese pode ser analizada dedutiva ou indutivamente e comprobada experimentalmente; é dicir, procura darlle sentido á teoría relacionándolla coa realidade.

En consecuencia seguiu-se un procedemento de investigación articulado para describir os feitos analizados mediante un método que conxuga a indución e a dedución.

Nun primeiro momento identificouse a existencia de antecedentes nas arquitecturas rehabilitadas e analizouse o proceso evolutivo do concepto de Patrimonio ata a súa transformación nun recurso económico, chegando ata nós como unha herdanza arquitectónica en mal estado que ofrece a posibilidade de destinarse a un novo uso.

A industria hoteleira preséntase como unha opción válida para asegurar a vida destas edificacións, polo que a atención céntrase na relación existente entre o patrimonio arquitectónico e devandita industria.

Posteriormente determináronse uns invariantes que posibilitasen a definición dunhas constantes nas diversas intervencións –é dicir, uns *parámetros de análise*– e o recoñecemento dos diferentes tipos de exemplos para poder aplicalos, principalmente arquitecturas monacais. Devanditos exemplos foron estudados tanto documental como graficamente¹¹ para un mellor entendemento das súas características evolutivas, establecendo un conxunto de conclusións particulares que conduciron ás verificacións das hipóteses propostas ao principio da investigación.

¹¹ Foi necesaria unha reelaboración da totalidade das planimetrías das arquitecturas aquí analizadas. Nalgúns casos os planos existentes –FRANCO TABOADA + TARRÍO CARRODEGUAS–, como os de Santa María de Monfero, presentaban pouca variación con respecto á realidade construída –*apenas* trinta centímetros–; pero noutros inmobles, como por exemplo San Francisco de Valdedeus, as diferenzas entre as medidas establecidas no papel e realidade eran máis que alarmantes –chegaba a haber cinco metros de diferenza entre as plantas debuxadas e a realidade construída–. Noutros casos, como o convento beneditino de A Guarda ou o Parador de Baiona, as planimetrías existentes eran parciais –en función da zona de intervención–, sendo necesaria a elaboración dunha planimetría de conxunto.

ESTRUTURA

A lóxica do proxecto, sendo estritamente racional no seu deseño,
non parte de ningunha orde compositiva preestablecida, de ningún modelo formal ideoloxicamente desexado,
senón dun empírico esforzo por interpretar inventando e inventar interpretando.

SOLÁ-MORALES I RUBIÓ, M.; "La segunda historia del proyecto urbano", *UR*, 5. Barcelona 1988. Páx.24.

A investigación estrutúrase en catro partes que ordenan o traballo dende as fases de documentación ata as de elaboración e desenrolo do aporte específico da mesma.

Na primeira parte, documéntase a evolución do monumento entendido como documento ata a súa percepción como recurso económico dende tres puntos de vista complementarios e interconectados entre si.

Dende o Patrimonio Arquitectónico explórase como este chegou a sufrir un grande deterioro durante a primeira metade do século XIX, pero por sorprendente que parece non foi ata finais da centuria anterior cando entre os ilustrados franceses se comezou a prestar atención ao mesmo como elemento portador de memoria. E ao mesmo tempo que se consolidaba o interese pola súa defensa e conservación, producíase un considerable avance nas técnicas arquitectónicas coa incorporación de novos materiais e sistemas de intervención, así como unha crecente canle de coñecementos relativos á historia da arte, dos estilos e dos edificios en particular. A suma de tales circunstancias favorecería o xurdimento de posicións distintas á hora de intervir nun edificio histórico.

Dende a Rehabilitación –entendida como a reutilización dunha edificación para un fin diferente para o que foi erixida– observamos como foi unha constante na Historia da Arquitectura, transformando o inmovible orixinal noutra construción híbrida, froito do seu devir histórico, enriquecéndollo en moitos casos e desvirtuándollo noutros. A xustificación destes cambios responde a unha necesidade concreta que se traduce en función do obxectivo perseguido pola intervención. Segundo primen os intereses do monumento como documento, os da sociedade ou os do monumento como recurso, estaremos ante un cambio de uso requirido por unha necesidade cultural, social ou económica.

Finalmente, dende o Turismo e a industria hoteleira como un sector económico de peso no que no momento en que o turista ou viaxeiro demanda algo único –que non distinto–, pon no punto de mira ao patrimonio e á cultura. Explorando a evolución da interacción entre Patrimonio e Turismo, analízase a figura dos paradores nacionais como un punto de inflexión en devandita relación: nacían coa idea de harmonizar a salvagarda do patrimonio monumental español –garantindo a súa supervivencia– co pulo necesario para unha industria en constante desenvolvemento. De xeito similar, estúdase o caso paralelo das pousadas portuguesas.

Na segunda parte defínense uns parámetros de análise –a modo de metodoloxía aplicada– que fan posible explicar as características fundamentais, explorar os aspectos máis significativos dos monumentos –ou edificios históricos– recuperados en xeral, e dos destinados á industria hoteleira en particular. Devanditos parámetros determinan os elementos variables e as invariantes en función dos cales se explican as características das mencionadas edificacións. E á súa vez, estas variables de

estudo son precisas na asignación de atributos arquitectónicos que, de maneira clara e concisa, fixan os conceptos para evitar un discurso abstracto, hermético; permitindo estruturar a análise como un proceso para alcanzar o coñecemento da arquitectura rehabilitada.

Así catro foron os parámetros establecidos: autenticidade, identidade, acción operativa e programa.

A terceira parte céntrase nos casos de estudo escollidos para levar a cabo a presente investigación, realizando unha documentación detallada de cada un dos inmobles e desenrolando unha análise que permite definir a evolución histórica do edificio dende a súa fundación ata a súa conversión en establecemento hoteleiro.

No amplo Patrimonio monumental arquitectónico galego, os mosteiros e conventos constitúen un conxunto claramente diferenciado, polo que son a tipoloxía que centra este traballo. Dentro dos trinta e un conxuntos que están incluídos explicitamente no listado de Bens de Interese Cultural de Galicia, tan só cinco *funcionan* a día de hoxe como establecementos hoteleiros baixo a categoría de *hotel monumento*¹². Con todo, decidiuse incluír na presente investigación dous casos que están catalogados como *edificio de interese arquitectónico*, xa que non cremos que exista unha diferenciación real entre os inmobles declarados Monumento e os inmobles que non o están, pois entendemos que o patrimonio é aquilo co que unha cultura se sente identificada e a administración a través da declaración de Ben de Interese Cultural só ratifica esta condición pero non a outorga.

Ordenados segundo a data de redacción do primeiro proxecto –o que permite ver certa evolución no desenrolo das solucións adoptadas–, os casos de arquitectura relixiosa que conforman o corpus principal deste traballo son: o mosteiro beneditino de Santo Estevo de Ribas de Sil (Nogueira de Ramuín, Ourense), o convento beneditino da Transfiguración do Noso Señor (A Guarda, Pontevedra), o mosteiro cisterciense de Santa María de Aciveiro (Forcarei, Pontevedra), o mosteiro cisterciense de San Clodio de Leiro (Leiro, Ourense), o mosteiro de San Vicente do Pino –xunto co Pazo Condal– (Monforte de Lemos, Lugo), o convento das Oblatas ou do Carme de Abaixo (Santiago de Compostela) e o convento de San Francisco de Valdedeus (Santiago de Compostela).

Coa fin de completar e enriquecer a presente investigación decidiuse ampliar o ámbito de estudo con exemplos doutras tipoloxías para poder realizar análises comparativas tanto dende o punto de vista das intervencións realizadas como dos

¹² Segundo o Real Decreto 267/1999, na súa sección dezasete, o artigo corenta e nove define os hoteis monumento como *aqueles establecementos hoteleiros do grupo hoteis situados en bens de interese cultural declarados, catalogados ou inventariados como tales polo órgano competente da Xunta de Galicia, de conformidade ao establecido na Lei 8/1995, de 30 de outubro (...) do Patrimonio Cultural de Galicia.*

parámetros aplicados. Así, dentro da arquitectura civil galega escollemos o caso do Hospital Real de Santiago de Compostela; como exemplo de arquitectura industrial eliximos a Fábrica Torre Lombarda (Allariz, Ourense); e dentro da arquitectura militar analizamos a Torre - Fortaleza dos Andrade (Vilalba, Lugo). Por último, incorporamos dous casos de especial interese que veñen completar a análise levada a cabo na investigación, pero que polas súas características non poden ser incluídos en ningunha das categorías antes. Por unha banda incluimos o *falso arquitectónico* do Parador Nacional *Conde de Gondomar* de Baiona (Pontevedra), e a *hospedaría* de Santa María a Real de Oseira (San Cristovo de Cea, Ourense).

Entendemos que esta investigación non estaría de todo completa sen unha visión do que se está a realizar na actualidade no territorio galego, polo que tamén se inclúen os casos de Santa María de Melón (Ourense) e Santa María de Monfero (A Coruña).

Para rematar, na cuarta e última parte do traballo expóñense as conclusións obtidas –que van do particular ao xeral– xunto coas futuras liñas de investigación.

CAPÍTULO 2.
DO MONUMENTO COMO DOCUMENTO
AO MONUMENTO COMO RECURSO

EVOLUCIÓN HISTÓRICA DA VALORACIÓN DO PATRIMONIO

Son os monumentos ricos documentos históricos. Neles atópanse contidas,
conxuntamente coa súa propia beleza, as características dunha época da humanidade.
Son os libros de pedra nos que pode lerse a alma da Historia.

LÓPEZ OTERO, M.; *La técnica moderna en la conservación de monumentos*. Madrid 1932. Páx.6.

O proceso de destrución patrimonial: as crises do século XIX

Durante a primeira metade do século XIX deben considerarse tres grandes momentos a través dos cales o Patrimonio Arquitectónico, fundamentalmente de carácter relixioso, chegou a sufrir un grande deterioro.

O primeiro deles tivo lugar coa entrada en España das tropas francesas ao mando de Napoleón¹; entre as súas motivacións estaba a imposición dunha nova era revolucionaria a través da destrución daqueles símbolos cuxos significados remitisen a un pasado repudiado. A supresión das ordes regulares levou consigo a promulgación do Real Decreto do 9 de xuño de 1809 mediante o cal se pretendía que a venda dos bens monacais, xa convertidos en nacionais, servise como pago da Débeda Pública². Aínda que esta disposición non chegou a facerse efectiva, debida ao escaso tempo en que as tropas napoleónicas permaneceron na península, si abriu paso á concienciación que, posteriormente, se daría no ámbito político español. De aí que o exemplo fose seguido polos lexisladores constituíntes das Cortes de Cádiz poucos anos despois.

De feito, mediante o Decreto do 13 de setembro de 1813 –relativo ao pago da Débeda Nacional– as Cortes de Cádiz determinaron o destino das rendas das encomendas, os maestrazgos das ordes militares, os bens da extinguida Inquisición, as rendas dos conventos suprimidos e o sobrante das rendas dos que aínda subsistían. A vixencia deste decreto apenas duraría uns meses, pois a subida ao trono de Fernando VII –e con el a restauración do Absolutismo–, en 1814, levaría consigo a derogación de tódalas disposicións anteriores.

Un segundo momento deu comezo da man dos grupos revolucionarios de corte radical que, trala apertura do proceso liberal que tivo lugar a partires de 1820 –correspondente ao denominado Trienio Liberal– e baseados nunha ideoloxía na que primaba un forte anticlericalismo, deron saída a comportamentos violentos propiciados polo forte rexeite aos mecanismos xurisdiccionais e económicos que, durante séculos, foran detentados dende os mosteiros.

Neste período tivo lugar a nova entrada en vigor daquelas disposicións emitidas polas Cortes de Cádiz que foran suprimidas por Fernando VII. Tamén se aprobaron as leis de desvinculación –11 de outubro de 1820–, desamortización –9 de agosto de

¹ O dous de maio de 1808, data considerada como o comezo da Guerra da Independencia, o patrimonio arquitectónico –e o artístico en xeral– de España estaba practicamente intactos. Facía case un século que a paz reinaba na Península, coa excepción dos periódicos ataques dos ingleses ás illas e prazas fortes costeiras. As guerras anteriores ao século XVIII contaran con medios de destrución moi limitados, e os edificios patrimoniais perdidos polas mesmas –ou por causas naturais– eran moi poucos. A maioría reparábanse ou reconstruíanse por necesidades de uso, sempre co estilo imperante do momento.

MARTÍNEZ TERCERO, E.: “La recuperación del patrimonio español en la posguerra”, *Tratado de Rehabilitación. Teoría e historia de la rehabilitación*, tomo 1. Editorial Munilla-Lería. Madrid 1999. Páx.119-134.

² Este sistema facendístico xa fora empregado na Francia post-revolucionaria.

1820 e 3 de setembro de 1820–, e de supresión de señoríos –13 de maio de 1822–. Esta última conlevaría en Galicia a transformación xurídica da propiedade e a intitucionalización das relacións sociais no campo³.

Coa volta ao sistema absolutista algúns dos bens foron reintegrados aos seus primeiros propietarios. Pero trala morte de Fernando VII no 1833, o clero galego entregouse con paixón a prol da causa carlista, disposto a derrotar a un liberalismo que desposuía á Igrexa do seu poder temporal e que atacaba á súa economía: ademais das cuestións dinásticas, estaba en xogo o recoñecemento dos dereitos forais.

Un terceiro momento tivo lugar co chamado período revolucionario desenrolado entre 1835 e 1843. Os seus inicios xa determinaron a dureza coa que habería de enfrontarse a Igrexa ao mesmo: durante o verán de 1835 realizouse –mediante o decreto emitido polo Conde de Toreno– o peche da maioría dos conventos e mosteiros. De feito, nestes oito anos tivo lugar a venda da maior parte do patrimonio eclesiástico. A práctica das poxas comezou no 1837, e entre 1841 e 1844 –no que se refire a remates de fincas e foros– enaxenouse ao redor da metade da riqueza do clero regular incorporada ao mercado.

A situación alcanzou tales coutas de tensión e gravidade que o ministro de Facenda, Juan Álvarez de Mendizábal, púxose á fronte dun programa político –apoiado polos radicais– coa fin de facer desaparecer por completo os últimos vestixios do Antigo Réxime. Nesta liña pretendeuse unha subordinación da Igrexa ao Estado, levada a cabo a través da exclaustación e venda dos bens eclesiásticos, á vez que o control total das finanzas do clero regular, mediante unha lexislación que outorgaba a estes bens un carácter nacional. Todo elo provocou o abandono e desamparo dos bens patrimoniais de carácter relixioso, á vez que unha forte especulación, espolios e vendas fraudulentas de ditos bens.

³ VILLARES PAZ, R.; *Donos de seu. Estudos de historia agraria de Galicia*. Sotelo Blanco. Barcelona 1988. Páx.81.

A INVASIÓN FRANCESA EN GALICIA

Durante a Guerra da Independencia española –1808-1814–, Galicia foi un inmenso cuartel ao que se solicitaba axuda, fundamentalmente en homes. Sen embargo, ao longo dos escasos seis meses que durou a presenza francesa na nosa terra, Galicia viu un alzamento da paisanaxe que foi liberando ás comarcas de sur a norte coa única táctica que coñecían: dete-los invasores apoiándose no terreo. Foron os propios labregos os que se foron convertendo en soldados, creando partidas que logo serían unidades, e finalmente en colaboración co exército, e sen esquecer a axuda material inglesa –en armamento e munición sobre todo– conseguiron expulsar das súas terras aos dous corpos do exército francés dirixidos polos mariscais Ney e Soult, duques de Elchingen e Dalmacia respectivamente.

Durante o mes de maio de 1808, toda España foise levantando contra os franceses. As posturas de patriotas e afrancesados fóronse delimitando, e o levantamento español produciu unha grande alegría en Inglaterra.

*Inglaterra levaba xa unha loita de dezaseis anos con Francia, perdera Portugal e Hannover, (...) e en España podía dar saída aos seus produtos manufacturados, (...) por iso ata a oposición votou co Ministerio a axuda a España. (...) Toda nación que se levante contra o terrible poder de Francia é dende aquel mesmo instante, calquera que fosen as súas relacións anteriores con nosoutros, a aliada esencial da Gran Bretaña*⁴.

O levantamento de España supuxo un gran beneficio para o Reino Unido tanto no aspecto económico como no militar: creábase unha segunda fronte contra os galos –presionados constantemente por Austria– nun territorio suficientemente afastado para que non supuxese unha carga *directa* ao pobo británico e servise de experimentación aos seus exércitos. Así, no verán de 1808, a primeira expedición obtivo unha resoante vitoria militar en territorio portugués, mentres que a segunda, que foi a que máis atinxiu a Galicia, foi a desastrosa retirada do exército británico de John Moore no inverno dese mesmo ano. Nun principio, o xeneral inglés pensou en retirarse a Portugal, pero as presións do seu embaixador, de políticos e mandos españois, e dos seus propios subordinados, forzárono a intentar reunir todo o seu exército e procurar levar a cabo algunha acción contra os franceses.

⁴ OSUNA REY, J.M.; *Los franceses en Galicia: historia militar de la guerra de la Independencia en Galicia (1809)*. Fundación Pedro Barrié de la Maza. A Coruña 2006. Páx.35-38.

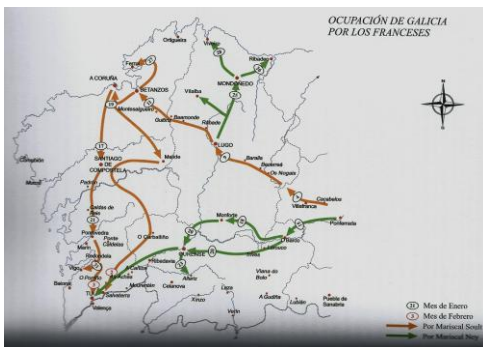
Por outra banda, o mes de decembro contemplaba os movementos do exército británico polas terras de Castela a Vella e León, para rematar o ano –e ante a ameaza da aproximación dun poderoso exército francés dirixido por Napoleón– marchando en retirada por Astorga cara ao Bierzo. Deste xeito, o ano 1809 iniciábase coa entrada dos británicos en Galicia, mentres que os seus perseguidores, os franceses, atopábanse moi preto. O mesmo Napoleón chegaba a Astorga o día de aninovo.

Comezaba así en Galicia co novo ano a carreira entre ingleses e franceses por chegar ao mar. Os primeiros, intentando retrasar aos segundos realizando accións retardadoras coa retagarda ou co groso e voando tódalas pontes do camiño real dende Pedrafita ata A Coruña; e os segundos, procurando achegarse o suficiente aos primeiros para impedir as súas voaduras, coñecer os seus movementos e debilitar as súas forzas para batelos (oo1).

Mentres o exército inglés continuaba a súa retirada cara Betanzos, o mariscal galo Soult entraba en Lugo, sendo recibido polo bispo Felipe Peláez Caonedo. Os poucos habitantes que quedaban na cidade das murallas mostrábanse indignados das tropelías cometidas polos británicos, xa que –como fixeran noutros sitios– empregaran o convento de San Francisco (oo2) como cuadras, queimando confesionarios, tarimas e altares⁵.

Días máis tarde, os franceses partiron coa súa cabalería cara Betanzos e A Coruña –unha división dende Portovello, outra dende Baamonde e Pacios–, mentres que o cuartel xeral de Soult partiu de Guitiriz. Cando entraron na vila betanceira, esta xa fora parcialmente saqueada e incendiada polos ingleses.

*Ao mediodía do once do corrente, vin entrar na cidade de Betanzos, atopándome nela, tropa francesa; vin que dos primeiros, ao escribían de rendas D. Blas Mª Ramos, na rúa, rexistrárono, levándolle os seus dous reloxo, 2.000 reais e as súas fibelas do calzado; vin que dos segundos entraron máis de trinta na Casa de Administración; vin arder en volcáns de lapas polas fiestras, o forte edificio do Arquivo, expresando había arriba barrís de pólvora postos polos ingleses, os cales á sazón, tiñas postas baterías de canóns no alto do sitio chamado as Cascas, asestadas a dita cidade; oín o estrépito ou ruído polos devanditos ingleses para cortar, como con pólvora cortaron a gran Ponte nova, que eu crin canonazo ás casas da mesma cidade ...*⁶

oo1. Ocupación de Galicia polos franceses, febreiro 1809.

No. 10. Lugo. Convento de San Francisco - Claustro, ca.1920.

⁵ Servizo Histórico Militar Libros (S.H.M.L.): (n. 9), Tomo III. Páx.239.

OSUNA REY, J.M.; *Op. cit.* Páx.57-63.

⁶ Arquivo do Reino de Galicia, caixa 46-J, documento J-2o. Carta de Alfonso González Moreno a Miguel de la Lastra, dende a aldea de Santo Estevo de Cos, 24 xaneiro.

OSUNA REY, J.M.; *Op. cit.* Páx.57-63.

Ocuparon tódalas igrexas, excepto a de Santiago, e saqueáronas por completo, o mesmo que casas particulares, e ata queimaron as casas do arrabal de Caraña, e roubaron nas aldeas e vilas inmediatas⁷.

Ao día seguinte da entrada dos ingleses en A Coruña, os franceses chegaron ao río Mero, ao carón dos restos da voadá ponte de O Burgo, atopándose que os británicos ocupaban as casas da beira esquerda, impedíndolles a reparación da citada ponte en tanto non abandonasen os ingleses a posición que ocupaban. Os franceses non dispoñían de tanta munición como quixeran. Pola contra, os ingleses que dispoñían de grandes cantidades levadas dende A Coruña, de fusiles novos e de calquera tipo de víveres, subministrado todo tanto polos barcos - almacéns ingleses como pola Xunta da capital galega. Por iso, os británicos continuaron obstaculizando a reparación da ponte de O Burgo ata que o día 13 a cabalería gala, remontando o río Mero, cruzouno pola ponte de San Xulián de Cela –concello de Cambre– que estaba intacta, e avanzando polo camiño real de Santiago á Coruña, tomou de revés aos ingleses que aínda cubrían a ponte de O Burgo, polo que o seu xeneral Moore, ordenou que se retirasen ás alturas próxima á Coruña.

Namentres franceses e ingleses se achegaban á Coruña, a Xunta, o Gobernador Militar e o Concello foron preparando a chegada dos ingleses, habilitando os claustros de San Francisco (003) ou a fábrica da Palloza para o seu aloxamento⁸.

O xeneral británico estaba visiblemente contrariado ao comprobar que o número de buques da escuadra ancorados na baía coruñesa –uns cen– eran insuficientes para o embarque de todo o exército. Por iso, Moore, desoíndo as voces dos seus subordinados que lle suxerían que se pedirse un armisticio a Soult antes que enfrontarse nunha batalla que se consideraba perdida, preferiu recoñecer o terreo para situar ás súas tropas e protexer o seu embarque en tanto non chegasen os barcos restantes.

Finalmente, o día 16 de xaneiro os franceses iniciaron o ataque da chamada *batalla de Elviña*, na que o xeneral inglés sería ferido mortalmente.

Na cidade de A Coruña non quedarían máis ingleses que os gravemente enfermos ou feridos que non puideron embarcar; e coincidindo cos preparativos da capitulación coruñesa –na tarde do día 17– foi ocupada a capital santiaguesa, onde as tropas

⁷ OSUNA REY, J.M.; *Op. cit.* Páx.57-63.

⁸ MARTÍNEZ SALAZAR, A.; *De la Guerra de Independencia en Galicia*. Ediciones Espuela de Plata. Sevilla 2010. Páx.105-111.

003. Estado da nave do desaparecido convento de San Francisco de A Coruña a finais do século XIX.

galas habilitaron tres hospitais: na Universidade, en San Roque e en San Domingos; *os que se surtían de todo o necesario dos depósitos do Hospital Real*⁹. Máis tarde dirixiríanse cara Tui, ocupando no seu camiño as cidades de Pontevedra e Vigo.

O día 2o de xaneiro o xeneral Soult enviaba unha división a Ferrol. E os ferroláns, antes da invasión dos franceses, pensaban que, se ben a ría estaba moi protexida para un ataque marítimo, non ocorría o mesmo ante un ataque por terra. Non obstante, trataron de defender os puntos débiles da vila, desgornecendo as baterías e fortes das rías –Ares e Ferrol– para que o inimigo non se aproveitase da súa artillería. Os acopios de víveres que se solicitaron á Coruña e ás vilas inmediatas, non se conseguiron; toda vez que Ferrol non tiña máis xurisdición civil que a comprendida dentro do recinto das súas murallas. O día 25 de xaneiro os franceses comezaron a facer trincheiras de aproximación e, contando con artillería de sitio, atacaron os castelos de San Felipe e da Palma. Tras un intenso bombardeo, os castelos rendéronse ao día seguinte. O pobo estaba pola defensa, pero non así as súas autoridades, que vendo perdidos os castelos, víronse forzadas a renderse¹⁰.

Ao mesmo tempo, o mariscal Ney entraba en Galicia seguindo as pisadas de Soult polo camiño real de Pedrafita a Lugo. Pero ordenou a unha das súas divisións que se desviase en Ponferrada cara Ourense, entrando por Valdeorras, para perseguir e derrotar aos restos do exército español dirixidos polo Marqués de la Romana os cales se viron obrigados a retirarse cara ao sureste. En consecuencia, as tropas francesas ocuparon Ourense e estableceron na cidade un hospital.

Continuaron os homes de Ney avanzando na súa misión de ocupar tódalas vilas importantes de Galicia. E tras Ourense, entraron en Allariz o 23 de xaneiro, aposentándose no abandonado convento das Clarisas (004). Semella que non fixeron nel máis estragos que os propios da falta de coidado coa que se manexa calquera exército. A estancia destas primeiras tropas foi *relativamente correcta*, e os habitantes non chegaron a abandonar as súas vivendas. É curioso que ao pouco de deixar Allariz os franceses, entrasen na vila unha división das tropas españolas. Tamén se instalaron no convento de Santa Clara, pero *tratárono peor que os franceses que os precederan*. Esta *corrección* dos franceses tamén se debía a que nun principio non lles faltaba de nada, xa que o medo forzaba ás autoridades civís ou relixiosas a subministrarlles canto pedían: *déronse algunhas fanegas de centeo para os franceses a fin de que non causasen danos e prexuízos ás vilas*¹¹.

004. Vista aérea do convento de Santa Clara de Allariz.

⁹ PORTELA PAZOS, S.; *La guerra de la Independencia en Galicia*. Tipografía del Seminario Conciliar. Santiago de Compostela 1964. Páx.55-62.

¹⁰ GONZÁLEZ LÓPEZ, E.; *El águila gala y el búho gallego*. Ediciones Galicia do Centro Galego de Bos Aires. Bos Aires 1975. Páx.297-310.

¹¹ Arquivo Diocesano de Ourense (A.D.O.), Parroquia de Santa María de Xunqueira de Ambía, *Libro de Acuerdos Capitulares*, 18 de xaneiro de 1809, libro n 2o.9.25.

OSUNA REY, J.M.; *Op. cit.* Páx.85-94.

Verase o mesmo medo na ocupación de Mondoñedo, de onde saíron destacamentos cara Ribadeo e Viveiro. Deste xeito, o 3 de febreiro quedaban ocupadas as sete cidades do Reino de Galicia *con voto en Cortes* polos exércitos franceses dos mariscais Soult e Ney.

Este mes caracterizouse por dous movementos fundamentais. O primeiro, de carácter físico, foi o levado a cabo polo mariscal Soult no itinerario para a súa entrada en Portugal en cumprimento das ordes de Napoleón, itinerario que partindo de A Coruña, chegou por Santiago e Tui ata A Guarda, para continuar polo sur galego en dirección a Ourense e Verín a fin de entrar na nación veciña. O segundo movemento foi de carácter revolucionario: foi o movemento insurreccional contra a presenza francesa en Galicia. Non se iniciou nas capitais provinciais, senón nas vilas, nas abadías, nos mosteiros, nas parroquias ..., en definitiva, no campo. Os habitantes da mariña lucense, os próximos á vila de Pontevedra, os das parroquias próximas a Betanzos, e moitos outros, uníronse aos levantamentos das provincias sureñas de Galicia –Tui e Ourense– provocando que os franceses atoparan moi difícil o moverse dentro do Reino sen sufrir un considerable número de baixas¹².

En cumprimento das ordes recibidas, Soult dispuxo que o seu exército se estendese de norte a sur ata a fronteira portuguesa: a misión era entrar en Portugal seguindo o litoral, chegar a Lisboa e administrar o país co título de Gobernador xeral. Unha primeira división trasladouse por Santiago cara Tui e, tras dispersar unha partida de paisanos armados en Redondela, alcanzou a beira norte do Miño. Outra división –co seu cuartel xeral en Melide–, reuniuse en Santiago, pasou ao norte do Pico Sacro, atravesou o Ulla en Ponte Ledesma, subiu a Serra Testeiro, descendendo ao val do Avia, continuando a Melón¹³ e Salvaterra onde se apoderou do seu castelo.

Soult deu parte a Ney para que relevase as súas forzas situadas en Ferrol e na Coruña, ao obxecto de poder reunilas en Santiago. Namentres, a división que trala batalla de Elviña se acantoara en Betanzos, marchou cara Santiago e logo cara ao sur coa idea de apoiar as operacións das dúas divisións alí avanzadas.

O cuartel xeral deixou Santiago o día 8 e en dúas xornadas o mariscal chegou a Tui, onde comprobou que as abundantes choivas fixeran desbordar o Miño. En consecuencia, o exército galo estableceuse por divisións en A Guarda, Tui, Salvaterra, Vigo e Baiona; os rexementos de cabalería situáronse no Porriño e as tropas tamén ocuparon parte do norte do Miño, chegando ata enfronte da praza portuguesa de Melgaço.

¹² GONZÁLEZ LÓPEZ, E.; *Op. cit.* Páx.332-349.

¹³ *Unha das divisións do exército francés –a que partía dende Vigo– atravesou A Cañiza e ao seu paso por Melón en dirección a Ribadavia, consumiu todo o viño do mosteiro no transcurso dun descanso.*

OSUNA REY, J.M.; *Op. cit.* Páx.112-117.

E mentres o mariscal Soult recibía un despacho do xeneral Lahoussaye anunciando que se manifestaba entre os habitantes o espírito de insurrección –foi a decidida actuación do abade de O Couto o que propiciou o levantamento en masa de todo o campesiñado do sur galego– decidiu que a maneira máis doada de entrar en Portugal era pola chamada *raia seca*, ordenando a todo o exército moverse cara Ourense para cruzar o Miño pola súa ponte.

A insurrección de todo o sur galego fronte ao exército francés colocaba a este nunha situación crítica. Tiñan que marchar sempre en forza, avanzar case sempre despregados ou alomenos cos francos cubertos. E a elo había que engadir a dificultade de procurarse subsistencias. De feito, cando a división de infantaría ocupou Ribadavia por segunda vez, non quedaban na vila máis que unha ducia de veciños e o alcalde, quen lle dixo ao mariscal que

*(...) a insurrección esténdese por toda Galicia ordenada polo Marqués de la Romana, alistando baixo pena de morte a tódolos homes entre dezaioito e cincuenta anos, e ao resto da poboación que debían abandonar as vilas e cidades por onde pasasen os franceses, debendo levar con eles tódolos comestibles, en fin de facer desaparecer e destruír todo o que poida sernos útil*¹⁴.

O día 2o de febreiro –un mes despois da entrada dunha división gala en Ourense– os franceses volveron entrar na cidade ourensá, pero esta vez procedentes do oeste. A retagarda do marqués de la Romana encontrábase xa no val de Monterrei, e a cidade comprendeu a inutilidade da súa resistencia ao non ter defensas nin recursos militares. Os franceses mostraron un comportamento *correcto* debido, en parte, ao desexo de Soult de evitar o enfrontamento cos paisanos –que cada vez aumentaban o número de mortos e feridos nas súas tropas–. Tamén tivo importancia o feito de ser declarada Ourense como cidade aberta e non opoñerse á entrada dos franceses. Cando as forzas galas chegaron

*(...) a catedral e o pazo do bispo, abertos a tódolos rigores, foron devotamente respectados, e ata as expósitas das Mercedes, que permanecían refuxiadas na vila de Sabadelle, foron obrigadas a recollerse no Colexio, rigorosamente gardado (...). A poboación tampouco experimentou grandes desperfectos, nin outras molestias que as imprescindibles á vida e aloxamento de forzas estrañas á nación*¹⁵.

¹⁴ Cando a cabalería francesa se estableceu en Ribadavia converteu en cuadra a igrexa románica de Santiago.

OSUNA REY, J.M.; *Los Op. cit.* Páx.122-129.

¹⁵ FERNÁNDEZ ALONSO, B.; “La Guerra de la Independencia en Ourense”, *Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos de Ourense*, Tomo III, número 61. Ourense 19o8. Páx.2o9-212.

O xeneral Soult pretendeu por tódolos medios congraciarse coa poboación e, sabendo da importancia do clero, escribiu con data do 1 de marzo ao cabido ourensán dicindo:

O mariscal Duque de Dalmacia ten a honra de pedir ao Sr. Deán e Cabido da Sta. Igl^a. de Ourense, que escriban en nome do Sr. Bispo e por si mesmos, aos curas de Castro de Caldelas, Pobra de Trives, San Mamede, e outros da comarca, e igualmente aos mosteiros de Montederramo e aos Milagres a propósito de que persuadan e exhorten aos veciños daquelas freguesías á quietude, e que permanezan sosegados nas súas casas, entregándose aos seus labores e sen temor de que se lle inqueda¹⁶.

Acordouse polo Cabido escribir aos sacerdotes e relixiosos, para o sosego das vilas. Soult necesitaba que os seus feridos e enfermos non aumentasen da forma en que o ían facendo. Pero os franceses non se contentaron con chegar ata Ourense; a cabalería e a brigada de infantaría continuaron o seu avance en dirección a Allariz, onde saquearon tódalas igrexas a excepción da de Santiago (005). O mesmo saqueo se produciu cando as tropas galas chegaron a Xinzo de Limia.

As accións galegas máis sonadas nestes vales comezaron o 27 de febreiro coas pequenas vitorias que foi logrando o capitán Bernardo González del Valle –máis coñecido como *Cachamuíña*–. En primeiro lugar atacou a unha columna gala que ía de Ribadavia a San Clodio e que encheu aos paisanos de confianza, que se incrementou ao día seguinte pola defensa da ponte de Pazos de Arenteiro, onde os franceses retrocederon. De maior importancia e no mesmo sitio tivo lugar o primeiro de marzo –grazas ao subministro de dúas cargas de municións traídas de Portugal– un novo repregamento dos galos¹⁷.

Tamén a finais de mes chegaron os franceses a Pontevedra seguindo o eixo de Santiago cara ao Miño. Pese ás ordes emitidas de entrega das armas curtas e de fogo na cidade, os paisanos incumpríronas. Negáronse asemade a cubrir as necesidades de alimentos dos galos. En consecuencia, os roubos incrementáronse ata tal punto que os veciños acabaron reuníndose para rematar coa situación. Aquí foron as autoridades –en conxunción cos eclesiásticos– as que iniciaron o levantamento: concellos, rexedores, procuradores e incluso abades foron os seus directores. E nas xurisdicións próximas foi ocorrendo o mesmo.

¹⁶ Arquivo Catedralicio de Ourense; *Actas Capitulares*, Tomo I, 1806-1811. Folio 157.

OSUNA REY, J.M.; *Op. cit.* Páx.130-138.

¹⁷ VV.AA.; “Conquista e liberación de Galicia (1809)”, *Galicia. Historia*, Tomo VII: Historia contemporánea, política (século XIX). Hércules de Ediciones S.A. A Coruña 1991. Páx.85-135.

005. Igrexa románica de Santiago de Allariz.

Estas accións despertaron o ánimo de vinganza nos franceses, que saíron cara Tenorio pero foron detidos en Ponte Bora, onde os paisanos colocaron unha barricada. Os pontevedreses, tras esgotar a munición, retiráronse ata o río, onde de novo detiveron aos galos. Pero reforzados estes a tarde do mesmo día, conseguiron chegar ata o convento de Tenorio e incendialo. Non atrevéndose a continuar a progresión, regresaron a Pontevedra. Estes feitos tiveron o seu eco nos rápidos levantamentos doutras xurisdicións, que tamén se alzaron contra o espóleo francés.

Volveron ser as autoridades as que tomaron a iniciativa, pretendendo, senón o cerco de Pontevedra, polo menos o control da vila.

*Entre as portas que naquela época tiña o recinto amurallado da vila pontevedresa, figuraban as da Peregrina e Santa Clara; e no lugar que hoxe ocupa a Praza de Abastos, estaba o edificio destinado a Cárcere público. Deste edificio, excelentemente situado para bater o camiño de Santiago, posesionáranse os franceses, servíndolles de cuartel*¹⁸.

O último día do mes de febreiro, unha parte dos paisanos galegos presentouse ante os muros da vila mentres a outra situouse ao norte da ponte de O Burgo. Ás doce do mediodía rompeuse o fogo, atacando polas portas do sur nun lado e intentando cruzar a ponte no outro. Pero o comandante francés, ante a inminencia do ataque, despachara un correo para que retornasen á vila uns douscentos franceses –algúns fontes falan de seiscentos– que ían cara Tui. Foron alcanzados en Ponte Sampaio, a once quilómetros de Pontevedra; co que rapidamente retrocederon presentándose na vila e cambiando o curso da contenda.

Os paisanos retiráronse, pero o control sobre os franceses, como se vería no mes de marzo, continuou sen descanso.

De feito, marzo foi o primeiro mes que deu algúns trunfos significativos aos españois. A primeira vitoria foi para o exército De la Romana que, tras sufrir serios reveses ao inicio de mes, tomou Villafranca del Bierzo; co que conseguiu illar aos franceses de Galicia nas súas relacións con Castela. Este feito produciu un considerable temor na Corte do Rei intruso, á vez que incrementou sobremaneira a moral do pequeno exército que operaba no noroeste peninsular. A segunda vitoria foi para os paisanos do sur galego ao reconquistar a cidade de Vigo –acto que se conmemora dende aquela–, que xa non volvería ser ocupada polos franceses e que se convertería na porta de entrada de case toda a axuda inglesa a Galicia. Tamén esta vitoria aumentou a moral da paisanaxe e deu lugar á creación de unidades militares ás que se debeu en gran parte a fin da presenza francesa no reino do noroeste.

¹⁸ OSUNA REY, J.M.; *Op. cit.* Páx.158-164.

O levantamento continuou por toda a xeografía galega: houbo pequenos éxitos nalgúns vales e tamén pequenos fracasos. Pero a ausencia de máis da metade dos franceses que entraron en Galicia –desprazados co mariscal Soult a Portugal–, a diseminación enorme da poboación que facía imposible o seu control e a decidida coraxe para a expulsión dos intrusos, obrigaron ao mariscal Ney a manterse illado nas principais cidades galegas. O campo quedou para os insurrectos. Así forzouse unha política de represión que só conduciu a elevar o grao de violencia na guerra¹⁹.

As represalias francesas non se fixeron agardar e o mes seguinte acadouse o maior número de baixas entre o campesiñado: a terceira parte dos paisanos mortos que tivo o reino de Galicia nos seis meses de presenza francesa –que non de ocupación ou dominio– producíronse neste tempo. E se en España se puido falar con propiedade das cidades mártires como Zaragoza ou Xirona, en Galicia podemos citar a unha cidade mártir: Monforte (006). Mentres que nas primeiras houbo verdadeiros exércitos dentro das súas defensas, na cidade galega, pese a crear un batallón, non houbo unha unidade militar que a defendese. É máis, o batallón creado pola súa Xunta, fora afastado da vila pola incompetencia dun xeneral. E a Xurisdición de Monforte –concellos de Monforte, Bóveda, Sober, Saviñao e Pantón– tivo no curto tempo de vinte e catro horas máis de douscentos vinte e cinco mortos.

Os mortos da provincia de Tui producíronse como consecuencia do abandono do cerco da praza pola aproximación de dúas fortes columnas francesas, unha dende Portugal e outra que marchaba de norte a sur dende Santiago. Esta última, do exército de Ney, tras un azaroso percorrido, regresou a Santiago despregada en orde de combate: varrendo, queimando e matando todo ser vivo que encontraba ao paso. Non se pode falar con propiedade dunha reconquista da cidade de Tui –xa que foi abandonada polos franceses–, pero dende mediados de mes, todo o sur galego viuse libre de galos²⁰.

Durante o mes de maio, tanto os exércitos franceses como os españois efectuaron movementos de sur a norte, de oeste a leste, e en moitas outras direccións, pensando en repoñerse e acabar co adversario. Por unha banda, as tropas De la Romana movéronse dende as beiras do Eo ata Lugo, e posteriormente marcharon sobre Vilalba e Mondoñedo, onde o marqués se fixo cargo do exército; e na última semana do mes as súas tropas chegaron nunha perigosa marcha dende a cidade mindoniense ata Monforte, onde chegaron o día 30, non sen franquear aos franceses e cruzar o camiño real cerca de Baralla. Unha das súas divisións –a do Miño– tamén se moveu dende Ourense ata Vigo, onde se reorganizou. Marchou cara ao norte, pasou por Pontevedra e alcanzou unha gran vitoria sobre os franceses nas proximidades de Santiago, cidade que foi reconquistada.

¹⁹ OSUNA REY, J.M.; *Op. cit.* Páx.173-238.

²⁰ PORTELA PAZOS, S.; *Op. cit.* Páx.96-110.

006. Vista aérea de Monforte de Lemos.

Outro movement de gran importancia foi a retirada que fixo dende Portugal a Galicia o exército do mariscal Soult, que, derrotado na súa misión de manterse alomenos na zona norte de Portugal, tivo que abandonar o seu tren de artillería e as súas bagaxes, e por perigosas e escarpadas sendas alcanzar a provincia de Ourense en pésimas condicións. Por Allariz, Ourense e Chantada chegou ata Lugo, onde finalmente puido recuperar o equipo suficiente para poder volver combater, ao tempo que se reunía con Ney²¹. Sen embargo, xa tiña outros plans: marchar cara Madrid para prestar axuda aos seus compatriotas na defensa da capital.

O capítulo final da guerra foi a vitoria en Pontesampaio (oo7), que supuxo o trunfo dos galegos e a retirada das tropas francesas destas terras.

oo7. Monumento aos heroes da batalla de Pontesampaio, erixido en Pontevedra. Obra de Julio González Pola en 1911.

²¹ OSUNA REY, J.M.; *Op. cit.* Páx.291-324.

O ANTICLERICALISMO IDEOLÓXICO

Unha das causas máis invocadas para xustificar o dano causado ás ordes relixiosas e ás súas propiedades foi a filiación destas ao partido absolutista primeiro e ao carlista despois. A actitude política manifestada polas ordes durante a década realista converteunas en centro de vinganza e suspicacia por parte do partido liberal tan pronto como este se reafirmou no poder dende a morte de Fernando VII. Xurdido daquela o preito dinástico e a guerra civil, deuse por suposto que o realismo dos relixiosos quedaba convertido en carlismo.

Xa deixaran de soar as armas galegas contra ás francesas cando os deputados galegos –uns servidores da vella orde e outros liberais– participaban nas Cortes que, reunidas en Cádiz, promulgaban a Constitución que pretendía rematar co sistema de poder absoluto e cos privilexios das clases dirixentes do Antigo Réxime. Pero o regreso de Fernando VII a España supuxo a volta ao estado de 1808. E agora as institucións clericais e da nobreza rivalizaban entre si para amosar que os soportes da monarquía seguían a ser o clero e a nobreza.

O cabido de Santiago preséntase por medio dos seus deputados a renovar a V.M. a homenaxe da súa fidelidade e obediencia, con tanta máis confianza, canto foi maior o seu celo por conserva-la independencia da Patria e os dereitos do seu amado monarca (...). Foi desposuído V.M. por algúns facciosos das principais prerrogativas da súa soberanía, e procurou soste-la heroica fidelidade dos galegos contra tan escandalosos atentados. Esta inalterable constancia, que lle atraeu o odio dos facciosos das Cortes Extraordinarias, que trataron o cabido coa inhumanidade que debía esperar duns vasalos rebeldes, que non contentos con desposuílo dos seus privilexios e propiedades, privaron á apostólica Igrexa do seu prelado. Estes males encheron de aflicción o cabido e toda Galicia, pero toda a súa amargura adozaouna a noticia da feliz chegada de V.M. aos seus dominios. Ao final viuse, Señor, arrebatado do maior gozo dende que previu que V.M. se achegaba a sentar no trono dos seus proxenitores recuperando a plenitude do poder que Deus e as leis da Nación concederon a Vosa Mercé²².

As vellas clases dirixentes volveron exercer un dominio total sobre a sociedade. Restableceron os dereitos xurisdiccionais, os dezmos e as primicias; controlaron as institucións, prohibiron a prensa liberal e iniciaron unha campaña –na que a Igrexa

²² Discurso lido polos representantes do cabido de Santiago de Compostela para felicitar ao rei Fernando VII, en Madrid a 21 de maio de 1814.

VV.AA.; “Entre o absolutismo e o liberalismo (1810-1833)”, *Galicia. Historia*, Tomo VII: Historia contemporánea, política (século XIX). Hércules de Ediciones S.A. A Coruña 1991-1993. Páx.147-238.

participou activamente a través do recuperado Tribunal do Santo Oficio ou Inquisición– contra unha suposta relaxación dos costumes.

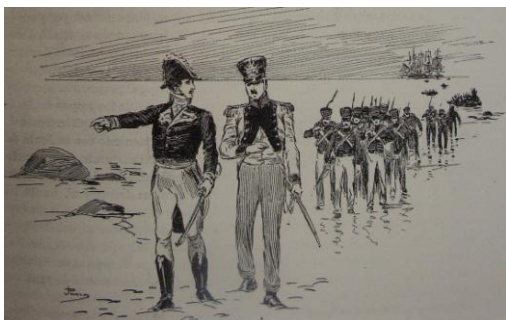
Contra esta situación involucionista, que impedía a acción política, os liberais recorreron á conspiración e ao pronunciamento do exército para tomar o poder. Así, no 1815, Juan Díez Porlier (008) pronunciouse na Coruña apoiado pola burguesía herculina; pero o cabido compostelán, bastión do absolutismo –mediante subornos e armas–, sufocou a tentativa.

En xaneiro de 1820 tivo lugar o pronunciamento das tropas acantoadas baixo o mando de Riego con destino a América, seguido polo de Acevedo na Coruña –apoiado por burgueses e artesáns– aproveitando a toma de posesión do novo Capitán Xeral o 21 de febreiro. Este pronunciamento foi secundado con rapidez no resto de Galicia –Ferrol, Vigo e Pontevedra foron cidades que se pronunciaron– a pesar da breve resistencia das cidades e capitais episcopais –Santiago, Lugo, Mondoñedo, Tui e Ourense tiveron que ser tomadas polas armas–.

Para levar adiante o proxecto revolucionario, os liberais formaron unha serie de institucións cuxo obxectivo era restablecer a orde constitucional. Puxeron en práctica as reformas aprobadas en Cádiz no 1812 e axilizaron o proceso de uniformización do Estado, dividindo Galicia en catro provincias –A Coruña, Lugo, Ourense e Vigo– de acordo co plano das prefecturas elaborado por Xosé I. Tamén liquidaron os mecanismos de poder dos privilexiados pretendendo así favorecer o desenvolvemento do capitalismo seguindo o modelo inglés.

Ademais de abolir os señoríos xurisdicionais e os morgados e suprimir os dereitos de alfándegas dos que gozaban nalgúns portos a Inquisición –caso da Coruña–, as medidas adoptadas tiveron como obxecto inmediato os mosteiros e conventos. Así o 6 de setembro de 1820 era sancionado o decreto de supresión dos xesuítas; e segundo a lei do 25 de outubro foron suprimidos vinte e nove cenobios en Galicia por non ter na súa comunidade máis de vinte e catro relixiosos²³. Os bens dos conventos suprimidos aplicaríanse á nación; sen embargo, non houbo conformidade de criterios dado que o rei se negou a dar sanción ao decreto relacionado coa supresión monacal, empregando dun dereito consignado na Constitución.

En canto á lexislación liberal sobre os cregos seculares, esta foi moito máis moderada; non só porque case a cuarta parte dos deputados nas primeiras lexislaturas eran cregos, senón porque se temía unha reacción popular. Con todo, viron recortados os seus privilexios e diminuídas á metade ás cuantías dos seus dezmos²⁴.

008. Porlier e as súas tropas. Gravado do século XIX.

²³ CORDERO TORRÓN, X.; *Notas críticas sobre a desamortización en Galicia*. Editorial Galaxia. Vigo 1982. Páx.25-32.

²⁴ SIMÓN SEGURA, F.; *La Desamortización Española del Siglo XIX*; Instituto de Estudios Fiscales, DL. Madrid 1973. Páx.36-52.

Na mentres, os partidarios absolutistas decidiron organizarse para acabar co réxime liberal. E dado que a súa representación nas Cortes era nula, non lles quedou máis vía para a loita que a armada. Nas súas zonas de influencia organizaron as partidas realistas: unha especie de guerrilla fundamentalmente propagandística e dedicada a fomentar a inqedanza no mundo rural. E tamén fundaron a Xunta Apostólica de Tui, un organismo coordinador das accións contrarrevolucionarias.

Sen embargo, foi o exército francés dos *Cen mil fillos de San Luis*, co duque de Angulema á fronte e conforme ao tratado de Verona asinado pola Europa reaccionaria, o que repuxo a Fernando VII no trono español.

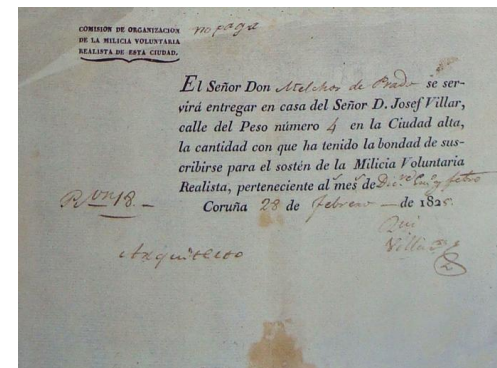
Recuperado o absolutismo e restauradas as antigas autoridades no medio do entusiasmo da clerecía, o novo réxime organizouse para evitar novas sorpresas. Era preciso *erradica-lo mal* do país e para iso o réxime dotouse de novos instrumentos de represión, como a policía e os voluntarios realistas (oo9).

Mais as clases dirixentes, donas por completo do espazo político, sufriron un desencanto cando comprenderon que a monarquía non estaba disposta a devolverlles a totalidade dos seus privilexios. O absolutismo restaurárase na persoa do monarca pero non nos corpos intermedios. Aos fidalgos non lles foron devoltos os dereitos xurisdiccionais sobre os seus señoríos nin a Igrexa recuperou as terras desamortizadas. Certo é que seguiron repartindo beneficios, episcopados e oficios nas curias. Pero estes beneficios –individualizados e personalizados– creaban fidelidades persoais con respecto ao rei, pero non permitían que foran o clero e a fidalguía os que interviñeran na súa concesión. Resumindo: ámbalas dúas clases comprenderon que estaban perdendo o control do poder.

Despois chegou o matrimonio de Fernando VII con María Cristina, celebrado polos liberais porque comprendían que aí podía estar a solución ao problema sucesorio. Pero tralo nacemento de Isabel II o conflito xurdiu. Un gran sector absolutista, desencantado coa política de Fernando VII, optaría polo seu irmán o infante Carlos, quen nun principio tiña tódolos dereitos para sucedelo²⁵. Así se iniciaba o carlismo, antes xa da morte do monarca. E foi precisamente en Galicia onde este

²⁵ En España estaba en vigor a *Lei Sálica* dende comezos do século XVIII que prohibía reinar ás mulleres. O 31 de marzo de 1830, Fernando VII promulgou a *Pragmática Sanción*, aprobada o 30 de setembro de 1789 por Carlos IV, pero que non se fixera efectiva por razóns de política exterior. A *Pragmática* establecía que se o rei non tiña herdeiro varón, herdaría a filla maior. Isto excluía –na práctica– ao infante Carlos María Isidro de Borbón da sucesión, por canto xa fose neno ou nena quen nacesse da embarazada María Cristina de Borbón - Dúas Sicilias, sería o seu herdeiro directo. Desta forma, Isabel –a futura Isabel II–, nada pouco despois, víase recoñecida como herdeira da coroa, con gran desgusto dos partidarios do infante Carlos. Pero no 1832, atopándose o rei enfermo de gravidade, cortesáns partidarios do infante conseguiron que Fernando VII firmara un *Decreto* derogando a *Pragmática*. Coa melloría da saúde do rei, o Goberno de Cea Bermúdez púxo a de novo en vigor. Tras iso, Carlos marchou a Portugal. Non entanto, María Cristina, nomeada rexente durante a grave enfermidade do seu esposo –a herdeira Isabel apenas tiña tres anos nese momento–, iniciou un acercamento cara aos liberais e concedeu unha ampla amnistía para os exiliados, para asegurarse apoios para a súa filla e prefigurando a viraxe política cara ao liberalismo que se produciría á morte de Fernando VII.

VV.AA.; “Entre o absolutismo e o liberalismo (1810-1833)”, *Galicia. Historia*, Tomo VII: Historia contemporánea, política (século XIX). Hércules de Ediciones S.A. A Coruña 1991-1993. Páx.147-238.

oo9. Documento de 1825 certificando a entrega de diñeiro para a milicia voluntaria realista de A Coruña, por parte do arquitecto Melchor de Prado.

precarlismo adquiriu unha forza extraordinaria debido á coincidencia de tres persoas moi significadas: o arcebispo Vélez – primeiro presidente da Xunta Carlista galega–, o capitán xeneral Eguía –ministro de Guerra de Carlos IV– e Tomás Zumalacárregui²⁶.

O 29 de marzo de 1833 morría Fernando VII e Isabel era proclamada raíña baixo a rexencia da súa nai María Cristina. O infante Carlos, xunto con outros *realistas* que consideraban que el era o lexítimo herdeiro da coroa, subleváronse e deu comezo a Primeira Guerra Carlista. Pero non só estaban en xogo as cuestións dinásticas, tamén se loitaba polo recoñecemento dos dereitos forais.

O clero galego entregouse con paixón a prol da causa carlista. Os pazos episcopais, os cabidos, os mosteiros e ata as celas das monxas se converteron en centros de conspiración²⁷. Os cregos integráronse na guerrilla dende o primeiro momento dispostos a derrotar a un liberalismo que desposuíu á Igrexa do seu poder temporal e que atacaba á súa economía.

E así, contando co apoio de practicamente todo o episcopado e da maior parte do clero galegos²⁸, o 1o de xaneiro de 1834 o infante Carlos dirixía dende Portugal unha *proclama* aos galegos concluíndo cun chamamento ás armas. Cría que Galicia estaba minada para a causa, polo que o seu obxectivo era provocar un levantamento nesta rexión e ocupar, senón todo, parte do seu territorio para establecer aquí o seu goberno. Deste xeito podería presentarse ante as potencias estranxeiras con lexitimidade, semellando un rei que xa gobernaba sobre un territorio. Así podería conseguir ademais de recoñecemento diplomático os tan necesarios préstamos para o urxente pagamento do exército.

O Capitán Xeneral de Galicia, Pablo Morillo y Morillo (o1o) –I conde de Cartaxena de Indias, I marqués de la Puerta e de alcume *O Pacificador*– era consciente destas manobras e recoñecía que Santiago era *o foco da facción carlista, o Grande Oriente dela e que (...) o arcebispo Vélez, está á cabeza*. Aseguraba tamén que os cenobios podían converterse en fortes para as tropas carlistas e por todo iso insinuaba a necesidade de exilia-lo arcebispo e pechar mosteiros e conventos²⁹.

o1o. Pablo Morillo y Morillo (1775-1837)

²⁶ VV.AA.; “A nova sociedade liberal (1833-1844)”, *Galicia. Historia*, Tomo VII: Historia contemporánea, política (século XIX). Hércules de Ediciones S.A. A Coruña 1991-1993. Páx.239-297.

²⁷ REVUELTA GONZÁLEZ, M.; *La Exclaustración*. CEU Ediciones. Madrid 2o1o. Páx.121-196.

²⁸ Non tódolos membros do clero apoiaban ao carlismo. Houbo frailes que, ademais de propagar o liberalismo cos recursos peculiares da súa condición sacerdotal, convertéronse en activos axentes políticos, como o caso de frei Cirilo Mojón, organista do mosteiro de San Clodio de Leiro. Outro exemplo desta excepción xeneralizada existía no claustro de Sobrado dos Monxes: *están os monxes moi divididos entre si por razón de interese; hai catro ex abades que se supoñen moi adifneirados e pola división encarnizada dos dous partidos acrimínase o un ao outro con inculpacións de afección ou desafección á S.M. a raíña*.

REVUELTA GONZÁLEZ, M.; *Op. cit.* Páx.121-196.

²⁹ BARREIRO FERNÁNDEZ, X.R.; *O carlismo galego*. Edicións Laiovento. Noia 2oo8. Páx.1o4-132.

Os liberais galegos, profundamente anticlericais, aproveitaron a conxuntura para encerrar as autoridades na persecución contra o clero baixo o pretexto carlista. Así, o 21 de abril de 1835 o arcebispo de Compostela Rafael de Vélez saía da súa diocese acompañado polo seu secretario con destino a Mahón –Menorca–, desterrado por orde do goberno a petición do capitán xeneral Morillo. Pero a persecución continuou, pois había indicios para sospeitar que co arcebispo estaban implicados o bispo auxiliar e os empregados da curia arcebispal. Todos foron encarcerados, acordándose posteriormente o seu desterro³⁰.

Igualmente, a xuízo das autoridades liberais, os conventos e mosteiros eran focos de acción carlista, especialmente os situados na zona rural. Por este motivo, o capitán xeneral da Coruña, valéndose dos poderes extraordinarios que lle conferira o goberno para derrotar ao carlismo, non dubidou en suprimir varios conventos. Pouco a pouco suprimiu en Santiago de Compostela os conventos de San Martiño, Santo Agostiño, San Lourenzo e o de Conxo (o11); logo o de Sobrado dos Monxes, o dos dominicos en Lugo, o da Orde Terceira en Melide, etc... Moitos dos frades ou monxes expulsados das súas casas pasaron a engrosar as filas das faccións³¹.

Xunto ao clero, tamén a fidalguía rural e a nobreza vinculada á terra apoiaban ao carlismo. Con todo, o primeiro intento carlista fracasou –tralo Convenio de Vergara– a finais do ano 1839.

o11. Claustro antigo do *Sanatorio de Conxo*, principios do século XX.

³⁰ DE JUANA LÓPEZ, J. + PRADA RODRÍGUEZ, J. (coord.); *Historia contemporánea de Galicia*. Editorial Ariel S.A. Barcelona 2005. Páx.239-297.

³¹ BARREIRO FERNÁNDEZ, X.R.; *Op. cit.* Páx.104-132.

DESAMORTIZACIÓNS DE MENDIZÁBAL E MADOZ

A importancia da desamortización no século XIX foi tal que pasou a constituír un dos capítulos máis importantes da nosa historia relixiosa, económica e social. O transvase de miles de fincas rústicas e urbanas, a perda de gran parte do patrimonio da Igrexa, a exclaustración de miles de relixiosos, o abandono dos edificios eclesiásticos, a venda de bens cuantiosos que dende había séculos pertencían a institucións civís e a aparición dunha burguesía compradora de tódolos bens desamortizados son elementos que se suman para facer da desamortización *o gran fenómeno do século XIX*³².

O fervor e a relixiosidade do pobo español, os costumes e as leis proporcionaron xa á Igrexa no transcurso da Idade Media inmensas posesións e bens que se viron incrementados de xeito continuado coas rendas obtidas. A súa forza social, as súas riquezas e a súa importancia creceron de maneira interrompida. Igrexas, conventos, mosteiros e fundacións posuían cuantiosos bens, vilas, herdades e privilexios especiais. Estas posesións mantivéronse case intactas ata finais do século XVIII, época na que numerosos informes e memoriais aconsellaban se procedese á desvinculación e á posta de límites na amortización para atender a unha política de *fomento* do país. Os que perseguían o progreso da sociedade oporíanse á amortización da propiedade porque era causa da despoboación, do empobrecemento do Estado e do atraso e da decadencia da agricultura e do comercio.

Na España ilustrada da segunda metade do século XVIII, a actitude decididamente renovadora enfrontouse abertamente coa Igrexa, posuidora de grandes patrimonios; e o século XIX iniciouse baixo unhas medidas desamortizadoras que se repetirían no transcurso da centuria afectando a bens civís e eclesiásticos.

Podemos falar no século XIX de catro fases ou épocas de desamortización, con independencia das medidas adoptadas contra o clero entre 1803 e 1820. Unha primeira, coñecida como a desamortización de Godoy, entre os anos 1798 e 1808. A segunda fase tería lugar no transcurso do trienio liberal; e as dúas últimas e máis voluminosas foron a iniciada no ano 1836, baixo o

³² Entre os estudos dedicados á vertente económica da desamortización —natureza dos bens nacionalizados, proporción entre rendas forais, fincas rústicas e propiedades urbanas, ritmo das poxas ou identificación dos compradores—, destacamos os de VILLARES PAZ, R.; *La propiedad de la tierra en Galicia, 1500-1936*, Siglo XXI, Madrid 1982; "La desamortización de bienes del clero regular en la provincia de Lugo, 1837-1851: su influencia en la transformación de la propiedad territorial", en *Desamortización y Hacienda Pública*, Ministerio de Agricultura, Pesca e Alimentación - Ministerio de Economía e Facenda, Madrid 1986, tomo I, Páx.563-579; e "El patrimonio de la Iglesia a fines del Antiguo Régimen: naturaleza de los bienes desamortizados en la provincia de Lugo", en *Jubilatio. Homenaje de la Facultad de Geografía e Historia a los profesores D. Manuel Lucas Álvarez y D. Ángel Rodríguez González*, Universidade de Santiago de Compostela, tomo I, 1987, páx.391-407. Tamén os referidos a Pontevedra de VALLEJO POUSADA, R.; *A desamortización de Mendizábal na provincia de Pontevedra, 1836-1844*, Deputación Provincial de Pontevedra, 1993; e Ourense de DOMÍNGUEZ CASTRO, L.; "Bernardos, bieitos e representantes políticos: aproximación á desamortización de Mendizábal na provincia de Ourense", en *Actas II Congreso Internacional sobre el Cister en Galicia y Portugal*, Xunta de Galicia, Ourense 1998, volume I, páx.227-248.

En canto ás principais fontes para o seu estudo, véxase CORDERO TORRÓN, X.; *Notas críticas sobre a desamortización en Galicia*. Editorial Galaxia. Vigo 1982.

impulso do ministro Juan Álvarez Mendizábal; e a do ano 1855, obra do bienio progresista e en especial dun dos seus ministros: Pascual Madoz. As tres primeiras afectaron fundamentalmente a bens que pertenceron dalgún xeito á Igrexa; e a última, sobre todo, ao patrimonio das corporacións civís.

As disposicións en contra da amortización sufriron nun principio o xogo da acción e reacción, ata que chegou o momento no que a actitude do Goberno adoptou unha tendencia netamente revolucionaria que levaría –casos de 1836 e 1855– a que se estendera o movemento iniciado antes baixo os signos do equilibrio e da xusta necesidade, que tamén se romperon. Foi no ano 1798 –deixando aparte as enaxenacións dos Austrias– cando se decretou a primeira desamortización eclesiástica, porque a penuria e deficitario estado xeral da Facenda atopábase agravado polos cuantiosos gastos que ocasionaba a guerra contra Inglaterra. Coa chamada desamortización de Godoy (o12) intentouse poñer remedio á situación mediante a venda de bens raíces pertencentes ás casas de beneficencia, irmandades, obras pías e padroados de legos³³.

A partir do ano 1813, novas medidas continuaron a práctica iniciada. Prohibíuselle ás institucións relixiosas que edificaran novamente os cenobios destruídos, suprimíronse os que non alcanzaban un número de doce relixiosos profesos –a menos que non houbera outro convento nas respectivas vilas–, e ordenouse que non houbera en cada vila máis dunha comunidade da mesma orde ou instituto. Posteriormente declaráronse hipoteca da Débeda Nacional as temporalidades dos xesuítas, as da Orde Militar de San Xoán, as fincas dos mestrazgos vacantes do resto das ordes militares e as dos conventos suprimidos.

O restablecemento do absolutismo un ano máis tarde anulou tódalas medidas anteriores, e Fernando VII ordenou que se devolvesen aos conventos os seus bens. Incluso mandou establecer en cada capital de Audiencia unha xunta de ministros que se encargase da devolución dos bens vendidos durante o goberno de Xosé I, impondo aos que adquirisen a sanción de abonar o produto do que os bens produciran durante o tempo que estiveran no seu poder, a perda de toda mellora que realizaran e o quedar inhabilitados temporalmente para desempeñar cargos públicos.

Co apoio incondicional do monarca, as ordes e as corporacións eclesiásticas volveron posuír case a totalidade dos bens que lle foran confiscados, ademais de lograr novas doazóns. Sen embargo, esta situación duraría pouco. Apenas morto o rei –en plena guerra carlista–, comezaron a decretarse unha serie de disposicións que culminarían coa venda en pública poxa dos bens do clero regular e secular.

o12. Manuel Godoy y Álvarez de Faria (1767-1851)

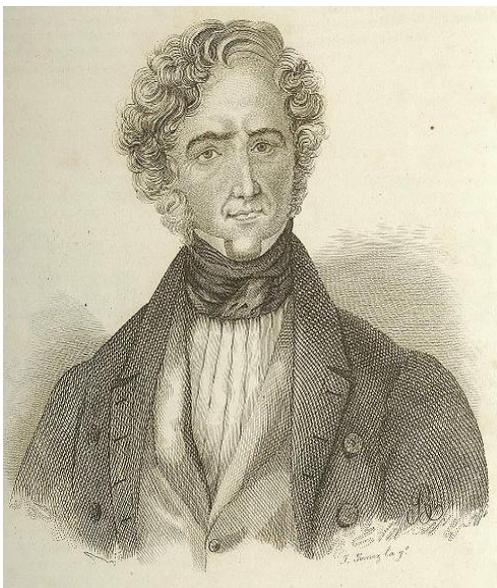
³³ SIMÓN SEGURA, F.; *Op. cit.* Páx.60-79.

Co advento en xuño de 1835 do Ministerio do Conde de Toreno –antigo ministro de Facenda con Martínez de la Rosa–, as medidas contra a Igrexa e os seus bens acentuáronse notablemente durante o seu curto mandato. Nuns poucos días, probablemente co ánimo de acougar aos elementos hostís á súa política, suprimiu a Compañía de Xesús, destinando os seus bens e rendas á extinción da Débeda Pública e ao pago dos seus réditos³⁴. Asemade, de acordo co proposto pola Real Xunta Eclesiástica a través do Real Decreto do 25 de xullo dese mesmo ano, suprimíronse os mosteiros e conventos que non tivesen máis de doce relixiosos, con só algunhas excepcións: escolapios e misioneiros para as provincias de Asia. Tamén se suavizaban os posibles inconvenientes que puideran xurdir durante a súa aplicación: *se as circunstancias particulares de utilidade pública reclamasen a conservación de algún ou algúns mosteiros ou conventos que non teñan dito número* [doce relixiosos], *completarase este con individuos doutros do mesmo instituto*³⁵. E por último, mediante o Real Decreto do 3 de setembro de 1835, dispúxose que as ventas dos bens efectuadas dende o mes de outubro de 1820 ata finais do mes de setembro de 1823 pasaran aos que as adquiriran.

Pero nin as medidas adoptadas contra o clero nin os cambios introducidos no seu gabinete contentaron á corrente liberal. En consecuencia, o movemento revolucionario e as Xuntas estendéronse rapidamente por numerosas provincias, coa seguridade de rematar co ministerio de Toreno.

A sublevación en Galicia foi relativamente tardía, pois comezou a finais de agosto de 1835 coa formación dunha xunta en Ferrol, á que seguiron pouco despois as de Coruña, Lugo, Ourense e Pontevedra. Non houbo excesos dignos de consideración, pero si unha colaboración coas autoridades locais. Ao sobrevir a mediados de setembro o cambio de ministerio, o proceso foi continuado coa debida autorización do poder central. Deste xeito, creouse en Galicia un precedente que sería imitado noutras partes: a prosecución dunha serie de exclaustacións particulares apoiadas non nunha lei xeral para toda España, senón en disposicións gobernativas referidas a casos e lugares determinados³⁶.

O movemento revolucionario e o fervor popular recaeron en Juan Álvarez Mendizábal (o13), hábil home de negocios que chegou a España acompañado dunha brillante carreira de financeiro e comerciante, e que aos poucos días da súa chegada recibiu o cargo de Ministro de Facenda. Prometeu resolver coa soa utilización dos recursos nacionais tódolos problemas que

o13. Juan de Dios Álvarez Mendizábal (1790-1853)

³⁴ Real Decreto do 4 de xullo de 1835. Toreno restablecía, deste xeito, con toda a súa forza e vigor, a *Pragmática Sanción* do 2 de abril de 1767.

³⁵ CAMPOS Y FERNÁNDEZ DE SEVILLA, F.J.; "Textos legales de las desamortizaciones eclesiásticas españolas y con ellas relacionados", *La desamortización: el expolio del patrimonio artístico y cultural de la Iglesia en España*. Estudios Superiores del Escorial. Madrid 2007. Páx.5-30.

³⁶ A exclaustación galega é un claro exemplo de cómo o goberno de Mendizábal non só non deroga as superesións ilegais efectuadas durante a revolución, senón que, ademais de confirmalas, impulsa outras novas dende o ministerio antes de ditar o decreto de supresión xeral de 1836.

REVUELTA GONZÁLEZ, M.; *La Exclaustación*. CEU Ediciones. Madrid 2010. Páx.385-390.

atopou propostos –guerra carlista, obrigas do Estado, sorte das corporacións relixiosas...–, e consecuentemente con elo ditou numerosas medidas encamiñadas ao seu logro; e ata comezos do ano 1836 achegou á súa optimista política á maior parte da nación³⁷.

Sempre de xeito excepcional e provisional –aínda que non tardarían en cobrar un carácter estable e definitivo, algúns conventos foron incautados por razóns de utilidade pública antes de ditarse os decretos supresivos de alcance xeral. As razóns de utilidade pública, sobre todo as que viñan motivadas pola guerra e a enfermidade, fixeron que as autoridades civís ou militares puxeran a súa atención nos conventos para establecer instalacións sanitarias ou militares. Tratábase, polo xeral, de medidas necesarias dada a esixencia que presentaba o cólera ou a guerra. Parece lóxico que se botase man dos conventos: únicos edificios sólidos, grandes e capaces de satisfacer os seus fins inmediatos de defensa e utilidade pública.

Antes de lograr Mendizábal o voto de confianza, promulgouse o Real Decreto do 11 de outubro de 1835 polo que quedaban extinguidas as ordes relixiosas. Na exposición de motivos poñíase de manifesto que se consideraba desproporcionado aos medios actuais da nación

(...) o número de casas monásticas que queda, canto inútiles e innecesarias son a maior parte delas para a asistencia espiritual dos fieis, canto grande é o perxuízo que ao reino se lle segue da amortización das fincas que posúe e canta conveniencia pública de poñer estas en circulación para aumentar os recursos do Estado e abrir novas fontes de riqueza³⁸.

Como consecuencia das medidas decretadas polo Goberno suprimindo as distintas comunidades relixiosas, quedaron en poder do Estado gran número de edificios que dende o comezo foron obxecto dunha lexislación especial. Poucos cenobios quedaban xa abertos en España a finais de ano –en Galicia só consta que quedaban abertos na diocese de Tui os conventos franciscanos daquela cidade (o14) e o de Agreló³⁹–. E sen embargo, en xaneiro de 1836, Mendizábal queixábase na exposición dun Real Decreto de que

³⁷ Juan Álvarez Mendizábal foi ministro de Facenda en catro ocasións entre os anos 1835 e 1843. A primeira vez foi do 15 de xuño de 1835 ata maio do ano seguinte. De novo recuperaría a carteira en setembro de 1836 ata agosto de 1837. Anos máis tarde, volvería ao cargo do 21 de maio de 1841 ao 22 do mesmo mes do ano 1842. E por última vez, de maio a xullo de 1843, meses nos que as vendas da desamortización alcanzaron elevadas cifras.

MARTÍ GILABERT, F.; *La Desamortización Española*. Ediciones Rialp S.A. Madrid 2003. Páx.37-80.

³⁸ Real Decreto do 11 de outubro de 1835.

SIMÓN SEGURA, F.; *Op. cit.* Páx.80-164.

³⁹ REVUELTA GONZÁLEZ, M.; *Op. cit.* Páx.433-439.

o14. Antigo convento franciscano de Santo Antonio en Tui, actual Seminario Menor Diocesano.

*(...) as mesquiñas cantidades que particulares ou corporacións ofrecen pagar polos alugueiros [de mosteiros e conventos suprimidos polo Real Decreto do 25 de xullo e do 1o de outubro de 1835] que apenas bastan para satisfacer os crecidos gastos de conservación e reparos, mentres que demolidos totalmente uns e reformados outros terán inmediata aplicación estes e os terreos que resulten de aqueles para obxecto de interese particular e xeral, ao paso que proporcionan ensanche e melloras á poboación*⁴⁰.

As disposicións máis importantes que se decretaron e que deron corpo a tan notable fenómeno foron a do 19 de febreiro de 1836, na que se declararon en venda tódolos bens que pertenceran ás corporacións relixiosas suprimidas; a instrución do 1 de marzo para levar a efecto tal enaxenación; e as do día 8 do mesmo mes, polas que quedaban

*(...) suprimidos tódolos mosteiros, conventos, colexios e demais casas de comunidade ou de instituto relixioso de varóns, incluso os de clérigos regulares, e as das catro Ordes militares e San Xoán de Xerusalén, existentes na Península, illas adxacentes e posesións de España e África*⁴¹.

Os conventos de monxas reducíronse de acordo cos seguintes criterios: non se conservaría aberto ningún convento feminino que tivese menos de vinte relixiosas profesas, e non se permitirían nunha mesma poboación dous ou máis cenobios da mesma orde.

Constituíuse unha Xunta –só en Madrid, aínda que con posterioridade estendeuse a tódalas provincias–, co fin de aprobar o destino que conviñera dar a cada un dos edificios, segundo a súa capacidade e situación –reforma, demolición, vendas, poxas, contratos, etc.– e realizar as obras de reforma necesarias para chegar a ter cuarteis cómodos e ventilados, hospitais e cárceres, novas rúas e ensanche da actuais, e prazas e mercados de nova planta; todo o cal respondía a unha preocupación por atender necesidades de urxencia e posibilitar melloras urbanísticas nos conxestionados e insalubres cascos históricos⁴².

Desenvolvendo esta vía, no Real Decreto do 19 de febreiro de 1836 exceptuáronse da desamortización aqueles edificios que o Goberno reservara para o servizo público, comprendendo aqueles usos xa indicados, e –como novidade– tamén aqueles necesarios *para conservar monumentos das artes, ou para honrar a memoria de fazañas nacionais*. Isto supuxo outro atisbo

⁴⁰ Real Decreto do 25 de xaneiro de 1836.

SIMÓN SEGURA, F.; *Op. cit.* Páx.80-164.

⁴¹ MARTÍ GILABERT, F.; *Op. cit.* Páx.37-80.

⁴² En setembro do mesmo ano suprimíronse as Xuntas creadas e constituíuse unha nova en cada unha das provincias do reino que *desempeñarían o seu cargo sen máis recompensa que a satisfacción de ser útiles á súa patria*.

SIMÓN SEGURA, F.; *Op. cit.* Páx.80-164.

de preocupación polos valores históricos e artísticos do patrimonio relixioso, estendendo a conservación máis alá dos bens mobles, aínda que a súa eficacia real fose naqueles primeiros anos nula⁴³.

Estas disposicións tiveron un rápido efecto nas capitais de provincia, de xeito que xa no traslado do decreto do 25 de xaneiro de 1836 o Secretario do Estado e de Facenda urxiu ao Intendente de Galicia que obtivera das autoridades municipais e das deputacións as ideas para os posibles destinos dos inmobles⁴⁴. Dous meses máis tarde, o regulamento aprobado o 24 de marzo veu confirmar a excepción da venda daqueles edificios máis a propósito para *establecimientos de utilidad pública*, á vez que abría a posibilidade de dedicar a parroquiais as igrexas dos conventos suprimidos que fosen necesarias. Obviamente, calquera obra de reforma ou instalación realizada nun destes inmobles era máis barata que levantar un edificio de nova planta, e incluso a alternativa do pago de alugueiros por locais para conter temporalmente as mesmas oficinas⁴⁵.

No contexto de posta en marcha das primeiras vendas, as xestións máis intensas para a reutilización dos inmobles conventuais detectáronse naquelas cidades designadas *capitais de provincia* como resultado da nova división aplicada dende 1833, ante a conxuntura de verse obrigadas a aloxar os organismos políticos e servizos administrativos que progresivamente iría despregando o Estado liberal: oficinas do Xefe Político, Deputación Provincial, Intendencia de Rendas ou Aduana, Audiencia Provincial, xulgados de Primeira Instancia, Xunta e Tribunal de Comercio, Xunta Provincial de Sanidade, oficinas de correos, institutos de Segunda Ensinanza, escolas Normal de mestres, cárceres, hospitais, hospicios e casas de Misericordia; entre os máis relevantes. Ademais das capitais de provincia, en Galicia esta dinámica estendeuse a vilas como Betanzos, Mondoñedo, Monforte, Noia, Ribadavia, Ribadeo, Tui ou Viveiro; e incluso a encaves rurais nucleados por un edificio relixioso como Celanova, Lourenzá, Meira, Samos ou Sobrado dos Monxes⁴⁶.

⁴³ A aplicación deste réxime excepcional, contido no artigo 2 do Real Decreto, debía materializarse a través dunha lista redactada polo Goberno, pero que nunca chegou a realizarse. Tampouco se articulou o procedemento ou medidas exactas de conservación, nin o seu presuposto; xa que tardaríanse anos en lexislar a figura xurídica do Monumento Nacional e a súa protección.

ORDIERES DÍEZ, I.; *Historia de la restauración monumental en España (1835-1936)*; Instituto de Conservación y Restauración de Bienes Culturales. Madrid 1995. Páx.23-31.

⁴⁴ As reutilizacións debían planificarse tanto para que se mellorase o aspecto público, os cárceres, Cuarteis e establecementos de beneficencia, como para que se dea traballo ao gran número de brazos que se atopan hoxe na inacción por mor das circunstancias política.

SÁNCHEZ GARCÍA, J.Á.; "Una década trágica para el patrimonio gallego. De la Desamortización a las Comisiones de Monumentos (1835-1844)", Revista *Quintana*, número 3. Santiago de Compostela 2004. Páx.123-151.

⁴⁵ Paralelamente estíbese a tomar conciencia da imposibilidade de atopar compradores para a gran cantidade de inmobles que, como o propio goberno recoñecería polo Real Decreto do 28 de decembro de 1838, *prometen difícil e non vantaxosa enaxenación pola súa peculiar estrutura*.

ORDIERES DÍEZ, I.; *Op. cit.* Páx.23-31.

⁴⁶ SÁNCHEZ GARCÍA, J.Á.; *Op. cit.* Páx.129-134.

Sen embargo, a pesar das medidas tomadas, tanto a enaxenación dos edificios como a dos seus mobles, efectos e alfaia non se verificaba coa celeridade desexada. E en vista das escasas vendas e cesións que se efectuaban, no mes de setembro determinouse que puideran concederse non só ás corporacións públicas, senón tamén a particulares.

Intentábase diminuír a débeda e

*(...) abrir unha fonte abundantísima de felicidade pública, vivificar unha riqueza morta, desobstruír as canles da industria e de circulación, apegar ao país polo amor natural e vehemente a todo o propio, ensanchar a patria, crear novos e fortes vínculos que liguen a ela; é, en fin, identificar co trono excelso de Isabel II, símbolo de orde e liberdade, [ao mesmo tempo que] crear unha copiosa familia de propietarios, cuxos goces e cuxa existencia se apoie principalmente no triunfo completo das nosas institucións*⁴⁷.

O que verdadeiramente interesaba era *vender*. A urxencia que se quixo imprimir dende un principio ás vendas foi unha constante –se cadra a máis acusada– no período entre 1836 e 1844; porque tanto os programas dos moderados como os dos progresistas contaban coa desamortización⁴⁸.

Pero mentres as edificacións non eran vendidas nin destinadas a outros fins útiles, a crónica carencia de fondos para afrontar tódalas obras de acondicionamento necesarias, unida á persistencia nas situacións de abandono fixeron que o mero proceso do tempo se encargara de labrar rapidamente o seu deterioro e ruína⁴⁹. Á vista das circunstancias, durante a rexencia de Espartero, sinalouse aos concellos un prazo de sesenta días para que reclamasen os edificios que puidesen serlles útiles, e que, no caso de que se lles concedera, tiñan seis meses máis de tempo para facerse cargo dos mesmos. Por outra banda, unha vez rematada a guerra carlista, ao liberarse de tropas moitos dos conventos empregados como cuarteis (o15) urxía buscarlles un novo destino, ata o punto que nos anos inmediatos alcanzáronse as maiores cifras de cesións de edificios. De novo as deputacións canalizaron cara ao Ministerio de Facenda os expedientes para que os concellos subsanasen a carencia de

o15. Convento de Santa Clara en Compostela, empregado como cuartel durante a primeira guerra carlista (1836-1837).

⁴⁷ *Gaceta de Madrid*, 21 de febreiro de 1836, número 426. Real Decreto do 19 de febreiro de 1836.

⁴⁸ As primeiras fincas polas que o público se interesou e pediron a súa taxación e que apareceron nos primeiros números do Boletín Oficial de Ventas eran todas de Madrid. A medida que avanzaba o ano 1836, os que se arriscaban a acudir ás puxas e a adquirir bens nacionais só o facían no caso de lograr un alto beneficio na compra, o que era máis factible nas fincas urbanas das grandes cidades.

SIMÓN SEGURA, F.; *Op. cit.* Páx.80-164.

⁴⁹ Isto acabou favorecendo ou determinando a demolición dalgúns conventos. Tal foi o caso do convento santiagués de San Pedro de Fóra, que a partir de 1839, coas súas pedras renovouse o enlousado da praza da Quintana e pavimentouse a entrada da Alameda dende a porta Faxeira. Outro exemplo foi o de Santo Domingos de Pontevedra, cuxas obras de construción da nova nave da igrexa –emprendidas en 1819– estaban interrompidas, polo que trala exclaustración o templo quedou á intemperie.

SÁNCHEZ GARCÍA, J.A.; *Op. cit.* Páx.129-134.

dependencias para os seus ramos de abastos, sanidade e oficinas públicas, co compromiso de habilitalos dentro dos seis meses seguintes á adxudicación⁵⁰.

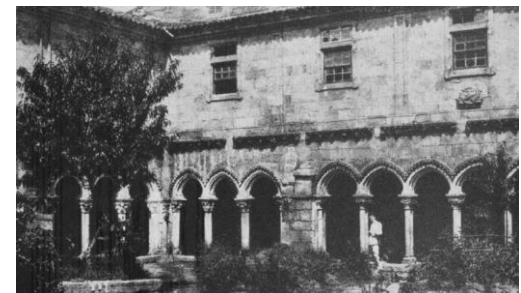
A realidade foi que trala desamortización de Mendizábal logrouse atopar un uso para practicamente a totalidade dos inmobles urbanos vacantes, aínda que sen chegar a esgotar as súas –polo xeral– amplas dependencias. Así na cidade de A Coruña podiamos atopar os conventos de San Domingos e Santa Bárbara (o16) convertidos en cuarteis; o de San Francisco –xunto coa súa igrexa– destinado a presidio correccional dende o ano 1838⁵¹; e o de Santo Agostiño utilizado como escola e casa consistorial. En Santiago de Compostela, San Martiño Pinario albergou os usos de cuartel, oficina de rendas e incluso vivendas; San Francisco empregouse como cuartel e casa galera, e tamén como vivendas ata o 1848; Santo Agostiño funcionou como cuartel, casa de beneficencia, teatro e sociedade recreativa, e a súa horta como mercado; San Clemente e San Lourenzo –1848-1851– funcionaron como cuartel; Santa Clara foi tamén cuartel –1836-1837– e presidio; e, por citar un exemplo máis, San Domingos de Bonaval foi empregado como asilo, casa de beneficencia e escola. Na cidade de Lugo, o convento de San Francisco (o17) funcionou como asilo e teatro; o de San Domingos como cuartel e escola; e o de Santa María a Nova como cuartel, goberno civil, deputación provincial e oficinas de facenda e rendas. Na cidade de Ourense, o convento de San Francisco (o18) foi utilizado como cuartel e casa de beneficencia, mentres que o derrubado convento de San Domingos usouse para as dependencias do goberno civil e a deputación provincial; e o convento dos Xesuítas como empregouse como escola e biblioteca. Por último, na cidade de Pontevedra, o antigo convento de San Domingos serviu como cuartel, asilo e escola; o de San Francisco albergou os usos de cuartel, goberno civil, deputación provincial e oficinas de facenda e rendas; e o convento de Xesuítas funcionou como escola e tamén teatro⁵².

o16. Patio do convento coruñés das Bárbaras en 1984.

o17. San Domingos de Lugo, ca.1910.

o18. Claustro do convento de San Francisco de Ourense, 1878.

⁵⁰ Tras liberarse en 1838 do pago de arrendo aos edificios destinados á instrución pública, posteriormente unha Real Orde do 18 de xullo de 1842 resolveu coa concesión daqueles conventos solicitados para fins de utilidade pública se entendera como gratuíta; sendo en cambio onerosas a censo as pedidas por particulares ou corporacións privadas, ao igual que os usos públicos de lucro como teatros, mercados ou cemiterios.

⁵¹ O conxunto coruñés de San Francisco estaba nun estado tan lamentable que en marzo de 1879 derrubouse a parte alta da igrexa, destinada a dormitorio de máis de douscentos convictos.

MADOZ IBÁÑEZ, P.; *Diccionario Geográfico, Estadístico e Histórico de España y sus posesiones de ultramar: Galicia*. Libros Galicia. Edición facsímil, 6 volumes. Santiago de Compostela 1986.

⁵² A partir dos datos do *Diccionario* de Madoz, podemos reconstruír o panorama dos inmobles citados destinados a conter os máis diversos novos usos. Pero atopamos tamén outros casos como os de casa consistorial, cárcere e escolas en Sobrado dos Monxes, Ortigueira, Meira, Poio e Celanova. Coa excepción de Sobrado e Poio, os demais serviron ademais en diferentes épocas como acuartelamentos, destacando o caso de Celanova, xa que tamén aloxou a comandancia militar, a administración de rendas, o depósito do sal e incluso habitacións particulares. En cambio no mosteiro de San Salvador de Lérez só se instalou a escola de Primeiras Letras, mentres que os de Armenteira e Aciveiro serviron en parte como vivenda dos monxes exclaustrados que permaneceron a cargo das súas respectivas igrexas parroquiais.

MADOZ IBÁÑEZ, P.; *Op. cit.*

o19. Mosteiro de Santa María de Oseira en xuño de 1925.

o20. Mosteiro de Santa María de Sobrado dos Monxes a comezos do século XX.

o21. Mosteiro de Santa María de Meira en xaneiro de 1925.

Como vemos nalgúns casos, unha vez cubertas as necesidades máis perentorias, tamén aflorou un rechamante cambio de enfoque ao reservarse espazos para actividades bastante diferentes de aquelas sinaladas como de primeira necesidade, incluíndo dotacións para o ocio –xustificadas sempre polo destino caritativo que se daría aos seus beneficios–, ou o procurar acomodo a entidades como as Sociedades Económicas de Amigos do País e outras de tipo recreativo como os liceos e sociedades literarias e artísticas⁵³.

E mentres os conventos das principais cidades de Galicia eran reutilizados, ao igual que aqueles de vilas e localidades menores onde tamén predominaron os novos usos de concellos, escolas ou cuarteis; os mosteiros repartidos polas zonas rurais quedaron frecuentemente abandonados ante a falta de comprador. Ante a carencia de medidas efectivas de vixilancia e conservación, estas edificacións foron sometidas aos efectos de roubos e saqueos de todos aqueles materiais de valor –bronce das campás, ferro das reixas, chumbo das conducións de auga, etc...– para logo seguir con outros máis comúns –enlousados dos pavimentos, madeiras de vigas e carpinterías– ata alcanzar a propia pedra das fábricas.

A imaxe de ruína e desolación que ofrecían os mosteiros como Carboeiro, Monfero, Oseira (o19), Samos, Sobrado dos Monxes (o20) ou Ribas de Sil a comezos do século XX constitúe o testemuño máis elocuente da devastación provocada por estes espolios, sobre a que ademais actuou con celeridade o deterioro pola acción dos axentes atmosféricos.

Pero nin sequera a circunstancia de atoparse destinados a outros usos era unha garantía de conservación, posto que a falta de coidados provocou destrucións como a do mosteiro cisterciense de Santa María de Meira (o21), cuxas pedras –salvando as da parte ocupada pola casa consistorial, escola e cárcere–, empregáronse para embaldosar a praza pública e outros edificios da localidade⁵⁴.

As fábricas monásticas foron sometidas a un novo proceso de vendas pola Lei do 29 de xullo do 1841. Mediante a mesma, as Cortes aplicaron á extinción da débeda do Estado aos bens do clero secular. Pero a pesar do novo incremento das vendas, o Goberno –continuamente agobiado polo constante e crecente déficit de recursos–, non se mostraba satisfeito:

⁵³ SÁNCHEZ GARCÍA, J.A.; *Op. cit.* Páx.129-134.

⁵⁴ Convertido trala exlaustración en acuartelamento, o mosteiro de Santa María de Meira sufriu graves danos e pillaxe en diferentes enfrontamentos coas partidas carlistas, chegando incluso a queimarse os libros que contiña. Por iso, xa dende o 1840, solicitouse por parte do Concello a demolición da parte máis deteriorada; o que se concedeu en 1846.

BARRAL RIVADULLA, M.D.; “El monasterio de Santa María de Meira. Crónica de una desaparición y recuperación de una fábrica”, *Estudios sobre patrimonio artístico. Homenaje del Departamento de Historia del Arte a la Profesora Mª del Socorro Ortega Romero*. Xunta de Galicia. Santiago de Compostela 2002. Páx.611-626.

(...) persuadido o Goberno da necesidade de fomentar por tódolos medios posibles a pronta enaxenación dos bens nacionais, removendo tódolos obstáculos que poidan embarazar as miras do Goberno para que tan cuantiosa masa de capital entre en circulación e contribúa en gran parte ao aumento da riqueza pública (...).

Os intendentes das provincias dispoñerán que inmediatamente se taxen e se capitalicen, haxa ou non peticionario, tódalas fincas rústicas e urbanas que por calquera concepto pertencen á nación (...) anunciando a súa venda. (...) Se se observa algunha omisión de parte dos intendentes ou empregados do ramo (...), quede dende agora autorizada a Xunta Superior de Ventas para establecer comisionados especiais (...) que co premio correspondente activará a enaxenación.

*A Xunta queda amplamente autorizada para ditar cantas medidas considere convenientes coa fin de dar á enaxenación e adxudicacións o pulo necesario*⁵⁵.

Á raíz das medidas adoptadas, e seguindo o curso xeral da desamortización, no ano 1842 a enaxenación e doazón de edificios aumentou considerablemente. Deuse un prazo de sesenta días para que os concellos, corporacións ou deputacións solicitaran edificios para instalar servizos de utilidade común que se lles concedían con carácter gratuíto. E ordenouse que, transcorrido o prazo de sesenta días, se activara a venda.

O curso que a desamortización emprendera e que mantiña levábala a alcanzar plenamente a súa fin se os azares da política non entorpeceran a súa marcha. Coa chegada ao poder do partido moderado no ano 1844, quedou interrompido o desenvolvemento do proceso desamortizador. Así, o Goberno de Narváez, por decreto do 26 de xullo de 1844, suspendeu a venda dos bens do clero secular e a das comunidades relixiosas de monxas, poñendo claramente de manifesto uns días antes que o Goberno consideraba inevitable a suspensión das vendas ata que puidesen conciliarse tódolos intereses, sen perxuízo dos fins a que ditos bens foran aplicados⁵⁶.

⁵⁵ *Gaceta de Madrid*, do 8 de outubro de 1842, número 2.920.

SIMÓN SEGURA, F.; *Op. cit.* Páx.80-164.

⁵⁶ No mes de agosto de 1842 xa se venderan trinta e catro conventos por un valor superior aos cinco millóns de reais. A lista dos conventos vendidos –*Gaceta* do 23 de outubro de 1842– recollía a venda de nove cenobios en Granada, catro en Cuenca, Madrid e Zaragoza; tres en Málaga; e dous en Palencia e Valladolid. Os máis cotizados foron a cartuxa do Paular en Madrid e o convento de San Felipe Neri en Valencia.

Nos meses de agosto e setembro cedéronse gratuitamente sesenta conventos: cincuenta aos concellos, seis ás deputacións provinciais, tres aos xefes políticos de provincias e un á Audiencia Territorial de Oviedo. Foron cedidos co fin de que se estableceran neles hospitais, oficinas, cárceres, administracións de Correos, establecementos de ensinanza e de beneficencia, cuarteis para a Milicia Nacional, museos e bibliotecas, parroquias, etc ... Once destes cenobios procedían da provincia de Zaragoza; seis de Barcelona; catro en Lérida; tres en Pamplona, Palencia, Xerona, e Valencia; dous en Ávila, Granada, Murcia e Zamora; e un en A

Pero pese á suspensión das vendas dos bens desamortizados o panorama durante a década moderada non mellorou, xa que só se abordou a devolución ao clero daqueles bens aínda non enaxenados. Deste xeito, habería que agardar ao novo contexto establecido a partir da sinatura do Concordato da Santa Sé no 1851 para que volvesen ás mans eclesiásticas certos edificios desamortizados, como sucedeu co mosteiro de Conxo, co convento de Herbón (o22) ou con San Martiño Pinario.

Pero superior a calquera das desamortizacións existentes ata o momento foi a decretada no mes de maio do ano 1855, tanto dende o punto de vista do número de anos que estivo vixente como do volume que alcanzaron as vendas⁵⁷. As diferenzas máis acusadas entre o proceso desamortizador de 1836 e este consistiron en que, no primeiro deles, a case totalidade dos bens vendidos procedía do clero, e en especial do clero regular; mentres que no segundo, a institución máis afectada foron os municipios, coa perda de grandes cantidades de bens de propios.

A nova Lei Xeral proposta partía de considerar á desamortización como unha obra da revolución, a través da cal se lograría dar un pulo á riqueza da nación rematando o labor comezado por Mendizábal. Tamén partía do feito de que tanto políticos coma técnicos estaban de acordo nos beneficios que carrexaría: variar a índole da sociedade española, achegar recursos para introducir melloras no país, acabar coa mala administración dos bens das corporacións, estender o dominio agrícola, aumentar a produción e de modo sobresaliente vincular numerosas persoas ao sistema representativo.

Tratouse tamén dunha desamortización basicamente eclesiástica, pero na que o protagonismo recaeu no clero secular, apenas afectado pola curta vixencia temporal da lei de setembro de 1841, derogada tres anos máis tarde trala chegada ao poder dos moderados.

Artigo 1º. Decláranse en estado de venta con amaño ás prescricións da presente Lei, sen perxuízo das cargas e servidumes a que lexitimamente estean suxeitos, tódolos predios rústicos e urbanos, censos e foros pertencentes ao Estado, ao clero, ás Ordes militares de Santiago, Calatrava, Montesa e San Xoán de Xerusalén; a Confrarías, obras pías e santuarios (...); aos propios e comúns dos pobos; á beneficencia, á instrución pública e calquera outros pertencentes ás mans mortas, xa que estean ou non mandados vender por Leis anteriores.

o22. Convento de Santo Antonio de Herbón (Padrón). Actualmente é un colexio privado.

Coruña, Alacante, Albacete, Burgos, Cádiz, Córdoba, Cuenca, Guadalajara, Guipúscoa, Huesca, León, Mallorca, Oviedo, Pontevedra, Santander, Segovia, Sevilla e Valladolid.

SIMÓN SEGURA, F.; *Op. cit.* Páx.80-164.

⁵⁷ O volume das vendas produto da desamortización no transcurso do século XIX –a grandes rasgos e coa excepción do vendido durante o trienio liberal– foi o seguinte: durante a vixencia da desamortización de 1798, alcanzouse un total de 1.600.000.000 reais; durante a de 1836, chegouse a un valor de 3.447.227.075 reais; e durante a de 1855 recadáronse 7.855.958.234 reais.

MARTÍ GILABERT, F.; *Op. cit.* Páx.81-102.

Artigo 2º. Exceptúanse do disposto no artigo anterior (...). Os edificios e fincas destinados ou que o Goberno destinase ao servizo público (...). Os edificios que ocupan hoxe os establecementos de beneficencia e instrución (...). O palacio ou morada de cada un dos MM. Rvdos. Arcebispos e Rvdos. Bispos, e as reitorías ou casas destinadas para habitación dos curas párrocos, coas hortas ou xardíns a elas anexas (...). As hortas e xardíns pertencentes ao instituto das Escolas Pías (...). Os bens de capelanías eclesiásticas, destinadas á instrución pública, durante a vida dos seus actuais posuidores (...). Os montes e bosques cuxa venta non crea oportuno o Goberno (...). As minas de Almadén (...). As salinas (...). Os terreos que son hoxe de aproveitamento común, previa declaración de selo, feita polo Goberno, oíndo ao Concello e Deputación provincial respectivos (...). E por último, calquera edificio ou finca cuxa venta non crea oportuna o Goberno por razóns graves⁵⁸.

No curso da desamortización de 1855 foron varias as ordes e circulares que se ditaron co obxecto de acelerar o proceso de vendas, a pesares de que dende o principio foron moi voluminosas e se desenvolveron, en consecuencia, de xeito moi diferente aos comezos da desamortización de Mendizábal. Explícase perfectamente porque, en primeiro lugar, o país atopábase en paz fronte á guerra que lle azoutara anteriormente, e tamén porque a evolución económica fora revalorizando as cuantiosas e firmes vendas posteriores a 1836, á vez que as loitas de conciencia, dificultades e recelos no recoñecemento social dos compradores ían desaparecendo.

No transcurso destes anos, a maior parte dos bens vendidos pertencera aos bens de propios das vilas e ao clero secular. A venda masiva dos primeiros facilitou a constitución de considerables cantidades de terreo en poucas mans e a puxa de máis de cen mil fincas rústicas procedentes do clero secular permitiu –afirmando de xeito moi xeral– que a pequena burguesía de moitos núcleos urbanos, vilas e cidades mellorara o seu patrimonio coa adquisición de pequenos terreos, hortas e campos, cuxos produtos contribuían ao folgado sostemento do aínda numeroso clero que estaba á fronte das parroquias ou pertencía aos Cabidos catedralicios. Se conseguiran paralizar ou diminuír considerablemente as vendas na última fase da desamortización de Mendizábal, no decenio de 1860 a 1870 consumouse a desamortización dunha gran parte dos seus bens.

⁵⁸ *Ley desamortizadora del 1 de mayo de 1855. Título I. Bienes declarados en estado de venta y condiciones generales de su enagenación.*
SIMÓN SEGURA, F.; *Op. cit.* Páx.165-261.

Conciencia histórica como punto de partida da noción de Patrimonio

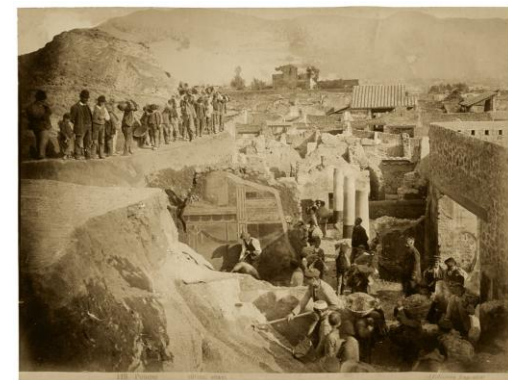
No século XX materializouse un sorprendente desenvolvemento no que á revalorización e conservación do patrimonio cultural se refire. Xa dende os albores da centuria a obra de arte obtivo a categoría de Monumento Histórico-Artístico, máis tarde a de Ben de Interese Cultural e incluso –nalgúns casos– a de Patrimonio da Humanidade. Foi tamén no pasado século cando os partidos políticos incluiron dentro dos seus programas e presupostos capítulos importantes dedicados á protección, á conservación e –en caso necesario– á restauración do patrimonio; probas evidentes da nova concienciación social e do recoñecemento público das complexas analoxías que se estableceron entre o patrimonio histórico e a memoria colectiva.

Pero esta actitude proclive á conservación do patrimonio herdado non xurdiu espontaneamente. O recoñecemento do valor documental da obra de arte como receptora e transmisora da memoria colectiva, que leva implícito o desexo da súa conservación, non xurdiu ata a Ilustración, e foi produto dunha longa evolución que se consolidou e sistematizou no século XIX, a raíz do nacemento da *conciencia histórica*.

A orixe da idea de monumento como *documento* remóntase ata o descubrimento de Pompeia no ano 1748 (o23) –aínda que non foi recoñecida como tal ata o 1763–. Pouco despois localizáronse os restos da cidade de Herculano. Ambas escavacións foron de vital importancia, xa que precisamente a partir do estudo do primeiro catálogo da colección –realizado tralos novos achados e publicado en 1755–, Johann J. Winckelmann presentou unha relación sistematizada e ordenada cronoloxicamente de toda a arte antiga, incluíndo as artes exipcia e etrusca. Esta relación, que analizaba as sucesivas fases estilísticas da arte coñecida, non tiña precedentes⁵⁹.

A partir deste momento, as formas do pasado xa non foron tomadas como formas ideais presentes, senón como valores definitivos e conclusos orixinarios doutro tempo. Xurdiría unha investigación histórica posterior que tivo como consecuencia o nacemento da *conciencia histórica*, a conciencia da distancia crítica fronte ao pasado que a nova cultura distinguía do presente. Ambos, pasado e presente –que estaban ata o momento unidos pola espontánea continuidade da tradición– convertéronse en dous mundos distintos: o presente reencontrou o pasado e entendeu mediante unha valoración a través do xuízo como valor histórico permanente⁶⁰.

E os monumentos foron entendidos como documentos de civilización e cultura; e as obras de arte xa non eran ideais que debían ser reproducidos ou emulados, senón manifestacións artísticas e culturais do pasado, testemuños doutra época.

o23. Pompeia. Detalle das escavacións da Casa das Vodas de Prata, 1891.

⁵⁹ FONTENLA SAN JUAN, C.; *Restauración e Historia del Arte en Galicia*. Instituto Padre Sarmiento de Estudios Gallegos. Santiago de Compostela 1997. Páx.64-80.

⁶⁰ MIARELLI-MARIANI, G.; "Historia de los criterios en el patrimonio arquitectónico", *Monumentos y proyecto*. Ministerio de Cultura. Madrid 1990. Páx.7-21.

Paralelamente xurdía o desexo da súa transmisión –no mellor estado de conservación posible– ás xeracións futuras, e con iso, a necesidade da súa restauración entendida como operación destinada non a actualizar o monumento nin a enriquecelo, senón a conservalo como testemuño dese recoñecido pasado.

No ano 1794 o goberno francés da *Convención Nacional*, formado trala Revolución, promulgou un decreto no que se puxo por primeira vez de manifesto non só o interese estatal pola conservación dos monumentos, senón tamén a obrigatoriedade da intervención do Estado para garantir a súa salvagarda:

*Os cidadáns non son máis que os depositarios dun ben do que a comunidade ten dereito a pedir-lles contas. Os bárbaros e os escravos detestan a ciencia e destrúen as obras de arte, os homes libres ámanas e consérvanas*⁶¹.

Para interpretar adecuadamente este pensamento é necesario situarse no movemento iconoclasta que tivo lugar trala Revolución Francesa, xa que non só foi a causa principal das sistemáticas destrucións do patrimonio monumental, senón tamén da ulterior reacción estatal. Este vandalismo revolucionario, que tivo lugar baixo as ordes dunha improvisada xustiza popular, non contaba co tempo necesario para deterse a seleccionar ou especificar os elementos que debían ser destruídos ou conservados. Así os revolucionarios ensañáronse especialmente coas fortalezas e os castelos ao ser identificados como símbolos do poder e da tiranía monárquica opresora que se pretendía eliminar; pero tamén, cos conventos e igrexas, considerados testemuños dunha relixión secular á que se trataba de substituír pola nova racionalidade. Como consecuencia, as demolicións foron practicamente indiscriminadas.

Pero os danos máis graves no patrimonio cultural deriváronse da sistemática espoliación dos materiais dos monumentos; ben por ser considerados útiles para os obxectivos propostos pola defensa nacional, ben porque a súa venda representaba un importante beneficio económico para un Estado necesitado de ingresos. Ademais do espolio de materiais e da mutilación de moitas estatuas –con significados pouco acordes coa estética revolucionaria–, algúns edificios históricos foron destinados ao comercio; así, tras unha venda realizada baixo a supervisión das asembleas municipais, permitíase a súa demolición e posterior transformación en canteiras de pedra e mármore.

A esta primeira etapa sucedeulle unha fase marcada pola adquisición estatal de propiedades eclesiásticas e feudais que tivo como consecuencia a necesidade de recuperar e conservar o deteriorado patrimonio arquitectónico, unha vez convertido en propiedade colectiva. Xustamente entre 1790 e 1795, a *Comisión dos Monumentos* e a *Comisión Temporal das Artes* –

⁶¹ MIARELLI-MARIANI, G.; Op. cit. Páx.7-21.

órganos creados polo Comité da Convención Nacional– elaboraron as primeiras normas científicas de inventariado, tutela e conservación do patrimonio histórico. Esta medida orixinou a creación de depósitos estatais para catalogar estes novos fondos que posteriormente serían exhibidos nos museos estatais.

Dende o punto de vista metodolóxico, a clasificación dos bens mobles e inmoables foi o resultado máis valioso derivado deste período, xa que se encomendou a relación destes inventarios a profesionais vinculados –de algún xeito– co mundo da cultura; circunstancia que estimulou, ademais, a elaboración de estudos especializados sobre o patrimonio e a súa posterior publicación⁶².

O secretario da Academia de Belas Artes francesa, Quatremère de Quincy (o24), foi o protagonista indiscutible desta nova actitude cara aos monumentos. Ademais de oporse enerxicamente ás espoliacións, adoptou unha actitude francamente moderna ao prohibir a separación dos bens mobles do seu lugar de procedencia e establecer que as obras de arte constituían un conxunto inseparable do ambiente para o que foran concibidas. No ano 1832 publicou a primeira teoría sobre a restauración no *Dictionnaire historique d'architecture* e, baixo a voz *restaurer*, estruturou os contidos en dúas partes: na primeira delas abordaba as intervencións en esculturas e bens mobles, e na segunda a restauración arquitectónica. É importante destacar –debido a que foi a fonte de inspiración de moitas teorías posteriores–, a distinción que o autor realizou entre o acto creativo de inventar e o acto mecánico de reproducir no que englobaba todo o proceso de restauración⁶³.

A necesidade de respecto pola autenticidade histórica foi unha postura defendida por arqueólogos e historiadores e podería considerarse como o preludio da formulación teórica da *restauración estilística*⁶⁴. E no que á actitude dos arquitectos se refire, a súa atención concentrouse principalmente nas igrexas e castelos realizados entre os séculos XII ao XV. Hai que ter en conta que a comezos do século XIX en Francia consolidouse a revalorización da arte gótica como a manifestación estética dunha monarquía que en plena Idade Media iniciara xa o camiño cara á ansiada unificación nacional. Ademais, hai que ter en conta

⁶² A obra de Alexandre Laborde denominada *Monuments de la France classés chronologiquement*, publicada no ano 1816, é considerada como o primeiro estudo adecuadamente sistematizado sobre a arte medieval; o seu principal interese radica na recuperación e revalorización dunha etapa da historia da arte ata daquela deliberadamente esquecida e, polo tanto, practicamente descoñecida para a maioría dos lectores (...). A publicación da colección *Voyages pittoresques et romantiques dans l'ancienne France* de Justin Taylor produce un efecto similar. Con este libro de viaxes, ilustrado por Ingres, Vernet, Fragonard e Viollet le Duc, lógrase una importante difusión dos elementos máis significativos do patrimonio artístico francés.

FONTENLA SAN JUAN, C.; *Op. cit.* Páx.64-80.

⁶³ ORDIERES DÍEZ, I.; *Historia de la restauración monumental en España (1835-1936)*; Instituto de Conservación y Restauración de Bienes Culturales. Madrid 1995. Páx.45-48.

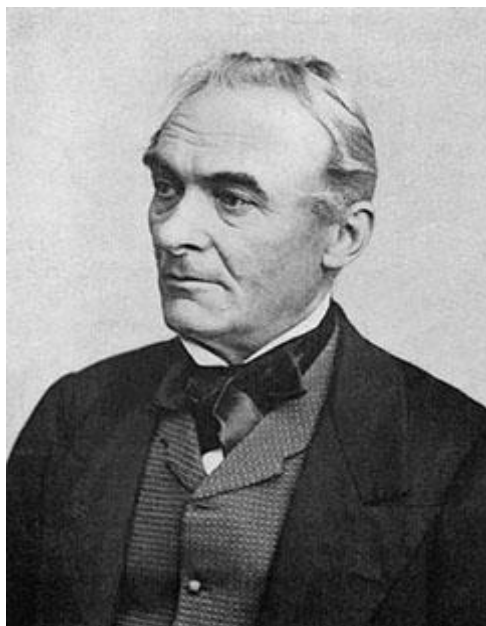
⁶⁴ O líder do debate foi Víctor Hugo, personaxe que en 1825 dirixiuse enerxicamente aos arquitectos da Escola de Belas Artes para acusalos de falta de consideración cara aos testemuños do pasado.

o24. Antonie C. Quatremère de Quincy (1755-1849).

o25. Ludovico Vitet (1802-1873).

o26. Próspero Mérimée (1803-1870).

que estes monumentos presentaban graves danos ocasionados tanto polos actos de vandalismo revolucionario como polas frecuentes e indiscriminadas destrucións dos aportes medievais.

A consecuencia de todo iso, os arquitectos de comezos do século XIX –formados na estética neoclásica– atopáronse ante a posibilidade de restaurar uns monumentos levantados baixo principios construtivos para os que a Academia –que baseaba as súas ensinanzas unicamente no mundo clásico– non os preparara.

En outubro de 1830, o secretario xeral do Ministerio do Interior, François Guizot, consciente da urxente necesidade de coordinar as iniciativas locais para a tutela dos vestixios do pasado, propuxo ao rei Luís Filipe de Orleáns o nomeamento dun *Inspector Xeral de Monumentos Históricos*. Para desempeñar este cargo foi elixido o historiador e crítico de arte Ludovico Vitet (o25). Entre outras responsabilidades, encargouse da redacción dun catálogo de monumentos anteriores ao século XVII que se realizou seguindo criterios absolutamente selectivos, ao conceder unha atención preferencial ás construcións da Idade Media en base a que a monarquía orleanista consideraba ás monarquías medievais como un refrendo do seu poder.

Vitet aportou ao estudo da arquitectura monumental francesa unha gran capacidade de análise e o seu gran espírito crítico – aínda que limitado– á revalorización e exaltación da arquitectura gótica, entendida como símbolo da identidade nacional. Con tódolos datos obtidos en diferentes viaxes de inspección, nas que percorreu todo o país, realizou un inventario cuxa finalidade era a de distribuír os recursos dispoñibles en relación directa co estado de conservación dos monumentos⁶⁵.

O 27 de maio de 1834 Próspero Mérimée (o26) substituíu a Vitet como Inspector Xeral de Monumentos Históricos, cargo que desempeñou ininterrompidamente durante vinte anos e no que desenvolveu unha importante actividade práctica. Ao igual co seu predecesor, opúxose tanto ás espoliacións sistemáticas como ás alteracións dos monumentos derivadas de restauracións pouco idóneas. E nos seus numerosos escritos divulgou as súas teorías –adequadas en restauracións que precisaran da restitución dalgunha das súas partes–, e que eran consideradas como un incipiente *método analóxico* que sería retomado, anos máis tarde, por Viollet le Duc⁶⁶.

Esta actitude do goberno francés cara ao patrimonio callou en España coa creación no ano 1836 das *Xuntas de Edificios de Comunidades Suprimidas* e das *Comisións para Inventariar Obxectos de Arte e Arquivos de Mosteiros*. As primeiras,

⁶⁵ ORDIERES DÍEZ, I.; *Op. cit.* Páx.45-48.

⁶⁶ Viollet le Duc considera a Vitet e Mérimée como os padriños baixo os que se forma un primeiro círculo de novos artistas desexosos de penetrar no íntimo coñecemento das artes medievais esquecidas.

FONTENLA SAN JUAN, C.; *Op. cit.* Páx.64-80.

aprobadas ao amparo do Decreto do 13 de setembro e dependentes dunha Xunta Superior, tiñan como función principal a de procurar que os edificios desamortizados se dedicasen á utilidade pública indicada na lexislación, sendo ás veces esta utilidade o derrubamento dos mesmos. As segundas, creadas mediante o Real Decreto do 29 de xullo, establecéronse nos concellos co obxectivo de realizar os inventarios pertencentes aos edificios suprimidos⁶⁷.

Sen embargo, estas últimas serían substituídas poucos anos despois polas *Comisións de Monumentos Históricos e Artísticos* de acordo coa Real Orde do 13 de xuño de 1844. A súa organización levouse a cabo –unha vez máis– seguindo o modelo francés: estaban constituídas como organismo dependente do poder central e con iguais normas para todo o territorio. Existiría unha Comisión con sede en cada unha das capitais de provincia do país e unha Comisión Central con sede en Madrid; esta última concibida fundamentalmente como órgano consultivo do Goberno e impulsora do labor realizado polas provinciais. O seu financiamento –problema constante a longo da súa existencia–, nun primeiro momento, estaba a cargo dos fondos provinciais; posteriormente, os seus gastos foron incluídos nos presupostos xerais do Estado⁶⁸.

As principais responsabilidades destas Comisións eran:

- *Adquirir noticia dos edificios monásticos e antigüidades existentes nas súas respectivas provincias, e que merecesen conservarse.*
- *Reunir os libros, códices, documentos, cadros, estatuas, medallas e demais obxectos preciosos, literarios e artísticos, pertencentes ao Estado, que estiveran diseminados na provincia, reclamando os que foran subtraídos e puideran descubrirse.*
- *Rehabilitar os panteóns dos reis e personaxes célebres ou de familias ilustres, ou trasladar os seus restos a paraxes onde estiveran co conveniente decoro.*
- *Coidar dos museos e bibliotecas provinciais, aumentar estes establecementos, ordenalos e formar catálogos metódicos dos obxectos que encerrasen.*
- *Crear arquivos cos manuscritos, códices e documentos que se puideran recoller, clasificalos e inventarialos.*
- *Formar catálogos, descrições e debuxos dos monumentos e antigüidades que non fosen susceptibles de translación, ou que deberan quedar onde existían, e tamén das preciosidades artísticas que, por atoparse en*

⁶⁷ GONZÁLEZ-VARAS IBÁÑEZ, I.; *Restauración monumental en España durante el siglo XIX. Ámbito*. Valladolid 1996. Páx.102-113.

⁶⁸ MÉNDEZ FONTE, R.; *La conservación de los monumentos arquitectónicos en Galicia (1840-1940)*. Émbora. Ferrol 2010. Páx.103-108.

edificios que conviñera enaxenar ou que non puideran conservarse, merecesen ser transmitidas desta forma á posterioridade.

*- Proponer ao Goberno canto creran conveniente aos fins do seu instituto, e subministrarlle as noticias que se lles pedira*⁶⁹.

E co obxecto de simplificar estes traballos, tanto as Comisións Provinciais como a Central, quedaron divididas – internamente– en tres seccións: unha primeira dedicada a Bibliotecas e Arquivos, unha segunda destinada a Museos de Pintura e de Escultura, e unha terceira sección centrada na Arquitectura e na Arqueoloxía.

O labor da Comisión Central comezou por facerse cargo dos traballos realizados polas Comisións Científico-Artísticas e Xuntas de Museos, organizadas en anos anteriores, levando a cabo os expedientes de cada provincia. O resultado sería o cadro desolador que naqueles momentos ofrecía o patrimonio español en canto ás seccións primeira e segunda:

*(...) a guerra civil sostida polo estado español contra as tropas de D. Carlos (...) subtraeu a algúns relixiosos as obras máis importantes no momento de verificarse a supresión dos conventos (...) foron asaltados os depósitos formados polas Comisións encargadas anteriormente destes traballos; aquí apenas se atopaba unha obra completa*⁷⁰.

E no referente á sección de Arquitectura e Arqueoloxía, non existía ningún tipo de estatística monumental. Pero había un claro recoñecemento por parte da Comisión Central dos desperfectos sufridos en non poucos monumentos:

*A man da ignorancia e o espírito da destrución que se desataran entre nos convertían en escollos os máis suntuosos monumentos, caendo á par envoltos entre a universal ruína non poucos restos (...). Cantas descrições dirixiran ao Goberno de S.M. os Xefes políticos, cantas noticias recibía a Comisión, en todas se queixaban as autoridades da destrución que se estaba exercendo, e todas traían lastimeiras notas polas cales se manifestaba que os máis preciosos monumentos, aqueles en que tiñan as artes e a historia un interese máis directo, ou foran xa vítimas de aquel estraño furor, ou se atopaban ameazados de selo*⁷¹.

⁶⁹ ORDIERES DÍEZ, I.; *Op. cit.* Páx.45-48.

⁷⁰ VV.AA.; *Memoria comprensiva de los trabajos verificados por las Comisiones de Monumentos históricos y artísticos del reino.* Imprenta Nacional. Madrid 1845. Páx.14.

⁷¹ MÉNDEZ FONTE, R.; *Op. cit.* Páx.109-116.

Por medio da Lei do 3 de abril e do Real Decreto do 11 de abril, ambos do ano 1845, dispúxose a suspensión da venda dos conventos e mosteiros, á par que se obrigou á devolución dos bens non enaxenados ao clero secular. Igualmente, pola Real Orde do 17 de marzo, declarouse que a cesión dos edificios conventuais para utilidade pública debería entenderse como opción temporal,

*(...) e con opción só ao goce da mesma, conservando a Nación a propiedade absoluta deles. Os concesionarios terían que facerse cargo da súa conservación e reparacións. Cando caducase a cesión, a Administración Xeral de Bens Nacionais volvería incautarse deles, como pertencentes á Facenda*⁷².

Así, a utilidade que devanditos edificios terían a partir de entón, levou á Comisión a fixar un obxectivo fundamental dentro das súas tarefas: a realización dunha *Estatística monumental* en base a un cuestionario ou *interrogatorio*. Sen embargo, ao finalizar o primeiro ano de traballo, non pasaría de meras exploracións⁷³.

O confuso desta situación –en canto ao descoñecemento do patrimonio arquitectónico existente en España– levou á Sección Terceira da Comisión Central, impulsada polo desexo de realizar un labor máis clarificador, a variar a liña inicial e incluso a ampliar o campo de estudo. Pasaría a abarcar, ademais dos conventos suprimidos, a todos aqueles edificios que, aínda non sendo propiedade do Estado, puidesen ser considerados como monumentos artísticos. Para iso propúxose a realización dunha *Viaxe Artística e Arqueolóxica por España* na que non só se atendese á arquitectura *grecorromana*, senón que houbera ademais unha especial atención a aqueles inmobles procedentes do período medieval e dos séculos XVII e XVIII, considerando que estes últimos posuían naquel momento un especial estado de decadencia⁷⁴.

Pero se o desexo do Goberno resultou pouco menos que encomiable á hora de prestar atención á conservación dos monumentos arquitectónicos, as pautas marcadas para iso deberían valorarse dentro dun inicio conservacionista que apenas tivo en conta o seu posterior desenrolo, e cuxas bases enraizaban nun principio de subsidiariedade que demostraba o descoñecemento –a modo global– das diferentes peculiaridades sociais inscritas no territorio español. De feito, os primeiros

⁷² ORDIERES DÍEZ, I.; *Op. cit.* Páx.29-31.

⁷³ O *Interrogatorio* –sistema xa experimentado en Francia– era un impreso cun formato a modo de pequeno caderno, e que estaba dividido en catro grandes apartados dedicados aos monumentos romanos, aos da Idade Media, aos árabes e aos do Renacemento. Ao final do cuestionario preguntábase sobre o estado dos edificios e se se poderían reutilizar para un fin útil.

ORDIERES DÍEZ, I.; *Op. cit.* Páx.75-76.

⁷⁴ Arquivo da Real Academia de San Fernando, Guía Índice III, Leg.3/181. Comisión Central de Monumentos históricos y artísticos. *Actas de la Comisión Central de Monumentos (1844-1850)*, acta do 3 de setembro de 1845.

MÉNDEZ FONTE, R.; *Op. cit.* Páx.109-116.

anos de funcionamento das Comisións caracterizáronse pola súa pouca operatividade. Así, o 15 de novembro de 1854 – durante o denominado Bienio Progresista– emitíuse un Real Decreto que conlevaría unha reorganización das comisións provinciais. Por unha banda, estas quedaban completamente subordinadas á Comisión Central, que debía dirixir e dotar de unidade os seus traballos. Pola outra, concedéuselle á Central o poder de aprobar e executar inversións –non superiores a dez mil reais– destinadas á conservación de monumentos⁷⁵.

Tres anos máis tarde, a *Lei de Instrucción Pública* suprimiu definitivamente a autonomía da Comisión Central de Monumentos, pasando esta e as provinciais a depender da Real Academia de Belas Artes de San Fernando⁷⁶. A pesar do acercamento que isto supuxo ao academicismo puro⁷⁷, a organización e operatividade das comisións provinciais foi en aumento, do mesmo xeito que a protección dos monumentos se viu mellorada.

O 24 de novembro de 1865 aprobouse o *Reglamento das Comisiones Provinciales de Monumentos Históricos e Artísticos*, que sería reformado pola Real Orde do 3o de decembro de 1881. Esta nova normativa marcaría definitivamente a dependencia das comisións provinciais cara á Central, integrada na Real Academia de San Fernando, pasando a ser as primeiras pouco menos que as súas representantes nas diferentes provincias. A isto hai que engadirlle que, por vez primeira, quedaron claramente delimitadas as funcións das provinciais –sintetizadas na atención á restauración e conservación dos monumentos históricos que fosen propiedade do Estado–, xunto co interese estatal que xa comezaba a ser claramente palpable cara os monumentos arquitectónicos.

Pero a pesar de ter unha organización e normativa comúns, hai que ter presentes importantes diferenzas entre unhas comisións provinciais e outras durante a súa vixencia.

⁷⁵ *Gaceta*, 17 de novembro. Madrid 1854.

MÉNDEZ FONTE, R.; *Op. cit.* Páx.109-116.

⁷⁶ *Ley Moyano* o *Ley de Instrucción Pública*, de 9 de setembro. Capítulo V, artigo 161.

ORDIERES DÍEZ, I.; *Op. cit.* Páx.78-79.

⁷⁷ MUÑOZ COSME, A.; *La conservación del patrimonio arquitectónico español*. Madrid 1989. Páx.34.

AS COMISIÓNS PROVINCIAIS DE MONUMENTOS EN GALICIA

As Comisións Provinciais de Galicia caracterizáronse pola súa gran disparidade nos traballos desempeñados, debido principalmente ás diferenzas de carácter intelectual e –consecuentemente– valorativas nos ámbitos arquitectónicos e artísticos dos seus distintos membros. Este factor sería determinante á hora de valorar os diferentes cambios acontecidos na historia das comisións galegas; que se nos seus comezos estiveron formadas fundamentalmente por eclesiásticos e xuristas –con certa formación en humanidades–, á par que *aficionados* aos temas artísticos e históricos, alcanzou gran presenza a figura do *erudito local*.

Pero se a composición das comisións resultou co tempo un elemento determinante no seu funcionamento, o estar presididas polo Xefe Político provincial acabaría conlevando un claro inconveniente, ao ser considerado este cargo –por un bo número destes– como algo secundario dentro das obrigas xerais que tiñan atribuídas. Cabe destacar que eran estes xefes políticos os encargados dos envíos coas propostas á Central de Madrid.

Igualmente destacable foi o feito da falta de medios económicos que –dende os seus comezos– caracterizou ás comisións; de aí que en diferentes disposición se tivera que apelar ao *sentimento nacional* dos membros que as compoñían.

A primeira Comisión Provincial de Monumentos Históricos de A Coruña estivo formada por Nicolás Fernández Bolaño, José María Maya, Calixto Montalvo, Juan Pérez Villamil e Enrique Vedia⁷⁸.

*En canto á constitución da Comisión provincial de A Coruña existen diversas contradicións. Ata o momento, en diversos estudos afirmase que a súa constitución non se levou a cabo ata o mes de abril de 1845; amosando, pois, uns meses de retraso respecto a outras Comisiones provinciais. Certo é que existe documentación procedente da Comisión Central na que se aprema ao Xefe político provincial para o envío do listado dos membros que formaban a Comisión, pero do mesmo xeito existen comunicacións deste último afirmando que dita constitución fora levada a cabo en 1844*⁷⁹.

E de acordo coas obrigas establecidas, a corporación enviou un comunicado datado o 7 de xullo de 1844 no que se facía relación ao inventario de edificios de mérito artístico dignos de conservación existentes na provincia:

⁷⁸ ORDIERES DÍEZ, I.; *Op. cit.* Páx.375-392.

⁷⁹ MÉNDEZ FONTE, R.; *Op. cit.* Páx.137-159.

Excmo. Sr. en contestación á Real Orde de Abril pasado pola que se prevén se dea noticia extensa e exacta (...) sobre os edificios que pertenceron ás comunidades relixiosas, cuxa beleza sexa de admirar, ou que encerren no seu recinto monumentos que por máis dun título sexan dignos de respecto e conservación, debo poñer no superior coñecemento de V.E. que tendo instruído o correspondente expediente sobre este negocio, valéndome para elo das corporacións municipais; ou xa sexa polo abandono no que aqueles se atopan ou xa porque non sexan dignos de chamar a atención dos intelixentes, non aparece ningún sobre o que facer reflexión a V.E., excepto do Mosteiro que foi de Monxes Beneditinos na cidade de Santiago, por ser unha das notabilidades do Reino, tanto atendendo á súa solidez e ao mérito da súa arquitectura grecorromana, como tamén ao espazo que comprende de máis de douscentos mil pés superficiais. Moitas cousas ten, Excmo. Señor, que fan reflexionar aquel belo aspecto⁸⁰.

Destaca –cando non sorprende– o feito de que só fose inventariado un único edificio en toda a provincia como digno de conservación. Tal acción tamén chamou a atención da Comisión Central, que once anos despois aínda seguía a reclamar a confección dun listado de monumentos da Coruña.

Na acta da comisión do 31 de xullo de 1874 decidiuse responder cun informe ao Gobernador da provincia acerca dos méritos artísticos do convento de Santo Agostiño de Santiago de Compostela (o27) a fin de outorgarlle a concesión de libre de todo pago e sen gravame algún para destinalo a asilo de mendicidade. A Comisión acordaba oficiar ao concello compostelán se estaba disposto a custear os gastos de inspección do edificio, asunto de especial importancia debido á carencia de fondos que arrastraba a Comisión dende a súa creación. Finalmente o informe foi realizado por Antonio de la Iglesia e Faustino Domínguez Domínguez.

Un dos principais problemas aos que se enfrontaron as comisións provinciais dende a súa creación foi o das continuas ordes que, dende concellos ou institucións relixiosas, estaban relacionadas con demolicións, con obras novas ou co desinterese cara aos edificios monumentais existentes nas propias municipalidades.

Un dos sucesos máis transcendentais ao respecto no seo desta comisión tivo lugar no 1875. Foi a demolición de parte do convento de San Francisco de Betanzos (o28) e do seu claustro. Anos máis tarde a Comisión enfrontaríase á construción de nova planta levada a cabo polos franciscanos. Este novo edificio –acaroado á igrexa– non só incumpría os trámites oficiais

o27. Santo Agostiño de Santiago de Compostela.

o28. San Francisco de Betanzos.

⁸⁰ MÉNDEZ FONTE, R.; *Op. cit.* Páx.137-159.

necesarios, senón que as súas características non eran as máis adecuadas en canto á súa convivencia arquitectónica co existente.

Tamén foron constantes os problemas coa Igrexa. Exemplo disto poderían ser algunhas das obras realizadas na catedral compostelá ao longo do século XIX e os enfrontamentos co Cabido. Por outra banda, a Comisión tamén debía estar atenta ás pequenas obras realizadas en igrexas.

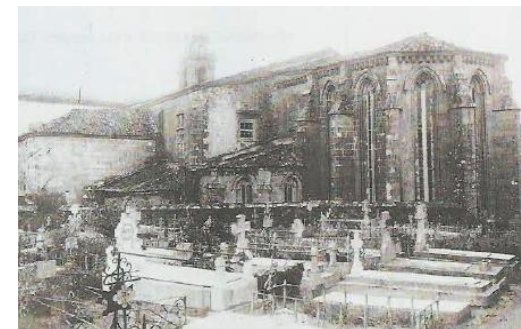
O 27 de xaneiro de 1910 remitiuse unha memoria á Comisión Mixta –coa fin de que esta a remitira ao Ministerio de Instrución Pública e Belas Artes– na que se facía unha relación daqueles edificios de especial interese que poderían ser declarados monumentos nacionais. O documento foi realizado por Rafael Balsa de la Vega.

O 4 de xuño de 1923 a Academia de San Fernando deu a coñecer a lista que recollía aqueles monumentos considerados con mérito suficiente para representar a historia artística do país en tódolos seus ámbitos. Esta lista foi confeccionada a través das diferentes relacións enviadas polas comisións provinciais, xunto cos aportes dos académicos⁸¹. Só as comisións de Barcelona, Cáceres, Guipúscoa, Huesca, Tarragona, Xirona e A Coruña participaron coas súas propostas.

No referido aos Monumentos Prehistóricos merecedores de ser propostos, non hai ningún. (...) Monumentos romanos (...): Torre de Hércules –A Coruña–. (...) Monumentos románicos: Pazo Arcebispal de Xelmírez, a igrexa de Santa María do Campo, igrexa de San Miguel de Bremao [o29], igrexa de Santa María de Cambre. (...) Monumentos oxivais: igrexa de San Domingos de Santiago de Compostela [o30], Capela do Hospital Real –Santiago de Compostela–, San Francisco –Santiago de Compostela–, igrexa de Santiago –Betanzos–, igrexa de San Martiño –Noia–. (...) Monumentos da primeira restauración clásica: Igrexa de San Martiño Pinario –Santiago de Compostela– e Colexio dos Xesuítas –Monforte–. Monumentos barrocos: Casa do Cabido na Praza de Praterías –Santiago de Compostela– e Fachada da igrexa de Santa Clara –Santiago de Compostela–⁸².

o29. San Miguel de Bremao a mediados do século XX.

o30. Ábsida da igrexa de San Domingos de Bonaval –co cemiterio desaparecido en primeiro plano– ca.1940.

⁸¹ As persoas encargadas de tal misión foron Ricardo Velázquez Bosco, Rodrigo Amador de los Ríos, Tomás Bretón, José Esteban Lozano, Narciso Sentenach, Manuel Aníbal Álvares, Vicente Lampérez, Elías Tormo e José Ramón Mélida.

ORDIERES DÍEZ, I.; *Op. cit.* Páx.375-392.

⁸² Nas restantes provincias propuxéronse os que seguen. En Lugo: as Termas, a Catedral, a igrexa do convento de San Francisco de Lugo e o mosteiro de Santa María de Meira. En Ourense: a Ponte Bibei, a catedral, a igrexa de Santiago de Ribadavia, o mosteiro de San Salvador de Celanova e o mosteiro de Santa María de Oseira. E en Pontevedra: a catedral de Tui, o mosteiro de Aciveiro, as ruínas da igrexa de San Lourenzo de Carboeiro, a igrexa de Santa María de Pontevedra e a igrexa do mosteiro cisterciense de Armenteira.

MÉNDEZ FONTE, R.; *Op. cit.* Páx.137-159.

A importancia destas propostas veu dada porque a maior parte destes edificios serían declarados Monumento Nacional nos anos seguintes –Santa María a Real do Sar (o31) foi a primeira edificación galega en obter a devandita declaración no ano 1895–. Deste xeito, aquelas provincias cuxas propostas foran ínfimas, ou incluso que non chegaran a responder á reclamación da Central, perderían unha importante oportunidade⁸³.

Antonio Magín Plá, Antonio María Miranda, Ramón Neira Montenegro, Juan Pardo y Prado de Guevara e Ignacio Saavedra y Pando formaban a primeira Comisión Provincial de Monumentos Históricos de Lugo⁸⁴. O 14 de xuño de 1844 enviaron ao Ministro da Península un comunicado no que se relacionaban os edificios na provincia que, polas súas características, merecían protexerse:

o31. Claustro da Colexiata do Sar en Compostela, ca.19o5.

O edificio Mosteiro de Beneditinos de San Salvador de Vilanova de Lourenzá [o32], concedido ao concello para obxectos de utilidade pública, é un dos monumentos desta provincia máis dignos de conservarse. Fundado no ano de 969 polo Conde D. Osorio Gutiérrez, co loable fin de propagar a cristiandade, debe ser para aqueles habitantes obxecto dun profundo respecto e veneración, ao paso que inmortaliza as glorias do fundador, cuxas cinzas encerra nun magnífico sepulcro; e reedificado no de 1733, adquiriu unha bela e moderna forma, cuxa minuciosa descrición, a dun fermoso claustro, elegancia, delicadeza e perfección nos adornos e estatuas (...), sería moi longo referir; contentándose só con facer mención da admirable e sorprendente escaleira principal do convento, construída ao aire (...); da menos marabillosa obra do Coro (...), e do sepulcro que queda mencionado (...), téndose por único do seu xénero en España.

o32. San Salvador de Vilanova de Lourenzá.

⁸³ O primeiro edificio declarado Monumento Nacional en Galicia foi a Colexiata de Santa María do Sar, o día 4 de agosto de 1895. Un ano máis tarde, o 16 de agosto foi declarada a igrexa de San Francisco en Santiago; e o 22 de agosto a catedral de Santiago de Compostela. O 3o de decembro de 1912 foron declaradas a igrexa de Santo Domingo de Bonaval e a capela do Hospital Real de Santiago. O 29 de setembro de 1919 foi declarada a igrexa de San Francisco de Betanzos e o 13 de setembro de 1924 foron o pazo e fortaleza dos Condes de Andrade en Pontedeume. Finalmente, ao igual que nas restantes provincias, 1931 foi o ano no que se declararon un maior número de edificios como Monumento Nacional: a torre de Hércules, a igrexa de Santa María do Campo na Coruña, o pazo arcebispo de Xelmírez en Santiago, o Hospital Real de Santiago, o mosteiro de Sobrado dos Monxes, as ruínas do ex-convento de San Francisco na Coruña, o mosteiro de Monfero, e as igrexas de San Miguel de Bremao, Santa María de Mezonzo, Santa María de Cambre e San Martiño de Noia. O 9 de marzo de 1940 declarouse Monumento Nacional o conxunto urbano de Santiago de Compostela.

SORALUCE BLOND, J.R.; *Historia de la Arquitectura Restaurada: del Renacimiento al Movimiento Moderno*. Universidade da Coruña, Servizo de Publicacións. A Coruña 2o1o. Páx.9-2o.

⁸⁴ A Comisión Provincial de Lugo tivo que ser disolta e substituída por outra ao negarse os seus membros a realizar o traballo encomendado.

SORALUCE BLOND, J.R.; *Op. cit.* Páx.9-2o.

O grande e suntuoso edificio Colexio de humanidades de Monforte, antigo Convento de Xesuítas [o33], en cuxa fábrica nada se economizou para conseguir unha obra digna do que a custeou, o Sr. D. Rodrigo de Castro, vástago da nobre estirpe dos Condes de Lemos; debe considerarse como outro dos de maior importancia da Provincia, pola regularidade da súa fachada, beleza da Igrexa (...).

O ex-convento de Beneditinos de San Vicente do Pino, que pola súa posición no cume do Monte Forte é un dos máis belos encantos daquela Vila, sen faltarlle un distinguido mérito artístico, con especialidade no seu fermoso Claustro, en cuxo centro se eleva un templete con cisterna debaixo.

Existe tamén outro Mosteiro de Beneditinos no distrito de Samos [o34], que o Concello procurou adquirir para destinalo a obxectos de pública utilidade, evitando por este medio a súa ruína e completa perda; e efectivamente é digno de que o Goberno procure se conserve, tanto pola súa antigüidade como pola súa estrutura e belezas que encerra⁸⁵.

Seis meses máis tarde, a comezos de 1845, o xefe político e presidente da Comisión enviaba á Central unha comunicación na que informaba sobre a inexistencia de *persoas hábiles ao efecto* que puidesen levar a cabo o listado de edificios de especial relevancia que se lle estaba pedindo. En devandito listado, insistía, debería facerse referencia á posible utilidade de carácter social que podería darse aos edificios relixiosos de especial interese. A pesar de todo isto, a finais de ano, a Central queixábase de non ter recibido aínda noticia algunha da Sección Terceira.

Cabe destacar o feito de que a muralla lucense fora unha constante na historia da Comisión. Dende o concello de Lugo sempre se creu que o crecemento da cidade pasaba pola súa demolición –ou boa parte dela– do mesmo xeito que os habitantes da cidade –na súa maioría– apoiaban este proxecto. A isto sumarlíanselle os argumentos de carácter hixienista que, igualmente, respaldaron moitas das decisións do goberno municipal. A demolición de cubos, a apertura de portas e a constante deixadez de funcións do concello en canto á súa conservación foron os problemas aos que se enfrontou a Comisión dende a súa creación, chegando incluso a ser a causa de dimisión dos seus membros.

Por outra banda, o primeiro edificio lucense declarado Monumento Nacional foi a catedral de Mondoñedo (o35) no ano 1902⁸⁶.

o33. Colexio de humanidades de Monforte, antigo convento xesuíta, ca.1890.

o34. San Xiao de Samos en 1912.

o35. Claustro da catedral de Mondoñedo, ca.1950.

⁸⁵ MÉNDEZ FONTE, R.: *Op. cit.* Páx.160-173.

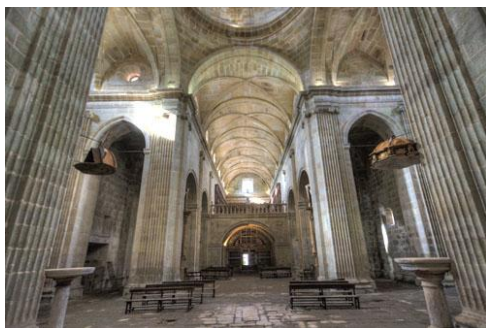
⁸⁶ O 23 de maio de 1902 a catedral de Mondoñedo foi declarada Monumento Nacional. O 16 de abril de 1921 foron as murallas. Pero ao igual que nas restantes provincias, 1931 foi o ano no que se declararon un maior número de edificios como Monumento Nacional: a catedral de Lugo, as termas romanas en Lugo, a igrexa

o36. Claustro Vello ou Procesional de San Salvador de Celanova, setembro de 2010.

o37. San Domingos de Ribadavia, ca. 1905.

o38. Igrexa de Santa María de Montederramo, xuño de 2012.

Lembremos que para ser membro das Comisións Provinciais había que especificar uns determinados méritos. Así abundaban os deputados provinciais e avogados ou xente versada en xurisprudencia. O estamento eclesiástico estaba tamén amplamente representado, sendo a maioría canónigos; así como tamén representantes da aristocracia. En canto aos arquitectos, poucos pertenceron a estas corporacións. Sen embargo, resulta relevante a maioría de individuos que alegaban como mérito a *afección* ás belas artes e ás antigüidades, propios aínda da formación clasicista, especificándose ás veces coñecementos relacionados cos anteriores de historia, estudos humanísticos ou numismática.

A primeira Comisión Provincial de Monumentos Históricos de Ourense resultou un claro exemplo desta diversidade formativa: estaba integrada por José Lafuente –acreditaba ter coñecementos de literatura e belas artes–, Domingo Larco –enxeñeiro de camiños e canais–, Vicente López –lectoral da Catedral–, Bonifacio Ruíz –acreditaba coñecementos de antigüidades e belas artes–, e Manuel Tutor –deputado en Cortes–⁸⁷.

O 26 de maio de 1844, o presidente da Comisión provincial enviou ao Ministro da Gobernación unha relación dos edificios ourensáns que deberían conservarse. Devandita relación foi realizada a través da información requirida aos diferentes concellos, e nela aparecían recollidos os seguintes edificios: o mosteiro beneditino de Celanova (o36), coa capela de San Miguel; a igrexa do convento de San Francisco e a dos dominicos (o37) en Ribadavia; os conventos dos xesuítas e de San Francisco en Monterrei; a igrexa parroquial de monxes bernardos en Montederramo (o38) e o mosteiro de Oseira. Esta relación tamén foi enviada á Comisión Central, que solicitou que se suxerise o uso ao que poderían ser destinados as edificacións. Sen embargo, non obtivo resposta da Comisión provincial⁸⁸.

Doce anos máis tarde, a Comisión Central seguía a reclamar o listado de tódolos monumentos e edificios célebres existentes na provincia. O 8 de xullo de 1856 o daquela presidente da Comisión, tras revisar a documentación existente e procedente de comisións anteriores, envía un comunicado á Central informando:

de San Paio de Diomondi, a igrexa de Santa María de Meira, a igrexa de Santo Estevo de Ribas de Miño, a igrexa de San Xoán de Portomarín, a igrexa de San Martiño de Mondoñedo, a igrexa de Santiago de Vilar de Donas, o edificio antigo de Santa Baia de Bóveda, e a igrexa e o claustro de San Francisco de Lugo.

SORALUCE BLOND, J.R.; *Op. cit.* Páx.9-20.

⁸⁷ ORDIERES DÍEZ, I.; *Op. cit.* Páx.375-392.

⁸⁸ A Comisión Central, na acta da sesión do 12 de marzo de 1845, afirmaba estar satisfeita co traballo realizado pola comisión provincial de Ourense nas seccións Primeira –formación de bibliotecas e arquivos– e Segunda –inspección de museos de pintura e escultura–. Ao parecer, estas non corrían parellas coa sección de arquitectura.

SORALUCE BLOND, J.R.; *Op. cit.* Páx.9-20.

*(...) esta Comisión provincial permítese significarlle o xuízo que polas mesmas e outras, cuxa expresión cree innecesaria, formou do mérito dos edificios a que aquelas se refiren. Esta Comisión xulga que ningún de tales edificios encerra un mérito artístico especial, nin un recordo histórico de importancia que lle faga acreedor a que se conserve; por máis que nalgúns aparezan tal cal rasgo de beleza da arte daqueles que, sen carecer de mérito, son comúns en tódolos edificios da súa clase*⁸⁹.

Dous anos máis tarde, no 1858, o presidente da Comisión provincial –preocupado polo feito de confeccionar un inventario monumental da provincia– enviaba cadansúa carta aos presidentes da Academia de San Fernando e da Comisión Central:

*Pola falta de datos que existe nesta Secretaría respecto do número, estado de conservación e importancia dos monumentos da provincia, xulga conveniente e necesario pase unha comisión composta de dous ou máis individuos a inspeccionar ditos monumentos, pois unicamente deste xeito poderá obterse coñecemento verdadeiro dos mesmos*⁹⁰.

Agora sería a Comisión provincial a que non obtería resposta.

No ano 1898 saía á luz o primeiro número do *Boletín da Comisión*, tamén o primeiro e o máis completo de entre os editados polas restantes comisións galegas. Apuntábanse as normas que se seguirían para os artigos que figurasen no mesmo, destacando a exclusión de traballos de carácter literario e de colaboración allea. O boletín non nacía con carácter temporal fixo, senón *cando o interese ou a conveniencia o reclamen*, abarcando os seguintes puntos: descrición de monumentos, como complemento do álbum fotográfico mandado facer pola Comisión, e de outros que non figurasen nel⁹¹; estudos sobre lápidas tanto romanas como hispano-cristiás; informes e documentos de carácter histórico referentes á provincia; adquisicións e doazóns de obxectos ao museo; e noticias de carácter xeral relativas a descubrimentos, traballos e estudos que se fixeran en España e no estranxeiro⁹².

⁸⁹ MÉNDEZ FONTE, R.; *Op. cit.* Páx.174-193.

⁹⁰ MÉNDEZ FONTE, R.; *Op. cit.* Páx.174-193.

⁹¹ En 1895, este álbum fotográfico constaba de cincuenta e nove fotografías, realizadas por unha subcomisión nomeada ao efecto. A liña de traballo seguida foi a de fotografar aqueles edificios artísticos da provincia que posúen unha extraordinaria importancia ou estivesen –debido ao seu estado ruinoso– próximos a desaparecer.

SORALUCE BLOND, J.R.; *Op. cit.* Páx.9-20.

⁹² MÉNDEZ FONTE, R.; *Op. cit.* Páx.174-193.

o39. Santa Comba de Bande, ca.19o5.

o4o. Capela de San Miguel de Celanova en 196o.

o41. San Pedro de Rocas, no concello de Esgos, ca.19o5.

É importante destacar que, a pesar de que o funcionamento desta Comisión provincial foi moi superior –en canto á súa eficiencia– ao das restantes galegas, foi a partir de 1921 cando apareceron as primeiras declaracións de monumentos nacionais en Ourense:

No ano 1921 a igrexa de Santa Comba de Bande [o39] foi declarada Monumento Nacional. Dous anos máis tarde foron o mosteiro de Santo Estevo de Ribas de Sil; a capela de San Miguel de Celanova [o4o]; o claustro de San Francisco de Ourense; a igrexa de San Pedro de Rocas [o41]; e a igrexa, a sala capitular e o claustro gótico do mosteiro de Oseira. Ao igual que nas restantes provincias, 1931 foi o ano no que se declararon un maior número de edificios como Monumento Nacional: a catedral de Ourense, o pazo episcopal de Ourense, a igrexa de Santa Mariña de Augas Santas, o mosteiro de Celanova, a colexiata de Xunqueira de Ambía, o mosteiro de Melón, a igrexa de san Pedro da Mesquita, a igrexa de Santa María de Mixós, o castelo de Monterrei, a igrexa de San Martiño de Pazó, a capela de Santa Eufemia de Ambía, a igrexa de Santiago de Allariz, a igrexa de Santo Domingo de Ribadavia, e a ponte romana de Bibei⁹³.

A primeira Comisión de Monumentos Históricos de Pontevedra constituíuse oficialmente o 1o de outubro de 1844, e estaba integrada por Enrique Álvarez Braña, Claudio González, José Mosquera, Ventura Rego y Domínguez e Francisco Sancho⁹⁴.

Tiveron que transcorrer tres décadas trala súa creación para que fixesen aparición os primeiros resultados positivos. Isto debeuse primeiro ao deixamento co que foron tratados os temas que lle eran propios; e segundo –e como xa era habitual– á pouca ou nula axuda que atoparía a corporación nos gobernos municipais.

Na memoria do primeiro ano quedaba clara a actitude do presidente da Comisión. Entre outras afirmacións, consideraba innecesaria a existencia da mesma. O descoñecemento dos monumentos existentes na provincia viña avaliado polos listados dos mesmos remitidos polos deputados provinciais.

Non pode dicir o propio da Xunta desta provincia, que non correspondeu certamente ás esperanzas que concedera a Central, en vista dos informes dados sobre os monumentos artísticos polos Deputados provinciais. Segundo as catro comunicacións destes, pertencentes a outros tantos partidos, aparecían dignos de conservarse

⁹³ SORALUCE BLOND, J.R.; *Op. cit.* Páx.9-2o.

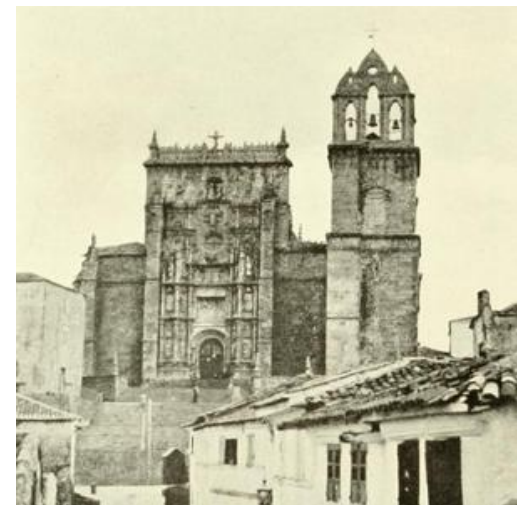
⁹⁴ ORDIERES DÍEZ, I.; *Op. cit.* Páx.375-392.

no de Pontevedra os conventos de San Domingos, Santa Clara, San Francisco, e mosteiros de Lérez e Poio, notándose, a pesar do descoido e pouco aprecio co que estaban feitas as demais relacións, que merecían iguais coidados outros edificios daquela provincia (...). Debían ter chamado a atención daquela Comisión, a quen en agosto do ano pasado se pedían novos detalles, dando as grazas ao Xefe político pola curiosa e importante relación do partido da capital. Ningunha resposta obtivo sen embargo a Central, ás circulares e distintas comunicacións dirixidas dende aquela data, ata que (...) recibiu un Oficio do Presidente da devandita Xunta (...), no cal, desentendéndose a Comisión e o Xefe político dos antecedentes mencionados, afirman que non existe ningún obxecto de artes nin monumento histórico no territorio da súa inspección, polo que xulgaban innecesaria a Comisión de Monumentos. Esta inesperada negativa, contradita polos documentos anteriores, non puido menos que revelar a esta Central o pouco celo e a falta de intelixencia daquela Xunta, manifestando á par o abandono e pouco respecto co que se viron as ordes de S.M.⁹⁵.

No 1865, dende a Academia de San Fernando, enviouse un comunicado ao Gobernador de Pontevedra debido ás noticias que chegaran confidencialmente a Madrid con respecto á demolición da igrexa de Santa María de Caldas. Devandita demolición estaba relacionada coa construción dunha nova igrexa na que se aproveitarían os materiais pertencentes á existente.

O 9 de xuño de 1873, e dende a Alcaldía Popular, enviúselle un comunicado ao director da Academia de San Fernando acerca do interese de Santa María a Grande (o42), situada no casco urbano de Pontevedra. Solicitábase a autorización necesaria para formar o oportuno proxecto para a reparación da teitume de devandito templo, e impedir así o derrubamento da mesma e a consecuente ruína da edificación.

Pero non foi ata o ano 1895 cando tivo lugar a primeira declaración de Monumento Nacional dun edificio pontevedrés. Foron as ruínas da igrexa de San Domingos (o43)⁹⁶.

o42. Santa María a Grande ou a Maior de Pontevedra, ca.19o5.

o43. Ruínas do convento de San Domingos en Pontevedra, ca.194o.

⁹⁵ MÉNDEZ FONTE, R.; *Op. cit.* Páx.194-2o3.

⁹⁶ O 14 de agosto de 1895 as ruínas da igrexa de Santo Domingo de Pontevedra foron declaradas Monumento Nacional. Tamén na cidade de Pontevedra, sería declarada a igrexa de San Francisco o 26 de agosto de 1926. E ao igual que nas restantes provincias, 1931 foi o ano no que se declararon un maior número de edificios como Monumento Nacional: a catedral de Tui, a igrexa de Santo Domingo de Tui, a igrexa de Santa María a Grande en Pontevedra, as Torres do Oeste en Catoira, as ruínas do xacemento arqueolóxico de Santa Tegra e os mosteiros de Aciveiro, Armenteira, Carboeiro e Oia.

SORALUCE BLOND, J.R.; *Op. cit.* Páx.9-2o.

Historia da rehabilitación. Restaurar versus rehabilitar

Para entender o marco no que se move a intervención no patrimonio arquitectónico, parece adecuado analizar o corpus doutrinal que se sostivo entre a teoría e a práctica ao longo da Historia. O tema de debate, que supón en si mesmo unha contradición, sitúase entre o desexo e a impotencia: quérese recuperar o que parcialmente xa non existe, sendo conscientes de que esa busca da recuperación non se pode producir realmente.

Esta cuestión sempre estivo marcada pola idea do cambio, da transformación, xa que toda actuación –por mínima que pretendese ser– conlevaría a alteración do orixinal. Por iso é imprescindible que esta idea de cambio estea presente *a priori* na actuación sobre o patrimonio.

As distintas tendencias rehabilitadoras buscaban a subsistencia do ben e garantir a súa permanencia no tempo. Pero á diferenza da mera conservación –restritiva de alteracións novidosas– partíase da consideración de que só se garantiría a permanencia daquel se se adaptaba ás esixencias do momento, se posuía adecuación funcional, en definitiva, se era demandado pola sociedade.

As interminables diverxencias –e as consecuencias de certas actuacións– propiciaron a celebración de congresos co obxectivo de crear un marco de discusión do que puideran xurdir unhas pautas fundamentais para a correcta actuación nun patrimonio que estaba en serio perigo de desaparición; unhas veces por causas naturais, outras por destrucións violentas, pola súa mala utilización e valoración, ou por restauracións radicais estilísticas que destruíron importantes aportes históricos sobre o monumento.

Entre os diferentes pensamentos e estes documentos teóricos establecéronse uns nexos de relación que conformaron un marco institucional e lexislativo que incidiría no desenrolo da teoría e da práctica da intervención nos bens culturais con independencia dos valores presentes nos mesmos.

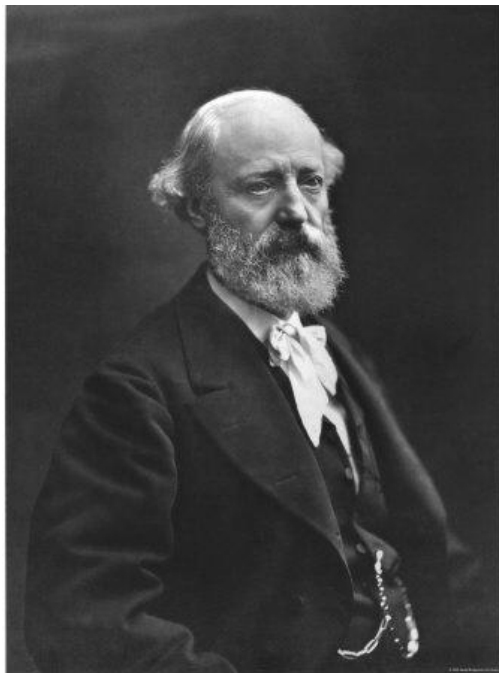
TEÓRICOS E CORRENTES DE PENSAMENTO

O debate sobre as preexistencias da antigüidade durante o século XIX –iniciado en Italia na centuria anterior–, non só non se interrompeu senón que se estendeu a outros países alcanzando un nivel de especialización cada vez maior. O obxectivo era resolver a problemática daquela exposta: a relación entre os distintos elementos herdados, a súa contextualización e a determinación da autenticidade dos vestixios.

Na sistematización destes prolegómenos e criterios dispersos radicaba precisamente o interese da obra de Eugène Emmanuel Viollet le Duc (o44) –1814-1879–. Apoiado na súa experiencia práctica, instauraba as bases dunha nova disciplina –a *restauración*– que permitiría a recuperación dos monumentos medievais na Francia post-revolucionaria. En devandito proceso sobresaía a necesidade do estudo histórico-crítico e o coñecemento técnico-construtivo do obxecto arquitectónico⁹⁷.

Por ser o seu principal punto de referencia e –probablemente– fonte de inspiración da teoría da restauración en estilo, é necesario destacar novamente as actuacións promovidas baixo o control dos Inspectores de Monumentos Vitet e Mérimée. Partían da premisa de que as investigacións histórica e arqueolóxica eran sistemas de indución imprescindibles para lograr o total coñecemento do obxecto que se pretendese recuperar. Mediante a utilización dunha metodoloxía analóxica conseguíriase datar as construcións e deducir as características que determinasen o seu estilo orixinal, buscando paralelismos en construcións próximas e con similitudes dentro da catalogación dos estilos artísticos.

En consecuencia, a obra teórica de Viollet le Duc defendía a posibilidade de recuperación da unidade construtiva do edificio –*restauración estilística*–, para o que había que eliminar as adicións posteriores á fábrica e liberar así á edificación de calquera engadido. Este concepto de *repristinación*⁹⁸ desenvolvíase a partir de dous instrumentos: por unha banda, a historia de cada época configuraba un estilo que se distinguía polo seu repertorio filolóxico e formal, o que permitiría establecer despois as regras xerais do estilo; e pola outra, seguindo o coñecemento dos estilos de cada época e expoñéndollos proxectualmente de

o44. Eugène Emmanuel Viollet le Duc (1814-1879).

⁹⁷ Viollet le Duc alcanzou un gran renome internacional a partir da publicación dos artigos contidos no seu *Dictionnaire raisonné de l'Architecture française du XIème au XVIème siècle*, obra onde expoñía a súa concepción da arquitectura cunha gran profundidade e sistematicidade. Os dez volumes do *Dictionnaire* foron publicados dende o ano 1854, se ben por esas datas o arquitecto francés xa dirixira importantes traballos de restauración: Vézelay, Notre Dame de París, Amiens... No octavo volume do *Dictionnaire*, que apareceu no 1866, publicaba o seu influínte artigo titulado *Restauration*, onde profundizaba nos múltiples e delicados problemas da restauración e onde a crítica centrou o núcleo da interpretación doutrinal da *restauración estilística*.

GONZÁLEZ-VARAS IBÁÑEZ, I.; *Conservación de bienes culturales. Teoría, historia, principios y normas*. Manuales Arte Cátedra. Madrid 2000. Páx.155-172.

⁹⁸ RIVERA BLANCO, J.J.; "Restauración Arquitectónica desde los orígenes hasta nuestros días. Conceptos, teoría e historia", *Teoría e Historia de la Restauración*. Máster de Restauración e Rehabilitación do Patrimonio, Universidade de Alcalá de Henares + Colexio Oficial de Arquitectos e Arquitectos Técnicos de Madrid. Madrid 1997. Páx.49-81.

cara á restauración de monumentos, permitiría establecer os criterios analóxicos do proxecto de intervención para conseguir a *forma orixinal*.

Respecto a esta actitude, o historiador e director da revista *Annales Archeologiques*, Adolphe N. Didron –1806-1867– admitía a posibilidade da reconstrución de partes dun edificio sempre que se tivese constancia certa do seu *estado orixinal*. Pero introduciu ademais unha nova e interesante argumentación: realizou unha breve declaración en favor do carácter *vivo* –en canto á súa utilidade práctica e significativa para a sociedade contemporánea– dos *monumentos nacionais*:

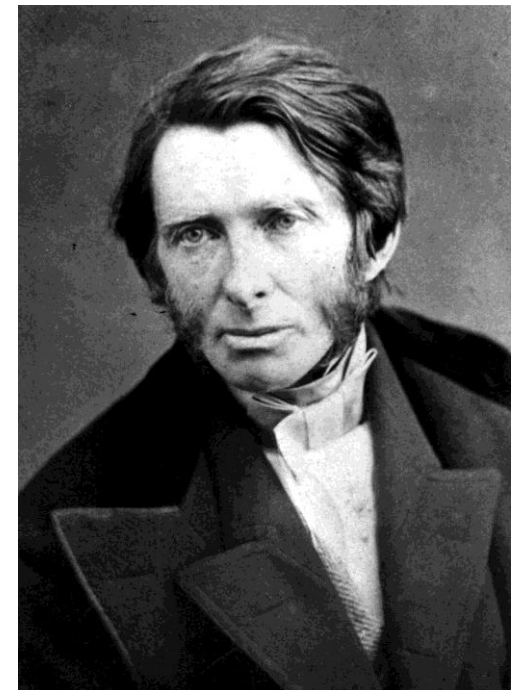
*Os nosos monumentos non están mortos como os dos exipcios ou os dos gregos, senón que viven e serven a unha poboación que se renova tódolos días*⁹⁹.

Cara ao 1878 Viollet le Duc incorporaba a este debate teórico –lembramos que marcado por referencias medievais– unha nova linguaxe cuxo principal obxectivo era lograr a adecuación de uso e funcionalidade dos edificios restaurados. As súas inquietudes centráronse na adaptación dos espazos a unha función designada polas novas necesidades; sempre baixo a comprensión racionalista da arquitectura e mediante o emprego adecuado de novos materiais:

*Posto que tódolos edificios nos que se realiza unha restauración cumpren unha función, están destinados a un uso, non se pode descoidar esta faceta de utilidade para encerrarse totalmente no papel de restaurador de antigas disposicións fóra do uso. (...) Saído das mans do arquitecto, o edificio non debe ser menos cómodo que o era antes da restauración (...). Por outra banda o mellor medio para conservar un edificio, é encontrarlle unha función, e satisfacer tan ben as súas necesidades de uso, que non haxa necesidade de facer novos cambios*¹⁰⁰.

Propoñía a necesidade da recuperación da función orixinal pero adaptando –no caso necesario– o edificio aos novos usos e instalacións, ademais de aconsellar sempre o emprego de materiais e técnicas actuais.

Pero se ao arquitecto Viollet le Duc se lle considerou como o pioneiro da configuración teórica da restauración arquitectónica, ao filósofo e historiador inglés John Ruskin (o45) –1819-1900– atribuíuselle o mérito de instaurar os principios do concepto de tutela e conservación do patrimonio cultural. Enunciaba unha posición ante o monumento que, fronte á intervención activa

o45. John Ruskin (1819-1900).

⁹⁹ GONZÁLEZ-VARAS IBÁÑEZ, I.; *Restauración monumental en España durante el siglo XIX*. Colexio Oficial de Arquitectos de León. León 1996. Páx.31-52.

¹⁰⁰ FONTENLA SAN JUAN, C.; *Restauración e Historia del Arte en Galicia*. Cuaderno de Estudios Gallegos, Anexo XXV. Santiago de Compostela 1997. Páx.80-127.

da *restauración estilística*, propugnaba unha postura contemplativa, de espera, limitada ao mantemento e á estrita conservación¹⁰¹.

No seu pensamento –*restauro romántico*–, o valor de antigüidade estaría sobre as demais consideracións estéticas e os efectos visuais, enraizado nunha defensa apaixonada da *autenticidade histórica* do monumento. Manifestaba e ratificaba o gusto polas ruínas como o precedente inmediato do culto pola antigüidade, considerada esta como un dos principais méritos da propia arquitectura.

*Só unha cousa se debe de impedir de modo categórico dende o punto de vista do valor de antigüidade, a intervención arbitraria da man humana no estado actual do monumento, pois este non debe sufrir adición, nin sustracción, nin restitución do que as forzas naturais destruíron ao correr o tempo, nin eliminación do que polas mesmas causas se incorporou no monumento, alterando así a súa forma cerrada e orixinaria*¹⁰².

Segundo este punto de vista, a intervención da man do home é unha intromisión nas leis naturais e na evolución do monumento, na que distinguía tres momentos: o proxectual ou inicial, a función de uso e o momento da conservación. Pero é nesta valoración pola antigüidade onde se afundirían as raíces do valor histórico, segundo o cal a importancia do monumento residía na representación dunha etapa determinada da historia da humanidade.

Por iso, a conservación de monumentos para Ruskin era un deber colectivo que –sustentado en vínculos éticos– constituía unha responsabilidade prioritaria da sociedade, única depositaria duns bens culturais que debían ser transmitidos ás novas xeracións en estado incólume. E seguindo pautas estéticas plenamente románticas, negaba calquera intento de restauración ou rehabilitación¹⁰³.

Coa mesma actitude ante a antigüidade ca John Ruskin, o historiador austrohúngaro Aloïs Riegl (o46) –1858-1905– xustificaba a restauración naqueles monumentos con valor de contemporaneidade –onde se incluía o valor de

o46. Aloïs Riegl (1858-1905).

¹⁰¹ Nos anos centrais do século XIX, John Ruskin consolidaba o seu interese pola arquitectura: *La Poesía de la Arquitectura* (1837) anticipaba a súa obra máis influínte, *Las Siete Lámparas de la Arquitectura* (1849), á que seguiron os tres volumes de *Las Piedras de Venecia* (1851-1853).

GONZÁLEZ-VARAS IBÁÑEZ, I.; *Op. cit.* Madrid 2000. Páx.199-217.

¹⁰² RUSKIN, J.; *Las siete lámparas de la arquitectura*. Alta Fulla. Barcelona 2010. Páx.125-153.

¹⁰³ John Ruskin foi moi activo na reivindicación do patrimonio como valor colectivo e na necesidade de evitar as restauracións, para o cal fundou en Londres no 1877 a asociación SPAB –*Society for the Protection of Ancient Buildings*–. Por outra banda, non só formulou os principios que serviron de base a unha nova orientación da tutela do patrimonio en xeral e da teoría da restauración en particular, senón que, ademais, estes convertéronse no punto de partida para a actividade de William Morris, cuxo interese pola arquitectura do pasado conformouse dun xeito activo e predominantemente práctico que tivo como raíz a recuperación dos valores do pasado entendida como unha reivindicación de tipo social.

instrumentalidade— para unha necesaria reutilización do edificio e para o benestar físico dos individuos; ambos obxectivos prevalecerían sobre a idea de antigüidade.

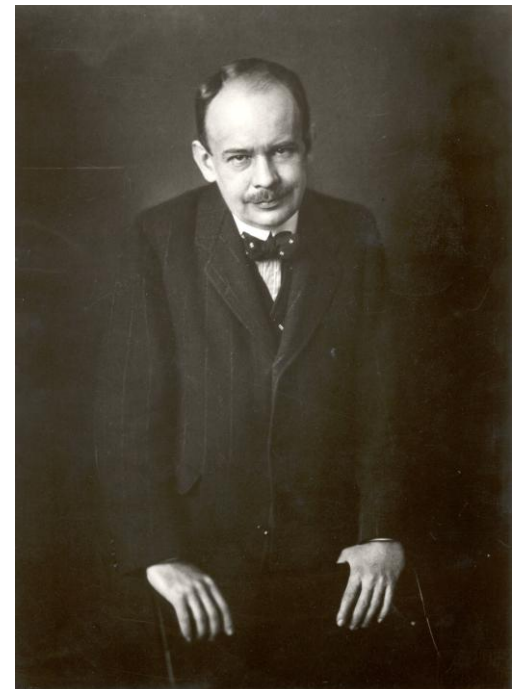
*Supoñamos que verdadeiramente se puidera crear un substituto contemporáneo para tódolos monumentos utilizables, de tal xeito que os orixinais, sen restauración, pero en consecuencia tamén sen ningunha utilización nin uso práctico, puideran disfrutar da súa existencia natural (...). Co abandono da utilización humana do monumento perderíase de xeito insubstituíble unha parte esencial daquel libre xogo de forzas naturais, cuxa percepción dá orixe ao valor de antigüidade*¹⁰⁴.

Esta idea sobre a necesaria reutilización dos monumentos foi determinante para as posturas contemporáneas sobre a intervención arquitectónica, na que se tendería a recuperar a funcionalidade en tódolos casos nos que fose posible.

A transposición dos seus principios en criterios concretos para a restauración dos monumentos foi realizada polos seus seguidores máis directos, destacando o historiador checo Max Dvorák (o47)–1874-1921–, aparecido nun momento de máxima crise da cultura europea. Foi máis alá na consideración do valor do patrimonio histórico antigo, estendendo a noción a todo tipo de construcións, independentemente da súa época e estilo ou importancia artística, así como as súas implicacións sociais e económicas. Defendía a conservación ao máximo dos monumentos na súa función e ambientación orixinais, e na súa forma e aspectos inalterados¹⁰⁵.

Pero unha vez superada a valoración do edificio defendida por Viollet le Duc dende un punto meramente estilístico e do mero recoñecemento do seu valor romántico e histórico preconizado por Ruskin, os arquitectos sentiron a necesidade de afianzarse na historia para lexitimar as diferentes fases construtivas do monumento, e recuperar así o documento do xeito máis científico posible e de acordo coas formas preexistentes.

O debate trasladouse a Italia, máis concretamente a Roma, onde o interese por reconstruír un centro histórico convertido en ruínas –polas desastrosas consecuencias producidas tralo seu espolio e abandono–, xerou unha actitude cara á recuperación dos edificios que se contraponía rotundamente contra a escola derivada das teorías da restauración estilística. Esta nova operación –denominada *restauro arqueolóxico*– aspiraba á consolidación de edificios históricos mediante a reintegración dos elementos orixinais dispersos.

o47. Max Dvorák (1874-1921).

¹⁰⁴ RIEGL, A.; *El culto moderno a los monumentos. Caracteres y origen*. Antonio Machado Libros. Boadilla del Monte 2008. Páx.53-72.

¹⁰⁵ GONZÁLEZ-VARAS IBÁÑEZ, I.; *Op. cit.* Madrid 2000. Páx.38-43.

Adscritos a esta corrente estarían os arquitectos Raffaele Stern e Giuseppe Valadier a raíz dos proxectos de restauración do Arco de Tito e o Coliseo do Foro Romano, entre outros. A continuación das propostas teóricas por eles bosquexadas podería ser considerada como o *restauro moderno*, concepto consagrado por Camilo Boito (o48) –1836-1914–, quen tivo un papel indubidablemente relevante na historia da restauración, xa que se considera como o primeiro gran teorizador da restauración en Italia e, dada a súa intensa actividade cultural, unha autoridade no ambiente artístico do seu tempo¹⁰⁶.

Destacou a necesidade de estudar os diferentes estilos artísticos non para aplicar unha praxe imitativa ou ecléctica, senón para profundizar no coñecemento da evolución das fábricas e o desenrolo estrutural da arquitectura de cada época. Simultaneaba a teoría coa praxe e, trala análise do xa construído, expoñía as bases sobre as que se habían fundamentar as futuras intervencións.

*Considerando que os monumentos arquitectónicos do pasado non só valen para os estudos de arquitectura, senón que serven, como documentos esencialísimos, para esclarecer e ilustrar en tódalas súas partes a historia das distintas épocas e de distintos pobos, e por iso é necesario respectalos con escrúpulo relixioso, exactamente como documentos, nos cales unha modificación, aínda que sexa leve, que poda parecer unha obra orixinal, leva ao engano e conduce pouco a pouco a deducións equivocadas*¹⁰⁷.

Aínda que era dunha xeración posterior á de Viollet le Duc, pódense fixar certas comparacións entre ambos arquitectos, establecendo a priori que Camilo Boito contaba coa indiscutible vantaxe de empregar a experimentación precedente que, ademais, podía harmonizar grazas aos pensamentos románticos de John Ruskin. Non é conveniente, non obstante, caer nunha simplificación da súa teoría e situalo entre ambos autores. Pero, a pesar de admitir como válida esta premisa, resulta extremadamente doado reconecer nas teorías de Boito unha natural predisposición cara ao equilibrio, punto de partida da moderna escola italiana do restauro. E en clara oposición, pois, á restauración en estilo, proclamaba que os monumentos arquitectónicos debían ser consolidados antes que reparados e reparados antes que restaurados, pero sempre evitando engadidos e reconstrucións.

Boito admitía –por vez primeira– que o monumento era unha obra dual: arquitectónica e histórica á vez e, por esta dualidade, debíase ter en conta non só a necesidade de conservar e transmitir o valor histórico do monumento senón tamén uns valores puramente arquitectónicos, definidos tanto dende un punto de vista formal como polos seus significados e significantes.

o48. Camilo Boito (1836-1914).

¹⁰⁶ FONTENLA SAN JUAN, C.; *Op. cit.* Páx.80-127.

¹⁰⁷ BOITO, C.; *Conserver ou restaurer. Les dilemmes du patrimoine*. Les éditions de l'imprimeur. Besançon 2000. Páx.65-72.

Analizando estas dúas premisas deducimos que o histórico non se circunscibía ao momento concreto da conformación orixinal do edificio senón que incluía toda manifestación construtiva posterior, toda pegada do transcurso do tempo, xa se transcribise como engadidos, reforma, cambio de uso ou simple pátina.

Comparaba ao monumento cunha obra viva e cambiante que, como a súa propia especificidade de obxecto arquitectónico determinaba, era empregada de diferentes maneiras e modificada tanto na súa concepción espacial como na súa configuración formal orixinaria con aportes construtivos realizados para satisfacer as necesidades dos diferentes usos e usuarios. Ao mesmo tempo, como documento histórico que era, a súa fábrica non debería ser transgredida xa que se trataba dun elo que formaría parte dunha longa cadea evolutiva que había de ser conservada na súa integridade para proceder á súa correcta asimilación¹⁰⁸.

O Ministerio de Instrución Pública adoptou algunhas das suxestións –en materia de restauración monumental– presentadas por Camilo Boito no *Congreso de Enxeñeiros e Arquitectos* de 1879. Catro anos máis tarde, o III Congreso celebrado en Roma aprobaba unha recompilación de oito puntos fundamentais baixo o nome de *Voto Conclusivo*, considerado esencial para a praxe da restauración arquitectónica e o documento máis completo da súa teoría. Tamén pode considerarse como os principios da primeira *Carta do Restauro*, senón a primeira¹⁰⁹.

A consolidación, recomposición e posta en valor dos vestixios do pasado –en oposición radical á *restauración estilística*, e con referencias evidentes na obra teórica de Camilo Boito–, eran os métodos de traballo que se designaron baixo o apelativo de *restauración científica*. Nas obras de restauración deberían unirse varios criterios: as razóns históricas que evitasen a supresión dalgunhas das fases construtivas das que estaría composto o monumento, falsear o seu coñecemento con engadidos que inducisen a erro ou dispersar o material descuberto trala investigación analítica, así como o concepto arquitectónico que pretendería devolver ao monumento a súa función de arte e utilización práctica.

Coetáneo de Boito, Luca Beltrami (o49) –1836-1933–, na procura dunha intervención de connotacións autenticamente científicas, apoiouse na individualización do obxecto para deducir a valoración do monumento como documento que formaría a historia da civilización. Aceptaba así as diferentes fases construtivas que modificarían a fábrica orixinal e ás que

¹⁰⁸ BOITO, C.; *Op. cit.* Páx.65-72.

¹⁰⁹ 1. Diferenza de estilo entre o novo e o vello. 2. Diferenza os materiais empregados na restauración da fábrica. 3. Supresión de molduras e ornatos. 4. Exposición dos elementos suprimidos nun lugar próximo ao monumento. 5. Gravado en cada elemento renovado dun signo de identificación, ben mediante unha data da restauración, ou ben cun sinal convencional. 6. Colocación dun epigrafe descritivo en cada monumento. 7. Descrición e fotografías das diferentes etapas do traballo, depositadas no edificio ou nun lugar próximo ao mesmo. 8. Publicación destes traballos e documentos.

GONZÁLEZ-VARAS IBÁÑEZ, I.; *Op. cit.* Madrid 2000. Páx.49-52.

o49. Luca Beltrami (1836-1933).

consideraba partes insubstituíbles dun edificio que formaría parte activa de cada época e evolucionaría de acordo coas necesidades de uso.

Gustavo Giovannoni (o5o) –1873-1947– foi unha das personalidades que levou ata as súas últimas consecuencias os principios establecidos por Boito¹¹⁰. Por unha banda, desenvolveu un activo papel no debate que establecía unha estreita relación entre arquitectura e urbanismo: punto neuráxico de toda a súa teoría –o *restauro científico*–. E pola outra, asumiu a clasificación francesa anterior que dividía aos edificios históricos en función da súa utilización en monumentos vivos e mortos¹¹¹:

Nos primeiros desaparecera o seu uso orixinal e eran fundamentalmente de carácter arqueolóxico. Así, nas fortificacións medievais que xa non era posible empregalas como tales, era mellor levar a cabo unha sistemática conservación para evitar o deterioro que conduciría irreversiblemente á ruína, establecendo un diálogo coa imaxinación e o recordo.

*Pola contra, para a utilización dos monumentos vivos era necesario, en ocasións, realizar certas modificacións; pero o arquitecto sempre había de tratar que a nova función adxudicada ao edificio restaurado non fose demasiado diferente á inicial para que a adaptación puidese realizarse cun criterio de intervención pouco agresivo para o documento*¹¹².

Aceptaba a reutilización cando estaba en consonancia cos fins orixinais, se non ameazaba cambiar o tipo, esconder a forma, superporse ao auténtico; sendo, ademais, a mellor maneira de conservar o edificio¹¹³.

o5o. Gustavo Giovannoni (1873-1947).

¹¹⁰ Dividiu a restauración en cinco tipoloxías: consolidación, recomposición, liberación, completamento e innovación. Como consolidación entendía unha serie de operacións técnicas que permitían asegurar a perdurabilidade do edificio garantindo a autenticidade da súa estrutura. Admitía a recomposición mediante o emprego da anástilose; e defendía o completamento das pezas non localizadas sempre que estas permitisen a recuperación do primixenio concepto do monumento e coa particularidade de que os elementos engadidos se diferenciases de xeito notorio dos orixinais. A liberación dos monumentos só podería facerse sempre e cando os edificios destruídos carecesen de valor e a súa reparación non afectase ao monumento nin o deixase teatralmente illado. Por último, e aínda que rexeitaba a innovación na restauración arquitectónica, no caso de engadidos aconsellaba a utilización de pezas con decoración sintética para evitar a confusión de estilos e empregando materiais de actualidade propoñendo ostensibles diferenzas cos orixinais.

GONZÁLEZ MOZO, Ana + MACARRÓN MIGUEL, Ana María; *La Conservación y la Restauración en el siglo XX*. Editorial Tecnos S.A. Madrid 1998. Páx.137-164.

¹¹¹ *A primeira vez que se distingue os monumentos polo seu uso é no documento elaborado pola Comisión Xeral de Viena para a Restauración de Monumentos en 1898; alí Cloquet, distingue os monumentos vivos dos monumentos mortos, idea aínda vixente, aínda que, esta distinción foi considerada ilexítima ata 1938.*

MIARELLI-MARIANI, Gaetano; "Historia de los criterios en el patrimonio arquitectónico", *Monumentos y proyecto*. Ministerio de Cultura, Madrid 1990. Páx.7-21.

¹¹² FONTENLA SAN JUAN, C.; *Op. cit.* Páx.80-127.

¹¹³ GONZÁLEZ MOZO, Ana + MACARRÓN MIGUEL, Ana María; *Op. cit.* Páx.137-164.

A súa participación –en calidade de membro do Consello Superior de Belas Artes de Italia– na Conferencia de Atenas foi determinante; xa que a partir das súas conclusións foi redactada a *Carta do Restauro* de 1931, primeiro documento internacional en materia de conservación e tutela dos monumentos.

Pero tralo desastre da Segunda Guerra Mundial, ambas correntes –*restauro moderno* e *restauro científico*, proclamadas por Camilo Boito e Gustavo Giovannoni respectivamente–, que outorgaban prioridade aos valores históricos e documentais do monumento sobre calquera outra consideración, convertéronse en procedementos totalmente inadecuados para resolver a situación que se presentaba.

Como reacción xurdiu unha nova teoría –*restauro crítico*– inspirada na obra do historiador e político Benedetto Croce (o51) –1866-1952–. Supuxo a introdución do valor estético na teoría que, situando esta apreciación sobre calquera outra, conlevou a mutación da restauración, basicamente, nun acto creativo. Ao outorgar prioridade aos valores estéticos sobre os históricos e documentais, a restauración subxectivouse; é dicir, chegouse á conclusión de que non existían métodos xerais de actuación xa que en base a unhas peculiaridades específicas cada obra presentaría problemáticas concretas¹¹⁴. Esta teoría foi defendida, entre outros, por Renato Bonelli, Roberto Pane ou Cesare Brandi.

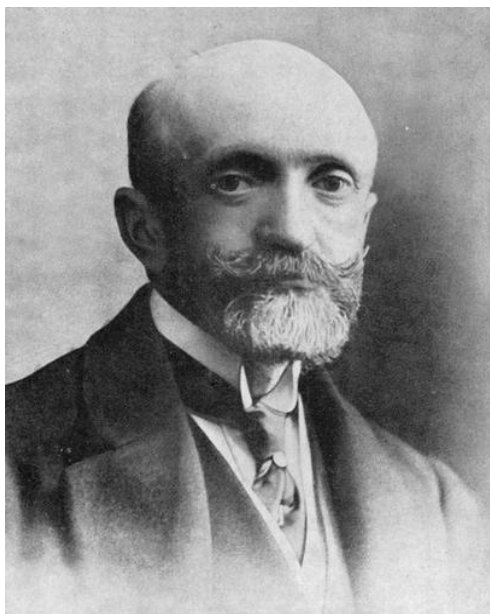
Mentres, en España, o debate teórico centrábase, sobre todo, nas distintas reflexións en torno ao monumento. Á posición fundamentalmente estética, defendida polos seguidores de Viollet le Duc, que priorizaba a cualidade artística sobre calquera outra consideración e na que a excesiva estimación da arte medieval condicionaba o menosprezo de tódalas construcións posteriores, opoñíase a valoración histórica e a concepción do monumento como documento do pasado, se ben, con certas reminiscencias a Ruskin. Nesta posición vislumbrábanse xa as novas correntes teóricas procedentes de Roma, iniciadas a raíz da ponencia de Camilo Boito no III Congreso de Enxeñeiros e Arquitectos de 1883 ou a teoría desenrolada por Gustavo Giovannoni, na que, unha vez superada a concepción de monumento como edificio illado, incorporábase o ambiente.

Na maioría das restauracións levadas a cabo en España ata a proclamación da República, seguíronse aplicando –e non sempre co rigor debido– os criterios establecidos no século anterior, avalados polo arquitecto Lampérez y Romea que, no primeiro terzo do século XX, converteuse no líder indiscutible da denominada *escuela restauradora* por contraposición á nova *escuela anti-restauradora* que xurdiu nos anos vinte tralo debate teórico iniciado en determinados círculos intelectuais e baixo a influencia das correntes italianas.

o51. Benedetto Croce (1866-1952).

¹¹⁴ RIVERA BLANCO, J.J.; Op. cit. Páx.46-58.

o52. Vicente Lampérez y Romea (1861-1923).

o53. Leopoldo Torres Balbás (1888-1960).

Vicente Lampérez y Romea (o52) –1861-1923– entendía a restauración como volver construír as partes deterioradas dun edificio na mesma linguaxe arquitectónica orixinal, seguindo o criterio de que os monumentos habían de ser considerados tipos expresivos de cada época. Xa que o seu estilo poñería de manifesto a civilización que os fixo posibles, aconsellaba que debían ser conservados en toda a súa *integridade e estilo*¹¹⁵.

Consideraba *mortos* aos monumentos que xa non cumprían os obxectivos de funcionalidade e uso para os que foran concibidos. Propoñeríase entón unicamente a súa conservación e consolidación a obxecto de evitar unha ruína que, por poética que fose, non resolvería a finalidade da arquitectura. A importancia deste tipo de monumentos residiría no seu valor histórico e técnico-construtivo, xa que serían considerados manifestacións dunha civilización anterior e como tales aportarían datos de gran interese para o mellor coñecemento dunha etapa da historia da humanidade e dos procedementos empregados na construción dos edificios de certa significación.

Pola contra, denominaba *vivos* aos monumentos que mantiñan a súa funcionalidade e uso. Neste caso, e se non fose suficiente a simple conservación para a súa recuperación funcional, non só consideraba conveniente senón tamén necesaria a súa restauración. Esta debería ser proposta restituíndo o estilo primitivo do monumento con obxecto de conservar a súa unidade formal, considerada como a base e fundamento da súa beleza arquitectónica, e seguindo coa maior fidelidade posible tódolos seus aspectos de disposición, estrutura e labra orixinaria. Sen embargo, establecía que sempre deberían sinalarse os elementos realizados *ex novo* por medio da analoxía, admitindo asemade o seu enmascaramento por medio do emprego de pátinas artificiais¹¹⁶.

En contraposición, a crítica *conservadora* ou *anti-resauradora* provocou unha importante inflexión no debate teórico español do primeiro terzo do século XX. Foi un proceso de asimilación e definición dunha nova cultura da restauración, aquela representada polo *método científico* que avanzara Camilo Boito, e que tería en Leopoldo Torres Balbás (o53) –1888-1960– un dos seus máximos defensores; xa que exercería unha contundente crítica contra a teoría da restauración de Viollet le Duc, vehiculada sobre todo a partir dos seus artigos publicados na revista *Arquitectura*.

¹¹⁵ LAMPÉREZ Y ROMEA, V.; *La restauración de monumentos arquitectónicos: Teorías y opiniones*.

MORA ALONSO MUÑOYERRO, S.; "La restauración monumental en España (1850-1939)", *Quaderns Científics y Tècnics*. Deputación de Pontevedra + Servizo do Patrimonio Arquitectónico Local. Barcelona 1993. Páx.11-18.

¹¹⁶ LAMPÉREZ Y ROMEA, V.; *La restauración de monumentos arquitectónicos: Teorías y opiniones*.

MORA ALONSO MUÑOYERRO, S.; Op. cit. Páx.11-18.

A maioría dos monumentos que se restauran, é dicir, que se refan, non se lles reintegra ao seu anterior destino e déixaselles espidos, solitarios e fríos (...). Converténdose así en obras mortas, perdendo o seu contacto coa vida cotiá e desintegrándose do ambiente no que se atopan. Os seus recintos baleiros, os seus grandes muros espidos, semellan os dun cárcere (...). Un edificio foi feito para ser habitado polo home ou pola divindade¹¹⁷.

A partir da proclamación da Segunda República, levouse a cabo unha importante modernización do estado e da sociedade con repercusións importantes no campo do patrimonio arquitectónico. Así, fronte ao sentimento da propiedade privada como algo incuestionable, comezouse a reivindicar o dereito da colectividade á conservación e goce do patrimonio. O obxectivo principal da nova administración sería tratar de recuperar o maior numero posible de edificios –moitos deles nun pésimo estado de conservación–, xa que eran considerados propiedade patrimonial de toda a colectividade¹¹⁸.

Procuremos tamén que cada edificio no posible, siga adscrito ao mesmo destino para o que se construíu. Que nas igrexas se verifiquen cerimonia de culto, que nos mosteiros continúen os cánticos relixiosos, que nos palacios prosigan as festas e recepcións, que polas pontes antigas siga pasando o tráfico moderno. E cando tal cousa non sexa posible, démoslle un destino de movemento e animación no que as súas portas e fiestras estean sempre abertas ao sol e ao aire da rúa, á toda a intensidade da nosa vida actual¹¹⁹.

Mentres que a maioría dos arquitectos españois seguían mantendo os criterios de actuación decimonónicos, os máis vangardistas uníronse á tendencia europea asumindo as propostas italianas do restauro moderno e do restauro científico, as cales quedaron recollidas na *Lei do Patrimonio Histórico Español* de 1933.

Pouco a pouco, á concepción tradicional que vía na intervención sobre a arquitectura impoñíase a nova tendencia. Só o problema estético se opoñía unha nova corrente progresista que tiña en conta os criterios da historiografía moderna, e con eles a idea de que tódalas etapas construtivas dun edificio han de ter a mesma estimación, á vez que engadía ás consideracións meramente formais os aspectos de funcionalidade e economía que desenvolvera o racionalismo moderno¹²⁰.

¹¹⁷ TORRES BALBÁS, L.; "La utilización de monumentos antiguos", *Sobre monumentos y otros escritos*. Colexio Oficial de Arquitectos de Madrid. Madrid 1996. Páx.51-54.

¹¹⁸ MUÑOZ COSME, A.; *La conservación del patrimonio arquitectónico español*. Dirección Xeral de Belas Artes e Arquivos, Instituto de Conservación e Restauración de Bens Culturais. Madrid 1989. Páx.88-103.

¹¹⁹ TORRES BALBÁS, L.; Op. cit. Páx.51-54.

¹²⁰ MUÑOZ COSME, A.; Op. cit. Páx.88-103.

Pero estas propostas víronse truncadas pola Guerra Civil, volvéndose retomar os criterios da escola restauradora e, por iso, ata a segunda metade do século XX non se deixaron sentir no país os ecos do concepto de ambiente e as súas incidencias nas actuacións de ámbito territorial propostas, xa dende comezos do século, por Gustavo Giovannoni.

Trala Segunda Guerra Mundial prevaleceu a doutrina da *reutilización* do pasado histórico dándose entrada ao discurso *funcional* para garantir o uso dos edificios do pasado.

No ano 1963 publicouse *Teoría do restauro* de Cesare Brandi (o54) –1906-1988–, ensaio enmarcado dentro das coordenadas teóricas do *restauro crítico*¹²¹. Este texto supuxo un fito na historia da restauración, xa que ademais de abordar a conservación e a restauración das obras de arte en particular e do patrimonio cultural en xeral, constituíu a base teórica da *Carta italiana do restauro* de 1972.

Brandi superaba o método filolóxico e afirmaba sen ambages a estreita relación entre a restauración e a crítica de arte, recoñecendo o significado e función da crítica como xuízo que explicitaba a cualificación formal da obra de arte. Concedía así unha importancia especial aos valores estéticos do monumento pese a que propoñía que tódalas actuacións debían considerarse na súa dobre valoración estética e histórica¹²².

Incorporou ao discurso da xa establecida diferenciación entre historia e arte, entre a valoración documental do monumento e a estimación artística do obxecto, a distinción entre aspecto e estrutura, consideradas como parte integrante da materia na obra de arte, amplamente recollidos na *Carta do Restauro* de 1972. Cada monumento requiría un tratamento diferenciado; e ante a imposibilidade de establecer uns principios válidos para a totalidade do patrimonio arquitectónico chegou á enunciación do *restauro crítico*. Apartouse da metodoloxía de Giovannoni que propoñía o estudo documental dos monumentos de xeito sistemático outorgando prioridade aos seus valores histórico-construtivos, e atendía de modo especial aos valores artísticos. Deste xeito, a artisticidade ou instancia estética do obxecto converteuse no centro neurálxico da súa metodoloxía.

Todas estas reflexións de Brandi foron sintetizadas por Giovanni Carbonara (o55), quen propuxo por vez primeira o concepto de *restauración preventiva* como modo de previr a necesidade dunha futura intervención á que consideraba tan interesante

o54. Cesare Brandi (1906-1988)

o55. Giovanni Carbonara.

¹²¹ O primeiro dos escritos de Cesare Brandi elaborado con decidida intencionalidade de sistematización teórica foi *Il fondamento teorico del restauro*, do ano 1948. Devandito texto xiraba en torno a dous eixos temáticos. O primeiro eran os problemas entre os que se debatía a restauración artística dende o século XVIII, polarizados por Brandi en que ou ben a restauración se entendeu como mera conservación do estado no que se atopase a obra, ou ben a restauración se interpretaba como actividade dirixida á reintegración levada ata a reconstrución dunha imaxe mutilada. O segundo eixo temático era a afirmación da identidade práctica, non sempre consciente, entre a *restauración* e a *estética*.

GONZÁLEZ-VARAS IBÁÑEZ, I.; *Op. cit.* Páx.269-277.

¹²² BRANDI, C.; *Teoría de la restauración*. Alianza Editorial, S.A. Madrid 1989. Páx.15-26.

como a restauración clásica e que resultaría de gran interese pola súa irradiación e implicacións na conservación do patrimonio cultural do momento. Esta nova particularidade conduciu a propoñer a investigación do estado de conservación dos materiais construtivos e dos cambios ambientais que interveñan directamente na súa adecuada conservación¹²³.

Pero a finais do pasado século, no debate sobre a restauración, advertíase unha gran confusión na que se superpoñían teorías, tendencias e normativas. E pese a que eran expostas distintas posturas –en ocasións contraditorias– con respecto á conservación do patrimonio, permitiuse retomar un diálogo anteriormente interrompido e a *restauración integral* conseguiu desprazar a posicións teóricas anteriores.

Esta nova doutrina, cristalizada en torno aos anos oitenta e que tiña como principal representante a Marco Dezzi Bardeschi (o56), propoñía –como finalidade primordial– a conservación da autenticidade da obra de arte que, integrada por tódolos aportes estratificados na súa fábrica, constituía un documento irrepitible. Tamén pretendía preservar tanto o valor estético como o histórico do monumento e, ao mesmo tempo, evitar propostas de uso incompatibles coas súas funcións orixinais. Xurdía a modo de reacción contra toda unha serie de excesos cometidos en actuacións de rehabilitación e reutilización de monumentos que, ao ser realizados indiscriminadamente, foron convertidos en meros contedores desprovistos de significados¹²⁴.

E dende as entidades públicas, encargadas da tutela do patrimonio cultural, pretendeuse salvagardar as fábricas dos edificios históricos recomendando unha correspondencia real entre o uso inicial e a nova función¹²⁵.

En España, coincidindo coa profunda reorganización institucional, política e economía que experimentaba o país, produciuse un incremento cuantitativo e cualitativo das intervencións no patrimonio histórico, proceso que discorría paralelamente a unha renovación e revisión dos principios da disciplina, coa incorporación do debate nacional ás correntes internacionais e a conseguinte actualización dos contidos teóricos e discursivos.

o56. Marco Dezzi Bardeschi.

¹²³ Recoñecía abertamente que na restauración de monumentos a opción máis interesante era a *restauración crítica*, xa que permitía –tras unha profunda análise do edificio– decidir sobre o xeito máis conveniente de realizar a actuación que este precisase. Entendíase así a restauración como un acto único, creativo; e por iso cada actuación se convertía nun proxecto irrepitible, independente e non equiparable. Como consecuencia, o arquitecto habería de actuar sen normas precisas nin criterios preestablecidos, e unicamente debería aproximarse ao obxecto dende a perspectiva que proporcionaría o coñecemento histórico-crítico da súa arquitectura. Deste xeito, ao considerar a restauración como un fin artístico en si mesmo, como unha nova actividade creativa incorporada con igual valor ao documento histórico e estético que sería o monumento, os proxectos de restauración propostos caracterizaríanse por un excesivo protagonismo do deseño arquitectónico do momento.

FONTENLA SAN JUAN, C.; *Op. cit.* Páx.80-127.

¹²⁴ GONZÁLEZ-VARAS IBÁÑEZ, I.; *Op. cit.* Páx.279-282.

¹²⁵ FONTENLA SAN JUAN, C.; *Op. cit.* Páx.146-153.

o57. Ignasi de Solà-Morales i Rubió (1942-2001).

o58. Antoni González Moreno-Navarro.

Foi especialmente importante a asimilación dos postulados do *restauro crítico*, como unha compoñente doutrinal que permeaba os interesantes aportes dos máis destacados protagonistas desta refundación disciplinar da restauración en España: Ignasi de Solà-Morales i Rubió (o57), Antón González Capitel ou Antoni González Moreno-Navarro¹²⁶.

O primeiro deles introducía o vocábulo *intervención* para aquelas novas accións no Patrimonio a partir dos postulados italianos coetáneos, e expoñía que o proxecto contemporáneo debía respectar as esencias do pasado e nos engadidos indagar dende o *contraste á analoxía*. Por outra banda, defendía a necesidade de dotar de usos aos edificios históricos e intentar conservar as funcións orixinais. Advertido da dificultade de conseguir este éxito en poucas ocasións, viuse obrigado a proclamar a necesidade de procurar que as intervencións eviten destruír ou alterar as circulacións primitivas e as iluminacións orixinais cos seus sistemas de ocos. É dicir, protexer ao máximo os valores das plantas e dos esquemas tipolóxicos polo seu ser substancial na configuración dos edificios¹²⁷.

González Capitel –claro especulador teórico daquelas aplicacións e teorías desenroladas en Italia– defendía de xeito paralelo ao anterior os principios dos valores do proxecto, extraendo da historia as leis para propoñer a rehabilitación e o completamento dos edificios inacabados, en ruínas ou que precisaban ser ampliados¹²⁸.

As reflexións expresadas por ambos marcaron decididamente o factor operativo sobre o noso patrimonio dende o punto de vista teórico dos anos oitenta e primeiros dos noventa. Subxacía en realidade a tódolos esquemas a condición de que a restauración arquitectónica era un *subxénero* da arquitectura e calquera arquitecto era capaz de enfrontarse á súa problemática.

En canto a González Moreno-Navarro (o58), defendeu o chamado *método SCCM* da restauración monumental ou *restauración obxectiva* dende a dirección do Servizo de Patrimonio Arquitectónico Local da Deputación de Barcelona. As súas bases teóricas partían do fundamento de entender os edificios históricos como *documentos históricos e obxectos arquitectónicos*, dualidade que debía salvagardarse sempre na intervención¹²⁹.

¹²⁶ RIVERA BLANCO, J.J.; "La restauración contemporánea en España: programas, teorías y proyecto 1% cultural", *Restauración contemporánea: ciudades universitarias, ciudades Patrimonio de la Humanidad*. Universidade de Alcalá de Henares. Madrid 2013. Páx.21-63.

¹²⁷ SOLÀ-MORALES I RUBIO, I.; "Del contraste a la analogía. Transformaciones en la concepción de la intervención arquitectónica", *Intervenciones*. Gustavo Gili, Barcelona 2006. Páx.23-48.

¹²⁸ GONZÁLEZ CAPITEL, A.; *Metamorfosis de monumentos y teorías de la restauración*. Alianza, DL. Madrid 2009.

¹²⁹ GONZÁLEZ MORENO-NAVARRO, A.; *La restauración objetiva. Método SCCM de restauración monumental*. Memoria do Servizo do Patrimonio Arquitectónico Local de Barcelona 1993-1998. Deputación Provincial de Barcelona + Servizo do Patrimonio Arquitectónico Local. Barcelona 1999.

CARTAS, CONGRESOS E CONFERENCIAS INTERNACIONAIS

Estas interminables diverxencias –e as consecuencias de certas actuacións– propiciaron a celebración de congresos co obxectivo de crear un marco de discusión do que puideran xurdir unhas pautas fundamentais para a correcta conservación dun patrimonio que estaba en serio perigo de desaparición; unhas veces por causas naturais, outras por destrucións violentas, pola súa mala utilización e valoración, ou por restauracións radicais estilísticas que destruíron importantes aportes históricos sobre o monumento.

O primeiro documento ao que é preciso referirse –a modo de antecedente das futuras *cartas do restauro*– foi a conclusión emitida por Camilo Boito durante o *III Congreso de Enxeñeiros e Arquitectos italianos*, celebrado en Roma no 1883, baixo o nome de *Voto Conclusivo*. Non se trataba dun documento oficial; sen embargo, a súa transcendencia foi tal que moitos autores o consideraron como a primeira *carta do restauro*, dado o aspecto de compendio de normativa clara e explícita en materia de tratamento de monumentos. Os seus sete axiomas establecían e definían de modo normativo os principios do chamado *restauro científico*, é dicir, os principios modernos da restauración¹³⁰.

En íntima relación co exposto por Boito estaba a primeira conferencia internacional de *Expertos na Protección de Monumentos de Arte e Historia*, convocada pola Oficina Internacional de Museos –dependente da Sociedade de Nacións– en Atenas en outubro de 1931¹³¹. As conclusións de dito encontro sintetizáronse na *Carta de Atenas*, documento no que, por primeira vez, se formulaban unhas normas xerais que todo país –estivese ou non representado nela– debería asumir á hora de levar a cabo as súas intervencións, de acordo cun método xeral, unificado en certo sentido, dentro dun espírito de entendemento recíproco e de mutua colaboración.

Esta Conferencia acordaría os criterios da restauración moderna, sintetizándollos nos dez artigos que compoñían dita carta. Nela afirmábase, ante todo, o principio de interese común dos estados na conservación do patrimonio artístico e arqueolóxico. Asemade, poñíase de manifesto a tendencia, cada vez máis xeneralizada, de abandonar as *restitucións integrais*, recomendando o respecto por todo testemuño doutras épocas; así como o uso dos monumentos –na medida do posible– para o

¹³⁰ MONTERROSO MONTERO, J.M.; *Protección y Conservación del Patrimonio. Principios Teóricos*. Tórculo Edicións. Santiago de Compostela 2001. Páx.51-78.

¹³¹ Nesta primeira *Conferencia Internacional* sobre restauración estiveron presentes moitos países, representados por unha serie de especialistas entre os que habería que destacar a Gustavo Giovannoni, Víctor Horta ou Leopoldo Torres Balbás.

fin para o que foron construídos ou en todo caso para un uso digno, que asegurase a continuidade da súa vida, respectando sempre o seu carácter *histórico e artístico*¹³².

Un ano máis tarde redactouse en Roma, no seo do Consello Superior de Antigüidades e Belas Artes –organismo responsable de regulamentar a restauración dos monumentos–, a *Carta do Restauro* do 1932, a cal consagraba e sistematizaba oficialmente as ideas de Gustavo Giovannoni. A súa finalidade era a de unificar a metodoloxía da restauración das superintendencias italianas e ofrecer, á vez, unha guía aos arquitectos que exercesen libremente a profesión. Facíase especial fincapé na idea de que ao restaurar un edificio intervíñase sobre un documento histórico-artístico traducido en pedra e por iso –xa no preámbulo desta carta– se especificaba que o patrimonio italiano e a súa conservación tiñan que ser considerados como unha cuestión *nacional*¹³³.

A pesar de repetir substancialmente o formulado na *Carta de Atenas*, establecía como novidade unha distinción entre os *monumentos arqueolóxicos*, aqueles *hoxe distanciados dos nosos usos e da nosa civilización, como son os monumentos antigos*; e os chamados *monumentos vivos*. Esta distinción reflectíase nas normas de intervención en cada tipo de monumento; así, mentres nos primeiros se permitía unicamente a anastilose,

(...) nos monumentos que poidan denominarse vivos se admitan só aquelas utilizacións non moi afastadas aos seus destinos primitivos, de tal xeito que nas adaptacións que sexan necesarias non se efectúen alteracións esenciais no edificio¹³⁴.

Co obxecto de elaborar unhas instrucións concretas para a restauración de monumentos, o Consello Superior de Antigüidades e Belas Artes italiano reuniuse de novo no ano 1938. Nesta reunión decidiuse a creación do *Instituto Central do Restauro* –dirixido por Gustavo Giovannoni– ao mesmo tempo que se encargaba a unha Comisión Ministerial a elaboración dunhas normas homologadas para todo tipo de intervencións¹³⁵. Estas instrucións, pese a que ratificaron a maioría dos conceptos xa recollidos na *Carta do Restauro* de 1932, modificaban certos aspectos particulares. Así, anulouse –por cuestións de ambigüidade– a diferenciación teórica entre monumentos vivos e mortos en función das súas posibilidades de uso.

¹³² *Carta de Atenas*, 1931. Artigo II.

¹³³ FONTENLA SAN JUAN, C.; *Op. cit.* Páx.154-2o5.

¹³⁴ *Carta do Restauro*, 1932. Artigos 3 e 4.

¹³⁵ FONTENLA SAN JUAN, C.; *Op. cit.* Páx.154-2o5.

Os criterios propostos tanto nesta *Carta do Restauro* como nas *Instrucións* de 1938 poñían de manifesto unha clara tendencia da evolución do concepto de restauración cara á necesidade do mantemento dos monumentos que conduciría inevitablemente á conservación preventiva perfilada –nos anos sesenta– na *Carta de Venecia*.

Como conclusión final do *II Congreso Internacional de Arquitectos e Técnicos dos Monumentos Históricos*, convocado pola UNESCO e celebrado en Venecia en maio de 1964, redactouse unha nova carta de restauración denominada *Carta Internacional para a Conservación e Restauración de Monumentos* ou *Carta de Venecia*¹³⁶. Devandito documento reafirmábase na consideración dos monumentos como portadores dunha mensaxe espiritual do pasado e, polo tanto, como patrimonio común que deba ser transmitido ao futuro na súa completa integridade.

Este principio conceptual sostiña a importancia do valor documental do monumento, ao que non limitaba en base á súa antigüidade ou á consideración dunha clasificación artística. Estendíase a toda testemuña do pasado –atopárase illada ou nun conxunto– incluíndo ao patrimonio menor, e por conseguinte, ao patrimonio contextual non monumental, cuxa importancia radicaría no seu carácter de testemuña do desenrolo dunha sociedade¹³⁷. Ampliábase así a definición do monumento ao que non se consideraba xa como unha creación arquitectónica illada senón que a súa comprensión abarcaría o sitio urbano ou rural no que se situara.

En canto á conservación patrimonial propoñíase –como criterio fundamental e en primeiro lugar– o mantemento sistemático dos monumentos e a dedicación dos edificios a usos compatibles coa súa función orixinaria co obxecto de non alterar a súa disposición orixinal.

*A conservación dos monumentos vese sempre favorecida pola utilización en funcións útiles á sociedade: tal finalidade é desexable, pero non debe alterar a distribución e o aspecto do edificio. As adaptacións realizadas en función da evolución dos usos e costumes deben, pois, conterse dentro destes límites*¹³⁸.

A repercusión desta carta no continente iberoamericano foi significativa, non só na redacción de documentos para a revaloración de monumentos illados, senón no feito de que se iniciaran esforzos e se ditarian medidas legais para a conservación dos seus centros históricos –ciudades coloniais fundadas no século XVI–.

¹³⁶ Na Comisión para a redacción da *Carta de Venecia* participou, en representación de España, Juan Bassegoda Nonell.

¹³⁷ *Carta de Venecia*, 1964. Artigo 1.

¹³⁸ *Carta de Venecia*, 1964. Artigos 4 e 5.

Así, nas recomendacións das *Normas de Quito* de 1967, produto dunha reunión organizada polo Consello Cultural Interamericano da Organización de Estados Americanos, reiterouse a conveniencia de adherirse á *Carta de Venecia* como norma mundial en materia de preservación, sen perxuízo de adoptar outros compromisos. E partindo de que todo monumento nacional estaba implicitamente destinado a cumprir unha función social, acadaba especial importancia o concepto de *posta en valor* para facer alusión á rendibilidade da propiedade do patrimonio como uso colectivo.

*Poñer en valor un ben histórico ou artístico equivale a habilitalo das condicións obxectivas e ambientais que, sen desvirtuar a súa natureza, resalten as súas características e permitan o seu óptimo aproveitamento. (...) Trátase de incorporar a un potencial económico, un valor actual: de poñer en produtividade unha riqueza inexplorada mediante un proceso de revalorización que lonxe de mermar a súa significación puramente histórica ou artística, a acrecenta*¹³⁹.

E conscientes de que un monumento restaurado adecuadamente ou un conxunto urbano posto en valor constituían non só unha lección viva de historia senón un lexítimo motivo de dignidade nacional, viuse no turismo un importante fonte de ingresos avaliada polas estatísticas económicas do continente europeo ao respecto.

*Dende o punto de vista exclusivamente turístico, os monumentos son parte do equipo de que se dispón para operar esta industria nunha rexión dada, pero a medida en que dito monumento pode servir ao uso a que se destina, dependerá non xa só do seu valor intrínseco, é dicir da súa significación ou interese arqueolóxico, histórico ou artístico senón das circunstancias adxectivas que concorran no mesmo e faciliten a súa adecuada utilización*¹⁴⁰.

De novo en Italia, no ano 1972 aprobouse unha segunda *Carta do Restauro*. Aínda que o seu ámbito era só nacional, a súa repercusión foi bastante ampla –en especial na cultura da restauración europea–, supoñendo un considerable avance no campo da metodoloxía desta disciplina. Recollía décadas de experiencia restauradora en Europa e de xeito moi especial en Italia, incluíndo períodos tan complexos como o da posguerra. Isto permitía chegar a unha nova formulación que ampliaba considerablemente as propostas das *cartas* anteriores e, en consecuencia, a súa propia extensión material. Con carácter de norma de obrigado cumprimento, constaba de doce artigos seguidos de catro anexos, un dos cales contiña as instrucións para o desenrolo das restauracións arquitectónicas.

¹³⁹ *Normas de Quito*, 1967. Apartado 6: La puesta en valor del patrimonio cultural.

¹⁴⁰ *Carta de Venecia*, 1964. Artigo 5.

*Sempre coa fin de asegurar a supervivencia dos monumentos, veuse considerando a posibilidade de novos usos dos edificios monumentais, cando estes non resulten incompatibles cos intereses histórico-artísticos. As obras de adaptación deberán limitarse ao mínimo, conservando escrupulosamente as formas externas e evitando alteracións sensíbles da individualidade tipolóxica do organismo construtivo e da secuencia de percorridos internos*¹⁴¹.

En canto ao último anexo, referido á tutela dos centros históricos, describía varios tipos de intervencións a nivel urbanístico e a nivel edilicio. Neste último caso establecía, ademais do saneamento estético e hixiénico das edificacións, a súa renovación funcional:

*(...) que se ha de permitir só aló onde resulte indispensable para os fins de mantemento en uso do edificio. Neste tipo de intervención é fundamental importancia o respecto ás cualidades tipolóxicas e construtivas dos edificios, prohibindo todas aquelas intervencións que alteren os seus caracteres, así como os baleirados da estrutura edilicia ou a introdución de funcións que deformen excesivamente o equilibrio tipolóxico-construtivo do organismo*¹⁴².

De xeito paralelo, o Consello de Europa reactivaba as iniciativas a favor da protección dun patrimonio arquitectónico común, integrado no marco de vida dos cidadáns. Obrigábase a unha maior toma de conciencia do problema existente en canto á destrución patrimonial, e en consecuencia preparouse o *Ano Europeo do Patrimonio Arquitectónico* para o 1975 cuxos obxectivos eran *outorgar á conservación do patrimonio histórico, cultural e inmobiliario de Europa o lugar que lle corresponde no contexto da planificación urbana rexional*. Isto constituiría outro valioso aporte á definición dunha política europea de ordenación do territorio¹⁴³.

En consecuencia, en setembro dese mesmo ano, o Comité de Ministros do Consello publicaba a *Carta Europea do Patrimonio Arquitectónico*, cuxos principios reafirmáronse solemnemente na *Declaración* final do Congreso sobre Patrimonio Arquitectónico celebrado en Amsterdam un mes máis tarde. Con ambos documentos iniciábase unha corrente de pensamento que estaría presente noutros documentos xurdidos no mesmo ámbito; asemade, constituíron o núcleo do debate cultural e da

¹⁴¹ *Carta do Restauo*, 1972. Anexo B: Instrucciones para la ejecución de restauraciones arquitectónicas.

¹⁴² *Carta do Restauo*, 1972. Anexo D: Instrucciones para la tutela de los *Centros Históricos*.

¹⁴³ MARTÍNEZ JUSTICIA, M.J.; *Antología de textos sobre restauración*. Universidade de Xaén, Servizo de Publicacións. Xaén 1996. Páx.30-33.

actuación internacional á vez que foron considerados como a síntese da posta ao día –daquela– da tradición europea en materia de conservación e restauración arquitectónica.

Na primeira das cartas reafirmábase a vontade do Comité de Ministros por promover unha política europea común e unha acción concertada de protección do patrimonio arquitectónico apoiándose nos principios da *conservación integrada*, definida como o resultado da acción conxunta das técnicas de restauración e da investigación das funcións apropiadas, é dicir, a adaptación deste patrimonio ás necesidades da sociedade actual¹⁴⁴.

*O patrimonio arquitectónico é un capital espiritual, cultural, económico e social con valores irremprazables. Cada xeración dá unha interpretación diferente do pasado e extrae del ideas novas (...). Ademais, a necesidade de aforrar recursos imponse na nosa sociedade. Lonxe de ser un luxo para a colectividade, a utilización deste patrimonio é unha fonte de economía (...). Ofrece unha materia privilexiada de explicacións e comparacións do sentido das formas e multitude de exemplos da súa utilización (...). Interesa, pois, conservar vivos os testemuños de tódalas épocas e de tódalas experiencias*¹⁴⁵.

En canto á *Declaración de Amsterdam*, esta cristalizouse nun momento no que se tomaba conciencia da necesidade de moderar o crecemento, de utilizar e reutilizar o existente. Tomaba carta de natureza a *rehabilitación* ou posibilidade de adaptar as estruturas internas dos edificios antigos dedicados ao hábitat e ás necesidades da vida contemporánea¹⁴⁶. Á hora de atribuír aos edificios novas funcións, estas, ademais de respectar en todo o seu carácter, deberían responder ás condicións de vida actual e garantir así a supervivencia da edificación.

*O esforzo de conservación debe ser valorado non só en relación co valor cultural dos edificios, senón tamén co seu valor de uso. Os problemas sociais da conservación integrada só poden ser resoltos mediante unha referencia combinada destas dúas escalas de valor*¹⁴⁷.

A través da *Recomendación 88o* da Asemblea Parlamentaria do Consello de Europa –asinada en 1979–, seguiuuse profundizando na necesidade de realizar un esforzo común europeo na conservación do patrimonio arquitectónico. Con este

¹⁴⁴ *Carta Europea del Patrimonio Arquitectónico*, 1975. Principio 7.

¹⁴⁵ *Carta Europea del Patrimonio Arquitectónico*, 1975. Principios 3 e 5.

¹⁴⁶ O concepto *rehabilitación* comezou a utilizarse, aínda timidamente, no Simposio de Avignon de 1968.

MARTÍNEZ JUSTICIA, M.J.; *Op. cit.* Páx.30-33.

¹⁴⁷ *Declaración de Amsterdam*, 1975. Declaración 3.

propósito, volvíase invitar aos estados membros a tomar medidas máis eficaces para poñer en práctica os principios da *Carta Europea do Patrimonio Arquitectónico*. Destacar que, asemade, incitábase que os urbanistas e arquitectos, na procura de dar resposta ás novas necesidades, fosen animados a considerar a posibilidade de transformar os antigos edificios que non desempeñasen xa a súa función inicial¹⁴⁸.

No ano 1981 o Consello de Europa puxo en marcha a *Campaña Europea para o Renacemento da Cidade* coa intención de profundizar na teoría da restauración arquitectónica establecida seis anos antes no Congreso de Amsterdam e intercambiar experiencias ao longo dunha serie de reunións celebradas en distintas cidades europeas no transcurso dese ano. No acto final, celebrado en Berlín en marzo de 1982, recolléronse unha serie de esixencias –a modo de conclusións– que conviría satisfacer para fundar *cidades para vivir*. No seu sexto punto defendía a rehabilitación como un medio esencial para que o patrimonio construído constituíse un recurso fundamental.

*O fin da rehabilitación é manter a capacidade das vivendas existentes para asumir un papel útil á sociedade. Nunha época de grandes cambios nas funcións das cidades europeas, será necesario esforzarse en encontrar novos destinos e económicos para os edificios antigos, respectando sempre o seu carácter*¹⁴⁹.

Coa chamada *Convención para a Salvagarda do Patrimonio Arquitectónico de Europa* –ou *Convención de Granada*– en outubro de 1985 deuse unha feliz culminación aos ininterrompidos traballos levados a cabo durante décadas no seo do Consello de Europa, en relación coa protección do patrimonio arquitectónico común europeo. Non se trataba dunha *carta de principios*, senón dun verdadeiro convenio que vinculaba aos gobernos asinantes a adoptar unha serie de medidas desenroladas en torno ao concepto da *conservación integrada* –definida na *Carta Europea do Patrimonio Arquitectónico*–, e que seguía sendo o núcleo da restauración arquitectónica do momento, non só en Europa senón tamén no continente americano.

O documento –dunha extensión considerable– estruturábase en dez apartados. No sexto, dedicado ás políticas de conservación, quedaba recollido, entre outros aspectos, que

*Cada parte, se ben respectando o carácter arquitectónico e histórico do patrimonio, comprométese a favorecer a utilización dos bens protexidos, tendo en conta as necesidades da vida contemporánea; e a adaptación, cando resulte apropiada, dos edificios antigos a novos usos*¹⁵⁰.

¹⁴⁸ Recomendación 880, 1979. Punto 12, apartado g.

¹⁴⁹ Conclusiones de la Conferencia General de Berlín, 1982. Punto 6.

Case un ano máis tarde, en setembro de 1986, celebrouse en Toledo unha reunión do *Consello Internacional de Monumentos e Sitios* –ICOMOS–, organizada polo Comité Español de dito organismo e patrocinada polo concello da cidade. Como conclusión da mesma redactouse a *Carta Internacional para a Conservación das Cidades Históricas* ou *Carta de Toledo* –tamén chamada *Carta de Washington*–, como complemento da *Carta de Venecia* –así constaba no preámbulo– e cuxos principios asumía. A súa lectura poñía de manifesto que nela se recollía toda a doutrina europea que no campo da restauración arquitectónica se fora configurando, especialmente a partir do ano 1975 –ano da *Carta Europea do Patrimonio Arquitectónico*–. Defendía a conservación das cidades e dos barrios históricos dende o permanente mantemento das edificacións, e en canto á reutilización das mesmas especificaba:

*As novas funcións deben ser compatibles co carácter, vocación e estrutura da cidade histórica. A adaptación da cidade histórica á vida contemporánea require unhas coidadas instalacións das redes de infraestrutura e equipamentos dos servizos públicos*¹⁵¹.

O Consello Nacional de Investigacións convocaba dous meses máis tarde un congreso sobre *Problemas de restauración en Italia*, dedicado á restauración arquitectónica e no que participaron especialistas comprometidos coa consolidación e restauración edilicia. O encontro concluíu coa redacción da *Carta do Restauro* de 1987, documento oficial que se propoñía revisar e poñer ao día á súa predecesora. E a pesar de non ter sido promulgada por ningún organismo ministerial, tivo unha ampla difusión fóra das súas fronteiras.

Pero, se cadra, o seu aspecto máis sobresaínte radicaba –independentemente da ampliación do seu ámbito de aplicación– na atención concedida ás obras de interese arquitectónico no seu segundo anexo. Queríase subsanar a pouca pronunciación da anterior carta italiana ao respecto, recuperando de novo o interese manifestado neste sentido polas *Cartas de Atenas* e *Venecia*. Queríase establecer para a restauración arquitectónica un estatuto propio que contemplase as peculiares características dos edificios monumentais e dos contextos ambientais, moi diferentes, en efecto, ás das artes mobles.

No que concirne á utilización dos edificios monumentais, débese destacar que formas apropiadas de rehabilitación contribúen a asegurar a súa supervivencia. Asemade, para este fin os traballos de adaptación

¹⁵⁰ *Convención de Granada*, 1985. Bloque VI: Políticas de conservación. Artigo 11.

¹⁵¹ *Carta de Toledo*, 1986. Artigo 8.

*deberán limitarse ao mínimo respectando, no posible, a individualidade tipolóxica e construtiva da obra, comprendidos os seus percorridos interiores*¹⁵².

Chamaba tamén a atención a revalorización concedida ao uso das técnicas e materiais tradicionais fronte aos modernos, cuxo uso, dende a *Carta de Atenas*, víñase recomendándose para funcións de estática e consolidación estrutural, tendo sido empregados pola restauración de xeito bastante xeneralizado.

Pero a pesar da polémica suscitada pola aparición desta carta e do seu non recoñecemento por parte da administración italiana, os seus redactores –en concreto Paolo Marconi–, estaban convencidos de que este documento

*(...) marca unha etapa importante no desenvolvemento da filosofía da restauración, e dunha maneira sinalada, na arquitectónica, porque nace dunha mentalidade nova no campo da restauración arquitectónica, que precisamente no transcurso dos anos 1986-88 madurou en Italia por obra dun grupo de técnicos e arquitectos de indiscutible cualificación e manifestouse con actuacións e documentos ...*¹⁵³

Xa no ano 2000, actuando no espírito da *Carta de Venecia* e tomando nota das recomendacións internacionais, os participantes na *Conferencia Internacional sobre Conservación* celebrada en Cracovia –impulsados polo proceso de unificación europea– foron conscientes de vivir nun contexto de actuación cada vez máis amplo no que as identidades se personalizaban e se facían máis diversas. Así o recollía o preámbulo do documento da súa sesión plenaria, máis coñecido como *Carta de Cracovia*¹⁵⁴:

A Europa actual caracterízase pola diversidade cultural e polo tanto pola pluralidade de valores fundamentais relacionados cos bens mobles, inmoables e o patrimonio intelectual, con diferentes significados asociados a todo iso e, consecuentemente, tamén con conflitos de interese. Isto obriga a todos aqueles responsables de salvagardar o patrimonio cultural a prestar cada vez máis atención aos problemas e alternativas ás que se enfrontan para acadar estes obxectivos.

¹⁵² *Carta de 1987 de la Conservación y Restauración de los Objetos de Arte y Cultura*. Anexo B: Instrucciones para proceder en la conservación, mantenimiento y restauración de las obras de interés arquitectónico.

¹⁵³ MARCONI, P.; *Il Restauro e l'architetto. Teoria e pratica in due secoli di dibattito*. Saggi Marsilio. Venecia 1993. Páx.173-188.

¹⁵⁴ Entre os membros do Comité de redacción dos Directores de Áreas estaban presentes, entre outros, Giuseppe Cristinelli, Sherban Cantacuzino, Jukka Jokiletho, José Javier Rivera Blanco ou Salvador Pérez Arroyo –estes dous últimos por España–.

Cada comunidade, tendo en conta a súa memoria colectiva e consciente do seu pasado, é responsable da identificación, así como da xestión do seu patrimonio. Os elementos individuais deste patrimonio son portadores de moitos valores, os cales poden cambiar co tempo. Esta variabilidade de valores específicos nos elementos definen a particularidade de cada patrimonio. A causa deste proceso de cambio, cada comunidade desenvolve unha conciencia e un coñecemento da necesidade de coidar os valores propios do seu patrimonio¹⁵⁵.

A conservación desta *memoria* colectiva estaría baseada na necesidade da *educación*, pero podería ser realizada mediante diferentes tipos de intervencións entre os que se incluía a rehabilitación. A finalidade de toda actuación nun edificio histórico ou monumento sería o mantemento da súa autenticidade e integridade –incluíndo os espazos internos, mobiliario e decoración– de acordo co proxecto orixinal; polo que, no caso dun novo uso –procuraríase respectar na medida do posible a función orixinal–, este debería ser –ademais de apropiado– *compatible co espazo e significado existentes*.

Se se necesita, para o adecuado uso do edificio, a incorporación de partes espaciais e funcionais máis extensas, debe reflectirse nelas a linguaxe da arquitectura actual¹⁵⁶.

¹⁵⁵ *Carta de Cracovia*, outubro 2000. Preámbulo.

¹⁵⁶ *Carta de Cracovia*. Puntos 4 e 6.

MARCO INSTITUCIONAL E LEXISLATIVO

Entre os diferentes pensamentos e documentos teóricos expostos ata o momento establecéronse uns nexos de relación que conformaron un marco institucional e lexislativo que incidiría no desenrolo da teoría e da práctica da intervención nos bens culturais.

Ao longo do século XIX diversas normativas foron anulando o valor de antigüidade e limitando o privado en beneficio do público. Esta actitude era consecuencia directa da orientación ideolóxica herdada da centuria anterior, e que tiña no ordenamento xurídico un claro reflexo¹⁵⁷.

Entre 1777 e 1800 varias ordes establecían que a Real Academia de Belas Artes de San Fernando fose a institución competente á hora de asesorar en tódolos proxectos de obras públicas. Xa no 1803, a *Real Cédula, do 6 de xuño*, establecía que sería a Real Academia de Historia a encargada da conservación de tódolos monumentos antigos que se descubrisen no reino. Pero estas boas intencións foron freadas de inmediato pola Guerra da Independencia. Se a isto se lle engaden os efectos das desamortizacións sobre o patrimonio das ordes regulares, compréndese a inmediata reacción proteccionista xurdida máis tarde dende o Estado, similar ao sucedido en Francia trala revolución de 1789.

O movemento romántico aportaría a sensibilidade necesaria á Administración e á mesma sociedade española nas seguintes décadas para acometer a tutela do patrimonio histórico. Así a *Real Cédula do 28 de abril de 1837* introducía un principio de identidade nacional ao valorar o patrimonio e limitar a súa exportación. Logo, a través da *Real Orde do 14 de setembro*, fixébanse os criterios de intervención das Comisións de Monumentos para o control e supervisión dos proxectos de obras; entre os que cabe destacar o carácter imitativo que revestía o concepto de *intervención*, debedor da escola de restauración francesa¹⁵⁸. E nese mesmo ano, por medio da *Real Orde do 1 de outubro de 1850*, ampliábase a xurisdición da Academia de San Fernando a tódalas obras de arte –incluídas as particulares– realizadas en beneficio das *regras do bo gusto*¹⁵⁹.

Todo este aparato lexislativo tivo que afrontar graves problemas, como as consecuencias do proceso de desamortización, as destrucións do vandalismo revolucionario, a exportación ilegal de obras de arte, a carencia de sistemas de catalogación e

¹⁵⁷ MONTERROSO MONTERO, J.M.; *Protección y Conservación del Patrimonio. Principios Teóricos*. Tórculo Edicións. Santiago de Compostela 2001. Páx.79-102.

¹⁵⁸ ORDIERES DÍEZ, I.; *Historia de la restauración monumental en España (1835-1936)*. Instituto de Conservación e Restauración de Bens Culturais. Madrid 1995. Páx.76-85.

¹⁵⁹ BARRERO RODRÍGUEZ, M.C.; *La ordenación jurídica del patrimonio histórico*. Civitas. Madrid 1990. Páx.49-52.

inventario, etc ... Cuestións todas elas que se abordaron separadamente, por medio de decretos ou leis puntuais, que non configuraron un corpo legal plenamente definido e articulado entre si.

Xa no século XX, os primeiros intentos de abordar as actuacións orientadas á protección do patrimonio descubríronse no *Real Decreto do 1 de xuño de 1900*, segundo o cal se pretendía levar a cabo a catalogación completa e ordenada das riquezas históricas da nación por provincias. Sen embargo, o proceso de especialización que requiría a administración e lexislación do patrimonio español non se produciría ata a creación do Ministerio de Instrución Pública e Belas Artes nese mesmo ano¹⁶⁰.

O 4 de marzo de 1915 publicábase a *Lei de Conservación de Monumentos Históricos e Artísticos* para tutelar exclusivamente os monumentos, se ben se trataba dun texto lexislativo que tería especial importancia ao establecer os puntais da lexislación do patrimonio histórico-artístico de España. Como aportes novidosos estaban a inclusión no ámbito da lei de tódolos monumentos, con independencia do seu estilo; e a consideración da catalogación como procedemento de execución da normativa vixente.

Esta lei converteríase na primeira lei moderna sobre protección do patrimonio, na medida en que adoptaba unha postura global ante o mesmo. Tamén supuxo o punto de inflexión a partir do cal iniciouse unha profunda renovación do ordenamento xurídico español, anticipando medidas que considerarían como innovadoras. Tal foi o caso do *Real Decreto-Lei do 9 de agosto de 1926* que –consciente da limitación instrumental–, en plena ditadura de Primo de Rivera, reclamaba *a intervención directa e eficaz do Estado* e insistía na importancia da catalogación como instrumento de protección¹⁶¹.

Desta normativa xurdiu o *Padroado do Tesouro Artístico Nacional* –dependente da Dirección Xeral de Belas Artes–, encargado de regular entre outras funcións a orde de prioridade á hora de intervir na restauración dos monumentos; iniciándose unha política estatal para a conservación patrimonio mediante a división de España en seis zonas, ao fronte das que estaría un arquitecto¹⁶².

¹⁶⁰ ORDIERES DÍEZ, I.; *Op. cit.* Páx.76-85.

¹⁶¹ GONZÁLEZ-VARAS IBÁÑEZ, I.; *Conservación de bienes culturales. Teoría, historia, principios y normas*. Manuales Arte Cátedra. Madrid 2000. Páx.511-535.

¹⁶² Para unha mellor conservación do seu patrimonio nacional, España quedaba dividida en seis zonas determinadas pola facilidade de comunicacións. Estas zonas, con escasa homoxeneidade histórica e, polo tanto, patrimonial na súa composición interna, eran as seguintes: 1. Galicia, xunto con Asturias, Cantabria, Palencia e Zamora. 2. País Vasco, Burgos, Huesca, Logroño, Navarra, Soria e Zaragoza. 3. Baleares, Castellón, Cataluña, Teruel e Valencia. 4. Ávila, Cáceres, Cuenca, Guadalajara, Madrid, Salamanca, Segovia, Toledo e Valladolid. 5. Badaxoz, Cádiz, Cidade Real, Córdoba, Huelva, Sevilla e Canarias. 6. Alacante, Albacete, Almería, Granada, Málaga, Murcia e Xaén.

ESTEBAN CHAPAPRÍA, J. + GARCÍA CUETOS, M.P.; *Alejandro Ferrant y la conservación monumental en España (1929-1936)*. Xunta de Castela e León + Consellería de Cultura e Turismo. Valladolid 2007. Páx.51-88.

Galicia quedaba integrada na primeira zona, xunto con Asturias, Cantabria, Palencia e Zamora. E sería designado en 1929 como arquitecto conservador Alejandro Ferrant Vázquez –1897-1976–, afillado do historiador Manuel Gómez Moreno, co que mantería unha estreita relación de asesoramento e colaboración profesional (o59) durante a súa actuación en Galicia¹⁶³.

Todos os esforzos lexislativos realizados ata aquí confluíron no texto legal máis importante dos redactados ata o momento, na *Ley de Protección do Tesouro Artístico Nacional*. Aprobada polas Cortes Constituíntes da II República española o 13 de maio de 1933, foi dotada do seu regulamento correspondente o 16 de abril de 1936¹⁶⁴. Non só aportaba unha regulamentación moi elaborada no sentido establecido polo texto constitucional, senón que tamén estaba destinada a ser un texto lexislativo de ampla duración; pois –reformada e completada con outras normas e disposicións– permaneceu vixente durante máis de medio século.

Esta lei introducía un interesante artigo doutrinal que, ademais de situar ao país ao carón das correntes intelectuais máis progresistas e de asumir as tendencias europeas, trataba de poñer fin á práctica da *restauración en estilo* e conter a intervención na estrita *conservación*. Ao respecto resultan interesantes unhas liñas da mesma –emprazadas, como dicimos, no contexto de disputa entre a *escuela restauradora* e a *escuela conservadora*–, que testemuñan a imposición do pensamento moderno de Torres Balbás e a introdución dos principios sancionados internacionalmente na *Carta de Atenas*.

*Proscríbese todo intento de reconstrución dos monumentos, procurándose por tódolos medios da técnica a súa conservación e consolidación, limitándose a restaurar o que fose absolutamente indispensable e deixando sempre recoñecibles as adicións*¹⁶⁵.

Tamén se introduciron novidades en canto á regulamentación do uso dos monumentos:

¹⁶³ Ferrant Vázquez sería substituído no cargo de Arquitecto Conservador por Manuel Chamoso Lamas no 1938 –agora a primeira zona estaba composta por Galicia, Asturias, León e Zamora–, e este sería nomeado anos máis tarde *Comisario da Terceira Zona* polo Marqués de Loyola. Dende o 1941 Luis Menéndez Pidal y Álvarez era o encargado da primeira zona –agora formada por Galicia, Asturias e León–, colaborando xunto con Francisco Pons Sorolla y Arnau, que o substituiría anos despois. Á súa vez, o arquitecto auxiliar de Pons Sorolla, Rafael Manzano Martos fariase cargo da dirección das obras e proxectos. Xa nos anos setenta, Chamoso Lamas volvería dirixir a política restauradora de Galicia.

SORALUCE BLOND, J.R.; *Historia de la Arquitectura Restaurada: del Renacimiento al Movimiento Moderno*. Universidade da Coruña, Servizo de Publicacións. A Coruña 2010. Páx.9-20.

¹⁶⁴ Na súa redacción, impulsada polo Ministro de Instrución Pública e Belas Artes, Fernando de los Ríos, participaron eminentes xuristas e destacados profesores de Belas Artes, sendo moi importante a pegada impresa no texto lexislativo de Leopoldo Torres Balbás.

GONZÁLEZ-VARAS IBÁÑEZ, I.; *Op. cit.* Páx.511-535.

¹⁶⁵ *Ley de Protección del Tesoro Artístico Nacional*, maio 1933. Artigo 19.

o59. Ferrant Vázquez e Gómez Moreno durante as obras de desescollo da Cámara Santa da catedral de Oviedo.

(...) *os monumentos histórico-artísticos non poderán ser destinados polos seus propietarios, posuidores ou usuarios a fins que polo Ministerio de Educación Nacional se estimen incompatibles co seu valor e significación artística ou histórica*¹⁶⁶.

Durante a dilatada vixencia desta Lei –que subsistiu por riba de avatares políticos e máis alá dos cambios sufridos polas estruturas institucionais e de poder–, foi numerosa a lexislación posterior que se limitou, por unha banda, a matizar algúns dos seus termos e, pola outra, a complementar algunhas das súas disposicións. En canto ás modificacións, resulta importante mencionar a *Lei do 22 de decembro de 1955*, que profundizaba na cuestión da regulación dos usos dos monumentos, ampliando as sancións por usos inadecuados e, chegado o caso, contemplándose de novo a posibilidade da expropiación por mor da utilidade pública¹⁶⁷.

Con todo, esta avanzada normativa quedaría en pouco tempo nunha utopía, posto que as intervencións que se aprobaban e realizaban baixo a supervisión da *Comisaría Xeral do Patrimonio Artístico Nacional* –organismo que substituiría á *Xunta Superior do Tesouro Artístico* trala guerra civil– incumprían totalmente a lexislación seguindo os criterios da máis pura reconstrución en estilo, pero sen a carga intelectual que esta teoría contiña¹⁶⁸.

O ano 1975 supuxo a apertura dun novo ciclo na historia máis recente de España. A proclamación da democracia trouxo consigo unha profunda remodelación das estruturas políticas e administrativas vixentes ata o momento. E en consecuencia, o marco lexislativo e institucional dedicado á protección do patrimonio tamén experimentou cambios de suma importancia.

Na Constitución Española de 1978 especificábase que a obrigatoriedade do Estado, en materia de conservación do Patrimonio Cultural, había de ser independente da propiedade pública ou privada dos bens que o integrasen. Por tal motivo asinouse un acordo entre o Estado e a Igrexa, institución que contaba –e conta– co maior número de propiedades en canto a Bens de Interese Cultural se refire. Dito acordo complementouse co documento denominado *Comisión mixta Igrexa-Estado para a defensa do Patrimonio Histórico Artístico*, do 3o de outubro de 1980 e asinado polo Presidente da Conferencia Episcopal Española e o Ministro de Cultura. Nel ambos membros asinantes reiteraban o seu interese na defensa e conservación dos bens que formaban parte do Patrimonio Histórico Artístico e Documental de España, dos que eran titulares persoas xurídicas eclesiásticas. E mentres que o Estado recoñecía que a función primordial de culto e a utilización con finalidades relixiosas de

¹⁶⁶ *Ley de Protección del Tesoro Artístico Nacional*. Artigo 26.

¹⁶⁷ GONZÁLEZ-VARAS IBÁÑEZ, I.; *Op. cit.* Páx.511-535.

¹⁶⁸ MONTERROSO MONTERO, J.M.; *Op. cit.* Páx.51-78.

moitos deses bens había de ser respectada, a Igrexa manifestaba o seu desexo de continuar poñéndollos á disposición do pobo español, ademais de comprometerse ao seu coidado e utilización de acordo co valor artístico e histórico que posuísen¹⁶⁹.

Por outra banda, a maior parte da lexislación existente ata o momento en materia de patrimonio histórico foi substituída pola *Lei 16/1985 do Patrimonio Histórico Español*¹⁷⁰, a cal deixaba clara constancia no seu preámbulo da responsabilidade e do alto cometido que asumía:

*O Patrimonio Histórico Español é a principal testemuña da contribución histórica dos españois á civilización universal da súa capacidade creativa contemporánea. A protección e o enriquecemento dos ben que o integran constitúen obrigas fundamentais que vinculan a tódolos poderes públicos*¹⁷¹.

No espírito desta lei observábase que se trataba de asegurar a protección do patrimonio e fomentar a cultura material debida á acción do home en sentido amplo: deducíndose o criterio da apreciación do patrimonio como memoria herdada, e considerando aos Bens de Interese Cultural como elementos de identidade que deberían ser disfrutados polo maior número de persoas posible e transmitidos a futuras xeracións. O cambio de filosofía no tema da tutela do patrimonio artístico, marcado por diferentes reunións internacionais que establecían unha doutrina diferente, baseábase incluso na formulación dunha nova linguaxe centrada a partir dos anos setenta nos bens culturais e ambientais.

En canto ás bases sobre as que había de asentarse a protección dos bens con respecto ao uso dos mesmos, establecía que sempre quedaría subordinada á súa conservación e calquera cambio debería ser previamente autorizado:

A utilización dos bens declarados de interese cultural, así como dos bens mobles incluídos no Inventario Xeral, quedará subordinada a que non se poñan en perigo os valores que aconsellen a súa conservación. Calquera cambio de uso deberá ser autorizado polos Organismos competentes para a execución desta Lei.

*(...) Será causa xustificativa de interese social para a expropiación pola Administración competente dos ben afectados por unha declaración de interese cultural o perigo de destrución ou deterioro, ou un uso incompatible cos seus valores*¹⁷².

¹⁶⁹ FONTENLA SAN JUAN, C.; *Restauración e Historia del Arte en Galicia*. Cuaderno de Estudios Gallegos, Anexo XXV. Santiago de Compostela 1997. Páx.154-205.

¹⁷⁰ A *Lei 16/1985 do Patrimonio Histórico Español* tivo varias modificacións puntuais posteriores: Lei 33/1987 do 23 de decembro, Lei 37/1988 do 28 de decembro, Lei 21/1993 do 29 de decembro, Lei 30/1994 do 24 de novembro, Lei 42/1994 do 30 de decembro, Lei 43/1995 do 27 de decembro, Lei 50/1998 do 30 de decembro, Lei 24/2001 do 27 de decembro, Lei 46/2003 do 25 de novembro, Lei 62/2003 do 30 de decembro e o Real Decreto Lexislativo 03/2004 do 5 de marzo.

Así mesmo, o *Real Decreto 111/1986*, do 1o de xaneiro, de desenrolo parcial da Lei 16/1985 regulaba a organización e funcionamento dos órganos colexiados.

¹⁷¹ *Ley 16/1985, del 25 de junio, del Patrimonio Histórico Español*. Preámbulo.

Nesta lei tamén se contemplaba a nova estrutura administrativa das Comunidades Autónomas, prevista na Constitución de 1978; aínda que dalgún xeito potenciaba o centralismo reforzando a posición do *Consello do Patrimonio Histórico* como órgano de encontro e información.

Pero non sería ata o ano 1981 cando o Estatuto de Autonomía de Galicia asumiría plenamente as amplas competencias lexislativas, executivas e de xestión transmitidas polo goberno central¹⁷³.

Mediante o *Real Decreto 2434/1982*, do 24 de xullo, traspasáronse funcións e servizos da Administración do Estado á Comunidade Autónoma de Galicia en materia de cultura. Unha vez transferidas as competencias –aínda que con certas excepcións– creouse a primeira *Consellería de Cultura* mediante o *Decreto 140/1982* do 30 de novembro, sendo o seu primeiro titular José Fernando Filgueira Valverde. Pouco despois, mediante o *Decreto 147/1982* do 1 de decembro, especificouse a estrutura orgánica e funcional da Consellería e da primeira *Dirección Xeral do Patrimonio Artístico, Arqueolóxico e Histórico*¹⁷⁴.

A situación do patrimonio arquitectónico de Galicia nos anos oitenta non presentaba unha problemática diferente ao resto de España. O cambio cualitativo e cuantitativo producido co traspaso de competencias non supuxo unha variación substancial coa política patrimonial¹⁷⁵. Sen embargo, comezouse a vislumbrar unha serie de peculiaridades que indicaban os primeiros indicios de superación.

Nalgúns foros de opinión iniciouse o debate sobre a conveniencia de utilizar edificios monumentais para albergar neles as dependencias e instalacións das recentemente creadas institucións democráticas que –a nivel rexional e local– carecían de infraestruturas adecuadas para poder abordar adecuadamente as esixencias impostas pola nova multiplicación de funcións. Esta situación viuse reforzada non só pola diminución do número de edificacións de nova planta –debido á crise económica–, senón tamén polo interese que espertaba en determinados círculos a restauración monumental, considerada incluso como símbolo da nova modernidade.

¹⁷² *Ley 16/1985*. Título IV. Artigos 36 e 37.

¹⁷³ *Lei orgánica 1/1981, de 6 de abril. Estatuto de Autonomía de Galicia*. BOE número 101, de 28 de abril de 1981.

¹⁷⁴ FONTENLA SAN JUAN, C.; *Op. cit.* Páx.154-205.

¹⁷⁵ Só en determinadas Comunidades Autónomas existía unha tradición na protección do patrimonio cultural: Cataluña ou o País Vasco eran casos puntuais localizados. FONTENLA SAN JUAN, C.; *Op. cit.* Páx.206-241.

*Houbo un momento, non moi afastado, que no noso ambiente arquitectónico, atacábase aquel labor restaurador, mencionando en primeiro lugar, case como unha actuación que ofendía ao progresismo arquitectónico. Hoxe moitos dos que así pensaban, tornáronse en defensa da recuperación histórica e grandes mestres na súa ensinanza e difusión*¹⁷⁶.

As novas administracións encontráronse deste xeito –ao inicio dos anos oitenta– cun rico patrimonio arquitectónico, aínda que nun estado de conservación pouco adecuado pero, sobre todo, cunhas instalacións obsoletas. Os profesionais cuestionáronse así a maneira máis idónea de reutilizar uns espazos que, configurados ao longo dos séculos, podían satisfacer as novas necesidades. Isto supuxo a transformación dun gran número de edificacións concibidas xeralmente para usos e funcións con poucas similitudes coas novas expectativas, ante a necesidade perentoria de adaptación desta arquitectura histórica á nova imaxe que as institucións democráticas pretendían para as súas instalacións públicas.

E o debate –aínda vixente– entre a *escola restauradora* e a *escola conservadora* foise superando pouco a pouco grazas á incorporación paulatina das correntes internacionais, á diversificación dos encargos e ao acceso de gran número de técnicos que habitualmente non interviñan no patrimonio construído e que aportaron os seus modernos deseños á arquitectura monumental. Así, o ata o momento ignorado monumento como documento de civilización e cultura adquiriu un protagonismo inusitado que se materializou coa diversificación dos encargos realizados polas novas administracións democráticas e que se evidenciou plasticamente polo eclecticismo que caracterizaba esas actuacións.

Esta renovación das propostas provocou unha reanimación e unha revisión teóricas que pronto conseguiron cambiar a situación anterior iniciando un debate, moito máis interesante, que culminaría ao rematar os anos oitenta e que daría lugar a actuacións baseadas na interdisciplinariedade e, finalmente, na defensa do *non-método*¹⁷⁷.

Estes avances en materia de restauración monumental –que se foron consolidando a medida que avanzaba a década dos noventa nunha liña de traballo cada vez máis perfeccionada–, culminaron coa publicación da *Lei 8/1995, do 30 de outubro, do*

¹⁷⁶ FERNÁNDEZ-GAGO VARELA, C.; “La rehabilitación de edificios históricos”, *Abrente* números 19 e 20. A Coruña 1987-88. Páx.51-57.

¹⁷⁷ Este colectivo de profesionais que debía de afrontar numerosos encargos encontrábase mergullado nunha gran confusión, xa que moitos dos arquitectos directores dos proxectos accedían por vez primeira ao mundo da restauración monumental reservada, ata o momento, a unha pequena elite de profesionais. E ao non existir unha formación específica ao respecto, tiveron que recorrer á escasa bibliografía existente no momento. Así, a principios dos anos oitenta produciuse en España a *heterotrofia* da restauración española ou a validez de calquera camiño, método ou tendencia cun exceso notable de inspiración en revistas ou libros mal entendidos ou peor asimilados.

RIVERA BLANCO, J.J.; “La restauración crítica y la problemática actual”, *Quaderns Científics y Tècnics*. Servei del Patrimoni Arquitectònic Local + Deputación de Barcelona. Barcelona 1993. Páx.19-20.

Patrimonio Cultural de Galicia. Á marxe do emprego do termo *cultural* –tamén utilizado no País Vasco e en Cataluña– mantivo unha estrutura e uns contidos similares á lei española.

Os bens declarados de interese cultural gozarán da máxima protección e tutela, e a súa utilización quedará subordinada a que non se poñan en perigo os valores que aconsellan a súa conservación. Calquera cambio de uso deberá ser autorizado polos organismos competentes para a execución desta lei¹⁷⁸.

Como aspectos novidosos, esta lei establecía unha serie de normas de intervención para a conservación de bens culturais, ademais de destacar a importancia concedida á integración do patrimonio cultural coas medidas de avaliación de impacto ambiental, establecendo a coordinación entre os organismos competentes de medio ambiente e de cultura.

En ningún monumento poderá realizarse obra interior, exterior, sinalización, instalación ou cambio de uso que afecte directamente o inmovible ou calquera das súas partes integrantes, pertenzas ou o seu contorno delimitado, sen autorización expresa da Consellería de Cultura¹⁷⁹.

¹⁷⁸ Lei 8/1995, do 3o de outubro, do Patrimonio Cultural de Galicia. DOG número 214, 8 de novembro de 1995. Artigo 33.

¹⁷⁹ Lei 8/1995. Artigo 43.

ANTIGOS EDIFICIOS PARA NOVOS USOS

Os monumentos mortos son os pertencentes a unha civilización que non volverá, ou ben dedicados a usos xa inexistentes;
mentres que os vivos son aqueles que continúan servindo ou pode restablecérselle a súa utilidade orixinaria.
Os monumentos vivos deben restaurarse, para que poidan continuar servindo; porque en arquitectura utilidade é beleza.

VV.AA.; "IV Congreso Nacional de Arquitectos", *Arquitectura y Construcción*. Barcelona 19o4. Páx.5.

Novos usos como resposta a novas intencións

O home realizou dende os tempos máis remotos construcións arquitectónicas para moi diversos fins e usos, adaptando a súa morfoloxía e características tipolóxicas a esas necesidades, acordando a súa estrutura e forma coa función que debían cumprir. Pero tamén foi unha constante a reutilización desas construcións e dos seus materiais en épocas posteriores para usos diferentes (o6o), o que supuxo destrucións e modificacións importantes que, en ocasións, engadían e aportaban novos elementos, transformando o monumento orixinal noutra construción híbrida, froito do seu devir histórico, enriquecéndollo en moitos casos e desvirtuándollo noutros¹⁸⁰.

Na historia da arquitectura existen infinidade de exemplos que refiren como edificios preexistentes foron destinados a novos usos. A xustificación destes cambios responde a unha necesidade concreta que se traduce en función do obxectivo perseguido pola intervención.

Segundo prime o monumento como documento, a sociedade ou o monumento como recurso, estaremos ante un cambio de uso requirido por unha necesidade cultural, social ou económica, respectivamente.

¹⁸⁰ As referencias que se poderían facer son moi numerosas ao longo de toda a historia, en especial naqueles grandes *contedores* arquitectónicos cuxa función orixinal foi modificada polas máis diversas circunstancias. Así, por exemplo, moitas edificacións gregas e romanas foron utilizadas posteriormente como igrexas cristiás. O Partenón de Atenas –templo pagán dedicado a Atenea– transformouse en igrexa baixo a advocación de Santa Sofía; circunstancia que conlevou importantes alteracións da fábrica, derivadas da adxudicación dun uso totalmente oposto á concepción do templo na que se contemplaba a posibilidade da utilización dos espazos xa que o culto celebrábase no exterior do edificio. A nova función de albergar fieis provocou a adopción de importantes medidas como a incorporación da ábsida preceptiva para a celebración do culto cristián. Por outra banda, o Panteón de Agripa foi entregado no ano 608 ao papa Bonifacio IV para dedicalo ao culto da Virxe e de tódolos Santos, sufrindo co paso do tempo substanciais alteracións que, ademais de despoxalo do seu revestimento de bronce dourado en tempos do emperador Constantino II, permitiron a introdución dun campanario no 127o, o seu posterior illamento das construcións circundantes por orde do papa Uxío IV –1431-1447– e a posterior reforma realizada por Bernini ao introducirle un dobre campanario franqueando o frontón do templo. Do mesmo xeito, o templo de Vesta –a construción de mármore máis antiga das conservadas en Roma– reutilizouse como igrexa dedicada á advocación de Santo Estevo durante a Idade Media. Para iso, potenciouse a unidireccionalidade do edificio cun escudo e unha pequena espadana emprazadas na fachada occidental e, ademais de unir os espazos existentes entre as vinte columnas que formaban este templo perítero, modificouse considerablemente a súa distribución interna.

Tamén é preciso lembrar que os edificios romanos durante o Renacemento e o Barroco non eran testemuños a conservar arqueoloxicamente, senón fontes de inspiración proxectual para reelaborar o clasicismo.

MONTEROSO MONTERO, J.M.; *Protección y conservación del patrimonio. Principios teóricos*. Tórculo edicións. Santiago de Compostela 2001. Páx.119-132.

o6o. Exemplos de reutilizacións en edificios da Antiga Roma segundo gravados de Piranesi (1720-1778):

1. Panteón, co dobre campanario proxectado por Bernini.
2. Teatro Marcelo, con vivendas engadidas.

NECESIDADE CULTURAL

A reutilización dun edificio histórico levada a cabo por unha necesidade cultural ten como principal obxectivo o de manter vivo un inmovible que corre o perigo de desaparecer. Prodúcese unha recuperación física e unha posta en uso dun edificio singular, representativo e histórico que está a esmorecer e que se quere conservar. A rehabilitación realízase, polo tanto, para evitar a ruína; debendo por énfase sobre os valores arquitectónicos e patrimoniais do inmovible, para preservalos e potencialos a través dunha actuación de mínimos que garanta a consolidación, conservación e continuidade da fábrica existente. O novo uso será, polo tanto, un uso de salvagarda, no que se ten o máximo respecto polo monumento.

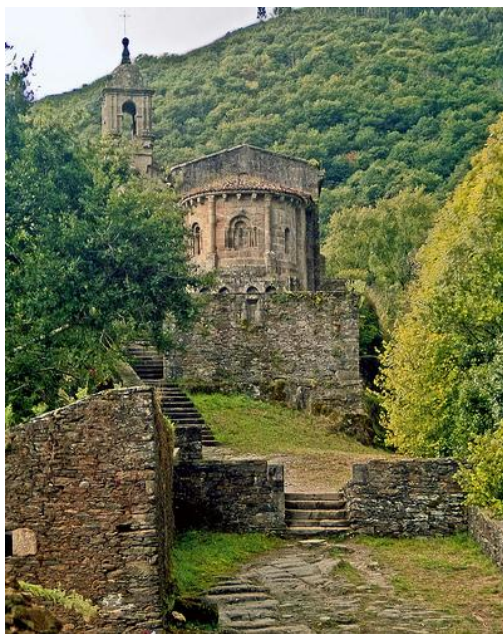
O ben é entendido como un obxecto de estudo no que se actúa polo simple feito de resultar útil para a sociedade e para a ciencia como testemuño dunha parte do pasado. Reverte a favor da sociedade como instrumento educativo, como atracción xeneralizada, monumentalizado e reutilizado, como polo coaduvante ao desenrolo sostible dunha zona. En definitiva, protéxese e consérvase para manter os seus beneficios cara ao futuro.

*Ofrece unha materia privilexiada de explicacións e comparacións do sentido das formas e multitude de exemplos da súa utilización. En consecuencia, a imaxe e o contacto directo cobran de novo unha importancia decisiva na formación dos homes. Interesa, pois, conservar vivos os testemuños de todas as épocas e de todas as experiencias*¹⁸¹.

A comunidade do entorno do ben debe asociar a intervención no mesmo aos seus valores culturais, á súa pertenza a ese monumento, á súa identificación con ese espazo. A actuación arquitectónica debería consolidar a identidade cultural do lugar en causa, profundar o coñecemento das súas raíces e evolucións, representadas no testemuño material do construído.

Como herdeira do patrimonio, a cidadanía é un vector esencial da súa conservación. Son numerosas as iniciativas espontáneas –tanto de particulares como de asociacións e entidades sen ánimo de lucro– que traballan para a pervivencia do seu legado patrimonial.

Para a obtención destes fins o novo uso máis socorrido –partindo da imposibilidade de recuperación da función orixinal– é o de contemplativo ou museístico, no que o monumento exhibese a si mesmo (o61). Conxéllase o momento da intervención recuperando un estado ideal da ruína, que non do inmovible.

o61. Exemplo de reutilización por necesidade cultural: San Xoán de Caaveiro, actual *Espazo de Interpretación da riqueza natural e histórica* do conxunto. Febreiro de 2012.

¹⁸¹ *Carta del Patrimonio Arquitectónico*, Amsterdam 1975. Principio 5: "El patrimonio arquitectónico tiene un valor educativo determinante".

NECESIDADE SOCIAL

Nunha rehabilitación dun edificio histórico realizada por unha necesidade social, devandito edificio foi liberado do peso que significaría na súa xestión o carácter histórico e de memoria do pasado. Só así se pasaría a un concepto *moderno* no que o monumento é un ben activo que ten intencionalidade de servir como factor de desenrolo ao colectivo. Así, devandito monumento sacrifícase pola sociedade para dar resposta a unha demanda da mesma.

E ese sacrificio foi unha práctica moi común nos anos oitenta cando as novas administracións se atoparon cun rico patrimonio arquitectónico –nun estado de conservación pouco adecuado e cunhas instalacións obsoletas– dispoñible para albergar as dependencias e instalacións das recentemente creadas institucións democráticas que –a nivel rexional e local– carecían de infraestruturas adecuadas para poder abordar adecuadamente as esixencias impostas pola nova multiplicación de funcións

Todo iso supuxo a transformación de gran número de fábricas, concibidas xeralmente para usos e funcións con poucas similitudes coas novas expectativas, ante a necesidade perentoria de adaptación desta arquitectura histórica á nova imaxe que as institucións democráticas pretendían para as súas instalacións públicas. As esixencias impostas por casas de cultura, centros cívicos, auditorios ou concellos obrigaron a transformar uns espazos para perder definitivamente a súa vinculación secular coa significación do monumento.

Deste xeito, xustificadas por unha necesidade social, producíronse toda unha serie de actuacións que pola súa contundencia resultaron agresivas –ou incluso traumáticas– para o edificio rehabilitado e que modificaron –ás veces incluso substancialmente– a súa configuración primixenia. Nalgúns casos, polo tipo de funcións atribuídas ao monumento precisouse –para desenrolar adecuadamente a súa función– a planificación dunhas instalacións que impoñían a transformación total do inmobile, converténdollo nunha mera fachada conservada ben por cuestións de imaxe ou simplemente polas esixencias ditadas pola normativa urbanística. Neste tipo de actuacións *fachadistas*¹⁸² elimináronse indiscriminadamente tanto a distribución espacial –determinada por unha tipoloxía concreta– como os elementos decorativos, iconográficos ou formais do edificio eliminando con isto as páxinas históricas interiores do monumento (o62).

o62. Exemplo de reutilización por necesidade social: Xulgados de Ribadavia en parte do antigo Pazo dos Condes, xuño 2007. Só conserva a fachada da súa configuración primixenia.

¹⁸² Axústase simbolicamente a esta práctica a historia das *vilas Potemkin*. Cóntase que no século XVIII o mariscal Potemkin paseaba á tsarina Catalina polas vilas e aldeas de Crimea nas que facía construír *ex profeso* falsas fachadas que escondían –tras o seu luxo exterior– un interior devastado. A tsarina íase encantada do esplendor do seu pobo, mentres que a miseria permanecía oculta.

NECESIDADE ECONÓMICA

Nunha rehabilitación que responda a unha necesidade económica o que menos importa é o monumento. Presentado este como un reclamo, o obxectivo do novo uso –entendido como negocio– é acadar a maior rendibilidade posible trala intervención. A explotación do ben prodúcese con fins mercantilistas de xeito que a utilización do mesmo realízase só na procura dun beneficio económico que xeralmente neutraliza as súas cualidades educativas e de memoria histórica.

O inversor aspira, por razóns obvias, á creación dun negocio rendible. Por iso, unha vez establecida a súa capacidade inversora, examina as expectativas que se lle ofrecen, deténdose na análise de determinados factores elementais: a localización do negocio en función da demanda de mercado; as súas dimensións, determinadas en conformidade coa demanda existente e a súa posible ampliación a medio e longo prazo; a competencia existente e a súa envergadura na zona dada, etc... Pero o negocio dentro dun monumento histórico aparece como unha oferta en parte –se non totalmente– condicionada polas características específicas do monumento, á marxe das peculiaridades da demanda existente ou previsible na zona en cuestión. Deste xeito, os intereses culturais chocan de modo inevitable coas esixencias dun negocio que aspira á obtención das maiores compensacións económicas.

En consecuencia, as modificacións realizadas no inmovble procuran unha maior funcionalidade do novo programa para obter así os maiores beneficios, sen importar, unha vez máis, o sacrificio ao que resulte sometido o ben histórico (o63). Un exemplo moi claro desta categoría sería o uso hoteleiro, no que se procura o maior número posible de habitacións para acadar así a maior cantidade de ingresos. Un caso paradoxal sería a *Rede Nacional de Paradores de Turismo*, dado que nos seus inicios intervía en monumentos, entre outros obxectivos, coa intención de salvagardar o patrimonio do país –feito englobado na necesidade cultural–.

Por outra banda, esta categoría está moi preto do consumo individual, dado que aínda que normalmente non exclúe o consumo colectivo si que o limita aos usuarios desas actividades económicas.

o63. Exemplo de reutilización por necesidade económica: Parador de Monforte de Lemos, xuño de 2011. Durante as obras, a sancristía foi *sacrificada* para poñer uns servizos.

Xustificación pola utilidade: idoneidade dos novos usos

O home realizou dende os tempos máis remotos construcións arquitectónicas para moi diversos fins e usos, adaptando a súa morfoloxía e características tipolóxicas a esas necesidades, acordando a súa estrutura e forma coa función que debía cumprir, pero buscando tamén unha resolución estética. Na arquitectura, polo tanto, forma e función están estreitamente relacionadas.

Pero o dilema chega cando o uso –a función– se ten que adaptar a unha edificación –a unha forma– xa existente.

Despois da Segunda Guerra Mundial produciuse un intenso debate en toda Europa sobre a necesidade de reutilizar os edificios históricos para garantir a súa supervivencia, aínda que moitas veces devanditas intervencións comportaran graves perdas nos monumentos. Prevalecía a doutrina da *reutilización* do pasado histórico dándose entrada ao discurso *funcional* para garantir o uso dos edificios do pasado; e como feito xeral admitíase que calquera edificio do pasado era un *contedor* potencial de funcións modernas. Por todo o continente, mosteiros, hospitais, palacios e toda clase de edificios civís convertíanse en novos centros universitarios, administrativos, museos, etc ... tras ser baleirados –conservando unicamente as súas fachadas–, provocando unha ausencia de relación entre a forma e a función.

O debate perfilouse nos anos oitenta e noventa trala sangría colectiva que moitos inmobles de gran valor histórico sufriron coa perda das súas características tipolóxicas, construtivas ou simbólicas. Certo é que naqueles tempos estas operacións revestiron verdadeiros laboratorios de ensaio e experimentación nos que se salvaron multitude de edificios. E tamén é certo que daquela intelectuais, arquitectos e historiadores defenderon este tipo de intervencións precisamente para alcanzar os fins sinalados¹⁸³. Pero na actualidade tense xa clara constancia de que se realizaron provocando fortes alteracións que, en definitiva, non preservaron as señas de autenticidade dos edificios: hoxe non hai dúbida de que desapareceron características xa irrecuperables despois das obras executadas.

En España, nas últimas décadas, a intervención monumental, se cadra con máis intensidade que noutros lugares, fundamentouse –conceptual e economicamente– na reutilización dos inmobles nos que se actuaba. Así, durante o traspaso de competencias do Estado ás Autonomías desatouse unha *febre restauradora, intervencionista e rehabilitadora* que tivo dúas consecuencias fundamentais: a crise económica que revalorizaría o vello parque edificado –incluído o patrimonio monumental–, incrementando así o seu valor de uso; e a cantidade de monumentos infrautilizados e de déficits de

¹⁸³ RIVERA BLANCO, J.J.; *De varia restauratione: teoría e historia de la restauración arquitectónica*. Abada. Madrid 2008. Páx.150-158.

equipamentos herdados da ditadura, que suxeriu ás novas administracións democráticas o volver os ollos cara ese patrimonio para tratar de solventar dúas cuestións á vez¹⁸⁴.

Os problemas derivados dunha reutilización ou un uso excesivamente intenso ou inconveniente fóronse agravando nos últimos anos, ata o punto de que a reutilización monumental chegou a ser un dos principais problemas cos que se atoparía o exercicio arquitectónico europeo. Isto obrigou a sopesar con extraordinaria prudencia os pros e os contras e, naturalmente, os programas funcionais propostos. Incluso un organismo internacional como ICOMOS viuse obrigado a propoñer como motivo central das súas campañas de traballo e sensibilización a reivindicación dun *uso sensato dos monumentos*¹⁸⁵: un uso que permitise compatibilizar a conservación –no sentido de continuidade de existir– do monumento coa permanencia dos seus valores esenciais, os que precisamente o definen como tal.

A finais do século XX a *restauración integral* recomendaba usar os edificios históricos exclusivamente cando existise *pertinencia* –compatibilidade– entre a súa función orixinal e a función demandada no presente. Debíase evitar neles a toda costa calquera distorsión, dado que tanto o prezo histórico pagado como o rendemento conseguido non equilibrarían de ningunha maneira as vantaxes agardadas¹⁸⁶.

Inténtase recuperar a conexión perdida trala intervención entre o novo uso e o orixinal, é dicir, entre a nova función e a forma existente. Ben é sabido que unhas formas –entendidas como tipoloxías¹⁸⁷– adaptáanse mellor ca outras aos novos usos, sendo estas adaptacións máis ou menos difíciles de afrontar segundo a compatibilidade do novo uso co orixinal (o64).

A través da seguinte táboa –na que aparece unha mínima mostra de exemplos de rehabilitacións– pretendemos poñer de manifesto a diversidade existente de combinacións entre tipoloxías e novos usos.

o64. Exemplos da mesma tipoloxía pero con distintos usos. Mentres o Castelo de Santo Antón (A Coruña) é a sede do Museo Arqueolóxico e Histórico da cidade, o Castelo de Maceda –na provincia de Ourense– funciona como establecemento hoteleiro.

¹⁸⁴ RIVERA BLANCO, J.J.; “El debate sobre la pertinencia de los nuevos usos en la reciente historia de la restauración”, *Actas de VIII Cursos Monográficos sobre el Patrimonio Histórico*. Universidade de Cantabria, Servizo de Publicacións. Reinosa 1997. Páx.269-276.

¹⁸⁵ GONZÁLEZ MORENO-NAVARRO, A.; “De la reutilización indiscriminada al uso sensato de los monumentos”, *Actas de VIII Cursos Monográficos sobre el Patrimonio Histórico*. Universidade de Cantabria, Servizo de Publicacións. Reinosa 1997. Páx.285-298.

¹⁸⁶ RIVERA BLANCO, J.J.; Op. cit. Reinosa 1997. Páx.269-276.

¹⁸⁷ En *Principii di architettura civile*, de Francesco MILIZIA (1781) atopamos unha primeira gran subdivisión respecto ao uso dos edificios, diferenciados en privados e públicos, e unha clasificación por funcións de ditos edificios públicos. En efecto, estes subdivídense en edificios para a seguridade pública –cuarteis, prisións, arsenais, portos, faros, etc...–; edificios de utilidade pública –universidades, bibliotecas, escolas de arte, colexios–; edificios de razón pública –tribunais, bolsas, casa de moeda–; edificios para a abundancia pública –mercados, matadoiros, fornos, etc...–; edificios para a saúde e as necesidades públicas –hospitais, cemiterios, baños, etc...–; edificios de magnificencia pública –arcos triunfais, obeliscos, columnas–; edificios para espectáculos públicos –circos, teatros–; e edificios para o máis sublime, ou sexa, igrexas.

ARGAN, G.C. + AYMONINO, C.; *Sobre el concepto de tipología arquitectónica*. Escola Técnica Superior de Arquitectura de Barcelona. Barcelona 1977.

Táboa 1: Mesma tipoloxía, distinto novo uso (elaboración propia)

NOVO USO ANTIGO USO	HOTELEIRO	MUSEO	CASA DA CULTURA / CENTRO CULTURAL	BIBLIOTECA / ARQUIVO	ADMINISTRACIÓN	SANITARIO	DOCENTE	OUTROS
MOSTEIRO / CONVENTO	Santo Estevo de Ribas de Sil (Nogueira de Ramuín, Ourense)	Espazo Interpretación San Xoán de Caaveiro (A Capela, A Coruña)	Casa da Cultura de Pontedeume (A Coruña)	Arquivo Histórico Provincial de Ourense	Casa Consistorial de Meira (Lugo) *	Psiquiátrico de Nosa Sra. da Mercé (Santiago de Compostela)	San Salvador de Celanova (Ourense) *	Asilo de San Domingos de Ribadavia (Ourense)
REITORAL	Reitoral de Cobres (Vilaboa, Pontevedra)	Museo de Arte Sacra de San Martiño de Foz (Lugo)	Casa da Cultura de Alcabre (Vigo, Pontevedra)	<i>Biblioteca Municipal de Lourdes (Francia)</i>	—	Centro para enfermos de alzheimer de Mos (Pontevedra)	Escola de Música de San Martiño (Moaña, Pontevedra)	—
PAZO / CASA GRANDE	Hotel Palacio de Sober (Lugo)	Museo Municipal de Vigo Quiñones de León (Pontevedra)	Casa da Cultura de Chantada (Lugo)	Biblioteca Central Ría Leda (Oleiros, A Coruña)	Casa Consistorial de Ribadeo (Lugo)	Centro de Saúde da Constitución (Vigo, Pontevedra)	Antiga Reitoría da Universidade de Vigo (Pontevedra)	Sede antiga Caixanova en Ourense
FORTALEZA / CASTELO / TORRE	Parador Nacional Condes de Vilalba (Lugo)	Museo Etnográfico e da Historia de San Paio de Naria (Lugo)	<i>Centro Cultural José Coronel Urtecho (San Carlos, Nicaragua)</i>	<i>Biblioteca Municipal de Pobra de Seabra (Zamora) *</i>	Casa do Concello e Xulgado de Alfó, ata o 1990 (Lugo)	—	Centro de Extensión Universitaria e Divulgación Ambiental de Galicia (Oleiros, A Coruña)	Salón de banquetes Castro de Amarante (Antas de Ulla, Lugo)
CUARTEL	<i>Hotel Isabel (Luarca, Asturias)</i>	Museo naval de Ferrol (A Coruña)	<i>Casa da Cultura de A Parra (Badaxoz)</i>	Biblioteca Municipal do Saviñao (Lugo)	Parlamento de Galicia (Santiago de Compostela)	—	Reitorado da Universidade da Coruña (A Coruña)	—
CÁRCERE	<i>Het Arresthuis Hotel (Roermond, Holanda)</i>	Museo de Arte Contemporánea de Vigo MARCO (Pontevedra)	Casa da Cultura de Allariz (Ourense)	Biblioteca Municipal de Carballo (A Coruña)	Pazo de Xustiza de Becerreá (Lugo)	—	Escola Municipal de Música de Ribadeo (Lugo) *	<i>Mercado de Artesanías Populares Emcetur (Fortaleza, Brasil) *</i>
HOSPITAL / HOSPICIO / ASILO	Hostal dos Reis Católicos (Santiago de Compostela)	Museo da Terra de Melide (A Coruña)	Casa da Cultura de Baiona (Pontevedra)	Biblioteca Municipal de A Guarda (Pontevedra) *	Edificio do Xulgado de Sarria (Lugo)		Campus de Esteiro (Ferrol, A Coruña) *	Albergue de Peregrinos de Ribadiso (Arzúa, A Coruña)
ARQUITECTURA INDUSTRIAL	Turismo Rural Casa de Aldán (Cangas, Pontevedra)	Museo do Coiro – Familia Nogueiras (Allariz, Ourense)	Centro sociocultural (e deportivo) de Oleiros (A Coruña)	<i>Biblioteca Rexional Joaquín Leguina (Madrid)</i>	<i>Área municipal de Saúde e Consumo do Concello de Bilbao</i>	<i>Centro de Saúde de Mombuey (Zamora)</i>	Escola Municipal de Danza e de Música de Oleiros (A Coruña)	Salón de Baile de Allariz (Ourense) *
DOCENTE	<i>Apartamentos Antigua Escuela de Alesga (Asturias)</i>	Museo Provincial do Mar en Cervo (Lugo)	Centro Cultural de Casas de Arriba - César (Compostela)	Biblioteca Municipal de Pontedeume (A Coruña)	—	<i>Centro de Saúde do Cerco (Oporto, Portugal)</i>		<i>Vivenda unifamiliar de protección oficial en Torrelisa (Huesca)</i>
OUTROS	Apartamento Turístico Palloza Baltasar (Cervantes, Lugo)	Museo de Arte Sacra da Colexiata de Santa María (A Coruña)	Casa da Cultura de Salceda de Caselas (Pontevedra)	Biblioteca Central de Vigo (Pontevedra)	Cuartel da Guarda Civil de Ordes (A Coruña)	—	Escola de deportes náuticos de Sorribos (Muros, A Coruña)	Centro de recursos para persoas con discapacidade (Silleda, Pontevedra)

* Exemplo que alberga varios usos, sendo o principal o que aquí se recolle.

Esta pequena mostra de exemplos permite entrever a dificultade da rehabilitación en función da compatibilidade existente entre o novo uso e o orixinal, sobre todo en canto ao respecto cara á preexistencia arquitectónica. Os desaxustes provenientes da capacidade inicial en relación aos futuros usos previsibles; as contradicións funcionais e distributivas; a ausencia de servizos sanitarios e de instalacións xerais postas ao día; a carencia do grado de confort e habitabilidade esixibles por un mínimo de adaptación aos estándares actuais... son algúns dos problemas que se deberán superar con maior ou menor éxito, como maior ou menor respecto, neste tipo de intervencións en función da relación que se establecerá entre o novo uso e a tipoloxía existente.

Non se debe esquecer que as posibles alteracións semánticas que se produzan no monumento durante cambio de uso poden devir en novas significacións nas que as imaxes e símbolos derivados das diferentes iconografías históricas semellen abocados cara ás beiras confusas do fetichismo.

A INDUSTRIA HOTELEIRA COMO NOVO DESTINO

A vida dun monumento, como a dun home, é posible por un equilibrio de forzas; pero o seu resultado non é o dinamismo e a renovación, senón a permanencia e a estabilidade. Accións exteriores e reaccións interiores, constitúen un sistema de equilibrio estático.

LÓPEZ OTERO, M.; *La técnica moderna en la conservación de monumentos*. Madrid 1932. Páx.9.

A recuperación de edificios históricos mediante a asignación de novos usos distintos aos orixinais é unha práctica cada vez máis frecuente na xestión do Patrimonio Arquitectónico. E tamén cada vez é maior o número de establecementos hoteleiros localizados en edificios de gran valor histórico e artístico, tratándose –nalgúns casos– de inmobles abandonados ou pechados ao público que volven abrir as súas portas convertidos en hoteis.

A situación que presentan actualmente este tipo de establecementos hoteleiros é de claro crecemento en diversos países europeos, tal e como pon de relevo a relativamente recente creación de distintas asociacións e entidades que reúnen hoteis de toda Europa localizados en edificios cun valor histórico-artístico relevante.

A denominada *European Federation of Traditional Accommodation and Historic Houses* reúne diversas agrupacións hoteleiras para levar a cabo unha promoción conxunta. O obxectivo co que xurdira era o de agrupar asociacións hoteleiras nacionais, nas que os establecementos formasen parte do patrimonio histórico e arquitectónico dos seus países.

Dentro desta organización predominan asociacións que comprenden unha serie de hoteis e restaurantes en edificios históricos dun mesmo país, como é o caso de *Abitare la Storia* –en Italia–, ou *Châteaux & Hôtels de France* –en Francia–, así como outras de Irlanda, Reino Unido, Suecia, Dinamarca, Austria, Portugal e España. Esta circunstancia permite entrever a proliferación de hoteis en edificios históricos xurdidos da iniciativa individual de propietarios particulares que, a través destas asociacións, amplían as posibilidades de difusión dos seus establecementos. Pero esta federación tamén inclúe cadeas hoteleiras, algo que vén exemplificado pola presenza da cadea de *Pousadas de Portugal*.

A presenza española nesta federación vén da man de *Estancias de España e Hosterías-Hospederías Reales*. A primeira xurdiu no 1991 como unha agrupación de hoteis cuxo denominador común era a súa situación en edificios que naceron cunha función diferente á hoteleira e que reunían unhas condicións de calidade e servizo determinadas. A segunda agrupa aqueles establecementos que presentan diversas propostas de *turismo activo e cultural*.

Existen ademais outras agrupacións entre as que se pode citar *Hoteles con Encanto*, que tamén reúne diversos inmobles históricos. Pero tamén hai cadeas hoteleiras multinacionais que adquiriron, de xeito puntual, algún edificio histórico en España; tal é o caso de *Occidental Hotels & Resort* ou *NH Hoteles*.

Con similares obxectivos aos da *European Federation of Traditional Accommodation and Historic Houses* pódese citar *Europe Traditionae Consortium*, que presenta algunhas diferenzas respecto á anterior. Tal é o feito de que tódolos seus membros sexan propietarios particulares que poden admitir un número de hóspedes moi limitado. Os países agrupados neste consorcio son Francia, Irlanda, Holanda, Reino Unido e Portugal.

A este panorama habería que engadir as cadeas hoteleiras internacionais que posúen establecementos en diversos países europeos, como é o caso de *Relais & Châteaux Relais Gourmands*, que reúne numerosos hoteis e restaurantes localizados –na súa maioría– en edificios históricos.

O panorama español dos hoteis emprazados en edificios históricos responde, en liñas xerais, á estrutura organizativa europea, se ben presenta a singularidade que supón a existencia de *Paradores de Turismo de España*, que non pertence a ningunha das asociacións anteriormente citadas.

Interacción entre Patrimonio e Turismo

O antecedente máis próximo á historia do turismo podería ser o *Grand Tour* do século XVII. Esta viaxe por Europa –habitual entre os adolescentes das familias inglesas acomodadas– duraba entre dous e tres anos e tiña como obxectivo o completar o coñecemento académico e o desenrolo moral do estudante (o65)¹⁸⁸. Resulta significativo que España quedase fóra deste circuíto ao estar considerado un territorio perigoso, desacreditado pola barbarie dos seus costumes e pola existencia da Inquisición. Aos ollos dos ilustrados carecía de valores morais que xustificasen a súa inclusión.

Tal percepción viuse modificada ao poñerse de moda o feito de viaxar como un fin en si mesmo, carente doutra finalidade que non fose a procura de novas experiencias.

Foron os viaxeiros románticos –empedernidos buscadores de emocións e desexosos de aventuras que alimentaran as súas vidas– os que a comezos do século XIX descubriron os atractivos que encerraba a Península. A súa nova escala de valores levounos a identificar nas paisaxes, nas xentes e nos costumes ibéricos os ideais de vida que eles perseguían. A través dos seus cadros e dos seus libros transmitiron unha *imaxe romántica* de España que alcanzou gran fortuna no exterior¹⁸⁹. Estaba elaborada coa amalgama daqueles elementos que consideraron máis rechamantes ou curiosos e sobre os que adoitaban insistir nas súas obras. Conseguirían así dar forma, estender e fixar na memoria colectiva prototipos de paisaxes e de costumes que constituirían un importante reclamo para o turismo.

A partires do último cuarto do século XIX, xunto co visitante erudito, viaxaría a España outro tipo de viaxeiro numericamente máis cuantioso e suficientemente dotado de recursos como para percorrer por pracer os países do vello continente. O groso deste turismo estaba integrado por estadounidenses, que arribaban a Europa en grandes continxentes. Da súa man apareceu nos primeiros anos do pasado século un novo fenómeno, o do turismo masivo organizado, cuxa presenza carrexaría numerosas consecuencias para o país receptor.

Despois do desastre do 98, a ansia de reformas estaba presente na conciencia nacional. Os políticos liberais, a nova burguesía progresista, xunto cos empresarios con intereses na exportación e importación de produtos, buscaban solucións aos problemas estruturais e de desenrolo que pechaban o país ao exterior e trataban de atopar novos mercados para a industria e o comercio.

¹⁸⁸ As guerras napoleónicas e a Revolución Industrial modificaron este costume, entrando en decadencia.

FERNÁNDEZ FUSTER, L.; *Introducción a la teoría y técnica del turismo*; Alianza Editorial. Madrid 1989. Páx.748-785.

¹⁸⁹ Na valoración positiva que se facía do país tiñan moito que ver as grandes transformacións producidas pola Revolución Industrial no resto de Europa, pero de lenta penetración na Península. En consecuencia, a sociedade española do momento atopábase mergullada nun xeito de vida arcaizante que aumentaba aínda máis o seu atractivo.

o65. Interior dunha galería de arte imaxinaria, G.P. Pannini. Recreación dos lugares a visitar durante o *Grand Tour* por Roma.

Neste contexto, o turismo aparecía como un medio para conectar co exterior no que os visitantes eran vistos como un elemento revitalizador das economías locais.

No outono de 1905 presentouse o novo goberno liberal presidido por Eugenio Montero Ríos, que contaba nas carteiras de Facenda con José Echegaray e en Fomento con Álvaro de Figueroa –Conde de Romanones–. Dende este último departamento ministerial anunciáronse diversas reformas e a reorganización dos servizos técnicos de agricultura, industria e comercio. Para levar a cabo este cometido creáronse distintas comisións e ditáronse disposicións; entre elas a primeira relativa á propagación e desenrolo do turismo en España, que marcaría o inicio da planificación turística estatal¹⁹⁰.

Mediante o Real Decreto do día 6 de outubro de 1905 creouse a Comisión Nacional encargada de fomentar en España as excursións artísticas e de recreo para o público estranxeiro. Recuperando a imaxe creada polos viaxeiros durante o século anterior, empregábase a riqueza e a variedade do patrimonio artístico e monumental –sobre todo urbano– como reclamo para que os novos turistas visitasen as cidades e as grandes poboacións do país¹⁹¹. Nacía así unha clara conciencia acerca da importancia que posuía o Patrimonio para a florecente industria turística.

Esta relación sería anos máis tarde un dos principais temas de debate no *V Congreso Internacional de Turismo*. Entre outros aspectos, analizábanse as potencialidades e a metodoloxía máis adecuada para o aproveitamento das riquezas monumentais e artísticas do país. Concederíase ademais un extraordinario protagonismo ao papel das cidades como foco de atracción turística, tanto polos seus propios atractivos como por atoparse ben comunicadas. Sen embargo, recoñeceuse que se necesitaban mellorar as condicións de salubridade e hixiene das mesmas, que aínda deixaban moito que desexar. As medidas propostas para adecentar e embelecer estes espazos estiveron orientadas á conveniencia de declarar monumentos nacionais ás rúas, barrios e ata cidades enteiras que reunisen condicións de beleza e carácter arqueolóxico. Tamén sería necesario acometer a catalogación deste patrimonio como medida de protección ante a avalancha de visitantes que podía deterioralo¹⁹².

¹⁹⁰ GONZÁLEZ MORALES, J.C.; “La Comisión Nacional de Turismo y las primeras iniciativas para el fomento del Turismo: la industria de los forasteros (1905-1911)”, *Estudios Turísticos*, números 163-164. Instituto de Estudios Turísticos, Secretaría Xeral de Turismo. Madrid 2005. Páx.17-30.

¹⁹¹ A popular guía editada por Karl Baedeker no 1898 –*Spanien and Portugal*– describía as posibilidades turísticas do país seguindo os trazados existentes do ferrocarril. Así, a primeira das rutas propostas seguía o trazado dende París ou Hendaya-Irún ata Miranda de Ebro, percorrendo as dúas Castelas, León e as provincias vascas. A segunda percorría Asturias e Galicia coa Compañía de Ferrocarrís do Norte. A terceira partía de Madrid para atravesar Aragón e Navarra. Adentrábase a cuarta en Cataluña, chegando a Barcelona no tren París-Lyon-Mediterráneo. Valencia e Murcia integraban unha nova ruta, dende a que se pasaba a Granada e Almería, entrando así en Andalucía, concluíndo en Estremadura o recorrido do viaxeiro.

BAYÓN MARINÉ, F. (coord.); *50 años del turismo español. Un análisis histórico y estructural*. Centro de Estudios Ramón Areces. Madrid 1999. Páx.25-45.

¹⁹² O *V Congreso Internacional de Turismo* celebrouse en Madrid do 24 ao 30 de outubro de 1912.
FERNÁNDEZ FUSTER, L.; *Op. cit.* Alianza Editorial. Madrid 1989. Páx.815-834.

En canto á actuación da Comisión Nacional, foi efémera e simbólica. A súa acción quedaría aletargada como consecuencia da caída do goberno que a creara.

En novembro de 1910 o deputado liberal Francisco Prieto Mera presentaba unha proposición de lei sobre *Fomento do Turismo* nas sesións de Cortes, que aínda que foi ben recibida polo pleno e pasou a súa consideración, finalmente non resultou aprobada –de novo por motivos de goberno–. Este proxecto recapitulaba as iniciativas que se desenrolaran ata o momento e destacaba o labor do Marqués de Marianao, que en marzo dese mesmo ano impulsara en Barcelona a creación da *Asociación Nacional de Fomento de Turismo* –de cuxo comité de honra formaban parte Afonso XIII e destacados membros da política nacional–; e que pretendía do goberno central, entre outras cousas, a creación dun *Gran Circuito Nacional de Turismo*¹⁹³.

Houbo que agardar ata o Real Decreto do 19 de xuño de 1911 para que xurdise un organismo que coordinase dende o propio Estado a todas aquelas asociacións e entidades oficiais que polas súas competencias tiñan que intervir en temas turísticos. Aludíase á sensibilización da sociedade cara ao noso potencial artístico –e en consecuencia turístico– e á admiración que os estranxeiros sentían cara á España artística. Estes foron os estímulos que motivaron que se prestase a debida atención ás obras de arte, dándolles o adecuado marco dentro das esixencias da vida moderna. O Estado era consciente da súa despreocupación polos asuntos relativos ao noso patrimonio, decidindo poñer fin á situación de abandono na que se atopaban inmersos¹⁹⁴.

Xunto á riqueza artística mencionábanse neste decreto as belezaas naturais, que tamén debían ser accesibles aos estranxeiros que nos visitasen, facilitando a súa contemplación e accesibilidade coa fin de estimular a curiosidade do viaxeiro e as investigacións do sabio e do artista. Uns e outros serían os portavoces das riquezas que atesouraba a nación. Tamén recollía a norma a conveniencia de que existisen publicacións especiais de ferrocarrís e hospedaxes, editadas de xeito ordenado que servisen ao turista como medio auxiliar nas súas excursións e viaxes. Esa multiplicidade de servizos non podía satisfacerse coa iniciativa particular nin coa xestión illada de cada un dos centros ministeriais. Era necesaria a concreción nunha obra de conxunto realizada por un organismo superior que as levase a termo de xeito eficaz e práctico.

Nacía así a Comisaría Rexia de Turismo e Cultura Artística e Popular. E entre as súas obrigas estaban:

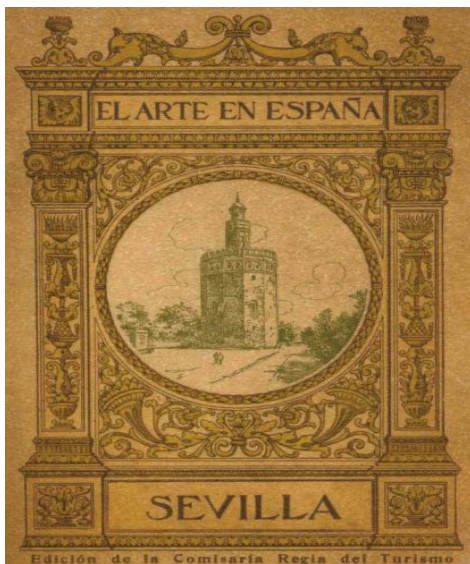
(...) proponden as medidas conducentes á vulgarización dos coñecementos elementais da arte e ao aumento da cultura artística colectiva; vixiar a conservación eficaz e procurar a exhibición adecuada da España artística,

¹⁹³ GONZÁLEZ MORALES, J.C.; Op. cit. Madrid 2005. Páx.17-30.

¹⁹⁴ PELLEJERO MARTÍNEZ, C.; “La promoción del turismo en España durante la primera mitad del siglo XX: el papel del Estado”; *Información Comercial Española*, número 730. Madrid 1994. Páx.127-146.

o66. Benigno de la Vega Inclán y Flaquer, II Marqués de la Vega Inclán (1858-1942).

o67. Portada do tomo dedicado a Sevilla da colección *El arte en España*.

*monumental e pintoresca; promover e soste as relacións internacionais que as necesidades da época actual esixen en materias artísticas; facilitar o coñecemento e o estudo de España, procurando a comodidade dos aloxamentos, a seguridade e rapidez das comunicacións e o acceso ás beleza naturais e artísticas da nosa Patria e desenrolar polos métodos máis eficaces, as relacións espirituais, sociais e económicas que enlazan América con España*¹⁹⁵.

Á fronte habería un Comisario Rexio que sería designado libremente polo Goberno e que desempeñaría gratuitamente o cargo co apoio de dous funcionarios. Para auxiliálo nos seus traballos constituiríase unha Xunta Superior –cuxos integrantes nomearía a Presidencia do Consello de Ministros– que determinaría as súas cualidades e atribucións. Pero esa Xunta, a pesar da súa importancia como nexo e órgano de cohesión entre a iniciativa privada e a pública, non chegou a constituírse.

Un novo Real Decreto, de igual data que o anterior, nomeaba a Benigno de la Vega Inclán y Flaquer (o66) –II Marqués de la Vega Inclán– como Comisario Rexio encargado de estudar e propoñer os medios conducentes ao fomento do turismo e á divulgación da cultura artística popular.

Dende a Comisaría deseñouse un sistema de traballo coherente e compacto na súa totalidade e en cada unha das súas partes partindo dun profundo coñecemento da realidade española, e polo tanto, das carencias e posibilidades que ofrecían os recursos naturais e artísticos do país. Os principais eixos sobre os que descansaba tanto a concepción teórica da xestión turística como a súa aplicación práctica eran catro: a publicidade de España; a revalorización da idiosincrasia española; a mellora da rede viaria; e, por último, a creación dunha rede variada de aloxamentos.

A publicidade ou propaganda enfocouse en tres campos de acción ben diferenciados pero complementarios entre si. O primeiro dos mesmos foi un vasto plan de publicacións caracterizado pola variedade e o elevado número de exemplares distribuídos. Destacou a colección de libros de peto *El arte en España*, que tiña por obxectivo a divulgación dos tesouros artísticos nacionais (o67). Constaba dun excelente repertorio de imaxes –sempre corenta e oito– acompañadas dun texto breve e claro escrito en castelán, en francés e máis tarde tamén en inglés. Os autores serían recoñecidos especialistas na materia como Beruete, Gómez-Moreno, Elías Tormo, José Gestoso, José Ramón Mélida, Vicente Lampérez ou Rafael Domenech. Esta aposta editorial orientada na difusión do patrimonio natural e artístico tería unha grande importancia debido á pobreza de bibliografía relativa a traballos de arte e que cando existía eran de autores estranxeiros. Esta e outras coleccións fomentaron a

¹⁹⁵ MENÉNDEZ ROBLES, M.L.; *El Marqués de la Vega Inclán y los orígenes del turismo en España*. Secretaría Xeral de Turismo, D.L. Madrid 2006. Páx.172-189.

curiosidade e o respecto cara á arte hispana e permitiron organizar o turismo español, facilitando os modos de comprender mellor España, a súa historia e a súa arte¹⁹⁶.

A segunda vía foi a participación en exposicións, congresos e feiras. Se eran de carácter internacional contarían cun pavillón español no que prevalecerían as imaxes (o68); se eran nacionais, celebradas co gallo de congresos profesionais sobre turismo ou arquitectura, a participación sería máis técnica para suscitar todo tipo de debates.

Por último, quedaba completado este labor propagandístico co que denominamos *atención personalizada*, dirixida cara ás autoridades ou visitantes ilustres, cultivando deste xeito a publicidade directa e verbal que os beneficiados poderían poñer en práctica de regreso aos seus países de orixe.

O segundo dos eixos de actuación da Comisaría Rexia, que denominamos *revalorización da idiosincrasia española*, aludía a un movemento social e intelectualmente amplo xurdido trala guerra do 98 e capaz de mobilizar a numerosas persoas cara aos monumentos e paraxes que interesaban pola súa beleza ou por ter sido escenario de acontecementos de interese colectivo. Traballouse para que estes elementos fosen frecuentados en calquera época do ano, establecendo circuítos nos que se combinaban ambos ingredientes –hoxe en día falaríamos de *turismo cultural* ou *natural*–. Introducíase ademais unha novidade moi significativa: entre as áreas de actuación, incluíanse aqueles aspectos da vida tradicional española que estaban caendo en desuso, con especial atención cara ao folclore. Foi así como as festas populares, as danzas, os traxes e ata a cerámica tradicional, quedaron incorporados á política turística como un atractivo máis que se sumaba aos anteriormente citados¹⁹⁷.

Pero sen unhas boas vías de comunicación e uns eficaces medios de transporte non se podía conseguir a tan buscada afluencia masiva de turismo estranxeiro nin a circulación de viaxeiros polo interior do país.

Nos inicios do século XX non estaba aínda implantada a aviación comercial, polo que os movementos de pasaxeiros e mercancías facíanse exclusivamente por vías e medios de transporte marítimos e terrestres. A entrada de turistas producíase polos portos cantábricos, do Atlántico e do Mediterráneo. O paso fronteirizo de Irún permitía as conexións interpirenaicas, sendo clave para o acceso terrestre ao país, sen esquecer a fronteira con Portugal. Para os desprazamentos interiores empregábase o ferrocarril e as escasas estradas españolas.

o68. Postal da *Exposición Internacional de Turismo* celebrada en Londres no ano 1914.

¹⁹⁶ GONZÁLEZ MORALES, J.C.; Op. cit. Madrid 2005. Páx.17-30.

¹⁹⁷ MENÉNDEZ ROBLES, M.L.; Op. cit. Madrid 2006. Páx.216-221.

Por unha banda, os esforzos da Comisaría en canto á mellora dos itinerarios turísticos marítimos centráronse en Xibraltar e na baía de Alxeciras. Aquí detíñanse a repostar os transatlánticos repletos de turistas americanos pero sen descender a terra, continuando a viaxe cara Marsella e Xénova para finalizar invariablemente en Italia, Londres ou París. A inversión anual que facían neses países estimábase que en 1912 ascendía a cincocentos millóns de dólares, de aí a importancia que tiña conseguir que España figurase no circuíto europeo deste turismo. Previamente había que concluír a estrada que unía Cádiz con Málaga, para que eses continxentes turísticos viaxasen ao centro da Península e a Portugal.

A pesar de tódolos obstáculos, conseguiuase que algúns transatlánticos americanos desembarcasen en solo español. Antes houbo que convencer ás axencias internacionais responsables da organización das viaxes para que incluísen no percorrido ás cidades andaluzas. Tería esta escala un carácter episódico nos seus comezos, pasando a estabilizarse anos máis tarde¹⁹⁸.

No referente ao turismo que se adentraba no interior do país tiña o tren como protagonista. O principal obxectivo que se perseguía dende a Comisaría, ademais de mellorar diversos aspectos puntuais –mendicidade nas estacións, excesivos controis aduaneiros, etc...–, era que os turistas que chegaban ao noso país por Alxeciras non se limitasen a percorrer unicamente o sur peninsular. Para que coñecesen e visitasen outras zonas implantáronse determinados traxectos que transportaban cara ao interior a eses pasaxeiros, creando rotas directas cara Santander e Barcelona.

En canto aos desprazamentos en automóbil, o seu uso impoñíase trala Primeira Guerra Mundial, obrigando aos países a adaptar as súas infraestruturas viarias. En España a insuficiencia de estradas e o mal estado das mesmas foi un dos obstáculos que dificultaron o desenvolvemento do turismo en xeral e do automobilístico en particular durante o primeiro cuarto do século pasado. A Comisaría Rexia actuaría como conciencia lacerante para que o Estado subsanase algunhas das deficiencias das estradas do país¹⁹⁹.

Outro dos piares esenciais sobre os que debe descansar calquera política turística son os aloxamentos. Ante a insuficiente dotación destes equipamentos, traballouse dende a Comisaría Rexia para arbitrar os mecanismos financeiros, políticos e técnicos que permitisen crear unha rede o máis diversa e complexa posible. Unha das singularidades metodolóxicas que se aplicaría neste terreo foi a fixación dunha variada tipoloxía de establecementos, ideada tendo en conta as particularidades

¹⁹⁸ MENÉNDEZ ROBLES, M.L.; *Op. cit.* Madrid 2006. Páx.166-171.

¹⁹⁹ A xestión desta materia foi asumida polo Padroado de Firms Especiais, presidido polo Duque de Arión, que elaborou un plan recollido no Real Decreto - Lei de febreiro de 1926 creando un Circuito Nacional de Firms, co obxectivo expreso de establecer rutas por estrada que fomentasen o turismo.

PELLEJERO MARTÍNEZ, C.; *Op. cit.* Madrid 1994. Páx.127-146.

xeográficas. Aínda que posuían unidade en canto ao confort e aos deseños decorativos, variaban ao tratar de satisfacer as necesidades dos diferentes tipos de público²⁰⁰.

A primeira destas tipoloxías –o hotel de luxo– escaseaba nas grandes cidades do país. O primeiro establecemento destas características comezouse a levantar no ano 1905, na colina da Alhambra, da man do conde de Benalúa (o69). Os planos foron redactados polo arquitecto inglés Lowet e as obras dirixidas por Modesto Cendoya –conservador da Alhambra–.

Cando o rei Afonso XIII ascendeu ao trono tratou de converter Madrid nunha capital europea, para o que era necesario dotar á cidade deste tipo de establecementos na liña dos que xa existían dende había tempo noutras capitais do mundo. O primeiro hotel madrileño en construírse foi o Ritz (o70) –no 1908–, obra do arquitecto francés Charles Mewes. Este edificio de liñas francesas supuxo a introdución no noso país do *estilo Ritz*, sinónimo de refinamento e gran luxo²⁰¹. Tras el erixiuse o hotel Palace, baixo a dirección conxunta de Eduardo Ferrés Puig e Eduard Niermans. Optouse por un edificio clásico francés, cuxa primeira pedra foi colocada polo monarca o 9 de xullo de 1911. Finalizou a obra catorce meses máis tarde, sendo inaugurado nun brillante acto o 12 de outubro de 1912.

Ben distinta era a situación da infraestrutura hoteleira no resto das capitais españolas, onde tan só unhas poucas cidades como San Sebastián contaban con establecementos de calidade. Era a preferida do turismo aristocrático, que se aloxaba no hotel de Londres e de Inglaterra fuxindo dos rigores estivais. No ano 1912 levantouse un novo hotel: o María Cristina (o71), servindo de orientación para o que se planeaba construír en Sevilla co gallo da exposición iberoamericana²⁰².

En Ceuta o marqués de la Vega Inclán promoveu a construción do Palace África Hotel, rodeado dun extenso xardín sobre uns terreos cedidos polo Xeneral Comandante Alfau á Comisaría Rexia. Enmarcábase esta obra nunha ambiciosa operación que pretendía converter a Ceuta na porta do continente africano para os pasaxeiros e as mercancías procedentes de Europa e máis

o69. Hotel *Alhambra Palace* de Granada cara ao 1925.

o70. Hotel *Ritz* de Madrid cara ao 1930.

o71. Hotel *María Cristina* de San Sebastián cara ao 1930.

²⁰⁰ MENÉNDEZ ROBLES, M.L.; *Op. cit.* Madrid 2006. Páx.172-204.

²⁰¹ Mewes xa deseñara os Ritzs de París e Londres. As obras do hotel español foron dirixidas por Luis Landecho.

PELLEJERO MARTÍNEZ, C.; *Op. cit.* Madrid 1994. Páx.127-146.

²⁰² En Sevilla o Comité executivo da Exposición Iberoamericana convocou un concurso de proxectos para levantar un gran hotel, que segundo as bases debía ser de estilo rexional sevillano. O xurado estaba formado entre outros por Luis Landecho, Vicente Lampérez e o Marqués de la Vega Inclán. Este último, xunto con Moliní, mostráronse en desacordo co proxecto seleccionado, emitindo un voto particular. Defendían un concepto distinto para estes establecementos, afastado dos modernos hoteis que se acababan de construír en San Sebastián, Ceuta ou Madrid. Consideraban que o de Sevilla debía ser un hotel *típico*, na liña das casas señoriais andaluzas tan apreciadas polos turistas.

CABANILLAS GARCÍA, M.; *Introducción a la Comisaría Regia de Turismo. La figura del Marqués de la Vega-Inclán como Comisario Regio*. Museo Nacional del Romanticismo. Madrid 2013. Páx.25-36.

tarde de Norteamérica. Tiña previsto xerar unha corrente turística cara ao norte de África, especialmente cara Marrocos, que unha vez alí se desprazaría en automóbil e en ferrocarril ata Larache –no noroeste de Marrocos– para enlazar con outros trens.

No resto das provincias apenas había hoteis confortables. Así, coa fin de dotar dunha infraestrutura hoteleira máis modesta a todo tipo de localidades, naceron as *hospedarías* e as *residencias*. As primeiras permitirían recibir en condicións idóneas a un turismo especialmente interesado polas paraxes situadas fóra dos circuítos habituais –centrados nas grandes cidades–. Foron definidas como establecementos *rexionais*, aspecto este perceptible tanto no deseño arquitectónico como na decoración interior, que empregaba elementos propios dun museo, contribuíndo deste xeito a enraizalos no seu marco xeográfico específico. En Sevilla ergueuse o primeiro establecemento deste tipo, que pretendía transmitir aos seus ocupantes un alto nivel de confort ao incorporar avances técnicos como a calefacción (o72)²⁰³.

As residencias –xunto coas Casas de América– naceron co obxectivo de dotar de hoteis especializados a artistas e investigadores, poñendo en funcionamento un tipo modesto de hospedaxe de carácter rexional, de sobria decoración e excelentes vistas onde a biblioteca e os salóns de reunión tiñan gran importancia. A Residencia de América, en Sevilla, foi considerada como o punto de partida do modelo que si funcionaba podería estenderse a outras poboacións españolas. En 1926 estíbese traballando na preparación dunha en Santiago de Compostela –da que non temos noticia de que se concluíra–, producíndose daquela a cesión ao Goberno da Casa dos Tiros de Granada onde se instalou outra residencia americana. Tamén neste momento estíbese intentando conseguir en Valladolid o antigo palacio do século XV do Conde Duque de Benavente, para que unha vez acondicionado, se aloxaran nel os investigadores do Arquivo de Simancas.

Non debemos esquecer que dende a Comisaría Rexia tamén se tratou de impulsar a existencia doutros tipos de aloxamentos de carácter especializado. Dado que a hidroloxía médica atraía a numerosos visitantes, era necesario fixar as súas características e variantes en función do tipo de enfermidade ao que ían dirixidos, recibindo polo tanto distinto tratamento construtivo e organizativo. Outro chanzo no sistema de aloxamentos impulsados dende a Comisaría foron as casas rurais. A veciñanza poríaas á disposición dos viaxeiros atraídos polos lugares recónditos, sendo os organismos oficiais os que as ofertasen e tivesen rexistradas. Promovéronse ademais as subvencións para edificar ou conservar aqueles refuxios ou albergues de montaña que estaban a cargo das entidades alpinas locais.

o72. Patio da hospedaría construída no Barrio de Santa Cruz de Sevilla.

²⁰³ O financiamento estatal alcanzou ás hospedarías levantadas con posterioridade ao ano 1926, ano no que se aprobou o crédito. Sen embargo, o marqués de la Vega Inclán estaba preparando as hospedarías sevillanas do Barrio de Santa Cruz dende o ano 1920, ao dubidar da chegada de apoios externos. Na súa decisión de facelas cos seus recursos e en solitario pesou o desexo de evitar calquera desviación do seu uso para atender a compromisos impostos, aínda que ían estar á disposición da cidade sempre que o precisase, cedéndoa integralmente co gallo da Exposición Iberoamericana de Sevilla.

MENÉNDEZ ROBLES, M.L.; *Op. cit.* Madrid 2006. Páx.172-204.

Sen embargo, a creación máis afortunada da Comisaría Rexia foi un tipo de hotel de estrada adaptado aos estilos rexionais e ás necesidades de cada localidade ao que se denominou *parador*, e que dende as súas orixes gozaría dunha grande aceptación.

*O que se precisa en España para complemento dos grandes hoteis, é unha hospedaxe de puro carácter español que sexa albergue modesto que conserve un carácter tradicional, no que as paredes estean encaladas e os teitos artesoados, e ao carón disto se encontre neles o confort que a vida moderna esixe*²⁰⁴.

Os paradores estaban ideados para dar servizo aos automobilistas, sendo o primeiro deles ademais un hotel de alta montaña – Gredos, 1928–. Dado o éxito acadado por este tipo de aloxamentos, o Ministerio de Información e Turismo decidiu aumentar o seu número para mellorar a oferta turística e así potenciar un sector que xa se convertera nun asunto de estado no país; sendo inaugurados máis de dezaseis en catro anos, todos eles instalados en edificios históricos. Estes novos paradores perpetuaron o modelo tradicional creado e consagrado pola Comisaría Rexia.

En consecuencia, o Real Decreto do 25 de abril de 1928 contemplaba na mesma disposición a supresión da Comisaría Rexia e a creación do *Padroado Nacional de Turismo*²⁰⁵. O principal motivo que xustificaba devandita decisión era a necesidade de proxección das excelencias turísticas do país no exterior como mecanismo de prestixio internacional, cuestión que preocupaba sobremaneira ao xeneral Primo de Rivera. A imaxe de creación de riqueza e prestixio nacionais debían axustarse ao novo marco resultante do progreso experimentado polo país nos tres últimos anos; e as exposicións internacionais de Barcelona e Sevilla –de novo activadas– resultaban a ocasión propicia para que a Ditadura consolidase a súa imaxe no exterior. Estes acontecementos serviron de acicate para que o Goberno decidise transformar e modernizar a organización turística estatal. A renovación era reclamada polos sectores profesionais, políticos e públicos que reiteraban a necesidade de reformar o tratamento que se facía da industria turística, xeneralizándose un estado de opinión favorable ao cambio.

²⁰⁴ Declaracións do Marqués de la Vega Inclán ao xornal de Valladolid *El Norte de Castilla* o 8 de setembro de 1912.

MENÉNDEZ ROBLES, M.L.; *Op. cit.* Madrid 2006. Páx.172-204.

²⁰⁵ O Padroado Nacional de Turismo estaba rexido por un comité directivo e executivo a cuxa fronte había un Presidente que era Juan Güell, Marqués de Comillas e Presidente da Transatlántica. Había tres vicepresidentes, un delegado de Arte, outro de Propaganda e outro de Viaxes e cinco subdelegados rexionais, tantos como as zonas nas que se compartimentou o territorio nacional a efectos prácticos.

LAVAUUR, L.; "Turismo de entreguerras (1919-1939)"; *Estudios turísticos*, número 68. Instituto de Estudios Turísticos. Madrid 1980. Páx.3-36.

A experiencia española

Coa idea de ser instalados en edificacións ruinosas que unha vez rehabilitadas recuperarían a súa utilidade, aparecían estes hoteis de estrada chamados *paradores*. Lográbase así harmonizar a salvagarda do patrimonio monumental español co pulo do turismo e o acceso cara ás paraxes naturais españolas. Garantíase ademais co novo uso a supervivencia do monumento, algo habitual nos nosos días pero infrecuente e rechamante daquela, cando a sensibilidade cara á conservación do patrimonio non estaba tan xeneralizada nin amparada pola lexislación.

A idea de levantar o que tería sido o primeiro parador estaba xa moi clara precisamente no ano 1911, a pesar de que o proxecto non prosperase. O Marqués de la Vega Inclán escollera como emprazamento a serra cordobesa, en cuxo entorno se levantaba a cidade palatina de Medina Azahara e na que se estaban a realizar importantes escavacións arqueolóxicas a cargo de Velázquez Bosco. Na contorna da vella cidade califal localizou as ruínas dun antigo mosteiro de frades xerónimos abandonado trala desamortización.

Nesa maravillosa serra de Córdoba, no sitio máis delicioso e ben orientado escóndese un monumento de finais do XV en ruínas pero con claustro, salóns, fachadas, etc... que antes que se destrúa quero sostelo, conservalo e facer a máis refinada residencia que se cadra exista conservando as ruínas e construíndo no interior departamentos con terrazas ao máis maravilloso xardín do mundo coa austeridade en mobiliario e ornamentación de beneditino pero con inmenso confort. O sitio escollérono os califas, e consagrárono os frades Xerónimos²⁰⁶.

De la Vega Inclán confiaba nas grandes posibilidades que ofrecía o antigo mosteiro para –unha vez reconstruído e reedificado– dotalo interiormente do maior confort e dunha austeridade ornamental que serían o marchamo da casa. Optou por financiar persoalmente unha operación que segundo os seus cálculos necesitaba dunha cantidade inicial que superaba o medio millón de pesetas. Non foi quen de xuntar tanto diñeiro, polo que o proxecto non prosperou.

Tivo que agardar uns anos para ver a súa idea materializada.

Trala primeira cacería de Afonso XIII no couto real de Gredos en 1911, este quedou tan entusiasmado coas paraxes que trasladou ao Comisario Rexio a conveniencia de fomentar nelas o turismo. De seguido deu comezo o proceso estimulando a

²⁰⁶ MENÉNDEZ ROBLES, M.L.; *Op. cit.* Madrid 2006. Páx.193-203.

creación de entes locais nos que se apoiaría para levar a cabo o encargo real²⁰⁷. Estaban volcados todos eles en actividades de montaña tales como a organización de rutas para excursionistas, o arranxo e construción de albergues de alta montaña ou a reparación de camiños e veredas. Pero ante a visión da falta de aloxamentos para albergar á toda a comitiva rexia, a casa real viuse na obriga de acondicionar a zona edificando refuxios no Porto de Candeleda e nos seus arredores. Sen embargo, a solución viría da man da Comisaría Rexia coa creación do Parador Nacional de Gredos (o73).

o73. Parador Nacional de Gredos cara ao 1930.

o74. Detalle do salón do Parador de Gredos cara ao 1930.

Levantado nos límites do couto rexio, no lugar de Navarredonda, cun crédito inicial por parte do Estado de noventa mil pesetas, as obras comezaron nos primeiros días de agosto de 1926. O deseño da edificación e a dirección das obras recaeron no arquitecto Julián Delgado Úbeda, quen atendendo ás instrucións do Comisario Rexio, proxectou un edificio de aspecto sólido e sobriedade formal case conventual. Unha das escasas concesións ornamentais do conxunto é a colocación de dúas portadas dos séculos XV e XVI procedentes do derribo de edificios da localidade veciña de Villacastín. A construción e o equipamento do edificio finalizaron o 24 de abril de 1928. Entraría en servizo en outubro do mesmo ano, antes de que o rei puidese inauguralo oficialmente.

Comezou a súa andadura con corenta habitacións, varios comedores e salóns (o74), biblioteca, e dependencias para aloxar ao servizo dos hóspedes, que durante os primeiros meses de funcionamento, foron sobre todo ingleses e americanos. Tampouco podemos esquecer a construción dun garaxe onde resgardar os vehículos das baixísimas temperaturas invernais nun establecemento que estaba pensado tamén para potenciar o turismo automobilístico na zona.

Inaugurado este primeiro establecemento, constituíuse a *Xunta de Paradores e Hosterías do Reino*. E tamén se iniciaron as obras para o parador de Mérida.

Esta vez o Estado non escatimou gastos. Foi así como xa en xaneiro do ano 1928, por encargo de Primo de Rivera e cando nada facía presaxiar que a desaparición da Comisaría era inminente, De la Vega Inclán estaba inmerso na busca do lugar idóneo para construílo:

Cumprindo as instrucións que V.E. dignouse comunicarme para que no menor tempo posible quede establecido na ruta máis directa de Madrid a Sevilla (...) e en Mérida, proximamente a metade de camiño, un aloxamento

²⁰⁷ Estas sociedades locais serían subvencionadas pola Comisaría Rexia, facendo propaganda de tales actividades en cantos certames nacionais ou internacionais se participase para representar a España. Nese mesmo ano de 1911 nacia a primeira desas sociedades de turismo local: a *Sociedade Gredos - Tormes* en Hoyos del Espino, baixo a presidencia de honra do rei. Pouco despois apareceu o *Sindicato de Turismo no Barco de Ávila* e a *Sociedade Arenas - Gredos* en Arenas de San Pedro; ademais de *El Excursionista de Gredos* en Bohoyo.

LAVAU, L.; Op. cit. Madrid 1980. Páx.3-36.

non só que estimule e facilite a visita aos monumentos romanos e favoreza o nacente automobilismo, senón sobre todo que permita que para a próxima Exposición de Sevilla sexa unha realidade un aloxamento comfortable (...). Os edificios que recoñecín en Mérida, ningún reúne as condicións que o Cárcere de partido (...), a súa superficie duns 3.000 metros entre patios, horta e outras dependencias, permitirá unha adaptación doada e pouca custosa para que nun prazo brevísimo poda aproveitarse este edificio de tan excepcionais condicións (...).

Apenas quedarán pouco máis de 200 días hábiles para realizar esta obra. O edificio existe. O Concello, ao que pertence, cédello ao Estado sobre a base de que o Goberno, especialmente o Ministro de Graza e Xustiza, autorice o traslado dos reclusos que alí existen e que actualmente non creo que pasen de seis ou sete, a outro local non difícil de atopar pola escaseza de detidos. O Xulgado, que ocupa unha pequena dependencia, tampouco terá inconveniente, segundo declaración do mesmo Xuíz, de trasladarse a outra casa que por modesta e pequena que sexa, sempre será mellor que o local que ocupa.

En canto aos medios e facilidades para realizar esta obra, esta Comisaría, dende que se dignou V.E. encarecerlle a conveniencia de habilitar un aloxamento, ten realizados estudos previos de adaptación co Arquitecto Don Antonio Gómez Millán, que precisamente é ao que o Goberno confiou as obras do Teatro e Anfiteatro de Mérida e demais monumentos romanos (...).

Sen poder precisar a cantidade exacta dunha obra de presuposto incerto, como tódalas adaptacións de edificios antigos (...) todo elo ascenderá proximamente a unhas 250.000 pesetas (...). Bastará para que antes da inauguración do gran certame sevillano e aínda quizais para este verán, poida estar en condicións de recibir coches e viaxeiros²⁰⁸.

Mediante a Real Orde do 12 de xuño de 1928 autorizábase o comezo das obras no antigo Convento - Hospital dos Ermitaños de Xesús ou dos Hospitalarios, atendido polos franciscanos mendicantes desa orde. Daquela era propiedade do Concello, que instalara nel o cárcere de partido e o xulgado²⁰⁹.

²⁰⁸ Oficio dirixido polo Marqués a Primo de Rivera, datado o 7 de xaneiro de 1928. Arquivo Histórico Nacional, *Primo de Rivera*, 14o, número o.

MENÉNDEZ ROBLES, M.L.; *Op. cit.* Madrid 2006. Páx.193-203.

²⁰⁹ En 1725 iniciouse a construción deste pequeno edificio dedicado a Hospital, asentado sobre os restos romanos do foro emeritense e dunha igrexa visigoda totalmente arrasada e fíxose segundo os canons do barroco hispano do século XVII. Posuía unha capela anexa, unha espazosa enfermería, celas e anchos corredores, dispostos en torno a un amplo patio central de planta cadrada, onde se reaproveitan restos construtivos romanos e visigodos. Na horta conventual os monxes

Pouco despois de iniciada a intervención decretouse a substitución da Comisaría Rexia de Turismo polo Padroado Nacional de Turismo. O seu titular quedaría relevado de tódalas competencias turísticas excepto da relativa ao parador de Mérida por orde expresa de Primo de Rivera. Tan só dispoñía dun ano para poñer o establecemento en marcha, pero non se puido rematar a tempo. Esta circunstancia daría lugar a queixas por parte do alcalde emeritense desgustado polos evidentes danos que supoñía para a localidade que non estivese aberto cando se inaugurase a Exposición Iberoamericana de Sevilla²¹⁰.

A inauguración do Parador Vía da Prata de Mérida (o75) tivo lugar no verán de 1933, sendo xestionado polo Padroado Nacional de Turismo. Unha vez finalizada a Exposición Iberoamericana, o seu despegue como aloxamento hoteleiro quedou ligado ao inicio dos festivais de teatro clásico da cidade, converténdose nun excelente reclamo para pernoctar no lugar.

Gredos é un parador emblemático por canto constitúe o primeiro da serie e unha aposta arriscada ao instalar un hotel nun entorno onde as baixísimas temperaturas ían ocasionar serias dificultades técnicas para o adecuado mantemento das instalacións. Mérida pola súa parte supón o inicio dunha nova práctica que faría gran fortuna coa expansión da rede de paradores, consistente en situar estes establecementos en edificios antigos, preferiblemente localizados no interior dos cascos históricos. A suma de ambos establecementos conformaría o prototipo dos Paradores Nacionais de Turismo.

O exemplo do concello emeritense –que se involucrou no proxecto *cedendo* un edificio da súa propiedade– non tardaría en ser imitado. Ao pouco de iniciarse as obras en Mérida, o alcalde de Ciudad Rodrigo, na provincia de Salamanca, presentárase ante o xeneral Primo de Rivera para solicitar a creación dun establecemento destas características na súa vila (o76):

*Visiteino no seu despacho e soliciteille a súa axuda moral e a súa influencia para construír aquí un hotel de turismo. Así mo ofreceu o Xeneral, pero insistín ata que me asegurou o seu incondicional apoio...*²¹¹

o75. Parador Vía da Prata de Mérida cara ao 1945.

o76. Parador Felipe II de Ciudad Rodrigo cara ao 1950.

instalaron un famoso Xardín de Antigüidades formado cos restos das remocións da contorna. Tan abundantes eran os descubrimentos do subsolo que boa parte do edificio se levantou reaproveitando materiais antigos, e outros procedentes da extinguida igrexa de Santiago, cuxa praza foi expresamente escavada con esta finalidade. Ao desfacerse da colección pasou ao Museo Provincial, podendo considerarse como o antecedente remoto desta institución. Na fachada conservouse un escudo con armas reais, en alusión ao padroado rexio co que foi distinguido este Hospital. Foi abandonado polos monxes durante as guerras napoleónicas non regresando ata 1816, para ocuparse dende aquela e ata 1837, na reparación dos cuantiosos danos sufridos no edificio, que desaloxaron definitivamente dous anos máis tarde, como consecuencia da Desamortización. Os sucesivos usos que recibiu como manicomio entre 1842 e 1851 e como cárcere de partido despois, non farían máis que agravar o seu deterioro.

NOGALES, T.; "Parador Vía de la Plata. Mérida. Badajoz"; *Revista de Arqueología*, número 98. Madrid 1989. Páx.56-58.

²¹⁰ Nas guías estranxeiras recomendábase aos viaxeiros que non se detivesen en Mérida ante a falta de infraestruturas.

MENÉNDEZ ROBLES, M.L.; *Op. cit.* Madrid 2006. Páx.193-203.

²¹¹ A inauguración do Parador Felipe II de Ciudad Rodrigo tivo lugar en outubro de 1929.

ESLAVA GALÁN, J. + ONTAÑÓN, F.; "Ciudad Rodrigo", *Paradores históricos*. Lunwerg Editores. Barcelona 1997. Páx.68-75.

Igual idea tivo o alcalde de Úbeda, que cedeu ao Padroado Nacional de Turismo o palacio renacentista do Marqués de Donadío *para instalar un parador ou hostería á antiga usanza, destinada aos turistas que visiten a vila* (o77)²¹². O parador sería inaugurado no 1930, no mesmo ano co de Oropesa, cuxo rexedor ofreceu o castelo da localidade, residencia habitual dos condes Álvarez de Toledo²¹³.

Os castelos, conventos ou residencias nobiliarias nos que se emprazaron sufriron transformacións perturbadoras por parte dos arquitectos oficiais encargados do seu acondicionamento. Propuxeron escenografías folcloristas e pintorescas, prescindindo da realidade histórica ou do valor documental do monumento nun momento no que a calidade técnica e o rigor da actividade proxectiva sobre a arquitectura histórica eran ínfimos²¹⁴. Coincidiu que ademais as obras se fixeron á marxe da Dirección Xeral de Belas Artes, organismo responsable da conservación do patrimonio. Non existiron nin memorias nin planos nin investigación de cada edificio no que se ía intervir, optándose por deseños historicistas como solución estética, para obter unha aparencia atractiva dirixida ao turismo. Este foi o obxectivo que prevaleceu sobre a sinceridade e honestidade no tratamento de inmobles que eran monumentos histórico - artísticos. Dita proposta enlazaba co renacer trala Guerra Civil²¹⁵ das ideas da escola restauradora de comezos de século. Foi así como acabou imponéndose durante os anos de eclosión dos paradores o pastiche baixo a denominación de *estilo parador* en referencia a unhas ideas estéticas e arquitectónicas que desvirtuaban o modelo.

Durante o período posterior á guerra creáronse paradores con diversos fins, entre outros a difusión dos escenarios máis importantes da contenda –caso do Parador de Andújar–. Pero seguíase mantendo o obxectivo inicial de potenciar os atractivos turísticos do país. Así, a conversión do convento de San Francisco de Granada, sito no corazón do recinto da Alhambra, tivo lugar nestes anos –1945–. O mesmo ocorreu noutros emprazamentos turísticos como Santillana del Mar (o78) –1946–, Málaga –co Parador de Gibralfaro, 1948– ou Pontevedra (o79)–1955–.

o77. Parador Nacional de Úbeda cara ao 1950.

o78. Detalle do comedor do Parador de Gil Blas de Santillana del Mar cara ao 1970.

o79. Parador Casa do Barón de Pontevedra cara ao 1975.

²¹² ESLAVA GALÁN, J. + ONTAÑÓN, F.; "Úbeda", *Op. cit.* Páx.138-143.

²¹³ O parador de Oropesa foi oficialmente a primeira inauguración dun establecemento da rede instalado nun monumento histórico-artístico.
ESLAVA GALÁN, J. + ONTAÑÓN, F.; "Oropesa", *O.* Páx.84-89.

²¹⁴ MUÑOZ COSME, A.; *La conservación del patrimonio arquitectónico español*. Dirección Xeral de Belas Artes e Arquivos, Instituto de Conservación e Restauración de Bens Culturais. Madrid 1989. Páx.161-168.

²¹⁵ A Guerra Civil significou, naturalmente, non só un estancamento senón un retroceso para o turismo. Algunhas das infraestruturas da rede foron danadas ou empregadas como hospitais, pero unha vez rematada a contenda, afianzouse a idea e ofreceuse un novo pulo coa restauración e reapertura dos paradores existentes.

Sen embargo, o maior proceso expansivo produciuse na década dos sesenta coincidindo co importante desenvolvemento turístico que viviu o país. Nestes anos, a Rede de Paradores pasou de corenta a oitenta e tres establecementos.

A época da transición española supuxo o cambio de titularidade da Dirección Xeral de Paradores, e sobre todo, a súa dependencia administrativa. Propúxose unha ampla reestruturación, pechándose algunhas instalacións obsoletas ou moi afastadas das rotas habituais e polo tanto moi deficitarias; así como se revisaron os criterios de explotación para mellorar a rendibilidade.

Nos anos oitenta entraron a formar parte da rede algúns hoteis da cadea pública Entursa. Entre eles, establecementos tan emblemáticos como o Hostal dos Reis Católicos en Santiago de Compostela, o Hostal de San Marcos en León (o80) ou o Hotel La Muralla en Ceuta (o81). Tanto Santiago como León mantiveron durante todos estes anos a súa categoría de hotel de cinco estrelas e gran luxo. Ao mesmo tempo, novos paradores seguiron inaugurándose.

Coa chegada dos noventa, a Rede de Paradores viviu un cambio fundamental. O 18 de xaneiro de 1991 constituíuse a sociedade anónima *Paradores de Turismo de España S.A.* O obxectivo co que nacía era facer da cadea hoteleira unha empresa rendible que se servise unicamente dos seus propios beneficios para o mantemento e a explotación da rede. Nese momento a actividade concretábase na xestión de oitenta e cinco establecementos e dúas hostarías.

Co cambio de século a empresa comezou a xestar a idea dun novo tipo de parador baseándose no feito de que máis da metade dos seus establecementos –un total de cincuenta– situábanse en edificios históricos. O proxecto do *Parador Museo* pretendía conseguir tres obxectivos. O primeiro, ofrecer un aliciente máis aos clientes que se aloxaban nestes edificios da cadea; o segundo, contribuír á difusión da arte e da historia de España; e o terceiro, atraer a máis visitantes españois e estranxeiros.

Á hora de valorar a *musealización* dun parador existirían distintos argumentos: a importancia do seu patrimonio arquitectónico e monumental, a importancia da súa historia, a importancia da súa contorna e a importancia do seu proxecto de transformación como establecemento hoteleiro.

Un Parador Museo é un Parador que che conta os seus secretos, un edificio que che transmite a súa historia e as súas lendas, un enclave que che susurra os personaxes que o habitaron, o uso que tiñan no pasado os seus espazos máis emblemáticos, o significado que esconde a decoración dos seus patios e fachadas e como se diferencian as súas etapas arquitectónicas.

o80. Antigo convento de San Marcos cara ao 1940, actual Parador Nacional de León.

o81. Parador La Muralla de Ceuta cara ao 1985.

*A experiencia de hospedarse nun Parador Museo supón contemplar o monumento con outros ollos, entendendo a súa natureza e aproximándonos ao seu misterio*²¹⁶.

De xeito interno, a cadea realizou unha investigación histórica de cada edificación, así como sobre os seus principais fitos e etapas da súa arquitectura. Toda a información recollida resumírase e estruturárase nun conxunto de placas informativas distribuídas polo establecemento, seguindo unha orde lóxica que os clientes poderían recorrer. Tamén se lles entregaría unha guía de visita cos planos do parador, sobre os que se debuxaría o trazado que deberían seguir os usuarios para acceder á historia completa do monumento.

Finalmente, no mes de novembro de 2009, inaugurouse o primeiro Parador Museo da rede. Foi Santo Estevo de Ribas de Sil. Meses despois, coincidindo coa celebración do ano xacobeo, sería o Hostal dos Reis Católicos quen lucise esta nova denominación²¹⁷.

No ano 2012 redactouse o *Plan de Expansión de Paradores*, o cal facía fincapé na innovación e modernización dos noventa e tres establecementos que compoñía a rede. No documento realizábase unha previsión de eficiencia enerxética, un uso de enerxías limpas, un aforro de consumo así como unha proposta xeral de accesibilidade.

As trinta prazas hoteleiras coas que comezou Paradores de Turismo ao inaugurarse o primeiro establecemento da Rede na Serra de Gredos, en 1928, convertéronse en máis de 10.000 e os establecementos suman un total de 93, moitos deles situados en edificios históricos, como conventos, mosteiros, castelos e palacios. O resto, a cotío situados en ambientes monumentais ou en plena natureza, responden a unha arquitectura rexional ou moderna.

Na actualidade, (...) con establecementos en tódalas comunidades autónomas –a excepción de Baleares–, Paradores de Turismo é a cadea hoteleira líder en turismo cultural e de natureza. Deste xeito, ademais de contar con establecementos en nove cidades declaradas Patrimonio da Humanidade, máis da metade dos paradores da Rede atópanse situados en ambientes monumentais e outros moitos permiten hospedarse nos parques nacionais e nas áreas naturais máis interesantes do país.

²¹⁶ VV.AA.; “Qué es un Parador Museo”, *Paradores*, número 23. Paradores de Turismo de España. Madrid 2009. Páx.5-9.

²¹⁷ Na actualidade, oito son os Paradores Museo inaugurados ata o momento. Xunto con Santo Estevo de Ribas de Sil e o Hostal dos Reis Católicos, están o antigo mosteiro de Cangas de Onís, a fortaleza de Cardona, o convento de San Francisco de Granada, o hospital de San Marcos de León, e os palacios de Oropesa e Úbeda.

Sociedade Anónima cun só accionista –o Estado español –Paradores de Turismo é ademais un instrumento da política turística do goberno, así como unha empresa líder no sector turístico español, que obtén importantes beneficios que alimentan os obxectivos públicos para os que foi creada esta empresa²¹⁸.

Sen embargo, a finais dese ano Paradores anunciaba un plan de reestruturación que afectaría á continuidade de case un terzo dos seus establecementos (o82). Finalmente, a empresa e os sindicatos chegaron a un acordo en xaneiro do 2013 no que se contemplaba o despido de trescentos cincuenta empregados, o peche total do parador de Puerto Lumbreras –en Murcia–²¹⁹ e o peche parcial de vinte e cinco hoteis. Estableceuse que devanditos peches temporais continuasen ata o ano 2015 con pequenas variacións. Tamén se chegou ao acordo do peche dos restaurantes doutros trece paradores e as cafeterías de tres máis²²⁰.

Dous meses máis tarde o ministro de Industria, Enerxía e Turismo, José Manuel Soria denunciaba que a cadea pública pasara de ter unha situación saneada en 2004 –con corenta e cinco millóns de euros en bonos do tesouro– a acumular en 2011 un déficit de tesourería de cen millóns de euros.

Na actual situación financeira, e cunha oferta privada crecente e de maior calidade, non ten sentido que sigamos acometendo novas obras de novos paradores (...). Hai que mantelos e conservalos, pero mellorando a súa xestión. ¿Solución? A entrada de capital privado, unha posibilidade que non se descarta²²¹.

o82. Protestas ante o posible peche do Parador de Ferrol en decembro de 2012.

²¹⁸ VV.AA.; “Resumen del Plan Estratégico 2009-2012. Innovación y modernización de la Red”, *Paradores*, número 34. Paradores de Turismo de España. Madrid 2012. Páx.11-15.

²¹⁹ Nun primeiro momento, o peche total tamén estaba previsto para os paradores de Ferrol, Verín, Albacete, Ayamonte (Huelva), Manzanares (Ciudad Real) e Teruel.

²²⁰ Finalmente en Galicia descartouse o peche total do parador de Ferrol, que se pecharía, ao igual que o de Verín –lembramos que tamén ía ser pechado definitivamente– durante un período de catro meses. Mentres, o de Vilaba pecharía durante un período de catro meses o seu anexo. Asemade, o parador de Monforte de Lemos viu substituído o peche de cinco meses por un vacacional de corenta días. Por outra banda, o parador de Tui pecharía durante tres meses.

Expansión, 21 de xaneiro de 2013. “Paradores ejecuta el cierre temporal de 14 de sus hoteles”.

²²¹ *Público*, 13 de marzo de 2013. “El Gobierno no construirá más paradores y apunta a su privatización”.

REDE NACIONAL DE PARADORES

CONVENTO / MOSTEIRO

Alcalá de Henares (4*, Madrid) + Almagro (4*, Ciudad Real) + Cangas de Onís (4*, Asturias) + Chinchón (4*, Madrid) + Corias (4*, Asturias) + Cuenca (4*) + Granada (4*) + Guadalupe (4*, Cáceres) + León (5* GL) + Mérida (4*) + Monforte de Lemos (4*, Lugo) + Plasencia (4*, Cáceres) + Santo Estevo (4*, Ourense) + Santo Domingo Bernardo de Fresneda (3*, Rioja) + Trujillo (4*, Cáceres).

ALCÁZAR

Carmona (4*, Sevilla).

CASTELO

Alarcón (4*, Cuenca) + Alcañiz (3*, Teruel) + Benavente (4*, Zamora) + Cardona (4*, Barcelona) + Ciudad Rodrigo (4*, Salamanca) + Hondarribia (4*, Guipúscoa) + Jaén (4*) + Jarandilla de la Vera (4*, Cáceres) + Lorca (4*, Murcia) + Olite (3*, Navarra) + Oropesa (4*, Toledo) + Sigüenza (4*, Guadalajara) + Tortosa (4*, Tarragona) + Vilalba (4*, Lugo) + Zafra (4*, Badaxoz).

PALACIO - RECINTO HISTÓRICO

Argómaniz (4*, Álava) + Ávila (4*) + Cáceres (4*) + La Granja (4*, Segovia) + Lerma (4*, Burgos) + Limpias (4*, Cantabria) + Olite (3*, Navarra) + Oropesa (4*, Toledo) + Pontevedra (4*) + Santiago de Compostela (5* GL) + Úbeda (4*, Jaén) + Zafra (4*, Badaxoz) + Zamora (4*).

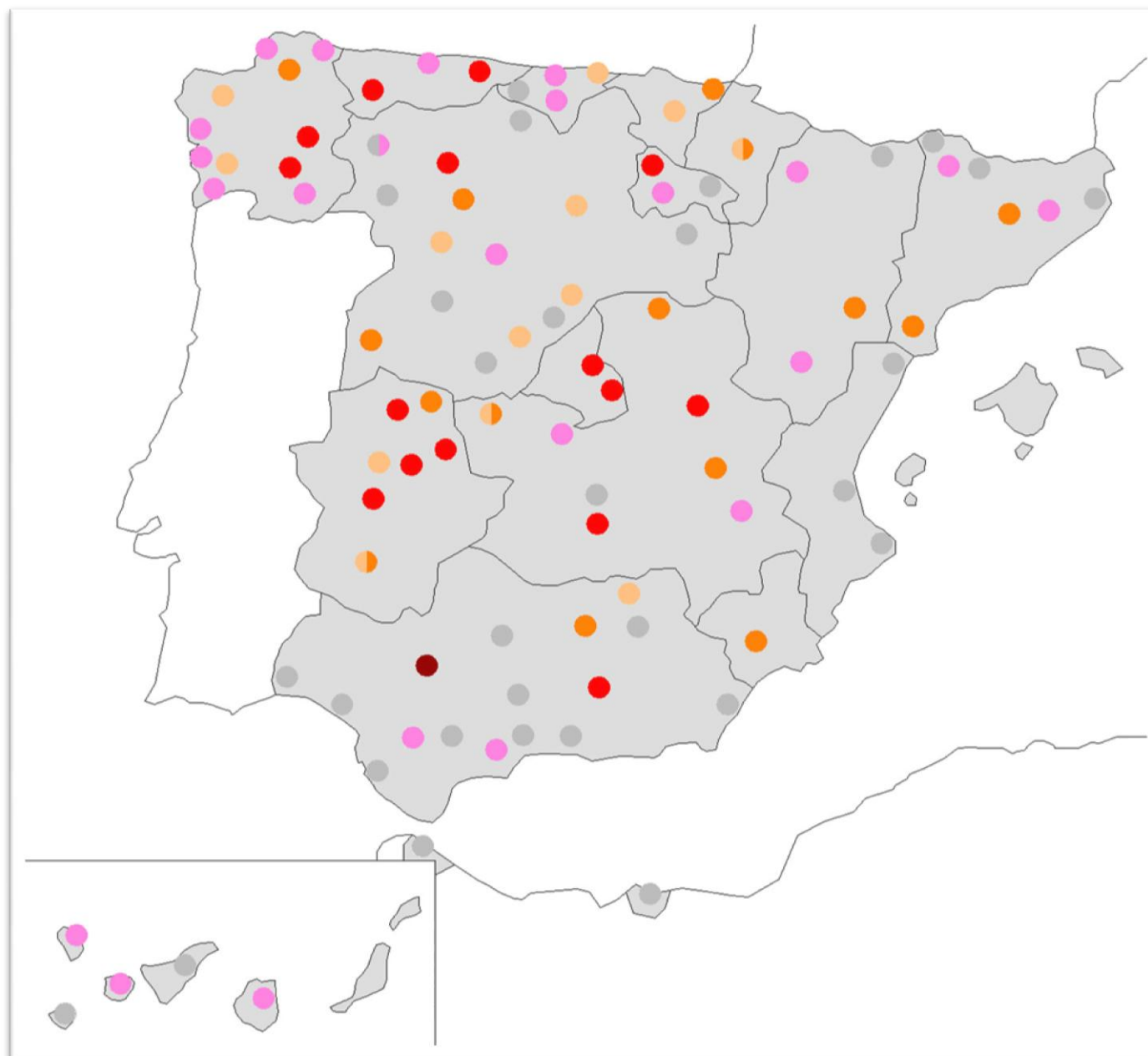
REXIONAL

Albacete (4*) + Arcos de la Frontera (3*, Cádiz) + Arties (4*, Lleida) + Baiona (4*, Pontevedra) + Cambados (4*, Pontevedra) + Cruz de Tejada (4*, As Palmas) + Ferrol (3*) + Gijón (4*) + La Gomera (4*, Santa Cruz de Tenerife) + A Palma (4*, Santa Cruz de Tenerife) + Málaga Golf (4*, Málaga) + Ribadeo (4*, Lugo) + Santillana del Mar (3*, Cantabria) + Santillana Gil Blas (4*, Cantabria) + Sos del Rey Católico (4*, Zaragoza) + Santo Domingo de la Calzada (4*, Rioja) + Teruel (4*) + Toledo (4*) + Tordesillas (4*, Valladolid) + Tui (4*, Pontevedra) + Verín (3*, Ourense) + Vic-Sau (4*, Barcelona) + Villafranca del Bierzo (4*, León).

MODERNO

Aiguablava (4*, Xirona) + Antequera (4*, Málaga) + Ayamonte (4*, Huelva) + Benicarló (4*, Castellón) + Bielsa (3*, Huesca) + Cádiz (4*) + Calahorra (4*, Rioja) + Cazorla (3*, Jaén) + Cervera de Pisuerga (3*, Palencia) + Ceuta (4*), Córdoba (4*), El Hierro (3*, Santa Cruz de Tenerife) + El Saler (4*, Valencia) + Fuente Dé (3*, Cantabria) + Gredos (3*, Ávila) + Jávea (4*, Alicante) + La Seu d'Urgell (3*, Lleida) + Las Cañadas del Teide (2*, Santa Cruz de Tenerife) + Málaga Gibralfaro (4*, Málaga) + Manzanares (3*, Ciudad Real) + Mazagón (4*, Huelva) + Melilla (3*) + Mojácar (4*, Almería) + Nerja (4*, Málaga) + Puebla de Sanabria (4*, Zamora) + Ronda (4*, Málaga) + Salamanca (4*) + Segovia (4*) + Soria (4*) + Vielha (4*, Lleida) + Villafranca del Bierzo (4*, León).

NOTA: As iconas que aparecen partidas é porque os establecementos están incluídos en dúas categorías.

Cartografía elaborada pola autora en base á clasificación establecida pola entidade Paradores de Turismo de España S.A.

A experiencia portuguesa

Co cambio de século, o turismo gañou seguidores en Portugal. Nun país cun elevado índice de ruralidade, sen perspectivas para a maioría da súa poboación –refuxiada na emigración como solución de vida–, e afastado dunha Europa renovada coa Revolución Industrial, o turismo aparecía como unha saída determinante para o restablecemento do equilibrio orzamentario, en estado precario por unha preocupante débeda pública.

A natural inestabilidade produto do confuso proceso de transición dunha monarquía de oito séculos, ideoloxicamente esgotada e decadente, cara un daquela inseguro goberno republicano, faría inviable a implementación das medidas de fondo necesarias para a revitalización turística do país.

Non entanto, realizáronse algúns esforzos co obxectivo de fomentar o turismo portugués. A *Compañía de Camiños de Ferro* realizou despois do 1890 unha campaña de viaxes polo país que permitiu aos lisboetas a visita de *monumentos históricos de situación pintoresca, praias de baños e establecementos de augas minerais*²²². Xorden tamén as primeiras iniciativas asociadas ao universo automobilístico, claramente influenciadas pola fundación do *Automóvil Club de Portugal* no 1903.

Tres anos despois, Leonildo Mendonça e Costa –xornalista e director da *Gazeta dos Caminhos de Ferro*– fundaba a *Sociedade de Propaganda de Portugal*²²³. Este organismo privado –sen capacidade legal ou económica para xerar equipamentos–, tiña como obxectivos principais incentivar na poboación unha receptividade para apoiar futuras accións turísticas e publicitar o turismo e o patrimonio portugueses tanto a nivel nacional como internacional.

Dedicando especial atención ás relacións externas, a Sociedade enviou un representante ao *II Congreso Internacional de Turismo* celebrado en San Sebastián no 1909 para conseguir que fose aprobada a súa integración na Federación Franco-Hispánica dos Sindicatos de Iniciativa e Propaganda. Esta filiación, renomeada como *Federación Franco-Hispano-Portuguesa*, supuxo para o país luso a institucionalización oficial do turismo en Portugal.

O 12 de maio de 1911 celebrouse en Lisboa o *IV Congreso Internacional de Turismo*. Ademais de axudar a conseguir algún recoñecemento internacional á recentemente instaurada República, a celebración do congreso supuxo a creación dun Consello

²²² BAPTISTA NETO, M.J.; “A Direcção-Geral dos Edifícios e Monumentos Nacionais e a intervenção no património arquitectónico em Portugal”, *Caminhos do Património 1929-1999*. Direcção Xeral dos Edifícios e Monumentos Nacionais. Lisboa 1999.

²²³ Mendonça e Costa tamén foi o autor do *Manual do Viajante em Portugal*. Publicado no 1907 complementaba o *Mapa Excursionista* divulgado pola Sociedade Propaganda de Portugal. Presentaba tres posibles rotas polas principais cidades e lugares románticos do país, baseadas no trazado da rede ferroviaria e no tempo dispoñible polo viaxeiro –oito, quince ou corenta días–. Este manual sería o antecedente da *Guía de Portugal*, máis próximo ás guías Baedeker do século XIX.

LOBO, S.; *Pousadas de Portugal. Reflexo da Arquitectura Portuguesa do século XX*. Universidade de Coimbra. Coimbra 2006. Páx.7-28.

de Turismo pertencente ao Ministerio de Fomento. Esta decisión relegaba á Sociedade de Propaganda de Portugal, quedando agora confinada a unha representación do país no estranxeiro.

A forma algo casuística coa que inicialmente se construíu o programa de aproveitamento turístico do país sería o reflexo das convulsións políticas e sociais dunha república cuxo destino aínda non estaba ben definido. Na ausencia dun plan de acción estruturado avanzouse de acordo con intereses particulares e seguindo unha inxenua propaganda turística, na que, paradoxalmente, Estoril e Fátima se presentaban como os puntos de maior interese cara ao estranxeiro. Así o turismo resumíase nun oferta moi reducida para unha industria moi pouco explotada, só materializada nos hoteis *Palace*, moitas veces asociados a hoteis termais –caso do Hotel *Palace* de Vidago (o83)–. Símbolos dun modo de vida, estas estruturas hoteleiras de luxo atopábanse nos grandes centros turísticos e estaban dirixidos a un público moi concreto: a alta sociedade portuguesa, que, ademais de gozar das cualidades curativas das augas termais buscaba tamén o ocio e o descanso.

A partir dos anos trinta xurdiu unha nova filosofía de vida máis dirixida ao aire libre e ao deporte, en gran parte xustificada por argumentos de salubridade que anteriormente se atopaban asociados aos hoteis termais e a unha minoría da poboación. Esta nova mentalidade marcaba un xiro no sector que, á par dunha progresiva adhesión ao fenómeno turístico pola maior parte da poboación, sinalaba o inicio do declive das estancias termais e dos hoteis *Palace*²²⁴.

Influenciada por esta nova postura ante o lecer, a revista *Noticias Ilustrado* convocaba –en xullo de 1933– un concurso titulado *Hotel Modelo*. Pretendíase implantar un novo concepto de hotel que promovese unha nova visión turística do país. De acordo co programa de dito concurso²²⁵ serían presentados oito modelos de hoteis, un por cada unha das provincias portuguesas. Máis que definir unha única tipoloxía extensible a todo o territorio, pretendíase asociar as novas estruturas hoteleiras a unha expresión rexional que divulgase, tanto a nivel formal como da propia vivencia dos edificios, un regreso aos valores tradicionais da cultura portuguesa²²⁶.

²²⁴ FIDALGO DE SOUSA VENDA, C.F.; *Reabilitação e reconversão de usos: o caso das pousadas como património*. Disertación para a obtención do Grao de Mestre en Arquitectura. Instituto Superior Técnico, Universidade Técnica de Lisboa. Lisboa 2008. Páx.10-13.

²²⁵ O programa do concurso do Hotel Modelo impuña, para cada unidade, a existencia de vinte e cinco cuartos para hóspedes (quinze habitacións dobres e dez individuais), entre os cales dez terían zona de baño privada; zonas de baño para uso xeral dos hóspedes e traballadores do establecemento; un gran atrio ou sala de estar, con calefacción; sala de lectura e escritura; comedor con capacidade para recibir o dobre da capacidade do hotel; cociña debidamente illada; ampla (...) para servizo, despensas, frigoríficos, adega (...); comedor e aloxamentos para o persoal efectivo, con acceso independente; (...), e garaxe para automóviles, no anexo, con cuartos para hóspedes motoristas.

LOBO, S.; *Op. cit.* Coimbra 2006. Páx.7-28.

²²⁶ FIDALGO DE SOUSA VENDA, C.F.; *Op. cit.* Lisboa 2008. Páx.10-13.

o83. Hotel *Palace* de Vidago cara ao 1920.

*Os edificios debían integrarse na fisionomía particular da rexión á que se destinaban, incorporando motivos arquitectónicos e materiais da tradición local, e explorar as relacións coa paisaxe a través de amplas galerías (...) e de patios, arquerías (...) que permitisen servir comidas no exterior. Era tamén de prever a posibilidade de que os edificios puidesen ser ampliados*²²⁷.

As propostas (o84) resultarían unha especie de versións ampliadas e adecuadas á función hoteleira dos exemplos ilustrados en *Casas Portuguesas*. Alguns apontamentos sobre o arquitectar das casas simples, o ensaio teórico editado nese mesmo ano de Raul Lino da Silva (o85)²²⁸. En devandito ensaio o autor fixaba os parámetros polos que se debería rexer calquera obra de arquitectura, e a vivenda en particular –economía, entre economía e beleza, e beleza–. Simultaneamente, criticaba e alertaba sobre a crecente descaracterización da arquitectura, resultado dun *internacionalismo sen límites*, contraponendo o *respecto polas condicións sociais do país en que se vive, e implicitamente, pola tradición*. O final do ensaio era acompañado co estudo de varios tipos de *casas portuguesas*²²⁹.

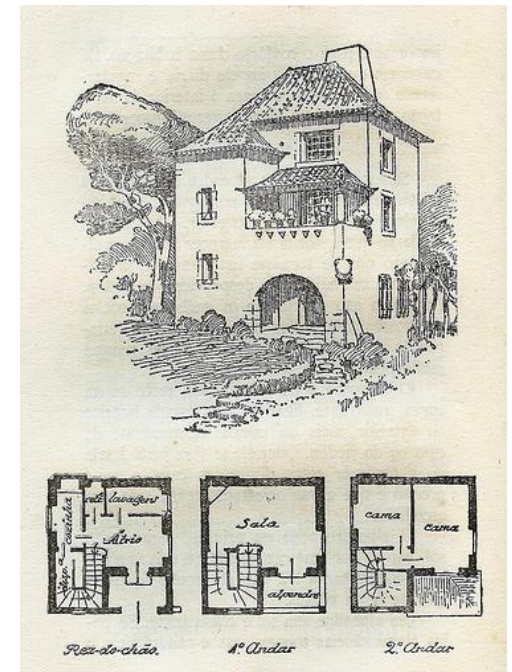
O evidente paralelo que este ensaio establece co concurso do *Hotel modelo* –no sentido de que ambos procuraron tipificar a arquitectura portuguesa– condicionaría naturalmente as respostas ao mesmo.

Publicadas en setembro, estas foron obxecto dunha innovadora exposición itinerante que percorrería as principais cidades do país. Lanzábanse así as premisas para unha nova filosofía hoteleira nunha acción de propaganda sen precedentes. Sen embargo, a pesar do impacto mediático da exposición, a iniciativa non tería o alcance real que se pretendía. Ironicamente, a escala do programa proposto por Lino da Silva para estes hoteis volvérase inviable para a súa aplicación no panorama rexional portugués.

Aínda dentro da campaña do *Noticias Ilustrado*, Sanches de Castro publicaba un artigo no que destacaba a acción do Padroado Nacional de Turismo español e presentaba ao Parador de Enrique II de Ciudad Rodrigo como unha *lección de turismo*. Comezaba por eloxiar o sentido de oportunidade e o valor estético da intervención urbana realizada. Transformada nun dos *máis lindos museos de España*, Ciudad Rodrigo apostaba pola posta en valor do seu patrimonio artístico e cultural como atracción turística. O exemplo máis paradigmático desta estratexia de turismo sería o seu parador. Situado no castelo de

o84. Proposta de Vasco Regaleira para *Hotel Modelo*.

o85. Ilustración de *casa portuguesa* por Raul Lino da Silva.

²²⁷ NEMESIO, V.; *Sítios e Pousadas*. Ministerio de Comunicación Social. Lisboa 1974. Páx.25-53.

²²⁸ Raul Lino da Silva (1879-1974) foi un arquitecto portugués apaixonado da arquitectura do renacemento e defensor da cultura como elemento vivo. Desempeñou cargos no Ministerio de Obras Públicas e foi superintendente dos Palacios Nacionais, ademais de membro fundador da Academia Nacional de Belas Artes. Defendeu a tradición na concepción das formas, afirmando que a arte e a arquitectura tamén eran un produto do home e para os homes, con historia, xenealoxía, características e funcionalidades propias do espazo e do tempo en que se insiren e da comunidade para a que son *producidas*.

²²⁹ LOBO, S.; *Op. cit.* Coimbra 2006. Páx.7-28.

Enrique II, *esa pequena pousada, modelo de hotel característico*, conxugaba os máis modernos requisitos da industria hoteleira coa localización privilexiada e o carácter histórico e monumental da antiga fortaleza²³⁰.

En xaneiro de 1936, aproveitando a celebración do *I Congreso Nacional de Turismo*, reivindicábase a necesidade do Estado de organizar o turismo nacional, xa que –segundo o relatorio referente ao ano anterior do Banco de Portugal– pasara a ser unha parcela activa na balanza económica do país. De xeito paralelo, propuxéronse unha serie de medidas institucionais orientadas á creación dun *organismo único central e directivo, de carácter administrativo e disposto das dotacións orzamentarias necesarias para poder realizar obra eficiente*, que debería funcionar a partir da presidencia do Consello Nacional de Turismo para permitir unha relación directa cos restantes servizos públicos. Sen embargo, o inicio da Guerra Civil a mediados de ano no país veciño supuxo a suspensión de todo o entusiasmo xerado á volta dos resultados do Congreso, estancando durante tres anos a actividade turística en Portugal²³¹.

Máis alá das cuestións de orde institucional, o Congreso tamén daba a oportunidade de que fosen discutidas novas propostas para o sector turístico. Entre elas, e en resposta á denuncia feita pola campaña de *Noticias Ilustrado*, Francisco de Lima presentaba un novo enfoque do turismo nacional coa fin de facelo accesible a toda aquela persoa interesada en coñecer as vastísimas riquezas do país. Baixo o título de *Pousadas* propoñía un novo tipo de instalación turística a medio camiño entre o *parador* e o *albergue* españois, nunha especie de versión reducida do *hotel modelo*.

*Esta organización das Pousadas ven resolver unha falta na nosa industria, aínda moi primitiva, do turismo e que se resume nunhas simples palabras: o confort sobrio e económico*²³².

Malia considerar as estruturas hoteleiras existentes –os *Palace*– como algo indispensable para o país coa fin de satisfacer unha demanda específica, De Lima deixaba patente que esta opción non interesaba á maioría dos turistas, aos de recursos máis escasos. De igual xeito, este tipo de establecementos só resultaban apropiados para uns puntos restrinxidos do país. E o que se pretendía con estea nova tipoloxía de aloxamentos era atraer viaxeiros a aqueles lugares que posuían

*(...) unha diversidade de admirables paisaxes, sitios históricos, de riqueza monumental, case descoñecida, que merecen e precisan de ser comprendidas na lista de excursións posibles, e que non o foron ata hoxe, por carecer de instalacións adecuadas, de coñecemento e de propaganda*²³³.

²³⁰ FIDALGO DE SOUSA VENDA, C.F.; *Op. cit.* Lisboa 2008. Páx.10-13.

²³¹ LOBO, S.; *Op. cit.* Coimbra 2006. Páx.7-28.

²³² DE LIMA, F.; "Pousadas", *I Congreso Nacional de Turismo*, IV Sección. Sociedade Nacional de Tipografía. Lisboa 1935. Páx.4-5.

Adaptado a cada unha das rexións onde sería inserido, este novo establecemento debería ter entre catro e dez habitacións e caracterizarse, tanto como fose posible, pola cultura rexional do lugar; non só no referente á construción –que debía prever dende o inicio de proxecto unha posterior ampliación–, senón tamén ao mobiliario –*imitacións de tipos portugueses rexionais*–.

Un aspecto destacable presentado por Francisco de Lima foi o feito de suscitar por primeira vez o aproveitamento de edificacións xa existentes para a implantación destes equipamentos.

*Podendo, máis case sempre difícil, aproveitar construcións antigas que teñan condicións de adaptabilidade ás esixencias actuais de confort e de vida, sen lles retirar a súa identidade ou deformalas*²³⁴.

A pesar do entusiasmo creado arredor do Congreso, o inicio da Guerra Civil española acabou por suspender tamén en Portugal calquera tipo de acción de carácter turístico ata 1939, ano no que António Tavares Ferro asumiu o cargo de presidente da Secretaría de Propaganda Nacional²³⁵ –creada no 1933–, e trasladándose os asuntos de turismo a este novo organismo.

As conmemoracións do VIII Centenario do Nacemento de Portugal –1143– e do III Centenario da Restauración da Independencia Portuguesa –1640–, celebradas no ano 1940 marcaron un punto de inflexión na actitude do Estado Novo ante o patrimonio arquitectónico nacional. Deixouse atrás unha política de restauración –*Era de Restauración*, 1926-1939–, e o interese orientouse cara unha actitude que contribuíse ao engrandecemento e consolidación dos ideais do novo réxime –*Era de Engrandecemento*, 1940-1945–.

Ata o momento a recuperación do patrimonio arquitectónico nacional levábase a cabo en tanto expresión privilexiada da identidade cultural do país que urxía redimensionar. A acción da *Dirección Xeral de Edifícios e Monumentos Nacionais*²³⁶ orientouse segundo criterios de validación histórica que determinaron a reparación integral de diversos monumentos no sentido do que se entendía ser a súa *beleza* e a súa *traza* primitivas. Este tipo de intervencións, inspirado nas ideas da *unidade*

²³³ DE LIMA, F.; Op. cit. Lisboa 1935. Páx.4-5.

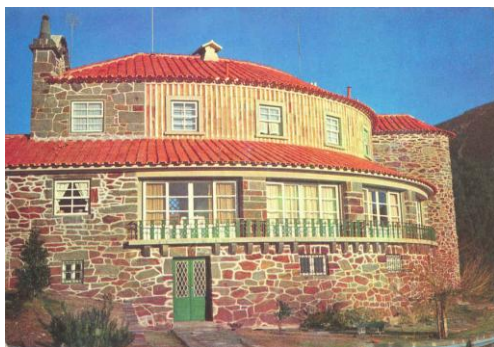
²³⁴ DE LIMA, F.; Op. cit. Lisboa 1935. Páx.4-5.

²³⁵ En 1945 cambiaría o seu nome polo de *Secretariado Nacional de Información* (SNI).

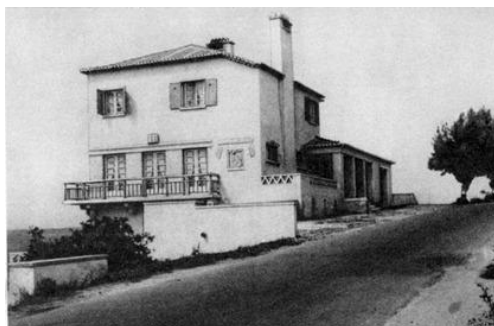
²³⁶ A *Dirección Xeral de Edifícios e Monumentos Nacionais* (DXEMN) foi unha entidade fundada no 1929 co obxectivo de reunir, nun único organismo, os servizos de obras dos edificios e monumentos nacionais e dos edificios particulares onde funcionaban servizos públicos. Ademais de establecer as competencias na elaboración e supervisión de proxectos de obras de reparación, restauración e conservación dos monumentos e palacios nacionais, esta Dirección Xeral debía formular preceptos técnicos e normas para o tratamento e conservación ou restauración de inmobles. Asemade, tamén desempeñaba un papel importante na promoción da cooperación entre o estado e as entidades propietarias de inmobles clasificados.

o86. Pousada de Santa Luzia en Elvas.

o87. Pousada de Marão cara ao 1970.

o88. Pousada de São Martinho en Alfeizerão cara ao 1950.

de estilo preconizadas por Viollet le Duc sería frecuente en Portugal ata a década dos sesenta, cando foron adoptados os principios de intervención patrimonial enunciados na Carta de Venecia.

Paralelamente á restauración destes monumentos por parte da Dirección Xeral, o Ministerio de Obras Públicas creaba unha serie de equipamentos públicos que confirmaban a adhesión a unha nova linguaxe arquitectónica que pretendía tamén transmitir un sinal de modernización. Baixo a dirección de Duarte Pacheco, na capital lisboeta aparecían o Instituto Superior Técnico –1927-1941–, o Instituto Nacional de Estatística –1931-1935–, o Pavillón de Radio do Instituto de Oncoloxía –1927-1941– ou a Casa da Moeda –1933-1941–²³⁷.

Por outra banda, unha vez transferidas as competencias turísticas á Secretaría de Propaganda Nacional no 1939, o seu presidente lanzaba un primeiro desafío ante o feito de que as unidades hoteleiras quedaran baixo a súa tutela. A idea era reconverter unha antiga pensión en Óbidos nun *prototipo experimental* da imaxe das pousadas nacionais. Inaugurada o 16 de agosto do ano seguinte, a *Pousada do Lidador* era a expresión dunha *veracidade rexional* que procuraba unir a arte popular – nas súas vertentes arquitectónica e ornamental– cun renovado concepto de confort. Produto dunha estrutura visual que a Secretaría reclamaba como seu, o *sentir portugués de 1940* presentábase coma un estilo nacional propio, como unha linguaxe que atoparía a súa máxima expresión nas pousadas²³⁸.

De xeito paralelo anunciábase oficialmente a construción das cinco primeiras pousadas rexionais previstas polo *Plan de Realizacións do Dobre Centenario de 1940*. Adscritas ao Ministerio de Obras Públicas, foron encargadas aos arquitectos Miguel Jacobetty Rosa e Rogério de Azevedo, distribuíndose os proxectos segundo rexións. Así as pousadas de Elvas (o86) (1942) e de Sao Brás de Aportel (1944) serían entregadas ao primeiro; en tanto que as de Marão (o87) (1942) e do Serém (1942) ao segundo. Excepcionalmente, Veloso Reis Camelo recibiría o encargo de realizar o proxecto para a Pousada de Alfeizerão (o88) (1943)²³⁹.

O Plan presentábase como un proxecto innovador na medida en que trazaba unha estratexia a nivel nacional, un pouco similar á dos paradores e albergues españois. Ademais de elixir e promover diferentes puntos de interese turístico, dotándollos de pequenas unidades hoteleiras, pretendía *acurtar distancias* a nivel nacional e internacional, facilitando os desprazamentos por

²³⁷ Duarte Pacheco responde a un dos binomios máis importantes do Estado Novo: modernidade versus tradición. Á par que o desenvolvemento do sector de obras públicas e infraestruturas –símbolo de cambio e progreso–, buscaba levar a cabo a tarefa de conservación do patrimonio arquitectónico nacional. Facíao como unha das principais apostas culturais e ideolóxicas do réxime, crendo na importancia do pasado histórico para o establecemento da identidade nacional.

²³⁸ LOBO, S.; *Op. cit.* Coimbra 2006. Páx.29-51.

²³⁹ FIDALGO DE SOUSA VENDA, C.F.; *Op. cit.* Lisboa 2008. Páx.13-15.

todo o país. Se, por exemplo, a pousada de Elvas servía ao principal itinerario con España por Sevilla ata Madrid, a de Serém facía por Salamanca.

Ambicionando responder ás necesidades reais do país, buscábase construír unha estrutura coherente e racional, apoiándose nun axuste programático efectuado entre a vivenda propia e o gran hotel, nun modelo ao estilo da *casa portuguesa*, facilitado polo programa e pola escala dos proxectos. Tratábase de *crear en cada pousada, coa súa orixinalidade e as características propias de cada rexión, unha atmosfera caseira e sen luxos, un ambiente tranquilo, familiar e portugués*²⁴⁰.

Nestas primeiras unidades de carácter rexional e rural, a *casa portuguesa* reflectíase nunha serie de formalismos construtivos pero tamén no *espírito do lugar*. Os arquitectos víronse obrigados a refuxiarse nun rexionalismo superficial coa fin de cumprir co *gusto portugués* esixido pola Secretaría de Propaganda Nacional, pero que só camuflaba unha clara linguaxe modernista. Mentres os proxectos de Jacobetty se traducían en volumes puros, cilíndricos ou prismáticos, escondidos baixo aleiros, soportais, pérgolas e azulexos; os de Rogério de Azevedo, reflectían un dinamismo volumétrico revestido de granito, rematados con cubertas de tella, alpendres e portadas. A pesar das diferenzas entre os proxectos de ambas áreas, esta serie inicial de pousadas caracterizouse pola escala doméstica, pola común distribución do programa no edificio e polo concepto de comedor panorámico, que fai posible unir a paisaxe ao gusto pola gastronomía.

No ano 1948 tivo lugar a celebración do *I Congreso Nacional de Arquitectura* baixo o patrocinio oficial do Estado. Este evento marcaba a reconquista da liberdade de expresión dos arquitectos portugueses e constituía a primeira vez que estes profesionais se reunían e reivindicaban a arquitectura moderna e a solución do problema da vivenda. Ao mesmo tempo que se discutían as condicións en que se exercía a profesión, buscábase resposta ao carácter *tradicional* que a arquitectura asumía en Portugal e ás imposicións estilísticas impostas por orde oficial. Os anos seguintes caracterizáronse polo racionalismo da *Carta de Atenas* e polo expresionismo da arquitectura brasileira. Os principios modernos acabáronse difundindo nun contexto cultural fortemente marcado pola tradición; e introducíronse premisas modernas coa valoración de cuestións como o contexto, o significado do sitio e a importancia dos materiais naturais e dos métodos ancestrais.

No ano 1954 o cargo de presidente do Ministerio das Obras Públicas foi asumido polo antigo director do Laboratorio Nacional de Enxeñaría Civil (LNEC), o enxeñeiro Eduardo de Arantes e Oliveira, cuxa *capacidade de actualización e ampla cultura contribuíu á apertura do réxime ás potencialidades da arquitectura moderna*. Á par do recoñecemento da necesidade

²⁴⁰ Decreto Lei número 31.259, I Serie, 9 de maio de 1941.

da investigación técnica como modo de evolución do país, a produción arquitectónica atopaba as bases necesarias para *afirmar o carácter inevitable do facer moderno marcando os anos cincuenta como anos de rotura pero tamén de bisagra*²⁴¹.

Foi nesta década cando a arquitectura portuguesa se atopaba dividida entre os seguidores da estética defendida polo réxime e os discípulos do funcionalismo de carácter moderno, sobresaían as propostas de Keil do Amaral. Este arquitecto lisboeta defendía unha perspectiva de traballo racional aliada a unha linguaxe sinxela e equilibrada, inspirada na tradición popular. Buscando reanudar a discusión da *casa portuguesa* lanzada por Raul Lino, propoñía a

(...) *realización dunha investigación seria sobre a arquitectura popular, como camiño para a busca dunha arquitectura auténtica afastada dos eclecticismos e dos estilos, mergullándose nas propias raíces, [buscando entón] na auténtica cultura portuguesa a inspiración para a humanización da arquitectura*²⁴².

Nesta procura, e aínda baixo a influencia do congreso, iniciouse no 1956 a *Enquisa sobre Arquitectura Rexional Portuguesa*, que remataría cinco anos despois co libro *Arquitectura Popular en Portugal*. Este traballo, froito dunha intensa investigación por parte dos dezaioito arquitectos implicados no proxecto, tiña como obxectivo conciliar a modernidade coa tradición rural mediante un estudo en profundidade desta última, incluíndo unha perspectiva morfolóxica e antropolóxica da mesma. A pesar de ser apoiado polo Goberno e de supoñer para este unha oportunidade de fundamentar unha arquitectura nacionalista, para os arquitectos a enquisa desempeñaba un papel moi distinto. Pretendía desmitificar o concepto de *casa portuguesa* amosando a diversidade da arquitectura tradicional e da súa estrutural racionalidade, ben como forma de xustificar a coherencia de vocabulario moderno, ben como punto de partida para unha acción máis informada sobre as necesidades reais do contexto portugués. En vez de demostrar que existía só un estilo xenuinamente portugués, a investigación concluía que existían tantos estilos como rexións, redescubriendo as relacións entre a arquitectura, o territorio e os homes. A enquisa, máis ala de supoñer para os arquitectos o punto final dos dogmas nacionalistas defendidos durante anos polo réxime, anunciaba unha década de discrepancias sobre o que debería constituír a relación entre a tradición e a modernidade²⁴³.

Foi neste contexto no que se desenrolou a segunda serie de pousadas. Tras unha reformulación do programa anterior, xa non se pretendía fixar ou establecer estereotipos senón buscar e explorar un novo concepto de pousada. Mentres os primeiros establecementos foran deseñados como puntos de paso nos itinerarios principais, os segundos centraríanse na idea de

²⁴¹ LOBO, S.; *Op. cit.* Coimbra 2006. Páx.51-92.

²⁴² FIDALGO DE SOUSA VENDA, C.F.; *Op. cit.* Lisboa 2008. Páx.16-23.

²⁴³ LOBO, S.; *Op. cit.* Coimbra 2006. Páx.51-92.

*(...) establecer un diálogo entre a modernidade e a tradición, articulando unha relación máis sensible co sitio e co espírito do lugar e promovendo espazos de permanencia que sedimentasen un turismo de carácter local*²⁴⁴.

Para a realización dos quince novos proxectos, o Estado contratou a arquitectos da chamada *xeración moderna* –profesionais nados nos anos vinte–. Este acto foi visto como un desexo de actualización por parte do réxime, a pesar de manter o *marco legal que sinalaba concretamente a necesidade das pousadas polo seu estilo e cor local*, e que se integrasen *na medida do posible, no pintoresco das rexións*²⁴⁵. Denotábase a nivel institucional unha apertura cara á adopción dunha expresión contemporánea para o novo programa de pousadas, as cales acabarían por oscilar

*(...) entre a afirmación racionalista moderna e o cuestionamento do propio estilo internacional no seo dos profesionais (...), que acabará por desenvolver propostas que marcarán a evolución da arquitectura moderna portuguesa*²⁴⁶.

As novas pousadas responderon a dúas solucións diferentes en función da súa relación coa contorna. Por unha banda estaban as denominadas *rexionais* e que continuaban coa liña das anteriores; e pola outra, atopábanse as pousadas asociadas a unha compoñente marítima ou fluvial, que se unían ao aproveitamento hidrográfico desencadeado no inicio dos anos cincuenta ao longo da costa lusa.

De acordo co I Plan de Fomento, a *Unión Eléctrica Portuguesa*²⁴⁷ iniciaba unha campaña de aproveitamento dos recursos hidráulicos do país. Apostando polo amplo potencial enerxético que ofrecían os ríos nacionais, construíría varios encoros en puntos estratéxicos da rede hidrográfica portuguesa. Estes proxectos orixinaron diversas colaboracións entre enxeñeiros e arquitectos. A través de accións de dinamización dos encoros, construíronse novas pousadas e adaptáronse antigas vivendas de obreiros e enxeñeiros. Algunhas destas intervencións estaban a cargo da Dirección Xeral de Edificios e Monumentos Nacionais, como é o caso do encoro do Castelo de Bode –Pousada de São Pedro, 1954–; o de Miranda do Douro –Pousada de Santa Catarina (o89), 1962–; o de Caniçada –Pousada de São Bento, 1968–; o de Santa Clara a Vella –Pousada de Santa Clara, 1971– e o do Torrão –Pousada do Vale do Gaio, 1977–.

²⁴⁴ FIDALGO DE SOUSA VENDA, C.F.; *Op. cit.* Lisboa 2008. Páx.16-23.

²⁴⁵ LOBO, S.; *Op. cit.* Coimbra 2006. Páx.51-92.

²⁴⁶ FIDALGO DE SOUSA VENDA, C.F.; *Op. cit.* Lisboa 2008. Páx.16-23.

²⁴⁷ A Unión Eléctrica Portuguesa (UEP) xorde á raíz da constitución en 1947 da Compañía Nacional de Electricidade (CNE) co obxectivo establecer e explotar as liñas de transporte e subestacións destinadas á subministración de enerxía eléctrica aos concesionarios de gran distribución –industrias electroquímicas, electrometalúrxicas, etc...–.

o89. Pousada de Santa Catarina.

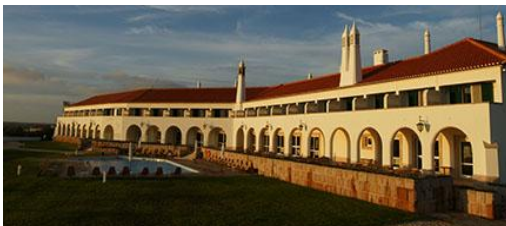
090. Pousada de São Pedro - Castelo de Boade.

091. Pousada de São Bento en Caniçada, Vieira do Minho.

092. Pousada de Vale do Gaio en Torrão.

093. Pousada do Infante en Sagres.

Agás a de Santa Catarina –construída partindo de cero por encargo da Hidroeléctrica do Douro–, estas edificacións acabarían por dar continuidade á serie anterior, no sentido en que ofrecían un ámbito doméstico. Con todo, tiñan a particularidade de presentar un programa algo máis complexo pola súa especificidade, derivada dunha nova política de turismo. Ao mesmo tempo que conseguían un maior número de habitacións, procuraban unha aproximación a unha vivencia doméstica a través da introdución dun novo concepto, o de *sala de estar*; que ademais de conferir un novo carácter, permitía unha nova organización espacial.

A pesar da indefinición entre o tradicional e o moderno, facíase patente o crecente intento por parte dos arquitectos de ir abrindo camiño cara ao modernismo. Na Pousada de São Pedro (090), inaugurada no 1954, o arquitecto optou por manterse fiel á temática da *casa portuguesa* a través dunha imaxe rexionalista. Sen embargo, xa introducía certas innovacións mediante unha distribución espacial máis dinámica que antevía unha correspondencia forma-función. A Pousada de São Bento (091) caracterizábase por manterse fiel a unha estrutura orixinal que xogaba co granito e coa madeira co fin de establecer unha relación máis natural co sitio. Esta estrutura foi traballada a partir dunha nova lóxica de organización que optaba por destacar –por primeira vez– a sala de estar en detrimento do comedor.

Se na Pousada de Santa Clara, o arquitecto Chorão Ramalho apostaba por unha planta en malla hexagonal que empregaba o módulo das habitacións para definir a escala do edificio; na Pousada do Vale do Gaio (092) mostraba unha gran complicidade entre a adaptación da estrutura existente –onde funcionaban as zonas de servizos e o comedor– e o novo corpo da pousada, que acollía os seis cuartos e a sala de estar. Resultante da adaptación dun antigo refuxio de cazadores, foille engadido un corpo de características asumidamente puristas que acabou por conferirlle á pousada unha marcada horizontalidade.

Paralela a esta vertente, apostouse tamén polos recursos turísticos na costa portuguesa a través dunha serie de catro pousadas que complementaban a ruta entre o norte e o sur: Aveiro, Nazaré, Portinho da Arrábida e Sagres. Integrada nas conmemoracións do *V Centenario da morte do Infante don Henrique*, foi a Pousada do Infante en Sagres (093) –inaugurada no 1960– a que concretou esta idea, asumindo un papel moi importante para o Réxime. O Ministerio de Obras Públicas, coa intención de controlar o proceso de deseño e realización da pousada, convidou a un antigo colaborador, o arquitecto Jorge Segurado.

Os problemas na concretización das pousadas xurdiron cando os proxectos das mesmas comezaron a ser realizados por arquitectos máis novos, resultando moi patentes as discrepancias dos mesmos co Réxime. Cabe destacar o caso da Pousada da Nazaré, de Jervis d'Athougua. Malia ter aprobado o proxecto pola Dirección Xeral de Edificios e Monumentos Nacionais, foi inviabilizado pola Secretaría Nacional de Información por non se *integrar na medida do posible no pintoresco das rexións*.

Proxecto verdadeiramente racionalista, propuña un volume horizontal na parte superior dunha escarpa, resaltando deste xeito a *extrema pureza e regularidade de toda a composición*²⁴⁸. Tampouco o proxecto da Pousada da Arrábida de Chorão Ramalho sería concretado. A pesar de si ser aprobado pola Secretaría no ano 1958, non se puido materializar debido á inexistencia de abastecemento de auga e luz na zona da Serra da Arrábida.

Así, das catro pousadas previstas, só dúas foron executadas, mais en situacións moi distintas. Por unha banda, en Sagres, Jorge Segurado avanzaba cunha linguaxe caracterizada por un sentido histórico-celebrativo imposto polo Estado Novo, e asumindo a carga simbólica do lugar. Pola outra banda, o arquitecto Alberto Cruz dispoñía en Aveiro dun escenario diferente e bastante máis libre, permitíndoselle apostar pola integración dos materiais tradicionais nunha linguaxe de características modernas (o94). De feito, este proxecto, a pesar de ser contemporáneo ao de Sagres –que representaba un claro retroceso na política das pousadas–, anunciaba xa as reflexións que se habían de facer na serie de pousadas sucesoras, *as rexionais*.

Influenciadas polo contacto cunha *nova* arquitectura popular revelada pola enquisa de 1956 e pola reflexión crítica da nova xeración de arquitectos, este ciclo de pousadas caracterizouse pola busca de referencias locais e pola contextualización que acabaría por dar lugar ás explotacións organicistas e rexionalistas críticas. Isto crearía algunha resistencia por parte dun réxime que non se encontraba disposto a renunciar aínda á súa estética oficial, *atopando* algúns inconvenientes aos proxectos presentados²⁴⁹. De feito, das oito pousadas previstas só seis serían construídas; e algunhas durante longos períodos de tempo e con significativos cambios no proxecto inicial. Citamos, por exemplo, o caso da Pousada de Santa Bárbara en Póvoa das Quartas (o95), de Manuel Tainha, que a pesar de realizarse o primeiro proxecto no ano 1955, a súa inauguración non sería ata o 1971.

Mentres estas pousadas seguían un camiño que non era o oficial, a revista *Arquitectura* desempeñaba un papel de extrema importancia na divulgación do traballo moderno que se pretendía desenvolver nestas unidades hoteleiras. Os proxectos presentados testemuñaban os primeiros indicios da concreción dunha etapa decisiva na evolución da arquitectura portuguesa e entre eles encontrábanse as pousadas para Oliveira do Hospital (o96), de Manuel Tainha; para Valença do Miño (o97), de João Andresen; para Portela da Gardunha, de Francisco Blasco; e para Vilar Famoso, de Teotónio Pereira²⁵⁰.

o94. Pousada da Torreira - Murtosa na ría de Aveiro.

o95. Pousada de Santa Bárbara en Póvoa das Quartas.

o96. Pousada de Vila Pouca da Beira, sobre o antigo convento do Desagravo en Oliveira do Hospital.

o97. Pousada de Valença do Minho, sobre a antiga fortaleza de São Teotónio.

²⁴⁸ LOBO, S.; *Op. cit.* Coimbra 2006. Páx.51-92.

²⁴⁹ FIDALGO DE SOUSA VENDA, C.F.; *Op. cit.* Lisboa 2008. Páx.16-23.

²⁵⁰ As pousadas para Portela da Gardunha e para Vilar Famoso non chegaron a ser construídas.

LOBO, S.; *Op. cit.* Coimbra 2006. Páx.51-92.

Estas pousadas procuraban un equilibrio natural co medio paisaxístico onde se inserían, buscando a mellor exposición solar e a distribución funcional máis idónea para un programa complexo. Tampouco descoidaban a escala humana do proxecto, buscando sempre o confort para o hóspede. Como sinalaba a revista *Arquitectura*, a pesar de que estes proxectos se situaban en rexións e paisaxes distintas, todas elas tiñan en común o feito de procurar integrarse no

*(...) ambiente preexistente, tanto a nivel interno –na busca de ángulos panorámicos máis ricos, na distribución e tratamento das diferentes zonas, etc...–; como dende o punto de vista externo –na agrupación de volumes e espazos, no emprego de técnicas xa historicamente probadas, nas relacións da obra co medio que se reflicte nela pola orografía, no clima ou na xeografía humana–; asumindo unha nova postura ante o territorio*²⁵¹.

Os proxectos destes arquitectos modernos tiñan que ver co sentimento de conexión coa terra e coa tradición das cousas comúns, cos valores da paisaxe que os emocionaban e co home que se funde coa paisaxe²⁵².

Era necesario que as construcións casasen intimamente coa paisaxe e que se confundisen coa arquitectura da rexión. Procurábase que o *aspecto plástico da obra estivera de acordo cos principios dunha arquitectura dos nosos días, se integrase non só no lugar senón tamén nas características das construcións* da rexión, conciliando o uso de materiais e procesos de construción vernaculares cunha expresión de cariz moderno²⁵³.

Así os arquitectos comezaron a debater o concepto da pousada rexional, encarando agora a cuestión máis en termos de escala e intimidade do ambiente. Tomaban a paisaxe –sempre presente– como un elemento de valorización do espazo interior creando espazos de gran amplitude visual ou proxectando patios ou pequenos xardíns que posibilitasen zonas de maior recollemento.

De xeito paralelo á construción de pousadas de raíz, a Dirección Xeral de Edificios e Monumentos Nacionais actuaba en monumentos para convertelos en pousadas. Se as primeiras adaptacións –dende mediados do século XX– xurdían da necesidade de asignar unha utilidade práctica ao vasto patrimonio restaurado no ámbito do programa de Obras Públicas do Estado Novo, as pousadas recentes *reflectían a ampliación da noción de patrimonio e o acentuar dunha perspectiva cultural distanciada en relación coa historia, estimulada polas convencións internacionais, dende a Carta de Venecia*²⁵⁴.

²⁵¹ FIDALGO DE SOUSA VENDA, C.F.; *Op. cit.* Lisboa 2008. Páx.16-23.

²⁵² NEMESIO, V.; *Op. cit.* Lisboa 1974. Páx.55-62.

²⁵³ ANDRESEN, J.; “Quatro Novas pousadas”, *Arquitectura*, Serie terceira, número 62. Lisboa 1958. Páx.11-16.

²⁵⁴ FIDALGO DE SOUSA VENDA, C.F.; *Op. cit.* Lisboa 2008. Páx.23-28.

As primeiras intervencións deste xénero no patrimonio luso non xurdiron dentro dunha estratexia máis ampla, como no caso dos paradores españois durante os anos trinta. Lembremos que os establecementos españois xurdiron á raíz dunha política de monetización dos recursos patrimoniais e paisaxísticos do país que permitía a salvagarda e a restauración dos monumentos, ademais da súa conservación, ao lles asignar un novo uso. Pola contra, en Portugal, as primeiras adaptacións xurdiron como intervencións a posteriori en edificios acabados de restaurar.

O castelo de Óbidos foi o primeiro caso deste tipo no país –ano 1950–. No que foi máis tarde a Pousada de Óbidos (o98) denotouse a necesidade e a preocupación de facer que o edificio unha vez restaurado non estivese de novo á mercé do tempo, inutilizado. E así xurdiu a idea de aproveitar os edificios, por unha banda como pousadas e pola outra para atraer ao lugar o maior número posible de visitantes.

*E como en certo momento, cando as obras ordenadas na fortaleza xa se atopaban case na súa fase final, ocorreuse a idea de aproveitar ese notable edificio –de antemán condenado a permanecer baleiro e inútil, en canto non fose posible transformalo nun museo rexional ou noutro establecemento análogo– para instalación dunha pousada que atraese alí maior número de visitantes nacionais e estranxeiros, con manifesta vantaxe do monumento e ata do País (...). Espiñoso aínda, o problema pode ser solucionado (...) sen risco de danar (...) de calquera xeito o significado histórico do edificio. Na realidade, todo se resumiu, case, a unha cautelosa e proporcionada subdivisión do espazo habitable en todos os andares, a diversas disposicións favorables á creación dun adecuado ambiente doméstico, e a certas obras interiores, manifestamente inofensiva, destinadas a conciliar coa rudeza das construcións arcaicas as vulgares susceptibilidades dos homes da actualidade*²⁵⁵.

Inseridas nun contexto político que defendía a exaltación da patria, as intervencións no patrimonio tiñan como obxectivo a conservación e posta en valor do mesmo. Pero tamén debían reflectir a ideoloxía evocativa do monumento como reflexo da nación, superpoñendo, deste xeito, a integridade física e espiritual ao aspecto funcional do programa. O resultado resumíase case sempre nunha arquitectura de interiores (o99).

Este tipo de actuacións foi común ata finais dos anos setenta. Foron sobre todo intervencións de carácter urxente, dado o importante grao de degradación dos inmobles e a inexistencia dun soporte teórico consistente. A maioría consistiron en traballos de consolidación e restitución, quedando a adaptación reducida a unha mera compartimentación e organización racional dos espazos resultantes.

o98. Patio da Pousada de Óbidos.

o99. Vista dunha das habitacións da Pousada de Óbidos.

²⁵⁵ VV.AA.; “Castelo de Óbidos”, *Boletim da Direcção-Geral dos Edifícios e Monumentos Nacionais*, número 68-69. Lisboa 1952.

100. Pousada de Évora no antigo convento de São João Evangelista ou dos Lóios.

101. Vista parcial do restaurante da Pousada dos Lóios.

102. Pousada de Don Diniz en Vila Nova de Cerveira.

A pesar do carácter ideolóxico do réxime, nas pousadas de Óbidos e dos Lóios (100) (Évora, 1965) xa se intuían novos conceptos e lóxicas de actuación que mostraban certo cambio de mentalidade por parte do Estado Novo²⁵⁶.

*O vello edificio conventual posuía, en verdade, un esquema que permitiu un aproveitamento racional, sen que, deste xeito, resultasen inconvenientes para o seu intrínseco valor arquitectónico e artístico. É evidente que a adaptación pola que pasou o monumento, obrigou a pequenas alteracións e axustes de variadas zonas, visto que a unha nova función do edificio deberían corresponder, tamén, novas necesidades e implicacións. Sen embargo, permaneceron totalmente intactos non só o seu valor espiritual, senón tamén aqueles elementos arquitectónicos que (...) unha vez que, pola analoxía de funcións, era posible mantelos como expresión propia [101], integrándollos lóxicamente na planimetría da Pousada*²⁵⁷.

Atopándose a Dirección Xeral de Edifícios e Monumentos Nacionais nunha situación de renovación, a *Carta de Venecia* acabou por desempeñar un papel moi importante na súa actitude con respecto ás pousadas. Ademais de estimular a reflexión e o debate sobre os conceptos de intervención no patrimonio, a Carta potenciou un progresivo interese polos centros históricos como factores importantes de identidade local e como catalizadores da invención de novos espazos urbanos. Estes aspectos foron recollidos nas novas pousadas da Dirección Xeral.

A Pousada de Don Diniz (102) –Vila Nova de Cerveira, 1982– foi o primeiro exemplo de reconversión en pousada dun conxunto habitacional nun centro histórico. As posturas adoptadas nesta intervención anunciaban un cambio na política das pousadas oficiais. Aparecía un novo tipo de *culto* ao patrimonio histórico, no que a cultura deixaba de ser tratada como unha realización persoal para ser tomada como unha industria.

*Símbolos dunha memoria e identidade colectivas, a gradual extensión –tipolóxica, cronolóxica e xeográfica– dos bens patrimoniais foi acompañada polo crecemento gradual do seu público, traducindo no desenvolvemento dunha sociedade de lecer e do seu correlativo turismo cultural, dito de masas*²⁵⁸.

Esta nova situación de *culto* ao patrimonio histórico acabou por esixir un redimensionamento da política de intervención. Entendido agora como *produto cultural*, o Estado foi o primeiro en explotar esta situación. Deste xeito centraría os seus

²⁵⁶ Na Pousada de Óbidos estaba a clasificación do castelo e da propia vila histórica como monumento nacional. En canto á Pousada dos Lóios, estaban presentes as preocupacións por diferenciar a intervención nova da estrutura antiga do convento, coa fin de non alterar o carácter da edificación restaurada.

²⁵⁷ VV.AA.; "Convento dos Lóios, Évora. Adaptação a Pousada", *Boletim da Direcção-Geral dos Edifícios e Monumentos Nacionais*, número 119. Lisboa 1965.

²⁵⁸ LOBO, S.; *Op. cit.* Coimbra 2006. Páx.93-126.

esforzos na reconversión e adaptación de edificios de interese patrimonial ou daqueles situados en centros históricos. Como exemplos, citamos a Pousada da Nossa Senhora da Oliveira (103) –Guimarães, 1979–, a Pousada de Barão de Forrester (104) –Alijó, 1983–, e a Pousada de Mestre Afonso Domingues –Batalha, 1985–. En consecuencia, a inversión en pousadas de nova construción foise abandonando gradualmente.

Por outra banda, pretendendo dar resposta a estes intereses específicos da industria do turismo, e fronte á crecente importancia do mesmo no contexto nacional, no ano 1979 creouse a *Empresa Nacional de Turismo* –ENATUR–. Esta nova entidade era entendida como

*(...) unha empresa pública, con autonomía administrativa e financeira, a fin de poder chegar a ser xestionada segundo principios que perseguisen obter a economicidade óptima (...) nun dominio no que a capacidade de manobra e a permanente adaptación a novas situacións crece con maior agudeza*²⁵⁹.

Este organismo sería o responsable da reestruturación, racionalización e explotación das unidades hoteleiras que se atopaban baixo o poder do goberno; e os inmobles que non se inclúen na categoría de monumentos nacionais ou de inmobles clasificados deberían ser integrados no seu patrimonio²⁶⁰.

As pousadas oficiais quedaban repartidas así entre a Dirección Xeral de Edifícios e Monumentos Nacionais e a Empresa Nacional de Turismo. Esta situación normalizárase co Decreto Lei de 1984²⁶¹, o cal delegaba a explotación das pousadas en ENATUR. Sen embargo, a clasificación das mesmas era competencia da Dirección Xeral de Turismo, que podía incluír nesta categoría tanto

*(...) establecementos instalados en inmobles cualificados polas entidades competentes como monumentos nacionais ou de interese público, [como] establecementos hostaleiros instalados en edificios que dispoñan de limitada capacidade de aloxamento e que obedezan, ou ben en traza arquitectónica ou ben en materiais, ás características locais e se sitúen fóra de zonas turísticas dotadas de suficiente apoio hostaleiro*²⁶².

103. Pousada da Nossa Senhora da Oliveira en Guimarães.

104. Pousada de Barão de Forrester en Alijó.

²⁵⁹ Decreto Lei 662/76, *Diário da Republica*, Serie I, número 181, 4 de agosto de 1979.

²⁶⁰ Tódolos monumentos nacionais ou inmobles clasificados afectos á explotación de establecementos hoteleiros estarían ao coidado da Dirección Xeral de Edifícios e Monumentos Nacionais.

²⁶¹ Decreto Lei 207/84, *Diário da Republica*, Serie I, número 145, 25 de xuño de 1984.

²⁶² Decreto Lei 157/86, *Diário da Republica*, Serie I, número 143, 25 de xuño de 1986.

E se a década dos oitenta caracterizouse como a década das pousadas en centros históricos, a dos noventa faríao como a década das pousadas en monumentos.

Paradigma dunha concepción dinámica e integrada do patrimonio, a intervención de Fernando Távora na Pousada de Santa Marinha da Costa (105) –Guimarães, 1985– sustentou posteriores actuacións en monumentos históricos.

*Porque, máis que seguir convencións e principios que poderían quebrar á luz de novos conceptos, o que se ten en conta, en Guimarães, é a propia relación da obra coa vida, esta intervención é produto do patrimonio da súa época, constituíndo ela mesma doutrina*²⁶³.

Amosábase un claro respecto polas diversas épocas de construción do monumento, sendo estas empregadas polo arquitecto como propia materia do proxecto:

Cando foi decidida a adaptación a pousada do Convento de Santa Marinha da Costa o edificio encontrábase en progresivo estado de degradación, consecuencia dunha longa variedade de usos a partir de 1834 e, en período recente, do abandono da súa utilización. Máis (...), pode dicirse que a súa estrutura fundamental se mantiña intacta, tal como a deixaran as últimas grandes obras dos séculos XVII-XVIII (...). O estudo inicial da Pousada de Santa Marinha restrinxíase ao aproveitamento do volume construído existente mais, verificada a súa baixa rendibilidade no que se refería ao número de cuartos que tal criterio comportaba e, por outra banda, a imposibilidade da creación de máis habitacións por medo á destrución da calidade espacial do edificio, foi decidida a construción dun corpo novo no sentido de aumentar a súa capacidade de aloxamento [106] (...).

O criterio xeral adoptado no Proxecto da Pousada (...) foi o de continuar innovando, isto é, o de contribuír ao proseguir da xa longa vida do vello edificio, conservando e reafirmando os seus espazos máis significativos ou creando espazos de calidade resultantes de novos condicionamentos programáticos.

Pretendeuse aquí un diálogo, afirmando máis as semellanzas e a continuidade que cultivando a diferenza e a rotura. Tal diálogo constituíu un método por medio do cal se sintetizaron as dúas vertentes complementarias a considerar na recuperación dunha preexistencia: o coñecemento rigoroso da súa evolución e dos seus valores

105. Pousada de Santa Marinha da Costa nun antigo convento agostiño en Guimarães.

106. Corpo de nova construción para a ampliación da Pousada de Santa Marinha en Guimarães.

²⁶³ LOBO, S.; Op. cit. Coimbra 2006. Páx.127-152.

(...), e unha concepción creativa na avaliación deses valores e na elaboración do proceso da súa transformación²⁶⁴.

A singularidade da postura de Távora –Premio Nacional de Arquitectura de 1987 por esta obra– viría lexitimar a consecución dun novo *Plan Nacional de Pousadas de Turismo* –1989–. Agora as intervencións terían vinculados os proxectos á aprobación do *Instituto Português do Património Arquitectónico* e a xestión das obras á fiscalización da Dirección Xeral.

Na continuidade desta experiencia primordial, xurdiron –xa nos anos noventa– as chamadas *tres fillas* de Santa Mariña: as pousadas de Flor da Rosa (107), de Carrilho da Graça; a de Nossa Senhora da Assunção (108), de Paulo dos Santos; e a de Santa María do Bouro (109), de Souto de Moura. Neste contexto, as intervencións estaban maioritariamente proxectadas por arquitectos de renome, en canto a sinónimo dunha arquitectura de calidade; polo que se agardaba a formulación dunha estratexia de reutilización e recualificación do patrimonio construído.

No primeiro dos casos, inaugurado o 24 de xullo de 1995,

(...) o obxectivo do proxecto é intensificar a posibilidade de visita do edificio existente, privatizándollo e ocupándollo o menos posible, reléndollo e abríndollo a novas lecturas ...²⁶⁵

E no segundo, con data de inauguración do primeiro de decembro de 1996, pretendíase:

(...) sen alterar o protagonismo da estrutura existente –que mantén case intactas as súas presentes calidades especiais– pola adición dunha nova ala de peche, a proposta reconece –se quizais non reforza– a implícita autonomía formal do existente xerando regras propias²⁶⁶.

Se nos exemplos anteriores podía establecer de formas distintas unha filiación con Guimarães: lugar contemplado e de contemplación como chave dos proxectos; en Santa María do Bouro –inaugurada o 1 de marzo de 1997– avanzábase cara unha nova concepción do *restauro* dun monumento.

Souto de Moura abstívose dunha *interpretación e recoñecemento do carácter* da preexistencia. O que propuxo foi fixar a súa imaxe de ruína (110).

107. Pousada de Flor da Rosa en Crato.

108. Pousada da Nossa Senhora da Assunção en Arraiolos.

109. Pousada de Santa María do Bouro en Amares.

110. Detalle da imaxe de ruína na Pousada de Santa María do Bouro.

²⁶⁴ VV.AA.; "Pousada de Santa Marinha, Guimarães", *Boletim da Direcção-Geral dos Edifícios e Monumentos Nacionais*, número 130. Lisboa 1985.

²⁶⁵ LOBO, S.; *Op. cit.* Coimbra 2006. Páx.127-153.

²⁶⁶ FERNANDES, J.M.; *Op. cit.* Lisboa 1999. Páx.159-177.

111. Maqueta para o proxecto de rehabilitación para a Pousada de Santa María do Bouro.

112. Pousada do Castelo de Alvito.

113. Pousada de Don João IV en Vila Viçosa.

O proxecto tenta adaptar, ou mellor, servirse das pedras dispoñibles para construír un novo edificio. Trátase dunha nova construción, e non dun restauro, onde interveñen varios testemuños. Para o proxecto, as ruínas son máis importantes que o convento, xa que son material dispoñible, aberto, manipulable, tal como o edificio o foi durante a historia. Non pretendemos con esta actitude construír unha excepción, procurando a orixinalidade dun manifesto, mais si cumprir unha das poucas regras da arquitectura que aínda permanecen.

Durante o proxecto, o deseño tentou encontrar lucidez entre forma e programa [111]. Perante dúas hipóteses, optamos por recusar a consolidación pura e simple da ruína para uso contemplativo, apostando por inxectar materiais usos e formas entre as cousas, como diría Le Corbusier. O pintoresco é unha fatalidade que acontece e non é unha vontade do programa²⁶⁷.

No ano 1992 ENATUR aprobaba un vasto programa de remodelación e ampliación das estruturas existentes en base á rendibilidade dos seus establecementos en comparación con outros hoteis convencionais de maiores dimensións. Permitíase a ampliación das capacidades de aloxamento das pousadas coa escusa de asegurar a imaxe de calidade das mesmas. En consecuencia admitiuse logo a descaracterización irreversible dalgunhas pousadas, sobre todo das construídas de nova planta, adulterando profundamente o testemuño singular que constituían.

Isto leva a preguntarnos se estas pousadas, construídas entre os anos corenta e sesenta non constituían tamén elas un exemplo de patrimonio.

No 1993 abría as súas portas a Pousada de Alvito trala rehabilitación do castelo medieval homónimo (112) –declarado Monumento Nacional no 1910– segundo o proxecto redactado por Gonçalo Ribeiro Telles. Un ano máis tarde, e baixo a dirección do mesmo arquitecto, inauguraríase a pousada de Beja no antigo convento gótico de São Francisco.

No 1996 inaugurábase a Pousada de Don João IV en Vila Viçosa (113) como resultado da rehabilitación do antigo Convento Real das Chagas de Cristo segundo o proxecto de João de Almeida e Pedro Ferreira Pinto. Nunha solución que pretendía realzar as relacións de continuidade entre o novo e o antigo, os autores utilizaron os materiais e elementos formais para alcanzar ese obxectivo, nesa vontade por *unir tempos distintos nun todo formal e coherente*, afastándose dos principios da Carta de Venecia, escollendo unha linguaxe contemporánea sobre un certo *tradicionalismo*²⁶⁸.

²⁶⁷ HERNÁNDEZ LEÓN, J.M.; *Eduardo Souto de Moura. Santa María do Bouro: construir uma Pousada com as pedras de um Mosteiro*. White + Blue. Lisboa 2001.

²⁶⁸ FIDALGO DE SOUSA VENDA, C.F.; *Op. cit.* Lisboa 2008. Páx.60-64.

No ano 1998 inaugurábase a Pousada de Don Afonso II en Alcácer do Sal segundo o proxecto de rehabilitación de Diogo Lino Pementel. Partindo das ruínas dun antigo castelo medieval, o arquitecto trazou unha intervención que por veces se superpuxo ao existente, expoñendo as pegadas doutras épocas como se dun centro museolóxico se tratase²⁶⁹.

Nese mesmo ano proxectábanse ademais tres novas intervencións: Vitor Mestre na Senhora do Cabo, en Cabo Espichel; Álvaro Siza no Forte Peniche; e Souto de Moura no Sanatorio da Covilhã. Os dous primeiros non foron materializados, e o último inaugurouse o pasado día 1 de abril baixo o nome de *Pousada da Serra da Estrela* (114).

En abril de 2006 tiña lugar a inauguración da antiga fortaleza do século XVI coñecida como *Castelinho de São Sebastião* na actual Pousada de São Sebastião, situada no centro da zona histórica da cidade de Angra do Heroísmo na illa Terceira das Azores –clasificada como Patrimonio da Humanidade pola UNESCO–. A edificación está rodeada por altas murallas –parte das cales están hoxe en ruínas– que aínda conservan nos ángulos máis saíntes do lado da cidade dúas garitas de pedra, e no lado da baía un torreón.

Dous meses máis tarde abríanse as portas do recuperado Convento das Ermitas de Santo Agostinho ou de Graça como Pousada de Tavira. O proxecto de rehabilitación –redactado polo arquitecto João Sousa Campos– sufriu durante as obras diversas modificacións, xa que durante o transcurso das mesmas descubríronse importantes restos arqueolóxico de orixe islámico datados no século XIII. Estes achados son agora expostos no local da cafetería.

De xeito paralelo, Gonçalo Byrne levaba a cabo a rehabilitación de dous edificios históricos para a súa transformación en pousadas. No ano 2009 inaugurábase o antigo hospital de Sao Teotónio da Santa Casa da Misericórdia como pousada dentro dunha operación máis ampla de rexeneración urbana en Viseu.

As relacións visuais e volumétricas coas súas envolventes mantivéronse sen grandes cambios trala intervención (115). Tamén se conservouse toda a estrutura orixinal de grandes muros pétreos, incluíndo as escaleiras principais existentes e toda a zona do claustro, agora cuberta e que funciona como gran sala de estar e multiusos. Na planta baixa dispuxéronse tódalas funcións públicas, mentres que nos pisos superiores localizáronse as habitación, resultantes da disposición das fiestras existentes. Ao nivel da cuberta. Na última planta, a cuberta existente foi substituída –con redución de volume– por unha nova ala de habitacións con terraza exterior, o que permitiu recuar o plano da nova fachada en canto á cornixa exterior²⁷⁰.

114. Vista das obras de rehabilitación do Sanatorio da Covilhã para pousada.

115. Pousada de Viseu: antes e despois da rehabilitación.

²⁶⁹ FIDALGO DE SOUSA VENDA, C.F.; *Op. cit.* Lisboa 2008. Páx.64-66.

²⁷⁰ BYRNE, G.; *Gonçalo Byrne. Urbanidades.* Fundación Barrié de la Mazá. A Coruña 2010. Páx.103-105.

Case un ano máis tarde, inaugurábase a segunda das pousadas proxectadas por Gonçalo Byrne: a pousada Faro no antigo Palacio de Estoi, unha edificación do século XVIII. Neste caso o obxectivo principal do proxecto era conseguir un establecemento dunha gran calidade aínda que de lectura discreta dende o exterior, onde a plusvalía engadida ao conxunto patrimonial existente resultaría precisamente da negativa na disputa dun protagonismo visual, harmonizando arquitecturas de tempos distintos no sentido da valoración de ambas e reforzando significativamente o atractivo patrimonial do lugar. Por outra banda, as novas edificacións propostas, así como o sistema en plataformas das mesmas, son sempre propostos no sentido de reforzar a centralidade axial do palacio na súa relación co xardín (116)²⁷¹.

Entre ambas era inaugurada a primeira pousada de Oporto, integrada no Palacio do Freixo –declarado Monumento Nacional no 1910–, obra orixinal do século XVIII da autoría do italiano Nicolau Nasoni. A súa reconversión foi dirixida polo arquitecto David Sinclair e a decoración correu a cargo do tamén arquitecto Jaime Morais.

En abril do ano 2012 inaugurouse a maior pousada do país cunha inversión superior aos vinte millóns de euros: a *Pousada de Cascais - Cidadela Historic Hotel* (117). O equipo formado por Gonçalo Byrne e David Sinclair converteron a que fora a residencia vacacional da familia real portuguesa nun complexo hoteleiro de luxo onde o antigo e o moderno foron combinados baixo a permanencia da unidade final.

116. Pousada de Faro no antigo Palacio de Estoi.

117. Pousada de Cascais - Cidadela Historic Hotel.

²⁷¹ BYRNE, G.; *Op. cit.* A Coruña 2010. Páx.108-111.

REDE NACIONAL DE POUSADAS

HISTÓRICA

Castelo de Alvito (Alvito) + Castelo de Óbidos (Óbidos) + Castelo de Palmela (Palmela) + Conde de Ourém - Fátima (Ourém) + Convento da Graça (Tavira) + Convento de Belmonte (Belmonte) + Convento do Desagravo (Vila Pouca da Beira) + Don João IV de Alentejo (Vila Viçosa) + Dona Maria I (Queluz - Lisboa) + Lóios - Alentejo (Évora) + Palácio do Freixo (Porto) + Rainha Santa Isabel (Estremoz) + Santa Mariña (Guimarães) + São Filipe de Lisboa (Setúbal) + São Francisco de Alentejo (Beja).

HISTÓRICA DESEÑO

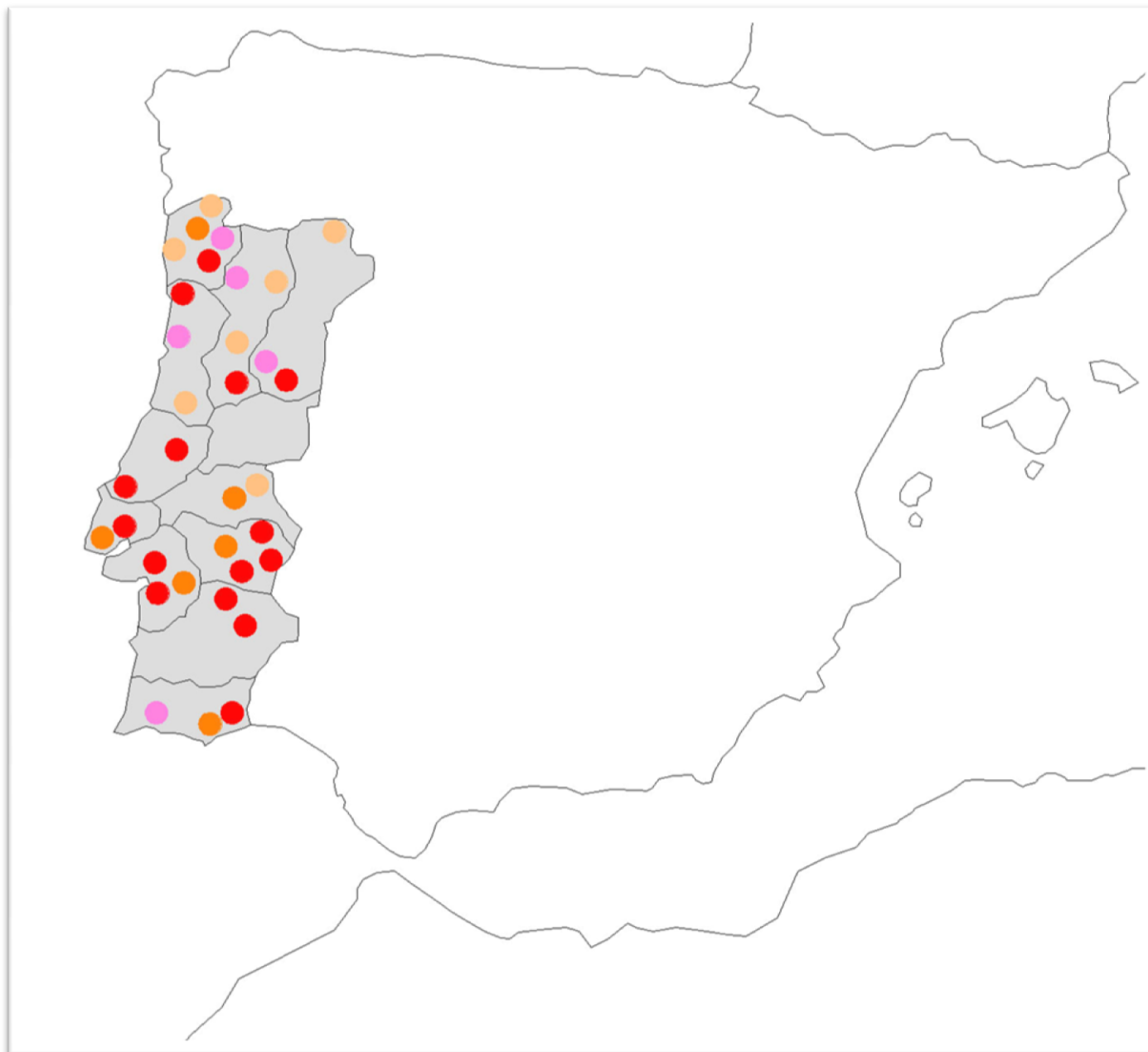
Cidadela Historic Center (Cascais) + Don Afonso II (Alcácer do Sal) + Flor da Rosa de Alentejo (Crato) + Nossa Senhora da Assunção (Arraiolos) + Palácio de Estoi - Algarve (Faro) + Santa Maria do Bouro (Gerês - Amares).

CON ENCANTO .

Barão de Forrester (Alijó) + Monte de Santa Luzia (Viana do Castelo) + Santa Cristina - Condeixa-a-Nova (Coimbra) + Santa Maria de Alentejo (Marvão) + São Bartolomeu (Bragança) + São Teotónio (Valença do Minho) + Viseu Centro (Viseu).

NATUREZA

Cançada - São Bento (Gerês) + Infante Algarve (Sagres) + Murtosa - Ria de Aveiro (Torreira) + São Gonçalo Norte (Marão) + São Lourenço (Manteigas).

CAPÍTULO 3.

PARÁMETROS DE ANÁLISE

POR QUE OS PARÁMETROS?

A aplicación rigorosa dun método é a mellor garantía de que a subxectividade inevitable non se converta nunha indesexable arbitrariedade.

GONZÁLEZ MORENO-NAVARRO, A.; "Restaurar monumentos: una metodología específica", *Informes de la construcción*, v.4o, n.397. Madrid 1991. Páx.25.

O amplo campo de actuación e a gran diversidade de casos aos que o arquitecto se pode enfrontar fan que non sexa posible establecer uns criterios universais á hora de intervir nunha arquitectura herdada.

Cada obra a restaurar constitúe un caso absolutamente peculiar e non poden, polo tanto, establecerse normas xerais de validez universal¹.

Ante a imposibilidade de contar con criterios certos e determinados de actuación que puideran aplicarse á xeneralidade dos casos, os profesionais preferiron atopar a seguranza das decisións nun método válido de actuación.

A aplicación rigorosa dun método é a mellor garantía de que a subxectividade inevitable non se converta nunha indesexable arbitrariedade².

A procura dunha metodoloxía común aparece como un fin utópico á vez que irrenunciable. Só a aceptación xeneralizada dos principios básicos pode converter as actitudes individuais nunha proposta disciplinar e científica. Mais unha metodoloxía non consiste na adopción dun criterio uniforme de actuación, senón en todo o contrario, en establecer uns *parámetros* que permitan a elección en cada caso do mecanismo máis eficaz para dar mellor resposta á problemática proposta con obxectividade.

Do mesmo xeito, á hora de analizar esa arquitectura reutilizada resulta necesaria unha serie de *parámetros* que fagan posible explicar as características fundamentais, profundizar nos aspectos máis significativos dos monumentos –ou edificios históricos– recuperados en xeral, e dos destinados á industria hoteleira en particular.

Devanditos parámetros determinan os elementos variables e as invariantes en función dos cales se explican as características das mencionadas edificacións. E á súa vez, estas variables de estudo son precisas na asignación de atributos arquitectónicos que, de maneira clara e concisa, fixan os conceptos para evitar un discurso abstracto, hermético; permitindo estruturar a análise como un proceso para alcanzar o coñecemento da arquitectura rehabilitada.

E con esta finalidade, catro foron os parámetros establecidos:

¹ CALVO SERRALLER, F.; "La complejidad de la restauración monumental", *Arquitectura*, número 226. Colexio Oficial de Arquitectos de Madrid. Madrid 1980. Páx.46-49.

² GONZÁLEZ MORENO-NAVARRO, A.; "Restaurar monumentos: una metodología específica", *Informes de la construcción*, volume 40, número 397. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto Eduardo Torroja. Madrid 1991. Páx.25-50.

1. *Autenticidade*. O patrimonio cultural arquitectónico é unha das formas nas que se materializa a memoria e por iso a preservación da súa autenticidade convértese na pedra angular de tódalas actuacións no mesmo. Salvagardar devandita autenticidade supón legar ás xeracións futuras unha parte fundamente da nosa memoria.
2. *Identidade*. Na linguaxe diferenciamos o *ser* do *estar*, referíndonos co primeiro concepto á razón, á causa e á natureza dos obxectos; e co segundo á presenza, á situación ou á duración no tempo, á permanencia no espazo dos mesmos. Do mesmo xeito o monumento ofrécenos dous tipos de identidades: unha exterior, incluída no lugar, na contorna; e unha interior, que se atopa pechada entre os seus muros.
3. *Acción operativa*. As ferramentas básicas de traballo nas estruturas formais existentes entrañan operacións de transformación optando entre diversas accións que van dende operacións de mantemento das calidades e cualidades do inmovible ata a construción dunha nova edificación coa fin de cumprir coas esixencias do novo programa.
4. *Función*. Un cambio de uso é unha solución conxuntural, froito dun cúmulo de necesidades de factores sociais e económicos. Definir un novo programa, establecer unha nova orde, modular o tamaño dos espazos, son propósitos perseguidos coa intención de equilibrar a nova función, evitando calquera tipo de arbitrariedade.

AUTENTICIDADE. HERDANZA ARQUITECTÓNICA

Quen é auténtico, asume a responsabilidade por ser o que é
e reconécese libre de ser o que é.

Jean Paul SARTRE (1905-1980).

O patrimonio cultural arquitectónico é unha das formas nas que se materializa a memoria e por iso a preservación da súa autenticidade converteuse na pedra angular de tódalas intervencións que se fan no mesmo. Salvagardar a autenticidade da herdanza arquitectónica supón legar ás xeracións futuras unha parte fundamental da nosa memoria. Pero a pesar de haber un acordo universal respecto a esta idea, non existe unanimidade en canto ao concepto en cuestión.

Precisar este concepto implica facer o mesmo co de falsidade, un concepto que, ao igual co seu antagónico, debe referirse non tanto para a orixinalidade da materia como aos valores esenciais do monumento.

No mundo do patrimonio artístico sóese considerar *falso histórico* o resultado de calquera intervención tendente á restitución do aspecto orixinal da obra, por considerar que pretende introducirse nese ciclo pechado que é a creación, substituindo ao propio artista ou suplantándollo. A translación deste xuízo valorativo ao ámbito do patrimonio arquitectónico esquece a diversa natureza dos actos creativos que dan orixe ás obras de arte e ás de arquitectura, o que provoca perniciosas confusións.

Polo xeral, en Arquitectura non existen ciclos creativos pechados, senón evolucións –creativas ou non– para adaptar as obras ás realidades que as rodean e as xustifican. A capacidade do monumento de ser adaptado e reinterpretado é unha facultade derivada da súa propia esencia arquitectónica, da súa xenuína autenticidade.

Completar ese ciclo creativo –detido no tempo– pode non constituír tampouco falsidade.

Autenticidade e Patrimonio

A materia dos bens culturais, antes incluso de que se coñeceran como tales, foi interpretada como continente dunha serie de valores –historia, documento, evocación, visualidade, estética–. Ao considerarse a materia herdada do pasado un receptáculo deses valores, foi dotada dun carácter case intocable. Foi no século XIX cando se tomou consciencia de que a restauración era un proceso capaz de transformar e, polo tanto, de alterar eses valores. Xurdiu entón o medo á perda destes, á súa mixtificación e á falsificación; e sentáronse as bases teóricas do prolixo e complexo debate que marcou definitivamente a historia da metodoloxía restauradora occidental.

Na mesma orixe deste debate, encóntrase a idea propia da cultura occidental anticuaria e mercantilista en cuxo seo naceu a teoría da restauración. Esta idea identifica o orixinal co valioso e a réplica cun perigo e cunha agresión ao valor dese mesmo orixinal. A cultura occidental define a falsificación cunha clara base legal: *obra de arte executada coa intención de inducir a erro ou engano*. É dicir, no tocante á falsificación, o que conta, realmente, é a intención de facela pasar por orixinal. Suplantar o orixinal é o punible³.

Na base do escrupuloso medo a falsificar, a confundir a materia orixinal –a valiosa– coa integrada, está a idea de que esa materia introducida no proceso restaurador é un remedio inevitable, pero carece de valor por si mesma.

Acceptado este presuposto de forma practicamente unánime, a teoría europea partiría do principio da existencia dunha materia que hai que respectar escrupulosamente. Esta teoría, a través de numerosas cartas e documentos de referencia, deteríase nunha determinista serie de limitacións, preceptos e reflexións sobre o papel que debe desempeñar o proceso de eliminación e reintegración da materia dentro da restauración e da rehabilitación. Insistiría ademais na obsesiva necesidade de diferenciar o auténtico como receptáculo de valores do reintegrado, resultado dun proceso metodolóxico concreto.

A idea de que o que vemos é orixinal porque é o orixinal o que se respectou callou na cultura popular de tal xeito que, incluso aínda que nos encontremos ante unha ruína na que se distinguen claramente as integracións máis recentes –caso da Acrópole de Atenas–, tales distincións non impiden que o público asimile como orixinal todo o conxunto que ten ante os seus ollos. Monumentos reconstruídos tras desastres bélicos ou naturais son interpretados como orixinais, e a clonación imponse no mercado do consumo de bens culturais de ocio (oo1)⁴.

³ En arquitectura, o seu equivalente sería o *falso arquitectónico*: suplantar o pasado, a historia; suplantar o tempo acumulado na materia herdada. Non obstante, hai quen nega taxativamente a súa existencia, como Paolo Marconi. (MARCONI, P.; *Il recupero della bellezza*. Skira. Milán 2005. Páx.78-79).

⁴ Sobre este tema véxase HERNÁNDEZ MARTÍNEZ, A.; *La clonación arquitectónica*. Siruela. Madrid 2007.

oo1. Reconstrución do claustro do mosteiro de Sobrado dos Monxes (A Coruña), ca.1960.

A certeza de que a restauración mantería o valor da orixinalidade, da autenticidade, derivou na asimilación de que se erradicara o perigo do *falso histórico*. En realidade, ese temor, esa preocupación, quedou reducido ao ámbito dos teóricos e dos especialistas en restauración⁵.

O coleccionismo, dependente da testificación e da certificación da antigüidade –autenticidade–, desenrolou o temor e a aversión á copia e á falsificación. O *falso histórico* é un concepto que radica na nosa idea mesma, a da cultura occidental, da obra de arte e da autenticidade. Ten moito que ver coa convicción de que o valioso, o que debe conservarse e nunca alterarse, é a materia herdada do pasado.

Dende un prisma parecido, de substrato romántico pero máis elitista, John Ruskin interpretou os monumentos como expresión non da alma do pobo, senón da do seu creador. E por este camiño concluíu que o monumento non era propiedade do pobo, non era un memento nacional, non nos pertencía porque non o creáramos e non o deberíamos alterar⁶. Non obstante, xunto con Viollet le Duc, chegou a defender a recuperación das técnicas tradicionais; o inglés buscaba a autenticidade da creación e o francés a da técnica construtiva.

Co século XIX desenvolveuse a idea de que o valor substancial da arquitectura radicaba no seu ser documental e de que ese valor documental se materializaba necesariamente nos restos herdados do pasado. A ese valor uníuselle o de evocación, e andando o tempo outros valores baseados no principio de que non debía alterarse –ou facelo de xeito mínimo– esa materia herdada.

Ademais –á raíz da escola violletana– naceu en Francia o debate sobre se a restauración, entendida como unha revisión do edificio ao servizo dun determinado concepto do funcionamento do organismo arquitectónico, restaba autenticidade aos monumentos. Isto debíase fundamentalmente ao feito de introducir nos edificios históricos alteracións substanciais na materia e na forma herdadas do pasado, posto que o arquitecto restaurador considerábase capacitado e lexitimado para eliminar elementos e para restituír –ou aínda recrear– outros que poderían non ter existido xamais. Ao alterar o tecido herdado, ao entender a evolución histórica do monumento como unha degradación, ao valorar unha etapa sobre as demais, iniciábase o camiño da creación do *falso arquitectónico* anatematizado pola escola italiana.

⁵ Realmente o máis grave non é que sexamos incapaces de asumir que unha boa parte –senón toda– do noso legado cultural está integrada por unha diversa mestura de intervencións, reintegracións e reinterpretacións. O máis serio son as súas consecuencias científicas. O perigo non o supón o falso arquitectónico, posto que non existe dende o momento en que se identifica a intervención, senón o que definiría como falso historiográfico: a certificación científica do falso arquitectónico.

⁶ RUSKIN, J.; *Las siete lámparas de la arquitectura*. Alta Fulla. Barcelona 2010. Páx.23-38.

Esta escola restauradora, mediante o instrumento das cartas e o establecemento do método con forma de marco legal, difundiu e impuxo o criterio do respecto polo valor documental do monumento. Mantendo esta herdanza, a nosa cultura aceptou de xeito case unánime a legalidade, a necesidade e incluso a obriga de restaurar (oo2).

Non obstante, a autenticidade da materia arquitectónica debía primar.

Pero entón o debate sobre a autenticidade debería propoñerse dende criterios non exclusivamente arquitectónicos, e dende logo non pensando na arquitectura só como obra de creación, senón tamén dende un punto de vista cultural. A autenticidade é un valor cultural e, polo tanto, non unívoco nin universal; que garda estreita relación con conceptos como historia, pasado, tradición, creación e individuo. Asemade –como tódolos conceptos culturais– é inseparable dos determinantes materiais, ideolóxicos e económicos.

Sinxelamente, debemos comezar por preguntarnos en que consiste esa *autenticidade* que todos esgrimimos como argumento á hora de valorar determinadas e variopintas intervencións sobre o patrimonio arquitectónico.

Para a teoría asumida pola Unesco e difundida en documentos e recomendacións internacionais, todo obxecto é auténtico dende a súa creación e con toda a súa historia. Desa maneira, conservar o auténtico sería salvagardar o creativo, a realidade física e o discurrir do tempo histórico materializado nela. En cambio, para os representantes do ámbito cultural africano, latinoamericano e asiático, a cuestión non está tan clara, posto que a materialidade de boa parte dos seus bens arquitectónicos –fabricados con madeira, adobe ou azulexo e sometidos a continuas reparacións e reposicións– é ben distinta⁷. A autenticidade desta arquitectura baséase precisamente na reposición da materia e pretender facela perdurable sería alterar os seus valores de xeito substancial. A autenticidade neses casos estará, sen dúbida, nas tradicións construtivas, no uso de determinados materiais e na transmisión desa cultura, no respecto á súa integración harmónica co medio natural e socioeconómico⁸.

A relación entre o concepto de patrimonio e a evolución da idea de autenticidade é evidente.

A crecente diversidade das categorías de patrimonio, dos seus materiais e dos métodos de construción ou planificación, conduciu a definir normas variables para unha *conservación auténtica*. Por este motivo tamén se consideraron diferentes

oo2. Derrubamento do Campanile de Venecia o 14 de xullo de 1902.

⁷ Sobre este tema véxase: GARCÍA CUETOS, M.P.; *Humilde condición. El patrimonio cultural y la conservación de su autenticidad*. Ediciones Trea. Xixón 2009.

⁸ GARCÍA CUETOS, M.P.; *Humilde condición. El patrimonio cultural y la conservación de su autenticidad*. Ediciones Trea. Xixón 2009. Páx.46-53.

interpretacións do concepto de autenticidade segundo as diversas tradicións culturais. Unha constatación que xerou un rico debate e que no seu momento tivo como punto de partida a *Declaración de Oaxaca* no ano 1993⁹.

A crecente sensibilidade cara á diversidade de culturas e civilizacións traducíuse nunha preocupación pola conservación do patrimonio cultural de acordo coas mentalidades e crenzas propias de cada cultura. Este principio levou a reflexionar sobre a reformulación do criterio de *autenticidade*, como criterio capital da conservación dos bens culturais, que adoptaría perfís diferentes segundo o ámbito cultural no que nos situásemos.

O cambio de perspectiva comezou a cobrar forza no *Documento de Nara sobre Autenticidade*¹⁰, documento que abriu paso á aceptación dunha concepción radicalmente distinta da autenticidade¹¹. Entre outras cousas, definía a diversidade cultural como un valor en si mesmo, que debía ser promovido, sobre todo nun contexto de homoxeneización e globalización como o que afrontamos.

*A diversidade do patrimonio cultural existe no tempo e no espazo, e esixe respecto por outras culturas e polos diversos espazos das diferentes crenzas. Nos casos nos que os valores culturais semellan estar en conflito, o respecto pola diversidade cultural require o recoñecemento da lexitimidade dos valores culturais de tódalas partes*¹².

A defensa da pluralidade cultural como base das diferentes visións da autenticidade quedou reflectida no *Documento de Nara* ao establecerse que as accións de conservación tiñan a súa razón de ser en virtude dos valores atribuídos aos bens patrimoniais. Asemade, situounos fronte ao reto de asumir que a teoría restauradora occidental non era, en boa parte dos casos, extrapolable a outras culturas, porque se baseaba nun concepto de autenticidade determinado. De feito, un dos primeiros puntos que quedaron claros na reunión foi que nalgúns idiomas non existía unha palabra para definir este concepto.

⁹ GONZÁLEZ-VARAS IBÁÑEZ, I.; *Conservación de bienes culturales. Teoría, historia, principios y normas*. Manuales Arte Cátedra. Madrid 2000. Páx.484-487.

¹⁰ A reunión de Nara foi preparada nun taller en Bergen auspiciado polos gobernos de Noruega e Canadá, en colaboración co ICOMOS, o ICCROM e o Centro do Patrimonio Mundial, que se desenvolveu entre o 31 de xaneiro e o 2 de febreiro de 1994. A conferencia de Nara celebrouse entre o 1 e o 6 de novembro dese mesmo ano, con corenta e cinco participantes de vinte e oito países.

RIVERA BLANCO, J.J.; "Tendencias de la restauración arquitectónica en Europa en el final del siglo: los problemas de la materia y de la forma y la idea de autenticidad", *Actas del Congreso Internacional de Restauración 'Restaurar la Memoria'*. Deputación de Valladolid. Valladolid 1999. Páx. 99-117.

¹¹ Segundo Nokubo Inaba, os antecedentes da protección patrimonial atópanse en Xapón no primeiro documento oficial datado en 1897: *The Ancient Temples and Shrines Preservation Law*. Unha normativa análoga ás que emanaron da *cultura da tutela*, coa distinción canónica entre patrimonio moble e inmobile; incluso os criterios son equivalentes, ou similares, aos promulgados en Europa e Occidente.

HERNÁNDEZ LEÓN, J.M.; *Autenticidad y monumento. Del mito de Lázaro al de Pigmalión*; Abada Editores, S.L. Madrid 2013. Páx.59-72.

¹² *Documento de Nara sobre Autenticidad*, "Diversidad Cultural y diversidad patrimonial", artigos 5-7.

Non obstante, o Documento de Nara non pareceu mellorar a cuestión, posto que se ben se aceptou que non semellaba posible propoñer criterios universais respecto ao valor da autenticidade, seguían e seguen a estar vixentes as cartas e as recomendacións internacionais que estableceron unhas pautas bastante unívocas á hora de marcar a diferenza entre o novo e o vello, entre a materia histórica e a incluída no proceso de restauración¹³.

Por outra banda, das reflexións que suxeriron a reunión de Nara, cabe destacar a convocatoria da reunión do *Documento Rexional do Cono Sur sobre Autenticidade*, organizada no seo do V Encontro Rexional de ICOMOS Brasil e cuxas conclusións se coñecen como *Carta de Brasilia*¹⁴. O punto de partida foi unha conciencia clara de identidade rexional diferenciada destes países, que levou aos autores da carta a sinalar que cada unha das herdanzas e dos seus patrimonios debían ser dimensionados individualmente. Ademais o significado de autenticidade ligouse á idea de verdade: é auténtico aquilo que se dá por verdadeiro ou é certo, aquilo que non ofrece dúbidas.

*Os edificios e sitios son obxectos materiais portadores dunha mensaxe ou argumento cuxa validez, nun marco de contexto social e cultural determinado e da súa comprensión e aceptación por parte da comunidade, os converte en patrimonio. Poderíamos dicir, en base a este principio, que nos atopamos ante un ben auténtico cando existe unha correspondencia entre o obxecto material e o seu significado*¹⁵.

Neste contexto, un ben patrimonial auténtico era aquel no que existe correspondencia entre o obxecto material e o seu significado. Así que había que conservar a mensaxe orixinal do ben e a interacción entre ese ben e as súas novas circunstancias culturais, que foron dando cabida a outras mensaxes distintas e asumindo un proceso dinámico e evolutivo¹⁶.

Sobre a relación entre a autenticidade e a materia, a *Carta de Brasilia* defendía unha postura relacionada directamente coas peculiaridades dunha arquitectura caracterizada polo efémero dos seus materiais:

Unha parte importante do noso patrimonio, especialmente a referida á arquitectura vernácula e tradicional, está conformada por materiais que son efémeros por natureza (...). Nestes casos, a renovación de prácticas

¹³ A Carta de Venecia de 1964 matizaba os criterios da de Atenas de 1931 sinalando que debía buscarse un equilibrio entre o respecto pola historia e a visión unitaria da obra, que non debía verse menoscabada por unha suposta honestidade mal entendida. Materiais novos e vellos debían aspirar, polo tanto, a unha integración harmoniosa. As cartas posteriores afondaron no purismo en materia de reintegración.

¹⁴ O encontro tivo lugar en decembro de 1995 e reuniu representantes de Arxentina, Brasil, Chile, Paraguai e Uruguai.

¹⁵ *Carta de Brasilia*. Documento Regional del Cono Sur sobre Autenticidad, "Autenticidad y mensaje".

¹⁶ Tamén se relacionaban estreitamente os conceptos de autenticidade e identidade, entendida como forma de pertenza e participación, como vínculo establecido entre persoas que comparten a mesma cultura.

*evolutivas en continuidade cultural como a substitución dalgúns elementos con técnicas tradicionais, resulta unha resposta auténtica*¹⁷.

Por outra banda, esta carta aportou un matiz interesante ao falar de autenticidade nun ben en función da natureza deste¹⁸. Establecendo unha clara diferenza nas formas de intervir, aceptou a substitución para as arquitecturas con materiais de reposición, pero fixaba para as outras uns criterios máis próximos á teoría europea, ao falar de que os elementos novos que se vaian introducir deberían harmonizar co existente e ser reversibles¹⁹.

Un ano máis tarde celebrouse a *Declaración de Santo Antonio* en Texas co obxectivo de completar as observacións e os debates contidos na *Carta de Nara* e de discutir sobre o significado da autenticidade na conservación do patrimonio cultural americano dende diversos puntos de vista.

Establecíase, polo tanto, que a *autenticidade* estaba directamente relacionado coa *identidade* cultural; e que a comprensión da historia e do significado dos lugares extraordinarios do territorio americano era un elemento crucial na identificación da súa autenticidade. Asemade, afirmaba que o patrimonio cultural, máis alá do seu testemuño material –para o que remitía directamente á *Carta de Venecia*–, podería ser portador dunha profunda mensaxe espiritual que se substanciaria nunha vida común vinculada a un pasado ancestral²⁰.

A aceptación de que o concepto de autenticidade é complexo de definir e non debe ser entendido dende un único ámbito cultural nin dende un único aspecto acabou por integrarse definitivamente na teoría da Unesco. Afirmábase que o valor da autenticidade era un aspecto determinante na avaliación dos bens culturais, e que dita autenticidade tendía a identificarse cun

¹⁷ *Carta de Brasilia*. Documento Regional del Cono Sur sobre Autenticidad, "Autenticidad y materialidad".

¹⁸ A gradación de autenticidade dun ben e a cualificación das autenticidades: no aspecto espacial, construtivo, funcional, decorativo, etc... en función das ideas que deron orixe ao ben. Distinto será para a arquitectura colonial, a industrial, a académica, a ecléctica, a moderna, etc..., todo isto retroalimentado por medio dunha correcta interpretación do ben fundada na investigación, a consulta e a discusión.

Carta de Brasilia. Documento Regional del Cono Sur sobre Autenticidad, "Gradación de la autenticidad".

¹⁹ A intervención contemporánea debe rescatar o carácter do edificio e do conxunto –rubricando deste xeito a súa autenticidade– sen transformar a súa esencia e o seu equilibrio, sen caer en arbitrariedades senón exaltando os seus valores. A adopción de novos usos naqueles edificios de valor cultural é factible sempre que exista previamente un recoñecemento do edificio e un diagnóstico certo de cales intervencións acepta e soporta. En tódolos casos, é fundamental a calidade da intervención, e que os elementos novos introducidos teñan carácter reversible e harmonicen co conxunto. En edificios e conxuntos de valor cultural, o fachadismo, o meramente escenográfico, os fragmentos, o collage, os baleiramentos, son desaconsellables en tanto producen a perda da autenticidade intrínseca do ben.

Carta de Brasilia. Documento Regional del Cono Sur sobre Autenticidad, "Conservación de la autenticidad".

²⁰ GONZÁLEZ-VARAS IBÁÑEZ, I.; *Op. cit.* Madrid 2000. Páx.505-507.

ben cultural que conservase a súa materia orixinal, a pesar de ir recibindo sobre ela a súa correspondente carga histórica²¹. Correspondendo coa teoría máis ortodoxa emanada de Europa, esta afirmación –impecable por outra banda– contrasta coa práctica da Unesco á hora de incluír na Lista do Patrimonio Mundial determinados bens (oo3).

Por último, a *Carta de Cracovia* asumiu a teoría das súas predecesoras sobre unha herdanza patrimonial na que o afán de pervivencia da materia arquitectónica tiña na solidez unha das súas aspiracións fundamentais. E precisamente por iso foi concibida como un documento rexional fronte á visión eurocentrista e universalista da *Carta de Venecia*. O seu obxectivo era que os preceptos que limitaban a transformación da materia orixinal se aplicasen á arquitectura europea, aceptando as grandes variantes que esta presenta²².

A vontade expresa de identificar o orixinal –o auténtico do monumento– coa materia herdada do pasado quedaba clara.

Debe evitarse a reconstrución no estilo do edificio de partes enteiras do mesmo. A reconstrución de partes moi limitadas cun significado arquitectónico pode ser excepcionalmente aceptada a condición de que esta se basee nunha documentación precisa e indiscutible. Se se necesita, para o adecuado uso do edificio, a incorporación de partes espaciais e funcionais máis extensas, debe reflectirse nelas a linguaxe da arquitectura actual (...).

*Autenticidade: Significa a suma de características substanciais, historicamente determinadas; do orixinal ata o estado actual, como resultado das varias transformacións que ocorreron no tempo*²³.

É evidente que tras estas palabras subxace a idea de que a materia é a depositaria fundamental dos valores do patrimonio construído e que é esa materia a que se debe preservar, coas mínimas alteracións e reintegracións.

A revisión contemporánea da historia engadiu un novo factor a este complexo debate: o do papel desempeñado pola materia introducida nas restauracións como parte do substrato material da autenticidade do patrimonio arquitectónico. Se aceptamos

²¹ O caso máis ilustrativo neste sentido constitúeo a reconstrución da cidade de Varsovia, incluída en 1980 na Lista do Patrimonio Mundial. Entre os criterios tidos en conta para a inscrición, merece a pena destacar o que fai referencia ao valor simbólico, ao feito de que, a xuízo da Unesco, ilustra de forma exemplar a eficacia das técnicas de restauración da segunda metade do século XX. Pero se nos detemos a analizar os diversos proxectos que compoñen a magna empresa da reconstrución de Varsovia, comprobaremos que se desoíron os preceptos de respecto ao valor da autenticidade, pois trátase de elaborar réplicas, idénticas pero non auténticas segundo a teoría da Unesco. Sen embargo, podemos considerar que a verdadeira autenticidade da repristinación de Varsovia radica na decidida vontade dos seus habitantes de asumir como auténtica a cidade nacida da reconstrución. Tódolos valores intanxibles da vella cidade recuperáronse mediante un proceso que acompañou ao da repristinación material e que non é, en si mesmo, material: o da repristinación social, no fenómeno cultural da aceptación por parte dunha comunidade de que o seu patrimonio destruído e perdido recupérase igualmente válido, auténtico e cargado de valores, mediante a súa réplica.

²² RIVERA BLANCO, J.J.; “La restauración monumental en España en el umbral del siglo XXI”, *Nuevas tendencias en la identificación y conservación del patrimonio*. Secretariado de Publicacións e Intercambio Editorial, Universidade de Valladolid. Valladolid 2003. Páx. 203-215.

²³ *Carta de Cracovia 2000*. Principios para la conservación y restauración del patrimonio construido.

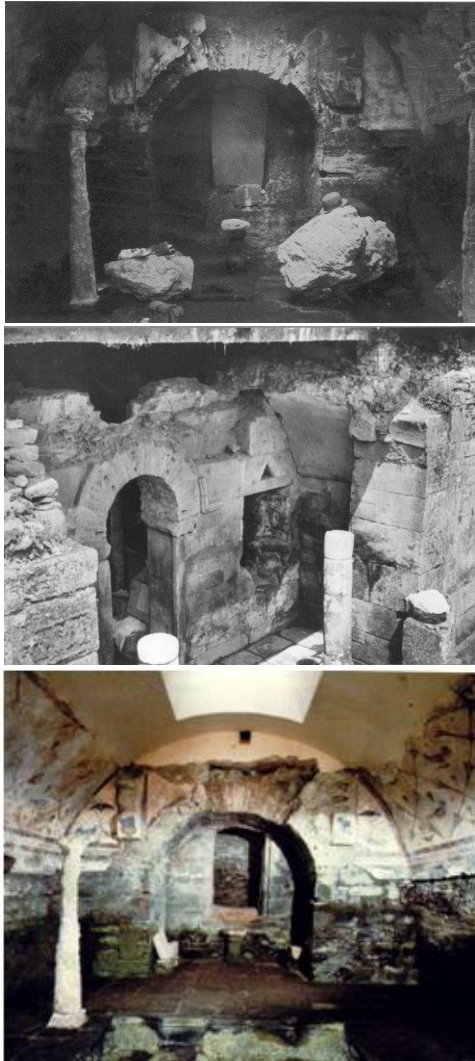

oo3. Varsovia en ruínas tralos enfrontamentos bélicos da Segunda Guerra Mundial.

que a materia arquitectónica se carga de historicidade e asumimos que tódolos estadios históricos do monumento son igualmente válidos, habería que admitir que as restauracións forman parte dese proceso histórico que se integrou á materia herdada das fases anteriores. No seo deste debate naceu o concepto de *desrestauración*²⁴.

A eliminación de intervencións posteriores á fase orixinal dos monumentos non é tan antiga como a súa mesma vida, pero a dificultade de aunar o respecto polo valor da historicidade e o respecto pola autenticidade da materia arquitectónica xera unha clara contradición. É evidente que, aínda que proscritas en teoría, as operacións de desrestauración non son infrecuentes, e en boa parte dos casos tamén debe admitirse que se basean en criterios aparentemente coherentes coa teoría emanada das cartas e documentos internacionais (004). Polo tanto, tamén neste caso, a delimitación da autenticidade, vinculada ao problema da materia, semella irresoluble.

Restauracións e desrestauracións aplícanse, inevitablemente, á materia arquitectónica e teñen un efecto incuestionable sobre a súa autenticidade, aínda que en moitos casos sexa a preservación dese valor o que se empregue como argumento para fundamentar as decisións restauradoras.

004. Santa Baia de Bóveda (Lugo). Intervencións en 1930 e 1953, *desrestauración* en 1992.

²⁴ VV.AA.; *Actas de la III Bienal de la Restauración Monumental. Sobre la des-restauración*. Academia del Patal e Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico. Sevilla 2008.

O valor da autenticidade

O problema de autenticidade no patrimonio histórico non se resolve entre o verdadeiro e o falso, senón en atopar pautas para unha mellor comprensión e actualización do que se entende por autenticidade.

Consideramos un obxecto orixinal xustamente en canto porta sobre si mesmo impresos tanto os signos físicos da súa propia orixe –e ata aquí coincidiría co orixinario–, como aqueles do proceso, máis ou menos intenso pero inevitable, que sufriu co tempo. Polo tanto, un obxecto é auténtico en canto está en mutación perenne respecto ao seu estado de partida, respecto ao seu estado primixenio.

Á hora de actuar no patrimonio arquitectónico mantense a idea de que a conservación da materia orixinal debe ser respectada nas intervencións, posto que a eliminación ou a reposición de elementos pode alterala. Esta interpretación supón a afirmación da vella teoría europea e, obviamente, da *Carta de Venecia*. Nela o criterio da materialidade como pedra angular para valorar a autenticidade conserva un peso decisivo, pero ampliamos a visión ao aceptar que a valoración da autenticidade debe facerse tendo en conta varios aspectos do monumento, e non unicamente a súa materialidade.

Por outra banda, o valor da autenticidade é plural e non pode ser aplicado nin entendido de forma idéntica en distintos ámbitos culturais nin en distintos tipos de patrimonio. Está estreitamente relacionado cos materiais, as técnicas e as tradicións construtivas, e debe aplicarse tendo en conta tanto a materialidade como os valores intanxibles do ben.

En consecuencia, é importante chegar a un xuízo comprensivo da autenticidade analizada, no que deberemos considerar os seguintes catro aspectos:

- autenticidade dos materiais;
- autenticidade da construción;
- autenticidade do deseño;
- autenticidade da contorna²⁵.

Dentro destes aspectos, o que ten preeminencia é o da materialidade, posto que se acepta que a autenticidade dos materiais é un criterio básico para determinar a autenticidade no deseño e na construción²⁶.

²⁵ FEILDEN, B.M. + JOKILEHTO, J.I.; *Manual para el manejo de los sitios del patrimonio cultural mundial*. ICCROM. Roma 2003.

²⁶ GARCIA CUETOS, C.; *Op. cit.* Xixón 2009. Páx.67-73.

Ao fío destas reflexións, convén aclarar unha confusión que pode xerar unha mala comprensión dos documentos internacionais. Radica no equívoco que pode establecerse ao identificar materia orixinal e materiais orixinais. No caso da arquitectura elaborada con materiais que se deben repoñer de forma sistemática, a autenticidade radicarán na pervivencia do uso dos materiais tradicionais, que determinan decisivamente as técnicas construtivas e o mesmo deseño, e non na materia orixinal, susceptible de ser substituída. Non debemos, polo tanto, confundir materia con materiais, moi especialmente á hora de valorar a autenticidade.

A conservación dos materiais orixinais, materia para nós, parte da aceptación da súa historicidade, posto que, unha vez que o material foi incorporado á construción, converteuse en histórico e está relacionado co tempo real do obxecto. Toda substitución deses *materiais orixinais* supón unha merma da autenticidade do ben, aínda que supón un mal menor inevitable en moitos casos para garantir a súa estabilidade ou a súa conservación.

AUTENTICIDADE MATERIAL

A autenticidade do material está baseada en valores asociados á esencia física do ben patrimonial orixinal. Os materiais de construción orixinais, a estratigrafía histórica, son como probas ou marcas feitas en diferentes fases da historia que responden ao propio proceso de envellecemento –a pátina do tempo–.

Para que tras unha intervención o edificio histórico conserve a súa autenticidade material, devandita intervención debe respectar os materiais orixinais, debe distinguir os novos materiais dos vellos de tal xeito que non se engane ao espectador.

Unha vez que o material foi cortado e utilizado nunha construción, converteuse en histórico e está relacionado co tempo histórico do obxecto.

Aínda que a restauración por medio da substitución de materiais e elementos estruturais danados reduce a autenticidade no monumento, pode ser aceptable dentro de certos límites da unidade potencial e se é vital para a supervivencia do que queda da estrutura orixinal. Cando se executa correctamente con materiais e man de obra similares, o resultado debe ser compatible co carácter orixinal da estrutura. A substitución de elementos orixinais debe estar estritamente limitada en canto a cantidade e debe ser efectuada de forma que non diminúa o valor da esencia orixinal.

O obxectivo dunha intervención para conservar este aspecto da autenticidade dun ben arquitectónico consistirá en prolongar a vida útil dos materiais e da estrutura orixinais para mantelos na súa posición orixinal na construción –in situ–, para preservar

o valor do tempo e da pátina, creando ao longo dos anos e reter así, as pegadas da súa historia, uso ou cambio ao longo do tempo.

Cando a resistencia dos elementos estruturais ou materiais é reducida ou está reducida a un estado tal que non pode sobrevivir a calquera ameaza futura, poderíase recomendar a consolidación ou o reforzo. Este tratamento reduciría, sen embargo, a autenticidade do ben, xa que a súa esencia é alterada. A combinación de materiais tradicionais con modernos produtos industriais pode ser incompatible. O uso de produtos industriais modernos para a consolidación de materiais de construción tradicionais, pode transformar física ou quimicamente ao orixinal, ata un punto no que a autenticidade do material se poda perder aínda que a aparencia sexa a mesma.

AUTENTICIDADE CONSTRUTIVA

A autenticidade na arquitectura está relacionada coa autenticidade do material, pero a súa énfase é manter a evidencia da man de obra na construción.

Para que tras unha intervención o edificio histórico conserve a súa autenticidade construtiva, devandita intervención debe respectar as substancias e os signos das tecnoloxías de construción e das técnicas de tratamento de materiais e estruturas. Debe respectar a evidencia dos materiais de traballo orixinais de construción e dos sistemas estruturais.

O valor da autenticidade da man de obra enténdese a través da identificación sistemática, documentación e análise do obxecto histórico e o tratamento de materiais e métodos de construción. Só entendendo como actúa un edificio histórico como un todo é posible introducir novas técnicas e os axustes ambientais apropiados; incluso albiscar novos usos que se adapten á preexistencia.

O obxectivo dunha intervención para conservar este aspecto da autenticidade dun ben arquitectónico consistirá en prolongar a vida útil de calquera material ou elementos que evidencien a man de obra, e garantir que a autenticidade non sexa falseada por intervencións contemporáneas.

Onde os métodos tradicionais son axeitados, con todo, a conservación do patrimonio arquitectónico pódese conseguir a través do uso de técnicas modernas. Estas deben ser reversibles, ter sido comprobadas antes e ser adecuadas para a escala do proxecto e do seu ambiente climático. Na arquitectura vernácula, que xeralmente se compón de materiais de curta duración ou vulnerables débese usar o mesmo tipo de material e de métodos tradicionais para arranxar as partes danadas.

AUTENTICIDADE DO DESEÑO

A autenticidade no deseño relaciónase co deseño arquitectónico, artístico, de enxeñería e funcionalidade dun monumento e a súa implantación. O valor conmemorativo dun monumento está relacionado coa autenticidade do seu deseño e depende da súa capacidade de lectura: a mensaxe e o significado orixinal.

O obxectivo dunha intervención para conservar este aspecto da autenticidade dun ben arquitectónico consistirá en preservar os materiais e estruturas orixinais, nos que o deseño estea manifesto e, cando sexa posible, realizar restauracións e outros tratamentos adecuados mostrando os valores que foron escondidos polas modificacións, negligencia ou a destrución.

Unha actuación cuxo obxectivo sexa a reconstrución dun obxecto dentro dunha forma –estilo– que existira anteriormente, pero que desaparecera, suporía que este tempo é reversible; o resultado sería unha fantasía e faría referencia a unha restauración estilística. Esta visión implica a eliminación de partes relacionadas a períodos específicos da historia. As estratexias contemporáneas deben estar baseadas na condición dos bens culturais no seu estado actual, de xeito que as contribucións e incrementos de todos os períodos históricos sexan tomadas en conta, a documentación e o rexistro sistemático son necesarios para un estudo da condición física do inmovible e da avaliación da súa integridade como un todo e as súas partes²⁷.

AUTENTICIDADE AMBIENTAL

A conservación do patrimonio cultural, especialmente cando se trata de áreas urbanas ou rurais, é recoñecida como unha parte que recae no campo do desenvolvemento ambiental e cultural. As estratexias de xestión sustentable para o cambio que respecten o patrimonio cultural, requiren a integración da conservación coas metas económicas e sociais contemporáneas, incluíndo o turismo.

A autenticidade da contorna dun edificio histórico reflíctese entre devandito edificio e o seu contexto físico. Isto inclúe os valores paisaxísticos urbanos e naturais, así como tamén a relación das construcións feitas polo home no seu contexto ambiental.

²⁷ BRANDI, C.; *Teoría de la restauración*. Alianza. Madrid 1989. Páx.121-129.

A preservación dun monumento no lugar é un requisito básico para preservar este aspecto da autenticidade. O tratamento dun sitio afectará á súa disposición xeral e aos valores que se formaron e evolucionaron a través de procesos históricos. Un monumento en ruínas adquiriu un valor cultural específico e as ruínas tórnanse parte do seu contorno.

Para que tras unha intervención o edificio histórico conserve a súa autenticidade ambiental, devandita intervención debe manter o ben cultural no seu lugar orixinal, e manter a relación co sitio circundante.

A invasión e intrusión de proxectos comerciais son ameazas típicas que deben ser considerados polos responsables da xestión de conservación, ademais, a introdución de novos servizos e infraestruturas pode ser reducida polo significado orixinal do escenario contextual do monumento. Calquera espazo de información, recepción e exposición debe ser coidadosamente planificado para garantir a integridade do sitio.

Aplicación da autenticidade

Unha vez exposto o parámetro, á hora de aplicalo ao monumento –ou edificio– obxecto de estudo debemos intentar responder, entre outras, ás seguintes cuestións:

- Trala intervención no edificio histórico para a súa conversión en establecemento hoteleiro, ¿que tipos de autenticidade se conservaron?
- E durante a recuperación da edificación, ¿primou máis un tipo de autenticidade ca outro?
- En consecuencia, ¿aplicouse algunha *desrestauración* para recuperar certa autenticidade no edificio?
- ¿A transformación do monumento en hotel fixo ou fai perigar a autenticidade do mesmo?

IDENTIDADE. ESTRUCTURA FORMAL

De por si toda obra de arte busca a identidade consigo mesma,
esa identidade que na realidade empírica,
ao ser o produto violento dunha identificación imposta polo suxeito, non se pode conseguir.

WIESENGRUND ADORNO, T.L.; *Teoría estética*. Edicións Akal. Madrid 2005. Páx.43.

A identidade é un valor subxectivo, como todos aqueles valores propiamente patrimoniais –caso da cultura, a historia ou a antigüidade–, que sempre estivo latente na actuación sobre o patrimonio e que, na súa acepción actual permite unificar o cultural e o natural, estender a protección aos bens do presente e cara ás masas patrimoniais ata agora pouco consideradas pero que tamén modifica en boa medida a toma de decisións respecto ao patrimonio encamiñándollo cara diversos fins.

Resulta evidente que o Patrimonio reforza diversas identidades ao conectarnos co noso pasado e coas nosas orixes. Esta potencialidade do mesmo foi e é moi evidente nas políticas públicas de protección do patrimonio que ao longo da historia o instrumentalizaron como un elemento de identidade e pertenza coa nación, posto que o patrimonio histórico demostra a existencia da mesma no pasado e no presente, e que privilexiaron na construción do discurso identitario a identificación do patrimonio co pasado da nación máis glorioso en termos culturais, artísticos, científicos, etc...²⁸.

Na actualidade, as novas tendencias patrimoniais tenden a instrumentalizar a identidade para que sirva de referencia non xa dun pasado máis ou menos remoto, senón do presente. Caracterízanse, teoricamente, polo seu marcado carácter social e inciden na necesidade de que o patrimonio se contemple como un signo máis de identidade do noso tempo e da nosa cultura actuais, de xeito que cada vez sexan máis as persoas que se identifiquen con el e que tomen conciencia da necesidade de conservalo como modo de preservar a súa propia realidade, a súa propia existencia.

²⁸ O mellor exemplo disto atópase na instrumentalización do patrimonio que se levou a cabo en diversos países europeos no século XIX, predominando unha visión diferenciadora, nacionalista e relixiosa da identidade que fixeron que o Patrimonio sexa individualizado e restaurado a través de criterios reducionistas, selectivos, xerárquicos e incluso destrutivos; os propios da restauración estilística que, sobre todo no caso francés, deron lugar á sobrevaloración do estilo gótico e á destrución de todos aqueles engadidos, tanto dos monumentos como da súa contorna, que dificultasen a súa visualización como un estilo *puro*.

Identidade e Patrimonio

O século XVIII estivo marcado por importantes contrastes no que a evolución e avaliación da Arte e da Historia se refire, polo que, xunto cos valores relacionados cos monumentos apareceron tamén outros sintomáticos da modernidade tales como o valor da antigüidade –dende a perspectiva psicolóxica da súa percepción–, e os valores asociados á *identidade histórica nacional*, que habería que situar no marco xeral de ruptura que supuxo a Revolución Francesa –en Francia e no resto de Europa– e que, en última instancia, significaría a revalorización do medievo e os seus testemuños materiais como depositarios da devandita identidade e mostra da antigüidade e lexitimidade histórica da nación.

No segundo ano da República Francesa –1794– a Convención Nacional promulgou un decreto no que declaraba que:

*(...) os cidadáns non son máis que os depositarios dun ben do que a comunidade ten dereito a pedir-lles contas. Os bárbaros e os escravos detestan a ciencia e destrúen as obras de arte, os homes libres ámanas e consérvanas*²⁹.

Este documento naceu debido a unhas causas históricas moi concretas: a destrución vandálica, por parte dos revolucionarios, dos monumentos representativos do Antigo Réxime que fixo desaparecer en Francia multitude de obras de arte e monumentos.

Grazas a este decreto definíronse por primeira vez na historia de Occidente conceptos como a conciencia do Estado do interese *público* dos monumentos ou o principio de conservación dos monumentos do pasado. E os debates conduciron a diferentes tomas de posición que deron lugar a escolas arqueolóxicas e aptitudes historiográficas diferentes ao longo dos séculos XIX e XX³⁰.

A primeira delas denominouse *exemplaridade ilustrada neoclásica* e o seu máximo representante foi Johann J. Winckelmann. Centrábase, sobre todo, en valores éticos de natureza arqueolóxica eminentemente clasicista. A segunda corrente, definida como *subxectivismo cultural*, caracterizábase por destacar valores dunha marcada índole psicolóxica e sentimental por riba da intencionalidade rememorativa ou cultural. Coñecida xeralmente como *poética das ruínas* (005), centrouse na percepción da Antigüidade. A terceira e última destas correntes foi:

005. Ruínas como telón de fondo no *Descanso dos bandidos* de Alessandro Magnasco.

²⁹ RIVERA BLANCO, J.J.; *De varia restauratione: teoría e historia de la restauración arquitectónica*. Abada. Madrid 2008. Páx.108-115.

³⁰ MARTÍNEZ YÁÑEZ, C.; *El Patrimonio Cultural: los nuevos valores, tipos, finalidades y formas de organización*. Tese doutoral. Universidade de Granada. Granada 2006. Páx.72-85.

*(...) a filosofía da Historia prerromántica, que supuxo unha consideración prerromántica e nacionalista, cualidades unidas no estudo e na valoración dos monumentos, á procura de valores ideolóxicos que identifiquen o nacional, o que a finais do século XVIII se coñeceu como o xenio das nacións*³¹.

Neste caso, os valores que se protexerían serían aqueles nos que se exemplarizaba a gloria nacional pasada e que demostraban a propia existencia histórica da nación.

A conservación do monumental –única polo momento en asumir certos criterios teóricos e dogmáticos– estivo indisolublemente ligada á reapropiación dos monumentos por parte dos gobernos das diferentes nacións que, a través da intervención restauradora nos mesmos, buscaron unha canle de aproximación co prestixio do pasado onde lexitimar os novos principios que rexerían as sociedades da época contemporánea. Isto foi esencialmente importante en Francia, onde, trala ruptura traumática do Antigo Réxime, deuse paso ao Imperio e despois á restauración monárquica, estando ambos sistemas moi necesitados dunha serie de símbolos que lles desen prestixio. Mentres que Napoleón –como emperador– se fixaba nos modelos clásicos expandindo o neoclasicismo por tódolos países que invadía, a monarquía restaurada –tralo descrédito daquel– tivo que buscalos forzosamente na Idade Media³².

O nacionalismo é dificilmente separable da reacción contra a invasión napoleónica e das revolucións liberais que, trala francesa, sucedéronse no século XIX na maioría dos países europeos. En Inglaterra, Francia e Alemaña, ademais, estivo moi relacionado cunha renovada exaltación dos valores relixiosos cristiáns que, por unha vía practicamente análoga, levaron a estes países a buscar as súas raíces históricas nos monumentos do medievo como momento cume da relación entre relixión, arquitectura monumental e sociedade.

Por outra banda, a uniformidade neoclásica europea, produto e símbolo da invasión napoleónica así como da Ilustración, foi o outro gran detonante do historicismo, centrado na procura e recuperación desas raíces medievais propias de cada país nun momento no que ademais se estaba creando a propia noción de estado. A crise da Ilustración trouxo consigo a decadencia da idea dunha exemplaridade universal exclusivamente clasicista *abríndose así unha etapa cultural nova dominada pola particularidade antropolóxica, social e estética que será a precursora do nacionalismo*³³.

³¹ HENARES CUÉLLAR, Ignacio Luis; "Conocimiento Histórico y Tutela", *Historia del Arte y Bienes Culturales*. Instituto Andaluz de Patrimonio Histórico, Consellería de Cultura e Medio Ambiente de Granada. Granada 1994. Páx.10-16.

³² CHOAY, F.; *Alegoría del Patrimonio*. Gustavo Gili. Barcelona 2007. Páx.45-69.

³³ HENARES CUÉLLAR, I.L.; Op. cit. Granada 1994. Páx.10-16.

A partires da segunda metade do século XX –sobre todo no seo da *Convención de Patrimonio Mundial, Cultural e Natural*, 1972³⁴– produciuse unha crise en torno á conceptualización unívoca do universal e o recoñecemento de novos bens, valores e formas de caracterizar, protexer e valorar o Patrimonio nas que tiveron unha importancia fundamental a redefinición dos conceptos de *identidade* e *autenticidade* que se converteron, de feito, nos novos valores globais que aglutinaban aos diversos bens do patrimonio e que sustentaban, polo tanto, a súa propia protección.

*O tema da autenticidade pasa polo de Identidade, que é cambiante e dinámica e que pode adaptar, valorizar, desvalorizar e revalorizar os aspectos formais e os contidos simbólicos dos nosos patrimonios*³⁵.

Dende a década dos oitenta puideron observarse novas preocupacións e ámbitos de actuación na doutrina internacional que marcaron cambios moi profundos na consideración do patrimonio e no seu tratamento. A importancia concedida ao valor de *identidade* como referente global do patrimonio deu lugar a unha profunda transformación da cultura, concepto que se volveu ambiguo e relativo no seu intento por acoller tódalas súas manifestacións e diversidade a escala planetaria.

En virtude da *Convención de Granada* no 1985 os países integrantes comprometíanse a empregar *os bens protexidos con arranxo ás necesidades da vida contemporánea*, a adaptar os edificios antigos para novos usos, cando conviñera, e a facilitar o acceso público aos mesmos sempre e cando se garantise a integridade dos valores arquitectónico e histórico e da contorna. Para iso se insistía en que os Estados deberían promover:

*(...) dentro da súa organización política e administrativa, a cooperación eficaz a tódolos niveis entre actividades de conservación, culturais, ambientais e urbanísticas (...) e [tamén] sensibilizar ao público sobre o valor da conservación do patrimonio arquitectónico como elemento de identidade cultural e como fonte de inspiración e creatividade para as xeracións presentes e futuras*³⁶.

Deste xeito, facíase unha clara referencia á necesaria coordinación entre as administracións e á unidade do concepto de patrimonio. Asociáronse patrimonio e identidade, por unha banda; e patrimonio, creatividade e novas tecnoloxías, pola outra. Cuestións todas elas que adquiriron unha importancia fundamental na proposta de novos modelos de xestión do patrimonio que o contemplaban tanto dende o punto de vista da súa protección como de cara a unha moderna administración do mesmo, e

³⁴ A *Convención de Patrimonio Mundial, Cultural e Natural* é un tratado internacional aprobado pola UNESCO en novembro de 1972 para promover a identificación, a protección e a preservación do patrimonio cultural e natural de todo o mundo considerado especialmente valioso para a humanidade.

³⁵ *Carta de Brasilia*. Documento Regional del Cono Sur sobre Autenticidad. V Encontro Rexional de ICOMOS. Brasil 1995.

³⁶ *Convención de Granada*. Convención para la salvaguardia del Patrimonio Arquitectónico de Europa. Granada 1985.

que tiñan en conta a súa dimensión presente e a súa potencialidade para propoñer novas solucións de desenvolvemento nas que a creatividade contemporánea servía como vehículo para transmitir, renovar e adaptar ás aspiracións e necesidades actuais os seus valores históricos e tradicionais.

Outros dos aspectos a destacar da Convención de Granada foi o acercamento proposto entre a conservación do patrimonio e a cultura contemporánea –á que podía servir de inspiración– como referente da identidade cultural.

Por outra banda, o auxe da identidade como valor patrimonial non foi alleo ao feito de que –agora que as políticas antepoñen as dimensións económicas e sociais do patrimonio cultural– o patrimonio se converteu nunha forma de identificación a nivel nacional pero tamén mundial e europeo, pero tamén a nivel rexional e local. O concepto de identidade reflicte a tensión actual entre o local e o internacional, o particular e o global, o internacionalismo e os nacionalismos, a homoxeneidade e a diversidade, etc...

Por iso resulta en certa medida artificiosa a construción de conceptos como o de identidade europea ou patrimonio común europeo que se complican aínda máis en relación coa auxe paralela das identidades rexionais.

*Hoxe en día, a tendencia que lidera a creación dunha Europa das rexións é moi forte porque se ten o convencemento de que a identidade cultural rexional será moito máis intensa. Gran ilusión, porque as rexións en Europa encerran en si mesmas identidades culturais múltiples que levarán, andando o tempo, cara unha Europa das cidades, cunha reacción en cadea que non terá fin*³⁷.

Un dos instrumentos deseñados polo Consello de Europa para promover esta identidade a través do patrimonio cultural foi a campaña *Europa un patrimonio común*, que se iniciou en 1997, instrumentalizando aos bens culturais como elementos de cohesión e recoñecemento das distintas nacionalidades e culturas europeas, como espazos de cohesión e comunicación de diferentes idiosincrasias.

Algo máis recente resulta a definición deste concepto segundo a Carta de Cracovia a comezos do século XXI, que o entendía *coma unha referencia común de valores presentes xerados na esfera dunha comunidade e os valores pasados identificados na autenticidade do monumento*³⁸.

³⁷ MARTÍNEZ YÁÑEZ, C.; *Op. cit.* Granada 2006. Páx.759-770.

³⁸ *Carta de Cracovia*. Principios para la conservación y restauración del Patrimonio construido. Cracovia 2000. Anexo: Definiciones.

O valor da identidade

A identidade está ligada á historia e ao patrimonio; non existe sen a memoria, sen a capacidade de recoñecer o pasado, sen elementos simbólicos ou referentes que lle son propios e que axudan a construír o futuro.

A identidade só é posible e pode manifestarse a partir do patrimonio cultural, que existe de antemán e a súa existencia é independente do seu recoñecemento ou valoración. É a sociedade a que a xeito de axente activo, configura o seu patrimonio cultural ao establecer e identificar aqueles elementos que desexa valorar e que asume como propios e os que, de xeito natural, se van convertendo no referente de identidade (...). Devandita identidade implica, polo tanto, que as persoas ou grupos de persoas se recoñecen historicamente na súa propia contorna física e social e é ese constante recoñecemento o que lle dá carácter activo á identidade (...). O patrimonio e a identidade non son elementos estáticos, senón entidades suxeitas a permanentes cambios, están condicionadas por factores externos e pola continua retroalimentación entre ambos³⁹.

É dicir, o valor de identidade está relacionado cos lazos emocionais da sociedade cara obxectos e sitios específicos. Poden ter vínculos sentimentais, espirituais ou relixiosos; ou ser simbólicos, patrióticos ou nacionalistas. Estes valores –xeralmente orixinados en percepcións emocionais– teñen un forte impacto na salvagarda do ben. Á súa vez, a súa carencia pode levar ao abandono e deterioro do meso.

IDENTIDADE EXTERIOR

Os elementos culturais, especialmente os monumentos, son recoñecidos e valorados socialmente como parte da identidade dun lugar, converténdose no elemento diferenciador –recoñecible por excelencia– que lle aporta unha carga simbólica ao territorio no que se insire⁴⁰.

Os monumentos, a través da súa identidade, posúen a vontade de transcender e perdurar, reflexo das necesidades e aspiracións dunha época. Estas edificacións recicladas ofrecen unha dobre lectura, a da súa función propiamente dita en relación ao seu uso e a da súa función representativa, que se manifesta a través do seu aspecto formal, en canto imaxe que representa uns

³⁹ MOLANO LÓPEZ, O.L.; "Identidad cultural: un concepto que evoluciona", *Opera*, número 7. Universidade Externado de Colombia. Bogotá 2007. Páx.69-84.

⁴⁰ Por iso esta especie de *atracción - imán* faíños insubstituíbles para a promoción turística.

MESÍA LÓPEZ, A.; "Santo Estevo de Ribas de Sil y Santa María de Montederramo. Turismo cultural como eje dinamizador de la Ribeira Sacra", *Entre el agua y el cielo: el patrimonio monástico de la Ribeira Sacra. Opus Monasticorum V*. Universidade de Santiago de Compostela 2012. Páx.395-406.

valores sociais e culturais. Esta imaxe actúa como elemento de referencia, como fito, transmitindo unha enerxía que o configura como un símbolo.

A evocación de recordos, sentimentos, ilusións, na persoa, provoca a identificación co obxecto, cun valor profundo do seu aspecto formal. A peza arquitectónica terá a capacidade de identificar o lugar e ser un elemento de referencia capaz de transcender o significado profundo da mesma.

Asemade a obra de arquitectura adopta un valor de representación da sociedade que o erixiu. O poder militar, relixioso ou político empregou a arquitectura para expresarse nas diferentes etapas históricas e reflectir as pretensións de transcender mediante formas de expresión que simbolizaban o seu poderío.

Con este fin o edificio debe seguir unha serie de leis internas constitutivas da súa esencia tipolóxica que responden a un conxunto de elementos interrelacionados que forman unha unidade portadora de múltiples significados:

(...) a estrutura é o conxunto de relacións entre elementos, é a forma interior constante e común ás diferentes familias de formas exteriores; é o estable, o anatómico e común a obxectos distintos, ou ás diferentes partes deses obxectos (...). A estrutura, daquela, aparece coa naturalidade e sinxeleza da substancia que consciente do seu valor e importancia, e en consecuencia con iso, emerge sen o menor afán de alarde ou protagonismo (...), soamente porque está obrigada a facerse visible en nome da arquitectura⁴¹.

A lexibilidade desta estrutura, deste núcleo irredutible, configurado mediante unhas leis internas que posúen unha substancialidade propia, como unha estrutura arquitectónica elemental, permite o recoñecemento do monumento.

Ao mesmo tempo, a lexibilidade das invariantes formais desa estrutura ou dese núcleo identificador implica unha idea de organización da forma; idea que se manifesta como esencia do proxecto, como pulo da creación arquitectónica.

Moitas das obras de arquitectura poden ser explicadas como o resultado de aplicar determinadas operacións de transformación a unha ou varias estruturas elementais. Estas operacións revisten diversas modalidades: xustaposición, combinación, superposición, inversión, variación, etc ... Todas elas constitúen ferramentas básicas para o proxecto. Así, na arquitectura, como en calquera actividade humana, só a elementalidade dos ingredientes logra dar razón á complexidade do resultado.

⁴¹ MIRANDA, A.; *Ni robot ni bufón. Manual para la crítica de arquitectura*. Cátedra. Madrid 1999. Páx.261-265.

A utilización consciente e sistemática de devanditas operacións, entendidas como ferramentas básicas permitiu, ademais, caracterizar a transformación dos monumentos; sobre todo naqueles casos nos que resultou necesario engadir novos corpos ou volumes a ese núcleo identificador para unha adecuación a unha nova función.

Partindo desta nova adición, os procedementos cos que o arquitecto conta para poder levar a cabo o seu proxecto son a superposición, a xustaposición e a variación⁴².

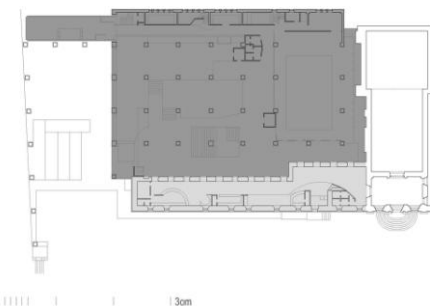
- Por *superposición* entenderemos aquela operación que persegue a integración de diversos compoñentes ou facetas sen renunciar á condición unitaria do edificio (006).
- A *xustaposición* será aquel procedemento habitual naquelas arquitecturas que gustan de exhibir a complexidade e fragmentación das súas partes, eludindo toda intención de someter esas diversas partes a unha lei única e globalizadora (007)⁴³.
- Por último, en canto á operación denominada *variación*, esta consistirá no desenrolo dun núcleo temático ou estrutura elemental, mediante unha serie de cambios derivados de aquel núcleo e que o modifican á vez que o repiten (008).

IDENTIDADE INTERIOR

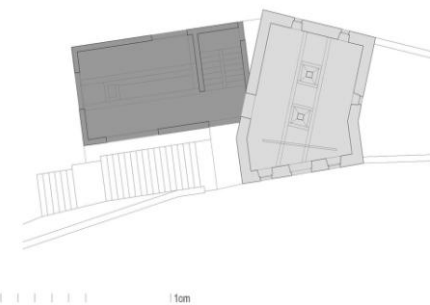
O monumento, agora convertido en establecemento hoteleiro, debe procurar un estado de confort e benestar en tódalas estancias acorde coas necesidades dos seus novos usuarios. En devandito estado teñen gran influencia as sensacións visuais, táctiles, auditivas e olfativas.

Esta influencia provoca unha necesidade –inconsciente– de controlar o ambiente no sentido de volver os espazos o máis agradables posible. As cores e as formas das estancias en sintonía coa posición escollida para o mobiliario e accesorios alteran o equilibrio e a harmonía dos espazos e sensacións transmitidos.

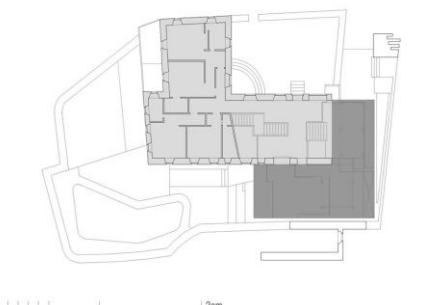
Nos primeiros monumentos recuperados como hoteis –fundamentalmente paradores– o obxectivo principal da intervención era a revitalización do Patrimonio, polo que en consecuencia producíanse recreacións históricas nos seus interiores.

006. Museo de Belas Artes da Coruña –obra de Gallego Jorreto– como exemplo de *superposición*.

007. Oficina de Turismo da Xunta en Ourense –obra de Seara Morales– como exemplo de *xustaposición*.

008. Hotel Rural Dona Blanca en Leiro (Ourense) – obra de Blanco Guerra– como exemplo de *variación*.

⁴² MARTÍ ARÍS, C.; *Las variaciones de la identidad. Ensayo sobre el tipo en arquitectura*. Ediciones del Serbal. Barcelona 1993. Páx.125-136.

⁴³ Un dos grandes exemplos deste procedemento construtivo –a menor escala– son os grandes edificios conventuais e monacais do medievo. Con frecuencia, estes fórmanse a través dunha sucesión de espazos tales como o atrio, os claustros, o xardín, etc ..., que aglutinan ao seu redor diferentes corpos edificatorios, cada un coa súa propia disposición e estrutura.

Estas *escenografías* –ao fin e ao cabo– creaban ambientes que transportaban aos usuarios á época de creación do edificio.

Co paso do tempo, o ambiente interior foi mudando na procura dun contraste temporal coas paredes cargadas de historia que o delimitaban, pero sen esquecer o confort dos usuarios. Buscábanse e búscanse elementos de liñas puras e limpas que non interfiriran na sensación histórica que transmite o edificio, destacándollo pero manténdose ao seu marxe.

Aplicación da identidade

Unha vez exposto o parámetro, á hora de aplicalo ao monumento –ou edificio– obxecto de estudo debemos intentar responder, entre outras, ás seguintes cuestións:

- ¿O monumento segue sendo un reclamo turístico da personalidade histórica do lugar onde se atopa encravado a pesar da súa nova función?
- ¿O novo uso da edificación histórica permite a conservación da súa identidade como monumento?
- ¿O ambiente interior do establecemento hoteleiro amosa unha recreación histórica ou un estilo contemporáneo baseado no contraste temporal?
- ¿Resáltanse as pegadas do pasado de xeito expositivo e documental ou pola contra camúflanse e agóchanse?

ACCIÓN OPERATIVA. INTERVIR NO PATRIMONIO

Teñamos presente nas nosas intervencións a *tríade vitrubiana* e fagamos que o edificio recupere a súa integridade (*firmitas*), o seu aspecto (*venustas*) e a súa habitabilidade (*utilitas*).

En definitiva, REHABILITEMOS o edificio a restaurar.

MONJO CARRIÓ, J.; *Metodología de la restauración y de la rehabilitación*. Madrid 1999. Páx.7.

O mantemento da arquitectura construída e a súa transformación para que poida seguir estando viva e participando do mundo contemporáneo son os obxectivos principais dunha actuación sobre o patrimonio arquitectónico, uns obxectivos baseados na racionalidade e na economía.

O mundo no que vivimos é, en verdade, un don valioso que temos que pasar a mans de quen vén tras de nós. Somos herdeiros dun mundo que mantén vivo o esforzo de quen o construíu (...). Usar a razón, aceptando o mundo que recibimos, significa aforrar esforzos para cando estes sexan necesarios. Pode dicirse, por tanto, que existe unha ética da racionalidade no intento de incluír o mundo recibido no noso ao convertelo así en escenario do cotián⁴⁴.

En función deste obxectivo, a actuación ha de ser a mínima necesaria para alcanzar o mantemento da arquitectura e facela utilizable. E sabemos que conservar é moito máis barato que restaurar, e que con elementais tarefas de mantemento e conservación realizadas con certa continuidade pódense evitar grandes intervencións no futuro.

Pero a enorme ampliación do campo da actuación e a gran diversidade de casos aos que o arquitecto se pode enfrontar fan que non sexa posible establecer uns únicos criterios nin se poida garantir a reversibilidade da solución proposta.

⁴⁴ MONEO VALLÉS, R.; "Construir sobre lo construido. Adecuación y continuidad", *Arquitectura Viva*, número 110. Madrid 2006. Páx.25.

Acción operativa e Patrimonio

A acción operativa no Patrimonio Arquitectónico sempre estivo marcada ao longo da Historia pola idea do cambio, da transformación; xa que toda actuación, por mínima que pretendese ser, conlevaba a alteración do orixinal. E o tema do debate, que supoñía en si mesmo unha contradición, situábase entre o desexo e a impotencia: quería-se recuperar o que parcialmente xa non existía, sendo conscientes de que esa buscada recuperación non se podía producir realmente.

Para entender o marco no que se moveron –e móvense– este tipo de actuacións semella adecuado analizar o corpus doutrinal que sostivo a teoría e a práctica das intervencións no patrimonio ao longo da Historia da Arquitectura.

Na época grega produciuse un continuo proceso de construción, destrución e reedificación caracterizado principalmente pola evolución do lugar –reedificándose os templos sobre si mesmos–; pola evolución e transformación tipolóxica que conlevaba certa innovación; e pola expresión do novo monumento como símbolo de poder⁴⁵. E en Roma mantivéronse os criterios de intervención, recoñecéndollos na reconstrución do Panteón –século II– ou no novo nivel engadido ao Coliseo. Sen embargo, no século VI, coa Carta de Belisario a Totila, denominada *É necesario salvagardar os Monumentos de Roma*, apareceron os primeiros síntomas de conservación dos monumentos como testemuños do pasado⁴⁶.

Ao proceso de substitución deu paso unha práctica de xustaposición mediante a adición construtiva, que evidenciaba a permanencia do anterior sen renunciar á súa transformación.

O Renacemento foi o momento no que por primeira vez se reflexionou sobre a intervención nas preexistencias, permitindo unha interpretación crítica das arquitecturas anteriores. Ao concepto de *concinnitas* ou *harmonía*, Alberti engadiu o de *conformitas* ou *conveniencia*, de xeito que as partes estivesen en correspondencia entre si e co todo. Isto supuxo tres maneiras de actuar fronte ás preexistencias: *ao modo moderno* –deixando constancia da arquitectura, ocultando o edificio medieval cunha epiderme renacentista (009)–; *ao modo antigo* –continuando conscientemente co estilo medieval, someténdose a el–; e mediante *o compromiso* –procurando o equilibrio entre o antigo e o novo, entre o medieval e o renacentista, conectándollos entre si (010)–⁴⁷.

En todo caso, é evidente que ata o século XVII a intervención sobre a arquitectura preexistente supoñía unha innovación.

009. Templo Malatestiano. Actuación de Alberti ao modo moderno.

010. Fachada de Santa María Novella. Actuación de Alberti mediante o compromiso.

⁴⁵ Tal é o caso da Acrópole de Atenas, que de ser a fortaleza principal de Ática, na época micénica, converteuse no século VI a.C. no santuario central con substitución do palacio micénico por sucesivos templos de Atenea.

⁴⁶ GONZÁLEZ CAPITEL, A.; *Metamorfosis de monumentos y teorías de la restauración*. Alianza Editorial. Madrid 2009. Páx.27-38.

⁴⁷ ALBERTI, L.B.; *De Re Aedificatoria*. Akal. Madrid 1991. Páx.40-45.

No século XVIII o estudo da arquitectura clásica a través de Vitrubio e os seus intérpretes, xunto cos descubrimentos das ruínas romanas⁴⁸, produciron tal fascinación polas mesmas que se iniciou o seu estudo para a súa conservación. Neste contexto apareceu Giambattista Piranesi, quen propoñía unha visión romántica das ruínas como contraposición ao culto á *autoridade* clásica, representando a defensa da capacidade creativa do artista e da liberdade individual (o11).

Pero na segunda metade do século XVIII, Winkelman recoñecía os valores dos edificios do pasado, destacando á obra antiga polo que era en si mesma e non polo que puidera supoñer o seu uso actualizado⁴⁹. Ao establecer a idea de que as obras do pasado tiñan un valor definitivo e concluído, definiuse a restauración como a conservación do monumento como documento testemuño doutra época. Isto supuxo a negación da innovación e a protección total do monumento –coa demolición de engadidos–⁵⁰.

En 1830, trala destrución de castelos, palacios, conventos e igrexas –derivada da Revolución Francesa–, a nova monarquía instauraba un programa de conservación e reconstrución de monumentos mediante a figura do *inspector xeral*. A negación da innovación e a reconstrución da forma orixinal foron de novo os postulados que defenderon os primeiros inspectores xerais Ludovico Vitet e Prospero Merimèe. O primeiro indicaba que o feito de restaurar implicaba non innovar, aínda cando fose para completar ou embelecer; o segundo suxería que só se debía reconstruír aquilo que se estivera seguro de que existira.

Neste contexto, produciuse o enfrontamento entre dúas posturas extremas: a *autenticidade arqueolóxica* e a *restauración en estilo*. A primeira foi defendida polo arqueólogo Didon, pronunciándose en contra da restauración dicindo que *unha restauración oculta pero non cura unha enfermidade*. Pola contra, a *restauración en estilo* era defendida por León de Malleville, para quen *conservar un monumento é conservar formas e proporcións, incluso en detrimento da materia e a substancia*. O gran impulsor desta segunda postura foi Eugène Viollet-Le-Duc –1814-1879–, con quen se entende que comezou a *restauración moderna*⁵¹.

o11. Vista do Arco de Tito. Piranesi.

⁴⁸ Os descubrimentos foron: Herculano –ano 1711–, Palatino –1720–, Vila Adriana de Tívoli –1724-1742– e Pompeia –1748–.

⁴⁹ MIARELLI-MARIANI, G.; "Historia de los criterios en el patrimonio arquitectónico", *Monumentos y proyecto*. Ministerio de Cultura, Madrid 1990. Páx.7-21.

⁵⁰ Este feito quedou patente na actuación do papa León XII durante a reconstrución da basílica de San Pablo Extramuros en 1823: *Ningunha innovación debe introducirse, a non ser para excluír os elementos introducidos por capricho doutras épocas ...*

BOSCH REIG, I.; *Intervención en el patrimonio: análisis tipológico y constructivo*. Universidade Politécnica de Valencia. Valencia 2006. Páx.22-37.

⁵¹ BOSCH REIG, I.; *Op. cit.* Valencia 2006. Páx.44-51.

A procura da autenticidade arquitectónica, da integridade e da unidade formal do resultado cualificaban á restauración estilística como a reconstrución ideal do monumento. A restauración así entendida non era tanto fidelidade histórica como tema de coherencia interna do proxecto, que necesariamente suporía transformación.

O seu rexeite propúxose dende a acusación de *falseamento histórico*. John Ruskin –1819-1900– descualificou a inutilidade da busca do orixinal tildando de *copia vil* os resultados imaxinativos e de *imitación fría* aos máis coidadosos. Defendía a *autenticidade histórica* fronte á autenticidade arquitectónica, e propugnaba a conservación fronte á restauración. Rexeitaba a reconstrución e defendía a disposición de reforzos vistos admitindo a ruína total ou final do edificio⁵².

A defensa das súas ideas materializouna Camilo Boito –1836-1914– no *III Congreso de Enxeñeiros e Arquitectos de Roma* –1883– establecendo a *Primeira Carta do Restauo* como base da *restauración científica*. Na mesma, o edificio presentábase como o resultado de arquitecturas superpostas a respectar, e a intervención como unha actuación mínima na que primarían a consolidación e a reparación fronte á restauración e á reconstrución. Ademais, defendíase que as novas actuacións debían recoñecerse, ser modernas e estar baseadas na autenticidade histórica.

No nacemento do novo século, caracterizado pola ruptura coa tradición, preconizouse o *contraste* e a modernidade das actuacións como base da relación co preexistente (o12)⁵³.

No ano 1963, Cesare Brandi desenrolou o *restauo crítico* en base aos pensamentos de Roberto Pane e Ambroggio Annoni, quen en 1946 xa expresara a imposibilidade de definir un *método* para abordar a restauración debido ao principio de *individualidade de cada obra*. A recuperación da unidade potencial da obra –da súa esencialidade– a partir da reflexión crítica e a súa valoración histórica, xunto coa idea de que cada caso é diferente, foron os temas que o caracterizaron. Defendéronse como resultado as actuacións creativas de nova factura que favoreceran este obxectivo, admitindo en casos específicos a eliminación de engadidos de identidade propia ou a restauración estilística puntual.

Esta amplitude na proposta permitiu aceptar o *restauo conservativo* da mínima intervención –defendido por Spagnesi– xunto á postura contraria, como a *reintegración da imaxe* de Paul Philippot e Giovanni Carbonara, que postulaban a actuación

⁵² RUSKIN, J.; *Op.cit.* Barcelona 2010. Páx.85-93.

⁵³ Foi o caso de Erik G. Asplund para a ampliación do Concello de Göteborg –1913-1936–, no que a exquisita sensibilidade do novo transformou o antigo conformando un todo unitario. Igualmente, na ampliación da Galería de Yale, Louis Khan –1953– estableceu un diálogo dende a autonomía de ambas arquitecturas. A nova peza reclamaba a súa temporalidade construtiva, afirmando a súa radical abstracción e producindo un equilibrado contraste que revitalizaba á preexistencia.

o12. Ampliación do Concello de Göteborg –1913-1936– por Erik G. Asplund.

creativa moderna afastada da mímese. En todo caso a existencia de *reversibilidade* na actuación resultaría ilóxica xa que levaría ao absurdo de propoñela para as diferentes intervencións realizadas ao longo da Historia.

Dende Camilo Boito, as diferentes cartas do restauro estableceron como irrenunciable o mandato da diferenciación das actuacións novas. Esta cuestión tendeu un nexo de unión entre a vangarda arquitectónica e os restauradores ao establecer ambos o concepto de *contraste* como base da relación entre as dúas arquitecturas, a antiga e a nova. Así xurdiu o concepto de *analogía*, que trataba de unir dous pensamentos tradicionalmente encontrados: a necesaria harmonía entre o novo e o vello, e a diferenciación consciente entre eles. Enunciouse como unha intervención reflexiva e culta, de xeito que o novo deseño valorase –e interpretase– a preexistencia, producindo a articulación lóxica e rigorosa co antigo, redefinindo unha nova unidade entre ambos⁵⁴.

Nesta dinámica, a *restauración obxectiva* defendida por Antoni González Moreno-Navarro puxo o acento na investigación rigorosa como base da valoración crítica, na recuperación da autenticidade formal e da súa lexibilidade. As actuacións deberían ser modernas, aínda que no caso da *arquitectura testemuñal* aceptárase o *mimetismo científico*⁵⁵. A contemporaneidade e a sensibilidade na relación co herdado xurdiron como valores capaces de revitalizar a preexistencia. A permanencia no tempo dun edificio non dependería tanto da técnica construtiva como da súa afirmación como arquitectura, de xeito que as transformacións introducidas ao longo da Historia reforzarían a súa identidade.

En todo caso, en calquera intervención, a proposta de contemporaneidade da actuación é un tema irrenunciable para a construción histórica.

⁵⁴ SOLÁ-MORALES I RUBIO, I.; “Del contraste a la analogía. Transformaciones en la concepción de la intervención arquitectónica”, *Intervenciones*. Gustavo Gili, Barcelona 2006. Páx.23-48.

⁵⁵ GONZÁLEZ MORENO-NAVARRO, A.; “La restauración de monumentos a las puertas del siglo XXI”, *Informes de la construcción*, volume 43, número 413. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto Eduardo Torroja. Madrid 1991. Páx.5-22.

O valor da acción operativa

É difícil establecer uns criterios universais de actuación no Patrimonio Arquitectónico, pois somos conscientes de que cada intervención é un caso único e irrepetible. Pero como arquitectos, sabemos facer Arquitectura:

*Todo Edificio debe constar de Solidez, Comodidade e Beleza (...). A Solidez depende da bondade dos Fundamentos, elección de materiais e do seu uso, que se debe facer coa ordenación, disposición e proporción conveniente entre tódalas partes. A Comodidade consiste tamén na ordenación, e disposición feita tan a propósito que nada embarace o uso das partes do Edificio. A Beleza pide que a súa forma sexa elegante e vistosa pola xusta proporción das partes*⁵⁶.

E en consecuencia, podemos definir unhas pautas que engloben cada unha das accións operativas existentes na praxe arquitectónica en función da súa finalidade e obxectivo.

CONSERVACIÓN

A acción de *conservación* implica, de acordo coa definición da Real Academia Galega, o feito de manter algo ou o coidado da súa permanencia. Pola contra, a *Carta de Venecia* falaba de que tanto a conservación como a restauración dos monumentos tiñan como finalidade o salvagardar tanto a obra de arte como o testemuño histórico; pero a conservación impoñía ante todo un mantemento sistemático.

*A conservación dun monumento vese sempre favorecida pola súa utilización en funcións útiles á sociedade: tal finalidade é desexable, pero non debe alterar a distribución e o aspecto do edificio*⁵⁷.

A *Carta de Conservación e Restauración* do ano 1987 propoñía unha metodoloxía básica coa que os técnicos puideran abordar a conservación e a restauración con toda a profesionalidade requirida na última década do pasado século. Para tal labor definía á primeira destas intervencións como:

⁵⁶ VITRUBIO POLIÓN, M.L.; *De Architectura. Los diez libros de arquitectura*. Reprodución facsímil da edición da Imprenta Real de Madrid de 1787. Colexio Oficial de Arquitectos de Toledo. Toledo 1999. Páx.36-37.

⁵⁷ *Carta de Venecia. Carta Internacional sobre la conservación y la restauración de monumentos y de conjuntos histórico-artísticos*. II Congreso de Arquitectos y Técnicos de Monumentos Históricos. Venecia 1964. Artigos 4-8.

*(...) o conxunto de actuacións de prevención e salvagarda referidos a asegurar unha duración pretendidamente ilimitada á configuración material do obxecto*⁵⁸.

O *Documento de Nara* ofrecía, ademais, outro aporte moi importante ao definir a conservación como unha operación tanto interpretativa como material:

*Tódalas operacións deseñadas para comprender unha propiedade, coñecer a súa historia e significado, asegurar a súa protección material e, se é necesario, a súa restauración e melloramento*⁵⁹.

Actuando no espírito da *Carta de Venecia*, a *Carta de Cracovia* definía a conservación como:

*(...) o conxunto de actitudes dunha comunidade dirixidas a facer que o patrimonio e os seus monumentos perduren. A conservación é levada a cabo con respecto ao significado da identidade do monumento e dos seus valores asociados*⁶⁰.

É dicir, con esta acción operativa procúrase a permanencia do monumento, o mantemento do edificio nun mesmo estado. E se este estado se mantén cobra cada vez máis relevancia o *alteswert* ou valor de antigüidade:

Dende o punto de vista do valor de antigüidade non se trata (...) da conservación eterna dos monumentos creados no pasado pola actividade humana, senón de mostrar eternamente o ciclo de creación e destrución, de xénese e extinción (...).

*O culto ao valor de antigüidade condena (...) toda destrución violenta do monumento causada pola man humana como unha sacrílega intromisión na actividade erosionadora das leis naturais, co que, por unha banda, actúa no senso da conservación do monumento; pero tamén rexeita en principio toda actividade conservadora (...), como unha intromisión non menos inxustificada no dominio das leis naturais, co que, por outra banda, o culto ao valor de antigüidade actúa en contra da conservación do monumento*⁶¹.

⁵⁸ MARTÍNEZ JUSTICIA, M.J.; *Carta del Restauo 1987*. Servizo de Publicacións do Colexio de Arquitectos de Málaga. Málaga 1990. Páx.19-27.

⁵⁹ *Documento de Nara sobre Autenticidad*. Diversidad cultural e diversidad patrimonial. Definiciones: Conservación.

⁶⁰ *Carta de Cracovia. Principios para la conservación y restauración del Patrimonio construido*. Versión en castelán do Instituto Español de Arquitectura, Universidade de Valladolid. Cracovia 2000. Anexo: Definiciones.

⁶¹ RIEGL, A.; *El culto moderno a los monumentos*. La balsa de la Medusa, 7. Visor. Madrid 1987. Páx.53-54.

A pesar desta contradición á hora de intervir no monumento, observamos como a idea de permanencia está sempre presente. Procúrase o mantemento constante do edificio para dotalo dunha certa estabilidade —a *firmitas* vitrubiana— fronte ao paso do tempo e do ser humano. A finalidade, polo tanto, é prolongar e manter o maior tempo posible a materialidade que constitúe ao obxecto; ben mediante intervencións de *conservación preventiva* ou *indirecta*, aquelas que non actúan sobre a estrutura física do obxecto; ou ben mediante a *intervención directa* que se exerce sobre dita estrutura⁶².

En consecuencia, varios son os tipos de tratamentos que pretenden salvagardar o ben cultural mantendo o estado actual do mesmo libre de danos ou modificacións: labores de mantemento, consolidación, reparación e reforzos.

RESTAURACIÓN

A acción de *restauración* tivo moitas definicións no pasado, pero a máis comunmente aceptada foi a de devolverlle a un obxecto o seu aspecto perdido ou forma. O seu obxectivo non é só preservar a integridade do ben senón tamén revelar o seu valor cultural e mellorar a lexibilidade do seu deseño orixinal.

*A restauración debe dirixirse ao restablecemento da unidade potencial da obra de arte, sempre que isto sexa posible sen cometer unha falsificación artística histórica e sen borrar pegada algunha do transcurso da obra de arte a través do tempo*⁶³.

Abarcamos polo tanto todas aquelas operacións de *intervención directa* sobre unha obra de arte cuxa finalidade sexa a *restitución* ou mellora da *lexibilidade* da súa imaxe e o restablecemento da súa *unidade potencial*, se esta estivese perdida ou deteriorada, para que a obra de arte ou monumento siga existindo como obxecto capaz de provocar experiencias estéticas, sempre que estas operacións sexan posibles sen incorrer en alteracións ou *falsificacións* da súa natureza documental⁶⁴.

Así, no artigo 9.13 da *Carta de Venecia* quedaba recollido que a finalidade da restauración era a de *conservar e poñer de relevo os valores formais e históricos do monumento* e fundaméntase no *respecto aos elementos antigos e ás partes auténticas*. A restauración debe deterse alí *onde comezan as hipóteses*⁶⁵.

⁶² GONZÁLEZ-VARAS IBÁÑEZ, I.; *Conservación de bienes culturales. Teoría, historia, principios y normas*. Manuales Arte Cátedra. Madrid 2008. Páx.537-542.

⁶³ BRANDI, C.; *Teoría de la restauración*. Alianza Editorial. Madrid 1989. Páx.35-49.

⁶⁴ GONZÁLEZ-VARAS IBÁÑEZ, I.; *Op.cit.* Madrid 2008. Páx.543-552.

⁶⁵ *Carta de Venecia*. Venecia 1964. Artigo 9.

Na *Carta de Conservación e Restauración* do ano 1987, na proposta da súa metodoloxía básica e recollendo os preceptos establecidos pola súa predecesora –*Carta do Restauo* de 1972– entendíase por restauración aquela:

*(...) intervención que, respectando os principios de conservación, e sobre a base de todo tipo de indagacións cognoscitivas previas, diríxase a restituír ao obxecto, nos límites do posible, a relativa lexibilidade e, onde sexa posible, o uso*⁶⁶.

Actuando no espírito da *Carta de Venecia*, a *Carta de Cracovia* definía a restauración como:

*(...) unha intervención dirixida sobre un ben patrimonial, cuxo obxectivo é a conservación da súa autenticidade e a súa apropiación pola comunidade*⁶⁷.

E a conservación da autenticidade do monumento –ou edificio– viría do feito de tratar este como un obxecto artístico no que á hora de intervir nel debe primar a recuperación do seu aspecto documental, do seu legado histórico. É dicir, de tódolos valores que presenta un monumento, o valor que cobra máis importancia durante unha restauración é o valor histórico-artístico, tamén chamado *kunsthistorischeswert*.

O valor histórico considera que o monumento orixinal é por principio intocable, pero por unha razón completamente distinta á do valor de antigüidade. Para o valor histórico non se trata de conservar as pegadas da vellez (...), senón que máis ben se trata de manter un documento o menos falsificado posible para que a investigación histórico-artística o poida completar no futuro (...).

*O valor histórico dun monumento será tanto maior canto menor sexa a alteración sufrida no seu estado pechado orixinario, o que posuía inmediatamente despois da súa xénese. As deformacións e os deterioros parciais son para o valor histórico un factor accesorio molesto e desagradable. Isto é aplicable en igual medida ao valor histórico artístico como a calquera valor histórico cultural e, por suposto, dun modo especial ao valor cronístico*⁶⁸.

Estamos ante unha renovada visión do monumento entendido como documento.

⁶⁶ MARTÍNEZ JUSTICIA, M.J.; *Op. cit.* Málaga 1990. Páx.19-27.

⁶⁷ *Carta de Cracovia*. Cracovia 2000. Anexo: Definiciones.

⁶⁸ RIEGL, A.; *Op. cit.* Madrid 1987. Páx.57-58.

En consecuencia, as regras da composición arquitectónica e as linguaxes formais empregadas –comprendidas como a *venustas* vitrubiana– serían respectadas nunha restauración entendida como unha operación altamente especializada con base nun proceso crítico que se afasta de todo tipo de conxecturas. O obxectivo da restauración moderna –revelar o estado orixinal dentro dos límites do material existente–, difire entón do obxectivo pasado de devolvelo ao seu estado orixinal pola reconstrución das formas perdidas.

REHABILITACIÓN

A acción de *rehabilitación* enténdese como o proceso polo cal se recupera a habitabilidade dun edificio cando esta estaba deteriorada ou se cambia a mesma para darlle un novo uso. Este tipo de intervención no Patrimonio Arquitectónico leva implícita, á súa vez, a restauración dos edificios cun determinado valor histórico ou artístico, así como a reparación –conservación– de todas aquelas partes que sofren algún tipo de dano –ou proceso patolóxico–.

Esta acepción do termo en cuestión, tan aceptada e utilizada actualmente en tódolos ámbitos, non está recollida, sen embargo, no dicionario da Real Academia Galega. A razón é aparentemente clara: a etimoloxía de rehabilitar ten a súa orixe na palabra *habildade* e non en *habitabilidade*. Non obstante, cabe considerar a *habitabilidade* dun edificio como a súa *habildade* máis importante, polo que si sería correcto o emprego desta acepción.

En calquera caso, consideramos importante dende o punto de vista arquitectónico o feito de establecer unha utilidade –*habitabilidade*– determinada cando intervimos nun edificio, de tal xeito que a nosa actuación se oriente a conferirlle esa utilidade –a *utilitas* vitrubiana–, ademais de recuperar tódolos valores históricos e artísticos do mesmo.

*Un edificio antigo, por exemplo, que hoxe segue empregándose cun fin práctico, debe manterse nun estado tal que poda albergar ao home sen que perigue a seguridade da súa vida ou a súa saúde (...). Non é necesario demostrar que numerosos monumentos relixiosos e profanos aínda hoxe posúen a capacidade de ser empregados de xeito práctico, de feito o son*⁶⁹.

Un edificio restaurado sen uso ve como o seu valor instrumental se deteriora, converténdose nun edificio de difícil mantemento e, polo tanto, condenado a novos procesos patolóxicos que aumentan o seu deterioro.

⁶⁹ RIEGL, A.; *Op. cit.* Madrid 1987. Páx.63-65.

*Se a continua utilización práctica dun monumento tamén posúe unha gran importancia, e a cotío é sinxelamente indispensable para o valor de antigüidade con iso se reduce considerablemente a posibilidade dun conflito entre o valor de antigüidade e o valor instrumental (...). A posibilidade dun conflito [entre ambos valores] dáse sobre todo naqueles monumentos que se atopan na liña divisoria que separa aos utilizables dos non utilizables*⁷⁰.

Entendida, polo tanto, a rehabilitación como a recuperación ou *readquisición* do ben cultural que se atopaba temporalmente abandonado ou privado da súa funcionalidade, alúdese aos métodos que posibiliten que un obxecto histórico, nacido noutro contexto, satisfaga as necesidades contemporáneas mediante a súa *reutilización*.

Dentro dos edificios *utilizables*, á hora de adaptar a organización espacial existente ao novo programa, débese ser consciente da adecuación da nova relación que se establecerá entre a forma herdada e a nova función, levando a cabo a través da rehabilitación os acondicionamentos necesarios e preferiblemente reversibles.

CONSTRUCCIÓN

A acción de *construción*, segundo o dicionario da Real Academia Galega, defínese como o feito de fabricar, edificar ou facer de nova planta unha obra de arquitectura ou enxeñaría, un monumento ou en xeral calquera obra pública.

Coa aparición da obra nova, caracterizada polo *neuheitswert* ou valor de novidade, establécese unha relación entre a nova edificación e a arquitectura previamente existente que se traduce nun fenómeno cambiante en función dos valores culturais atribuídos tanto á significación da arquitectura histórica como ás intencións da nova intervención.

*Onde o valor de antigüidade choque co valor de novidade dun monumento de continuado valor instrumental, intentará harmonizar o mellor posible co valor de novidade, non só por consideracións prácticas (...), senón tamén por consideracións ideais (...). A razón de ser do valor de novidade en si e por si mesmo non é negada en absoluto polo culto ao valor de antigüidade (...). A concepción moderna esixe da obra humana recén creada un carácter pechado impecable de forma e cor, así como tamén de estilo, é dicir, a obra moderna ha de lembrar o menos posible ás obras antigas, tanto na concepción como no tratamento detallado de forma e cor*⁷¹.

⁷⁰ RIEGL, A.; Op. cit. Madrid 1987. Páx.76-79.

⁷¹ RIEGL, A.; Op. cit. Madrid 1987. Páx.82-84.

O proxecto dunha nova arquitectura non só se aproxima fisicamente á xa existente e se relaciona visual e espacialmente con ela, senón que establece unha verdadeira interpretación do material histórico co que se mide, de xeito que este material é obxecto dunha verdadeira lectura que acompaña explícita ou implicitamente á nova intervención na súa global significación.

Dende Camilo Boito, as diferentes cartas do restauro estableceron como irrenunciable o mandato da diferenciación das actuacións novas. Non se trataba só da recomendación de empregar materiais modernos en certas ocasións, senón tamén do criterio reiterativo de diferenza expresada no distinto despois das fábricas engadidas, no cambio de materiais, na ausencia de ornamentos nas novas fábricas ou na simplicidade xeométrica e tecnolóxica. Ao admitirse a radical diferenciación de linguaxes excluíase ao *falso arquitectónico*.

Estas cuestións tenderon un nexo de unión entre a vangarda arquitectónica e os restauradores ao establecer ambos o concepto de *contraste* como base da relación entre as dúas arquitecturas, a antiga e a nova⁷².

En consecuencia naceu o concepto de *analogía*, que trataba de unificar dúas propostas tradicionalmente encontradas: a necesaria harmonía entre o novo e o vello, e a diferenciación consciente entre elas. Enunciouse como unha intervención reflexiva, meditada e culta, de xeito que o novo deseño valorase a preexistencia, a interpretase, e producise a articulación lóxica e rigorosa co antigo, redefinindo unha nova unidade entre ambos.

O procedemento analóxico baséase na simultaneidade visible de ordes formais interdependentes, pero sobre todo nas asociacións que o espectador establece ao longo do tempo e mediante as cales se producen situacións de afinidade polas que mediante a capacidade connotativa das linguaxes evocadas na intervención se establecen conexións ou enlaces entre o edificio histórico –real e/ou imaxinario– e os elementos de deseño que serven para acondicionar eficazmente o edificio⁷³.

A confrontación, como diferenza e semellanza, dende o interior do único sistema posible: o sistema particular definido polo obxecto existente, é o fundamento de toda analogía; e sobre esta analogía constrúese todo posible e aleatorio significado.

⁷² SOLÁ-MORALES I RUBIO, I.; "Del contraste a la analogía. Transformaciones en la concepción de la intervención arquitectónica", *Intervenciones*. Gustavo Gili. Barcelona 2006. Páx.23-48.

⁷³ SOLÁ-MORALES I RUBIO, I.; Op. cit. Barcelona 2006. Páx.23-48.

Aplicación da acción operativa

Unha vez exposto o parámetro, á hora de aplicalo ao monumento –ou edificio– obxecto de estudo debemos intentar responder, entre outras, ás seguintes cuestións:

- Durante a intervención para o cambio de uso, ¿que zonas do edificio histórico sufriron algunha acción de conservación e/ou restauración?
- No referente á rehabilitación, ¿esta acción operativa mantivo o carácter reversible?
- A obra nova necesaria para o desempeño da nova función, ¿responde a un concepto de contraste ou de analoxía?
- ¿Realizouse *falso arquitectónico* durante a conversión hoteleira?

PROGRAMA. NECESIDADES DA FUNCIÓN

Ao principio o home constrúe para protexerse –do frío, dos animais, dos inimigos–.
A necesidade obrígao: se non tivera obxectivos concluíntes, moi inmediatos e apremiantes, non construíría.
As súas primeiras construcións teñen un carácter funcional puro: son, en esencia, utensilios.

BEHNE, A.; *La construcción funcional moderna*. Barcelona 1994. Páx.21.

Na primeira metade do século XX asentábase a actividade turística tal e como a entendemos hoxe en día, de xeito paralelo aos primeiros intentos de sentar as bases conceptuais en materia de Patrimonio.

Nos anos sesenta e setenta, e incluso antes, asentáronse as bases xurídicas internacionais para a regulación do turismo a escala planetaria coa creación de diversos organismos internacionais competentes na materia e o inicio da documentación que organizacións como a UNESCO lle dedicarían. Foi daquela cando tamén se comezou a prestar atención á relación entre Patrimonio e Turismo, e cando os profesionais do turismo comezaron a interesarse pola protección do Patrimonio ao ser este un importante reclamo –se ben aínda non o máis importante– para a atracción de visitantes.

Nos anos oitenta, a incipiente conciencia, que xa apareceran na década anterior, dos efectos negativos que podía posuír o turismo conduciu a unha multiplicación dos textos, moitos xa provintes do propio sector turístico, que intentan reconducilo para que constituíse unha axuda e non unha ameaza para os recursos naturais e culturais. Comezaron a definirse conceptos como o de xestión e planificación do turismo, o de capacidade de carga e a reclamarse unha información máis numerosa e de máis calidade dirixida ao turista e a esixírselle, como contrapartida, unha conduta respectuosa cara os lugares que visitaba.

Por último, os anos noventa verían situarse ao turismo de masas como unha das primeiras industrias mundiais e contemplaríanse os efectos de homoxeneización cultural que devandita actividade e a globalización trouxeron consigo, polo que a preocupación dos organismos internacionais centráronse en evitar que o turismo aniquilase a autenticidade do patrimonio e a diversidade cultural e a encauzar esta actividade para que redundara en beneficio da poboación local, e de toda a humanidade, a través da súa instrumentalización, ademais de como un factor esencial do desenvolvemento sostible, tamén como un vehículo de interrelación dos pobos, de tolerancia e de promoción da cultura da paz.

Programa e Patrimonio

A industria hoteleira, como elemento básico da oferta turística, constitúe un factor esencial no potencial turístico de calquera país. Postulado fundamental, por tanto, de toda política de turismo ha de ser a creación e mantemento dunha planta de establecementos hoteleiros cuantitativamente suficiente, capaz de atender ás esixencias dunha demanda cada vez máis diversificada e xeograficamente distribuída para os intereses que pretende servir.

A primeira disposición coñecida e que regulou aspectos xurídicos da industria da hospedaxe foi a Real Orde Circular do 17 de marzo de 1909, pola que se ditaron novas normas reguladoras sobre a mesma, e pola que se facultaba aos gobernadores civís nas capitais de provincia e aos alcaldes nas demais poboación para expedir licenzas de apertura de tales establecementos.

*Propugna a instalación dunha cómoda industria hoteleira, á vez que regula o transporte de viaxeiros, fixando os requisitos para a apertura de casas de hóspedes e fondas; dá os primeiros pasos en orde a publicidade de prezos de hospedaxe; sinala as obrigas e dereitos de servidores, intérpretes, guías, cocheiros e mozos; fai obrigatoria a publicación de boletíns de viaxeiros; responsabiliza e establece penas pecuniarias por infraccións aos donos destes establecementos, etc...*⁷⁴

Esta normativa preséntase como un precedente interesante da regulación hoteleira española e da industria turística en xeral. Tamén é conveniente destacar a Real Orde do 16 de xuño de 1929, ditada polo Padroado Nacional de Turismo; posto que, xunto aquela, supón un antecedente na regulación legal dos establecementos hoteleiros.

A primeira clasificación hoteleira española estableceuse pola orde do Ministerio da Gobernación do 8 de abril de 1939, baixo o título *Hospedaxes*, e estivo vixente durante dezoito anos. Nela, ademais de fixarse un sistema de prezos taxados pola Administración e unha actuación da industria hoteleira polo Servizo Nacional de Turismo, ditábanse as normas para a apertura de novos establecementos turísticos, xunto cunha clasificación dos mesmos en base a un renovado criterio –dotación ou non de comedor–⁷⁵.

⁷⁴ MARTÍNEZ DE SALINAS Y MENDOZA, E.; *Textos legales: Turismo*; 2 volumes. Secretaría Xeral Técnica do Ministerio de Información e Turismo. Madrid 1958-1963. Páx.6-10.

⁷⁵ O criterio baseábase en que os establecementos hoteleiros estivesen ou non dotados de comedor. Entre os primeiros atopábanse os hoteis ou paradores de luxo, con categoría de Primeira A e Primeira B, Segunda e Terceira; pensións ou fondas de Primeira, Segunda e Terceira clase; e casa de hóspedes e pousadas. Nos segundos, non dotados de comedor, aínda que neles podían servirse almozos, clasificábanse en Primeira, Segunda e Terceira categoría.

MARTÍNEZ DE SALINAS Y MENDOZA, E.; *Op. cit.* Madrid 1958-1963. Páx.126-140.

Debido a un aumento na afluencia turística cara España e ao movemento interior de viaxeiros, fíxose necesaria unha revisión da normativa vixente coa fin de adaptala ás novas necesidades da época. En consecuencia, por orde do 14 de xuño de 1957, publicouse o *Reglamento da Industria Hoteleira* –tamén chamado *Régime da Hostalaría* –, con dous capítulos ben diferenciados: por unha banda, as facultades administrativas e de autorización de apertura; e pola outra, a clasificación dos establecementos hoteleiros xunto coa normativa para a súa explotación⁷⁶.

Esta orde quedou derogada polo Estatuto Ordenador de Empresa e Actividades Turísticas, trala aprobación do Decreto 231/1965, do 14 de xaneiro.

Coa aprobación da Orde do 19 de xullo de 1968 pola que se regulaba a clasificación de establecementos hoteleiros intentouse alcanzar un adecuado equilibrio entre as esixencias mínimas de carácter técnico –construción, dimensións, mobiliario e equipo– e aquelas outras de calidade do servizo e atención ao cliente.

Desapareceron as categorías A e B e substituíronse por estrelas; apareceu unha nova figura hoteleira: os *hostais*, establecementos de hóspedes e pensións. Tamén nacían os *hoteis-apartamento*, empresas que se diferenciaban dos hoteis estándar nos establecementos hoteleiros especiais, aos que se lles dispensaba de requisitos que obrigatoriamente habían de ofrecer coa nova normativa.

*Na nosa patria, xa por Orde de 8 de abril de 1939, sinaláronse as categorías e denominacións dos establecementos hoteleiros, que, aceptadas pola posterior Regulamentación da Industria Hoteleira, de 14 de xuño de 1957, mantívose en vigor ata agora*⁷⁷. Polo seu correcto proxecto técnico e acertado sentido de anticipación pode afirmarse esta última Regulamentación, codificadora da abundante e dispersa lexislación aplicable ata entón á hostalaría, definitoria de atribucións e competencias e instrumentadora de normas substantivas e procesais en materia de policía turística, moitas das cales conservan plena e adecuada vixencia, abriu a oportuna canle pola que moi pouco tempo despois habería de discorrer sen tropezos esa impresionante

⁷⁶ DE ARRILLAGA SÁNCHEZ, J.I.; *Manual de Legislación Administrativa Turística Española*. Instituto de Estudios Turísticos. Madrid 1969. Páx.457-460.

Este autor enumera cronoloxicamente os textos legais que se produciron –un total de sesenta e sete artigos– dende a Orde do 14 de xuño de 1957 ata a Orde do 19 de xullo de 1968, sobre clasificación de establecementos hoteleiros.

⁷⁷ Xa na *I Asemblea Nacional de Turismo*, celebrada en Madrid na primavera de 1964, marcáronse as directrices concretas en materia de clasificación hoteleira que posteriormente sería recollidas na Orde do 19 de xullo de 1968 pola que se regulaba a clasificación de establecementos hoteleiros.

*forza creadora da iniciativa privada, que dotou ao noso país dunha planta hoteleira homologable entre as mellores do mundo*⁷⁸.

Por outra banda, reducíronse as superficies esixibles en salóns, habitacións e outras dependencias, e aplicáronse por primeira vez normas específicas para aqueles establecementos nos que, polo seu emprazamento, instalacións, réxime de funcionamento ou outras circunstancias, estivera xustificada a existencia dun réxime especial.

Posteriormente, os decretos 3787/1970 e 467/1972 regulaban os requisitos mínimos de infraestrutura que debían ter os establecementos hoteleiros en particular e os aloxamentos turísticos en xeral. Anos máis tarde, o 15 de setembro de 1978, aprobábase unha orde sobre o réxime de prezos e reservas nos aloxamentos turísticos. O seu artigo primeiro sería modificado un ano despois.

Xa na década dos oitenta, as correntes turísticas transformáranse esixindo non só un incremento da oferta, senón unha nova cualificación da mesma e unha mellora da súa calidade. Xunto a isto, o control sobre os prezos ao que estivera sometido o sector hoteleiro deu paso a un réxime de liberdade que requiría un novo tratamento para ordenar e valorar adecuadamente a oferta hoteleira.

A nova regulamentación —o Real Decreto 3093/1982, do 15 de outubro, sobre ordenación dos establecementos hoteleiros— tiña como obxectivos básicos os seguintes:

Un. Proporcionar ao consumidor a máxima información posible sobre as características e servizos dos hoteis a fin de garantir a súa libre elección, baseada na mellor relación posible entre calidade e prezo.

Dous. Orientar coa maior precisión ao empresario sobre a construción, equipamento e servizos dos hoteis, de modo tal que, partindo do recoñecemento da liberdade das Empresas, se estimule a calidade dos seus servizos e se facilite a súa flexibilidade para adaptarse ás condicións cambiantes do mercado.

Tres. Adecuar á nova realidade do Estado das Autonomías o marco legal común que garanta por unha banda a homoxeneidade da clasificación dos hoteis como base dunha políticas de promoción turística nacional e

⁷⁸ Orden del 19 de julio de 1968 por la que se dictan normas sobre clasificación de establecimientos hoteleros. Ministerio de Información e Turismo. Publicado no Boletín Oficial do Estado, número 189, do 7 de agosto de 1968. Páx.11687-116700.

*permita ao mesmo tempo que as Comunidades Autónomas desenrolen as súas peculiares normativas, adaptándollas ás características diversas de cada zona*⁷⁹.

Ata o momento, a ordenación e valoración da oferta hoteleira víñase facendo tendo en conta exclusivamente as condicións mínimas das instalacións e dos servizos, sen entrar na valoración directa do servizo en si nin da súa calidade. Isto producía unha falta de recoñecemento de todos aqueles elementos que conformaban as características dun hotel xunto aos requisitos mínimos esixidos.

Na nova ordenación simplificouse a dispersión existente ata o momento de tipos, grupos e modalidades, agrupándollos dun xeito homoxéneo para facilitar a aplicación da normativa. Só había dous grupos: hoteis e fondas. No primeiro incluíanse os hoteis, os hoteis-apartamento e os moteis; no segundo, só as fondas. Presentaba como novidade a desaparición do *hostal*, así como das pensións e casas de hóspedes.

Tamén se suprimiu a regulación de certas actividades cuxa realización quedaba agora á libre elección do empresario, introducíndose un sistema de valoración de calidade que trataba de englobar tódalas compoñentes do produto hoteleiro.

Sen embargo, este decreto sería substituído oito meses despois polo Real Decreto 1634/1983, o cal establecía unha nova normativa sobre a clasificación dos establecementos hoteleiros.

O Real Decreto 3093/1982 (...) introduciu unha xustaposición de dous criterios de valoración, un sobre condicións mínimas de construción e instalación e outro sobre calidade do servizo.

*Pero pola premura coa que se ditou, esta ordenación resultou, por unha banda, excesivamente minuciosa, omitindo, pola outra, na valoración da calidade do servizo o factor esencial da plantilla e profesionalidade do persoal. Por estas razóns, o Real Decreto 3692/1982, do 15 de decembro, veu suspender a aplicación da referida ordenación que agora é derogada e substituída polas presentes normas*⁸⁰.

Con este decreto intentábase precisar a existencia dun corpo lexislativo xeral de ámbito estatal co que dar homoxeneidade e sistematicidade ás ata o momento existentes normativas. Non obstante, a disposición nacía coa intención de que, nos seus

⁷⁹ *Real Decreto 3093/1982, de 15 de outubro, sobre ordenación de los establecimientos hoteleros.* Ministerio de Transportes, Turismo e Comunicacións. Publicado no Boletín Oficial do Estado, número 280, do 22 de novembro de 1982. Páx.32020-32032.

⁸⁰ *Real Decreto 1634/1983, de 15 de junio, por el que se establecen las normas de clasificación de los establecimientos hoteleros.* Ministerio de Transportes, Turismo e Comunicacións. Publicado no Boletín Oficial do Estado, número 144, do 17 de xuño de 1983. Páx.17008-17011.

aspectos máis relevantes, fose substituída nas comunidades autónomas polas súas propias regulacións, adoptando un criterio básico de racionalidade, eficacia e simplicidade.

As Comunidades articularían os seus textos sen afastarse demasiado do Real Decreto –especialmente en canto ás normas de clasificación dos establecementos hoteleiros–, aínda que nalgúns casos se introduciron modificacións necesarias en función das súas particularidade e dentro dos seus respectivos ámbitos territoriais.

Un mes despois, a Administración Central aprobaba o Real Decreto 2288/1983, do 27 de xullo, polo que establecía unha nova categoría de establecemento *recomendado pola súa calidade*. Este decreto foi recorrido ante o Tribunal Constitucional pola comunidade autónoma de Cataluña primeiro, e polas de Valencia e Canarias despois. Á vista do fallado, concluíuse que non era de aplicación nos territorios autónomos citados, concedéndose tal competencia aos seus respectivos gobernos, que desenvolveron as súas correspondentes normativas.

Sinalar que este Real Decreto tivo carácter supletorio respecto ás ordenacións das Comunidades Autónomas, e puxo punto e final á actividade regulamentaria do Estado pasando o testemuño ás propias Comunidades.

En consecuencia, e ao abeiro dos artigos 148.1.18 da Constitución Española e 27.21 do Estatuto de Autonomía, á comunidade autónoma de Galicia atribuíuselle a competencia exclusiva en materia de ordenación do turismo no seu ámbito territorial, posuíndo, deste xeito, a potestade de regulamentalo réxime propio dos establecementos hoteleiros.

Deste xeito aprobáronse diferentes disposicións que regulaban aspectos específicos da actividade turística, tales como, entre outros, a ordenación dos establecementos do turismo rural e dos campamentos públicos de turismo; o exercicio das actividades propias das axencias de viaxes; o procedemento de comunicación de prezos dos establecementos turísticos; o réxime de inspeccións e sancións mediante a *lei 6/1992*, do 26 de xuño, de disciplina turística; o establecemento de medidas de apoio para a mellora da infraestrutura hoteleira; os rexistros de empresas e actividades turísticas de Galicia e de guías de turismo da Comunidade; e mailo Consello Galego de Turismo.

Suxeitos á *lei 6/1992* e con carácter excepcional, aprobáronse uns aloxamentos temporais co gallo do Ano Santo de 1993⁸¹. Tendo en conta a especial demanda que, motivada polo Xacobeo, era canalizada cara a aloxamentos atípicos –non comprendidos na normativa dos establecementos convencionais por tratarse de módulos prefabricados ou de montaxe rápida–,

⁸¹ Orde do 1o de marzo de 1993 pola que se regulan os aloxamentos que, con carácter excepcional e temporal, prestarán servizo con motivo do Ano Santo Xacobeo 1993. Consellería da Presidencia e Administración Pública, Xunta de Galicia. Publicado no Diario Oficial de Galicia, número 59, do 29 de marzo de 1993. Páx.2215-2217.

a Xunta de Galicia decidiu regular ditos establecementos. Baixo a condición de que se trataba dunha actividade que quedaba taxativamente limitada á alta tempada turística dese ano, establecéronse dous grupos de aloxamentos cuns mínimos de calidade no servizo:

Módulos turísticos 93. *Son aqueles establecementos que, dada a súa provisionalidade, empregan para a súa instalación elementos prefabricados ou de montaxe e desmontaxe rápidas, situados a unha distancia non superior a quince quilómetros do núcleo urbano da cidade de Santiago de Compostela*⁸².

Residencias 93. *Esta denominación inclúe aqueles colexios e residencias de estudantes, seminarios, mosteiros e conventos que, estando situados dentro do termo municipal de Santiago de Compostela, quedan no verán normalmente desocupados polos seus hóspedes habituais*⁸³.

O mesmo día que saía publicada no Diario Oficial de Galicia esta orde, facíao outra sobre o uso do termo *pousada* para os establecementos hoteleiros.

*Posto que o uso do termo parador está exclusivamente reservado aos establecementos propiedade do Estado en España, o mesmo que o de pousada o está en Portugal, e tendo en conta que en Galicia o primeiro establecemento hoteleiro de titularidade da Xunta de Galicia foi designado como pousada –en atención ao réxime de explotación, semellante ao das pousadas portuguesas, e tamén polo similar significado da palabra en galego e portugués–, parece aconsellable que a denominación pousada sexa reservada a estes establecementos propiedade da Xunta de Galicia*⁸⁴.

Finalmente, o 1 de setembro de 1997 aprobouse a *lei 9/1997 de ordenación e promoción do turismo en Galicia*. Con ela dotábase a Galicia dunha normativa turística xeral que fixaba o marco legal adecuado para o desenvolvemento do sector, axustado ás peculiaridades do turismo na nosa Comunidade Autónoma. Procurábase, entre outros fins,

⁸² En canto aos requisitos mínimos de infraestrutura e funcionamento deste grupo, a *orde do 1o de marzo de 1993* establecía para os dormitorios unha superficie mínima de seis metros cadrados por persoa, sendo a capacidade máxima por dormitorio de catro prazas. Asemade, obriga á existencia dun aseo –non é necesario un baño– por dormitorio de superficie superior aos catro metros cadrados. En caso de haber restaurante e cafetería, deberán seguir os requisitos mínimos esixidos na normativa turística vixente para as categorías dun garfo e unha taza respectivamente. En canto ao aparcamento, establece unha praza para automóviles por cada vinte prazas de aloxamento.

⁸³ *Orde do 1o de marzo de 1993 pola que se regulan os aloxamentos que, con carácter excepcional e temporal, prestarán servizo con motivo do Ano Santo Xacobeo 1993*. Consellería da Presidencia e Administración Pública, Xunta de Galicia. Publicado no Diario Oficial de Galicia, número 59, do 29 de marzo de 1993. Páx.2215-2217.

⁸⁴ *Orde do 11 de marzo de 1993 sobre o uso do termo pousada para os establecementos hoteleiros*. Consellería da Presidencia e Administración Pública, Xunta de Galicia. Publicado no Diario Oficial de Galicia, número 59, do 29 de marzo de 1993. Páx.2217.

Establecelos instrumentos de ordenación e promoción do sector turístico ee as súas directrices, definilos recursos turísticos e a súa relación coa ordenación do territorio e aglutinalos esforzos de promoción realizados dende as distintas administracións públicas e outras entidades para acadar un turismo axeitado á diversidade da oferta turística que ofrece Galicia.

(...) Garantilo aproveitamento racional dos recursos turísticos e procurala súa relación harmónica con outros sectores produtivos, potenciando a súa conservación e mantemento e velando para que en todo momento a actividade turística respecte, preserve e protexa a riqueza cultural e o seu patrimonio histórico-artístico, o medio ambiente e a forma de vida da poboación de Galicia⁸⁵.

No seu título cuarto, ademais de prever unha ordenación xeral da oferta turística, esta lei enumeraba as distintas empresas de aloxamento turístico, definíndoas e establecendo as súas clases e modalidades; e recollendo establecementos que, a pesar da súa escasa implantación en Galicia, como eran os aloxamentos en réxime de uso a tempo compartido, era preciso prever dada a vocación de permanencia temporal coa que nacía esta lei⁸⁶.

En canto ós establecementos de aloxamento tradicionais, establecíase unha clasificación acorde coas esixencias de calidade da oferta turística que inspiraron esta lei. Asemade, recollía a ordenación dos campamentos de turismo e dos establecementos de turismo rural, modalidades fortemente arraigadas na oferta turística galega.

De acordo coas disposicións adicionais desta lei, que precisaban a necesidade do posterior desenvolvemento regulamentario respecto aos establecementos hoteleiros, aprobábase dous anos máis tarde o *Decreto 267/1999* polo que se establecía a ordenación dos mesmos.

O subsector hoteleiro e os seus beneficiarios non deben ser despoixados do importante avance que supuxo a completa e mesmo adiantada regulación do ano 1968, senón que, partindo desa sólida base debe recollerse a experiencia de todos estes anos⁸⁷.

⁸⁵ *Lei 9/1997, do 21 de agosto, de ordenación e promoción do turismo en Galicia*. Presidencia da Xunta de Galicia. Publicado no Diario Oficial de Galicia, número 167, o luns 1 de setembro de 1997. Páx.8367-8390.

⁸⁶ En canto aos establecementos hoteleiros, a *lei 9/1997* mantíña a clasificación regulada pola normativa estatal vixente ata o momento (1634/1983): por unha banda estaban os *hoteis* –de cinco, catro, tres, dúas e unha estrelas–, e pola outra as *pensións* –de tres, dúas e unha estrelas–.

⁸⁷ *Decreto 267/1999, do 30 de setembro, polo que se establece a ordenación dos establecementos hoteleiros*. Consellería de Cultura, Comunicación Social e Turismo. Publicado no *Diario Oficial de Galicia*, número 201, o luns 18 de outubro de 1999. Páx.12328-12347.

En consecuencia, con este regulamento estableceuse unha nova clasificación máis sinxela e diáfana na que desaparecían figuras de escasa xustificación neses momentos como os hostais, as fondas ou as casas de hóspedes, sen prexuízo das adaptacións e réximes transitorios correspondentes; reguláronse os distintivos e a publicidade nas coordenadas tradicionais por mor de evitar confusións; simplifícouse o procedemento de apertura prescindindo da redundante autorización provisional; recolléronse uns requisitos comúns a tódolos establecementos ou como esixencias mínimas irrenunciáveis, así como aquelas condicións indispensables para a obtención de cada unha das categorías segundo criterios adaptados á realidade do momento en canto a servizos, infraestruturas e dotacións.

O 17 de marzo de 2006, a *Comunicación da Comisión Europea*⁸⁸ recoñecía, acorde coa renovada *Estratexia de Lisboa*⁸⁹ do ano anterior, o potencial do turismo para xerar emprego e crecemento económico, o seu papel na preservación do patrimonio cultural e natural, así como a súa contribución ao diálogo intercultural e ao fortalecemento da propia identidade.

De aí que fose necesaria a aprobación dunha nova lei autonómica que regulase o turismo considerando non só o seu propio potencial económico na nosa comunidade, senón tamén os condicionantes externos, tanto pola competencia internacional como pola propia regulación da Unión Europea.

A *lei 14/2008 de turismo en Galicia*, aprobada o 3 de decembro do 2008, consolidaba como os seus principais obxectivos un modelo de turismo sustentable de acordo co aprobado polo Parlamento Europeo tres anos antes:

*(...) comprende cando menos a garantía da súa viabilidade económica, un emprego de calidade, unha decidida aposta pola innovación, a implicación das comunidades locais, preservar a riqueza cultural e a diversidade biolóxica, asegurar a eficiencia no uso dos recursos e garantir a necesaria colaboración entre destinos*⁹⁰.

⁸⁸ A Comunicación da Comisión Europea datada o 17 de marzo do 2006 ao Parlamento Europeo, ao Consello e ao Comité Económico e Social Europeo tiña como obxectivo *poñer en práctica a asociación para o crecemento e o emprego: facer de Europa un polo de excelencia da Responsabilidade Social das Empresas*, é dicir, da integración voluntaria por parte das empresas das preocupacións sociais e ambientais nas súas operacións empresariais e nas súas relacións cos seus interlocutores.

⁸⁹ A *Estratexia de Lisboa*, tamén coñecida como *Axenda de Lisboa* ou *Proceso de Lisboa* é un plan de desenvolvemento da Unión Europea. En marzo do ano 2000, o Consello Europeo extraordinario de Lisboa naceu da vontade de dar un novo impulso ás políticas comunitarias, cando a coiuntura económica nos estados membros da Unión Europea era máis que prometedora. Por conseguinte, era conveniente adoptar medidas a longo prazo na perspectiva destas previsións. A universalización da economía impoñía que Europa se situase na vangarda en tódolos sectores nos que a competencia se intensificaba en gran medida. O Consello Europeo de Lisboa, intentou, polo tanto, formular directrices que permitisen aproveitar as oportunidades que ofrecía a nova economía.

Cinco anos despois, a Comisión fixo un balance con reservas dos resultados obtidos. A economía europea non alcanzara os resultados previstos en materia de crecemento, produtividade e emprego. A Comisión propuxo, coa fin de imprimir un novo pulo á *Estratexia*, un novo proceso de coordinación simplificado acompañado dunha concentración de esforzos nos Plans Nacionais de Acción. Xa non se insistía nos obxectivos a medio e longo prazo, senón na necesidade dunha reacción urxente por parte dos estados membros.

Por outra banda, e sen esquecer o papel director que lle correspondía á Administración autonómica no desenvolvemento do sector, a lei outorgáballes un papel fundamental á cooperación interadministrativa, particularmente cos entes locais, e á cooperación co sector privado, no afán de estimular aqueles modelos de desenvolvemento turístico coherentes coa política deseñada para todo o territorio galego.

*Só desta maneira poderá incidirse positivamente na procura dunha maior diversidade da oferta, a través da súa segmentación, e actuar de forma decidida na potenciación de subsectores como o do turismo rural, sector que resume como ningún outro a transversalidade do turismo e a complexidade dos factores que nel inciden*⁹¹.

Con todo, esta lei foi derogada apenas tres anos máis tarde pola *lei 7/2011, do 27 de outubro, do turismo de Galicia* baixo a necesidade de eliminar imprecisións conceptuais, de resolver disfuncións e lagoas na regulación dun sector clave da economía galega, e de establecer canles que permitisen fortalecer a posición da empresa turística galega nun contorno de gran competitividade.

*Os obxectivos establecidos por esta lei son coincidentes cos perseguidos polo Tratado de Lisboa, que no seu artigo 195 fai unha referencia expresa á importancia do sector turístico e á vontade da Unión Europea de promover a competitividade entre as empresas do sector dos países membros da Unión Europea, establecendo medidas específicas destinadas a complementar as accións dos estados membros que permitan o bo desenvolvemento da actividade empresarial turística*⁹².

Reafirmábase esta norma nos obxectivos da *lei 1/2010* de modificación de diversas leis de Galicia para a súa adaptación á *Directiva 2006/123/CE* do Parlamento Europeo e do Consello, do 12 de decembro de 2006, relativa aos servizos no mercado interior.

⁹⁰ *Lei 14/2008, do 3 de decembro, de turismo en Galicia*. Presidencia da Xunta de Galicia. Publicado no Diario Oficial de Galicia, número 246, o venres 19 de decembro de 2008. Páx.22642-22665.

⁹¹ *Lei 14/2008, do 3 de decembro, de turismo en Galicia*. Páx.22642-22665.

⁹² *Lei 7/2011, do 27 de outubro, de turismo de Galicia*. Presidencia da Xunta de Galicia. Publicado no Diario Oficial de Galicia, número 216, o venres 11 de novembro de 2011. Páx.32964-33034.

HOTEL CINCO ESTRELAS (H5*)			NORMATIVA			
			ESTATAL			AUTONÓMICA
			ORDE 19/07/1968	RD 3093/1982	RD 1634/1983	DECRETO 267/1999
ESPAZOS COMÚNS OU PÚBLICOS	Entrada		- Principal con marquesiña	...	...	...
	Vestíbulo		- Obrigatoria Recepción - Obrigatoria Conserxería - Obrigatorio Gardarroupa	- Obrigatoria Recepción - Obrigatorio Gardarroupa	...	- Superficie >75.00m² - Obrigatoria Recepción - Obrigatoria Conserxería
	Cafetería		- Independente - Posibilidade de estar incluído nun salón se se diferencia	...	...	...
	Restaurante		- Superficie >2.25 m²/hab	- Superficie >2.00 m²/praza	- Superficie >2.00 m²/praza	- Superficie >2.25 m²/hab
	Salón social		- Superficie >3.25 m²/hab - Un deberá ter televisión	- Superficie >2.00 m²/praza	- Superficie >2.00 m²/praza	- Superficie >1.75 m²/hab
	Aseos		- Independentes por sexo	- Independentes por sexo	- Independentes por sexo	- Independentes por sexo
	Circulación	Escaleira	- Principal: con alfombra e ancho >1.50m	...	...	- Ancho >1.50m
		Ascensor	- Mínimo de dous	- Obrigatorio a partir B+1	- Obrigatorio a partir B+1	- Obrigatorio a partir B+1
		Corredor	- Ancho >1.75m - Alfombrados e decorados con cadros e outros elementos	...	...	- Ancho >1.75m (reducido nun 15% cando só existan cuartos a un lado)
	Espazos de servizo		- De acceso independente - Non se especifican medidas mínimas - Obrigatorio: escaleira de servizo, montacargas e montapratos, <i>offices</i> de pisos, cociña, local para equipaxes, almacén de lencería e dependencias do persoal de servizo	- De acceso independente - Non se especifican medidas mínimas - Obrigatorio: escaleira de servizo, montacargas (B+2) e montapratos, <i>offices</i> de pisos, cociña, local para equipaxes, almacén de lencería e dependencias do persoal de servizo	- De acceso independente - Non se especifican medidas mínimas - Obrigatorio: escaleira de servizo, montacargas (B+2) e montapratos, <i>offices</i> de pisos, cociña, local para equipaxes, almacén de lencería e dependencias do persoal de servizo	- De acceso independente - Obrigatorio: escaleira de servizo (ancho >1.10m), montacargas e montapratos, <i>offices</i> de pisos, cociña, local para equipaxes, almacén de lencería e dependencias do persoal de servizo
	Aparcamento / Garaxe		- Capacidade do 40% das habitacións en núcleos urbanos	...	...	- Capacidade >50% das habitacións
	Outros		- Perruquería de cabaleiros - Salón de beleza feminino	...	...	- Salón de peiteado (cando dispoñan de máis de 30 cuartos)
ESPAZOS PRIVADOS	Suite		- Mínimo 5% das habitacións - Salón privado >12.00m²	- Salón privado >12.00m²	- Salón privado >12.00m²	- Mínimo 5% das habitacións - Salón privado >12.00m²
	Habitación	Dobre	- Superficie >17.00m² - Altura >2.70m	- Superficie >17.00m² - Altura >2.50m	- Superficie >17.00m² - Altura >2.70m	- Superficie >17.00m²
		Individual	- Superficie >10.00m² - Altura >2.70m	- Superficie >10.00m² - Altura >2.50m	- Superficie >10.00m² - Altura >2.70m	- Superficie >10.00m²
	Baño		- Superficie >5.00m² - Dous lavados en habitacións dobres - Bidé e inodoro independentes	- Superficie >5.00m²	- Superficie >5.00m²	- Superficie >5.00m² - Dous lavados en habitacións dobres - Bidé e inodoro independentes
	Aseo		- Non se contempla	- Non se contempla	- Non se contempla	- Non se contempla
	Terraza		- Superficie >4.00m² - Ancho >1.60m	- Superficie >4.00m²	- Superficie >4.00m²	- Superficie >4.00m²

HOTEL CATRO ESTRELAS (H4*)			NORMATIVA			
			ESTATAL			AUTONÓMICA
			ORDE 19/o7/1968	RD 3o93/1982	RD 1634/1983	DECRETO 267/1999
ESPAZOS COMÚNS OU PÚBLICOS	Entrada		- Principal con marquesiña - Outra para servizo, equipaxes e mercancias	...	...	...
	Vestíbulo		- Obrigatoria Recepción - Obrigatoria Conserxería	- Obrigatoria Recepción - Obrigatorio Gardarroupa	...	- Superficie >6o.oom ² - Obrigatoria Recepción - Obrigatoria Conserxería
	Cafetería		- Independente - Posibilidade de estar incluído nun salón se se diferenza	...	...	...
	Restaurante		- Superficie >2.oo m ² /hab	- Superficie >1.6o m ² /praza	- Superficie >1.6o m ² /praza	- Superficie >2.oo m ² /hab
	Salón		- Superficie >2.75 m ² /hab	- Superficie >1.6o m ² /praza	- Superficie >1.6o m ² /praza	- Superficie >1.7o m ² /hab
	Aseos		- Independentes por sexo	- Independentes por sexo	- Independentes por sexo	- Independentes por sexo
	Circulación	Escaleira	- Principal: con alfombra e ancho >1.5om	...	...	- Ancho >1.5om
		Ascensor	- Obrigatorio a partir B+2	- Obrigatorio a partir B+2	- Obrigatorio a partir B+2	- Obrigatorio a partir B+1
		Corredor	- Ancho >1.6om	...	...	- Ancho >1.6om (reducido nun 15% cando só existan cuartos a un lado)
	Espazos de servizo		- De acceso independente - Non se especifican medidas mínimas - Obrigatorio: escaleira de servizo, montacargas e montapratos, <i>offices</i> de pisos, cociña, local para equipaxes, almacén de lencería e dependencias do persoal de servizo	- De acceso independente - Non se especifican medidas mínimas - Obrigatorio: escaleira de servizo, montacargas (B+2) e montapratos, <i>offices</i> de pisos, cociña, local para equipaxes, almacén de lencería e dependencias do persoal de servizo	- De acceso independente - Non se especifican medidas mínimas - Obrigatorio: escaleira de servizo, montacargas (B+2) e montapratos, <i>offices</i> de pisos, cociña, local para equipaxes, almacén de lencería e dependencias do persoal de servizo	- De acceso independente - Obrigatorio: escaleira de servizo (ancho >1.1om), montacargas e montapratos, <i>offices</i> de pisos, cociña, local para equipaxes, almacén de lencería e dependencias do persoal de servizo
	Aparcamento / Garaxe		- Capacidade do 25% das habitacións en núcleos urbanos	...	...	- Capacidade >25% das habitacións
	Outros		...	...	...	...
ESPAZOS PRIVADOS	Suite		- Contempla a súa existencia - Salón privado >1o.oom ²	- Contempla a súa existencia - Salón privado >1o.oom ²	- Contempla a súa existencia - Salón privado >1o.oom ²	- Salón privado >1o.oom ²
	Habitación	Dobre	- Superficie >16.oom ² - Altura >2.7om	- Superficie >16.oom ² - Altura >2.5om	- Superficie >16.oom ² - Altura >2.7om	- Superficie >16.oom ²
		Individual	- Superficie >9.oom ² - Altura >2.7om	- Superficie >9.oom ² - Altura >2.5om	- Superficie >9.oom ² - Altura >2.7om	- Superficie >9.oom ²
	Baño		- Superficie >4.5om ² - Obrigatorio no 75% das habitacións	- Superficie >4.5om ²	- Superficie >4.5om ²	- Superficie >4.5om ²
	Aseo		- Superficie >3.oom ² - Non pode haber en máis do 25% das habitacións	- Non se contempla	- Non se contempla	- Non se contempla
	Terraza		- Superficie >4.oom ² - Ancho >1.6om	- Superficie >4.oom ²	- Superficie >4.oom ²	- Superficie >4.oom ²

HOTEL TRES ESTRELAS (H3*)			NORMATIVA			
			ESTATAL			AUTONÓMICA
			ORDE 19/07/1968	RD 3093/1982	RD 1634/1983	DECRETO 267/1999
ESPAZOS COMÚNS OU PÚBLICOS	Entrada		- Unha principal e outra para servizo, equipaxes e mercancías	...	...	...
	Vestíbulo		- Obrigatoria Recepción - Conserxería	- Obrigatoria Recepción	...	- Superficie >50.00m ² - Obrigatoria Recepción - Conserxería
	Cafetería		- Independente - Posibilidade de estar incluído nun salón se se diferencia	...	...	...
	Restaurante		- Superficie >1.75 m ² /hab	- Superficie >1.50 m ² /praza	- Superficie >1.50 m ² /praza	- Superficie >1.75m ² /hab
	Salón		- Superficie >2.25 m ² /hab	- Superficie >1.50 m ² /praza	- Superficie >1.50 m ² /praza	- Superficie >1.50 m ² /hab
	Aseos		- Independentes por sexo	- Independentes por sexo	- Independentes por sexo	- Independentes por sexo
	Circulación	Escaleira	- Principal: ancho >1.30m	...	...	- Ancho >1.30m
		Ascensor	- Obrigatorio a partir B+2	- Obrigatorio a partir B+2	- Obrigatorio a partir B+2	- Obrigatorio a partir B+2
		Corredor	- Ancho >1.50m	...	...	- Ancho >1.50m (reducido nun 15% cando só existan cuartos a un lado)
	Espazos de servizo		- De acceso independente - Non se especifican medidas mínimas - Obrigatorio: escaleira de servizo e montacargas, <i>offices</i> de pisos, cociña, almacén de lencería e dependencias do persoal de servizo	- De acceso independente - Non se especifican medidas mínimas - Obrigatorio: escaleira de servizo e montacargas (B+3), <i>offices</i> de pisos, cociña, almacén de lencería e dependencias do persoal de servizo	- De acceso independente - Non se especifican medidas mínimas - Obrigatorio: escaleira de servizo e montacargas (B+3), <i>offices</i> de pisos, cociña, almacén de lencería e dependencias do persoal de servizo	- De acceso independente - Obrigatorio: escaleira de servizo (ancho >1.10m) e montacargas, <i>offices</i> de pisos, cociña, almacén de lencería e dependencias do persoal de servizo
	Aparcamento / Garaxe		...	...	...	- Capacidade >10% das habitacións
	Outros		...	...	...	...
ESPAZOS PRIVADOS	Suite		- Contempla a súa existencia - Salón privado >9.00m ²	- Contempla a súa existencia - Salón privado >10.00m ²	- Contempla a súa existencia - Salón privado >10.00m ²	- Salón privado >10.00m ²
	Habitación	Dobre	- Superficie >15.00m ² - Altura >2.70m	- Superficie >15.00m ² - Altura >2.50m	- Superficie >15.00m ² - Altura >2.60m	- Superficie >15.00m ²
		Individual	- Superficie >8.00m ² - Altura >2.70m	- Superficie >8.00m ² - Altura >2.50m	- Superficie >8.00m ² - Altura >2.60m	- Superficie >8.00m ²
	Baño		- Superficie >4.00m ² - Obrigatorio no 50% das habitacións	- Superficie >4.00m ²	- Superficie >4.00m ²	- Superficie >4.00m ²
	Aseo		- Superficie >2.75m ² - Non pode haber en máis do 50% das habitacións	- Superficie >4.00m ²	- Superficie >4.00m ²	- Non se contempla
	Terraza		- Superficie >3.50m ² - Ancho >1.50m	- Superficie >3.50m ²	- Superficie >3.50m ²	- Superficie >3.50m ²

HOTEL DÚAS ESTRELAS (H2*)			NORMATIVA			
			ESTATAL			AUTONÓMICA
			ORDE 19/o7/1968	RD 3o93/1982	RD 1634/1983	DECRETO 267/1999
ESPAZOS COMÚNS OU PÚBLICOS	Entrada		- Unha principal e outra para servizo	...	...	...
	Vestíbulo		- Obrigatoria Recepción - Conserxería	- Obrigatoria Recepción	...	- Superficie >4o.oom ² - Obrigatoria Recepción - Conserxería
	Cafetería		...	...	...	...
	Restaurante		- Superficie >1.5o m ² /hab	- Superficie >1.oo m ² /praza	- Superficie >1.oo m ² /praza	- Superficie >1.5om ² /hab
	Salón		- Superficie >1.75 m ² /hab	- Superficie >1.oo m ² /praza	- Superficie >1.oo m ² /praza	- Superficie >1.oom ² /hab
	Aseos		- Independentes por sexo	- Independentes por sexo	- Independentes por sexo	- Independentes por sexo
	Circulación	Escaleira	- Principal: ancho >1.2om	...	...	- Ancho >1.2om
		Ascensor	- Obrigatorio a partir B+3	- Obrigatorio a partir B+3	- Obrigatorio a partir B+3	- Obrigatorio a partir B+3
		Corredor	- Ancho >1.3om	...	...	- Ancho >1.75m (reducido nun 15% cando só existan cuartos a un lado)
	Espazos de servizo		- De acceso independente - Non se especifican medidas mínimas - Obrigatorio: escaleira de servizo, offices de pisos, cociña, almacén de lencería e dependencias do persoal de servizo	- De acceso independente - Non se especifican medidas mínimas - Obrigatorio: escaleira de servizo, offices de pisos, cociña, almacén de lencería e dependencias do persoal de servizo	- De acceso independente - Non se especifican medidas mínimas - Obrigatorio: escaleira de servizo, offices de pisos, cociña, almacén de lencería e dependencias do persoal de servizo	- Obrigatorio: escaleira de servizo, offices de pisos, cociña, almacén de lencería e dependencias do persoal de servizo
	Aparcamento / Garaxe		...	...	...	- Non se contempla
	Outros		...	...	...	...
ESPAZOS PRIVADOS	Suite		- Contempla a súa existencia - Salón privado >9.oom ²	- Contempla a súa existencia - Salón privado >9.oom ²	- Contempla a súa existencia - Salón privado >9.oom ²	- Salón privado >9.oom ²
	Habitación	Dobre	- Superficie >14.oom ² - Altura >2.6om	- Superficie >14.oom ² - Altura >2.5om	- Superficie >14.oom ² - Altura >2.5om	- Superficie >14.oom ²
		Individual	- Superficie >7.5om ² - Altura >2.6om	- Superficie >7.oom ² - Altura >2.5om	- Superficie >7.oom ² - Altura >2.5om	- Superficie >7.5om ²
	Baño		- Superficie >3.7om ² - Obrigatorio no 15% das habitacións - Por cada 6 habitacións ou fracción haberá en cada planta un cuarto de baño xeral	- Superficie >3.5om ²	- Superficie >3.5om ²	- Superficie >3.oom ² - Obrigatorio no 25% das habitacións
	Aseo		- Superficie >2.5om ² - Non pode haber en máis do 45% das habitacións	- Superficie >3.oom ²	- Superficie >3.oom ²	- Superficie >3.oom ²
	Terraza		- Superficie >3.5om ² - Ancho >1.3om	- Superficie >3.5om ²	- Superficie >3.5om ²	- Superficie >3.5om ²

HOTEL UNHA ESTRELA (H1*)			NORMATIVA			
			ESTATAL			AUTONÓMICA
			ORDE 19/07/1968	RD 3093/1982	RD 1634/1983	DECRETO 267/1999
ESPAZOS COMÚNS OU PÚBLICOS	Entrada		...	...	...	...
	Vestíbulo		- Obrigatoria Recepción - Conserxería	- Obrigatoria Recepción	...	- Superficie >30.00m ² - Obrigatoria Recepción - Conserxería
	Cafetería		...	...	...	...
	Restaurante		- Superficie >1.00 m ² /hab	- Superficie >1.00 m ² /praza	- Superficie >1.00 m ² /praza	- Superficie >1.00 m ² /hab
	Salón		- Superficie >1.00 m ² /hab	- Superficie >1.00 m ² /praza	- Superficie >1.00 m ² /praza	- Superficie >1.00 m ² /hab
	Aseos		- Independentes por sexo	- Independentes por sexo	- Independentes por sexo	- Independentes por sexo
	Circulación	Escaleira	- Principal: ancho >1.10m	...	...	- Ancho >1.00m
		Ascensor	- Obrigatorio a partir B+4	- Obrigatorio a partir B+3	- Obrigatorio a partir B+3	- Obrigatorio a partir B+4
		Corredor	- Ancho >1.20m	...	...	- Ancho >1.00m
	Espazos de servizo		- De acceso independente - Non se especifican medidas mínimas - Obrigatorio: cociña e dependencias do persoal de servizo	- De acceso independente - Non se especifican medidas mínimas - Obrigatorio: cociña e dependencias do persoal de servizo	- De acceso independente - Non se especifican medidas mínimas - Obrigatorio: cociña e dependencias do persoal de servizo	- Obrigatorio: <i>offices</i> de pisos (>B+3 ou >1o cuartos/planta), cociña e dependencias do persoal de servizo
	Aparcamento / Garaxe		...	...	...	- Non se contempla
	Outros		...	...	...	...
ESPAZOS PRIVADOS	Suite		...	- Contempla a súa existencia - Salón privado >8.00m ²	- Contempla a súa existencia - Salón privado >8.00m ²	- Salón privado >8.00m ²
	Habitación	Dobre	- Superficie >13.00m ² - Altura >2.60m	- Superficie >12.00m ² - Altura >2.50m	- Superficie >12.00m ² - Altura >2.50m	- Superficie >12.00m ²
		Individual	- Superficie >7.00m ² - Altura >2.60m	- Superficie >6.00m ² - Altura >2.50m	- Superficie >6.00m ² - Altura >2.50m	- Superficie >7.00m ²
	Baño		- Por cada 7 habitacións ou fracción haberá en cada planta un cuarto de baño xeral	- Superficie >3.50m ²	- Superficie >3.50m ²	- Superficie >3.50m ²
	Aseo		- Superficie >2.50m ² - Obrigatorio no 25% das habitacións	- Superficie >3.00m ²	- Superficie >3.00m ²	- Superficie >3.00m ²
	Terraza		...	- Superficie >3.50m ²	- Superficie >3.50m ²	- Superficie >3.50m ²

O valor do programa

Os establecementos hoteleiros teñen moitas peculiaridades debido aos servizos que prestan e á gran cantidade de persoas *de paso* que conflúen nestes espazos de residencia eventual; son, en definitiva, unha casa fóra da casa.

Definir o programa, modular o tamaño dos espazos, propónse como propósito que perseguindo unha intención equilibra a función, evitando calquera tipo de arbitrariedade.

Pero é o propio edificio o que determina moitas das decisións á hora de distribuír os elementos que deben atender a unha diversidade de cometidos. Ao dispoñer cada unha das partes de modo conveniente, colocándollas conforme ás súas características, obtemos como resultado o ritmo e a proporción debidas. E mediante a asignación de usos, diferenciamos as actividades –zonas principais e/ou auxiliares– que desempeñan as partes, identificándoas.

Esta separación de actividades ou zonas –zonas destinadas a clientes e zonas destinadas a servizos– debe ser moi clara, pero ao mesmo tempo ha de asegurarse unha circulación fluída: un servizo eficiente debe evitar desprazamentos repetitivos e demasiado longos. A través do establecemento de lazos e vínculos, atribuíndo un papel clave aos espazos de circulación, permítese a comunicación entre as partes, proporcionando unha complexidade maior na capacidade de cumprir coa misión primixenia.

O cometido do arquitecto é equilibrar as pezas entre si con liberdade e perfectamente, segundo as súas funcións obxectivas últimas e evitando toda arbitrariedade, coa ambición de chegar (...) á coordinación tectónica definitiva de tódolos factores na única construción finalmente posible⁹³.

E todo iso sen perder de vista que un establecemento hoteleiro debe cumprir á perfección as tres esixencias básicas: hixiene, tranquilidade e confort.

⁹³ BEHNE, A.; *La construcción funcional moderna*. Ediciones Serbal. Barcelona 1994. Páx.55-62.

ORGANIGRAMA FUNCIONAL DUN HOTEL

ESPAZOS COMÚNS OU PÚBLICOS

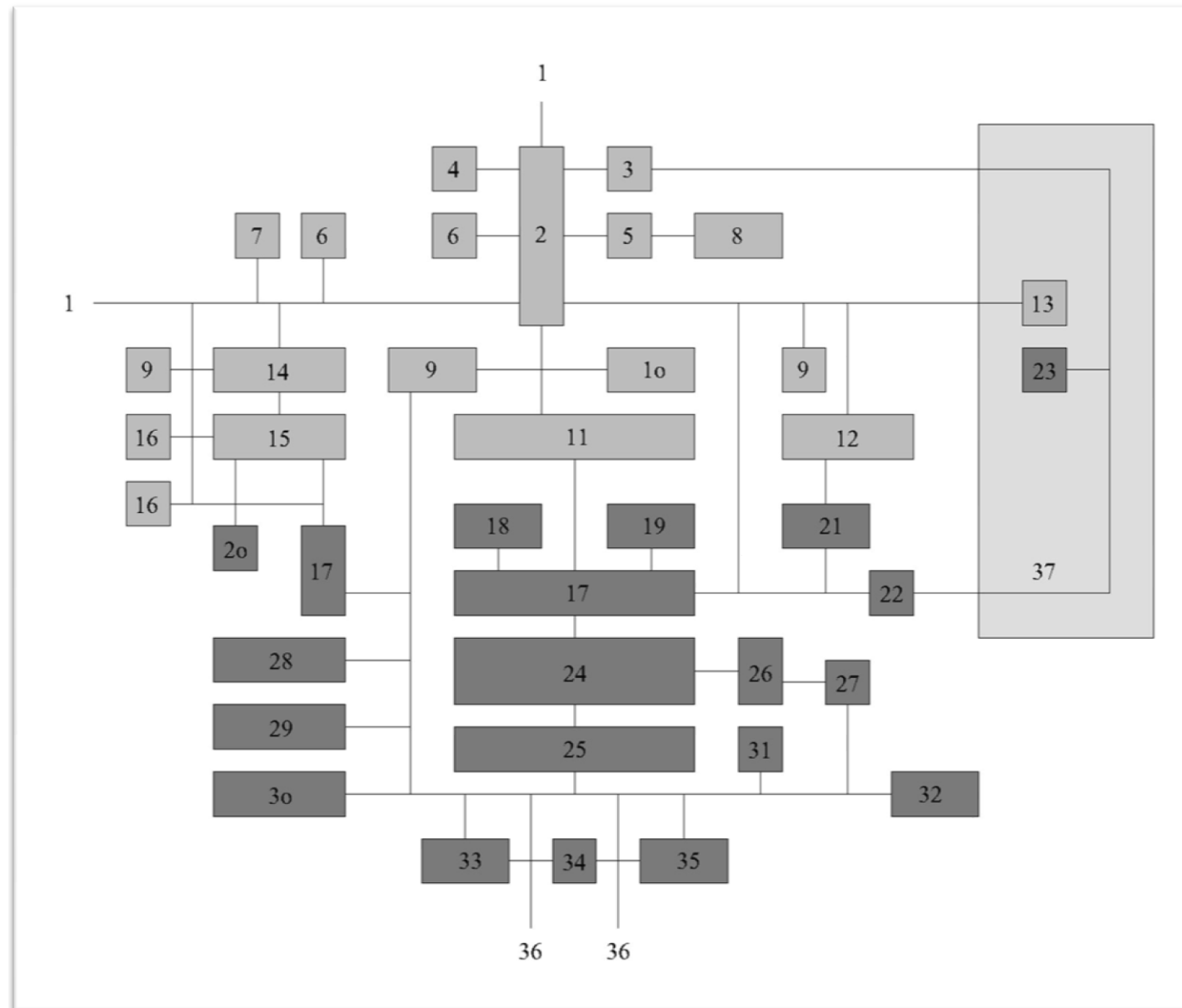
1. Entrada Pública
2. Vestíbulo
3. Equipaxe
4. Tenda
5. Recepción
6. Baño
7. Vestiario
8. Administración
9. Bar
10. Salón
11. Restaurante
12. Cafetería
13. Ascensor Público
14. Sala de recepción
15. Sala de banquetes
16. Sala privada

ESPAZOS PRIVADOS

17. Servizo
18. Sala de limpeza
19. Bebidas
20. Almacén de mobiliario
21. Cocina / servizo
22. Servizo de habitacións
23. Ascensor do persoal
24. Cocina
25. Almacén de cocina
26. Cocina do persoal
27. Comedor do persoal
28. Mantemento
29. Almacén
30. Zona técnica
31. Oficinas
32. Consignas e baño do persoal
33. Sala de lixos
34. Control
35. Lavandería
36. Entrada de persoal

ESPAZOS MIXTOS

37. Habitacións

Organigrama elaborado pola autora en base aos datos consultados en BROTO I COMERMA, C.; *Diseño de Hoteles. 1000 ideas*. Links Books. Barcelona 2013.

ESPAZOS COMÚNS OU PÚBLICOS

Soen situarse na planta baixa para garantir un fácil acceso tanto aos clientes / usuarios como aos traballadores do establecemento. En ocasións, a entrada a estas zonas públicas por parte destes está separada do acceso xeral. Á hora de integrar estes espazos, debe terse en conta a entrada de iluminación natural, especialmente interesante en espazos como o restaurante ou determinadas salas de actos e conferencias.

A entrada principal é un dos espazos máis críticos dun hotel, dado que é a primeira imaxe e impresión que o cliente recibe. Por iso, o seu deseño soe ser especialmente coidadoso e tende a configurar un ambiente capaz de transmitir o tipo de establecemento de que se trata. Dende o exterior, a entrada debe ser sempre obvia, cunha iluminación o suficientemente acentuada como para identificar claramente o acceso ao hotel.

Unha vez no interior, o cliente debe visualizar de maneira inmediata o mostrador de recepción e, ademais, este debe atoparse na ruta cara aos ascensores e escaleiras. En hoteis a partir de certa dimensión, o espazo de entrada é concibido polo xeral como unha especie de vestíbulo no que conflúe a circulación entre espazos privados e espazos públicos e onde os clientes non só son atendidos á súa chegada e partida, senón que tamén se atopan nun espazo ideal para citarse, agardar, solicitar información, etc...

En canto ao restaurante, polo xeral, soe ser un servizo aberto tamén a non residentes, e por iso soe contar cun acceso dende o exterior, ademais da entrada dende o interior para os clientes do hotel. Para evitar incomodidades, os establecementos de grandes dimensións dispoñen de restaurantes en diferentes niveis e destinan unha destas salas aos almozos dos residentes.

En todo caso, o restaurante principal debe estar directamente conectado coa cociña, cuxa situación é unha das decisións máis importantes, dado que normalmente estará operativa trescentos sesenta días ao ano e preparará tres comidas diarias a un bo número de comensais. Ademais soe servir, ben directamente ou ben a través doutras cociñas satélite, caterings, servizos de habitación, bar, banquetes, restaurante do persoal, etc...

Respecto ao salón social, a súa imaxe tradicional de sala de estar, separada e pechada, está cambiando dado que este tipo de estancias non proporciona ningún ingreso. Por iso, estanse convertendo en parte dunha zona irregular e intermedia entre a entrada do hotel e os espazos de uso público. Polo xeral, o salón achégase á zona do bar ou forma parte del, aínda que neste caso debe asegurarse que a área siga sendo atractiva incluso cando o bar está pechado.

Por outra banda, as estancias destinadas a conferencias e actos corporativos deben ser concibidas para un uso multifuncional. E é que o custe de reserva deste espazo é elevado, polo que é conveniente asegurar un uso frecuente, sendo adaptables tanto

para conferencias como para exposicións, recepcións, festas e incluso banquetes. Aconséllase prever a posibilidade de subdividir o espazo a través de mamparas. En áreas cun mellor aproveitamento do espazo, é aconsellable situar estes espazos en zonas libres de piares ou onde estes se reduzan ao mínimo número indispensable.

En canto aos espazos de servizo, o deseño do hotel debe asegurar a máxima eficiencia nos movementos do persoal, co obxecto de minimizar o número de persoas necesarias como persoal. E é que o custe dos empregados supón aproximadamente un terzo da facturación dun hotel, promedio que varía segundo a categoría e o tipo de establecemento. A medida que se incrementa a categoría e a sofisticación do hotel, non só aumenta a superficie das habitacións senón a proporción de espazo que se destina aos servizos. En tódolos casos, han de deseñarse espazos para o uso exclusivo do persoal: oficinas, vestiarios, cociña e incluso algún tipo de acomodamento.

En canto ao acceso de mercancías, debe estar claramente separado da entrada principal, e se é posible, incluso nunha rúa diferente. O acceso do persoal realízase polo xeral a través deste mesmo punto, para simplificar o control. Tamén debe preverse unha saída para residuos, que sempre ha de ser diferente da que se emprega para os subministros da cociña.

ESPAZOS PRIVADOS

As habitacións son a base da industria hoteleira e, por iso, concentran gran parte da inversión en equipamento e servizo. Tendo en conta que o custe dunha habitación amortízase ao cabo de mil pernoctacións, o amoblamento debe estudarse cun coidado extremo. Tamén hai que considerar que unha gran parte dos ingresos dun hotel gástanse en manter estas estancias, e por iso, o seu deseño debe previr e reducir estes custes.

En canto á súa situación dentro do edificio, o ideal é situalas nas áreas con mellores vistas, dotadas de iluminación natural e de sol, aínda que ao mesmo tempo debe minimizarse o ruído procedente do exterior. Salvo impedimentos estruturais do edificio, a zona de habitacións soe ser unha grella regular debuxada en base a módulos repetitivos e unidades case idénticas separadas por tabiques, que facilitan a eficiencia e a economía no mantemento.

Por cuestións de flexibilidade, a maioría das habitacións soen ser dobres –con cama grande ou con dúas camas– e acostuman a ter o baño no seu interior. Sen embargo, nos hoteis moi enfocados cara ao cliente *business* soen ofrecer tamén habitacións simples. Cando se trata de pezas en esquina, unha solución ideal é situar suites cun vestíbulo que pode ser compartido entre varios residentes.

ESPAZOS DE CIRCULACIÓN

Os espazos de circulación deben separar os movementos do persoal do hotel e dos clientes, co obxectivo de molestar no mínimo aos usuarios e de facilitar a eficiencia do servizo. Tamén deben separarse a circulación dos clientes residentes e a dos non residentes, por exemplo previndo un acceso directo ao restaurante ou outras áreas públicas, como salas de reunións e congresos. Iso evita aglomeracións na zona de recepción principal.

Por outra banda, dado que os corredores son un espazo que se perde, a circulación nas zonas públicas debe realizarse, na medida do posible, a través de zonas de paso, que cubran ao mesmo tempo outras funcións, como espazos comerciais, salóns, vestíbulos, etc...

Aplicación do programa

Unha vez exposto o parámetro, á hora de aplicalo ao monumento –ou edificio– obxecto de estudo debemos intentar responder, entre outras, ás seguintes cuestións:

- No momento en que o edificio histórico sufriu o cambio de uso, ¿que normativa estaba vixente e, polo tanto, lle foi aplicable para a súa conversión hoteleira?
- ¿Como se adapta o novo programa á edificación existente?
- Durante a adecuación á normativa correspondente, ¿en que medida as obrigadas melloras de adaptación –diversas instalacións, protección contra incendios, supresión de barreiras arquitectónicas– afectaron ao monumento?
- En consecuencia, ¿a intervención resultou respectuosa co monumento ou foi agresiva en busca dunha maior rendibilidade?

CAPÍTULO 4.
GALICIA. CASOS DE ESTUDO

PATRIMONIO GALEGO

Galicia é, nin máis nin menos, unha terra que ten a cabeza onde remata o mundo coñecido e que ten os pés no Río do Esquecemento. Realmente non pode haber país máis estraño, non pode haber país que está máis lonxe, e que dende máis lonxe veña entrar dun xeito ou doutro na gran historia da humanidade.

CUNQUEIRO MORA, A.; *A realidade histórica galega*. Santiago de Compostela 1971.

No amplo Patrimonio monumental arquitectónico galego, os mosteiros e conventos constitúen un conxunto claramente diferenciado. Dentro dos trinta e un conxuntos que están incluídos explicitamente no listado de Bens de Interese Cultural de Galicia, tan só cinco *funcionan* a día de hoxe como establecementos hoteleiros baixo a categoría de *hotel monumento*. Con todo, decidiuse incluír na presente investigación –por diferentes consideracións– dous casos que están catalogados como *edificio de interese arquitectónico*.

Ordenados segundo a data de redacción do primeiro proxecto –o que permite ver certa evolución no desenrolo das solucións adoptadas–, os casos de arquitectura relixiosa que conforman o corpus principal deste traballo son:

- O mosteiro beneditino de Santo Estevo de Ribas de Sil constitúe un claro exemplo da adaptación da arquitectura ao medio. Erguido sobre o corazón da *Ribeira Sacra*, está considerado como unha das obras arquitectónicas máis significativas do patrimonio galego. Na actualidade, é o resultado final dunha serie de accións que, con maior ou menor fortuna, estiveron sempre encamiñadas á conservación do inmovible. Dende as primeiras intervencións a mediados do século XX ao proxecto de rehabilitación con fins hoteleiros, a finalidade última era evitar o constante deterioro do inmovible en aras de volver dotalo de función.
- O convento beneditino da Transfiguración do Noso Señor –sen categoría de Ben de Interese Cultural– sitúase en pleno corazón do porto pesqueiro de A Guarda, vila das Rías Baixas galegas recoñecida polo poboado prerrománico do monte de Santa Tegra e polas súas vistas ao estuario do río Miño e Portugal. Erguido polos bisnetos de Pedro Madruga no 1558, a día de hoxe é un contedor fragmentado en tres usos –hotel, restaurante e bar– correspondentes a cadanseu propietario, que intenta conservar a súa unidade primixenia.
- O mosteiro cisterciense de Santa María de Aciveiro sitúase entre as serras de Penas e do Candán, no corazón da comarca pontevedresa de Tabeirós - Terra de Montes. Tras unha sucesión de actuacións nas que o obxectivo era lograr un programa funcional que garantise o seu mantemento e a súa supervivencia, pero nas que o destino do inmovible variaba; finalmente optouse pola que segundo o *Proxecto Piloto* –redactado na última década do século XX– era a función máis compatible e respectuosa co monumento.
- O mosteiro cisterciense de San Clodio de Leiro encóntrase encravado no fondo dun amplo val do corazón das comarcas sucadas polo río Avia, onde as cepas produtoras do viño do Ribeiro maduran os seus froitos dende tempos inmemoriais. Dende a súa declaración de Monumento Nacional en maio de 1981 leváronse a cabo diversas intervencións encamiñadas sempre á procura dunha fórmula que asegure a súa boa conservación e a súa autoxestión.

- O mosteiro de San Vicente do Pino –xunto co Pazo Condal– é o punto de referencia da vila de Monforte de Lemos maila que a súa conversión en parador foi un proceso tortuoso e polémico no que ata houbo denuncias que propiciaron o tratamento do tema no Parlamento e a apertura dunha investigación por parte da Dirección Xeral de Patrimonio, a cal invitou á fiscalía para que actuase de oficio coa fin de esclarecer a existencia de irregularidades na realización das devanditas obras.
- O convento das Oblatas fundouse no ano 1883 sobre as ruínas dunha antiga fábrica de curtidos situada no barrio compostelán do Carme de Abaixo, ás beiras do río Sarela. Esta zona, ata finais do pasado século, estaba totalmente degradada. Para a recuperación da mesma, levouse a cabo por parte do Concello unha ambiciosa intervención urbanística na que se incluíu a conversión do convento –sen categoría de Ben de Interese Cultural– nun hotel de cinco estrelas tras unha importante fase de demolición.
- O convento de San Francisco de Valdedeus constituíuse –dende a súa fundación– como unha peza clave para o desenvolvemento relixioso, cultural, urbano e arquitectónico de Santiago de Compostela, sendo o centro neurálxico da Orde Franciscana Menor da Provincia Franciscana de Santiago. Na actualidade, xunto a esta, alberga outras actividades reflectidas na extensión das súas construcións e que lle aportan o carácter de monumento *vivo*.

Coa fin de completar e enriquecer a presente investigación decidiuse ampliar o ámbito de estudo con exemplos doutras tipoloxías para poder realizar análises comparativas tanto dende o punto de vista das intervencións realizadas como dos parámetros aplicados.

Dentro da arquitectura civil galega escollemos o caso do Hospital Real de Santiago de Compostela. Situado nun dos catro lados da emblemática prazo do Obradoiro, a día de hoxe é o resultado dunha profunda transformación interior que ten as súas orixes nas obras realizadas co gallo do Ano Santo de 1954.

Como exemplo de arquitectura industrial eliximos a Fábrica Torre Lombarda, incluída na segunda fase do Proxecto de Recuperación Integral do Conxunto Histórico Artístico da vila ourensá de Allariz e do seu río, proxecto que foi premiado polo Consello Europeo de Urbanismo e Planificación Rexional.

Dentro da arquitectura militar analizamos a Torre - Fortaleza dos Andrade, punto de referencia da vila de Vilalba, capital da comarca da Terra Cha, situada no transcurso do Camiño do Norte a Compostela. O único resto conservado do primitivo castelo durante trinta anos o parador máis pequeno da rede con só seis habitacións. Este feito convertíao –dende o punto de vista económico– nun establecemento pouco rendible, polo que a empresa xestora decidiu acometer a súa ampliación a finais do século XX.

Por último, incorporamos dous casos de especial interese que veñen completar a análise levada a cabo na investigación, pero que polas súas características non poden ser incluídos en ningunha das categorías antes.

Por unha banda incluímos o *falso arquitectónico*, entendido este como un inmobile cuxa esencia construtiva ou estrutural foi gratuitamente desnaturalizada. En devandita esencia pretende inserirse –ou insírese– un novo elemento que atenta contra á autenticidade da herdanza arquitectónica na medida en que se oculta o seu carácter de novidade. É dicir, cando se fai pasar algo novo –ou copia– por algo antigo –ou orixinal– estase a cometer unha falsidade.

Así, o *falso arquitectónico* do Parador Nacional *Conde de Gondomar* de Baiona produciuse na medida en que se fixo crer que o inmobile era un continente cargado cos mesmos valores –historia, documento, evocación– que o territorio fortificado de Monte Real no que este se implantaba. Construído en tres fases, da edificación preexistente só conserva un escudo e unha bóveda do século XVI, a cal cobre na actualidade o espazo da escaleira principal.

Por outra banda analizamos unha *hospedaría*, entendida esta como aquela dependencia monacal na que se aloxan os hóspedes ou peregrinos e que é atendida por un monxe *hospedeiro*. É dicir, non se rehabilita a totalidade dun conxunto monacal para albergar un novo uso –como na primeira das categorías–, senón que se recupera o uso primixenio dunha parte do cenobio. Esta actividade non se presenta como un negocio, senón como un complemento económico –ao igual ca elaboración de pastas, por exemplo–; e ten como finalidade a oferta dun servizo de espiritualidade para achegar as xentes ao mundo relixioso e a Deus.

Deste xeito, a hospedaría de Santa María a Real de Oseira é –xunto con outras pequenas actividades desenroladas no mosteiro– unha pequena fonte de ingresos para poder levar a cabo a recuperación total dunhas fábricas monacais que chegaban ao século XX en estado de ruína. Esta importante empresa restauradora sería premiada nos anos noventa co galardón *Europa Nostra*.

GALICIA. CASOS DE ESTUDO

ARQUITECTURA RELIXIOSA

- Santo Estevo de Ribas de Sil
- Transfiguración do Noso Señor ou San Bieito de A Guarda
- Santa María de Aciveiro
- San Clodio de Leiro
- San Vicente do Pino
- Carme de Abaixo ou as Oblatas
- San Francisco de Valdedeus

ARQUITECTURA CIVIL

- Hospital Real de Santiago de Compostela

ARQUITECTURA INDUSTRIAL .

- Fábrica Torre Lombarda

ARQUITECTURA MILITAR

- Torre - Fortaleza dos Andrade

FALSO ARQUITECTÓNICO

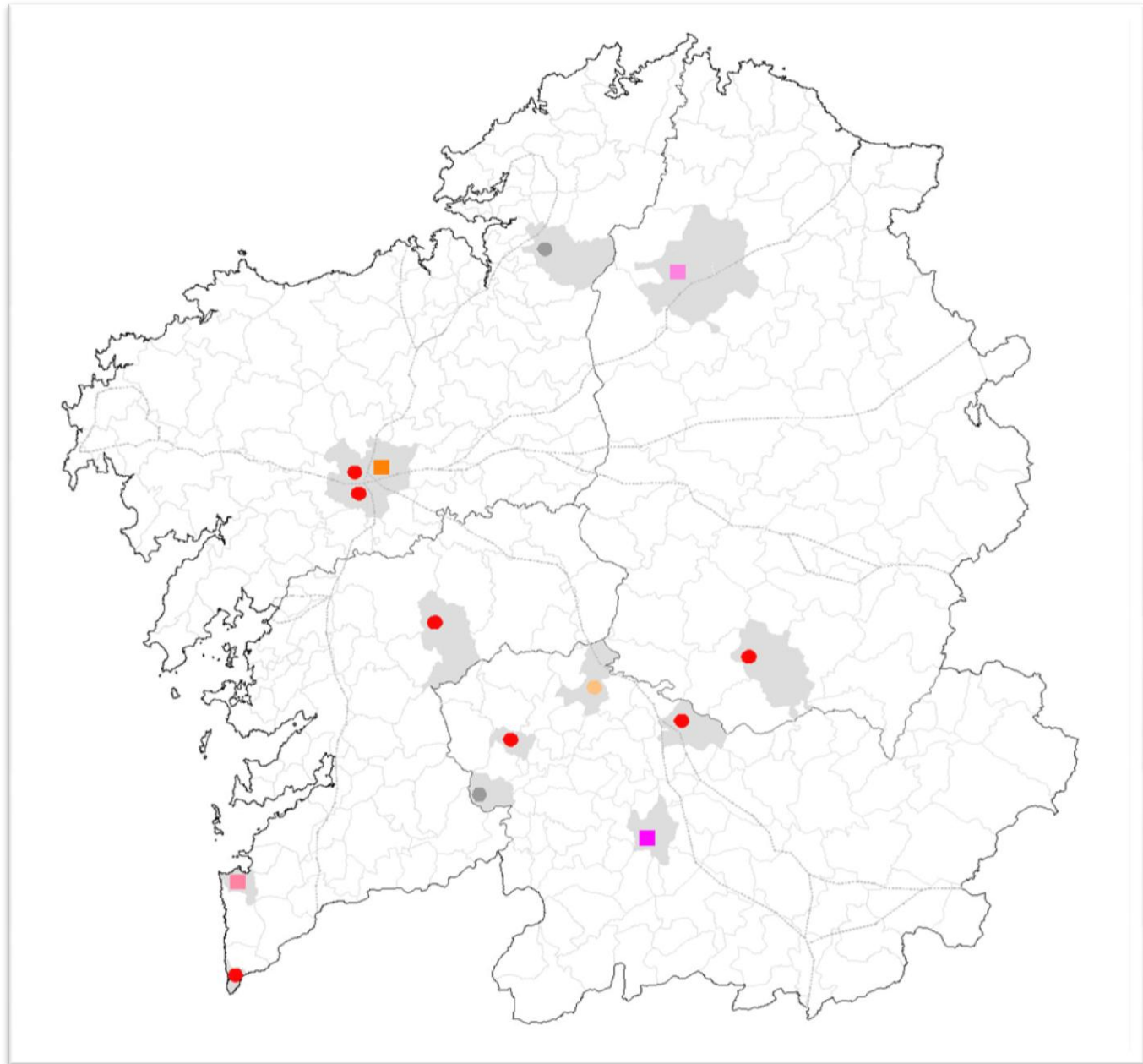
- Hospital Real de Santiago de Compostela

HOSPEDARÍA .

- Santa María a Real de Oseira

OPCIÓN DE FUTURO

- Santa María de Melón
- Santa María de Monfero

Cartografía elaborada pola autora.

Á hora de analizar cada un dos casos anteriormente citados empregamos a seguinte metodoloxía:

PRIMEIRO PASO

Realizamos un breve percorrido pola historia do monumento ou edificio histórico expoñendo a súa evolución construtiva e destacando aqueles momentos e/ou circunstancias que configuraron a estrutura e imaxe arquitectónicas coas que chegou ata a redacción e execución do proxecto de rehabilitación que o transforma nun establecemento hoteleiro.

Devandito proxecto é analizado con detemento. Examinamos as súas memorias; estudamos as diversas xustificacións alegadas polos arquitectos para a toma de decisións e solucións finais; destacamos as modificacións máis importantes realizadas durante a execución de dito proxecto no inmovible.

SEGUNDO PASO

Efectuamos un levantamento gráfico de todo o conxunto construído coa fin de acometer –a través das súas planimetrías– unha reinterpretación do edificio e das transformacións realizadas no mesmo tralo cambio de uso.

Por unha banda, cada unha das láminas correspondentes con cada unha das plantas que conforman a edificación estudada está composta por unha planimetría grande –que analiza o estado actual do inmovible cos cambios efectuados, en vermello, durante a súa rehabilitación– e tres planimetrías máis pequenas na súa marxe dereita. A miniatura superior é unha análise cronolóxica das distintas etapas construtivas que conformaron todas e cada unha das estancias do edificio; a miniatura central amosa o estado da edificación antes do cambio de uso; e a miniatura inferior reflicte as distintas accións operativas realizadas no edificio para a súa conversión en establecemento hoteleiro.

Coa mesma disposición, os alzados e as seccións seguen similar criterio. As planimetrías maiores mostran o estado actual cos cambios en cor vermella ou laranxa en función de se están nun primeiro ou segundo plano; e as miniaturas amosan o estado da edificación antes da súa rehabilitación.

TERCEIRO PASO

Aplicamos os parámetros de análise descritos no capítulo anterior, respondendo ás preguntas formuladas.

Lembremos.

En canto á *autenticidade*, as cuestións centrábanse en saber se a transformación en hotel do edificio fai ou fixo perigar á mesma, analizando se primou un tipo máis ca outro durante a intervención ou se se efectuou unha *desrestauración* coa finalidade de recuperala.

Con respecto á *identidade*, as preguntas orientábanse, por unha banda, á conservación da mesma e do seu recoñecemento como símbolo da personalidade histórica da súa contorna a pesar da súa nova función; e pola outra, ao ambiente interior do novo establecemento hoteleiro e ao tratamento das pegadas históricas.

No apartado da *acción operativa*, as cuestións dirixíanse aos tipos de actuacións acometidas para o cambio de uso e á reversibilidade das mesmas, así como á posibilidade de ampliar o conxunto para o desempeño da nova función ou de acometer un *falso arquitectónico*.

E por último, en canto ao *programa*, as preguntas centrábanse nas esixencias da normativa vixente e na adaptación do novo programa á edificación existente.

ARQUITECTURA RELIXIOSA

No século XVIII chegou a considerarse que o oitenta por cento do territorio galego era de dominio eclesiástico.

LÓPEZ SANGIL, J.L.; "Breve historia del monacato gallego", *DYNA* 7. Páx.43.

SANTO ESTEVO DE RIBAS DE SIL

Localización	Nogueira de Ramuín (Ourense) 42°25'o2.7o"N - o7°41'o8.22"O
Protección	Ben de Interese Cultural. Declarado Monumento por disposición da Real Orde do 12/o4/1923 e publicado no GAC do 24/o4/1923. Delimitación do entorno de protección da igrexa de Santo Estevo de Ribas de Sil por disposición do Decreto do o6/11/2oo8.
Titular	Paradores de Turismo de España, S.A.
Uso anterior á rehabilitación	Sen uso / Mosteiro beneditino
Proxecto	<i>Proxecto Básico e de Execución de Rehabilitación do Mosteiro de Santo Estevo de Ribas de Sil para uso hoteleiro.</i>
Promotor	Xunta de Galicia + Consellería de Cultura, Comunicación Social e Turismo + Dirección Xeral do Patrimonio Cultural
Arquitectos	Alfredo Freixedo Alemparte + Javier Suances Pereiro (+ Manuel Vecoña Pérez)
Data redacción	Xuño 1986 - Maio 1999
Novo uso	Parador - Museo de Santo Estevo de Ribas de Sil
Número de prazas	153 (77 habitacións: 75 dobres, 1 suite e 1 individual)
Estado da rehabilitación	Finalizado e en uso (Xullo 2oo4)

O mosteiro beneditino de Santo Estevo de Ribas de Sil constitúe un claro exemplo da adaptación da arquitectura ao medio. Erguido sobre o corazón da *Ribeira Sacra*, está considerado como unha das obras arquitectónicas máis significativas do patrimonio galego.

A pesar das diversas referencias históricas sobre a súa orixe, os restos máis antigos conservados da súa fábrica datan do 1183, segundo se pode constatar pola inscrición gravada nunhas das columnas da igrexa.

Ao longo da súa historia, sucedéronse varias etapas de apoxeo: á primeira delas, entre os séculos XI e XII, seguíronlle dous séculos de decadencia e crise económica que sumiron ao conxunto nun estado de abandono considerable. Non obstante, a pesar do patente declive e da súa anexión á Congregación beneditina de Valladolid no 1506, seguiu mantendo a súa primacía como eixo vital da Ribeira Sacra: dende o 1530 albergou o Colexio das Artes e entre 1510 e 1610 leváronse a cabo importantes obras que modificaron substancialmente a configuración orixinal do conxunto.

A partir desta campaña construtiva, o mosteiro articulouse en tres claustros: o Claustro dos Bispos ou das Procesións –o máis antigo dos tres–, co primeiro corpo románico e o segundo de factura gótica tardía; o Claustro Grande ou da Portaría, de estilo renacentista; e o Claustro Pequeno, cuxas trazas, igual cas do anterior, foron atribuídas a Diego de Isla.

Durante o século XIX sucedéronse as desamortizacións de 1820 e 1836 e, polo tanto, unha etapa de decadencia do monacato: procedeuse á incautación dos bens do cenobio e á exclaustación dos monxes. O mosteiro entrou nunha etapa de abandono na que, a pesar dos inventarios levados a cabo, resultou imposible que os bens non se dispersaran e o paso do tempo fixera dano nos seus muros. Os máis alarmante foi o derrubamento do extremo norte do Claustro Grande.

Co tempo, devandito claustro empregouse para ser a sede da Escola Nacional, a Igrexa reclamou o templo para desenrolar a súa actividade parroquial e a zona sur do claustro foi cedida como casa reitoral do párroco.

No século XX tomouse consciencia do valor patrimonial do conxunto monacal. Iniciáronse unha serie de actuacións destinadas á súa conservación que deron comezo mediante o seu recoñecemento como Monumento Nacional en 1923, aínda que esta declaración realmente non propiciou a súa posta en valor.

Coincidindo coa construción das centrais hidroeléctricas da conca do río Sil no 1945, iniciouse unha primeira intervención en Santo Estevo coa intención de paliar os efectos destes encoros na súa contorna. Dende este momento ata avanzados os anos setenta interveuse no conxunto periodicamente a fin de conter o avanzado proceso de afundimento ao que estaba sometido, consolidando estruturalmente os tres claustros á vez que se actuaba tamén na igrexa.

Ao entrar en vigor a *Lei de Patrimonio Histórico Español* de 1985 o mosteiro foi declarado Ben de Interese Cultural. Un ano máis tarde a Dirección Xeral de Patrimonio Artístico e Monumental da Xunta de Galicia encargaba a súa rehabilitación aos arquitectos Suances Pereiro, Freixedo Alemparte e Veconía Pérez coa intención de renovar as cubertas e recuperar o interior do inmoble consolidando muros e forxados. O obxectivo era crear varios salóns, un auditorio cun aforo de duascenas prazas, unha cafetería e unha parte destinada a albergue-hospedaría con oito habitacións dobres e un comedor para sesenta persoas. Redactouse un proxecto que prevía a realización das obras en catro anos pero a proposta foi finalmente rexeitada, polo que se limitou ao goce das dependencias polo seu valor cultural e monumental.

No 1987 decidiuse adecuar o complexo para sede do Arquivo Xeral da Administración Autonómica, proxecto que tampouco chegou a materializarse por completo debido a que se estimou que a situación xeográfica do mesmo entorpecería a funcionalidade como arquivo. Por iso só se realizaron tarefas de consolidación que non condicionasen os posibles programas de uso no futuro.

Sen embargo, unha actuación derivada deste pouco adecuado inicial programa de usos tomaría relevancia mediática sobre o resto: a solución adoptada polos arquitectos para subsanar a ausencia do lenzo norte, do cal só se conservaban as bases das columnas.

Finalmente, na década dos noventa abriuse o albergue *O Mosteiro* con oito habitacións dobres e tres estancias de catro liteiras cada unha. Foi neste momento cando recibiu a categoría de *hotel-monumento* baseado nunha explotación de turismo de empresa e congresos. Esta idea chegaría á súa cima a finais da década cando se materializara un novo proxecto de rehabilitación da man de Freixedo Alemparte e Suances Pereiro. A Xunta de Galicia sería quen se encargase de levar a cabo este proxecto cedendo anos despois a explotación do mesmo á empresa de Paradores de Turismo de España.

O esplendor do abade Franquila

Situado na denominada *Ribeira Sacra*, a tradición atribúe a San Martiño Dumiense a fundación do mosteiro de Santo Estevo de Ribas de Sil a mediados do século VI (oo1).

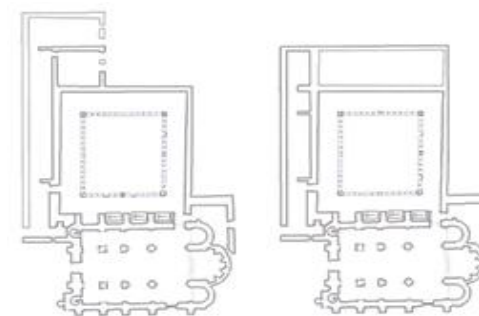
Esta hipótese vese apoiada polas referencias documentais que falan da restauración dun primitivo recinto a mans do abade Franquila catro séculos máis tarde¹. Este abade presidía unha comunidade establecida nalgún lugar próximo á igrexa de San Xoán de Cachón e, aproveitando a estancia, no ano 921, co rei Ordoño II no val de *Varconceli* –hoxe Monterrei–, presentáronse a el Franquila, algúns dos seus compañeiros e o conde Gutier Menéndez –pai de San Rosendo–, coa fin de facerlle saber que o antigo mosteiro de Ribas de Sil estaba en ruínas, e que era o seu desexo reedificalo. O rei accedeu ás súas peticións, e outorgoulles o lugar no que estivera o mosteiro e o vasto territorio da súa xurisdición².

Baixo o goberno de Franquila, o cenobio adquiriu unha gran fama pola súa observancia e espiritualidade, tal e como demostra o feito de que ao longo do século X un total de nove bispos decidiran escoller este mosteiro como lugar para pasar os seus derradeiros días³; algúns deles buscaban refuxio tras perderen as súas sés a mans dos musulmáns, outros perseguían unha vida de renuncia aos valores mundanos da vida.

Toda esta prosperidade trouxo parella un importante aumento no número de posesións e de monxes, ademais dunha forte inversión en novas construcións. Nesta etapa acometéronse as primeiras obras das que temos constancia: un novo claustro e unha nova igrexa. Segundo unha inscrición atopada na columna inmediata ao presbiterio, cara ao 1184 comezouse a construír a igrexa monacal, cuxas características a sitúan dentro do románico de transición. Posúe unha planta basilical na que se inscriben tres naves e tres ábsidas semicirculares –a central máis baixa, rompendo a norma usual do estilo– (oo2). A fachada principal foi reformada a comezos do século XVIII, destacando pola súa sinxeleza decorativa.

oo1. Vista xeral de Santo Estevo na década dos setenta.

oo2. Hipóteses da planta xeral de Santo Estevo en torno ao 1220.

¹ *Atopei tamén nunha insigne memoria deste santo Abade, nunha ermida que se chama San Xoán do Cachón, que está a un cuarto de legua distante do mosteiro de Santo Estevo, a cal se ve que foi Igrexa Parroquial pola pía do bautismo, que hoxe en día persevera, e é obra deste santo Franquila, como consta por estas letras, que están gravadas na porta da mesma Igrexa, a traza que aquí poño: CVM DEI ADMINICLO / FRANKILA ABBA CONDIDIT OPVS / ERA DCCCCLVI. –Co apoio de Deus, o abade Franquila fixo esta obra na era de novecentos cincuenta e seis (ano 921)–.*

DURO PEÑA, E.; *El monasterio de San Esteban de Ribas de Sil*. Instituto de Estudios Orensanos Padre Feijoo. Ourense 1977. Páx.32.

² Privilexio de restauración do mosteiro de Ribas de Sil, expedido polo rei Ordoño II, o 12 de outubro de 921.

VÁZQUEZ NÚÑEZ, A.; “El monasterio de Ribas de Sil”, *Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos de Orense*, T.I. Ourense 1900. Páx.263.

³ Os nove bispos eran: Ansurio e Vimarasio, de Ourense; Gonzalo Osorio e Froalengo, de Coimbra; Servando, Viliulfo e Paio, de Iria; Afonso de Astorga; e Pedro, sen sé.
DURO PEÑA, E.; Op. cit. Páx.36.

O novo claustro, chamado Claustro dos Bispos (003), comezouse a construír paralelamente co avance das obras da igrexa, tendo como función a exaltación da memoria do mosteiro e dos *santos e milagreiros* corpos dos bispos como claro reclamo á peregrinación. Durante o século XII só se levantou o corpo baixo: arcos de medio punto que apoian sobre columnas xemelgas, dominando nos seus capiteis a decoración vexetal. É o máis antigo dos conservados e sería o único co que contaría o mosteiro na Idade Media, polo que nel desenvolveríanse as actividades principais do cenobio, empregándose para as procesións.

En 1298 consta un documento no que se pide aos fieis axudas para a reconstrución da cabeceira da igrexa, aínda que non sabemos cales eran as causas que orixinaron esta obra.

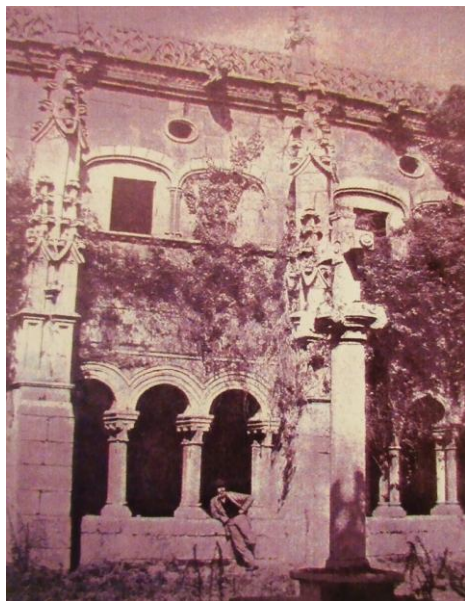
Co século XIV o mosteiro entrou nunha fase de decadencia na que foi perdendo as súas posesións. Isto provocou unha diminución das recadacións e a perda de poder. Xa non podemos falar de centro de espiritualidade e exemplo de observancia, senón máis ben todo o contrario. Pero esta situación comezou a cambiar no último terzo do século XV coa chegada ao cenobio dun abade comendatario que imporía de novo algo de orde.

A efervescencia construtiva

O cambio veu dado coa reforma apoiada polos Reis Católicos e mediante a cal Santo Estevo pasaría a depender da Congregación de Valladolid a partir de 1506. Grazas a isto, o cenobio logrou anexionar algúns mosteiros circundantes que axudaron a revitalizar de novo as súas arcas. A reforma culminaría coa creación do Colexio de Artes⁴.

Cara ao 1509 temos constatadas as primeiras obras no cenobio. Tratábase da reparación das cubertas e do acondicionamento de diversas dependencias. Ademais foron necesarias obras de acomodación e habilitación de celas que esixían as novas necesidades colexiais da orde. É moi probable que o edificio se prolongase cara ao norte e oeste⁵.

Co gallo do incendio acontecido en 1562, a comunidade monástica aproveitou para iniciar un longo período de obras encamiñadas a reconstruír e ampliar o cenobio mediante a construción de novos espazos acordes coa bonanza económica. As principais obras afectaban, sobre todo, aos claustros e dependencias anexas que tomarían nesta época a forma que hoxe coñecemos. Así acometéronse as obras do segundo piso do Claustro dos Bispos nunha linguaxe renacentista pero con reminiscencias góticas; e tamén se substituíu o abovedamento medieval do piso baixo polas actuais bóvedas de cruceira e

003. Claustro dos Bispos cara ao 1905.

⁴ O colexio funcionou –ininterrompidamente– dende o ano 1530 ata o 1835.

⁵ DURO PEÑA, E.; Op. cit. Páx.85.

colocáronse os contrafortes acaroados aos muros do patio e rematados en pináculos. Nesta época tamén se cambiou a teitume de madeira da igrexa polas actuais bóvedas pétreas nervadas, e construíuse unha nova sancristía⁶.

Tendo presente a necesidade de albergar o Colexio de Artes e acomodar ao crecente número de monxes, deseñáronse entón dous novos claustros de corte clasicista trazados no último terzo do século XVI por Diego de Isla⁷. O Claustro Grande, da Portaría ou dos Cabaleiros (004) presenta unha planta rectangular e cada unha das súas alas distribúese en tres corpos, a excepción da ala norte correspondente á antiga hospedaría. Na súa realización participou Juan de Cortezón, e nel situáranse as dependencias para os estudantes.

O segundo dos claustros, coñecido como Claustro Pequeno ou do Viveiro (005), tamén está ideado por Diego de Isla e segue unha liña vignolesca: desenvólvese a través de dous corpos formados por arcos de medio punto apeados sobre columnas de orde dórica. En torno a el distribuíranse as habitacións particulares do abade e as celas dos monxes⁸.

En torno a estes claustros abríanse o resto das dependencias como o refectorio, a sala capitular, a enfermería, a biblioteca ou a cociña.

No 1600 apareceu outro canteiro –Alonso Rodríguez– co encargo de desfacer as capelas laterais do claustro principal e outra serie de obras menores como o encanado de augas ou a situación do arquivo. No 1640 edificáronse a antesancristía e a sancristía, ambas contiguas ao testeiro da igrexa e tapando unha das súas ábsidas no lado do evanxeo. Cara ao 1653 acometéronse tamén obras de consolidación no Claustro dos Bispos.

004. Claustro Grande, da Portaría ou dos Cabaleiros cara ao ano 1950.

005. Detalle do Claustro Pequeno ou do Viveiro, coas arquerías conservadas cara ao 1967.

⁶ O mosteiro estivo en obras continuas ata o ano 1610.

⁷ Diego de Isla aparece como aparelador do mosteiro dende o ano 1577. En 1595 sabemos que está traballando nun dos claustros. Sabemos tamén que en 1598 é excluído da obra que está a realizar no Colexio do Cardeal de Monforte de Lemos por incumprimento de contrato, se cadra debido á incompatibilidade de participar nas obras de ambos edificios á vez. A partir de 1599 descoñecemos as súas actividades.

ARIAS MELÓN, I.; *El monasterio de San Esteban de Ribas de Sil*. Traballo inédito, Universidade de Santiago de Compostela. Santiago de Compostela 2008.

⁸ Bonet Correa tilda os claustros de *palidamente herrerianos*, defendendo que o Claustro Grande foi comezado por outro mestre. Establece un paralelismo entre o último piso deste claustro e a articulación que Diego de Isla lle deu ao Claustro Pequeno, do que di ser *de orde toscana e dórica coas súas torpezas e proporcións non moi clásicas*⁸. Deixa claro que non se trataba dunha obra de primeira magnitude, e que as obras foron encargadas a un mestre que, aínda que bebendo dos mestres valisoletanos, non conseguiu plasmar ese clasicismo herreriano nunha época na que só quedaban certos ecos deste estilo renacente que xa estaba dando paso a novos estilos. Neste senso é interesante comparar estas afirmacións con algunhas que fai Duro Peña, que fala do mosteiro como *restos arquitectónicos que cautivan pola súa beleza e harmonía e recollen os gustos artísticos máis dispares*.

BONET CORREA, A.; *Arquitectura en Galicia durante el siglo XVII*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas + Instituto Padre Sarmiento. Santiago de Compostela 1984. Páx.193-197.

DURO PEÑA, E.; Op. cit. Páx.88

A partires do 1722 hai un gran movemento construtivo, centrado principalmente en pequenos traballos de volumes e algúns abovedamentos que lle imprimirían ao edificio a forma definitiva coa que chegou ata nós. As obras máis destacables son as da escaleira de honra e da actual fachada da igrexa (006), a cal presenta un corpo central liso cunha porta alintelada de placas no centro, coroada por un rosetón. Enmarcan o conxunto da fachada dúas torres prismáticas con remates en forma piramidal e balcóns corridos.

Un novo incendio destruíu gran parte do mosteiro a finais do século XVIII, incendio que confirmaba a nova etapa de decadencia cara á que estaba camiñando Santo Estevo.

Camiño cara á ruína

O paso das tropas francesas por Ourense en 1809, ao mando do xeneral Soult, trouxo consigo o comezo do deterioro do mosteiro. Os franceses, instalados nel durante un curto período de tempo, desvalixaron o recinto de *ornamentos, alfaias e cadros*⁹.

O 1o de novembro de 1820, e trala posta en marcha da lei a través da que se suprimían tódolos conventos que posúisen menos de vinte e catro monxes, presentouse en Santo Estevo o alcalde de Maceda –Alejandro de Vide– coa fin de recoller os libros de mordomía; feito ao que continuarían, en días sucesivos, o rexistro de arquivo, cámara abacial, sancristía e demais dependencias, con inventarios e tomas de contas. Finalizado o Trienio Liberal os monxes regresaron para volver marchar en 1835 trala definitiva exclaustación.

En 1841 serían postos en venta o mosteiro, a cárcere e o muíño. O bispo de Ourense reclamou, dende un primeiro momento, a igrexa como parroquial e parte do mosteiro para casa reitoral. Devandita declaración faríase efectiva dous anos despois, tralos informes favorables de Celestino Jamardo –ex-monxe de Celanova– e do alcalde de Santo Estevo.

En 1848 *todo o mosteiro estaba sen ferros nin madeiras, só valían algo os dous balcóns de ferro e a fonte do primeiro claustro*¹⁰. Polo que o Administrador de Fincas do Estado de Ourense decidiu tomar medidas e remitiu o seguinte comunicado ao bispo, con data do 18 de febreiro de 1851:

006. Fachada da igrexa e portada de acceso ao mosteiro en xuño de 1925.

⁹ DURO PEÑA, E.; Op. cit. Páx.165.

¹⁰ OTERO PEDRAYO, R.; “Ensayo sobre la desamortización eclesiástica en tierras de Orense”, *Cuaderno de Estudios Gallegos*, número 30. Instituto de Estudios Gallegos Padre Sarmiento. Santiago de Compostela 1955. Páx.103.

*Con amaño ás reais ordes do 3o de outubro de 1849, 8 de marzo e 14 de setembro últimos, esta Dirección Xeral acordou que se ceda ao Diocesano o mosteiro de Santo Estevo de Ribas de Sil para casa habitación do cura e outros servizos da igrexa e escola de nenos, a cuxos usos se solicitara*¹¹.

Pero en 1900 o mosteiro xa mostraba un grave deterioro (007) a tenor da seguinte descrición:

Ao interior presenta o edificio un vasto cadro de desolación e ruína. As numerosas celas, os extensos corredores, os artísticos artesoados, todo se afunde e desaparece, vítima do abandono en que forzosamente xace. Manténdose unicamente en pé a monumental escaleira construída o século pasado, e os claustros (...).

Pouco hai que dicir da actual fachada do templo, como non sexa para lamentar que desaparecese a primitiva, que de corresponder, como é de presumir, co interior, sería un magnífico exemplar de arte románico (...). O extremo occidental da nave, inmediato á porta de entrada, o ocupa unha bóveda de casetóns, moi deteriorada e que ameaza ruína (...). Gran favor se lle faría a esta igrexa derrubando a bóveda (...) que afea considerablemente, quitando ás naves o seu maxestoso aspecto, sobre ser absolutamente inútil no día e constituír se cadra serio perigo polo visible deterioro en que se atopa.

*(...) De todo iso non queda hoxe máis que o recordo entre os poucos que se dedican á busca na historia do noso país da memoria das súas antepasadas grandezas, e aló no alto da áspera montaña, desmoronándose lentamente a inmensa mole de granito, solitaria e ruínosa, relegada a inxusto esquecemento e agardando resignada que chegue a hora da súa desaparición definitiva*¹².

En 1922 a Dirección Xeral de Belas Artes, previa petición da Comisión Provincial de Ourense –que cualificou o edificio como *o mellor da provincia*–, someteu a informe da Academia a declaración de Monumento Nacional do mosteiro de Ribas de Sil. En devandito informe actuou como poñente Vicente Lampérez, levando a cabo a descrición do edificio nestes termos:

Érguese en elevada cresta, asomándose ao fondo a canle por onde se precipita o Sil. A tradición quere que o fundase San Martiño Dumense, no século VI, coa advocación de Santo Estevo. Ordoño II, no século X, restaurouno e pobouno; e dende entón tivo grandes incrementos no material e no cultural, e os seus anais son interesantísimos.

007. Vista da *inexistente* fachada da ala norte do Claustro Grande no ano 1909.

¹¹ DURO PEÑA, E.; Op. cit. Páx.176.

¹² VÁZQUEZ NÚÑEZ, A.; Op. cit. Páx.270-273.

Naqueles amosa o hoxe existente: as continuas mudanzas e renovacións que os tempos trouxeron. O edificio anúnciase cun pórtico do Renacemento. A igrexa, comezada nos tempos da arte románica, e non concluída aínda no século XIII, sufriu logo, no XVI e no XVIII, adicións e reparos. É de planta basilical, de tres naves e tres ábsidas: románico no principal e gótico no abovedamento.

Do monacal, brillan tres claustros. O maior, é soberbia obra do Renacemento, augusto e severo, con arcadas no piso baixo, e columnas e linteles no principal. O claustro dos Bispos é singularmente importante: mestura de estilo románico, do que son as arquerías baixas, e do gótico, ao que pertencen as bóvedas e contrafortes, o corpo alto, e a crestería, de indiscutible beleza, na maneira florida. O claustro terceiro, de menor cuantía, é do Renacemento (...).

*Mais todo xace en terrible desolación e ruína. A conter e salvar o que resta do que pode reputarse do berce do monacato galego, tende a declaración de Monumento Nacional. E esta Academia a considera xusta e merecida, avogando por que (...) se acuda urxentemente ao seu reparo*¹³.

Por outra banda, a Academia de Historia emitiría un informe o 9 de decembro de 1922, actuando como poñente Eduardo Ibarra e Rodríguez, no que se deixa patente o estado de ruína que amosaba:

*O mosteiro de beneditinos de Ribas de Sil aparece fundado en 550 por Martiño Dumiense, restaurado en 918 e dotado por Ordoño II de novas propiedades; os seus escasos restos deben ser venerados como representación daqueles cenobios da Idade Media, que convertían os eriales en terras cultivadas creando os vellos solares da Reconquista*¹⁴.

Finalmente, a súa declaración como Monumento Nacional tivo lugar pola Real Orde de 12 de abril de 1923¹⁵. Devandita declaración non obtivo os obxectivos desexados, xa que o deterioro do conxunto seguía avanzando (008). De feito, no ano 1958, e dende a Editorial do xornal *Galicia Emigrante*, Luís Seoane emitiría a seguinte crítica:

008. Nota de prensa publicada no diario ABC o 29 de novembro de 1953 na edición sevillana.

¹³ *Boletín de la Real Academia de San Fernando*. Madrid 1922. Páx.43-44.

MÉNDEZ FONTE, Rosa; "El monasterio de San Esteban de Ribas de Sil", *La Conservación de los Monumentos Arquitectónicos de Galicia (1840-1940)*. Embora ed. Ferrol 2010. Páx.568-581.

¹⁴ *Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos de Orense*. Ourense 1923. Páx.21-22.

¹⁵ *Gaceta*. Madrid 24 de abril de 1923.

*Hoxe, a magnífica arquitectura de Ribas de Sil ofrece tan só algúns vestixios do que foi a súa grandeza (...). O templo perdeu a integridade do seu artístico perfil. Quedaron a fachada do XVIII e restos dos tres ábsidas, dun románico puro do XII. O frío frontal da igrexa sobre o cal o sol se rompe, non retén sen embargo a mirada dos ollos. Estes seguen preguntándose pola amarga lección de tanta ruína... As pedras, desmoronadas pola incuria e o abandono, levan ao ánimo a sensación de profunda tristeza. Todo semella morto no vello recinto*¹⁶.

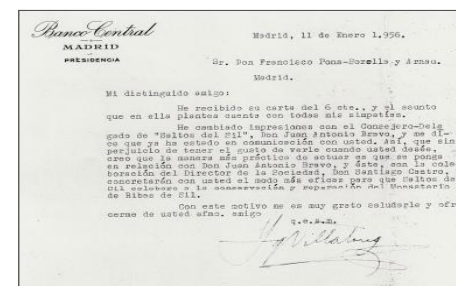
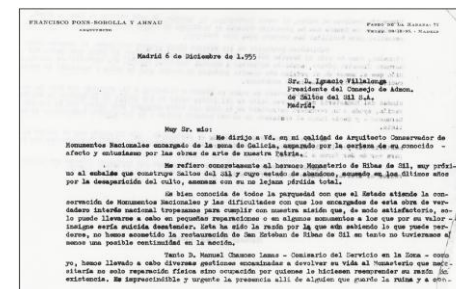
Este deterioro prolongaríase ata os anos sesenta, momento no que comezaron a realizarse algunhas obras de conservación.

Consolidación do monumento

A mediados do século XX o Estado tomaba conciencia da ruínosa situación na que se atopaba Santo Estevo. Comezaron daquela unha serie de intervencións orientadas á consolidación e limpeza das estruturas pétreas dos claustros, ao arranxo e restitución dos entramados de madeira danados en pisos e cubertas e á reposición de tellados e forxados¹⁷. Estas obras non se presentaron nunha unidade de actuación, senón que serían intervencións puntuais, incompletas e escasas; centradas nas partes que aínda estaban en uso¹⁸.

O estado do mosteiro requiría unha importante inversión económica que permitise a súa salvagarda. Sen embargo, as partidas que, con este fin, destinaba o Estado á Dirección Xeral de Belas Artes non eran moi amplas e era preciso botar man da colaboración privada. Deste xeito, o arquitecto Francisco Pons Sorolla solicitou axuda económica –sendo correspondida coa cesión de materiais de construción– á empresa *Salto do Sil*, que estaba a realizar unhas obras nas proximidades do mosteiro (009). A carta enviada resulta moi interesante polo afán exposto na recuperación do monumento:

*É ben coñecida de todos a parquedade coa que o Estado atende a conservación de Monumentos Nacionais e as dificultades con que os encargados desta obra de verdadeiro interese nacional tropeizamos para cumprir coa nosa misión que, de modo satisfactorio, só pode levarse a cabo en pequenas reparacións ou nalgúns monumentos aos que polo seu valor insigne é suicida desatender*¹⁹.

009. Cartas entre Pons Sorolla e a empresa *Salto do Sil*.

1. Anverso da carta enviada por Pons Sorolla para solicitar axuda nos traballos de restauración do mosteiro. Madrid, a 6 de decembro de 1955.
2. Resposta de José Villalonga, Presidente do Consello de Administración de *Salto del Sil*, ofrecendo a súa axuda. Madrid, a 11 de xaneiro de 1956.

¹⁶ SEOANE, L.; "El monasterio de Ribas de Sil", *Galicia Emigrante*, número 36. Bos Aires, setembro - outubro de 1958. Páx.1.

¹⁷ FREIXEDO ALEMPARTE, A.; "Proyecto básico e de ejecución de reparación da cuberta da igrexa do mosteiro de San Esteban de Ribas de Sil"; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2001/034. Ourense 2001.

¹⁸ As partes que aínda estaban en uso eran os lenzos oeste e sur do claustro grande –como escola e casa reitoral, respectivamente–, a igrexa –como igrexa parroquial–, e algunhas zonas do Claustro dos Bispos –como lugar de tránsito e de recreo–.

¹⁹ CASTRO FERNÁNDEZ, B.M.; "Nogueira de Ramuín. Monasterio de Santo Estevo de Ribas de Sil", *Francisco Pons - Sorolla y Arnau, Arquitecto - Restaurador: Sus Intervenciones en Galicia (1945-1985)*; Tese doutoral, Universidade de Santiago de Compostela. Compostela 2008. Páx.603-605.

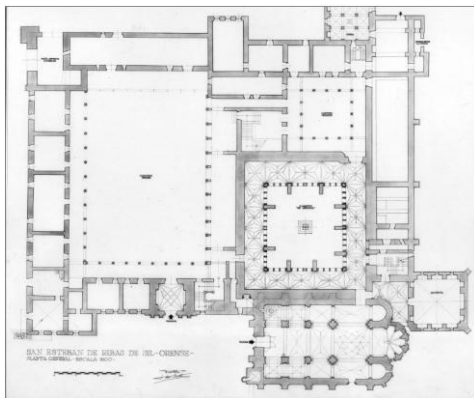
Pons Sorolla apostou –en algunhas ocasións xunto a Menéndez Pidal– por unha intervención que perseguía a recuperación dos diferentes usos desenrolados no mosteiro ata antes da súa deixadez, coa fin de garantir así a súa pervivencia. Polo tanto semella lóxico que optase por manter o carácter litúrxico da igrexa. A circunstancia obrigaba á recuperación das estancias directamente vinculadas cos corpos contiguos, que tiveran que ser abandonadas no seu momento polo lamentable estado no que se encontraban:

É imprescindible e urxente a presenza alí de alguén que garde a ruína e a continuación devolver o culto, polo menos parroquial, á igrexa. Neste sentido o Ilmo. e Rvdmo. Sr. Bispo de Ourense permitiunos prover a parroquia en canto se fixeran as obras indispensables para habilitar unha pequena zona como Reitoral²⁰.

Con respecto ao resto do mosteiro propuxéronse dúas alternativas (o1o). En primeiro lugar, reinstalar as Escolas Municipais no corpo alto do costado norte do Claustro Grande. Para axilizar esta intervención o concello ofreceuse economicamente a patrocinar parte do proxecto correspondente aos lados sur e oeste, e así *devolverlle a vida e a gran utilidade que pode reportarlle ao ter dignamente instaladas nel as súas Escolas, Salóns de Reunións e outros servizos*. E, en segundo lugar, dedicar as demais zonas a unha práctica que resulte acertada coa súa natureza e morfoloxía, coa chegada de *tempos mellores nos que o gran edificio poida recuperar a súa vida mercé a un destino acorde coas súas características*²¹.

Durante a primeira fase de obras, comprendida entre 1957 e 1961, levouse a cabo o desescollo da parte máis relevante do mosteiro e a consolidación dos claustros neoclásico e románico orixinando, pola súa inmediatez, tamén a do lado norte da igrexa. Os traballos realizados procuraron unha consolidación completa das cruxías claustrais incluíndo, ademais, contrafortes e bóvedas correspondentes. A imaxe renovada destes elementos completouse con dúas actuacións de saneamento e embelecemento; por unha banda, o lousado granítico do corpo baixo das diferentes alas, e, doutra banda, a reinstalación dun cruceiro no centro do Claustro Pequeno.

A seguinte fase desenvolveuse entre os anos 1966 e 1968. O seu ámbito de actuación correspondeuse fundamentalmente co Claustro Grande, con excepción da reparación da crestería pétrea que coroa as galerías no dos Bispos, a consecuencia dos efectos producidos polos temporais. Tamén se levou a cabo a consolidación da fábrica claustral mediante operacións similares ás realizadas nos elementos anteriores: os forxados de piso e de cuberta das galerías reconstruíronse de novo.

o1o. Planimetría da planta xeral de Santo Estevo. Pons Sorolla, marzo 1956.

²⁰ CASTRO FERNÁNDEZ, B.M.; Op. cit. Páx.6o6-6o8.

²¹ Memoria do Proxecto de marzo de 1956. Autores: Pons Sorolla e Menéndez Pidal. Arquivo Xeral da Administración; Sección Cultura, 26/159. CASTRO FERNÁNDEZ, B.M.; Op. cit. Páx.6o9-611.

A terceira e última fase tivo lugar dende o ano 1969 ata o 1972 e o seu obxecto de intervención foi a igrexa (o11), de tal forma que *con iso cabe xa albergar a esperanza dunha revitalización do gran Monumento*²². A fin perseguida era estabilizar a fábrica, coas reiteradas operacións de rixidez estrutural, xa realizadas noutros elementos do conxunto.

Os traballos iniciáronse coa renovación completa das cubertas e remataron coa reparación de cinco fiestras parcialmente tapiadas e alteradas no seu aspecto orixinal, mediante a reposición dos maineais de sillería perdidos, devolvéndolle *a súa nova luz de orixe ao templo e proporcionoulle a dignidade das súas liñas de acusada verticalidade*²³. Outra das operacións destacadas foi a instalación dun novo altar de granito respectando o retablo de madeira, que ocultaba o pétreo con pinturas murais, descuberto no proceso da nova configuración espacial²⁴.

Debido a estas intervencións o mosteiro chegaba á década dos oitenta coa súa estrutura cuberta con forxados de formigón e con cubrición de tella só nas alas sur e oeste do Claustro Grande, pero nun estado de ruína considerable no resto dos espazos.

Primeira etapa rehabilitadora: Arquivo *Morto* da Xunta

Unha vez asumidas as competencias en materia de Cultura por parte da Xunta de Galicia no 1983, abordaríase unha nova etapa na que se apostaba pola recuperación total de Santo Estevo.

O primeiro proxecto foi encomendado a Suances Pereiro en xuño de 1986 (o12). Unha das condicións do encargo era que – para unha realización máis pronta– a dirección das obras debería ser levada a cabo por un grupo de tres arquitectos. Uníronse entón, ao equipo director, Freixedo Alemparte e Vecoña Pérez²⁵. En canto aos obxectivos da intervención, estes quedaban expresados polos arquitectos na memoria:

²² Memoria do Proxecto de febreiro de 1968. Pons Sorolla. Arquivo Xeral da Administración; Sección Cultura, 26/132.

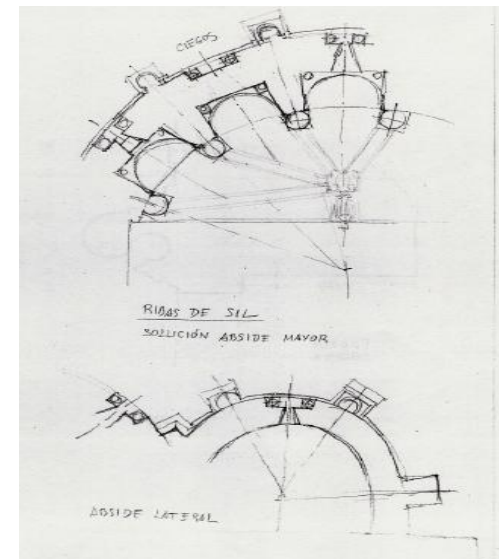
CASTRO FERNÁNDEZ, B.M.; Op. cit. Páx.612-614.

²³ "Memoria de los trabajos de conservación, enlosados y restauración de ventanales en la iglesia del monasterio de Ribas de Sil"; Pons Sorolla, xuño 1972.

CASTRO FERNÁNDEZ, B.M.; Op. cit. Páx.614-616.

²⁴ CHAMOSO LAMAS, M. + PONS SOROLLA, F.; "El monasterio de San Esteban de Ribas de Sil y su retablo de piedra", *Cuaderno de Estudios Gallegos*, Tomo XIII, Ano 39. Santiago de Compostela. Páx.35-42.

²⁵ A condición que se lle pon a Suances Pereiro é que os arquitectos que escolla como colaboradores teñan un entre un e cinco anos de exercicio profesional e outro entre cinco e quince anos. O primeiro sería Manuel Vecoña Pérez e o segundo Alfredo Freixedo Alemparte. Con esta condición debemos entender que se estaba buscando a combinación de ideas frescas e innovadoras dos arquitectos mozos coa experiencia que aportaría a parte do equipo cunha traxectoria profesional máis prolongada. FREIXEDO ALEMPARTE, A. + SUANCES PEREIRO, J. + VECOÑA PÉREZ, M.; "Proyecto básico y de ejecución de obras de intervención en el monasterio de San Esteban de Ribas de Sil"; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1986/o11. Ourense 1986.

o11. Bosquexo de Pons Sorolla para solucionar a intervención nas ábsidas da igrexa de Santo Estevo, ca.1969.

o12. Vista xeral do mosteiro de Santo Estevo, febreiro de 1986.

*En futuras fases procederase á cirurxía interna e plástica. Neste novo contedor ríxido e flexible terá cabida a reciclaxe funcional e lúdica con propostas de recuperación alternativa ao uso do edificio: arquivo morto, biblioteca, seminarios, congresos, exposicións, representacións, hospedaxe, reserva natural e ecolóxica do entorno, niños dos que foxen do mundanal ruído*²⁶.

Comprobamos como este primeiro proxecto só trataba de consolidar as fábricas existentes facendo delas un espazo contedor neutro preparado para futuras intervencións que se acometerían en fases posteriores. Non podemos pasar por alto dous termos que marcan os conceptos de intervención que se tiveron en conta e que definen perfectamente os resultados obtidos: *cirurxía interna e plástica* e *espazo contedor*. Rematado o proceso de intervención o resultado foi precisamente a consecución dun espazo externo continuo fronte a un espazo interno literalmente baleiro preparado para albergar calquera uso.

No transcurso destas obras procedeuse á redacción de tres novos proxectos²⁷ centrados na continuidade das obras xa comezadas e na redacción do anteproxecto da implantación do Arquivo Morto da Xunta –redacción que por outra banda xa fora encargada no ano anterior–. Este anteproxecto caracterizouse pola dificultade de entender que intervencións se levarían a cabo e que emprazamento terían as diferentes partes dentro do mosteiro sen axuda dos planos do proxecto²⁸. Dita dificultade de comprensión viría dada pola falta de orde na división das partes á hora de describir un índice programático e o excesivo lirismo empregado polo equipo redactor. As seguintes frases extraídas directamente da memoria ilustran e explican as pretensións:

Tralos grosos muros como se de auténticas fortalezas se tratase, ábreanse cara dentro cunha infinidade de floreos onde se gardan con tento moreas de saberes perpetuados na pedra; tradicións durmidas en leitos de vexetación, agardando a frauta máxica que dirixa a potencialidade orquestrada das súas melodías; sementes

²⁶ FREIXEDO ALEMPARTE, A. + SUANCES PEREIRO, J. + VECOÑA PÉREZ, M.; Op. cit., signatura 1986/o11. Ourense 1986.

²⁷ FREIXEDO ALEMPARTE, A. + SUANCES PEREIRO, J. + VECOÑA PÉREZ, M.:

1. “Proyecto Básico y de Ejecución de obras de Restauración y Acondicionamiento del Monasterio de San Esteban de Ribas de Sil”. Documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural, coa signatura 1986/o11.
2. “Proyecto Básico y de Ejecución de Intervención en el Monasterio de San Esteban de Ribas de Sil”. Resaltar que se trata dun proxecto que queda só como básico, aínda que nun principio fose pensado como de execución como podemos ver nas súas páxinas interiores. Trataríase polo tanto dun anteproxecto que non estaría concibido para ser levado a cabo de inmediato senón para o estudo da súa viabilidade por parte dos Servizos Técnicos de Dirección Xeral de Cultura e Patrimonio. Documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural, coa signatura 1986/o11.
3. “Proyecto Básico de Intervención en el Monasterio de San Esteban”. Este proxecto reproduce exactamente os textos do primeiro proxecto pero sen incluír as propostas do segundo. Descoñecemos o motivo da súa redacción. Documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural, coa signatura 1986/o11.

²⁸ Podería xustificarse a falta de rigor se realmente fose concibido como un anteproxecto do que logo se realizaría un proxecto máis amplo, pero non podemos esquecer que o proceso foi o contrario: dun proxecto básico e de execución pasou a ser un anteproxecto, tildado así en documentos posteriores.

que xermolarán co toque frío de decisións comprometidas que encherán de vida as pedras eterizadas polo tempo, en artiluxios claros e puntuais que reanimarán o patrimonio herdado, lonxe de conservacións miméticas e baleiras de contidos.

Esta idea de saber pechado leva en si o fermento de actuacións globalizadoras de futuro. Neste discurso, atemporal se cabe, tentamos arremeter con paixón unha rehabilitación integral das calidades estéticas, espaciais e territoriais deste tríptico. Unha respectuosa lectura histórica lévanos da man nunha rica canle de suxestións creativas (...).

Encamiñámonos nunha pluralidade aberta, cosmopolita quizais (...). Dun xeito máis ceibe aproveitamos a potencialidade da ala norte do claustro grande, hoxe en día esqueleto, cunha arriscada actuación. Como carta de presentación e tras cruzar unha arquería pétrea, a alfombra verde do Grande Claustro reflectirase nun lenzo de vidro diáfano sostido con sutil encaixe²⁹.

Debido á pouca claridade en canto á utilización final do conxunto, as obras realizadas deberían ser o máis flexibles posible para non atar posteriores decisións ou cambios de programa.

Vese un punto de inflexión no modo de entender o proxecto. Camiñábase agora non só cara un maior rigor proxectual senón cara unha unidade de actuacións. Por unha banda, pretendíase completar as obras de consolidación máis urxentes para evitar danos nas partes que quedasen sen protexer; e pola outra, ao non aceptárense as propostas para o Arquivo Xeral da Administración, pretendíase dar un sentido ás obras realizadas a través dunha rehabilitación final, revitalizando e recuperando o interior de xeito que se permitise o uso de parte do edificio, intentando –segundo o proxecto– dotar ao inmobile dun marco digno para un amplo abano de manifestacións de tipo cultural.

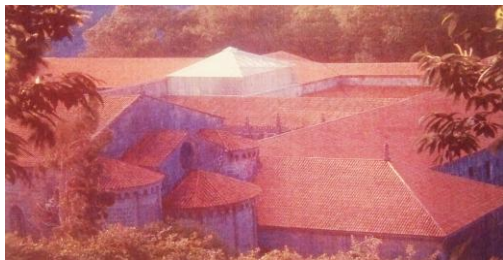
En xuño de 1988 redactouse un novo proxecto que recollía catro grupos de actuación divididos segundo a urxencia e a zona na que se ía actuar pero deixando claro que o que se pretendía era rematar as obras máis urxentes en canto ás partes que quedaban sen protexer³⁰.

²⁹ FREIXEDO ALEMPARTE, A. + SUANCES PEREIRO, J. + VECOÑA PÉREZ, M.; “Proyecto Básico y de Ejecución de Intervención en el Monasterio de San Esteban de Ribas de Sil”, documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1986/o11. Ourense 1986.

³⁰ FREIXEDO ALEMPARTE, A. + SUANCES PEREIRO, J. + VECOÑA PÉREZ, M.; “Proyecto de ejecución de intervención en el monasterio de San Esteban de Ribas de Sil. 3ª Fase”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1988/o16. Ourense 1989.

o13. Vista da *inexistente* fachada da ala norte co Claustro Grande no ano 1988.

o14. Vista do lucernario cara ao 1992.

o15. Detalle do muro cortina no Claustro Grande, xuño de 1990.

As obras comezaron polo volume norte do Claustro Grande, onde se realizarían as cubertas en función da solución dada á desaparecida parede norte do claustro (o13). De novo os arquitectos falaban dunha solución arriscada: recuperar a parede cun muro cortina transparente que *dialogara* coas outras fachadas do claustro. Este muro estaría suxeito a unha estrutura metálica seguindo a modulación establecida polos únicos restos conservados, os piares da antiga fábrica. A idea era conseguir un pano aséptico transparente que pechase o espazo cunha lectura nova respectando o existente³¹.

Na segunda fase da intervención cubriuse a zona de encontro dos tres claustros cun lucernario de estrutura lixeira e vidro (o14) –hoxe xa non existe–. Pretendíase a entrada de moita luz ás diferentes fábricas ás que dá acceso este espazo. O terceiro e cuarto grupo de actuacións centráronse na igrexa, na sancristía e no Claustro dos Bispos intentando paliar as patoloxías que sufrían estes espazos.

Descartada a idea do emprazamento do Arquivo Morto non se sabía que facer co mosteiro, así que o equipo redactor, tomando as ideas xa presentadas no anteproxecto, abordou unha nova actuación para dotar ao cenobio das infraestruturas necesarias para un mero goce de tipo turístico e cultural³². A intervención centraríase no Claustro Grande e no volume leste do mosteiro. Pero todo quedou convertido nunha revitalización que non saíu do papel, xa que o proxecto era un mero bosquejo dos elementos interiores necesarios para a construción no mosteiro dunha cafetería, un comedor, un salón de actos e unha hospedaría –que abriría baixo o nome de *O Mosteiro* con oito habitacións e tres estancias con catro liteiras cada unha–; pero sen un programa de xestión que asegurase esa pretendida rehabilitación³³.

En setembro do 1989 presentouse unha nova proposta para o despece do muro cortina do Claustro Grande, debido a que a pé de obra apareceron dificultades co material escollido para a parede de vidro³⁴. Deuse unha nova solución que non se correspondería coa executada: vidros en espello e tinguidos de negro (o15).

³¹ O día 13 de decembro de 1989, o xornal *La Región* recollía as protestas acontecidas durante a manifestación de cincuenta veciños no acto de inauguración das obras: *As reiteradas protestas referíanse ao terrible impacto medioambiental que supuxo a restauración deste edificio, centrando as súas queixas no xardín do claustro renacentista e na escolleira na que, segundo denuncian, foron arroxados distintos elementos artísticos.*

³² FREIXEDO ALEMPARTE, A. + SUANCES PEREIRO, J. + VECOA PÉREZ, M.; “Proyecto de intervención en el monasterio de San Esteban de Ribas de Sil. 4ª Fase”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1989/o15. Inclúe Reformado. Ourense 1990.

³³ MORGAGE SAAVEDRA, P. + RODRÍGUEZ RODRÍGUEZ, A.; *Hotel Monumento: Mosteiro de Santo Estevo de Ribas de Sil*; Colección Espazos recuperados para o turismo, número 2. Xunta de Galicia + Consellería Cultura, Comunicación Social e Turismo. Santiago de Compostela 2004. Páx.23-25.

³⁴ Ao pé de obra apareceron problemas térmicos e tamén debidos ás dimensións das lunas. A solución dada consistía en conferir á parede un baño de espello en tons dourados que combinasen mellor coa cor da pedra. As liñas de despece só serían perceptibles dende moi preto.

FREIXEDO ALEMPARTE, A. + SUANCES PEREIRO, J. + VECOA PÉREZ, M.; Op. cit., coa signatura 1989/o15. Inclúe Reformado. Ourense 1990.

Unha vez rematada a solución de compromiso coa que se deron por concluídas as obras, o mosteiro volveu caer no esquecemento por parte das autoridades. Sen embargo, debido á súa situación e á súa importancia no grupo de cenobios que compoñen a *Ribeira Sacra*, e malia ese abandono gobernamental no que á súa posta en uso se refire, Santo Estevo comezaba a ser obxecto de interese por parte do sector turístico, feito ao que axudou a promoción realizada pola *Mancomunidade da Ribeira Sacra*.

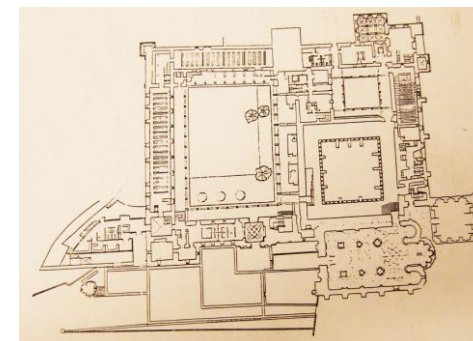
Pero facíase evidente que as obras non estaban rematadas:

Poñámonos por un momento na pel dun dos tantos visitantes que viñan ao mosteiro: tras ver dende a baixada, e como principais elementos que chaman a atención, unha pirámide e unha pantalla, ambos de vidro. Esta multitude de visitantes o único que podía facer no edificio era un percorrido polos diferentes claustros nos seus diferentes pisos e camiñando directamente sobre e baixo forxados de formigón, sen apenas iluminación nalgúns dos seus tramos.

Baixo a pirámide encontrábase cunha acumulación de escollos (...) e trala pantalla un espazo baleiro cuxa lectura quedaba incompleta ao non saberse que tras eses muros se escondía un gran salón de actos (...).

Tamén se podía subir e baixar por unha escaleira de ferro (...) e pasar por diante dunhas portas de madeira, sen saber que daban paso a unha serie de habitacións (...). Podía apoiarse nalgúns dos taboleiros de madeira que funcionaban a modo de barreiras de seguridade para evitar a caída do visitante polos ocos do percorrido que non foran completados ou non quedaran resoltos³⁵.

En novembro de 1995 redactouse un proxecto de rehabilitación que tomaba o relevo, tanto a nivel conceptual como proxectual, do anteprojecto de xullo de 1987 para a situación do Arquivo Xeral da Xunta (o16)³⁶. Nel os arquitectos Agrasar Quiroga, Aguirre Urcola e Reboredo Chaves expoñían como obxectivo consolidar e frear o deterioro do edificio, poñer en valor o conxunto e albergar os seguintes usos: Arquivo Xeral da Xunta, Arquivo Provincial de Ourense, auditorio, salas de seminarios e exposicións, museo do mosteiro, zona residencial e outros usos específicos e vinculados aos mencionados. Quedouse nun proxecto redactado que non se chegou a materializar.

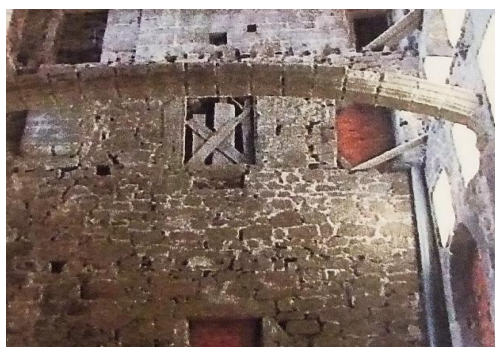
o16. Planta baixa e de acceso do proxecto para a conversión do mosteiro en Arquivo Xeral e Provincial, novembro de 1995.

³⁵ ARIAS MELÓN, I.; Op. cit. Santiago de Compostela 2008.

³⁶ AGRASAR QUIROGA, F. + AGUIRRE URCOLA, I. + REBOREDO CHAVES, F.J.; "Proxecto de rehabilitación do mosteiro de Santo Estevo de Ribas de Sil"; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1997/o48. A Coruña 1995.

Non foi ata finais do 1997 cando se volveu actuar no mosteiro. En novembro dese ano redactouse de oficio –por parte dos Servizos Técnicos da Dirección Xeral de Patrimonio– un proxecto que nacía coa problemática anteriormente exposta:

Sen estar rematadas as obras de restauración e rehabilitación do antigo mosteiro, fóronse poñendo en uso e abrindo ao público os distintos espazos. A organización no conxunto de (...) actos lúdico-culturais deron vida á ruína e permitiron a divulgación e coñecemento pola sociedade deste magnífico legado da historia. Neste sentido a iniciativa doutras administracións e particulares como a recente actividade turística (...) inclúe a visita ao mosteiro nunha oferta turística cada vez máis en auxe (...). As visitas ao mosteiro, sen contar este con outro uso máis específico e concreto, esixen o establecemento dunhas instalacións mínimas nas que atender aos visitantes. Hoxe en día existen no mosteiro un sinxelo establecemento dedicado á hostalaría e unha inadecuada instalación de aseos públicos³⁷.

o17. Vistas da torre nordeste durante as obras de intervención de finais do 1998: detalle muros leste –lindante coa escaleira– e sur da torre –anexo co antigo comedor–.

Ante esta situación a Deputación Provincial de Ourense decidiu recolocar e mellorar estes servizos. O resultado foi unha obra mínima baseada nun proxecto articulado en catro actuacións puntuais en torno á planta baixa do Claustro Grande: o acondicionamento de aseos na zona suroeste; a colocación dunha zona de servizos na ala sur que constaría dunha pequena oficina de información e unha zona de exposición de produtos da rexión e dende a que, debido á súa situación estratéxica, se podería orientar e controlar as visitas ao monumento; a recuperación da actual zona de aseos como zona visitable; e o acondicionamento do local do bar para unha mellora do uso e da lectura espacial da estancia.

Para completar este grupo de intervencións inconexas Freixedo Alemparte e Suances Pereiro redactaron en setembro de 1998 un proxecto que tiña como único obxectivo a realización das estruturas interiores da torre nordeste do mosteiro (o17)³⁸. Na primeira etapa completárianse os paramentos e realizárase a cubrición do espazo deixándollo listo para futuras actuacións.

Segunda etapa rehabilitadora: Hotel - Monumento

A partires de abril de 1999 deu comezo unha nova etapa construtiva caracterizada por unha serie de intervencións dirixidas á rehabilitación definitiva do conxunto para a súa conversión en Hotel - Monumento na categoría de gran luxo –lembramos que xa estaba aberto o albergue o *Mosteiro*–, aínda que se contemplaban outros tres usos: o litúrxico na igrexa, o social coa

³⁷ GARCÍA BELLO, R. + GARRIDO VILLA, F.; "Proxecto básico e de execución de acondicionamento de locais para aseos e oficina de información e exposicións no mosteiro de Santo Estevo de Ribas de Sil"; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1997/o48. Ourense 1997.

³⁸ FREIXEDO ALEMPARTE, A. + SUANCES PEREIRO, J.J.; "Proxecto de intervención na torre noreste do mosteiro de San Estevo de Ribas de Sil"; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1998/275. Ourense 1998.

colocación nunha parte do edificio de oficinas da *Mancomunidade da Ribeira Sacra*, e o cultural deixando de libre acceso un percorrido predefinido polos tres claustros e os exteriores do cenobio.

Deste novo compromiso adquirido pola Dirección Xeral de Turismo encargáronse unha vez máis os arquitectos Freixedo Alemparte e Suances Pereiro. O proxecto buscaba compatibilizala conservación das estruturas arquitectónicas, acollendo os novos usos propostos pero mantendo o carácter da edificación, co fin de procuralo entendemento do edificio como motor socioeconómico do amplo territorio da Ribeira Sacra, no ámbito dun discurso dialéctico continuado. Así mesmo, pretendíase reforzalo papel do novo uso como dinamizador das actividades lúdico-culturais en si mesmo e no seu contorno; e a clara lectura histórica e construtiva das sucesivas intervencións dende a fundación do cenobio; a comprensión espacial do edificio e o seu contorno³⁹.

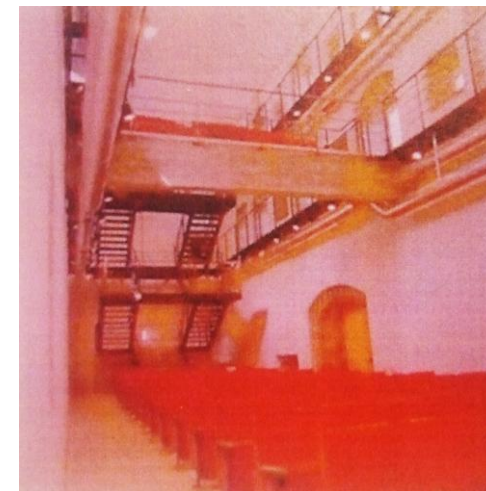
Outro dos obxectivos era o de reforzar o carácter monumental minimizando ou anulando a influencia das intervencións que agredían a súa tipoloxía; así como propoñer solucións arquitectónicas respectuosas co edificio evitando os mimetismos e folclorismos.

Tamén se defendía o aproveitamento de solucións construtivas e materiais modernos dando respostas propias dos avances tecnolóxicos da sociedade da época, que ademais de cumprila súa función garantiran o máximo respecto do monumento proporcionándolle a nobreza e a durabilidade que lle correspondían.

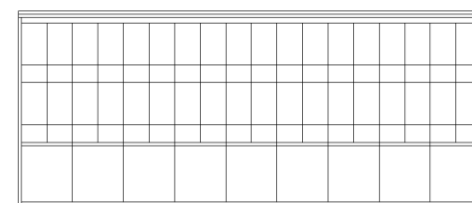
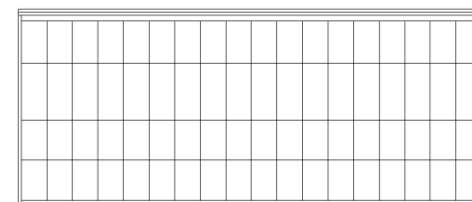
Das actuacións anteriormente realizadas tanto da primeira etapa como do grupo de intervencións da década dos noventa só se respectaron as accións realizadas no 1998.

De todo ese longo sedimento construído o edificio chega hoxe coa estrutura consolidada na súa meirande parte tanto no que corresponde aos muros de pedra como aos forxados. Cuberto na súa totalidade, cun salón de actos de 250 prazas [o18] e unha minihospedaría de oito habitacións moi deterioradas, nuns casos por falta de uso e noutros por mal uso⁴⁰.

A polémica intervención que se realizara na ala norte do Claustro Grande foi desmontada e estableceuse un novo criterio de actuación. Agora foron recuperados os percorridos do claustro nos seus dous pisos e o espazo do salón de actos foi compartimentado como o resto das alas dese claustro para instalar nel as habitacións. E vistos os forxados necesarios para o

o18. Antigo salón de actos no ano 1992.

o19. Comparativa entre os esquemas dos despeses do muro cortina dos anos 1990 e 2003.

³⁹ FREIXEDO ALEMPARTE, A. + SUANCES PEREIRO, J.; "Proxecto básico e de execución de rehabilitación do mosteiro de San Estevo de Ribas de Sil para uso hoteleiro"; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1999/216. Ourense 1999.

⁴⁰ FREIXEDO ALEMPARTE, A. + SUANCES PEREIRO, J.; Op. cit, coa signatura 1999/216. Ourense 1999.

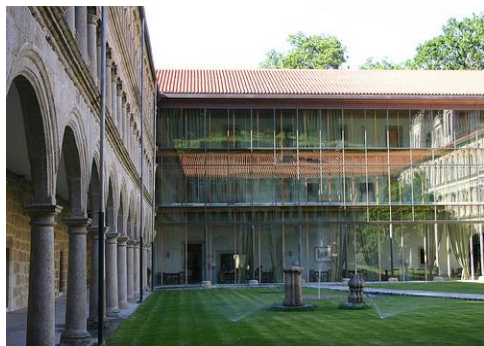
espazo no avance das obras, veuse que estes eran incompatibles co muro cortina que facía de fachada. Nunha liña similar ao anterior, pero cambiando materiais e ritmos construtivos, o muro cortina converteuse nunha dobre fachada de vidro (o19). Así puido empregarse un vidro transparente perdendo *a pesadez da negrura da fachada anterior (...) atenuando o efecto espello co que se anulará o inquietante efecto actual de duplicación do espazo do claustro* (o20)⁴¹.

Por outra banda, cabe destacar a actuación levada a cabo no anterior espazo de unión entre claustros. Este fora cuberto cun lucernario de vidro e nel tiñase programado un orixinal sistema de sala de exposicións, pero nesta ocasión foi pechado cunha cuberta a catro augas de tella, seguindo a articulación do resto das cubertas. Tamén se viron na obriga de realizar unha construción *ex novo* como pavillón de servizos (o21)⁴².

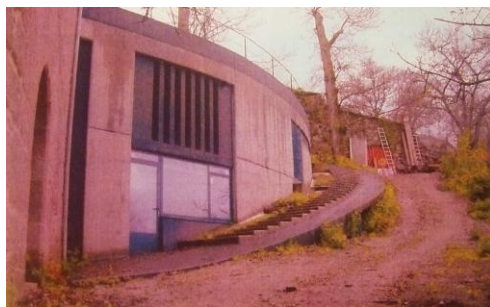
Tamén existía a necesidade de alongar as obras, por iso se redactou un novo proxecto que serviría para ultimar a rehabilitación realizando as últimas habitacións⁴³, e as estancias dedicadas ao párroco da igrexa que farían as funcións dunha casa reitoral⁴⁴.

Con este proxecto podemos dar por finalizadas as obras do mosteiro nesta segunda etapa rehabilitadora, xa que a partires deste momento as intervencións centraríanse na remodelación do entorno⁴⁵.

A medida que se foron executando estas obras de rehabilitación, facíase necesario pensar que empresa sería a máis idónea para darlle uso á monumentalidade de Santo Estevo, de tal xeito que se garantise a súa subsistencia por un longo período de tempo coa dignidade que lle correspondía. A empresa pública *Paradores Nacionales de Turismo S.A.* parecía a máis adecuada

o20. Vista da solución final para o muro cortina do Claustro Grande, setembro de 2011.

o21. Construción *ex novo* para pavillón de servizos do hotel, setembro de 2011.

⁴¹ FREIXEDO ALEMPARTE, A. + SUANCES PEREIRO, J.; Op. cit., coa signatura 1999/216. Ourense 1999.

⁴² Este pavillón tamén albergaría o cadro de instalacións; sen embargo, a actuación non quedaba suficientemente especificada no proxecto.

Neste avance bosquexouse unha idea que foi abortada nas fases sucesivas para o emprazamento dunha piscina climatizada no primeiro soto, baixo o volume leste do edificio. Esta instalación podería ter afectado moi duramente á conservación do Claustro dos Bispos, así que decidiuse que non se faría e esta zona quedou en parte sen rehabilitar e cunha seria acumulación de terra e escollos no seu interior.

FREIXEDO ALEMPARTE, A. + SUANCES PEREIRO, J.; Op. cit., coa signatura 1999/216. Ourense 1999.

⁴³ FREIXEDO ALEMPARTE, A.; "Proxecto básico e de execución de rehabilitación do mosteiro de San Estevo de Ribas de Sil para uso hoteleiro. 3ª Fase"; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2001/116. Ourense 2001.

⁴⁴ Realizouse un proxecto independente para a reforma da igrexa e a sancristía debido ás diferentes situacións xurídicas de cada unha das partes do mosteiro; pero realizouse de xeito paralelo ás actuacións que se estaban a realizar no resto do mosteiro.

FREIXEDO ALEMPARTE, A.; Op. cit., coa signatura 2001/034. Ourense 2001.

⁴⁵ As principais actuacións foron o enlousado das zonas máis próximas ao mosteiro, o soterramento das instalacións urbanas, permitir o acceso a microbuses ao adro do mosteiro modificando lixeiramente a disposición da muralla do cenobio, e o asfaltado da estrada de acceso con previsión dun futuro paseo peonil no borde do camiño.

Destacar o *Estudio dos sistemas de transporte por cable para fins turísticos*, estudo realizado sobre a viabilidade dun teleférico en Santo Estevo. Documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1999/216.

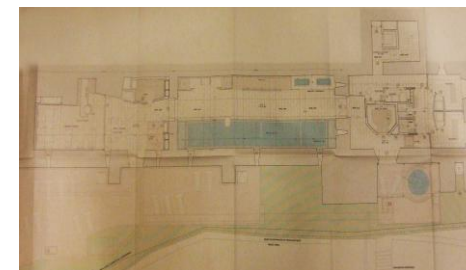
para esta tarefa. De tal xeito, os responsables de ámbolos dous bandos estableceron unha serie de acordos que concluíron coa cesión por parte da Xunta de Galicia ao Estado –e de xeito gratuíto– do mosteiro e dos terreos contiguos para o establecemento no mesmo dun parador de turismo.

De seguido, a empresa de *Paradores* encargou a redacción dun novo proxecto para a conversión en parador do aínda sen estrear Hotel - Monumento de Santo Estevo. Os encargados de redactalo foron Diéguez Iglesias e Freixedo Alemparte.

Finalmente, o 22 de xullo de 2004 inaugurábase oficialmente o *Parador Nacional de Santo Estevo de Ribas de Sil*.

Apenas dous anos máis tarde –en xuño do 2006– a Dirección Xeral de Patrimonio autorizaba as obras para a construción dun spa na esquina leste do mosteiro, segundo o proxecto redactado polo arquitecto Gil Puertas (o22)⁴⁶. Na planta baixa situouse o programa de servizos complementarios, e o resto do programa do spa reservouse para a planta soto (o23).

En novembro de 2009, Santo Estevo converteuse no primeiro Parador Museo da historia. Para chegar a elo realizouse unha profunda investigación histórica e artística que se plasmou na instalación de trinta e tres paneis informativos distribuídos estratexicamente polo conxunto, o que supón unha sinxela guía que permite aos usuarios e visitantes percorrer os lugares clave do mosteiro e coñecer a fondo a súa historia, a súa arte e incluso as lendas que o rodean.

o22. Planimetría do proxecto redactado en maio de 2006 para a realización dun spa na planta soto do mosteiro.

o23. Detalle dunha das zonas do spa, setembro de 2011.

⁴⁶ GIL PUERTAS, J.A.; “Proyecto ejecutivo de centro lúdico spa en el Parador de Turismo de Santo Estevo”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2006/188. Barcelona 2006.

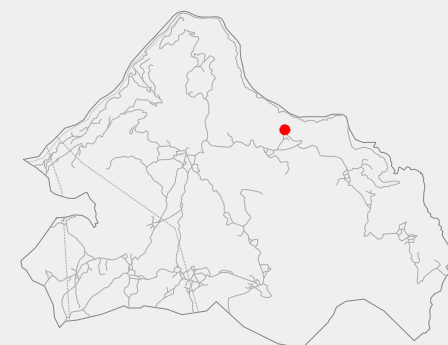
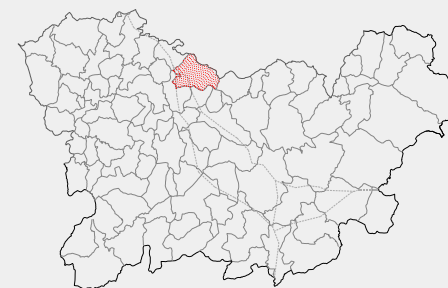
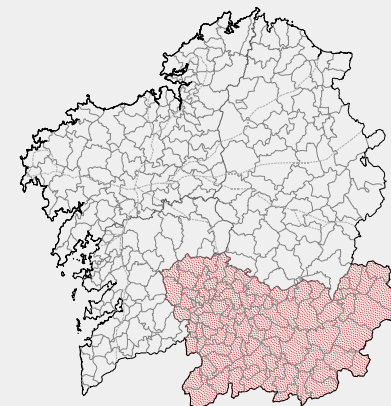
SANTO ESTEVO DE RIBAS DE SIL

△N

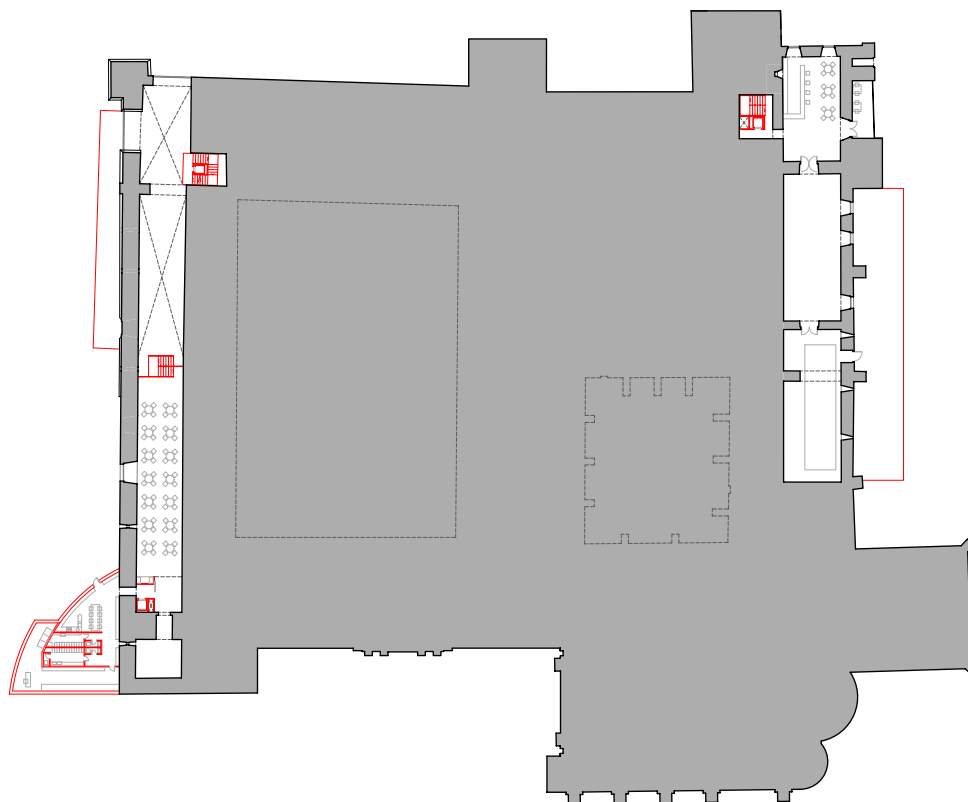
EMPRAZAMENTO

ALFREDO FREIXEDO ALEMPARTE + JAVIER SUANCES PEREIRO (+ MANUEL VECOÑA PÉREZ)

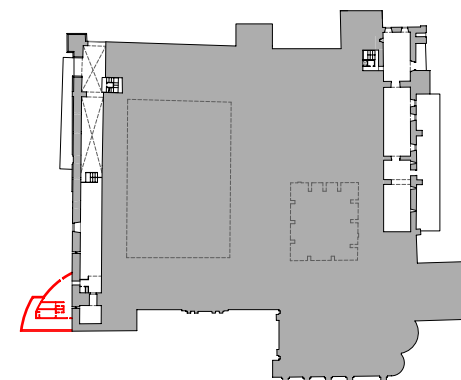
SANTO ESTEVO DE RIBAS DE SIL

△N

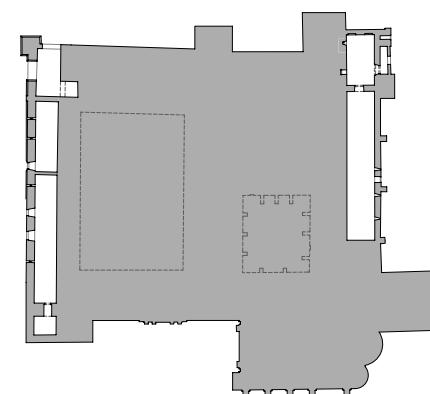

PLANTA SOTO

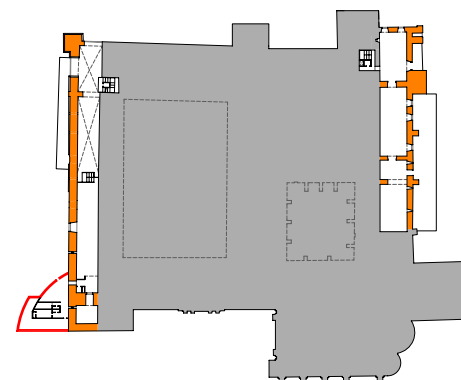
ALFREDO FREIXEDO ALEMPARTE + JAVIER SUANCES PEREIRO (+ MANUEL VECOÑA PÉREZ)

ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

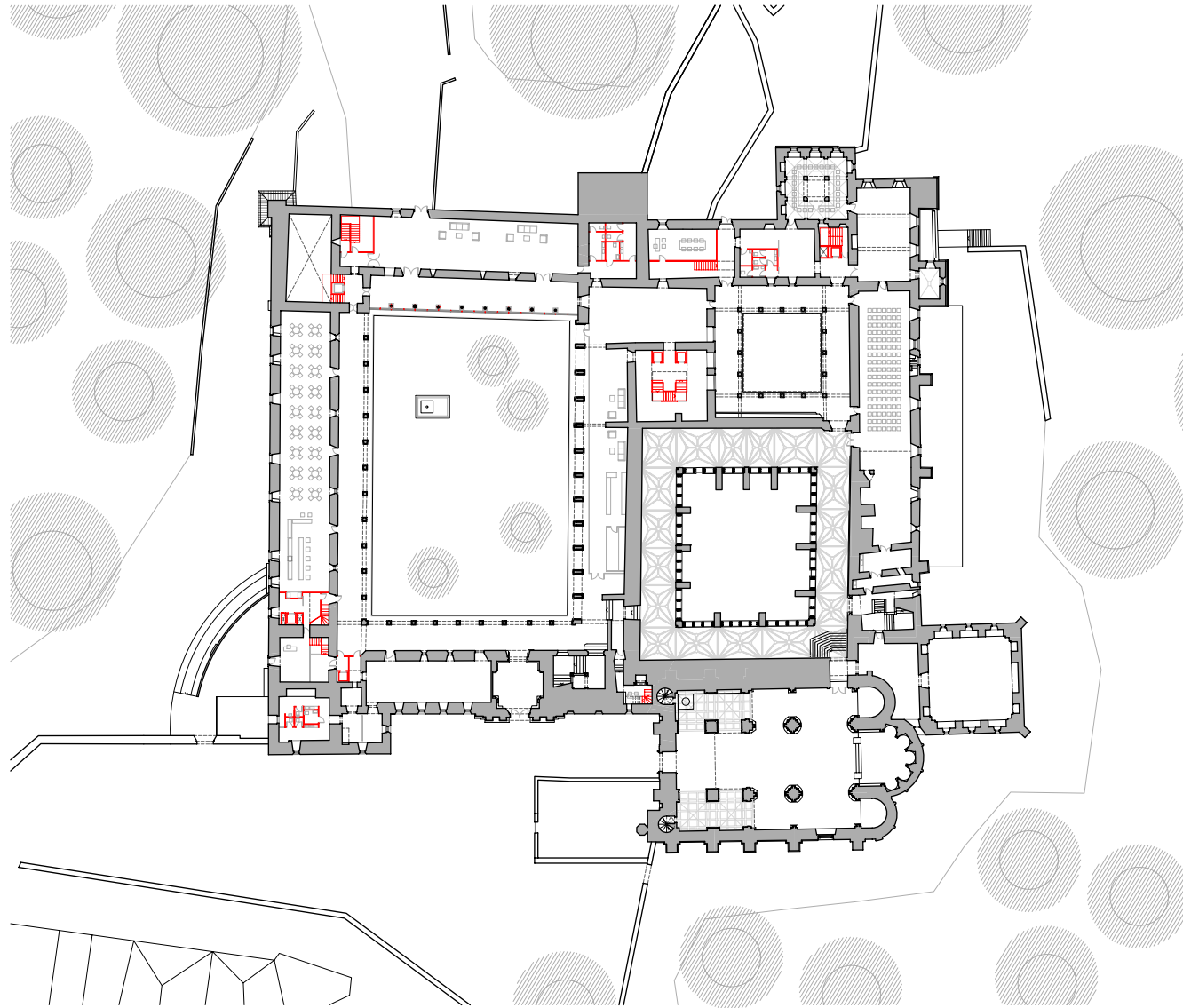
ANTES DA INTERVENCIÓN (MAIO 1999)

CONSERVACIÓN RESTAURACIÓN REHABILITACIÓN CONSTRUCCIÓN

SANTO ESTEVO DE RIBAS DE SIL

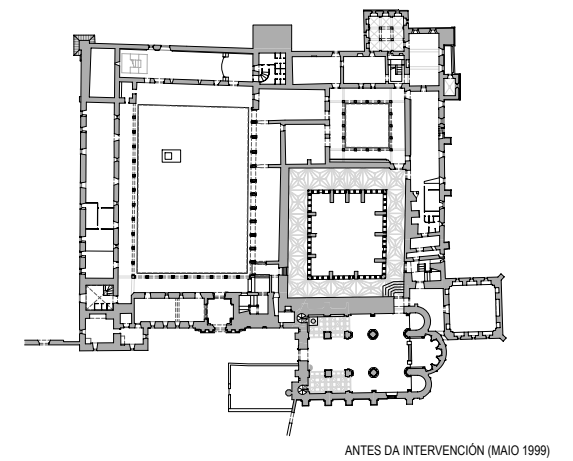
△ N

0 5 10 20 m

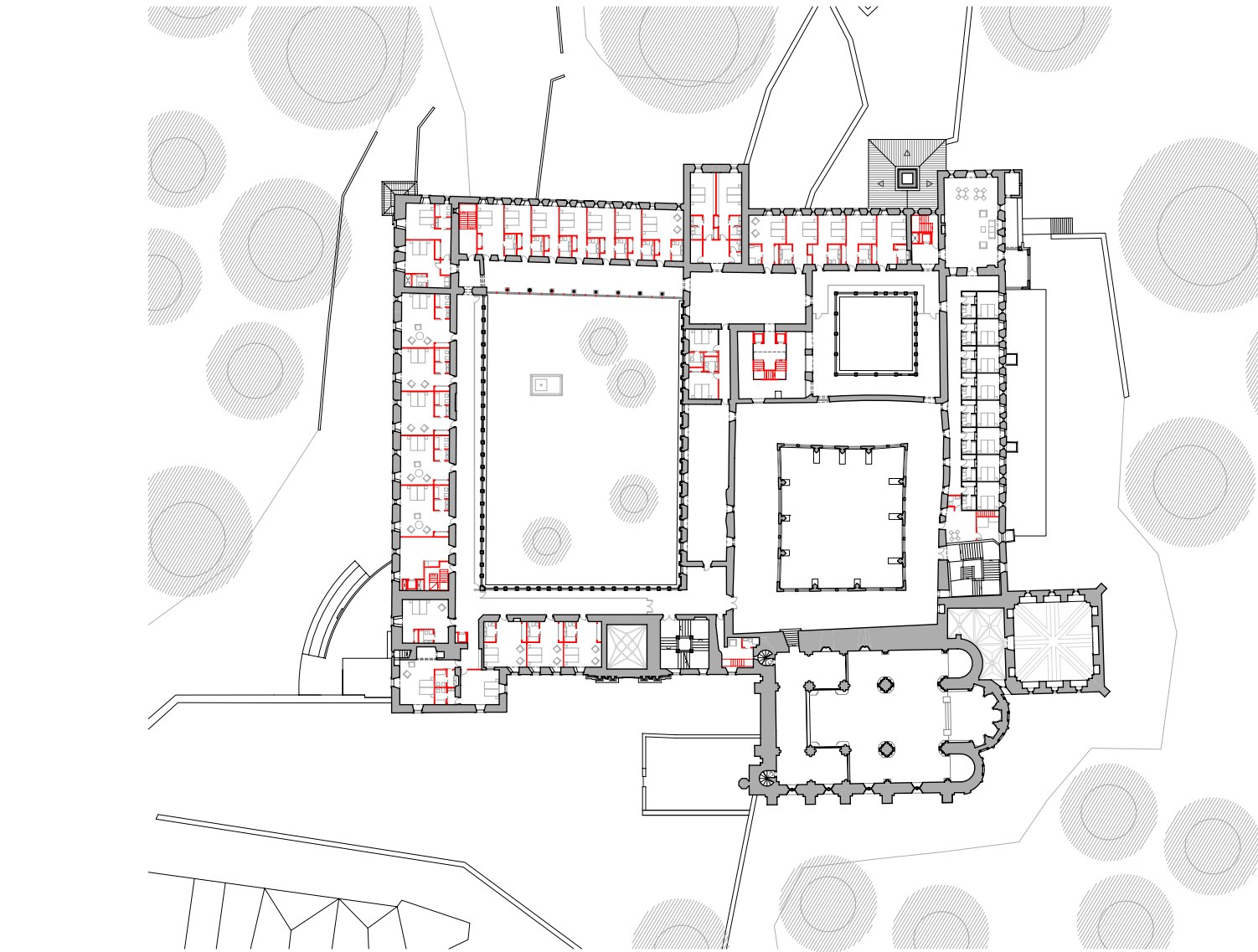
PLANTA BAIXA

ALFREDO FREIXEDO ALEMPARTE + JAVIER SUANCES PEREIRO (+ MANUEL VECONA PÉREZ)

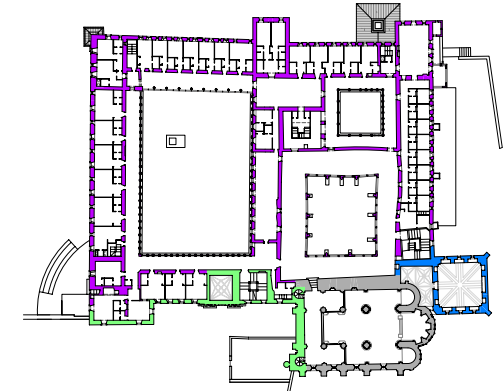
SANTO ESTEVO DE RIBAS DE SIL

△N

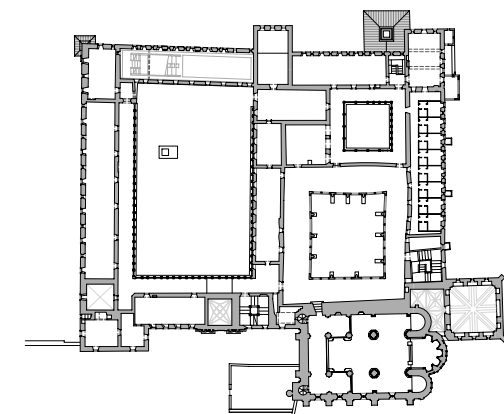

PLANTA PRIMEIRA

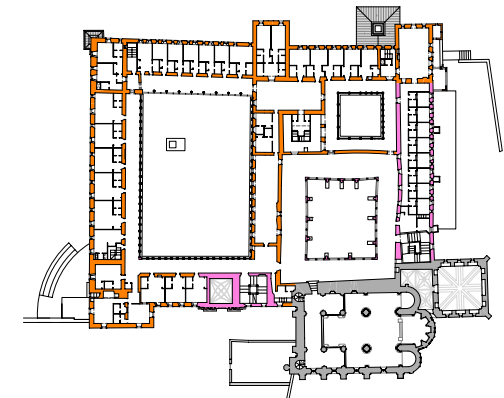
ALFREDO FREIXEDO ALEMPARTE + JAVIER SUANCES PEREIRO (+ MANUEL VECOÑA PÉREZ)

ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

ANTES DA INTERVENCIÓN (MAIO 1999)

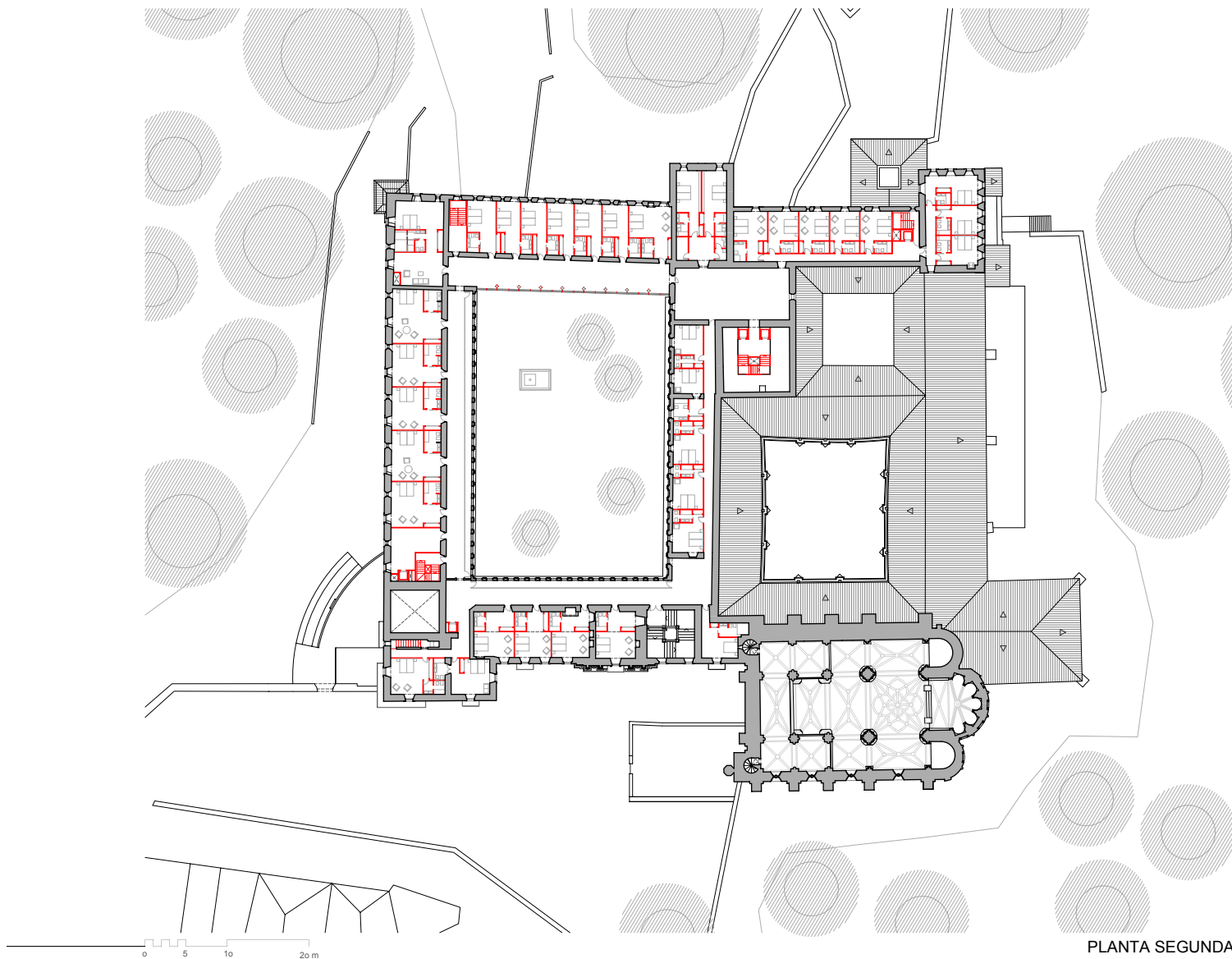

CONSERVACIÓN RESTAURACIÓN REHABILITACIÓN CONSTRUCCIÓN

PLANIMETRÍAS ELABORADAS POLA AUTORA A PARTIR DOS DATOS FACILITADOS POLO DEPARTAMENTO DE REPRESENTACIÓN E TEORÍA ARQUITECTÓNICAS DA ESCOLA TÉCNICA SUPERIOR DE ARQUITECTURA DE A CORUÑA E POLA DIRECCIÓN XERAL DE PATRIMONIO CULTURAL.

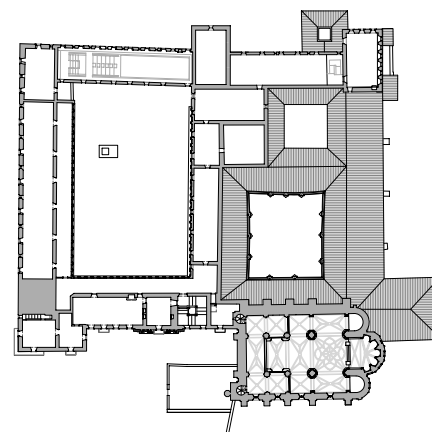
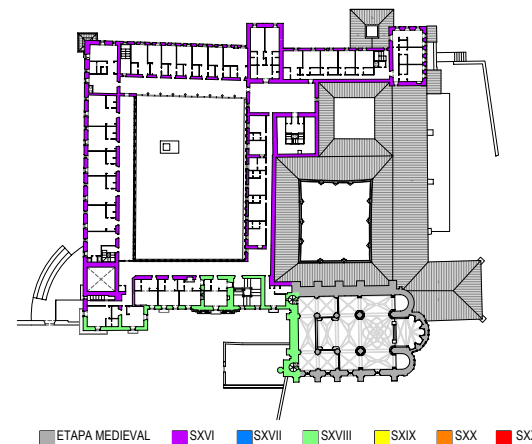
SANTO ESTEVO DE RIBAS DE SIL

△N

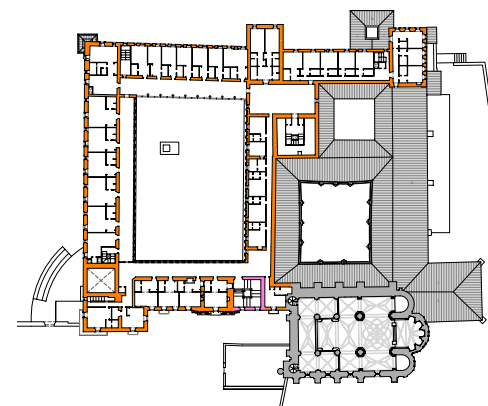

PLANTA SEGUNDA

ALFREDO FREIXEDO ALEMPARTE + JAVIER SUANCES PEREIRO (+ MANUEL VECOÑA PÉREZ)

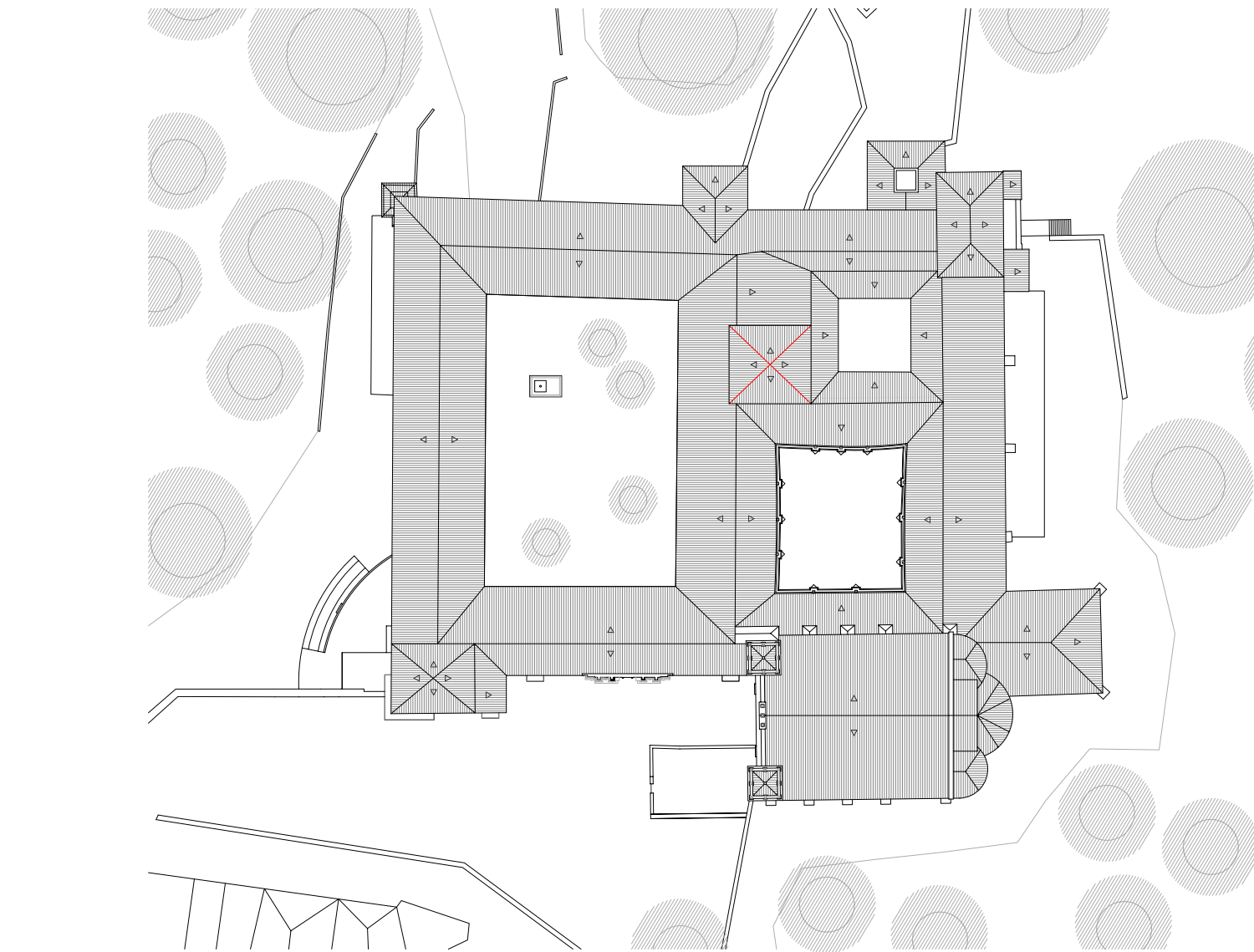

ANTES DA INTERVENCIÓN (MAIO 1999)

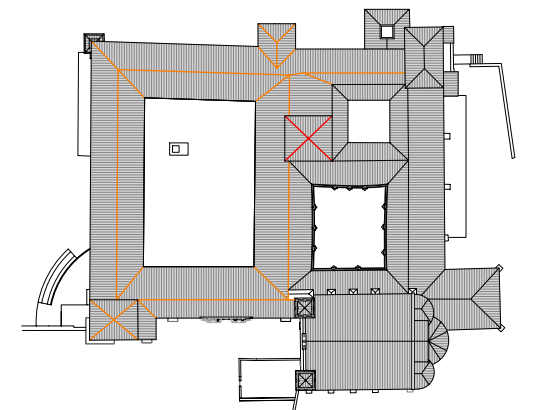
SANTO ESTEVO DE RIBAS DE SIL

△N

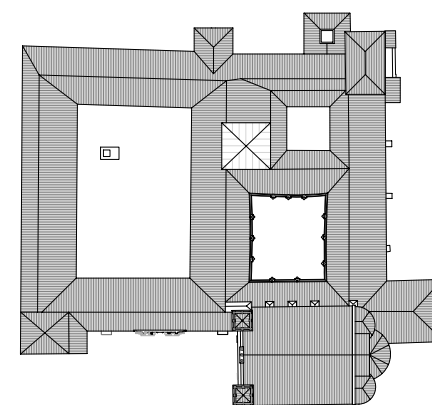

CUBERTAS

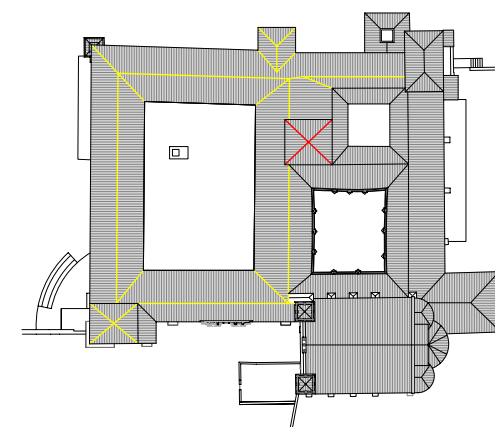
ALFREDO FREIXEDO ALEMPARTE + JAVIER SUANCES PEREIRO (+ MANUEL VECOÑA PÉREZ)

ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

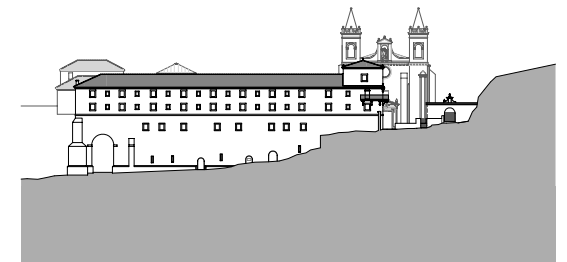
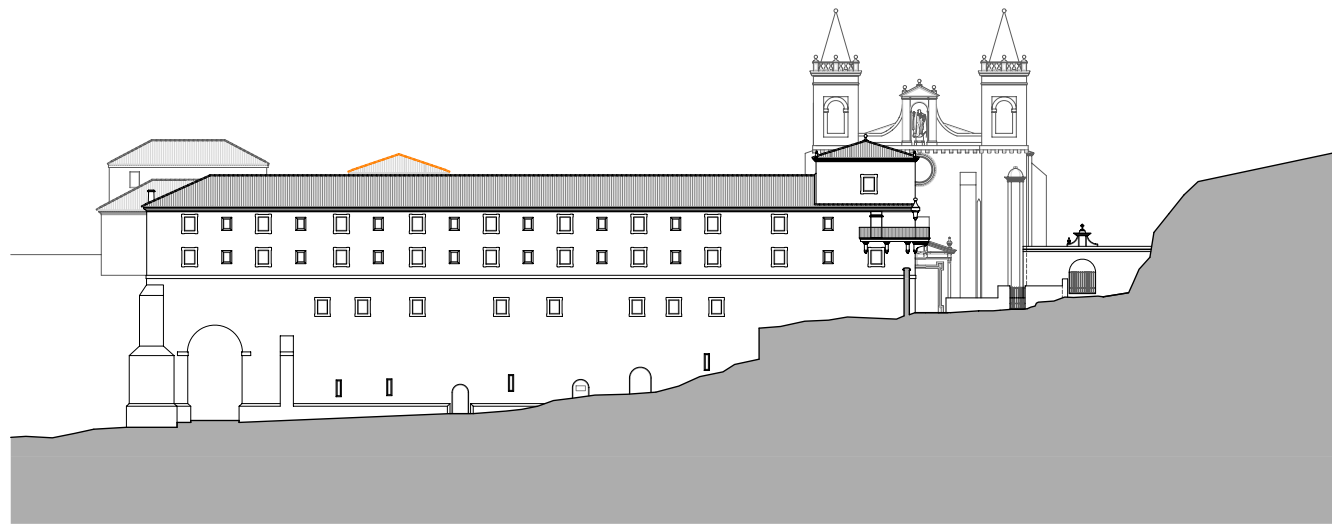
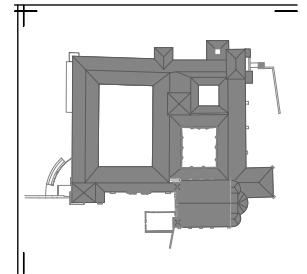
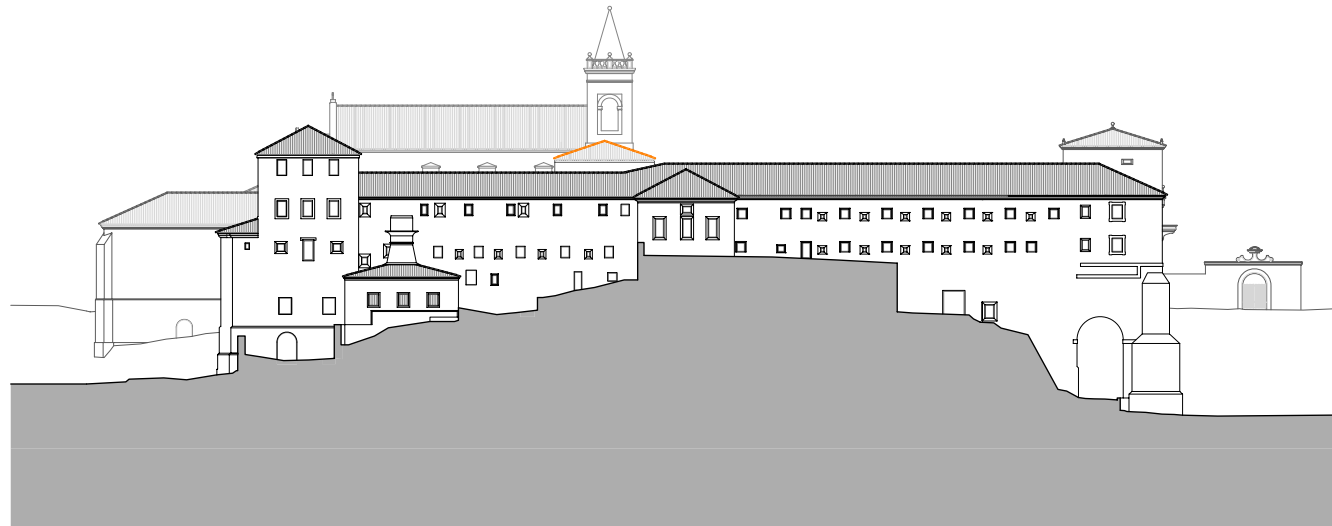

ANTES DA INTERVENCIÓN (MAIO 1999)

CONSERVACIÓN RESTAURACIÓN REHABILITACIÓN CONSTRUCCIÓN

SANTO ESTEVO DE RIBAS DE SIL

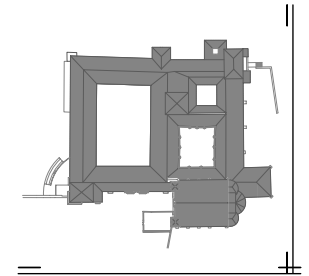
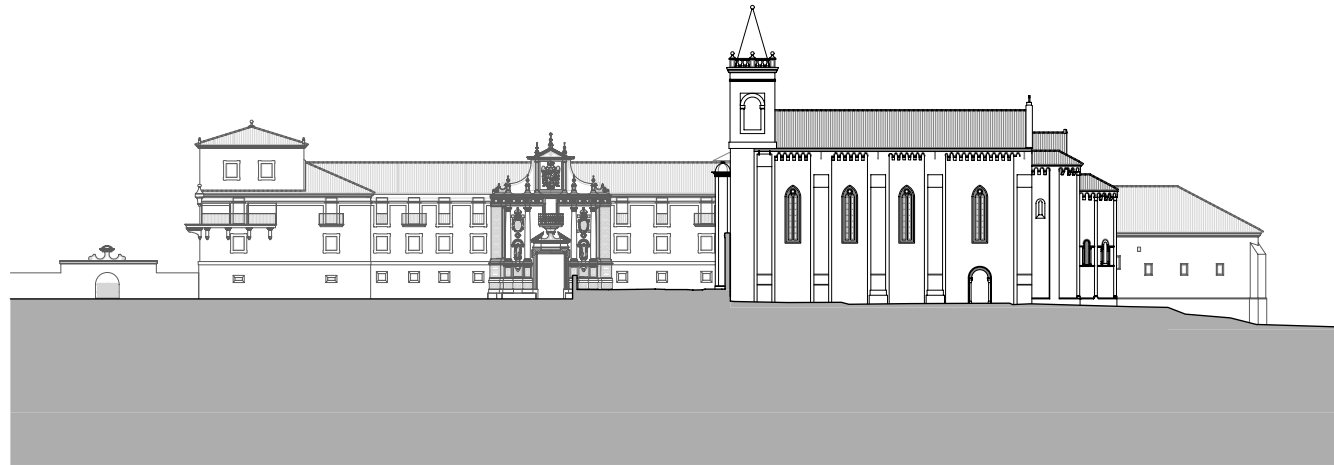
0 5 10 20 m

ALZADO NORTE
ALZADO OESTE

ALFREDO FREIXEDO ALEMPARTE + JAVIER SUANCES PEREIRO (+ MANUEL VECOÑA PÉREZ)

ALZADOS ANTES DA INTERVENCIÓN
(MAIO 1999)

SANTO ESTEVO DE RIBAS DE SIL

0 5 10 20 m

ALZADO SUR
ALZADO LESTE

ALFREDO FREIXEDO ALEMPARTE + JAVIER SUANCES PEREIRO (+ MANUEL VECOÑA PÉREZ)

ALZADOS ANTES DA INTERVENCIÓN
(MAIO 1999)

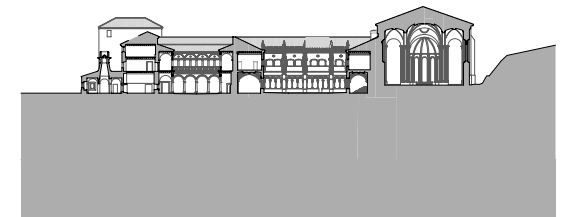
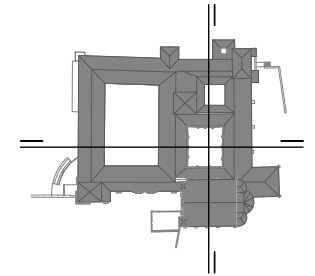
SANTO ESTEVO DE RIBAS DE SIL

0 5 10 20 m

SECCIÓN LONXITUDINAL
SECCIÓN TRANSVERSAL

ALFREDO FREIXEDO ALEMPARTE + JAVIER SUANCES PEREIRO (+ MANUEL VECOÑA PÉREZ)

SECCIÓN ANTES DA INTERVENCIÓN
(MAIO 1999)

Análise: aplicación dos parámetros

Na actualidade, Santo Estevo de Ribas de Sil é o resultado final dunha serie de accións que, con maior ou menor fortuna, estiveron sempre encamiñadas á conservación do inmovible. Dende as primeiras intervencións de Pons Sorolla ao proxecto de rehabilitación con fins hoteleiros, a finalidade última era evitar o constante deterioro do inmovible en aras de volver dotalo de función.

O camiño para dirixir a procura dun uso compatible con esta arquitectura foi longo e azaroso, e non estivo exento de erros. De feito, a súa rehabilitación suscitou un debate⁴⁷ a partir do cal se conseguiu impulsar non só o discurso teórico en materia de restauración senón que desencadeou tamén a procura de referentes, o enriquecemento de propostas e o posicionamento teórico dos profesionais que participaron e participan –dalgún modo– na conservación do patrimonio cultural galego.

En Galicia existe (...) un antes e un despois desta rehabilitación; xa que, a partir do debate suscitado por este proxecto, divulgáronse as distintas posturas teóricas e os colectivos implicados directa ou indirectamente no tema asumiron a importancia e transcendencia que supoñía a restauración dos edificios históricos.

A polémica orixinada trala execución do proxecto de restauración de Santo Estevo conseguiu impulsar non só o discurso teórico en materia de restauración senón que desencadeou tamén a procura de referentes, o enriquecemento de propostas e o posicionamento teórico dos profesionais que participaron, dalgún xeito, na conservación e restauración do Patrimonio Cultural⁴⁸.

AUTENTICIDADE. HERDANZA ARQUITECTÓNICA

Levou a cabo unha rehabilitación integral do edificio mediante sobrias solucións co obxectivo de evitar historicismos ou a simple reprodución sistemática de elementos antigos. Sen desprezar o uso de materiais actuais ou de innovacións construtivas recentes, estas prácticas foron adaptadas con intensidade a un edificio con recoñecido valor patrimonial.

47 A polémica levantada desenvolveuse principalmente na prensa. Ao respecto podemos consultar por exemplo o diario La Región: martes 12 de decembro de 1989, páx.10; mércores 13 de decembro de 1989, páx.6-7; ou xoves 14 de decembro de 1989, páx.4.

48 FONTENLA SAN JUAN, C.; Restauración e Historia del Arte en Galicia. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto Padre Sarmiento de Estudios Gallegos. Santiago de Compostela 1997. Páx. 245-256.

Nese equilibrio inestable [entre a carga histórica e o novo uso] sempre tentamos como prioridade absoluta respectala alma do monumento, sabedores de que os usos pasan ou transfórmanse pero o monumento histórico transcende máis alá⁴⁹.

E a mellor opción para respectala *alma* do monumento é respectar a súa autenticidade. Así, na procura de manter no máximo posible a estratigrafía histórica do inmobile respectáronse os materiais orixinais, ademais de distinguir os novos dos vellos de tal xeito que non se enganase ao espectador.

Os arquitectos tamén procuraron conservar –sen descoidar as esixencias do novo programa, pero sen sucumbir a elas– a autenticidade dos espazos. De feito, durante a intervención, chegouse a conclusión de eliminar na primeira planta as habitacións emprazadas no proxecto entre os claustros para colocar un novo salón de estar, coa finalidade de reducir a necesidade de tabicaría e manter a sensación orixinal no interior de devandito espazo.

Así mesmo procurouse que os condutos das instalacións non *interactuasen* coas estruturas orixinais, ademais de evitar o impacto visual dos mesmos no conxunto edificado –caso dos condutos de extracción de gases–. Tamén se proxectaron o mínimo de aberturas posibles de novos ocos nas fábricas orixinais⁵⁰. O resultado foi o reforzo do carácter monumental do edificio rexeitando intervencións que contradixeran ou loitasen agresivamente co existente.

En consecuencia, a conversión de Santo Estevo en hotel non fixo perigar a autenticidade do mesmo en ningún momento, nin sequera co engadido do pavillón de servizos. Colocado na zona oeste do conxunto, aproveitando un desnivel do terreo, resulta apenas visible tanto para o visitante como o usuario, prevalecendo a visión do monumento no seu contexto orixinal.

IDENTIDADE. ESTRUTURA FORMAL

O mosteiro beneditino de Santo Estevo de Ribas de Sil segue a ser un reclamo turístico da personalidade histórica do lugar onde se atopa encravado a pesar do seu illado emprazamento e da súa nova función. Nun entorno natural e paisaxístico extraordinario, rodeado dun bosque de castiñeiros –onde se atopan as ruínas da antiga cociña– e con vistas aos Canóns do Sil, o silencio do lugar só é alterado polos miles de turistas que visitan este enclave da Ribeira Sacra⁵¹.

⁴⁹ FREIXEDO ALEMPARTE, A. + SUANCES PEREIRO, J.; Op. cit., coa signatura 1999/216. Ourense 1999.

⁵⁰ FREIXEDO ALEMPARTE, A. + SUANCES PEREIRO, J.; Op. cit., coa signatura 1999/216. Ourense 1999.

⁵¹ Actualmente, na Ribeira Sacra –reclamo turístico en si mesmo– poden visitarse, incluído o mosteiro de Santo Estevo, un total de dezaioito cenobios.

Isto demostra que o novo uso do inmoble permite a conservación da súa identidade como monumento. A función hoteleira complementa ao carácter histórico que o visitante busca e identifica perfectamente, non o anula⁵². Esta relación acentúase no feito de *funcionar* Santo Estevo como un parador-museo: a través de trinta e tres placas informativas obtense unha lixeira visión da historia do inmoble. As pegadas do pasado son expostas e documentadas ao longo dun camiño planificado – contemplado parcialmente nas últimas versións do proxecto de rehabilitación– que percorre a práctica totalidade do conxunto monacal.

En todo momento a historia está presente e o edificio como monumento é recoñecible; non obstante, como hotel, debe responder ás esixencias da clientela. Cun estilo contemporáneo, creando ambientes cargados de contrastes temporais, uns mobles vangardistas, de liñas mínimas –nalgúns casos incluso deseñados polos propios arquitectos– resolven os novos destinos das estancias á vez que resaltan aínda máis –se tal cousa é posible– as paredes cargadas de historia que delimitan ditas estancias (o24).

ACCIÓN OPERATIVA. INTERVIR NO PATRIMONIO

Durante a intervención para o cambio de uso, o criterio que máis imperou foi a máxima de que toda actuación debía ser reversible. E así se demostrou coa solución do muro cortina para o lenzo norte do Claustro Grande, que aínda que a idea non gozou dunha gran acollida, tratábase dunha actuación que seguía fielmente uns criterios de reversibilidade ademais de non supoñer dano algún para o monumento, salvo o máis ou menos afortunado impacto visual.

A estrutura de muro en espello realizada nunha intervención anterior á conversión hoteleira, que consistía nun volume único, non resultaba funcional para o novo uso como hotel. Esta estrutura non servía ao atoparse coa necesidade de situar dous corredores entre planta e planta para poder instalar as dependencias hoteleiras. Os arquitectos decidiron daquela que os corredores de madeira colgasen da estrutura de cuberta mediante uns suspensores de aceiro inoxidable. Mantívose exteriormente o acristalamento, pero esta vez –era unha solución menos rechamante– cun vidro que translucía o interior e que se asentaba sobre uns perfís metálicos en bronce que descansaban nas bases das antigas columnas de pedra que se perderon tralo derrubamento do lenzo norte (o25). Deste xeito, conseguiuase reproducir con materiais actuais o ritmo columnario do claustro renacentista.

o24. Vista dun dos salóns do parador, setembro de 2011.

o25. Detalle do apoio dos piares metálicos sobre as bases das antigas columnas de pedra, setembro de 2011.

⁵² Se ben é certo que para acceder á cafetería –de carácter público– hai que atravesar a recepción, co que este feito pode resultar algo molesto para os usuarios do parador.

A solución final adoptada devolveu ao conxunto a harmonía das súas proporcións, permitiu unha correcta lectura espacial e evidenciaba a distinción eficaz entre o novo e o preexistente. Pero todo isto foi posible só tras unha nova proposta do programa de usos. Non tódolos espazos poden axustarse eficazmente a tódalas funcións e debemos ser conscientes diso, xa que este caso posteriormente foi rectificado e mellorado; e isto foi posible só grazas aos criterios de reversibilidade empregados na rehabilitación dos anos oitenta.

Outro elemento arquitectónico que no seu momento supuxo un foco de críticas foi a cuberta de cristal realizada no punto de confluencia dos tres claustros e que albergaba unha antiga escaleira de comunicación entre os mesmos. Este espazo foi estimado como destacable polos arquitectos, de aí unha solución que, sendo orixinal en canto aos seus materiais, reproducía a cuberta en tella doutros espazos similares no mosteiro. Co novo uso hoteleiro, os arquitectos decidiron a substitución deste elemento por unha solución máis tradicional recuperando a imaxe do conxunto do inmobile.

Por outra banda, unha das actuacións máis importantes a nivel técnico, sen dúbida, foi o espazo do restaurante –situado na ala oeste do claustro renacentista–. De tripla altura con apertura cara unha terraza exterior, está emprazado baixo unha extraordinaria bóveda (o26). A intervención nesta zona tratou de respectar visualmente este gran elemento estrutural tan rechamante, concentrando tódolos elementos de comunicación vertical no extremo da bóveda máis próximo ao acceso ao mosteiro dende o exterior –zona natural onde están emprazados os restos da antiga panadería– para evitar perforacións na bóveda máis innecesarias⁵³.

En canto ao engadido *ex novo* do pavillón de servizos, apenas modifica a contorna do mosteiro por mor da rampla de acceso necesaria para o acceso rodado dos subministros. Cunha linguaxe contemporánea e minimalista, reduce o impacto visual do mesmo ao visitante ao percibir só este a cuberta do mesmo en forma de terraza que permite gozar das vistas ás fragas próximas.

PROGRAMA. NECESIDADES DA FUNCIÓN

Con todo, para entender a actuación realizada en Santo Estevo é necesario situar á mesma nun contexto lexislativo determinado: se ben as labores de conservación e consolidación previas ao cambio de uso estaban afectadas pola lei de 1933, a redacción do *primeiro* proxecto de rehabilitación debía cumprir a Lei 16/1985 do Patrimonio Histórico Español, a cal había un ano que entrara en vigor. Lembremos que a aplicación do traspaso de competencias ás autonomías viu finalmente a luz en

o26. Vista do restaurante a tripla altura, co núcleo de comunicacións verticais e coa bóveda de pedra ao fondo, setembro de 2011.

⁵³ Esta actuación tivo en conta as cautelas manifestadas por parte da Dirección Xeral de Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia con data do 29 de abril de 1999.

materia de patrimonio coa aprobación da Lei 8/1995 do Patrimonio Cultural de Galicia. Esta normativa afectaría á derradeira versión do proxecto de rehabilitación, redactado en maio de 1999⁵⁴. Por outra banda, no referente ás necesidades da nova función, o proxecto tivo que cumprir cos requisitos do Real Decreto de 1634/1983 sobre establecementos hoteleiros.

En canto á adaptación do novo programa á edificación existente, os arquitectos mostrábanse convencidos dos bos resultados das decisións tomadas ao respecto.

*Non é posible que se produza ningunha violencia funcional na conversión dun espazo que albergaba monxes nun espazo para aloxamento de hóspedes. O espazo tería sufrido moito máis de haber seguido adiante coa idea de situar nel o Arquivo da Administración de Galicia, xa que este uso implicaría un programa de necesidades moi diferente*⁵⁵.

As diversas solucións finalmente adoptadas resultaron respectuosas co monumento, se cadra debido ao descoñecemento previo do uso final ao que sería destinado o cenobio. Os novos usos variaban tanto como as normativas, e as melloras de obrigado cumprimento eran aplicadas para adaptarse as unhas necesidades cambiantes nun futuro a curto prazo. Estes *sacrificios* favoreceron sen dúbida á autenticidade da herdanza arquitectónica e, quizais, fixeron que Santo Estevo de Ribas de Sil se convertese nun dos paradores máis rendibles da rede:

*O visitante admira a beleza da contorna e o hóspede valora a paz e a relaxación que un lugar como este pode aportar. O turista admira a grandeza das súas formas arquitectónicas e o hóspede goza das mellores instalacións nun edificio emblemático que fan deste parador unha experiencia única*⁵⁶.

⁵⁴ Extracto da memoria: Téñense en conta os criterios de intervención fixados polo artigo 39, da lei 8/95, do 3o de outubro, de Patrimonio Cultural de Galicia.

FREIXEDO ALEMPARTE, A. + SUANCES PEREIRO, J.; Op. cit., coa signatura 1999/216. Ourense 1999.

⁵⁵ Declaracións de Alfredo Freixedo Alemparte no seu estudio de Ourense en xuño de 2010.

CUPEIRO LÓPEZ, P.; "Intervenciones y usos. Un capítulo en la Historia de Santo Estevo de Ribas de Sil", *Entre el agua y el cielo. El patrimonio monástico de la Ribeira Sacra*. Universidade de Santiago de Compostela, Servizo de Publicacións. Santiago de Compostela 2012. Páx.303-322.

⁵⁶ Con todo, debido á crise económica que azouta ao país, o parador de Santo Estevo ten un peche de temporada de tres meses: do primeiro de decembro ao último de febreiro.

CORTÉS RODRÍGUEZ, A.; "El corazón de Galicia", Revista *Paradores*, número 10. Madrid 2010. Páx.14-21.

TRANSFIGURACIÓN DO NOSO SEÑOR OU SAN BIEITO DE A GUARDA

Localización	A Guarda (Pontevedra) 41°90'00.73"N - 08°87'36.87"O
Protección	Inventariado.
Titular	Antonia Baz Gómez + Francisco Antonio González Durán
Uso anterior á rehabilitación	Convento beneditino
Proxecto	<i>Proxecto básico e de execución de adaptación e reforma de edificación existente (parte antigo convento beneditinas) para zonas nobres e parte de habitacións de hotel dunha estrela</i>
Promotor	Hotelera Guardesa S.L. (Antonia Baz Gómez + Francisco Antonio González Durán)
Arquitecto	Jesús Javier Fradua Romero
Data redacción proxecto	Abril 1988 - Xullo 1989
Novo uso	Hotel Monumento Convento de San Benito
Número de prazas	48 (24 habitacións: 20 dobres, 2 suites e 2 individuais)
Estado da rehabilitación	Finalizado e en uso (1990)

O convento beneditino da Transfiguración do Noso Señor sitúase en pleno corazón do porto pesqueiro de A Guarda, vila das Rías Baixas galegas recoñecida polo poboado prerromano do monte de Santa Tegra e polas súas vistas ao estuario do río Miño e Portugal.

Erguido polos bisnetos de Pedro Madruga no 1558 trala aprobación do bispo de Tui, tiña como obxectivo crear un lugar onde puidesen vivir en comunidade os membros da familia con vocación e cantas señoras desexaran entregarse ao retiro, baixo a disciplina e observancia da vida relixiosa. Pero durante o século XVII o distanciamento entre as monxas e os seus patróns foise facendo cada vez máis evidente dada a falta de axudas e colaboración nas necesidades da comunidade.

Coa aprobación do Real Decreto do 8 de marzo de 1836 quedaban suprimidos unicamente os conventos que tiveran menos de doce relixiosas. E a pesar de que o cenobio de A Guarda tiña só nove monxas, este non foi suprimido. Non obstante, os demais efectos do decreto non puideron ser evitados: exclaustración dalgunhas relixiosas, desamortización e incautación dos bens do convento, e finalmente a súa posta á venda en poxa pública. E trala aprobación do Real Decreto do 15 de outubro de 1868, o gobernador civil de Pontevedra poñía en coñecemento do alcalde de A Guarda que o convento das beneditinas debía desaparecer. En consecuencia, as monxas abandonaron o cenobio.

Durante a súa ausencia, a zona leste do conxunto funcionou provisionalmente como hospital provincial; e tras demoler a maior parte das celas situadas na ala oeste, instalouse na mesma unha escola que resolvía o problema de espazo da instrución pública da vila. A excepción da igrexa, as demais dependencias foron froito do abandono.

Co regreso das monxas en decembro de 1881, o convento protagonizaba un espectacular auxo vocacional que supuxo unha considerable mellora na economía da restituída comunidade grazas ás dotes das novas relixiosas. E isto repercutiu nas fábricas do edificio, que foron renovadas practicamente na súa totalidade: construíronse e habilitáronse novas celas, reformouse a ala leste como novo refectorio, creouse un taller de costura, actualizouse a cociña... e retellouse o templo, que décadas máis tarde inauguraría a súa actual fachada.

Coa visita apostólica de mediados do século XX deu comezo unha nova etapa de esplendor chea de cambios: o traballo era incorporado como forma de vida. Así –para garantir o futuro económico da comunidade– creouse un colexio de párvulos e primeira ensinanza na parte baixa da ala oeste do convento. Paralelamente ás obras correspondentes á implantación da escola, reconstruíuse o extremo sur da ala leste, aínda en ruínas. O resultado foi un novo inmoble de dúas plantas ao que poucos anos máis tarde se lle engadiría outra planta máis para poder unir tódalas edificacións á mesma altura.

Cara á década dos setenta, a vila de A Guarda asistiu a un crecemento urbanístico bastante descontrolado e no que a intimidade requirida para a vida conventual viuse seriamente ameazada. Por tal motivo a comunidade decidiu marcharse da vila e construír un novo cenobio nun lugar máis apartado no que poder seguir os principios da súa orde.

Para iso había que poñer en venda o convento guardés. Exceptuando a igrexa que quedaba a disposición da parroquia, o resto do conxunto foi segregado en catro parcelas –das que dúas foron cedidas gratuitamente ao concello– para facilitar e axilizar o negocio.

As últimas monxas beneditinas saírían de A Guarda en marzo de 1984 deixando atrás un complexo proceso de división horizontal no que as negociacións duraron dous anos, tendo lugar a compravenda definitiva en de febreiro de 1986.

Finalmente, e tras varias compras e permutas, os irmáns González Durán concentraron tódolos locais e déronlles as seguintes finalidades: Francisco Antonio creou o *Hotel Convento de San Benito*, Bernado o *Restaurante Os Remos*, e Alejandro o *Piano Bar Benedictus*.

A excepción da regra beneditina

Coa reforma observante dos mosteiros beneditinos levada a cabo a finais do século XV desapareceron tódolos conventos femininos medievais que quedaban na xeografía galega. No seu lugar constituíuse en Santiago de Compostela San Paio de Antealtares –1499–, co obxectivo de ser o único claustro de monxas beneditinas para todo o reino de Galicia. Esta disposición establecida en tempos dos Reis Católicos foi respectada e cumprida nos séculos posteriores, cunha soa excepción: o convento de San Bieito de A Guarda¹.

No ano 1558, os bisnetos de Pedro Álvarez IV de Soutomaior –Pedro Madruga–, Álvaro, García, María e Isabel fundaron este convento baixo a advocación da Transfiguración do Noso Señor para compensar a súa *modesta* política matrimonial². Asinada a escritura fundacional ante o notario de número da vila, sinaláronse e ampliáronse os terreos nos que se edificaría o convento, os cales foron doados por Álvaro Ozores –mediante escritura pública– á futura comunidade para que fosen do seu absoluto dominio. Aprobado o proxecto polo bispo Juan de San Millán, e concedidas as oportunas licenzas administrativas, comezou a construción do cenobio³.

En 1561 estaban xa rematadas as obras principais da igrexa, do claustro, do refectorio, dos dormitorios, da enfermería, o cerre da horta e as demais dependencias necesarias para o servizo da comunidade (o27). Aínda que descoñecemos como era o edificio conventual do século XVI, a igrexa e o resto da finca, supoñemos que tiña unha distribución moi similar á actual.

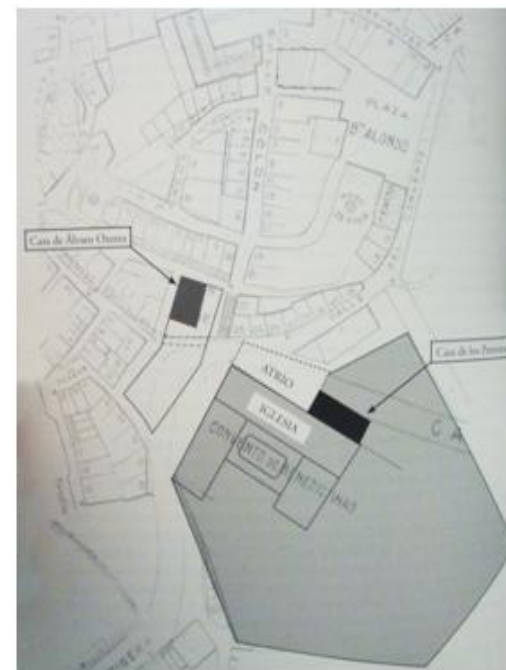
Dentro do recinto, os fundadores construíron unha casa para servir de residencia aos patróns cando estivesen na localidade, e a tenor do plano máis antigo conservado –1869–, semella que estaba por detrás da igrexa, seguramente con acceso directo dende o atrio.

Trala construción do edificio chegou un momento decisivo: a legalización da fundación por parte da curia romana. Era un asunto delicado, pois autorizar un segundo convento de monxas beneditinas en Galicia trala reforma dos Reis Católicos podía resultar unha afronta á Congregación de Valladolid e talvez tamén á propia Coroa. A solución foi presentar a proposta fundacional a un delegado papal alleo ao reino de España, ao nuncio Próspero Públicola de Santa Cruz, bispo de Creta, e que se atopaba naquel momento en Pontevedra. E así, o día 7 de setembro de 1561 aprobábase e confirmábase o *Convento de*

¹ OTERO PIÑEIRO, G.; "Las comunidades regulares femeninas en la diócesis de Tui. Fundación y constituciones", *Galicia Monástica. Estudos en lembranza da profesora María José Portela Silva*. Universidade de Santiago de Compostela. Santiago de Compostela 2009. Páx.209-226.

² DOMÍNGUEZ FONTELA, J.; "El Monasterio Benedictino de la Transfiguración de la Guardia. Apuntes históricos", *Presente*. Capítulo I. A Guarda 1936.

³ VILLA ÁLVAREZ, J.M.; *El Convento de las Benedictinas de A Guarda 1558-1984*. Mosteiro da Transfiguración do Señor de Trasmañó. Redondela 2013. Páx.97-101.

o27. Emprazamento do convento beneditino e das casas de Álvaro Ozores e dos patróns no século XVI.

monxas baixo a advocación da Transfiguración do Noso Señor Xesús Cristo, da Orde de San Bieito. Designábanse como cumpridores e executores da autorización apostólica a tres clérigos do lugar⁴.

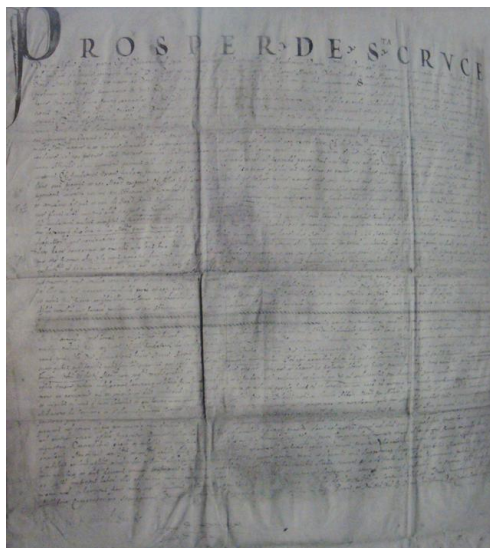
Neste documento (o28) quedaba patente o carácter patrimonial co que nacía o cenobio. Sería un lugar de retiro e descanso para os fundadores e os seus descendentes, un centro onde educar ás mozas da familia e, por suposto, un convento onde colocar ás mulleres da liñaxe que desexaran levar unha vida relixiosa ou *adecuada*. Neste sentido resultaba transcendental o capítulo referente ao dereito de presentación de monxas polo que os fundadores e os seus sucesores terían reservadas a perpetuidade dúas prazas cada un, isto é, oito en total, sen a obriga de aportar dote. Ao tratarse dun cenobio pequeno –os mesmos estatutos sinalaban un máximo de vinte relixiosas– esta medida hipotecaba dende o principio o futuro económico do convento xa que se prescindía do corenta por cento dos ingresos.

Pero a pesar da concesión da licenza fundacional e da formación do Padroado, pasaron seis anos ata que entraron as primeiras monxas no convento. O motivo foron as negociacións que os fundadores tiveron que establecer coa Congregación valisoletana para conseguir a súa autorización. Ao final, esta consentía a existencia do novo cenobio, pero non o admitía como membro⁵.

A inauguración tivo lugar o 5 de agosto de 1567. Foi presidida polo bispo Diego de Torquemada –baixo cuxa autoridade quedaba a dirección canónica do convento– e nela participaron un numeroso clero secular e regular así como unha gran multitude de fieis.

Co comezo do novo século, e a pesar da ameaza da piratería berberisca e da guerra da independencia de Portugal, iniciouse para a comunidade un período de consolidación e estabilidade institucional. Non obstante, cada vez foise facendo máis patente o distanciamento entre as monxas e os seus patróns, motivado pola falta de axuda e colaboración nas necesidades do convento.

A partires de mediados do século XVII, a comunidade viuse na necesidade de reedificar moitas das paredes da igrexa, que chegou a estar en perigo de derrube; ademais de ter que levantar unha fachada uniforme cara á explanada de *Chan do Conde*,

o28. Licenza fundacional do convento beneditino do ano 1561.

⁴ VILLA ÁLVAREZ, J.M.; *Op. cit.* Páx. 1o1-1o5.

⁵ A comezos do século XVII, os conventos da Congregación de Valladolid eran só catro: San Paio de Antealtares, en Santiago de Compostela; Santa María de Vega de la Serrana, na actual provincia de Valladolid; e dous na cidade de Oviedo, San Pelayo e Santa María de la Vega. En 1625, *tras madura reflexión*, aceptaron un novo, o recién creado de San Plácido en Madrid.

GARCÍA COLOMBÁS, M.B.; *La tradición beneditina. Ensayo histórico*. Tomo VII: los siglos XVII y XVIII. Ediciones Monte Casino. Zamora 1998.

situada ao oeste da edificación. Daquela, o bispo Frei Anselmo Gómez de la Torre, pertencente á mesma orde beneditina, doou diñeiro do seu peculio para que se acometeran as obras de reforma⁶.

No ano 1708, *por estar a capela maior escura e tan indecente que case non se vía para dicir misa*, a comunidade chamou a Francisco Barros e a Francisco Martínez para abrir unha fiestra en devandita capela. Ao ano seguinte, contrataron ao mestre de arquitectura Calixto López Taibo para a fabricación dunha custodia –xuño– e para o arranxo da capela maior –setembro–. En outubro dese mesmo ano, Miguel Míguez recibiu o encargo de facer a sancristía do convento, aínda que tamén enlosou a capela e alongou o altar. En agosto de 1711, co teito arruinado da capela maior, as monxas chamaron de novo a Barros e a Martínez para amañalo. Seis anos máis tarde, a mediados de 1717, a igrexa volvía estar de novo arruinada; esta vez pola parte do claustro, ameazando incluso con virse abaixo. Con tal motivo, contratouse a outro Francisco Martínez para que tomase ao seu cargo devandita obra⁷.

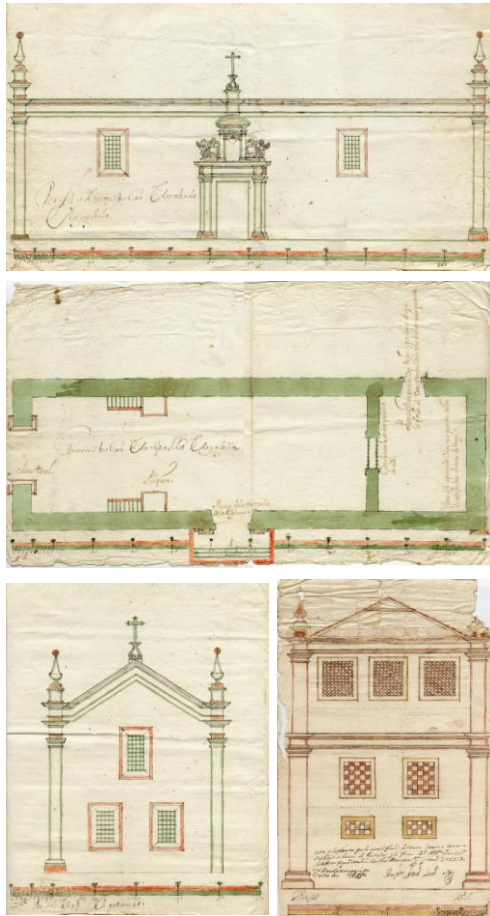
Pero non foi ata mediados da década de 1730 cando a comunidade logrou reunir os cartos necesarios para a reforma integral do edificio, aconsellada ademais polos peritos do bispado.

Todo comezou o 3o de marzo de 1737, día no que se puxeron edictos por varias vilas da comarca, a un e outro lado do Miño, chamando a mestres de arquitectura e carpintería que quixeran tomar parte na poxa das obras proxectadas para a reedificación *a cimentis* da igrexa do convento. Dito edicto dicía o seguinte:

Consta ser necesario reedificar a igrexa do convento de relixiosas da vila de A Guarda, por ameazar ruína e que, para elo tense que desfacer todo a fin de cimentarse de novo para a súa permanencia. Que ten que ter de longo cento trinta e dúas cuartas, de ancho trinta e unha, e que as paredes teñen que ser tamén de ancho catro cuartas e media. Que as superficies para arriba teñen que ser feitas de cachotería ben traballada e os cimentos referidos que teñen que ter tamén de ancho seis cuartas e media e de alto conforme ao terraplén. Que a capela maior ten que quedar segundo hoxe se atopa, e só de lle ha de engadir dez cuartas de alto e ter de baleiro trinta, e ha de levar dúas fiestras do tamaño que sinalan as plantas. Que deberán ser resgadas por fóra e por dentro. Que o costado da igrexa pola parte do dormitorio ten que levar outras dúas de igual tamaño. Que o mestre que entrase nesta obra ha de ser obrigado a desfacer dita igrexa vella para cimentala novamente (...) e

⁶ DOMÍNGUEZ FONTELA, J.; Op. cit. Capítulo III. A Guarda 1936.

⁷ Arquivo do mosteiro da Transfiguración do Señor de Trasmañó, caixa 4, legaxo 13, expediente 2, documento 1.
VILLA ÁLVAREZ, J.M.; Op. cit. Páx.230-236.

o29. Planimetrías da nova igrexa, ano 1737:

1. Perfil e demostración da entrada da igrexa.
2. Demostración da superficie da igrexa. Arco toral. Púlpito. Porta da entrada (...). Comulgatorio (...). Porta que ven para o coro baixo ...
3. Perfil da fachada do poñente.
4. Esta é a planta pola cal Francisco Lorenzo (...) se obriga a facer o miradoiro e asínoa a Madre Abadesa ...

dar a obra rematada nos últimos do mes de agosto para poder madeirarse no que resta do verán. Polo que se refire á obra de carpintería ten que ser toda de madeira de castiñeiro bo e de bo groso. Os que queiran optar a devandita obra fagan a postura o luns ou martes de Pascua de Resurrección do presente ano na portería ou locutorio do convento⁸.

A licitación da obra tivo lugar o 22 de abril de 1737, estando presidida polo abade párroco de A Guarda, José Faes Trilles –en representación do bispo– e pola abadesa Paula Margarita de Castro. O mellor poxador foi o mestre canteiro portugués Francisco Lorenzo Eiras, ao que se lle adjudicaron as obras na cantidade de mil cento cincuenta ducados. Nas cláusulas do contrato, asinado o mesmo día, estipulábase que o contratista debía demoler pola súa conta a igrexa vella e levantar dende novos alicerces unha igrexa de estilo clasicista (o29). Ao día seguinte rematouse a obra de carpintería, sendo esta adjudicada na cantidade de setecentos cincuenta ducados ao mestre carpinteiro, tamén portugués, Domingo de Amorín.

A pesar de que no contrato se estipulaba que as obras debían estar rematadas a finais de agosto dese mesmo ano, estas alongáronse ata o outono. Foi entón cando xurdiu a posibilidade de edificar sobre o coro un segundo corpo consistente nunha especie de torre ou miradoiro. O 26 de outubro de 1737, o bispo Fernando Ignacio de Arango y Queipo deu licenza para facer ese miradoiro dende onde as relixiosas poderían *oír misións, ver procesións e outras funcións eclesiásticas e tomar algunha recreación lícita e honesta*. Así foi como oito días máis tarde o mesmo mestre Lorenzo Eiras contrataba coas monxas a construción de dito miradoiro en catrocentos cincuenta ducados. Incluíase, ademais, nesta cantidade, a apertura de dúas fiestras no coro alto para que entrase nel maior claridade⁹.

Pero as obras tampouco puideron finalizarse nese outono e pospuxéronse ata despois do inverno. A igrexa rematouse oficialmente o 8 de xullo de 1738. Como recordo epigráfico da realización desta obra gravouse sobre o lintel da porta a inscrición *Ano de 1737-1738*.

No último terzo do século XVIII as relixiosas emprenderon dúas obras de importante envergadura: un novo altar maior e a reedificación dunha parte do edificio conventual. Así, o 29 de outubro de 1770 contrataron ao mestre escultor portugués Domino Álvarez Magallanes para a construción dun novo altar e retablo. Na súa elaboración aproveitáronse algúns elementos

⁸ VILLA ÁLVAREZ, J.M.; *Op. cit.* Páx.230-236.

⁹ DOMÍNGUEZ FONTELA, J.; *Op. cit.* Capítulo III. A Guarda 1936.

do antigo, realizado en 1583 por Juan Bautista Celme. Este novo altar, xunto co pintado da capela maior, concluíuse o 23 de marzo de 1773¹⁰.

En canto á reedificación da ala oeste do cenobio (o30) sabemos que se rematou no ano 1774, como así aparece na inscrición esculpida no lintel da porta de clausura, ao carón do antigo torno, na portería interior inmediata aos locutorios baixos (o31)¹¹.

O 17 de maio de 1803, quince anos despois da última estancia dun prelado no convento, o bispo Juan García Benito realizou unha visita canónica acompañado polo vicario das monxas. Así, durante a visita, e tras observar que o miradoiro alto era inútil, incómodo e pouco seguro, ordenou pechar as súas fiestras *excepto as que metan luz na peza, poñendo nelas reixas seguras*. Mandou tamén quitar dos altares as imaxes pouco devotas, colocándollas noutros sitios da clausura; e facer un *cancel* ou mampara de boa madeira de castiñeiro para a porta da igrexa a fin de impedir a entrada de po e para *que estea máis abrigada e menos exposta a irreverencias*. Por último ordenou facer un comulgatorio na capela maior¹².

As luces e sombras dun século escuro

Ante a inminente chegada das tropas francesas á vila a comezos do século XIX, as monxas decidiron abandonar o convento vestidas de segrares e distribuírse por casas particulares. Cando apareceu o xeneral Soult en A Guarda, este fixo a promesa de respectar as vidas e facendas dos veciños, incluídas tamén as das monxas; polo que decidiron regresar¹³.

Un novo sobresalto tivo lugar coa aprobación do Real Decreto do 8 de marzo de 1836, en virtude do cal quedaban suprimidos unicamente os conventos que tiveran menos de doce relixiosas. E a pesar de que o cenobio de A Guarda tiña só nove monxas, este non foi suprimido. Non obstante, os demais efectos do decreto non puideron ser evitados: exclaustación dalgunhas relixiosas, desamortización e incautación dos bens do convento, e finalmente a súa posta á venda en poxa pública.

o30. Ala oeste do convento, reedificada na segunda metade do século XVIII.

o31. Porta de acceso á antiga clausura –agora aos salóns comúns– co ano 1774 esculpido no seu lintel.

¹⁰ VILLA ÁLVAREZ, J.M.; *Op. cit.* Páx.230-236.

¹¹ Domínguez Fontela sinala como ano de remate o 1777, pero debe tratarse dunha errata de imprenta dado que en devandito lintel aparece claramente o ano 1774.

¹² VILLA ÁLVAREZ, J.M.; *Op. cit.* Páx.293-299.

¹³ Para a seguridade das beneditinas, o xeneral Soult dispuxo sentinelas nas portas do convento, sancionando con pena de morte aos soldados que se atrevesen a violar a clausura relixiosa. *En vista disto, regresaron pronto as monxas, sen ter sufrido nada*. Puxo tamén sentinelas no templo parroquial.

Non obstante, Hipólito de Saa sinala que *os soldados chegaron á profanación non só do Mosteiro senón da igrexa parroquial*.

DE SA BRAVO, H.; *El monacato en Galicia*. 2 tomos. Editorial Librigal. A Coruña 1972. Páx.332.

DOMÍNGUEZ FONTELA, J.; *Op. cit.* Capítulo XI. A Guarda 1936.

Con tal finalidade, o inventario definitivo foi realizado polo perito de Tui Francisco Ávila y La Cueva, actuando como delegado de Leopoldo Menéndez, comisionado de Arbitrios de Amortización do Partido de Tui. A relación final presentouna en Vigo o 22 de xuño de 1837, e no apartado referido ao edificio conventual, á horta e á igrexa quedaba recollida esta breve descrición:

A igrexa é de boa fábrica, arquitectura e corte, con tres altares, coro alto e baixo, e entrábase a ela por un costado. No presbiterio da capela maior, á parte do Evanxeo, había unha tribuna ou tarima de pedra elevada do chan, onde se poñían os patróns cando concorían ao templo. E na parede inmediata a ela estaban colocadas as súas armas. En canto ao edificio do mosteiro tamén é de boa arquitectura e fábrica¹⁴.

Apenas se vendeu un tres por cento dos bens do convento, quedando a inmensa maioría dos mesmos en poder do Estado. E coa chegada ao poder en 1844 dos moderados, o propio Estado sería o responsable de darlle mantemento aos edificios conventuais para evitar a súa ruína, especialmente aqueles onde os relixiosos permanecían vivindo no seu interior. E este era o caso do convento de A Guarda que, entre os anos 1840 e 1845, tivo que ser atendido en tres ocasións.

No verán de 1840 a abadesa Juana Abruñeiras solicitou á Comisión de Amortizacións do partido de Tui a recomposición do edificio conventual por *atoparse en parte moi deteriorado e exposto a arruinarse*. Devandita comisión encargou daquela un recoñecemento para poder facer un presuposto das obras de reparación, do que se concluíu que *o interior do edificio estaba extraordinariamente arruinado e que o estaría de todo se coa prontitude máis pausable non se atendía á súa reparación*. Con todo, as monxas tiveron que afrontar o inverno co edificio nese estado¹⁵. Dous meses despois saía publicado no boletín oficial da provincia o remate da obra de recomposición do edificio beneditino.

A finais do 1860 (o32) o convento sufría unha inundación que causaba importantes desperfectos en varias estancias do convento, incluída a igrexa. De seguido, a abadesa escribiría unha carta ao alcalde na que, ademais de explicarlle o sucedido, solicitaba a reparación dos danos causados. Ante o silencio do mesmo, dirixiuse ao bispo Telmo Maceira Pazos para expoñerlle que a igrexa estaba moi deteriorada e que necesitaba canto antes algunhas obras para evitar a súa ruína. E como a comunidade carecía de fondos suplicáballe que os reclamase do Goberno ou llos facilitase de calquera maneira posible. Días máis tarde, o cura ecónomo de A Guarda, a petición do bispo, enviáballe un informe datado do primeiro de maio:

o32. Gravado de A Guarda realizado por Teodomiro Avendaño cara ao 1860. Apréciase a ausencia de importantes edificacións ao redor do convento.

¹⁴ VILLA ÁLVAREZ, J.M.; *Op. cit.* Páx.383-387.

¹⁵ Arquivo Histórico Provincial de Pontevedra, Fondo Facenda, Administración de Propiedades; *Edificios y obras del Estado*, legaxo G-7607, expediente 1.

*É demasiado certo que a igrexa está moi destruída e necesita canto antes ser reparada para evitar algunha ruína. O máis perentorio é o retelle, a nivelación das pedras da cornixa, reformar outra vez ou facer de novo as vidreiras do coro e as do sobrecoro porque están moi destruídas e carecen de vidros, en perxuízo da saúde das relixiosas. E aínda que son necesarias outras obras conceptúo de maior necesidade as sobreditas*¹⁶.

Finalmente os fondos necesarios para as obras foron autorizados, mais devanditas obras non se realizaron ata os veráns de 1862 e 1863, sendo supervisadas e controladas polo párroco da vila Nicolás Salgado Rotea.

Trala aprobación do Real Decreto do 15 de outubro de 1868 (o33), o gobernador civil de Pontevedra –Vicente Lobit– poñía en coñecemento do alcalde guardés que o convento das beneditinas debía desaparecer. O concello saíu en defensa das monxas –en especial o primeiro tenente de alcalde Joaquín Alonso Martínez– acompañando o oficio municipal cunha exposición dos motivos e argumentos polos que o cenobio debía seguir existindo. Dábase un argumento de peso tal como o da utilidade pública, ao subraiar que o convento ofrecía un importante servizo coa súa igrexa e as súas obras de caridade. Pero o máis interesante era a proposta de crear unha escola ou un hospital nas dependencias conventuais: sen dúbida, o argumento máis sólido para xustificar a permanencia das monxas na localidade.

*A comunidade cedería, con consentimento do Prelado e do patrón, unha parte do edificio para útiles uso da municipalidade, e especialmente para local de escola de nenos e nenas de que carece e pola cal paga unha cantidade alzada por razón de alugueres; ou ben para un hospital que podería fundarse con amaño ás súas necesidades, convencida intimamente a corporación que algunhas relixiosas, impulsadas polos seus acreditados sentimentos de acrisolada virtude e caridade, prestaríanse de bo grado á asistencia dos enfermos*¹⁷.

Pero toda esta argumentación non serviu de nada, xa que aos poucos días o gobernador civil ordenaba á abadesa que no termo de oito días improrrogables se trasladase coas demais monxas ao convento da vila de Baiona. Finalmente, a saída das relixiosas retrasouse ata o xoves 1o de decembro de 1868. E o propio día da marcha das beneditinas, o Estado confiou as chaves do convento ao Administrador de Rendas Estancadas da vila Bernardo Nandín Villafruela, quen, para dar mantemento e algunha utilidade á horta, arrendoullo a varios veciños da localidade¹⁸.

o33. Vista do convento cara ao ano 1868, aínda co seu miradoiro.

¹⁶ Arquivo do mosteiro da Transfiguración do Señor de Trasmañó. Caixa 3, legaxo 11, expediente 1, documento 35.

¹⁷ VILLA ÁLVAREZ, J.M.; *Op. cit.* Páx.416-438.

¹⁸ DOMÍNGUEZ FONTELA, J.; *Op. cit.* Capítulos IV e V. A Guarda 1936.

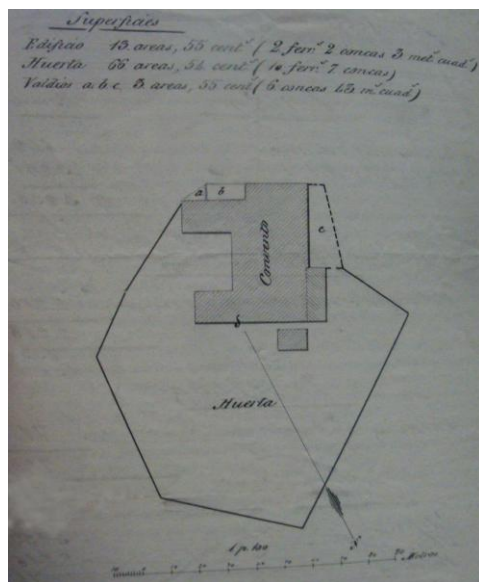
Pero no mes de xuño de 1869 produciuse un brote de viruela na vila e, ante a gravidade da situación, o concello solicitou permiso para facer uso do cenobio *con obxecto de que poidan ser colocados nel para a súa curación os enfermos*, converténdose así o convento provisionalmente nun hospital provincial¹⁹.

Debeu ser entón cando o agora xa alcalde Alonso Martínez solicitou formalmente ao Goberno –en virtude da Lei do 9 de xuño de 1869 que permitía destinar esta clase de edificios a servizos de utilidade pública– a cesión do convento ao concello para instalar nel un hospital así como escolas para ambos sexos. A Dirección Xeral de Propiedades e Dereitos do Estado ordenou entón a medición e taxación do inmovible e horta anexa (o34) –a cargo do arquitecto provincial–, así como a valoración do mérito artístico dos seus edificios –a cargo da Comisión Provincial de Monumentos Históricos e Artísticos–.

O informe do arquitecto –datado o 3 de decembro de 1869– reflectía a sinxeleza arquitectónica da construción, toda ela de cachotería ordinaria, nalgúñas partes tomada con cal e noutras en seco, atopándose mellor conservada a igrexa e unha parte do convento por ser de moderna construción –como sabemos do século XVIII–, mentres que o resto do edificio –suponse que da época fundacional– estaba en estado case ruinoso. Tampouco se atopaba en bo estado a estrutura de madeira: *os pisos ou pavimento nas celas e demais habitacións son de castiñeiro e piñeiro do país, en xeral en bastante mal estado, o mesmo que a teitume ou armadura do total do edificio*. Da horta dicía que se atopaba *no maior abandono e sen produción algunha*, sendo o seu terreo de segunda clase. Iso si, estaba toda cerrada de muro de cachotería moi ben conservado, e sucáballa de norte a sur unha corrente de auga potable²⁰.

Tralo estudo dos informes presentados, o 18 de febreiro de 1870 promulgouse a Real Orde do Ministerio de Facenda que ditaminaba a cesión do convento ao concello de A Guarda en réxime de usufruto, *coa obriga de custear as obras de reparación e conservación de ambos edificios* –convento e igrexa–²¹. Dous meses despois tivo lugar a toma de posesión do conxunto conventual, pero foi finalmente o 28 de outubro cando se asinou a escritura de posesión debido a un malentendido burocrático acerca de se a cesión incluía ou non a horta.

Por unha banda, o hospital –pequeno e modesto– instalouse no ala leste do edificio, onde estivera a cociña. Elixiuse este sitio porque alí existía unha fonte –necesaria para o sanatorio– e porque había unha entrada totalmente independente para os

o34. Esquema do convento beneditino aportado no informe do arquitecto provincial do ano 1869.

¹⁹ VILLA ÁLVAREZ, J.M.; *Op. cit.* Páx.416-438.

²⁰ Arquivo do mosteiro da Transfiguración do Noso Señor de Trasmañó. Caixa 13, legaxo 37, expediente 2, documento 1.

²¹ A cesión non foi inmediata ao producirse un serio conflito sobre o destino que se debía dar á igrexa conventual: para a Administración Económica Provincial debía ser unha dependencia máis do edificio, mentres que para o concello debía conservar o seu carácter de templo relixioso.

VILLA ÁLVAREZ, J.M.; *Op. cit.* Páx.416-438.

enfermos. Sen embargo, este hospital durou moi pouco tempo pois o concello non contaba cos recursos necesarios para soportar os enormes gastos dun establecemento médico deste calibre. O seu único aporte era manter a horta en arrendamento co obxectivo de destinar os seus produtos á beneficencia. Así pois, dende un comezo, o futuro do hospital quedou supeditado ás subscricións populares e donativos particulares²².

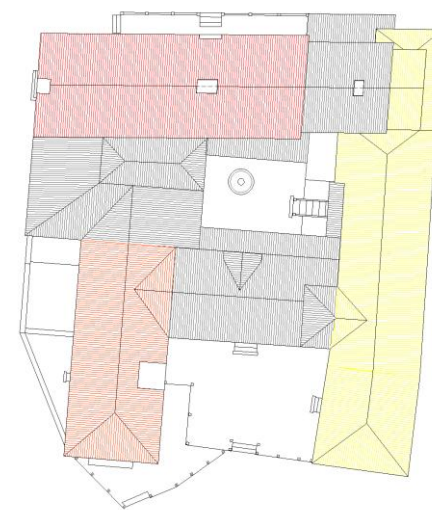
Pola outra banda, a escola resolvía un serio problema de espazo da instrución pública guardesa. Para o primeiro curso escolar –1870-1871– habilitáronse dous salóns mediante a demolición da maior parte das celas e outras dependencias, creándose habitacións para os mestres e as súas familias. Para afrontar estes gastos o concello contou con algunhas axudas de instancias superiores, pero realmente o convento estaba en estado ruinoso polo que urxía unha actuación estrutural.

Ao dismantelar os pisos e divisións altas e paredes das adegas do segundo corpo do edificio para construír as obras acordadas en dito punto, resulta que as paredes laterais de maior lonxitude atópanse falsas cun desnivel en diferentes sitios que chega a tres cuartas, non podendo sen un risco e perigo seguros dar principio ás obras²³.

As reforma dos anos 1871 e 1872 só afectaron á área onde se atopaban as escolas, polo que o resto do convento quedou completamente abandonado (o35): *portas, fiestras, pisos, etc... todo foi desaparecendo para servir de combustible nos fogares dos mestres²⁴.*

O 6 de marzo de 1872 o goberno provincial solicitou un informe sobre o edificio, respondendo o concello a finais de mes cunha descrición das novas dependencias:

(...) a escola das nenas, situada ao Sureste do edificio, compoñíase dun salón destinado a clase, un gabinete e a vivenda da profesora, formada por unha sala con dúas alcobas, comedor e cociña; e a escola de nenos tiña o seu salón de clase, perpendicular á fronte do edificio, un gabinete destinado a despacho e catro escusados. As habitacións do profesor estaban situadas na liña da fronte e constaban de sala e alcoba, dous gabinetes coas súas alcobas e cociña²⁵.

o35. Esquema do convento cos novos usos a comezos dos anos setenta do século XIX: en vermello a igrexa, en laranxa a escola, e en amarelo o hospital.

²² DOMÍNGUEZ FONTELA, J.; Op. cit. Capítulo VI. A Guarda 1936.

²³ Arquivo do Hotel Convento San Benito. Carpeta: Convento Benedictinas (1871-1881). Expediente 1 (1871-1872): Concello de A Guarda, ano 1871. *Construcciones Civiles. Expediente de obras de reparación y reforma en el edificio ex Convento de esta Villa con aplicación a escuelas y habitaciones de los profesores.*

²⁴ DOMÍNGUEZ FONTELA, J.; Op. cit. *Presente*. Capítulo VI. A Guarda 1936.

²⁵ VILLA ÁLVAREZ, J.M.; Op. cit. Páx.416-438.

Pero a voz de alarma douna o mestre Ramón Soler, cuxo dormitorio quedaba debaixo do miradoiro do convento. E ante a insistencia do mesmo, o concello encargou un informe da situación da devandita torre:

A construción das paredes é a dous lenzos, de cachotería concertada con barro, notándose a simple vista e sen necesidade de facer cala, que non hai a trabazón necesaria (...) que produce a solidez destas construcións, (...) presentando na súa consecuencia profundas aberturas no seu centro que corren en curvas oblicuas de máis de dous metros de longo (...). Como é natural, esta maneira de construír (...) provocou á vez aberturas exteriores en toda a altura dos lenzos (...). Para seguridade, e a fin de evitar unha segura derruba dos lenzos colocaron grosas abrazadeiras de ferro (...). Pero a acción do tempo e o traballo do ferro na cantería destruíu esta (...) e hoxe é completamente inútil, sen que o estado da cantería permita a colocación de novas abrazadeiras²⁶.

Este ditame pericial foi estudado por unha comisión municipal que redactou un informe –datado o 24 de outubro de 1873– no que se consideraba *absolutamente indispensable* a demolición do último corpo do referido miradoiro dado o risco inminente no que se atopaba, sobre todo cando *a desaparición de dito corpo en nada afecta ao edificio nin ao templo*. Pero o máis importante deste documento era que propoñía –aproveitando o derribo– a realización doutras obras de ampliación e mellora da igrexa *que dean máis solemnidade, importancia e lucimento ao templo á par que máis comodidade ao público*.

A igrexa conventual tiña daquela unha superficie útil de noventa e cinco metros cadrados, *reducidísimo espazo, insuficiente a todas luces para a concorrencia que se observa aos actos relixiosos que na mesma teñen lugar*. Pero se se eliminaba o coro baixo, facendo desaparecer a parede mestra que dividía a igrexa, quedaría unha área total de cento oitenta metros cadrados. Poderíase daquela abrir unha segunda porta fronte a Chan do Conde a cal *viría a fermosear o templo dun xeito considerable*. Para o marco utilizaríase a cantería da parede divisoria a desaparecer, debendo facerse tamén unhas escaleiras dado o desnivel do piso alí existente. Por último colocaríase un camarín na parte superior de devandita porta para trasladar alí a imaxe de San Bieito que estaba na portaría. Propoñíase incluso que se fixera na parte superior da fachada unha espadana onde colocar a campá situada no patio interior do edificio. Con estas obras, *o que hoxe non ten forma de igrexa no lenzo frontal que di á praciña de que se fixo mérito, adquiriríao²⁷*.

²⁶ Arquivo do Hotel Convento San Benito. Carpeta: Convento Benedictinas (1871-1881). Expediente 2 (1873): Concello de A Guarda, ano 1873. *Obras públicas. Expediente instruído para las religiosas del ex Convento de esta Villa*.

²⁷ VILLA ÁLVAREZ, J.M.; *Op. cit.* Páx.416-438.

Aos dous días, a corporación municipal aprobaba tanto o derrubamento do miradoiro como as obras propostas pola comisión para a mellora da igrexa. E dada a urxencia do asunto, asignáronse os traballos por administración a Manuel Rodríguez Rodríguez, veciño da vila, a quen, para abaratar custes, permitíuselle levar o material da demolición.

Tralo pronunciamento do xeneral Martínez Campos en Sagunto, aprobábase o Real Decreto do 9 de xaneiro de 1875 polo que se establecía a devolución á Igrexa de tódolos seus bens. Foi entón cando a abadesa manifestou ao bispo o seu desexo de regresar ao convento de A Guarda. Mais a devolución do inmovible non ía resultar doada.

Na sesión do 28 de xaneiro de 1876, a corporación municipal acordaba por unanimidade dirixir ao presidente do Consello de Ministros unha detallada exposición na que se dicía que o decreto en cuestión ordenaba a devolución das propiedades do clero que non estiveran aplicadas a servizos públicos, e no convento de A Guarda estaban as escolas públicas. Quedaba pois –polo momento– a cuestión pechada²⁸.

Aquel mesmo ano ocupaba a cadeira episcopal de Tui Juan María Valero Nacarino, quen apoiaría no verán de 1878 unha nova instancia presentada polas beneditinas solicitando o seu regreso. A resposta da Dirección Xeral de Propiedades e Dereitos do Estado foi a mesma; non obstante, invitaba tanto ao bispado como ao concello a que, postos de acordo, propuxesen un medio polo cal se conciliase a reinstalación das relixiosas coa continuación dos servizos aos que se atopaba destinada a parcela²⁹.

Cun novo alcalde no concello –Bernardo Alonso Martínez– propúxose o levantamento na horta conventual de dúas casas espazosas para as escolas co obxectivo de ser permutadas polo cenobio. Pero ao verificarse o trazado na horta para a construción das escolas, *observouse que o susodito terreo non reunía as mellores condicións hixiénicas por ser algo pantanoso e húmido*. No seu lugar optouse pola compra dunha vivenda con terreos anexos *situada nun dos mellores puntos da localidade*. Solucionado este problema, o concello acordou a permuta do convento polos novos locais, autorizando o outorgamento da correspondente escritura; e desocupando os mestres o cenobio ao mes seguinte³⁰.

Finalmente, o 17 de decembro de 1881, constituídos no edificio conventual e en presenza do alcalde guardés, facíase entrega formal do convento, igrexa e horta a Diego Antonio González, representante do bispado de Tui, que, dende este instante, quedaba en posesión das mencionadas propiedades. Dous días máis tarde tiña lugar o regreso das monxas.

²⁸ Arquivo Histórico Provincial de Pontevedra, Fondo Facenda, Administración de Propiedades; *Edificios y obras del Estado*; legaxo G-7606, expediente 2.

²⁹ DOMÍNGUEZ FONTELA, J.; Op. cit. *Presente*. Capítulo VI. A Guarda 1936.

³⁰ VILLA ÁLVAREZ, J.M.; Op. cit. Páx.448-457.

Unha última esperanza tralo desterro

A finais do século XIX e principios do XX, o convento de A Guarda protagonizaba un espectacular auxe vocacional, o que supuxo unha considerable mellora na economía da restituída comunidade grazas ás dotes das novas relixiosas –de oito pasouse a dezanove–. A isto había que sumarlle dous ingresos máis de carácter regular: a asignación do Estado e as rendas forais.

Por outra banda, a pesar de tódalas reparacións realizadas cando o convento albergaba as escolas municipais e das obras feitas con motivo do regreso das monxas, o certo foi que o edificio viuse moi pronto necesitado de novas actuacións. Proba disto foi o proxecto remitido ao Ministerio de Graza e Xustiza para o derrubamento e reconstrución dun tramo ao leste do convento –dedicado a refectorio e celas–, para o trastelle de todo o edificio e para a construción dun pequeno campanario ao servizo da comunidade e do público.

O primeiro que afrontaron as relixiosas foi a construción e habilitación de celas, xa que, tras o regreso de Baiona, non había máis dormitorios útiles que os correspondentes ao persoal retornado. En 1888 habilitouse unha parte da ala leste como novo refectorio, reformando case tódalas súas paredes, colocando luces e reixas, así como toda a obra interior de madeira. Resultou que o comedor que tiñan –logo destinado á construción de dúas celas máis– quedárase pequeno e carecía das condicións de hixiene necesarias dada a gran distancia coa cociña. En canto á igrexa conventual, no 1891 arranxouse a capela maior e o tellado da sancristía. E en agosto do ano seguinte levantouse todo o tellado do templo³¹. Por último, entre 1895 e 1896 (o36), reedificouse dende os cimentos o local situado ao extremo norte da cociña, ao carón da capela maior da igrexa, sendo habilitado interiormente como roupería e taller de costura, cuarto de confección de doces e gabinete de labores³².

No ano 1900 o atrio da igrexa chegou case a desaparecer por completo co gallo da súa expropiación forzosa: foi considerado de utilidade pública para a apertura dun novo vial de baixada ao porto (o37). O Estado ademais de ocupar este espazo tamén ocupou parte da horta, máis concretamente, o cemiterio construído polas monxas ao regresar do seu exilio. A nova estrada proxectada obrigoulles a trasladado a outro punto da horta³³.

No ano 1909 a abadesa Benita de Jesús Bastos solicitou ao bispo Valeriano Menéndez Conde a realización de novas reformas no convento, pois notábase nunha das paredes do templo un desnivel moi pronunciado que presentaba perigo de

o36. O convento beneditino cara ao 1895, co atrio pechado por unha rexa metálica.

o37. O convento cara ao 1905, cando xa se abrira o novo vial de baixada ao porto. Obsérvanse as construcións do refectorio e roupería reconstruídas anos antes.

³¹ DOMÍNGUEZ FONTELA, J.; Op. cit. *Presente*. Capítulo III. A Guarda 1936.

³² Arquivo do mosteiro da Transfiguración do Noso Señor de Trasmañó. Caixa 2, legaxo 8, expediente 3, documento 118.

³³ Arquivo do mosteiro da Transfiguración do Noso Señor de Trasmañó. Caixa 2, legaxo 8, expediente 3, documentos 99 e 129.

derrubamento. Ademais, o teito do coro baixo atopábase nun estado deplorable. Tamén denunciaba a carencia absoluta de habitacións para o noviciado, pois a parte do cenobio que debía dedicarse a ese servizo estaba completamente inservible e case ruínosa. E como carecían de recursos para emprender as obras necesarias, pedía que o arquitecto diocesano elaborase o proxecto e o presuposto pertinentes para licitar e conseguir do Goberno os recursos indispensables para a realización de ditas obras.

A resolución positiva do ministro Juan Armada y Losada foi case inmediata; sen embargo, dita reparación non se executaría ata seis anos despois. Foi necesario recoñecer oficialmente a titularidade pública do convento para que o novo arquitecto diocesano –José Franco Montes– procedese a redacción do correspondente proxecto. O resultado foi o informe do 29 de abril de 1914 que poñía en evidencia o pésimo estado do edificio (o38), en particular dúas partes do mesmo que ameazaban ruína inminente e gravísimo perigo para a vida da comunidade:

Era urxentísimo apear e demoler a parte do convento contigua ao templo, por atoparse fracturado o arco do comulgatorio e agretada a bóveda que o cubría. Tamén a ala Sur, onde estaban os dormitorios, ameazaba ruína inminente pois ao terse podrido e fracturado os coitelos da armadura de cuberta producíanse empuxes que desplomaran e agretaran os muros. Ademais, a reixa estaba rota e con gran cantidade de vexetación, e os pisos, feitos de piñeiros, carcomidos³⁴.

O arquitecto consideraba prioritario o apeo e derrube da parte máis ruínosa mentres se redactaba o proxecto das obras de reconstrución. Estas duraron tres semanas, e incluíron o amaño do comulgatorio e da sancristía, así como o levantamento dun piso máis para o noviciado no edificio da roupería situado detrás da igrexa. Catro anos máis tarde, as monxas recibiron do Goberno duascenas pesetas coas que construíron o noviciado e arranxaron a portería.

En xullo de 1923 (o39) a abadesa Felicidad Portela chamou ao mestre carpinteiro Vicente de Vicente Táboas para que determinara as reparacións que necesitaba o coro baixo. Pero ao chegar este deuse conta do perigoso estado no que se atopaba toda a igrexa, aconsellando a súa urxente e inmediata reparación. Así as obras comezaron de seguido³⁵.

Repúxese toda a cuberta, cuxa armadura estaba defectuosa ao faltarlle as ligaduras pola acción do tempo, o que causaba o desplome das paredes laterais. Ao longo destas paredes construíronse piares que sostiñan arcadas acaroadas aos muros, de

o38. O convento no ano 1913.

o39. O convento no 1923: xa estaba levantado, detrás da igrexa, o piso do noviciado sobre a roupería.

³⁴ VILLA ÁLVAREZ, J.M.; *Op. cit.* Páx.478-49o.

³⁵ DOMÍNGUEZ FONTELA, J.; *Op. cit. Presente.* Capítulo VIII. A Guarda 1936.

040. A nova fachada da igrexa –con frontón e campanario– tralas obras dos anos vinte. Fotografía de mediados do século XX.

041. Fotografías interiores da igrexa tomadas cara o 1965 do antigo presbiterio co altar maior, e da nave principal co coro alto ao fondo.

cuxa cornixa arrincaba a bóveda de medio punto en toda a lonxitude do templo. Enlousouse o presbiterio con mosaicos da acreditada fábrica *Valderrama* e restaurouse o sepulcro do fundador do convento. Tamén se pavimentou a nave principal do templo con boas madeiras de piñeiro vermello e rodeouse con asentos e respaldos da mesma madeira. Construíronse vistosos pórticos nas entradas principal e lateral, dotando aos seus ventanais de artísticas vidreiras. A ambos lados dos piares colocáronse cadanseus púlpitos con acceso a través dos citados piares dende o presbiterio, *todo o cal contribuíu a darlle a aquel sagrado recinto un aspecto de maxestade que invita á meditación e ao recollemento*. Por último, reformouse a fachada oeste, considerada daquela como a principal, sendo substituída por outra *de estilo máis apropiado*, engadíndolle un frontón na súa parte superior coroado por un campanario. Tamén se fixo un arco na porta, desaparecendo o camarín coa efixie de San Bieito que a remataba (040).

A inauguración das obras do templo tivo lugar o 19 de abril de 1925 cunha cerimonia de acción de grazas (041)³⁶.

Catro anos máis tarde instalouse a luz eléctrica no convento, e realizáronse obras na portería, que se atopaba en moi malas condicións, destinando a parte alta da mesma para sala de labor da comunidade e de reunión. Reformouse tamén a galería baixa, no patio interior, concretamente a acaroadá á parede da igrexa³⁷.

Como resultado de todas estas intervencións, a descrición do conxunto conventual nos anos trinta era a seguinte:

Estaba constituído por un conxunto rectangular cun pequeno patio pechado no seu centro –o claustro– onde converxían tódalas dependencias conventuais. Ao norte alzábase a igrexa, dedicada ao culto público. No presbiterio atopábase a sancristía –ao carón do Evanxeo– e o comulgatorio –ao carón da Epístola–. A fachada do edificio fronteiriza a Chan do Conde estaba formada, de Norte a Sur, pola igrexa, unha sección do convento dedicada aos locutorios superior e inferior, a continuación un pequeno ángulo onde estaban a portería e as dependencias da porteira e mandadeira, e finalmente o corpo principal con celas para relixiosas no piso principal e locais de diversos servizos nos baixos. Perpendicularmente a esta ala do edificio, e dando fronte á Cruzada, había outro sector destinado tamén a celas monacais. O fondo do patio estaba pechado por outra ala do mosteiro que comezaba por unha edificación detrás da igrexa onde estaba a roupería e o noviciado. A continuación viñan dúas cociñas –unha nos baixos con fornos para facer pan, con fonte de auga corrente, e outra no alto para servizo da comunidade–, o refectorio e por último, no extremo e como prolongación do

³⁶ Arquivo do mosteiro da Transfiguración do Noso Señor de Trasmañó. Caixa 1o, legaxo 31, expediente 6: *Crónica del Monasterio de La Guardia*, Páx.1.

³⁷ VILLA ÁLVAREZ, J.M.; *Op. cit.* Páx.478-490.

*edificio, unha porción do convento sen restaurar por falta de medios económicos. Máis alá do edificio había unha extensa horta amurallada para o cultivo de legumes e hortalizas, e expansión da comunidade*³⁸.

A finais do ano 1946 tivo lugar un feito transcendental para a historia deste convento: o papa Pío XII iniciaba a reforma dos mosteiros femininos de clausura, unha actuación de pouco máis dunha década e que recibía o nome de *visita apostólica*. A razón desta medida era a escasa prosperidade que caracterizaba aos conventos de monxas, que languidecían material e espiritualmente. A Santa Sé decidiu poñer remedio a esta lamentable situación encomendando a visita aos cenobios femininos a unha serie de abades –en España o encargado foi o abade do mosteiro de Montserrat– para que acometesen a súa reforma. Produciuse así unha renovación humana, litúrxica e monástica que cambiaría substancialmente a vida e imaxe das comunidades femininas.

Para as monxas beneditinas de A Guarda comezou daquela unha época de esplendor chea de cambios. No ámbito relixioso restaurouse a *Lectio Divina* e alixeiráronse as observancias; e na vida comunitaria produciuse un cambio esencial coa incorporación do traballo como forma de vida³⁹. En canto ao edificio conventual, durante a visita apostólica só se fixeron obras menores: reformouse a galería sur do patio interior –un corredoiro de madeira moi deteriorado que seguía a continuación da parte alta da portería– e reconstruíuse o refectorio que xa ameazaba ruína⁴⁰.

Foi a comezos do ano 1960 (o42) cando se afrontou o último e máis importante mandato da visita apostólica para garantir o futuro económico da comunidade: a creación dun colexio de párvulos e primeira ensinanza. Estando de acordo a comunidade coa proposta, o 13 de febreiro o abade de Montserrat concedía o permiso para fundar o *Colexio do Salvador*, o cal ocuparía toda a parte baixa da ala oeste do convento onde había unha bodega e seis celas. Para habilitar ditas estancias veu dende Barcelona o Padre José María Gassó, que redactou os planos que dividirían aquel espazo en catro aulas. As obras duraron seis meses, e a principios de outubro púidose dar comezo ao curso escolar (o43)⁴¹.

o42. O convento cara ao ano 1960.
O ala leste –dereita– formada pola roupería e noviciado –detrás da igrexa–, no centro a cociña e o refectorio, e no extremo un vello caserón que se usaba como almacén e cuadras.

o43. Porta de entrada á zona do colexio a finais dos anos setenta.

³⁸ DOMÍNGUEZ FONTELA, J.; Op. cit. *Presente*. Capítulo XIII. A Guarda 1936.

³⁹ A partires deste momento, as comunidades relixiosas femininas de España dedicáronse a tarefas produtivas para o seu propio sustento: cría de polos, fabricación de doces, artesanía, traballos téxtiles, ensinanza, etc... *E cada vez habilitábanse máis hospedaría modernas abertas a toda clase de persoas que desexasen recollerse algúns días para buscar a Deus e así mesmas, soas ou en pequenos grupos.*

GARCÍA COLOMBÁS, M.B.; Op. cit. Páx.866-872.

⁴⁰ Arquivo do mosteiro da Transfiguración do Noso Señor de Trasmañó. Caixa 1o, legaxo 31, expediente 6: *Crónica del Monasterio de La Guardia*, Páx.1.

VILLA ÁLVAREZ, J.M.; Op. cit. Páx.478-49o.

⁴¹ Arquivo do mosteiro da Transfiguración do Noso Señor de Trasmañó. Caixa 1o, legaxo 31, expediente 6: *Crónica del Monasterio de La Guardia*, Páx.2-3.

VILLA ÁLVAREZ, J.M.; Op. cit. Páx.478-49o.

A partir deste momento produciuse no convento un auténtico período de esplendor, tanto material como espiritual. Certamente, o colexio e a fabricación de xerseis de lá deron lugar a unha época de gran bonanza económica no cenobio. Proba disto foi que se acometeu a maior reforma da historia do edificio.

Paralelamente á implantación do colexio, iniciouse a remodelación da parte alta onde había doce celas en malas condicións, aproveitando para instalar nelas luz eléctrica e auga corrente, así como un cuarto de baño. Tras rematar estas obras na ala oeste, reconstruíuse o extremo sur da ala leste, que estaba en ruínas dende que as monxas foran exiliadas. O resultado foi un novo inmoble de dúas plantas. No andar superior fíxose unha sala de labor, *moi recollida e cunha vista cara ao mar que invitaba á contemplación*, así como unha cela, unha ducha e tres servizos con auga corrente. Na parte baixa fíxose o refectorio, a cociña e un forno para doces. Para esta última actuación, tívose que desfacer o antigo forno así como unhas escaleiras que baixaban da cociña vella a unha fonte de auga corrente que tamén quedou pechada no mesmo lugar⁴².

No ano 1966 as monxas adaptaron a igrexa ás novas directrices do Concilio Vaticano II (o44). As obras iniciáronse no mes de setembro baixo a dirección, unha vez máis, do Padre José María Gassó. A novidade máis importante foi a ampliación da igrexa por detrás do altar co obxectivo de situar alí o coro das monxas. Este aumento realizouse a costa do edificio onde estaba o noviciado na súa parte alta e a roupería na baixa. O coro vello —o antigo coro alto—, situado no outro extremo da igrexa, foi desmantelado xa que agora quedaba moi lonxe e durante a misa apenas se escoitaba ao sacerdote; e para comulgar había que baixar e camiñar por un pasadizo ata un pequeno comulgatorio acaroadado no lado dereito do altar maior, con reixa e fiestra que daba cara ao mesmo altar. En canto ao mobiliario, quedaron só os dous retablos de estilo barroco, dedicados a San Bieito e á Virxe do Carme. Finalmente, o 18 de outubro de 1967 tivo lugar unha misa solemne de inauguración do novo templo⁴³.

No verán do ano seguinte, acometéronse novas obras coa fin de reformar e ampliar a ala leste, dende o noviciado ata a sala de labor. Na parte alta faríase unha ampliación do noviciado, que tralo aumento da igrexa quedárase pequeno, así como novas celas. No primeiro piso, onde estaba a antiga cociña, fíxose a sala capitular; e no lugar do refectorio, unha sala para colocar as máquinas de punto. Finalmente uníronse as tres edificacións nunha soa aliñándose por riba cunha planta máis (o45)⁴⁴.

o44. Adaptacións da igrexa ao Concilio Vaticano II. Presbiterio e altar maior coa nova reixa pechando o coro, e nave principal cun novo coro —levantado pola parroquia despois do ano 1984—.

o45. O ala leste do convento no 1969, coas súas tres antigas partes fusionadas.

⁴² Arquivo do mosteiro da Transfiguración do Noso Señor de Trasmañó. Caixa 1o, legaxo 31, expediente 6: *Crónica del Monasterio de La Guardia*, Páx.4.

⁴³ Estas obras na igrexa sacaron á luz os restos do fundador Álvaro Ozores de Sotomayor e da abadesa Dolores Ángeles Portela.

VILLA ÁLVAREZ, J.M.; *Op. cit.* Páx.597-611.

⁴⁴ Arquivo do mosteiro da Transfiguración do Noso Señor de Trasmañó. Caixa 1o, legaxo 31, expediente 6: *Crónica del Monasterio de La Guardia*, Páx.1o.

Cinco anos máis tarde, realizáronse obras no hórreo enriba do galiñeiro así como nun almacén do xardín que estaba ao carón do lavadoiro. Tamén se arranxou de novo a ala leste para facer a enfermería na parte alta e na parte baixa unha residencia para os pais das monxas que non tiveran que os coidase na súa vellez. Por último, reformouse o patio: fíxose un estanque con auga corrente e moveuse a escaleira ao centro do mesmo⁴⁵.

O adeus definitivo da comunidade

Cara á década dos setenta, a vila de A Guarda asistía a un crecemento urbanístico bastante descontrolado, facéndose cada vez máis necesario un ordenamento municipal capaz de racionalizalo en prol do progreso da vila. Esa tarefa foi asumida polo industrial guardés Raimundo Lomba González trala súa chegada á alcaldía no ano 1973. A súa gran aposta política foi a planificación urbana de todo o concello, na que a inmensa propiedade das beneditinas en pleno centro da vila era un elemento clave (o46).

E por elo, só un ano despois, fíxolle a proposta ás monxas de trasladarse a outro punto do termo municipal:

*Presentouse acompañado do representante dunha compañía inmobiliaria e con todo un Plan xa pensado, disposto a facernos un mosteiro novo a cambio do actual, alegando como razón que a permanencia da comunidade neste lugar impedía o desenrolo da vila*⁴⁶.

O emprazamento proposto –na parroquia de Salcidos, á marxe do río Miño– non reunía as condicións necesarias para acoller ao novo cenobio, polo que o propio bispo Delicado Baeza desautorizou a proposta do alcalde.

En maio de 1976 a corporación municipal presentou o *Plan Xeral de Ordenación Urbana de A Guarda*. No proxecto aparecía o trazado dunha arteria que rodeaba practicamente todo o convento, cuns grandes aparcadoiros en ambas marxes (o47). Dentro deste recinto quedaba o cenobio totalmente cercado, destinando o resto do terreo da horta a parque de xogos e garderías infantís. E a pesar das alegacións presentadas contra o PXOU tanto polas monxas como polos veciños –un total de cincuenta e unha– este foi aprobado definitivamente o 18 de outubro, sendo presentado ante a Xunta de Urbanismo Provincial de Pontevedra o 13 de xaneiro de 1977 para a súa aprobación final. Tras dúas negativas por parte deste organismo, e coas modificacións e cambios esixidos –pero sen exposición pública–, a aprobación do Plan Xeral de A Guarda foi publicada no *Boletín Oficial de Pontevedra* o día 16 de decembro de 1978.

o46. Cara ao 1975, cada vez máis edificacións invadían a intimidade do convento, apoiándose incluso na propia muralla.

o47. Plano do PXOU aprobado pola Comisión Provincial de Urbanismo no 1978. Detalle da zona do convento.

⁴⁵ VILLA ÁLVAREZ, J.M.; *Op. cit.* Páx.597-611.

⁴⁶ VILLA ÁLVAREZ, J.M.; *Op. cit.* Páx.611-619.

Pero a comezos do ano seguinte, presentáronse en Madrid varios recursos de alzada ante o Ministro de Obras Públicas e Urbanismo solicitando a revogación da resolución da Comisión Provincial de Urbanismo polas irregularidades cometidas para a aprobación do Plan Xeral. A sentenza do Ministerio tivo lugar o 1o de xullo de 1981, e nela estimábase que se cometera unha infracción de procedemento no trámite de aprobación definitiva do Plan e por elo debía tramitarse de novo.

Pero durante todo o tempo no que o Plan Xeral era recorrido por vía administrativa –primeiro no ámbito municipal, logo no provincial e finalmente no nacional–; o Concello permitía a construción de todo tipo de edificios ao redor do convento, de moitas plantas e con fiestras e terrazas con vistas ao interior do cenobio (o48):

As beneditinas encóntranse con que ao seu redor se permitiu a construción sen poñer couto a desmáns urbanísticos, e o sosego que antes tiñan vese turbado a cotío coas olladas e agresións de cidadáns que deberían residir na xungla e non entre seres humanos. Bótanlles latas baleiras, lixos, papeis, etc..., e pola horta cruza un pestilente río negro de augas fecais e infectas, feito este que denunciaron as Madres á sanidade local sen obter nada en concreto. Invadíronlles a muralla, sobre a cal levantaron edificacións ao amparo dos favoritismos e deixadezas de corporacións pouco serias⁴⁷.

Esta circunstancia tan desagradable para as monxas cambiou totalmente o seu desexo de construír un novo cenobio na localidade. Agora a prioridade era afastarse daquel escenario.

Os motivos que determinaron a nosa marcha de A Guarda atenden a que estamos materialmente bloqueadas e ademais non temos intimidade. Incluso cando estamos traballando na horta métese con nós de palabra, tiran frecuentemente obxecto inservibles para a finca (...) como se dun basureiro se tratase. Incluso xa nas nosas mesmas celas (...) perdemos o sosego referido e o silencio necesario, a intimidade, posto que nos controlan dende as moitas casas que se levantaron recentemente ao noso redor⁴⁸.

Despois de ver varios lugares para comezar unha nova vida, o que máis lles gustou ás monxas foi o terreo da casa reitoral da parroquia de San Vicente de Trasmañó, en Redondela, propiedade do bispado. En consecuencia, a abadesa solicitaba formalmente ao bispo a cesión da reitoral e igrexario de Trasmañó para establecer alí o cenobio, ou alomenos que lles dese facilidades para a súa compra ao atoparse sen medios económicos suficientes para tal empresa.

o48. O convento no ano 1983, totalmente rodeado de edificacións.

⁴⁷ Artigo publicado por Ricardo Rodríguez Vicente no *Faro de Vigo* o día 3o de setembro de 1982.

⁴⁸ Fragmento da entrevista realizada á priora da comunidade María Jesús Sotelo Sotelo, e publicada en *La Voz de Galicia* o día 12 de outubro de 1982.

Decidida en novembro de 1979 a súa marcha de A Guarda, as relixiosas aprestáronse a poñer en orde toda a documentación do convento. Tras formalizar a situación do mesmo no Rexistro de Entidades Relixiosas do Ministerio de Xustiza⁴⁹, encargáronlle ao arquitecto José Luis Pereiro Alonso a taxación do conxunto conventual, que máis alá da cuestión económica, supuxo unha detallada descrición da propiedade:

Ala oeste (...). Fachada de cachotería de pedra, con recercados de fiestras, arestas e cornixas de cantería labrada. Cuberta de tella curva. Forxados de formigón. Carpintería de madeira. Pavimentos de pedra, baldosa hidráulica, terrazo e algunhas habitacións con táboa de madeira. Na planta baixa atopábase a recepción, sala de visitas, aulas de colexio e aseos, e na parte alta habitacións da comunidade.

Ala transversal sur (...). A parte baixa estaba construída de cachotería de pedra, e a parte alta de ladrillo oco dobre revestido, con cámaras de aire igualmente de ladrillo. Forxados de formigón. Carpintería de madeira. Pavimentos de terrazo. A planta baixa estaba ocupada por dous apartamentos e a alta por seis habitacións destinadas a enfermería. Ambas plantas estaban atravesadas polo seu correspondente corredor.

Ala leste (...). Edificio formado por tres alturas, sendo o semisoto, planta baixa e parte da primeira planta de cachotería de pedra, con recercados de pedra labrada. Cuberta de tella curva. Forxados de formigón. Carpintería de madeira. Pavimentos de terrazo en case a súa totalidade, con excepción da sala capitular que era de madeira. O semisoto estaba destinado a leñeira, almacén, criadeiro de polos e almacéns. A planta baixa a comedor, oficio, cociña e dependencias para a fabricación de doces. A planta primeira a sala capitular, sala de máquinas de tecer, almacéns para materias primas e cartonaxe, sala de labores, tres servizos e unha cela. E a planta segunda a sala de música, habitacións do noviciado e aseos.

Patios (...). Eran tres: o patio fronte á ala oeste; o patio interior pechado entre os tres edificios e a igrexa –o claustro–; e o patio exterior, aberto cara ao sur entre os tres edificios.

Igrexa (...). Atrio (...). Horta⁵⁰.

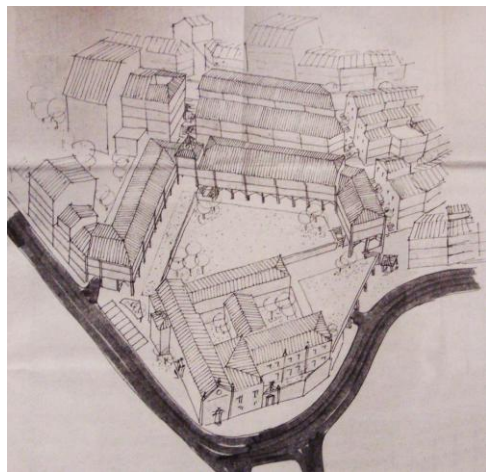
O mesmo día da taxación –o 9 de outubro de 1981– a abadesa solicitou formalmente ao bispo licenza para vender o convento, excepto a igrexa que quedaría a disposición da parroquia para facilitar unha mellor atención aos fieis da zona. E sendo

⁴⁹ Segundo a permuta realizada había case un século –4 de xaneiro de 1882– que o convento beneditino seguía sendo *propiedade do Estado*.

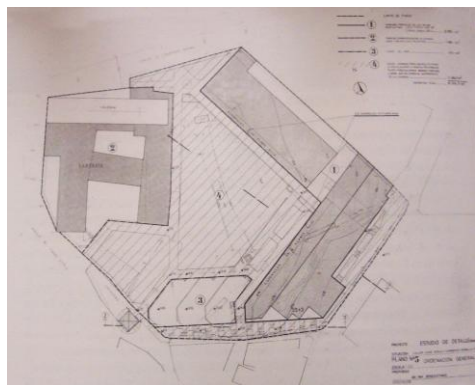
⁵⁰ VILLA ÁLVAREZ, J.M.; *Op. cit.* Páx.622-649.

necesaria a intervención da Santa Sé tanto para a venda do cenobio como para a construción do outro, suplicáballe que lle dera o seu consentimento e apoio tamén para o seu traslado ao que se proxectaba construír en Trasmañó.

Obtidos os permisos, o 25 de marzo de 1982 asinouse a acta de segregación e cesión dunha parcela en Trasmañó. A intención era construír un gran mosteiro destinado a unha comunidade de trinta monxas⁵¹. O problema era que custaba cento vinte millóns de pesetas, e o convento de A Guarda apenas fora valorado en sesenta. Así pois, as monxas desestimaron a venda simple por resultar insuficiente para os seus intereses e encargáronlle de novo ao arquitecto Pereiro Alonso un estudo de detalle coa fin de mellorar aspectos do Plan Xeral do concello co obxectivo de adaptalo á realidade existente mediante unha tramitación rápida.

o49. Perspectiva do estudo de detalle. Pereiro Alonso, 1982.

o50. Esquema do estudo de detalle reformado. Pereiro Alonso, 1983.

O estudo de detalle propoñía catro actuacións principais (o49):

1. Construción na antiga horta do convento dous corpos de edificacións: un conformando a praza pública do convento e outro na parte superior sobre a aliñación da rúa de La Cal (...).
2. Lograr uns espazos públicos ou prazas de gran utilidade para a poboación (...).
3. Mellora da rede peonil (...).
4. Creación dun aparcadoiro público soterráneo baixo parte das prazas públicas, cunha previsible capacidade de 104 prazas⁵².

Pero a Comisión Provincial de Patrimonio Artístico, Arqueolóxico e Histórico –dependente da recentemente creada Xunta de Galicia– emitiu un informe desfavorable condicionado á supresión do aparcamento soterráneo e, sobre todo, á eliminación do edificio en primeira liña do proxecto por estar moi preto do convento.

O novo estudo de detalle (o50) tiña xa unha nova ordenación xeral da propiedade beneditina en catro parcelas, das que dúas debían ser cedidas gratuitamente ao concello para centro de saúde unha e para viais, praza pública e zonas verdes a outra. E a pesar de que a corporación municipal non aprobou este estudo ata o 28 de setembro de 1983, as obras de acondicionamento da horta conventual xa comezaran tres meses antes. E dado que as monxas necesitaban diñeiro urxentemente, decidiron iniciar paralelamente a primeira fase de urbanización dunha das parcelas, consistente nun edificio de dezaseis vivendas⁵³.

En canto á parcela composta polo edificio conventual, ao resultar moi difícil a venda do convento coma un todo, as monxas procederon á súa división horizontal para vendelo por partes a través do axente inmobiliario Elías Posada.

⁵¹ José Luis Pereiro Alonso redactou os planos do novo cenobio, sendo executados pola empresa *José Malvar Construcciones S.A.* O 25 de xaneiro de 1983, ás cinco da tarde, tivo lugar o acto solemne da colocación da primeira pedra da nova edificación. A cerimonia foi presidida polo bispo José Cerviño.

⁵² Arquivo do mosteiro da Transfiguración do Noso Señor de Trasmañó. Caixa 13, legaxo 40, expediente 2: *Estudio de Detalle*; e legaxo 37, expediente 3, documento 6.

⁵³ Arquivo do mosteiro da Transfiguración do Noso Señor de Trasmañó. Caixa 14, legaxo 42, expediente 1, documentos 4 e 13.

*A adjudicación dos locais tivo lugar o 12 de febreiro de 1984, sendo os compradores Alejandro González Deza (28%), e os seus fillos Francisco Antonio González Durán (28%), Alejandro González Durán (19%) e Bernardo González Durán (12%); pero tamén Concepción Vicente Sobrino (4%) e Celia e Asunción Alonso Martínez (4% cada unha)*⁵⁴.

Tres partes, tres usos

As últimas monxas beneditinas saíron de A Guarda o 3 de marzo de 1984, culminándose así a marcha a Trasmañó. Atrás deixarían un complexo proceso de división horizontal no que as negociacións durarían dous anos, tendo lugar a compravenda definitiva o día 1o de febreiro de 1986⁵⁵.

Finalmente, e tras varias compras e permutas, os irmáns González Durán concentraron tódolos locais e déronlles as seguintes finalidades: Francisco Antonio creou o *Hotel Convento de San Benito*; Bernado, o *Restaurante Os Remos*; e Alejandro, o *Piano Bar Benedictus*.

A intervención destinada a converter parte do convento nun hotel dividiuse en dúas actuacións: a primeira centrouse na ala leste (o51), na que se concentraron a maioría das habitacións (o52); e a segunda localizouse na ala oeste para a creación das zonas nobres (o53) e o resto das habitacións.

Con esta finalidade, en abril de 1988 Francisco Antonio e a súa muller Antonia Baz Gómez contrataron ao arquitecto Jesús Javier Fradua Romero para a redacción do proxecto de reforma de dúas plantas de habitacións de parte do convento para a súa conversión en hotel dunha estrela.

A solución proposta, tanto en distribución –que cumpre as necesidades propostas– como en adecuación á zona de localización desenrolouse tendo en conta o conxunto no que se atopa situada.

A realidade dunha edificación existente, moi deficiente, tanto en distribucións como en sistemas estruturais, obrigou a unha nova proposta tanto en distribución interior como en fachada.

Por outra banda, o cambio de distribución interior ven imposto polo cambio de uso.

o51. Vista do ala leste do convento correspondente ás primeiras habitacións.

o52. Vista dunha das habitacións do ala leste.

o53. Vista dunha das zonas nobres do hotel: o salón social.

⁵⁴ VILLA ÁLVAREZ, J.M.; *Op. cit.* Páx.611-615.

⁵⁵ VILLA ÁLVAREZ, J.M.; *Op. cit.* Páx.616-619.

No conxunto adoptouse unha continuidade harmónica, mantendo as constantes da edificación local, adaptando a edificación ao uso proposto, creando nunha unidade de conxunto que (...) se incorpora ao total existente, mellorándollo tanto estrutural como esteticamente⁵⁶.

Como dicíamos, a solución proposta foi a utilización das dúas plantas superiores da ala leste en habitacións; o resto do hotel realizaríase na ala oeste. En consecuencia, redactouse un novo proxecto para continuar coa intervención. En xullo do ano seguinte, Fradua Romero asinaba o proxecto *de adaptación e reforma de edificación existente (...) para zonas nobres e parte de habitacións (o54) de hotel dunha estrela*. Nel explicábase a razón pola que as obras comezaran polas habitacións e non polas zonas comúns:

O convento, foi adquirido por un grupo familiar que pretende instalar un conxunto de servizo dotacional –sendo o concello deficitario neste concepto– composto de hotel e restaurante –este último xa en funcionamento–.

O conxunto ten zonas de uso común que polo seu carácter de indivisas non se poden independizar do mesmo (...), así existen dúas salas comunicadas entre si, que non se utilizan no proxecto por non pertencer unicamente á propiedade que encarga o mesmo. Tamén o patio ao que dá a parte posterior deste proxecto atópase no mesmo caso [o55], ao ser de utilización común ás propiedades que a el poidan ter acceso⁵⁷.

En canto aos criterios de intervención no edificio, considerouse como *norma principal* o mantemento da edificación existente en canto á súa fisionomía externa, así como no referente ao número e situación das súas divisións horizontais. Así quedaba descrito na memoria do proxecto:

Neste sentido mantéñense totalmente no seu estado actual, coa única modificación de rexuntado na cachotería, recercado das dúas fiestras que dan ao patio de entrada, así como a apertura do oco ao seu nivel primitivo, novo enfusado daquelas zonas que o estaban primitivamente e substitución da carpintería de oco da fiestra que, estando en moi mal estado, non é acorde coas actuais técnicas (...). A cuberta realízase de novo (...). En conxunto pódese afirmar que a fachada quedará restituída aos seus condicionantes preexistentes, unha vez solucionados os problemas que o paso do tempo ocasionara nela (...).

o54. Vista dunha das habitacións do ala oeste.

o55. Vista do patio interior, de titularidade indivisa.

⁵⁶ FRADUA ROMERO, J.J.; "Anteproyecto de reforma de dos plantas de habitaciones para hotel de una estrella", documento consultado no arquivo municipal de A Guarda, coa signatura 131o/o1. A Guarda 1988.

⁵⁷ FRADUA ROMERO, J.J.; "Proyecto básico y de ejecución de adaptación y reforma de edificación existente (parte antiguo convento Benedictinas) para zonas nobles y parte de habitaciones de hotel de una estrella"; documento consultado no arquivo municipal de A Guarda, coa signatura 131o/o2. A Guarda 1989.

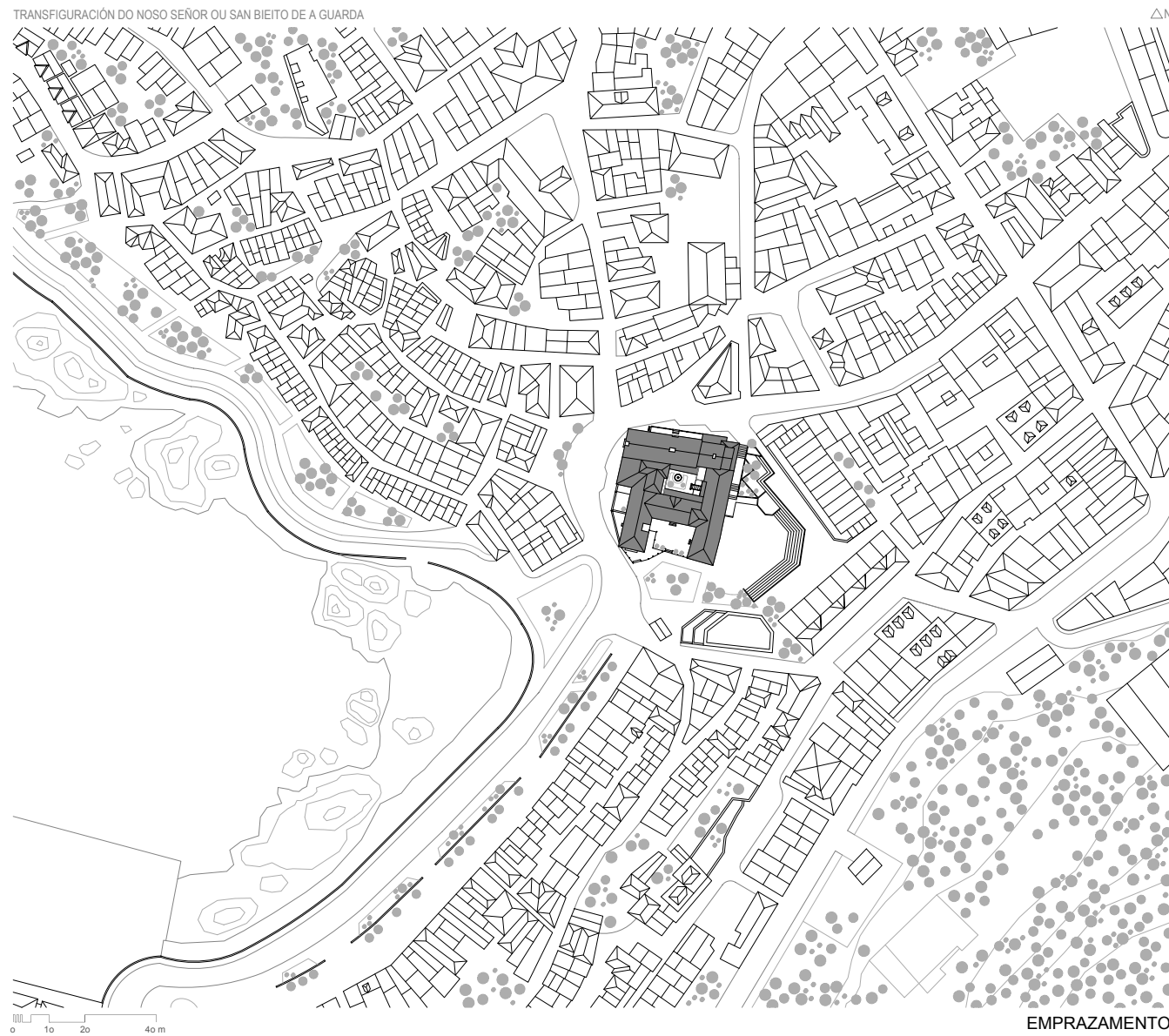
As modificacións introducidas sobre o estado actual, refírense basicamente ás divisións interiores tanto horizontais como verticais, manténdose aqueles muros interiores existentes na súa totalidade, tratándollos soamente en canto ao seu aspecto interior, unhas veces mellorándollos –caso de recercado de ocos que non o estaban–, outras veces tratando soamente o seu aspecto en canto ao novo rexuntado ou novo enfusado. En planta baixa profundizouse o solo dunha sala con obxecto de conseguir unha altura libre acorde co seu uso.

Baseándose nesta idea do máximo mantemento de aqueles elementos básicos da edificación existente, tratouse de adecuar os espazos ás necesidades que propón a súa nova utilización⁵⁸.

Finalmente, en maio do 1990, o matrimonio propietario –baixo o nome empresarial de *Hotelera Guardesa S.L.*– obtivo a licenza de apertura para o hotel.

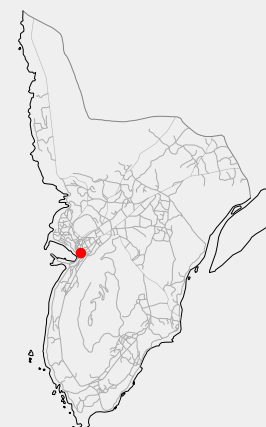
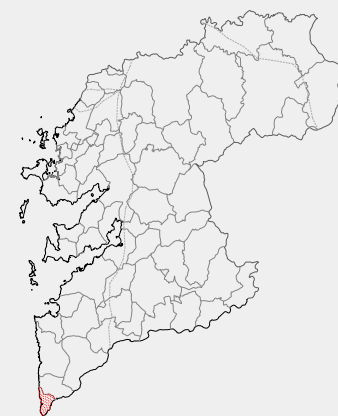
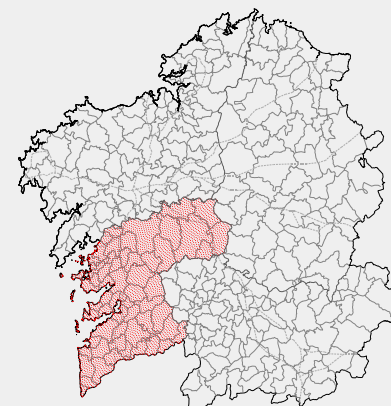
⁵⁸ FRADUA ROMERO, J.J.; Op. cit., coa signatura 1310/o2. A Guarda 1989.

TRANSFIGURACIÓN DO NOSO SEÑOR OU SAN BIEITO DE A GUARDA

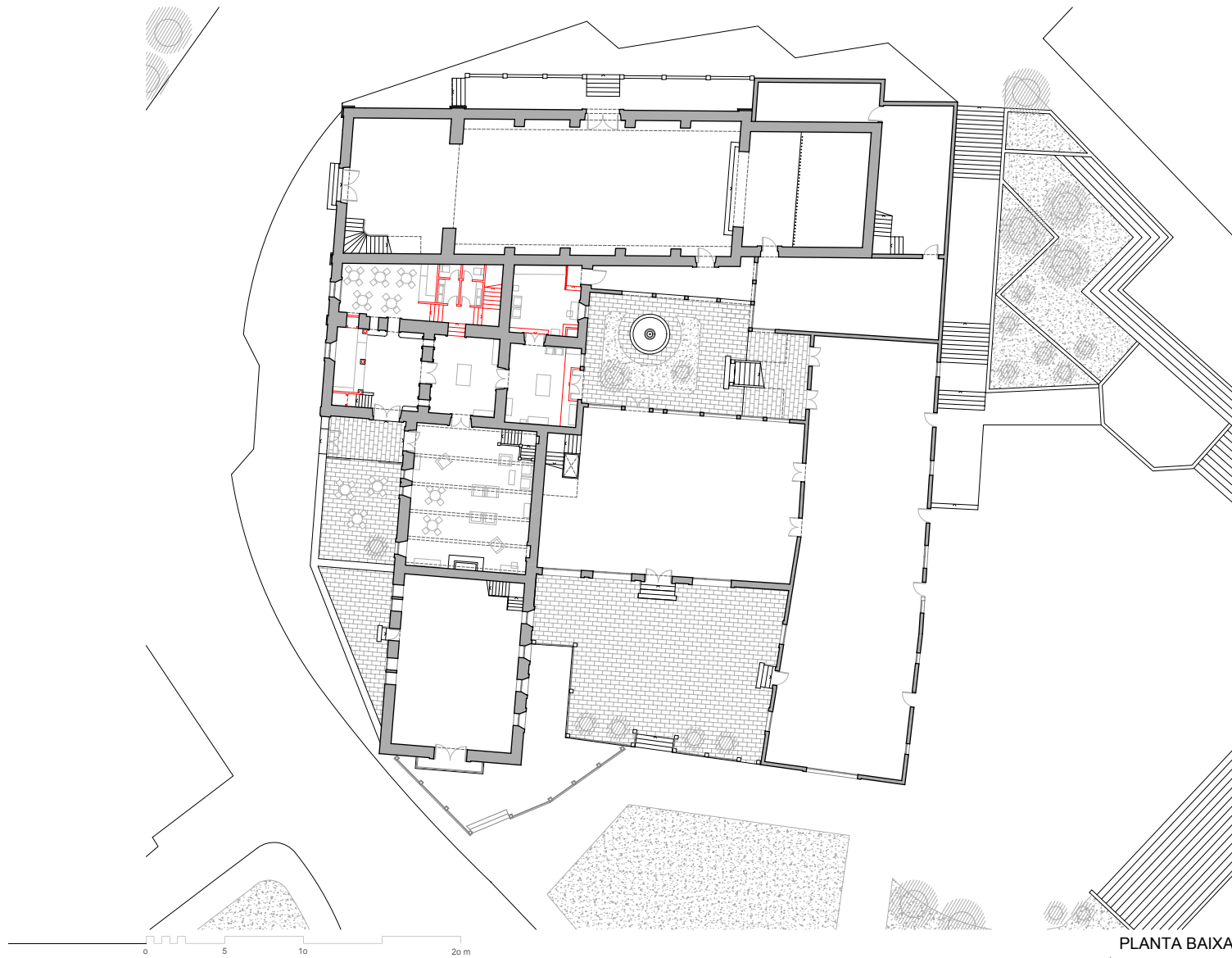
EMPRAZAMENTO
JESÚS JAVIER FRADUA ROMERO

PLANIMETRÍAS ELABORADAS POLA AUTORA A PARTIR DOS DATOS FACILITADOS POLO CONCELLO DE A GUARDA E POLA COMUNIDADE DO CONVENTO DA TRANSFIGURACIÓN DO NOSO SEÑOR DE TRASMAÑO.

TRANSFIGURACIÓN DO NOSO SEÑOR OU SAN BIEITO DE A GUARDA

△N

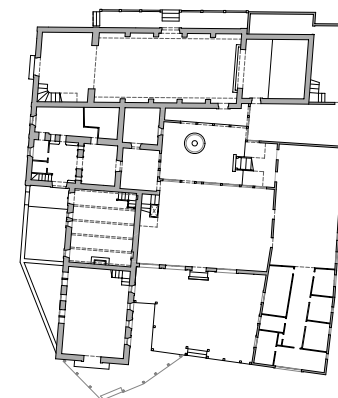

PLANTA BAIXA

JESÚS JAVIER FRADUA ROMERO

ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

ANTES DA INTERVENCIÓN (ABRIL 1988)

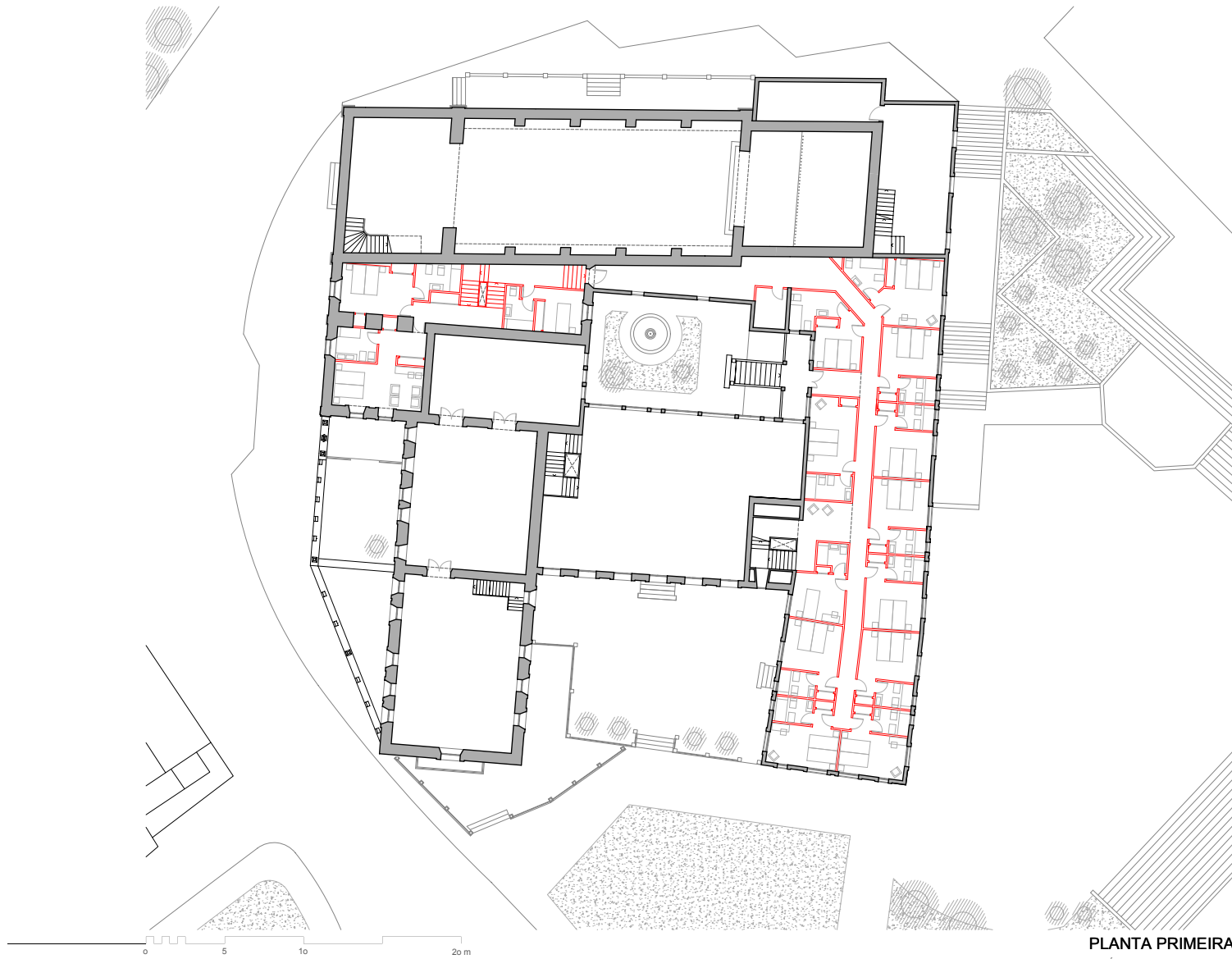

PLANIMETRÍAS ELABORADAS POLA AUTORA A PARTIR DOS DATOS FACILITADOS POLO CONCELLO DE A GUARDA E POLA COMUNIDADE DO CONVENTO DA TRANSFIGURACIÓN DO NOSO SEÑOR DE TRASMAÑO.

CONSERVACIÓN RESTAURACIÓN REHABILITACIÓN CONSTRUCCIÓN

TRANSFIGURACIÓN DO NOSO SEÑOR OU SAN BIEITO DE A GUARDA

△N

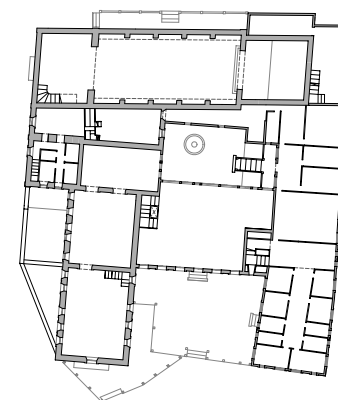

PLANTA PRIMEIRA
JESÚS JAVIER FRADUA ROMERO

PLANIMETRÍAS ELABORADAS POLA AUTORA A PARTIR DOS DATOS FACILITADOS POLO CONCELLO DE A GUARDA E POLA COMUNIDADE DO CONVENTO DA TRANSFIGURACIÓN DO NOSO SEÑOR DE TRASMAÑO.

ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

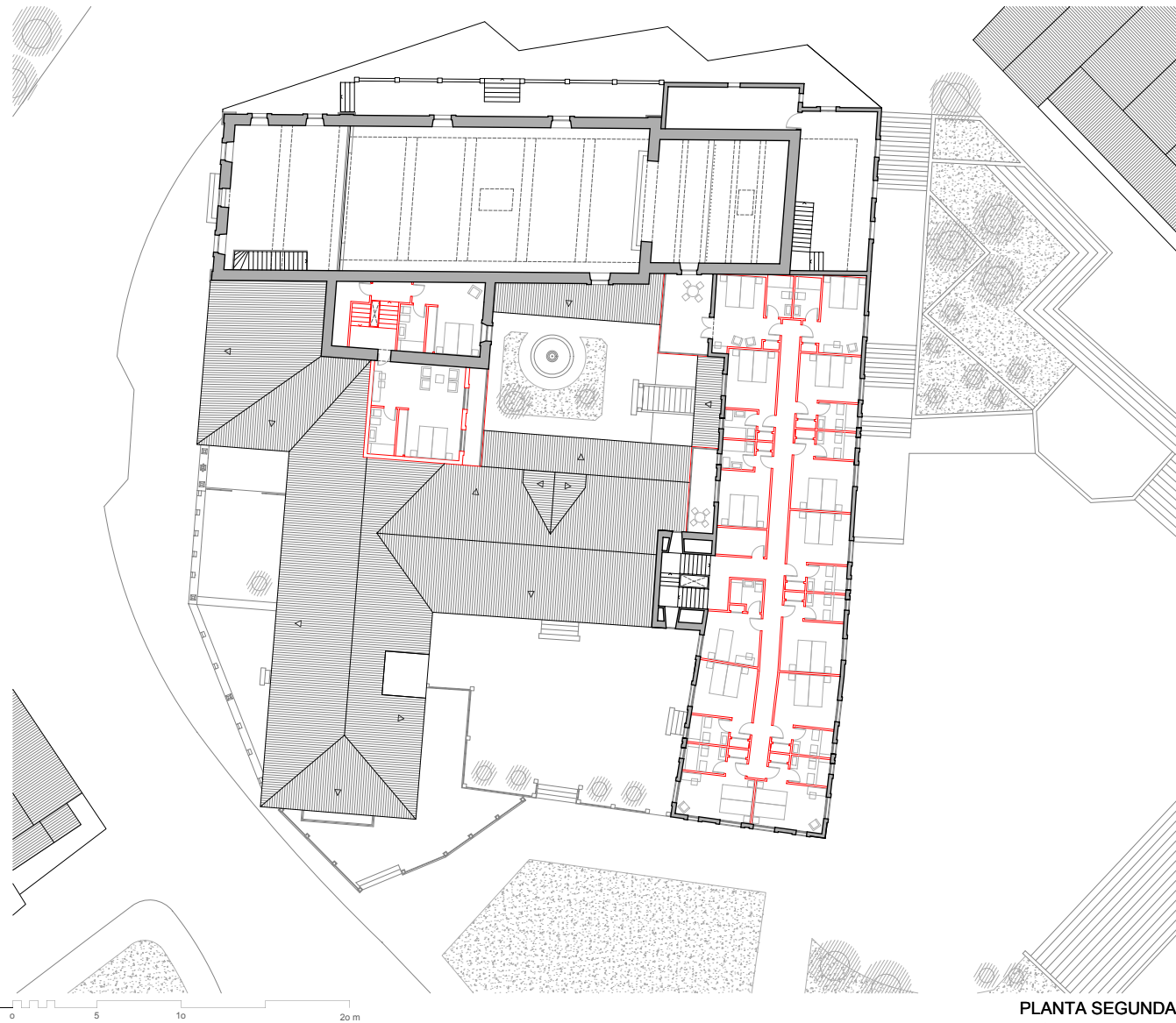

ANTES DA INTERVENCIÓN (ABRIL 1988)

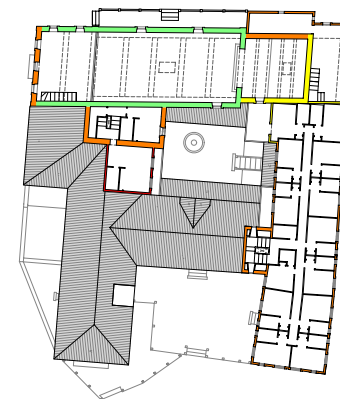
CONSERVACIÓN RESTAURACIÓN REHABILITACIÓN CONSTRUCCIÓN

TRANSFIGURACIÓN DO NOSO SEÑOR OU SAN BIEITO DE A GUARDA

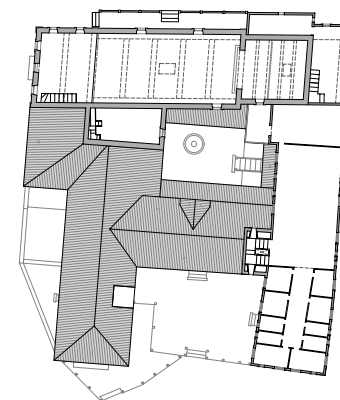

PLANTA SEGUNDA
JESÚS JAVIER FRADUA ROMERO

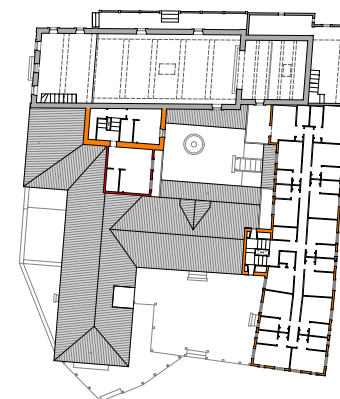
PLANIMETRÍAS ELABORADAS POLA AUTORA A PARTIR DOS DATOS FACILITADOS POLO CONCELLO DE A GUARDA E POLA COMUNIDADE DO CONVENTO DA TRANSFIGURACIÓN DO NOSO SEÑOR DE TRASMAÑO.

ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

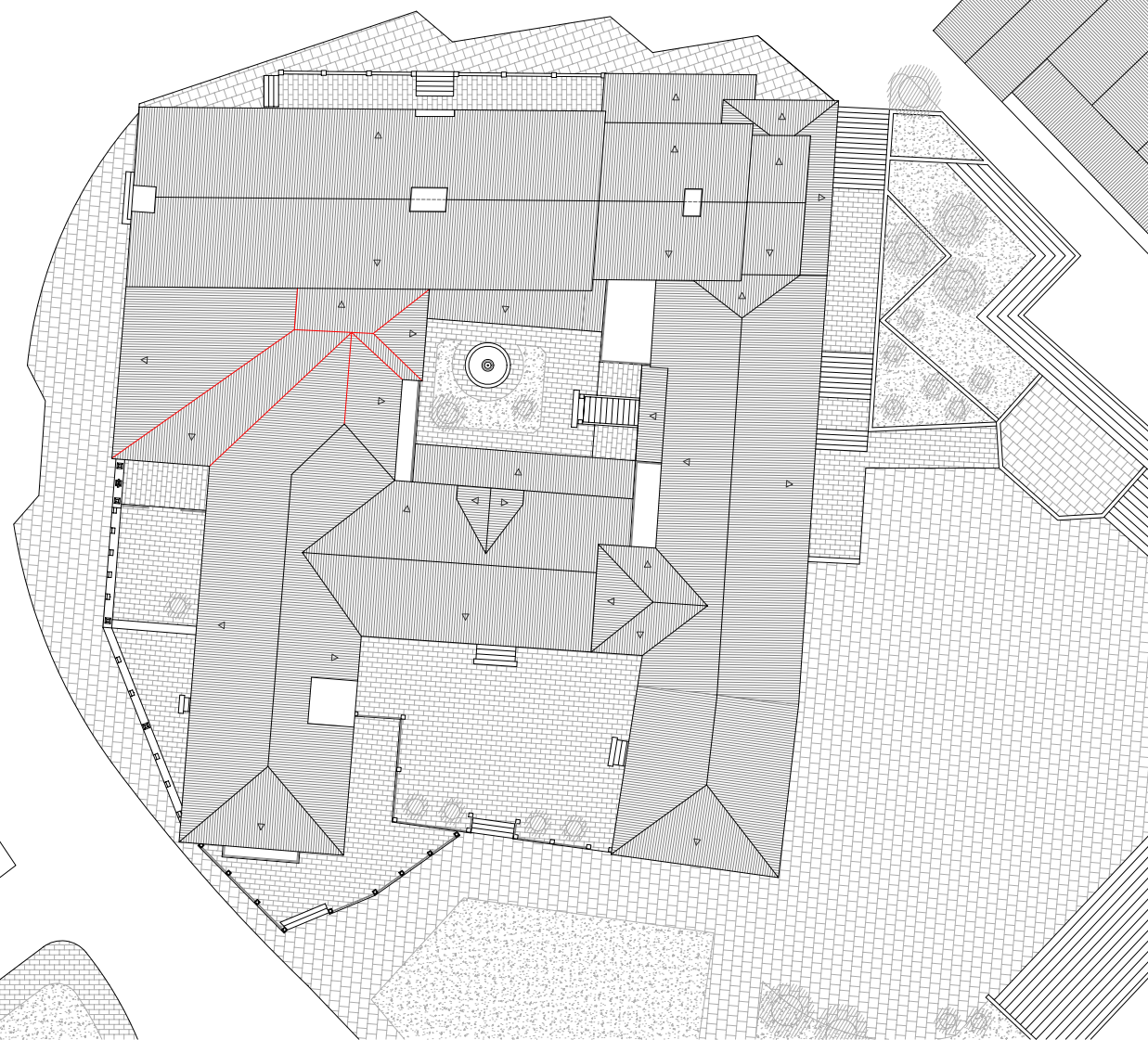

ANTES DA INTERVENCIÓN (ABRIL 1988)

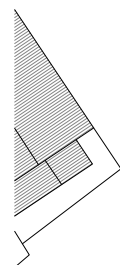

CONSERVACIÓN RESTAURACIÓN REHABILITACIÓN CONSTRUCCIÓN

TRANSFIGURACIÓN DO NOSO SEÑOR OU SAN BIEITO DE A GUARDA

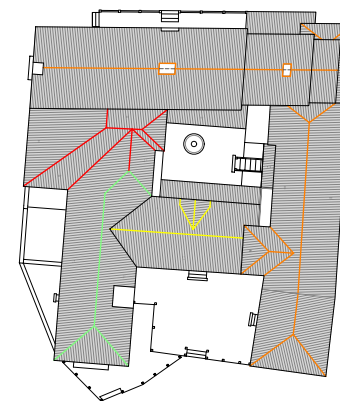
△N

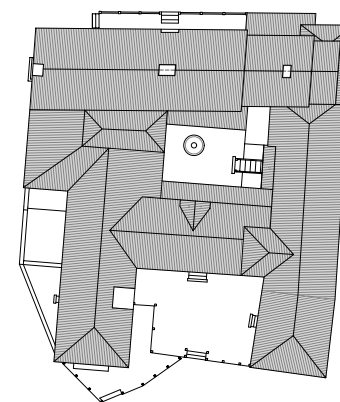
0 5 10 20 m

CUBERTAS
JESÚS JAVIER FRADUA ROMERO

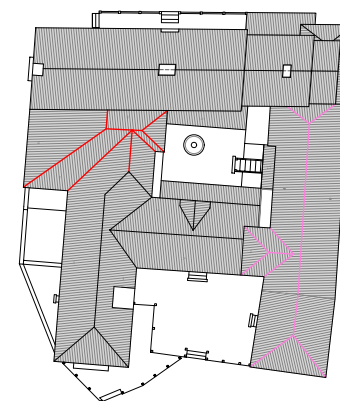
PLANIMETRÍAS ELABORADAS POLA AUTORA A PARTIR DOS DATOS FACILITADOS POLO CONCELLO DE A GUARDA E POLA COMUNIDADE DO CONVENTO DA TRANSFIGURACIÓN DO NOSO SEÑOR DE TRASMAÑO.

ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

ANTES DA INTERVENCIÓN (ABRIL 1988)

CONSERVACIÓN RESTAURACIÓN REHABILITACIÓN CONSTRUCCIÓN

0 5 10 20 m

ALZADO NORTE
ALZADO OESTE
JESÚS JAVIER FRADUA ROMERO

ALZADOS ANTES DA INTERVENCIÓN
(ABRIL 1988)

TRANSFIGURACIÓN DO NOSO SEÑOR OU SAN BIEITO DE A GUARDA

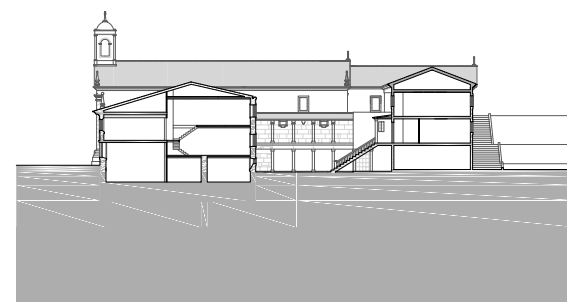
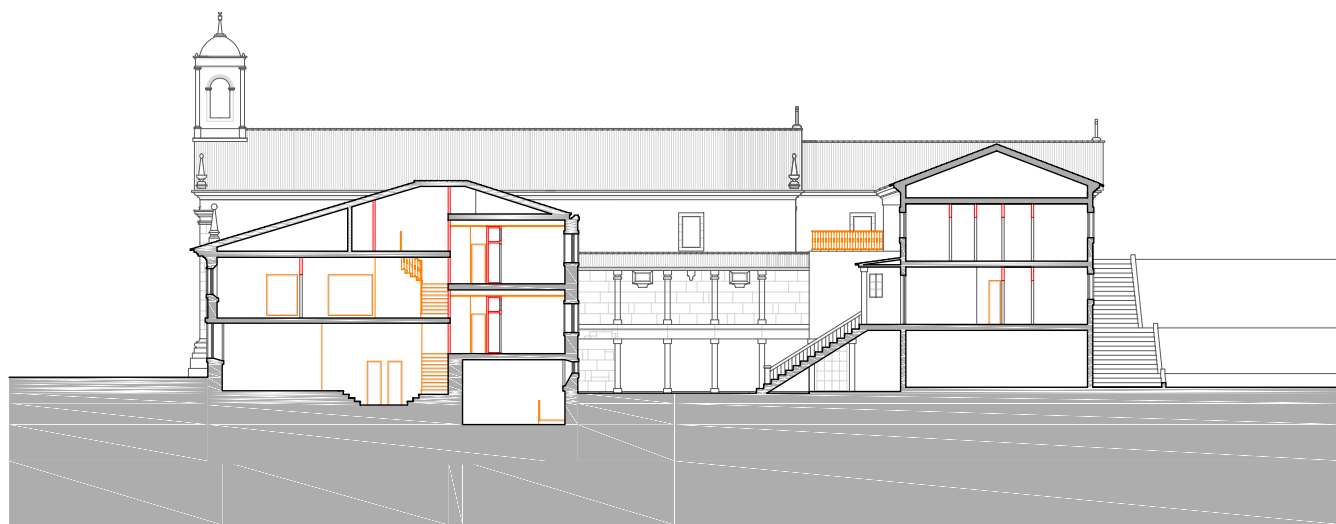
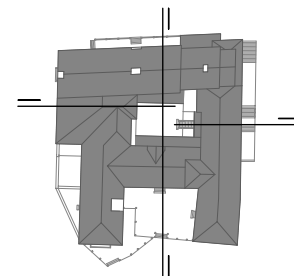

0 5 10 20 m

ALZADO SUR
ALZADO LESTE
JESÚS JAVIER FRADUA ROMERO

ALZADOS ANTES DA INTERVENCIÓN
(ABRIL 1988)

0 5 10 20 m

SECCIÓN LONXITUDINAL
SECCIÓN TRANSVERSAL
JESÚS JAVIER FRADUA ROMERO

ALZADOS ANTES DA INTERVENCIÓN
(ABRIL 1988)

Análise: aplicación dos parámetros

Na actualidade, San Bieito de A Guarda é o resultado do progreso.

Cando nos anos setenta do pasado século o crecemento urbanístico da vila daba a entender que un convento en pleno centro urbano non tiña cabida, apenas dez anos máis tarde ese legado arquitectónico presentábase como un importante reclamo turístico.

A clave radicou no cambio de función: tres usos –contidos– diferentes aínda que relacionados entre si –hotel, restaurante e piano bar– nun mesmo inmobile –contedor– que intenta conservar a súa unidade primixenia.

AUTENTICIDADE. HERDANZA ARQUITECTÓNICA

Trala intervención no convento beneditino para a súa conversión en establecemento hoteleiro, a autenticidade do mesmo conservouse na medida en que o arquitecto perseguíu o mantemento da edificación existente en canto á súa fisionomía externa:

Os condicionantes existentes exteriores de altura, volume e de deseño mantéñense na súa totalidade⁵⁹.

Baseándose nesta idea do máximo mantemento de aqueles elementos básicos do inmobile existente, tratouse de adecuar os espazos ás necesidades que propoñían a súa nova utilización. Pero mentres os exteriores eran conservados ao máximo, os interiores foron creados *ex novo* en función das esixencias do novo programa. Aproveitando os ocos existentes, as distintas estancias foron repartidas como resultado dunha intervención que se cadra pecou de *fachadista*.

Sen embargo, deste xeito logrouse garantir a autenticidade exterior do inmobile como conxunto, estando só ameazada pola impacto visual dos carteis-anuncio e toldos –sobre todo na parte do restaurante– que desvirtúan en certa medida a realidade do legado arquitectónico (o56).

o56. Distintas vistas exteriores do antigo convento.

⁵⁹ FRADUA ROMERO, J.J.; Op. cit., coa signatura 131o/o2. A Guarda 1989.

IDENTIDADE. ESTRUCTURA FORMAL

O convento beneditino de A Guarda se cadra nunca chegou a ser un reclamo turístico como tal da vila; mentres que agora, coa súa nova función, é o primeiro establecemento hoteleiro do lugar⁶⁰. Este feito demostra que o novo uso do inmobile permitiu a conservación da súa identidade como monumento, se ben nun segundo plano.

O carácter histórico complementa á función hoteleira, enriquecélla e serve de polo de atracción para os posibles clientes.

Todo o confort dun hotel do século XXI nun entorno do século XVII.

Este mosteiro sorprende pola beleza e encanto das súas estancias. O monumental recibidor principal, dá paso ao resto de estancias decoradas con mobles dos séculos XVII e XVIII e que albergan unha importante colección de tallas relixiosas dos séculos XV ao XVIII. Especial mención merece a biblioteca, formada por libros e manuscritos dos séculos XVI ao XVIII. E o belo claustro interior alberga un pequeno museo de azulexos hispanoárabes dos séculos XIV ao XVI⁶¹.

o57. Conxunto de escritorio do século XIX nunha das habitacións do ala oeste.

o58. Antigos elementos e mobles son expostos nas zonas comúns do hotel.

En todo momento a historia está presente, consciente de ser un poderoso elemento publicitario do negocio –ao fin e ao cabo– hoteleiro. Así as súas estancias convertéronse en recreacións históricas que transportan aos usuarios a outra época (o57), e as pegadas do pasado son tratadas como simples anécdotas para enriquecer a decoración do establecemento (o58).

ACCIÓN OPERATIVA. INTERVIR NO PATRIMONIO

Durante a intervención para o cambio de uso, o criterio que máis imperou foi o mantemento máximo da edificación existente en canto á súa fisionomía externa.

A solución proposta buscou un estado estético adecuado ao conxunto no que se localiza o edificio, manténdose dentro das características autóctonas, aplicando solucións técnicas actuais máis adecuadas á actualidade, tratando de conseguir que o resultado final sexa o máis axustado ás necesidades (...) da situación na que se atopa⁶².

⁶⁰ Instituto Galego de Estatística. Datos do período 2001-2012.

⁶¹ Texto extraído do tríptico promocional do Hotel Convento de San Benito.

⁶² FRADUA ROMERO, J.J.; Op. cit., coa signatura 1310/o1. A Guarda 1988.

A actuación intentaba devolver ao conxunto conventual unha *falsa* unidade que nunca tivera. En consecuencia, as obras realizadas para o novo uso apenas se distinguen do existente: se ben as técnicas construtivas empregadas eran as actuais, os acabados buscaron unha simbiose histórica que pode chegar a mostrar ao resultado como un *falso arquitectónico*.

*O tratamento proposto asegura que o edificio terá as mesmas características do existente, manténdose así un dos conxuntos histórico-artísticos máis interesantes do municipio*⁶³.

PROGRAMA. NECESIDADES DA FUNCIÓN

Case tres anos despois de aprobarse a Lei 16/1985 do Patrimonio Histórico Español redactouse o primeiro anteproxecto para o cambio de uso do convento.

De acordo co artigo vinte da mesma, toda intervención debería conter *os criterios relativos á conservación de fachadas e cubertas* do inmovible no que se actúe. Tal feito lévanos a entender mellor a solución adoptada polo arquitecto, na que lembremos que a súa prioridade era o mantemento dos condicionantes exteriores existentes –altura, volume e deseño– na súa totalidade.

Por outra banda, o novo programa –sen esquecer tamén o cumprimento do Real Decreto 1634/1985 sobre establecementos hoteleiros– adaptouse á edificación existente con relativo respecto: calquera cambio era xustificado polo cambio de uso ou polo deficiente estado do elemento modificado. Sen embargo, érase consciente da carencia de prazas hoteleiras no municipio:

*(...) polo que calquera aumento das mesmas considérase moi interesante, sobre todo se se ten en conta a súa localización no mesmo centro do casco urbano*⁶⁴.

Ao fin e ao cabo, un negocio debe ser rendible.

⁶³ FRADUA ROMERO, J.J.; Op. cit., coa signatura 131o/o2. A Guarda 1989.

⁶⁴ FRADUA ROMERO, J.J.; Op. cit., coa signatura 131o/o2. A Guarda 1989.

SANTA MARÍA DE ACIVEIRO

Localización	Forcarei (Pontevedra) 42°37'03.03"N - 08°18'06.03"O
Protección	Ben de Interese Cultural. Declarado Monumento por disposición do Real Decreto 1198 do 03/06/1931 e publicado no GAC do 04/06/1931. Delimitación da contorna de protección do mosteiro de Aciveiro polo Decreto 22/2000, do 28 de xaneiro (DOG, 09/02/2000).
Titular	Hotusa SL (+ Asociación Amigos do Mosteiro de Aciveiro –usufruto–)
Uso anterior á rehabilitación	Sen uso / Mosteiro cisterciense
Proxecto	1: <i>Proxecto de restauración do Mosteiro de Santa María de Aciveiro.</i> 2: <i>Proxecto de terminación da restauración para a hospedaría do Mosteiro de Santa María de Aciveiro.</i>
Promotor	Xunta de Galicia + Consellería de Cultura, Comunicación Social e Turismo + Dirección Xeral do Patrimonio Cultural.
Arquitectos	1: Rodríguez Abilleira + Ferro Pichel / 2: Luis Collarte Rodríguez
Data redacción	1: Xullo 1995 / 2: Xullo 2002
Novo uso	Hospedaría de San Gonzalo das Penas / Hotel Monumento Mosteiro de Aciveiro
Número de prazas	53 (24 habitacións: 15 dobres, 5 triplas e 4 suites)
Estado da rehabilitación	Finalizado e en uso (Novembro 2004)

O mosteiro cisterciense de Santa María de Aciveiro sitúase entre as serras de Penas e do Candán, no corazón da comarca pontevedresa de Tabeirós - Terra de Montes.

Fundado simbolicamente por doce apóstolos vidos de Claraval o 4 de febreiro do 1135 baixo a regra de San Bieito, a igrexa foi consagrada arredor do 1170, segundo unhas inscricións situadas no seu lado sur. Este templo fundacional é o testemuño mellor conservado da súa época fundacional, sendo un dos exemplos máis representativos da arquitectura románico-cluniacense de Galicia.

As fábricas monacais desenvolvéronse no lado meridional da igrexa, segundo o esquema clásico do Císter, pero cunha sorprendente forma irregular, máis notable se cabe no claustro. Destacaba polas grandes dimensións dos seus outros dous patios, rodeados no seu día das diversas dependencias. A sinxela fachada principal presenta unha gran portada descentrada, posiblemente de mediados do século XVIII, composta dun gran arco de medio punto con balcón superior que daba acceso á portería. Da primitiva fábrica románica do mosteiro non apareceron a penas restos, sobrevivindo unicamente elementos do século XVI en diante, cando os antigos dormitorios comunitarios de monxes e conversos foron substituídos por celas individuais, con modificacións e ampliacións importantes como as acaecidas tralo gran incendio do ano 1649.

En canto ao Claustro das Procesións –comezado a finais do século XVI e rematado a mediados do XVIII– está pegado ao lado sur da igrexa, segundo a disposición tradicional. En torno a el dispoñíanse as escaleiras, os dormitorios, a sala de lectura, a cociña, o refectorio e as cortes de cabalos. Ao leste do claustro encóntrase a antiga sala capitular, sobre a que se situaban a biblioteca e o arquivo. Un terceiro patio, polo que atravesaba unha canle de auga que chegaba ata a cociña do mosteiro, sitúase ao sur do claustro.

O paso das tropas francesas supuxo o inicio da decadencia de Santa María de Aciveiro. E trala desamortización de Mendizábal sufriu a incautación de tódolos seus bens e a disolución definitiva da súa comunidade, quedando os seus membros adscritos á parroquia.

Coa declaración de Monumento Nacional en xuño de 1931 comezou unha loita pola supervivencia. As obras de conservación e consolidación das fábricas proxectadas e reclamadas por Alejandro Ferrant foron relativamente materializadas dez anos máis tarde por Menéndez Pidal e Pons Sorolla. Logo desta intervención, as actuacións no mosteiro concibíronse como un proceso gradual en dúas etapas: a primeira centrada no templo propiamente dito, e a segunda tiña como obxectivo a procura dunha concepción orixinal medieval do conxunto.

A comezos dos anos noventa asinouse un acordo entre a Diocese de Santiago e a Asociación *Amigos do Mosteiro de Aciveiro*, polo cal a primeira lle cedía o usufruto gratuito á segunda sobre o mosteiro durante un período inicial de trinta anos. Por unha banda, a Asociación –de acordo co presente convenio– encargaba a redacción do proxecto da Escola - Taller a Ferro Pichel. Pola outra, a Dirección Xeral de Patrimonio contrataba a Rodríguez Abilleira para a elaboración dun proxecto piloto para a rehabilitación integral do mosteiro, no que se buscaba a elaboración dun proxecto de futuro, tanto para o propio edificio monacal, como para o espazo físico e histórico onde se insertaba.

Finalmente, no ano 1998, co monumento totalmente consolidado e cun orzamento axeitado que permitise a posibilidade de afrontar obras de certa envergadura, decidíuselle dar un uso especificamente turístico ao cenobio. Este aloxamento dispoñía de dez cuartos dobres e de dependencias de cafetería-restaurante, cociña e almacén para poder ofertar –no seu caso– os servizos de comida. Asemade, como complemento das instalacións da hospedaría, prevíanse estancias de uso múltiple nas salas do antigo colexio de teoloxía.

Concluídas as obras, a Asociación *Amigos do Mosteiro de Aciveiro* convocou un concurso público para a concesión da explotación do establecemento por un período de quince anos. O adxudicatario da concesión optou por non considerar a apertura do establecemento como hospedaría de turismo rural, senón como hospedaría coa consideración de hotel - monumento, denominándoa *Hospedaría de San Gonzalo das Penas*.

Fundación do mosteiro

O mosteiro de Santa María de Aciveiro ten –segundo o *Tumbo Grande*– como data exacta da súa fundación o día 4 de febreiro de 1135. Esta data pode lerse na inscrición (o59) que se atopa na parede sur da igrexa, dando ao claustro baixo. Di así:

*Na Era 1173¹ o 4 de Febreiro fundouse este [mosteiro]. Primeiramente viñeron a este nobre lugar doce irmáns.
[Na actualidade] ten cento seis monxes baixo a regra de San Bieito².*

Unha segunda inscrición (o60) no mesmo paramento sur³ lémbraunos outra importante efeméride para este cenobio:

*Na Era de 12o8 dos idus de setembro cando foi levantada esta casa en honor do Señor e dos seus Santos homes,
que eriximos pola nosa devoción, nosoutros os relixiosos e o Abade, co fin de orar á Nai de Deus Virxe María
... [sendo Abade ou Mestre] Pedro Martínez.*

Por unha banda, semella que os primitivos monxes fundadores do mosteiro eran beneditinos. Pola outra, deducimos que, ata a data, a comunidade someteuse en 117o á Observancia do Císter⁴. Sen embargo, de acordo coa cronoloxía baseada no estudo das *Colecciones Diplomáticas* dos cenobios cistercienses galegos, Santa María de Aciveiro non se incorporaría ao Císter ata o ano 1225⁵.

¹ Entre as *eras* e os *anos* hai unha diferenza de 38 anos, por iso o ano de 1135 coincide coa era de 1173.

² RODRÍGUEZ FRAIZ supuxo que chegaron de Claraval pedidos a San Bernardo polo rei Afonso VII, gran protector da Orde nestas terras. Sen embargo, tanto PERALTA como TORRES BALBÁS defenderon que procedían dalgún mosteiro beneditino ou cluniacense, e que se instalaron en Aciveiro co fin de rexerse pola regra de San Bieito.

³ As inscricións atópanse hoxe movidas e fóra de sitio con respecto á súa situación primitiva: a comezos do século XVII puxéronse os contrafortes en toda a igrexa porque esta ameazaba ruína e o segundo pilar encubriu algunhas letras. Isto mesmo fíxoo constar o autor do *Tumbo Grande*: *Advirtase que como o pilar se fixo nestes tempos de novo [1617] ten collido un pouco da Era*. Outro cambio na súa situación foi por mor da realización –no 1911– das obras de consolidación do templo nos muros sur que presentaban perigo de derrube. Así, con ocasión das obras, o párroco Jesús Couceiro Brea escribiulle a Casto Sampedro e Folgar, *promotor* das obras, dicíndolle que as inscricións que hoxe se ven foron movidas. *A primeira quedou á mesma altura que estaba. A segunda colocouse dúas ringleiras de pedra de canteiría máis alta que antes por causas de solidez da obra*.

Por outra banda, segundo Balsa de la Vega, as dúas inscricións serían en realidade unha soa; sendo gravadas na mesma data de 117o.

Fonte: Documentos manuscritos consultados no Museo Provincial de Pontevedra.

⁴ A primeira referencia rigorosamente histórica, aparte das inscricións pétreas xa consideradas, data do ano 1154. A comezos de xaneiro dese ano o Arcebispo de Compostela partiu cara Roma coa fin de ser consagrado por Anastasio IV. O papa, con data do 8 de abril, despachou en Letrán a Bula *In Eminentí*, a través da cal confirmaba tódalas prerrogativas da Igrexa de Santiago, entre as que se atopaba a xurisdición de tódolos mosteiros entón existentes na Diocese e demais terras pertencentes á mitra, entre os que se incluía Santa María de Aciveiro.

RODRÍGUEZ FRAIZ, A.; *O mosteiro de Aciveiro. Terra de Montes*; Deputación Provincial de Pontevedra, Servizo de Publicacións. Pontevedra 2005. Páx.36-48.

⁵ VALLE PÉREZ, J.C.; *La arquitectura cisterciense en Galicia*. Fundación Pedro Barrié de la Maza. A Coruña 1982. Páx.62-73.

o59. Detalle da inscrición fundacional do mosteiro, sita na parede do templo que dá ao claustro das procesións.

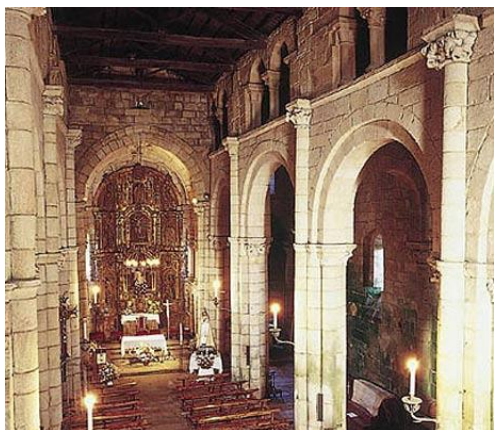
o60. Inscrición memorial no exterior da ábsida da capela de San Bieito.

Do programa inicial das obras⁶ –supoñemos que daquela en pleno desenrolo–, só chegou ata nós o templo fundacional. De planta basilical con tres naves de cinco tramos rematadas por tres ábsidas que constitúen a súa cabeceira (o61), é un dos exemplos máis representativos da arquitectura románico-cluniacense de Galicia

Nos muros que separan as súas naves, sobre os arcos formeiros, por riba da falsa cuberta que cando alí estivemos tiña, ofrece esta igrexa uns arcos semicirculares sobre columniñas xemelgas, exentas, a maneira de falso triforium [o62], que indubidablemente daban a uns sobrados ou pisos, a maneira de naves altas, como os teñen tamén as interesantes igrexas de Santa Mariña de Augas Santas e de Xunqueira de Ambía, únicas en Galicia que ofrecen esta curiosa particularidade⁷.

o61. Detalle das diferentes fiestras da ábsida central da igrexa de Aciveiro a mediados do século XX.

o62. Interior da igrexa onde se observa o falso triforio.

En canto ao mosteiro primitivo, só se conservan algúns restos de muros interiores de cachotería e diversos fragmentos –arcos, portas– inseridos nos paramentos actuais.

En torno ao ano 1430, San Gonzalo das Penas foi designado para o cargo de abade⁸. A súa etapa abacial foi unha das máis significativas da historia do cenobio ao acadar o seu máximo nivel cultural trala fundación do Colexio de Teoloxía Moral, o cal estaba dotado cun estudo de humanidades e un noviciado propio –situado no ala leste do conxunto–. Por outra banda, este abade tamén recuperou en boa medida os beneficios monacais e iniciou un gran plan edificatorio que nunca chegaría a consumarse.

Etapas de reformas e (re)construcións

A finais do século XV, cando a orde do Císter se atopaba en franca decadencia, os encomendeiros comezaron a desaparecer trala promulgación do *Decreto de Supresión das Encomendas* por parte dos Reis Católicos. Foi entón cando tivo lugar un renacemento xeral que abarcaría os seguintes séculos, iniciándose a reedificación da práctica totalidade das fábricas monacais.

⁶ As obras desenvolveríanse a ritmo lento, polo que é lóxico supoñer que os monxes vivían nun comezo en construcións provisionais. De feito, a tradición oral recolle que tiñan por oratorio nun primeiro momento a pequena ermida dedicada a San Bieito, existente nos altos de Candán, na serra veciña.

⁷ DEL CASTILLO LÓPEZ, A.; “Acibeiro. Iglesia parroquial de Santa María, antiguamente monástica”, *Inventario de la Riqueza Monumental y Artística de Galicia*. Fundación Pedro Barrié de la Maza, A Coruña 2008. Páx.108-109.

Non obstante, e dado que o triforio resulta un elemento máis propio do gótico e moitas veces decorativo, e que non aparecen vestixios dos apoios dos posibles sobrados –que ademais estarían interrompidos polos arcos faixóns das naves laterais– podería deducirse que foi un engadido posterior que alixearía polo seu propio deseño decorativo o necesario aumento dos arcos formeiros para apoiar o teitume de madeira, unha vez abandonada a idea de cubrir as naves con bóvedas de canón e medio canón.

⁸ *Figura cume do abadaloxio de Aciveiro, que encheu case medio século coa súa vitalidade de gobernante e logo toda a historia do convento polo recordo, das súas virtudes, chegando a ser nimbado polo pobo coa aureola da súa santidade...*

RODRÍGUEZ FRAIZ, A.; *Op. cit.* Páx.63-87.

Se ben nunca recuperou o esplendor de tempos pasados, Santa María de Aciveiro tampouco foi unha excepción; e as construcións que hoxe coñecemos son froito deste período.

No 15o5 Xullo II decretaba a adscrición do mosteiro á Congregación de Castela, aínda que semella que non se fixo efectiva ata o ano 1519 ou máis tarde, cando perdeu a súa condición abacial –que non recuperou ata o 1761⁹–. Entrou como agregado ao cenobio de Santa María de Palazuelos –Valladolid–; e de acordo coa Santa Sé foi designado –xunto cos mosteiros de Penamaior (Becerreá, Lugo) e Dueñas (Palencia)– para o sostemento do Colexio de San Salvador de Salamanca.

Pouco a pouco iniciouse un proceso de recuperación consistente na mellora da facenda e das condicións de habitabilidade do convento e do colexio, adaptando a casa ás necesidades dos novos tempos.

As obras comezaron na igrexa, seguramente substituíndo a bóveda orixinal da ábsida central pola nervada actual. No ano 1586 iniciouse a fachada da igrexa e dous anos despois contratáronse as primeiras alas do claustro (o63), abandonando xa o plan de San Gonzalo das Penas por excesivo. Tamén se iniciou o pavillón leste coa actual sancristía.

O cambio de século comezou coa realización de diversas obras de consolidación nos muros norte e sur do templo, á vez que eran dotados de contrafortes. No ano 162o, iniciáronse as obras do ala leste do claustro –que durarían trinta anos–, xunto coas do pavillón sur das cabalerías, o refectorio e a cociña. Ao mesmo tempo, comezaríase o pavillón norte do conxunto, que configura o atrio xunto coa igrexa. Cara mediados de século, iniciáronse as obras correspondentes ao ala oeste do conxunto, onde estaban a despensa, a hospedaría e os almacéns. Pero en novembro do 1649 un incendio asolaría a fábrica monacal provocando a perda da biblioteca e do arquivo:

*(...) se queimou a metade desta Santa Casa (...). Queimouse dende a primeira cela da man esquerda, como subimos pola escaleira do recibimento, que sobe ao corredor do Claustro ata abaixo, todo o Refectorio vello que cae sobre a cociña vella baixa de bóveda; e comezou do medio do claustro onde estaba a cociña e apousento do borracho do cociñeiro Blanco...*¹⁰

As obras principais estaban case rematadas a comezos do século XVIII, momento no que se construíron a maioría das dependencias agrícolas exteriores –paneiras, fornos, etc...–, base das actuais.

⁹ FERNÁNDEZ CORTIZO, C.; “Santa María de Acibeiro”, *Monasticón cisterciense gallego*, 2 volumes. Edileisa. León 2000. Páx.161-165.

¹⁰ Padre Tomás de Nieva, no Folio 478 do *Tombo Grande*.

RODRÍGUEZ FRAIZ, A.; *Op.cit.* Páx.94-106.

o63. Claustro das Procesións en maio de 1991.

o64. Feira ao pé do mosteiro coa fachada da igrexa ao fondo, ca. 1919.

o65. Vistas da cociña antes e despois das intervencións efectuadas na década dos noventa.

No ano 1759 construíronse uns novos contrafortes na igrexa e abríronse os ventanais cara ao cemiterio. Tamén se realizou a tribuna e o coro de madeira, precedentes dos actuais, para cuxo apoio se levantaron dous sinxelos arcos no oco dos últimos da nave principal. Por outra banda, rematáronse na súa totalidade os lados sur e oeste do claustro, nos anos 1760 e 1767 respectivamente¹¹. E no 1792 inauguráronse as obras da fachada e da espadana actuais do novo templo, co que remataría de configurarse o atrio de acceso (o64).

Por outra banda, entre os anos 1767 e 1799 Aciveiro acolleu ao Colexio de Teoloxía Moral de Vilanova de Oscos –importante estación xacobeá para os peregrinos que entraban en Galicia por Allande, porta asturiana do Reino de Galicia–.

Nos primeiros anos do século XIX concluíuse a obra monacal, finalizando no 1801 a cociña e ao ano seguinte o refectorio. Polo que é de supoñer que o mosteiro se atopaba en pleno rendemento cando fixeron a súa aparición as tropas napoleónicas.

*Os franceses saquearon e arrasaron Aciveiro por dúas veces. Segundo o Tombo Grande, do incendio provocado polas tropas napoleónicas o 30 de abril, só permaneceron o forno, cortellos, palleiros e o oratorio do padre abade, así como as tres capelas do templo*¹².

Trala expulsión dos franceses no ano 1809, quedaron no convento dez relixiosos que intentaron restaurar o conxunto, aínda que sen medios. Á súa fronte estaba o abade frei Felipe Serrano, un activo organizador da resistencia guerrilleira das Terras de Montes, Deza e Trasdeza, que atendía á chamada do arcebispo Múzquiz y Aldunate. Este relixioso emprendeu unha penosa recuperación do cenobio, comezando pola cerca exterior e as construcións agrícolas. O encargo das obras recaeu no mestre José de Castro Vallejo¹³, quen dirixiu a reconstrución das alas sur e oeste, co refectorio, cociña (o65) e dormitorios para os monxes; e tamén o pavillón norte de acceso, residencia do abade¹⁴.

Así fóronse sostendo os relixiosos ata o ano 1821, cando as Cortes decretaron unha auténtica intervención estatal na vida económica dos mosteiros. Os poucos membros da comunidade dispersáronse por España, ata que, dous anos máis tarde, ao

¹¹ RODRÍGUEZ ABILLEIRA, J.; "Proxecto piloto para a rehabilitación integral do Mosteiro de Aciveiro. Forcarei - Terra de Montes"; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1992/163. Pontevedra 1992.

¹² VAQUERO DÍAZ, M.B.; "Fontes documentais para o estudo do Mosteiro de Santa María de Aciveiro do Arquivo da Catedral de Ourense", *Actas do II Congreso Internacional sobre el Císter en Galicia y Portugal*. Ourense 1999. Páx.951-994.

¹³ Castro Vallejo realizou –dende 1801 a 1830– obras nos mosteiros de Aciveiro, Meira, Melide, Monfero, Penamaior, Sobrado e Vilanova de Oscos entre outros. RODRÍGUEZ FRAIZ, A.; *Op. cit.* Páx.158-169.

¹⁴ Tanto o claustro como o pavillón leste deberon manterse en estado ruinoso, e así os alcanzou a exclausturación de 1835. RODRÍGUEZ ABILLEIRA, J.; *Op. cit.*, coa signatura 1992/163. Pontevedra 1992.

rematar o período liberal, se lles permitiu reagruparse de novo en Aciveiro. Pero trala aprobación da lei desamortizadora de Mendizábal, a incautación de tódolos bens do mosteiro supuxo a disolución definitiva da comunidade, quedando tódolos seus membros adscritos á parroquia.

A partires do 17 de abril de 1840, a xa freguesía de Santa María de Aciveiro comezou a ser rexida por párrocos-reitores que se encargarían das pequenas obras de conservación do mosteiro. Estes ocupaban o pavillón abacial –transformado en vivenda–, ao que se lle engadiu a solaina sur (o66). Destaca de entre todos a figura de Jesús Couceiro Brea, quen trala caída dun raio na espadana do templo en 1900, levou a cabo a restauración da igrexa en 1911¹⁵. Nesta intervención descubriuse o atrio, oculto por un artesoadado de madeira e refíxose o coro alto do templo, así como a escaleira pétrea que sube ao coro e ao campanario.

Na procura da supervivencia

O mosteiro de Santa María de Aciveiro foi declarado Monumento Nacional por Decreto do 3 de xuño de 1931 (o67)¹⁶. No *Catálogo de los monumentos histórico-artísticos* recóllese unha sucinta descrición que a continuación se recolle pola interese do seu último parágrafo:

*Filial de Claraval, fundado en 1135, construíndose en 1170. Planta de tres naves, sen cruceiro, e tres ábsidas; poligonal ou central e semicirculares os laterais. Píares baquetonados. Cubertas de madeira sobre arcos de pedra. A ábsida central con bóveda de crucería, posterior. O seu tipo é menos francés que o dos grandes mosteiros, pois a súa relativa pobreza foi causa do seu maior rexionalismo*¹⁷.

En maio de 1935, o cura ecónomo da igrexa de Aciveiro remitiulle un escrito ao Presidente da Comisión Provincial de Monumentos, Casto Sampedro. En consecuencia, a Comisión delegou nun dos seus membros –Miguel Filgueira Valverde– a inspección do edificio e a redacción dun informe con propostas de intervención. Finalmente, o encargo foi trasladado ao arquitecto Alejandro Ferrant en novembro de 1935, que amosou unha actitude atenta aos novos criterios restauradores e un profundo compromiso coa cultura galega:

o66. Solaina sur en maio de 1991.

o67. Debuxo de Aciveiro, por Castelao.

¹⁵ No centro da nave da Epístola atópase unha placa de mármore conmemorativa desta restauración, que di: *Esta parte restaurouse a expensas do Emmo. Sr. Cardeal Martín de Herrera, Arcebispo desta Arquidiocese. Sendo Párroco da mesma D. Jesús María Couceiro. Ano 1911.*

¹⁶ Gaceta, 4 de xuño de 1931.

¹⁷ DE AZCÁRATE RISTORI, J.M.; *Monumentos españoles. Catálogo de los declarados histórico-artísticos*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Madrid 1953. Páx.472.

O Mosteiro de Aciveiro na montaña da provincia de Pontevedra, (...) está incluído no catálogo de monumentos nacionais, nº 7o5. Este monumento ofrece dúas partes ben definidas: a igrexa románica, e o resto do mosteiro, barroco. A igrexa, construída entre 1135 e 1170 é curiosísimo exemplar de tres naves e tres capelas absidais poligonais, con triforio na nave central e destacado acento local. O mosteiro, que garda pezas moi curiosas como cociña e cadras, sufriu reedificacións moi recentes (...).

En canto á igrexa estimamos que debe ser obxecto de restauración coidadosa, mellor dito, que debe proseguirse a restauración emprendida en 1911 a expensas do Cardeal Martín de Herrera, orientándoa segundo as normas actuais. En cambio nas ruínas do mosteiro debe realizarse un mero labor de conservación dentro do seu pintoresco estado de ruínas; nin a entidade do que se conserva, nin os recursos do Patrimonio Artístico, nin aínda a posibilidade de utilización aconsellan outra cousa (...).

Referíndonos xa á restauración da igrexa estimamos que nela deben de realizarse dúas clases de obras, que clasificamos segundo o criterio de urxencia:

- a) Obras urxentes. De consolidación: Os muros da parte setentrional da igrexa ameazan ruína. Esta ameaza é inminente e afecta a unha das partes máis interesantes da igrexa: porta N, capela absidal correspondente e parte da nave. O tellado está moi deteriorado e dentro das obras a realizar de maneira inmediata debe incluírse tamén a reparación da cuberta.*
- b) Obras de menor urxencia. Non afectan xa á conservación, senón á restauración propiamente dita. Estimamos que deberan realizarse simultaneamente a pesar de que puidesen ser diferidas sen prexuízo para a edificación, por ser de moito menor custe e reportar grandes vantaxes económicas a realización simultánea de ambas obras.*

(...) Tal é o informe do que subscribe como resultado da súa visita ao mosteiro de Aciveiro [o68], delegado por esa Comisión de Monumentos.

Ao suplicar da Comisión que acepte este informe pido tamén que encareza ante a superioridade a urxencia das obras primeiramente sinaladas, obras que, pasado tempo faranse cada vez máis custosas e que chegarían a ser case impracticables –lémbrese o caso de Carboeiro– se sucedese o derrubamento. O feito de estar a igrexa como parroquial aberta ao culto e unha pequena parte do mosteiro ocupada polo párroco aseguran a garda. O ser Aciveiro terra de canteiros, famosa polos seus oficiais de canteiría en toda Galicia asegura unha man de

o68. Detalle do patio do mosteiro de Aciveiro, ca. anos corenta.

*obra barata e eficaz (...). Por último o matiz galego, compostelán e aínda local dentro dos templos cistercienses de Galicia e a bela historia do mosteiro, patente nas súas extraordinarias inscricións románicas, aconsellan que esta obra sexa realizada co maior agarimo. Por último o feito de que unha nova estrada entregase o monumento, antes illadísimo, a unha ruta central do turismo galego é unha razón nova para que a restauración comezada se prosiga*¹⁸.

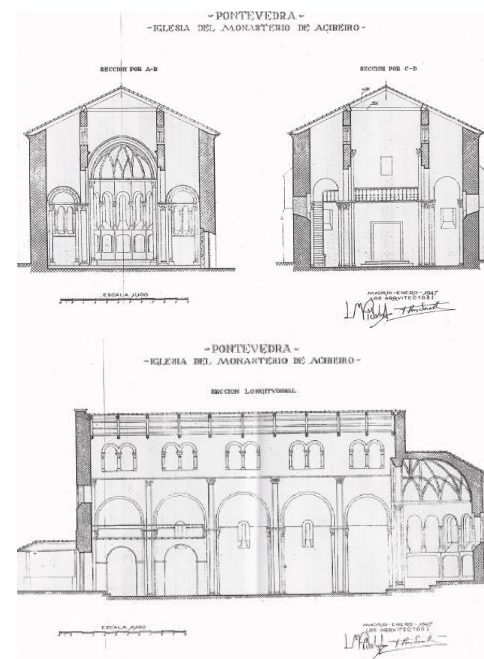
En outubro de 1935, o Subsecretario do Ministerio de Instrución Pública e Belas Artes, deu orde a Alejandro Ferrant de facer unha proposta de obras no mosteiro, quen realizou unha visita no mes de decembro, emitindo o correspondente informe en febreiro de 1936 e solicitando unha inversión de dez mil pesetas, coa fin de emprender obras de conservación e consolidación, dada a existencia de derrubes na nave lateral do lado norte, debidos ao empuxe da bóveda de canón¹⁹.

Ademais, Ferrant, facéndose eco da proposta de Filgueira, propuxo reparar a cuberta, suprimir o falso teito de madeira existente na nave central para descubrir o triforio, eliminar o cal do interior e abrir os ventanais colocando marcos metálicos con vidreiras como fixera noutras igrexas.

A aprobación desta inversión quedou uns meses en suspenso, pola celebración de eleccións e a vitoria do Fronte Popular, sen que a intervención proposta pola Comisión e feita súa polo arquitecto conservador de zona, se levara a cabo antes da sublevación militar.

A finais dos anos corenta, os arquitectos Luis Menéndez Pidal e Francisco Pons Sorolla materializaron un programa de obras similar ao proposto nos anos trinta. O resultado consistiu nunha intervención global centrada tanto na conservación e consolidación dos diferentes elementos que compoñían o templo como na recuperación da súa traza medieval (o69)²⁰.

Logo desta operación, a intervención en Aciveiro concibiuse coma un proceso gradual constituído por dúas etapas. A primeira fase, que comprendeu dende o ano 1959 ata o 1963, centrouse no templo propiamente dito. A zona da cabeceira atopábase en

o69. Seccións transversais e lonxitudinal da igrexa de Aciveiro. Proxecto de Menéndez Pidal e Pons Sorolla, xaneiro de 1947.

¹⁸ ESTEBAN CHAPAPRÍA, J. & GARCÍA CUETOS, M.P.; "Monasterio de Santa María de Aciveiro. Forcarei", *Alejandro Ferrant y la conservación monumental en España (1929-1939): Castilla y León y la primera zona monumental*; Junta de Castilla y León, Consejería de Cultura y Turismo. Valladolid 2007. Páx.447-450.

¹⁹ Biblioteca Valenciana. Archivo Alejandro Ferrant Vázquez. 315. Correspondencia oficial entre a Dirección Xeral de Belas Artes e Ferrant, Madrid a 9 de outubro de 1935; e entre Ferrant e a Dirección Xeral de Belas Artes, Palencia a 20 de febreiro de 1936.

ESTEBAN CHAPAPRÍA, J. & GARCÍA CUETOS, M.P.; Op. cit. Páx.447-450.

²⁰ Memoria do proxecto de 1947: *A primeira medida encamiñase cara á contención do seu conxunto, en cuxa aplicación cobra especial interese a cuberta do espazo central, retirándose o elemento adulterador do alzado interno en aras da esvelteza concibida en orixe..*

CASTRO FERNÁNDEZ, B.M.; "Forcarei. Iglesia del Monasterio de Santa María de Aciveiro", *Francisco Pons - Sorolla y Arnau, Arquitecto - Restaurador: Sus Intervenciones en Galicia (1945-1985)*. Tese Doutoral. Santiago de Compostela 2008. Páx.737-746.

ameaza de ruína presentando deformidades nas ábsidas pola falta de contrarresto; ademais os nervios da bóveda sobre o presbiterio derrubábanse con frecuencia²¹. Finalizada a consolidación das ábsidas e a reconstrución das bóvedas da cabeceira, decidiuse actuar na reposición das cubertas das naves.

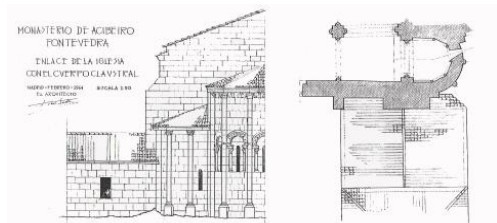
A segunda fase desenvolveuse no ano 1964. Levouse a cabo a depuración da fábrica na cabeceira da igrexa mediante a supresión de elementos acaroados no lado da Epístola *pertencentes ao corpo claustral posterior e que corresponden á zona sobre a Sancristía e parte exterior de muros contiguos a esta* (o7o)²².

Con esta supresión pretendíase volver á concepción orixinaria medieval. Devandita operación implicaba a colocación dunha nova cuberta sobre a ábsida e a sancristía, a construción dun novo muro, a reposición de sillería en puntos descubertos pola supresión dos engadidos, e a recuperación de antigas fiestras da ábsida que foran transformadas no século XVIII ao construír a sancristía.

A comezos dos anos oitenta, leváronse a cabo novas intervencións *restauradoras* no cenobio baixo a dirección de Enrique Barreiro Álvarez e a cargo da Dirección Xeral de Belas Artes²³.

As consecuencias das mesmas quedaban recollidas dez anos despois no Proxecto Piloto para a rehabilitación integral do mosteiro de Aciveiro redactado por Rodríguez Abilleira:

O resultado destas nefastas obras foron as actuais cubertas do templo –deterioradas por completo–, o descubrimento da ábsida meridional, o total desencalado do templo –coa perda dos restos das policromías– e as obras de modificación da solaina do pavillón Norte de acceso –ao que tamén se cubriu e forxou con formigón–²⁴.

o7o. Proxecto de Menéndez Pidal e Pons Sorolla, febreiro de 1964: 1. Plano de enlace da igrexa co corpo claustral. 2. Vista da desmontaxe parcial na zona da sancristía de Aciveiro durante as obras de execución.

²¹ Memoria do proxecto de 1959 e 1960: O desenrolo destes traballos realizouse dende a cara exterior do muro empregando a folla interior de sillería como encofrado do formigón. Á desmontaxe parcial do arco triunfal e bóvedas para a súa consolidación, seguiu a súa reconstrución *con todo rigor arqueolóxico*. O criterio desta tarefa consistiu na reinstalación das pezas *en disposición idéntica á orixinal empregando o material desmontado e facendo novos macizados de formigón*; mentres que as nervaduras, cornixas e dovelas perdidos reconstruíronse *con sillería labrada e aplantillada de labra fina*.

CASTRO FERNÁNDEZ, B.M.; Op. cit. Páx.737-746.

²² Fragmento da memoria do proxecto de 1964.

CASTRO FERNÁNDEZ, B.M.; Op. cit. Páx.737-746.

²³ BARREIRO ÁLVAREZ, E.; "Proyecto reformado adicional para la restauración del monasterio de Aciveiro en Forcarey"; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1985/o7o. Pontevedra 1985.

²⁴ Copia da Escritura de cesión gratuíta do usufruto, outorgada polo Arcebispado de Santiago a favor da Asociación *Amigos do Mosteiro de Aciveiro e Terra de Montes*, expedida a favor de esta Asociación. Notaría de Eulogio Jover Barber, documento número 58, a 16 de marzo de 1991.

Documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1990/oo9. Pontevedra 1991.

Con data do 16 de marzo de 1991 asinouse un acordo entre a Diocese de Santiago e a Asociación Amigos do Mosteiro de Aciveiro polo cal a primeira lle cedía o usufruto gratuito á segunda sobre o cenobio durante un período inicial de trinta anos:

A cesión realízase a fin de que se executen as obras de restauración, acondicionamento e urbanización necesarias para a conservación do conxunto histórico monumental, e instalación e funcionamento dunha Escola Taller e Centros de Cultura, Formación e Investigación (...). Tódalas obras que se realicen no cenobio e anexos obxecto de cesión correrán a conta da sinalada Asociación (...).

Quedan excluídas da presente cesión a Igrexa Abacial e a parte do inmovible situada á dereita da entrada principal, que se acondicionará –con acceso independente– para Casa Reitoral. Resérvase ademais o dereito de uso das dependencias que a Parroquia de Aciveiro necesite para as súas actividades pastorais e, no momento preciso, quedará tamén excluída da presente cesión a parte da nave que dá fronte ao nacente e claustro antigo, para residencia dunha posible Comunidade Relixiosa, a cal, sen prexuízo da súa misión específica, puidera colaborar nas actividades culturais, económicas e sociais, tendentes a promover o desenvolvemento integral da Comarca²⁵.

Por unha banda, a Asociación –de acordo co presente convenio– encargaba a redacción do proxecto da Escola - Taller a Gumersindo Ferro Pichel²⁶. Pola outra, a Dirección Xeral de Patrimonio contrataba a Jaime Rodríguez Abilleira para a elaboración dun Proxecto Piloto para a rehabilitación integral do mosteiro, no que se buscaba a elaboración dun *proxecto de futuro*, tanto para o propio edificio monacal como para o espazo físico e histórico onde se insería:

Diremos que o grado de conservación do conxunto é próximo ao estado de RUÍNA TOTAL [o71]–referímonos ás dependencias monacais propiamente ditas–, entendendo como tal aquel no que xa a intervención restauradora faríase imposible, pola ausencia de datos histórico-estéticos de referencia. Sen embargo, aínda nos atopamos en disposición evidente de deter, e aínda de inverter tal proceso (...).

Dada a polifuncionalidade histórica do conxunto –albergue, hospedaría, colexio, centro relixioso, centro produtivo, centro político-administrativo, centro de cultura, etc...–, é obvio que as posibilidades de uso futuro do mesmo son moi variadas, posto que resulta apto tanto para obxectivos institucionais e administrativos, como

o71. Diferentes vistas do conxunto antes da intervención de finais do 1991.

²⁵ RODRÍGUEZ ABILLEIRA, J.; Op. cit., coa signatura 1992/163. Pontevedra 1992.

²⁶ A Escola - Taller Terra de Montes abriu as súas portas o 2 de xaneiro de 1994. Noticia recollida no *Diario de Pontevedra* da mesma data.

culturais, sociais e aínda produtivos, e incluso permite a harmónica compatibilización en si mesmo de varias destas funcións, así como o desenrolo sucesivo no tempo²⁷.

En consecuencia, o programa de necesidades contemplado foi resumido en correspondencia coas unidades funcionais que articulaban o edificio:

- *Ala Leste: Dependencias para a futura hospedaría; recuperando o uso tradicional destas dependencias. Ao mesmo tempo, prevense dependencias de estudo e documentación nas salas do antigo Colexio de Teoloxía – extremo Sur da Ala Leste, en planta baixa–.*
- *Ala Sur: Dependencias museográficas e de etnografía; englobando a antiga cociña, refectorio e cabaleirizas do Mosteiro, que se enlazan nun percorrido secuencial.*
- *Ala Oeste: Área de recepción e acollida; promoción local e comarcal e usos múltiples.*
- *Claustro Procesional: Espazo de relación entre as diferentes áreas autónomas do edificio; susceptible de albergar diversos usos expositivos no seu interior. Interiormente, recuperar o uso do patio e xardín²⁸.*

Como apartado final ao Estudo Piloto determinouse un programa de actuacións co obxectivo de organizar temporalmente todas as futuras propostas nel contidas (o72) e garantir a necesaria adecuación entre actuacións e investimentos distinguindo catro niveis de actuación –actuacións urxentes, prioritarias, futuras e complementarias– establecidos mediante unha articulación funcional e inversora a través de sucesivas fases de actuación con autonomía de execución.

Un hotel entre os proxectos de futuro

O primeiro dos proxectos de intervención foi redactado polo mesmo arquitecto e executado no ano 1993 a través dunha subvención outorgada pola Secretaría Xeral de Turismo da Xunta de Galicia. Contemplábanse cinco actuacións prioritarias. A primeira era a finalización das obras de rehabilitación e acondicionamento interior da casa reitoral. A segunda era a redefinición do límite do atrio e do patio de acceso, completando o perímetro edificado do conxunto a través dun volume anexo ao ala norte –en forma de alpendre de planta única– que seguía a traza determinada en planta polos muros preexistentes. A terceira era a construción dunha fonte mural de dobre cano aproveitando o propio muro do alpendre

o72. Distintas vistas do mosteiro a comezos dos anos noventa, antes da execución das diversas fases de intervención.

²⁷ RODRÍGUEZ ABILLEIRA, J.; Op. cit., coa signatura 1992/163. Pontevedra 1992.

²⁸ RODRÍGUEZ ABILLEIRA, J.; Op. cit., coa signatura 1992/163. Pontevedra 1992.

proxectado. A cuarta consistía no enlousado da eira de acceso para articular os sucesivos percorridos do conxunto. A quinta e última actuación era a reconstrución do hórreo existente no interior do recinto.

Preténdese, dende a disciplina especificamente arquitectónica, conciliar o proxecto, trazado dende unha visión contemporánea da Arquitectura, co seu entorno específico, determinado pola potencia física, estética e histórica do mosteiro (...), actuando para iso dende a meticulosidade do encaixe tipolóxico e normativo, a sensatez apropiada dos materiais, a calidade dos detalles e a execución dende a austeridade orzamentaria e a contención formal.

Previuse, cunha necesaria visión de futuro, un sistema construtivo que permitirá futuras reutilizacións dos espazo proxectado, posibilitando á vez en todo momento a necesaria reversibilidade das actuacións propostas; con iso preténdese poñer en evidencia que a rendibilidade futura da inversión se atopa totalmente garantida, previndo usos alternativos compatibles coa tipoloxía edificatoria proposta²⁹.

Na práctica, esta intervención supuxo a rehabilitación interior do pórtico de acceso e dos salóns da planta baixa e alta da ala norte de acceso ao cenobio, así como a restauración de urxencia das dependencias da cociña e das cortes dos cabalos.

Dous anos despois Ferro Pichel redactaba en colaboración con Rodríguez Abilleira un segundo proxecto adaptado ás previsións emanadas do *Proxecto Piloto*. A intervención foi financiada pola Dirección Xeral de Patrimonio e acometida pola Escola Taller con sede no mosteiro³⁰. Fundamentalmente contemplaba a rehabilitación e posta en valor da vivenda parroquial e o anexo da ala norte do conxunto, executándose só parcialmente debido á paralización da escola obradoiro.

No ano 1996 e nunha nova etapa de actuación, contemplábanse –de acordo coas previsións do Proxecto Piloto– unha serie de consolidacións estruturais e cubricións, prevíndose tamén un sistema construtivo tal que permitise futuras reutilizacións do espazo proxectado (o73). Tivéronse en conta actuacións básicas que consolidaban a existencia do monumento, aínda que sen determinar un uso específico:

- *Consolidación estrutural da fábrica da á leste do mosteiro, procedendo á eliminación das estruturas obsoletas que ameazan a seguridade e conservación do conxunto.*

²⁹ RODRÍGUEZ ABILLEIRA, J.; "Proxecto de rehabilitación integral do Mosteiro de Acibeiro. Fase I"; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1995/o66. Pontevedra 1995.

³⁰ FERRO PICHEL, G. & RODRÍGUEZ ABILLEIRA, J.; "Proxecto de restauración do Mosteiro de Acibeiro. Fase II. Actuacións na ala sur, ala oeste e claustro"; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1996/o95. Pontevedra 1996.

o73. Detalle do proceso das obras de rehabilitación, ca. 1996.

- *Actuacións arquitectónicas encamiñadas á recuperación da plena entidade espacial da ala leste, completando o seu perímetro edificado coa execución dun novo muro de carga e peche, sobre a trama e alicerces preexistentes do muro interior que se atopa totalmente arruinado.*
- *Cubrición da nave leste.*
- *Execución dunha nova escaleira interior para o servizo e a comunicación vertical dos dous niveis da nave³¹.*

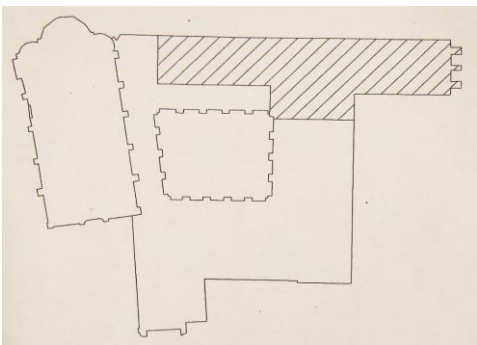
Por fin en 1998, co monumento totalmente consolidado e cun orzamento axeitado que permitise a posibilidade de afrontar obras de certa envergadura, decidíuselle dar un uso especificamente turístico ao cenobio.

A Secretaría Xeral de Turismo da Xunta de Galicia encargaba aos mesmos arquitectos –Ferro Pichel e Rodríguez Abilleira– a creación dunha hospedaría de dez cuartos dobres con dependencias de cafetería-restaurant, cociña e almacén para poder ofertar os servizos de comida. Asemade, como complemento das instalacións do aloxamento, prevíanse estancias de uso múltiple –*salas de lectura, reunión, estudo e documentación*– nas salas do antigo colexio de teoloxía.

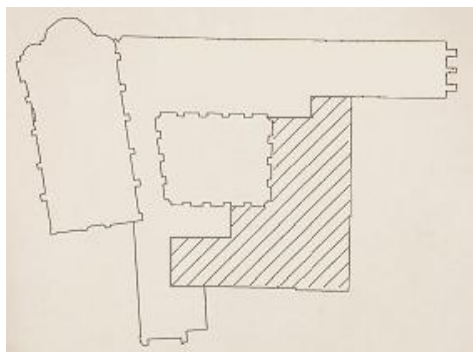
A relación da futura hospedaría co resto do conxunto establécese a través do claustro procesional, o cal mantén e reforza o seu carácter de espazo central de relación entre as diferentes áreas autónomas do conxunto, susceptible de albergar diversos usos, pero mantendo, asemade, a posibilidade de acceso exterior directamente á hospedaría dende o patio de labor.

Contémplase na presente fase de actuación [o74] parte do equipamento e déixase o mobiliario máis específico nas mans do futuro concesionario; queda patente, á súa vez, completar a rehabilitación das alas sur e oeste do recinto monástico [o75], así como as actuacións sobre os espazos exteriores e o claustro central, destinadas, en principio, a instalacións multiusos de carácter cultural, de exposición etnográfica e museográfica e de promoción e información comarcal³².

Concluídas as obras no ano 2000, a Asociación *Amigos do Mosteiro de Aciveiro* convoca un concurso público para a concesión da explotación do establecemento por un período de quince anos no que se establecía un canon mínimo anual. O

o74. Primeira área de actuación para a futura hospedaría.

o75. Segunda fase de actuación para o futuro hotel.

³¹ FERRO PICHEL, G. & RODRÍGUEZ ABILLEIRA, J.; Op. cit., coa signatura 1996/o95. Pontevedra 1996.

³² FERRO PICHEL, G.; "Proyecto básico y de ejecución de restauración del monasterio de Aciveiro. Fase IV"; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1998/148. Pontevedra 1998.

adxudicatario da concesión optou por non considerar a apertura do establecemento como hospedaría de turismo rural, senón como hospedaría coa consideración de hotel - monumento, denominándoa *Hospedaría de San Gonzalo das Penas*.

O establecemento mantívose en funcionamento durante tres anos con certas anomalías, que unidas á capacidade limitada do establecemento e ás malas condicións de explotación e comercialización, propiciaban escasos resultados económicos que non permitían proporcionar a atención e o servizo axeitados á categoría ofertada.

Ante estas circunstancias, a Administración Autonómica considerou unha actuación definitiva na que incluía de novo a intención de recuperar totalmente o cenobio.

Con tal obxectivo foi necesaria unha dobre negociación: conseguir a prolongación do prazo de cesión por parte do arcebispado de Compostela e acadar a aceptación simultánea de novas condicións de concesión por parte da Asociación *Amigos do Mosteiro de Aciveiro*. Concluíuse satisfactoriamente coa sinatura dos dous convenios.

Inmediatamente, a Dirección Xeral de Turismo encargou un novo proxecto de rehabilitación ao arquitecto Luis Collarte Rodríguez coa finalidade de rematar as obras para o futuro establecemento hoteleiro.

Aínda que non totalmente acorde coas previsións do *Proxecto Piloto* en canto ás actuacións arquitectónicas se refire, o proxecto si acataba a filosofía xeral orixinal e os usos previsibles de creación de novos espazos para o turismo nas diversas dependencias³³.

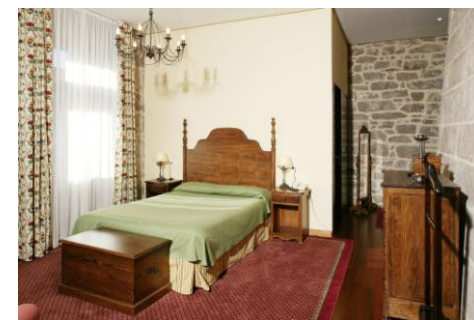
O proxecto redactado modificaba a zona de acceso ao establecemento coa creación dun novo vestíbulo - recepción na mesma planta baixa, onde ademais se localizaban os dous comedores (o76), unha nova cociña dotada de despensa e cámaras frigoríficas, dúas salas de estar, oficio, cuarto de limpeza e aseos xerais.

Conxuntamente, nas antigas cabalerías –nas que nunca se propuxera un uso específico– prevíase a instalación dun centro de interpretación do monumento; e na planta alta aloxaríanse –a maiores dos xa existentes– nove dormitorios con baño (o77).

A maiores, eliminaríanse unha sala de estar e un cuarto antigo co obxecto de proporcionar a unión entre as dúas alas e darlle cabida á escaleira de emerxencia esixida pola normativa.

o76. Antes e despois: vista parcial dun dos salóns, na ala leste.

o77. Un dos dormitorios resultado da segunda fase de intervención no mosteiro para a súa conversión en hotel.

³³ COLLARTE RODRÍGUEZ, L.; "Proyecto básico y de ejecución de terminación de la restauración para la hospedaría del monasterio de Aciveiro"; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2002/266. A Coruña 2002.

Para completar esta actuación Collarte Rodríguez tamén redactou o proxecto para o acondicionamento do patio (o78) e para a rehabilitación das construcións perimetrais do mosteiro, para adecualas aos novos usos³⁴.

Dado o eminente cambio das condicións de explotación respecto ás contratadas co concesionario, facíase imprescindible reconsiderar o contrato de concesión simultaneamente ao desenvolvemento e á execución das obras contempladas no proxecto. Desta forma, despois das sucesivas reunións entre as partes, consumábase un acordo co concesionario mediante o cal este autorizaba a licitar novamente a concesión con novas condicións económicas e novos prazos, comprometéndose a participar nesta e no caso de non resultar adxudicatario percibir, directamente das mans do novo concesionario, a cantidade estimada para cubrir os gastos en obras e investimentos en equipamento durante o período de concesión transcorrido.

A finais do ano 2003 prodúcese a nova licitación por sistema de concurso para a explotación do establecemento e dende a resolución da adxudicación, en xaneiro de 2004, ata o mes de setembro dese mesmo ano, o novo concesionario adecuou a instalación hoteleira ás características que a súa empresa –Hotusa S.L.– creu oportunas para a súa saída ao mercado coa categoría de hotel - monumento de tres estrelas.

o78. Obras de acondicionamento do patio no ano 2003.

o79. Selección de pavimentos da primeira planta para posterior pulido e vernizado mate.

As obras que se propoñen na solicitude que se refire teñen por obxecto acadar unhas mellores condicións nos acabados e no confort do interior do hotel acondicionado no Mosteiro de Aciveiro, e atinxen a: 1. A corrección acústica cun trasdosado (...) sobre os tabiques existentes. 2. A instalación de pechaduras magnéticas nas portas das habitacións e das instalacións. 3. O pulido e novo vernizado mate dos pavimentos da planta primeira [o79]. 4. A instalación de tres portas de vidro no acceso á neveira³⁵.

De xeito paralelo, a empresa turística encargou ao arquitecto Manuel Tella López a redacción da proposta de acondicionamento exterior dos alpendres do patio de acceso. A actuación pretendía unha solución provisional e reversible dos acabados exteriores de parte de devanditos alpendres para mellorar a súa imaxe antes da inauguración do establecemento hoteleiro³⁶.

³⁴ COLLARTE RODRÍGUEZ, L.; "Rehabilitación de construcciones perimetrales y acondicionamiento del patio interior del monasterio de Aciveiro"; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2003/386. A Coruña 2003.

³⁵ VV.AA.; "Solicitud de autorización de obras no conxunto monástico de Santa María de Aciveiro"; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2004/262. Santiago de Compostela 2004.

³⁶ TELLA LÓPEZ, M.; "Propuesta de acondicionamiento exterior de los alpendres que se encuentran sin rehabilitar en el patio de acceso al Monasterio de Santa María de Aciveiro, Forcarei - Pontevedra"; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2004/454. Santiago de Compostela 2004.

Finalmente, en novembro do 2004, co gallo da inauguración oficial do Hotel Monumento Mosteiro de Aciveiro, colocouse unha placa conmemorativa celebrando tal efeméride:

O Arcebispo de Santiago de Compostela, a Asociación Amigos do Real Mosteiro de Santa María de Aciveiro e Terras de Montes, o Concello de Forcarei e a Xunta de Galicia colaboraron conxuntamente na recuperación e posta en valor do mosteiro beneditino de Santa María de Aciveiro para a súa conversión en hotel-monumento.

Foi inaugurado polo Presidente da Xunta de Galicia, Excmo. Sr. D. Manuel Fraga Iribarne, sendo alcalde de Forcarei o Sr. D. David Raposeiras Correa.

Forcarei, 12 de novembro de 2004.

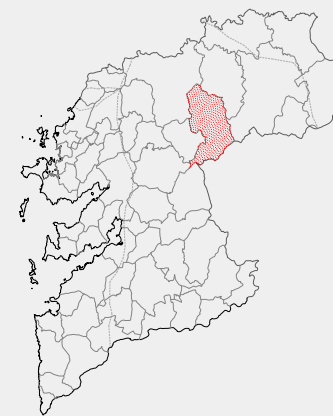
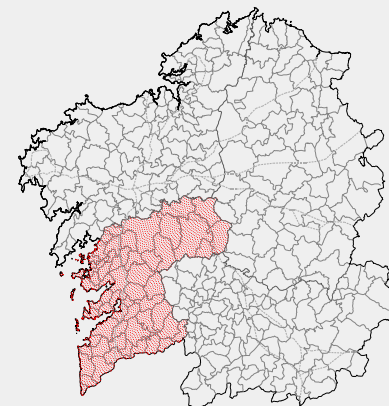
SANTA MARÍA DE ACIVEIRO

△N

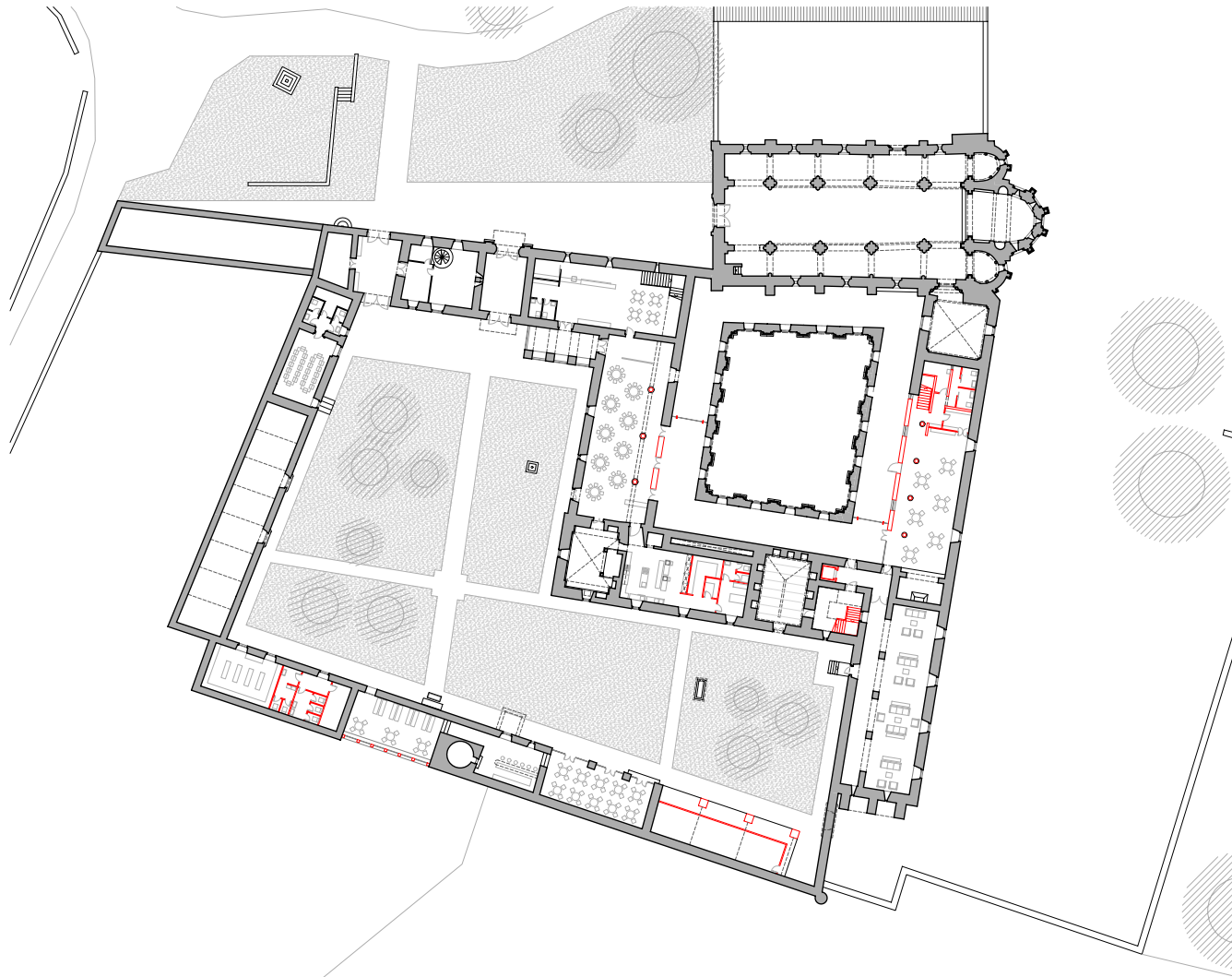
0 10 20 40 m

EMPRAZAMENTO

JAIME RODRÍGUEZ ABILLEIRA + GUMERSINDO FERRO PICHEL / LUIS COLLARTE RODRÍGUEZ

SANTA MARÍA DE ACIVEIRO

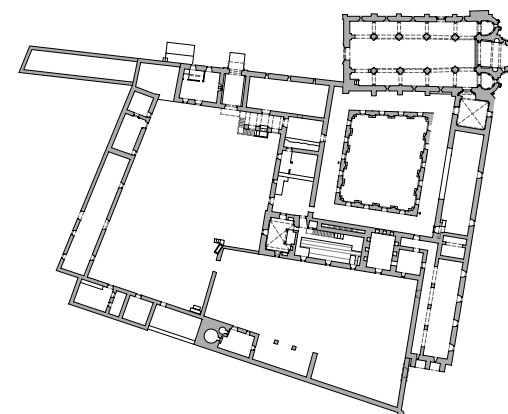

PLANTA BAIXA

JAIME RODRÍGUEZ ABILLEIRA + GUMERSINDO FERRO PICHEL / LUIS COLLARTE RODRÍGUEZ

ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

ANTES DA INTERVENCIÓN (XULLO 1995)

CONSERVACIÓN RESTAURACIÓN REHABILITACIÓN CONSTRUCCIÓN

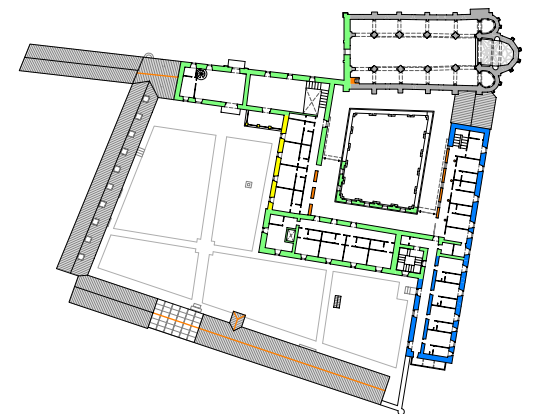
SANTA MARÍA DE ACIVEIRO

△N

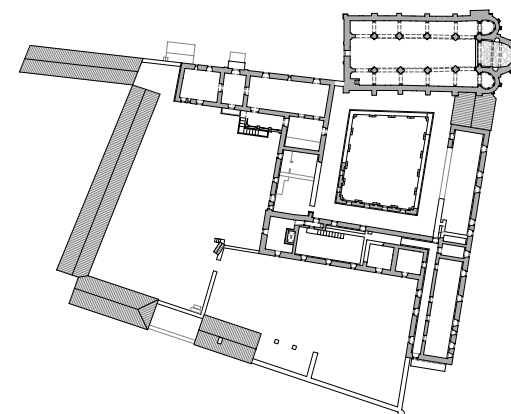
0 5 10 20 m

PLANTA PRIMEIRA

JAIME RODRÍGUEZ ABILLEIRA + GUMERSINDO FERRO PICHEL / LUIS COLLARTE RODRÍGUEZ

ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

ANTES DA INTERVENCIÓN (XULLO 1995)

SANTA MARÍA DE ACIVEIRO

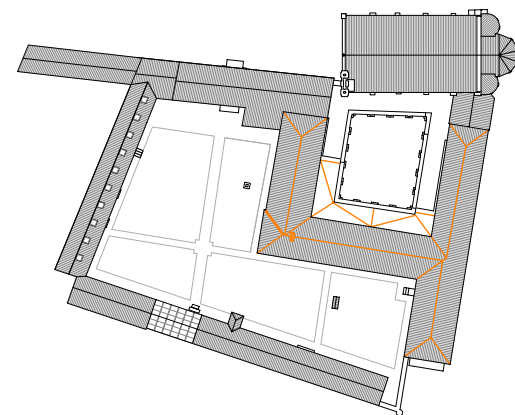
△N

0 5 10 20 m

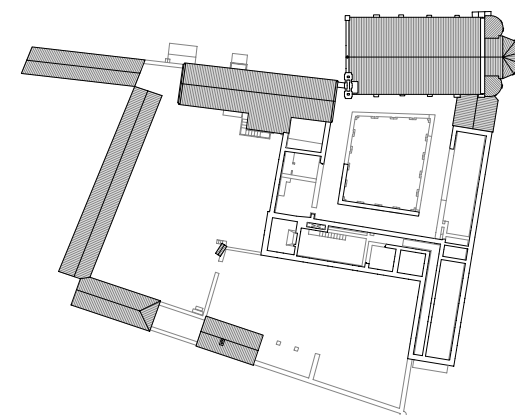
CUBERTAS

JAIME RODRÍGUEZ ABILLEIRA + GUMERSINDO FERRO PICHEL / LUIS COLLARTE RODRÍGUEZ

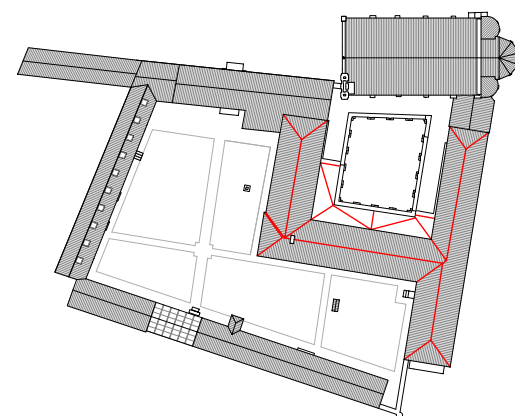
PLANIMETRÍAS ELABORADAS POLA AUTORA A PARTIR DOS DATOS FACILITADOS POLO DEPARTAMENTO DE REPRESENTACIÓN E TEORÍA ARQUITECTÓNICAS DA ESCOLA TÉCNICA SUPERIOR DE ARQUITECTURA DE A CORUÑA E POLA DIRECCIÓN XERAL DE PATRIMONIO CULTURAL.

ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

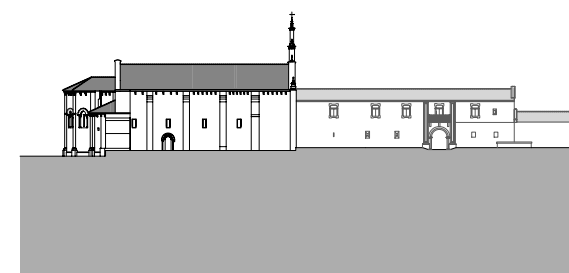
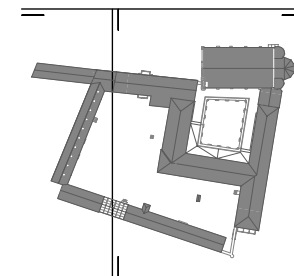
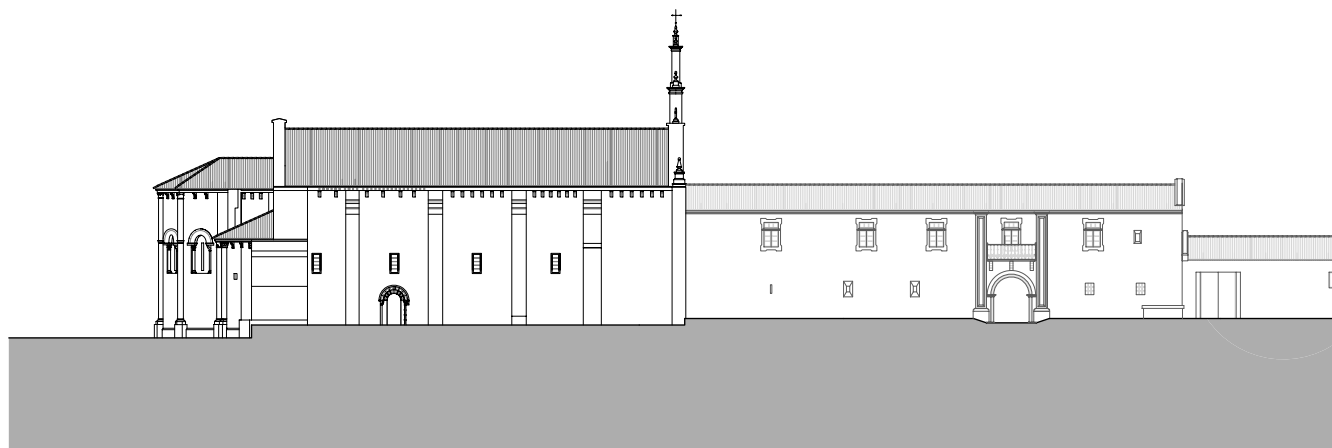

ANTES DA INTERVENCIÓN (XULLO 1995)

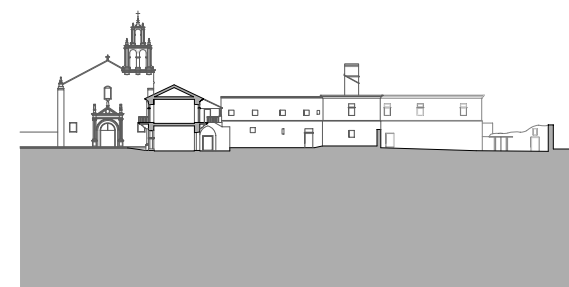
CONSERVACIÓN RESTAURACIÓN REHABILITACIÓN CONSTRUCCIÓN

SANTA MARÍA DE ACIVEIRO

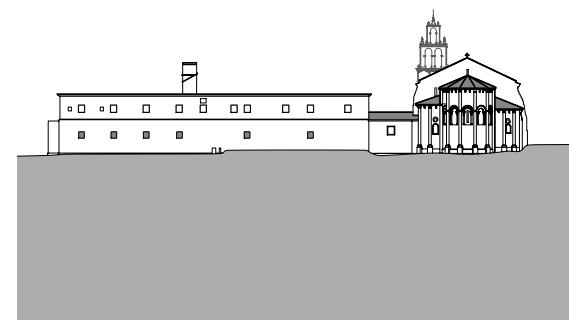
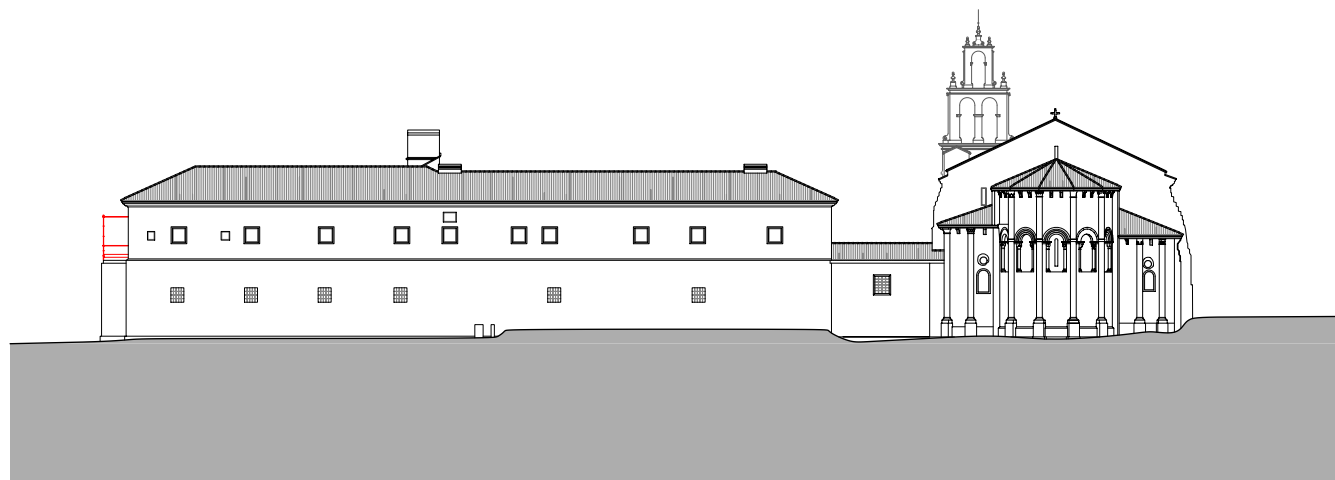
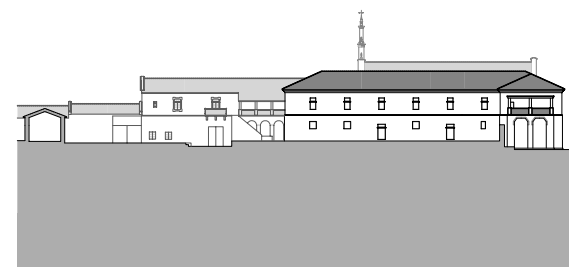
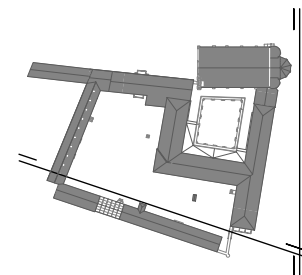

ALZADO NORTE
ALZADO OESTE

JAIME RODRÍGUEZ ABILLEIRA + GUMERSINDO FERRO PICHEL / LUIS COLLARTE RODRÍGUEZ

ALZADOS ANTES DA INTERVENCIÓN
(XULLO 1995)

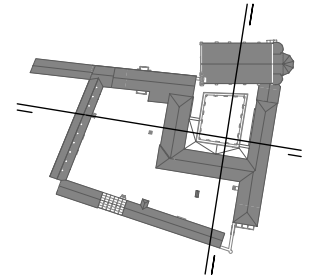
0 5 10 20 m

ALZADO SUR
ALZADO LESTE

ALZADOS ANTES DA INTERVENCIÓN
(XULLO 1995)

JAIME RODRÍGUEZ ABILLEIRA • GUMERSINDO FERRO PICHEL / LUIS COLLARTE RODRÍGUEZ

SANTA MARÍA DE ACIVEIRO

0 5 10 20 m

SECCIÓN LONXITUDINAL
SECCIÓN TRANSVERSAL

JAIME RODRÍGUEZ ABILLEIRA + GUMERSINDO FERRO PICHEL / LUIS COLLARTE RODRÍGUEZ

SECCIÓNS ANTES DA INTERVENCIÓN
(XULLO 1995)

Análise: aplicación dos parámetros

Actualmente, Santa María de Aciveiro é o resultado final dunha serie de accións que, con maior ou menor fortuna, estiveron sempre encamiñadas á supervivencia do inmobile: a finalidade última era evitar o constante deterioro do inmobile en aras de volver dotalo dunha función que garantise o seu *autofinanciamento*.

O camiño para dirixir a procura dun uso compatible con esta arquitectura histórica estivo marcado pola redacción dun *Proxecto Piloto para a rehabilitación integral* da mesma no ano 1992, o cal se executou a través dunha sucesión de fases nas que o destino funcional das dependencias monacais variaba con cada unha das etapas de actuación. Finalmente, as dúas últimas fases –redactadas respectivamente polos arquitectos Rodríguez Abilleira e Collarte Rodríguez– orientáronse á adaptación do conxunto nun establecemento hoteleiro: o *Hotel Mosteiro de Aciveiro* –de tres estrelas– que forma parte do grupo *Pousadas de Compostela*.

AUTENTICIDADE. HERDANZA ARQUITECTÓNICA

A transformación de Santa María de Aciveiro en establecemento hoteleiro non fixo nin fai perigar a autenticidade do monumento, pois dende o primeiro momento partiuse dun entendemento globalizado e maduro de devandito concepto.

*Entender a autenticidade como algo que afecta estritamente á condición visual da arquitectura antiga e non tanto, ou menos, a súa condición material e real, é unha completa terxiversación da disciplina*³⁷.

Así, seguindo as bases establecidas na redacción do *Proxecto Piloto* –que presentaban a intervención como a mínima necesaria–, os arquitectos procuraron garantir a supervivencia dos valores do monumento e preparalos para *soportar* futuras actuacións. Pretenderon que as pautas do proxecto fosen capaces de compatibilizar as técnicas e materiais que eran necesarios aplicar cos xa existentes, evitando en todo momento a mímese formal.

Lonxe de retrotraer o tempo real da obra a épocas pasadas, preténdese actuar dende o seu presente histórico e material con vocación de futuro, empregando os medios específicos da Arquitectura, en tanto que os problemas

³⁷ RODRÍGUEZ ABILLEIRA, J.; “Proxecto piloto para a rehabilitación integral do Mosteiro de Acibeiro. Forcarei – Terra de Montes”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1992/163. Pontevedra 1992.

*a resolver se atopan insertos no noso tempo e, lonxe da innecesaria abstracción, son problemas concretos e acoutables*³⁸.

Os arquitectos procuraron conservar –sen descoidar as esixencias do novo programa– a autenticidade dos espazos e volumes, partindo da herdanza arquitectónica como dun material máis do proxecto. Sen embargo, por parte da Dirección Xeral de Patrimonio da Xunta de Galicia, chegouse a condicionar ao informe favorable da actuación en relación á recuperación de certa autenticidade no edificio a cambio de eliminar o patín –ou escaleira exterior– existente (o80). O novo programa debía resolver o acceso aos locais da planta alta do corpo de entrada de maneira que devandito patín resultase innecesario e fose posible a súa eliminación. O obxectivo era a recuperación da lectura da fachada orixinal do corpo de entrada cara ao patio interior³⁹. Finalmente esta *desrestauración* non se levou a cabo.

Como dicíamos, o estado de ruína parcial do mosteiro foi entendido como un valor engadido á intervención: a propia ruína foi interpretada como unha *inversión* do proceso de construción do edificio. Así, esta foi incluída como un elemento xerador dun novo conxunto de valores espaciais conformados por perspectivas visuais insólitas, transparencias e superposicións volumétricas que non serían posibles no seu estado de construción ideal (o81).

o80. Patín conservado a pesar do informe condicionado da Dirección Xeral de Patrimonio.

o81. Superposición provocada pola conservación do lenzo do claustro en estado *semiderrubado*.

*Supón actuar, dende a Arquitectura e os seus instrumentos específicos de proxecto, na procura efectiva da unidade potencial da obra de arte; sen embargo, que ninguén espere encontrar (...) actuacións tendentes a reconstruír ou restaurar de maneira minuciosa ou exhaustiva o mosteiro. (...) Ao noso xuízo, e dende o máximo respecto ás premisas enunciadas, a rehabilitación do mosteiro non pasa, en modo algún, por estes aspectos – por outra banda decididamente rexeitados tanto pola Lei de Patrimonio como polas últimas Cartas de Restauración e as políticas institucionais da Dirección Xeral do Patrimonio Histórico e Documental da Xunta de Galicia–. A súa unidade non pode basearse, en modo algún, nunha actuación de falsificación material e histórica, dado que son múltiples as interrupcións do tecido figurativo da obra, e moitas destas interrupcións non podo, en xeito algún, ser reconstruídas con materiais ou partes auténticas dela, aínda que os datos formais actuais nolo permitisen*⁴⁰.

³⁸ FERRO PICHEL, G.; “Proyecto básico y de ejecución de restauración del monasterio de Acibeiro. Fase IV”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1998/148. Pontevedra 1998.

³⁹ COLLARTE RODRÍGUEZ, L.; “Proyecto básico y de ejecución de terminación de la restauración para la hospedería del monasterio de Acibeiro”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2002/266. A Coruña 2002.

⁴⁰ RODRÍGUEZ ABILLEIRA, J.; “Proxecto piloto para a rehabilitación integral do Mosteiro de Acibeiro. Forcarei – Terra de Montes”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1992/163. Pontevedra 1992.

IDENTIDADE. ESTRUCTURA FORMAL

Santa María de Aciveiro sempre actuou como unha referencia para os habitantes da comarca de Terra de Montes. Sería lóxico afirmar que devandita comarca non sería o que hoxe é sen a existencia do mosteiro e sen a chegada do Císter a estas terras. De feito, ambas historias, a da comarca e a do cenobio quedaban recollidas no seu *Tumbo Grande*.

Entendemos que este papel de referencia –emblema ou fito comarcal– é un legado daqueles tempos históricos pasados nos que os lugares da Terra de Montes aparecían dominados e administrados –na súa maior parte– polos monxes cistercienses. Sen embargo, o vínculo establecido por esta peculiar relación de dominio transformouse –a partir da implantación da estrutura municipalista e a aplicación da desamortización eclesiástica– nun vínculo de tipo sociocultural

Trala conversión en establecemento hoteleiro, Aciveiro recuperou o seu valor de referencia de xeito *activo* na comarca de Terra de Montes, constituíndose en epicentro ou polo xerador –iniciador– dun proceso de desenrolo das expectativas de futuro para o hábitat comarcal.

*(...) é notorio que a pervivencia do monumento, o seu legado e transmisión ás xeracións futuras, descansa non só naqueles organismos e entidades que promoven o Estudo Piloto (...), senón, ante todo, no colectivo humano de Montes, rendibilizador e usufrutuário vitalicio dos programas e actuacións propostas; na adecuada correspondencia de medios e fins, e na resposta social do colectivo humano comarcal radica o éxito*⁴¹.

Pero a súa influencia superou os límites previstos nun comezo, converténdose nun reclamo turístico da personalidade histórica do lugar onde se atopa encravado. A súa nova función serve incluso para dar publicidade a dous sendeiros de pequeno percorrido –homologados pola *Federación Española de Deportes de Montaña e Escalada*– que teñen a súa orixe no propio monumento⁴².

Desta maneira, o novo uso non só permitiu a conservación da identidade da edificación histórica, senón que a divulgou, provocando unha revitalización tanto do propio inmovible como da súa contorna. Este feito favorece a súa supervivencia, que non a garante.

⁴¹ RODRÍGUEZ ABILLEIRA, J.; Op. cit., coa signatura 1992/163. Pontevedra 1992.

⁴² Os dous *Senderos de Pequeño Recorrido* –SPR– que comezan en Santa María de Aciveiro son o PRG-113 Rota das Pontes do río Lérez e o PRG-100 Sendeiro Natural Aciveiro-Candán. Ambos insírense moi preto da área de protección medioambiental da Serra do Candán, entorno privilexiado da Terra de Montes.

o82. Vistas do comedor privado situado na antiga cociña do mosteiro e dunha das salas de reunión.

o83. Detalle da exposición de roupas litúrxicas.

En canto ao establecemento hoteleiro por dentro, as súas estancias ofrecen un ambiente marcado por un novo informe sobre a aprobación do proxecto por parte da Dirección Xeral de Patrimonio. Que devandito informe fose favorable esta vez estaba condicionado á procura dunha homoxeneización dos criterios de deseño e decoración dos espazos interiores da nova hospedaría⁴³. O resultado foi un mobiliario que combinase o aspecto e acabado históricos cun deseño de liñas minimalistas, máis acordes coa época na que o edificio foi rehabilitado (o82).

Por outra banda, as pegadas do pasado son mostradas de xeito expositivo e documental, seguindo a actitude divulgativa antes comentada. Tal é o caso, entre outros, dunha interesante colección de roupas litúrxicas (o83) que pode verse nunha das alas contiguas ao claustro, onde o tempo se detivo amosando o deterioro producido polo abandono de tempos pasados.

ACCIÓN OPERATIVA. INTERVIR NO PATRIMONIO

Para levar a cabo a conversión do mosteiro en hotel, partiuse dunha premisa básica baseada na protección e consolidación previa das fábricas, usando para iso recursos de proxecto, sistemas construtivos e materiais claramente diferenciados dos existentes.

Pasando despois ao estudo da intervención mínima para dotar ao conxunto dos máis elementais servizos en función dos criterios adoptados; preténdese, en primeiro lugar, que o conxunto, en tanto que normalmente é un feito complexo construído por superposición de etapas, debe poder expoñerse a si mesmo, ser un museo dos seus propios restos cunha eminente vocación didáctica.

Concluída esta primeira fase, éntrase xa no estudo das actuacións desexables, da óptica da súa posible reutilización ou posta en valor –uso e goce–, actuando dentro das coordenadas espaciais do monumento (...). Trátase de actuar de forma que, dende a distancia, a nosa intervención se dilúa nas referencias espaciais do monumento para, apenas achegarse e contemplalo de xeito máis minuciosos, maniféstense en toda a súa claridade material e conceptual⁴⁴.

Durante a intervención para o cambio de uso, o criterio que máis imperou foi a máxima de que toda actuación debía ser reversible; pois nun primeiro momento, o uso definitivo das dependencias monacais non estaba totalmente claro –chegando a

⁴³ COLLARTE RODRÍGUEZ, L.; Op. cit., coa signatura 2002/266. A Coruña 2002.

⁴⁴ Como exemplos de actuacións a seguir aparecen citados os casos de *Santo Estevo de Ribas de Sil en Ourense* –actuación promovida pola Dirección Xeral de Patrimonio Histórico e Documental–, *Santiago de Carracedo en León*, *Sant Pere de Roda en Cataluña*, *Refojos de Lima ou Guimarães en Portugal*.

RODRÍGUEZ ABILLEIRA, J.; Op. cit., coa signatura 1992/163. Pontevedra 1992.

proxectarse unha convivencia de varios usos—. Estimábase que calquera uso ao que se dedicase o monumento tería un carácter temporal, e polo tanto as obras necesarias para a súa instalación, debían estar subordinadas ao mantemento e preservación dos valores culturais do monumento e resoltos de tal xeito que se garantise a súa reversibilidade.

Como actuación específica supón por tanto a reflexión arquitectónica relativa ao acollemento das novas funcións, respecto da adecuación espazo-uso e das posibilidades futuras para redefinir o uso previsto ou acoller novos usos necesarios: reversibilidade das actuacións⁴⁵.

Considerouse, polo tanto, imprescindible e necesaria a reversibilidade das actuacións para permitir a adaptación ás necesidades que puideran xurdir nun futuro inmediato. E unha vez decidido o destino hoteleiro do monumento –xa nas últimas fases de execución do *Estudo Piloto*– os arquitectos mantivéronse fieis ás pautas de reversibilidade seguidas ata o momento –no segundo dos casos, pasara xa unha década–.

PROGRAMA. NECESIDADES DA FUNCIÓN

No momento no que se elaboraba o *Estudo Piloto* para a rehabilitación integral do edificio histórico –de marzo a setembro de 1992–, estaba vixente a Lei 16/1985 do Patrimonio Histórico Español. Pero durante a execución do mesmo, unha vez xa entrada a fase de conversión en establecemento hoteleiro, tanto Ferro Pichel como Collarte Rodríguez deberon redactar os seus proxectos tendo presente a Lei 8/1995 do Patrimonio Cultural de Galicia.

As actuacións que se proxectan son compatibles coa conservación dos valores culturais do inmovible. Os criterios da intervención axústanse aos do artigo 39 da Lei 8/1995, do 3o de outubro, do patrimonio cultural de Galicia, así como á normativa e recomendacións nacionais e internacionais sobre as pautas de intervención no patrimonio cultural protexido, tanto no seu aspecto arquitectónico e técnico, como no formal e artístico, colaborando á conservación e posta en valor do inmovible de referencia⁴⁶.

Para adaptación do programa hoteleiro ás preexistencias monásticas, ademais de cumprir nunha primeira etapa co Real Decreto 1634/1983 –proxecto de Ferro Pichel– e logo co RD 267/1999, de ámbito autonómico –proxecto de Collarte

⁴⁵ RODRÍGUEZ ABILLEIRA, J.; Op. cit., coa signatura 1992/163. Pontevedra 1992.

⁴⁶ Extracto do informe favorable emitido polo Servizo de Arquitectura da Dirección Xeral de Patrimonio da Xunta de Galicia en outubro de 1998 para o proxecto de rehabilitación de Santa María de Aciveiro redactado por Ferro Pichel. Devandito parágrafo tamén se repite no informe correspondente ao posterior proxecto de Collarte Rodríguez.

FERRO PICHEL, G.; Op. cit., coa signatura 1998/148. Pontevedra 1998.

COLLARTE RODRÍGUEZ, L.; Op. cit., coa signatura 2002/266. A Coruña 2002.

Rodríguez—; contemplouse a compatibilidade *uso - espazo*, potenciando, na medida do posible, a asignación de usos específicos aos diferentes espazos do inmovible en función da vocación histórica ou aptitude que devanditos espazos ofrecían no momento da actuación —por exemplo, a nova hospedaría comezouse pola zona dos antigos dormitorios dos monxes— (o84)⁴⁷.

*En todo momento se respectou a integridade e unidade espacial e visual das áreas suxeitas á intervención. Estas considéranse como grandes contedores de planta rectangular, limitados polos muros perimetrais de pedra, en cuxo interior se articulan como grandes mobles as diferentes dependencias que dan resposta ao programa de necesidades previsto*⁴⁸.

Pero como é normal, durante calquera adaptación dun edificio histórico a un novo programa xorden conflitos á hora de integrar unhas instalacións máis actualizadas e acordes coas necesidades demandadas polo novo uso. Neste caso —e unha vez máis— nun informe da Dirección Xeral de Patrimonio, quedaba suxeita a aprobación do proxecto á colocación da escaleira de evacuación en caso de incendios.

Estímase que a autorización do proxecto debíase condicionar á seguinte cautela: non se instalará a escaleira para evacuación en caso de incendio, no emprazamento previsto no proxecto ao supoñer e esixir a modificación e alteración da fachada orixinal do monumento e representar un impacto negativo sobre a mesma [a situación desta escada supoñía a modificación dunha fiestra orixinal e a demolición parcial de parte do capialzado da fiestra].

*Estudárase outras posibles solucións que dentro do marco lexislativo da normativa vixente en materia de protección contra incendios, sexan compatibles coa conservación e respecto polas fábricas históricas que esixe a lexislación en materia de protección do patrimonio cultural*⁴⁹.

Ademais, o devandito informe solicitaba un novo estudo da situación e emprazamento dos elementos de sinalización e dos aparellos de extinción de incendios, *ordenándollos de xeito que non descontextualicen os espazos orixinais do antigo mosteiro*.

o84. Habitación situada na zona dos antigos dormitorios dos monxes.

⁴⁷ FERRO PICHEL, G.; Op. cit., coa signatura 1998/148. Pontevedra 1998.

⁴⁸ COLLARTE RODRÍGUEZ, L.; Op. cit., coa signatura 2002/266. A Coruña 2002.

⁴⁹ FERRO PICHEL, G.; Op. cit., coa signatura 1998/148. Pontevedra 1998.

*Esta cautela farase extensiva a calquera tipo de instalación que puidera desvirtualar correcta lectura dos espazos monásticos*⁵⁰.

En xeral, o resultado foi unha intervención respectuosa co monumento. Sen embargo, a rendibilidade do establecemento hoteleiro non é todo o desexable que puidera ser: segundo os xerentes do mesmo, apenas cubre os gastos de mantemento do antigo conxunto monacal.

⁵⁰ COLLARTE RODRÍGUEZ, L.; Op. cit., coa signatura 2002/266. A Coruña 2002.

SAN CLODIO DE LEIRO

Localización	Leiro (Ourense) 42°22'o3"N - o8°o6'56"O
Protección	Ben de Interese Cultural. Declarado Monumento por disposición do Real Decreto 1198 do o8/o5/1981 e publicado no BOE do 22/o6/1981. Delimitación do entorno de protección do mosteiro de San Clodio por disposición do Decreto 24/2oo1, do 25 de xaneiro (BOE, o8/o3/2oo1).
Titular	Eurostars Hotels (Hotusa S.L.)
Uso anterior á rehabilitación	Sen uso / Mosteiro cisterciense
Proxecto	<i>Rehabilitación do Mosteiro de San Clodio de Leiro, Ourense.</i> <i>Obras Complementarias de Rehabilitación do Mosteiro de San Clodio de Leiro, Ourense.</i>
Promotor	Xunta de Galicia + Consellería de Cultura, Comunicación Social e Turismo + Dirección Xeral do Patrimonio Cultural.
Arquitectos	Manuel Bouzas Cavada + David Martínez Quinteiro
Data redacción	Xullo 1996 (+ Xuño 1998)
Novo uso	Hotel Monumento Mosteiro de San Clodio
Número de prazas	5o (25 habitacións: 21 dobres e 4 suites)
Estado da rehabilitación	Finalizado e en uso (Marzo 2ooo)

O mosteiro cisterciense de San Clodio de Leiro encóntrase encravado no fondo dun amplo val do corazón das comarcas sucadas polo río Avia, onde as cepas produtoras do viño do Ribeiro maduran os seus froitos dende tempo inmemorial sen que nada perturbe a paz que se respira nos bancais.

A primeira mención documental de San Clodio data do ano 928, cando don Álvaro e dona Sabita asinaron o que sería unha segunda acta fundacional do mosteiro.

Coa incorporación á Congregación de Castela no 1530, a volta á observancia obrigou a adaptar a maior parte das dependencias ás novas esixencias de culto. Entre outras cousas foi necesaria a mellora da sonoridade e da iluminación da igrexa, así como unha reorganización do seu espazo interior. No referente aos claustros, as reformas comezaron polo Claustro dos Dormitorios. Construíuse acaroado ao claustro medieval, onde se atopaban as habitacións comunitarias dos monxes. Organizouse en dous pisos, segundo as trazas de Juan de Cerecedo *o Vello* e co obradoiro dos Sierra. Unha vez que os traballos estaban xa avanzados, a comunidade contratou a edificación do Claustro Regular, construído sobre o soar que ocupaba o claustro medieval, o cal se desmontou a medida que se ía construíndo o actual, aproveitando parte dos materiais na nova construción. Posiblemente as obras se interromperon a principios do século XVII, e cando se retomaron uns anos máis tarde o deseño do claustro resultaba xa trasnoitado, por iso se viron na necesidade de modernizalo, sendo nomeado director da fábrica Simón de Monasterio.

Trala desamortización o mosteiro foi destinado a cuartel da Milicia Nacional, circunstancia que evitou a súa venda. O retraso na poxa dos bens estivo tamén condicionado polo feito de que na zona do Ribeiro se localizaban diversos focos do carlismo que retrasaron o desenrolo do proceso desamortizador no lugar ata o ano 1839. Foi entón cando se intentou poñer en venda a pedra do Claustro Regular. Finalmente, o concello puido dispoñer das dependencias que considerase necesarias para establecer nas mesmas o salón municipal, unha escola de primaria e o cárcere municipal. Pero a pesar do uso dalgunhas zonas do cenobio, o deterioro ía avanzando por toda a fábrica.

Cando foi declarado Monumento Nacional polo Real Decreto do 8 de maio de 1981, o estado de ruína no que se atopaba o mosteiro era cada vez maior, sendo necesaria unha intervención de urxencia para estabilizar a súa fábrica baixo a dirección de Suances Pereiro a principios da década dos noventa.

Mentres, a Xunta de Galicia, o Bispado de Ourense, a comunidade beneditina de Samos e o concello de Leiro iniciaron unha serie de conversas para estableceren as bases fundamentais que permitisen a recuperación do mosteiro. Estas conversacións culminarían en decembro de 1994 coa sinatura dun convenio de cooperación para a cesión do seu uso á Xunta de Galicia. En consecuencia, encargouse un estudo previo a Estévez Martínez das posibilidades de uso e adaptación que ofrecía o mosteiro. Como punto de partida do seu estudo, debía instalar no cenobio unha escola de capacitación agraria. Pero a medida que o acordo se ía concretando, tamén o facía un novo programa de usos.

Ademais da escola de capacitación agraria, tamén se incluíría un aula cultural e de exposicións, un servizo de formación ocupacional e as dependencias da Secretaria Xeral para o Turismo. A maiores, prevíase un espazo destinado a vivenda e que se reservaba o Bispado de Ourense, ademais dunha zona residencial dedicada a hospedaría, bar, cafetería e restaurante. Da cesión de uso establecido no convenio quedaban excluídas a igrexa e a sancristía.

E dada a urxente necesidade de actuar no inmovble para proceder á súa consolidación e frear o progresivo proceso de ruína, as obras iniciáronse deseguido. Pero cando estas estaban considerablemente avanzadas, comezouse a reconsiderar o programa e o futuro uso do mosteiro, por mor da previsión duns gastos tales á Administración que nun momento determinado serían moi difíciles de soste. Apostando por unha fórmula que asegurase a súa boa conservación e a súa autosuxestión decidiuse dedicar San Clodio a unha zona para o estudo do monumento e da súa historia e outra como hotel. O correspondente proxecto estivo finalizado en xuño de 1998 polos arquitectos Bouzadas Cavada e Martínez Quinteiro.

A comezos do ano 2000 rematouse a execución das obras, que incluían tamén o acondicionamento do entorno do mosteiro. A Xunta de Galicia procedeu a convocar un concurso para a súa explotación resultando gañadora a empresa Hotusa S.L.

De orixes incertas

Nas terras de Leiro, no corazón das comarcas sucadas polo río Avia, encóntrase encravado no fondo dun amplo val o mosteiro de San Clodio, de orixe incerta.

Por unha banda, segundo recolleu o padre Yepes¹, a fundación deste cenobio produciuse no século VI, cara ao ano 554, cando durante o reinado de Riquila, á raíz da persecución arriana, o abade de San Claudio de León, o prior e doce compañeiros máis foron martirizados ata a súa morte. Ante tan triste suceso, o resto da comunidade abandonou a cidade e fuxiu na procura de refuxio en Galicia, onde fundou un novo cenobio baixo a mesma advocación daquel que deixaran en León.

Por outra banda, Ambrosio de Morales², na súa *viaxe* santa pola rexión, defendía a orixe do mosteiro no século X, cando o abade Vicente se lles apareceu aos monxes no cenobio leonés para anunciarlles a chegada das tropas de Almanzor e aconsellarlles que aqueles que non fosen capaces de afrontar o martirio fuxisen e fundasen un novo mosteiro baixo a mesma advocación³.

A primeira mención documental de San Clodio data do ano 928, cando don Álvaro e dona Sabita asinaron o que sería unha segunda acta fundacional do mosteiro, xa que nela se facía referencia explícita a importantes obras de ampliación e acondicionamento que modificarían considerablemente o aspecto anterior do conxunto⁴.

Con pleno coñecemento nós, os ditos, Álvaro e Sabita pola redención das nosas almas (...) encomendámonos aos santos (...) e San Clodio, cuxa basílica está en territorio de Castela na vila Emeritiis⁵ ás beiras do río Avia, facemos este texto escritura e o asinamos no mesmo mosteiro, o cal construímos para o sustento dos monxes

¹ DE YEPES, A.; *Crónica general de la Orden de San Benito*. Madrid 1647. II. Páx.297-299.

² DE MORALES, A.; *Viage de ... por orden del rey D. Felipe II a los Reinos de León y Galicia, y Principado de Asturias para reconocer las Reliquias de los Santos, Sepulcros Reales y Libros Manuscritos de las Catedrales y Monasterios*. Edicións H. Flórez. Madrid 1765. Páx.111-115.

³ A partir destas dúas versións, a historiografía posterior foise postulando cara unha ou outra hipótese; aínda que, como afirma categoricamente Lucas Álvarez, con anterioridade ao século X as referencias a posibles fundacións carecen de fundamento.

LUCAS ÁLVAREZ, M.; *El monasterio de San Clodio do Ribeiro en la Edad Media: estudios y documentos*. Seminario de Estudios Gallegos. Santiago de Compostela 1996. Páx.13-21.

⁴ CASADO NIETO, M.R.; "Documentos para la historia del arte de Ourense: Monasterio de San Clodio y Puente Mayor de Ourense"; *Porta da Aira*, II. Ourense 1989. Páx.215-226.

⁵ Lugar de San Clodio.

(...). *Concedemos aos mesmos a vila de Emeritiis integramente coas súas marcas e as outras vilas, as cales son Gomariz, Osamo e Gallegos, e remata da outra parte no río Avia*⁶.

A mediados do século XII –1151 ou 1158–, o abade Pelaxio aseguraba no seu testamento ter construído a igrexa monacal ademais de impulsar a economía vinícola do lugar. Tamén reestruturou a vida monástica e introduciu a regra de San Bieito segundo a observancia cluniacense⁷, que era daquela a máis estendida na zona. Non obstante, dende había uns anos, algo estaba cambiando nas vellas abadías do noroeste peninsular. Quizais algunhas comunidades –movidas polo desexo de volver aos principios estritos da regra– sentíronse atraídas pola reforma emprendida baixo o auspicio de San Bernardo na abadía de Clairvaux e decidiron incorporarse a el. Algúns dos mosteiros galegos anexionáronse directamente á abadía francesa pero outros, tal é o caso de San Clodio, fixérono a través dun intermediario. Sería o veciño mosteiro de Santa María de Melón o encargado de presentar –no Capítulo Xeral do ano 1225– a solicitude de adscrición do mosteiro de San Clodio⁸.

Coa incorporación á nova orde, a comunidade iniciou a construción do actual templo, que veu substituír outra fábrica anterior da que descoñecemos a súa orixe. Das edificacións existentes a comezos do século XIII non conservamos practicamente nada, porque co paso do tempo tódalas dependencias se foron renovando. Posiblemente o cenobio desta época ocupaba unha superficie menor que a actual, o mesmo ca súa igrexa, de dimensións probablemente menores ca presente, á que se acaroaría un único claustro no lado meridional. Nese momento resultaría moi posible que a fachada da abadía estivese en liña coa igrexa, seguindo o mesmo esquema mantido en Celanova e en Oia.

O novo templo construíuse con planta basilical, de tres naves de catro tramos cada unha e cun cruceiro que non se marcaba nin en planta nin en altura. Presenta na cabeceira tres capelas absidais, destacando a central sobre as laterais. No exterior responde ás características máis usuais das construcións da orde: é un edificio sólido, robusto, sen grandes complicacións

⁶ MORGADE SAAVEDRA, P. + RODRÍGUEZ RODRÍGUEZ, A.; *Hotel Monumento: Mosteiro de San Clodio*; Colección “Espazos recuperados para o turismo”, número 1. Xunta de Galicia, Consellería de Cultura, Comunicación Social e Turismo. Dirección Xeral de Turismo. Santiago de Compostela 2004. Páx.175-182.

⁷ Non existe acordo entre os investigadores que se ocuparon da historia do mosteiro sobre a data na que este se adhire á regra de San Bieito. Segundo uns, a data sería en torno a 1151, e segundo outros 1158. Así, Yáñez Neira defende a data de 1151 baseándose nas anotacións recollidas no *Tumbo* de 1595. Pola contra, Lucas Álvarez defende unha data máis tardía.

YÁÑEZ NEIRA, D.; “San Clodio”, *Gran Enciclopedia Gallega*, Volume XXVIII. Páx.198.

LUCAS ÁLVAREZ, M.; *Op. cit.* Páx.38.

⁸ PORTELA SILVA, E.; *La colonización cisterciense en Galicia (1142-1250)*. Universidade de Santiago. Santiago de Compostela 1991. Páx.64-72.

estruturais e cunha graduación dos volumes. A súa fachada é, xunto coas de Armenteira e Meira, unha das tres únicas fachadas cistercienses orixinais que se conservan en Galicia (o85).

Durante os séculos XIII e XIV, a abadía seguiu a percibir algúns privilexios concedidos polos monarcas casteláns que lle permitiron continuar reforzando a súa posición na rexión. Entre eles, se cadra o máis relevante foi o outorgado por Afonso IX, quen ditou unha exención do pagamento dos tributos reais para todos aqueles que vivisen no mosteiro ou no couto. Este privilexio foi confirmado anos despois polos sucesivos monarcas, o que permitiu que os vasalos do mosteiro non pagasen ningún tipo de tributo á Coroa ata a época dos Reis Católicos⁹.

Pero ao mesmo tempo que o mosteiro trataba de consolidar a súa posición no medio rural, afastábase dos principios defendidos pola súa Orde. Esta situación propiciou a comisión de abusos e inxustizas que conduciron cara á necesidade dunha reforma que permitise restaurar o espírito orixinal do fundador.

A reforma do clero regular

En 1530 o mosteiro de San Clodio incorporouse á reforma e pasou a depender da Congregación de Castela baixo o mandato do abade Bernardo Cornejo¹⁰. A volta á observancia obrigou á comunidade a adaptar a maior parte das súas dependencias ás novas esixencias de culto.

Entre outras cousas foi necesaria a mellora da sonoridade e da iluminación da igrexa. Por unha banda, para optimizar a acústica do coro –situado daquela na nave central – procedeuse a cambiar o teito de madeira por unhas bóvedas de crucería (o86)¹¹, o que implicou o reforzo de muros e contrafortes dado o aumento do empuxe da cuberta. Por outra banda, para incrementar a iluminación, na cabeceira modificáronse as ventás abucinadas das ábsidas ampliando o oco, ademais de crearse

o85. Fachada occidental da igrexa de San Clodio, ca.1960.

o86. Detalle das bóvedas de crucería da igrexa.

⁹ SÁNCHEZ BELDA, J.L.; Documentos reales de la Edad Media referentes a Galicia. Catálogo de los conservados en la Sección de Clero del Archivo Histórico Nacional procedentes de los monasterios e iglesias de Galicia. Ministerio de Educación Nacional. Madrid 1963. Páx.227-231.

¹⁰ Co apoio do papado, os Reis Católicos impulsaron a reforma do clero regular. San Clodio foi cedido por un abade dimisionario á Congregación Reformada en 1510, pero anos despois, o Papa, a través de varias providións pontificias, designou a frei Juan de Millara e Lorenzo Pucci para que rexentasen a casa e atrasaron o proceso de incorporación á congregación. Esta non foi efectiva ata o ano 1530.

GARCÍA ORO, J.; "La reforma de los monasterios gallegos en tiempos de los Reyes Católicos", *Cuadernos de Estudios Gallegos*, XXI. Compostela 1966. Páx.56-75.

¹¹ A construción da bóveda da nave central está datada no 1568, segundo o testamento de Juan de Cerecedo, no cal se facía referencia ao inicio das obras do mosteiro. GOY DIZ, A.E.; *O mosteiro de San Clodio de Leiro*. Serie: Guías do Patrimonio Cultural, número 10. Fundación Caixa Galicia. + Grupo Marcelo Matías. Ourense 2005. Páx.62-76.

o87. Vista da cabeceira da igrexa de San Clodio entre antigos viñedos, ca.1970.

o88. Vista interior da igrexa de San Clodio, co coro ao fondo.

o89. Claustro Doméstico ou dos Dormitorios en abril de 1997.

novos vans con derrame cara ao interior na parte alta dos muros do presbiterio da capela maior (o87). Tamén se ampliaron os ocos da fachada norte, tapados parcialmente na actualidade polos retablos.

A reorganización do espazo interior tivo o seu principal reflexo no traslado do coro aos pés do templo, o que tamén fixo indispensable unha maior entrada de luz (o88). Así abríronse dous rosetóns nas naves laterais e reduciuse o da nave central, dándolle o actual aspecto á fachada de acceso; na cal tamén se cambiou a estrutura orixinal do século XIII da portada monumental ao construír un arco carpanel que substituíu o tímpano da porta primitiva. Anos máis tarde construíríase o novo campanario no ángulo suroeste xunto coa espadana¹².

No referente aos claustros, dado que o Claustro Regular era o máis importante para o funcionamento da vida monástica –segundo os preceptos da regra– resultaría lóxico que empezaran por el as obras de reconstrución. Pero non ocorreu así no caso de San Clodio: a reforma emprendeuse polo Claustro Doméstico ou dos Dormitorios xa que o claustro medieval podía manterse en uso mentres durasen as obras no outro.

O Claustro dos Dormitorios é –polo tanto– o máis antigo dos dous patios (o89). Construíuse acaroadado ao claustro medieval, onde se atopaban as habitacións comunitarias dos monxes. Organizouse en dous pisos, o de abaixo con oito arcos de medio punto por lado apeados sobre estilizadas columnas. No andar superior a secuencia foi a mesma, encontrándonos cunha galería alintelada de oito tramos por lado. Orixinariamente, as galerías superiores foron concibidas para estaren abertas, pero pasado o tempo os monxes decidiron pechalas e no seu lugar abrir unhas fiestras molduradas.

Arredor do patio distribuíanse varias dependencias que puidemos identificar. No piso inferior encontrábase no lado norte a sancristía –datada no 1286 e integrada agora pola nova construción–, no lado oeste a escaleira entre claustros e a antiga sala capitular –que na actualidade perdeu as súas bóvedas e só conserva as ménsulas de arranque dos nervios–; e no lado sur e oriental as celas dos monxes. Na planta superior localizábase o arquivo, a biblioteca e a nova sala capitular, así como o resto dos dormitorios.

¹² Tanto as obras do campanario como as da espadana foron atribuídas ao taller de Pedro de la Sierra, quen continuou os traballos trala morte de Juan de Cerecedo. GOY DIZ, A.E.; *Op. cit.* Ourense 2005. Páx.97-102.

A autoría das trazas da obra foi atribuída a Juan de Cerecedo *o Vello*, e a realización ao obradoiro dos Sierra, encabezado por Juan, que polos mesmos anos estaba a construír o claustro da hospedaría de Montederramo¹³.

Unha vez que os traballos estaban xa avanzados, a comunidade contratou a edificación do Claustro Regular (o9o). As obras comezaron sobre o soar que ocupaba o claustro medieval, que se desmontou a medida que se ía construíndo o actual, aproveitando parte dos materiais na nova construción, segundo se especificou no contrato asinado en 1596 por Pedro e Hernando de la Sierra co abade do mosteiro¹⁴.

As primeiras noticias documentais que conservamos sobre a construción deste patio datan deste ano e fan referencia á edificación dunha das galerías do claustro, concretamente á oriental *dende a parede da igrexa ata a parede que ha de ser a do refectorio*, pero non temos certeza de que esta noticia certifique o comezo das obras, que ben podían estar xa empezadas cando se asinaba este contrato.

É posible atribuír tamén a Juan de Cerecedo *o Vello* o primeiro proxecto do claustro regular, que sen dúbida presentaría un aspecto ben distinto ao actual e máis próximo ao claustro regular de Montederramo¹⁵. Seguindo o modelo ensaiado no veciño mosteiro, o patio de San Clodio respondería a unha estrutura de dúas plantas, a inferior de seis tramos por galería, na que se utilizarían arcos de medio punto separados por recios machóns rematados en noiro. A planta superior presentaría un ritmo binario con respecto á parte baixa e articularíase mediante doce arcos sobre piares tallados conforme á traza.

Posiblemente as obras se interromperon a principios do século XVII, sendo Pedro de la Sierra mestre do mosteiro. Cando se retomaron uns anos máis tarde, o deseño do claustro resultaba xa trasnoitado, por iso se viron na necesidade de modernizalo mantendo o xa construído.

¹³ GARCÍA CUETOS, P.; "Juan de Cerecedo, maestro de cantería al servicio de la Congregación de Castilla. La paradójica difusión de modelos arquitectónicos en el Noroeste Peninsular", *Actas del VIII Congreso del Comité Español de Historia del Arte, CEHA*. Cáceres 1996. Páx.217-239.

VILA JATO, M.D.; "La arquitectura de los monasterios cistercienses en Galicia durante el Renacimiento", *Arte del Císter en Galicia y Portugal*. Fundación Pedro Barrié de la Maza. A Coruña 1998. Páx.184-229.

¹⁴ GONZÁLEZ GARCÍA, M.A.; "Un documento inédito sobre la actuación de los maestros Hernando y Pedro de la Sierra en el monasterio de San Clodio do Ribeiro (Ourense)", *Estudios sobre Patrimonio Artístico. Homenaje del Departamento de Historia del Arte y la Facultad de Geografía e Historia de la Universidad de Santiago de Compostela a la Profesora María del Socorro Ortega Romero*. Xunta de Galicia. Santiago de Compostela 2002. Páx.287-294.

¹⁵ MORGADE SAAVEDRA, P. + RODRÍGUEZ RODRÍGUEZ, A.; *Op. cit.* Páx.23-33.

o9o. Claustro Regular ou Procesional, ca.1970.

Foi por esta época cando Simón de Monasterio foi nomeado director da fábrica. O proxecto de reforma resultou moi atractivo porque con gran destreza o arquitecto foi capaz de facer da necesidade alarde e transformar o construído de acordo cun novo vocabulario arquitectónico derivado das formas castelás da escola valisoletana que Juan del Ribero Rada e Juan Nates popularizaran¹⁶. As obras emprendidas a principios do século XVII comprenderon a edificación das tres galerías do claustro que aínda estaban sen levantar, seguindo o modelo do xa construído, pero alterando a articulación das fachadas cara ao xardín, que se dividían en dous corpos de seis tramos cada unha enmarcando os arcos de medio punto en ambos pisos.

Ademais do proxecto do claustro, a Simón de Monasterio pódenselle atribuír algunhas das dependencias que se encontraban nos cuartos dispostos arredor do patio, como a escaleira, a portaría, as dependencias abaciais, o pasadizo entre claustros ou a reforma da fachada do mosteiro. Empezando por esta última, a fachada do antigo mosteiro de San Clodio responde a un modelo de arquitectura palaciana e, polo tanto, civil. De liñas severas e escasa decoración, toda a atención se centra na portada que se dispón no eixe da construción (o91).

o91. Portada occidental do mosteiro de San Clodio, ca.1960.

En tempos do abade frei Francisco de Neila, en 1633, o mosteiro contratou aos canteiros Bieito Míguez e Gregorio Daçal para que construísen o chamado *Quarto Novo* (o92). Para entón as obras dos patios estaban practicamente terminadas e simplemente faltaba por rematar a ala de edificacións que daban á horta. A obra consistiría na edificación de boa parte da fronte sur do mosteiro e das paredes interiores, uniformando o seu alzado.

No ángulo do cuarto novo construíríase o torreón, co miradoiro na parte alta. No exterior conservou o seu carácter defensivo, cos típicos vans en derramo, de reducidas dimensións nos corpos inferiores, que contrastaban co carácter aberto do segundo corpo, o cal presentaba unha tripla arcada abucinada en cada un dos seus lados.

A principios do século XIX, cando se cubriron as naves laterais da igrexa coas bóvedas de crucería, eleváronse as paredes laterais do templo para poder voltealas ao mesmo nivel que o da nave central. Nese momento foi preciso levantar tamén as paredes do claustro –que eran máis baixas– para que servisen de contrarresto ao empuxe das crucerías. Foi daquela cando se desmontaron as bóvedas do claustro alto, eleváronse os muros laterais e construíuse unha nova cornixa cara ao patio, decorada

o92. Detalle do chamado *Quarto Novo* en maio de 1995.

¹⁶ GOY DIZ, A.E.; *Op. cit.* Ourense 2005. Páx.76-92.

con denticulos, que se ben non rompían co vocabulario empregado no resto da obra, respondían ao gusto estético decimonónico, influído polos modelos neoclásicos que se impoñían dende a Academia¹⁷.

Trala desamortización, diversos usos

Trala desamortización, unha das poucas dependencias do mosteiro que seguiu en funcionamento foi a botica, mercada e rexentada por Miguel Montero –un dos monxes exclaustados–¹⁸. O resto do cenobio foi destinado a cuartel da Milicia Nacional, circunstancia que evitou a venda do inmovible.

O retraso na poxa dos bens estivo tamén condicionado polo feito de que na zona do Ribeiro se localizaban diversos focos do carlismo que retrasaron o desenrolo do proceso desamortizador no lugar ata o ano 1839¹⁹. Foi entón cando se intentou poñer en venda a pedra do Claustro Regular (o93).

Nunha carta do 26 de decembro de 1840, o administrador de Bens Nacionais da provincia de Ourense comunicáballe ao concello de Leiro que podía empregar os materiais do claustro²⁰. Sen embargo, a reutilización dos materiais non se chegou a realizar –por falta de compradores–. E por outra carta do 13 de xullo de 1843 coñecemos esta circunstancia sinalándose na mesma que o concello podía dispoñer das partes que considerase necesarias do claustro para establecer nas mesmas o salón municipal, a escola de primaria e o cárcere municipal.

O Señor presidente da Xunta de Venda de bens nacionais con data 2 do actual dime o seguinte: a xunta superior de bens nacionais usando das facultades que a confire o decreto de 26 de xullo último tivo a ben conceder gratuitamente ao concello constitucional de Leiro a parte puramente necesaria designada polos peritos que nome vostede do mosteiro de San Clodio para establecer as escolas de primeiras letras, cárcere e salón de sesións da municipalidade, a cuxos obxectos deberá ser aplicada no preciso termo de seis meses,

¹⁷ GOY DIZ, A.E.; *Op. cit.* Ourense 2005. Páx.95-112.

¹⁸ GONZÁLEZ GARCÍA, M.A.; “San Clodio del Ribeiro: Siete etapas para una historia abierta”, *Boletín de Estudios del Seminario*, número 22. Santiago de Compostela 2001. Páx.92-99.

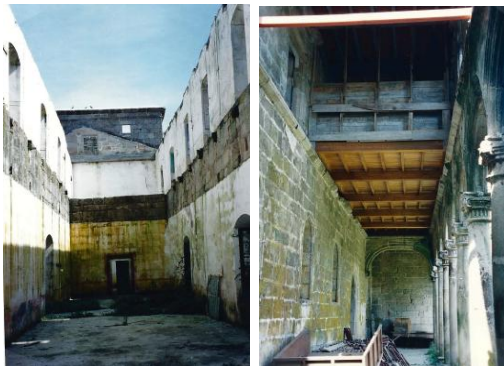
¹⁹ DOMÍNGUEZ CASTRO, L.; “Os cenobios cistercienses do Ribeiro na desamortización de Mendizábal: Tipoloxía dos Bens e socioloxía dos compradores”; *Actas del Congreso Internacional sobre San Bernardo e o Cister en Galicia e Portugal*; Volume I. Ourense 1992. Páx.463-474.

²⁰ OTERO PEDRAYO, R.; “Orense y las tierras orensanas en el siglo XIX”; *Cuadernos de Estudios Gallegos*, Tomo XIV. Santiago de Compostela 1955. Páx. 251-296.

o93. Claustro Regular ou Procesional en maio de 1997.

*quedando noutro caso nulas e de ningún valor esta graza; e negar a cesión dos materiais do claustro vello, os cales así como o resto do mosteiro procurara vostede que se poxen á maior brevidade posible*²¹.

094. Distintas vistas do mosteiro trala intervención urxente do ano 1991.

Pero o feito de que parte das estancias estivesen en uso e ocupadas temporalmente non impediu que o estado de ruína avanzase polo mosteiro. Pouco a pouco, as dependencias valeiras e os patios foron deteriorándose.

Cando a ruína parecía terse instalado en San Clodio, Manuel de Noia –en compañía doutros dous sacerdotes– decidiu fundar no ano 1885 unha pasantía de latín utilizando como aulas as maltreitas dependencias que aínda quedaban en pé. A iniciativa permitiu a formación dun gran número de relixiosos da comarca, e ao mesmo tempo unha inxección de aire fresco correu polo vello mosteiro²².

No 1891 chegou unha nova comunidade de monxes beneditinos –procedentes do mosteiro de San Xulián de Samos– co Padre Veremundo Diéguez Arias ao mando, que xunto con Manuel de Noia e outros relixiosos mercaran parte do mosteiro. Dous anos máis tarde, San Clodio quedaba agregado á provincia española de Beneditinos Casinenses.

Pasara máis de medio século dende que os monxes cistercienses abandonaran a casa, cincuenta e cinco anos durante os cales San Clodio sufrira a decadencia e o abandono. Durante esta nova etapa –iniciada coa repoboación dos beneditinos–, o mosteiro pasou a converterse en priorado no Capítulo de 1902, primeiro independente, e despois de 1943 asociado a Samos, ao que estivo ligado ata a década dos anos noventa²³.

No 1990 o cenobio contaba unicamente con dous monxes, polo que tivo que pechar as súas portas.

Camiñando cara un hotel de luxo

A pesar do estado de decadencia cada vez maior no que se atopaba o mosteiro, San Clodio foi declarado Monumento Nacional polo Real Decreto do 8 de maio de 1981. Así, a principios da década dos noventa foi necesaria unha intervención de urxencia para estabilizar a súa fábrica (094), como se recolle no proxecto do arquitecto José Javier Suances Pereiro:

²¹ Arquivo Histórico Provincial de Ourense, *Facenda-Varios*, caixa número 13.375. Apéndice documental, números 6 e 7.

BARRAL RIVADULLA, M.D.; “Alteraciones en la fábrica del Monasterio de San Clodio de Leiro en el siglo XIX”, *Porta da aira*, número 9. Ourense 2002. Páx.131-142.

²² GONZÁLEZ GARCÍA, M.A.; Op. cit. Santiago de Compostela 2001. Páx.92-99.

²³ GOY DIZ, A.E.; Op. cit. Ourense 2005. Páx.115-123.

Na urxente eliminación de humidades que poden provocar movementos nas bóvedas, supoñéndose novas cubertas, restauración con reconstrución dunha zona que presenta (...) derrubamentos de teitumes e consolidación de muro para apoio de novas tesoiras²⁴.

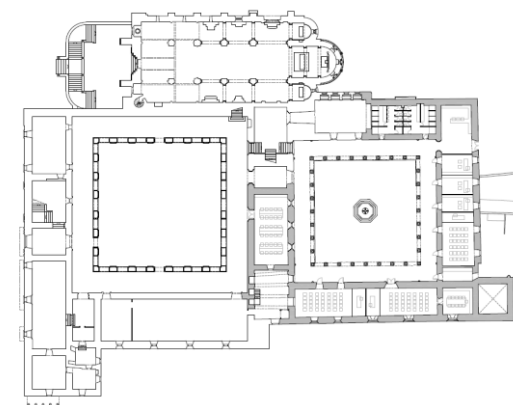
Mentres, a Xunta de Galicia, o Bispado de Ourense, a comunidade beneditina de Samos e o concello de Leiro iniciaron unha serie de conversas para estableceren as bases fundamentais que permitisen a recuperación do mosteiro. Estas conversacións culminarían o 14 de decembro de 1994 coa sinatura dun convenio de cooperación para a cesión do seu uso á Xunta de Galicia e, polo tanto, á instalación de servizos dependentes desta.

Co gallo deste convenio encargouse un estudo previo das posibilidades de uso e adaptación que ofrecía o mosteiro ao arquitecto Ildefonso Estévez Martínez. Como punto de partida do seu estudo, debía instalar no cenobio unha Escola de Capacitación Agraria (o95):

A presente proposta (...) trata de desmiudar o continente ou obxecto edificado, en partes determinadas segundo o seu contido. Será este na súa variedade o que determine a articulación interior, unha vez decidido o uso ou función e os seus correspondentes programas de necesidades, da compartimentación do edificio en torno aos dous claustros.

Así parece clara a localización das dependencias da Escola de Capacitación Agraria en torno ao claustro menor, con acceso dende o exterior independente do resto do edificio, e sendo esta a área mellor e máis conectada co terreo circundante e propio para desenvolver os labores determinados por tal instalación (...). Ocupará como mínimo a planta baixa en torno ao claustro menor (...). En tal sentido se presenta un plano que desenrola (...) un posible esquema de ensinanza teórica (...) da Escola de Capacitación Agraria.

O resto da edificación (...) dedicárase a outros usos aínda por determinar, se ben se avalía a súa consolidación e conservación. Entre estes usos poderían contemplarse o de Residencia, ou ben o desenvolto

o95. Planta baixa de San Clodio. Proposta de Estévez Martínez para instalación de Escola de Capacitación Agraria en parte do mosteiro, abril de 1994.

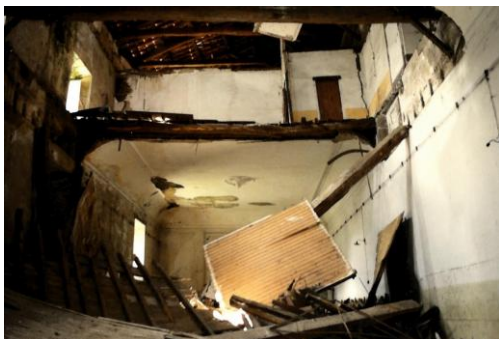
²⁴ SUANCES PEREIRO, J.J.; "Proyecto básico y de ejecución de obras de intervención en el monasterio de San Clodio en Leiro"; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1991/oo6. Ourense 1990.

*na planta baixa do claustro maior, das dependencias propias de Casa de Cultura, a modo de charnela ou eixo de relación, sendo, neste caso, destinado á Residencia o total da planta alta (ambos claustros)*²⁵.

A propia Dirección Xeral de Patrimonio da Xunta de Galicia acompañaba este proxecto cun informe redactado polos seus Servizos Técnicos de onde extraemos os seguintes fragmentos:

O cambio de uso ao que obrigatoriamente se ve abocado, senón se quere converter nunha ruína románica [o96], implicará solucións duras e cuestionables das que o criterio non é dogma de fe pero si deberá estar avaliado por unha miúda análise dende tódolos puntos de vista –histórico, sociolóxico, cultural, espacial, económico, técnico, artístico– e apoiado por un equipo multidisciplinar (...).

*A intervención que se propón deberá vir cadrada nun estudo máis amplo que faga fincapé na articulación co territorio, no funcionamento completo do conxunto para o que deberá existir un Plan Piloto, na visión multidisciplinar do mesmo e na adecuación das solucións construtivas e formais para os novos usos*²⁶.

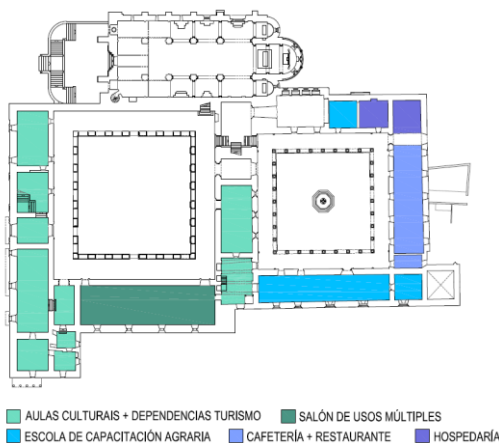
o96. Ala sur do mosteiro en maio de 1994.

E a medida que o acordo se foi concretando, tamén o facía un novo programa de usos.

Ademais da escola de capacitación agraria, tamén se incluíría un aula cultural e de exposicións, un servizo de formación ocupacional e as dependencias da Secretaría Xeral para o Turismo. A maiores, prevíase un espazo destinado a vivenda e que se reservaba o Bispado de Ourense, ademais dunha zona residencial dedicada a hoxpedaría, bar, cafetería e restaurante. Da cesión de uso establecido no convenio quedaban excluídas a igrexa e a sancristía.

E seguindo o esquema de usos establecido tralo acordo (o97), os arquitectos Manuel Bouzas Cavada e David Martínez Quinteiro redactaban o correspondente proxecto en xullo de 1996.

Os obxectivos inmediatos a abordar eran dous. Por unha banda, frear o deterioro do edificio ocasionado polas filtracións de auga da choiva e corrixir o progresivo agretado de determinadas zonas dos muros de pedra; para o que se realizaría a

o97. Esquema de usos establecido tralo acordo do ano 1996 e seguido polos arquitectos Bouzas Cavada e Martínez Quinteiro.

²⁵ ESTÉVEZ MARTÍNEZ, I.; "Proyecto básico de rehabilitación del monasterio de San Clodio para escuela de capacitación agraria y otros usos"; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1991/o28. Leiro 1994.

²⁶ VECOÑA PÉREZ, M.; "Informe do proxecto básico de rehabilitación do mosteiro de San Clodio para escola de capacitación agraria e outros usos"; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1991/oo6. Ourense 1994.

recuperación dos elementos que se mantivesen en bo estado e a creación de novas pezas sempre e cando fosen coherentes coa concepción inicial do monumento. Por outra banda, había que conciliar estes conceptos cun rixido programa de necesidades:

*No primeiro corpo, vinculado ao acceso principal, busca o contacto directo co núcleo rural, a comarca e a igrexa. Alóxanse nel as salas de exposicións e oficinas relacionadas co turismo (...). Na planta alta sitúase os salóns vinculados a actividades institucionais e, con saída ao adro da igrexa, a residencia do bispado (...). No segundo corpo lonxitudinal, adxacente á horta, sitúase o salón de usos múltiples e na planta alta salas destinadas a actividades culturais e de familia (...). O terceiro corpo actúa como volume transversal intermedio e funciona como rótula ou nexo entre os dous claustros. Na sala capitular da planta baixa sitúase a sala nobre do conxunto e o espazo da antiga cociña destínase para albergar unha sala de exposicións. Na planta alta sitúase unha gran sala de reunións (...). Un cuarto corpo, adxacente á horta, no segundo claustro, destínase en planta baixa a biblioteca e aulas da Escola de Capacitación Agraria, e na planta alta sitúanse os dormitorios da Hospedaría (...). O quinto corpo transversal de leste a oeste ten, en planta baixa, a área de servizos (...) Na planta alta sitúanse máis dormitorios da Hospedaría (...). O sexto e último corpo, anexo á sancristía, en planta baixa sitúanse a dirección e administración da Escola, e a portaría da Hospedaría e o núcleo de comunicacións verticais. Na planta alta séguese a ordenación dos dormitorios (...)*²⁷.

Dada a urxente necesidade de actuar no inmobile para proceder á súa consolidación e frear o progresivo proceso de ruína, as obras iniciáronse deseguido (o98) e cando estaban considerablemente avanzadas, comezouse a reconsiderar o programa e o futuro uso do mosteiro, dada a previsión duns gastos tales á Administración que nun momento determinado serían moi difíciles de sosteer.

Apostando por unha *fórmula que asegure a súa boa conservación e a súa autosuxestión*²⁸ decidiuse dedicar San Clodio a unha zona para o estudo do monumento e a súa historia e outra como hotel, que lles servise de aloxamento a estes visitantes.

o98. Obras nas cubertas dos claustros durante o verán de 1997.

²⁷ BOUZAS CAVADA, M. + MARTÍNEZ QUINTEIRO, D.; "Proyecto básico y de ejecución de rehabilitación del monasterio de San Clodio do Ribeiro de Avia"; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1996/o26. Vigo 1996.

²⁸ MORGADE SAAVEDRA, P. + RODRÍGUEZ RODRÍGUEZ, A.; *Op. cit.* Páx.125-138.

A proposta estaba baseada na escasa oferta de aloxamentos do lugar así como na captación duns clientes que quixesen gozar da natureza e dunha riqueza termal.

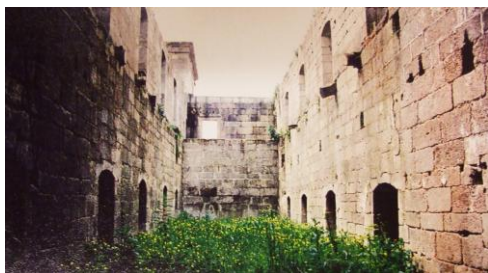
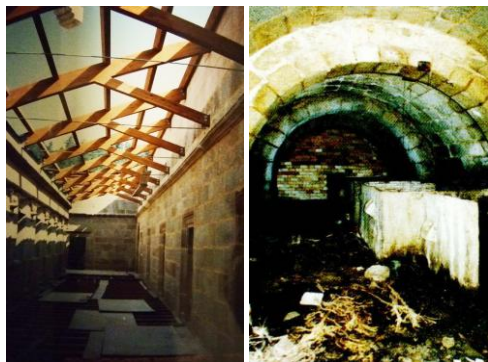
O correspondente proxecto –redactado polos mesmos arquitectos– estivo finalizado en xuño de 1998:

Cremos necesario continuar o esquema organizativo de principio na adaptación a hotel, para o bo funcionamento da totalidade do edificio como das súas partes, que está resolto con brillantez. As salas nobres seguirán tendo un uso similar, salvo as da planta alta dedicadas a habitacións. Manteranse os espazos diáfanos cando así o fosen orixinalmente, sen interpoñer elementos alleos á súa concepción orixinal, na medida do posible.

Como criterios xerais de intervención que se deben ter en conta nas actuacións a realizar sobre un edificio destas características cabe destacar os seguintes:

- *Integrar todo o complexo e a súa historia, que obrigou a convivir diferentes fases construtivas de diferentes estilos, mantendo e aínda subraando a coherencia do conxunto.*
- *Respecto polo existente, de xeito que as actuacións previstas poidan, nun futuro, reempazarse para dar paso a novos usos, sen danar a integridade do que hoxe se conserva.*
- *Intervención respectuosa e austera, sen impoñerse pola súa propia forma, cor ou material ao existente*²⁹.

Cumprindo as devanditas pautas, as obras de adaptación comezaron deseguido (099). No primeiro corpo –vinculado ao acceso principal– dispúxose en planta baixa a tenda, a cafetería, a recepción (100) e as oficinas, e na planta alta o primeiro núcleo de habitacións xunto coa residencia do bispado. No segundo corpo lonxitudinal –adxacente á horta–, situouse o salón de usos múltiples en planta baixa e o segundo núcleo de habitacións no andar superior. O terceiro corpo –que actuaba como volume transversal intermedio– funcionaría como rótula ou nexo entre os dous claustros. Na sala capitular da planta baixa localizouse a sala nobre do conxunto e o espazo da antiga cociña destinouse a sala de exposicións; na planta alta, estaría a sala da televisión e o cuarto da lencería. O cuarto corpo –adxacente á horta no segundo claustro– destinouse no andar inferior a salón de reunións e no superior continuaba o núcleo de habitacións da ala sur. O quinto corpo –transversal segundo a dirección

099. Diversos estados das obras de conversión do mosteiro en hotel.

100. Baixo a escaleira atópase a actual recepción do hotel.

²⁹ BOUZAS CAVADA, M. + MARTÍNEZ QUINTEIRO, D.; Op. cit., coa signatura 1996/o26. Vigo 1996.

leste-oeste— destinouse a área de servizos en planta baixa e o resto das habitacións do hotel en planta alta. O semisoto dedicouse a restaurante (1o1), mentres que a entreplanta para zona do persoal do establecemento. Finalmente, no sexto corpo —anexo á sancristía e ao acceso á área de servizos— dispúxose na planta baixa a zona de estar (1o2) e na entreplanta a biblioteca; na planta alta seguiu a ordenación das habitacións (1o3)³⁰.

A comezos do ano 2000 déronse por rematadas as obras. Sen embargo, a actuación completouse co acondicionamento do entorno do mosteiro mediante a remodelación da praza previa e a ordenación dos espazos libres³¹.

De xeito paralelo, a Xunta de Galicia procedeu a convocar un concurso para a explotación do novo hotel. Devandito concurso foi gañado pola empresa Hotusa S.L. Inaugurábase así o *Hotel Monumento Monasterio de San Clodio*, de catro estrelas.

Na actualidade estanse a realizar unhas obras de rehabilitación da construción contigua ao conxunto —localizada na esquina suroeste— para albergar o futuro spa do complexo hoteleiro.

1o1. Detalle do restaurante.

1o2. Zona de estar en planta baixa.

1o3. Habitación en planta alta.

³⁰ BOUZAS CAVADA, M. + MARTÍNEZ QUINTEIRO, D.; "Proxecto de obras complementarias de rehabilitación do mosteiro de Santa María de San Clodio do Ribeiro de Avia"; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1998/184. Vigo 1998.

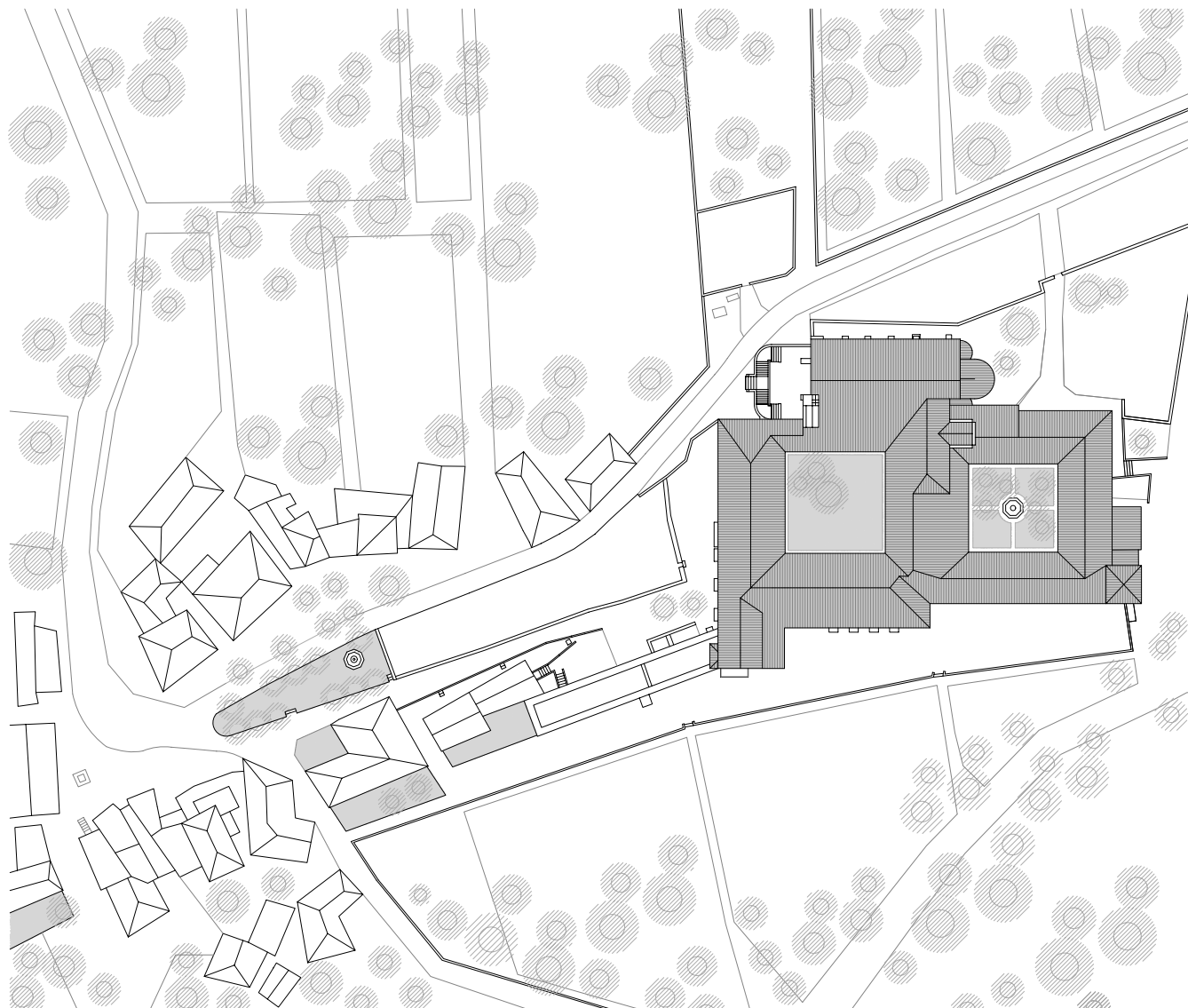
³¹ BOUZAS CAVADA, M. + MARTÍNEZ QUINTEIRO, D.; "Proyecto de adecuación y mejora del entorno del monasterio de San Clodio"; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1999/006. Vigo 1999.

MARNOTES RAÑA, P.; "Proyecto básico y de ejecución de remodelación de plaza de Eladio Rodríguez"; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2002/109. Ourense 2002.

ARAGONÉS MARTÍNEZ, J.A. + SOMOZA MEDINA, M.; "Proposta de ordenación dos espazos libres no entorno do monasterio de San Clodio en Leiro"; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2003/108. Ourense 2002.

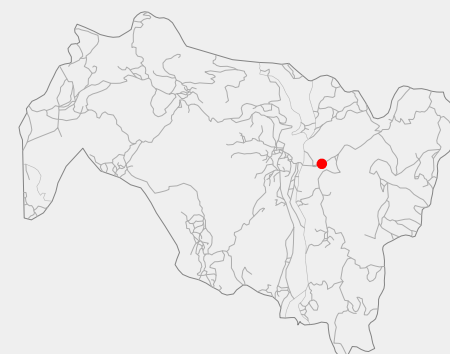
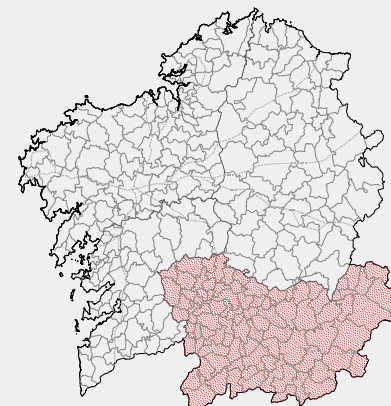
SAN CLODIO DE LEIRO

△N

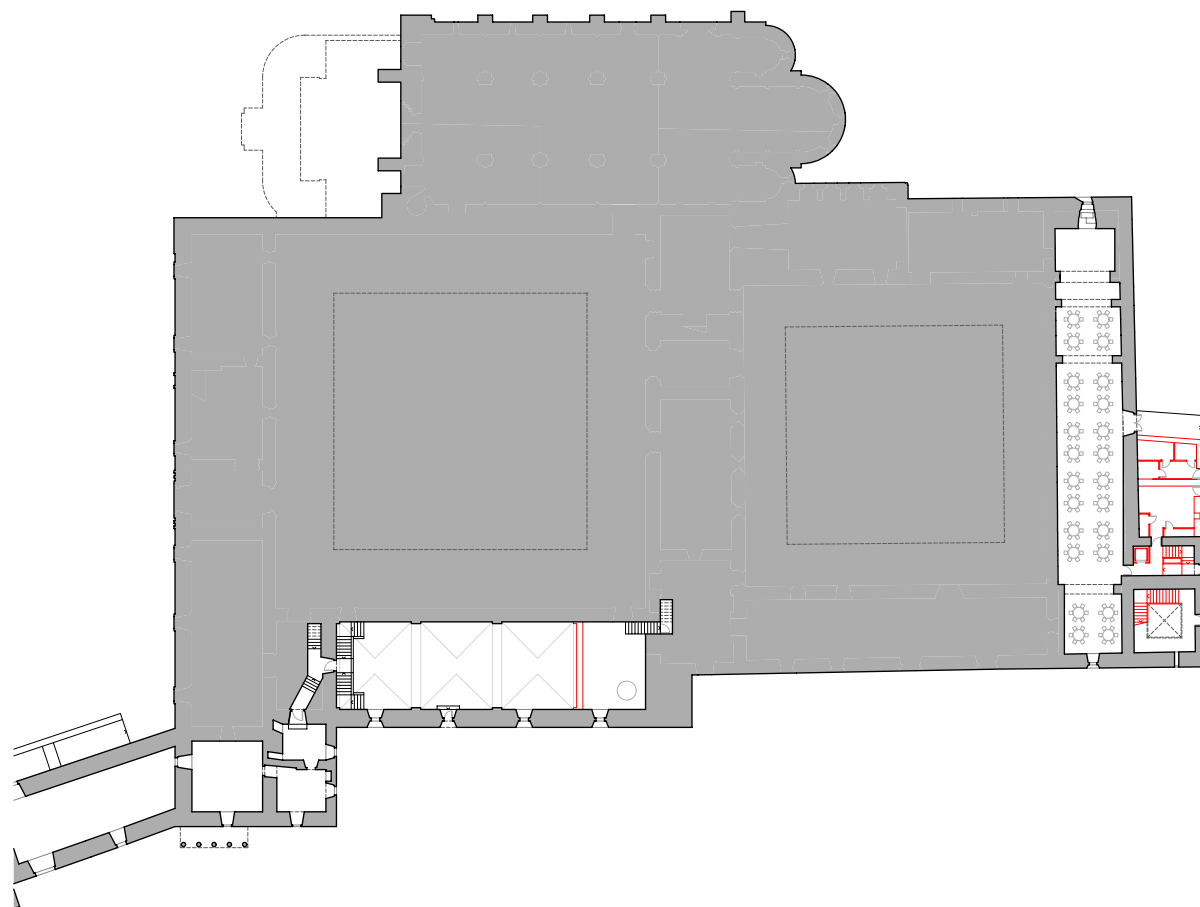

EMPRAZAMENTO

MANUEL BOUZAS CAVADA + DAVID MARTÍNEZ QUINTEIRO

SAN CLODIO DE LEIRO

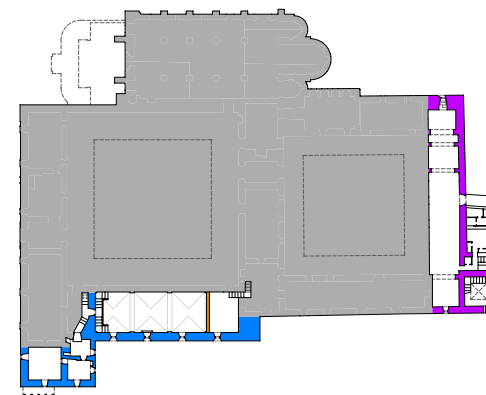
0 5 10 20 m

PLANTA SEMISOTO

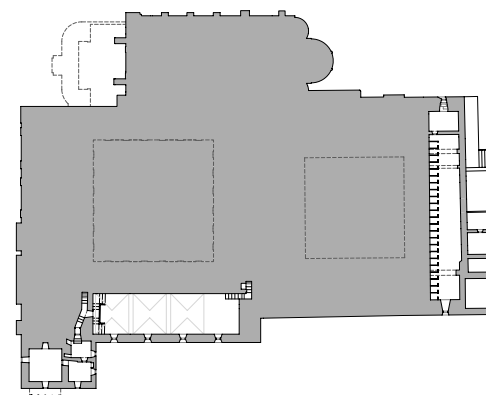
MANUEL BOUZAS CAVADA + DAVID MARTÍNEZ QUINTEIRO

PLANIMETRÍAS ELABORADAS POLA AUTORA A PARTIR DOS DATOS FACILITADOS POLO DEPARTAMENTO DE REPRESENTACIÓN E TEORÍA ARQUITECTÓNICAS DA ESCOLA TÉCNICA SUPERIOR DE ARQUITECTURA DE A CORUÑA E POLA DIRECCIÓN XERAL DE PATRIMONIO CULTURAL.

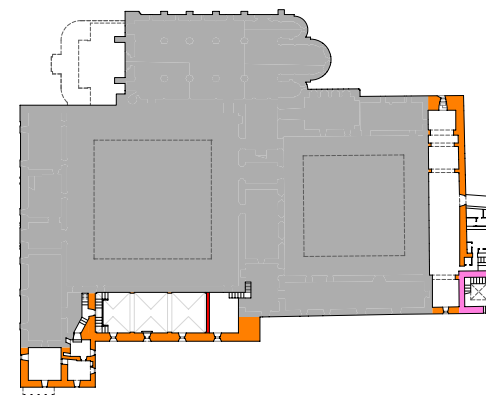
△N

ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

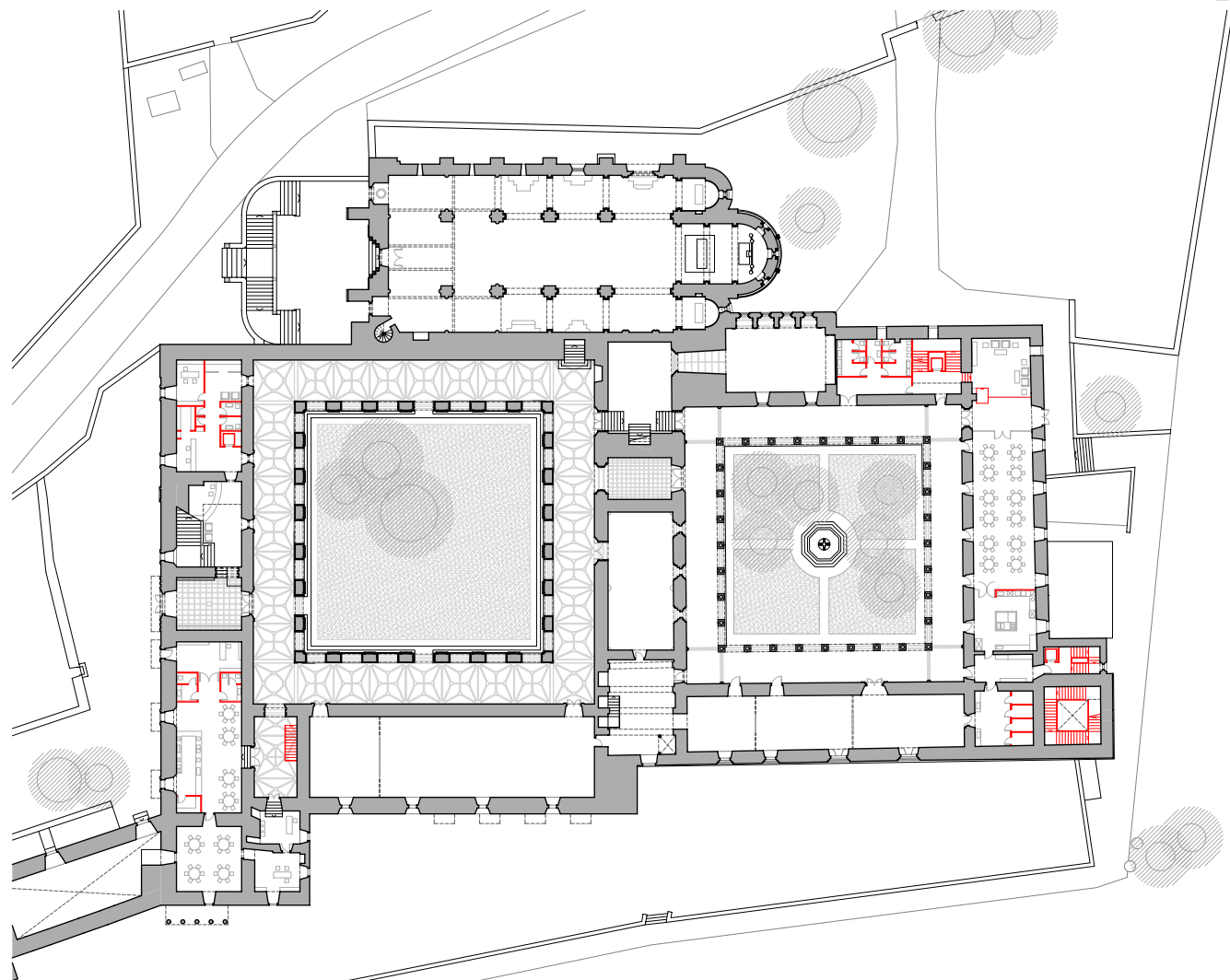

ANTES DA INTERVENCIÓN (XUÑO 1998)

CONSERVACIÓN RESTAURACIÓN REHABILITACIÓN CONSTRUCCIÓN

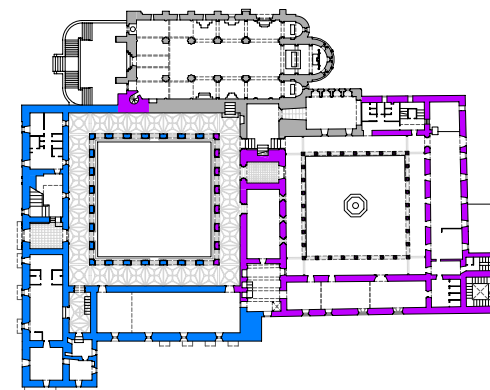
SAN CLODIO DE LEIRO

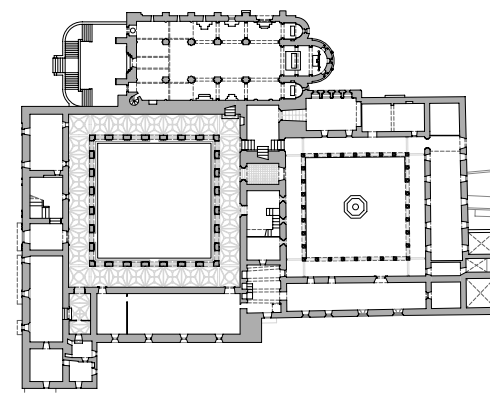
0 5 10 20 m

PLANTA BAIXA

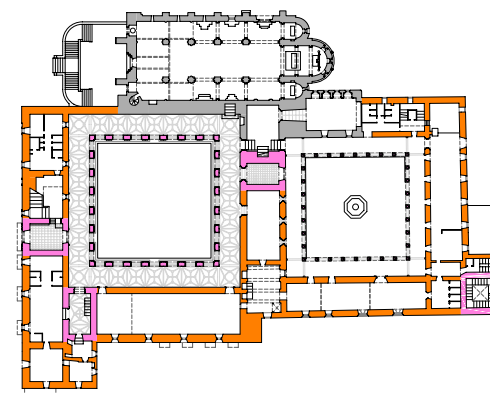
MANUEL BOUZAS CAVADA + DAVID MARTÍNEZ QUINTEIRO

ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

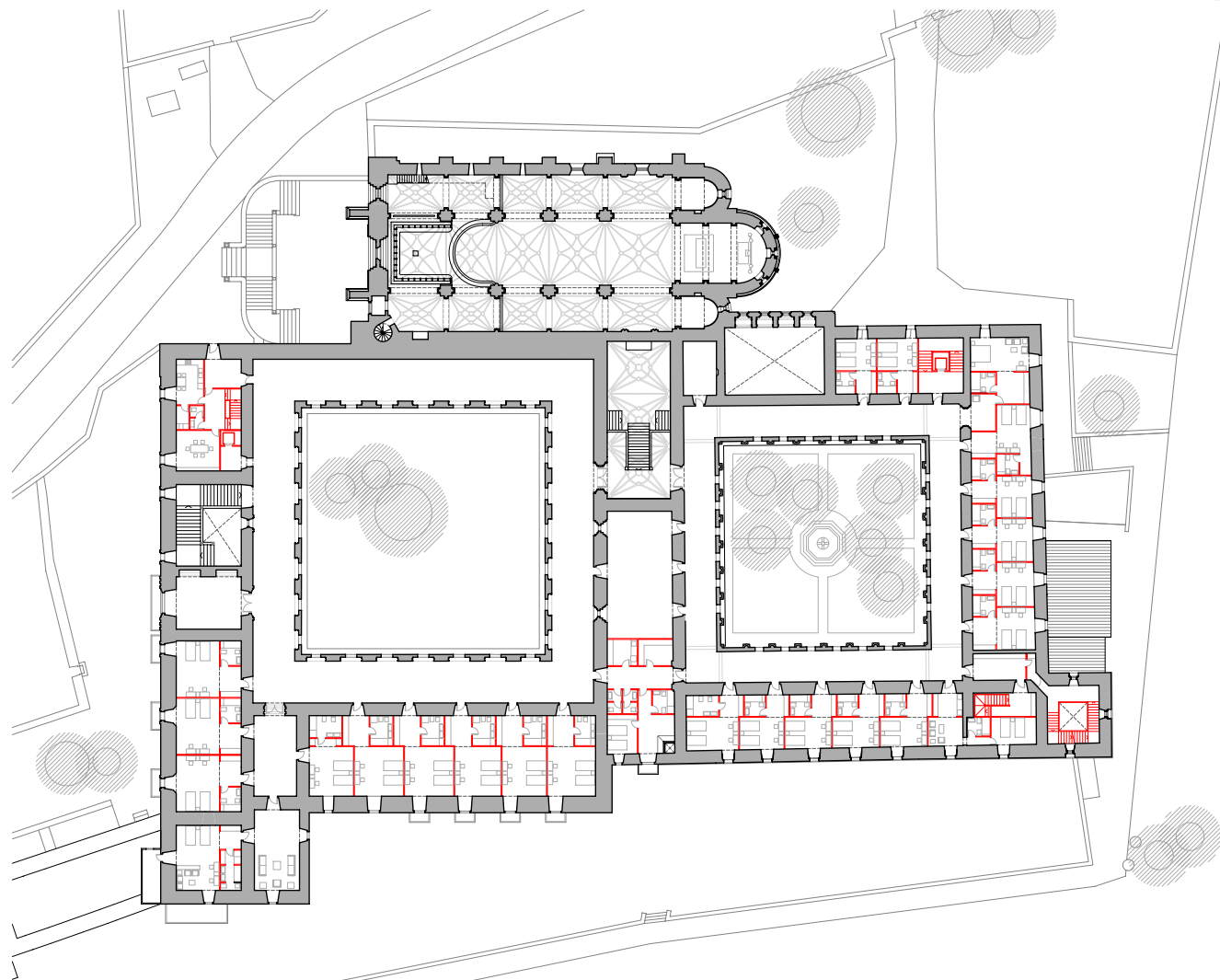
ANTES DA INTERVENCIÓN (XUÑO 1998)

PLANIMETRÍAS ELABORADAS POLA AUTORA A PARTIR DOS DATOS FACILITADOS POLO DEPARTAMENTO DE REPRESENTACIÓN E TEORÍA ARQUITECTÓNICAS DA ESCOLA TÉCNICA SUPERIOR DE ARQUITECTURA DE A CORUÑA E POLA DIRECCIÓN XERAL DE PATRIMONIO CULTURAL.

CONSERVACIÓN RESTAURACIÓN REHABILITACIÓN CONSTRUCCIÓN

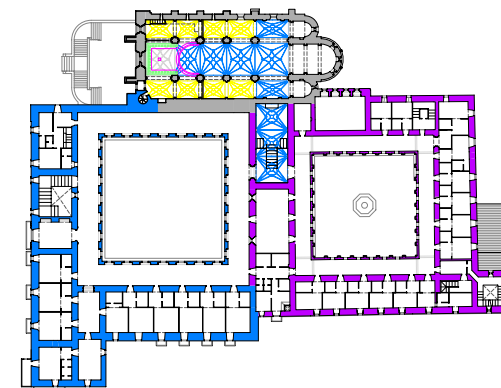
SAN CLODIO DE LEIRO

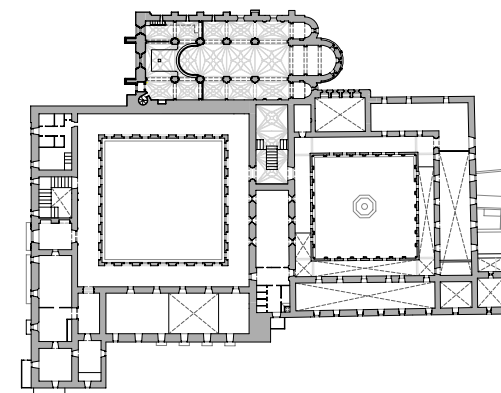
0 5 10 20 m

PLANTA PRIMEIRA

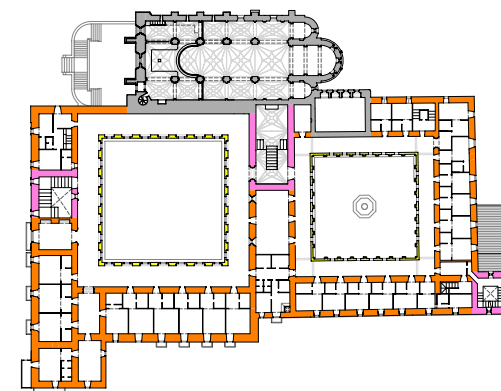
MANUEL BOUZAS CAVADA + DAVID MARTÍNEZ QUINTEIRO

ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

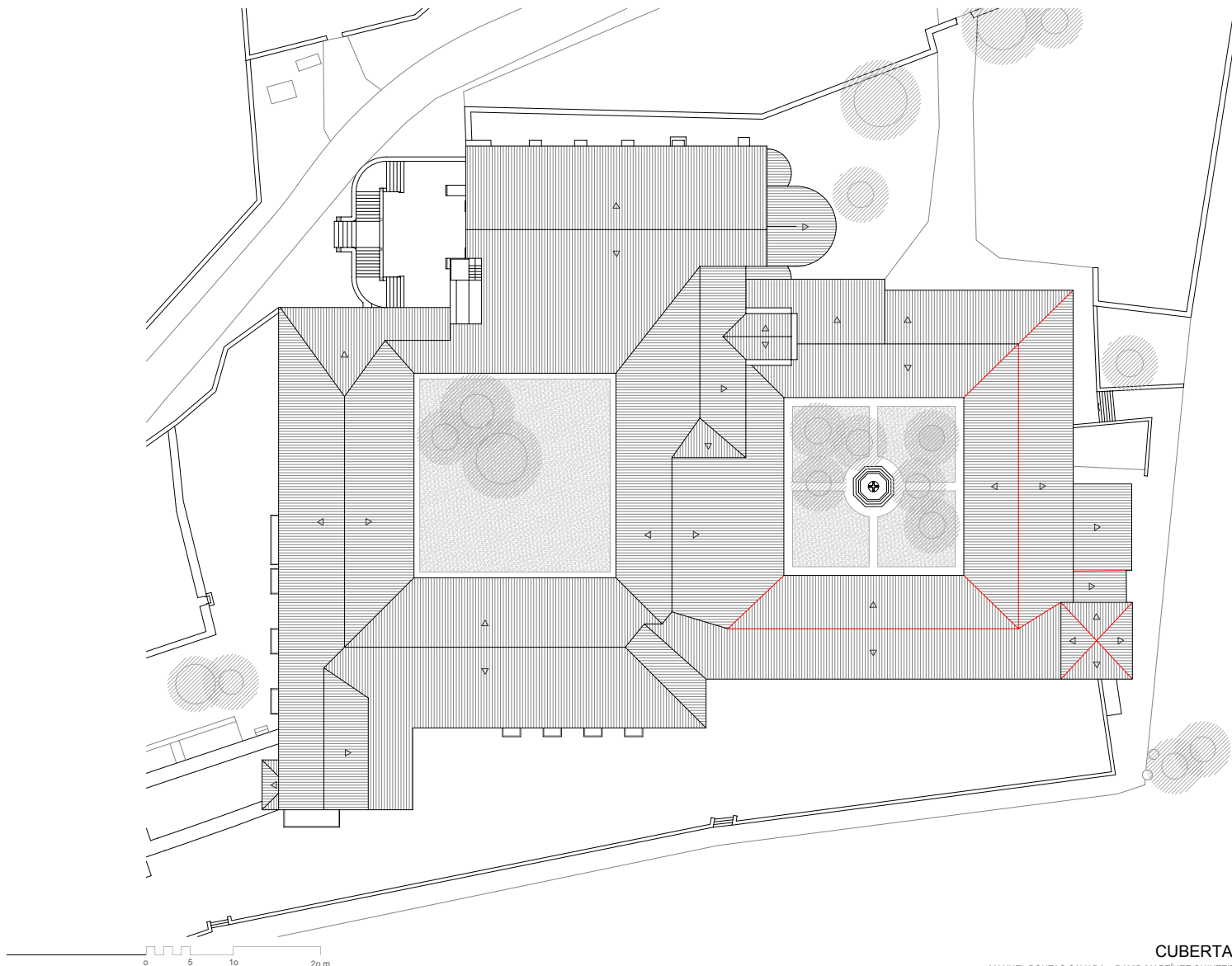
ANTES DA INTERVENCIÓN (XUÑO 1998)

CONSERVACIÓN RESTAURACIÓN REHABILITACIÓN CONSTRUCCIÓN

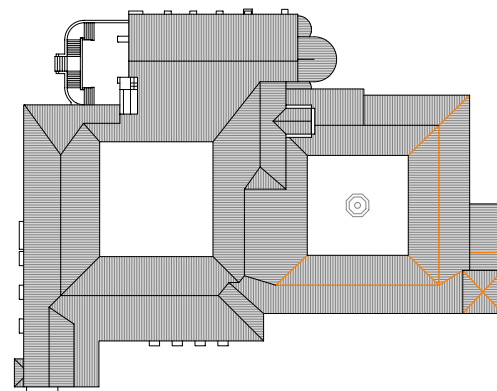
SAN CLODIO DE LEIRO

△N

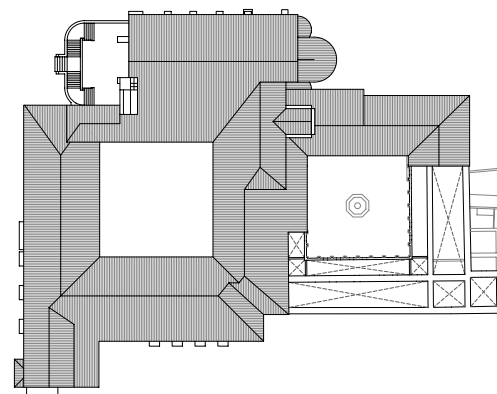

CUBERTAS

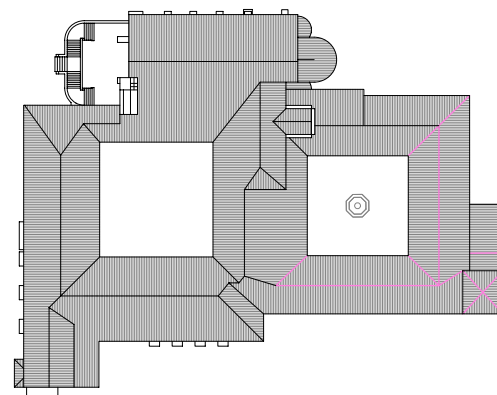
MANUEL BOUZAS CAVADA + DAVID MARTÍNEZ QUINTEIRO

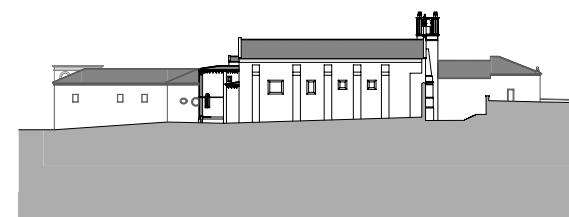
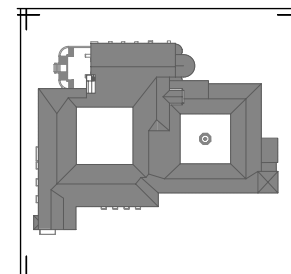
ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

ANTES DA INTERVENCIÓN (XUÑO 1998)

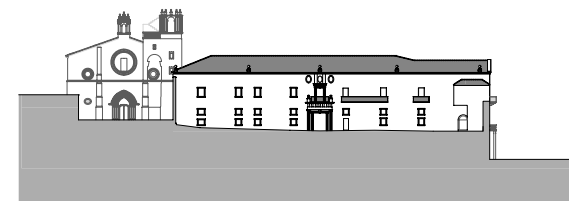
SAN CLODIO DE LEIRO

0 5 10 20 m

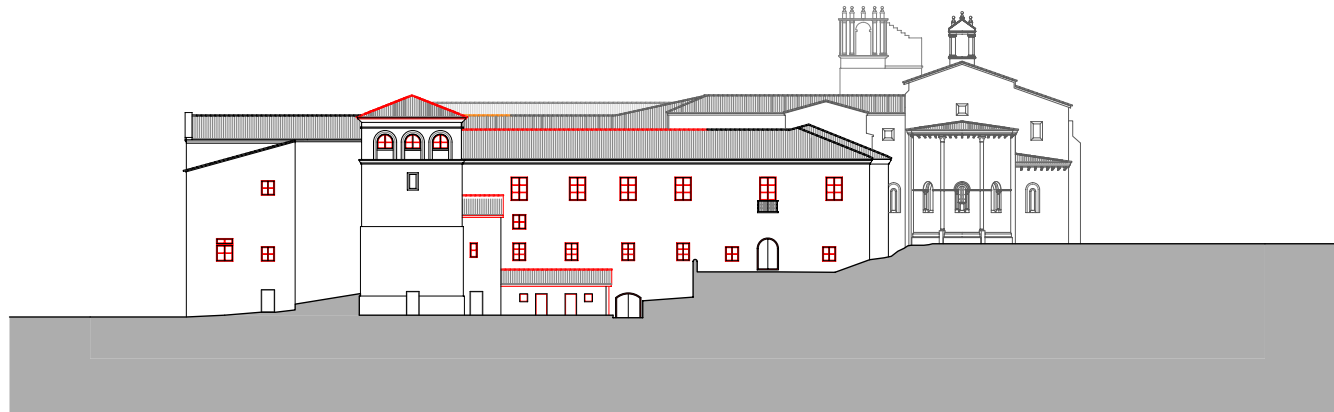
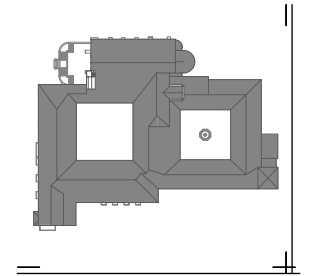
ALZADO NORTE
ALZADO OESTE

MANUEL BOUZAS CAVADA + DAVID MARTÍNEZ QUINTEIRO

ALZADOS ANTES DA INTERVENCIÓN
(XUÑO 1998)

SAN CLODIO DE LEIRO

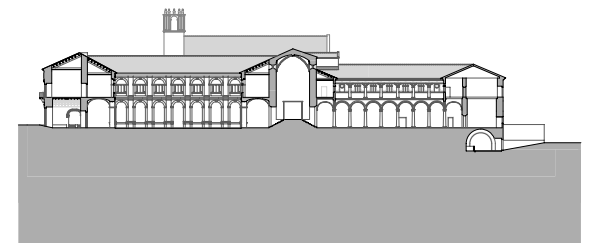
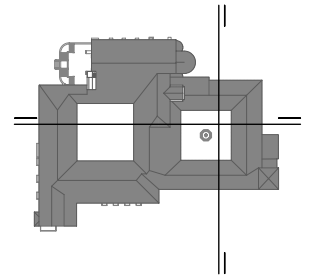
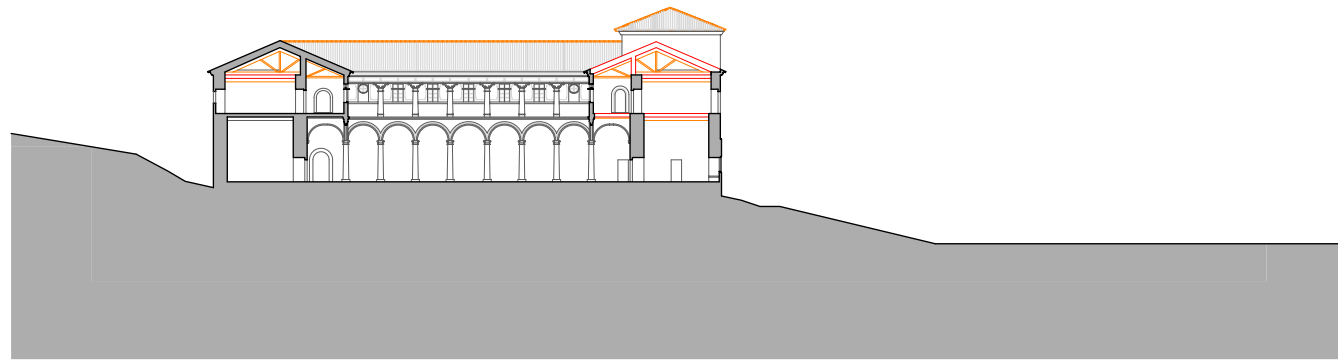
0 5 10 20 m

ALZADO SUR
ALZADO LESTE

MANUEL BOUZAS CAVADA + DAVID MARTÍNEZ QUINTEIRO

ALZADOS ANTES DA INTERVENCIÓN
(XUÑO 1998)

SAN CLODIO DE LEIRO

0 5 10 20 m

SECCIÓN TRANSVERSAL
SECCIÓN LONXITUDINAL
MANUEL BOUZAS CAVADA + DAVID MARTÍNEZ QUINTEIRO

SECCIÓNS ANTES DA INTERVENCIÓN
(XUÑO 1998)

Análise: aplicación dos parámetros

Na actualidade, San Clodio de Leiro é o resultado dunha serie de accións que –dende a súa declaración de Monumento Nacional en maio de 1981– estiveron sempre encamiñadas á procura dunha fórmula que asegurase a súa boa conservación e a súa autoxestión: o obxectivo era lograr un programa funcional que garantise o seu mantemento e a súa supervivencia.

A finais da década dos noventa comezouse a reconsiderar o acordado programa de necesidades e o futuro uso do mosteiro: os usos aos que se pretendía destinar o conxunto podían producir uns gastos tales á Administración que se verían comprometidos os recursos económicos destinados ao mantemento do inmovible e ao financiamento de máis intervencións en monumentos en perigo de ruína.

E así, coas obras para evitar o deterioro do monumento en marcha, a concepción tradicional da conservación foi o tratamento e a recuperación dos valores patrimoniais existentes co obxecto de convertelo nun lugar visitable para a observación, coñecemento e gozo da poboación. E dende o momento en que se introduciu o concepto de *visitable*, aludiuse inevitablemente ao turismo.

AUTENTICIDADE. HERDANZA ARQUITECTÓNICA

Levou a cabo unha rehabilitación integral do edificio mediante solucións *respectuosas e austeras*, co obxectivo de integrar todo o complexo e a súa historia. Sen desprezar o uso de materiais actuais ou de innovacións construtivas recentes, estas prácticas foron adaptadas a un edificio con recoñecido valor patrimonial.

Coa intención de *convivir con diferentes fases construtivas de diferentes estilos, mantendo e subraando a coherencia do conxunto*, respectáronse os materiais orixinais, ademais de distinguir os novos dos vellos de tal xeito que non se enganase ao espectador. Os arquitectos tamén procuraron conservar –sen descoidar as esixencias do novo programa, pero sen sucumbir a elas– a autenticidade dos espazos. De feito, tívose en conta o uso anterior das estancias para obter unha maior adecuación ao novo uso.

As salas nobres seguirán tendo un uso similar, salvo as da planta alta dedicadas a habitacións. Manteranse os espazos diáfanos cando así o fosen orixinalmente, sen interpoñer elementos alleos á súa concepción orixinal, na medida do posible³².

³² BOUZAS CAVADA, M. + MARTÍNEZ QUINTEIRO, D.; "Proxecto de obras complementarias de rehabilitación do mosteiro de Santa María de San Clodio do Ribeiro de Avia"; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1998/184. Vigo 1998.

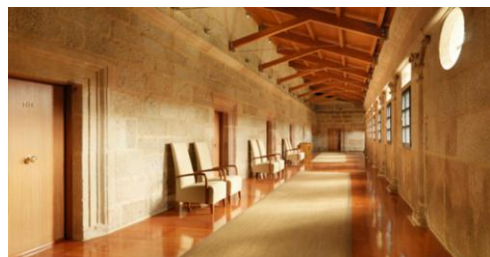
Así mesmo procurouse que os condutos das instalacións non *distorsionasen* a imaxe orixinal, ademais de evitar o impacto visual dos mesmos no conxunto edificado. Sen embargo, cabe sinalar que no caso da sinalización e dos aparellos contra incendios non se acadaron os obxectivos ditados polo equipo redactor.

Polo xeral, a transformación de San Clodio en hotel non fixo nin fai perigar a autenticidade do mesmo en ningún momento, e o resultado foi o reforzo do carácter monumental do inmobile rexeitando intervencións que contradixeran ou loitasen agresivamente co existente.

IDENTIDADE. ESTRUCTURA FORMAL

O mosteiro beneditino de San Clodio de Leiro segue a ser un reclamo turístico da personalidade histórica do lugar onde se atopa encravado a pesar da súa nova función. Nun entorno natural e paisaxístico extraordinario, no val formado polo río Avia no seu punto de encontro co Miño, a tranquilidade do lugar só se ve alterada polos miles turistas que visitan o corazón da comarca do Ribeiro coa fin –entre outras– de degustar uns viños que noutras épocas supuxeron unha das principais fontes de ingresos da economía doméstica do cenobio.

Isto demostra que o novo uso do inmobile permite a conservación da súa identidade como monumento. A función hoteleira complementa ao carácter histórico –non o anula – que o visitante busca e identifica perfectamente. De feito, coa idea de permitir a permeabilidade para o coñecemento do monumento ao público, os claustros foron excluídos –relativamente– da explotación directa do hotel, polo que pasaron a ser espazos de libre visita.

104. Un dos corredores de acceso ás habitacións.

105. Baño dunha das habitacións.

En todo momento a historia do edificio está presente de xeito expositivo e documental, sendo o inmobile recoñecible como monumento. Non obstante, como hotel, debe responder ás esixencias do cliente. Cun estilo minimalista, uns mobles contemporáneos de liñas mínimas decoran e dan servizo aos novos destinos das diversas estancias cargadas de historia (104). Os únicos espazos onde esta importante carga histórica foi esquecida –e eliminada– foron os baños das habitacións (105).

ACCIÓN OPERATIVA. INTERVIR NO PATRIMONIO

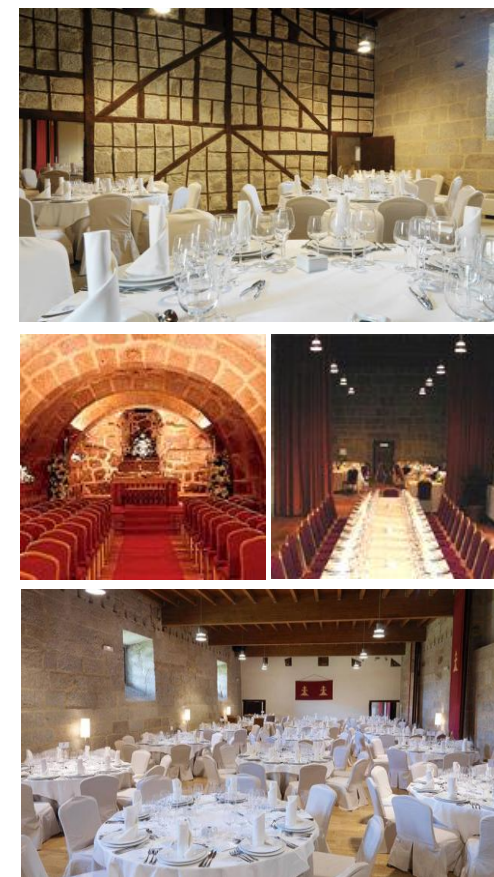
Antes e durante a intervención para o cambio de uso –sen estar este totalmente decidido–, o criterio seguido foi o de que toda actuación debía permitir a posibilidade de ser reempazada para dar paso a novos usos sen danar a integridade do conxunto herdado. As obras executadas debían estar subordinadas en todo momento ao mantemento e preservación dos valores culturais do monumento, e en consecuencia debían poder garantir a súa reversibilidade.

PROGRAMA. NECESIDADES DA FUNCIÓN

Cando en xullo de 1996 se redactou o proxecto para frear o deterioro de San Clodio –ademais de incluír un amplo programa de usos– había un ano da entrada en vigor da Lei 8/1995 do Patrimonio Cultural de Galicia, a cal foille de aplicación xunto coa Lei 16/1985 do Patrimonio Histórico Español³³. A medida que as obras progresaban, comezouse a reconsiderar o destino funcional do mosteiro. Unha vez decidida a súa conversión en establecemento hoteleiro por parte da Xunta de Galicia redactouse unha modificación do proxecto previo en xuño de 1998 que debía cumprir o Real Decreto 1634/1985 sobre establecementos hoteleiros. Sen embargo, na memoria correspondente, xustificábase o cumprimento da orde do 19 de xullo de 1968 sobre normativa hoteleira –xa derogada polo decreto anterior e que resultaba máis esixente en canto a superficies mínimas–³⁴.

En canto á adaptación do novo programa á edificación existente, decidiuse sacrificar o número de dormitorios resultantes –vinte e cinco, catro deles suites–, en aras dunha rendibilidade hoteleira centrada nas especiais características do inmovible. A empresa encargada da xestión do *negocio* orientou a súa oferta –preferiblemente– cara ao turismo de convencións e eventos. De feito, os espazos dedicados a salóns están pensados dentro dunha concepción polivalente que permite cambiar o seu uso segundo as necesidades da explotación (106)³⁵. Nos últimos anos o turismo de natureza –en auxe– cobrou forza dada a escasa oferta de aloxamentos na zona.

En xeral, as diversas solucións adoptadas finalmente polo equipo redactor resultaron respectuosas co monumento, se cadra debido á indecisión previa sobre o uso *definitivo* do cenobio: dun contedor con varios usos pasouse a un programa unitario que obrigou a actuar sobre o conxunto con solución reversibles. E, sen dúbida, estas actuacións previas favoreceron a conservación da autenticidade da arquitectura herdada.

106. Vistas dos salóns *Abad*, *Cova Sacra*, *Benedicto I-II* e *Medieval*.

³³ BOUZAS CAVADA, M. + MARTÍNEZ QUINTEIRO, D.; "Proyecto básico y de ejecución de rehabilitación del monasterio de San Clodio do Ribeiro de Avia"; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1996/o26. Vigo 1996.

³⁴ BOUZAS CAVADA, M. + MARTÍNEZ QUINTEIRO, D.; "Proyecto de obras complementarias de rehabilitación do mosteiro de Santa María de San Clodio do Ribeiro de Avia"; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1998/184. Vigo 1998.

³⁵ Os salóns dos que dispón o Hotel Monumento San Clodio son o salón *Benedicto I* de oitenta e un metros cadrados, combinable co salón *Benedicto II* de igual superficie; o salón *Cova Sacra*, de centro trinta e catro metros cadrados; o salón *Cisterciense*, de cento setenta e nove; o salón *Abad*, de noventa e un; e o salón *Medieval* de cento oitenta e seis metros cadrados.

SAN VICENTE DO PINO

Localización	Monforte de Lemos (Lugo) 42°31'25"N - 07°30'38.15"O
Protección	Ben de Interese Cultural. I/ dentro da declaración de Conxunto Histórico polo Decreto 444 de 22/02/73, publicado no BOE do 13/03/73. Decreto 22/04/1949 sobre Protección de Castelos Españois.
Titular	Paradores de Turismo de España, S.A.
Uso anterior á rehabilitación	Mosteiro beneditino + Pazo de Alba ou dos Condes de Lemos / Sen uso
Proxecto	<i>Proxecto básico e de execución de Parador de Turismo en Monforte de Lemos (Lugo).</i>
Promotor	Ministerio de Economía e Facenda + Secretaría de Estado de Comercio, Turismo e Pemes + Instituto de Turismo de España.
Arquitecto	Carlos Fernández - Cuenca Gómez
Data redacción	Febreiro 1999 (reformado, marzo 2001)
Novo uso	Parador Nacional de Monforte de Lemos
Número de prazas	100 (50 habitacións: 46 dobres e 4 suites)
Estado da rehabilitación	Finalizado e en uso (xullo 2003)

O monte de San Vicente do Pino, ademais de acoller a orixe da cidade de Monforte de Lemos, é o punto de referencia da vila. Na actualidade, sobre el aínda se conservan o mosteiro, o pazo condal e a torre da homenaxe da fortaleza e o seu recinto. Tamén podemos contemplar diversos restos das murallas.

A data fundacional do mosteiro de San Vicente do Pino veu da man de escasas referencias historiográficas. Entre elas destacaba a recollida polo padre Yepes, que remontou as orixes monacais ao ano 755; data, sen embargo, moi discutida por diversos autores. A seguinte referencia aparecía nun documento do 4 de maio do 915. Tratábase dunha *notitia* do preito que sostiveron o abade Quintila, o diácono Pedro e o presbítero Gemundo, dunha parte; e Arianoi e Ermesindo, da outra; pola posesión das igrexas de Santa María e San Vicente.

Consolidada a vida monástica trala súa incorporación á Congregación de San Bieito de Valladolid no ano 1496, comezaron as obras da actual igrexa, de amplas proporcións e con planta de cruz latina, dunha soa nave no brazo maior e tres ábsidas cuadrangulares na cabeceira. Destaca a fachada principal, exemplo do renacemento de filiación italiana.

En 1782 iniciáronse as obras do claustro, bo expoñente do neoclásico galego. De planta perfectamente cadrada, responde a unha composición máis efectista e refinada que a da fachada. De estilo barroco, está centrada por unha portada do século XVII. Foi levantada baixo os auspicios do sétimo Conde de Lemos, xenro do Duque de Lerma.

Coa desamortización de 1835 desapareceu a vida claustral en San Vicente, converténdose en centro hospitalario e en asilo de anciáns, para quedar baleiro no 1919. Un ano máis tarde foi cedido á abadía de Samos, que enviou monxes para que renovasen a vida regular, procedéndose o 2o de marzo de 1923 á erección canónica do restaurado mosteiro.

O coñecido como pazo dos Condes de Lemos foi mandado edificar pola condesa Beatriz de Castro sobre as bases dalgunha edificación anterior desaparecida nun grande incendio acaecido en 1672. Do primitivo pazo sobreviviron importantes restos incorporados a esta reconstrución.

A Torre da Homenaxe é a herdanza máis importante da fortaleza de Monforte, situada no centro do recinto propio do castelo. Ten unha alta carga simbólica, como elemento representativo do poder feudal dos condes e dominador da paisaxe urbana da cidade. Probablemente date de finais do século XIII, ou principios do XIV, sufrindo posteriormente varias modificacións ou reconstrucións.

Nos anos noventa a Xunta de Galicia perseguía a idea de converter todo este conxunto monumental nun complexo turístico; para o que se iniciaron os trámites oportunos. Os Servizos Técnicos da Dirección Xeral de Patrimonio Cultural elaboraron un informe sobre as condicións ás que se debería axustar o proxecto de rehabilitación e acondicionamento do conxunto

monumental de Monforte de Lemos. A súa valoración estaba baseada en criterios xerais e construtivos para as actuacións dende o punto de vista da lexislación e da normativa de protección do patrimonio cultural.

Tralo acordo entre o Instituto de Turismo de España e o Ministerio de Economía e Facenda sobre a construción dun parador no conxunto monfortino, encargóuselle ao arquitecto Carlos Fernández-Cuenca Gómez –a comezos do ano 1999– a redacción do proxecto de rehabilitación, o cal non estaría exento nin de cambios nin de polémicas.

Finalmente, a inauguración do Parador Nacional de Monforte de Lemos tivo lugar o día 21 de xullo de 2003.

O conxunto monumental de San Vicente do Pino

O monte de San Vicente do Pino, denominado pola ermida dedicada a San Vicente e a árbore que fronte a ela crecía, acolle a orixe da cidade de Monforte de Lemos sendo o punto de referencia da urbe actual. Segundo a tradición, este foi o lugar onde se asentou o Castro *Dactonium*, capital do antigo pobo galaico dos Lemavi¹.

A comezos do século XII, Ramón de Borgoña e a infanta doña Urraca –Condes de Galicia– concederon a Froilán Díaz e á súa esposa Estefanía Sánchez –Condes de Astorga, do Bierzo e de Sarria– a fundación de Monforte, ou máis concretamente a súa refundación, datándose o diploma de institución da *Pobla* sobre o antigo castro no ano 1104².

Para iso contaron coa axuda do abade do mosteiro –Miguel II–, quen cedeu aos señores de Lemos parte dos terreos do cenobio, situado na saia do cerro³. Anos despois, no 1139, Afonso VII e Berenguela outorgaron á comunidade beneditina –en recompensa pola cesión– o privilexio de dominio sobre as igrexas presentes e futuras do lugar, aparecendo por primeira vez –no ano 1199– a denominación de *Monte Forte*.

Con toda probabilidade nos séculos XIII e XIV construíranse e perfeccionáranse a muralla e o castelo (107), quedando parcialmente destruídos despois da invasión irmandiña. Foi por iso que a terceira condesa de Lemos –Beatriz de Castro– iniciaría una reconstrución xeral do conxunto fortificado.

De acordo cunha antiga *Relación y Descripción del Estado de Lemos*, redactada en tempos do XI conde Ginés Fernando Ruíz de Castro (1666-1741), que se conserva no Arquivo da Casa de Alba⁴, descríbese así o estado do conxunto monumental a finais do século XVII:

*Na cima do monte conseguiu o traballo unha praza capaz do Real Mosteiro de San Vicente do Pino (...).
Enfronte do Mosteiro está o pazo que os Excelentísimos Señores Condes de Lemos teñen nesta vila, aínda que*

¹ Pobo mencionado nas *Tablas* de Ptolomeo, Tabla IIª, capítulo 6; e na *Naturalis Historia*, de Plinio, Tomo III, 18.

CARNERO RODRÍGUEZ, C.M.; "Informe patológico de la iglesia de San Vicente do Pino de Monforte de Lemos (Lugo)"; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2007/331. Monforte de Lemos 2007. Páx.3-10.

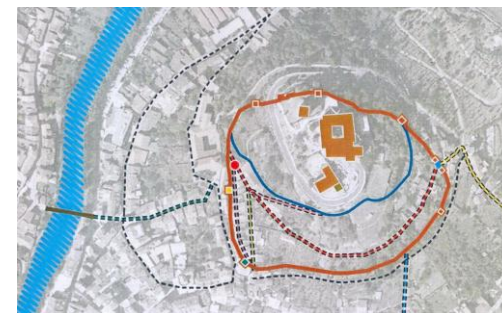
² O documento máis antigo –considerado por moitos absolutamente falso– podería datarse en xuño de 811, e nel consta que o rei Afonso convocou en concilio aos seus bispos, figurando entre os asistentes Esposendo, abade de San Vicente, ao que se lle outorgaron amplos dominios e xurisdición civil, eclesiástica e criminal.

³ Xa no século IX consta a existencia dun priorado beneditino.

GARCÍA ÁLVAREZ, M.R.; "En torno a los orígenes del Monasterio de San Vicente del Pino"; *Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos de Lugo*, Tomo 5, números 37-38. Lugo 1952. Páx.80-90.

⁴ Ata o século XVIII, Monforte mantívose baixo a tutela dos Condes de Lemos, título que posteriormente pasou, tras sucesivas herdanzas, á Casa de Alba.

VÁZQUEZ FERNÁNDEZ, L.; *Documentos da historia de Monforte no Século de Ouro*. Deputación Provincial de Lugo. Lugo 1991. Páx.21-29.

107. Hipótese do conxunto de San Vicente do Pino na Idade Media.

de bastante vivicorda non de fábrica moi suntuosa pola gran dificultade que houbo e hai na condución de materiais ao cumio do monte, e cara ao cerzo e no mesmo cumio está un castelo coa súa casa, de moita altura e fortaleza, un cadrado, con paredes de máis de dezaseis cuartas de groso de cantería (...).

Ás costas de dito Mosteiro teñen os señores outra casa que se di foi o primitivo Pazo e hoxe chaman das Tullas, en que estaban as paneiras, para recoller as rendas de trigo e centeo de padróns das xurisdicións do condado (...). Teñen tamén outras dúas casiñas máis debaixo de dito pazo unha enfronte da outra (...).

Descolgando a costa pola parte que mira a mediodía, vense as casas que compoñen o centro da vila; as máis delas arruinadas pola pouca estabilidade que permite a desigualdade do terreo e só na rúa da Falagueira se manteñen algunhas casas e nesta rúa ten a vila a do Concello e o cárcere (...). Prosigue pola costa outra rúa que chaman a Zapatería (...). Este curto recinto está cercado dunha muralla que reedificou a Señora Condesa Dona Beatriz de Castro cos seus cubos a treitos⁵.

O traslado da nobreza condal cara á corte madrileña –co consecuente descoido das súas posesións monfortinas– repercutiría na atención ás fortificacións, provocando un posterior abandono nas mesmas. Esta situación perduraría ata finais do século XX (108).

Na actualidade aínda se conservan no monte de San Vicente o mosteiro, o pazo condal e a torre da homenaxe da fortaleza e o seu recinto. Tamén podemos contemplar os restos das murallas da vila.

O mosteiro de San Vicente do Pino

A data fundacional do mosteiro de San Vicente do Pino veu da man de escasas referencias historiográficas. Entre elas destacaba a recollida polo padre Yepes, que remontou as orixes monacais ao ano 755; data, sen embargo, moi discutida por diversos autores. A seguinte referencia aparecía nun documento do 4 de maio do 915. Tratábase dunha *notitia* do preito que sostiveron o abade Quintila, o diácono Pedro e o presbítero Gemundo, dunha parte; e Arianoi e Ermesindo, da outra; pola posesión das igrexas de Santa María e San Vicente⁶.

108. Vista aérea do conxunto de San Vicente do Pino, ca.1900.

⁵ ALONSO MONTERO J.M.; “Plan Director del monte de San Vicente do Pino en Monforte de Lemos”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1998/271. Lugo 1998.

⁶ Copia do século XIII. *Monforte de Lemos*, colección particular de Pedro Boo Pita.

MOURE MARIÑO, L.; *Apuntes para la historia de Monforte de Lemos*. Xunta de Galicia. Santiago de Compostela 1997. Páx.34-53.

O mosteiro estivo moi favorecido polos reis casteláns. De feito, Afonso VI outorgoulle numerosos privilexios en compensación pola cesión de terras que o abade Miguel II e os seus monxes fixeran para a refundación da vila. Entre outros monarcas, Afonso IX confirmaba ao cenobio a concesión que os seus antecesores lle fixeran sobre os mercados, feiras e portazgos, concedéndolle ademais xurisdición en tódalas igrexas da vila e o seu alfoz.

Consolidada a vida monástica trala súa incorporación á Congregación de San Bieito de Valladolid no ano 1496, comezaron as obras da actual igrexa⁷, de amplas proporcións e con planta de cruz latina, dunha soa nave no brazo maior e tres ábsidas cuadrangulares na cabeceira. Destaca a fachada principal, exemplo do renacemento de filiación italiana (109).

As obras iniciáronse pola cabeceira, destacando a ábsida maior pola súa capacidade e altura. Ao emprender a construción do novo templo e debido ao pouco espazo libre existente no cumio do monte, fíxose necesario derrubar a vella igrexa medieval, pero isto deixaba á comunidade monástica –e á vila monfortina– sen o principal espazo de culto e vida parroquial. Por iso derrubouse primeiro a cabeceira, utilizando como igrexa parroquial a nave medieval. Culminada a construción da nova cabeceira renacentista, esta foi habilitada como templo parroquial e monástico, procedéndose ao derrubamento da nave medieval para proceder á construción do inmobile actual⁸.

No ano 1618 decidiuse ampliar a sancristía *vella*. Construída a mediados do século XVI, comunicaba por unha parte co cruceiro norte do templo, e pola outra co recinto claustral a través dunha ampla porta –na actualidade tapiada– cerrada por unha reixa de madeira do século XVII coroada polo escudo do mosteiro. Para a súa ampliación abriuse no muro oeste –fronte ao arco de acceso á igrexa– un novo arco como paso a unha pequena dependencia anexa, que no 1802 se habilitaría para oratorio abacial, segundo rezaba a inscrición sobre unha pequena porta de comunicación co claustro.

Esta sancristía funcionou como sala capitular a partires da segunda metade do século XVIII, momento no que comezou a construírse unha nova entre o brazo norte do cruceiro, en cuxo muro se abriu unha *discreta porta* e o refectorio. Atopábase pois totalmente embebida na fábrica monacal, salvo a súa fachada leste, na que se abriron as fiestras. De traza clasicista, a súa planta cadrada cubriuse cunha cúpula sobre pechinas apoiadas en pilastras dóricas que debuxaban arcos cegos. No muro norte e leste abríronse arcosoleos que albergarían as caixonadas do século XVII reutilizadas da sancristía vella.

⁷ Na inscrición situada no contraforte exterior do cruceiro do templo podemos ler: ESTE TEMPLO COMEZOUSE NO ANO 1539, SENDO PONTÍFICE PABLO III [E] REI DE CASTELA, CARLOS.

⁸ Segundo os Libros do Consello (tomo I, folio 4 reverso e folio 7 anverso), as obras do novo templo rematáronse no ano 1600, sendo abade Frei Gaspar de Avilés e mestres de obras Pedro Morlones, Juan de las Suertes e Gregorio Fotón. CARNERO RODRÍGUEZ, C.M.; Op. cit. Páx.13-15.

109. Vista interior e portada de acceso da igrexa de San Vicente do Pino, ca.1960.

Esta peza é, ou era –antes da reconversión case total para aseos do parador– xunto coa fábrica da igrexa, a parte máis antiga do mosteiro. Á raíz da intervención, o oratorio abacial foi destruído na súa totalidade con múltiples tabiques para retretes, coa desaparición de toda a decoración pictórica mural, obra probablemente do artista local Juan Bernardo Pérez de Castinande.

A sancristía *vella*, xunto co claustro, o alxibe e a torre - campanario, poderían ser obra do arquitecto Lucas Ferro Caaveiro. Contaría, ademais, coa posible participación trala súa morte en 1770 do seu fillo Miguel, quen realizaría a escaleira de honra e a de acceso ao coro e campanario, plenamente neoclásicas e destruídas tralas obras de reconversión do mosteiro en Parador⁹.

En 1782 iniciáronse as obras do claustro, bo expoñente do neoclásico galego (11o). De planta perfectamente cadrada, consta de tres pisos articulados por medio de piares no inferior e de columnas acaroadas que soportan arcos de medio punto nos superiores. Respondía a unha composición máis efectista e refinada que a da fachada, inspirada na do Colexio do Cardeal. De estilo barroco, estaba centrada por unha portada do século XVII. A obra foi levantada baixo os auspicios de Pedro Fernández de Castro, sétimo Conde de Lemos e xenro do Duque de Lerma.

Coa desamortización de 1835 desapareceu a vida claustral en San Vicente, converténdose en centro hospitalario e en asilo de anciáns, para quedar baleiro no 1919.

Un ano máis tarde foi cedido á abadía de Samos, que enviou monxes para que renovasen a vida regular, procedéndose o 20 de marzo de 1923 á erección canónica do restaurado mosteiro.

Finalmente, no ano 1995 foi adquirido polo Estado para a súa reconversión en Parador de Turismo, conservando a igrexa a súa condición parroquial.

O pazo dos Condes de Lemos

O coñecido como pazo dos Condes de Lemos foi mandado edificar pola condesa Beatriz de Castro sobre as bases dalgunha edificación anterior desaparecida nun grande incendio acaecido en 1672¹⁰. O 11 de mayo de 1685 concertaba o mordomo dos condes –por encargo destes– con Pedro de la Vega a reedificación da parte arruinada polo lume. Este contrato confirmaría a suposición de que se non era unha reconstrución total, polo menos si se fixo unha importante reparación no século XVIII:

⁹ GOY DIZ, A.E.; "Nuevos datos sobre el Monasterio de San Vicente del Pino de Monforte de Lemos"; *Galicia monástica: estudos en lembranza da profesora María José Portela Silva*. Universidade de Santiago de Compostela, Servizo de Publicacións e Intercambio Científico. Santiago de Compostela 2009. Páx.517-535.

¹⁰ Aínda que non quedan descrições das características de devandita edificación, a colección de obras de arte nel contida debeu de ser moi importante, pois segundo indica Jacobo Fitz-James Stuart, duque de Alba, no seu discurso de ingreso na Real Academia de Belas Artes de San Fernando, estaba composta por pinturas de Palma o Vello, Sánchez Coello, Tiziano, Rafael, o Greco, os Bassano, Luchetto, Pablo Brill, Brueghel o Vello, Eugenio Caxés, Guido Reni e Veronés; debuxos de Miguel Ángel e Leonardo; tapices de Flandes e Bruxelas; colgaduras; alfombras; porcelanas e obxectos ornamentais de ouro, prata e pedrería.

11o. Vista parcial do claustro do mosteiro monfortino de San Vicente, ca.1960.

O edificio é unha construción de escaso valor arquitectónico [111], con muros de fábrica de cachotería de pedra, esquinais, xambas e linteis de granito, cuberta de tella e amplos espazos interiores. Algunha das súas dependencias anexas atópase afundida e arruinada. A composición de fachadas é vulgar, sen elementos decorativos de interese. No piso superior presenta balcóns de forxa, nalgúns casos cos ocos cegados. Tamén certas xanelas presentan reixas.

O elemento máis interesante de todo o conxunto é a porta de acceso; con arco escarzano composto de grandes dovelas de mármore do Incio. Nas dúas dovelas centrais, os escudos de armas dos Lemos - Enríquez están sostidos por anxos. Os trazos formais destes relevos indican que a porta foi probablemente construída no século XV ou principios do XVI, talvez en tempos de dona Beatriz¹¹.

Do primitivo pazo sobreviviron importantes restos, incorporados á devandita reconstrución e tamén á adaptación das súas estancias en dependencias do parador.

A Torre da Homenaxe

A Torre da Homenaxe foi a herdanza máis importante da fortaleza de Monforte, situada no centro do recinto propio do castelo (112). Cunha alta carga simbólica, presentábase como un elemento representativo do poder feudal dos condes e dominador da paisaxe urbana da cidade. Probablemente date de finais do século XIII, ou principios do XIV, sufrindo posteriormente varias modificacións ou reconstrucións.

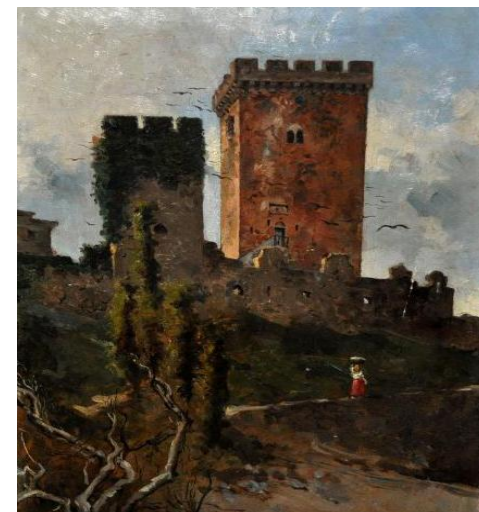
Na actualidade, alberga unha boa colección de fotografías e armaduras, así como mobles antigos doados polo doutor Juan López Suárez, entre os que destacan arcas, mesas e cadeiras con brasóns fidalgos das vellas familias de Lemos.

Parador Nacional de Monforte de Lemos

Nos anos noventa a Xunta de Galicia perseguía a idea de converter todo o conxunto monumental existente en San Vicente do Pino –o mosteiro beneditino, o antigo pazo dos Condes de Lemos e a torre da homenaxe– nun complexo turístico. Para iso era imprescindible conseguir a plena dispoñibilidade dos devanditos inmobles, polo que deseguido se iniciaron os trámites correspondentes. De xeito paralelo executábase unha reparación urxente nas cubertas do cenobio¹².

111. Fachada principal do Pazo condal de Lemos, ca.1956.

112. Castelo de Monforte de Lemos. Óleo de Poy Dalmau, 1895.

¹¹ PITA ANDRADE, J.M.; "Monforte de Lemos", Colección *Obradoiro*; Tomo V. Bibliófilos Gallegos. Santiago de Compostela 1952. Páx.37-41.

¹² RODRÍGUEZ SOLÓRZANO, V.; "Restauración de la cubierta del Monasterio de San Vicente do Pino"; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1993/o43. Lugo 1993.

O 18 de febreiro de 1995 asinábase un convenio de colaboración e apoderamento entre a Casa de Alba e a Xunta de Galicia. Devandito convenio tiña por obxecto que esta última puidese realizar as xestións e actuacións necesarias para efectuar a cesión dos bens á Administración do Estado coa fin de que os mesmos fosen destinados a parador de turismo¹³.

Dous meses despois, os Servizos Técnicos da Dirección Xeral de Patrimonio Cultural elaboraron un informe sobre as condicións ás que se debería axustar o proxecto de rehabilitación e acondicionamento do conxunto monumental monfortino. A súa valoración estaba baseada en criterios xerais e construtivos para as actuacións dende o punto de vista da lexislación e da normativa de protección do patrimonio cultural¹⁴.

O 11 de xullo de 1997, devanditos Servizos Técnicos redactaron un novo informe no que se podía ler:

A Comunidade Beneditina propietaria e usuaria do Mosteiro de San Vicente do Pino chegou a un acordo, recollido no correspondente convenio asinado coa Xunta de Galicia para a cesión do inmovible do mosteiro, que se proxecta transformar nun Parador Nacional de Turismo. Deste centro hoteleiro formarían parte ademais do inmovible do antigo mosteiro, a Torre dos Lemos e o antigo pazo ducal.

Estes Servizos Técnicos (...) informan do novo Parador redactado polos Servizos Técnicos de TURESPAÑA en coordinación coa Secretaría Xeral para o Turismo da Xunta de Galicia (...). Deste primeiro avance deduciuse a necesidade da construción dun edificio de nova planta, que permitise albergar a reducida comunidade relixiosa que permanecería en Monforte, atendendo a igrexa e como escollo do antigo mosteiro (...).

A posta en funcionamento dunha instalación hoteleira no edificio do antigo mosteiro de San Vicente contribuirá non só a manter en uso, e por tanto conservar, o patrimonio cultural construído directamente afectado polas necesarias obras de restauración e rehabilitación e acondicionamento se non que representará un centro de atracción e dinamizador sociocultural e económico do conxunto da vila de Monforte, e con iso beneficiaría a conservación do Conxunto Histórico ao permitir o seu mantemento como un conxunto vivo¹⁵.

¹³ Devandito convenio foi elevado a escritura pública na mesma data, ante o Notario do Ilustre Colexio de Madrid, Carlos Huidobro Gascón, figurando co número cincocentos vinte e sete do seu Protocolo.

¹⁴ FERNÁNDEZ-CUENCA GÓMEZ, C.; "Proyecto básico y de ejecución de Parador de Turismo en Monforte de Lemos"; documento consultado na Dirección Xeral de Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1999/263. Madrid 2000.

¹⁵ LÓPEZ GUITAR, M.J.; "Anteproxecto de residencia da comunidade beneditina en San Vicente do Pino"; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1998/217. Lugo 1996.

Sinalar que a nova residencia para a comunidade beneditina recollíase como unha condición no convenio asinado entre a comunidade beneditina de Samos –propietaria do cenobio– e a Xunta de Galicia. Como consecuencia do acordo, en abril de 1997, o Instituto Galego de Vivenda e Solo –en nome da Xunta– comprometéase –na cláusula sétima segunda– a construír un *mero* convento para achegar aos membros da comunidade de San Vicente do Pino, cuxa execución realizaríase nos terreos da horta que quedaban excluídos da transmisión acordada. A valoración de dito edificio estableceuse en trinta millóns de pesetas e o proxecto foille encargado ao arquitecto Manuel López Guitar (113)¹⁶.

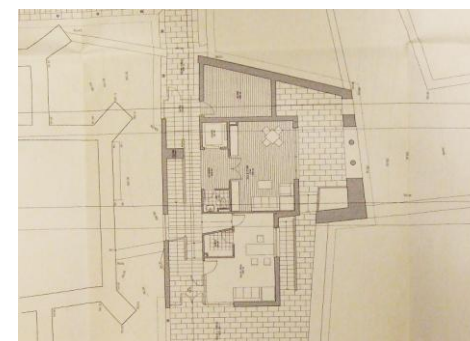
Por outra banda, coa fin de aportar información e documentación sobre aspectos varios de Monforte de Lemos e da área de San Vicente, a Dirección Xeral de Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia encargoulle a José María Alonso Montero a redacción do *Plan Director* do monte de San Vicente. Como conclusións, elaborábase un programa de actuacións dirixidas á salvagarda e posta en valor de devandito patrimonio monfortino¹⁷.

En canto á conversión en Parador do conxunto edilicio, tralo acordo entre o Instituto de Turismo de España e o Ministerio de Economía e Facenda sobre devandita conversión, encargóuselle ao arquitecto Carlos Fernández-Cuenca Gómez, a comezos do ano 1999, a redacción de devandito proxecto:

O Castelo. (...) Só quedan os muros da fortificación e a Torre da Homenaxe, moi ben restaurada que ofrece a súa imponente masa (...) dominando a cidade. Obviamente sen ningunha posibilidade de uso para o Parador, pero si como actualmente é, para actividades culturais, sendo interesante, completar a restauración e urbanización, podendo ser un belo xardín romántico (...).

O Pazo. (...) É un caserón rectangular (...) reconstruído no Século XVIII. Atópase en estado semirruinoso e as súas modestas proporcións non permiten o establecemento dun Parador aínda que si o de servizos anexos como salóns de convencións e banquetes, así como instalacións (...).

O Convento de San Vicente. (...) Trátase dun Mosteiro beneditino, no que actualmente viven tres monxes. (...) O edificio actual parece ser que se comezou no primeiro terzo do Século XVI. Como é habitual, a igrexa foi o primeiro en construírse, de trazas aínda románicas (...). O convento desenvólvese ao redor do claustro, de magnífica factura renacentista (...), e un interesante alxibe no patio, con solado francamente piramidal para a

113. Planta baixa da residencia beneditina. Proxecto de López Guitar, abril de 1997.

¹⁶ LÓPEZ GUITAR, M.J.; Op. cit., coa signatura 1998/217. Lugo 1996.

¹⁷ ALONSO MONTERO, J.M.; "Plan Director del monte de San Vicente do Pino en Monforte de Lemos"; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1998/271. Lugo 1998.

recollida perimetral da auga, e no centro unha construción a modo de fornello, para o pozo que fornecía de auga ao Convento (...). A fachada do Convento é de rara perfección, en pedra de sillería granítica, ben modulada e cunha portada moi importante, rematada por unha imaxe de San Bieito.

Todo o conxunto monacal ostenta unha gran riqueza arquitectónica de pedra labrada, en moi bo estado de conservación (...). O Convento en si consta de tres plantas, aínda que un ala ten catro, a última cara abaixo aproveitando a caída da ladeira do monte. Nela atópanse o refectorio (non é moi grande), a cociña e almacéns. En planta baixa os servizos xerais do Convento e nas dúas plantas restantes as celas, aínda que na última planta implantouse non fai moito unha residencia de estudantes actualmente desaparecida.¹⁸

Meses despois, un novo documento elaborado pola Delegación Provincial da Consellería de Lugo informaba favorablemente do proxecto, condicionándollo a unha serie de cautelas, entre elas a falla de adaptación á normativa urbanística vixente¹⁹. A continuación reproducimos un fragmento da descrición do proxecto redactado por Fernández-Cuenca Gómez:

O Convento (...). Comeza o organigrama en la puerta principal desde donde se accede (...) a un organigrama na porta principal dende onde se accede (...) ao carón a oficina de recepción e dirección e ao outro o comedor. A circulación organizase ao redor do claustro (...).

Planta Semisoto (...). Establécese un salón no antigo refectorio, que é un dos locais con máis personalidade do Mosteiro (...). Tamén nesta planta establécese o edificio de nova construción para servizo de cociñas xa que nesta cota estará a entrada de persoal e mercadorías (...).

Planta Primeira (...). Acristalarase o claustro alto (...). Mantendo as cruxías existentes, respectando totalmente os ocos (...), cun criterio o máis conservador posible, obtemos quince habitacións de bo tamaño (...).

Planta Segunda (...). Ao ser idéntica, tamén se obteñen quince habitacións coas mesmas características da planta anterior (...).

Corpo anexo de habitacións - Ampliación [114]. Xa que no propio edificio non se pode chegar a un número rendible de habitacións, construírse un corpo exento de habitacións que se organiza graduado, aproveitando a forte pendente da ladeira norte, comunicado a través do semisoto (...). O tratamento deste corpo de habitacións

114. Obras para a ampliación do corpo anexo de habitacións no ano 2001.

¹⁸ FERNÁNDEZ-CUENCA GÓMEZ, C.; Op. cit., coa signatura 1999/263. Madrid 2000.

¹⁹ Documento datado o 14 de xullo de 1999.

é en tres plantas retranqueadas, que aínda que utilizando materiais rexionais como son a pedra e a carpintaría en branco, que son os invariantes da arquitectura local, terá un deseño actual que marque claramente as distintas épocas de construción (...). Créanse dezaoto habitacións de nova construción (...). Con isto a capacidade do establecemento será de cincuenta habitacións.

Edificio de Salóns de Convencións e Instalacións (...) [115]. O antigo Pazo de Alba restaurarase exteriormente, para aloxar no interior, aproveitando os magníficos espazos interiores da planta principal, salóns de convencións (...) que poidan servir banquetes. Ten a vantaxe do edificio independente (...). Dado o mal estado da construción, será preciso unha restauración en profundidade, recuperando algunhas pinturas murais.

Ordenación exterior (...). Considérase necesario organizar aproveitando o terreo existente no pazo, un aparcadoiro para os clientes do Parador (...). Por último, na zona a levante do Pazo, cometerase a obra dunha piscina e terraza xardín con amplas vistas e asollamento²⁰.

En marzo do ano 2000, o Ministerio remitiu o proxecto de execución do parador ao concello de Monforte, solicitando a licenza de obra. Sen embargo, tres meses máis tarde, os Servizos Técnicos da Dirección Xeral de Patrimonio redactaron un informe desfavorable alegando que:

O proxecto presenta solucións dunha pobreza compositiva e proxectual grandes, non sendo respectuoso coa historia e alta calidade arquitectónica dos edificios orixinais.

Un exemplo máis de intervención inflexiva dura, e falta de sensibilidade, que lonxe de mellorar e engrandecer o noso singular Patrimonio Histórico, o desvirtúa e agride vulgarizando un conxunto de extraordinario valor²¹.

Realizáronse novas reunións de coordinación entre os representantes de Turespaña, da Secretaría de Estado de Comercio e Turismo e da Dirección Xeral de Patrimonio. Como resultado das mesmas redactouse un novo informe –con data do 13 de

²⁰ FERNÁNDEZ-CUENCA GÓMEZ, C.; Op. cit., coa signatura 1999/263. Madrid 2000.

²¹ Á vista do Proxecto de Execución o informe da Dirección Xeral de Patrimonio debe ser desfavorable, xa que: Non se axusta á Modificación das Normas Municipais de 1998 (...). Excédese en volume, altura e ocupación en planta; nas zonas de novas habitacións e de servizos. Non se axusta ao informe da Delegación do 14 de xullo de 1999 sobre o Proxecto Básico: Non se respetan os sistemas construtivos orixinais (...). Ábreanse ocos inxustificadamente alterando os ocos e os espazos dos inmobles. Da análise do proxecto de execución dedúcese que non se prevé un proxecto de restauración adecuado dos revestimentos e decoracións singulares e de valor cultural existentes no mosteiro e no pazo dos Alba (...). Modifícanse as fachadas alterando a posición dos ocos (...). Escávase en roca e por debaixo da cimentación todo o acceso ao inmoble (...). Modifícanse os pavimentos de pedra no interior do mosteiro substituíndollos por granito pulido ou mármore de dous centímetros.

FERNÁNDEZ-CUENCA GÓMEZ, C.; Op. cit., coa signatura 1999/263. Madrid 2000.

115. Vistas do Pazo condal durante as obras para a súa conversión en edificio de salóns para o Parador.

marzo do 2001– coa finalidade de alcanzar unhas mellores solucións que compaxinasen a *conservación dun legado histórico extraordinario coas necesidades funcionais que un establecemento da categoría dun parador requiría*.

Poderíamos resumir devanditos acordos en:

- *Diminución da presenza do novo edificio de habitacións no perfil Leste do conxunto, baixando a súa cota, permitindo por un lado o uso da cuberta plana a modo de terraza, e polo outro permitindo o paso polo lado NE xunto á muralla.*
- *Eliminación dunha planta no corpo de servizos do lado Norte dado que é posible emprazar a cociña no interior do convento, na mesma planta que os comedores, establecendo así unha relación máis directa entre eles.*
- *Eliminación do aparcamento subterráneo do pazo de Alba, resituándollo na explanada existente entre o pazo e a igrexa.*
- *Emprego dos sistemas estruturais de madeira, como criterio xeral, admitíndose en certos casos adaptacións derivadas de aspectos funcionais que deberán xustificarse, e intentando consolidar e manter as existentes cuxo estado sexa aceptable.*
- *Recuperación de solucións construtivas tradicionais en aras da mellor compatibilidade de materiais (...) que debidamente utilizadas non impiden o emprego de materiais e tecnoloxías actuais que melloren as condicións de habitabilidade do edificio*²².

Coa maior brevidade posible Fernández-Cuenca Gómez redactou o proxecto reformado, e axilizáronse os trámites e autorizacións correspondentes para a continuación das obras.

Sen embargo, estas non estiveron exentas de polémica. As queixas dos veciños sobre as posibles irregularidades das mesmas o quedaban recollidas en varios xornais (116) (117), segundo os cales a intervención non respectou as pautas acordadas. Este feito sería o causante de importantes desperfectos e de perdas irreparables no conxunto monumental monfortino, así como do

116. *El Progreso*, 17 de decembro de 2001.

117. *La Voz de Galicia*, 18 de marzo de 2002.

²² FERNÁNDEZ-CUENCA GÓMEZ, C.; Op. cit., coa signatura 1999/263. Madrid 2000.

mal estado da igrexa, notablemente afectada. Se ben, en función da fonte consultada, o deterioro do templo debíase a un forte temporal de vento e choiva, non ao que se estaba a facer no resto do inmobile²³.

Finalmente, a inauguración do Parador Nacional de Monforte de Lemos tivo lugar o día 21 de xullo de 2003, e na mesma estiveron presentes, entre outros, o vicepresidente primeiro do Goberno e o presidente da Xunta de Galicia.

²³ VECOÑA PÉREZ, M.; "Proyecto de reparación de cubierta del conjunto monumental de San Vicente do Pino"; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1999/263. Consta de proxecto anulado en xullo do 1999. Ourense 2000.

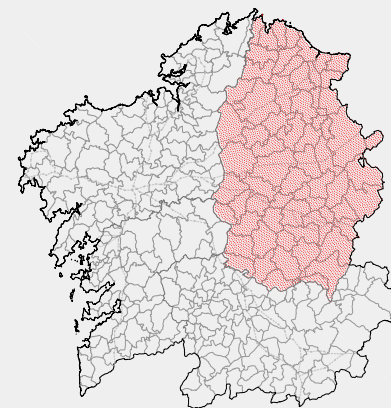
CONXUNTO MONUMENTAL DE SAN VICENTE DO PINO

0 5 10 20 50 m

EMPRAZAMENTO

CARLOS FERNÁNDEZ - CUENCA GÓMEZ

CONXUNTO MONUMENTAL DE SAN VICENTE DO PINO

△N

0 5 10 20 m

PLANTA SOTO -2

CARLOS FERNÁNDEZ • CUENCA GÓMEZ

PLANIMETRÍAS ELABORADAS POLA AUTORA A PARTIR DOS DATOS FACILITADOS POLA DIRECCIÓN XERAL DE PATRIMONIO CULTURAL.

ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

ANTES DA INTERVENCIÓN (XANEIRO 2000)

CONSERVACIÓN RESTAURACIÓN REHABILITACIÓN CONSTRUCCIÓN

CONXUNTO MONUMENTAL DE SAN VICENTE DO PINO

△N

0 5 10 20 m

PLANTA SOTO -1

CARLOS FERNÁNDEZ • CUENCA GÓMEZ

PLANIMETRÍAS ELABORADAS POLA AUTORA A PARTIR DOS DATOS FACILITADOS POLA DIRECCIÓN XERAL DE PATRIMONIO CULTURAL.

ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

ANTES DA INTERVENCIÓN (XANEIRO 2000)

CONSERVACIÓN RESTAURACIÓN REHABILITACIÓN CONSTRUCCIÓN

CONXUNTO MONUMENTAL DE SAN VICENTE DO PINO

△N

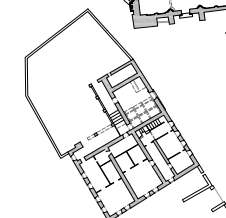
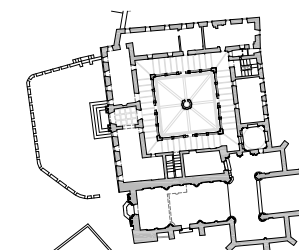
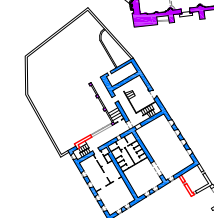
0 5 10 20 m

PLANTA BAIXA

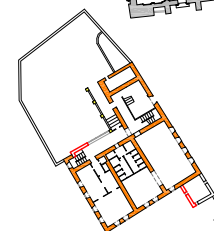
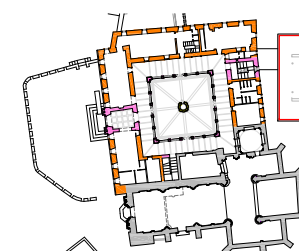
CARLOS FERNÁNDEZ • CUENCA GÓMEZ

PLANIMETRÍAS ELABORADAS POLA AUTORA A PARTIR DOS DATOS FACILITADOS POLA DIRECCIÓN XERAL DE PATRIMONIO CULTURAL.

ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

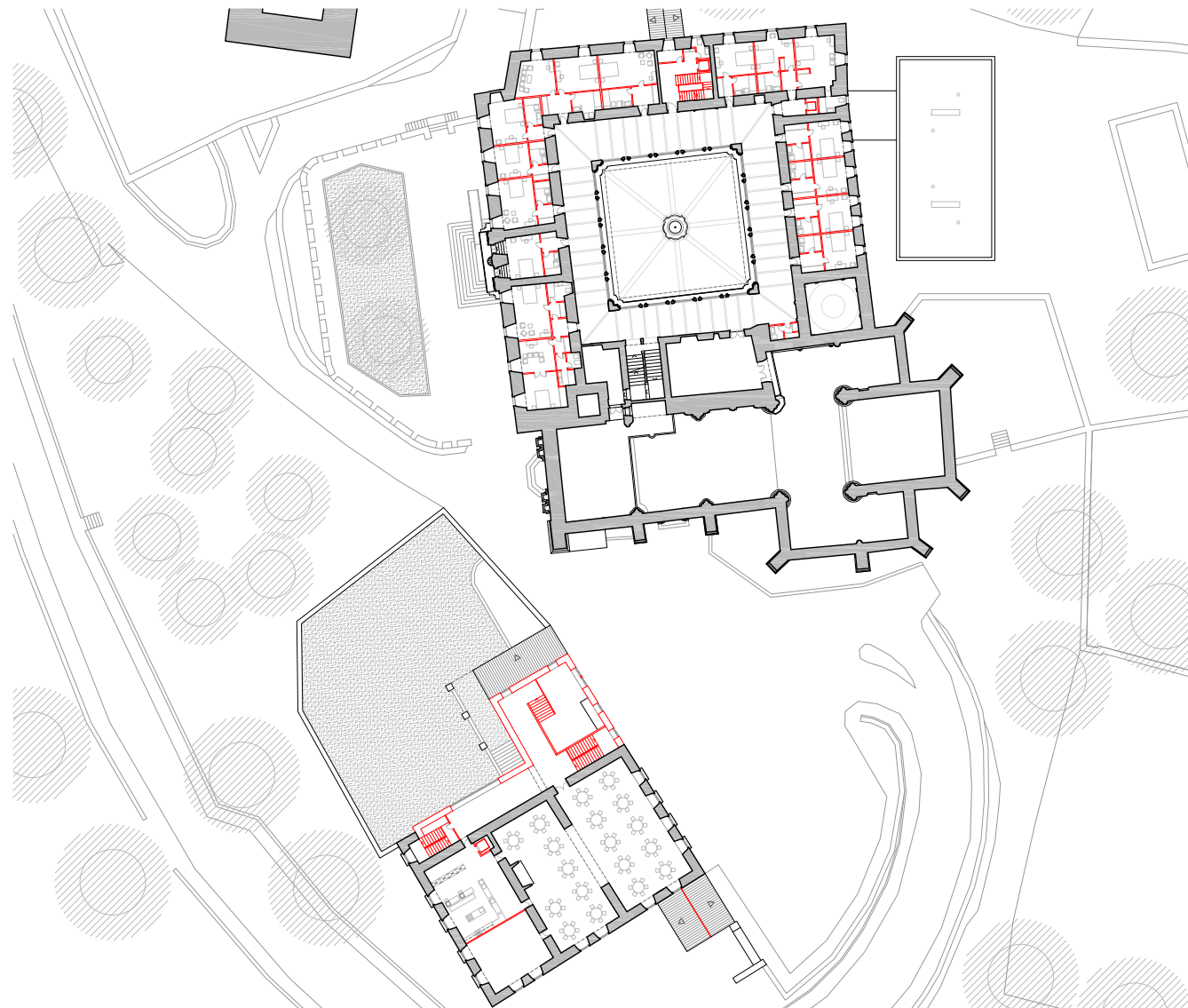

ANTES DA INTERVENCIÓN (XANEIRO 2000)

CONSERVACIÓN RESTAURACIÓN REHABILITACIÓN CONSTRUCCIÓN

CONXUNTO MONUMENTAL DE SAN VICENTE DO PINO

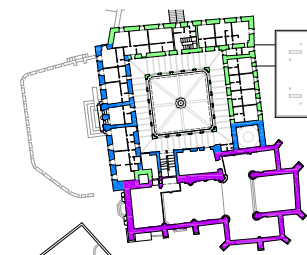

△N

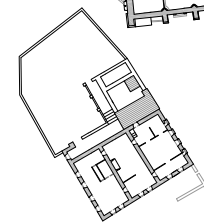
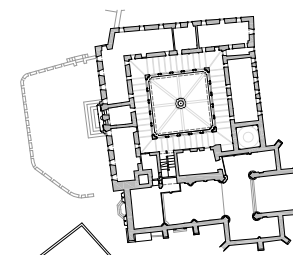
0 5 10 20 m

PLANTA PRIMEIRA
CARLOS FERNÁNDEZ • CUENCA GÓMEZ

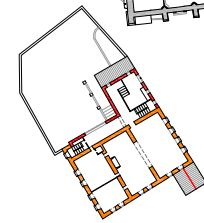
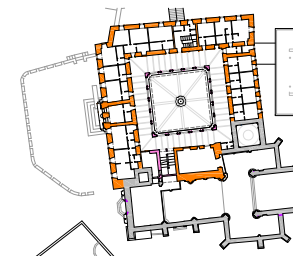
PLANIMETRÍAS ELABORADAS POLA AUTORA A PARTIR DOS DATOS FACILITADOS POLA DIRECCIÓN XERAL DE PATRIMONIO CULTURAL.

ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

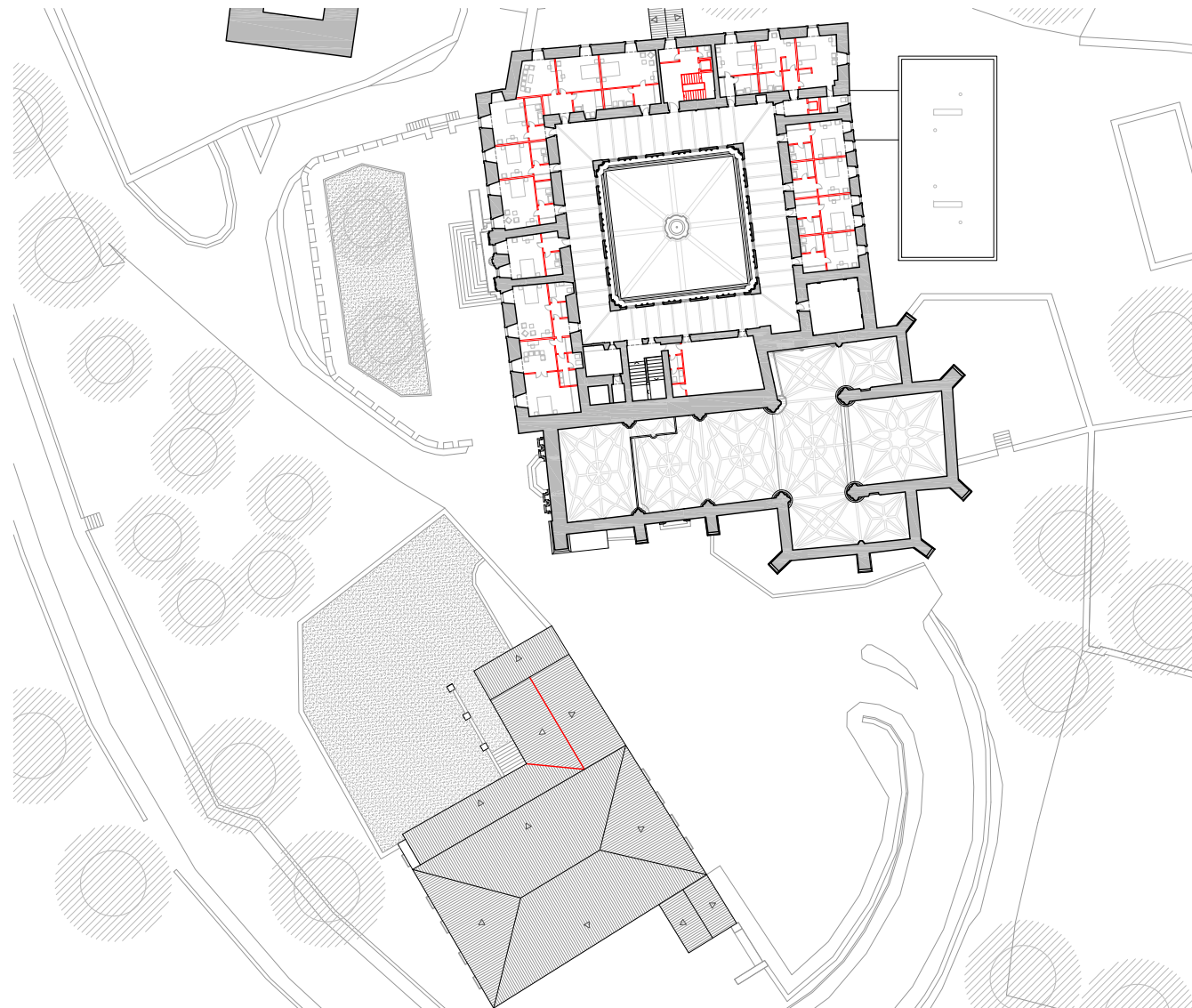

ANTES DA INTERVENCIÓN (XANEIRO 2000)

CONSERVACIÓN RESTAURACIÓN REHABILITACIÓN CONSTRUCCIÓN

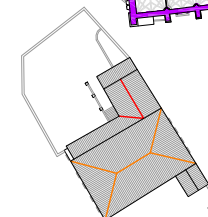
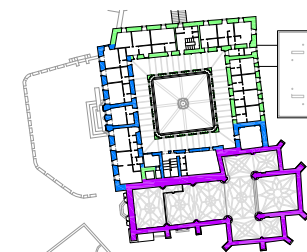
CONXUNTO MONUMENTAL DE SAN VICENTE DO PINO

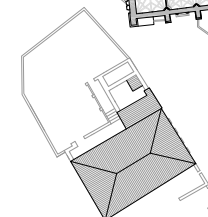
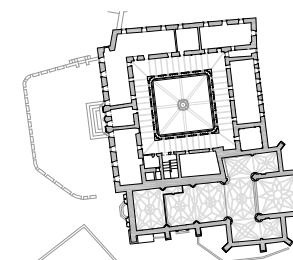
PLANTA SEGUNDA

CARLOS FERNÁNDEZ - CUENCA GÓMEZ

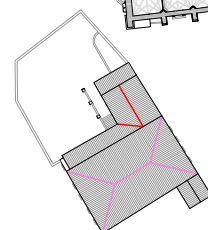
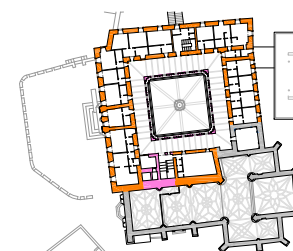
PLANIMETRÍAS ELABORADAS POLA AUTORA A PARTIR DOS DATOS FACILITADOS POLA DIRECCIÓN XERAL DE PATRIMONIO CULTURAL.

ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

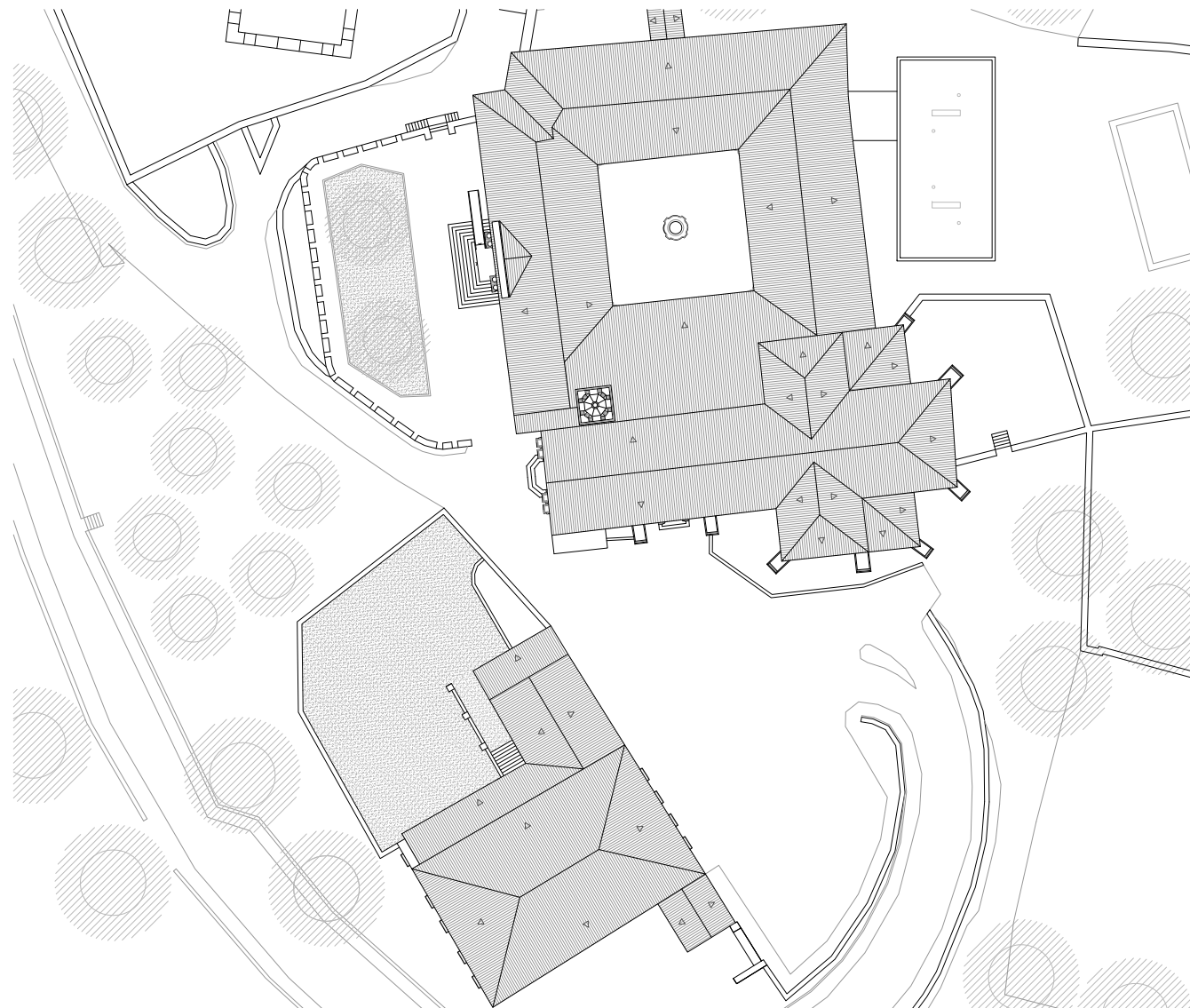

ANTES DA INTERVENCIÓN (XANEIRO 2000)

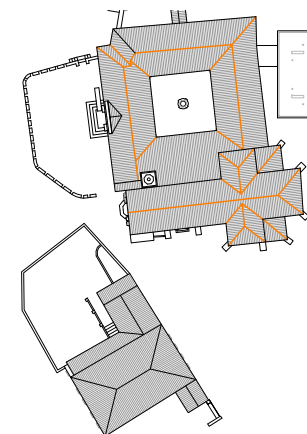

CONSERVACIÓN RESTAURACIÓN REHABILITACIÓN CONSTRUCCIÓN

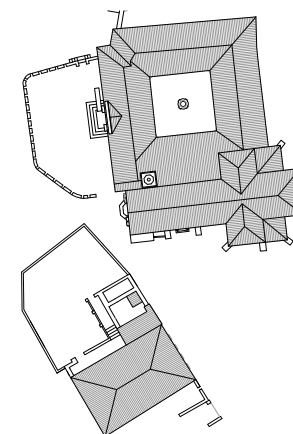
CONXUNTO MONUMENTAL DE SAN VICENTE DO PINO

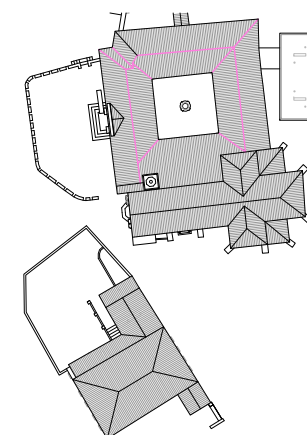
CUBERTAS
CARLOS FERNÁNDEZ - CUENCA GÓMEZ

ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

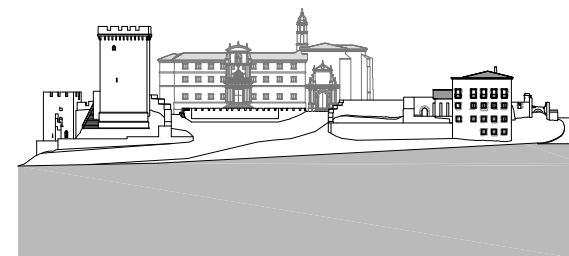
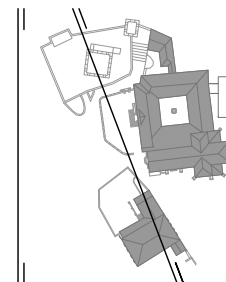
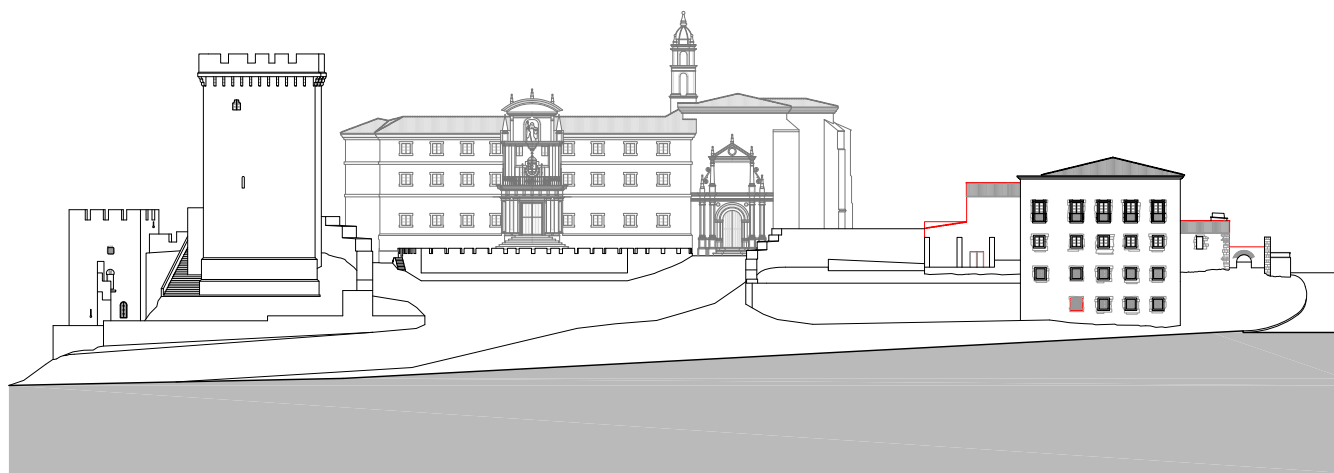
ANTES DA INTERVENCIÓN (XANEIRO 2000)

PLANIMETRÍAS ELABORADAS POLA AUTORA A PARTIR DOS DATOS FACILITADOS POLA DIRECCIÓN XERAL DE PATRIMONIO CULTURAL.

CONSERVACIÓN RESTAURACIÓN REHABILITACIÓN CONSTRUCCIÓN

CONXUNTO MONUMENTAL DE SAN VICENTE DO PINO

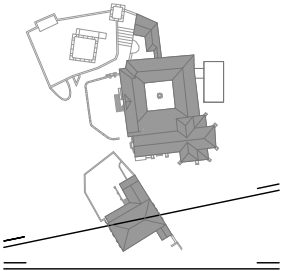

0 5 10 20 m

ALZADO OESTE
SECCIÓN LONXITUDINAL
CARLOS FERNÁNDEZ - CUENCA GÓMEZ

ALZADO E SECCIÓN ANTES DA INTERVENCIÓN
(FEBREIRO 1999)

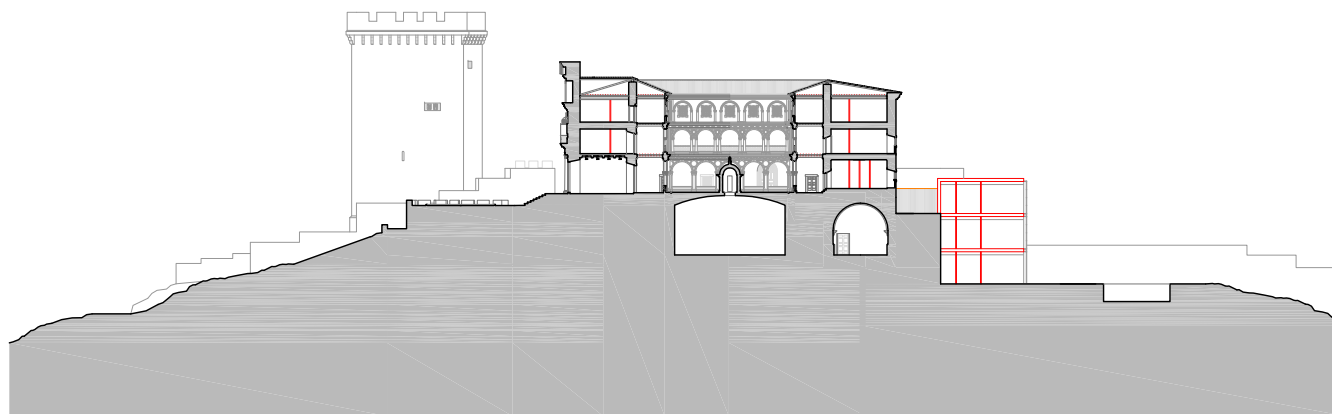
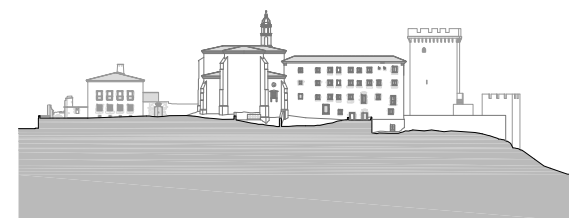
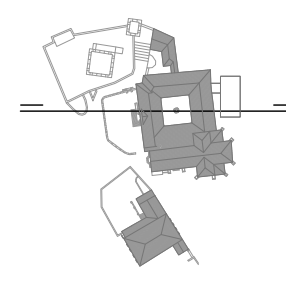
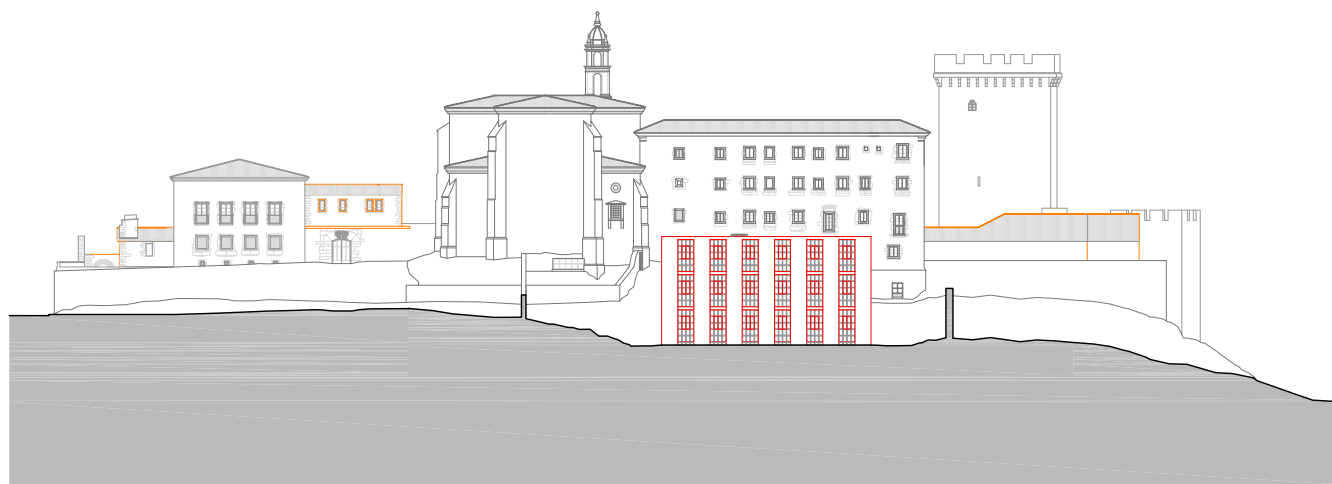

0 5 10 20 m

ALZADO SUR
SECCIÓN TRANSVERSAL 1
CARLOS FERNÁNDEZ - CUENCA GÓMEZ

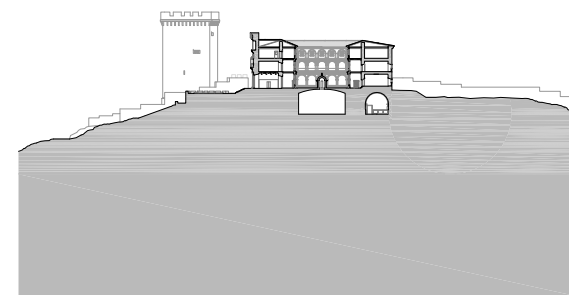
ALZADO E SECCIÓN ANTES DA INTERVENCIÓN
(FEBREIRO 1999)

CONXUNTO MONUMENTAL DE SAN VICENTE DO PINO

0 5 10 20 m

ALZADO LESTE
SECCIÓN TRANSVERSAL 2
CARLOS FERNÁNDEZ - CUENCA GÓMEZ

ALZADO E SECCIÓN ANTES DA INTERVENCIÓN
(FEBREIRO 1999)

Análise: aplicación dos parámetros

Na actualidade, o conxunto monumental de San Vicente do Pino é o resultado final dunha actuación tortuosa e polémica, non exenta de pausas.

As primeiras voces de alarma sobre o impacto das obras do parador de turismo no conxunto monfortino saíron dun grupo de veciños constituído como *Asociación de Amigos da Muralla*. O colectivo enviaría ao presidente da Xunta e ao conselleiro de Cultura un exhaustivo informe no que se denunciaban os danos producidos no conxunto monumental de Monforte pola construción do parador. Segundo o seu criterio, a reforma do mosteiro e do pazo palacio condal ocasionaba *atentados* contra o patrimonio histórico-artístico que requirían a paralización inmediata das obras²⁴.

As denuncias realizadas ao respecto pola asociación propiciaron unha pregunta sobre o tema no Parlamento e a apertura dunha investigación por parte da Dirección Xeral de Patrimonio, que invitaría á fiscalía para que actuase de oficio coa fin de esclarecer a existencia de irregularidades na realización das obras.

O vicepresidente segundo do Goberno e ministro de Economía, Rodrigo Rato, garantiu (...) que as obras de construción do Parador de Turismo de Monforte axustáronse completamente aos requisitos de protección e salvagarda do patrimonio establecidos na Lei de Patrimonio Histórico Español de 1995 e nos decretos que a desenvolven.

Rodrigo Rato contestou desta maneira a unha pregunta exposta polo senador do grupo parlamentario socialista Luis Ángel Lago Lage, no pleno de control ao Goberno desenrolado hoxe [en referencia ao día 5 de novembro de 2002] na Cámara Alta, sobre se o Executivo garantía o pleno cumprimento dos requisitos legais na construción do parador.

Neste sentido, o senador socialista lembrou ao titular de Economía que o xulgado de Monforte admitira a trámite unha querela criminal presentada recentemente pola Fiscalía de Lugo contra dezoito persoas, entres as que se contan o director xeral de Patrimonio da Xunta de Galicia, Ángel Sicart, e o alcalde de Monforte, Nazario Pin, presuntamente implicadas en presuntos danos nas obras do Parador de Monforte.

²⁴ Entre os destrozos, o estudo realizado denunciaba a supresión da escaleira neoclásica do mosteiro beneditino que foi desmantelada para instalar un ascensor. Tamén desvelaba a destrución da escaleira do refectorio, cuxa balaustrada permanecía abandonada nun soto; e da antiga sancristía do século XVI onde estarían os servizos do parador.

La Voz de Galicia, 18 de marzo de 2002.

(...) *Sen facer mención a esa querela, Rato citou un informe requirido pola Fiscalía da Audiencia Provincia de Lugo á Comisión de Monumentos da Real Academia de Belas Artes de San Fernando* [a Comisión encargada do informe estivo presidida polo coruñés Antonio Bonet Correa], *no cal, tras cualificar como moi positiva a xestión restauradora, no Parador, a comisión considerou que non parece como probable nin evidente espolio algún, destrución nin agresión ao patrimonio histórico-arquitectónico de Galicia nas obras de construción do parador*²⁵.

AUTENTICIDADE. HERDANZA ARQUITECTÓNICA

Levou a cabo unha rehabilitación total do conxunto de San Vicente mediante solucións un tanto agresivas co monumento e, polo tanto, coa autenticidade do mesmo.

Mediante o emprego de materiais de longa tradición rexional –como a pedra, a madeira ou a carpintería en branco–, o arquitecto levou a cabo diversas actuacións que seguían as pautas dun *diseño actual que marcasse claramente as distintas épocas de construción*²⁶. Sen embargo, ese deseño contemporáneo, na solución adoptada na construción do novo volume do pazo condal, pecou de exceso de tradición, chegando a producirse tal mimetismo coa fábrica existente que apenas se distinguía o novo do vello, e creando así unha falsa visión da historia construtiva do edificio (118).

A través dunha fábrica de ladrillo aplacada con pedra rexional que simula o existente, este tipo de actuacións poñen de manifesto o perigo que correu a autenticidade do conxunto durante as obras de adaptación en parador. Creouse unha falsa imaxe de unidade histórica que provocou unha alteración na percepción do conxunto monumental. Sen embargo, no extremo oposto estaría a intervención no claustro do mosteiro, onde se actuou *respectando totalmente os ocos exteriores e os que se poidan interiores, isto é, cun criterio o máis conservador posible* (119)²⁷.

IDENTIDADE. ESTRUTURA FORMAL

O conxunto monumental de San Vicente do Pino segue a ser un reclamo turístico da personalidade histórica do lugar onde se atopa encravado a pesar de que a súa nova función provocouse –como dicíamos no apartado anterior– unha falsa imaxe de

116. Fachada leste –co volume engadido– do edificio de salóns de convencións, antigo pazo condal.

119. Detalle da solución acristalada para o cerramento do claustro.

²⁵ *La Voz de Galicia*, 6 de novembro de 2002.

²⁶ FERNÁNDEZ-CUENCA GÓMEZ, C.; "Proyecto básico y de ejecución de Parador de Turismo en Monforte de Lemos"; documento consultado na Dirección Xeral de Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1999/263. Madrid 2000..

²⁷ FERNÁNDEZ-CUENCA GÓMEZ, C.; Op. cit., coa signatura 1999/263. Madrid 2000..

unidade histórica. É dicir, o novo uso permitiu a conservación da identidade como monumento, pero é unha identidade baseada nunha imaxe modificada provocando a confusión en que a contempla.

Por outra banda, a función hoteleira vese complementada –e non á inversa– polo carácter histórico do monumento, o cal serve de reclamo aos futuros clientes. En todo momento a historia está presente, consciente de ser un poderoso elemento publicitario do negocio hoteleiro. Así as súas estancias convertéronse en recreacións históricas que transportan aos usuarios a outro tempo. Co paso dos anos, esta decoración historicista foise depurando, e na actualidade combínanse elementos de diversas épocas conferíndolle ao ambiente das distintas dependencias un toque ecléctico (120).

ACCIÓN OPERATIVA. INTERVIR NO PATRIMONIO

Durante a intervención no conxunto monumental para o seu cambio de uso, non se mantivo o carácter reversible das obras, o que supuxo un importante sacrificio de irrepetibles elementos históricos en aras dunha maior funcionalidade –e polo tanto, rendibilidade– do novo programa.

Así, por exemplo, a sancristía *vella* –que lembremos que era xunto coa fábrica da igrexa a parte máis antiga do mosteiro– foi terriblemente modificada para albergar os aseos do parador (121). Á raíz da actuación, o oratorio abacial foi destruído na súa totalidade con múltiples tabiques para retretes, feito que supuxo a desaparición de toda a decoración pictórica mural.

Tamén podemos incluír na destrución deste patrimonio a eliminación das escaleiras de honra e de acceso ao coro e campanario, ambas neoclásicas e atribuídas a Miguel Ferro Caaveiro.

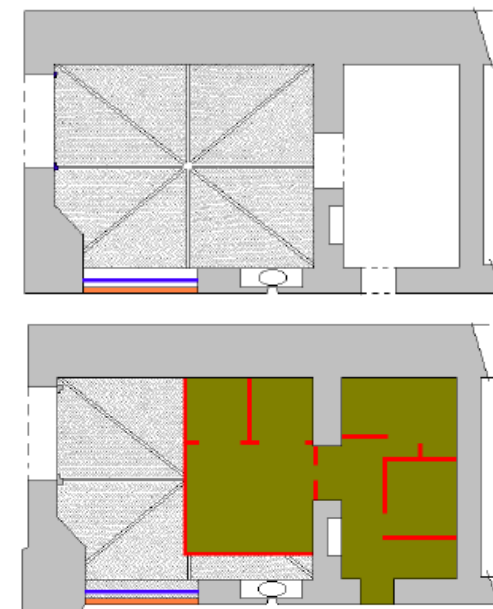
Por outra banda, e xustificando a necesidade dun número rendible de habitacións para o novo parador²⁸, construíuse *ex novo* un corpo exento aproveitando a forte pendente da ladeira norte do mosteiro. Mediante un exercicio de *xustaposición*, exhíbese a individualidade e fragmentación do novo engadido coa fin de distinguilo da arquitectura existente.

Para evitar dalgún xeito a contaminación do Mosteiro con estas construcións, enlazarase por un paso neutro, separando a nova construción, que ao estar a cota máis baixa, non interfere co edificio principal e ademais queda perfectamente enmascarada pola vexetación da ladeira.

Sen embargo, o resultado non foi o desexado.

120. Distintas estancias do parador monfortino.

121. Esquemas da sancristía vella e do oratorio abacial antes e despois da súa conversión en servizos para o parador no ano 2000.

En laranxa: a porta tapiada de acceso ao claustro; en azul: reixa de madeira; en vermello: novos tabiques para aseos; en verde: novo pavimento.

²⁸ Curiosamente o parador de Monforte de Lemos nos últimos anos facturou máis pola súa oferta gastronómica que polo aloxamento.

La Voz de Galicia, 20 de setembro de 2011.

O novo corpo non interfere na visión do mosteiro, pero só cando nos afastamos o suficiente como para poder observar a totalidade da ladeira, cuxa vexetación tampouco oculta o engadido (121).

O resto da obra nova necesaria para o desempeño da función hoteleira consistiu na construción dun novo volume sobre o primitivo zaguán do pazo condal, así como dunha nova fachada que albergaría as escaleiras e que pecharía ao pazo no seu lenzo norte (122).

Mediante unha solución de *superposición*, o engadido perseguíu a integración dos diversos compoñentes sen renunciar á condición unitaria do edificio. Máis que unha analoxía do existente, o resultado foi un *falso arquitectónico* no que apenas se distingue o novo do antigo (123).

PROGRAMA. NECESIDADES DA FUNCIÓN

Pero para entender a actuación realizada no conxunto de San Vicente do Pino é necesario situala nun contexto lexislativo determinado. Coa Lei 8/1995 do Patrimonio Cultural de Galicia en vigor –ademais da Lei 16/1985 do Patrimonio Histórico Español–, o primeiro proxecto debía cumprir o Real Decreto 1634/1983 referido á ordenación dos establecementos hoteleiros. Sete meses máis tarde, aprobouse o Real Decreto 267/1999 que derrogaría ao anterior e que afectaría ao modificado redactado en marzo do 2001.

Hai que ter en conta que os ratios para edificios destas características son de 100 m²/habitación, con que aínda levando a tódolos elementos de instalacións eléctricas, calor, lavandería, almacéns, etc... ao edificio do antigo Palacio e construíndo un pavillón ao carón das cocinas para cámaras frigoríficas, bodega e economato, non pasamos de trinta e dúas habitacións é dicir un ratio de 85 m²/hab²⁹.

Este parágrafo xustificaría os engadidos realizados na adaptación hoteleira, así como a maior parte das solucións adoptadas. En consecuencia, o proxecto pecaría –nalgúns aspectos– de agresivo querendo facer rendibles uns espazos en aras de sacrificar a súa herdanza histórica.

122. Engadido para dezoito habitacións anexado ao mosteiro na súa fachada leste.

123. Nova fachada que pecha ao pazo no seu lenzo norte.

²⁹ FERNÁNDEZ-CUENCA GÓMEZ, C.; Op. cit., coa signatura 1999/263. Madrid 2000.

CARME DE ABAIXO OU AS OBLATAS

Localización	Santiago de Compostela (A Coruña) 42°88'o7.44"N - o8°55'12.69"O
Protección	Inventariado. Edificio de interese tipolóxico e arquitectónico.
Titular	AC Dos Santiago, S.L.
Uso anterior á rehabilitación	Sen uso / Convento
Proxecto	<i>Reforma do antigo convento das Oblatas para hotel de cinco estrelas e equipamentos sociocultural.</i>
Promotor	AC Dos Santiago, S.L.
Arquitectos	Manuel Briones Devesa + José Luis Dalmau Miralles + Lorenzo Marqués de la Riva + José Luis Pereiro Alonso
Data redacción	Xuño 1999 (refundido, xaneiro 2000)
Novo uso	Hotel AC Palacio del Carmen
Número de prazas	148 (74 habitacións: 70 dobres e 4 suites)
Estado da rehabilitación	Finalizado e en uso (Setembro 2001)

O convento do Carme de Abaixo ou das Oblatas fundouse no ano 1883 sobre as ruínas dunha antiga fábrica de curtidos situada no barrio compostelán do Carme de Abaixo –situado ás beiras do río Sarela–.

Descoñecemos como as obras do novo convento se adaptaron á industria fabril orixinal, pero si sabemos –por diversas sondaxes– que no que respecta á presenza de restos arqueolóxicos no subsolo conventual, unicamente se detectaron estruturas vinculadas á anterior fábrica de curtidos na área da capela.

As relixiosas levantaron o convento coa idea de dar asilo gratuíto ás *pobres rapazas arrependidas de faltas públicas* de calquera idade, condición ou circunstancia. Para esta tarefa contaron co apoio do Arcebispo, cuxos obxectivos eran os mesmos que os que alentaba a administración ilustrada da época.

Trala súa fundación, o convento non sufriu máis ampliacións ou modificacións documentadas ata principios do século XX, cando en 1903 a superiora solicitou a concesión de licenza para reparar un muro de peche.

Cando o inmobile foi mercado polo concello de Santiago de Compostela na década dos noventa da pasada centuria atopábase nun lamentable estado de conservación e constaba dun edificio datado do século XVIII denominado a *Fundación*: a parte máis antiga e valiosa do conxunto. Perpendicularmente desenvolvíase a capela, dunha soa nave, co presbiterio no seu extremo máis afastado e cun balcón a modo de coro. Data probablemente de mediados do século XIX. Como anexo á mesma había un corpo máis pequeno que debeu ser en tempos a sancristía. Paralelamente á capela polo lado do claustro desenrolábanse dúas cruxías de edificación de nulo interese artístico.

A edificación do convento propiamente dita era un corpo rectangular moi alongado que se entrega ao presbiterio da capela a modo dun T de lados moi desiguais. O máis curto deles conformaba –xunto coa capela e a *Fundación*– unha praciña de entrada. O máis longo conformaba, á súa vez, o claustro do convento. Como edificación separada, no extremo máis afastado da entrada, hai un conxunto de construcións que funcionaron en tempos como dependencias.

En xullo de 1998 o concello compostelán convocou un concurso de ofertas para a construción dunha instalación hoteleira e un equipamento sociocultural anexo no inmobile, en medio dunha operación urbanística que transformou o barrio. Finalmente, as obras foron adxudicadas á empresa AC-DOS Santiago, S.L. na sesión plenaria celebrada un mes despois.

O proxecto de rehabilitación foi redactado polo equipo composto polos arquitectos Manuel Briones Devesa, José Luis Dalmau Miralles, Lorenzo Marqués de la Riva e José Luis Pereiro Alonso. Á hora de abordar o encargo, a estratexia escollida para a colocación dos elementos hoteleiros foi a de concentrar o groso das habitacións, os seus distribuidores, os recorridos

horizontais e verticais de instalacións, e demais dependencias no novo edificio –construído para substituír ao que se derrubaba–.

Finalmente, en decembro do 2001 e tras un ano de obras, o *Hotel AC Palacio del Carmen* abría as súas portas.

A antiga fábrica de curtidos

O barrio do Carme de Abaixo, situado ao oeste do casco histórico de Santiago de Compostela, reunía as condicións propicias para concentrar actividades artesanais que requirisen unha infraestrutura determinada polo volume de materia prima e as características do proceso artesanal; é dicir, estaba situado extramuros pero a unha distancia prudencial do centro e posuía preto unha corrente de auga –o río Sarela–.

Os comezos da andadura fabril en Compostela –a finais do século XVIII– deberían poñerse en relación coa aprobación da *Real Cédula* en 1781, que concedeu importantes franquías aos fabricantes de curtidos fomentando a actividade industrializadora. Nese momento, a *Lei sobre libre comercio con América* –promulgada por Carlos III– levaba xa vinte anos en vigor garantindo os subministros a baixo prezo de coiro seco ou en pelo dende Arxentina, co que as tenerías galegas tiñan asegurado un aporte constante de materia prima.

Aproveitando este contexto favorable, na zona compostelá asentáronse industrias tales como un serradoiro ou unha fragua, e numerosas fábricas de coiros (124)¹. De entre todas elas, só unha debe centrar a nosa atención: a situada no solar onde máis tarde se levantaría o convento das Oblatas.

Esta tenería foi fundada entre os anos 1795 e 1798 por José Ignacio de Eleizegui. Trala súa fundación, non coñecemos obras na parcela ata o ano 1832, cando o seu propietario pide licenza municipal para acometer unha ampliación das instalacións:

*Don José Ignacio de Eleizegui, veciño desta cidade e dono da fábrica de curtidos sita no cruceiro de Anterriós ou Carme de Abaixo, co maior respecto expón a V.E. que con motivo de perfeccionar canto lle sexa posible o método dos curtidos tan recomendado por S.M. como unha das ramas da industria, lle é indispensable construír unha peza que ao mesmo tempo que sirva de lavadoiro poida ter un alto para un da mesma fábrica...*²

A traxectoria favorable desta industria non só se mantivo senón que se viu incrementada, e durante a década dos anos corenta e cincuenta do século XIX converteuse na principal tenería de Compostela, dedicándose á produción dos chamados coiros fortes destinados á confección de sola e outros obxectos ríxidos, que se empregaban tal e como saían da man do curtidor.

A tenor das datas nas que desenvolveu a súa actividade –durante noventa anos– podemos considerar que sempre traballou seguindo métodos tradicionais, xa que a chegada dos novos avances técnicos a Galicia produciuse cando esta fábrica xa se

¹ Arquivo Histórico Universitario de Santiago de Compostela. *Licencias municipais*. Segunda metade do século XVIII e primeira do XIX.

² A.H.U.S.C. *Op. cit.*, folio XX, ano 1832.

124. Ruínas dunha antiga fábrica de curtidos no barrio do Carme de Abaixo.

atopaba en período de decadencia e peche, polo que probablemente non chegou a utilizar a nova maquinaria que, a partir do 1870, empezouse a comercializar nos mercados europeos, nin a desenvolver as técnicas inherentes á utilización dos novos extractos tánicos (125).

Tralo retiro e a defunción de José Ignacio de Eleizegui fíxose cargo da tenería o seu xenro –Juan Barcia Caballero–. Non quedando constancia de que introducise ningún adianto na fábrica, foi el mesmo quen se encargou da súa venda no 1885 á familia Harguindey. Devandita familia tívola en funcionamento ata o 1922, aínda que do inmoible orixinal desgaxárase xa a finais da década de 1880 o sector meridional da propiedade, no cal foi construído o convento das Oblatas.

O convento das Oblatas

No ano 1883 instalouse en Santiago de Compostela a Orde das Irmás Oblatas. Neste momento a fábrica de curtidos cesara a súa actividade e parte das súas infraestruturas foron reutilizadas como lavadoiros do convento –esta parte, situada ás beiras do Sarela, pertence hoxe en día a diferentes propietarios, estando dedicada principalmente a un uso residencial–.

O primeiro Instituto das Irmás Oblatas foi fundado en 1864 na vila madrileña de Ciempozuelos para dar vida e dirección a un asilo que ofrecía albergue

(...) ás pobres rapazas arrependidas de faltas públicas que non podendo ser admitidas nos establecementos análogos da corte, rexeitadas por todos, e afagadas só polo vicio non tiñan outra alternativa que o perecer de necesidade ou volver ao pecado. (...) acoller, amparar, instruír e moralizar a esas pobres rapazas abrindo para elas asilos onde poidan aprender a servir a Deus e a reparar culpas pasadas³.

Estes asilos serían sempre gratuítos e unicamente destinados ás arrependidas de calquera idade, condición ou circunstancias, sen restrición algunha⁴.

Os obxectivos do Arcebispo eran os mesmos que alentaba a administración ilustrada por estas mesmas datas, sustentando a fundación de hospicios, e os mesmos ou moi similares, animaban a creación do Instituto das Oblatas, como se puido apreciar

125. Rasgado de peles nunha das tenerías do barrio do Carne de Abaixo, a finais do século XIX.

³ VV.AA.; *Constituciones de las Hermanas Oblatas del Santísimo Redentor*. Impreso por el asilo de huérfanos del Sagrado Corazón de Jesús. Madrid 1906. Nota 19.

⁴ A preocupación das autoridades civís e eclesiásticas pola prostitución vén de lonxe. Xa no século XVI o concello de Compostela intenta manter esta actividade controlada e apartada, é dicir, extramuros da cidade. Así, no Consistorio do 23 de xuño de 1543 acórdase visitar unha casa localizada ao pé do outeiro de Santa Susana (...). *Para que se cumprise atoparse ser suficiente para facer casa de mulleres se faga*. Algúns anos máis tarde, en sesión do concello celebrada o 16 de outubro de 1562, estímase acudir *a ver o sitio que está abaixo da Porta Faxeira, ao carón do muro, onde se podía facer unha mancebía para as mulleres comúns, atento hai disto moita necesidade polos moitos danos e inconvenientes que de non a haber se seguen á república*.

PÉREZ CONSTANTÍ, P.; *Notas viejas galicianas*, número 12. Xunta de Galicia. Santiago de Compostela 1993. Páx.23-27.

nas súas Constitucións, sendo no Capítulo XVIII onde se regulaba o proceso de ampliación da Orde e as normas esixidas para as novas fundacións:

Artigo 1º. Sendo o vicio rápido en propagarse e estenderse en todas partes e o benéfico remedio da penitencia ofrecéndose tamén a cada paso, parece que se debería ter afán en multiplicar os asilos onde se reciban as penitentas; pero as oblatas do Smo. Redentor por non facer nada por si mesmas e estar máis seguras de cumprir en todo a vontade de Deus, seguirán en isto como no demais a máxima de non buscar nada ou non refusar nada.

Artigo 2º. Non irán solícitas procurando establecer asilos onde mellor as conveña; pero procurarán no refusar as fundacións que se lles ofrezan, se reúnen as condiciones necesarias ao ben das asiladas. A saber:

- *Autorización do prelado diocesano.*
- *Liberdade de acción para expor dende logo os regulamentos establecidos.*
- *Casa propia afastada dos centros buliciosos e en todo o posible con terreo bastante para separala de construcións anexas e ofrecer a posibilidade de eventual ensanche⁵.*

Como se pode observar, a parcela escollida en Compostela para a situación da nova casa conventual cumpre coas condicións básicas esixidas pola normativa, estando en extramuros e tendo terreo suficiente para garantir o illamento e posibilitar así unha futura ampliación.

Descoñecemos como as obras do novo convento se adaptaron á fábrica orixinal, pero si sabemos, por diversas sondaxes⁶, que no que respecta á presenza de restos arqueolóxicos no subsolo conventual, unicamente se detectaron estruturas vinculadas á anterior fábrica de curtidos na área da capela.

Trala súa fundación no ano 1883, o convento non sufriu ampliacións ou modificacións documentadas ata principios do século XX, cando en 1903 a superiora lle pediu ao concello compostelán a concesión de licenza para reparar un muro de peche do convento:

⁵ VV.AA.; *Op. cit.* Madrid 1906. Páx.65-81.

⁶ GIL AGRA, D.; *Memoria del proyecto de sondeos arqueológicos desarrollados en el antiguo convento de las Oblatas*. Arca Arqueoloxía. Santiago de Compostela 2000.

A superiora das Oblatas do Santísimo Redentor con domicilio nesta cidade, Rueiro dos Figueiriños N° 5, a V.S. atentamente expón que ten determinado proceder á reconstrución dun muro que di fronte á dita casa - asilo por atoparse en malas condicións de seguridade...⁷

As demais reformas, engadidos e modificacións non perviviron documentalmente no *Libro de Licencias Municipais*, nin deixaron constancia nos expedientes gardados nin no Arquivo Histórico Universitario de Santiago de Compostela nin no Arquivo Municipal.

Hotel AC Palacio del Carmen

Tras ser comprado o antigo convento das Oblatas polo concello de Santiago de Compostela, este convocou un concurso de ofertas –en xullo de 1998– para a construción dunha instalación hoteleira e un equipamento sociocultural anexo no inmoible, en medio dunha operación urbanística que transformou o barrio. Finalmente, as obras foron adxudicadas á empresa AC-DOS Santiago, S.L. na sesión plenaria celebrada un mes despois.

O proxecto de rehabilitación foi encargado ao equipo composto polos arquitectos Briones Devesa, Dalmau Miralles, Marqués de la Riva e Pereiro Alonso. A continuación, transcribimos a descrición que fixeron do conxunto das instalacións conventuais no momento de afrontar devandito encargo:

- EDIFICIO DA FUNDACIÓN [126]

Un edificio, planta baixa + planta piso + planta semisoto, datado de finais do XVIII, denominado a Fundación. É a edificación máis antiga e valiosa do conxunto, coa tipoloxía da arquitectura tradicional galega⁸ (...). Nalgún tempo recente engadíuselle un corpo á fachada frontal, remendando –mal– o preexistente. Este anexo ten unha planta baixa porticada e está resolto con estrutura de formigón (...). Así mesmo hai que sinalar un edículo ao xeito de ponte sobre a rúa, que conducía dende a Fundación aos antigos talleres e lavadoiros do Convento, hoxe convertidos en conxunto residencial.

126. Fachada norte do edificio chamado a *Fundación* a finais do ano 1998.

⁷ A.H.U.S.C. *Op. cit.*, ano 1903.

⁸ Muros de pedra, con panos revocados e pintados en branco, e encintado de ocas, zócalo inferior, esquinas, franxas acusando as plantas e cornixas de pedra (granito con diferentes grados de abuxardado). Forxados con vigas e entarimado de madeira (castiñeiro). Estrutura de cuberta con tesoiras e taboleiro de madeira, e tella cerámica. Carpintería interior e exterior (con contraventás interiores) de madeira pintada. Balcóns e outros elementos de forxa ricamente traballada.

BRIONES DEVESA, M. + et al.; "Proyecto de demolición del Convento de las Oblatas - Santiago"; documento consultado no Arquivo Municipal de Santiago de Compostela, coa signatura 1999/858-1. Carpeta I. Santiago de Compostela 1998.

O estado de conservación da Fundación é malo e, nalgunhas zonas, ruinoso. Afundíronse a escaleira principal e parte da cuberta, e aprécianse problemas de humidade (...) tanto na planta semisoto como no primeiro tramo dos muros da planta baixa.

- CAPELA [127]

Perpendicularmente á Fundación desenrólase a Capela, dunha soa nave, co presbiterio no seu extremo máis afastado e cun balcón a modo de coro –accesible dende a planta piso da Fundación–. Data, probablemente, de mediados do século pasado, tendo sufrido varias intervencións de reforma. O seu interese artístico é escaso, aínda que loxicamente é unha peza capital no conxunto.

Os seus muros son de pedra (...). O seu teito é unha bóveda de canón de medio punto en escaiola (...). Apréciase unha cornixa de granito, e tella cerámica como material de tellado. O solo é un entarimado de madeira (en mal estado e/ou medio desaparecido) (...). O interior está enxesado e pintado, sen decoracións de ningún tipo [128].

O seu estado de conservación é malo. Carecemos de datos sobre a situación real do tellado, a estrutura de cuberta e o teito, apreciándose sinais de entrada de auga (...).

Como anexo á Capela hai un corpo máis pequeno, de planta baixa e piso, e cuberta a tres augas, que debeu ser en tempos a Sancristía. A súa construción é algo máis sinxela que a da Capela, xa que faltan a cornixa superior de pedra e o encintado dos ocos. O seu estado de conservación é similar ao da Capela –malo–.

- CLAUSTRO LADO NORTE

Paralelamente á Capela polo lado do claustro desenrólanse dúas cruxías de edificación. A máis próxima á Capela ten planta baixa e piso e a outra planta baixa. A partir deste momento ímolas identificar como Claustro lado Norte.

Non está clara a súa data de construción aínda que probablemente data de finais do século pasado sendo máis antiga a máis próxima á Capela. O seu interese artístico é nulo. As súas fachadas ao claustro están resoltas mediante pórticos de piares –sen decoración– e dinteles planos. As cubertas, de tella, son a un auga –con caída cara ao claustro–. Os seus muros son de pedra revestida, e a estrutura de forxados (...) de madeira (...).

127. Fachada leste do conxunto a finais de 1998: capela, sancristía e alzado leste da Parte Antiga do Convento.

128. Interior da capela a finais de 1998.

O seu estado de conservación é malo [129], parcialmente ruinoso, apreciándose entradas de auga por algunhas partes dos tellados, e serios problemas de humidade de condensación e capilaridade nas partes baixas dos muros –o que levou a intervencións de reparación (...).

- MUROS ANTIGO CONVENTO

A edificación do convento propiamente dita é un corpo rectangular moi alongado, de planta baixa máis dúas plantas, que se entrega ao presbiterio da Capela a modo dun T de lados moi desiguais. O máis curto deles conforma, xunto coa Capela e a Fundación, unha praciña de entrada en forma de U, se ben non existe a menor intención de composición –de corte barroco– de conxunto. O máis longo conforma, á súa vez, co Claustro lado Norte o Claustro do convento (...).

A parte máis antiga é a máis próxima á Capela e debe datar do século pasado, con posteriores reformas. A partir de agora referirémonos a ela como Parte do Convento que se conserva. (...) Trátase dunha edificación alongada, dunha soa cruxía, con planta baixa e dous pisos, e cuberta a catro augas. No seu extremo ao carón da entrada fai un quebro de difícil interpretación. Construtivamente, segue as pautas da Fundación e da Capela, aínda que con acabados máis sinxelos (...). O seu estado de conservación é malo, sobre todo no que se refire aos forxados de madeira, á cuberta e ás humidades que se detectan na planta baixa, froito do feito de que esta se atopa media planta por debaixo da rasante do terreo que hai detrás –a horta–.

- PARTE NOVA DO CONVENTO [130]

En tempos máis recentes –¿anos 40? – a edificación do convento ampliouse cun corpo similar –unha cruxía, planta baixa + 2, cuberta a catro augas–, á que dende agora denominaremos Parte nova do Convento.

Carece por completo de interese, xa que ni sequera segue as tipoloxías construtivas tradicionais –ten estrutura porticada de formigón e revestimentos modernos, e non hai encintados ou esquinas de pedra, nin cornixa, nin elemento algún de interese–. O seu estado de conservación é mediano / malo (...).

- CLAUSTRO LADO LESTE

Para terminar a descrición da edificación do Convento propiamente dita, referirémonos a unha cruxía de planta baixa que conforma o claustro no seu lado leste –o do convento–. Trátase dunha edificación recente e creada para organizar as circulacións do conxunto. A partir de agora denominarémola Claustro lado Leste.

129. Interior das plantas baixa e alta da nave norte do Claustro a finais do ano 1998.

130. Fachada sur do convento no último trimestre do ano 1998.

Carece por completo de interese. Na súa fachada ao claustro aparece unha sucesión de arcos de medio punto, sen decoración algunha. O seu estado de conservación é mediano / malo, sendo particularmente preocupantes a conservación da cuberta e a entrada de auga polo tellado e a fachada.

- DEPENDENCIAS [131]

Como edificación separada, no extremo máis afastado da entrada, hai un conxunto de construcións, co seu propio patio valado, que funcionaron en tempos como Dependencias. Hai un corpo principal, con dúas cruxías, ambas de planta e piso e cuberta a dúas augas, que ten maior interese. O resto da construción consiste en construcións auxiliares. Neste corpo principal, a tipoloxía construtiva é a rural tradicional galega. Desgraciadamente, un incendio recente deixouna reducida aos muros (...).

Hai que sinalar que este conxunto das Dependencias co seu patio ten o seu acceso propio dende a rúa. Enriba desta entrada hai un hórreo, pero trátase dunha construción recente (...).

- MUROS

Moito maior interese teñen os muros de pedra que cerran o conxunto, en particular os que delimitan a Horta e os que serven de muro de contención que salva o desnivel existente entre a couda do claustro e a entrada, e o nivel da rúa.

- ESPAZOS EXTERIORES

A praciña de entrada, á que nos referimos anteriormente, e que queda delimitada pola Fundación, a Capela (e a Sancristía) e o extremo norte da Parte do Convento que se conserva. Esta praza queda elevada respecto ao nivel da rúa, cun muro de contención de pedra de bastante calidade (...). En cambio, as obras de delimitación do novo convento e un frontón distorsionan o conxunto.

A Horta, situada detrás da edificación do convento e delimitado por un muro de pedra interesante. Tamén hai que sinalar unhas árbores que conforman unha avenida ou paseo. Un problema a ter en conta é que a couda da horta está sensiblemente por riba da planta baixa do convento, o que provoca problemas de entrada de humidade (...).

131. Detalles do interior das dependencias no último trimestre do ano 1998.

O Claustro é un espazo agradable que domina a rúa grazas á diferenza de altura, salvada cun muro de pedra de interese. Así mesmo ten un camelio interesante, e semella existir un pavimento de lousas irregulares de pedra baixo a vexetación acumulada⁹.

Á hora de abordar o proxecto, a estratexia escollida polos arquitectos para a colocación dos elementos hoteleiros consistiu na concentración do groso das habitacións, os seus distribuidores, os percorridos horizontais e verticais de instalacións, e as demais dependencias na parte nova do conxunto –construída en substitución da parte que ía ser derrubada–:

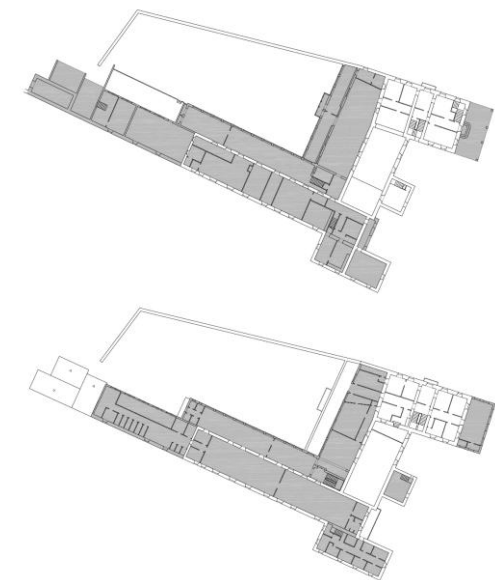
Esta opción minora as dificultades de adaptación da construción tradicional –a empregar na parte que se conserva– ás necesidades dos usos hoteleiros previstos.

Como concepto global, o edificio novo é unha construción máis baixa (...) que o edificio que se conserva, ao que abraza / rodea, e co que se une mediante elementos o máis lixeiros posibles (...). A opción de composición e materiais deste edificio novo é a dunha arquitectura contemporánea, aínda que con referentes á tradicional¹⁰.

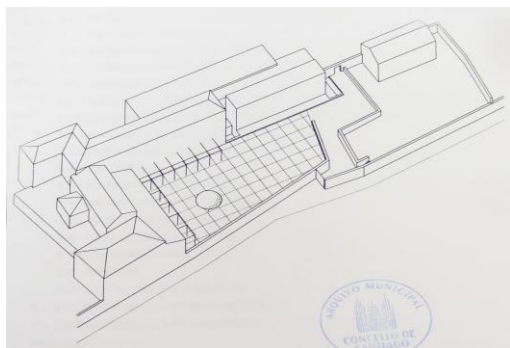
O proxecto de demolición –que afectaba ás zonas non catalogadas do convento– foi presentado o 1 de febreiro de 1999 (132). Seis semanas máis tarde, a Comisión Asesora do Plan Especial de Conservación e Rehabilitación da cidade histórica de Santiago de Compostela informaba favorablemente ao proxecto e solicitaba un estudo de volumes onde analizar a un nivel máis conceptual a solución proposta (133). Devandita comisión técnica –reunida cos redactores do proxecto– valorou como correcto o emprazamento e a tipoloxía da nova edificación. Sen embargo, faltaba por resolver e axustar o seu adecuado diálogo coa parte preexistente, así como o espazo de acceso ao edificio.

O 21 de maio dese mesmo ano presentouse o mencionado estudo de volumes: melloráronse e matizáronse tódalas cuestións antes mencionadas quedando só por resolver a adecuada composición da fachada norte do claustro, fachada na que participaban tanto o edificio antigo como o novo pavillón proposto.

Finalmente, o 27 de xullo os arquitectos presentaron a súa proposta axustándose ao estudo de volumes aprobado, desenrolada de acordo ao grado de intervención a levar a cabo¹¹:

132. Proxecto de demolición de Briones Devesa et al.: planta baixa e primeira. En gris, zonas derrubadas.

133. Estudo volumétrico da reforma do antigo convento das Oblatas, por Briones Devesa et al.

⁹ BRIONES DEVESA, M. + et al.; "Proyecto de demolición del Convento de las Oblatas - Santiago"; documento consultado no Arquivo Municipal de Santiago de Compostela, coa signatura 1999/858-1. Carpeta I. Santiago de Compostela 1998.

¹⁰ BRIONES DEVESA, M. + et al.; "Estudio volumétrico de reforma del antiguo convento de las Oblatas para hotel de cinco estrellas e equipamiento socio-cultural"; documento consultado no Arquivo Histórico Municipal de Santiago de Compostela, coa signatura 1999/858-1. Carpeta III. Santiago de Compostela 2000.

- *Zonas de rehabilitación integral: a Fundación, capela e sancristía.*

Restaurar o edificio da Fundación, eliminando o seu anexo frontal recente e deixando de utilizar a súa planta baixocuberta (...) e dando a esa fachada o aspecto que debeu ter anteriormente. Nas tres plantas resultantes (...) situaranse salóns para clientes e salas de reunións, así como os servizos –aseos, oficio– para a zona nobre.

Restaurar a Capela [134], reconverténdoa nunha Sala Multiusos, con acceso dende o Lobby xeral –a través da Sancristía–, a Recepción, o Restaurante e a planta baixa da Fundación.

Restaurar a Sancristía, aproximando o seu nivel de acabados ao da Fundación. Empregarase como parte do Lobby xeral (acceso á Capela). Prevese eliminar a súa planta piso, para deixar un espazo a dobre altura, con visión cenital da súa estrutura de cuberta.

- *Zonas de reconfiguración –conservación da arquitectura existente, adaptándoa a novos usos–: parte do convento que se conserva.*

Reformar a parte máis antiga do Convento. Conservando o seu sólido actual, as alturas dispoñibles permiten crear catro plantas (...). O criterio de reforma consiste en enriquecer o nivel de acabados, aproximándollo ao da Fundación, e empregar sistemas construtivos tradicionais, na medida en que as necesidades hoteleiras o permitan.

Nesta zona situaranse a Recepción e Administración, a cociña e os seus servizos –planta baixa– e tres plantas de habitacións (...).

- *Zonas de reconstrución: cruxía norte do claustro.*

Derrubar por completo o lado Norte do Claustro (...) e construír no seu lugar unha edificación similar, máis pequena (...) e máis baixa (...), onde se situarán os servizos de Restaurante [135] –de clientes, vestíbulo previo, privado– (...).

- *Zonas de nova edificación hoteleira: parte nova do convento.*

134. Estado rehabilitado da capela. Na actualidade emprégase como comedor para almorzos.

135. Restaurante en cruxía norte do antigo claustro.

136. Encontro entre a edificación antiga e a nova dende o patio interior.

¹¹ BRIONES DEVESA, M. + et al.; "Proyecto de ejecución para la reforma del antiguo convento de las Oblatas para hotel de cinco estrellas e equipamiento socio-cultural"; documento consultado no Arquivo Histórico Municipal de Santiago de Compostela, coa signatura 1999/858-1. Carpeta II. Santiago de Compostela 1999.

Derrubar por completo a parte máis moderna do Convento e o lado leste do Claustro. Esta superficie edificable recolócase nunha edificación nova (...), que se sitúa ao longo da fachada á Horta do Convento, como unha peza nova que abraza á edificación que se conserva [136].

Para esta operación de obra nova propónse un tratamento arquitectónico radicalmente contemporáneo [137] – se ben con referentes á tradición–. Aquí sitúase o groso da operación hoteleira –garaxe, maquinaria, habitacións, circulación horizontal, instalacións–, xa que é máis compatible con ela que a arquitectura antiga (...).

Ampliar o espazo de recepción mediante un corpo livián e contemporáneo, a ambos lados da Sancristía, dando maior orde e empaque visual á visión da fachada principal¹².

Como resultado das modificacións realizadas no proxecto orixinal ao longo dos seis meses seguintes, en xaneiro do ano 2000 aprobouse un proxecto refundido no que se incorporaron tódalas rectificacións feitas a raíz das análises efectuadas polos técnicos municipais de urbanismo e pola Comisión Asesora do Plan Especial de Conservación e Rehabilitación da cidade.

As últimas rectificacións realizadas refírense (...) ao tratamento construtivo dos novos ocos a practicar nos muros, a presenza das chemineas de ventilación na cuberta, o novo tratamento do corpo de edificacións de nova construción a realizar ao sur da nave do antigo convento e a reforma da solución proxectada para a edificación do equipamento sociocultural¹³.

Finalmente, tras un ano de obras, nos últimos días de agosto do ano 2001 asinábase o certificado final das mesmas; e xa no mes de decembro o *Hotel AC Palacio del Carmen* abría as súas portas:

O antigo Convento das Oblatas de Santiago é dende onte un hotel de luxo AC Palacio del Carmen (...). Na inauguración, o presidente da Xunta, Manuel Fraga, sinalou que coa apertura de vinte e catro novos hoteis en 2001 (...), Galicia conta xa con máis de cincocentos establecementos hoteleiros. Estas cifras, segundo sinalou o presidente da Xunta, demostran o tirón que a demanda turística provoca na oferta hoteleira galega, que sabe adaptarse ao aumento de visitantes (...).

137. Corredor de acceso ás habitacións na zona de nova construción.

¹² BRIONES DEVESA, M. + et al.; Op. cit., coa signatura 1999/858-1. Carpeta II. Santiago de Compostela 1999.

¹³ BRIONES DEVESA, M. + et al.; "Proyecto refundido de reforma del antiguo convento de las Oblatas para hotel de cinco estrellas y equipamiento socio-cultural"; documento consultado no Arquivo Histórico Municipal de Santiago de Compostela, coa signatura 1999/858-1, carpetas V-VII. Santiago de Compostela 2001.

Na construción deste novo hotel, que se prolongou durante doce meses, a cadea hoteleira AC respectou a antiga estrutura monacal do século XVIII e engadiu unha zona nova para obter un total de 75 habitacións. Este novo hotel pertence ao produto Grand Class da cadea AC, que conta con outros produtos máis funcionais e estandarizados, e que espera alcanzar este ano a cifra de trinta hoteis abertos en España¹⁴.

Anos máis tarde, debido ao peculiar clima do lugar, o acabado exterior da zona de nova construción tivo que ser totalmente substituído por outro que soportase mellor as inclemencias do tempo compostelán (138).

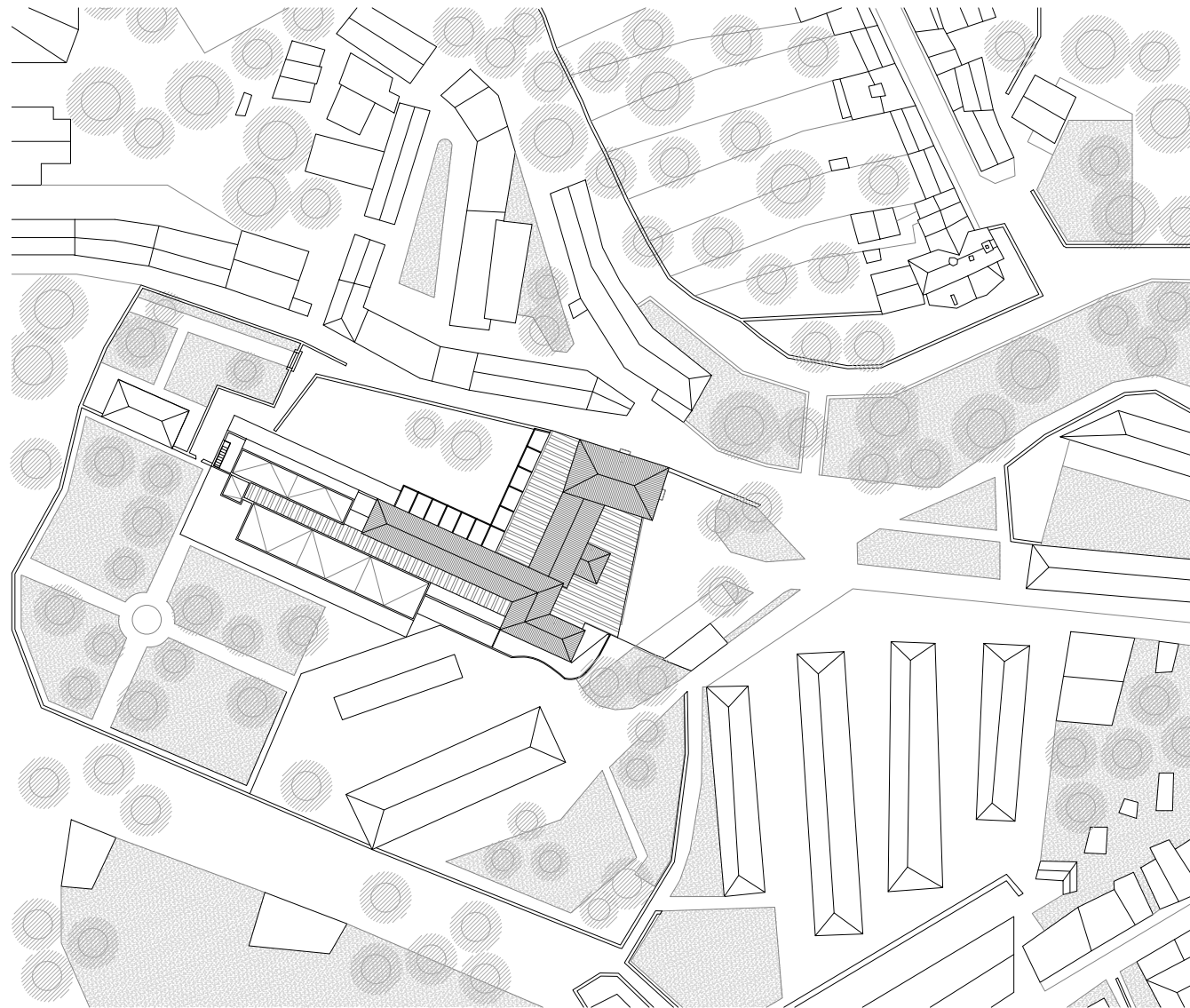

138. Detalle do acabado exterior na zona de nova construción.

¹⁴ *La Voz de Galicia*, 12 de decembro de 2001.

CARME DE ABAIXO OU AS OBLATAS

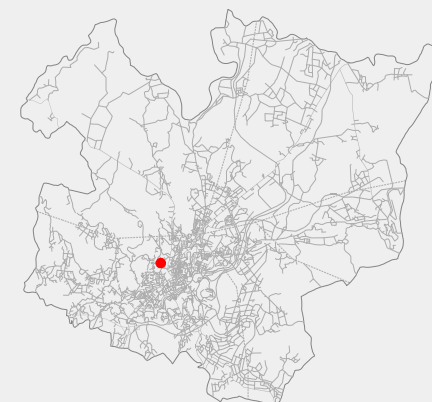
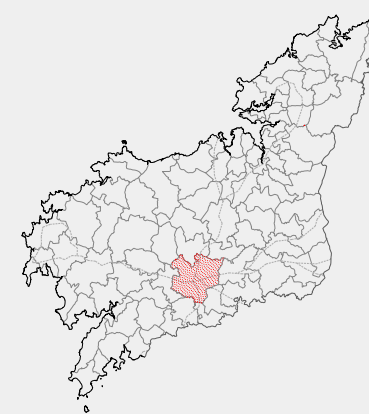
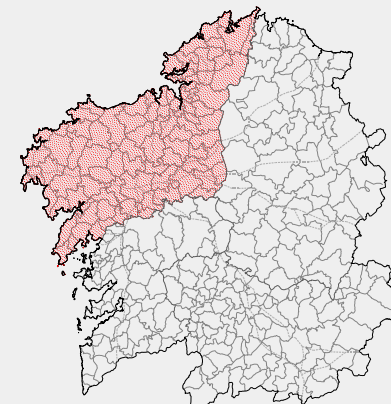
△N

0 10 20 40 m

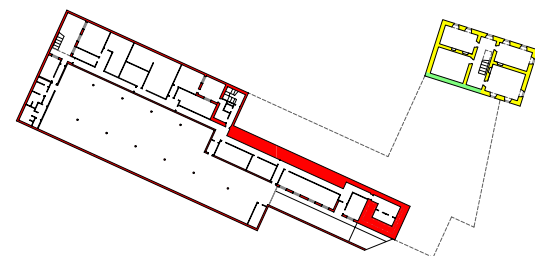
EMPLAZAMIENTO

MANUEL BRIONES DEVESA + JOSÉ LUIS DALMAU MIRALLES + LORENZO MARQUÉS DE LA RIVA + JOSÉ LUIS PEREIRO ALONSO

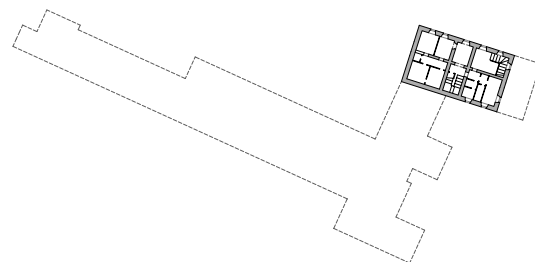

CARME DE ABAIXO OU AS OBLATAS

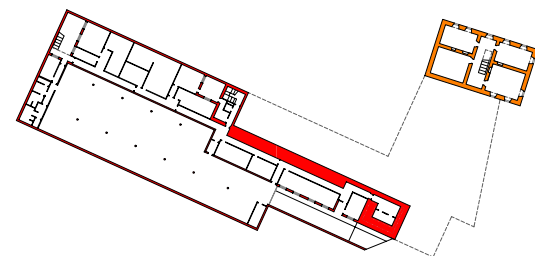
△N

ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

ANTES DA INTERVENCIÓN (ANO 1999)

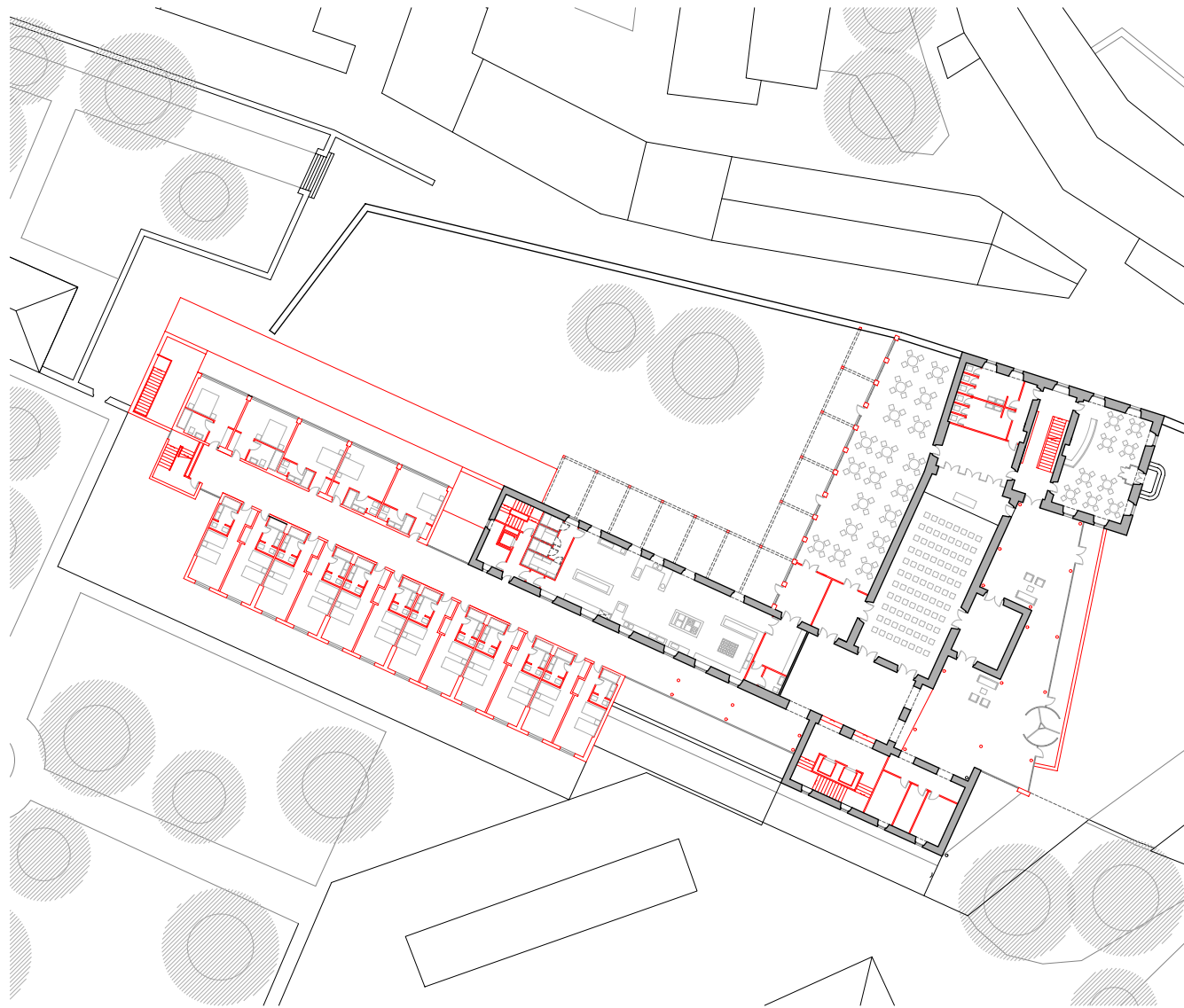
PLANTA SOTO

MANUEL BRIONES DEVEESA + JOSÉ LUIS DALMAU MIRALLES + LORENZO MARQUÉS DE LA RIVA + JOSÉ LUIS PEREIRO ALONSO

0 5 10 20 m

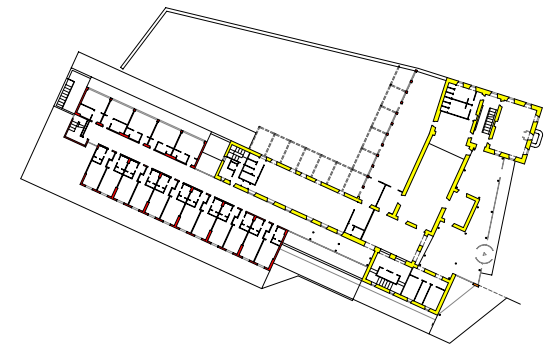
CARME DE ABAIXO OU AS OBLATAS

△N

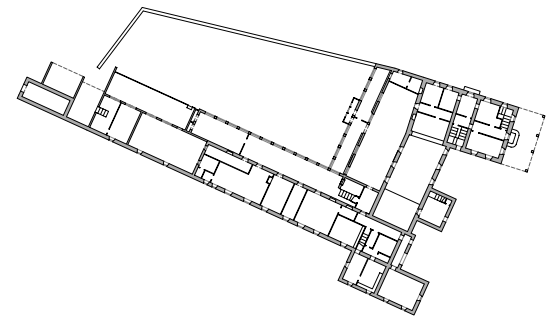

PLANTA BAIXA

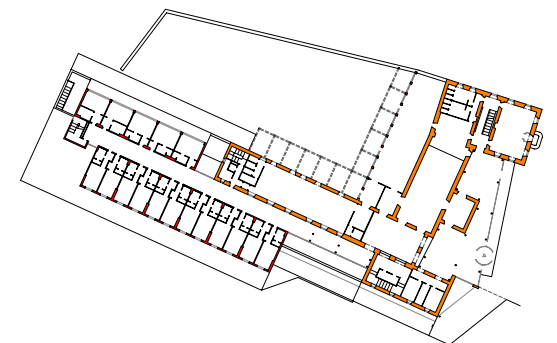
MANUEL BRIONES DEVEESA + JOSÉ LUIS DALMAU MIRALLES + LORENZO MARQUÉS DE LA RIVA + JOSÉ LUIS PEREIRO ALONSO

ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

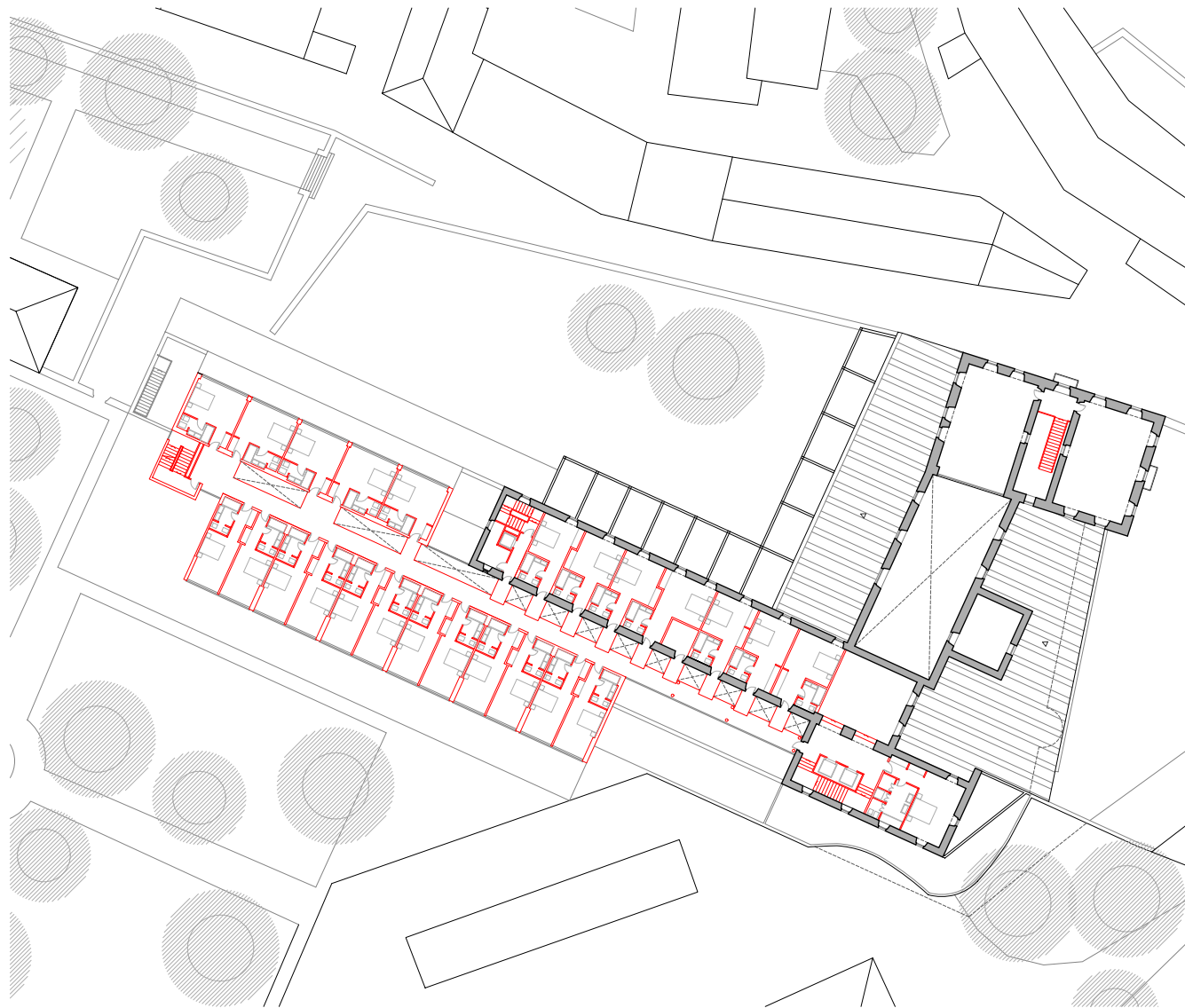

ANTES DA INTERVENCIÓN (ANO 1999)

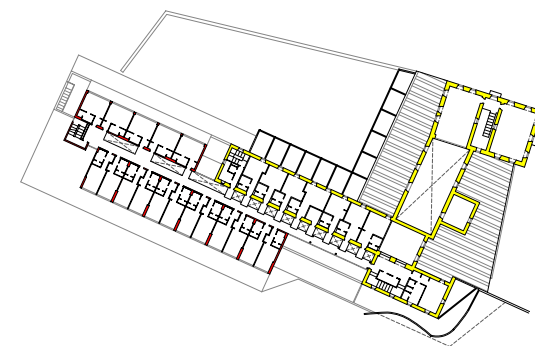
CARME DE ABAIXO OU AS OBLATAS

△N

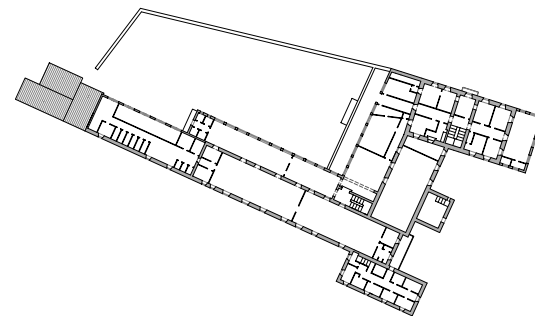

PLANTA PRIMEIRA

MANUEL BRIONES DEVEESA + JOSÉ LUIS DALMAU MIRALLES + LORENZO MARQUÉS DE LA RIVA + JOSÉ LUIS PEREIRO ALONSO

ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

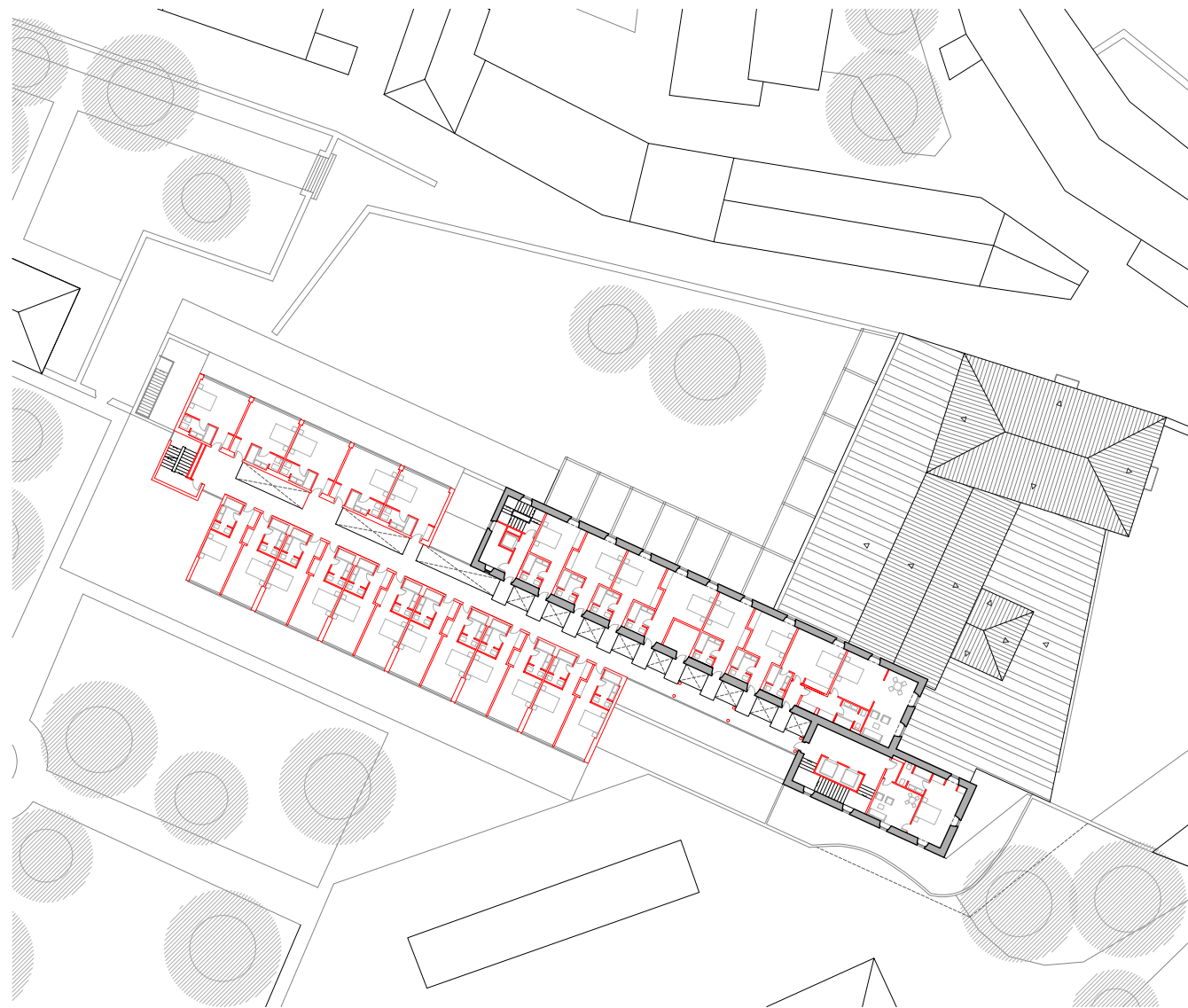

ANTES DA INTERVENCIÓN (ANO 1999)

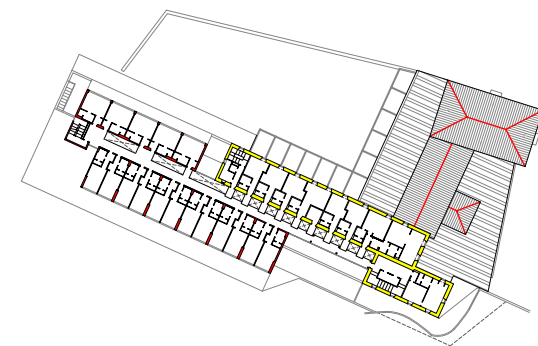
CARME DE ABAIXO OU AS OBLATAS

△N

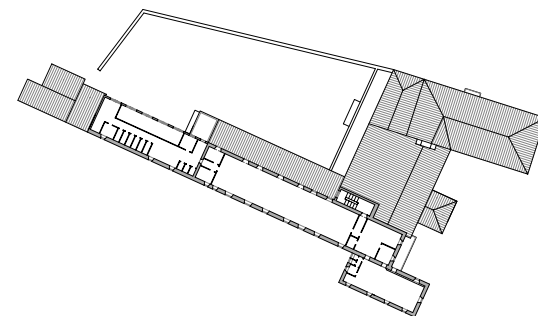

PLANTA SEGUNDA

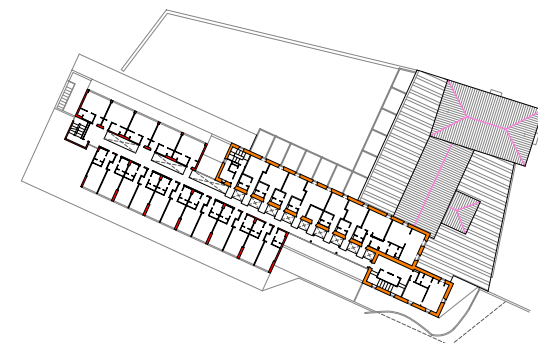
MANUEL BRIONES DEVEESA + JOSÉ LUIS DALMAU MIRALLES + LORENZO MARQUÉS DE LA RIVA + JOSÉ LUIS PEREIRO ALONSO

ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

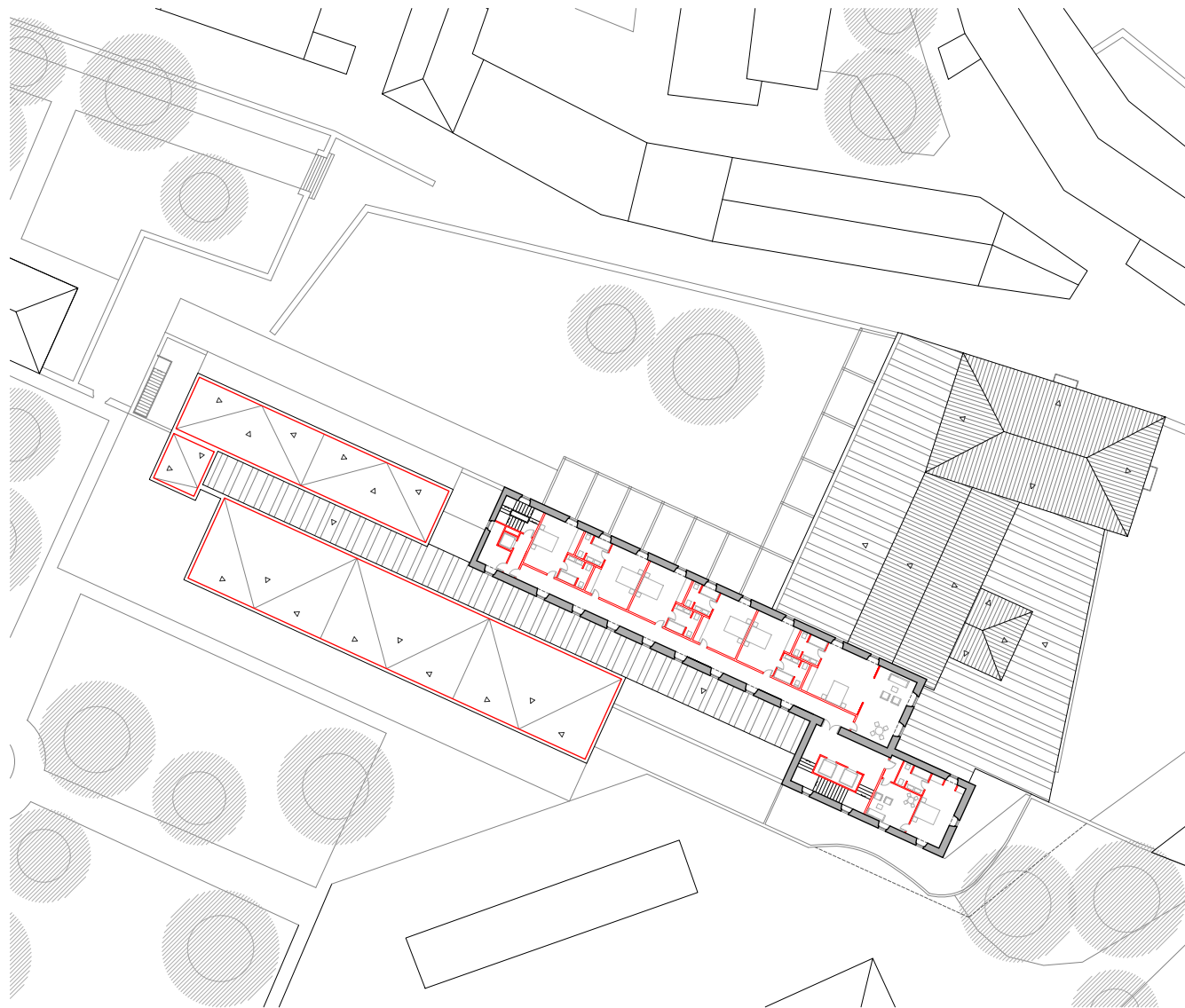

ANTES DA INTERVENCIÓN (ANO 1999)

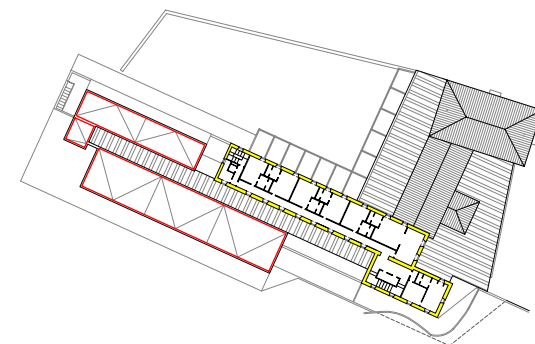
CARME DE ABAIXO OU AS OBLATAS

△N

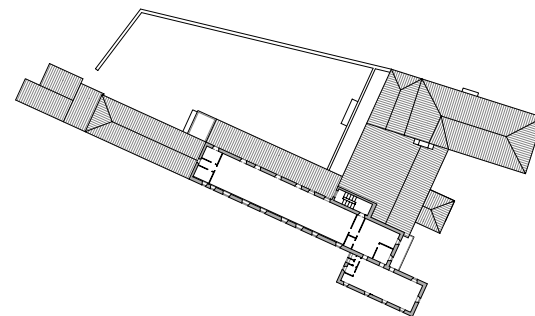

PLANTA TERCEIRA

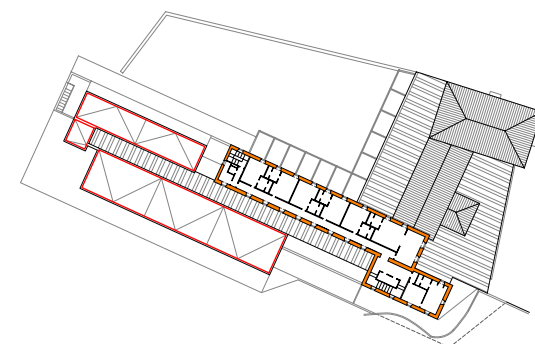
MANUEL BRIONES DEVEESA + JOSÉ LUIS DALMAU MIRALLES + LORENZO MARQUÉS DE LA RIVA + JOSÉ LUIS PEREIRO ALONSO

ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

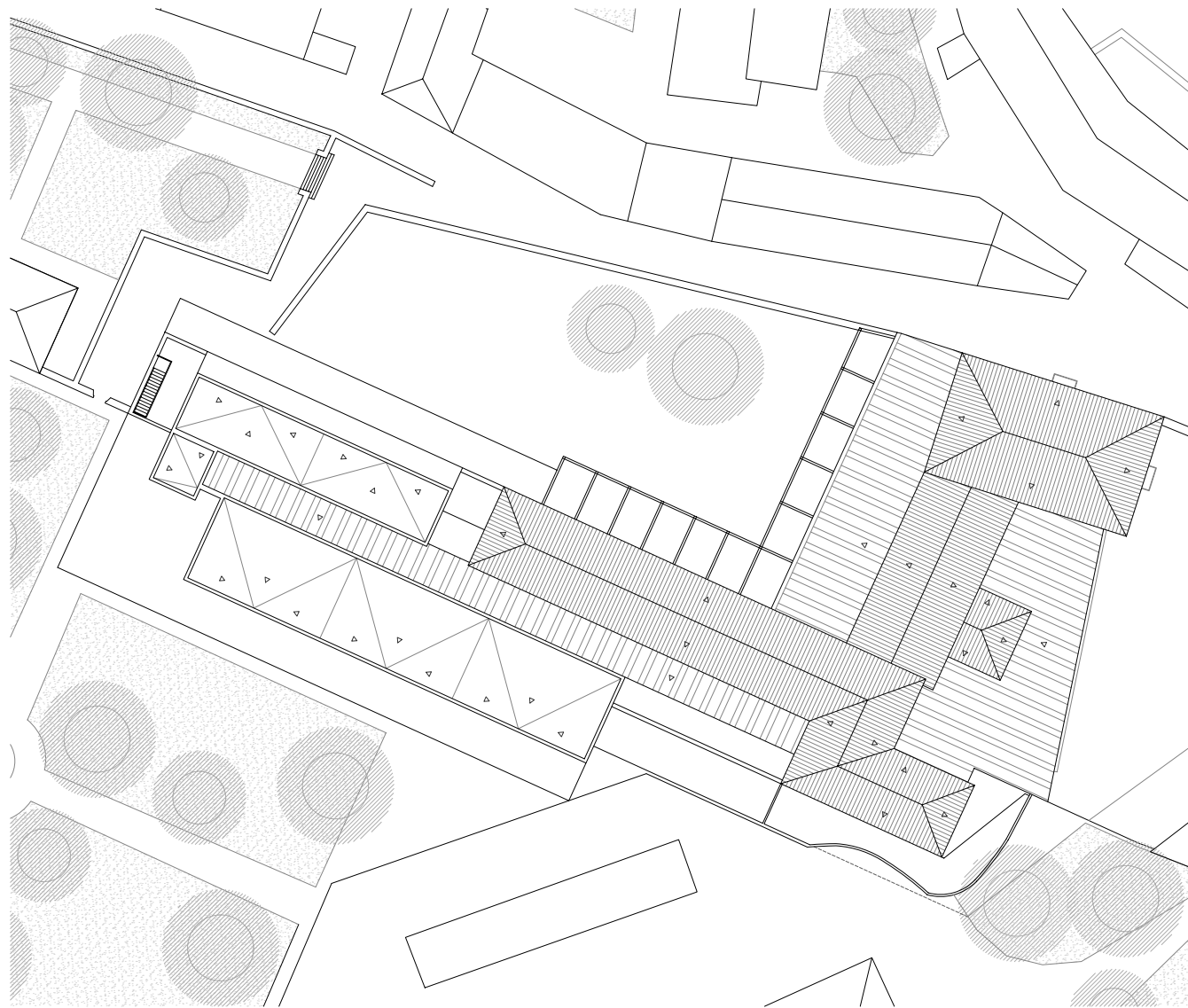

ANTES DA INTERVENCIÓN (ANO 1999)

CARME DE ABAIXO OU AS OBLATAS

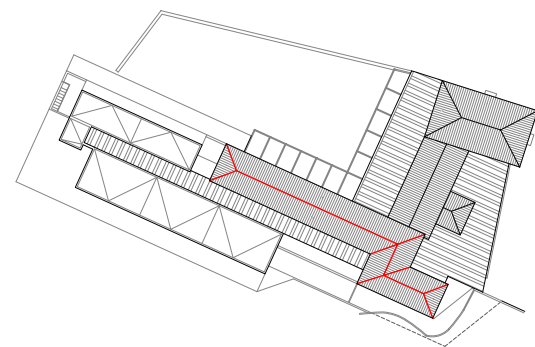
△N

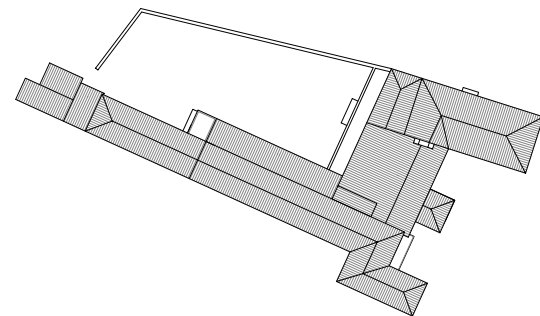
0 5 10 20 m

CUBERTAS

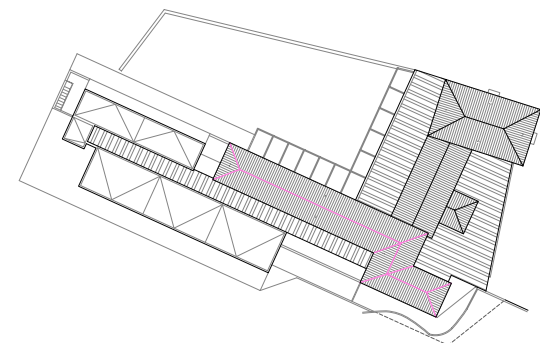
MANUEL BRIONES DEVESA + JOSÉ LUIS DALMAU MIRALLES + LORENZO MARQUÉS DE LA RIVA + JOSÉ LUIS PEREIRO ALONSO

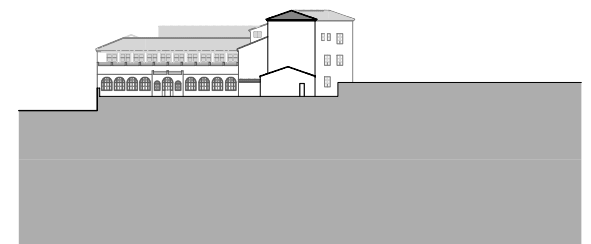
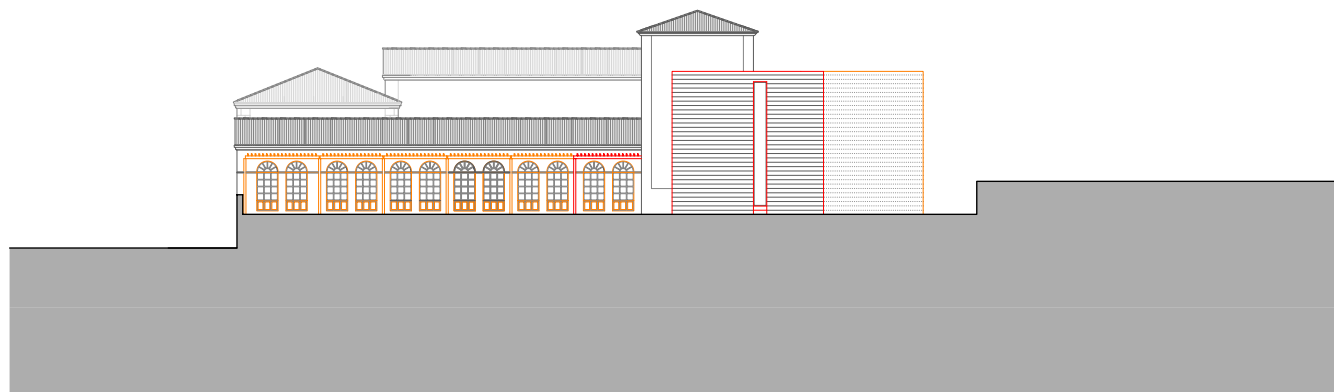
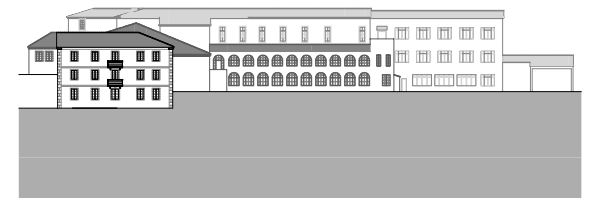
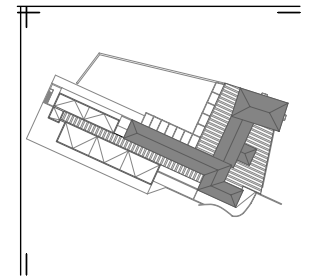
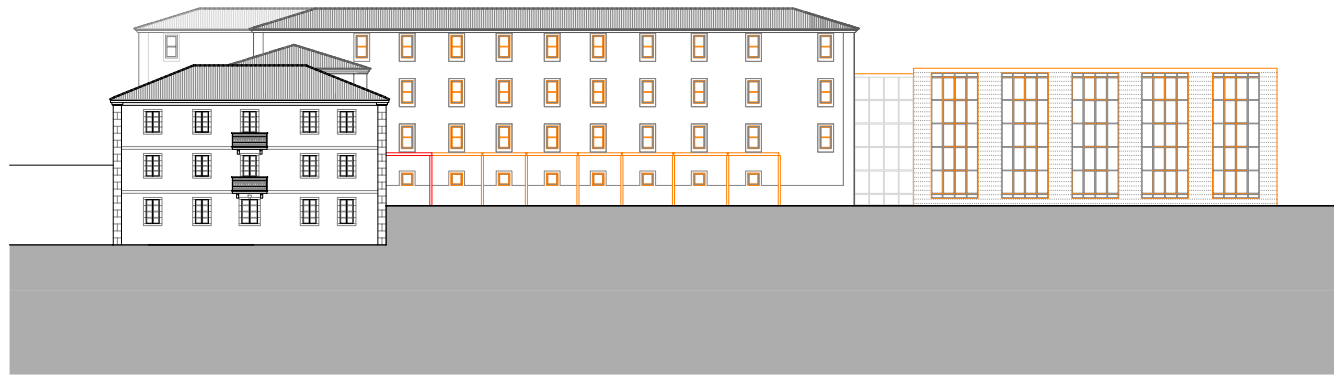
ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

ANTES DA INTERVENCIÓN (ANO 1999)

CARME DE ABAIXO OU AS OBLATAS

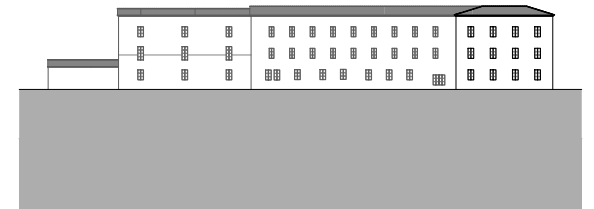
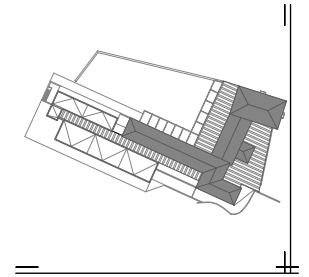
0 5 10 20 m

ALZADO NORTE
ALZADO OESTE

MANUEL BRIONES DEVESA + JOSÉ LUIS DALMAU MIRALLES + LORENZO MARQUÉS DE LA RIVA + JOSÉ LUIS PEREIRO ALONSO

ALZADOS E SECCIÓN ANTES DA INTERVENCIÓN
(XULLO 1999)

CARME DE ABAIXO OU AS OBLATAS

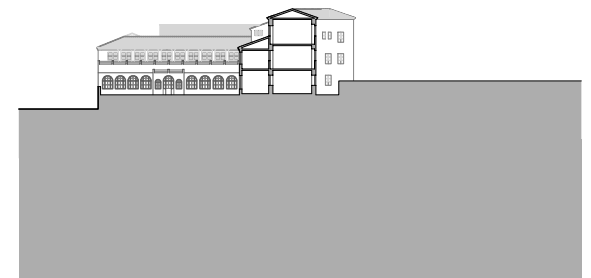
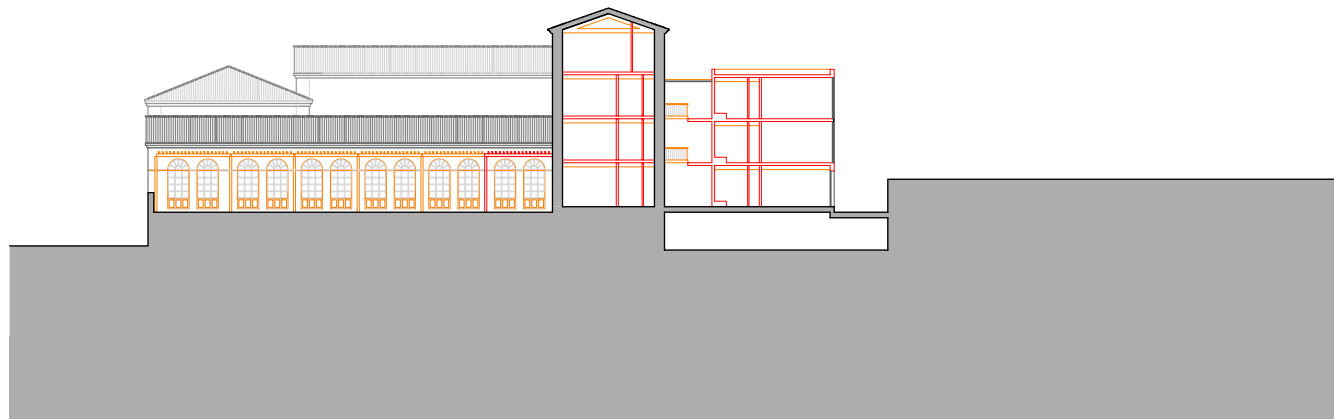
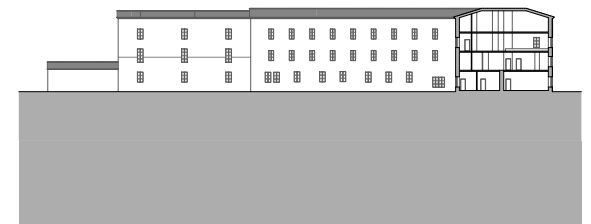
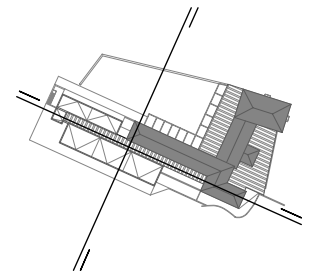
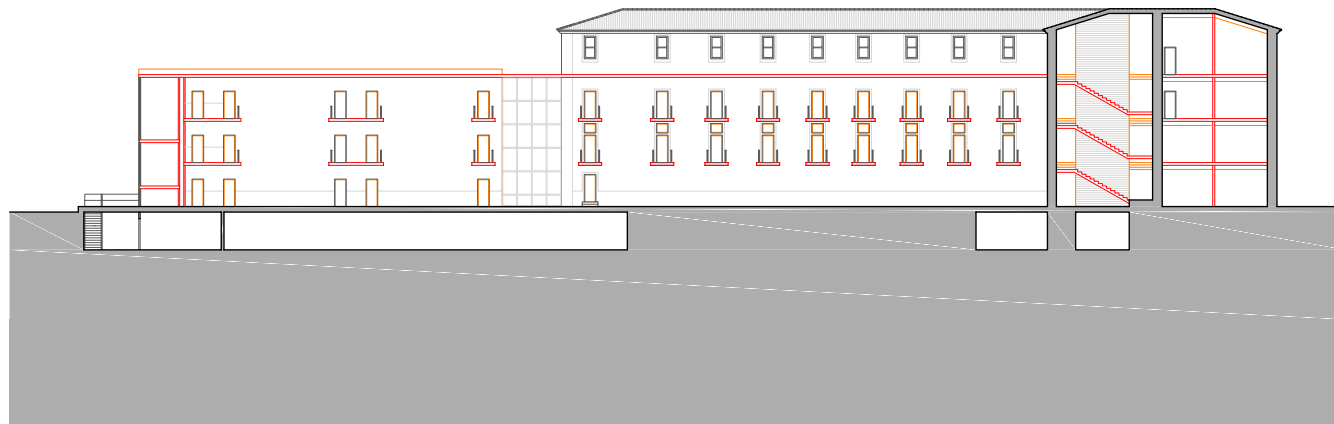
0 5 10 20 m

ALZADO SUR
ALZADO LESTE

MANUEL BRIONES DEVESA + JOSÉ LUIS DALMAU MIRALLES + LORENZO MARQUÉS DE LA RIVA + JOSÉ LUIS PEREIRO ALONSO

ALZADOS E SECCIÓN ANTES DA INTERVENCIÓN
(XULLO 1999)

CARME DE ABAIXO OU AS OBLATAS

0 5 10 20 m

SECCIÓN LONXITUDINAL
SECCIÓN TRANSVERSAL

MANUEL BRIONES DEVESA + JOSÉ LUIS DALMAU MIRALLES + LORENZO MARQUÉS DE LA RIVA + JOSÉ LUIS PEREIRO ALONSO

ALZADOS E SECCIÓN ANTES DA INTERVENCIÓN
(XULLO 1999)

Análise: aplicación dos parámetros

Na actualidade, o convento do Carme de Abaixo ou das Oblatas é o resultado dunha importante fase de demolición que se levou a cabo durante o cambio de milenio para a súa conversión nun hotel de cinco estrelas.

Levantado sobre parte dunha antiga fábrica de curtidos, sitúase nun agradable entorno paisaxístico bañado polo río Sarela. Pero ata finais do pasado século, esta zona atopábase totalmente degradada. Foi necesaria a intervención urbanística proposta polo concello para recuperar este lugar, agora convertido nun barrio de carácter principalmente residencial.

Con apenas cento cincuenta anos de historia, este cenobio sobrevive grazas ao diálogo establecido polo equipo formado polos arquitectos Briones Devesa, Dalmau Miralles, Marqués de la Riva e Pereiro Alonso entre a edificación herdada e o engadido contemporáneo. O antigo e o novo forman agora un todo único que lle outorga unha segunda vida a este convento compostelán.

AUTENTICIDADE. HERDANZA ARQUITECTÓNICA

Durante a recuperación da edificación establecéronse catro zonas de actuación en función dos criterios a seguir. A primeira das zonas, composta polo edificio da *Fundación*, a capela e a sancristía era chamada *zona de rehabilitación integral*.

Para a edificación que se conserva pensouse nunha intervención respectuosa coas solucións tradicionais de construción da zona, enriquecendo o nivel de acabados que esta parte do conxunto ten na actualidade¹⁵.

Esta parte complementábase coa denominada *zona de reconfiguración*. Formada polas demais dependencias conservadas trala conversión en hotel, procurábase o mantemento da arquitectura existente mediante á adaptación ao novo uso empregando os mesmos principios de actuación que na área anterior.

En ambas zonas se mantiveron tanto o deseño como os materiais orixinais; sen embargo, a falsidade da intervención radicou nas técnicas construtivas empregadas.

Por outra banda, o proxecto pecou –en certa medida– de ser algo *desrestaurador*:

¹⁵ BRIONES DEVESEA, M. + et al.; "Proyecto refundido de reforma del antiguo convento de las Oblatas para hotel de cinco estrellas y equipamiento socio-cultural"; documento consultado no Arquivo Histórico Municipal de Santiago de Compostela, coa signatura 1999/858-1, carpetas V-VII. Santiago de Compostela 2001.

*O criterio de restauración consiste en recuperar os sistemas construtivos e acabados interiores e exteriores que tivo o edificio dende un principio, coas adaptacións necesarias para os usos previstos*¹⁶.

Procurouse unha imaxe idílica do antigo convento enmascarando as *actualizacións* a través do uso de materiais e técnicas tradicionais. A modo de exemplos sirvan o repicado dos paramentos verticais interiores co obxectivo de deixar a pedra vista – na medida do posible– en toda a parte antiga do convento; ou a limpeza e recuperación do *estado orixinal* da bóveda da capela –construída en ladrillo macizo–.

Na terceira zona, chamada *de reconstrucción* –basicamente a cruxía norte do claustro– utilizáronse diversas solucións estruturais actuais, pero cuns acabados de tipo tradicional. De novo se procurou conseguir a unidade da herdanza arquitectónica a través dunha falsa imaxe.

Por último, na denominada *zona de nova edificación hoteleira*, é dicir, na parte nova do conxunto, a sinceridade material e construtiva foi total. As solucións adoptadas correspóndense co seu tempo, evitando calquera engano ao espectador.

En certa maneira, a transformación do edificio histórico fixo perigar a autenticidade do mesmo en canto á parte conservada – lembremos que a que se derrubou non estaba catalogada–. Procurouse un aspecto final que lle proporcionara máis vida, máis *historia* ao edificio, encubriendo e ocultando tódalas intervencións levadas a cabo para tal fin. Sen embargo, no polo oposto, situaríase a actitude mantida fronte aos engadidos, nos que a sinceridade foi absoluta.

IDENTIDADE. ESTRUCTURA FORMAL

Nunha cidade con tanta carga histórica como Santiago de Compostela, o convento das Oblatas nunca tivo esa actitude de reclamo turístico que cabería esperar nun monumento. Situado nun agradable entorno paisaxístico bañado polo río Sarela, a zona –con certo carácter marxinal de extramuros– atopábase totalmente degradada ata a intervención urbanística proposta polo concello para recuperar este lugar, agora convertido nun barrio predominantemente residencial.

O novo uso do inmovible supuxo o nacemento da súa identidade como edificio histórico máis que como monumento. A nova función *activa* un carácter histórico que o viaxeiro busca neste tipo de establecementos hoteleiros. Os elementos antigos son expostos e resaltados como xeradores dunha personalidade histórica esquecida e que agora é recuperada con máis ganas ca nunca. Este pasado funciona como reclamo turístico, pero tamén como motor de creación dun pasado glorioso para o convento.

¹⁶ BRIONES DEVESA, M. + et al.; Op. cit., coa signatura 1999/858-1, carpetas V-VII. Santiago de Compostela 2001.

Con esta opción semella que todos ganan: o hotel, que ten na historia un *poderoso* elemento publicitario; o cliente, que pode dicir que durmiu nun antigo convento; e o propio convento, que reescribe con letras maiúsculas o seu pasado de salvación de rapazas *arrepentidas*.

E ao igual que dende o exterior se diferencia o novo do vello, no interior tamén intenta recrear unha certa distinción entre os ambientes de ambas zonas. Nas dúas, os estilos son contemporáneos; pero mentres na parte antiga se optou por un estilo algo máis conservador e de tons escuros (139) na zona nova preferiuse unhas liñas máis modernas e minimalistas de cores claras. Este contraste de ambientes quedaba patente tanto nas habitacións (140) como nas estancias comúns de cada unha das partes.

ACCIÓN OPERATIVA. INTERVIR NO PATRIMONIO

Durante a intervención para o cambio de uso, a actitude que máis imperou na parte da edificación existente foi o de intentar devolver unha *falsa* unidade que o conxunto conventual nunca tivera. En consecuencia, as obras realizadas para o novo uso apenas se distinguen do existente: se ben as técnicas construtivas empregadas eran as actuais, os acabados buscaron unha simbiose histórica que chega a mostrar ao resultado como un *falso arquitectónico*.

Con todo, as necesidades hoteleiras obrigaron a acometer diversas actuacións que contradicían ese carácter *conservacionista*, como ben podería ser a pérgola de acceso ao establecemento (141).

*A intervención no antigo convento pasa pola reutilización do volume e pel externa –fachadas– da súa parte máis antiga (...) pero con catro plantas en vez das tres actuais, mantendo a liña da cornixa actual (...)*¹⁷.

Ao pasar de tres a catro plantas descolocábanse os ocos existentes, polo que se decidiu respectar os eixos verticais correspondentes, abrindo e/ou tapiando sobre eles a nova disposición de ocos.

Na parte de nova construción –que substituíu a un volume anterior mantendo a imaxe do conxunto orixinal– optouse por situar o groso das habitacións e as demais dependencias hoteleiras con elas relacionadas. Esta solución minoraba as dificultades de adaptación da edificación antiga ás necesidades do novo uso previsto.

Como concepto global, o engadido debía ser unha construción máis baixa –de tres plantas– ca edificación conservada á que se uniu mediante elementos o máis lixeiros posible: claraboias en cuberta, cristaleiras en paramentos verticais e pontes de

139. Detalle da cafetería, situada na parte antiga do convento.

140. Suite localizada na terceira planta da zona antiga.

141. Integración de pérgola en fachada de acceso.

¹⁷ BRIONES DEVESA, M. + et al.; Op. cit., coa signatura 1999/858-1, carpetas V-VII. Santiago de Compostela 2001.

conexión en pavimentos (142). Isto permitiría a reversibilidade do volume conservado sen necesidade de intervir na parte antiga, evitando calquera dano posible na súa fábrica.

En canto á opción de composición e de materiais desta nova construción, foron os dunha arquitectura contemporánea aínda que con referencias á tradicional. Con todo, no resultado final o contraste coa arquitectura herdade é evidente.

PROGRAMA. NECESIDADES DA FUNCIÓN

Coa Lei 8/1995 do Patrimonio Cultural de Galicia en vigor –ademais da Lei 16/1985 do Patrimonio Histórico Español–, o primeiro proxecto debía cumprir o Real Decreto 1634/1983 referido á ordenación dos establecementos hoteleiros. Apenas dous meses máis tarde, aprobouse o Real Decreto 267/1999 que derrogaría ao anterior e que afectaría a cada unha das modificacións realizadas posteriormente e recollidas no proxecto refundido de xaneiro do ano 2000.

En canto á adaptación do novo programa á edificación existente, o feito de substituír un volume –sen interese artístico– por outro de similares proporcións para albergar as estancias máis *esixentes* deste novo programa supuxo a posibilidade de evitar calquera sacrificio agresivo da herdanza arquitectónica.

Por outra banda, a nova construción tamén proporcionou unha maior rendibilidade ao conxunto hoteleiro en canto ao incremento do número de habitacións que a ampliación supuxo. Se ben, unha zona turística por excelencia como é Santiago de Compostela non debería ter problemas á hora de encher as instalacións deste tipo de establecementos.

142. Solución acristalada para o encontro entre a parte antiga e a nova do hotel.

SAN FRANCISCO DE VALDEDEUS

Localización	Santiago de Compostela (A Coruña) 42°52'53.30"N - 08°32'40.64"O
Protección	Ben de Interese Cultural. Declarado Monumento por disposición da Lei do 16/08/1896 e publicado no GAC do 28/08/1896. I/ na delimitación do Conxunto Histórico de Santiago de Compostela, declarado polo decreto do 9 de marzo de 1940 (BOE 18/05).
Titular	Padres Franciscanos da Provincia Franciscana de Santiago.
Uso anterior á rehabilitación	Fogar - Hostal de San Francisco
Proxecto	<i>Proxecto básico e de execución de intervención no convento de San Francisco de Santiago de Compostela. Reestruturación da zona destinada a hospedaría</i>
Promotor	Provincia dos Padres Franciscanos de Santiago.
Arquitectos	Pedro Alonso Fernández + Francisco Castro Nieto (Castro y Alonso, Arquitectos CB)
Data redacción proxecto	Febreiro 2000 - Decembro 2003
Novo uso	Hotel Monumento San Francisco 4 ****
Número de prazas	136 (76 habitacións: 54 dobres, 6 suites e 16 individuais)
Estado da rehabilitación	Finalizado e en uso (2005)

O convento de San Francisco de Valdedeus constituíuse –dende a súa fundación– como unha peza clave para o desenvolvemento relixioso, cultural, urbano e arquitectónico da cidade de Santiago de Compostela. Esta importancia quedou reflectida na amplitude e extensión das súas construcións, realizadas ao longo de oito séculos de historia. O resultado final foi a definición deste conxunto monumental con proxección sobre toda Galicia.

O seu desenvolvemento funcional tivo como eixo esencial a dimensión relixiosa cristiá ao longo dos séculos, definida tanto no labor autónomo propio da Orde Franciscana, como na intensa colaboración coa xerarquía eclesiástica. Ao longo do tempo, experimentou unha permanente evolución e foise adaptando ás distintas necesidades, posuíndo en todo momento o espírito e dinamismo propios da Orde, o que lle permitiu incorporar as máis diversas hipóteses funcionais. Consecuencia disto, foi tanto a frutífera vitalidade institucional como o bo estado de conservación do monumento.

- *Función relixiosa.* A igrexa conventual dos Padres Franciscanos foi e é sede de importantes celebracións litúrxicas e procesións públicas conforme se determinou ao longo da súa historia. Paralelamente, a propia Comunidade e o Seminario realizan diversas celebracións impostas pola regra da Orde.

Capela da Venerable Orde Terceira. Non se coñece con exactitude o momento en que se instaurou en Compostela, aínda que debeu ser con anterioridade ao 24 de setembro de 1659, data da inscrición manuscrita nas súas *Ordenacións Xerais* conservadas actualmente no Arquivo da Orde¹.

- *Función institucional.* O convento constitúe o centro neurálxico da Orde Franciscana Menor da Provincia Franciscana de Santiago, cuxa responsabilidade transcende ao ámbito xeográfico de Galicia; incluíndo fraternidades franciscanas do resto de España, Marrocos, América e Terra Santa. Así mesmo é sede administrativa da Provincia Franciscana de Santiago, Seminario Franciscano e Escola de Misións.
- *Función cultural.* Como proxección inevitable da súa prolífica traxectoria histórica e relixiosa, constituíuse como sede da Biblioteca Provincial, do Arquivo Provincial, do Museo de Terra Santa e do Museo de Arte Sacra da Provincia Franciscana de Santiago.

¹ TAÍN GUZMÁN, M.; "La Capilla compostelana de la Venerable Orden Tercera de San Francisco"; *Monjes y monasterios españoles. Actas del Simposium*. Estudios Superiores del Escorial, San Lorenzo del Escorial. Madrid 1995. Páx.767-785.

- *Función sanitaria e hospitalaria.* As súas responsabilidades como sede administrativa da Provincia Franciscana, determinaron o convento como Residencia Sanitaria da Provincia Franciscana de Santiago, que se coñece habitualmente e dende fai séculos como *Enfermería Provincial*.
- *Función benéfica.* Derivada da súa entidade relixiosa, alberga o centro de acollida benéfico-asistencial Juan XXIII. De carácter público, recibe, alimenta e alberga a persoas carentes de recursos económicos.
- *Función hoteleira. Hospedaría.* Situada no denominado historicamente *Dormitorio Novo da Portaría*, mantén a súa función inicial como dormitorios, orixinariamente para uso dos frailes, máis tarde reutilizada como residencia universitaria, despois adaptada como hospedaría –hostal fogar– e finalmente como hotel de luxo.

A obra conventual de Valdedeus

Nunha cidade excepcional como era a Compostela das peregrinacións, cunha tradición urbana nada dunha temperán eclosión no século XI e un poder señorial fortemente asentado na figura do arcebispo —aínda que cuestionado por grupos de burgueses emerxentes e nobiliarios— fixeron a súa aparición os frailes menores no século XIII. O seu asentamento orixinal estaba ligado á presenza de San Francisco de Asís na cidade².

Segundo a tradición, o santo aloxouse nas proximidades da ermida de San Paio do Monte Pedroso (143), onde a lenda situou o seu encontro cun pobre carboeiro chamado Cotolay.³ Nos anos vinte documentouse a instalación dos frailes no novo enclave compostelán, sendo os terreos cedidos en préstamo aos franciscanos polos monxes beneditinos de San Martiño Pinario⁴.

A finais do século XIII supoñemos a existencia dun convento de frailes menores xa organizado ou coas súas dependencias principais xa rematadas ou provisionalmente utilizadas. Comezaron cunha pobre instalación en torno a unha ermida antiga, para despois construír primeiro o convento por necesidades prácticas, coa fin de dispoñer de salas para o capítulo, refeitório,

² Existen indicios sobre a veracidade da viaxe de San Francisco de Asís a Compostela: a inscrición do século XVI que se pode ler na portaría do convento; a lenda de Cotolay, que derivou en esaxeracións populares, pero que probablemente teña un fundamento histórico; ou a referencia dos antigos cronistas da Orde á carta de foro asinada por San Francisco e o abade de San Martiño Pinario, para a cesión dun terreo en Valdedeus, co fin de instalar alí aos frailes menores a cambio dunha cesta de peixes —feito do que deriva a procesión dos peixes do século XVIII—. Por outra banda, os biógrafos da Orde, Celano e San Buenaventura xa relataban no século XIII a viaxe realizada polo Santo a España. Posteriormente, no século XIV, este feito foi narrado no *Actus Beati Francisci et sociorum eius* —texto que posteriormente foi retomado nas *Floreillas de San Francisco y sus primeros compañeros* e na *Crónica de los XXIV Generales*—.

ALONSO FERNÁNDEZ, P. + CASTRO NIETO, F.; “Plan director del convento de San Francisco en Santiago de Compostela”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2002/083. Inclúe versións anteriores: maio 1997, maio 2000 e novembro 2001. Vigo 2001.

³ EIJÁN LORENZO, S.; “Franciscanismo en Galicia. Estudio histórico seguido del drama compostelano. La primera piedra”; *El Eco Franciscano*; Santiago de Compostela 1930. Páx.19-28.

Descoñecemos cando se orixinou o relato sobre San Francisco e Cotolay. Os cronistas posteriores da Orde recolleron esta tradición medieval, e dende o século XVIII repetiuse sistematicamente á hora de abordar as orixes do asentamento franciscano en Compostela. As investigacións máis recentes de GARCÍA ORO demostraron que Cotolay pertencía a unha familia acaudalada de Santiago, coñecida dende 1195. O probable protector de San Francisco nesta cidade e promotor da orixe da obra conventual de Valdedeus era Fernando Pérez Cotolaya, que aparecía na documentación de 1225.

⁴ Transcrición da lenda tomada directamente da inscrición do século XVI situada na portaría:

Vindo o Noso Pai San Francisco a visitar ao Apóstolo Santiago. Hospedouno un po / bre carboeiro chamado Cotolai. Cuxa casa estaba ao carón da ermida / de San Paio na saia do Monte Pedroso. De alí saíu o Santo ao monte / a pasar as noites en oración. Alí reveloulle Deus era a súa vontade lle ed / ificase un convento, no sitio onde está, chamado Val de Deus e Val do Inf / erno e sabendo, o Santo, era do Mosteiro de San Martiño, pediullo ao Padre Abade / polo amor de Deus e ofreceu. Ser o seu foreiro e pagar en cada ano. Un / cestiño de peixes. Aceptou o Padre Abade e diso fíxose foro asinado o Sa / nto, o cal dan fe os anciáns de San Martiño viron e leron, habido o sito, / dixo o Santo a Cotolai: Deus quere que como poida, un pobre car / boeiro: vaite aquela fonte, dixo o Santo, que alí darache Deus, con / que. Obedeceu Cotolai e atopou un gran tesouro co que edificou este mos / teiro. Bendiciu Deus á casa de Cotolai: casou nobremente. Foi / rexedor desta cidade e edificou os muros dela que agora van xunto a San Francisco e antes ían pola Acibecharía. A súa muller está enterrada na / Quintana e Cotolai fundador desta casa, neste lucilo que para si es / colleu. Faleceu santamente o ano do señor de 1238.

143. Capela de San Paio do Monte Pedroso (Compostela).

cociña, dormitorio, etc... Nese momento continuaba o uso da antiga ermida –baixo a advocación de San Paio– coa fin de atender ao culto ou á oración diaria⁵. Posteriormente, unha vez rematadas as principais dependencias propúxose a idea da construción dun templo. Este momento coincidiu coa fase de institucionalización da Orde trala aprobación papal para a celebración de misas nos templos franciscanos e dominicos. A afluencia de fieis a estas novas ordes –máis acordes coa espiritualidade do momento– animounos a levar a cabo devandita construción.

Nada se conservou do antigo templo medieval de San Francisco: a construción da nova igrexa no século XVIII non deixou ningunha pegada da anterior. Sen embargo, a través da documentación existente desprendeuse unha hipotética imaxe da primitiva igrexa franciscana: templo de cruz latina, cunha nave cara ao oeste e outra de cruceiro, onde se disporía no extremo meridional unha capela abovedada, sen capelas absidiais, e cuberta de madeira, salvo o presbiterio que sería abovedado. Unha capela medieval das Ánimas levantaríase aos pés e a sancristía ocuparía o espazo colateral ao carón do Evanxeo.

Esta igrexa levantaríase no lugar onde hoxe se atopa a portaría conventual, ocupando a súa capela maior o espazo do pórtico do actual templo. Polo lado do Evanxeo estaba o claustro que ocuparía aproximadamente o solar do actual Claustro da Inmaculada ou da portaría, en cuxo lenzo norte aínda se conservan os arcos de entrada á sala capitular, único vestixio construído do edificio medieval (144)⁶.

Etapa de transformacións

No século XV aumentou o apoio dos prelados aos franciscanos. Tamén se produciu unha importante escisión no seo da Orde que deu lugar ao movemento reformador da Observancia. Este feito supuxo importantes sacudidas no convento santiagués, posto que a súa condición de cabeza de Provincia o presentaba como un enclave cobizado.

As obras emprendidas no seguinte século como consecuencia destes feitos alteraron por completo a disposición das dependencias. Caracterizado sempre polo consubstancial principio de austeridade, o cenobio deixou atrás a súa imaxe de centro medieval e transformouse nun amplo recinto acorde co estatus de convento principal da Provincia.

Este mosteiro (...) estaba feito a traza antiga e todo moi vello, e moita parte de dita casa estaba para caer e dar consigo en terra. E véndolla desta maneira o Padre Josep Vázquez (...), gardián deste mosteiro o ano de 1611,

144. Arquería gótica de acceso á sala capitular: gravado de 1875 e fotografía de xuño de 2011.

⁵ FRAGA SAMPEDRO, D.; *Arquitectura de los frailes menores conventuales en la Edad Media gallega (ss. XIII-XV)*; Universidade de Santiago de Compostela. Tese doutoral en microficha. Santiago de Compostela 1996. Páx.237-273.

⁶ RODRÍGUEZ PAZOS, M.; "El convento de San Francisco de Santiago y sus dos iglesias, la actual y la derruida en 1741 (1518-1862)"; *Liceo Franciscano*, Ano XXXII, número 94-95-96. Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Santiago de Compostela 1979. Páx.40-44.

*co favor e mercé que lle facía Maximiliano de Austria, Arcebispo (...), fixo facer dúas trazas para facer un claustro e outra obras (...). Elixiron a traza máis custosa por parecerlles era máis conveniente e obra perpetua*⁷.

En substitución do antigo claustro medieval, construíronse dous claustros novos. As obras comezaron polo Claustro da Inmaculada ou da Portaría (145), cuxas trazas foron atribuídas a Ginés Martínez. Máis tarde, construíuse o Claustro de Santiago –chamado *de Cristal* (146)– segundo as trazas de Juan González de Araujo.

Polo contrato de obras asinado en 1646 entre o síndico franciscano e Juan de Rías sabemos que xa se realizaran algunhas reformas nas antigas salas medievais. As dependencias destinadas a refectorio e cociña sufriron na década de 1680 importantes desperfectos motivados pola condución de augas co afundimento do solo do primeiro. Por iso foi necesario a reparación de dita estancia e a consolidación e apuntalamiento da cociña (147)⁸. A obra quedou paralizada e non se reemprende ata o 1719, cando se construíu a estancia chamada *De Profundis*. En canto ao refectorio, este realizouse entre os anos 1726 e 1730, segundo reza a inscrición gravada no lintel da porta que comunica esta estancia co Claustro de Cristal.

Temos constancia de que no ano 1655 Juan de Urrea custeou unha enfermería para o convento que estaba situada no pavillón que hoxe ocupa a cafetería e que posteriormente se destinou a dormitorio dos legos. E ao atoparse esta en malas condicións, durante o ano 1671, foi reparada e ampliada:

*Restaurouse a enfermería porque estaba toda desbaratada e destruída: volvéronse facer de novo os tabiques das celas que eran catro; engadíronselle outras catro coa súa oficina para a enfermería e para darlles portas fíxose de novo o taboado enriba con dúas escaleiras ás dúas puntas do dormitorio da enfermería baixa; e abríronse catro fiestras na parede mestra para dar luz ás celas; fíxose tamén o corredor e secretas da enfermería*⁹.

En canto ao noviciado, este comezou a construíuse en 1713. Ocupaba os lenzos sur e leste do xardín da enfermería. A obra consistiu en derrubar e reedificar *a parte do convento que dicía ao poñente*. Ao derrubar devandita parte quedou ao

145. Detalle do Claustro da Inmaculada ou Portaría.

146. Claustro de Santiago ou de Cristal, ca.1910.

147. Cociña en xuño de 2011.

⁷ DE CASTRO Y CASTRO, M.; Crónica de la Provincia franciscana de Santiago (1214-1614) por un franciscano anónimo del siglo XVII; Separata de *Archivo Ibero Americano*. Madrid 1971. Páx.8-15.

⁸ DE CASTRO Y CASTRO, M.; "San Francisco de Santiago de Compostela"; *Archivo Ibero Americano*, Tomo XIV, número 61-62. Madrid 1954. Páx.33-67.

⁹ O antigo edificio da enfermería perdeuse e a actual –situada ao carón da escaleira principal e no espazo que media entre os dous claustros– foi levantada no ano 1805. RÍOS MIRAMONTES, M.T.; "La enfermería y el noviciado del Convento de San Francisco de Santiago"; *Liceo Franciscano*, Volume XXXVIII, Número 112-114. Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Santiago de Compostela 1985. Páx.201-207.

descuberto o noviciado por ter sacado de diante o convento antigo. Polo cal, o P. Reitor e discretos determinaron facer o actual noviciado no que foi antigamente a enfermería¹⁰.

No 1740 a comunidade franciscana desexaba construír unha nova igrexa en proporción co gran número de relixiosos existentes, así como cos fieis da cidade que asistían ao culto que se sostiña. Ademais, este desexo viuse acrecentado polo estado ruinoso do templo. Para recoñecer tal estado, solicitouse a peritaxe dos máis destacados arquitectos do momento. Á exposición de Simón Rodríguez –autor do novo proxecto e primeiro declarante– sumáronse os demais.

[A igrexa] estaba ameazando ruína pola moita antigüidade que tiña e o mesmo de que a súa fábrica foi feita, como ela desexábase recoñecer pola porción que queda existente, que é de lousa e barro, indicio de que, ao tempo que se fabricou eran escasísimos os medios como o sería este Pobo, a cuxa proporción se lle deu o espazo que tiña (...). A debilidade do pouco groso que tiñan as paredes, que unicamente foron feitas para teito de madeira como o tiña¹¹.

No ano 1741 iniciouse a demolición da antiga igrexa medieval para erixir un novo templo máis acorde coas novas necesidades de espazo barroco e cuxa cabeceira ocuparía dende entón o norte. As obras tamén obrigaron á demolición dun dos dormitorios no que vivían estudantes teólogos e á privación dun anaco da bodega.

Pero as obras da nova igrexa comezaron rodeadas de tensións cos monxes beneditinos de San Martiño Pinario, que temían que a devoción a San Francisco privase ao seu templo dun considerable número de fieis. Con todo, as argumentacións dadas poderían resumirse en que a construción da igrexa podería facer perigar a muralla da horta beneditina ao tempo que daría sombra aos colmeiros e dormitorios dos monxes. Foi por iso que –para evitar excesivas friccións cos seus veciños beneditinos– os cimentos da nova igrexa realizáronse con maior profundidade cos da antiga coa fin de rebaixar a altura do edificio e evitar –na medida do posible– algúns dos problemas que se lle achacaban á nova construción.

Simón Rodríguez dirixiu a obra dende o seu inicio ata mediados do século, cunha breve paréntese en 1744 motivada pola súa enfermidade e o seu internamento no Hospital Real. Durante ese tempo debeu substituílo frei Ignacio Fontecoba (148). Continuou desempeñando este cometido se cadra –aínda que dun xeito irregular– ata o 1751, ano no que a súa idade e a súa

148. Fragmento dun alzado da igrexa de San Francisco asinado por frei Ignacio Fontecoba, ca. 1745.

¹⁰ RÍOS MIRAMONTES, M.T.; Op. cit. Páx.201-207.

¹¹ A comunidade franciscana –rexida polo Padre Antonio Barros– solicita a peritaxe dos máis destacados arquitectos do momento para saber o estado en que se atopaba a igrexa do convento. Estes son: Simón Rodríguez (autor do proxecto da nova igrexa), Fernando de Casas, Lucas Caaveiro e Clemente Sarela. RODRÍGUEZ PAZOS, M.; Op. cit. Santiago de Compostela 1979. Páx.39-70.

enfermidade lle obrigaron a deixar o goberno da obra a frei Manuel de la Peña. Con todo, ata case a súa morte –o 17 de febreiro de 1752– debeu estar en contacto cos franciscanos e, polo tanto, seguir a evolución da fábrica. Outro lego franciscano que tamén participou na construción foi frei José Piñeiro. A este substituíno na dirección frei Francisco de Mira, quen traballou preferentemente na nave oriental entre 1770 e 1774, sendo de novo un mero intérprete do proxecto trazado por Simón Rodríguez. Foi o seu sucesor frei Manuel Caeiro quen introduciu certas modificacións centradas principalmente na cúpula do cruceiro e na fachada (149)¹².

O resultado foi unha igrexa de planta en cruz con tres naves inscritas, destacando a cúpula que ilumina a nave central. Posúe unha fachada neoclásica flanqueada por dúas torres, na que se acumulan elementos ornamentais propios do mundo antigo. No conxunto destacaba, polas súas dimensións, a sancristía.

Abandono, desperfectos e novos usos

A comezos do século XIX, en Santiago de Compostela –como noutras cidades do país– constituíuse a denominada *Xunta de Concello e Asociados para o sostemento da Orde Pública*. E con data do 31 de agosto de 1835 emitiu a comunicación oficial que decretaba a exclaustación de tódolos relixiosos, por cuxo cumprimento a comunidade franciscana viuse obrigada a abandonar o seu convento.

O edificio foi ocupado por varias familias e a igrexa corría o risco inminente de se converter nun depósito de pólvora. Para evitar este perigo, reuníronse os exclaustados e conseguiron que o Gobernador Eclesiástico abrise de novo o templo ao culto, pechando materialmente toda comunicación entre a igrexa e o resto do edificio. Neste estado permaneceu por máis de vinte anos, durante os cales os relixiosos ocupáronse das reparacións indispensables para a conservación das súas fábricas.

Pero o deterioro seguía o seu avance:

(...) o estado de tódalas fachadas do edificio era en xeral de segunda vida, como as paredes interiores, construídas de igual fábrica de cachotería (...). As madeiras dos solos e os teitos eran de castiñeiro, igual que a

¹² LÓPEZ FERNÁNDEZ, A.; “Los arquitectos de la iglesia de San Francisco de Santiago”; *El Eco Franciscano*; XXXVI. Santiago de Compostela 1919. Páx.17-48.

COUSELO BOUZAS, J.; *Galicia artística en el siglo XVIII y el primer tercio del siglo XIX*. Instituto de Estudios Gallegos Padre Sarmiento. Santiago de Compostela 2004. Páx.5-58.

OTERO TÚÑEZ, R.; “Sobre la iglesia compostelana de San Francisco”; *Cuadernos de Estudios Gallegos*, tomo XVII. Madrid 1962. Páx.390-397.

149. Sección e alzado realizados por frei Manuel Caeiro para a igrexa de San Francisco, ca.1778.

*armadura dos tellados, escaleiras e follas das portas (...); todo en moi mal estado, e en ruína algúns pisos e tellados; notándose a falla de tódalas vidreiras*¹³.

No 1859 falecía Manuel García Pan, quen coñecedor dos proxectos de traslado do Colexio de Misións de Priego –Córdoba–, estaba disposto a solicitar que Compostela fose sede do centro misioneiro. Xa establecera no seu testamento diversas disposicións para que a súa Testamentaría fose a encargada de xestionar e conseguir tal misión. A idea recibiu todo o apoio posible do Arcebispo García Cuesta, así como a axuda de influentes políticos galegos do momento¹⁴.

D. Pedro Bartolomé Casal, Presbítero, D. Baltasar Stolle, e D. Braulio Martínez, veciños da cidade de Santiago a V.M. co máis debido respecto expoñen: Que (...) desexan, conforme á vontade do testador, inverter a fincabilidade dispoñible do xeito máis vantaxoso para a Relixión e a Patria. E sabendo (...), que o Colexio de Misioneiros de Terra Santa non podía continuar en Priego, cren cumprir nas circunstancias perfectamente a súa Comisión, poñendo a disposición de V.M. os recursos necesarios para a translación dos PP. ao convento de San Francisco de Santiago, onde o seu establecemento sería o máis feliz éxito.

(...) A Testamentaría engade a seguinte ofrenda (...):

1º. A Testamentaría mercará pola taxa ou en pública puxa (...) o Convento de San Francisco. 2º. Habilitará este edificio dun xeito digno para o Colexio de Misioneiros. 3º. Sufragará os gastos de translación dos PP. a esta Casa. 4º. Dará por espazo de doce anos dous mil duros anuais para o auxilio da Comunidade e conservación do edificio e do Templo. 5º. Coidará á fin deste prazo de prover o necesario para os gastos de conservación e reparos do convento como propiedade súa. 6º. Non poderá xamais despedir o Colexio de PP. Misioneiros, sen embarazarlles en nada o uso do mesmo. 7º. Se por calquera evento saíse de alí o Colexio, a Testamentaría disporá libremente do Convento como propiedade particular sen obstáculo de ningunha clase.

¹³ Informe –con data do 19 de outubro de 1849– emitido polo arquitecto encargado de facer a taxa do convento segundo a orde do Intendente da Provincia e o Procurador Síndico de Compostela.

FERRANDO Y ARNAU, F.M.; “Apuntes históricos relativos al Colegio de PP. Misioneros Franciscanos de Santiago desde 1856 a 1896”; *El Eco Franciscano*, XXXIII. Santiago de Compostela 1916. Páx.37-42.

¹⁴ O Padre Manuel García Pan morreu o 2 de xullo de 1859. No seu testamento, asinado o 3o de abril de 1854, estableceu diversas disposicións a favor da cidade de Santiago e dos seus habitantes, coa fin de lograr o traslado do Colexio de Misións a Compostela.

FERRANDO Y ARNAU, F.M.; Op. cit. Santiago de Compostela 1916. Páx.43-54.

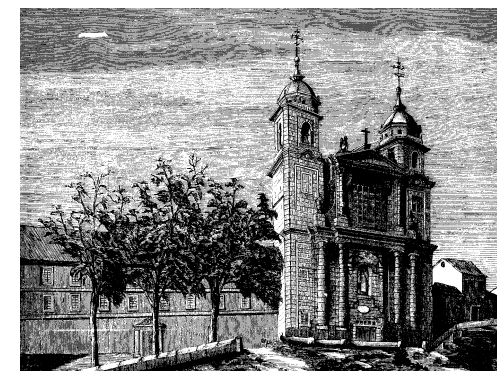
*(...) A Testamentaria de D. Manuel García Pan (...), SUPLICA respectuosamente a V.M. se digne mandar que o Colexio de Misioneiros de Terra Santa sexa trasladado ao Convento de San Francisco de Santiago baixo as bases expostas (...). Santiago 1 de xuño de 1861*¹⁵.

Realizadas as xestións necesarias e superadas non poucas dificultades, o día 11 de xullo de 1861 asinou a Real Orde que dispoñía o traslado do Colexio de Misiones. Ese mesmo día, o Sr. Ministro asinou unha carta dirixida aos testamentarios na que lles comunicaba, entre outros aspectos, a resposta afirmativa da Raíña¹⁶.

Por outra banda, as obras de reparación do semiderrubado convento non podían comezar sen que a testamentaría o tivese adquirido como propiedade, condición *sine qua non* de todo o seu compromiso. Así, o 24 de xaneiro de 1862, o edificio saíu a puxa pública no *Boletín de Ventas de Bens Nacionais* (150).

O mal estado de conservación e características do edificio apareceron recollidos na correspondente orde de poxa:

*O edificio convento de San Francisco (...), que ten a figura dun cuadrilongo irregular, (...) equivalente a 58.144 pés cadrados, en que se comprende un curral que di á fachada do Poñente, e ao mesmo aire, un patio do cal forma un dos lados maiores, o anaco de edificio adquirido do Estado por don Agustín de Dios e que hoxe pertence aos seus herdeiros. A fachada principal (...) é de sillería e de aspecto sinxelo; as demais son de cachotería, como tamén as paredes interiores, as cales no seu maior número se consideran de media vida, e as restantes en estado ruinoso. Neste mesmo estado de ruína atópanse porción de solos e teitos de castiñeiro, así como algúns anacos da armadura dos tellados e case tódolos tabiques que forman as habitacións, faltando ademais a maior parte das follas das portas interiores, vidreiras e contraventás. Consta pola parte anterior de tres corpos e cinco polo Poñente, atopándose gran extensión da súa distribución interior destruída; e entre as pezas existentes encóntranse algunhas de crecidas dimensións, como a biblioteca e outras. Ademais, contén dous espazosos claustros con galerías altas, pero os solos e teitos desmantelados, existindo no centro de cada un daqueles unha fonte sen auga, por estar destruídas as tubaxes*¹⁷.

150. Gravado de San Francisco de mediados do século XIX.

¹⁵ FERRANDO Y ARNAU, F.M.; Op. cit. Santiago de Compostela 1916. Páx.43-54.

¹⁶ CALVO MORALES, G.; "Fundación del Colegio de Misiones para Tierra Santa y Marruecos en Santiago de Compostela"; *Liceo Franciscano*, números 85-86-87. Santiago de Compostela 1976. Páx.79-101.

¹⁷ Arquivo do Reino de Galicia; *Desamortización*. Fondos modernos: Facenda. Legaxo 224/18. Expediente de venta de poxa do convento de San Francisco de Compostela.

A poxa –realizada o 13 de marzo de 1862– estivo presidida polo Xuíz de Primeira Instancia de Santiago e o Procurador Síndico de Ventas de Bens Nacionais. Na mesma estiveron presentes Silvero Moreno e Pedro Bartolomé Casal en representación da testamentaria de Manuel García Pan, únicos que o verificaron, facendo postura pola cantidade de cincuenta e oito mil oitocentos sesenta e seis reais en que foi taxada a finca, quedando rematada a favor destes¹⁸.

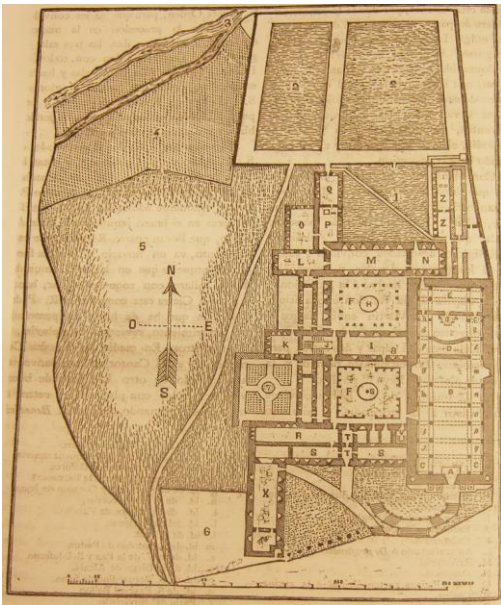
Dous meses máis tarde comezaron as obras de reparación do convento baixo a dirección do arquitecto da cidade Manuel Prado y Valle (151). E dende o 16 de outubro dese mesmo ano puido lerse a inscrición situada na porta do convento: *Colexio de Misiones para Terra Santa e Marrocos*.

Século XX: novos usos, novas transformacións

Xa entrado o século XX, continuaron as melloras do convento que tiñan como finalidade conservar no mellor estado posible tódalas instalacións do edificio e adecualas aos novos usos e funcións que se ían facendo necesarios para a supervivencia da Comunidade. E dende a centuria anterior, víñase pensando na construción dunha nova enfermería, máis adecuada ás novas esixencias de hixiene e salubridade:

(...) a necesidade de facer unha nova Enfermería polas malas condicións en que se encontra a actual (...). Facendo a obra no mesmo sitio que hoxe ocupa a referida enfermería podía ser de catro pisos: dous destinados para enfermos; un para enfermidades agudas e outro para enfermos crónicos; o terceiro para Hospedaría, o cuarto para enlazalo co Coristado, cuxo local é bastante reducido para o número de Colexiais que poderá haber nos próximos cursos¹⁹.

Se nun principio se proxectou levantar neste pavillón catro pisos, unha vez comezada a obra viuse a posibilidade de facer cinco²⁰. E así se fixeron, empregándose da seguinte forma: baixos, tres pisos dedicados á enfermería, os dous superiores

151. Planta do conxunto de San Francisco, ca.1875.

¹⁸ CASAL, P.B.; *Biografía de D. Manuel García Pan Aldao y Andeiro, caballero de la Orden de San Juan de Jerusalén, restaurador del convento de San Francisco el Grande de Esta ciudad de Santiago, donde se estableció el Colegio de misioneros para Tierra Santa y Marruecos*. Imp. Manuel Meirás. Santiago de Compostela 1836. Páx.47-53.

¹⁹ Proposta realizada na Sesión do Definitorio do 23 de setembro de 1902 polo Ministro Provincial José Catalá. Sería no ano 1907 cando a Provincia estivo en disposición de afrontar as obras e na sesión do 30 de abril dese ano aprobáronse os planos do arquitecto Jesús Rego e o presuposto para a execución da enfermería. Arquivo da Provincia Franciscana de Santiago. *Libro de Actas del Definitorio Provincial*, 1896-1921. Folios 44 e 71.

²⁰ Sesión do Definitorio do 11 de decembro de 1906: (...) tratouse acerca da conveniencia de utilizar o espazo que media entre o primeiro piso e os baixos da fábrica da nova enfermería, unha vez que dito espazo ten luz suficiente e boa ventilación. Fixo ver o M.R.P. Provincial que se podería facer un novo piso a fin de utilizalo para habitacións ou dependencias da nova enfermería; e vendo por outra banda que os gastos para facer dito piso serían agora moi inferiores á lousa que habería que facer despois de rematada a obra, acordouse por unanimidade introducir nela esta notable mellora.

Arquivo da Provincia Franciscana de Santiago. *Libro de Actas del Definitorio Provincial*, 1896-1921. Folio 80.

destinados un a celas para hóspedes e sala de recibo, e outro a habitación para relixiosos, como coristado –ou *paraninfo*– e un faiado onde se instalaría o taller de fotogravado no 1909 (152). A última rehabilitación deste pavillón acometeuse no 1981, concretamente nos dous pisos superiores. Así mesmo o último andar habilitouse para conservar parte dos fondos da biblioteca²¹.

Durante os primeiros anos do século XX no Claustro de Santiago ou de Cristal emprendeuse unha reforma notable: cubrir todo o oco do claustro cunha claraboia mediante unha armazón de ferro fundido e cristais, feita nos talleres de fundición coruñeses Solórzano (153)²². Tamén se cubriron con tella os catro lados do tellado do claustro. Por outra banda, os cristais da cuberta foron cambiados en varias ocasións, ata chegar á última intervención acometida no 1999 e que correu a cargo do Consorcio de Santiago e da Comunidade franciscana, baixo a dirección do arquitecto Alfonso Penela Fernández (154):

Pintouse a armazón de ferro, substituíronse as pranchas de uralita plástica transparentes por cristais, instalouse iluminación, concretamente seis focos, e engadíuselle unha estrutura superior que consiste nunha escaleiras para poder acceder á parte superior da claraboia para facilitar a súa limpeza. Tamén se instalou un sistema movable, de estores de tela, que cobre todo o espazo do patio e serve para protexer do sol e matizar a luz; nas catro cruxías do claustro levantáronse as lousas de pedra existentes e volvéronse colocar; e substituíuse o solado do patio, por un lousado de pedra, colocándose un enreixado de ferro que deixa visto o oco central onde estaba situado o pozo. Nos muros revestiuse de cotegrán a parte inferior que ata ese momento mostraba a cachotería²³.

En canto ás zonas destinadas ao Coristado sabemos que sufriron varias reformas e ampliacións, posto que xa dende o ano 1926 a necesidade de ampliar o espazo destinado a esta función era máis que evidente. Así o corredor da parte norte do

152. Vista da enfermería situada na fachada oeste do conxunto franciscano compostelán, ca.1895.

153. Obras da claraboia que cobre o Claustro de Santiago ou de Cristal, ca.1914.

154. Obras no Claustro de Santiago durante a intervención dirixida por Penela Fernández no ano 1999.

²¹ Sesión do 22 de xullo de 1985: Estudouse a conveniencia de continuar as galerías encima da enfermería provincial coa fin de arranxar o tellado do paraninfo, e decidiuse realizar o antes posible ditas obras, segundo o presuposto presentado por Construcciones Munín S.A.

Sesión do 19 de novembro de 1985: Aceptouse a proposta do Bibliotecario provincial Padre José García Oro de preparar o antigo fotogravado para recoller os libros antigos almacenados por varias casas da Provincia e colocalos xuntos ou ordenados en dito local, debidamente ordenados.

Arquivo da Provincia Franciscana de Santiago. *Libro de Actas del Definitorio Provincial*, 1993-1998. Folios 69 e 78.

²² DE CASTRO Y CASTRO, M.; Op. cit. Madrid 1954. Páx.60-75.

²³ Sobre o proxecto, informou o Padre Gardián ao Capítulo local do día 21 de novembro de 1998.

PENELA FERNÁNDEZ, A.; "Proyecto de restauración del claustro norte del convento de San Francisco"; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1998/147. Vigo 1997.

155. Biblioteca Provincial, ca.1910.

156. Auditorio Carlos V con cabinas de tradución e coa arquería gótica nun dos seus laterais.

157. Museo de Terra Santa.

coristado era salón de estudo e habilitouse para habitacións, función que segue cumprindo actualmente. Coñécese como Corredor *Toribiense* en recordo do Padre Toribio que era o mestre corista e promotor da obra²⁴.

Ante a gran cantidade de coristas que ingresaban para estudar no colexio fíxose preciso buscar unha solución para poder acolle-los a todos. No ano 1952 decidiuse ampliar o coristado engadindo unha nova planta sobre o edificio do convento, inaugurada polo Cardeal Quiroga Palacios o 8 de setembro de 1953²⁵.

No ano 1989 decidiuse facer unha remodelación da Biblioteca Provincial, que incluía o amaño da cuberta (155). O arquitecto redactor da proposta –Pablo Costa Buján– describía así a actuación proxectada:

*A intervención proposta é de absoluto respecto á situación da biblioteca e zonas de investigación, simplificando a actuación nunha mellora das súas instalacións (...); recuperación de acabados orixinais; nova dotación de comunicación vertical co espazo baixo cuberta; e almacenamento de documentos e remodelación total da súa cuberta, cunha nova execución do sistema de tesoiras que restituirá ao actual pero mantendo o seu aspecto, volume e morfoloxía*²⁶.

Asemade, na memoria construtiva establecía que as intervencións a realizar, por unha banda, non debían desmerecer a envoltura e o carácter do edificio; e pola outra que debían ofrecer unha economía no seu mantemento, caracterizada por unha longa durabilidade e por un custe de reparación ou substitución non excesivamente alto.

O salón de Carlos V –antiga sala capitular– durante algún tempo serviu de biblioteca regular: en 1949 acondicionouse como salón tras retirar tódolos libros da estancia. A última reforma que sufriu este salón levouse a cabo durante os anos 1995 e 1996, e consistiu en acondicionar completamente esta estancia para o seu uso como salón de conferencias e congresos (156)²⁷.

En abril de 1993, de novo o arquitecto Costa Buján, redactou o proxecto para acoller no convento franciscano o Museo de Terra Santa (157), sendo inaugurado o 29 de setembro dese mesmo ano:

²⁴ Arquivo da Provincia Franciscana de Santiago. *Libro de Actas del Definitorio Provincial*, 1921-1951. Folios 52, 55 e 130.

²⁵ Acta da Sesión do Definitorio do 17 ao 19 de xullo de 1951: Trátase da ampliación provisional que se pensa realizar tanto no Noviciado como no Coristado, tendo en conta o aumento considerable de persoal que hai neste ano. Comisionase aos PP. Mestres de Novizos e Coristas os locais que actualmente ocupan a xastrería e zapatería

Arquivo da Provincia Franciscana de Santiago. *Libro de Actas del Definitorio Provincial*, 1921-1951. Folio 298.

²⁶ COSTA BUJÁN, P.; “Proyecto básico de remodelación - rehabilitación de cubierta y biblioteca general en el convento de San Francisco”, documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1989/o17. Santiago de Compostela 1989.

²⁷ ALONSO FERNÁNDEZ, P. + CASTRO NIETO, F.; Op. cit., coa signatura 2002/o83. Vigo 2001.

O presente traballo comprende a adecuación a un uso público dun espazo arquitectónico composto por un patio de acceso e salas de orientación norte do mesmo; (...) construído cun sentido austero no seu deseño que non obstante dan un aspecto señorial á edificación (...). A adecuación desta parte do complexo ao uso de museo non supoñía demasiadas complicación nin cambios moi substanciais, xa que se amoldaba bastante ao primitivo uso –zona de paso–. Así pois preferiuse respectar os muros e a disposición dos ocos ata onde fose posible, en lugar de baleirar todo o edificio ou cambiar os materiais construtivos. O resultado final foi que se conserva o seu notable e austero aspecto orixinal no referente ao exterior e ao interior²⁸.

Ata o ano 1970 mantívose o uso como noviciado dos locais orixinais, pero a partir dese ano decidiuse instalar alí un centro benéfico - cultural que se denominaría *Juan XXIII* (158). Máis adiante estes locais foron remodelados a cargo do Taller de Arquitectura e Urbanismo de Galicia. E no 1988 reformáronse os pisos destinados a albergue de transeúntes dentro do centro benéfico, decisión tomada no Congreso definitorio de agosto dese mesmo ano²⁹.

En canto á igrexa, o 17 de febreiro de 1972 produciuse de forma súbita o derrubamento dunha parte importante da súa fachada principal (159). Incluímos a continuación un fragmento da instancia enviada ao día seguinte deste suceso por Manuel Chamoso Lamas –Conselleiro Provincial de Belas Artes da Coruña– ao Director Xeral de Belas Artes:

O Convento de San Francisco de Valdedeus é unha das edificacións que dotan á Cidade do Apóstolo desa condición de monumentalidade que non supera conxunto urbano algún no mundo (...). Dende hai algúns anos véñense acusando certos movementos nas estruturas do interior do templo (...). Estes movementos alcanzaban tamén á fachada (...). Esta situación xa preocupaba aos Servizos Técnicos da Dirección Xeral de Belas Artes, máis aínda cando apareceron rotos os testemuños que se colocaran co obxecto de recoñecer o avance dos movementos que ameazaban a seguridade do Monumento. Elo motivou que nos plans de restauración Monumental para o ano 1972 se incluíse a consolidación da Igrexa de San Francisco.

Cando xa foi encargado o proxecto ao Arquitecto de Belas Artes pola Comisaría Xeral de Patrimonio Artístico, sorprendeu que na pasada noite, e sen dúbida consecuencia das abundantes choivas e temporais sufridos durante as últimas semanas, produciuse o derrubamento do elemento de remate da gran fachada de San

158. Interior do centro benéfico-cultural *Juan XXIII*.

159. Fachada da igrexa de San Francisco tralo derrubamento do seu remate en febreiro de 1972.

²⁸ COSTA BUJÁN, P.; "Proyecto básico y de ejecución de adaptación de claustro y locales para Museo de Tierra Santa en el convento de San Francisco"; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1993/o17. Santiago de Compostela 1993.

²⁹ ALONSO FERNÁNDEZ, P. + CASTRO NIETO, F.; Op. cit., coa signatura 2002/o83. Vigo 2001.

160. Detalles das obras de reconstrución da fachada de San Francisco levadas a cabo entre 1972 e 1975.

161. Obras de reconstrución da fachada franciscana, dirixidas por Fernández-Gago Varela entre 1972 e 1975.

*Francisco, quedando rotos no solo a cruz e os anxos de coroaemento. (...) A maior gravidade radica (...) no salvamento das pezas que se manteñen no seu sitio pero a punto de caer, (...) en tanto non se confecciona, tramita e pon en execución o proxecto de consolidación e restauración xeral do Monumento*³⁰.

O proxecto para acometer as obras correspondentes (160) foi encargado ao arquitecto Carlos Fernández-Gago Varela, quen ao respecto redactou o seguinte informe (161):

*No momento actual a igrexa encóntrase moi danada e en perigo de que se produzan novos derrubamentos, como o ocorrido neste inverno de 1972. A fachada principal, pese a súa gran monumentalidade construtiva deixa moito que desexar pola carencia de trabazón entre as dúas follas dos seus muros (...), que trouxeron como resultado o derrube, dunha maneira alarmante da fachada principal (...). Por outra banda, recoñeceuse o resto do templo, e comprobouse o mal estado que presentan as súas bóvedas nas que aparecen grandes deformacións, e gretas de ata oito centímetros que indican o seu perigoso estado de ruína*³¹.

No ano 1993 habilitouse a zona do coro alto da igrexa para acoller a exposición permanente das *Coleccións de Arte Sacro da Provincia Franciscana de Santiago*. Para isto aproveitouse o espazo interior das torres e utilizouse como salas: en ambas se colocaron vitrinas cubrindo as paredes das dúas habitacións, que se destinaron á orfebrería. No ano 1999 realizáronse labores de restauración na fachada e campanarios da igrexa que correron a cargo da Consellería de Cultura da Xunta de Galicia.

No ano 1967 resólvese dar un xiro ao uso das habitacións do denominado *Dormitorio Novo da Portaría*: decídese dedicar esta zona a residencia para estudantes universitarios. O uso que se lle foi dando a estas dependencias do convento foi, en definitiva, sempre o mesmo: habitacións. Así pois foron construídas como celas para frailes; máis adiante pasaron a ser –trala adecuación precisa– reutilizadas como habitacións dunha residencia universitaria; logo serían de novo reconvertidas en habitacións do hostel, e actualmente en habitación para o *Hotel Monumento San Francisco*.

Sabemos que durante o século XIX neste piso encontrábanse as celas:

A fachada principal do Colexio (...) consta de planta baixa e dous pisos con varias celas. (...) Volvendo ao Claustro do sur (portaría) e subindo unha escaleira de seis pasos, existe un gran tramo con sete celas moi

³⁰ Arquivo da Provincia Franciscana de Santiago. *Libro de Actas del Definitorio Provincial*, 1951-1976. Folios 180 e 181.

³¹ FERNÁNDEZ-GAGO VARELA, C.; "Proyecto de restauración y consolidación de estructuras generales de la iglesia de San Francisco de Santiago de Compostela"; documento consultado no Arquivo da Provincia Franciscana de Santiago. A Coruña 1975.

espazosas que dan á fachada principal do edificio, e catro ao norte, sexa ao que foi xardín da enfermería (...). No claustro indicado (...), no lenzo do oeste, e polos extremos do norte e sur, éntrase a un corredor con cinco celas bastante espazosas; (planta segunda hotel) e polo extremos ultimamente mencionado báixase a outros dous pequenos corredores, con varias celas, ocupadas ordinariamente por relixiosos legos³².

Polo que se refire ao Postulantado sabemos que ocupaba o corredor paralelo á cruxía oeste do Claustro de Santiago na entreplanta primeira, correspondente na actualidade ao andar primeiro do hotel sobre a cafetería do mesmo. Esta zona foi reformada en 1935 segundo o acta da Sesión do Definitorio do 18 de setembro dese mesmo ano:

O M.R.P. Provincial expuxo a conveniencia de facer reformas nas habitacións do Postulantado para darlle maior capacidade, subdividindo as celas e deixando un corredor ao carón das fiestras. O custe das obras será dunhas mil dúascentas pesetas³³.

Esta foi a primeira reforma realizada nesta parte do convento da que temos constancia. A seguinte noticia encontrámola nas actas do Definitorio Provincial da sesión do 16 e 17 de xuño de 1969:

O Discretorio do convento de Santiago, a petición do Capítulo conventual de dita fraternidade, pide a aprobación do proxecto de instalar un Fogar universitario no corpo anterior do convento, en torno ao claustro da portaría, con excepción dos locais da Imprenta, Carpintaría, e Coristado, que permanecerán no seu uso actual. Disporá así mesmo do actual comedor da Comunidade. (...) O Fogar quedará totalmente independente da Comunidade e do Coristado, comunicado tan só polos claustros baixos. (...), para que dito proxecto poida realizarse o Definitorio pide se observe o seguinte:

1. Antes de comezar as obras de ningunha clase presentaráselle un presuposto (...). 2. O Discretorio deberá así mesmo presentar os nomes dos relixiosos que levarán a dirección, vicedirección e administración da residencia. 3. Antes de iniciar as obras do (...) Fogar, prepararase digno aloxamento para os relixiosos da Fraternidade. 4. Unha vez finalizadas estas primeiras obras, comezaranse as reformas do corpo anterior do convento. 5. É

³² FERRANDO Y ARNAU, F.M.; Op. cit. Santiago de Compostela 1916. Páx.75-92.

³³ Arquivo da Provincia Franciscana de Santiago. *Libro de Actas del Definitorio Provincial*, 1921-1951. Folio 15o.

*necesaria a separación total entre a Residencia e a Comunidade (...). 6. O Definitorio advirte que a realización e financiación de ditas obras correrá totalmente a conta do convento de Santiago*³⁴.

Transcorridos máis de dez anos decidiuse pechar a residencia universitaria. Posteriormente, realizouse una reforma nesta zona entre os anos 1984 e 1986 para acondicionar as habitacións da residencia universitaria ao novo uso de hostel. Pretendíase incorporar dunha forma máis intensa o actual complexo arquitectónico de San Francisco á vida da cidade, iniciativa que se estaba seguindo nese momento noutros edificios históricos que se remodelaron para acoller funcións de corte administrativo trala localización da capitalidade de Galicia en Santiago de Compostela. Ao mesmo tempo esta actividade comercial convertíase no soporte económico principal da Provincia Franciscana de Santiago.

O proxecto de reforma foi redactado polos arquitectos Campanero García e Costa Buján en abril de 1984:

O uso ao que está destinado a zona do edificio onde se pretenden realizar as obras de reforma interior, está actualmente utilizada como residencia e é este uso o que se pretende mellorar co presente traballo, cuxa finalidade é realizar as obras necesarias para que as instalacións poidan ser catalogadas como de dúas estrelas de categoría.

*As obras a realizar comprenden demolición interior do edificio (...), realízase unha nova división interior dos espazos de acordo co programa de necesidades e o ritmo dos ocos da fachada, os cales se conservan tal como están na actualidade. (...) A instalación hostaleira complétase cunha cafetería, sala de xogos, biblioteca e offices de preparación dalgunha comida. O resto dos servizos propios da hostalaría tal como cociñas, comedores, lavandería, etc... encóntranse actualmente funcionando noutras áreas do edificio*³⁵.

Tamén no proxecto de intervención encontramos os criterios que se tiveron en conta para a intervención. Considerouse que a adecuación desta parte ao uso de residencia - hostel mantiña o primitivo uso desta zona do edificio, polo que os posibles cambios consideráronse non recomendables posto que o resultado tería carecido de validez histórica e arquitectónica, xa que con eles teríase variado a concepción espacial propia do edificio. Así pois escolleuse respectar os muros e a disposición dos

³⁴ Tras esta contestación o Definitorio do Colexio de Santiago ponse a traballar para poder levar a cabo tódalas condicións esixidas para a apertura do Fogar Universitario. Así pois noméanse como director ao Padre José García Oro e como vicedirectores aos PP. Manuel Feijoo e Sergio Álvarez.

Arquivo da Provincia Franciscana de Santiago. *Libro de Actas del Definitorio Provincial*, 1951-1976. Sesión do Discretorio do día 27 de setembro de 1969. Folio 124.

³⁵ CAMPANERO GARCÍA, A. + COSTA BUJÁN, P.; "Proyecto básico de reforma interior de ala este del convento de San Francisco"; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1984/o56. Santiago de Compostela 1984.

ocos –ata onde fose posible– en vez de baleirar todo o inmoible. Polo tanto o criterio que se seguiu conservou o nobre e austero aspecto tanto interior como exterior:

*A área estudada é de concepción radial, composta por tres alas coincidentes nun núcleo que se aproveitou para a comunicación principal do conxunto (...). Devandito núcleo (...) deseñouse perseguindo a idea de que posúa unha certa entidade espacial, xa que consideramos que é a zona máis representativa da edificación. É esta a razón pola cal se dotou dunha permeabilidade espacial en sentido vertical ao obxecto de que o observador no perda, unha vez dentro, a dimensión do edificio onde se encontra. (...) Nas alas sitúanse o resto das dependencias, (...) cuxa disposición obedece ao esquema lineal imposto pola edificación*³⁶.

Antes da última reforma e mentres esta zona estivo destinada a fogar universitario mantivéronse na planta baixa os talleres da imprenta *El Eco Franciscano* (162) e tamén a carpintería que ocupaba o corredor paralelo á cruxía oeste do claustro da portaría, zona hoxe dedicada á cafetería do hotel. Posteriormente este local –xa trasladada a carpintería aos baixos da horta– usouse como local de ensaios do *Orfeón Terra a Nosa*.

Tempo de adaptacións

En torno ao cambio de século o estudio formado por Alonso Fernández e Castro Nieto redactou o Plan Director do convento franciscano. Nel destacaban –entre outros aspectos– a transcendencia económica da hospedaría, no sentido de que toda a supervivencia do Monumento dependía dos aportes económicos derivados da explotación hoteleira³⁷.

Como consecuencia, os Padres Franciscanos encargáronlles a redacción dun novo proxecto coa finalidade de adecualas instalacións e dependencias da hospedaría aos requirimentos da normativa e lexislación sectorial vixentes, ao tempo que se melloraba o nivel e a categoría turística da mesma.

O transcurso do tempo e os profundos cambios de normativa, provocaron a inadecuación das actuais instalacións (...). O decreto 267/1999 da Consellería de Cultura, Comunicación Social e Turismo, establece a ordenación dos establecementos hoteleiros. A citada disposición incide de forma directa na estrutura da Hospedaría situada no Convento de San Francisco (...), establecendo un prazo máximo de cinco anos para adaptarse á nova Normativa.

³⁶ CAMPANERO GARCÍA, A. + COSTA BUJÁN, P.; Op. cit., coa signatura 1984/o56. Santiago de Compostela 1984.

³⁷ ALONSO FERNÁNDEZ, P. + CASTRO NIETO, F.; Op. cit., coa signatura 2002/o83. Vigo 2001.

162. Tipografía da imprenta de *El Eco Franciscano*, ca.1912.

163. Vista da *Habitación Estrella*, situada na última planta da zona de entre claustros.

164. Vista das novas instalacións de comunicación vertical para adaptar a hospedaría ao uso de hotel.

165. Detalle dunha das *ventás* realizadas para contemplar os restos musealizados.

(...) Preténdese encadrar as instalacións da Hospedaría dentro do que o decreto 267/99, artigo 2º, cualifica dentro do grupo primeiro, como establecemento de catro estrelas, mantendo en todo o posible a actual fábrica³⁸.

Así, a partir do 2004 acometéronse unha serie de obras ao respecto no convento. Aproveitando estas obras estudouse a posibilidade de mellorar unhas celas que quedaron obsoletas e non alcanzaban os parámetros mínimos de habitabilidade esixidos. Dado que a adecuación das habitacións da hospedaría á normativa vixente reducía o número de habitacións para mantelos ratios de rendibilidade do novo hotel, propúxose a ampliación do mesmo na última planta da ala situada entre os claustros, espazo que ata o momento estaba sen uso (163). Á hora de aprobar este proxecto, a Dirección Xeral de Patrimonio valorou favorablemente que

(...) no deseño dos novos elementos introducidos para permitila compartimentación das plantas do novo aloxamento se evitase a confusión que pode supoñela resolución historicista do proxecto, enfatizando a súa lectura como elementos orixinais. O seu deseño é contemporáneo, evitando a confusión na súa interpretación, integrándoos axeitadamente na arquitectura existente, e construíndoos de xeito que se garanta a súa reversibilidade sen afecta-las fábricas orixinais³⁹.

Por outra banda, o proxecto tamén propoñía modificala situación e resolución dos accesos verticais da hospedaría (164) e da zona da enfermería, accesos que non eran orixinais e que foran construídos quince anos antes. Propúxose a apertura dun novo acceso ao convento –exclusivo para o uso do hotel– que esixía a apertura dun soto baixo a ala suroeste da hospedaría, ata chegar á vertical dos accesos existentes.

E durante as escavacións realizadas por mor destes traballos atopáronse diversos restos arqueolóxicos. Co obxectivo de compatibilizar a conservación e musealización desas estruturas arqueolóxicas co uso do conxunto conventual, as actuacións realizadas permitiron o uso das salas e espazos afectados como salas de uso público vencelladas ao establecemento hoteleiro ao tempo que permitiron a visión dos restos musealizados (165)⁴⁰.

³⁸ ALONSO FERNÁNDEZ, P. + CASTRO NIETO, F.; Op. cit., coa signatura 2003/o36. Vigo 2003.

³⁹ ALONSO FERNÁNDEZ, P. + CASTRO NIETO, F.; Op. cit., coa signatura 2003/o36. Vigo 2003.

⁴⁰ ALONSO FERNÁNDEZ, P. + CASTRO NIETO, F.; "Proyecto básico de musealización de estructuras arqueológicas en el convento de San Francisco"; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2003/o36. Vigo 2003.

Aproveitando a realización destas importantes obras de mellora das instalacións hoteleiras, de novo Castro e Alonso elaboraron o proxecto de rehabilitación da pequena edificación anexa ao convento (166), construída na década dos anos corenta e que sempre estivo destinada a usos complementarios tales como lavandería e cadros eléctricos. O estudio propuxo, con análogos criterios aos empregados no edificio conventual:

*Na planta superior o conxunto lúdico deportivo como aproveitamento complementario do técnico nunha ampla sala con dotación de zona deportiva e servizos complementarios de aseos e vestiarios, aportándolle un solarium recreativo (...). Na planta inferior as instalacións técnicas imprescindibles esixidas pola vixente normativa ao establecemento hoteleiro, e cuxa situación fóra da construción principal resulta de carácter positivo*⁴¹.

Como consecuencia destas obras de adaptación, o concello de Santiago de Compostela abría un expediente de subsanación de defectos no que facía constar como *elemento de considerable relevancia* a importante deficiencia de accesibilidade que presentaba o edificio polos seus laterais a distancias eficaces para a intervención externa dos medios de extinción de incendios e salvamento. Para reparar estas limitacións, o equipo formado por Alonso e Castro redactaba o proxecto correspondente en xuño de 2006⁴².

⁴¹ ALONSO FERNÁNDEZ, P. + CASTRO NIETO, F.; "Proyecto básico de rehabilitación de pequeña construcción anexa al convento de San Francisco para alojamiento de infraestructuras del conjunto monumental"; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coas signaturas 2004/390 e 2005/003. Vigo 2004.

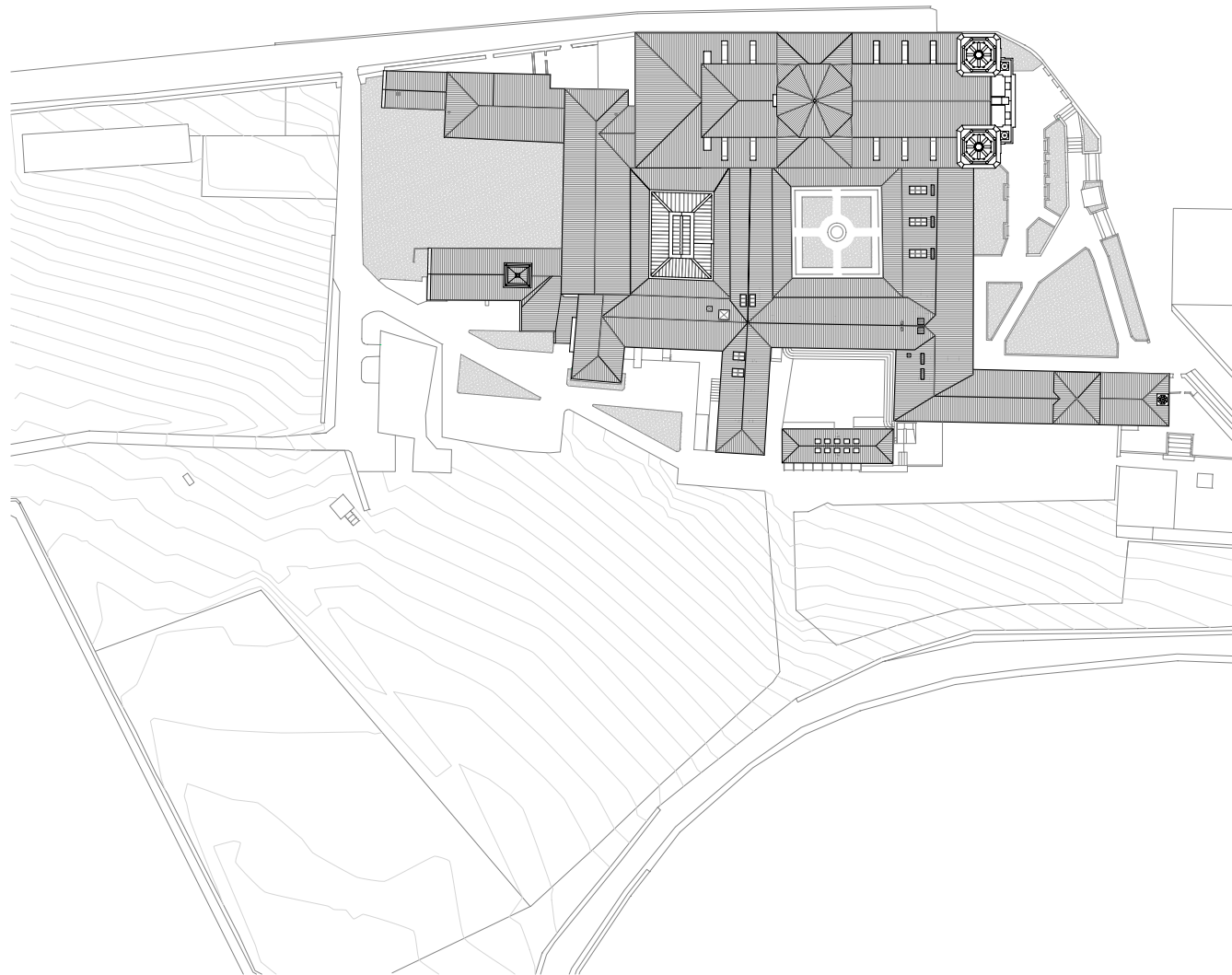
⁴² ALONSO FERNÁNDEZ, P. + CASTRO NIETO, F.; "Proyecto básico de adaptación urbanística del campión de San Francisco a la norma NBE-CPI-96"; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2006/506. Vigo 2006.

166. Detalle do exterior da construción anexa ao convento antes da súa rehabilitación no ano 2004.

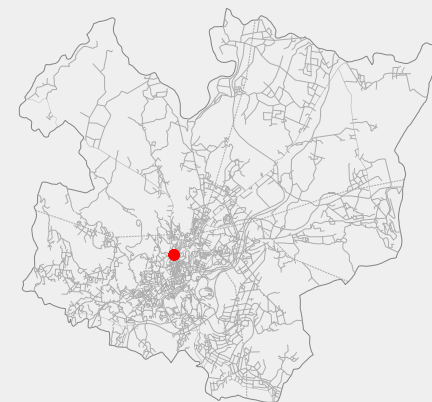
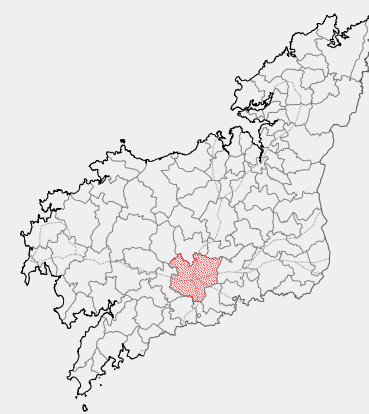
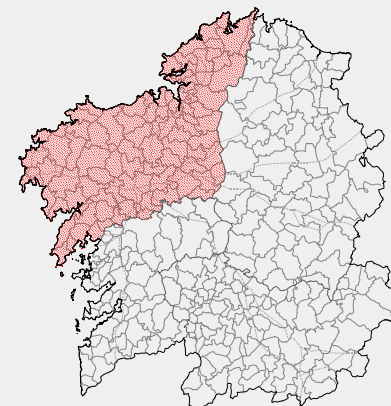
SAN FRANCISCO DE VALDEDEUS

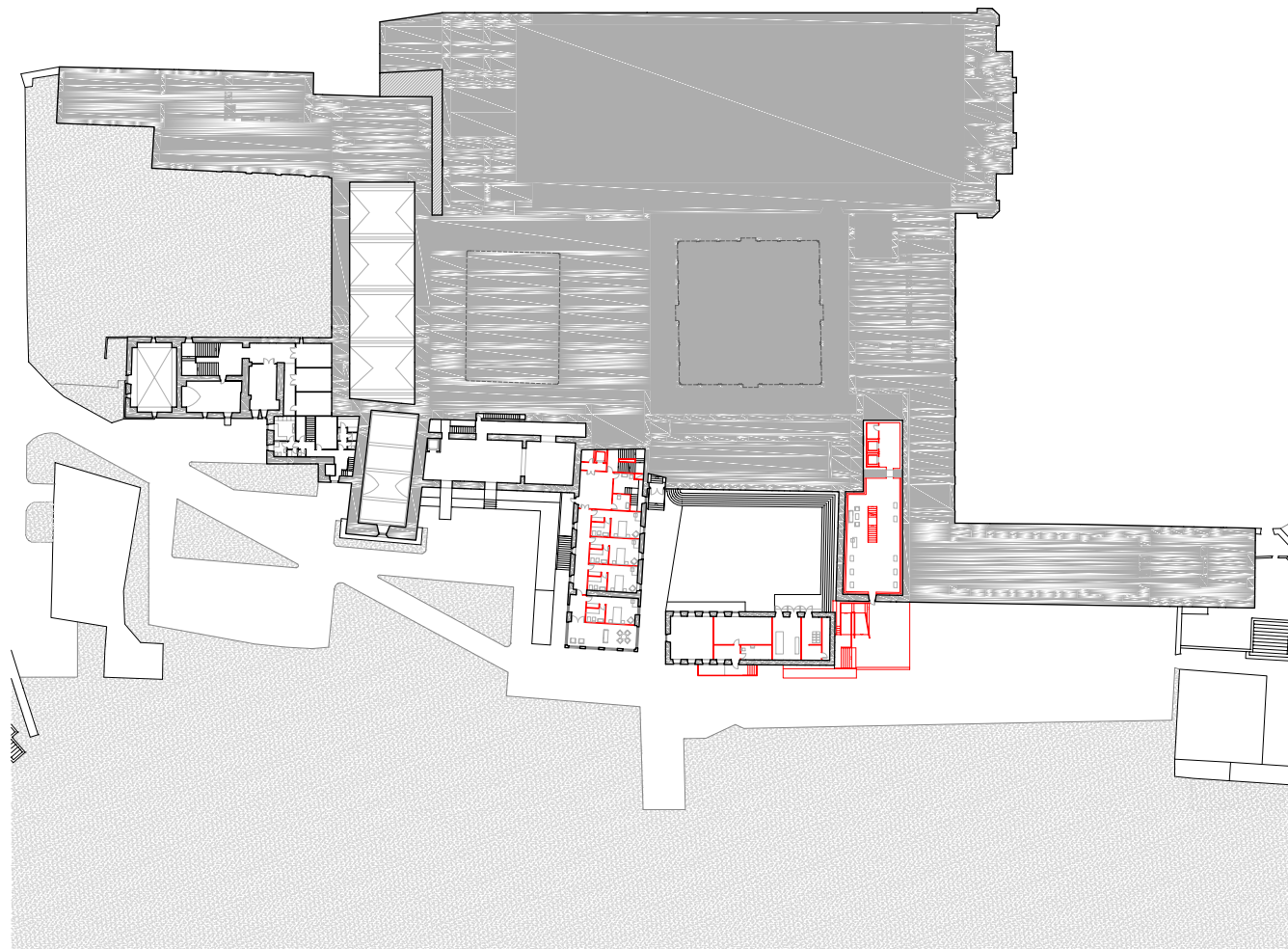
◀ N

EMPRAZAMENTO

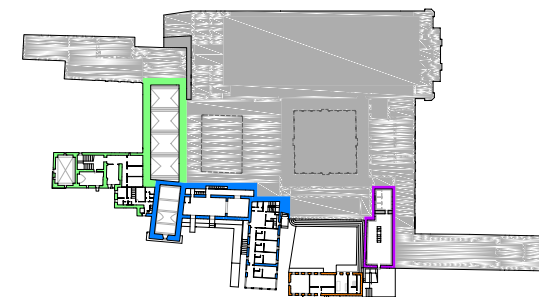
PEDRO ALONSO FERNÁNDEZ + FRANCISCO CASTRO NIETO

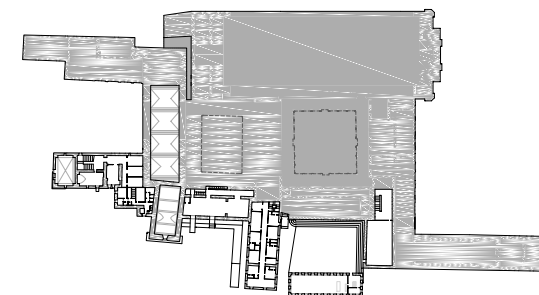

PLANTA SOTO

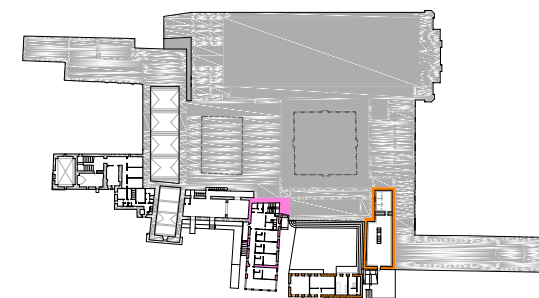
PEDRO ALONSO FERNÁNDEZ + FRANCISCO CASTRO NIETO

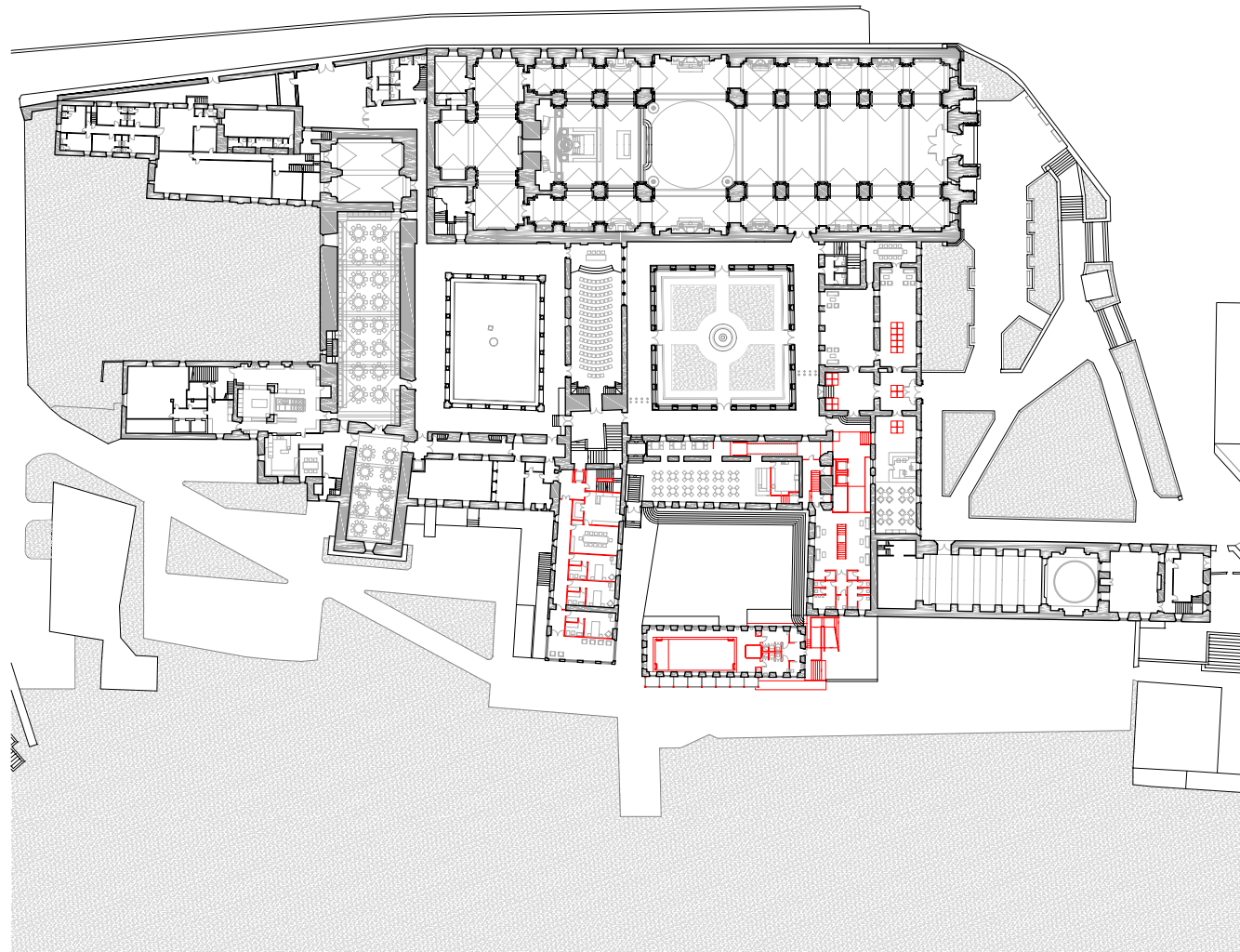
ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

ANTES DA INTERVENCIÓN (ANO 2004)

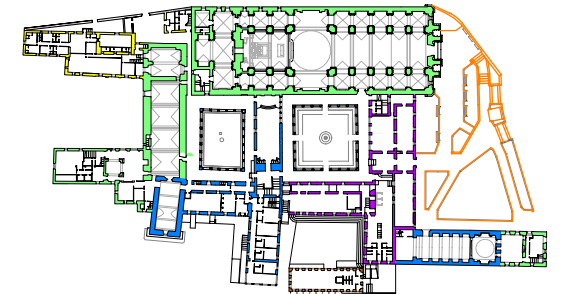

CONSERVACIÓN RESTAURACIÓN REHABILITACIÓN CONSTRUCCIÓN

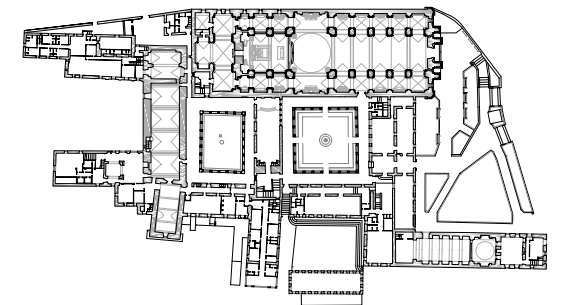

PLANTA BAIXA

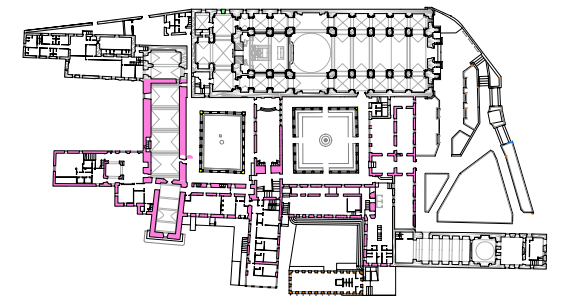
PEDRO ALONSO FERNÁDEZ + FRANCISCO CASTRO NIETO

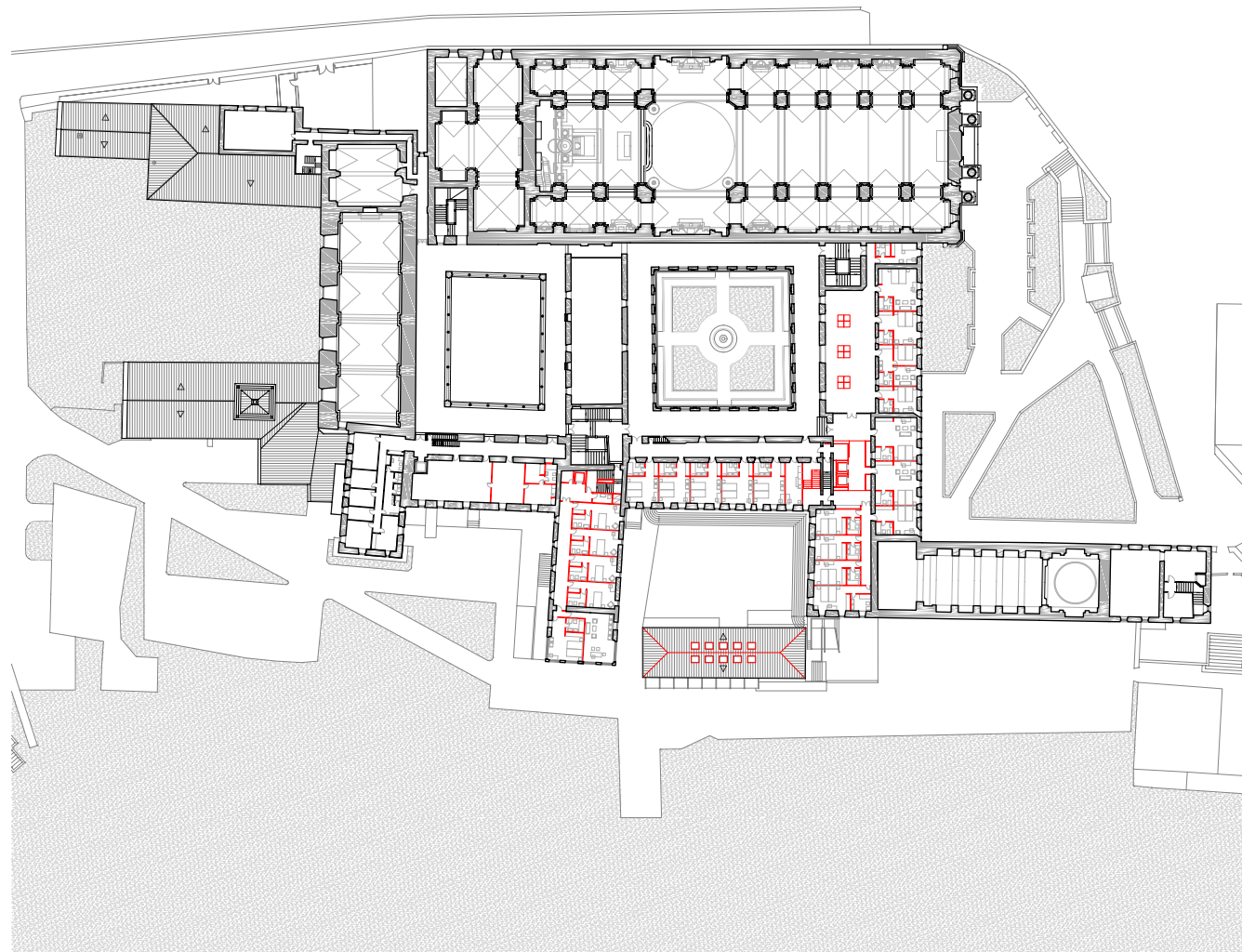

ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

ANTES DA INTERVENCIÓN (ANO 2004)

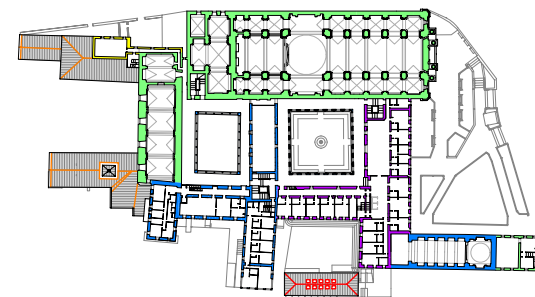

0 5 10 20 m

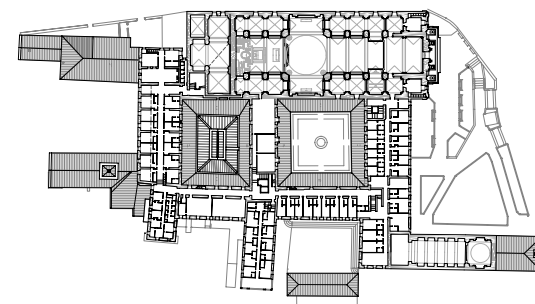
PLANTA PRIMEIRA

PEDRO ALONSO FERNÁNDEZ + FRANCISCO CASTRO NIETO

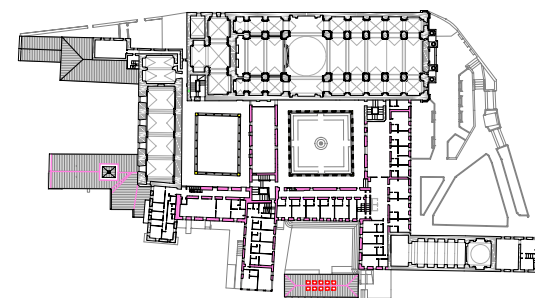
◀ N

ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

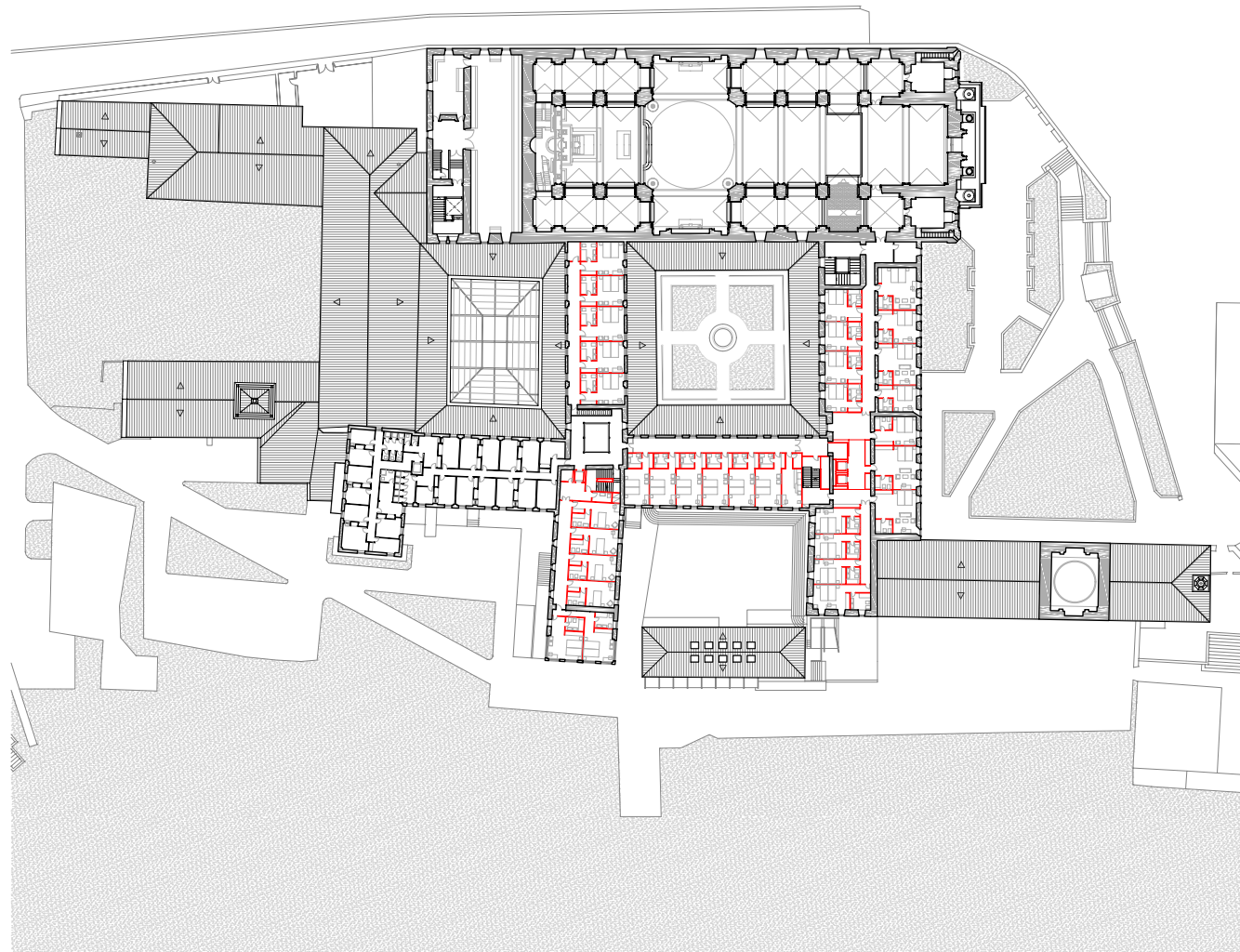

ANTES DA INTERVENCIÓN (ANO 2004)

CONSERVACIÓN RESTAURACIÓN REHABILITACIÓN CONSTRUCCIÓN

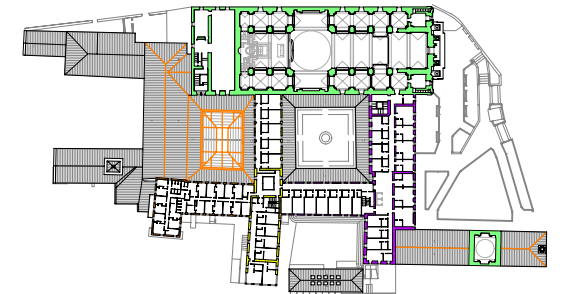
SAN FRANCISCO DE VALDEDEUS

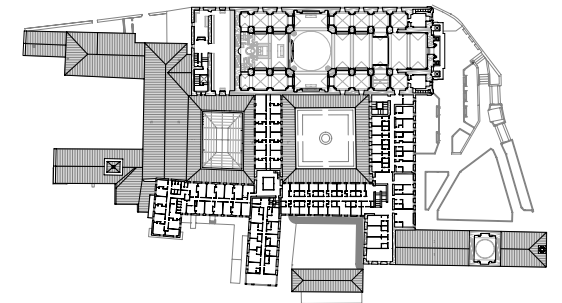
PLANTA SEGUNDA

PEDRO ALONSO FERNÁNDEZ + FRANCISCO CASTRO NIETO

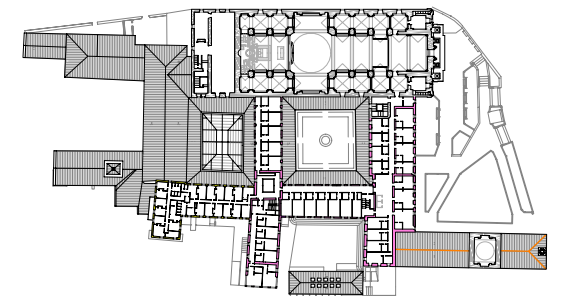
◀ N

ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

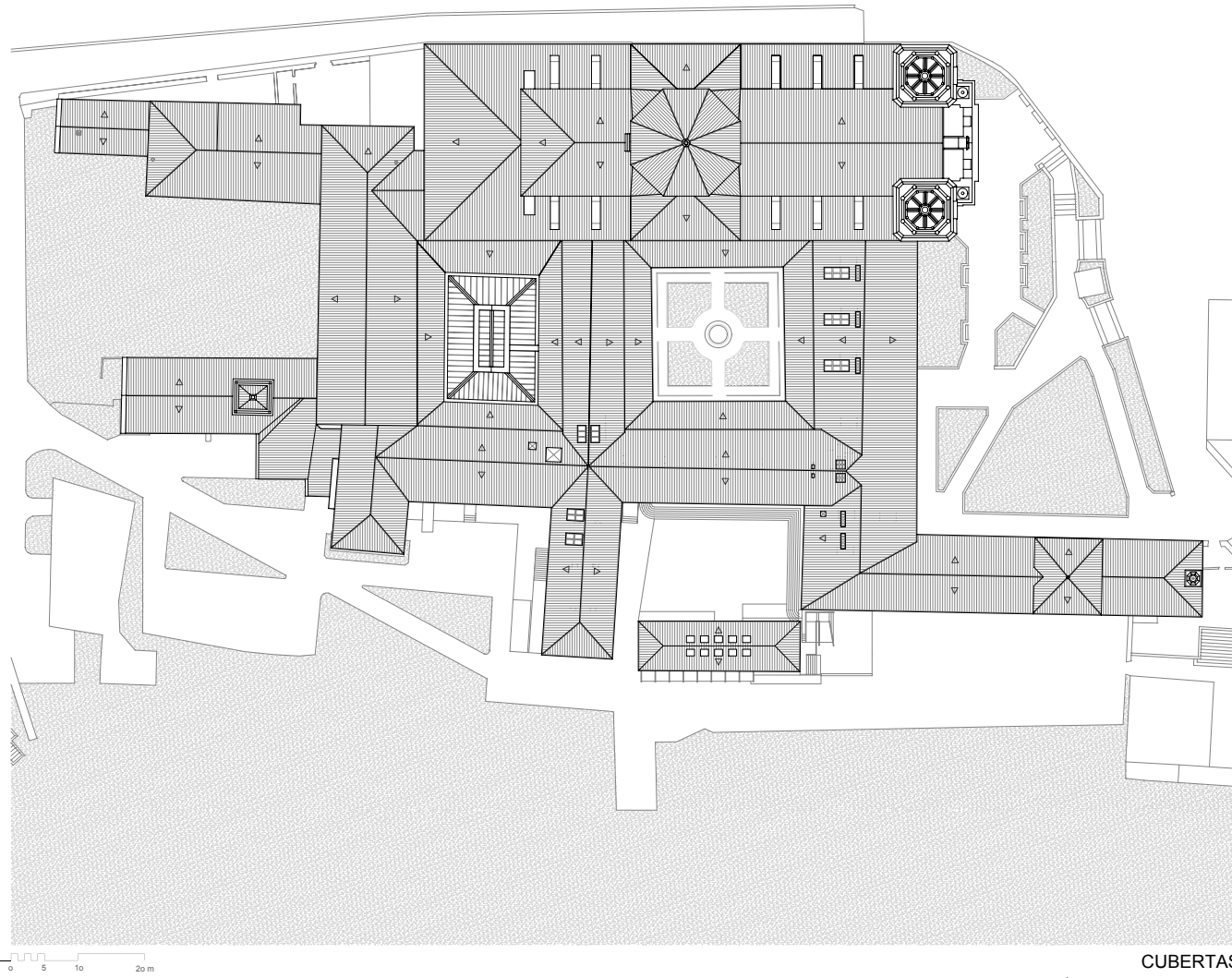

ANTES DA INTERVENCIÓN (ANO 2004)

CONSERVACIÓN RESTAURACIÓN REHABILITACIÓN CONSTRUCCIÓN

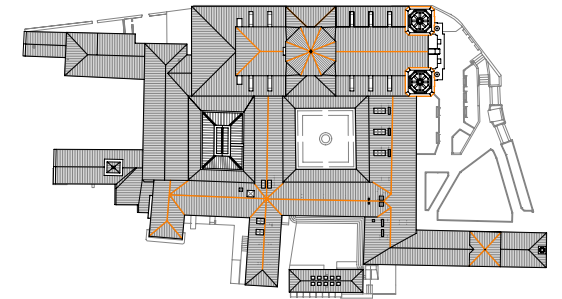
SAN FRANCISCO DE VALDEDEUS

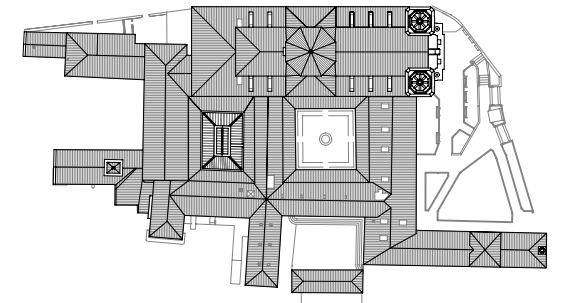
CUBERTAS

PEDRO ALONSO FERNÁNDEZ + FRANCISCO CASTRO NIETO

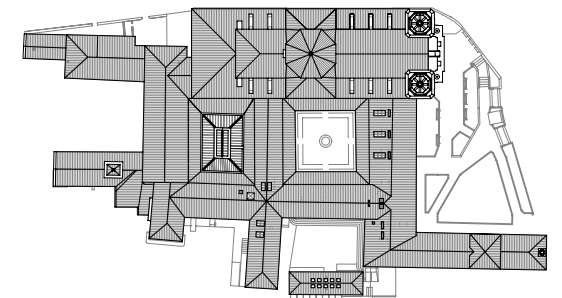
◀ N

ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

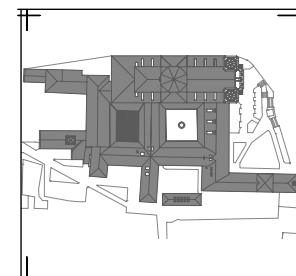
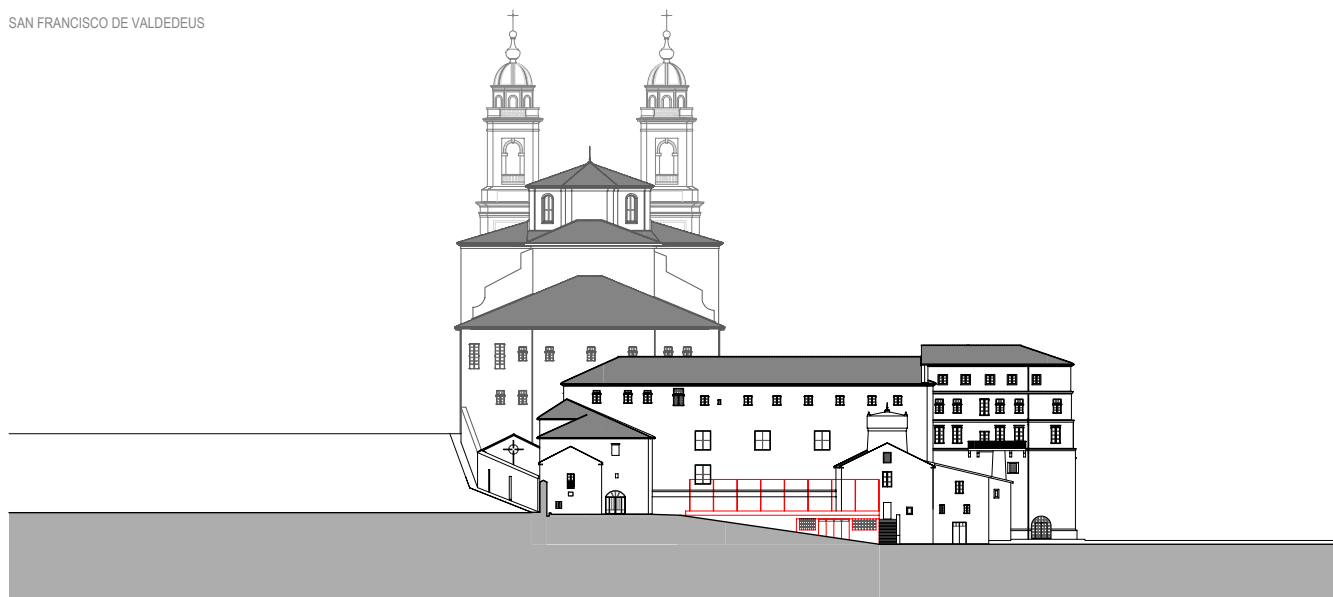
ANTES DA INTERVENCIÓN (ANO 2004)

PLANIMETRÍAS ELABORADAS POLA AUTORA A PARTIR DOS DATOS FACILITADOS POLO DEPARTAMENTO DE REPRESENTACIÓN E TEORÍA ARQUITECTÓNICAS DA ESCOLA TÉCNICA SUPERIOR DE ARQUITECTURA DE A CORUÑA E POLA DIRECCIÓN XERAL DE PATRIMONIO CULTURAL.

CONSERVACIÓN RESTAURACIÓN REHABILITACIÓN CONSTRUCCIÓN

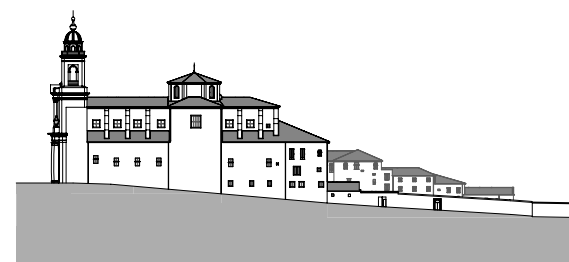
SAN FRANCISCO DE VALDEDEUS

0 5 10 20 m

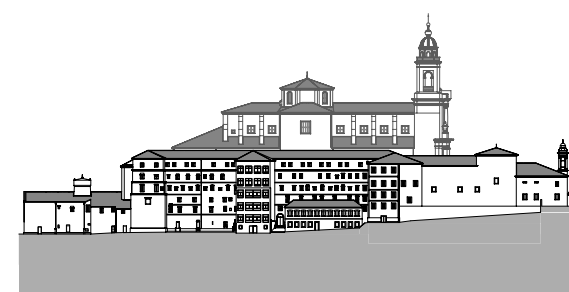
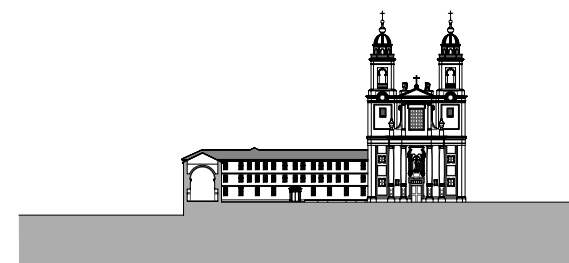
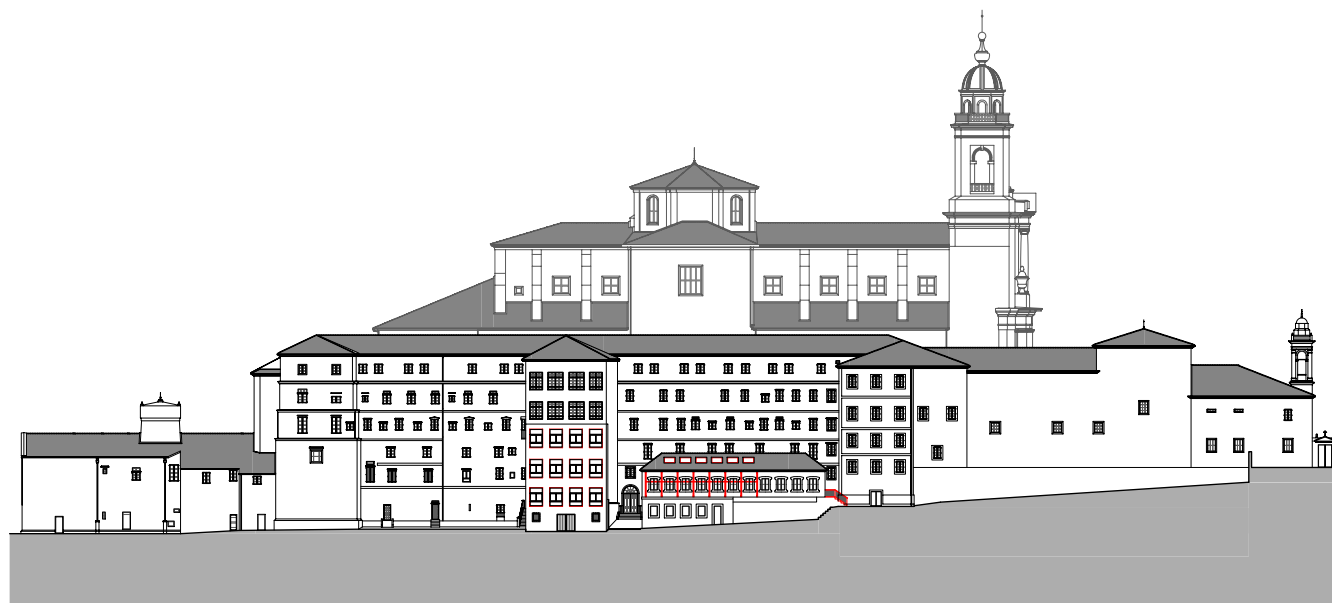
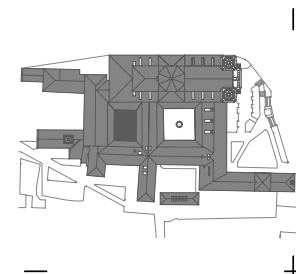
ALZADO NORTE
ALZADO OESTE

PEDRO ALONSO FERNÁNDEZ + FRANCISCO CASTRO NIETO

ALZADOS ANTES DA INTERVENCIÓN
(ANO 2004)

SAN FRANCISCO DE VALDEDEUS

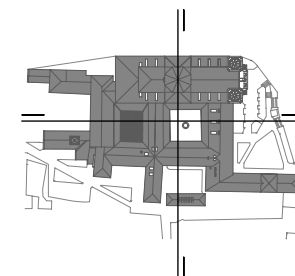
0 5 10 20 m

ALZADO SUR
ALZADO LESTE

PEDRO ALONSO FERNÁNDEZ + FRANCISCO CASTRO NIETO

ALZADOS ANTES DA INTERVENCIÓN
(ANO 2004)

SAN FRANCISCO DE VALDEDEUS

0 5 10 20 m

SECCIÓN TRANSVERSAL
SECCIÓN LONXITUDINAL
PEDRO ALONSO FERNÁNDEZ + FRANCISCO CASTRO NIETO

SECCIÓN ANTES DA INTERVENCIÓN
(ANO 2004)

Análise: aplicación dos parámetros

Na actualidade, San Francisco de Valdeus é o resultado final da suma de diversas actividades que lle aportan o carácter de monumento *vivo*. Xunto co carácter relixioso da igrexa conventual e da capela da Venerable Orde Terceira, este monumento constitúe o centro neuráxico da Orde Franciscana Menor da Provincia Franciscana de Santiago, da que ademais de ser a súa sede administrativa, alberga o seminario, a escola de misións, a biblioteca e o arquivo provinciais, a residencia sanitaria, e os museos de Terra Santa e de Arte Sacra da Provincia. A maiores, o conxunto cumpre co seu labor benéfico a través do centro de acollida benéfico-asistencial *Juan XXIII*.

Sen embargo, a supervivencia de San Francisco de Valdedeus subxace sobre a positiva función económica do establecemento hoteleiro, que se viu abocada a unha optimización plena, absoluta e permanente dos seus recursos. E foi precisamente esta optimización a que conlevou unha actividade de continua evolución no interior do edificio —é dicir, unha *evolución endóxena*— coa intención de adaptarse aos novos tempos e ás novas demandas, captando un maior abano de usuarios que, cos seus ingresos, continuarían asegurando o futuro da comunidade.

O xermolo desta continua actividade de evolución situouse no 1967, cando se decidiu dedicar as habitacións —celas dos monxes— do denominado *Dormitorio novo da portaría* a residencia de estudantes universitarios. Transcorridos máis de dez anos decidiuse pechar a residencia, pero esta xa se convertera no principal soporte económico da comunidade franciscana. Así, o equipo formado por Campanero García e Costa Buján dirixiu entre 1984 e 1986 as obras necesarias para acondicionar as dependencias da devandita residencia nun hostel. Unha década máis tarde, o estudio composto polos arquitectos Alonso Fernández e Castro Nieto dirixiu —dende a redacción da primeira versión do *Plan Director de San Francisco* en maio de 1997— unha serie de intervencións de carácter interno —marcadas por unha austeridade acorde coa comunidade que as promovía— destinadas á *actualización* das instalacións de hospedaxe na procura dunha nova mellora económica que remataría coa inauguración do Hotel Monumento San Francisco.

AUTENTICIDADE. HERDANZA ARQUITECTÓNICA

A conversión de San Francisco de Valdedeus en establecemento hoteleiro non pode entenderse como unha única intervención transformadora, senón como o resultado dunha evolución natural na propia historia do monumento e nas funcións que este desempeñou e desempeña ao longo da súa vida. Polo tanto, á hora de analizar a conservación da súa autenticidade partimos da conversión do hostel nun hotel de luxo:

*Trátase dunha intervención no Convento de San Francisco dos PP. Franciscanos para a Reestruturación da Zona destinada a Hospedaría, adaptando os servizos desta ao Decreto 267/1999 do 3o de setembro*⁴³.

Esta redistribución dos espazos afectaba á antiga hospedaría, a unha das alas ocupadas pola residencia da comunidade relixiosa, á última planta da ala entre claustros, aos sotos dedicados a cuartos de instalacións, ao espazo exterior do patio cara á horta e á construción anexa. Devandita redistribución non presentou inconvenientes conceptuais dende o punto de vista da protección e conservación do patrimonio cultural. Sen embargo, o estudio encargado do proxecto tivo que procurar unha segunda solución para a proposta que fose máis respectuosa e acorde co edificio histórico en función do informe emitido polos Servizos Técnicos da Dirección Xeral de Patrimonio Cultural en decembro do ano 2000:

Informarase desfavorablemente a solución proposta para as habitacións da primeira planta da ala sur, ao non axustarse a proposta de distribución das habitacións á lectura da organización histórica deste espazo, impedindo a lectura do muro lonxitudinal intermedio.

Deberase presentar nova proposta para esta zona que permita a lectura do muro lonxitudinal coas portas das celas. A solución arquitectónica deberíase basear nun estudo histórico arquitectónico da avaliación deste espazo que xustifique a nova proposta da redistribución.

*No proxecto xustificárase o mantemento dos valores culturais dos espazos e elementos construtivos orixinais afectados polas obras*⁴⁴.

Finalmente, no deseño dos novos elementos introducidos para permitirla compartimentación das plantas da nova hospedaría evitouse a confusión que podería supoñer a resolución historicista do proxecto, destacando a súa lectura como elementos orixinais. O deseño dos mesmos foi contemporáneo –evitando posibles malentendidos na súa interpretación–, integrándoos axeitadamente na arquitectura existente e construíndoos dun xeito que garantise a súa reversibilidade sen afectalas fábricas orixinais.

Como resultado dun crecemento natural do convento, os cambios introducidos no mesmo por mor desta adaptación non fixeron perigar en ningún momento a súa autenticidade. A maioría das obras realizadas afectaron ás tabiquerías –

⁴³ ALONSO FERNÁNDEZ, P. + CASTRO NIETO, F.; “Plan director del convento de San Francisco en Santiago de Compostela”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2002/o83. Vigo 2001.

⁴⁴ ALONSO FERNÁNDEZ, P. + CASTRO NIETO, F.; “Proyecto básico de intervención en el convento de San Francisco”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2003/o36. Vigo 2003.

distribucións— e aos acabados, non alterando ningún elemento estrutural existente —nin os forxados de formigón armado nin os muros de pedra orixinais—. Tampouco afectaron ás fachadas nin exteriores nin interiores abertas aos claustros, salvo a substitución das carpinterías, das que existían diversas solucións construtivas, particións e materiais.

As maiores modificacións producíronse na nova situación e resolución dos accesos verticais da antiga hospedaría, accesos que por outra banda foran construídos quince anos baixo a dirección de Campanero García e Costa Buján.

En canto á rehabilitación realizada na construción anexa ao convento, esta foi proposta con criterios análogos aos empregados na intervención no edificio monumental. Respectándose estritamente as súas características fundamentais —como a fachada, as cubertas e os contidos espaciais—, na planta baixa situáronse os equipos técnicos, e na planta superior —onde está a piscina— potenciouse a visualización da continuidade espacial a través da estrutura de madeira da cuberta (167)⁴⁵.

IDENTIDADE. ESTRUCTURA FORMAL

O convento de San Francisco de Valdedeus segue a ser un reclamo turístico da personalidade histórica do lugar onde se atopa. Situado nunha favorecedora encrucillada —coroada cunha peza escultórica de Francisco Asorey— a cento cincuenta metros da Catedral, a tranquilidade dos seus muros contrasta co bulicio dos centos de peregrinos que visitan e percorren diariamente a cidade.

A súa función hoteleira non interfere na conservación da súa identidade como monumento, senón que a reforza, ao igual que o Museo de Terra Santa. Ambos usos se complementan e promoven a proxección dunha imaxe atractiva do conxunto conventual. Nunha cidade cunha importante oferta cultural e de hospedaxe, ambos aspectos poñen ao edificio no punto de mira do visitante.

Unha vez no interior do edificio, na parte destinada a establecemento hoteleiro observamos como a historia está presente e o edificio como monumento é recoñecible; con todo, como hotel, debe responder a unhas determinadas necesidades e esixencias. Cun estilo contemporáneo, creando ambientes cargados de contrastes temporais, uns mobles vangardistas, de liñas mínimas resolven os servizos que ofrecen cada unha das estancias (168).

167. Piscina realizada tralas obras de rehabilitación da construción anexa ao convento.

168. Cafetería Orfeón Terra Nosa.

⁴⁵ ALONSO FERNÁNDEZ, P. + CASTRO NIETO, F.; “Proyecto básico de rehabilitación de pequeña construcción anexa al convento de San Francisco para alojamiento de infraestructuras del conjunto monumental”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2004/390. Vigo 2004.

Por outra banda, aqueles elementos singulares na historia do edificio son resaltados e expostos como elementos enriquecedores do propio hotel (169); tal é o caso, por exemplo, da musealización dos restos arqueolóxicos atopados durante as obras de adaptación.

ACCIÓN OPERATIVA. INTERVIR NO PATRIMONIO

Durante a redacción do Plan Director contempláronse dúas situacións diferenciadas dentro das posibles intervencións no monumento. Por unha banda estaban as actuacións destinadas á conservación e consolidación do conxunto –centradas nas zonas de uso relixioso como a igrexa ou a capela da Venerable Orde Terceira–; e pola outra, ás destinadas á *actualización* do hostel para a súa conversión en hotel de luxo:

(...) as intervencións de remodelación normativa: *adecuación de amplas áreas do monumento ás normativas vixentes, como son de réxime hoteleiro, accesibilidade e de incendios, en hospedaría e residencia conventual*⁴⁶.

Durante devandita intervención o criterio que máis imperou foi a máxima de que toda actuación debía ser reversible coa fin de respectar a autenticidade histórica da arquitectura existente. De feito, de acordo co Plan Especial de Protección e Rehabilitación da Cidade Histórica de Santiago de Compostela, no seu artigo 159, estaba proxectada a ampliación do conxunto coa creación dun novo claustro na actual horta conventual –a edificación resultante constaría de seis plantas, un total de oito mil metros cadrados– coa finalidade de destinalo a uso hoteleiro nas plantas altas e garaxe - aparcamento na súa cota soterránea. Esta posibilidade foi rexeitada polo estudio de Alonso Fernández e Castro Nieto alegando a completa ausencia de necesidade da devandita ampliación⁴⁷.

En canto á rehabilitación realizada na construción anexa ao convento, o feito de situar nela as instalacións técnicas imprescindibles esixidas pola normativa para o establecemento hoteleiro resultou moi positivo para a adecuación do programa á construción conventual. Estas instalacións –dadas as súas características– supoñían *unha absoluta imposibilidade* de colocalas no interior do cenobio pola necesidade de gozar de acceso e ventilación directa exterior⁴⁸.

169. Vista do Comedor Monumental, antigo refectorio.

⁴⁶ ALONSO FERNÁNDEZ, P. + CASTRO NIETO, F.; Op. cit., coa signatura 2oo2/o83. Vigo 2oo1.

⁴⁷ ALONSO FERNÁNDEZ, P. + CASTRO NIETO, F.; Op. cit., coa signatura 2oo3/o36. Vigo 2oo3.

⁴⁸ ALONSO FERNÁNDEZ, P. + CASTRO NIETO, F.; Op. cit., coa signatura 2oo4/39o. Vigo 2oo4.

PROGRAMA. NECESIDADES DA FUNCIÓN

Cando no ano 1967 se decidiu dedicar a zona do *Dormitorio novo da portaría* a residencia de estudantes universitarios, estaba vixente a Lei de 1933, ao igual que durante a intervención da década dos oitenta cando se acondicionaron devanditas dependencias como hostel. Pero previa a esta actuación aprobárase o Real Decreto 1634/1983 sobre ordenación dos establecementos hoteleiros, e durante a mesma entraba en vigor a Lei 16/1985 do Patrimonio Histórico Español.

Co traspaso de competencias ás autonomías formalizado e coa Lei 8/1995 do Patrimonio Cultural de Galicia aprobada, o estudio composto por Alonso Fernández e Castro Nieto xustificaba a intervención no convento mediante a necesidade de adecualas instalacións e dependencias do antigo hostel aos requirimentos da normativa e lexislación sectorial vixentes, ao tempo que se melloraría o nivel e categoría turística do establecemento.

As principais patoloxías que presenta o convento de San Francisco na zona destinada á Hospedaría resúmense nunha inadecuación á normativa, cun insuficiente incumprimento do Decreto da Xunta de Galicia 267/1999 do 30 de setembro polo que se establece a ordenación dos establecementos hoteleiros; do Decreto da Xunta de Galicia 38/2000 do 28 de xaneiro no que se contempla o Regulamento de desenvolvemento da lei de accesibilidade e supresión de barreiras arquitectónicas; e do Real Decreto 2177/1996, Condicións de protección contra incendios nos edificios NBE-CPI-96⁴⁹.

Leváronse a cabo as obras de adaptación á nova normativa e o programa axustouse de acordo coas novas demandas esixidas para un hotel de catro estrelas. E aproveitando estas obras de *actualización*, estudouse a posibilidade de mellor unhas celas da comunidade relixiosa que quedaran obsoletas e non alcanzaban os parámetros mínimos de habitabilidade esixidos daquela. Dado que a adecuación das habitacións da antiga hospedaría á normativa vixente reducía o número de habitacións para mantelos ratios de rendibilidade do hotel, propúxose a ampliación do mesmo na última planta da ala situada entre claustros, espazo sen uso no seu momento dadas as pésimas condicións de habitabilidade. Con todo, o resultado foi unha actuación totalmente respectuosa co monumento.

⁴⁹ ALONSO FERNÁNDEZ, P. + CASTRO NIETO, F.; Op. cit., coa signatura 2003/036. Vigo 2003.

ARQUITECTURA CIVIL

A arquitectura compenétrase intimamente coa vida dunha época en tódolos seus aspectos.
(...) En canto unha época trata de enmascararse, a súa verdadeira natureza transparentarase
sempre a través da súa arquitectura.

GIEDION, S.; *Espacio, Tiempo y Arquitectura*. Barcelona 2009. Páx.127.

HOSPITAL REAL DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

Localización	Santiago de Compostela (A Coruña) 42°52'51.86"N - 08°32'45.09"O
Protección	Ben de Interese Cultural. Declarado Monumento por disposición do Decreto 03/06/1931 e publicado no GAC do 04/06/1931. I/ Capela, Monumento pola Lei 30/12/1912 (GAC, 01/01/1913).
Titular	Paradores de Turismo de España, S.A.
Uso anterior á rehabilitación	Hospital (real, nacional, provincial e clínico)
Proxecto	<i>Proxecto de consolidación e reforma do Hospital Real de Santiago de Compostela para a súa adaptación en Parador de Turismo e Albergue de Peregrinos</i>
Promotor	Instituto Nacional de Industria + Empresa Nacional de Turismo
Arquitecto	Redacción: Julián Luis Manzano Monis + José Osuna Fajardo + Jesús Valverde Viñas. Execución: Fernando Moreno Barberá + Rafael de la Joya (+ Julio Cano Lasso + Juan Gómez González).
Data redacción	Decembro 1952
Novo uso	Parador - Museo de Santiago de Compostela (Hostal dos Reis Católicos)
Número de prazas	262 (128 habitacións: 120 dobres, 6 suites e 2 individuais)
Estado da rehabilitación	Finalizado e en uso (Xullo 1954)

AGNVS FERNANDI ET RADIIS. FER SABB. I. PER REGNIS: IDV. IACOBIO

ET SCERT. A. I. O. S. A. D. I. O. P. INC. OAT. DECENIO ABSOLVTV

O Hospital Real para peregrinos de Santiago de Compostela, situado na Praza do Obradoiro formando coa catedral un ángulo de espectacular beleza histórica nunha das capitais máis visitadas do planeta, está considerado como un dos *hoteles* máis antigos do mundo.

Baixo o reinado dos Reis Católicos, estes enviaron ao deán Diego de Muros un memorial de instrucións para o novo centro e as trazas realizadas polo seu arquitecto Enrique Egas. No 1501 traballábase nos cimentos, e dez anos máis tarde estaba concluído o esencial –salvo a fachada, que foi posterior–. A portada renacentista do edificio –levantada a modo de retablo pétreo– foi contratada polos mestres franceses Martín de Blas e Guillén Colás no 1519, cunha ordenación decorativa plateresca e unha iconoloxía vinculante da curación do corpo coa salvación do alma. Desta etapa inicial só se conservan as portadas isabelinas do claustro con gran influencia manuelina portuguesa.

O deterioro do hospital obrigou –dada a mala calidade da pedra empregada– a levantar de novo as arquerías dos claustros en granito. No 1555 Gil de Hontañón fixo un informe da situación das obras comprobando que a situación da pedra era lamentable, decidíndose aproveitar só algúns elementos decorativos soltos –como gárgolas ou escudos– que se incorporaron á nova estrutura dos patios. Tamén tivo que intervir na fachada, na que colocou unha curiosa fiestra plateresca. As obras, dirixidas materialmente polo seu aparelador Francisco de Julí, rematáronse no 1563.

No século XVII produciuse o vencemento do muro de fachada á praza do Obradoiro, cuxa reparación obrigou a desmontalo e endereitalo. Aproveitouse para incorporar á fronte un balcón corrido que cambiou substancialmente a imaxe do edificio. O encargado destas obras foi o monxe arquitecto de San Martiño Pinario, frei Tomás Alonso.

No século XVIII concluíuse a planta. No 1752 –durante unha procesión a través dos patios– parte da estrutura veuse abaixo, facendo necesaria a súa reedificación. Esta acometeuse no 1760 baixo a dirección de Ferro Caaveiro e seguindo os planos de frei Manuel de los Mártires. Ademais de reconstruír a parte danada aproveitouse para concluír a planta existente, edificando os patios traseiros correspondentes ás enfermerías e habitacións dos ministros. O primeiro en levantarse foi o Patio de San Mateo, de planta rectangular e sobria decoración. O segundo, o Patio de San Lucas destacou por unha solución achaflanada das súas esquinas. Ademais construíuse unha escaleira barroca de dobre tiro para servizo das plantas altas, emprazada detrás da sancristía.

A comezos do século XIX a parte primitiva do hospital volvía acusar un grave deterioro, e as obras novas e as reparacións puntuais non cesaron durante toda a centuria. Na fachada oriental apreciábase un acusado desplome e algúns teitos atopábanse apuntalados. Para realizar un estudo da situación contratouse ao arquitecto coruñés Domínguez y Romy, que levantou no

1807 uns planos cos cambios que sería necesario introducir para reparalo. Na planta primeira propoñía unha modificación das escaleiras, que eran dun só tiro encaixonadas no interior dos muros seguindo un modelo medieval. Propoñía ademais a construción dun entresolo –posible pola altura da planta baixa–.

Os avances da medicina e a cirurxía deixaron totalmente obsoleto ao Hospital Real, ao que Afonso XIII doara un *moderno* equipo de radiografía –dos máis avanzados de España–. Así, a última fase da súa vida coincidiu coa súa transformación hoteleira a mediados do século XX.

En decembro de 1952 presentouse un proxecto de consolidación e reforma –por parte dos arquitectos Manzano Monis, Osuna Fajardo e Valverde Viñas– do Hospital Real para a súa adaptación como Parador de Turismo e Albergue de Peregrinos. Considerando *intocable* a fachada cara ao Obradoiro, a nova ordenación do inmovble respondía a unha xerarquización do espazo acentuada pola visita a Compostela do Xefe de Estado co gallo do Ano Santo. Distinguíanse así tres zonas fundamentais: unha coas habitacións propias para aloxamento do Xeneralísimo e o seu séquito, con acceso independente pola entrada principal; outra zona destinada a Parador de Turismo aproveitable en todo o tempo, con acceso pola porta lateral dereita da fachada principal e que ocuparía principalmente a metade da planta na súa zona dianteira, a excepción feita das habitacións e dependencias das altas xerarquías do Estado; e por último a zona dedicada ao albergue de peregrinos de condición modesta que ocupaba a parte posterior do edificio e tiña a súa entrada pola rúa lateral dereita.

A nova división da edificación trouxo consigo reformas en tódalas plantas, e tralo desaloxo do edificio, as obras comezaron o día 31 de agosto de 1953. Os artífices da remodelación –que durou só nove meses– foron o arquitecto xefe Rafael de la Joya e o director Fernando Moreno Barberá, sendo este último quen coordinaría o labor de Juan Gómez González e Julio Cano Lasso.

Da Bula Fundacional á posta en funcionamento

No sistema asistencial compostelán de finais do século XV –composto por pequenos, pobres e deteriorados hospitais– faltaba un centro amplo e ben dotado para acoller aos peregrinos (17o). Esta deficiencia foi constatada polos Reis Católicos na súa visita a Compostela no 1486, polo que decidiron fundar un novo hospital que se encomendaría á abadía beneditina de San Martiño Pinario, dándolles así unha misión social aos monxes dentro do programa de reforma monástica que os reis pretendían¹.

No 1487 a bula *Meditatio cordis* daba licenza para a incorporación do mosteiro á Congregación de San Bieito de Valladolid e para erixir o novo hospital. Pero ese proxecto desestimouse pola resistencia do comendatario de San Martiño e pola oposición dos bieitos, que argumentaban que a tarefa asistencial non formaba parte do ideario ascético da Congregación; pero tamén pola crise económica da abadía, que obrigaría a buscar máis rendas para dotar o novo hospital, chegándose a pensar na supresión dos mosteiros de San Pedro de Afora e San Paio de Antealtares.

Abandonado o proxecto inicial, os Reis decidiron levantar en Compostela un centro hospitalario de nova planta que se convertese no símbolo do poder real na cidade. Este cambio de idea manifestouse por primeira vez en dúas cédulas reais – datadas ambas o 3 de maio de 1499– nas que os monarcas lle outorgaron un poder a Diego de Muros –deán da catedral compostelá– para o cobro da terceira parte dos votos a Santiago e o seu emprego nas obras do Hospital². Na segunda real cédula autorizábano para que no nome da Coroa elixise a localización ideal para o edificio:

(...) concertedes o sitio lugar e solo que vos parecece ser o máis cómodo e conveniente preto da santa igrexa para facer e edificar dito hospital. (...) Comprar o solo, casas, hortas, currais (...) e pagar o prezo que conveñades e se taxase polas persoas para isto deputadas polo noso gobernador e alcaldes maiores³.

Este documento marcou o comezo da nova institución, independente e desligada do poder relixioso e con autonomía para autoxestionarse. Apenas uns meses máis tarde –en novembro de 1499– o papa Alejandro VI –nun breve dirixido aos Reis Católicos– apoiaba a iniciativa polo que significaba para o auxilio do peregrino e a práctica da caridade.

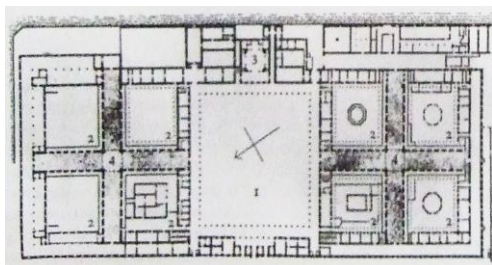

17o. Centros de asistencia para peregrinos e pobres enfermos existentes en Compostela no século XVI.

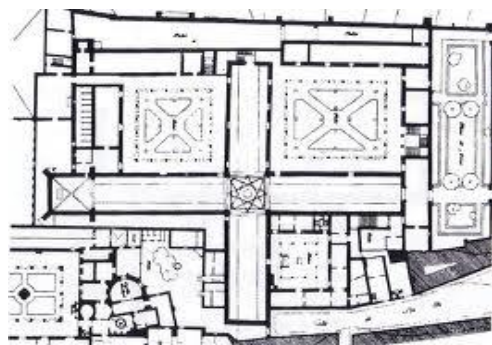
¹ LUCAS ÁLVAREZ, M.; *El Hospital Real de Santiago (1499-1531)*. Universidade de Santiago de Compostela. Santiago de Compostela 1964.

² ROSENDE VALDÉS, A.A.; *El Grande y Real Hospital de Santiago de Compostela*. Electa España. Madrid 1999. Páx.251-252.

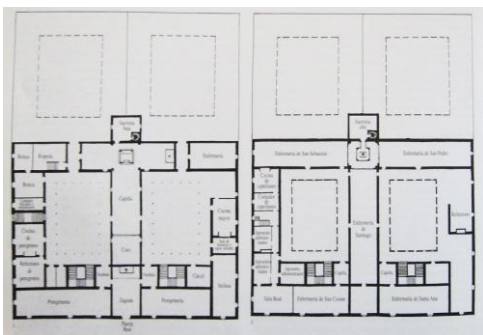
³ VILLAAMIL Y CASTRO, J.; “Reseña histórica de la erección del Gran Hospital Real de Santiago”; *Galicia Histórica*, ano II, número 8. Santiago de Compostela 1993. Páx.117-149.

171. Hospital Mayor de Milán, segundo C. Tollet.

172. Hospital de Santa Cruz de Toledo segundo Díez del Corral.

173. Distribución das plantas baixa e alta do Hospital Real cara ao 1510.

Os primeiros traballos comezaron na primavera de 1501, cando se abriron as gabias e se principiaron os labores de cimentación para salvar a acusada pendente do terreo cara ao oeste, o que obrigou a levantar o edificio neste flanco sobre unha plataforma artificial, que foi aproveitada para dispor nos sotos os almacéns⁴. Os labores continuaron a bo ritmo, pero, con todo, na data da inauguración, en 1509, o edificio aínda non se concluíra. De feito estíbbase traballando nas fontes, na decoración da capela e das portadas. Pero polo menos algunhas salas estaban xa cubertas e podían utilizarse para acoller enfermos e peregrinos que necesitaban acomodo, cumprindo dese modo co obxectivo que os Reis se propuxeran ao fundar esta casa.

O proxecto construtivo foi confiado polos monarcas aos irmáns Antón e Enrique Egas, dous mestres de gran prestixio na Corte. O novo edificio debía adaptarse á función que ía desempeñar, por iso nas condicións da obra se especificaba como tiña que concibirse o conxunto, cal sería a súa distribución, os materiais empregados, así como as características técnicas e formais. Neste memorial non faltaban as referencias a outros hospitais, como o Hospital do Rei de Burgos ou o do mosteiro de Guadalupe. Sen dúbida, a pretensión dos Reis Católicos era asegurar o correcto funcionamento da institución, sen escatimar medios niso, porque en certa medida o Hospital Real ía converterse no símbolo da Coroa nunha cidade como Santiago, onde a xurisdición era exclusiva do arcebispo.

O edificio proxectado polos irmáns Egas debía ser moi distinto do que hoxe coñecemos xa que as sucesivas reformas conseguiron cambiar a súa imaxe. O hospital concibiuse seguindo o modelo cruciforme italiano de Il Filarete (171) –seguido tamén nos posteriores hospitais de Granada e Toledo (172) –: de planta rectangular con dous patios separados por unha cruxía, ao fondo da cal se levantaba unha capela na intersección dos dous brazos posteriores. Esta capela construírías co aparato decorativo do último gótico e sería cuberta cunha rica crucería en estrela á que se abrían os dous pisos das naves de enfermos. A longa fachada lateral dereita construída en sillería indícanos como o proxecto inicial dos Egas era de catro patios, aínda que nunha primeira fase só se realizaron os dous dianteiros (173).

Unha vez concluída a edificación dos pavillóns para enfermos e peregrinos, Enrique Egas centrouse na construción dos patios, proxectados como células independentes pero complementarias. Os traballos iniciáronse case ao mesmo tempo que as obras da capela, baixo a atenta mirada de Juan de Lemos, que fora elixido por Egas para supervisar a obra⁵. Por diferentes razóns – que non procede expoñer aquí – os traballos fóronse dilatando no tempo e a construción non concluíu ata 1514. Para entón, o

⁴ AZCÁRATE Y RISTORI, J.M.; “El Hospital de Santiago: la obra y los artistas”; *Compostellanum*, tomo 10, número 4. Santiago de Compostela 1955. Páx.507-522.

⁵ VILA JATO, M.D. (coord); *Parador dos Reis Católicos de Santiago de Compostela*. Paradores de Turismo de España. Madrid 1999. Páx.13-17.

hospital contaba con dous espléndidos patios que actuaban como principais puntos de distribución do edificio, facilitando o tránsito do persoal sanitario, dos pacientes e dos peregrinos que deambulaban por eles –ademais dos nenos expósitos da inclusa–, e dando servizo ás estancias que se encontraban no seu contorno.

Unha vez levantadas as principais dependencias –como as enfermerías, a capela ou os patios, chamados posteriormente de San Marcos e San Xoán–, os responsables da institución pensaron en enriquecer a imaxe do edificio coa construción dunha portada monumental, que contribuíse a engrandecer o aspecto da fundación real. O proxecto foi confiado a Martín de Blas e a Guillén Colás, dous mestres de orixe francesa que –en decembro de 1518– se comprometeron a elaborar *a portada e o tellaroz*⁶. A devandita portada foi concibida a modo dun grande arco triunfal que ennobrecese o acceso ao edificio hospitalario (174), cunha ordenación decorativa plateresca e unha iconoloxía vinculante da curación do corpo coa salvación do alma.

Cara ao 1525, cando o obradoiro de Juan de Álava se fixo cargo da dirección das obras, introducíronse unha serie de cambios con respecto ao proxecto inicial de Egas. Entre outros, podemos sinalar a construción da bóveda estrelada que cobre a sancristía –que presenta estreitas similitudes coas que por eses anos Álava levantou na catedral compostelá⁷; outras dependencias anexas tales como a escaleira de caracol que permitía o acceso á sancristía alta e ao campanario; ou as obras do arquivo, para o que foi necesario ampliar a sancristía e engadir un segundo espazo no que se labrou un retablo pétreo para gardar os documentos da institución e que –moi alterado polas reformas do século XVIII– aínda se conserva in situ.

As obras do hospital puidéronse dar por concluídas no 1542 coa construción do patio das Cadeas, situado fronte á fachada principal. Este espazo acoutado foi concedido á institución tras anos de enfrontamento co Consistorio, que se negaba a concederllo por consideralo unha invasión do terreo público⁸. O proxecto foille encomendado aos mestres Miguel e Guillén, que se encargaron de forxar as cadeas e labrar os postes (175).

Reconstrucións, reformas e ampliacións

A mediados do século XVI o estado no que se encontraba o Hospital Real era lamentable. O edificio presentaba problemas de estabilidade, os patios ameazaban con derrubarse, a fachada principal sufría importantes danos, o auga entraba na capela e as enfermerías convertíanse en corredores insalubres nos que se amoreaban os pacientes.

174. Portada do Hospital Real a finais do século XIX.

175. Patio das Cadeas a principios do século XX.

⁶ PÉREZ CONSTANTÍ, P.; *Diccionario de artistas que florecieron en Galicia en los siglos XVI y XVII*. Seminario C. Central. Santiago de Compostela 1930. Páx.357-358.

⁷ VILA JATO, M.D. (coord); *Op. cit.* Madrid 1999. Páx.88-92.

⁸ VILLAMIL Y CASTRO, J.; *Op. cit.* Santiago de Compostela 1993. Páx.117-149.

176. Patio de San Xoán ou da cociña no ano 1897.

177. Patio de San Marcos ou da botica a mediados do século XX.

Ano tras ano os visitantes reais sinalaban a conveniencia de intervir no edificio coa fin de reparar os problemas que día a día ían xurdindo e que ameazaban con arruinar tan nobre construción. Para realizar esta complicada tarefa, a institución contou co reputado arquitecto Rodrigo Gil de Hontañón. Este asumiu o proxecto pero sen chegar a executalo, recaendo a dirección material da obra no seu aparelador Francisco de Julí.

No ano 1555, aproveitando unha das viaxes periódicas que Gil de Hontañón fixo a Santiago para supervisar a construción da Torre do Tesouro da catedral, o administrador do hospital –Pedro de León– encargoulle a elaboración dun informe que analizase a situación do edificio e as reformas que era necesario acometer para o mantemento da obra. Este informe –presentado o 11 de outubro dese mesmo ano– destacaba os desacertos de Enrique Egas ao elixir os materiais e ao calcular os elementos portantes, que ao arruinarse ameazaban a estabilidade de todo o inmovible⁹.

A reforma presentouse como un proxecto que se desenvolvería en sucesivas campañas, co fin de que os enfermos non tivesen que ser desaloxados e a institución puidese continuar coa súa actividade na cidade. Nunha primeira fase abordouse a reforma da fachada principal do hospital. A obra consistiu no saneamento e consolidación da estrutura e no reforzamento dos muros. O proxecto aprobado propoñía desmontar a cornixa e substituíla por outra máis sinxela que presentara menos problemas de estabilidade¹⁰.

Pero se a fachada era motivo de preocupación, os patios éranos aínda máis.

Da obra orixinal pouco se puido aproveitar: a *pedra de anxa* foi substituída por granito; as columnas do corpo inferior retiráronse e no seu lugar colocáronse piares; tamén se suprimiron as columnas do claustro alto e modificouse a luz dos arcos, incrementándose o número de tramos de seis a oito nos lados maiores. Ademais eliminouse a carga ornamental, especialmente na parte alta, co fin de que a cornixa non volvесе arruinar os muros. Como consecuencia disto, os patios dianteiros –o de San Xoán (176) e o de San Marcos (177)– tal como hoxe os coñecemos foron obra de Gil de Hontañón. Neles destacan a harmonía

⁹ VILLAMIL Y CASTRO, J.; Op. cit. Santiago de Compostela 1993. Páx.117-149.

¹⁰ *Do proxecto de Gil de Hontañón para a fachada permanecen moi poucas pegadas, xa que a reforma barroca borrou boa parte dos elementos renacentistas. Pese a isto, aínda se conservan dúas ventás na primeira planta do edificio que merecen a nosa atención. Trátase de dous balcóns da antiga Sala Real, hoxe Comedor Real, nas que o arquitecto demostrou unha extraordinaria capacidade creativa no deseño dos enmarques e unha gran versatilidade no manexo dos repertorios artísticos, combinando receitas platerescas con formas renacentes e dando incluso entrada a solucións manieristas. A súa xenialidade reside na introdución dunha corrección óptica co fin de evitar a distorsión na que cae o ollo humano cando observa unha estrutura arquitectónica nun forte escorzo.*

GOY DIZ, A.E.; “La historia de las restauraciones del Hospital Real en la Edad Moderna”, *Parador dos Reis Católicos de Santiago de Compostela*. Madrid 1999. Páx.123-127.

da composición, a esvelteza nas proporcións e a beleza das formas: trátanse, en definitiva, dos mellores exemplos dunha tipoloxía claustral introducida en Galicia a mediados do século XVI¹¹.

Solucionados os graves problemas de estabilidade e concluída a reconstrución dos patios, o hospital parecía emprender unha nova etapa na súa historia. Pero pouco durou esta situación xa que moi pronto comezaron de novo as obras coa reforma da condución do auga e as fontes. Á fronte da fábrica figuraba o mestre portugués Mateo López, que se fixo cargo da dirección das obras entre 1578 e 1603¹².

O intensivo uso diario foi minando as fábricas do hospital, ata que a mediados do século XVII foi preciso volver reforzar a capela e a fachada principal do edificio. Nunha escritura datada o 2o de xuño de 1668, o administrador contrataba a Melchor de Velasco Agüero para que sanease os plementos e os nervios da bóveda do cruceiro da capela porque estaban seriamente danados e era necesario substituír algunhas pezas para evitar a ruína da cuberta¹³.

Solucionados os problemas da capela acometeuse a reforma da fachada. Segundo os informes conservados a zona máis afectada era a parte alta dos muros e a cornixa, onde apareceran unhas fendas que obrigaban a volver asentarse as fiadas. O problema parecía ser o mesmo que en tempos de Gil de Hontañón: o peso excesivo da cornixa, o voo desproporcionado das gárgolas e a drenaxe das augas do tellado que unha vez máis ameazaban con arruinar a construción. E o derrube da cornixa – producido no 1675– fora en realidade a crónica dunha morte anunciada, porque dende había anos os responsables do centro sabían que existía a necesidade de intervir¹⁴.

Obrigado por esta situación, o administrador convocou a Domingo Antonio de Andrade e a Domingo de Barros – apareladores da catedral– para que supervisasen as obras e elaborasen o informe correspondente. O 15 de maio de 1678, despois dun longo proceso de tramitación, a obra saía a poxa pública, sendo rematada por frei Tomás Alonso¹⁵. A súa intervención no hospital é dunha desbordante inventiva, que se viu en parte condicionada polo xa construído e polas cláusulas

¹¹ BONET CORREA, A.; *La arquitectura en Galicia durante el siglo XVII*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Madrid 1984. Páx.445-446.

¹² GOY DIZ, A.E.; *La arquitectura en el paso del Renacimiento al Barroco: Santiago y su área de influencia. 1600-1650*. Compostela 1995. Páx.623-628.

¹³ *O proxecto era sumamente complicado, porque unha actuación pouco acertada podía danar a estrutura da bóveda levantada por Jácome García en 1527. A intervención foi tan respectuosa co xa construído que Melchor de Velasco, despois de asegurar tódolos nervios da bóveda e reforzar a estrutura, aplicou un verniz elaborado con cal a toda a superficie para ocultar as diferentes tonalidade dos materiais empregados na obra.*

PÉREZ CONSTANTÍ, P.; *Op. cit.* Santiago de Compostela 1930. Páx.169-172.

¹⁴ PÉREZ CONSTANTÍ, P.; “La reedificación de la fachada del Hospital Real en 1678”; *Notas viejas galicianas*. Vigo 1993. Páx.413-414.

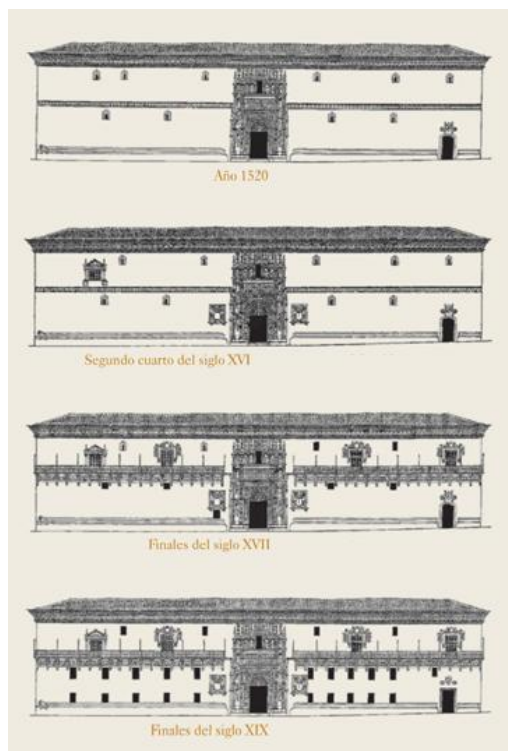
¹⁵ GARCÍA IGLESIAS, J.M.; “El Barroco”; *Galicia Arte*; Tomo XIV. A Coruña 1993. Páx.134.

recollidas nas condicións de obra, que o obrigaron a respectar, polo menos nun primeiro momento, as características orixinais do edificio. Boa proba do respecto que lle tiña á construción anterior foi o mantemento das ventás orixinais da Sala Real e do deseño da cornixa, que non se alterou, para non romper con iso a unidade formal existente entre a fachada e os patios, que repiten fielmente os motivos que aparecían nela.

Nos primeiros días de 1679, asinouse o contrato para a construción dunha balconada de cantería na fachada principal. Nesta intervención, frei Tomás Alonso fixo gala dunha gran sensibilidade ao combinar con extraordinaria destreza a obra renacentista coa reforma barroca e ao respectar aqueles elementos intrínsecos á construción que lle dan a súa fisionomía característica¹⁶. En certo sentido, a construción da balconada rompeu coa planitude do muro coa fin de integrar o edificio no espazo público da praza, dando unha unidade maior a todo o conxunto (178). Ademais a fronte do hospital gañou unha nova perspectiva ao valorar un novo punto de encadre da fachada dende o arco do Palacio Arcebispal, dende o que o balcón adquire un maior protagonismo¹⁷.

Durante o século XVIII produciuse un incremento das fontes de ingresos do hospital grazas aos novos privilexios que os Borbóns lle concederon á institución, aos que había que sumarlles os beneficios polo notable incremento nas rendas das terras. Esta bonanza económica fixo posible que se retomase o vello proxecto de ampliación e modernización do edificio, que suporía a substitución dos patios traseiros –levantados en madeira– por outros de pedra similares aos existentes.

O inicio das obras veu determinado por un lamentable accidente durante as festas do Apóstolo de 1751, cando parte dun corredor dos patios posteriores se derrubou ao paso dunha procesión, matando a catro persoas e provocando un elevado número de feridos. A noticia chegou a oídos do rei, quen concedeu unha serie de axudas destinadas á súa reconstrución¹⁸. Así, dende o ano 1753, o hospital contou cos servizos do arquitecto dominico frei Manuel de los Mártires para que deseñase os patios traseiros, cuxas obras se iniciarían a finais de 1760¹⁹.

178. Hipótese da evolución da fachada principal do Hospital Real: cara ao ano 1520, a finais do século XVII, cara ao ano 1831 e a finais do século XIX.

¹⁶ BONET CORREA, A.; *Op. cit.* Páx.445-446.

¹⁷ MONTERROSO MONTERO, J.; *A arte de Compostela. O Barroco. Século XVII*. Sada 1997. Páx.62-63.

¹⁸ GOY DIZ, A.E.; *Op. cit.* Madrid 1999. Páx.167-170.

¹⁹ *Grazas a unha cédula do rei Carlos III, puidemos constatar que xa dende mediados do século XVI o Hospital contaba con dous patios abertos de madeira na parte posterior do edificio e que, debido ao accidente de 1751, os consiliarios decidiron substituír estes por unha estrutura en pedra máis segura e duradeira. Ademais, baseándonos no documento, é posible atrasar o comezo das obras ata finais de 1760, cando se cría que estas se iniciaran no 1753...*

GOY DIZ, A.; *Op. cit.* Madrid 1999. Páx.182-187.

A ampliación proposta por frei Manuel de los Mártires foi moi respectuosa coa fábrica anterior, ao concibirse como unha obra que completaba o xa construído, así foi posible que se establecese un diálogo entre cada unha das partes que constitúen o edificio nun ton de perfecta harmonía. Nesa busca do equilibrio, o arquitecto utilizou os mesmos materiais, recorreu á mesma distribución de espazos e procurou imbricar a parte nova coa obra renacentista, adaptando incluso o ton da súa linguaxe.

Dos dous patios posteriores, o de San Mateo (179) é de planta rectangular coma os claustros dianteiros, e a súa realización debe atribuírselle a Lucas Ferro Caaveiro, que aparece vinculado ás obras do Hospital Real dende 1752. Sen embargo, aínda segue sendo unha cuestión por determinar o papel que desempeñou na materialización do proxecto xa que, como pode apreciarse ao analizar estilisticamente o patio, obsérvase a profunda pegada dos talleres composteláns de mediados do século XVIII, nos que aínda se percibe o vocabulario utilizado por Simón Rodríguez e Fernando de Casas, que os mestres da xeración seguinte reinterpretaban e adaptaron aos gustos da época²⁰.

O último patio en construírse foi o oitavado ou de San Lucas (180), que presenta a particularidade de que as catro fachadas que dan ao xardín se unen mediante un tramo lixeiramente curvo, xerando un espazo elíptico, único na arquitectura galega. A súa orixinal planimetría puido vir determinada polas obras de ampliación levadas a cabo na sancristía nos anos setenta do século XVII, xa que os patios posteriores tiñan as mesmas dimensións e probablemente terían a mesma planta de non ter existido este condicionante. O oitavado foi unha solución acertada que salvou con audacia o problema da falta de espazo.

O claustro ten un carácter monumental non polas súas proporcións, similares ás dos anteriores, senón pola rotundidade dos volumes e a forza do deseño. Pero se orixinal é a súa planimetría, tamén o é o seu alzado: nel conviven elementos de moi distinta proxenie que acusan, ben o carácter ecléctico do arquitecto, ben a intervención de máis dun mestre. Neste caso, xunto coa achega de Ferro Caaveiro –documentada no corpo inferior do patio– resulta posible atribuírlle ao seu aparelador, Ventura Valado, a intervención no claustro alto.

Finalmente, no eixe do edificio, tras a sancristía, dispúxose a escaleira dobre principal –de amplo desenrolo– para dar servizo aos dos patios posteriores, unha obra de grandes proporcións deseñada por frei Manuel de los Mártires e na que interviñeron Ferro Caaveiro e Ventura Valado entre os anos 1760 e 1766²¹. No último tramo de escaleiras, coroando toda a estrutura,

179. Patio de San Mateo a finais do século XIX.

180. Patio de San Lucas no ano 1919.

²⁰ O referente para estes deseños habería que buscalo en obras de Fernando de Casas e do propio Lucas Ferro Caaveiro, que emprega una combinación semellante na fronte da casa número 40 da rúa Nova, de Santiago de Compostela.

FOLGAR DE LA CALLE, M.C.; "Lucas Caaveiro: Dos ejemplos de la arquitectura compostelana"; *Museo de Pontevedra*, número 37. Pontevedra 1983. Páx.317-331.

²¹ COUSELO BOUZAS, J.; *Galicia artística en el siglo XVIII y la primera mitad del siglo XIX*. Santiago de Compostela 1993. Páx.626-648.

conserváronse catro bustos de pedra –dúas mulleres e dous homes– que tradicionalmente se interpretaron como as catro estacións e que foron labradas polos escultores Francisco de Lens e Gregorio Fernández para servir de colofón a todo este proxecto de reforma.

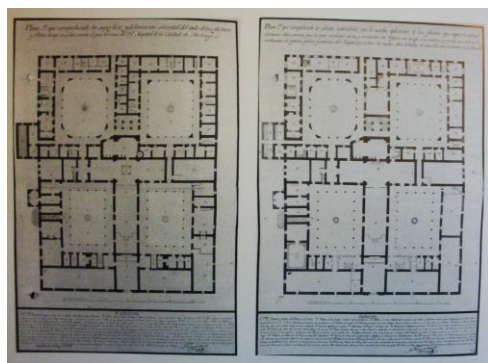
Entre os anos 1781 e 1785, o administrador do Hospital –Pedro Páramo Somoza– puxo en marcha un ambicioso proxecto de reforma: pretendía modernizar o hospital e ampliálo cun xigantesco quinto patio, que se situaría na horta e ocuparía todo o ancho do edificio. Crearíanse salas para incurables e contaxiosos, aulas de anatomía, salas de diseccións e un espazo para tratamentos hidrolóxicos. Tamén contemplaba a modernización da inclusa, que nesa época rexistraba unha elevada mortalidade debido ás continuas infeccións que afectaban ás mamas das nodrizas. Pero o falecemento de Páramo Somoza truncou todos estes plans.

Unha etapa con máis cambios e adaptacións

Coa redacción das novas *Constitucións* no 1804 o Hospital Real perdía a súa xurisdición. Sen embargo, as obras e as reparacións puntuais non cesarían durante todo o século XIX, entre elas a corrección da inclinación do muro lateral que daba fronte ao Palacio Arcebispal –defecto xa corrixido en parte por frei Tomás Alonso no século XVII–, desmontando a zona vencida; algo que tamén se fixo coa cornixa da mesma rúa.

No ano 1807, Fernando Domínguez y Romay foi o encargado de facer un estudo da situación de deterioro que presentaba o hospital e de redactar o proxecto para a reestruturación das principais dependencias coa fin de adaptar o edificio ás novas necesidades que a práctica médica demandaba (181). Na planta primeira propoñía unha modificación das escaleiras, que eran dun só tiro encaixonadas no interior dos muros seguindo un modelo medieval. Proxectaba ademais a construción dun entresolo, posible pola altura da planta baixa²².

Dúas décadas máis tarde –ademais de introducirse a ensinanza clínica na institución– o arquitecto Domingo Lareo construíu a nova botica, situada na planta baixa, na esquina surlleste do edificio da fronte do Obradoiro. Debido á súa gran altura, o espazo dividiuse en dous pisos, provocando necesarias modificacións como a apertura de fiestras e a alteración da primitiva portada situada nun extremo da fachada principal, perdéndose un dos elementos isabelinos máis significativos do edificio de Egas. Nestas intervencións reorganizáronse as naves e as salas de enfermos, dividindo con entresolos unha das enfermerías –a de

181. Estado actual e proposta de reforma para o Hospital Real por Domínguez y Romay no ano 1807.

²² ROSENDE VALDÉS, A.A.; *El Grande y Real Hospital de Santiago de Compostela*. Santiago de Compostela 1999. Páx.235-249.

San Xosé– e a hospedaría dos peregrinos, situadas á esquerda e dereita do zaguán de entrada, locais que forzaron a apertura de máis fiestras en dúas alturas no muro da fachada ao Obradoiro.

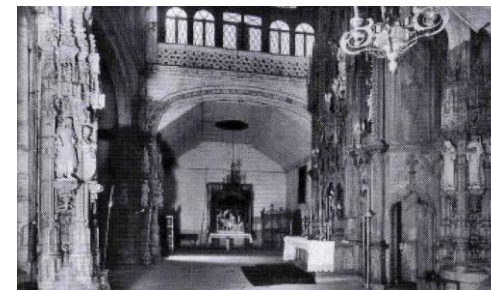
Nesta época as finanzas do Hospital atopábanse sumidas no caos, polo que no 1845 o centro deixou de ter carácter nacional para pasar a converterse en Hospital Central das Catro Provincias de Galicia. A decadencia, sen embargo, afectou tamén a esta nova fórmula e, no 1879 transformouse no Hospital Provincial de A Coruña.

Entre 1885 e 1887, Faustino Domínguez Coumes-Gay levaba a cabo, segundo se recolle no informe do 14 de xullo que a Comisión provincial envía á Central, unhas obras de *limpeza ou restauración* do cruceiro da igrexa:

*(...) resultando que devanditas obras foron dirixidas polo mozo e intelixente arquitecto D. Faustino Domínguez Coumes-Gay, que á sazón o era naquela cidade e hoxe o é desta provincia. Como era de agardar, a dirección foi conveniente e acertada, suprimíndose da bela capela do citado cruceiro un xigantesco armatoste ou piso elevado composto de pavimento, bambalinas, pasadizo e balaustrada, a fin de soste no alto un novo e central altar e dosel de madeira todo e antieurístico, obra horrible do ano 1830, que desfiguraba a maneira de toldo que ocultaba case por completo a bóveda de aristas que é elegante e preciosa, (...) concibida polo mestre D. Egas e custeada no seu mesmo tempo polos Reis Católicos.*²³

No ano 1909, dado o mal acondicionadas que estaban as aulas onde se impartía a ensinanza clínica –repartidas entre o Hospital e o Palacio de Fonseca–, o Ministerio de Sanidade aprobou a construción dunha nova facultade que ocuparía a horta da botica e as vivendas de empregados. O proxecto fora trazado no 1905 por Fernando Arbós y Tremanti, e a construción do mesmo rematouse no 1928. O resultado foi un amplo edificio de estilo ecléctico no que as aulas estarían conectadas ao Hospital a través dunha galería coa fin de facilitar as prácticas clínicas.

A finais de 1912, mediante o disposto pola lei do 30 de decembro, a capela foi declarada Monumento Nacional (182). Esta declaración creou un conflito entre o Ministerio de Instrución Pública e Belas Artes e a Academia de San Fernando, ao non ter solicitado o primeiro a esta o correspondente ditame acerca da mencionada declaración. Anos máis tarde, por Real Decreto do 3 de xuño de 1931, o Hospital Real no seu conxunto sería declarado Monumento Nacional²⁴.

182. Capela do Hospital no cruce das naves antes da súa rehabilitación como sala de concertos. Na parte alta vense os arcos que a comunicaban coas enfermías.

²³ MÉNDEZ FONTE, R.; "Hospital Real de Santiago de Compostela", *La Conservación de los Monumentos Arquitectónicos de Galicia (1840-1940)*; Editorial Embora. Ferrol 2010. Páx.334-343.

²⁴ *Gaceta*. Madrid, 4 de xuño de 1931.

Dende finais da década dos vinte do pasado século, a Deputación de A Coruña –administradora do hospital provincial, instalado neste edificio– propuxérase a posibilidade de trasladar a institución ao Colexio de Xordomudos de San Caetano, un edificio rematado en 1924 e que permanecía sen ocupar dende entón. A oportunidade chegou da man de Alejandro Ferrant, quen realizou unha visita de inspección ao Hospital Real o 13 de febreiro de 1930 en relación ao seu nomeamento como arquitecto conservador da zona. Na devandita visita deixaba constancia dunha serie de obras realizadas a cargo da Deputación e apuntaba xa a posibilidade de restaurar o conxunto:

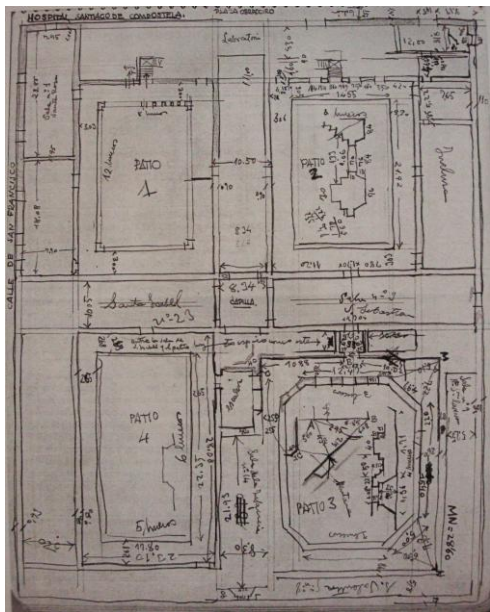
A cuberta do cruceiro da capela fora amañada colocando novas tellas e encintando tanto os pináculos como os muros que sobresaen dos tellados dos catro brazos. Os faldóns destes foron modificados (...). Interiormente foi quitado todo o que cubría os adornos dos tres arcos rebaixados da capela. Foi descuberto un artesoado mudéjar con casetóns e con estrelas (...). Isto está na ala dereita, na esquerda existe un entarimado pintado de branco e cun gran escudo coas armas nacionais. Vense as tres tesoiras máis próximas ao arco correspondente.

Na nave central queda como unha falsa bóveda de espello construída sobre a armadura (...) con xeso sobre canizo. Da armadura descóbrese a primeira forma para dar vista á parte do arco rebaixado pola parte da nave. A reixa foi repintada con cores algo rechamantes. É preciso patina-las para evitar este mal efecto. Da crestería comprendida entre os catro pináculos exteriores do cruceiro existe un anaco, sendo sinxelo construír o resto e completa-la²⁵.

Desta inspección nada se deduciu, salvo a toma de conciencia do problema por parte de Ferrant (183).

Anos máis tarde, no 1935 e a petición da Dirección Xeral de Belas Artes, o arquitecto da zona acudía de novo ao hospital para comprobar o impacto sobre o mesmo da instalación dun servizo de calefacción no pavillón de tuberculosos e constatar se – como afirmaban as protestas chegadas ao Ministerio– se prexudicara o aspecto artístico do monumento. Aproveitando a ocasión que se lle presentaba, indicou:

Ao percorrer o edificio puiden ver as obras de substitución de madeiros do piso que se realizan con fondos da Deputación Provincial de Coruña, así como outras de instalación de servizos sanitarios e as de limpeza dunhas portas dun patio, etc... Aparte destas poderían levarse a cabo as de adecentamento dos catro belos patios e o

183. Planta do Hospital Real bosquexada por Ferrant durante a inspección de febreiro de 1930.

²⁵ Biblioteca Valenciana. Archivo Alejandro Ferrant Vázquez, 264. Correspondencia Oficial entre a Dirección Xeral de Belas Artes e Ferrant. Madrid, 4 xaneiro 1935.

ESTEBAN CHAPAPRÍA, J. + GARCÍA CUETOS, M.P.; "Hospital Real. Santiago de Compostela", *Alejandro Ferrant y la conservación monumental en España (1929-1939): Castilla y León y la primera zona monumental*. Valladolid 2007. Páx.292-293.

*vestíbulo de entrada. Unha discreta limpeza da pedra, o enlocido dos paramentos debaixo das galerías e outras pequenas obras serían suficientes para lograr que todo elo tivera un aspecto decoroso. Se non totalmente, poderían realizarse estas obras mediante a aprobación dun crédito de dez mil pesetas que o que subscribe estima necesario para devanditos fins...*²⁶

O empeño conxunto da Deputación de A Coruña e o concello compostelán, coa colaboración de Ferrant e o padre Jesús Carro, cristalizou en maio de 1936. Tras dirixirse ao Ministerio de Instrución Pública para comunicarlle o grave estado de ruína do hospital e o desexo de traslada-lo ao Colexio de Xordomudos, requiriuse unha visita de inspección para ditaminar as obras a realizar a cargo do Estado. Ante o deficiente estado en que se atopaban en xeral as cubertas de todo o edificio, o arquitecto recomendaba o seu inmediato desaloxo²⁷.

A cuestión rematou coa inclusión do proxecto de restauración do Hospital Real e do seu novo uso como museo, na Lei que as Cortes aprobaron o 11 de xuño de 1936, destinando a tal fin a considerable cantidade de cen mil pesetas. A esta actuación referiuse Ferrant nos seguintes termos:

(...) a multitude de obxectos diversos e de valor (...), que figuran no Museo da Catedral; os que pertencen á Universidade, os que se gardan en San Clemente e no Seminario de Estudios Gallegos... constitúen unha considerable colección de importantes pezas arqueolóxicas, que reclama ser recoñecida como tal colección, e en consecuencia, instalada cos honores que merece; e non nas condicións deficientes e na forma dispersa en que hoxe se exhibe (...).

*Na cidade de Santiago imponse un museo digno desta cidade. Onde instala-lo? A bo seguro, que en ningunha parte mellor que no antigo Hospital (...). Atopámonos ante un edificio que viña prestando servizos sanitarios durante catro séculos, polo que non é de estrañar que careza das condicións de funcionalismo que se esixen no día aos hospitais. Ademais, o estado de verdadeira ruína no que se atopa gran parte da súa teitume, constitúe unha seria ameaza...*²⁸

²⁶ Esta petición foi informada favorablemente pola Xunta en reunión de 27 de maio, sendo publicada a inversión na Gaceta de Madrid e feito o libramento dos fondos a Ferrant en agosto de 1935, poñéndose de manifesto unha vez máis a idoneidade do sistema para atender ás obras de conservación.

ESTEBAN CHAPAPRÍA, J. + GARCÍA CUETOS, M.P.; Op. cit. Páx.294-296.

²⁷ Biblioteca Valenciana. Arquivo *Alejandro Ferrant Vázquez*, 264. Correspondencia Oficial entre Jesús Carro García, sacerdote, e Ferrant. Compostela, 27 maio 1936.

ESTEBAN CHAPAPRÍA, J. + GARCÍA CUETOS, M.P.; Op. cit. Páx.297-298.

²⁸ Biblioteca Valenciana. Arquivo *Alejandro Ferrant Vázquez*, 146. Conferencia radiofónica, 18 de xullo de 1936.

Estas obras serían levadas a cabo por Juan González Cebrián a partir do ano 1942²⁹.

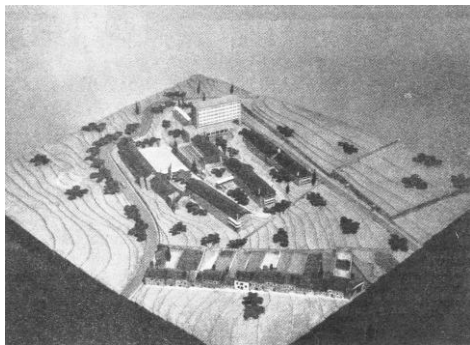
Tamén por estas datas, a Facultade de Medicina faríase cargo da metade das camas do Hospital, quedando agregadas ao Hospital Clínico.

De Hospital Real a Parador Nacional de Turismo

En xullo de 1952, a Comisión Xestora da Empresa Nacional de Industrias de Turismo presentou un anteproxecto –que non se chegou a materializar– sobre a construción dun novo edificio para albergar á gran masa de peregrinos que chegaban diariamente a Santiago, e así remediar as deficiencias de hospedaxe da propia cidade. Igualmente, nestes momentos estíbese a producir un cambio de mentalidade no sector turístico en España, debido á falta de ingresos e divisas procedentes do mesmo, de aí que:

*(...) o significado da Hospedaría de Santiago sáese do ámbito local para constituír un xalón importantísimo no turismo e na economía nacional, para non falar da importancia que ten para a España actual o que todos estes peregrinos aprecien a orde e prosperidade existente no noso país e difundan as súas opinións ao regresar ao seus puntos de partida*³⁰.

A proposta inicial contemplaba a creación dunha hospedaría *ex novo* na zona coñecida como *La Estila*. As características do novo edificio serían as seguintes (184): capacidade para aproximadamente mil persoas, posibilidade de edificación en distintas etapas –xa que o conxunto estaría formado por elementos que constituísen unidades independentes– e elasticidade na súa utilización, o que permitiría poñer en servizo os distintos pavillóns a medida que a afluencia de peregrinos o requirira. Ademais, proxectaríase un hotel de corenta habitacións para aqueles peregrinos que –pola súa categoría ou capacidade económica– desexasen un tipo de aloxamento máis elevado e con cociña propia que podería ser atendida polo persoal deste, xunto a un comedor de masas para cincocentas prazas. Por último, estudouse o presente proxecto coa intención de que a

184. Maqueta do anteproxecto da Hospedaría de Peregrinos *ex novo* en Santiago de Compostela.

ESTEBAN CHAPAPRÍA, J. + GARCÍA CUETOS, M.P.; "Hospital Real. Santiago de Compostela", *Alejandro Ferrant y la conservación monumental en España (1929-1939): Castilla y León y la primera zona monumental*. Valladolid 2007. Páx.299.

²⁹ ROSENDE VALDÉS, A.A.; *Op. cit.* Páx.259-273.

³⁰ Arquivo Histórico Universitario de Santiago. Fondo *Hostal dos Reis Católicos, 1952-1971*; "Hospedería de Peregrinos en Santiago de Compostela. Notas sobre el anteproyecto".

hospedaría puidese ser utilizada como residencia de estudantes, e por iso se coidou especialmente que as celas reunisen unhas condicións óptimas para este fin³¹.

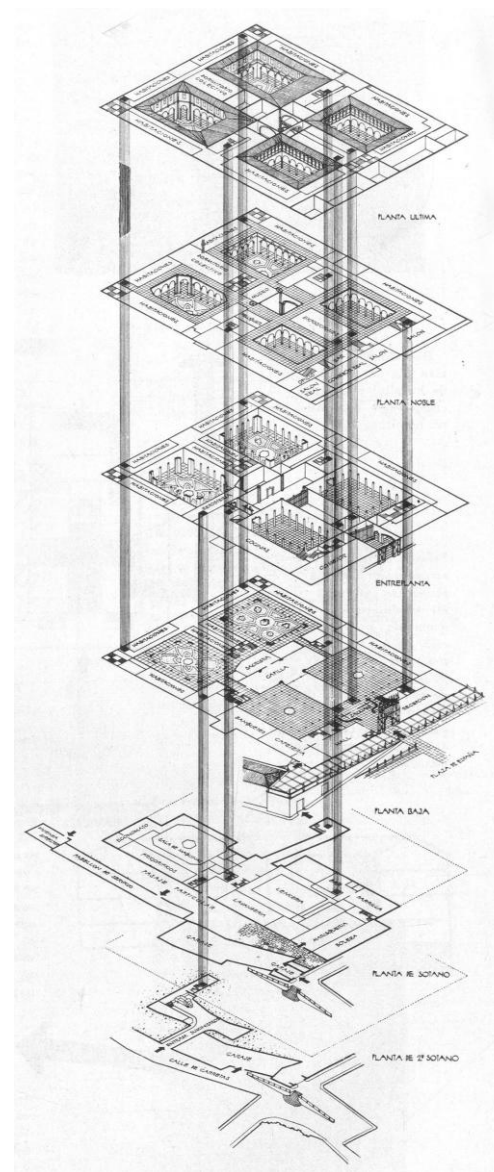
Na acta da sesión celebrada polo pleno do concello de Santiago de Compostela o día 22 de xullo de 1952, figuraba unha moción da alcaldía sobre a hospedaría e dábase lectura a unha solicitude para a súa construción:

As rutas que conducen a Compostela, vense cada vez máis poboadas de peregrinos e turistas que acoden a esta cidade para venerar os restos do Apóstolo, admirar a beleza arquitectónica dos seus edificios, e respirar o ambiente evocador e lendario das súas rúas e prazas. A hospedaxe de tantos turistas é un problema que se agudiza ao chegar esta época, e máxime nos Anos Santos, (...) pois os hoteis e pensións de toda clase resultan insuficientes ante a demanda de hospedaxes, deixando moitas veces de concorrer a Compostela gran número de persoas, polos inconvenientes de aloxamento. É esta tamén unhas das preocupacións do noso Rvdm. Prelado e da Xunta do Ano Santo de 1954.

*Coñecedora destes extremos, a Empresa Nacional de Turismo enviou a esta cidade á Comisión xestora da mesma, para que, sobre o terreo, estudase a posibilidade de construír en Compostela unha Hospedaría, por un valor de trinta e cinco millóns de pesetas; proxecto que tiveron a honra de expoñer persoalmente a S.E. o Xefe do Estado, tendo tamén a satisfacción de que merecera a súa aprobación. Para que este proxecto se converta en realidade, é necesario que o concello preste a súa axuda...*³²

En decembro dese mesmo ano presentouse un proxecto de consolidación e reforma do Hospital Real de Santiago para a súa adaptación como Parador de Turismo e Albergue de Peregrinos (185). Devandito proxecto estaba redactado polos arquitectos Julián Luis Manzano Monis, José Osuna Fajardo e Jesús Valverde Viñas.

(...) dada a antigüidade do edificio, a súa construción parcial en épocas diferentes, que naturalmente implica cambios posteriores na construción, en atención ás necesidades funcionais que ían xurdindo, falta de unidade de criterio nas obras que no transcurso dos anos se viñeron executando e en xeral o desgaste lóxico sufrido por tódolos elementos da edificación, en consonancia co clima e antigüidade –máxime tratándose de materiais hoxe en desuso–, fai todo elo na necesidade dunha reconstrución case total do interior, de acordo ao seguinte

185. Esquema da distribución dos novos usos para o desempeño da función hoteleira do Hospital Real.

³¹ A.H.U.S. Fondo *Hostal dos Reis Católicos*, 1952-1971; "Hospedería de Peregrinos en Santiago de Compostela. Notas sobre el anteproyecto".

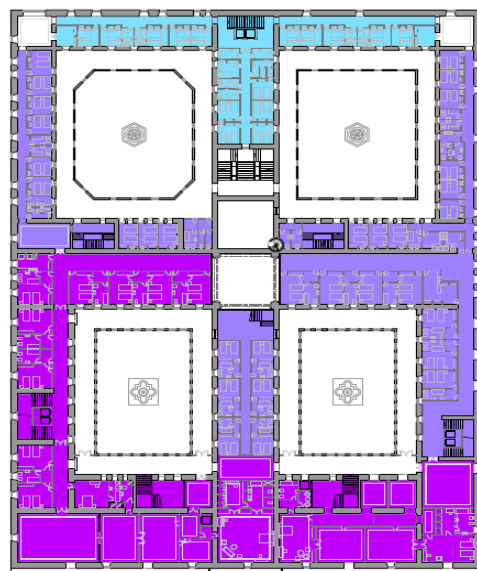
³² A.H.U.S. Fondo *Hostal dos Reis Católicos*, 1952-1971; "Moción de la Alcaldía sobre la Hospedería del Peregrino".

*programa: substitución total das cubertas e das armaduras correspondentes, dos forxados de piso, substitución parcial de muros interiores, en estado semirruinoso, saneamento xeral do edificio, da rede vertical e horizontal de alcantarillado, demolición de tabiques e muros de distribución, levantado do pavimento de lousas en patios, e restauración dos paramentos exteriores dos mesmos; e para finalizar, sería necesaria a reconstrución do edificio, segundo o programa de necesidades que esixe o seu novo destino*³³.

A nova ordenación do antigo Hospital Real incluía como norma fundamental que a fachada principal –a da praza do Obradoiro– era *intocable*, resaltando con isto o seu valor histórico e artístico, resultado da época moderna. A continuación, falábase dunha nova lectura do espazo construído, debido á asistencia do Xefe do Estado e altas xerarquías do goberno central aos actos que se celebraban co gallo do Ano Santo. Para isto destinouse a zona dianteira do edificio a *cubrir tal necesidade coa amplitude e dignidade debidas*. Tamén se conservou e revalorizou o espazo do Salón Real, no ángulo esquerdo da fachada, na planta nobre, converténdollo en Museo histórico do antigo Hospital Real.

O resultado foi unha xerarquización do espazo que dividía ao antigo conxunto hospitalario en tres zonas fundamentais (186):

*(...) as habitacións propias para aloxamento de S.E. o Xefe do Estado e o seu séquito, ministros e altas personalidades con acceso pola porta independente pola entrada principal; (...) Parador de Turismo aproveitable en todo o tempo, con acceso pola porta lateral dereita da fachada principal e que ocupa principalmente a metade da planta na súa zona dianteira, a excepción feita das habitacións e dependencias das altas xerarquías do Estado. Dito Parador, consta de portal, zaguán, recepción, salón de tertulia, comedor e servizos anexos, máis habitacións onde se poden aloxar con toda comodidade 134 persoas; (...) o albergue de peregrinos de condición modesta, que sen o tipo de luxo que entraña todo parador de turismo poidan encontrar aloxamento coa amplitude e dignidade debidas. Esta zona ocupa a parte posterior do edificio e ten a súa entrada pola rúa lateral dereita. A cabida deste albergue, que pode ter a mesma ou distinta administración que a anterior –pois os seus servizos poden funcionar con autonomía– calcúlase para douscentos cincuenta peregrinos. O edificio será pois suficiente para albergar a máis das personalidades oficiais, trescentas sesenta e dúas persoas*³⁴.

- ZONA PARA O XEFE DO ESTADO E AS ALTAS XERARQUÍAS
- ZONA PARA O PARADOR DE TURISMO
- ZONA PARA O ALBERGUE DE PEREGRINOS

186. Xerarquización de espazos da segunda planta do Hostal dos Reis Católicos.

³³ A.H.U.S. Fondo *Hostal dos Reis Católicos*, 1952-1971; "Proyecto de consolidación y reforma del Hospital Real de Santiago para su adaptación a Parador de Turismo y Albergue de Peregrinos".

³⁴ CANO LASSO, J. + DE LA JOYA, R. + MORENO BARBERÁ, F.; "Hostal de los Reyes Católicos en Santiago de Compostela"; *Revista Nacional de Arquitectura*, número 156. Madrid 1954. Páx.3-24.

A nova división da edificación trouxo consigo reformas en tódalas plantas, e tralo desaloxo do edificio, as obras comezaron o día 31 de agosto de 1953.

Construído en Santiago un hospital para enfermos, este edificio quedou para aloxamento dos sans.

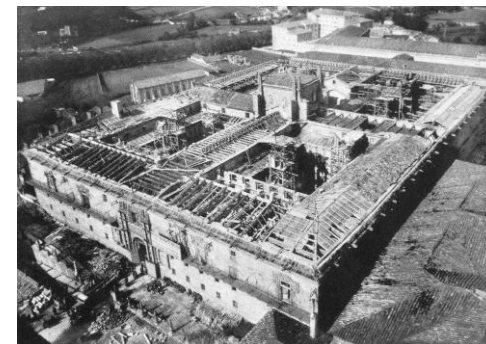
Este proxectouse cun concepto social. Para buscar unha comparación fácil podería dicirse que a instalación é comparable á dun transatlántico: existen habitacións de tódalas categorías, dende o departamento de gran luxo, con salón, ata a cama nun dormitorio colectivo. Asemade, o servizo de comedores: instalouse un restaurante de luxo, outro tipo medio, unha cafetería de servizo rápido e un local para cervexaría e marisquería, todos servidos dende a mesma cociña.

*Todos poderán, pois, encontrar no Hostal a habitación ou restaurante que máis conveña ás súas posibilidades, sen discriminación aparente, pois a entrada e os servizos de recepción son os mesmos para tódolos hóspedes, como corresponde ao sentido cristián que debe presidir unha instalación desta clase*³⁵.

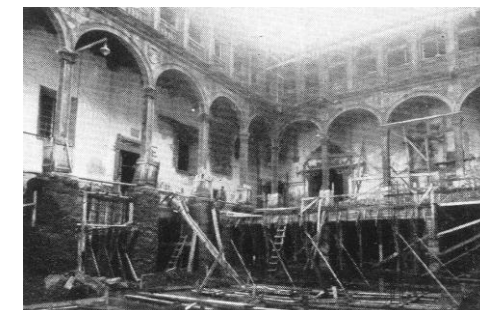
Durante os nove meses seguintes, a remodelación estivo dirixida polo arquitecto xefe Rafael de la Joya e por Fernando Moreno Barberá. Este último coordinaría ademais o labor de Juan Gómez González e Julio Cano Lasso³⁶. O equipo por eles formado pretendía seguir a premisa de non efectuar *ningunha adaptación ou interpretación de estilos antigos*³⁷. O resultado foi a reconstrución de tódalas cubertas con tellas vellas, mesturadas uniformemente coas novas –feitas especialmente a man– substituindo o tellado anterior (187).

Tamén se reconstruíron tódolos forxados que eran de madeira, así como as carpinterías, os pavimentos, as instalacións, inxectando cemento para recalzar e consolidar os muros. Pecháronse numerosas fiestras abertas no último século e volvéronse abrir ocos góticos orixinais. Para tapiar estes ocos empregáronse pedras expostas longo tempo ao aire e á choiva para que non desentoara a súa cor coas antigas. Foron restaurados tamén os claustros; e un dos patios barrocos –o de San Lucas– baleirouse completamente ata unha profundidade de seis metros para albergar a nova sala de instalacións (188)³⁸.

Finalmente, o novo establecemento hoteleiro foi inaugurado a tempo para o Ano Santo coa presenza de tódalas autoridades.

187. Reconstrución de cubertas e substitución de tellas durante as obras de rehabilitación do ano 1954.

188. Baleirado e reconstrución do patio de San Lucas no ano 1954 para a posterior localización das instalacións do novo hotel.

³⁵ CANO LASSO, J. + DE LA JOYA, R. + MORENO BARBERÁ, F.; Op. cit. Páx.3-24.

³⁶ A participación de Francisco Pons-Sorolla y Arnau non se constata como integrante do equipo citado; non obstante, dada a súa responsabilidade como Arquitecto Conservador do Conxunto Histórico de Santiago –dende 1945– parece bastante probable que se involucrara neste vasto programa restaurador.

³⁷ ULLED MERINO, A.J. (coord); *La Recuperación de Edificios Históricos para Usos Turísticos. La Experiencia Española*. Tecniberia. Madrid 1986. Páx.93-106.

³⁸ CANO LASSO, J. + DE LA JOYA, R. + MORENO BARBERÁ, F.; Op. cit. Páx.3-24.

Pero ata ben entrados os anos sesenta, a entrada ao Hostal estaba prohibida para a maioría dos veciños de Santiago, estando esta custodiada por un porteiro que tan só permitía o acceso aos residentes.

¿Que simboliza agora o hospital e que se fixo da caridade?

(...) Compostela non ten un Museo que ensine, non soamente ao turista, senón aos fillos de Galicia, a tradición preciosa da arte e do artesanado galegos. A obra dos nosos artistas anda diseminada en mosteiros e palacios, a veces polos solos dos patios, coma esas esculturas que estaban, supoñemos que aínda están, no da Sociedade Económica compostelá. ¿Por que non puido ser un gran museo galego, de non servir xa para a medicina, o Hospital Real?

(...) Esperemos que as pantasma de tódolos mortos durante os séculos no Hospital, aterroricen no presente aos hóspedes das súas habitacións e comedores de luxo. Que as dese comedor, que antes foi sala de operacións, pantasma creadas con tódolos millóns de ósos alí separados dos seus esqueletos, fagan, coas cadeas de ferro do dereito de asilo, o ruído suficiente para sacar o sono de por vida aos ianquis e ingleses protestantes, pois só eles poderán alí, na actualidade, pagar as súas habitacións³⁹.

189. Detalle da cafetería do Parador de Compostela.

Posteriormente, coa apertura dunha cafetería pública (189), puideron os composteláns gozar das renovadas estancias do que, historicamente, fora o seu hospital máis representativo.

Dende entón, a función de Parador ocuparía a totalidade do monumento. E co gallo de adecuarse ás necesidades demandadas tanto pola categoría da rede turística como polos novos tempos, realizáronse varias intervencións no antigo hospital.

Cabe destacar, entre outras, as obras de remodelación acometidas no ano 1987 para facilitar a introdución de algunhas suites (190) no establecemento hoteleiro⁴⁰. O anterior hostal contaba cun total de cento cincuenta e sete habitacións e uns dormitorios colectivos para estudantes; tralas devanditas obras, o número total de habitacións foi de cento trinta e seis.

Coa escusa do Ano Santo de 1999 procedeuse a unha nova actualización do parador: por imperativo legal –dadas as esixencias para un establecemento da categoría dun hotel de cinco estrelas de gran luxo– era *imprescindible* a instalación de

190. Vista dunha das suites do parador compostelán: a Habitación do Cardeal.

³⁹ SEOANE LÓPEZ, L.; "Una hospedería de lujo", *Galicia Emigrante*, número 4. Bos Aires, setembro 1954. Páx.1.

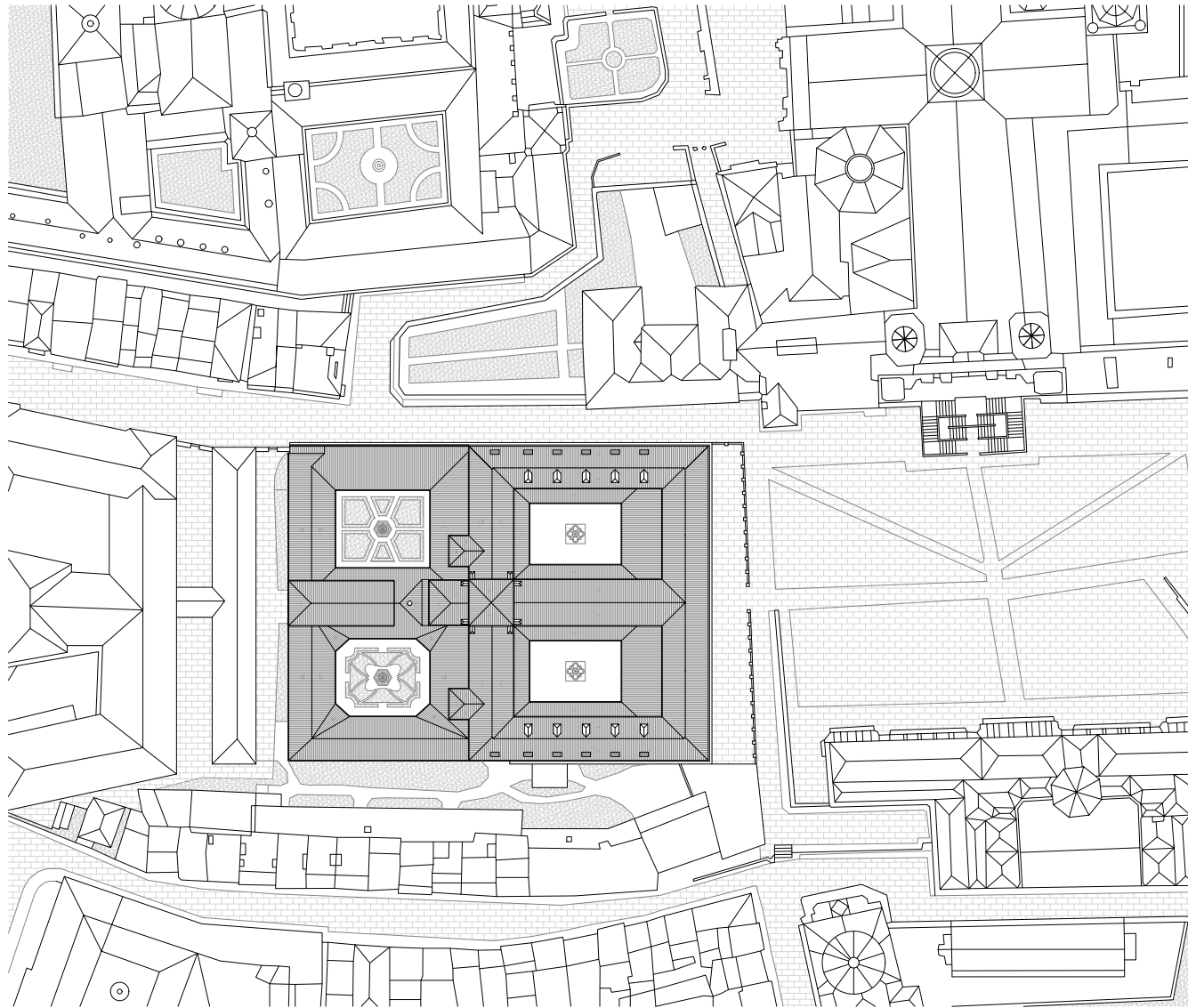
⁴⁰ FERNÁNDEZ-CUENCA GÓMEZ, C.; "Proyecto de restauración de la capilla del Hostal de los Reyes Católicos en Santiago de Compostela"; documentos consultados na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coas signaturas 2003/325 e 2005/076. Madrid 2003-2004.

aire acondicionado na totalidade do edificio⁴¹. A ocasión foi aproveitada para redistribuír algúns espazos: entre outros, remodelouse a antiga sala *Boite* –famosa sala de festas da cidade compostelá– en tres comedores privados e unha antiga sala de arquivos converteuse nunha habitación para minusválidos.

Coincidindo co Ano Xacobeo do 2010, o Parador Nacional de Santiago de Compostela iniciou unha nova andaina como Parador - Museo, o segundo desta cadea hoteleira tralo nomeamento de Santo Estevo de Ribas de Sil en novembro do 2009. A partir do mes de marzo podería coñecerse a historia do edificio ata os nosos días grazas a un total de setenta e nove soportes informativos situados estratexicamente por todo o inmovble: o percorrido comezaría no zaguán da planta baixa e concluíría na porta do *corralón*, situada á altura dos sotos.

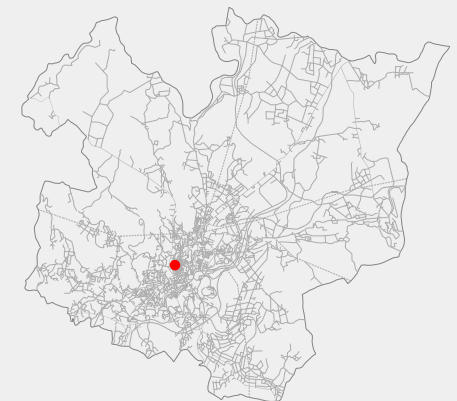
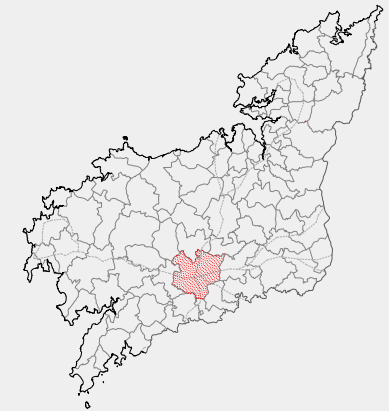
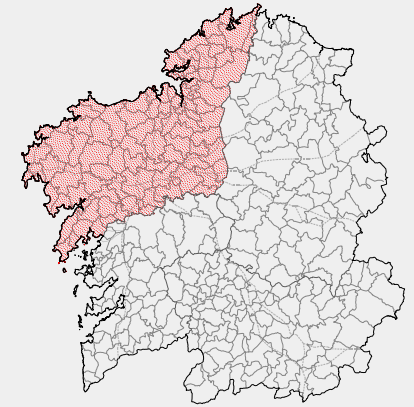
⁴¹ FRADES BARTOLOMÉ, F. + MARTÍN GARCÍA, L.; “Instalación de aire acondicionado en el Hostal de los Reyes Católicos en Santiago de Compostela (A Coruña)”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2000/288. Madrid 1999.

HOSPITAL REAL DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

EMPRAZAMENTO

MANZANO MONIS + OSUNA FAJARDO + VALVERDE VIÑAS / MORENO BARBERÁ + DE LA JOYA (+ CANO LASSO + GÓMEZ GONZÁLEZ)

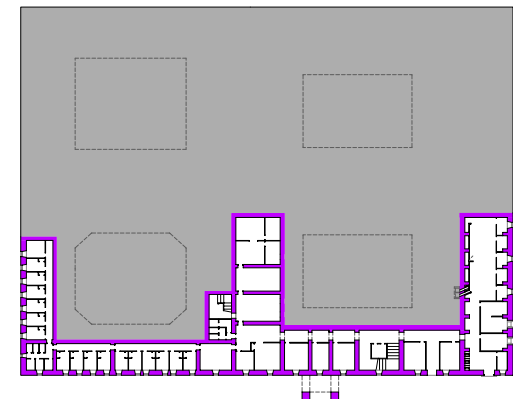
HOSPITAL REAL DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

◁ N

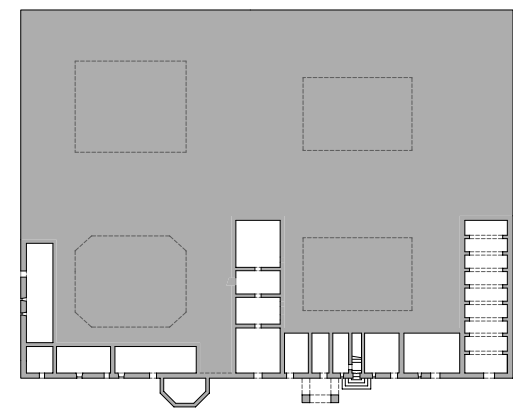

PLANTA SEMISOTO
MANZANO MONIS + OSUNA FAJARDO + VALVERDE VIÑAS / MORENO BARBERÁ + DE LA JOYA (+ CANO LASSO + GÓMEZ GONZÁLEZ)

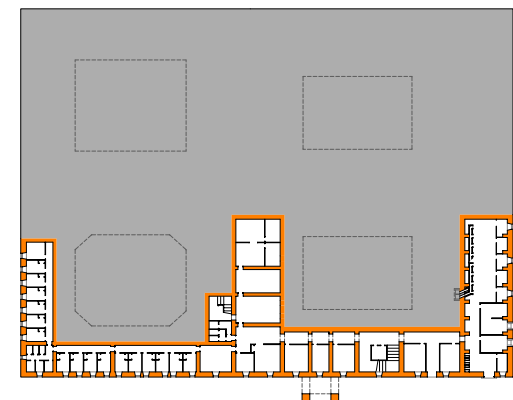
PLANIMETRÍAS ELABORADAS POLA AUTORA A PARTIR DOS DATOS FACILITADOS POLO ARQUIVO HISTÓRICO UNIVERSITARIO DE SANTIAGO DE COMPOSTELA E A DIRECCIÓN XERAL DE PATRIMONIO CULTURAL.

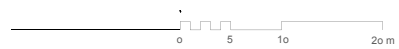
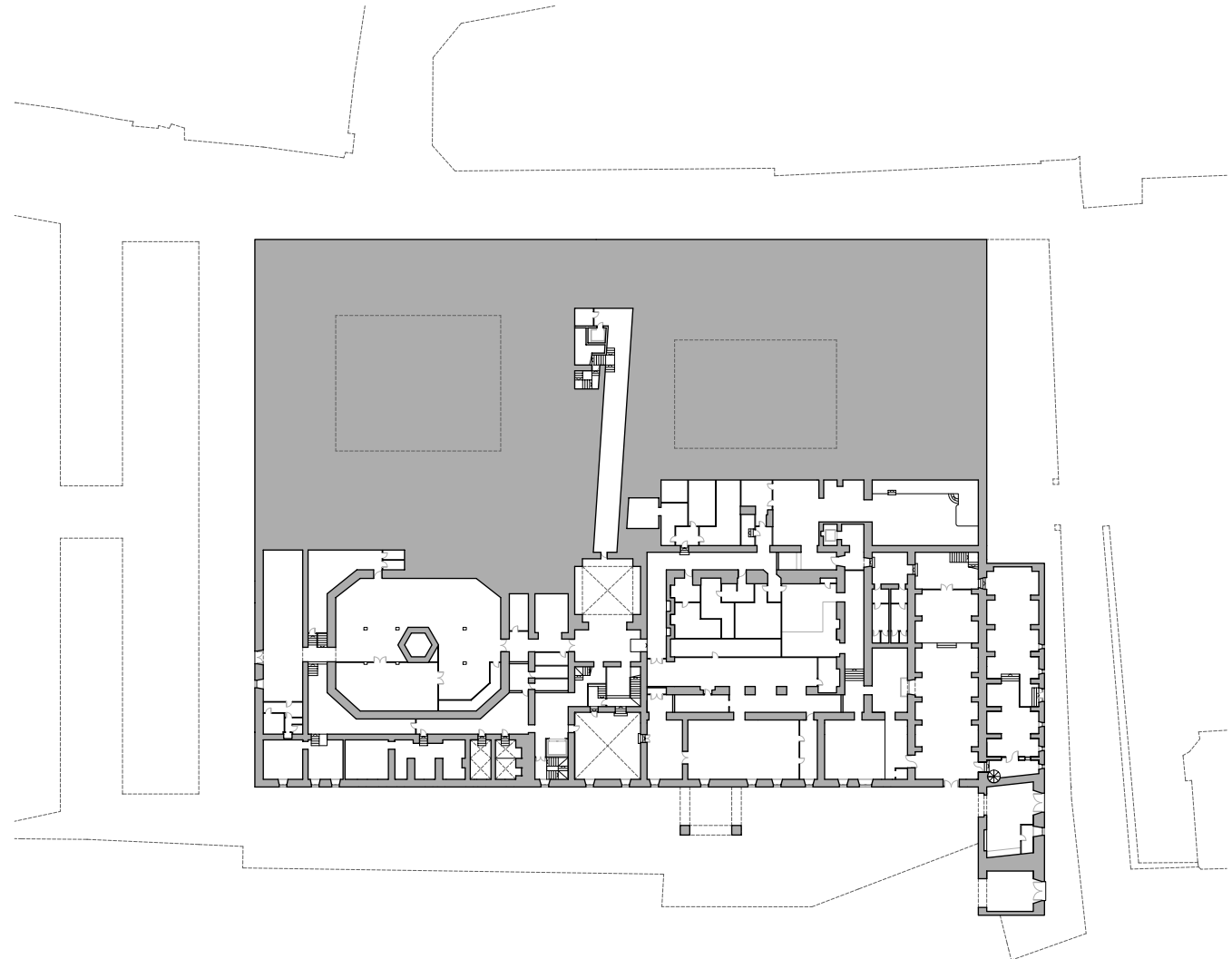
ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

ANTES DA INTERVENCIÓN (DECEMBRO 1952)

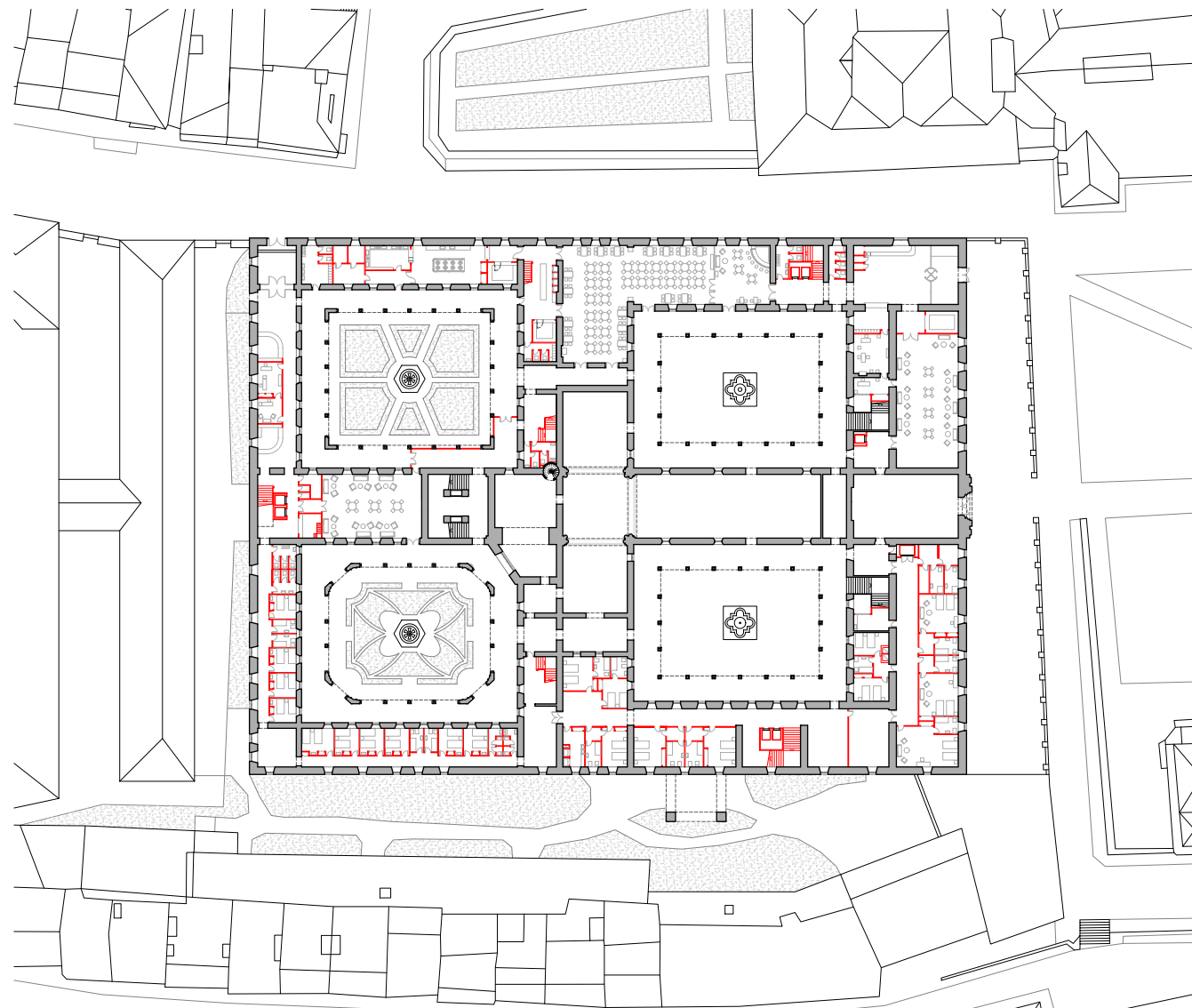

CONSERVACIÓN RESTAURACIÓN REHABILITACIÓN CONSTRUCCIÓN

PLANTA SEMISOTO
ESTADO ACTUAL

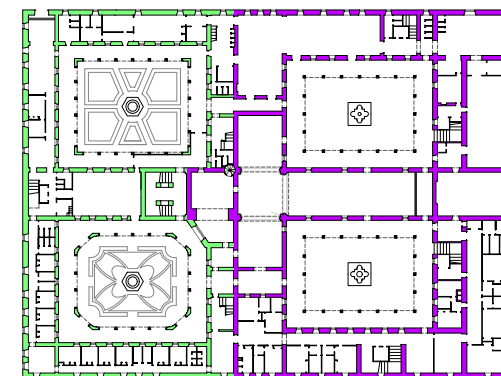
HOSPITAL REAL DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

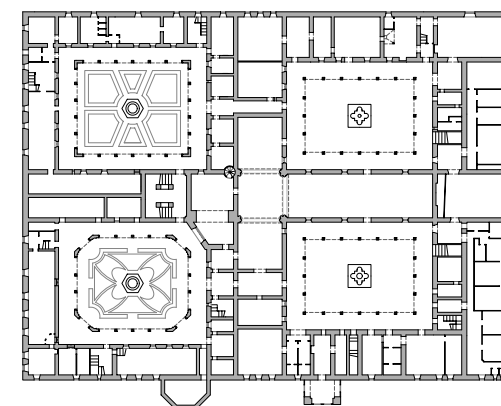
PLANTA BAIXA

MANZANO MONIS + OSUNA FAJARDO + VALVERDE VIÑAS / MORENO BARBERÁ + DE LA JOYA (+ CANO LASSO + GÓMEZ GONZÁLEZ)

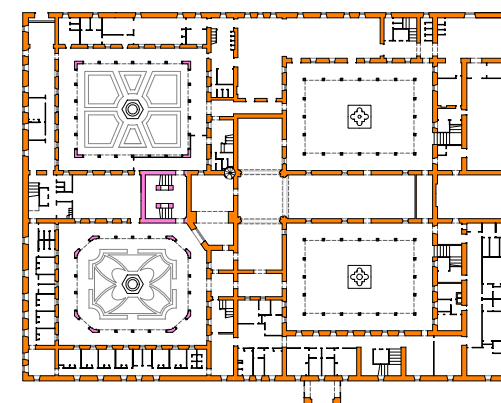
PLANIMETRÍAS ELABORADAS POLA AUTORA A PARTIR DOS DATOS FACILITADOS POLO ARQUIVO HISTÓRICO UNIVERSITARIO DE SANTIAGO DE COMPOSTELA E A DIRECCIÓN XERAL DE PATRIMONIO CULTURAL.

ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

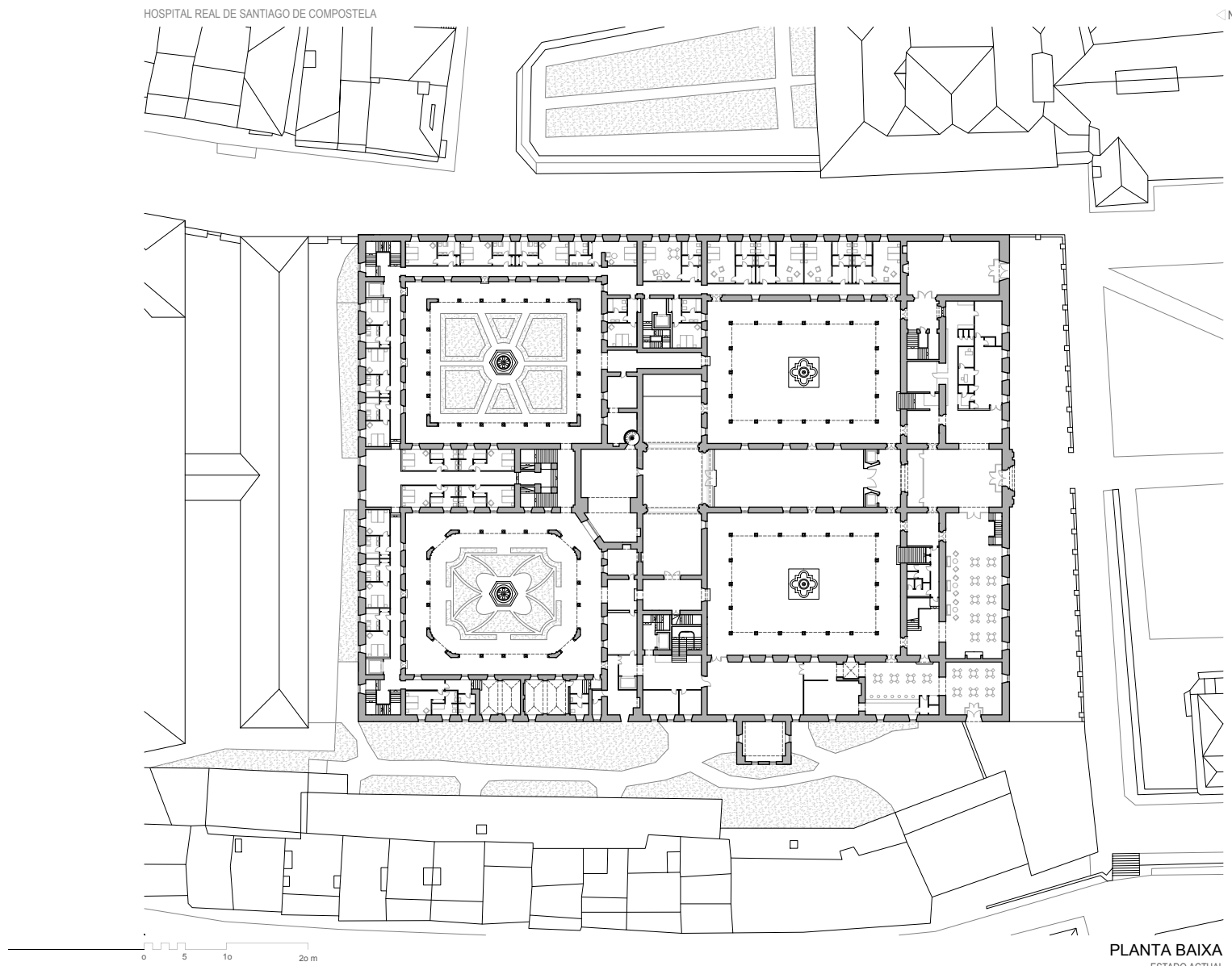

ANTES DA INTERVENCIÓN (DECEMBRO 1952)

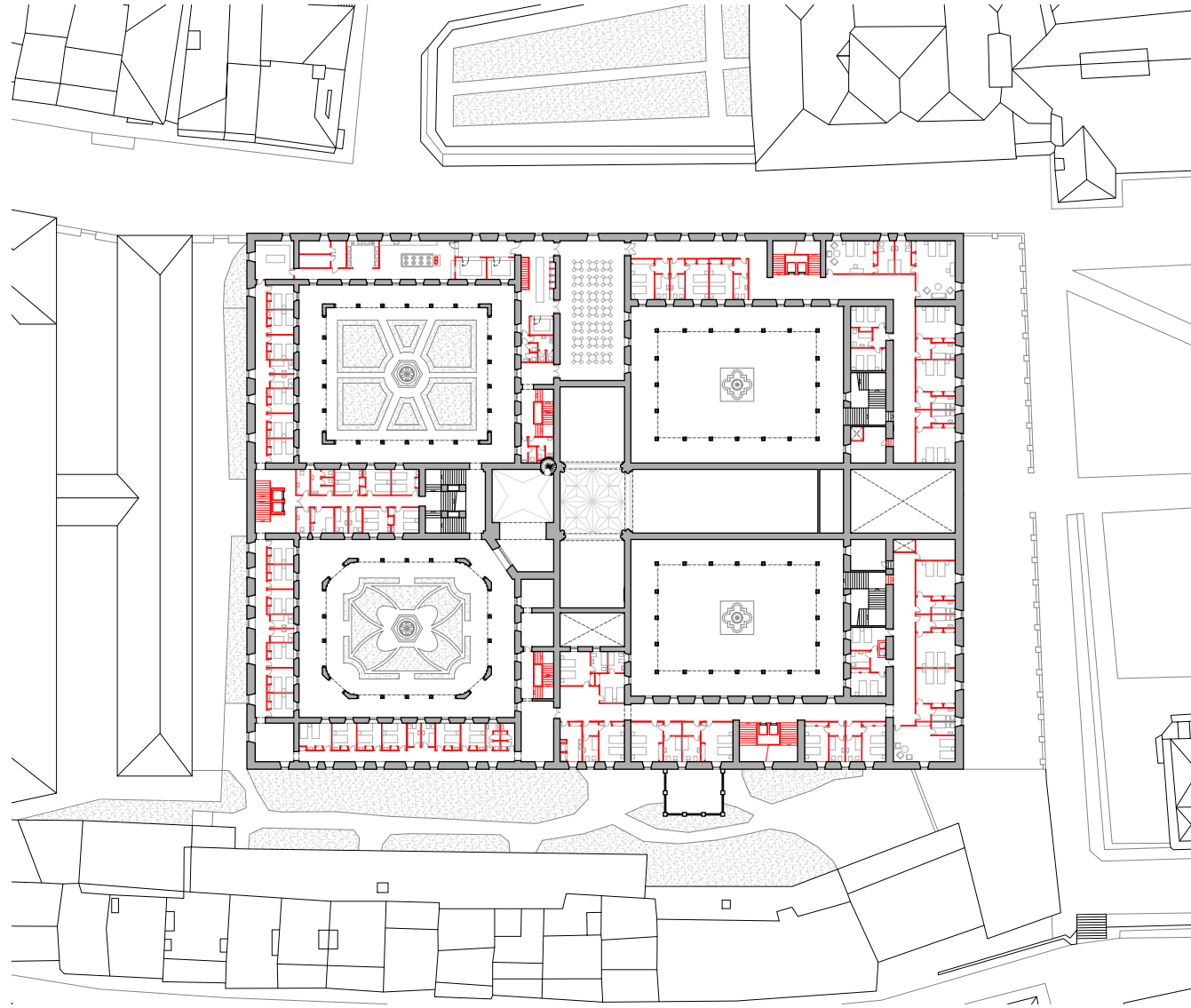

CONSERVACIÓN RESTAURACIÓN REHABILITACIÓN CONSTRUCCIÓN

HOSPITAL REAL DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

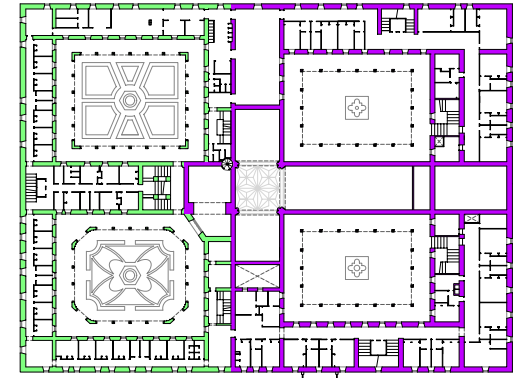

HOSPITAL REAL DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

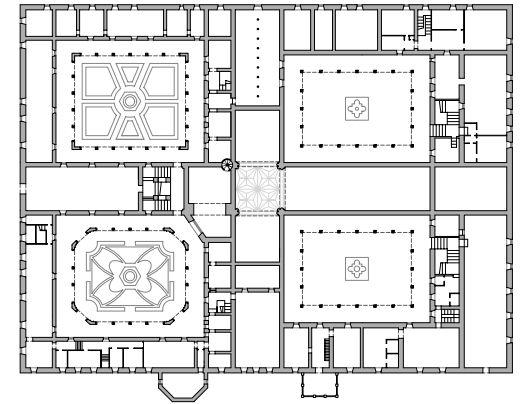

PLANTA PRIMEIRA
MANZANO MONIS + OSUNA FAJARDO + VALVERDE VIÑAS / MORENO BARBERÁ + DE LA JOYA (+ CANO LASSO + GÓMEZ GONZÁLEZ)

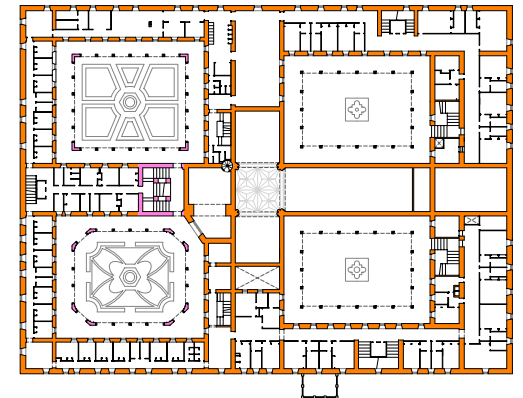
PLANIMETRÍAS ELABORADAS POLA AUTORA A PARTIR DOS DATOS FACILITADOS POLO ARQUIVO HISTÓRICO UNIVERSITARIO DE SANTIAGO DE COMPOSTELA E A DIRECCIÓN XERAL DE PATRIMONIO CULTURAL.

ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

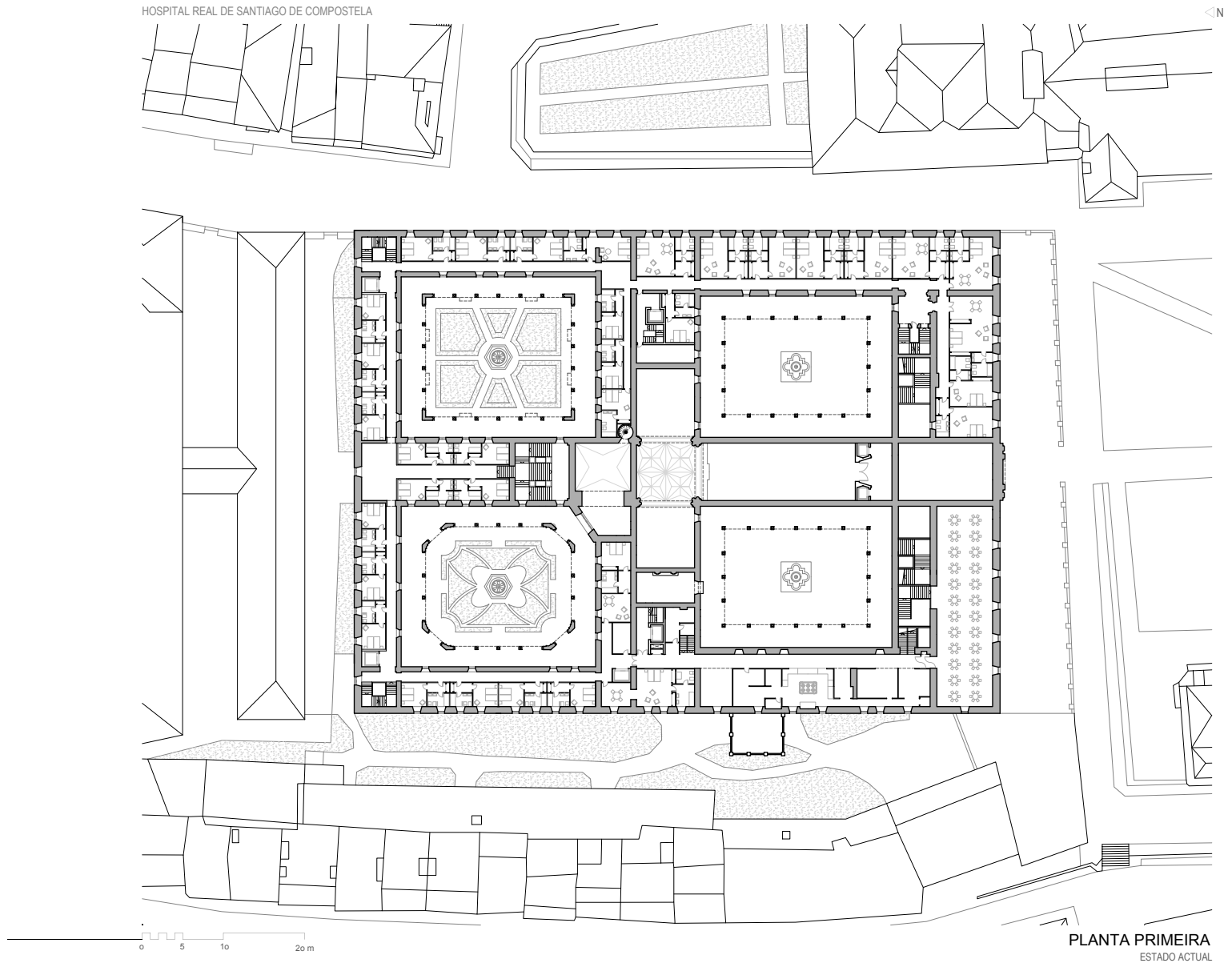

ANTES DA INTERVENCIÓN (DECEMBRO 1952)

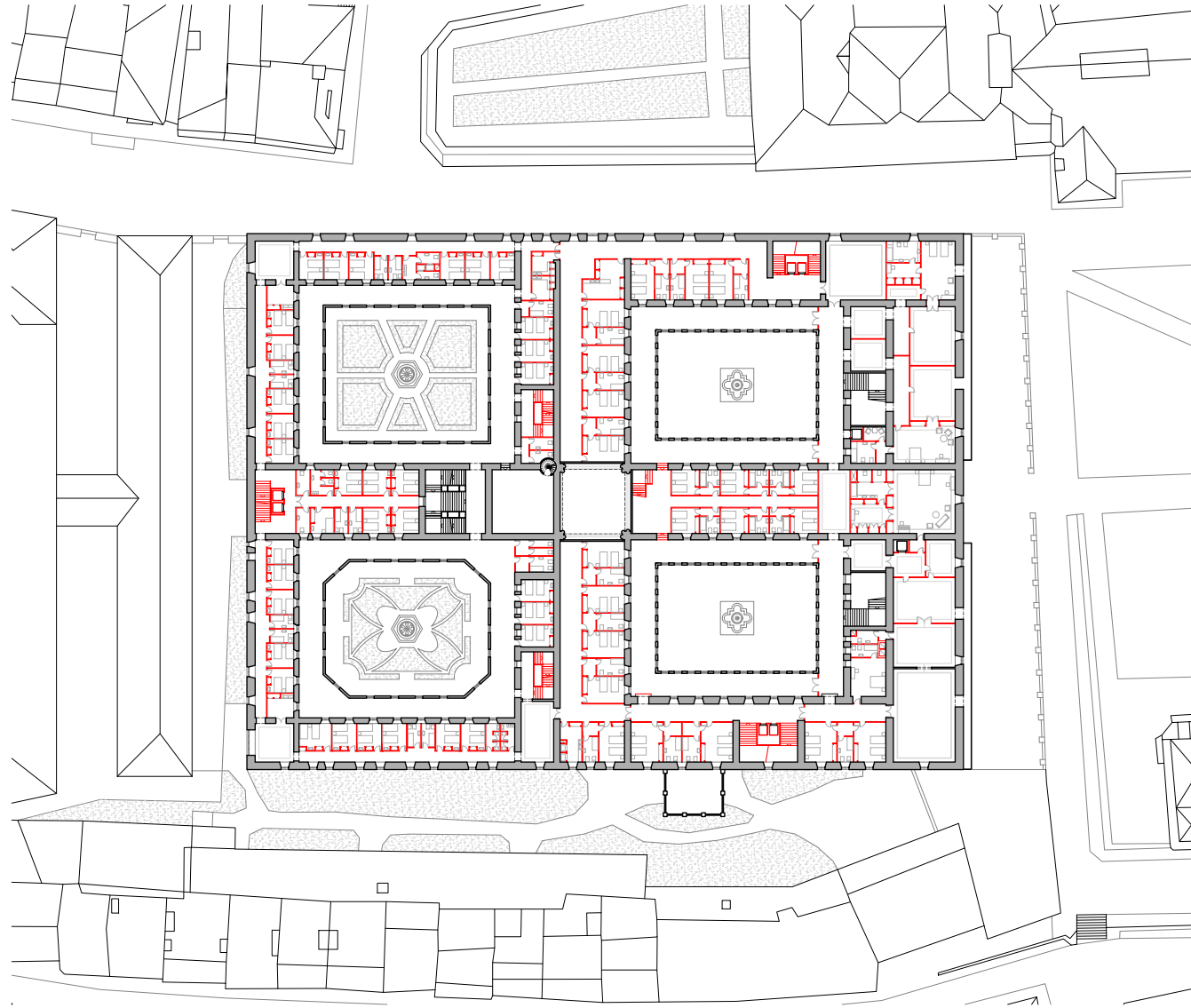

CONSERVACIÓN RESTAURACIÓN REHABILITACIÓN CONSTRUCCIÓN

HOSPITAL REAL DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

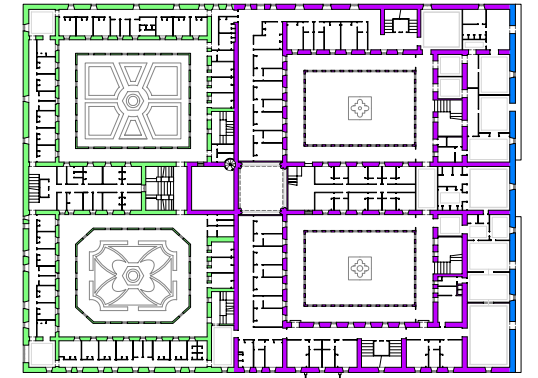
HOSPITAL REAL DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

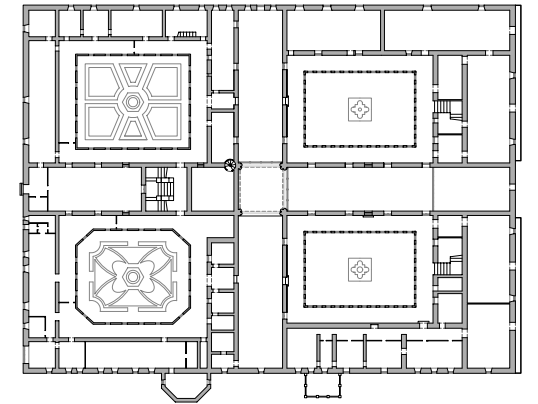
PLANTA SEGUNDA

MANZANO MONIS + OSUNA FAJARDO + VALVERDE VIÑAS / MORENO BARBERÁ + DE LA JOYA (+ CANO LASSO + GÓMEZ GONZÁLEZ)

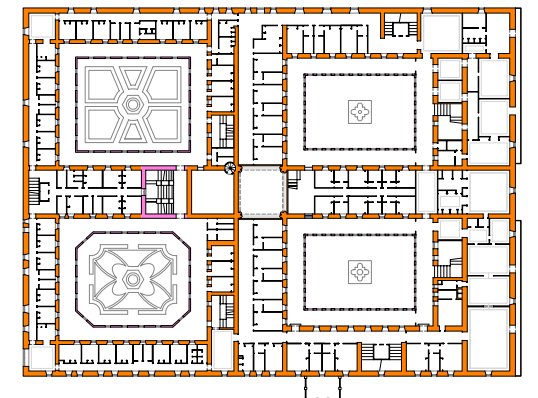
PLANIMETRÍAS ELABORADAS POLA AUTORA A PARTIR DOS DATOS FACILITADOS POLO ARQUIVO HISTÓRICO UNIVERSITARIO DE SANTIAGO DE COMPOSTELA E A DIRECCIÓN XERAL DE PATRIMONIO CULTURAL.

ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

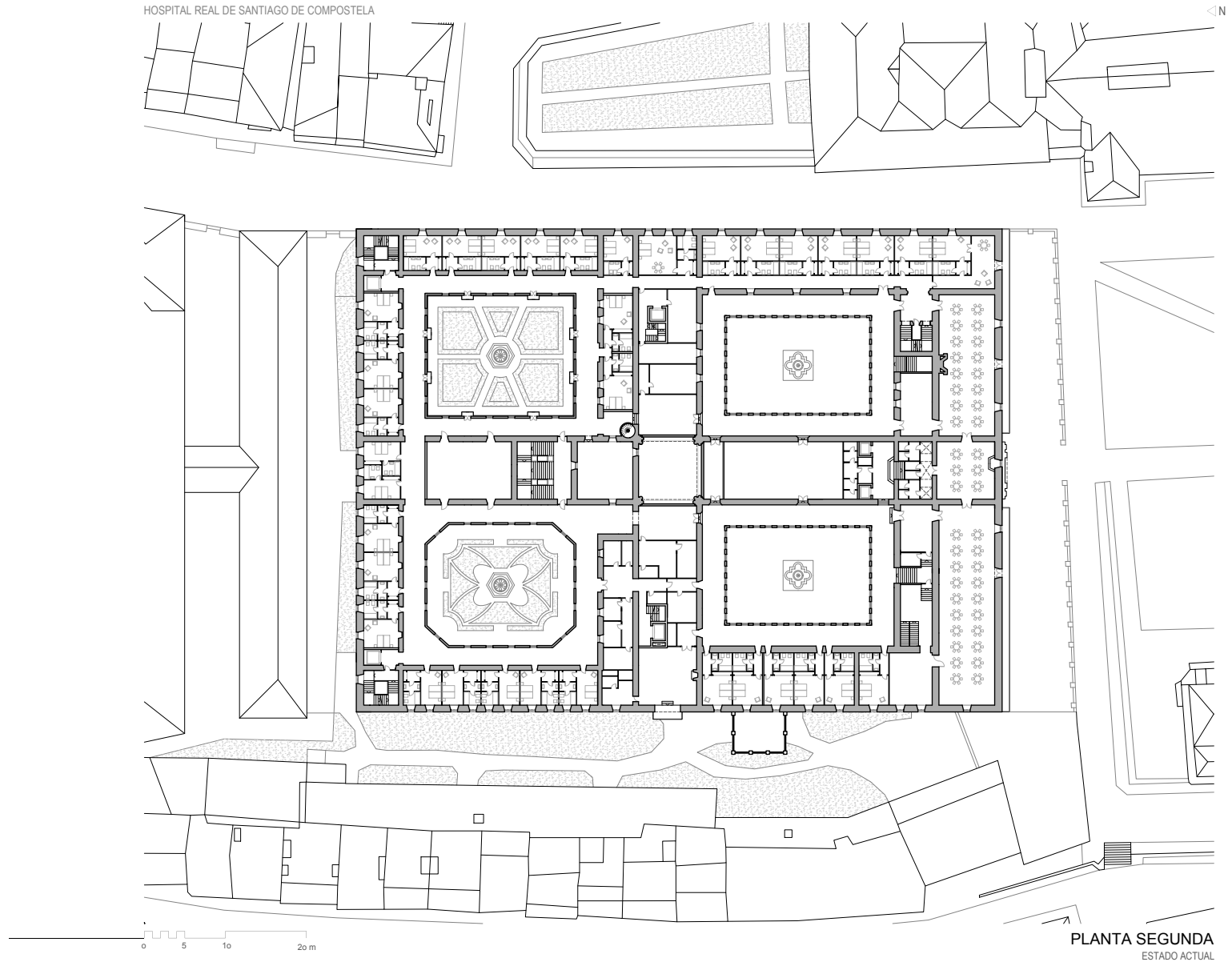

ANTES DA INTERVENCIÓN (DECEMBRO 1952)

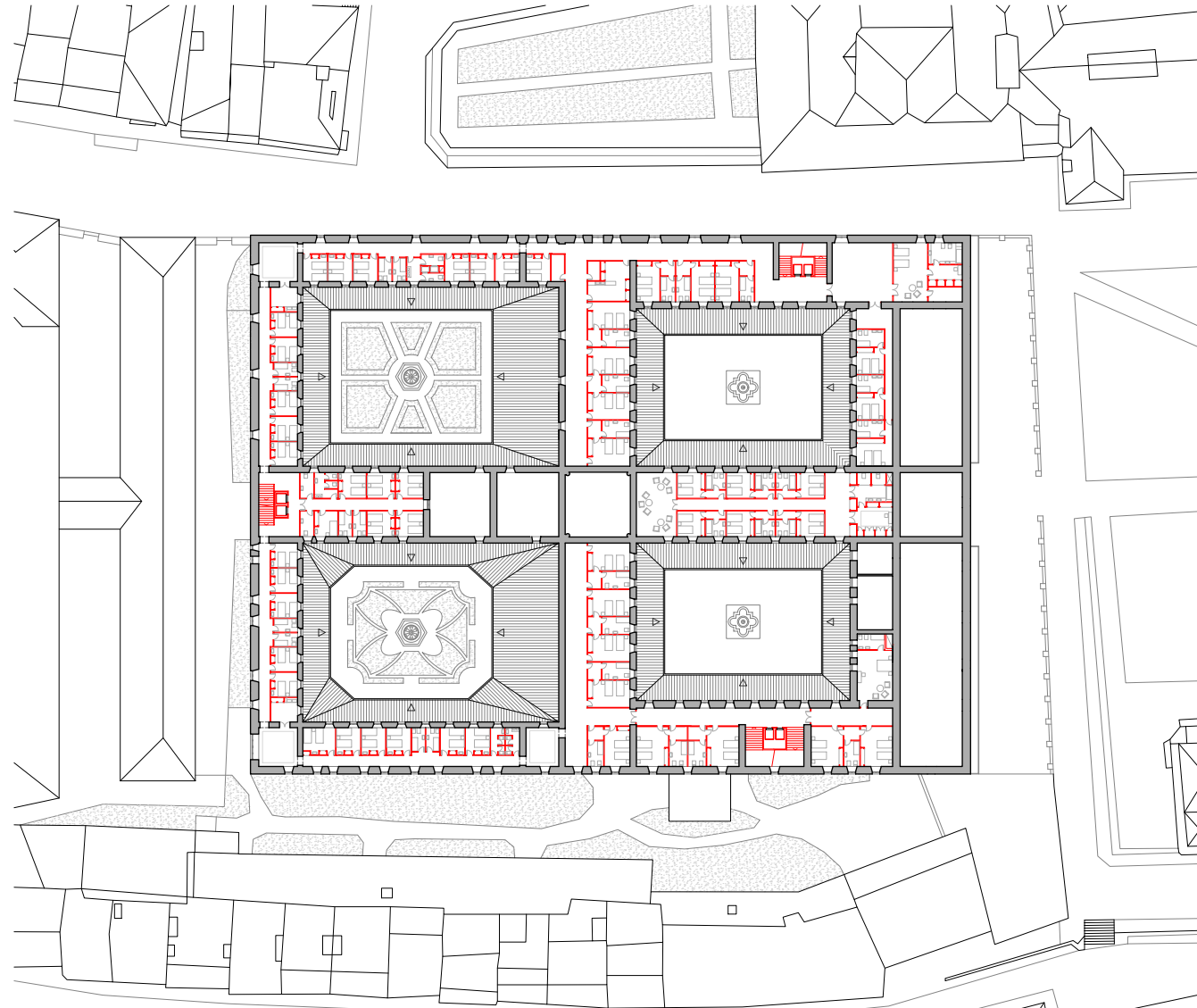

CONSERVACIÓN RESTAURACIÓN REHABILITACIÓN CONSTRUCCIÓN

HOSPITAL REAL DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

HOSPITAL REAL DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

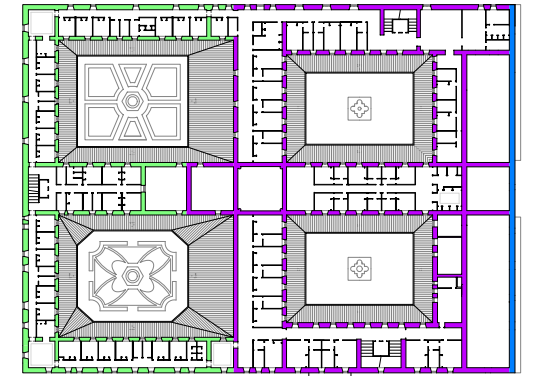

0 5 10 20 m

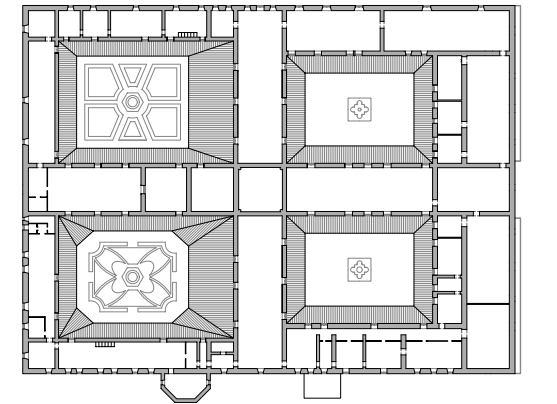
MANZANO MONIS + OSUNA FAJARDO + VALVERDE VIÑAS / MORENO BARBERÁ + DE LA JOYA (+ CANO LASSO + GÓMEZ GONZÁLEZ)

PLANTA TERCEIRA

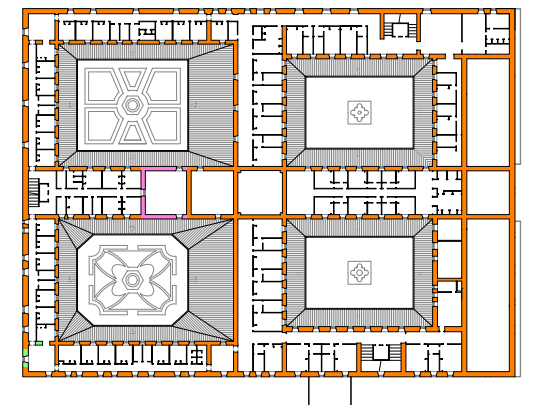
PLANIMETRÍAS ELABORADAS POLA AUTORA A PARTIR DOS DATOS FACILITADOS POLO ARQUIVO HISTÓRICO UNIVERSITARIO DE SANTIAGO DE COMPOSTELA E A DIRECCIÓN XERAL DE PATRIMONIO CULTURAL.

ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

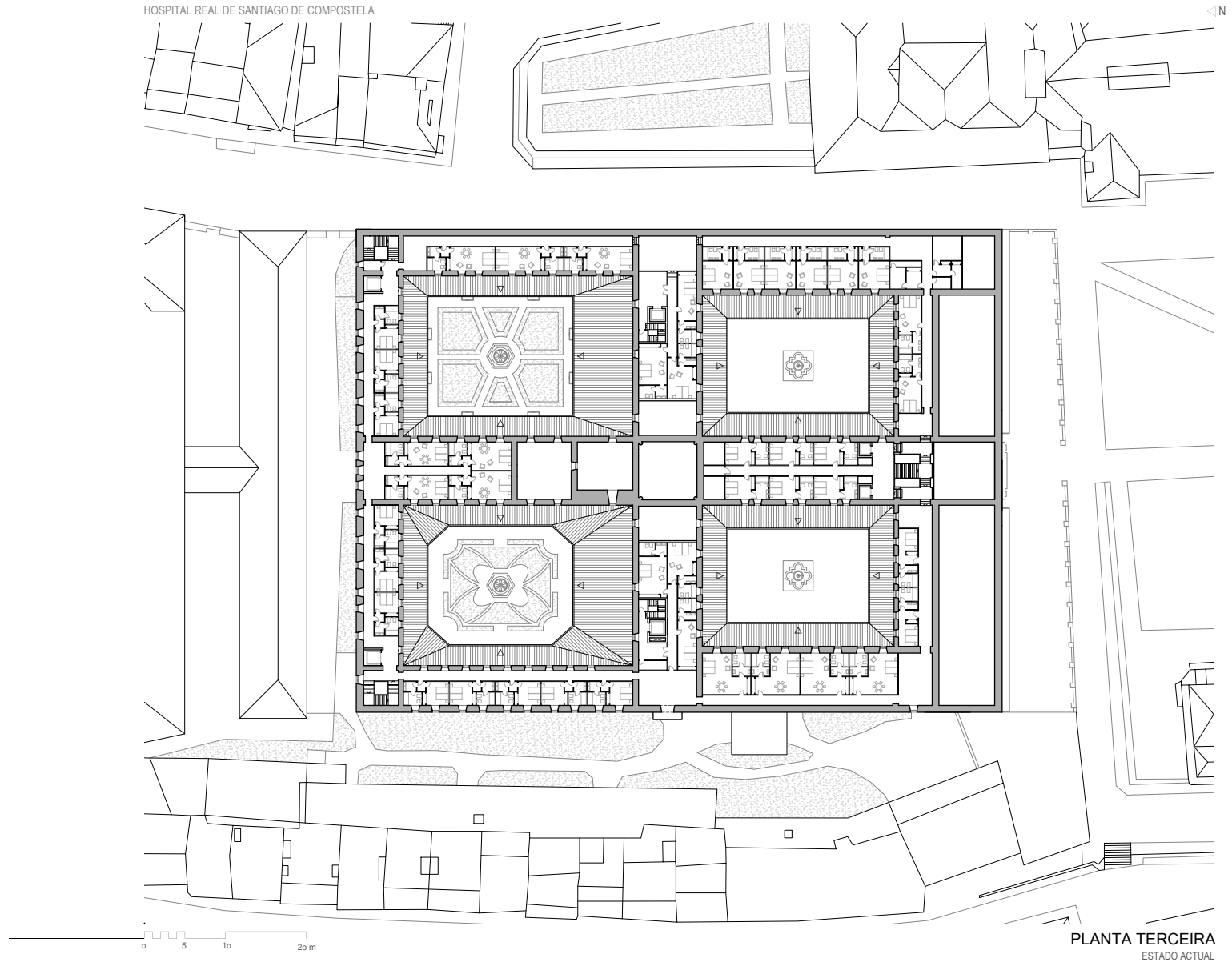

ANTES DA INTERVENCIÓN (DECEMBRO 1952)

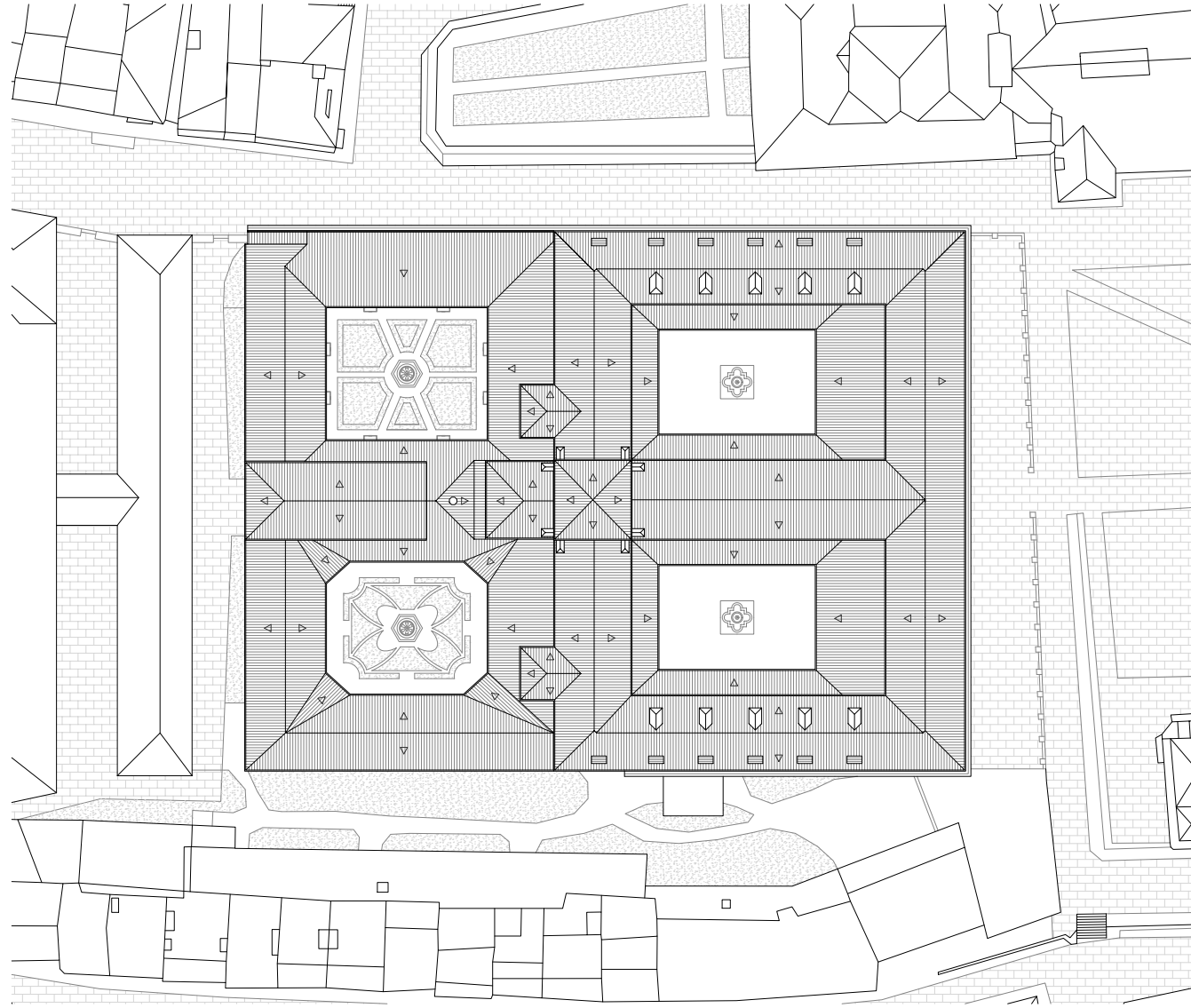

CONSERVACIÓN RESTAURACIÓN REHABILITACIÓN CONSTRUCCIÓN

HOSPITAL REAL DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

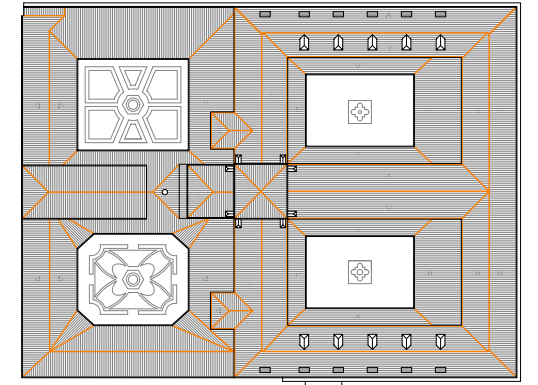
HOSPITAL REAL DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

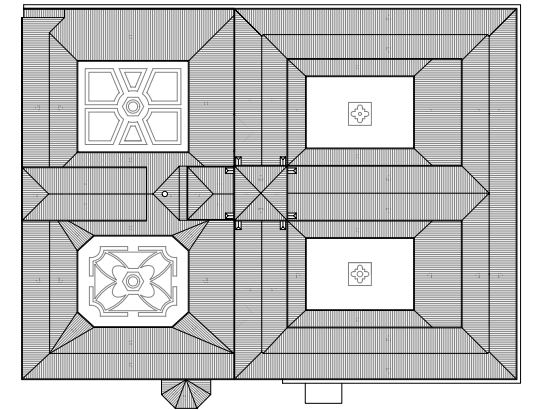
MANZANO MONIS + OSUNA FAJARDO + VALVERDE VIÑAS / MORENO BARBERÁ + DE LA JOYA (+ CANO LASSO + GÓMEZ GONZÁLEZ)

CUBERTAS

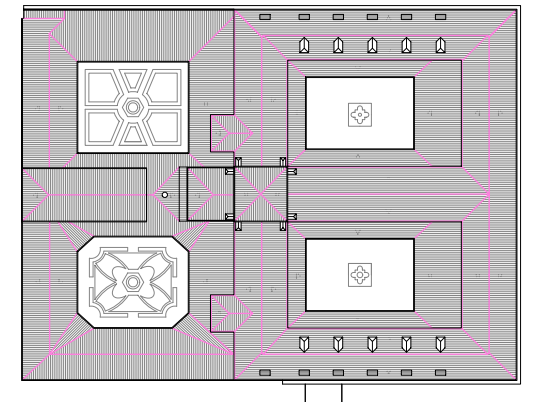
PLANIMETRÍAS ELABORADAS POLA AUTORA A PARTIR DOS DATOS FACILITADOS POLO ARQUIVO HISTÓRICO UNIVERSITARIO DE SANTIAGO DE COMPOSTELA E A DIRECCIÓN XERAL DE PATRIMONIO CULTURAL.

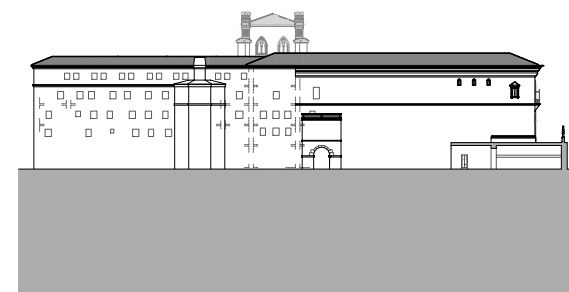
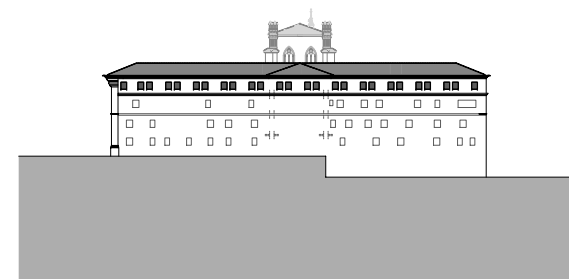
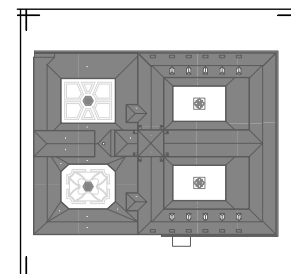
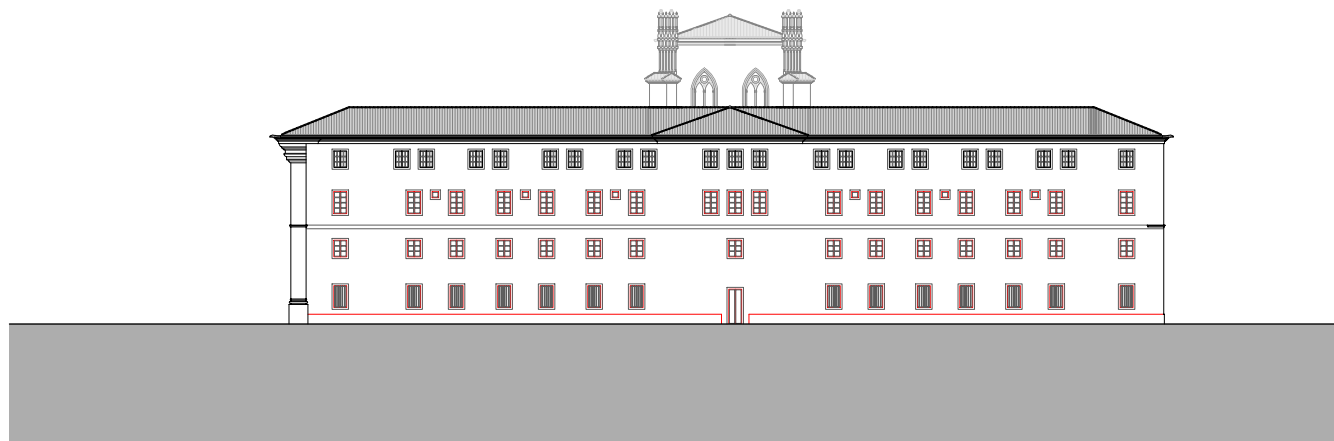
ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

ANTES DA INTERVENCIÓN (DECEMBRO 1952)

CONSERVACIÓN RESTAURACIÓN REHABILITACIÓN CONSTRUCCIÓN

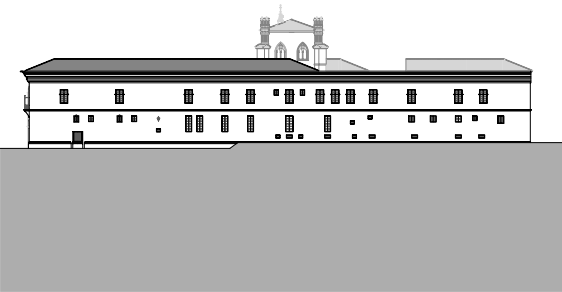
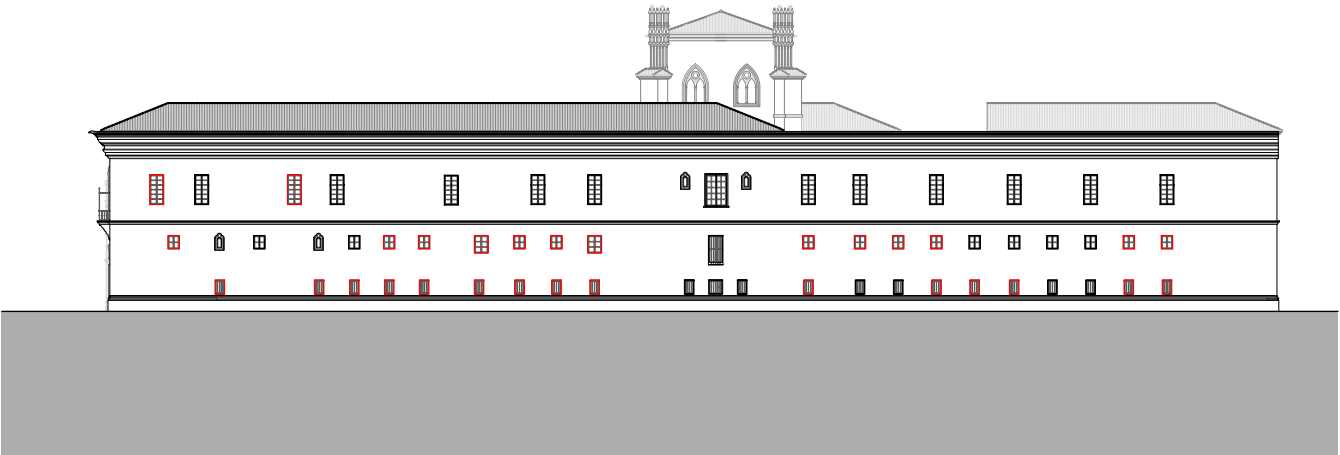
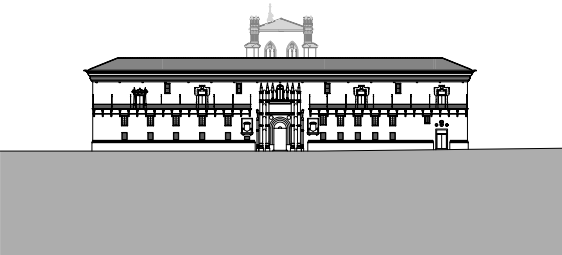
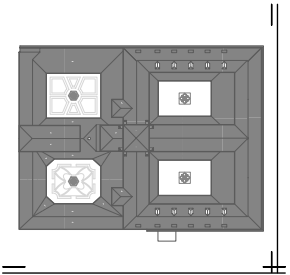
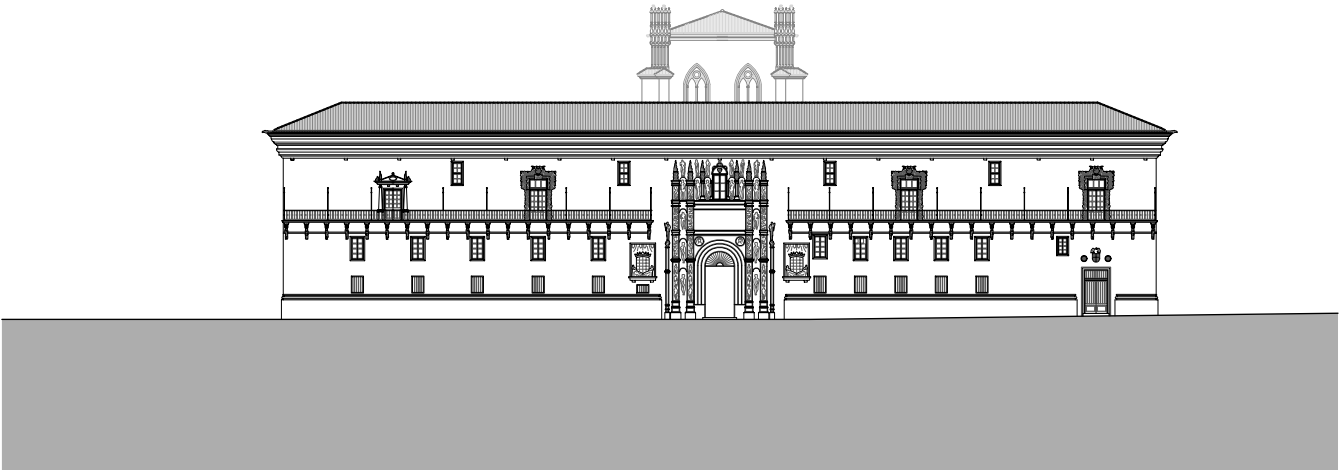

0 5 10 20 m

ALZADO NORTE
ALZADO OESTE

ALZADOS ANTES DA INTERVENCIÓN
(DECEMBRO 1952)

MANZANO MONIS + OSUNA FAJARDO + VALVERDE VIÑAS / MORENO BARBERÁ + DE LA JOYA (+ CANO LASSO + GÓMEZ GONZÁLEZ)

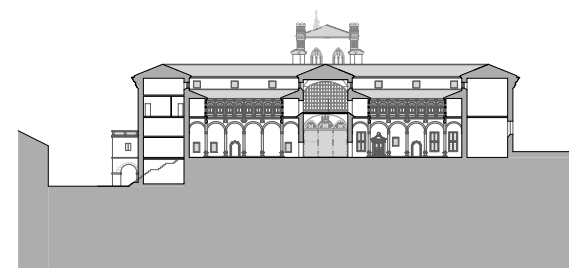
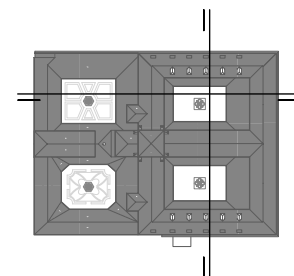
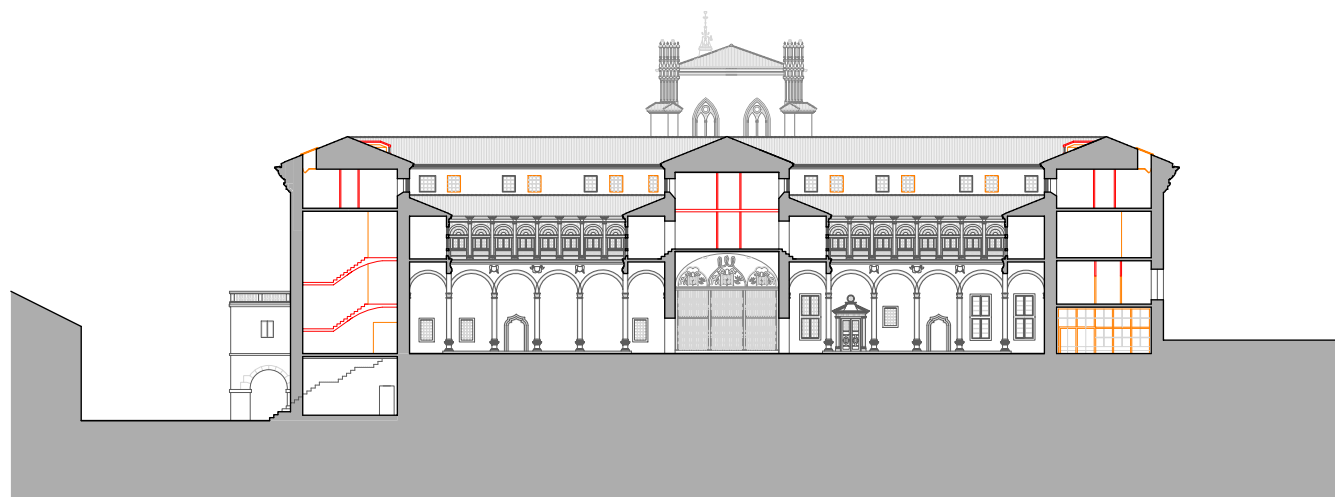

0 5 10 20 m

ALZADO SUR
ALZADO LESTE

ALZADOS ANTES DA INTERVENCIÓN
(DECEMBRO 1952)

MANZANO MONIS + OSUNA FAJARDO + VALVERDE VIÑAS / MORENO BARBERÁ + DE LA JOYA (+ CANO LASSO + GÓMEZ GONZÁLEZ)

0 5 10 20 m

SECCIÓN TRANSVERSAL
SECCIÓN LONGITUDINAL

MANZANO MONIS + OSUNA FAJARDO + VALVERDE VIÑAS / MORENO BARBERÁ + DE LA JOYA (+ CANO LASSO + GÓMEZ GONZÁLEZ)

SECCIÓNS ANTES DA INTERVENCIÓN
(DECEMBRO 1952)

Análise: aplicación dos parámetros

Na actualidade, o Hospital Real de Santiago de Compostela é o resultado dunha profunda transformación interior. Situado nun dos catro lados da emblemática praza do Obradoiro –punto neuráxico onde conflúen tódalas historias creadas ao redor do Camiño–, o edificio segue a conservar –en certa medida– ese carácter hospitalario –termo derivado do latín *hospes*, que significa estranxeiro– de dar *hospedaxe* aos peregrinos que se dirixen con devoción a ver ao Apóstolo.

Cando as súas obsoletas instalacións non foron capaces de avanzar ao mesmo tempo que o facía a medicina, viuse nas súas fábricas e na súa estratéxica localización unha importante baza para o reclamo do turismo de masas de mediados do século XX. O *Hostal dos Reis Católicos* convertíase nun dos primeiros pasos cara á revitalización do sector.

*Se España quiere obter beneficios da súa industria turística ten que facelo vencendo na dura competencia internacional que hoxe está formada. (...) Con este obxecto presentou o Instituto Nacional de Industria (...) a constitución dunha Empresa destinada a montar as instalacións que permitisen ao noso país alcanzar o plano daquela competencia internacional (...). Estas ideas xerais son necesarias para precisar a intención do proxecto que se expón: aumentar os ingresos de divisas por medio do turismo internacional, e, neste caso, empregando a significación relixiosa de Santiago de Compostela e os beneficios espirituais do Ano Santo*⁴².

A adaptación do Hospital Real a hotel efectuouse en nove meses debido ao interese que existía por facer coincidir a inauguración do mesmo coa celebración do día grande do Ano Santo de 1954, inauguración á que asistiría o propio Xefe de Estado.

*Durante ese tempo demoléronse e reconstruíronse 22.000 m² de cubertas e forxados horizontais, levantáronse 12.000 m³ de muros de pedra, pintáronse 12 Ha de paredes e teitos, colocáronse 15.000 m² de azulexo, fixéronse 300 ml de galería visitable subterránea e 20.000 m³ de novos locais baixo terra, montáronse instalacións modernísimas por valor de 26 millóns de pesetas e amoblouse e equipouse na súa totalidade, quedando en condicións de inauguración, ata cos cinceiros postos sobre as mesas, quince días antes da data prevista*⁴³.

⁴² CANO LASSO, J. + DE LA JOYA, R. + MORENO BARBERÁ, F.; “Hostal de los Reyes Católicos en Santiago de Compostela”; *Revista Nacional de Arquitectura*, número 156. Madrid 1954. Páx.5-6.

⁴³ CANO LASSO, J. + DE LA JOYA, R. + MORENO BARBERÁ, F.; Op. cit. Páx.3-24.

No ano 2014 cúmprese o sesenta aniversario do monumento como Parador Nacional, e quérese conmemorar a devandita data cunha coidadosa renovación do hotel que contempla importantes reformas e unha nova redecoración das habitacións⁴⁴.

AUTENTICIDADE. HERDANZA ARQUITECTÓNICA

Cando comezou a intervención no edificio histórico para a súa conversión en establecemento hoteleiro, os arquitectos encargados da mesma estimaron que a ruína era moito maior do que a primeira vista se observaba.

Houbo que reconstruír (...) a totalidade das cubertas, a totalidade dos forxados, a totalidade da carpintería, a totalidade dos pavimentos.

Isto supuxo unha reconstrución total do inmovible que alteraba considerablemente a súa autenticidade, a cal era entendida polo equipo redactor como o estado –estético e de deseño– que tiña na súa concepción renacentista. Tódalas actuacións posteriores realizadas para adaptar o edificio ás novas esixencias que demandaba a práctica hospitalaria non fixeran máis que desvirtuar a súa *esencia*. De feito, a transformación do edificio foi camuflada mediante operacións que non alterasen exteriormente a imaxe histórica asumida pola colectividade.

As sucesivas obras de adaptación dun edificio inadecuado ás necesidades dun hospital actual desvirtuaron por completo o antigo carácter do edificio (...). O que quedaba de valioso e auténtico perdíase e estaba oculto en medio de aquel ambiente.

(...) Ao mesmo tempo que se executaban os traballos coa máxima decisión para rematalos no curto prazo previsto, restituíase coidadosamente o edificio á súa esencia, co coñecemento da Dirección Xeral de Belas Artes e a súa Sección de Conservación de Monumentos, a cal foi informada en todo momento de cantas actuacións rozaban as características monumentais do edificio⁴⁵.

Nesta actitude de *desrestauración* pecháronse numerosas fiestras abertas na última centuria e volvéronse abrir valiosos ocos góticos, reconstruíronse oxivas e tamén unha grandes parte da planta alta do conxunto.

⁴⁴ VV.AA.; “Compostela. Anfitriona eterna”, *Paradores.Revista Oficial de Paradores de Turismo de España*, número 3. Editorial MIC. Madrid 2014. Páx.7-16.

⁴⁵ CANO LASSO, J. + DE LA JOYA, R. + MORENO BARBERÁ, F.; Op. cit. Páx.3-24.

*Para amosar o coidado co que se actuou, baste dicir que para tapiar os ocos escolléronse pedras que levaban longo tempo expostas ao aire, para que non se diferenciase a súa cor das antigas, e que se cursaron instrucións severísimas de respectar as pequenas herbas nacidas entre os sillares, para conservar a impresión de que o edificio non fora tocado*⁴⁶.

A actitude adoptada polos arquitectos na procura desa *auténtica* —e idealizada— imaxe fixo perigar a autenticidade do antigo hospital, realizando intervencións irreversibles que, por outra banda, os propios autores cualificaban como respectuosas.

Seguiuse a premisa de non efectuar ningunha adaptación ou interpretación de estilos antigos, o auténtico foi restaurado e valorado e o novo executouse con técnicas e deseños máis actualizados. Iso non impediu que no edificio convivan os artesoados antigos coas vigas de formigón, mentres que os mobles son reproducións dos antigos ou modernos da época da restauración. As fachadas leste e oeste tiveron que ser restauradas e consolidadas, mentres que a norte se fixo practicamente nova [191].

*Estas intervencións tan profundas, aparentemente respectuosas, foron xulgadas de forma crítica, ao estender nas décadas seguintes unha corrente artística coñecida pexorativamente como estilo paradores, onde as licenzas históricas e as falsas reconstrucións de época desacreditaron o sistema*⁴⁷.

IDENTIDADE. ESTRUCTURA FORMAL

O Hospital Real de Santiago de Compostela nunca deixou de ser un reclamo da personalidade histórica da cidade onde se erixe; se ben, coa súa nova función hoteleira, ese reclamo pasou a ser ademais de carácter turístico. Así, os centos de peregrinos que visitan a diario a Catedral tamén visitan un dos monumentos máis emblemáticos e recoñecidos da urbe compostelá. Polo tanto, o seu novo uso permite —e reforza— a conservación da súa identidade como monumento.

E a portada da fachada principal seguiu a funcionar como un grande arco triunfal que, tras cruzalo, transporta ao visitante a un ambiente de luxo e tranquilidade que nada ten que ver co que había antes da súa conversión en parador.

191. Derrube do muro norte do Hospital Real de Santiago durante as obras de conversión en parador no 1954.

⁴⁶ CANO LASSO, J. + DE LA JOYA, R. + MORENO BARBERÁ, F.; Op. cit. Páx.3-24.

⁴⁷ SORALUCE BLOND, J.R.; "El Hospital Real de Santiago y sus continuas reformas"; *Historia de la Arquitectura Restaurada. Del Renacimiento al Movimiento Moderno*. Servizo de Publicacións da Universidade de A Coruña. A Coruña 2010. Páx.126-129.

Era un caserón lóbrego e ruinoso, onde dominaban a sucidade, a miseria, o abandono e o mal gusto. Aínda lembramos a visión solanesca da primeira visita, cos enfermos inda dentro. Pouca luz, mala ventilación e malos olores⁴⁸.

O ambiente interior –ao igual que a imaxe exterior– do novo establecemento hoteleiro foi creado de novo totalmente. E foron os propios arquitectos os que se encargaron da elección do mobiliario.

Só reproducións exactas de antigos mobles auténticos alternan con mobles de hoxe. Máis de seiscentos cadros de pintores actuais decoran as habitacións e galerías, realzando os ambientes antigos coa súa frescura e modernidade.

Algúns dos ambientes son totalmente modernos; tal ocorre co bar [192], as perruquerías, a grella [193], a boleira, a zona interior de recepción, etc. Dentro do ambiente xeral, estes toques de decoración actual adquiren maior valor, realizándose mutuamente o antigo e o moderno.

O ter realizado unha decoración totalmente moderna, sobre a cal se deliberou longamente, tería conducido a un hotel como hai moitos no mundo, e tería sido contrario aos fins propostos⁴⁹.

Por outra banda, aqueles elementos singulares son resaltados e expostos como elementos enriquecedores do propio establecemento hoteleiro.

O obxecto concreto era conseguir un hotel que, xunto ás máis modernas instalacións e os máis completos requirimentos técnicos, empregase o ambiente de antigüidade e autenticidade do edificio para posuír características inconfundibles, que o convertesen de por si en motivo de atracción de turismo⁵⁰.

Esta relación acentúase no feito de *funcionar* o Hospital Real como un *parador-museo*: a través de setenta e nove placas informativas obtense unha lixeira visión da historia do inmobile. As pegadas do pasado son expostas e documentadas ao longo dun camiño planificado que percorre a práctica totalidade do inmobile.

192. Vista do bar co mosaico de vibrantes cores ao fondo da barra.

193. Vista da grella. Decoración actual coas paredes forradas de pana azul, piso de moqueta vermella e tapicería gris, teito negro brillante pintado ao duco.

⁴⁸ CANO LASSO, J. + DE LA JOYA, R. + MORENO BARBERÁ, F.; Op. cit. Páx.3-24.

⁴⁹ CANO LASSO, J. + DE LA JOYA, R. + MORENO BARBERÁ, F.; Op. cit. Páx.3-24.

⁵⁰ CANO LASSO, J. + DE LA JOYA, R. + MORENO BARBERÁ, F.; Op. cit. Páx.3-24.

ACCIÓN OPERATIVA. INTERVIR NO PATRIMONIO

Durante as obras de adaptación para o novo uso, rara foi a parte do monumento onde non se interveu mediante actuacións de restauración ou rehabilitación. Asegurando unha ameaza de ruína, pódese dicir que o inmovible foi *reconstruído* de abaixo a arriba na súa práctica totalidade.

Houbo que reconstruír tódalas cubertas con tellas vellas, mesturadas uniformemente coas novas, feitas especialmente a man, substituíndo o tellado anterior, anteriormente teitado con tellas novas industriais que desentoaban coas cubertas próximas. Tamén se reconstruíron tódolos forxas, que eran de madeira, así como as carpinterías, os pavimentos e as instalacións e, en moitos casos, inxectouse cemento para recalzar e consolidar muros. Pecháronse numerosas fiestras abertas no último século e volvéronse abrir valiosos ocos góticos orixinais. Para tapiar estes ocos empregáronse pedras expostas longo tempo ao aire para que non desentoara a súa cor coas antigas. Foron tamén restaurados os claustros iniciais, así como os traseiros, un dos patios barrocos baleirouse completamente ata unha profundidade de seis metros para albergar a nova sala de instalacións⁵¹.

Ningunha destas actuacións tiña carácter reversible. E co obxectivo de obter un reclamo histórico eficaz e único para o turismo internacional, o que se conseguiu trala súa conversión en establecemento hoteleiro foi un *falso arquitectónico* que tiña a súa base no xeito en que foron asumidas as contradicións tecnolóxicas. Tanto as labores de reconstrución como de consolidación do inmovible se realizaron con materiais modernos como ferro e o formigón, pero as adicións ou adxectivacións estéticas pretendían asumirse nunha orde de conxugación non mimética cos elementos antigos.

Sen entrar en detalles específicos, veñen aquí algúns dos puntos das primitivas teorías e manifestos da restauración. En primeiro lugar, a oposición ao primixenio puritanismo arqueolóxico de Viollet le Duc, tan controvertido e, en moitos aspectos, gravoso para a conservación do patrimonio histórico-artístico. Pero fundamentalmente a reconsideración das bases do *Voto Conclusivo* de Camilo Boito: diferenza de estilo entre o novo e o vello, e diferenza dos materiais das fábricas.

PROGRAMA. NECESIDADES DA FUNCIÓN

No momento en que o edificio histórico sufriu o cambio de uso, estaba vixente a *Lei de defensa, conservación e acrecentamento do Patrimonio Histórico-Artístico Nacional* do ano 1933. Devandita lei, no seu artigo número dezasete

⁵¹ SORALUCE BLOND, J.R.; Op. cit. Páx.126-129.

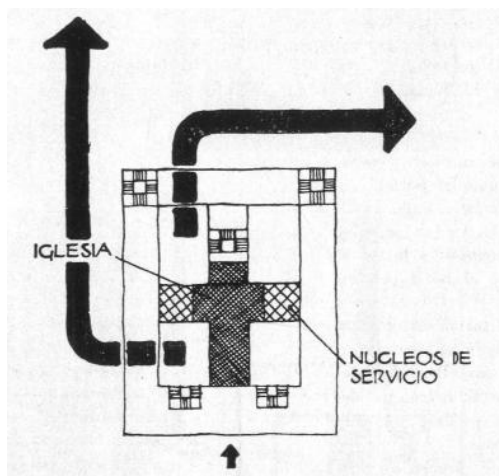
establecía que unha vez incoado o expediente de declaración dun monumento –o Hospital Real xa fora declarado como tal en xuño de 1931– quedaba prohibida toda realización de obras no mesmo así como o derrube deste tipo de inmobles.

Neste caso, e contando coa autorización da Dirección Xeral de Belas Artes, levouse a cabo unha reconstrución total do interior do edificio xustificada polo mal estado do mesmo, nunha intervención na que primaron criterios como o económico ou a premura na realización das obras por riba do valor patrimonial –só se considerou como *elemento intocable* a portada cara ao Obradoiro–.

Alegando certa dificultade na intervención dada a incompatibilidade existente entre *a planta típica dun hospital renacentista co complicado organismo dun hotel* (194)⁵², os arquitectos adaptaron o novo programa ás antigas fábricas máis preocupados –como dixemos– polos factores económico e temporal. O resultado foi unha actuación agresiva que buscaba a dotación para a cidade –e para o país– dun excelente e punteiro servizo hoteleiro. A modo de exemplo dos sacrificios realizados nesa procura citamos o baleirado total dos patios para albergar baixo deles os servizos xerais: baixo un situouse a sala de máquinas, e baixo o outro os vestiarios e almacéns.

Outros exemplo –menos agresivo– do verdadeiro obxectivo da intervención supuxérono algunhas dependencias que foron incluídas no programa hoteleiro co gallo de facer máis sostible a explotación e *salvar aos hóspedes do aburrimiento mortal* habitual nas cidades turísticas.

*A cafetería instalada no Hostal, coa súa terraza fronte á catedral; a marisquería e cervexaría, coa súa boleira tipo americano adxunta, e o salón de té e baile, ofrecen posibilidades de entretemento, que é necesario ter en conta se queremos conservar a nosa clientela turística e resistir a competencia internacional*⁵³.

194. Esquema de adaptación da planta de hospital renacentista ao organigrama do hotel.

⁵² CANO LASSO, J. + DE LA JOYA, R. + MORENO BARBERÁ, F.; Op. cit. Páx.3-24.

⁵³ CANO LASSO, J. + DE LA JOYA, R. + MORENO BARBERÁ, F.; Op. cit. Páx.3-24.

ARQUITECTURA INDUSTRIAL

Se a conservación e protección das edificacións de carácter industrial como patrimonio comezou no Reino Unido nos anos sesenta e se estendeu pronto aos Estados Unidos e ao resto de Europa e a España, en Galicia as experiencias son bastante máis recentes, e o seu desenrolo só cabe cualificarse de embrionario.

ALONSO PEREIRA, J.R.; "El patrimonio industrial en Galicia en los albores del siglo XXI", *Liño* 15. 2009. Páx.14o.

FÁBRICA TORRE LOMBARDA

Localización	Allariz (Ourense) 42°18'8o.16"N - o7°8o'4o.28"O
Protección	Inventariado. Edificio de interese tipolóxico e arquitectónico.
Titular	Concello de Allariz
Uso anterior á rehabilitación	Sen uso / Fábrica de curtido de coiros
Proxecto	<i>Proxecto básico de rehabilitación da antiga fábrica de coiros 'A Lombarda'</i>
Promotor	Concello de Allariz
Arquitecto	César Portela Fernández - Jardón
Data redacción proxecto	1995
Novo uso	Pousada Torre Lombarda
Número de prazas	16 (9 habitacións: 7 dobres e 2 individuais)
Estado da rehabilitación	Finalizado e en uso (1997)

A vila de Allariz é un exemplo de como unha rehabilitación respectuosa co pasado é, ademais de posible, unha boa inversión capaz de xerar beneficios a través das novas tendencias do Turismo, dirixidas ao contacto coa natureza, o medio ambiente, a ecoloxía, que busca lugares onde poder descubrir unha forma novidosa e diferente de evadirse e descansar.

Despois dun pasado esplendoroso na Idade Media –cando foi capital histórica do Reino de Galicia e berce de futuros reis–, e tamén durante a época contemporánea grazas á industria do coiro, a vila sumiuse nunha profunda decadencia a partir do primeiro terzo do século XX. A emigración levou lonxe a máis da metade dos habitantes, deixando un pobo monumental pero pantasma, cos comercios pechados e as paraxes naturais invadidas pola maleza.

O punto de inflexión tivo lugar no verán de 1989. Despois dun conflito político motivado pola degradación do río Arnoia que baña a vila, o desacordo sobre como abordar dita problemática levou a un peche de dous meses na casa consistorial a unha gran parte da poboación. Durante o devandito peche –que rematou cun cambio do goberno municipal– houbo tempo para pensar e debater sobre o mellor xeito de recuperar o esplendor perdido.

Comezouse de inmediato marcando as pautas no eido da rehabilitación ao mesmo tempo que se fixaban os criterios a seguir para elaborar un instrumento de Ordenamento Integral que tivese como peza fundamental para o desenrolo da actuación ao río. Pero dada a envergadura económica da intervención e os poucos recursos económicos cos que se contaba, esta tivo que desenrolarse en dúas fases.

Devandito esforzo foi merecente de acadar no 1994 o *Premio do Consello Europeo de Urbanismo e Planificación Rexional* polo Proxecto de Recuperación Integral do Conxunto Histórico Artístico de Allariz e o seu río.

E para completar esta actuación constituíse a sociedade REATUR –*Rehabilitación Arquitectónica e Turismo Rural*–, a cal canalizaba a iniciativa municipal no tocante á xestión e infraestruturas turísticas substituindo a falta de iniciativa privada. Enmarcadas dentro desta iniciativa, tres foron as edificacións rehabilitadas para dar hospedaxe: o Muíño do Briñal, a Casa do Briñal e a *Torre Lombarda*.

A orixe da Torre Lombarda –datada a finais do século XII– foi o de torre defensiva para protexer a Porta de San Lázaro, un dos puntos máis vulnerables do recinto amurallado da vila. Entre os séculos XVI e XVII, a edificación remodelouse e foi transformada en Casa Grande. E a principios do século XIX o edificio sufriu diversas reformas que o converteron nunha fábrica de curtido de coiros baixo a titularidade de Domingo Antonio Rumbao Conde. Mediante venda posterior, pasou a ser propiedade das irmás Parada –as súas últimas propietarias particulares–, que poucos anos despois, e a través dun convenio urbanístico, cedéronllo ao Concello de Allariz, o seu actual dono.

No 1995 César Portela Fernández-Jardón redactaría o proxecto de rehabilitación desta antiga fábrica nun establecemento hoteleiro que albergaría en parte da súa planta baixa un pequeno museo etnográfico. A intervención proposta, rexida polo respecto cara aos valores arquitectónicos da tipoloxía herdada, supuxo o absoluto respecto dos muros e dos ocos de tódalas fachadas, así como dos elementos estruturais do inmovible, conservando en todo caso a riqueza espacial interior.

Este pensamento acadaría a súa máxima concreción na solución adoptada na planta alta para albergar as habitacións. Para a distribución das mesmas o arquitecto seguiu a pauta que no seu día fora empregada na propia fábrica para dar intimidade ás oficinas e outras dependencias con respecto ao espazo máis xeral: a través dunha serie de cerramentos de madeira que se comportarían como *caixas* ou *contedores* autónomos.

A capital histórica do Reino de Galicia

Asentado sobre un castro posteriormente romanizado, Allariz foi bautizado co seu actual topónimo durante a presenza sueva no país no século VI. Sen embargo, foi durante a Idade Media –coa monarquía galaico-leonesa– cando a vila acadou o seu máis alto rango como foco da realeza en Galicia, lonxe da poderosa influencia da sé compostelá.

*Afonso VI convértea nunha vila-fortaleza, levantando as murallas e o castelo, en que viviron e se educaron varios reis, empezando por Urraca, a súa filla, casada con Ramón de Borgoña. É moi probable que nacesse aquí o futuro emperador Afonso VII, que en 1154 vaille conceder o Foro e a condición de vila reguenga. Afonso IX elevou esa categoría fixando nela a súa residencia galaica, onde no 1200 ve a luz o seu fillo, o futuro Fernando III, de alcume o Santo. O seu sucesor, Afonso X o Sabio, viviu en Allariz, enchoupándose da cultura galega e, aínda que os historiadores centran a creación das súas Cantigas de Santa María na súa corte de Toledo, non é descartable que algunha empezara a fraguarse na vila, nas tempadas que pasou acompañado da súa dona, Violante, fundadora do convento das Clarisas (...) e enterrada no citado mosteiro. (...) A última concesión real fíxoa Sancho IV, que nomea á vila Chave do Reino de Galicia*¹.

A decadencia comezou no século XIV, cando a provincia ourensá se converteu nun permanente campo de batalla no que dirimiron as súas apetencias territoriais a Mitra Compostelá, o conde de Lemos e o conde de Benavente; feito ao que hai que engadirlle a participación do pobo alaricano nas revoltas irmandiñas. Allariz –cidade amurallada– foi conquistada materialmente polo conde de Benavente, ao que lla doou Xoán II. Logo o mesmo rei revocaría a decisión e houbo que expulsar ao conde, aínda que o novo monarca Henrique IV restituíu o señorío aos Benavente².

Ata o século XIX non desapareceu o señorío condal da vila, cando a desamortización do 1837 reverteu ao Estado o castelo, cuxa ruína e posterior desaparición alcanzou ata o último resto visible da súa fábrica. E xunto coa fortificación, desapareceu tamén parte da muralla que rodeaba Allariz. Por outra banda, o paso das tropas napoleónicas de camiño a Portugal tamén afectou ao patrimonio relixioso e nobiliario: asentadas no convento de Santa Clara, saquearon a totalidade das igrexas da vila –a excepción da de Santiago–.

Durante a primeira metade do século XX Allariz viviu unha prosperidade económica grazas á ocupación do tratamento do liño, pero sobre todo a través da fabricación de curtidos de coiro aproveitando a forza hidráulica do río Arnoia, outrora foso

¹ PINTOS BARREIRO, M. G.; "Allariz, Vila Abrideira. A rehabilitación paradigmática dun casco histórico", *Porta da aira*, 11. Ourense 2006. Páx.533-546.

² CID RUMBAO, A.; *Historia de Allariz. Villa y corte románica*. Evergráficas, DL. León 1984. Páx.111-126.

natural da vila fortificada. Esta actividade foi o principal sector industrial ata os anos sesenta³, momento no que comezou a decaer por mor da aparición das novas tecnoloxías que prescindían da casca de carballo –empregada como tintura– e da modernización do transporte marítimo de gando vivo, en favor da industria catalá.

Esta crise económica –causante dunha importante despoboación na vila –veríase agravada pola cancelación dos contratos de abastecemento de calzado co exército trala guerra civil, o que acelerou o peche das últimas fábricas en torno ao río co conseguinte prexuízo económico para a comarca; o cal se potenciou aínda máis ca construción da variante da estrada N-525, que coa redución do tránsito veríase afectado, en boa medida, as actividades do sector terciario no Casco Histórico.

E pese a ser Allariz un forzoso lugar de paso entre Galicia e Castela o seu protagonismo tanto económico como administrativo –a vila perde a capitalidade de partido xudicial– perdeuse. Paulatinamente vaise degradando o Casco Histórico motivado pola emigración e o envellecemento dos que aínda quedaban⁴.

O río Arnoia: forza motriz dun pobo

O río Arnoia, que baña os lados norte e noroeste do Casco Histórico de Allariz –declarado Conxunto Histórico-Artístico segundo o Real Decreto 1319/71–, funcionou sempre como fío condutor das fábricas de coiros, dos muíños e das pequenas centrais caseiras da vila, configurando a estrutura económica dos seus habitantes en torno ao mesmo. Pero este protagonismo estivo perdido –e case esquecido– ata o verán do ano 1989.

Despois dun conflito político motivado pola degradación do río, o desacordo sobre como abordar dita problemática levou a un peche de dous meses na casa consistorial a unha gran parte da poboación. Durante o devandito peche –que rematou cun cambio do goberno municipal– houbo tempo para pensar e debater sobre o mellor xeito de recuperar o esplendor perdido.

Decatáronse que nos chamados anos desenrolistas, certo despegue industrial e fortes fluxos migratorios propiciaron un concepto de expansión económica mal orientada, asociando modernidade con liquidación de patrimonio monumental. Esta tendencia intervencionista, a confusión de restauración con reedificación, xunto coa ineficacia das leis vixentes e o desprezo ou ignorancia das cartas do restauro internacionais, motivaron o derrubamento de predios históricos e a aparición de modernos e vacuos edificios.

³ No 1961 pechou a derradeira fábrica de curtidos.

VV.AA.; "Parque Etnográfico de Allariz", *Murguía: revista galega de historia*, 26. Asociación Galega de Historiadores. Santiago de Compostela 2012. Páx.157-160.

⁴ VV.AA.; *Allariz: rehabilitación integral e evolución do casco histórico*. Oficina Municipal de Rehabilitación de Allariz. Allariz 2006. Páx.2-3.

*En Allariz, polas circunstancias de decadencia que sofre neses anos, o desenvolvemento pasou en puntas de pés evitando que, en nome dun mal entendido progreso, padecese as tremendas desfeitas que se observan en moitas das poboacións galegas, permitíndolle conservar case que intacto o seu patrimonio. Dado que o turismo cultural é hoxe un valor en alza, nese involuntario conservacionismo estaba o futuro*⁵.

O río Arnoia volvía ter protagonismo, estíbese a converter na forza motriz do rexurdir dun patrimonio arquitectónico, paisaxístico, etnográfico e arqueolóxico que permanecera esquecido durante demasiado tempo. Había que actuar de contado sobre o medio natural e sobre o patrimonio arquitectónico para convertelos no motor de desenvolvemento dunha nova industria: o turismo.

Comezouse de inmediato marcando as pautas no eido da rehabilitación ao mesmo tempo que se fixaban os criterios a seguir para elaborar un instrumento de Ordenamento Integral que tivese como peza fundamental para o desenvolvemento da actuación ao río (195). Pero dada a envergadura económica da intervención e os poucos recursos económicos cos que se contaba, esta tivo que desenvolverse en dúas fases.

A primeira delas dirixiuse ao saneamento das marxes fluviais e á recuperación dos espazos verdes e dos edificios –muíños e fábricas de coiros– que se atopaban en estado de ruína. Así, entre outras actuacións, unha antiga tinguidoría foi rehabilitada como centro cívico e embarcadero de piraguas –Centro Cívico *A Fábrica* (196)–; un vello muíño de turbina que funcionou ata o 1975 foi recuperado como museo etnográfico –Muíño do Burato (197)–; outro muíño, o de Acea da Costa, foi reconvertido en restaurante; ou un baixo dedicado no seu día a matadoiro recuperouse como Museo do Tecido⁶.

Para afrontar a segunda fase de consolidación do chamado *Parque Etnográfico de Allariz*, a corporación municipal foi consciente da necesidade dunha programación axeitada, polo que lle encargou á empresa Consultora Galega –da que era membro o arquitecto César Portela Fernández-Jardón– a redacción das Normas Subsidiarias de Planeamento Urbanístico, que serían aprobadas no ano 1994; ano no que o concello recibía o *Premio Europeo de Urbanismo e Planificación Rexional* da Comunidade Europea en recoñecemento do feito ata o momento como *planificación e recuperación dun espazo morto*⁷.

195. Plan de actuacións no Casco Histórico de Allariz.

196. Centro cívico *A Fábrica*.

197. Interior do museo etnográfico *Muíño do Burato*.

⁵ QUINTANA GONZÁLEZ, A.; "Allariz: a rehabilitación arquitectónica como motivo de desenvolvemento económico", *Obradoiro*, número 26. Compostela 1997. Páx.35-36.

⁶ VV.AA.; *Op. cit.* Allariz 2006. Páx.4-8.

⁷ PORTELA FERNÁNDEZ-JARDÓN, C.; "Galardón europeo para as actuacións arquitectónicas e urbanísticas de Allariz", *Obradoiro*, número 26. Santiago de Compostela 1994. Páx.124-125.

E xunto coas Normas Subsidiarias aprobouse tamén o Plan Especial do Casco Histórico –PECHA–, entendido no seu conxunto, e que se complementaba con dúas determinacións fundamentais:

1. *A reprodución do esquema arquitectónico do Casco Histórico para a súa zona perimetral de xeito que o crecemento da cidade se faga con vínculo natural na súa historia e non contra dela.*
2. *A definición e execución dunha rede de espazos naturais e zonas libres que engloben o conxunto e lle dean carta de personalidade⁸.*

Cunha base lexislativa sólida afrontouse a segunda fase de actuación do Parque Etnográfico. Nesta ocasión rehabilitáronse, entre outros inmobles, a antiga curtiduría de Vilanova como centro de documentación con restaurante (198) ou a antiga fábrica de curtidos da familia Nogueiras como museo do coiro (199); ambas intervencións dirixidas por Portela Fernández-Jardón⁹.

Ademais, o convenio subscrito no 1996 entre a corporación municipal, a Xunta de Galicia e o Ministerio de Fomento –que declaraba o Conxunto Histórico como *Área de Rehabilitación Integrada*– posibilitou un aporte de mil millóns de pesetas para poder levar a cabo a rehabilitación de vivendas a través da Oficina Municipal de Rehabilitación.

Por outra banda, co obxectivo de *dar descanso ao turista tras gozar da ampla oferta museística* creada na vila, constituíse o 29 de maio de 1992 a sociedade anónima REATUR –*Rehabilitación Arquitectónica e Turismo Rural*–, que canalizaba a iniciativa municipal no tocante á xestión e infraestruturas turísticas *substituíndo a falta de iniciativa privada*¹⁰.

Enmarcadas dentro desta iniciativa, tres foron as edificacións rehabilitadas para dar hospedaxe¹¹:

- O *Muíño do Briñal* (200) era a vivenda dun muiñeiro acaroadada ao seu antigo muíño que no ano 1993, segundo o proxecto do arquitecto Adolfo Rodríguez de la Rúa Román, foi acondicionada como establecemento hoteleiro mediante a organización de dous módulos: nun estaba a cociña, e no outro un salón con dúas habitacións.
- A *Casa do Briñal* reutilizou un inmobile de dúas plantas anterior ao ano 1940. Rehabilitada polo mesmo arquitecto –e no mesmo ano– dispoñía de cinco prazas repartidas en dúas habitacións.

⁸ QUINTANA GONZÁLEZ, A.; Op. cit. Páx.35-36.

⁹ PORTELA FERNÁNDEZ-JARDÓN, C.; “Rehabilitación da antiga fábrica de curtidos *Vilanova*”, *Obradoiro*, número 26. Santiago de Compostela 1997. Páx.37-39.

PORTELA FERNÁNDEZ-JARDÓN, C.; “Rehabilitación parcial da fábrica de coiros *Nogueira*”, *Obradoiro*, número 26. Santiago de Compostela 1997. Páx.46-49.

¹⁰ PINTOS BARREIRO, Mercedes G.; Op. cit. Páx.533-546.

¹¹ VV.AA.; Op. cit. Allariz 2006. Páx.15-17.

198 Detalle do restaurante da antiga fábrica de Vilanova.

199. Interior do museo do coiro na fábrica da familia Nogueiras.

200. Casa de Aldea Muíño do Briñal.

- A *Torre Lombarda* foi restaurada por Portela Fernández-Jardón quen, dada a antigüidade do edificio e as diversas transformacións sufridas ao longo da súa historia, decidiu respectar o perfil irregular que presentaba o inmobile (201).

Pousada Torre Lombarda

Dominando o derradeiro treito urbano do río Arnoia, a quince metros sobre o nivel da súa marxe esquerda, sitúase a Torre Lombarda. Ten a súa orixe a finais do século XII, cando se construíu unha torre defensiva para protexer a Porta de San Lázaro, un dos puntos máis vulnerables do recinto amurallado da vila. O seu nome obedecía –e obedece– ao seu carácter defensivo e ao feito de estar dotada de *lombardas*: armas de fogo empregadas a finais do século XV.

Entre os séculos XVI e XVII, a edificación remodelouse sendo transformada en Casa Grande, e figurando nuns documentos como propietario durante o primeiro cuarto da seguinte centuria o señor Dacosta.

A principios do século XIX o edificio sufriu diversas reformas que o converteron nunha fábrica de curtido de coiros baixo a titularidade de Domingo Antonio Rumbao Conde. Mediante venda posterior, pasou a ser propiedade das irmás Parada. Elas foron as súas últimas propietarias particulares, pois poucos anos despois –e a través dun convenio urbanístico– cedéronllo ao Concello de Allariz, o seu actual dono¹².

O Concello, inmerso no proxecto do Parque Etnográfico do Arnoia, e a través da sociedade de *Rehabilitación Arquitectónica e Turismo Rural*, encargáballo ao arquitecto César Portela Fernández-Jardón a recuperación da antiga fábrica de coiros como establecemento hoteleiro. A intervención proposta guiábase polos seguintes principios:

1. *Respectar, conservando, os valores de todo tipo –históricos, etnográficos, tipolóxicos, espaciais, formais e construtivos– que o edificio e a súa contorna conteñen.*
2. *Recuperar certos valores do tipo dos anteriormente descritos, que existiron noutras épocas e hoxe desapareceron, ou se atopan danados ou desvirtuados.*
3. *Introducir novos valores, compatibles cos anteriores, como consecuencia das novas necesidades que se han de acoller no edificio e que requiren un certo nivel de confort¹³.*

201. Fachada sur da Torre Lombarda, ca.1990.

¹² PORTELA FERNÁNDEZ-JARDÓN, C.; “Rehabilitación da antiga fábrica de coiros A Lombarda”, *Obradoiro*, número 26. Santiago de Compostela 1997. Páx.40-45.

¹³ PORTELA FERNÁNDEZ-JARDÓN, C.; Op. cit. Páx.40-45.

2o2. Detalle de pías cubertas para crear superficies de paso.

2o3. Antigo soportal cuberto pechado e recuperado como salón social.

2o4. Estado da antiga dependencia coa nora e o piar circular antes da rehabilitación de 1995.

A concreción destes principios supuxo o absoluto respecto dos muros e dos ocos de tódalas fachadas, así como dos elementos estruturais do inmovible –pilastras, vigas, tesoiras, pontóns e entarimado– restaurando ou repoiñendo as pezas de madeira ou de pedra que polo seu mal estado de conservación o requirían, pero conservando en todo caso a riqueza espacial interior.

En resumo a proposta coidou a tipoloxía e a cuantía das intervencións para acadar harmonizar a Historia co presente, forzando ao máximo as posibilidades que este ofrece para conservar, revalorizar, potenciar e gozar da riqueza e dos valores contidos no conxunto edificatorio¹⁴.

Na planta baixa, onde se aloxaron os servizos comúns –recepción, salón social e comedor–, optouse por situalos nos espazos máis axeitados para cada caso, logrando a mínima intervención e que esta non deteriorase ou ocultase ningún dos valores significativos do edificio. Así, decidiuse cubrir diversas pías para poder crear superficies que permitisen transitar ou estar sobre elas mediante táboas de madeira apoiadas nunha estrutura lixeira, independente, que non impidise unha clara lectura de todos estes elementos (2o2).

Nun extremo desta planta, acoutando e pechando un pequeno espazo mediante unha mampara de madeira e vidro dispúxose a recepción e un despacho para a dirección. No referente ao salón social –*reglamentario neste tipo de establecementos*¹⁵–, este conseguiu pechando o antigo soportal cuberto –na súa cara aberta– cunha vidreira que permitiría a visión do xardín norte, sen alterar o volume edificatorio orixinal pero acoutando e creando un espazo confortable e agradable (2o3). En canto ao comedor, situouse na dependencia anexa norte, orixinalmente destinada ao moído da casca da antiga fábrica. Conservouse como elemento central da mesma a nora e o piar circular de pedra –pezas ambas de gran valor etnográfico–, cuxa presenza se potenciou mediante unha luz cenital (2o4).

As dependencias dos servizos situáronse nunha pequena construción anexa á anterior que ocupaba unhas dependencias preexistentes pero que no momento da actuación estaban en estado ruinoso. Seguindo as pautas xeométricas e construtivas marcadas polos restos habidos, conseguiu entre ambas un único volume *evitando con isto un impacto edificatorio novo no conxunto*¹⁶.

Na planta superior dispuxéronse as habitacións. Para a distribución das mesmas seguiu a pauta que no seu día fora empregada na antiga fábrica para dar intimidade ás oficinas e outras dependencias con respecto ao espazo máis xeral. Así

¹⁴ PORTELA FERNÁNDEZ-JARDÓN, C.; Op. cit. Páx.4o-45.

¹⁵ PORTELA FERNÁNDEZ-JARDÓN, C.; Op. cit. Páx.4o-45.

¹⁶ PORTELA FERNÁNDEZ-JARDÓN, C.; Op. cit. Páx.4o-45.

construíronse unha serie de cerramentos de madeira –de menor altura que o nivel das tesoiras– que se comportarían como *caixas* ou *contedores* autónomos. Estes, á súa vez, estarían dentro dun contedor espacial máis amplo formado polos muros pétreos existentes, o solado e a cuberta do edificio.

As liñas de cerramento que formarían as devanditas caixas retranqueábanse das pilastras formando un amplo corredor dende o que se obtería unha excelente visión do fascinante entramado da estrutura da cuberta e do espazo total [205]¹⁷.

A conexión entre ámbalas dúas plantas do edificio e destas coas dúas da edificación anexa, resolveuse mediante unha escaleira que ademais permitía ascender ao nivel do teito dos dormitorios.

En canto aos espazos libres, dous eran os que franqueaban este conxunto industrial. No espazo situado ao sur distinguimos tres partes ben definidas polo seu tamaño, forma e topografía. A primeira, de planta case cadrada destinouse a estacionamento de vehículos coa mesma capacidade que o número de habitacións –un total de nove–. A segunda parte –de maior tamaño pero igualmente de planta cadrada– dividiuse nunha zona destinada a praza empedrada de carácter e uso público que podería funcionar como terraza ao aire libre, e noutra zona convertida nun pequeno miradoiro de pedra sobre o río. A terceira e última parte deste espazo era sensiblemente trapezoidal e descendía en socalcos cara ao río.

205. Contraste entre a antiga estrutura recuperada e as caixas autónomas das habitacións.

¹⁷ PORTELA FERNÁNDEZ-JARDÓN, C.; Op. cit. Páx.41-45.

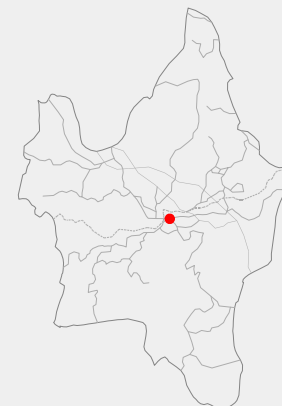
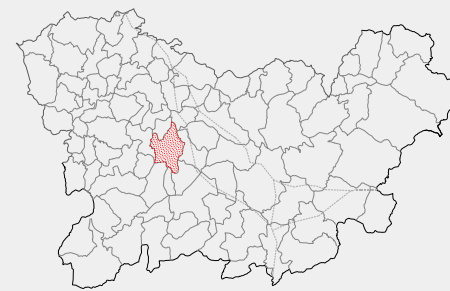
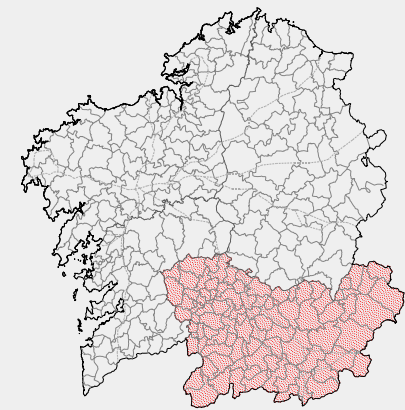
TORRE LOMBARDA

△N

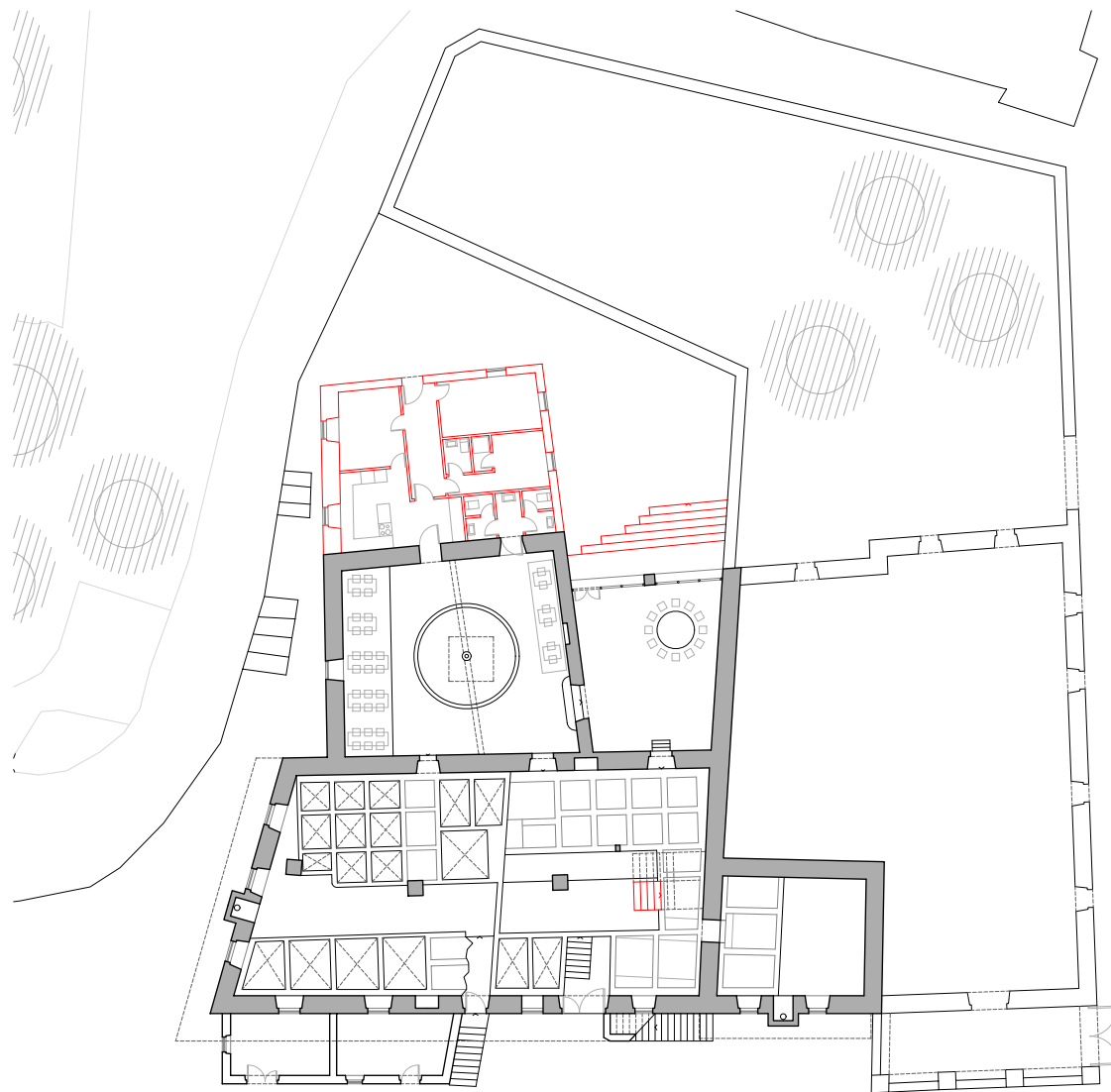

0 5 10 20 40 m

EMPRAZAMENTO
CÉSAR PORTELA FERNÁNDEZ-JARDÓN

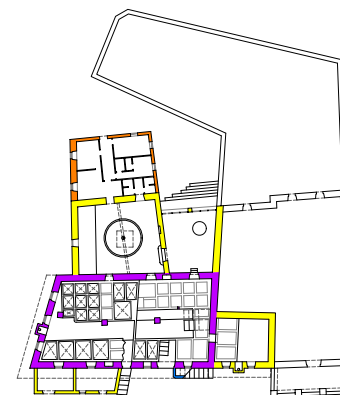

TORRE LOMBARDA

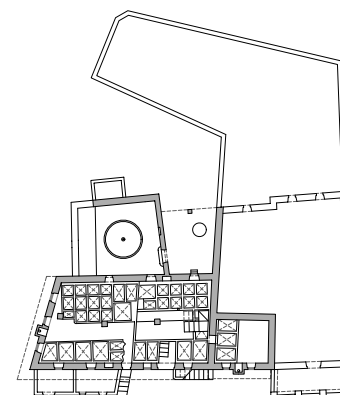

PLANTA BAIXA
CÉSAR PORTELA FERNÁNDEZ-JARDÓN

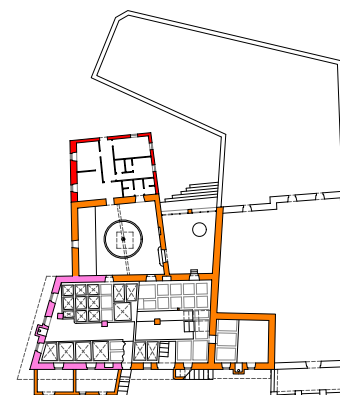
PLANIMETRÍAS ELABORADAS POLA AUTORA A PARTIR DOS DATOS FACILITADOS POLA OFICINA MUNICIPAL DE REHABILITACIÓN DE ALLARIZ E POR CÉSAR PORTELA FERNÁNDEZ-JARDÓN.

ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

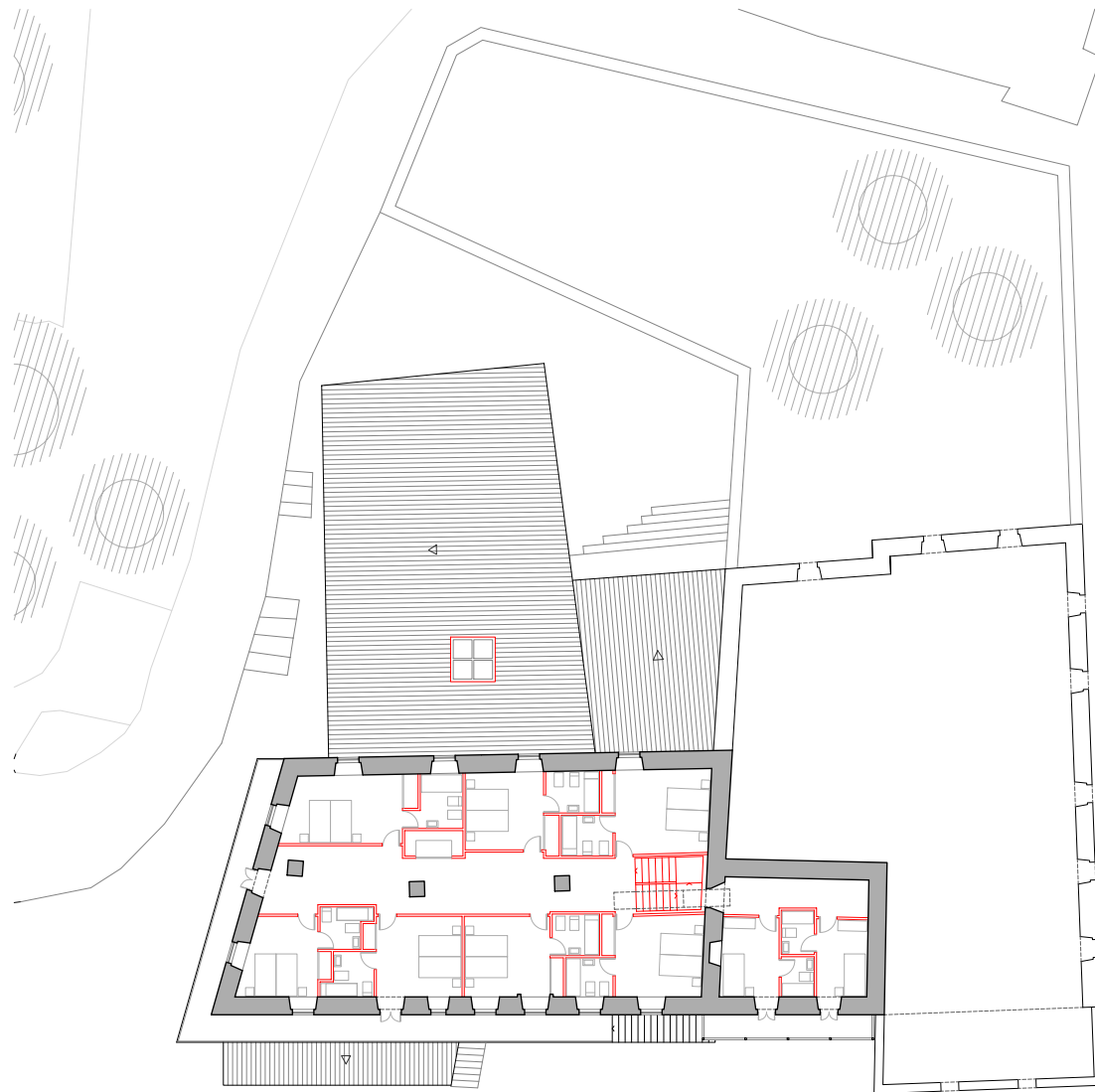

ANTES DA INTERVENCIÓN (1994)

CONSERVACIÓN RESTAURACIÓN REHABILITACIÓN CONSTRUCCIÓN

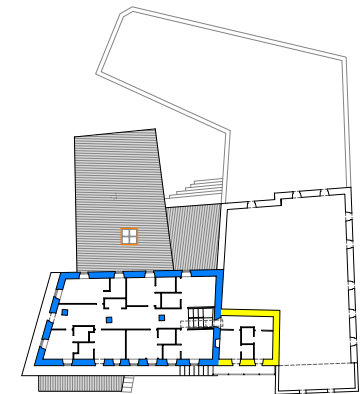
TORRE LOMBARDA

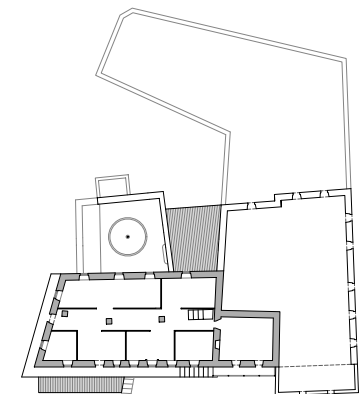
PLANTA PRIMEIRA
CÉSAR PORTELA FERNÁNDEZ-JARDÓN

PLANIMETRÍAS ELABORADAS POLA AUTORA A PARTIR DOS DATOS FACILITADOS POLA OFICINA MUNICIPAL DE REHABILITACIÓN DE ALLARIZ E POR CÉSAR PORTELA FERNÁNDEZ-JARDÓN.

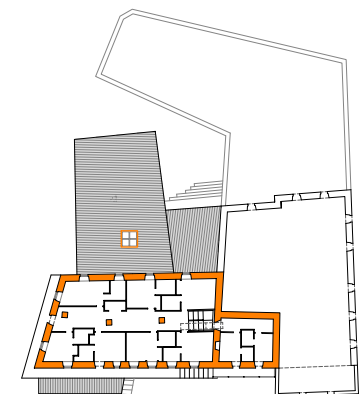
△N

ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

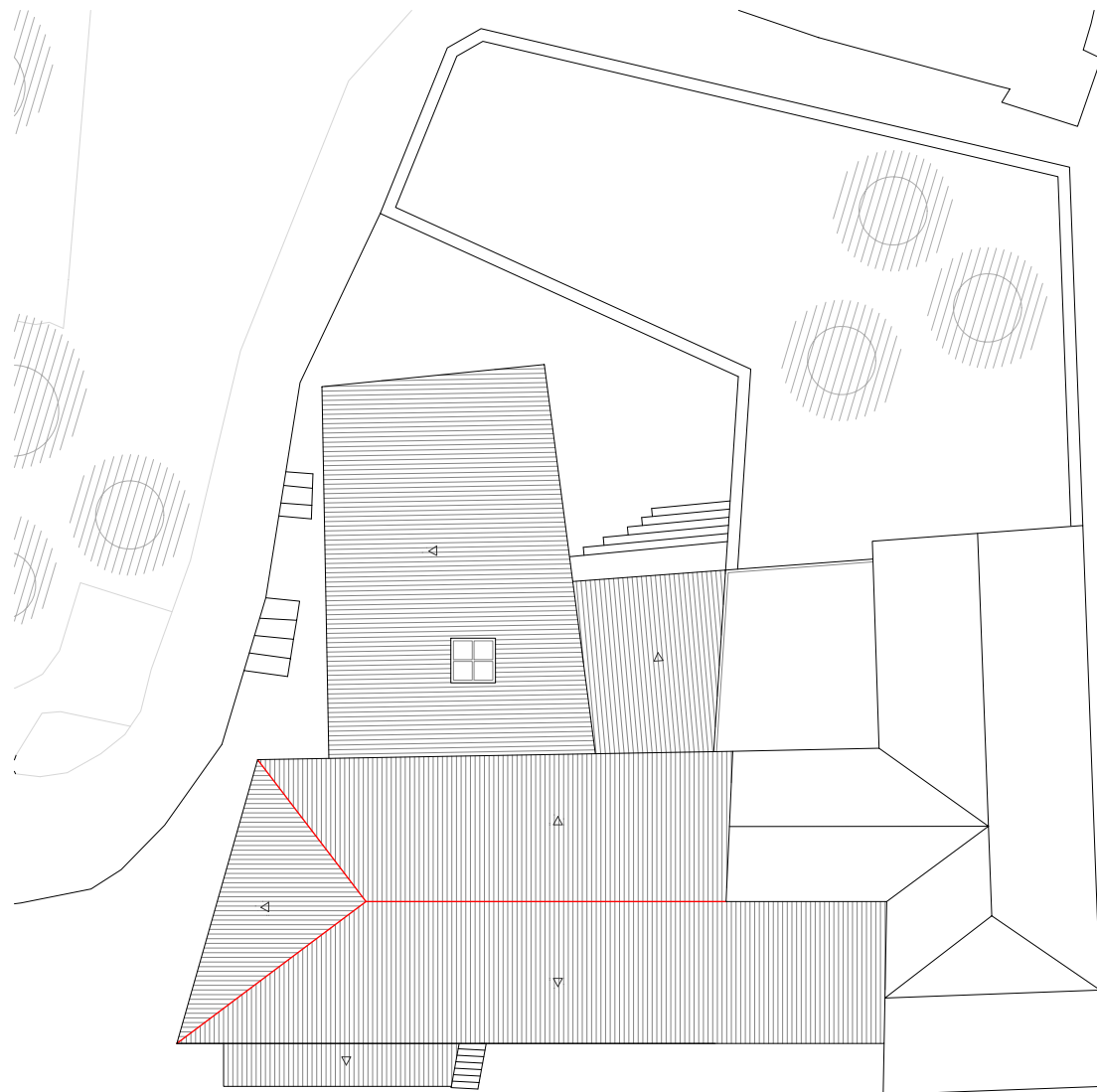

ANTES DA INTERVENCIÓN (1994)

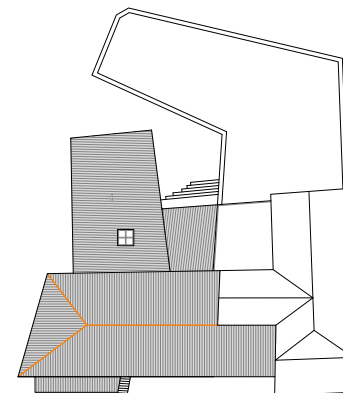

CONSERVACIÓN RESTAURACIÓN REHABILITACIÓN CONSTRUCCIÓN

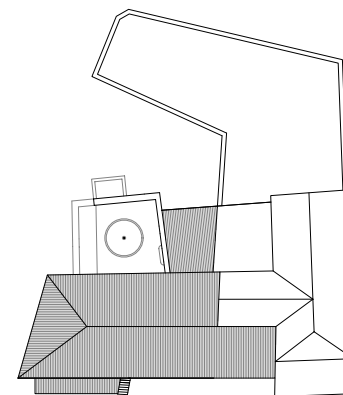
TORRE LOMBARDA

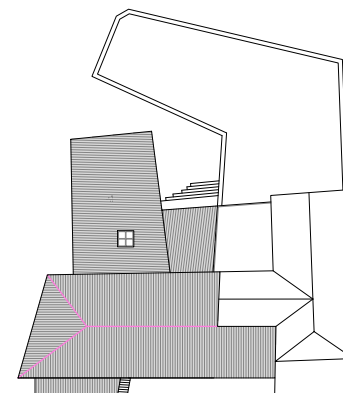
CUBERTAS
CÉSAR PORTELA FERNÁNDEZ-JARDÓN

ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

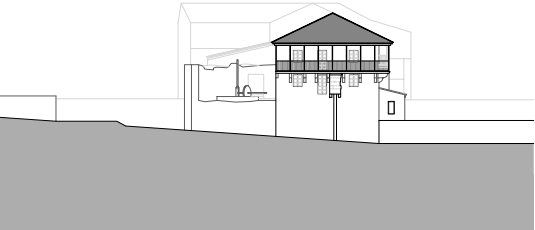
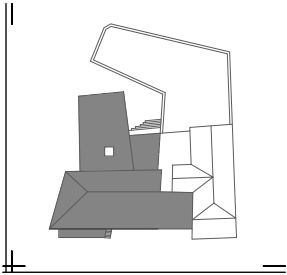
ANTES DA INTERVENCIÓN (1994)

PLANIMETRÍAS ELABORADAS POLA AUTORA A PARTIR DOS DATOS FACILITADOS POLA OFICINA MUNICIPAL DE REHABILITACIÓN DE ALLARIZ E POR CÉSAR PORTELA FERNÁNDEZ-JARDÓN.

CONSERVACIÓN RESTAURACIÓN REHABILITACIÓN CONSTRUCCIÓN

TORRE LOMBARDA

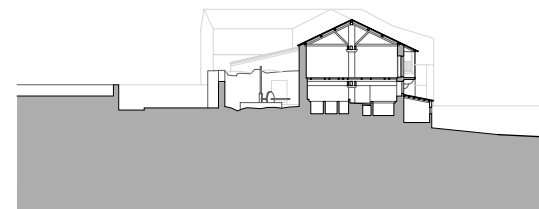
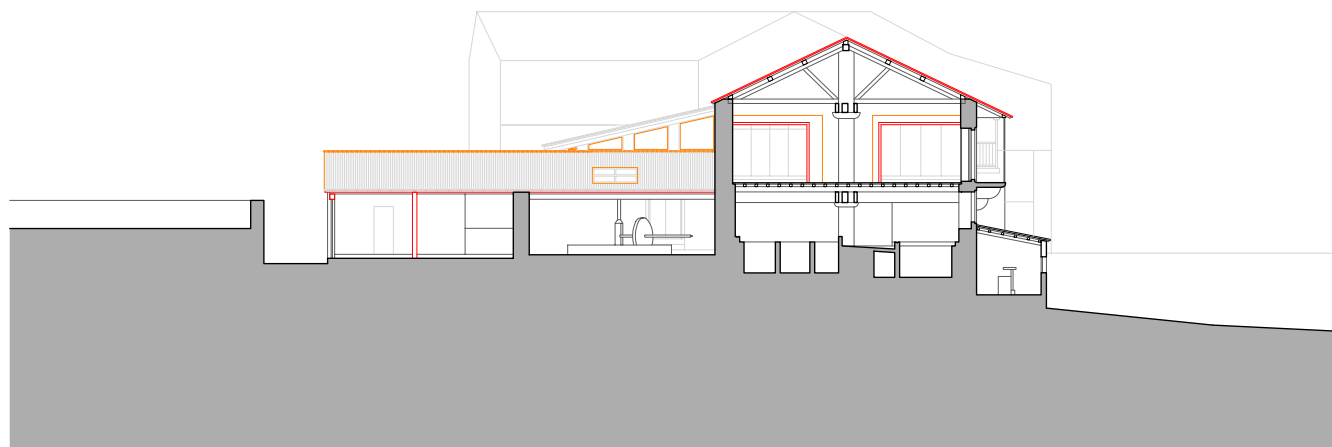
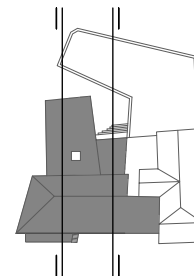
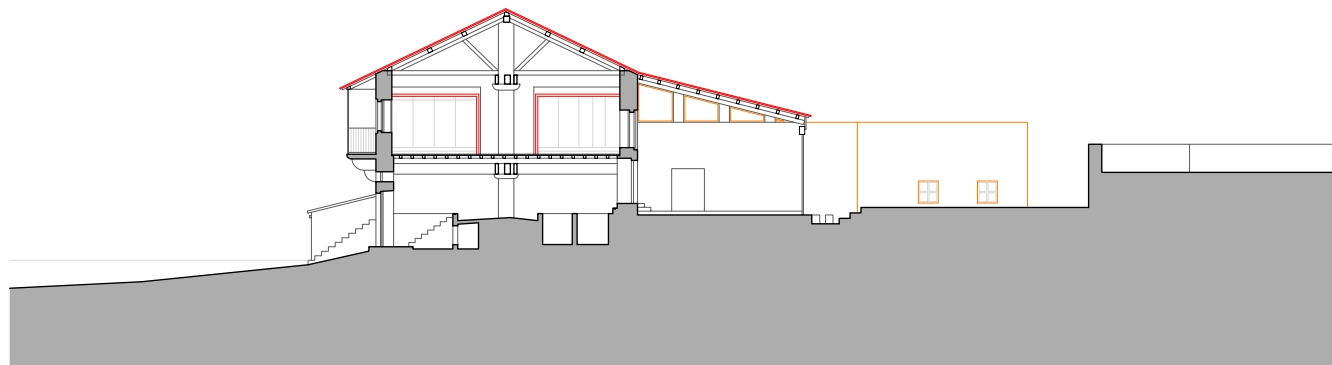

0 5 10 15 m

ALZADO SUR
ALZADO OESTE
CÉSAR PORTELA FERNÁNDEZ - JARDÓN

ALZADOS ANTES DA INTERVENCIÓN
(MAIO 1999)

TORRE LOMBARDA

0 5 10 15 m

SECCIÓNS
CÉSAR PORTELA FERNÁNDEZ-JARDÓN

SECCIÓNS ANTES DA INTERVENCIÓN
(1994)

Análise: aplicación dos parámetros

Na actualidade, a Torre Lombarda é o resultado dun continuo proceso de cambio de uso, incluídas as transformacións que cada cambio de uso supón. Así, dunha torre defensiva nos seus inicios pasou a ser unha casona grande no século XVI e posteriormente modificouse para converterse nunha fábrica de curtido de coiros. Se cadra, de todas estas intervencións a menos agresiva coas súas formas foi a que a converteu a finais do século XX nun establecemento hoteleiro.

Todas estas funcións semellan contradicirse á hora de desenrolarse dentro dunha mesma tipoloxía edificatoria. Pero devanditas funcións non tiveron que adaptarse a unha forma definida, foi o inmovible o que se adaptou aos novos usos a través de diversas obras de ampliación e remodelación durante os seus máis de oitocentos anos de historia.

AUTENTICIDADE. HERDANZA ARQUITECTÓNICA

Durante a transformación da antiga fábrica nun hotel de turismo rural seguiuuse o criterio respectar *escrupulosamente* – restaurando ou repoñendo– os elementos existentes no edificio (206). No referente aos novos materiais e técnicas empregadas para dar respostas ás novas demandas construtivas, a elección dos mesmos fíxose pensando en satisfacer catro parámetros fundamentais: *estética, confort, duración e conservación*¹⁸.

Esta actitude á hora de intervir permitiu conservar a autenticidade da arquitectura herdada, tanto material como construtivamente falando. Asemade, tamén fixo posible a preservación do seu deseño orixinal, obviando o debate de se devandito deseño debía remitirse ao seu pasado como torre defensiva, casona ou fábrica.

Pero a parte da actuación que máis risco entrañaba con respecto á conservación da autenticidade do edificio estaba na planta superior, onde se dispuxeron as habitacións. A complicación aparecía á hora de colocar as instalacións de auga e saneamento dos cuartos de baño anexos, necesarios para o bo funcionamento das mesmas.

Os cerramentos laterais, o solado e o teitos das caixas [que conforman as habitacións] estarán formados por un sándwich de paneis DM, ignífugos e hidrófugos, con illamento incorporado que –ademais de proporcionar un gran nivel de confort acústico, térmico e espacial– permitirán unha clara lectura da intervención no seu conxunto ao diferenciarse claramente tanto en materiais como en volume do edificio existente.

206. Detalle das obras de recuperación e reposición da antiga estrutura da fábrica.

¹⁸ PORTELA FERNÁNDEZ-JARDÓN, C.; "Rehabilitación da antiga fábrica de coiros A Lombarda", *Obradoiro*, número 26. Santiago de Compostela 1997. Páx.40-45.

A distribución de pezas nesta planta consegue agrupar os cuartos de baño en núcleos de dous en dous, para lograr unha racional disposición das redes de distribución de auga e saneamento. O solado destes cuartos elévase 17,5 cm sobre o nivel dos cuartos que, á súa vez, elévase outro tanto sobre o entarimado da planta, permitindo así aloxar as mencionadas redes sen que sexan visibles e sen que distorsionen a imaxe tradicional do entramado de madeira do forxado que se pretende conservar e que á vez posibilita que poidan ser rexistrables en todo o seu percorrido, a través do novo solado¹⁹.

Polo tanto, as solucións adoptadas finalmente para a conversión da Torre Lombarda en hotel non fixeron nin fan perigar en ningún momento a autenticidade da edificación.

IDENTIDADE. ESTRUTURA FORMAL

A antiga fábrica da Lombarda nunca foi un reclamo turístico da personalidade histórica de Allariz, se cadra polo seu pasado industrial. O seu actual carácter de elemento de atracción dentro da vila responde á confluencia de varios aspectos que propiciaron o seu interese. En primeiro lugar, foi necesario o nacemento dunha *conciencia* de cara á conservación dun *patrimonio* próximo e *cotidá* para a sociedade –en xeral– como é o deste tipo de arquitecturas. En segundo lugar, foi preciso e indispensable a actitude de toda unha vila por recuperar o esplendor perdido e poñer en valor o seu patrimonio. Coa recuperación do Casco Histórico, pero sobre todo, co renacemento do río Arnoia e das súas marxes, foi cando a Torre Lombarda obtivo unha nova identidade como monumento.

O nacemento desta nova identidade viuse reforzado a través do novo uso hoteleiro e complementado polo pequeno museo etnográfico creado que funciona tamén como un reclamo dentro do *itinerario do coiro* no que se insire. Na simbiose resultante, tanto o negocio como a edificación gañan: por unha banda, a función hoteleira complementa ao carácter histórico que o visitante busca –e identifica perfectamente–; pola outra, é precisamente ese carácter histórico o que serve de chamada ao futuro cliente.

E unha vez dentro, esa identidade tampouco se perde. A relación existente entre o pasado e o presente móstrase perfectamente a través dun diálogo cargado de contrastes temporais, no que o mobiliario xoga un papel esencial (2o7).

2o7. Vista e detalle do actual comedor da Pousada Torre Lombarda.

¹⁹ PORTELA FERNÁNDEZ-JARDÓN, C.; Op. cit. Páx.4o-45.

A moblaxe será o elemento que establecerá o contrapunto necesario entre o presente e o pasado. Escolleuse, tendo en conta a funcionalidade e a estética sobria do seu deseño, o que posibilita o seu diálogo co edificio contedor, complementándose e enriquecéndose mutuamente [2o8]²⁰.

Deste xeito, as pegadas do pasado expóñense sen enganos, resaltando o carácter documental da arquitectura herdada. A historia do edificio pode lerse e verse máis alá da zona en planta baixa destinada ao museo.

ACCIÓN OPERATIVA. INTERVIR NO PATRIMONIO

Durante a intervención para o cambio de uso, o criterio que máis imperou foi a máxima de que toda actuación debía ser reversible respectando e conservando –na medida do posible– os elementos existentes. E así se demostrou, por exemplo, en solucións que van dende a cubrición dalgunhas das pías para crear superficies de tránsito mediante táboas de madeira sobre unha estrutura lixeira (2o9) ata a construción das caixas autónomas para distribuír as habitacións ao longo da planta superior.

En canto á reconstrución da pequena edificación anexa realizada para situar as dependencias dos servizos, esta realizouse mediante unha reinterpretación dos restos existentes. O resultado foi un único volume no que se evitou todo impacto edificatorio novo no conxunto a través dunha linguaxe análoga da obra nova.

Permitiuse, entón, unha clara lectura de cada unha das actuacións, afastando a rehabilitación dun posible *falso arquitectónico*. En todo momento se reconece e se diferencia claramente as intervencións levadas a cabo para converter a antiga fábrica nun establecemento de turismo rural.

PROGRAMA. NECESIDADES DA FUNCIÓN

Por apenas uns meses, a redacción do proxecto de rehabilitación da Torre Lombarda estivo regulada pola Lei 16/1985 do Patrimonio Histórico Español, a cal afectaba á antiga fábrica de curtidos polo interese etnográfico da mesma –de acordo co artigo segundo da citada lei–; se ben nas normas subsidiarias do concello o inmovible só aparecía como inventariado.

O novo programa –redactado segundo as esixencias do Real Decreto 1634/1983 para este tipo de establecementos– adaptouse de xeito natural e co máximo respecto á edificación existente, non sacrificando o herdado na procura dunha maior rendibilidade.

2o8. Vista dunha das habitacións, situadas na planta alta.

2o9. Detalle da solución tomada para obter superficies de tránsito na planta baixa.

²⁰ PORTELA FERNÁNDEZ-JARDÓN, C.; Op. cit. Páx.4o-45.

ARQUITECTURA MILITAR

A arquitectura militar foi dende sempre un campo máis no mundo da construción (...).

As únicas peculiaridades encontrábanse nos elementos propios desta arte, nas formas específicas creadas e evolucionadas ao servizo da milicia ou da cidade, pero sempre en paralelo aos avances das técnicas da guerra.

SORALUCE BLOND, J.R.; *Castillos y fortificaciones de Galicia: la arquitectura militar de los siglos XVI-XVIII*.A Coruña 1985. Páx.26.

TORRE-FORTALEZA DOS ANDRADE

Localización	Vilalba (Lugo) 43°17'52.56"N - 07°40'57.01"O
Protección	Ben de Interese Cultural. Decreto 22/04/1949 sobre Protección de Castelos Españois.
Titular	Paradores de Turismo de España, S.A.
Uso anterior á rehabilitación	Sen uso / Torre de Homenaxe
Proxecto	1. <i>Proxecto de rehabilitación da Torre dos Andrade en Vilalba (Lugo) para Parador Nacional de Turismo.</i> 2. <i>Proxecto básico de ampliación do Parador de Turismo de Vilalba.</i>
Promotor	Ministerio de Economía e Facenda + Secretaría de Estado de Comercio, Turismo e Pemes + Instituto de Turismo de España
Arquitectos	1. Jesús Valverde Viñas 2. Carlos Fernández - Cuenca Gómez
Data redacción	1967 / Abril 1997
Novo uso	Parador Nacional Condes de Vilalba
Número de prazas	96 (48 habitacións: 46 dobres e 2 suites)
Estado da rehabilitación	Finalizado e en uso (1967/ Outubro 1999)

A torre - fortaleza dos Andrade serve de punto de referencia á vila de Vilalba, capital da comarca da Terra Cha, situada no transcurso do Camiño do Norte a Compostela.

O primitivo castelo foi fundado no século XI baixo o dominio da casa de Castro. Tratábase dun cuadrilátero con catro torres nos ángulos, sendo unha delas a de homenaxe, levantada no século XIII por Rodrigo Sánchez. Esta peza é o único que chegou aos nosos días da primixenia edificación.

Máis tarde a fortaleza foi doada por dona María de Molina –raíña de Castela e León– e o seu esposo don Sancho IV, ao infante don Felipe. Non obstante, era Fernán Ruíz de Castro –señor de Lemos– o que tiña o castelo en feudo. Non moito despois, cara ao ano 1360, o monarca Pedro I *o Cruel* concedeu o castelo e o señorío da vila a Fernán Pérez de Andrade *o Bo* como recompensa ás súas fazañas bélicas.

No transcurso do século XV, o señorío de Vilalba sufriu serios sobresaltos a causa das guerras irmandiñas. E tras ser destruído o casto pols Irmandiños, Diego de Andrade mandou construír outro de nova planta cara ao ano 1480.

No século XIX o castelo aínda conservaba destacados restos dos seus baluartes, pero foi obxecto de graves e continuados ataques ata o extremo de non deixar nel máis que pequenos vestixios das súas cercas e a torre da homenaxe, totalmente baleirada na súa fábrica interior e con acusados desperfectos nos seus elementos arquitectónicos externos.

No ano 1912 o *castelo* de Vilalba converteuse en propiedade particular co propósito de demolelo para aproveitar os seus materiais e edificar vivendas; do que se desistiu trala protesta formulada pola veciñanza e a eficaz intervención da Comisión Provincial de Monumentos e do gobernador civil da provincia Rodríguez Blanco.

O 22 de abril de 1949 a torre foi incluída no Patrimonio Histórico Español. Como consecuencia, levouse a cabo a demolición dos edificios que a rodeaban. Pero a medida que avanzaba o século XX, o inmovble seguía estando pouco valorado. E coa fin de deter a ruína coa que varios derrubamentos ameazaban a conservación da monumento, no ano 1967 –sendo Ministro de Información e Turismo Manuel Fraga Iribarne– realizouse o primeiro proxecto de rehabilitación do inmovble baixo a dirección do arquitecto Jesús Valverde Viñas, inaugurándose máis tarde a Torre dos Andrade como un Parador Nacional de tres estrelas.

Ata o ano 1996 foi o parador máis pequeno da rede e, dende o punto de vista económico, non era rendible. Con tal motivo, Carlos Fernández - Cuenca Gómez –o arquitecto do Instituto de Turismo de España– foi o encargado de redactar o correspondente proxecto de ampliación.

O criterio seguido foi manter a torre coas seis habitacións, pero deixándoa completamente exenta, rodeada de xardín, para acusar ao máximo a súa arquitectura, restaurando e eliminando engadidos. Con isto conseguiríase dar a máxima importancia ao monumento, que se enlazou mediante unha galería acristalada de aluminio co novo edificio: un construción en forma de L con fachadas de cachotería e gornición de acordo co estilo *pazo rexional* e conservando as *invariantes populares* da arquitectura galega.

A fortaleza dos Andrade

Segundo a afirmación dunha desaparecida inscrición do ano 1017, a fortaleza de Vilalba foi fundada no século XI baixo o dominio da casa de Castro. Consta dun cuadrilátero con catro torres nos ángulos, sendo unha delas a de homenaxe, levantada no século XIII por Rodrigo Sánchez¹. Esta peza é o único que chegou aos nosos días da orixinal construción, *o máis curioso monumento da arquitectura militar da Idade Media, senón de todo Galicia en boa parte dela*².

Dado o seu carácter militar é de supoñer que, dentro das murallas, non existisen máis construcións que as necesarias para o albergue das mesnadas e a residencia do señor feudal. Pero ningún dos Andrade tivo a súa residencia habitual nesta vila, senón en Pontedeume. O que si residía aquí, como delegado da autoridade do señor, era o alcaide da fortaleza ou *meiriño*.

A finais do século XIII a fortaleza foi doada –xunto coa terra que dominaba– por dona María de Molina –raíña de Castela e León– e o seu esposo don Sancho IV ao infante don Felipe. Non obstante, era Fernán Ruíz de Castro –señor de Lemos– o que tiña o castelo en feudo, xa que el ocupaba o de Monforte de Lemos³. Segundo a lenda, este último encolerizaríase ao coñecer a doazón real e encamiñárase á vila asediando o castelo xa gobernado polo infante. O conde tomaría a fortaleza desafiando en duelo ao novo dono, quen lle daría morte pouco despois.

Cara ao ano 1360, o monarca Pedro I *o Cruel* concedeu o castelo e o señorío da vila a Fernán Pérez de Andrade –alcumado *O Bo*– como recompensa ás súas fazañas bélicas en Nápoles.

No transcurso do século XV, o señorío de Vilalba sufriu serios sobresaltos a causa das guerras irmandiñas (21o). Alonso de Lanzós –señor de Louriña– foi un dos caudillos das revoltas que xurara a destrución da casa dos Andrade. E o pobo, conxurado con el, arrasou os castelos nos que aparecía esculpido o xabaril dos Andrade. Así, froito de graves e continuados ataques, da antiga fortaleza apenas quedaron dela pequenos vestixios das súas cercas e da torre da homenaxe.

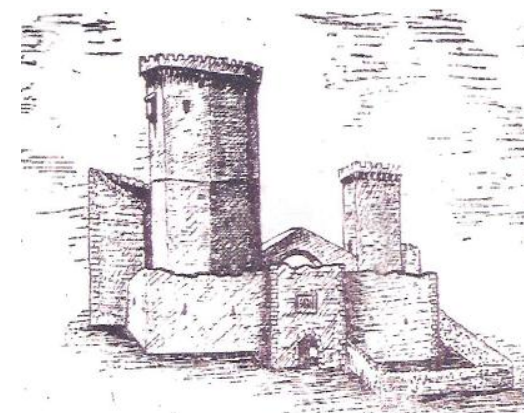
¹ Segundo Tettamancy Gastón o estilo ao que pertence a fábrica da torre sería renacentista, do último terzo do século XV –señorío de Fernando de Andrade–, como tamén o corrobora a pedra sobre a entrada do recinto, sendo construída dunha soa vez dende a súa cimentación ata o seu coroamento. Sen embargo, Del Castillo López cría poder asegurar que a torre da homenaxe pertencía á segunda metade do século XIV –época de Fernán Pérez de Andrade– debido á presenza da figura do xabaril.

TETTAMANCY Y GASTÓN, F.; “La Torre del Homenaje del Castillo de Villalba”; *Boletín da Real Academia Galega*, tomo 5, ano 7, número 57. A Coruña 1912. Páx.205-212.

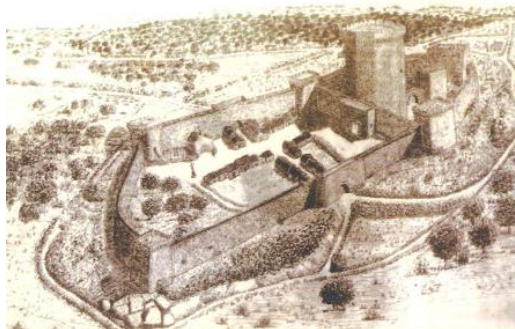
DEL CASTILLO LÓPEZ, Ángel; “Villalba. Fortaleza medieval”, *Inventario de la Riqueza Monumental y Artística de Galicia*; reprodución facsímile da edición de 1987, Publicación A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, A Coruña 2008. Páx.718 e 930.

² VILLAAMIL Y CASTRO, J.; “El Castillo de Villalba”; *Galicia diplomática*, ano 3, número 31. Santiago de Compostela 1888. Páx.232-233.

³ BENÍTEZ, C.; “El Castillo de Villalba”; *Eco de Galicia*, ano 10, número 305. A Habana 1917. Páx.34-35.

21o. Hipótese da fortaleza de Vilalba dende a *Porta Oeste* antes das revoltas irmandiñas.

211. Reconstrución da Vilalba fortificada no século XVII.

212. Gravado do castelo dos Andrade no século XIX.

O único que consta é o seu primitivo castelo, de indubidable antigüidade. Foi case derrubado polos mesmos veciños da vila, en 1431, cando se sublevaron contra Nuño Freire de Andrade. Restaurado novamente, e á súa costa, por aqueles, volveu ser destruído máis tarde –en 1467– polos Irmandiños; e no seu reemprazo, fíxo construír Diego de Andrade, cara ao 1480, outro de nova planta⁴.

O novo castelo realizado por Diego de Andrade era do mesmo estilo cos outros castelos levantados a finais do reinado dos Reis Católicos, cando xa comezaba a empregarse a pólvora na artillería. A súa muralla formaba entrantes e saíntes rectangulares con casamatas cubertas e troneiras cara ás tres fronteiras en dúas liñas superpostas para uso da artillería que probablemente nunca necesitou⁵. Ademais da torre octogonal –único vestixio conservado–, a nova edificación tiña tres torres cadradas e na muralla tres cubos (211). No cubo sureste había unha porta con ponte levadiza sobre o foxo; e a outra porta –que era a principal– abríase no cubo noroeste –actual praza de Santa María–. Sobre esta porta había un escudo coas armas de Diego de Andrade e María das Mariñas, sostido por dúas longas figuras humanas no que se lía en caracteres góticos *ANNO MCCCCLXXXV*, que semellaban determinar a data na que Diego de Andrade fixera construír a nova edificación⁶.

No ano 1540 Vilalba –xunto coas demais vilas que constituían os estados dos Andrade– incorporouse á Casa de Lemos tralo matrimonio entre dona Teresa de Andrade de Ulloa e Zúñiga e don Fernán Ruíz de Castro.

E no 1843, a duquesa de Alba –propietaria do castelo– autorizou ao Síndico do Concello e Rexedor para sacar pedra do inmovible para construír un cárcere *sen tocar a torre e as paredes que a circundan*, coa condición de que a duquesa non reclamaría ningunha renda polo tempo que servise de prisión ou casa forte⁷.

A Torre da Homenaxe

O castelo conservaba destacados restos dos seus baluartes aínda no século XIX, sendo a torre da homenaxe o máis destacado (212). De planta octogonal –circunstancia que se afasta dos modelos existentes tanto en Galicia coma no norte de España– atopábase totalmente baleirada na súa fábrica interior e con acusados desperfectos nos seus elementos arquitectónicos externos. Os seus muros de cachotería de lousa con pezas singulares de cantería de granito –retallados en diminución en cada

⁴ AMOR MEILÁN, M.; *Historia de la provincia de Lugo*. Deputación Provincial de Lugo. Lugo 1918-1927. Páx.256-288.

⁵ PEÑA NOVO, A.; *Vilalba en el siglo XIX*; Instituto de Estudios Chairegos, D.L. Vilalba 2002. Páx.59-68.

⁶ MATO VIZOSO, M.; *Estudios históricos de Vilalba y su comarca*; Servizo de Publicacións da Deputación Provincial de Lugo, DL. Lugo 1997. Páx.41-56.

⁷ COTOYA DÍAZ, V.; “A Torre-Fortaleza de Vilalba”, *Caderno de Estudos Chairegos*, Número 5. Boletín do Instituto de Estudos Chairegos. Deputación de Lugo. Vilalba 2011. Páx.103-167.

unha das catro plantas altas– eran coroados por unha almenaxe voante; e os esquinais, as xambas e os marcos de portas e ventás estaban formados por sillares de granito, moitos deles reconstruídos.

Baixo o aspecto militar, a torre de referencia con toda a planta fortificada do seu derrubado castelo, reunía admirables condicións de defensa, dada a súa sólida construción e a súa magnífica posición estratéxica, dominando un dilatadísimo horizonte que a facía inexpugnable (...). En tempo de paz, ela estaba destinada para as solemnes recepcións; servía para gardar os tesouros, os arquivos, as armas da familia e outros utilitarios menesteres; e no de guerra, formaba o punto primordial de defensa e último refuxio dos seus moradores, que resistían ata o último momento contra número considerable de sitiadores, acampados a próxima distancia⁸.

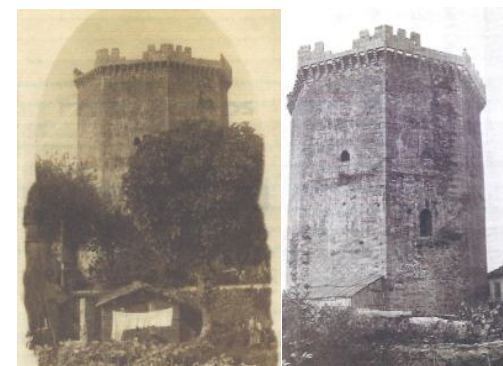
No primeiro terzo do século XIX, o estado da torre era o seguinte (213):

Con lixeiros desperfectos, conservaba naquela época a muralla que pechaba o tal recinto, cuxa planta a formaba un trapecio algo prolongado con torres de nove metros en cadro, ao centro de cada unha das súas tres liñas máis longas; elevándose na parte máis estrita do citado trapecio, a xigantesca torre da homenaxe (...). No interior da praza fortificada, levantábase un edificio composto de dous departamentos destinados, ata finais do século XVIII, a Casa Audiencia e Cárcere. (...) Daban entrada á fortaleza dúas portas colocadas unha ao fronte e no centro das torres do leste e oeste. A da primeira estaba sobre o foso, que tiña ponte levadiza; e a da segunda, que non fora derrubada, comunicaba coa Praza Maior da vila, tendo ademais esta torre polo lado norte unha portiña estreita pola cal non cabía máis ca unha persoa⁹.

O Parador Nacional de Vilalba

No ano 1912 o castelo de Vilalba converteuse en propiedade particular co propósito de demolelo para aproveitar os seus materiais e edificar vivendas; do que se desistiu trala protesta formulada pola veciñanza e a eficaz intervención da Comisión Provincial de Monumentos e do gobernador civil da provincia Rodríguez Blanco.

Ao coñecerse na vila dos Andrade que o actual posuidor de dito edificio abrigaba os propósitos de demolelo co obxecto de aproveitar os seus materiais en edificacións de índole particular (...), apresuráronse os veciños a formular a súa protesta, interesando o patriotismo de todas aquelas persoas significadas da rexión, para que a

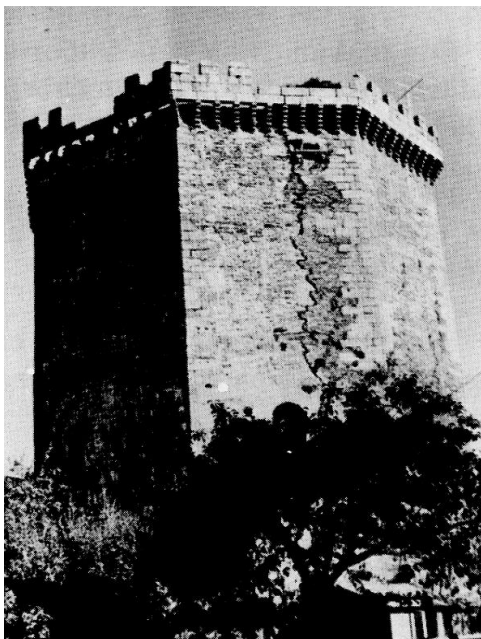
213. Vistas das fachadas sureste e sur da Torre da Homenaxe de Vilalba a finais do século XIX.

⁸ TETTAMANCY Y GASTÓN, F.; Op. cit., número 57. A Coruña 1912. Páx.205-212.

⁹ TETTAMANCY Y GASTÓN, F.; "Situación del Castillo de Villalba en el primer tercio del siglo XIX"; *Boletín da Real Academia Galega*, tomo 5, ano 7, número 58. A Coruña 1912. Páx.256-257.

214. Detalle das obras de demolición levadas a cabo a mediados do século XX.

215. Vista parcial da torre dos Andrade en setembro de 1964.

*demolición non se consumase. E, efectivamente, a protesta fíxose xeral, comezando o que ata fai poucos día foi celoso gobernador civil de Lugo (...) D. Evasio Rodríguez, en unión da Comisión provincial de Monumentos daquela capital, por adoptar as providencias de que un vocal desta Corporación acompañado dun arquitecto ou enxeñeiro visitasen o castelo, e informasen sobre se procedía a inclusión da Torre referida, no inventario de monumentos nacionais; e ordenando ao alcalde daquel termo municipal tomase as medidas oportunas coa fin de que non se extraían pedras nin se fagan por ningún escavacións no castelo, ata tanto que a Comisión indicada resolvase o procedente*¹⁰.

O 22 de abril de 1949 a torre foi incluída no Patrimonio Histórico Español. Como consecuencia, levouse a cabo a demolición dos edificios que a rodeaban: unha xastrería, unha cociña, aseos, unha carboeira —á que servía de almacén a propia torre, estando baleira en toda a súa altura—, un garaxe e un galiñeiro; manténdose aínda no interior o pozo (214)¹¹.

Pero a pesar da súa declaración como monumento, a medida que avanzaba o século XX tamén o facía o estado de deterioro do inmobile.

*Produce maior pesar a degradación por abandono e a falta de sensibilidade e que orixinou a desaparición de gran parte da obra que aínda no século XIX cabía contemplar. Escasos vestixios quedan da súa grandeza, non obstante, a imponente mole da torre da homenaxe dá testemuño do que antano foi*¹².

E coa fin de deter a ruína coa que varios derrubamentos ameazaban a conservación da monumento (215), no ano 1967, sendo Ministro de Información e Turismo Manuel Fraga Iribarne, realizouse o primeiro proxecto de rehabilitación do inmobile baixo a dirección do arquitecto Jesús Valverde Viñas.

En 1967 inaugúrase o Parador de Vilalba (...) coa torre dos Andrade como elemento principal e unha capacidade de seis habitacións, sendo o máis pequeno da rede de paradores.

¹⁰ O Presidente do Consello de Ministros e o Ministro do ramo, conformáronse cos acordos da autoridade citada, desprendéndose de cartas que aqueles dirixiron ao Alcalde de Vilalba, e de telegramas enviados ao Gobernador Civil de Lugo.

TETTAMANCY Y GASTÓN, F.; Op. cit., número 57. A Coruña 1912. Páx.205-212.

¹¹ No ano 1952 comprobouse que en dirección mediodía, se atopaban aínda restos dos muros da cerca, a unha distancia da torre de 22.70 metros, cun oco de acceso a máis alto nivel do actual solo e sinais evidentes de varios pasos de escaleira, unha troneira e unha seteira. Na planta de soto e case no centro da torre, abríase un pozo de forma circular.

VAZQUEZ SEIJAS, M.; *Fortalezas de Lugo y su provincia*. Servizo de Publicacións da Deputación Provincial de Lugo. Lugo 1995. Páx.125-143.

¹² GONZÁLEZ TRIGO, A.; "Memoria del proyecto de ordenación de las inmediaciones del Castillo y Plaza de los Condes de Villalba (Lugo)", *Lucus: Boletín informativo de la Excelentísima Diputación Provincial de Lugo*, número 33. Lugo 1978. Páx.40-46.

A rehabilitación incorpora as trazas do muro antigo, cunha escaleira para acceder ao patio traseiro, escaleiras para acceso principal, uso en planta baixa como salón [216], engadido dun volume que contén servizos en planta baixa, e un comedor, oficina e catro habitacións na planta primeira.

(...) Intervención exterior notoria na fachada leste, na que se engaden escaleiras para acceso pola porta principal, reconstrúense as almeas elevando lixeiramente a súa altura, e ábreanse ocos: un balcón –que non chegou a construírse– e dúas ventás na planta superior, para dar resposta ás novas necesidades.

Chama a atención que para a rehabilitación da torre non se efectuou unha actuación previa nin conxunta sobre o contorno. A variación apreciable na actuación dende a súa fachada Sur, foi a reparación de almeas, apertura de ocos para as habitacións das plantas superiores e introdución de vexetación¹³.

A inauguración da antiga Torre dos Andrade como Parador Nacional de tres estrelas supuxo –en resumo– a compartimentación interior do espazo mediante a creación de catro andares, coa disposición das habitacións nos pisos superiores (217). Exteriormente, reconstruíuse a liña de almeas e levantouse unha nova ringleira para aumentar a altura do peto da terraza transitable. Tamén se realizou unha nova solución de recollida e vertido de pluviais, mediante gárgolas longas para vertido libre (218).

Co obxecto de sinalar a importancia dos restos conservados do castelo e que constituían nese momento o *Hostal dos Condes de Vilalba*, aprobouse o 11 de xuño de 1976 un proxecto para a ordenación das inmediacións do parador.

O proxecto (...) trataba de conservar os restos do Castelo e redefinir os volumes da Praza de Santa María e unha nova praza constituída pola confluencia das rúas de Alférez L. García, Roxeira e Coronel Pena. O interese en reordenar e acondicionar o ambiente en torno aos elementos patrimoniais; sen embargo, non se contempla hoxe en día, pois a Torre quedou como un edificio máis con fachada a viario.

Da muralla defensiva que protexía o recinto tan só quedan as troneiras que se ven encaixadas nas paredes que rodean o actual Parador e que foron rescatadas cando se realizaron as últimas reformas no edificio¹⁴.

Con todo, no Plan de Protección Especial do Casco Histórico de Vilalba do ano 1991 –que non se chegou a aprobar–, a torre aparecía de novo absorbida polas edificacións veciñas.

216. Detalle do salón en planta baixa na antiga Torre dos Andrade.

217. Vista dunha das habitacións da torre do Parador de Vilalba.

218. Detalle do remate da Torre dos Andrade trala conversión en parador nacional.

¹³ COTOYA DÍAZ, V.; Op. cit. Vilalba 2o11. Páx.1o3-167.

¹⁴ COTOYA DÍAZ, V.; Op. cit. Vilalba 2o11. Páx.1o3-167.

A ampliación do parador

Ata o ano 1996, o de Vilalba foi o parador máis pequeno da rede e dende o punto de vista económico non era rendible. Con tal motivo, Carlos Fernández - Cuenca Gómez –arquitecto do Instituto de Turismo de España e autor da rehabilitación do actual Parador de Monforte de Lemos– recibiu o encargo de redactar o correspondente proxecto de ampliación, que levaría como obra previa a demolición do corpo anexo á torre –destinado a servizos– e o axardinamento de toda a parcela.

A Torre, único elemento que quedaba da fortaleza de forma octogonal e con restos de pinturas no seu interior, foi restaurada e convertida en Parador (...). Na actualidade, e mediante a adquisición dunhas fincas, propónse a ampliación do establecemento, aínda que máis exacto sería dicir a construción dun novo Parador, posto que se fai totalmente novo.

O criterio seguido é manter a torre coas seis habitacións, pero deixándoa completamente exenta, rodeada de xardín, para acusar ao máximo a súa arquitectura, restaurando e eliminando engadidos. Con isto conséguese dar a máxima importancia ao monumento, que se enlazará mediante unha galería acristalada de aluminio [219] (...), co novo edificio. Creo que a solución é válida dende o punto de vista de despoxar o monumento de engadidos, e deixalo illado do resto de construcións¹⁵.

A Consellería de Cultura e Comunicación Social informaba favorablemente do proxecto básico de ampliación do Parador de Turismo de Vilalba o 14 de abril de 1997, e as obras foron adxudicadas o 5 de febreiro de 1998 á empresa LAIN S.A. Finalmente comprendían a construción dun edificio –*de estilo pazo rexional*– de corenta e dúas habitacións e a restauración das seis habitacións existentes na torre. Pero durante a execución das obras xurdiron diversas necesidades e problemas que obrigaron a unha modificación do proxecto inicial no ano 1999.

(...) Aparición de pezas de pedra labrada ao realizar as escavacións, de valor histórico, que se recuperaron e conservaron. (...) Aparición na torre de vigas metálicas con alto grao de corrosión na zona dos cuartos de baño, (...) que obrigou á súa análise e posteriores reforzos. (...) Refíxose a cuberta da torre (...) en canto impermeabilización e seguridade das persoas para o seu uso como miradoiro. (...) Modificación da instalación de climatización na Torre polas dificultades de trazado (...); substituíuse a tarima da Torre, xa que só estaba previsto o seu lixado e vernizado, pero ao desembarazala de mobles, apareceron zonas en estado deficiente.

219. Vista da galería de unión entre a torre e a nova edificación do parador de Vilalba.

¹⁵ FERNÁNDEZ-CUENCA GÓMEZ, C.; “Anteproyecto de ampliación del Parador de Turismo de Villalba (Lugo)”, documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1997/198. Madrid 1997.

(...) Solicitouse a creación dunha cociña-oficio de apoio a nivel de planta baixa da Torre, coa fin de poder dar a este local un uso de taberna típica, pois ten acceso directo dende a rúa ao restaurante enxebre, para o cal necesitan ademais do oficio uns aseos (...). Paradores considera interesante, ao quedar unha zona de almacén baixo cuberta, a instalación dunha sauna co seu correspondente vestiario. (...) Substitución dos cristais por vidreiras con vidro translúcido á vista da pobre paisaxe urbana que se divisa dende as ventás de comedores e salóns. (...) Urbanización e acceso polo rueiro de servizo, plantación de cipreses para enmascarar a horrible medianeira e reposición das beirarrúas de granito abuxardado da rúa¹⁶.

O resultado foi un novo edificio de tres alturas máis baixocuberta en forma de L con fachadas de cachotería e gornición, de ocos de pedra labrada, cuberta de lousa e carpinterías en branco: *conservando os invariantes populares da arquitectura galega (220).*

O deseño das fachadas e os grandes remates da cheminea baseáronse en debuxos do arquitecto Valverde Viñas, que no seu día realizou unha posible ampliación do Parador e que se empregou a modo de homenaxe¹⁷.

Na planta baixa situouse o vestíbulo e a zona de recepción, o acceso ao resto do establecemento, o bar (221) con comedor diario a continuación e a cociña á súa esquerda. A sala de banquetes ou de congresos resolveuse mediante paneis móbiles que garantirían unha adaptación do espazo segundo a demanda. Deste andar parte a galería de acceso á torre –situada á esquerda de recepción– atravesando o espazo axardinado. Nas plantas superiores distribuíronse as habitacións (222).

Posteriormente levouse a cabo unha intervención no entorno do establecemento hoteleiro –baixo a dirección do arquitecto Santiago Catalán Tobía– co obxectivo de:

(...) mellorar a imaxe actual das fachadas das casas que quedaron á vista trala recente reforma do Parador, que volcan directamente sobre o patio axardinado do mesmo e afectan, co seu estado de abandono, ao conxunto edificado e ao entorno histórico no que destaca o belo torreón medieval dos Andrade¹⁸.

220. Fachada oeste do conxunto do Parador de Vilalba.

221. Bar situado na planta baixa da zona nova do parador.

222. Vista dunha das habitacións na nova edificación do Parador de Vilalba.

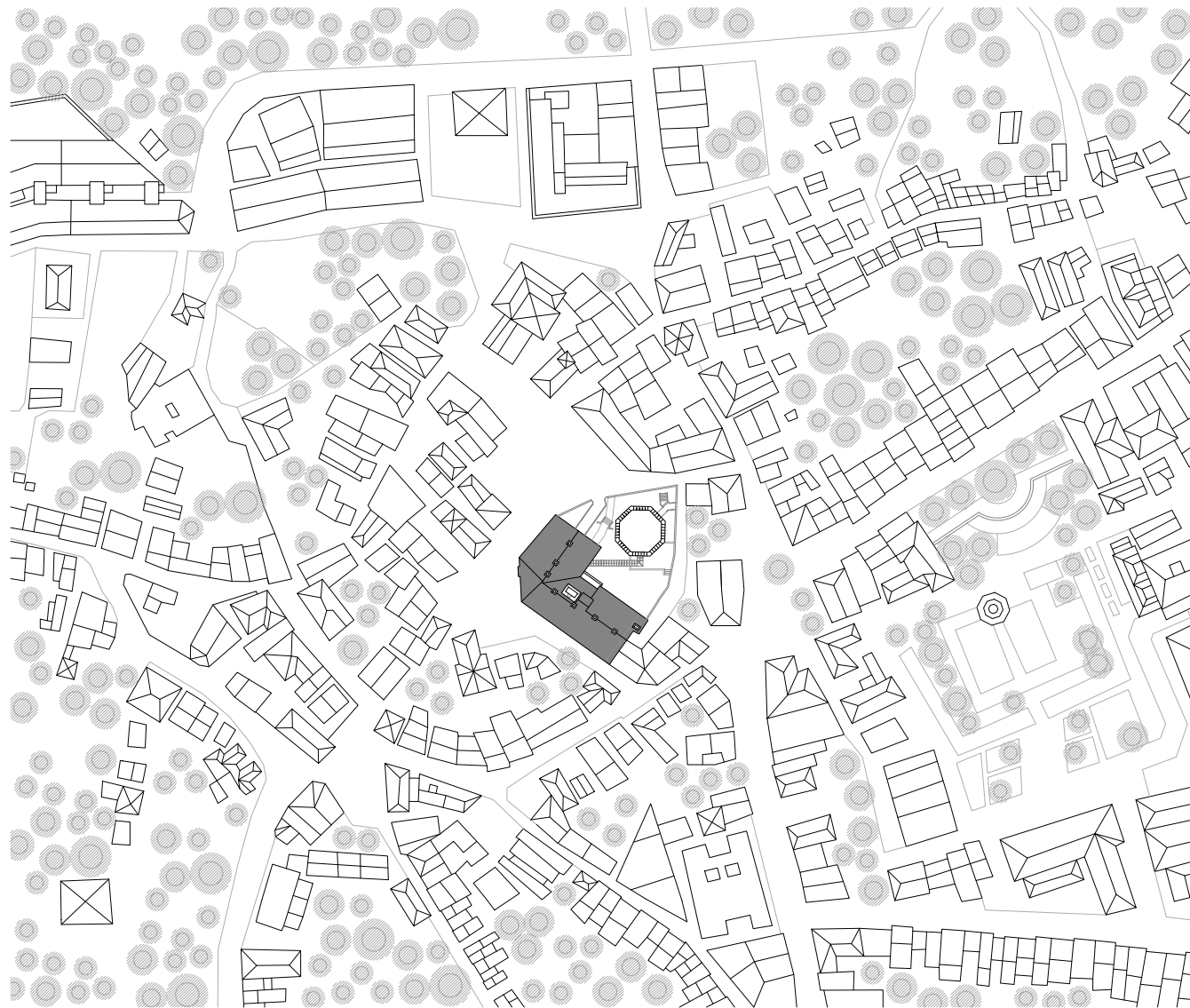
¹⁶ FERNÁNDEZ-CUENCA GÓMEZ, C.; Op. cit., coa signatura 1997/198. Madrid 1997.

¹⁷ FERNÁNDEZ-CUENCA GÓMEZ, C.; Op. cit., coa signatura 1997/198. Madrid 1997.

¹⁸ COTOYA DÍAZ, V.; Op. cit. Vilalba 2011. Páx.103-167.

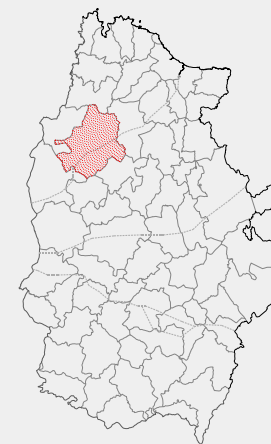
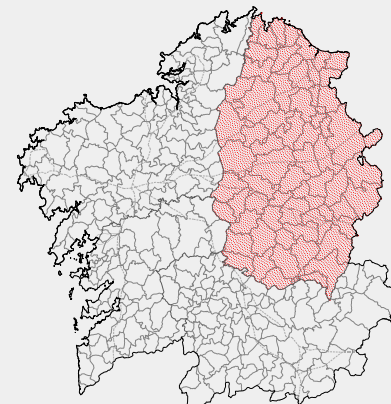
TORRE - FORTALEZA DOS ANDRADE

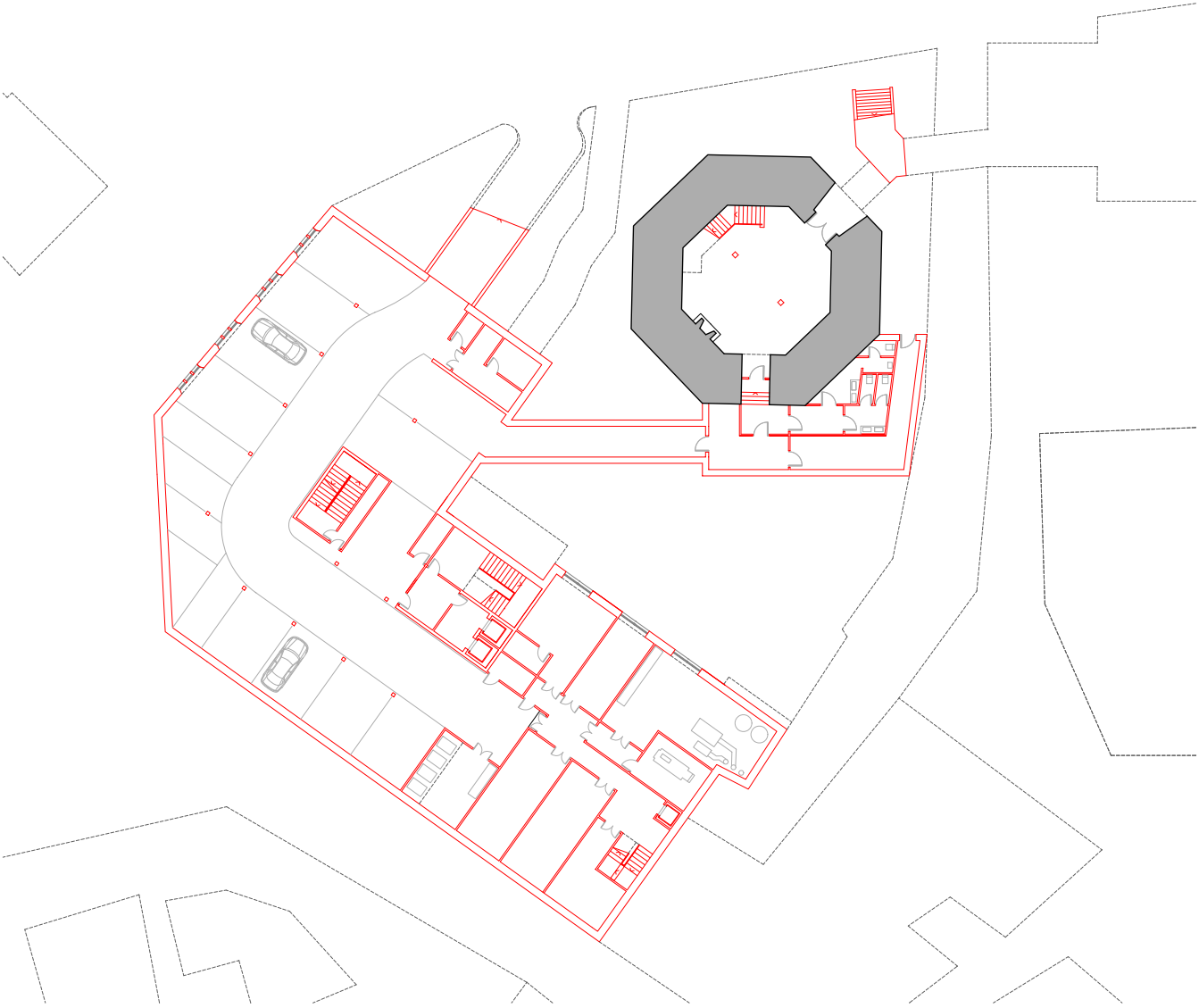
△N

EMPRAZAMENTO

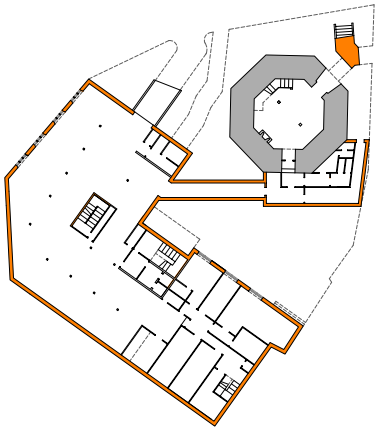
JESÚS VALVERDE VIÑAS / CARLOS FERNÁNDEZ-CUENCA GÓMEZ

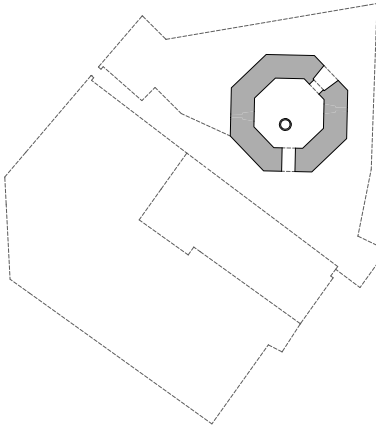

PLANTA SOTO

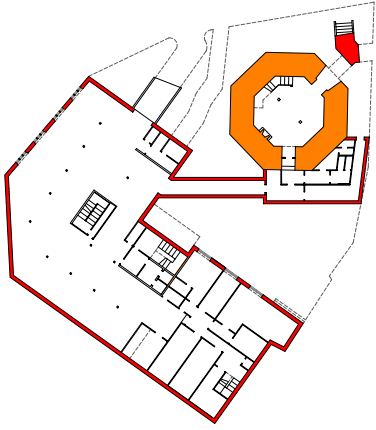
JESÚS VALVERDE VIÑAS / CARLOS FERNÁNDEZ-CUENCA GÓMEZ

ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

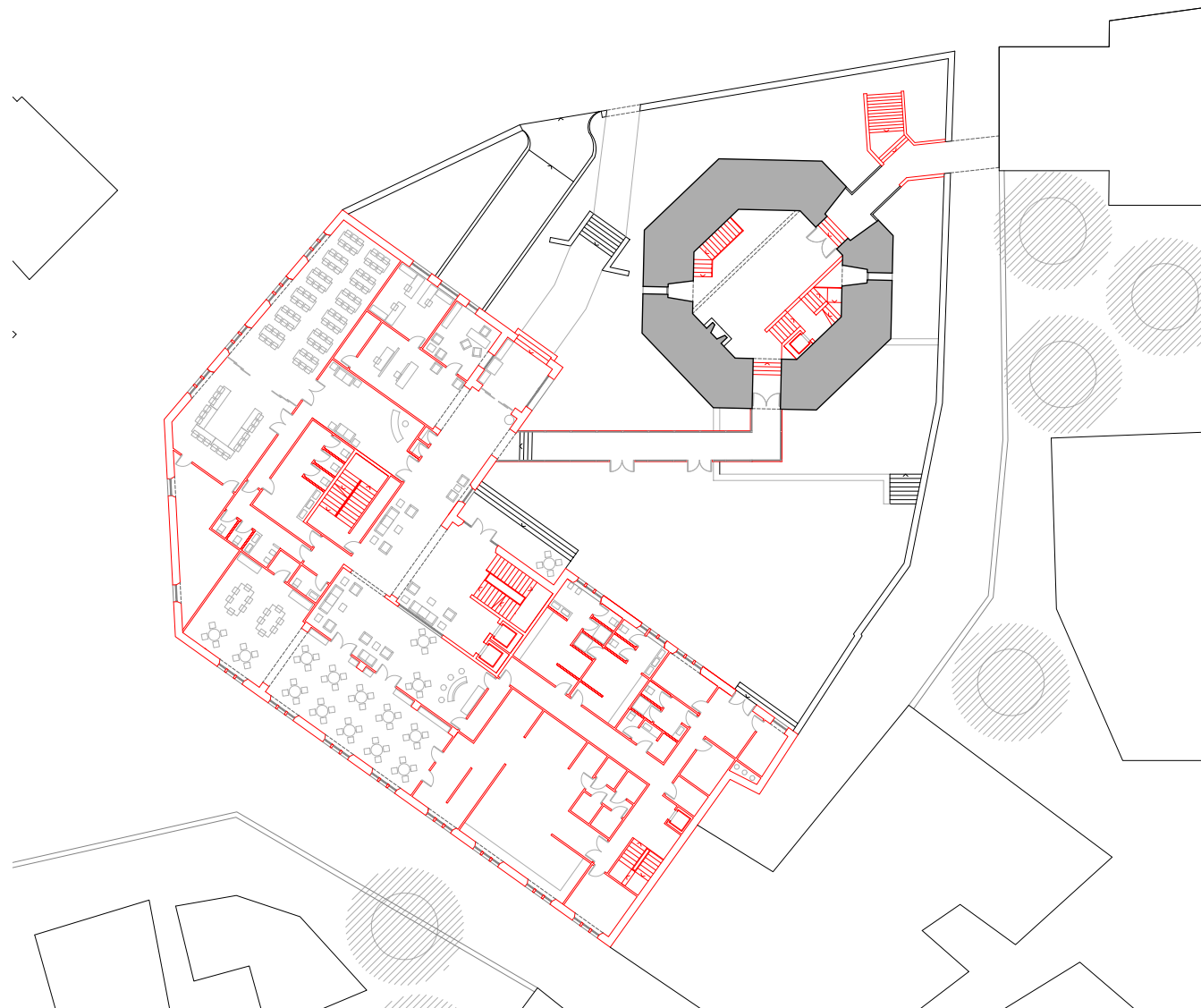

ANTES DA PRIMEIRA FASE DA INTERVENCIÓN (ANO 1967)

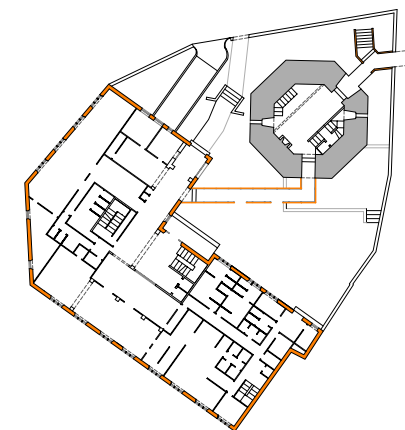
CONSERVACIÓN RESTAURACIÓN REHABILITACIÓN CONSTRUCCIÓN

TORRE - FORTALEZA DOS ANDRADE

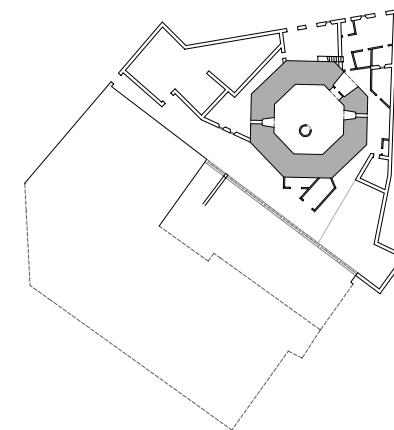

PLANTA BAIXA

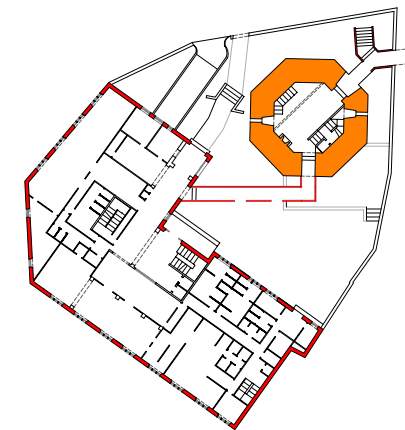
JESÚS VALVERDE VIÑAS / CARLOS FERNÁNDEZ-CUENCA GÓMEZ

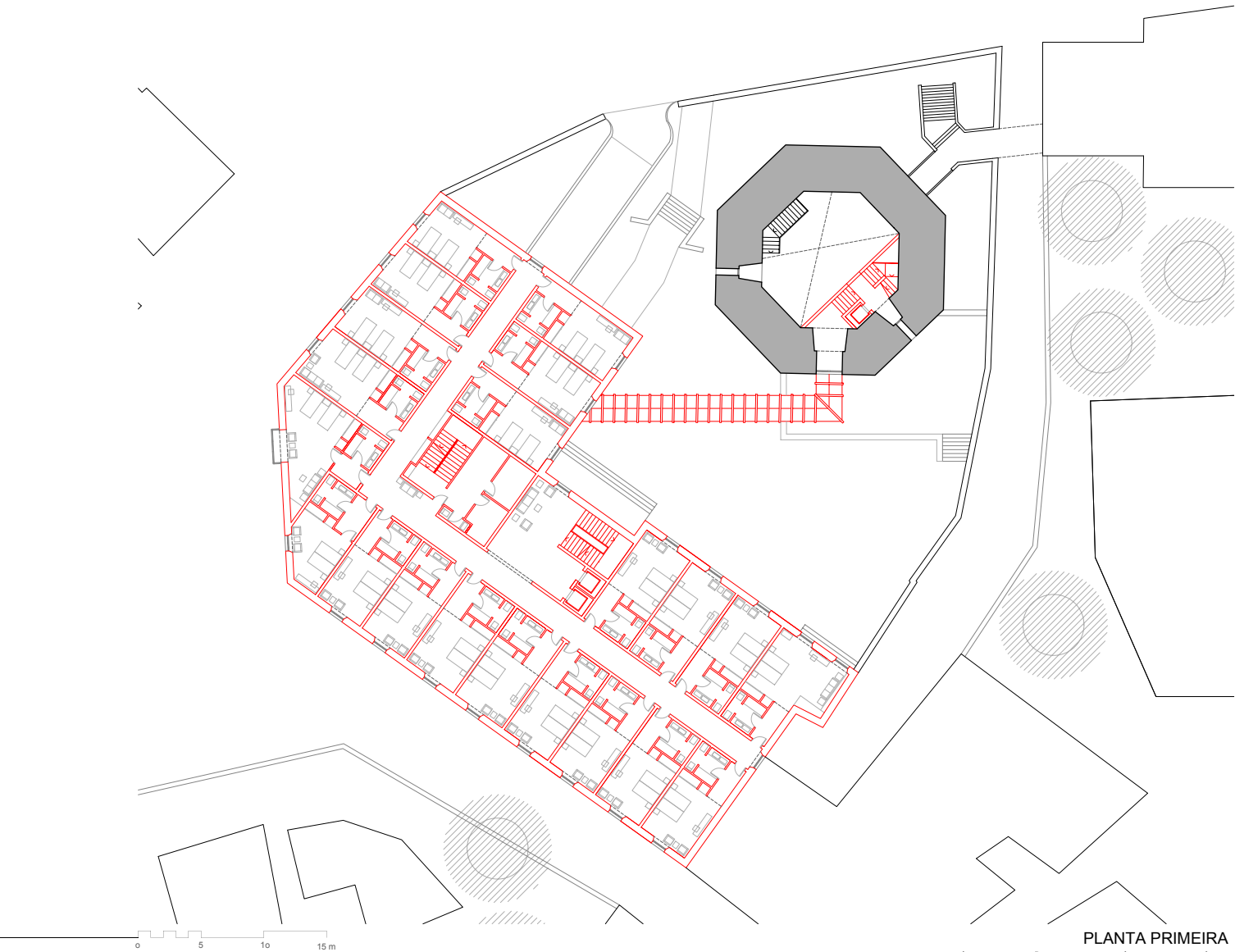
ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

ANTES DA PRIMEIRA FASE DA INTERVENCIÓN (ANO 1967)

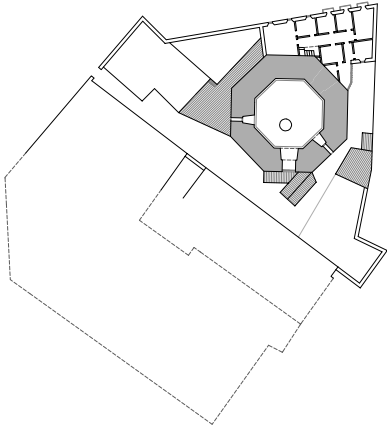
CONSERVACIÓN RESTAURACIÓN REHABILITACIÓN CONSTRUCCIÓN

PLANTA PRIMEIRA
JESÚS VALVERDE VIÑAS / CARLOS FERNÁNDEZ-CUENCA GÓMEZ

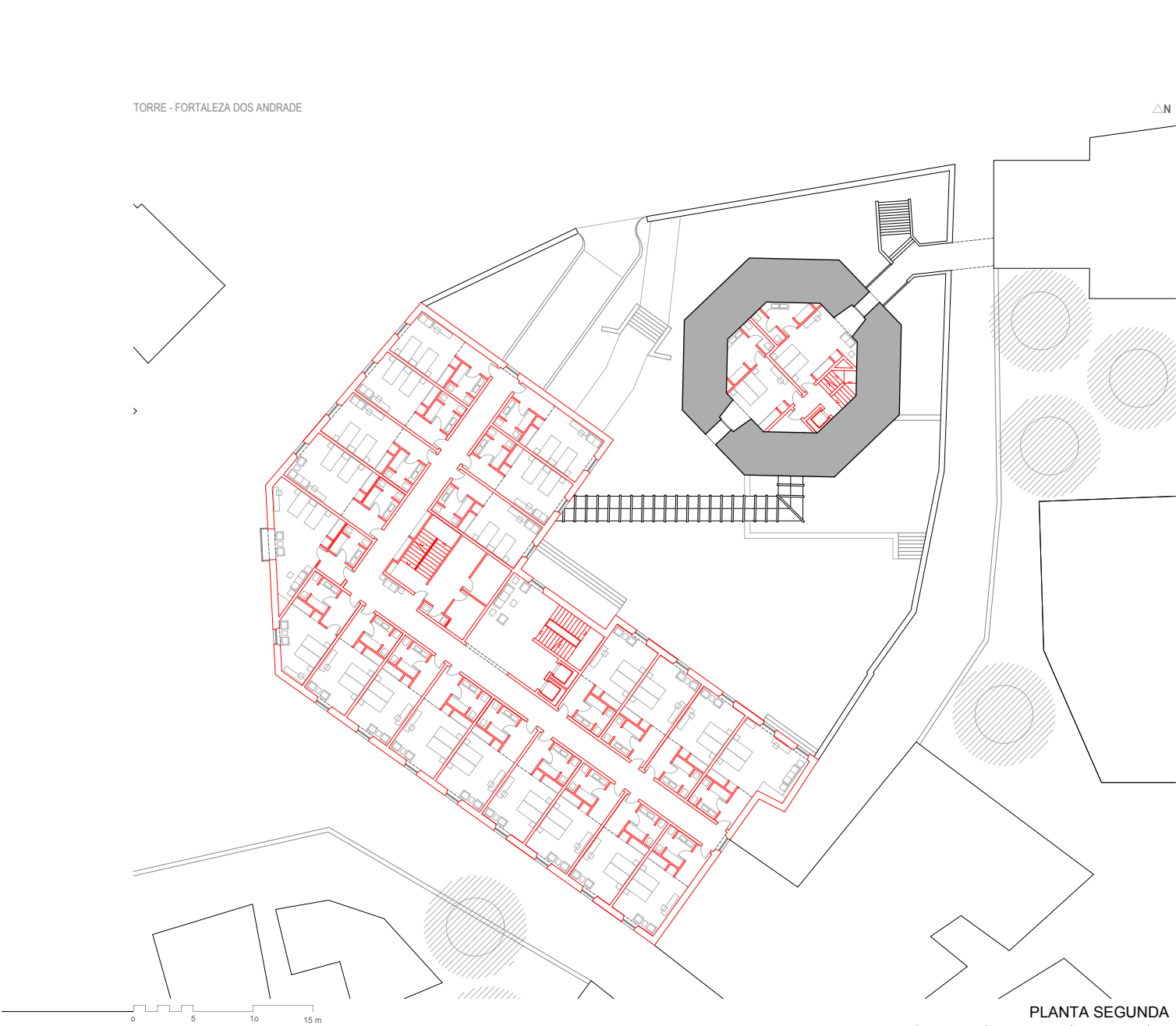
ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

ANTES DA PRIMEIRA FASE DA INTERVENCIÓN (ANO 1967)

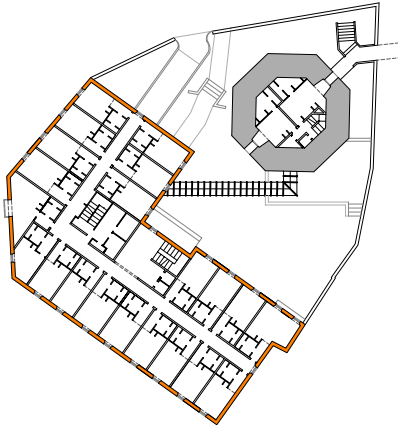

CONSERVACIÓN RESTAURACIÓN REHABILITACIÓN CONSTRUCCIÓN

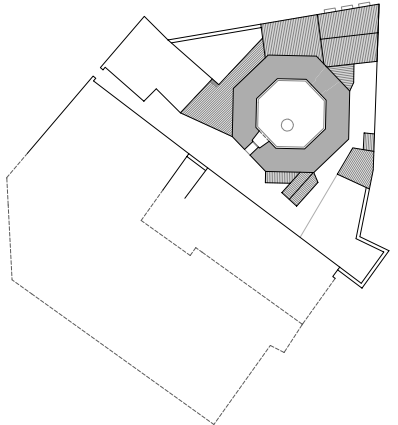

PLANTA SEGUNDA

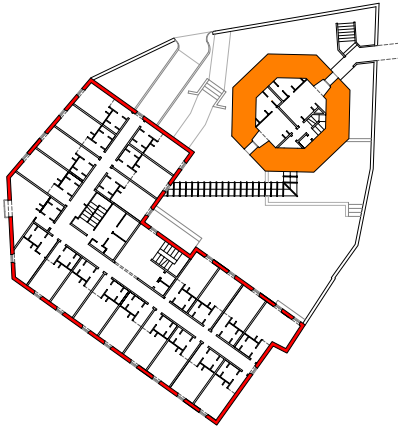
JESÚS VALVERDE VIÑAS / CARLOS FERNÁNDEZ-CUENCA GÓMEZ

ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

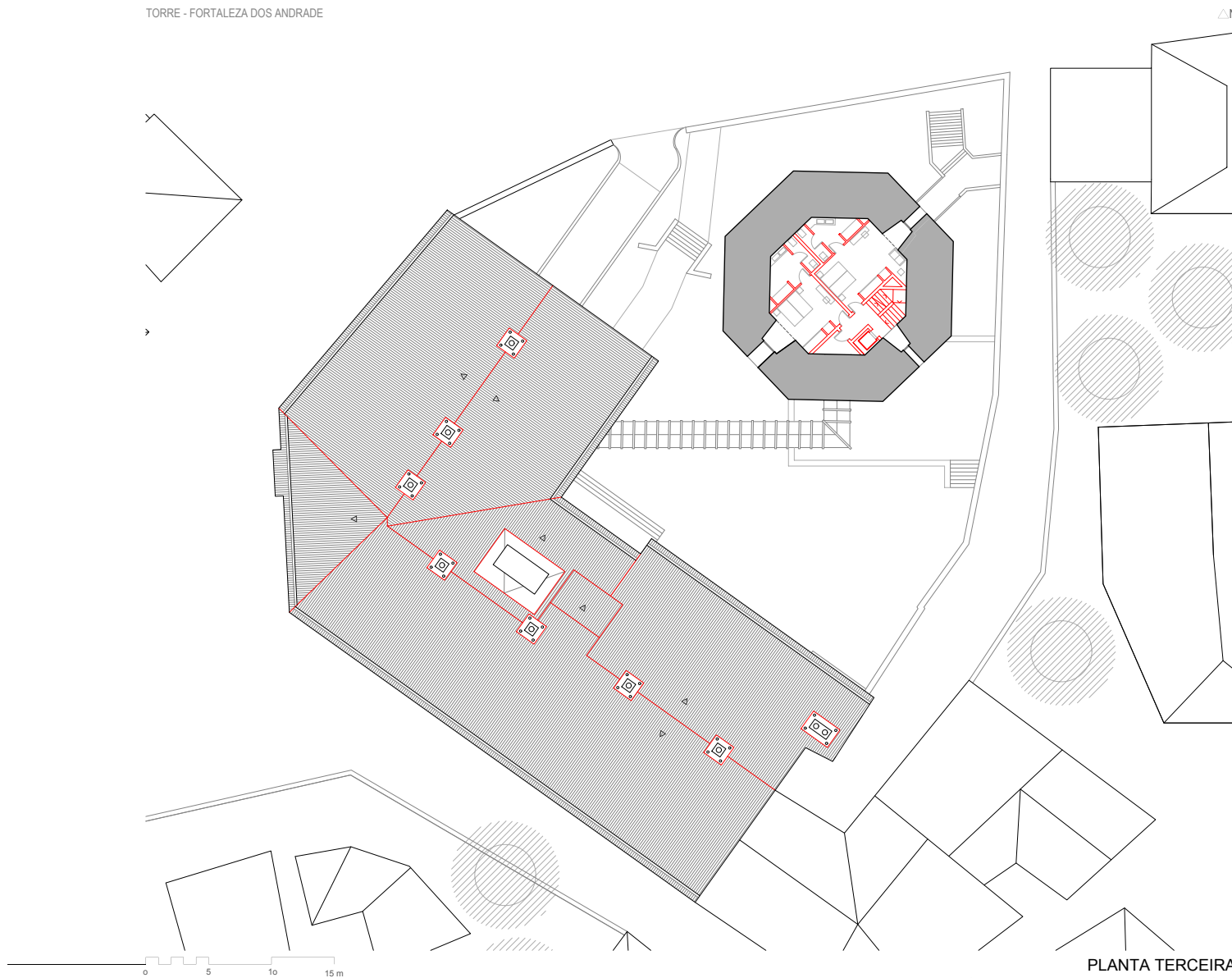

ANTES DA PRIMEIRA FASE DA INTERVENCIÓN (ANO 1967)

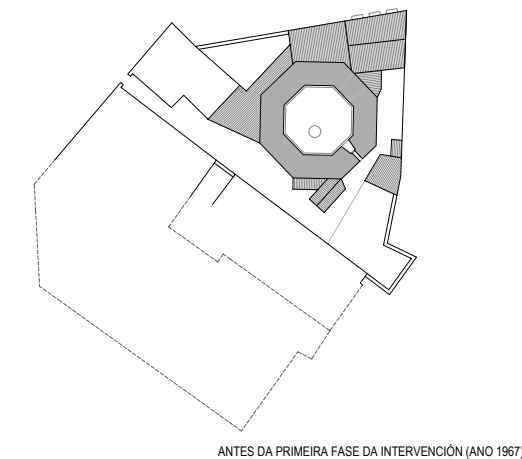
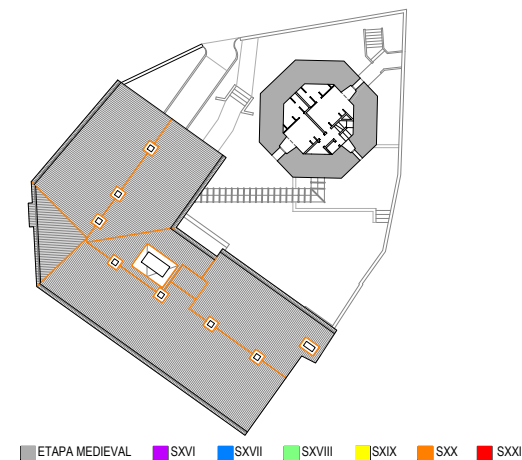

CONSERVACIÓN RESTAURACIÓN REHABILITACIÓN CONSTRUCCIÓN

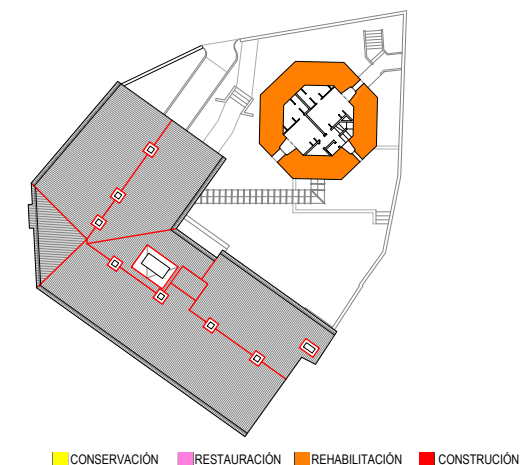
TORRE - FORTALEZA DOS ANDRADE

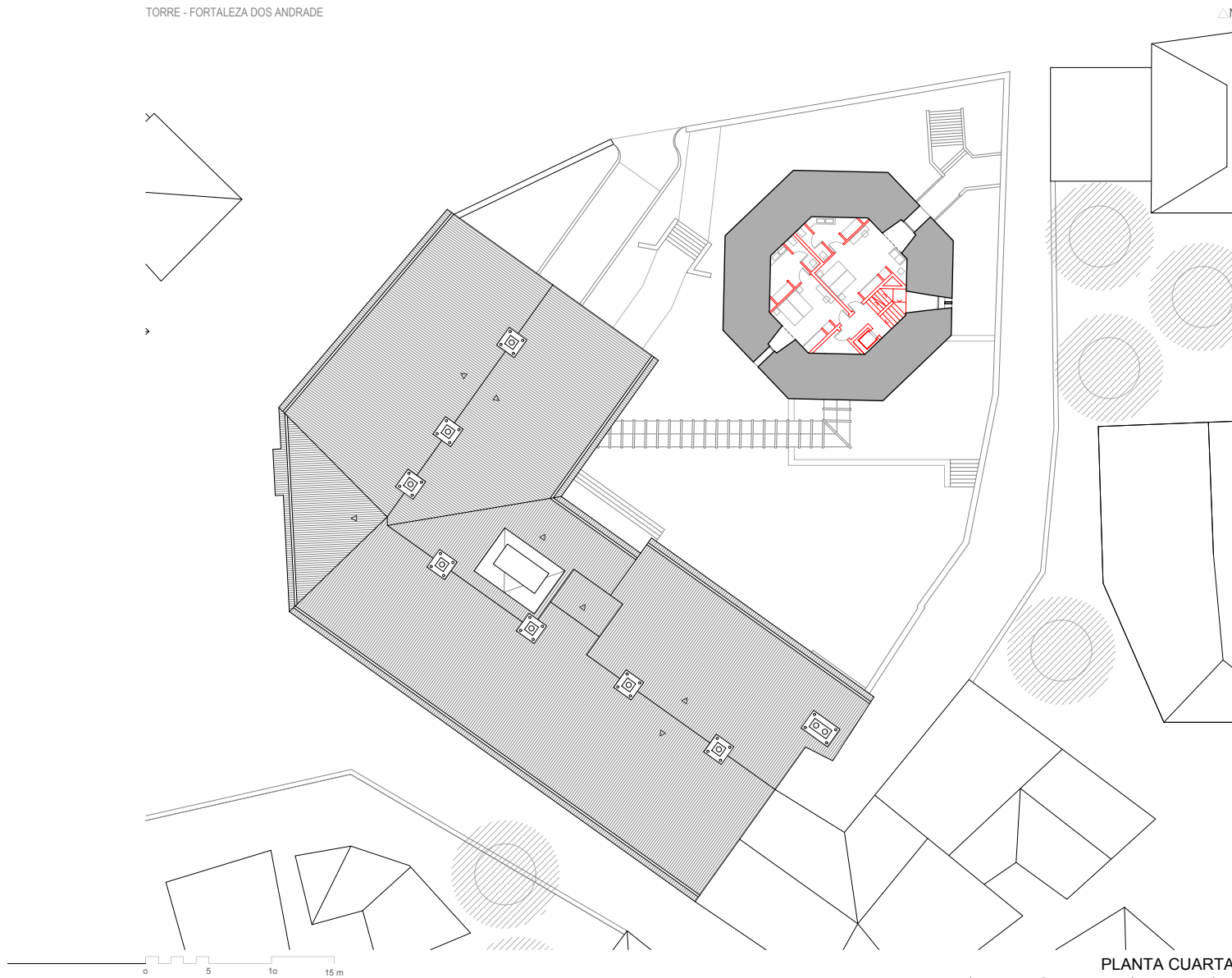
PLANTA TERCEIRA
JESÚS VALVERDE VIÑAS / CARLOS FERNÁNDEZ-CUENCA GÓMEZ

ANTES DA PRIMEIRA FASE DA INTERVENCIÓN (ANO 1967)

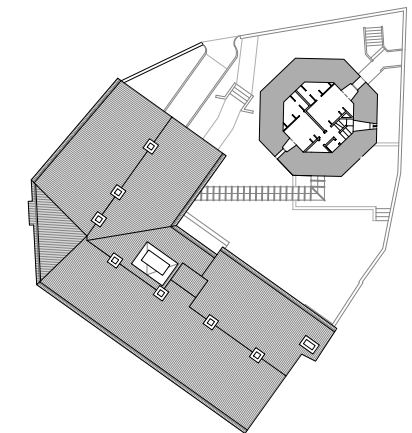

TORRE - FORTALEZA DOS ANDRADE

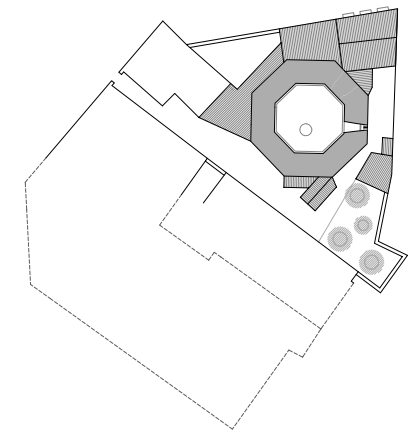

PLANTA CUARTA

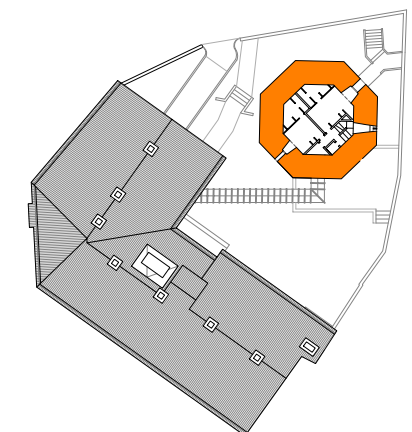
JESÚS VALVERDE VIÑAS / CARLOS FERNÁNDEZ-CUENCA GÓMEZ

ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

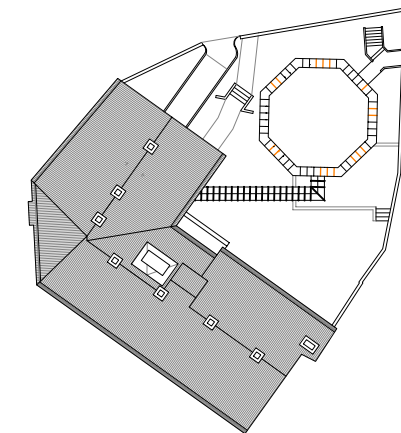
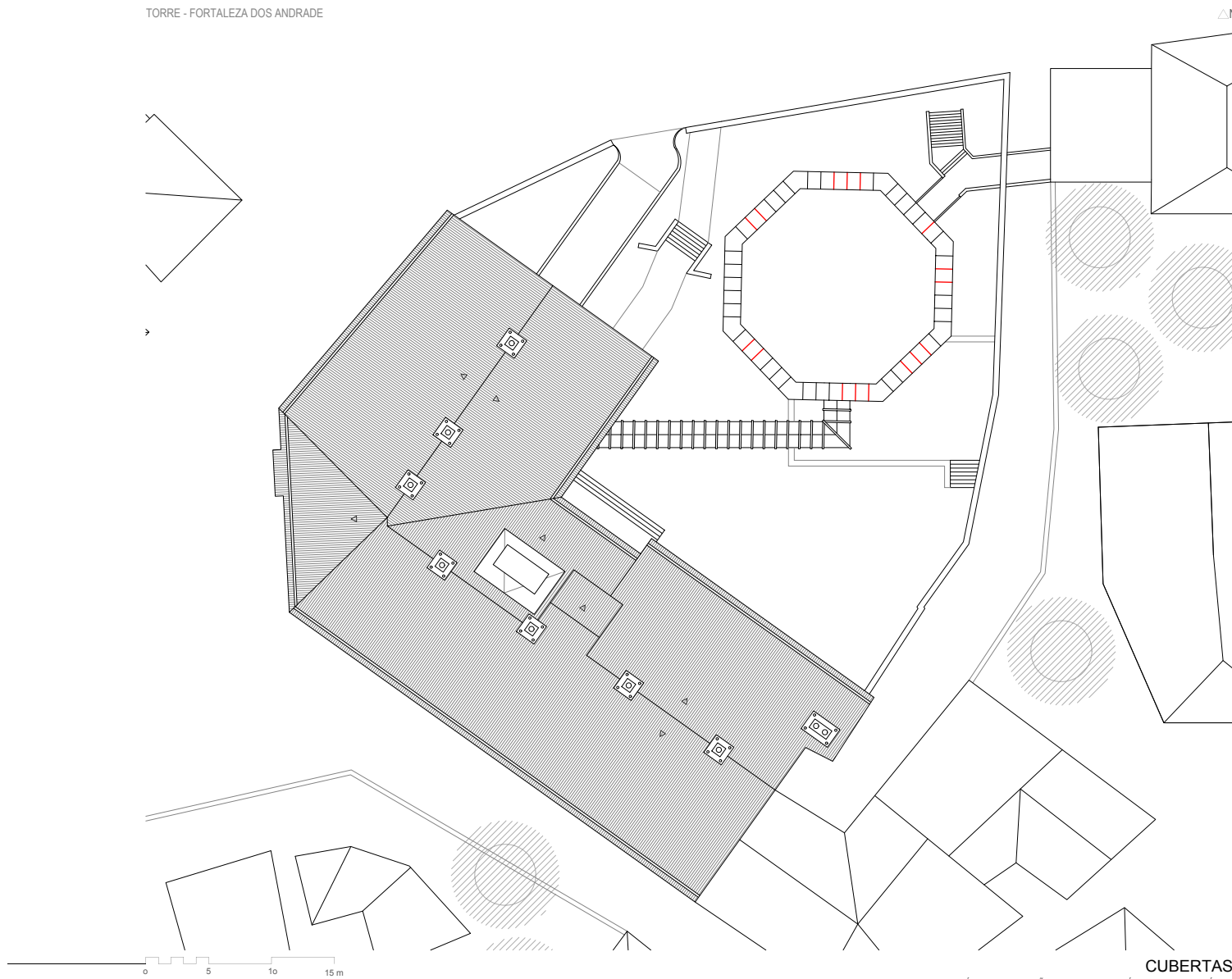

ANTES DA PRIMEIRA FASE DA INTERVENCIÓN (ANO 1967)

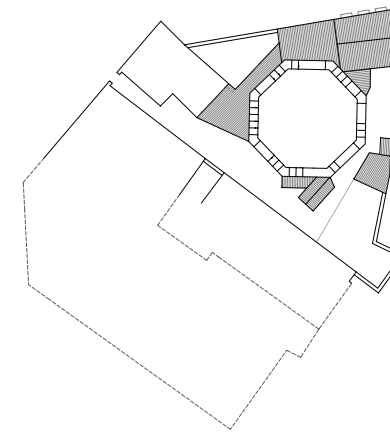

CONSERVACIÓN RESTAURACIÓN REHABILITACIÓN CONSTRUCCIÓN

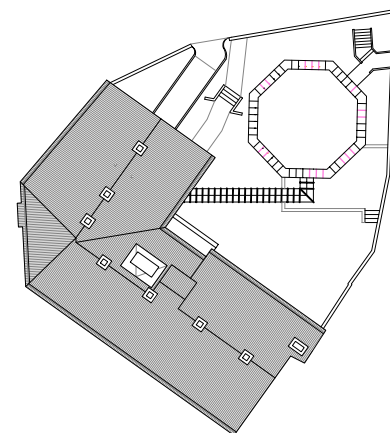
TORRE - FORTALEZA DOS ANDRADE

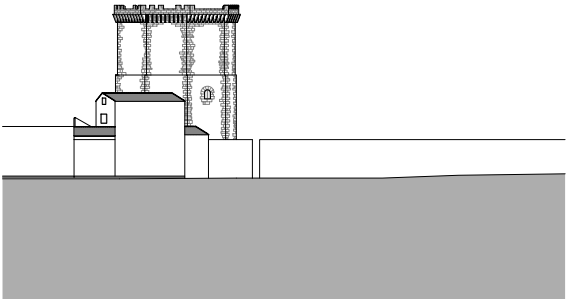
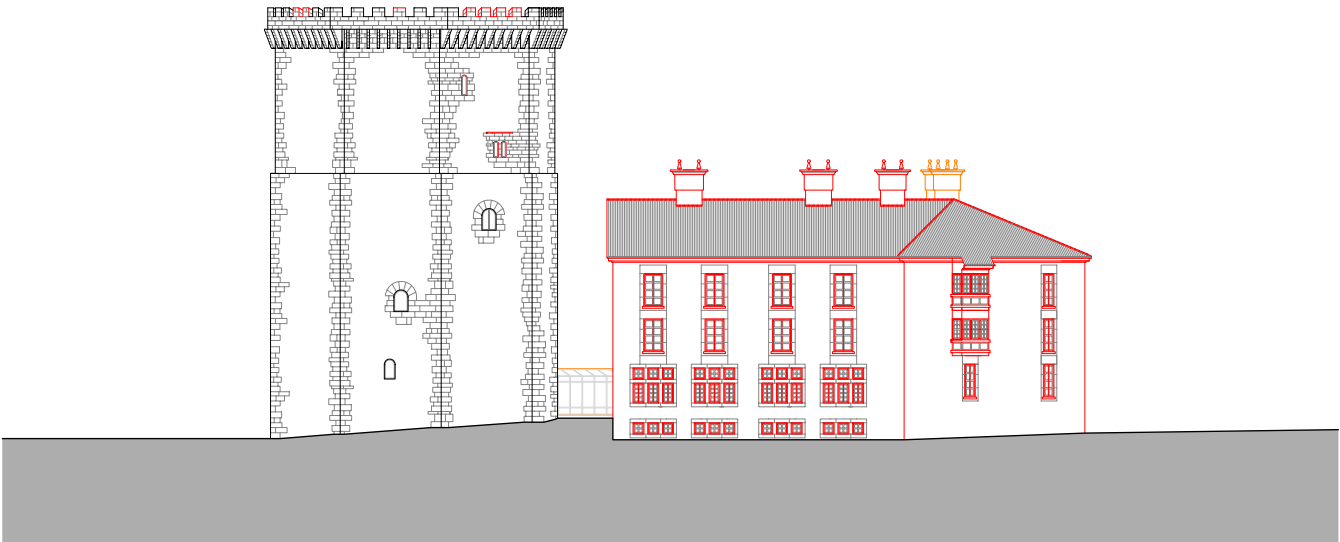
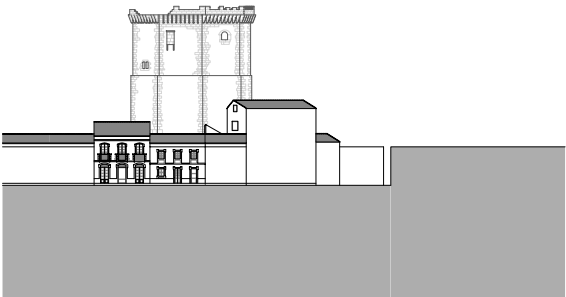
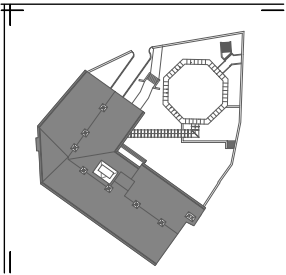
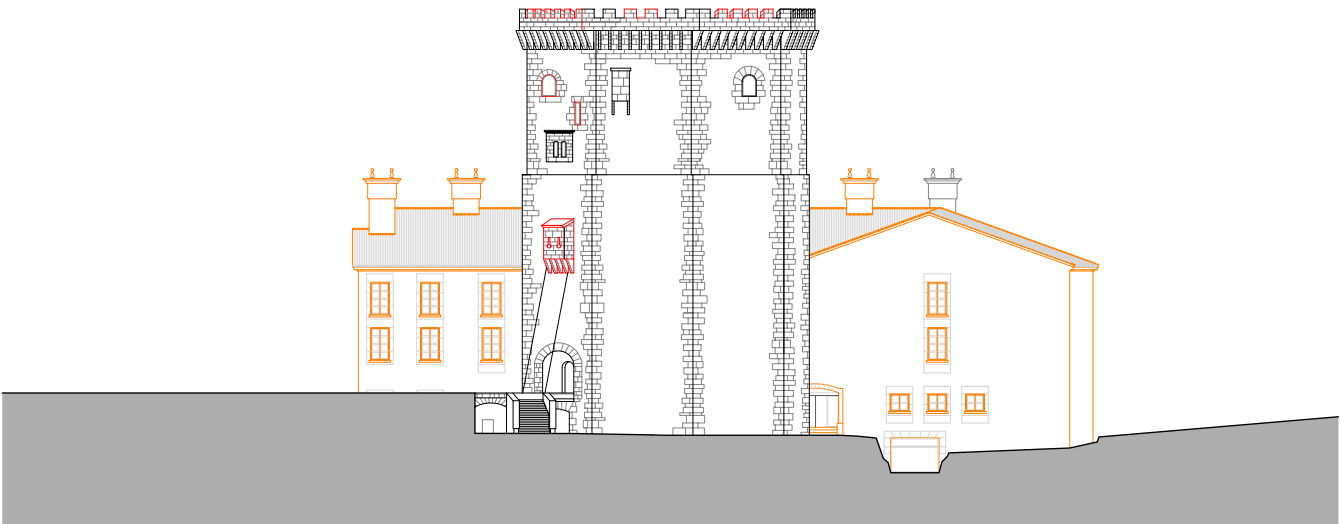
ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

ANTES DA PRIMEIRA FASE DA INTERVENCIÓN (ANO 1967)

CONSERVACIÓN RESTAURACIÓN REHABILITACIÓN CONSTRUCCIÓN

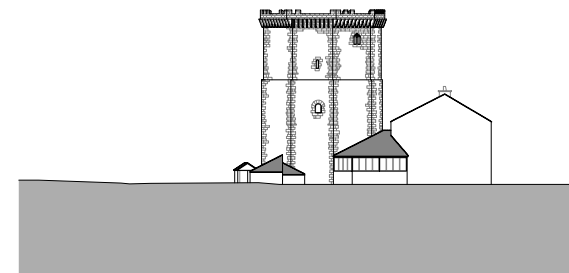
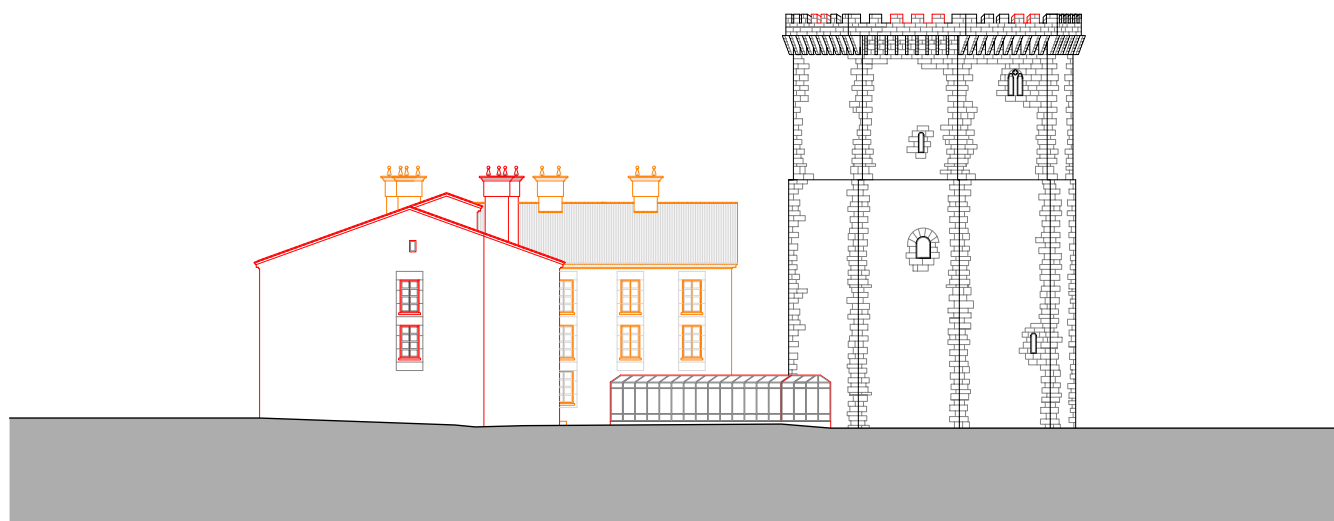
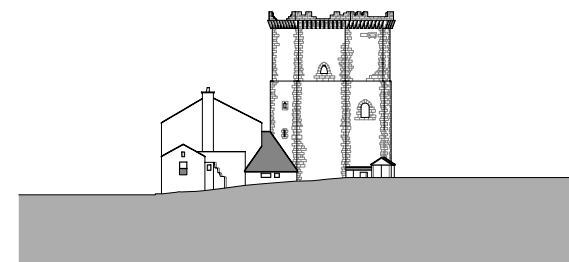
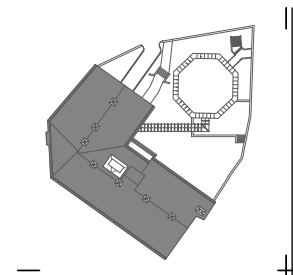
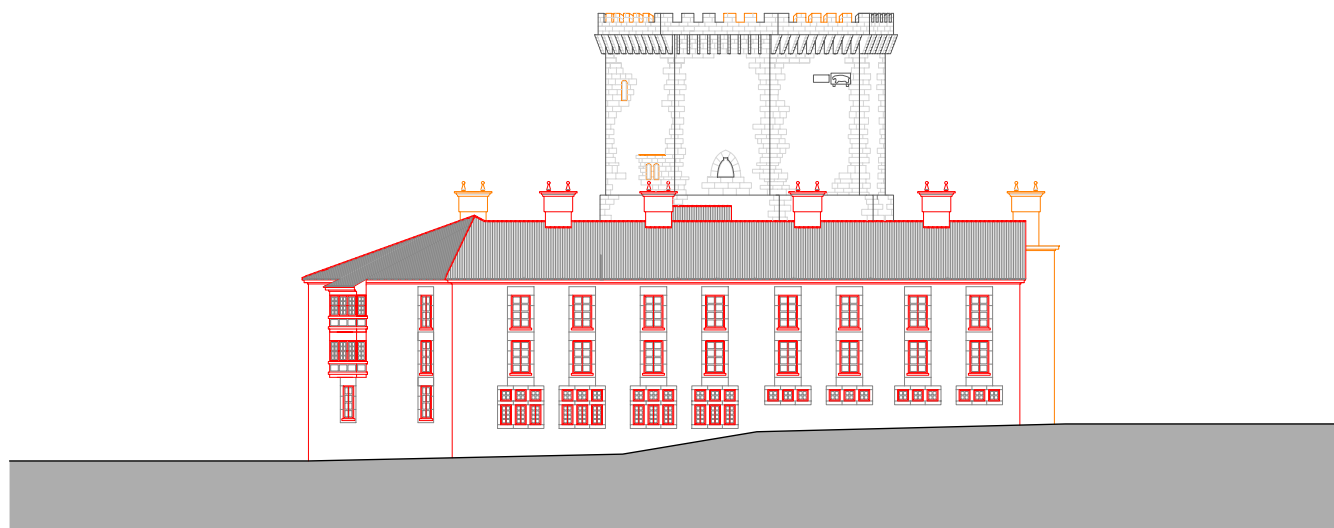
0 5 10 15 m

ALZADO NORTE
ALZADO OESTE

JESÚS VALVERDE VIÑAS / CARLOS FERNÁNDEZ-CUENCA GÓMEZ

ALZADOS ANTES DA PRIMEIRA FASE DA INTERVENCIÓN
(ANO 1967)

TORRE - FORTALEZA DOS ANDRADE

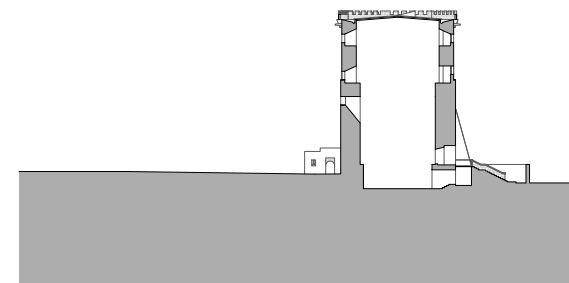
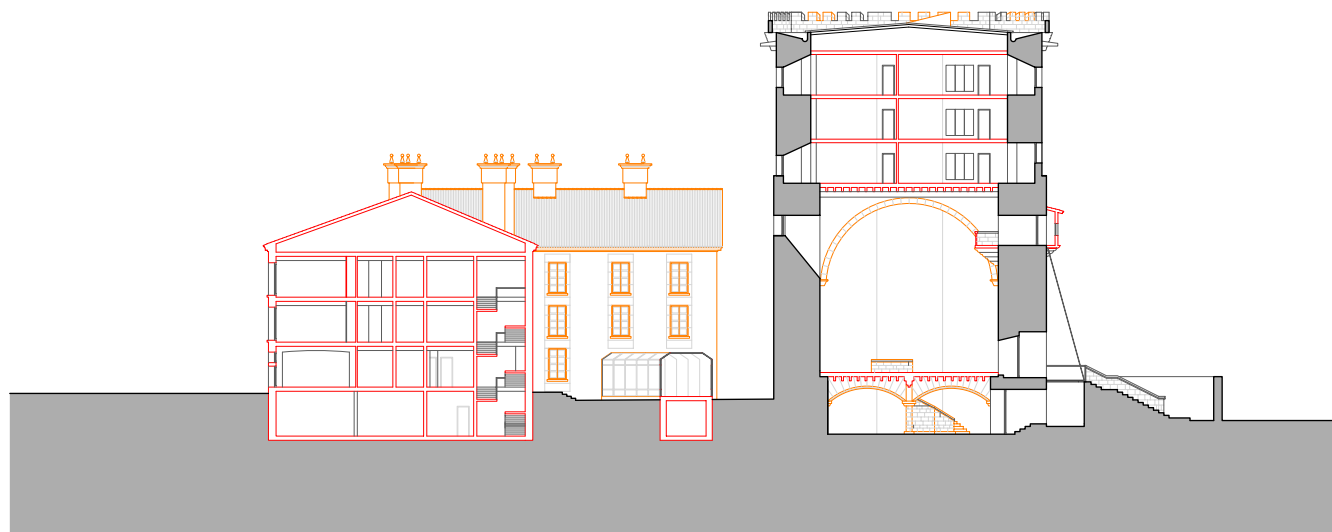
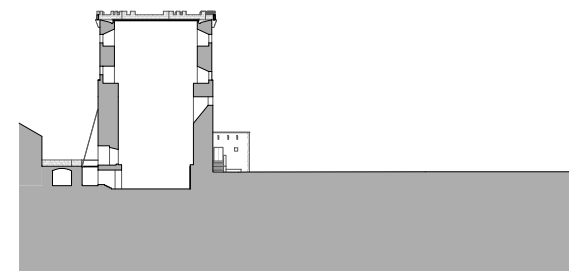
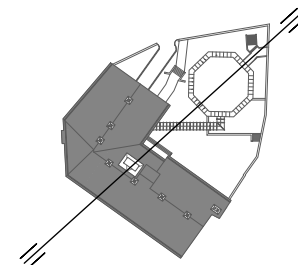
0 5 10 15 m

ALZADO SUR
ALZADO LESTE

JESÚS VALVERDE VIÑAS / CARLOS FERNÁNDEZ-CUENCA GÓMEZ

ALZADOS ANTES DA PRIMEIRA FASE DA INTERVENCIÓN
(ANO 1967)

TORRE - FORTALEZA DOS ANDRADE

0 5 10 15 m

SECCIÓN LONXITUDINAL
SECCIÓN TRANSVERSAL
JESÚS VALVERDE VIÑAS / CARLOS FERNÁNDEZ-CUENCA GÓMEZ

SECCIÓN ANTES DA PRIMEIRA FASE DA INTERVENCIÓN
(ANO 1967)

Análise: aplicación dos parámetros

Na actualidade, a Torre da Homenaxe do antigo castelo dos Andrade en Vilalba é o resultado de varias excepcións. A primeira excepción tivo lugar tralos serios sobresaltos das guerras irmandiñas no señorío vilalbés ao longo do século XV, cando a torre se converteu na única testemuña do que fora a edificación primixenia. A segunda excepción tivo lugar a mediados do século XIX, cando, reconstruído o castelo, este serviu de canteira para a construción dun cárcere: os únicos elementos que se excluíron desta agresión foron a torre e as paredes que a circundaban.

Dende a súa adaptación como Parador de Turismo no 1967 de acordo co proxecto redactado por Valverde Viñas, o de Vilalba foi o parador máis pequeno da rede con só seis habitacións. E como dende o punto de vista económico non resultaba rendible, a empresa decidiu acometer a súa ampliación –baixo a dirección de Fernández-Cuenca Gómez– tres décadas máis tarde.

AUTENTICIDADE. HERDANZA ARQUITECTÓNICA

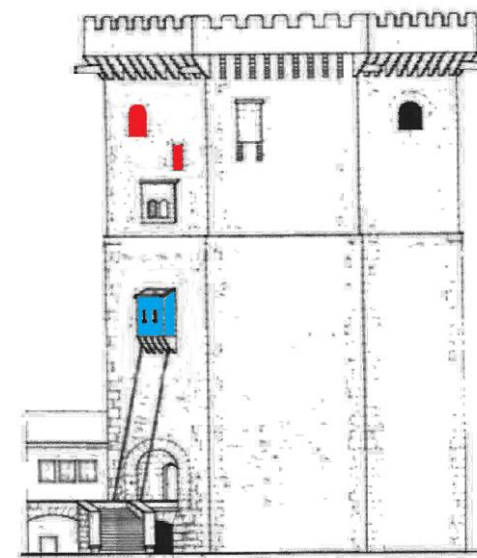
Trala intervención na Torre dos Andrade para a súa conversión no Parador de Vilalba a autenticidade da herdanza arquitectónica fora conservada na medida en que se respectou o existente. No interior as obras se centraron basicamente na compartimentación do espazo mediante pedra e madeiras nobres –caso dos espazos de transición entre plantas–, destacaba o engadido de dous piares con grandes arcos (223). No referente ao seu exterior, a súa imaxe semellaba recuperar un esplendor perdido, se ben cargado de pequenas modificacións en función das esixencias do novo uso: o escudo de armas cambiou de cara –orixinalmente atopábase na cara oposta, na sudeste–; reconstruíronse as almeas elevando lixeiramente a súa altura, e nas fachadas leste e sur abríronse varios ocos para dar resposta ás novas necesidades hoteleiras (224).

A rehabilitación tamén incorporaba as trazas do muro antigo, cunha escaleira para acceder ao patio traseiro e unhas escaleiras para o acceso principal, ademais do engadido dun volume que contiña os servizos na planta baixa e un comedor con oficina na planta alta.

Estas intervencións aparentemente respectuosas poderían englobarse na corrente artística coñecida pexorativamente como *estilo paradores*, onde as licenzas históricas e as falsas reconstrucións de época desacreditaron o sistema¹⁹.

223. Detalle do salón da torre do parador cos novos arcos.

224. Fachada leste: en vermello, ocos novos; en azul, proposta de balcón.

¹⁹ SORALUCE BLOND, J.R.: *Historia de la Arquitectura Restaurada. Del Renacimiento al Movimiento Moderno*. Servizo de Publicacións da Universidade de A Coruña. A Coruña 2010. Páx.126-129.

Posteriormente foi necesaria unha ampliación do establecemento hoteleiro por cuestións puramente económicas que trouxo consigo unha certa *desrestauración* da torre –para intentar recuperar certa autenticidade perdida nas anteriores actuacións– xunto coa construción dunha nova edificación.

*O criterio seguido é manter a torre coas seis habitacións, pero deixándoa completamente exenta, rodeada de xardín, para acusar ao máximo a súa arquitectura, restaurando e eliminando engadidos (225). Con isto conséguese dar a máxima importancia ao monumento, que se enlazara mediante unha galería acristalada (...) co novo edificio*²⁰.

A torre non experimentaría variacións importantes, conservando os ocos da última actuación; pero o volume anexo de servizos quedaba convertido nun soto con terraza superior accesible dende o xardín oeste.

En definitiva, a transformación fixo perigar lixeiramente a autenticidade do monumento, pois se ben se recoñecía claramente a parte histórica no conxunto do parador con respecto á nova obra; non sucedía o mesmo coas intervencións realizadas que afectaban á imaxe exterior da antiga torre da homenaxe.

IDENTIDADE. ESTRUCTURA FORMAL

Asentada ao abeiro das murallas do antigo castelo, Vilalba segue a ter na Torre dos Andrade un reclamo turístico e un elemento identificador da súa personalidade histórica, como así o demostra o feito de que devandita torre apareza sobre un xabaril dourado –emblema dos Andrade– no escudo do concello.

Certo é que a nova función limitou o acceso a este monumento, pero tamén supuxo a súa salvación –dado o mal estado no que se atopaba a mediados do século XX tras diversos intentos de funcionar como canteira–. Podemos dicir, polo tanto, que o novo uso permitiu a conservación da torre e da súa identidade como monumento, dentro da liña de actuación da cadea de paradores de actuar en edificios históricos para salvagardar e difundir o patrimonio nacional.

Recuperada a imaxe exterior, foi necesario crear un espazo interior acorde. Partiuse de cero, pois lembremos que a mediados do século XX a torre atopábase totalmente baleira: só conservaba o pozo.

A solución adoptada para o ambiente interior do establecemento hoteleiro baseouse nunha recreación histórica, con reproducións de mobles antigos en *sintonía* coas pinturas murais recuperadas nas paredes da torre, así como cos escudos de

225. Vista noroeste do entorno da torre antes da demolición previa á ampliación de 1997.

²⁰ FERNÁNDEZ-CUENCA GÓMEZ, C.; “Anteproyecto de ampliación del Parador de Turismo de Villalba (Lugo)”, documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1997/198. Madrid 1997.

armas. Complementando esta actitude, as pezas singulares do inmobile foron resaltadas e expostas como elementos enriquecedores do propio parador. O obxectivo era conseguir un hotel que –xunto ás máis modernas instalacións– empregase o ambiente de antigüidade e autenticidade do edificio para posuír características inconfundibles (226), que o convertesen de por si nun motivo de atracción para un establecemento que dado o pequeno número de habitacións se presentaba pouco rendible.

En canto á nova edificación, o criterio seguido foi o mesmo. Procurouse que o ambiente de antigüidade inundase tódalas estancias, transportando a unha época de señores e vasalos a tódolos clientes, non só os que se aloxaran nunha das seis habitacións da torre.

ACCIÓN OPERATIVA. INTERVIR NO PATRIMONIO

Durante a intervención para o cambio de uso, dada a morfoloxía da Torre dos Andrade, podemos dicir que se actuou na totalidade da mesma. Mentres no exterior se procurou a recuperación dunha imaxe perfecta –baixo a licenza dos novos ocos e engadidos dependentes das esixencias hoteleiras–, no interior a intervención recreaba un escenario histórico para os futuros clientes.

E ningunha destas actuacións tivo en conta o criterio da reversibilidade.

Así, cando se fixo necesaria unha ampliación do parador, as pegadas das adicións realizadas trinta anos atrás foron eliminadas dos pétreos muros. Non é que se chegase a cometer un *falso arquitectónico* durante a conversión hoteleira, pero a antigüidade dos elementos e o seu pasado sufriu algo de manipulación.

No referente á nova obra necesaria para a rendibilidade da nova función, esta foi construída cun carácter secundario –pero respectando a súa individualidade– coa idea de dar *a máxima importancia ao monumento*, enlazándollo mediante unha galería acristalada *de escasa harmonización monumental xustificada co desexo de illamento do Ben de Interese Cultural*²¹.

Respondía a un *estilo de pazo rexional, conservando os invariantes populares da arquitectura galega*²². É dicir, empregáronse materiais tradicionais pero coas técnicas da época, cun deseño que reinterpretaba un proposta de ampliación de Valverde Viñas –arquitecto da conversión da torre en parador– inspirado nas solucións dos grandes pazos da provincia.

226. Vista do comedor da torre –cos novos arcos– cun ambiente de temática *cabalesca*.

²¹ FERNÁNDEZ-CUENCA GÓMEZ, C.; Op. cit., coa signatura 1997/198. Madrid 1997.

²² FERNÁNDEZ-CUENCA GÓMEZ, C.; Op. cit., coa signatura 1997/198. Madrid 1997.

PROGRAMA. NECESIDADES DA FUNCIÓN

No ano 1967, cando a torre sufriu o cambio de uso, estaba vixente a *Ley de 1933, sobre Defensa, Conservación e Acrecentamento do Patrimonio Histórico-Artístico Nacional*. Contando coa necesaria aprobación do Ministerio de Educación e da Dirección Xeral de Belas Artes, a conversión hoteleira realizouse de acordo co artigo dezanove da citada lei.

*Proscríbese todo intento de restitución dos monumentos, procurándose por tódolos medios da técnica a súa conservación e consolidación, limitándose a restaurar o que fose absolutamente indispensable e deixando sempre recoñecibles as adicións*²³.

Posteriormente esta actuación complementouse cun proxecto de ordenación das inmediacións do inmovible, alentado polo artigo trinta e catro da devandita lei –*o Estado poderá expropiar (...) os edificios e propiedades que impidan a contemplación dun monumento*–²⁴.

En canto ao proxecto de ampliación do parador no ano 1996, foi moi posterior á Lei 16/1985 do Patrimonio Histórico Español e os criterios de rehabilitación que se propoñían en Europa nos anos setenta xa chegaran a España. Por iso, o arquitecto decidiu illar a torre –catalogada como Ben de Interese Cultural e afectada pola Lei 08/1995 do Patrimonio Cultural de Galicia– e unila ao novo edificio unicamente mediante unha galería que non afectase á visualización do monumento.

En canto ao novo programa, este adaptouse á edificación existente de xeito respectuoso, a excepción da apertura de novos ocos necesarios para as novas dependencias. Se ben se construíu unha edificación anexa á torre para os servizos, no interior da mesma o espazo aproveitouse na medida do posible, sen forzar un número alto de habitacións. Pero sendo conscientes de que o total resultante non era moi compatible cunha alta rendibilidade realizouse a posterior ampliación do parador. Ademais da construción dunha edificación totalmente exenta –na que se incluían tódalas instalacións e habitacións necesarias para o rendible funcionamento do negocio– procedeuse ao illamento da torre –eliminando as pegadas da construción de servizos antes anexa–, co que a herdanza histórica quedaba claramente recoñecible –se ben, lixeiramente manipulada–.

²³ *Ley de 1933, sobre Defensa, Conservación y Acrecentamiento del Patrimonio Histórico-Artístico Nacional*. Artigo 19.

²⁴ *Ley de 1933*. Artigo 34.

FALSO ARQUITECTÓNICO

Precisar o concepto de autenticidade comporta facer o propio co de falsidade, concepto que, como aquel, debe referirse non tanto á orixinalidade da materia como aos valores esenciais do monumento.

GONZÁLEZ MORENO-NAVARRO, A.; "Restaurar es reconstruir", *e-rph: revista electrónica de patrimonio histórico*, 1. 2007.

PARADOR NACIONAL 'CONDE DE GONDOMAR'

Localización	Baiona (Pontevedra) 42°12'21"N - 08°84'97"O
Protección	I/ Recinto fortificado de Monte Real. Real Decreto do 22 de abril de 1949 (BOE, 05/05/1949).
Titular	Paradores de Turismo de España, S.A.
Uso anterior á rehabilitación	Sen uso
Proxecto	1. <i>Proxecto básico e de execución para o Parador Nacional de Monte Real - Baiona (Pontevedra).</i> 2. <i>Proxecto de execución de remodelación do Parador Conde de Gondomar de Baiona (Pontevedra).</i>
Promotor	Instituto Nacional de Industria + Empresa Nacional de Turismo
Arquitecto	1. Jesús Valverde Viñas 2. Ángel Fernández Alba
Data redacción	Xullo 1963 / Xullo 1995
Novo uso	Parador Nacional <i>Conde de Gondomar</i>
Número de prazas	244 (122 habitacións: 117 dobres e 5 suites)
Data da inauguración	Maio 1966 / Xaneiro 1999

O Parador Nacional *Conde de Gondomar* atópase encravado na península fortificada de Monte Real –punto estratéxico sobre o que xirou século tras século a defensa do territorio marítimo das Rías Baixas–, e que xunto coa vila mariñeira anexa de Baiona, foi testemuña dun rico e intenso pasado histórico.

No ano 1583, debido á súa exposición aos ataques inimigos e á súa difícil defensa, pediuse o cambio dos franciscanos e do seu convento ao interior da fortaleza. O cenobio –fundado corenta anos antes polo Padre Juan Pascual de Ribadavia baixo a advocación de San Francisco de Asís– foi trasladado pedra a pedra¹, e xa no seu novo emprazamento foi crescendo coa ampliación de diversas capelas das familias de maior liñaxe do lugar.

Máis tarde o rei Filipe II chamaría aos enxeñeiros italianos Paleari Fratino para estudar a eventual mellora das defensas existentes. Así foise creando lentamente unha liña de fortificación abaluartada que transformaría a Monte Real nunha praza forte inexpugnable.

Coa desamortización de Mendizábal, os frailes do convento de San Francisco tiveron que abandonar o cenobio, producíndose un rápido deterioro e unha importante ruína no mesmo. Neste estado, os veciños, e incluso o propio concello, levaron as súas pedras convertendo á edificación e ás murallas nunha auténtica canteira.

Anos máis tarde, durante o tempo no que Espartero gobernou en solitario enviou unha columna sobre Baiona para apoderarse de Monte Real, que continuaba sendo leal á Raíña Gobernadora. A artillería e a gornición da antiga fortaleza derrotaron ás tropas invasoras o 24 de outubro de 1843. Sen embargo, unha Real Orde de 1859 marcaría o fin de Monte Real como fortaleza militar, dispoñendo o seu abandono definitivo.

O capítulo militar de Monte Real quedou finalmente rematado cando no ano 1872 o Estado anunciou a venda en poxa pública da fortificación, sendo adquirido cinco anos máis tarde polo concello de Vigo a modo de agradecemento para o enxeñeiro e político José Elduayen Gorriti por levar á cidade olívica o ferrocarril dende Madrid, quen instalaría a súa residencia entre as vellas murallas nun palacete construído no 1880 sobre a base do antigo convento franciscano e a súa igrexa.

O día 3 de xaneiro de 1924 o conxunto de Monte Real –dentro das murallas só permanecían en pé o pazo de Elduayen, a casa de Pedro Madruga e as antigas cabalerías– foi adquirido por Ángel Bedriñana, quen realizou diversas modificacións dentro da fortificación. No ano 1963, os seus herdeiros venderon a edificación ao Estado para o Ministerio de Información e Turismo.

¹ Esta é a referencia máis antiga que se coñece en Galicia do traslado dun edificio para a súa conservación.

Unha vez comprado o recinto, o arquitecto Jesús Valverde Viñas redactou en xullo de 1963 o que sería o proxecto do parador de Baiona. Só se conservaron o escudo e a bóveda do século XVI pertencente á capela maior do convento franciscano, a cal cobre na actualidade o espazo da escaleira principal do parador. Pero de tódolos edificios e dependencias proxectadas, só sería posible materializar unha primeira fase de acordo coas dotacións dispoñibles nese ano. E finalmente, no ano 1966, coa parte occidental do edificio aínda sen construír, inaugurouse o Parador Nacional *Conde de Gondomar*.

Como complemento ao establecemento, en maio dese mesmo ano, Valverde Viñas, redactaba o proxecto dunha capela, dun club náutico e dunha marisquería, esta última situada no edificio das antigas cabalerías.

No ano 1975 a segunda fase do parador xa se encontraba edificada, creando dous patios ao acaroar un novo módulo de habitacións polo lado oeste. Na zona sur creouse unha sala de convencións anexa.

No ano 1995, o arquitecto Fernández Alba redactou un ambicioso proxecto de remodelación do Parador que afectaría á totalidade das dependencias do mesmo. Sería abordado en dúas fases sucesivas para permitir o funcionamento parcial do mesmo durante o transcurso das obras, e a súa inauguración tería lugar catro anos máis tarde.

A vila mariñeira e o recinto fortificado

O conxunto medieval de Baiona² e a península fortificada anexa de *Monte do Boi* –punto estratéxico sobre o que xirou século tras século a defensa do territorio marítimo das Rías Baixas–, foron testemuñas dun rico e intenso pasado histórico, sufrindo dende invasións bárbaras no século V ata incursións de piratas normandos na Baixa Idade Media³.

A comezos do século XIV, a crise que azoutaba á Península Ibérica afectou tamén a Galicia e en consecuencia a Baiona. No ano 1337, despois dun ataque marítimo, produciuse unha das reconstrucións da coñecida como *Torre do Príncipe* (227) e de parte da muralla⁴. É neste momento no que se data o primeiro enclave defensivo da vila.

Continuaron as loitas coa chegada dos ingleses, tomando a vila no 1388 baixo o mando do duque de Lancaster. Unha vez derrotados os inimigos, o rei Xoán I –á vista dos destrozos– ordenou despoboar a vila e trasladar aos seus habitantes ao interior da fortaleza. En tanto, comezou a reconstrución da vila, que se dilataría no tempo ata o século XV.

Xa no 1474, como consecuencia dos enfrontamentos entre casteláns e portugueses polo poder nos territorios do noroeste peninsular, Pedro Álvarez de Soutomaior –conde de Camiña, coñecido como Pedro Madruga– como partidario do rei Afonso V de Portugal, asaltou Baiona. Ademais de facer prisioneiro ao bispo de Tui, axustizou a numerosos veciños en vinganza polos incendios provocados durante as anteriores revoltas populares dos irmandiños. Asemade, mandou levantar unha fortaleza no lugar máis elevado da península con torres e muros almeados para defenderse dos ataques dos piratas. Crese que a coñecida como *Casa de Pedro Madruga* tería os seus orixes nesta época (228).

A transformación do recinto fortificado en vila debeuse ao Reis Católicos mediante a correspondente *Carta Pobra*. En devandita carta, ademais de aparecer por primeira vez o nome de *Monte Real*, dábase autoridade a duascentas familias para que pasasen a vivir dentro das súas murallas, cos mesmos privilexios ca veciña Baiona⁵.

227. Torre do Príncipe: gravado do 1879 e vista actual.

228. Casa de Pedro Madruga –única construción civil que queda da antiga poboación de Monte Real– en estado ruinoso.

² A principios do século XIII, o monarca Afonso IX de León esforzábbase en repoboar aqueles asentamentos que sufriran conquistas portuguesas, polo que outorgaba unha Carta Pobra aos mesmos. En devandita Carta –do ano 1201– aparecía por primeira vez nomeada a antiga *Erizana* como Baiona.

FERNÁNDEZ DE LA CIGOÑA FRAGA, S.; *Crónicas y estampas de Baiona la Real*. Deputación Provincial de Pontevedra. Vigo 2008. Páx.77-78.

³ BARREIRO ÁLVAREZ, M.; *2000 años de historia del Castillo de Monte Real*. Editorial Faro de Vigo. Vigo 1966. Páx.20-32.

⁴ SIERRA PONCE DE LEÓN, V.; *Historia de Baiona y su patrimonio documental*. Consellería de Cultura, Comunicación Social e Turismo. Santiago de Compostela 2002. Páx.62-75.

⁵ Pode consultarse unha transcripción completa do texto en FITA COLOMÉ, Fidel; *Carta - Puebla de Monterreal en la provincia de Pontevedra. Diploma inédito de los Reyes Católicos*. Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes Saavedra. Universidade de Alicante. Alicante 2005.

Pronto apareceron en Monte Real vivendas e camiños, e abordouse de inmediato a construción dun novo peirao, ademais de refacerse as murallas e construírse outras novas. Tamén se edificaron o cárcere e outras dependencias entre as que destacaba o edificio do Consistorio.

Así xurdiron dúas localidades practicamente unidas –a praza fortificada e a vila mariñeira– que acabaron tendo un próspero e protexido desenrolo comercial e portuario durante os séculos XV e XVI; situación que se completou en virtude dun privilexio concedido por Xoán II para ser Baiona e A Coruña os únicos portos de Galicia que puidesen comerciar co estranxeiro.

A fortaleza de Monte Real

A partir do ano 1540 realizáronse tres fitos fundamentais para o perímetro de Monte Real: reconstruíuse novamente a Torre do Príncipe, erixiuse a Torre do Reloxo (229) e levantouse a porta principal e o baluarte denominados Porta Real (230). Ademais, no ano 1564, o enxeñeiro Juan de Zurita proxectaba as baterías de Santiago e do Príncipe no noroeste, e a de Santo Antonio no nordeste.

No ano 1583, debido á súa exposición aos ataques inimigos, á súa difícil defensa e ao perigo que supoñía ter un edificio próximo ás murallas, pediuse o cambio dos franciscanos e do seu convento ao interior da fortaleza. O cenobio –fundado corenta anos antes polo Padre Juan Pascual de Ribadavia baixo a advocación de San Francisco de Asís– foi trasladado pedra a pedra, e xa no seu novo emprazamento foi crescendo coa ampliación de diversas capelas das familias de maior liñaxe do lugar.

229. Torre do Reloxo, febreiro 2013.

230. Vista interior da Porta Real, febreiro 2013.

Nos muros deste convento subsisten os escudos de armas dos antigos patróns e protectores deste cenobio [San Francisco e a Virxe das Angustias], xuntamente co escudo da Orde franciscana, que estaba sobre a porta principal (...). A fachada é de obra moderna, de rica sillería de granito, labrada no século XVI. Sobre a porta de entrada á igrexa (...) víase unha pedra de armas⁶.

No interior, o altar maior con once imaxes (...). Esta capela tiña un enreixado de madeira, e o altar non tiña pinturas. A sancristía tiña unha porta que ía ao claustro baixo, e outra que se comunicaba coa igrexa. O coro non tiña nada de notable, co seu enreixado de madeira. O órgano que logo veu para a capela de Santa Liberata⁷.

⁶ DE SANTIAGO Y GÓMEZ, J. + NOGUEIRA, U.; *Baiona. Antigua y moderna*. Edición Facsímile. Editorial Maxtor, D.L. Valladolid 2008. Páx.208-210.

⁷ RAMOS GONZÁLEZ, H.; *Crónicas históricas de la villa de Bayona*. Tipografía Artística. Madrid 1925. Páx.233-235.

No 1579 –baixo o mandato do monarca Filipe II– chegaron a Monte Real os enxeñeiros italianos Giorgio e Jacome Paleari Fratino para estudar a eventual mellora das defensas existentes. Só había unha muralla medieval almeada que cercaba o recinto, ineficaz ante a potencia da artillería naval da época. Os enxeñeiros propuxeron, por unha banda, a construción en diversos puntos estratéxicos de varias plataformas de artillería; e pola outra, fortificar o istmo que unía a península con terra firme mediante un baluarte que se levantaría ante a porta do Sol. Destas obras encargouse o mestre de campo Pedro Bermúdez –quen non respectou o proxecto inicial–, baixo o mando de Rodrigo Pacheco –Marqués de Cerralbo–, daquela Capitán Xeral de Galicia⁸.

Pouco tempo despois, Francis Drake intentaría sen éxito traspasar as murallas da fortificación. Pero o rei, co fin de solucionar os problemas detectados, solicitou un novo proxecto de intervención no 1595. Atribuído tamén aos irmáns Paleari Fratino, representábanse unha serie de novidades: ademais das plataformas de artillería distribuídas ao longo do recinto, estaba, sobre todo, o fronte abaluartado, que se constituiría como dous semibaluartes entre os que se disporía unha trincheira.

Lentamente foise creando unha liña de fortificación abaluartada onde destacaban a porta de Filipe IV –presidida polo escudo real dos Austrias– e a porta da Ponte levadiza, protexida pola batería do *Cangrexo*, adentrada no porto xunto cunha media lúa⁹. Diante desta liña fortificada dispúxose outra media lúa, denominada do *Condestable* en honor a Melchor Fernández de Velasco e Tovar, sendo a súa construción proxectada e dirixida polos arquitectos militares Grunemberg, destinados daquela nos exércitos galegos¹⁰.

Estas obras defensivas transformaron a Monte Real nunha praza forte inexpugnable (231).

Pero a península fortificada contaba, entre outros inconvenientes, cunha falta de auga que obrigou a construír unha cisterna para completar o escaso abastecemento do único pozo existente no recinto. Sen embargo o problema máis acuciante para a vila era a escaseza de acuartelamentos para a tropa. Víñase denunciando a incomodidade e o malestar que xeraba aos habitantes a obrigación de ter que albergar aos soldados nas súas propias vivendas. A petición popular solicitouse a construción de cuarteis –coas contribucións que fosen precisas– sempre que o custe repercutira sobre toda a rexión.

⁸ SORALUCE BLOND, J.R.; *Castillos y fortificaciones de Galicia. La arquitectura militar de los siglos XVI-XVIII*. Fundación Pedro Barrié de la Maza - Conde de Fenosa. A Coruña 1985. Páx.157-159.

⁹ Hoxe en día nesta zona sitúase o *Monte Real Club de Iates*, unha edificación de nova planta construída no 1967 e que ocupa parcialmente o baluarte.

¹⁰ SORALUCE BLOND, J.R.; *Op. cit.* A Coruña 1985. Páx.160-169.

231. Vista de Baiona e Monte Real segundo o *Atlas* de Pedro Teixeira (1634).

A mediados do século XVIII, a fortificación presentábase consolidada no interior da muralla (232) e no exterior desta xa se definía a estrutura da vila actual:

Baiona divídese en dúas partes: unha a vila vella, que é aberta; defendida por un canón situado sobre o areal que forma o porto. A outra é a praza que está un pouco dividida da vila vella por un camiño sobre a praia dende o que se empeza a subir unha montaña avanzada sobre a mar, que a rodea formando unha península e na súa altura está a fortificación. Esta é irregular, ten un recinto interior antigo, formado segundo a configuración dos penedos. Dende a metade desta toda a parte que está sobre o penedo máis avanzado á mar non ten obra exterior algunha, e si baterías que son a de Santo Antón, a do Príncipe e a de Santiago.

A outra metade que compón a fronte de terra, e entrada do porto ten algunhas obras avanzadas. Sobre este atópase primeiro unha terraza en cuxa punta hai unha torre (...), outra torre en semicírculo diante da Porta Real, dende a que sae unha cortina (...) que remata no baluarte do cangrexo que domina o porto. A fronte de terra está cercada por unha falsa braga e dos baluartes da ponte do Reloxo (...), con dúas medias lúas chamadas unha do Cangrexo e outra do Condestable¹¹.

Ante a chegada dos franceses no 1809, Baiona non ofreceu resistencia posto que as súas murallas non contaban con homes suficientes para facer fronte ás tropas inimigas. En canto a Monte Real –en cuxo interior só quedaban aquelas construcións que servían como cuarteis e servizos auxiliares–, foi tomada polo xeneral galo Franceshi. Pero os veciños dos arredores alzáronse contra as tropas inimigas e obtiveron a vitoria.

Coa desamortización de Mendizábal, os frailes do convento de San Francisco tiveron que abandonar o cenobio, producíndose un rápido deterioro e unha importante ruína no mesmo. Neste estado, os veciños –e incluso o propio concello– levaron as súas pedras convertendo á edificación e ás murallas nunha auténtica canteira.

Anos máis tarde, durante o tempo no que Espartero gobernou en solitario enviou unha columna sobre Baiona para apoderarse de Monte Real, que continuaba sendo leal á Raíña Gobernadora. A artillería e a gornición do antigo *Monte do Boi* derrotaron ás tropas invasoras o 24 de outubro de 1843. Foi a última vez que se puido escoitar o estrondo dos seus canóns.

Máis tarde, unha Real Orde do 1859 marcou a fin de Monte Real como fortaleza militar, dispoñendo o seu abandono definitivo.

232. Plano de Monte Real no ano 1729.

¹¹ CORNIDE SAAVEDRA, J.: *Descripción circunstanciada de la Costa de Galicia y raya por donde confina con el inmediato Reyno de Portugal*. A Coruña 1991. Páx.62-73.

*Aínda se ven dentro da antiga poboación as rúas ben lousadas de cantería, a praza principal no máis alto dela de regular grandeza e moi espazosa, e alí mesmo as ruínas das Casas Consistoriais que demostran ter sido bastante grandes: tamén se mira un crecido número de edificios arruinados, e algúns representan ter sido principais e ben labrados, e diferentes con escudos de armas...*¹²

Tabula rasa

O capítulo militar de Monte Real quedou finalmente rematado cando no ano 1872 o Estado anunciou a venda en poxa pública da fortificación, sendo adquirido cinco anos máis tarde polo concello de Vigo a modo de agradecemento para o enxeñeiro e político José Elduayen Gorriti –marqués do Pazo da Mercé– por levar á cidade olívica o ferrocarril dende Madrid¹³.

Un forte denominado Castelo de Monte Real sito en Baiona, composto de murallas exteriores e interiores, peches de hortas, convento e igrexa, torre do Príncipe, cociña dos frailes, casa do gobernador, parque de enxeñeiros, cisterna e pozo, almacén de armas, polvorín e casa dun abade, torre dun reloxo, cuartel de Infantería antepeitado e rampas, cuartel de san Antonio e suman terreos e oficinas que o circundan, en extensión superficial descartando o que ocupan as casas e hortas particulares 179447 m e serán 16094 áreas e 47 metros.

*Limita polo norte, leste e oeste co mar, sur coa alameda da vila e contén 8466 m de sillería limpa a 3 pesetas, 20558 m de cachotería grossa a unha peseta, 740 de cachotería miúda a cincuenta céntimos de peseta e ademais varios metros de cristal dourado e outras miudenzas de cantería e carpintería que se discretan na taxa*¹⁴.

Elduayen instalou a súa residencia entre as vellas murallas nun palacete construído no 1880 sobre a base do antigo convento franciscano e a súa igrexa (233).

¹² ÁVILA Y LACUEVA, F.: *Historia civil y eclesiástica de la ciudad de Tuy y su obispado 1852*. Santiago de Compostela 1995. Páx.849-856.

¹³ *A cidade de Vigo quixo agradecerlle a Elduayen todo o que recibira da súa axuda política e profesional, e aproveitando que o Estado vendía o abandonado recinto de Monterreal, practicamente despoboado, no que tan só había algunhas hortas, casas cuarteis e almacéns arruinados, comprouno por subscrición popular, para regalárllo ao home que tanto fixera pola cidade.*

SIERRA PONCE DE LEÓN, V.: *Op. cit.* Santiago de Compostela 2002. Páx.239-246.

¹⁴ Transcrición da descrición da edificación recollida no rexistro da propiedade, onde aparece rexistrada por primeira vez a parcela da fortificación con data do 18 de novembro de 1875. *Inscripcións 1ª e 3ª da finca 954*, Libro 6 de Baiona, folios 86-88. Rexistro de Vigo 4.

SIERRA PONCE DE LEÓN, V.: *Op. cit.* Santiago de Compostela 2002. Páx.239-246.

233. Pazo de Elduayen a comezos do século XX: fachada sueste –coas cabalerías en primeiro plano– e vista suroeste.

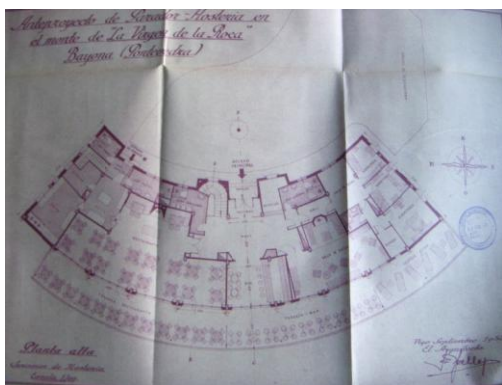
Adquirido fai pouco o castelo polo Sr. Elduayen, este, cuxa esplendidez e bo gusto son notorios, comezou por edificar no solar da ruínosa igrexa, se ben aproveitando a torre e unha das capelas, un elegante palacio de pedra, rico en detalles arquitectónicos (...) e cuxos salóns pensa alfaiar ao estilo da época, tendo reunido con tal idea unha notable colección de obxectos artísticos¹⁵.

Pouco sabemos do interior do palacete:

Unha escaleira suntuosa, un comedor abovedado e señorial, un salón de tapices e armaduras [234], algúns cadros antigos españois na capela recollida e devota, é o que garda no seu interior esta casa, aínda demasiado nova. Con ser moito, non está niso o seu maior interese. O que a fai única é a súa situación e a paisaxe que dende ela se contempla¹⁶.

234. Vista do salón de tapices do antigo Palacio de Elduayen.

235. Anteproxecto de Gallego Fernández, 1953. Planta baixa do edificio que albergaría os servizos de restaurante, cociña, office... do proxecto de Parador Hostería, 1953.

En canto ás murallas, nesta época construíronse as almeas que percorren todo o perímetro peninsular. Ademais de ser un mero recurso ornamental, supoñen un engano histórico dado que a partir do século XVII as armas que se empregaban para a defensa era de fogo, como canóns e fusilería. Entendemos que neste momento foi tamén cando se produciu o tapiado das troneiras dalgúns dos baluartes.

O día 3 de xaneiro de 1924 o conxunto de Monte Real –dentro das murallas só permanecían en pé o pazo de Elduayen, a casa de Pedro Madruga e as antigas cabalerías– foi adquirido por Ángel Bedriñana, quen realizou diversas modificacións dentro da fortificación.

No ano 1963, os seus herdeiros venderon a edificación ao Estado para o Ministerio de Información e Turismo, reservándose unha parcela de quince mil metros cadrados inmediata ao recinto polo lado oeste e sur, e na que se situaba a gran media lúa do Condestable.

O Parador Nacional de Turismo Conde de Gondomar

Dez anos antes da compra de Monte Real por parte do Estado, xa comezaban a darse os primeiros pasos na procura dun lugar próximo á vila de Baiona para a construción dun parador. O anteproxecto –de 1953– estaba redactado polo arquitecto Fernando Gallego Fernández e localizábase preto da Virxe da Roca (235).

¹⁵ MARTÍNEZ DE VELASCO, E.; *La Ilustración española y americana*. Año XXII, número VI. Madrid 1878.

¹⁶ SANTIBÁÑEZ DEL RÍO, Conde de; *La esfera: ilustración mundial*. Año V, número 224. Madrid 1918.

Ao efectuar o estudo de Anteprojecto, chegouse á conclusión imposta pola topografía do lugar escollido como emprazamento de desglosar os servizos totais dun Parador Hostería en dous pavillóns.

Como no seu trazado, en planta, non fora posible o illamento debido dos aloxamentos de servidume fixa do Parador e condutores de coches, agrupando con eles as gaiolas de garaxe e os servizos de (...) lencería (...), decidín dar cabida a todos nun segundo edificio non detallado no Anteprojecto. Neste limíteime ao estudo funcional do pavillón principal na súa dobre actividade de Parador e Hostería.

(...) Estudouse o Anteprojecto con nove habitacións de dúas camas para o Parador, resultando insuficiente a planta da Hostería pola reducida capacidade dos seus servizos de restaurante, cociña, office, etc ...

O plano topográfico do monte da 'Virxe da Roca' –levantado posteriormente– servíume de base para poder ampliar, en planta este pavillón principal nun módulo –unidade de habitación– necesario na planta Hostería para poder desenrolar con suficiente espazo os servizos de Restaurante e anexos, capaces na solución definitiva para poder atender as necesidades dunha posible ampliación do Parador para vinte habitacións.

Así desglosados os servizos en dous edificios, quedou concretado o Programa de necesidades¹⁷.

Como dicíamos, unha vez comprado o recinto de Monte Real, o arquitecto Jesús Valverde Viñas –o mesmo que se encargaría poucos anos despois da conversión en parador da Torre-Fortaleza dos Andrade en Vilalba– redactou en xullo de 1963 o que sería o proxecto definitivo do Parador Nacional de Turismo *Conde de Gondomar*.

Proxectándose a construción dun Parador emprázase este no mesmo sitio aproximadamente que a actual edificación principal, a cal por ser imposible o seu aproveitamento e dada a importancia da obra que se vai acometer, pénsase derrubar [236]¹⁸.

Finalmente, só se conservaron o escudo e a bóveda do século XVI pertencente á capela maior do convento franciscano. Devandita bóveda cobre na actualidade o espazo da escaleira principal do parador (237).

236. Sillares de decoración renacentista do antigo convento franciscano abandonados en Monte Real.

237. Detalle da bóveda do século XVI –pertencente ao antigo convento franciscano– que cobre a escaleira principal do parador de Baiona.

¹⁷ GALLEGO FERNÁNDEZ, F.; "Anteprojecto para Parador Hostería en el monte de 'La Virgen de la Roca', Bayona (Pontevedra)". Madrid 1953.

En LÓPEZ OTERO, B.; "Monterreal de Baiona. Transformaciones de un monumento"; *Patrimonio de Galicia: Fortificaciones y arquitectura militar*. Departamento de Composición da Universidade de A Coruña. A Coruña 2013. Páx.55-56.

¹⁸ VALVERDE VIÑAS, J.; "Proyecto básico y de ejecución para el Parador Nacional de Monterreal en Bayona (Pontevedra)". Madrid 1963.

En LÓPEZ OTERO, B.; Op. cit. A Coruña 2013. Páx.57-62.

O conxunto do proxecto pensando nun futuro e na total edificación a realizar, ha de comprender unha edificación na que se disporá ata un total de 75 habitacións dobres e 15 sinxelas (...) e naturalmente, os servizos correspondentes de salas de estar, lectura, comedores, etc... todo elo formando un conxunto coas dependencias que a continuación se indicarán ao redor dun patio central con galería [238].

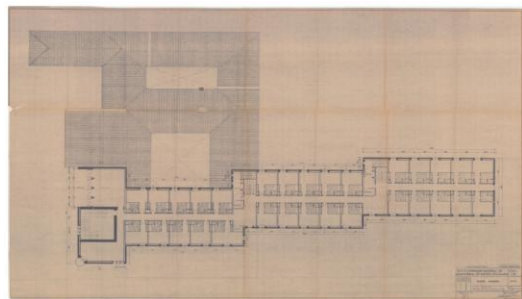
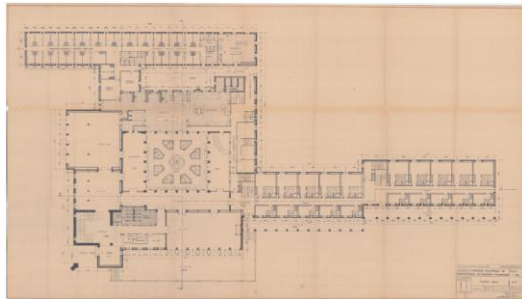
A orientación que se dá ao edificio é tendo sempre en conta tanto o asollamento como cos ventos dominantes e vistas pintorescas, por iso o corpo central e servizos de planta sensiblemente rectangular, ten dispostos os salóns e terrazas correspondentes dando ao NE deixando magníficas vistas. O comedor queda ao SE con bo asollamento aínda que na totalidade non sexan boas vistas. Co gallo de defender da inclemencia do tempo en inverno, sobre todo dos fortes ventos (...) nesta parte, proxéctase no centro desta parte nobre ou de estancia, un amplo patio aberto protexido dos ventos pola edificación con obxecto de conseguir un confort da súa estancia.

Os dormitorios dispóñense no corpo de edificio a continuación do principal anteriormente descrito (...). Este corpo ten na parte Nacente Sur un patio aberto con obxecto de que os clientes poidan circular a cuberto polo exterior protexidos tanto da choiva como do vento. Ademais, naturalmente, ten una circulación interior normal.

A disposición en corpos de dormitorio permítenos, tanto o realizar a construción por etapas como pola instalación disposta convenientemente, poder illar algúns destes corpos co obxecto de reducir os gastos de explotación en época en que a demanda de aloxamento sexa inferior á capacidade do establecemento.

Na parte situada ao SE, a peor orientación en canto ás inclemencias do tempo (...) sitúanse os corpos de dependencias de cociñas, resto de servizos así como os dormitorios do persoal do establecemento (...). Aproveitando os desniveis do terreo sitúanse no semisoto as dependencias das instalacións (...), secadoiro e almacéns xerais.

Proxéctase ademais como complemento desta instalación o situar no punto NE da Península e aproveitando o edificio das antigas cabalerías, un establecemento de bodega típica, así como o almacén de útiles de perca normal e de altura, xa que esta edificación está inmediata á muralla con posible saída ao rompeondas que actualmente defende o porto de Baiona e no que poden adaptarse tinglados ou peiraos colgantes e flotantes, que permitan o refuxio de embarcacións deportivas¹⁹.

238. Valverde Viñas, 1963. Plantas do proxecto para o Parador Nacional de Baiona.

¹⁹ VALVERDE VIÑAS, J.; Op. cit. Madrid 1963. En LÓPEZ OTERO, B.; Op. cit. A Coruña 2013. Páx.57-62.

De todos estes edificios e dependencias anexas que se proxectaban, só sería posible materializar unha primeira fase de acordo coas dotacións dispoñibles nese ano. O programa desa primeira fase comprendería as seguintes construcións:

Planta baixa: vestíbulo de ingreso, con servizo de recepción e conserxería [239] do cal se pasa directamente aos salóns de estar e lectura e seguidamente aos comedores. Dispónse na súa parte central un amplo patio con xardinería e fonte de pedra [240], con acceso polas galerías ou porche que servirá ademais de lugar de estancia. Inmediato a un dos salóns e aos porches do patio encóntrase o bar. Dispóñense comedores independentes e unidos entre si por portas de paso, con obxecto de poder dispoñer servizos indistintamente. Estes comedores teñen o oficio inmediato para dar un cómodo e mellor servizo. Nesta planta sitúase a cociña e os seus servizos de oficio (...). Todas estas dependencias dispoñen dos seus aseos (...). Tamén se dispón nesta planta a vivenda para o Administrador e dormitorios do persoal (...).

Planta primeira: nesta planta sitúanse soamente uns salóns máis íntimos e dez dormitorio dobres para hóspedes, con baño completo. Dispón de oficio de planta unido aos servizos por escaleira independente. Tense acceso a esta planta por unha ampla escaleira que parte do vestíbulo de ingreso.

Planta segunda: nesta planta desenrólanse cinco dormitorios dobres con baño [241], e un oficio de planta.

Planta semisoto: dispóñense nesta planta os servizos xerais de calefacción e caldeiras para a auga quente e almacéns. Tense acceso por unha escaleira independente e a xeral de servizo para plantas²⁰.

En canto á segunda fase das obras, comprendería a construción dun corpo de vinte dormitorios dobres e cinco sinxelos.

Dispónse en tres plantas; a primeira planta ten un ingreso de onde arranca a escaleira principal e a de servizo. Este ingreso comunica interiormente e dá acceso ás dependencias da planta baixa descritas dentro do programa da primeira fase. Exteriormente e con orientación Nacente Sur dispónse un porche aberto.

Na segunda planta dispóñense dez dormitorios dobres con baño completo e o seu oficio de planta. Na terceira dispóñense só cinco dormitorios dobres con baño completo.

239. Vista do vestíbulo de ingreso do Parador de Baiona, co servizo de recepción e conserxería.

240. Vista do primeiro patio —con fonte— da primeira fase de construción do Parador de Baiona.

241. Vista dunha das habitacións situadas na segunda planta da primeira fase de construción do Parador de Baiona.

²⁰ VALVERDE VIÑAS, J.; Op. cit. Madrid 1963. En LÓPEZ OTERO, B.; Op. cit. A Coruña 2013. Páx.57-62.

242. Fotografía aérea da península de Monte Real no ano 1969.

243. Vistas exterior e interior da capela do Parador de Baiona.

Todas estas plantas están comunicadas verticalmente por unha escaleira principal e unha de servizo (...). No terreo situado na parte posterior do edificio, construírase unha nave destinada a garaxe con capacidade para 30 vehículos²¹.

Para as fases seguintes prevíase cada seu aumento cun novo corpo de dormitorios principais exactamente igual ao descrito na fase anterior. Pero mentres na terceira etapa se aumentaba tamén o número de dormitorios de servizo, na cuarta e última fase adaptábase o edificio das antigas cabalerías como bodega típica e dependencias para almacéns de útiles de pesca e embarcacións de recreo.

Finalmente, no ano 1966, coa parte occidental do edificio aínda sen construír, inaugurouse o Parador Nacional *Conde de Gondomar* (242). Como consecuencia do mesmo, o acceso ao recinto fortificado xa non se realizaría atravesando a porta de Filipe IV, senón a través dunha nova abertura efectuada no baluarte da Ponte para xerar un acceso moito máis amplo ao establecemento.

Como complemento ao parador, en maio dese mesmo ano, Valverde Viñas, redactaba o proxecto dunha capela, dun club náutico e dunha marisquería, esta última situada no edificio das antigas cabalerías.

A capela tiña como finalidade facilitar aos futuros clientes do parador a asistencia eclesiástica, evitándolles un longo percorrido ata a igrexa máis próxima.

O proxecto consta dun edificio totalmente independente da construción do Parador, cunha soa planta na cal se prevé unha gran nave central en cuxo fondo se atopa situado o Altar principal e dous adxacentes enmarcados por arcos de pedra de granito (...). Todo o edificio será construído con muro de perpiaño de granito, cuberto con tella árabe. No centro da nave principal prevense a colocación de dúas bóvedas xa existentes no antigo pazo. Á dereita insértase un porche cuberto. Os pavimentos serán de baldosas de pedra (...). A carpintería será de madeira de castiñeiro vernizado (...) prevéndose así mesmo a construción dunhas vidreiras artísticas²².

Baixo a advocación da Virxe do Carme, a capela inaugurouse nove anos despois (243); sen embargo, non se levou a cabo o aproveitamento das bóvedas como aparecía descrito na memoria anterior.

²¹ VALVERDE VIÑAS, J.; Op. cit. Madrid 1963. En LÓPEZ OTERO, B.; Op. cit. A Coruña 2013. Páx.57-62.

²² VALVERDE VIÑAS, J.; "Proyecto básico y de ejecución para Capilla en el Parador Nacional de Monterreal - Bayona". Madrid 1966. En LÓPEZ OTERO, B.; Op. cit. A Coruña 2013. Páx.66-68.

En canto ao club náutico, dada a situación estratéxica do Parador e a carencia nos arredores de establecementos adaptados para os fins que se perseguían, considerouse necesaria a construción do mesmo para atraer unha maior afluencia de clientes.

O conxunto consta dun edificio totalmente independente da construción do Parador, emprazado á entrada do recinto amurallado [na denominada Batería do Cangrexo] con dúas plantas [244]. Na baixa dispónse dun amplo espazo destinado a estacionamento de embarcacións con fáciles accesos; duns servizos (...) e dunha habitación (...). Por medio de 2 escaleiras, unha de servizo e outra de clientes súbese á planta primeira na que se dispón un salón, un comedor, unha cociña (...), un cuarto destinado a oficina e uns servizos (...).

*Todo o edificio será construído de muro de perpiaño de granito, con estrutura de formigón armado e cuberta de tella árabe. Dispónse tamén dun amplo porche cuberto nas fachadas do comedor e salón*²³.

Por último, co proxecto da marisquería, pretendíase encher o baleiro existente na zona ante a ausencia dun establecemento que aproveitase a boa calidade e cantidade dos mariscos do lugar. A idea orixinal era crear unha edificación exenta coas mesmas características construtivas e arquitectónicas que a capela e o club náutico, pero finalmente, como dixemos, optouse pola adaptación das antigas cabalerías (245)²⁴.

No ano 1975 a segunda fase do parador xa se encontraba edificada (246), creando dous patios máis ao acaroar un novo módulo de habitacións polo lado oeste. Na zona sur creouse unha sala de convencións anexa.

A partir da seguinte década acometéronse pequenas intervencións no parador, tales como a reposición de carpinterías exteriores –Valverde Viñas, 1984–, o repaso e a consolidación de cubertas –1985–, a colocación dun ascensor –1986– ou o acondicionamento da contorna –Fernández-Couto Juanas, 1987–²⁵.

No ano 1995, o arquitecto Ángel Fernández Alba redactou un ambicioso proxecto de remodelación do Parador que afectaría á totalidade das dependencias do mesmo²⁶. Sería abordado en dúas fases sucesivas para permitir o funcionamento parcial do mesmo durante o transcurso das obras²⁷.

244. Club Náutico anexo ao Parador de Baiona, situado na chamada Batería do Cangrexo.

245. Vista interior da marisquería do Parador de Baiona, situada nas antigas cabalerías.

246. Fotografía aérea da península de Monte Real no ano 1975.

²³ VALVERDE VIÑAS, J.; "Proyecto básico y de ejecución para Club Náutico anejo al Parador de Bayona". Madrid 1966.

En LÓPEZ OTERO, B.; Op. cit. A Coruña 2013. Páx.63-65.

²⁴ VALVERDE VIÑAS, J.; "Proyecto básico y de ejecución para Marisquería en el Parador de Bayona". Madrid 1966.

En LÓPEZ OTERO, B.; Op. cit. A Coruña 2013. Páx.69.

²⁵ Proxectos consultados no Arquivo Municipal de Baiona.

O alcance da Fase I, obxecto deste proxecto, afecta fundamentalmente ao núcleo de habitación máis próximo á piscina, que na actualidade se organiza e distribúe nunha planta soto e tres plantas máis sobre rasante, cun total de 83 habitacións, 19 sinxelas e 64 dobres e un pequeno apartamento, así como dous salóns de reunións situados no extremo noroeste.

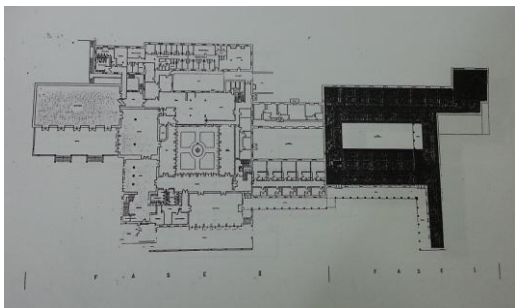
Os cambios funcionais, tales como a ampliación das habitacións individuais en dobre, a eliminación de maior número de habitacións interiores, a situación en planta soto das salas de usos múltiples e a organización dos núcleos de comunicación vertical, representan as variacións programáticas máis importantes deste proxecto de remodelación que, unidas á inclusión de tres novas habitacións na planta segunda e a conexión baixo cuberta das dúas alas de habitacións existentes, inciden na definición exterior do edificio.

Aparte destes cambios de escasa incidencia formal no exterior aparecen outros, tales como a introdución da referencia á luz natural nos corredores de habitacións (...) así como a creación de certos núcleos de estar próximos ás habitacións cun uso restrinxido aos clientes hospedados no establecemento.

Na planta baixa [247] proxéctanse 17 habitacións dobres e 6 dobres superiores, en planta primeira, 24 habitacións dobres, 5 dobres superiores e 2 suites, e en planta segunda, 17 habitacións dobres e 2 suites. Nesta nova organización, se ben se reduce o número de habitacións totais, a oferta de camas do establecemento queda bastante equilibrada sobre todo se temos en conta as superficies incorporadas ás novas dependencias.

As habitacións situadas en planta soto, que por razóns obvias non se considera adecuada a súa localización, transfórmanse en tres salas de usos múltiples con capacidades dunhas corenta persoas por sala. O cambio de situación das salas (...) elimina as circulacións de persoas alleas ao Parador polos corredores de habitacións do mesmo.

O novo núcleo de comunicacións conecta as zonas de habitacións desta Fase I co resto de habitacións do establecemento que se proxecta remodelar na Fase II.

247. Fernández Alba, xullo 1995. Planta baixa do proxecto de remodelación do Parador de Baiona.

²⁶ FERNÁNDEZ ALBA, A.; "Proyecto de ejecución –fase I– de remodelación del Parador Conde de Gondomar de Bayona - Pontevedra"; documento consultado no arquivo municipal de Baiona, coa signatura 1776/1. Madrid 1995.

²⁷ No momento da remodelación realizouse un reforzo da estrutura do edificio segundo un proxecto realizado por Carlos Fernández-Cuenca Gómez en 1997, arquitecto do Instituto de Turismo de España –Turespaña–.

A diferenza de nivel de aproximadamente dun metro que existe entre as habitacións da ala Leste e Oeste sálvese mediante unha rampla que posibilita a comunicación entre estas dúas partes do edificio. Aparte desta rampla, nas tres plantas de habitacións proxéctase unha escaleira de uso público e unha de uso restrinxido para servizo do Parador, así como dous aparatos elevadores tamén, un de uso de clientes e outro de uso prioritariamente do servizo de habitacións. Este núcleo de comunicación elévase sobre a cota do edificio existente para permitir a conexión das dúas alas de habitacións na planta segunda inexistente na actualidade e de carácter tan prioritario para o funcionamento do mesmo (...).

Nas fachadas e cubertas afectadas polos cambios funcionais e de programa, previuse a utilización de pedra granítica do país combinada con elementos metálicos de cobre, se ben en cuberta mantense a idea de que domine a tella²⁸.

Finalmente, o Parador Nacional *Conde de Gondomar* foi volto a inaugurar coa presenza do presidente da Xunta de Galicia o 23 de xaneiro de 1999 (248), segundo a placa que reza na entrada do establecemento.

²⁸ FERNÁNDEZ ALBA, A.; “Proyecto de ejecución –fase 1– de remodelación del Parador *Conde de Gondomar* de Bayona - Pontevedra”; documento consultado no arquivo municipal de Baiona, coa signatura 1777/1. Madrid 1996.

248. Vista aérea da península de Monte Real no ano 2005.

PARADOR NACIONAL 'CONDE DE GONDOMAR'

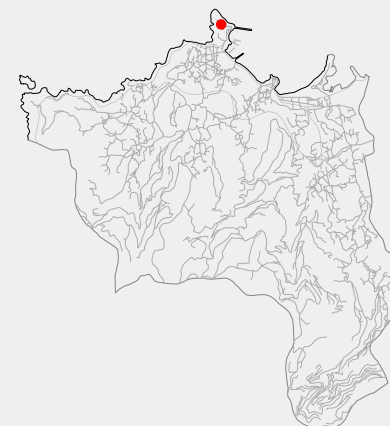
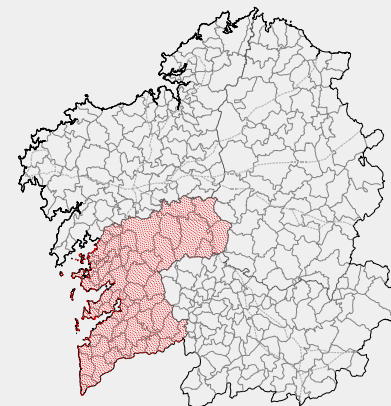
△N

0 5 10 20 30 40 60 80 m

EMPRAZAMENTO

JESÚS VALVERDE VIÑAS / ÁNGEL FERNÁNDEZ ALBA

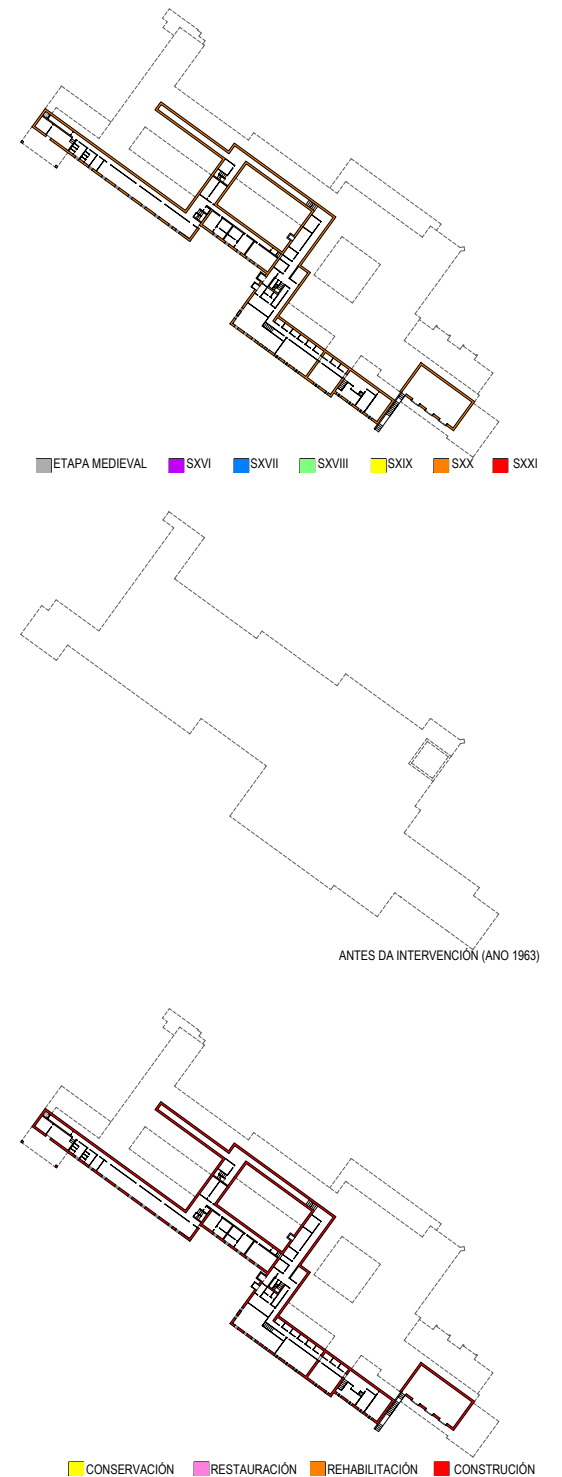

PLANTA SEMISOTO

■ FASE I: 1963 - 1966 ■ FASE II: 1967 - 1975 ■ FASE III: REMODELACIÓN 1995-1999

JESÚS VALVERDE VIÑAS / ÁNGEL FERNÁNDEZ ALBA

PARADOR NACIONAL 'CONDE DE GONDOMAR'

△N

PLANTA BAIXA

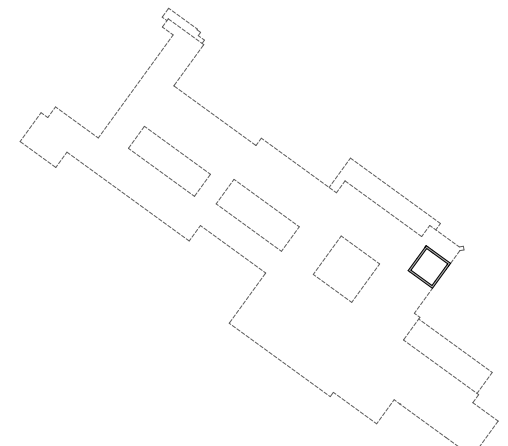
■ FASE I: 1963 - 1966 ■ FASE II: 1967 - 1975 ■ FASE III: REMODELACIÓN 1995-1999

JESÚS VALVERDE VIÑAS / ÁNGEL FERNÁNDEZ ALBA

PLANIMETRÍAS ELABORADAS POLA AUTORA A PARTIR DOS DATOS FACILITADOS POLO CONCELLO DE BAIONA E POLA DIRECCIÓN XERAL DE PATRIMONIO CULTURAL DA XUNTA DE GALICIA.

■ ETAPA MEDIEVAL ■ SXVI ■ SXVII ■ SXVIII ■ SXIX ■ SXX ■ SXXI

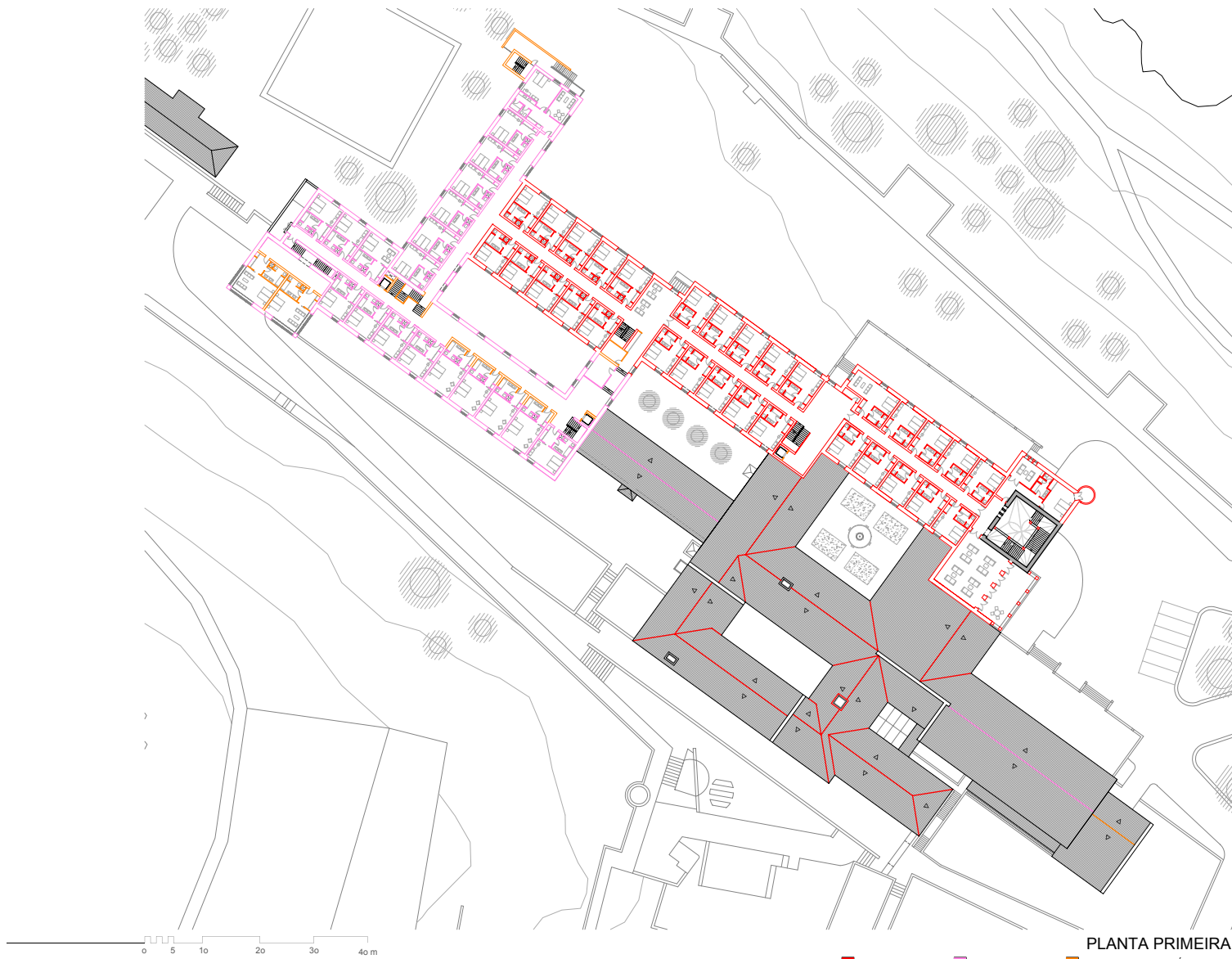
ANTES DA INTERVENCIÓN (ANO 1963)

■ CONSERVACIÓN ■ RESTAURACIÓN ■ REHABILITACIÓN ■ CONSTRUCCIÓN

PARADOR NACIONAL 'CONDE DE GONDOMAR'

△N

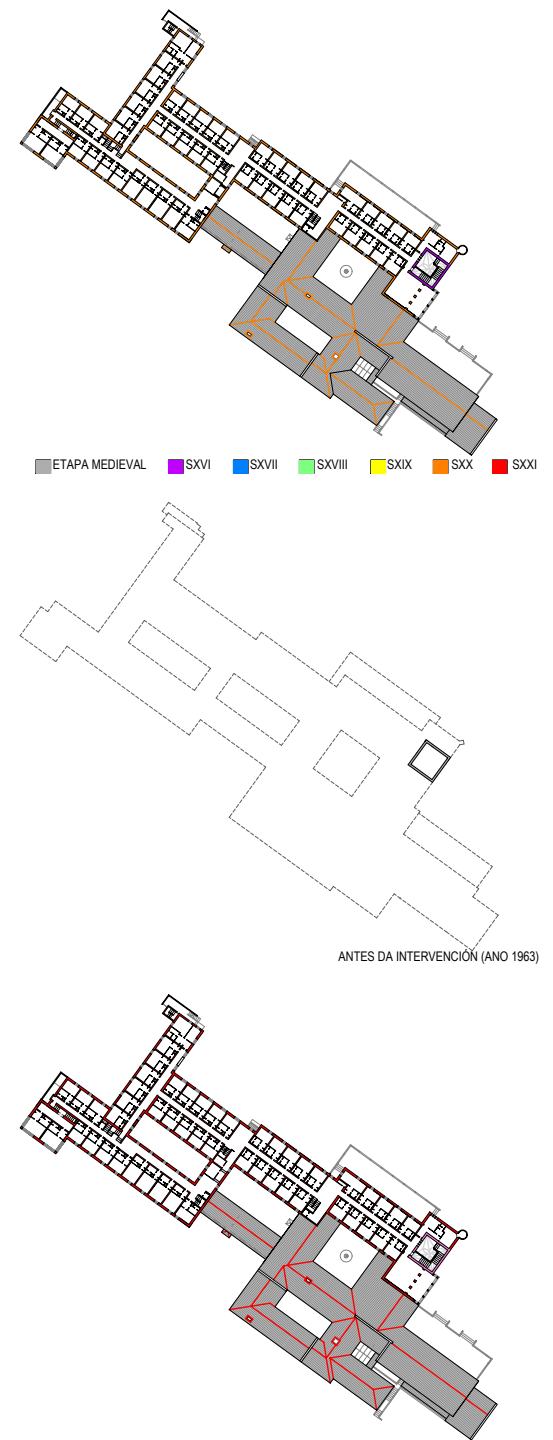

PLANTA PRIMEIRA

■ FASE I: 1963 - 1966 ■ FASE II: 1967 - 1975 ■ FASE III: REMODELACIÓN 1995-1999

JESÚS VALVERDE VIÑAS / ÁNGEL FERNÁNDEZ ALBA

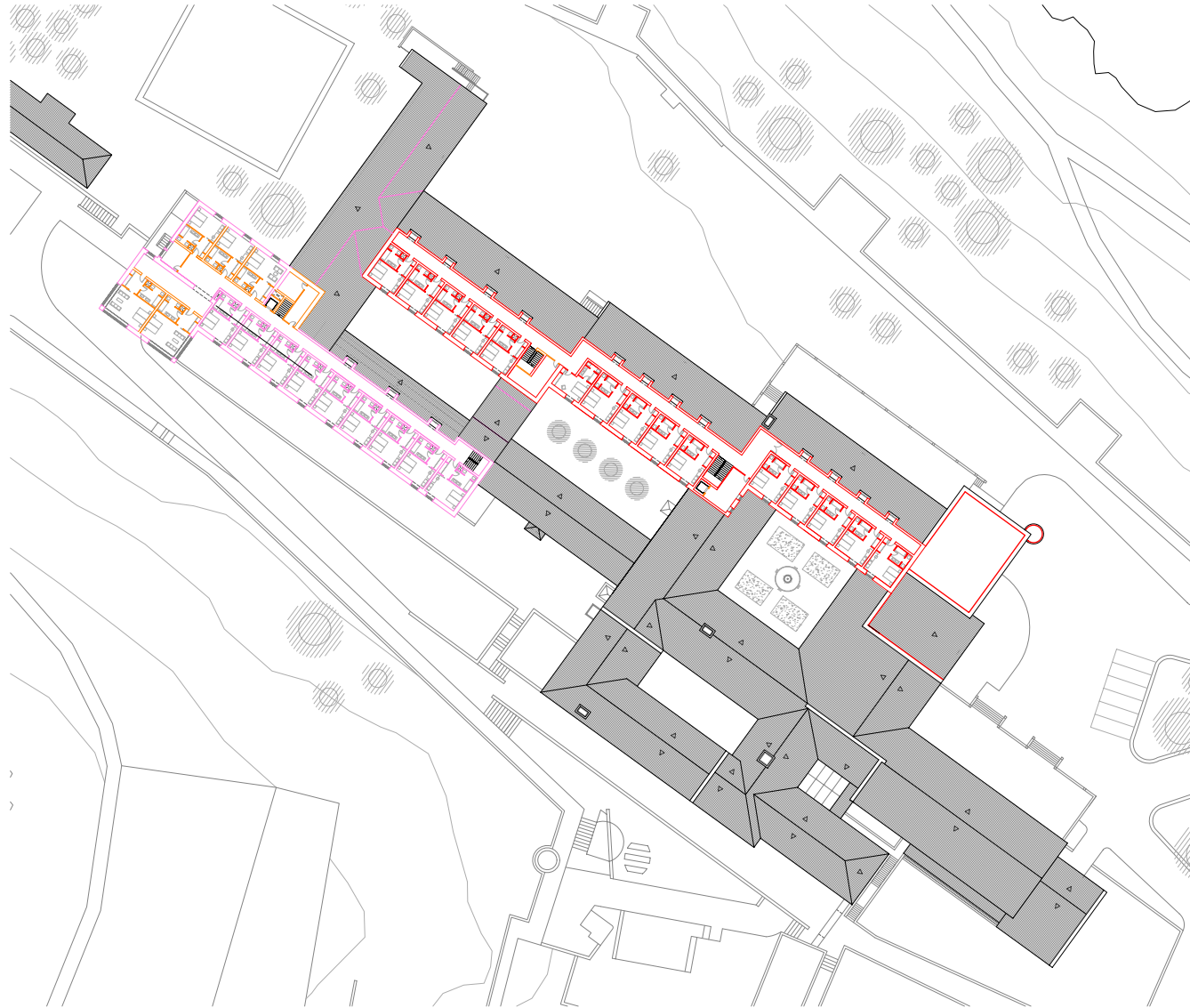
PLANIMETRÍAS ELABORADAS POLA AUTORA A PARTIR DOS DATOS FACILITADOS POLO CONCELLO DE BAIONA E POLA DIRECCIÓN XERAL DE PATRIMONIO CULTURAL DA XUNTA DE GALICIA.

ANTES DA INTERVENCIÓN (ANO 1963)

■ CONSERVACIÓN ■ RESTAURACIÓN ■ REHABILITACIÓN ■ CONSTRUCCIÓN

PARADOR NACIONAL 'CONDE DE GONDOMAR'

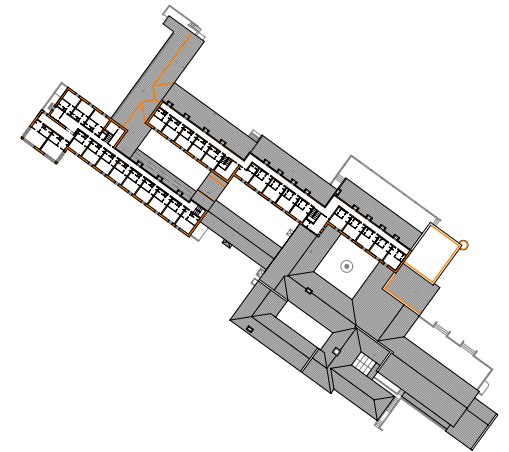

PLANTA SEGUNDA

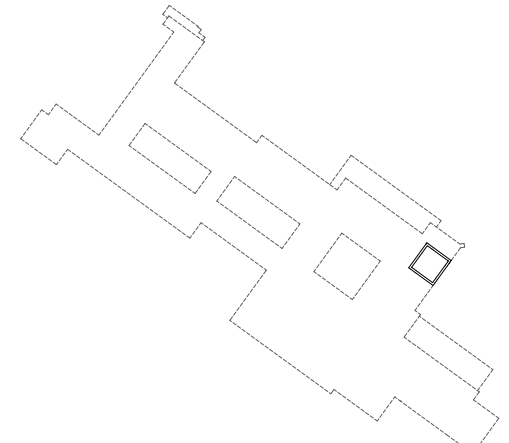
■ FASE I: 1963 - 1966 ■ FASE II: 1967 - 1975 ■ FASE III: REMODELACIÓN 1995-1999

JESÚS VALVERDE VIÑAS / ÁNGEL FERNÁNDEZ ALBA

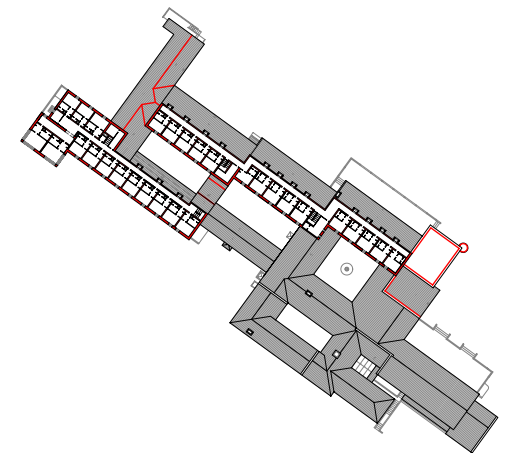
PLANIMETRÍAS ELABORADAS POLA AUTORA A PARTIR DOS DATOS FACILITADOS POLO CONCELLO DE BAIONA E POLA DIRECCIÓN XERAL DE PATRIMONIO CULTURAL DA XUNTA DE GALICIA.

■ ETAPA MEDIEVAL ■ SXVI ■ SXVII ■ SXVIII ■ SXIX ■ SXX ■ SXXI

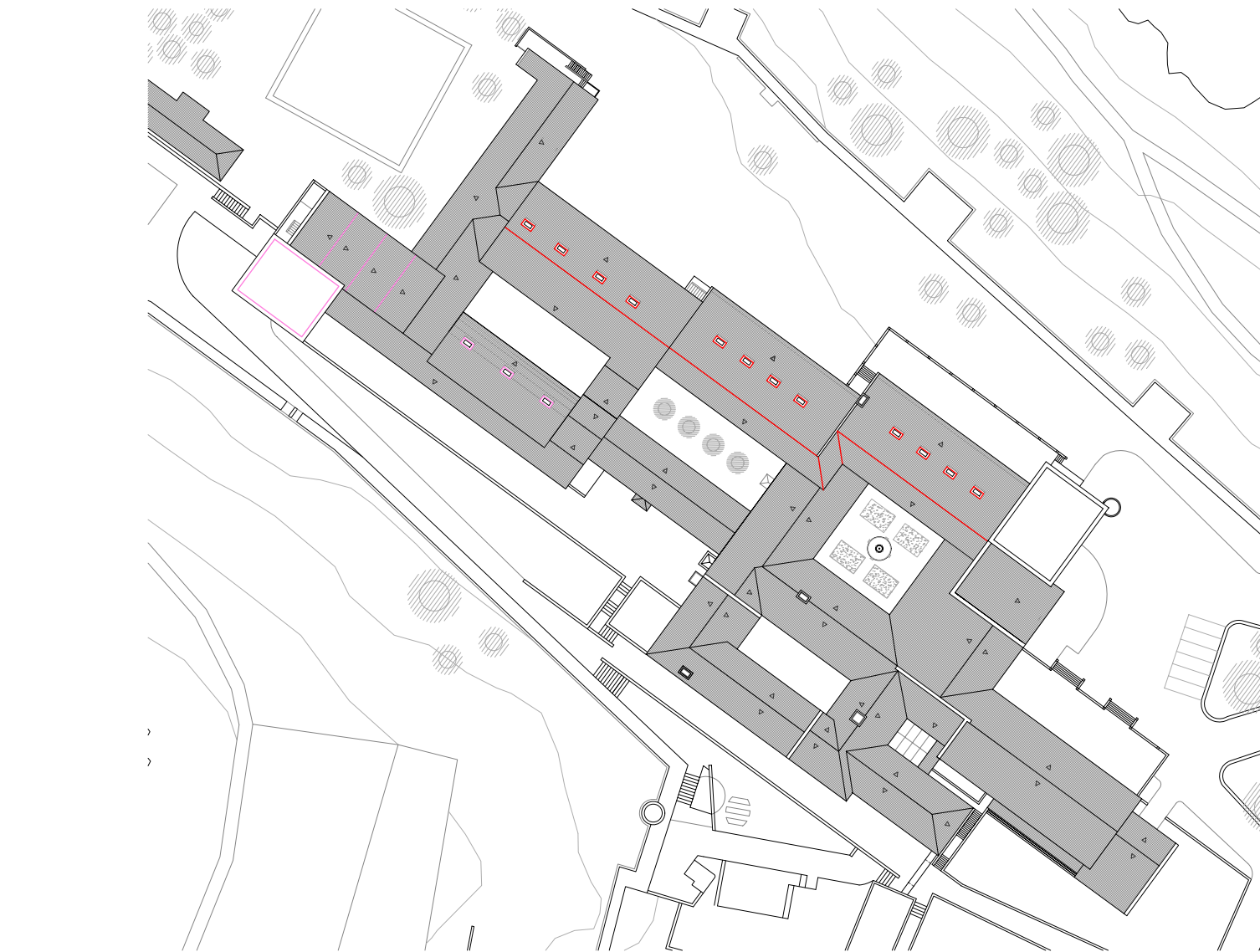
ANTES DA INTERVENCIÓN (ANO 1963)

■ CONSERVACIÓN ■ RESTAURACIÓN ■ REHABILITACIÓN ■ CONSTRUCCIÓN

PARADOR NACIONAL 'CONDE DE GONDOMAR'

△N

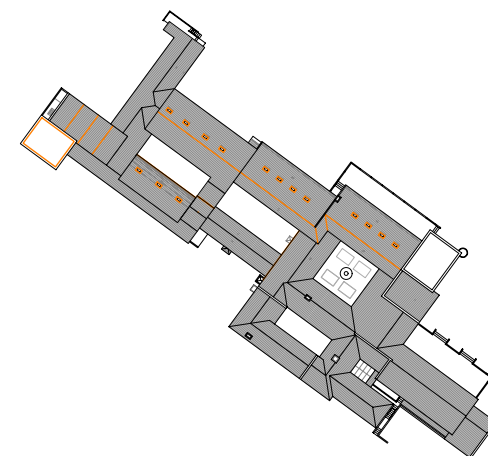

CUBERTAS

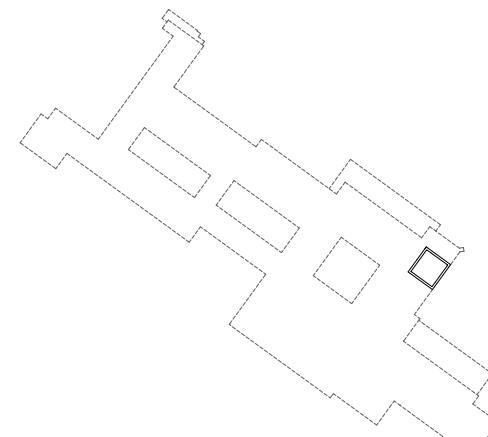
■ FASE I: 1963 - 1966 ■ FASE II: 1967 - 1975 ■ FASE III: REMODELACIÓN 1995-1999

JESÚS VALVERDE VIÑAS / ÁNGEL FERNÁNDEZ ALBA

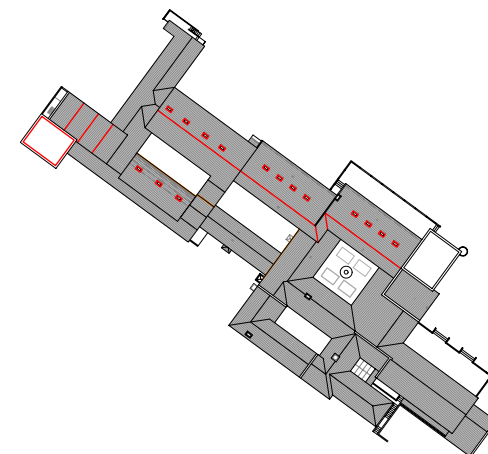
PLANIMETRÍAS ELABORADAS POLA AUTORA A PARTIR DOS DATOS FACILITADOS POLO CONCELLO DE BAIONA E POLA DIRECCIÓN XERAL DE PATRIMONIO CULTURAL DA XUNTA DE GALICIA.

■ ETAPA MEDIEVAL ■ SXVI ■ SXVII ■ SXVIII ■ SXIX ■ SXX ■ SXXI

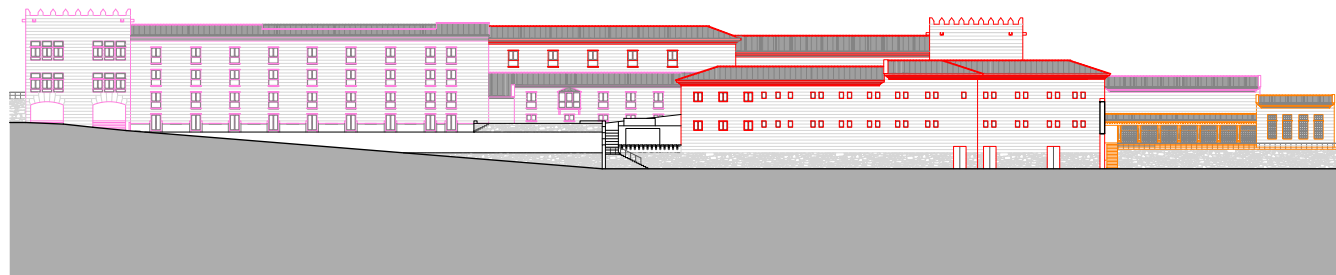
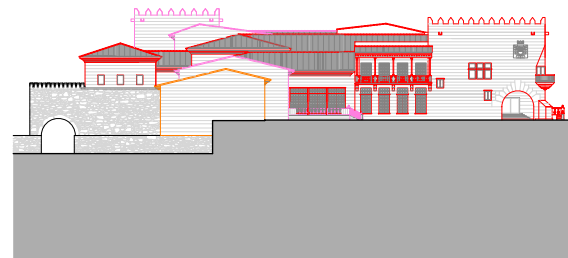
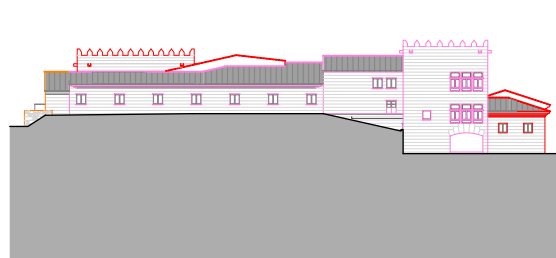

ANTES DA INTERVENCIÓN (ANO 1963)

■ CONSERVACIÓN ■ RESTAURACIÓN ■ REHABILITACIÓN ■ CONSTRUCCIÓN

PARADOR NACIONAL 'CONDE DE GONDOMAR'

0 5 10 20 30 40 m

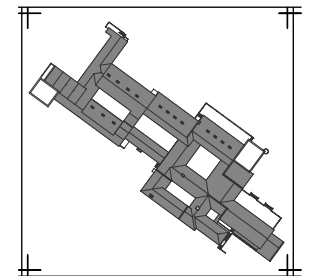
ALZADOS

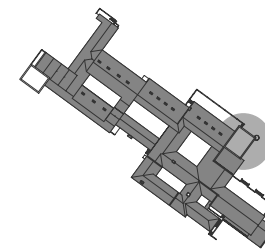
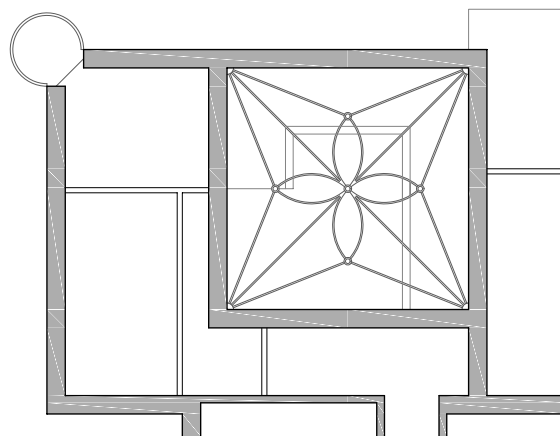
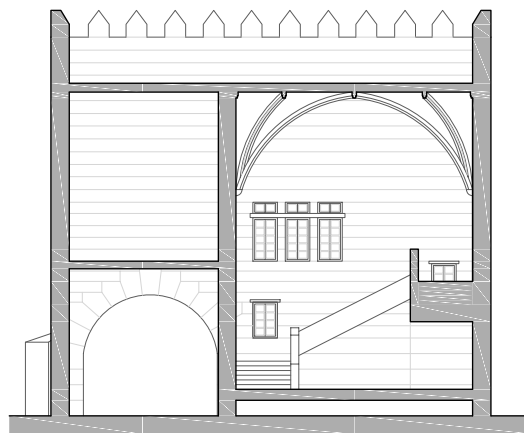
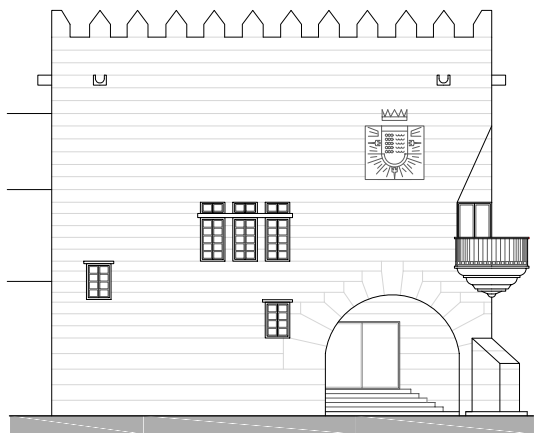
FASE I: 1963 - 1966

FASE II: 1967 - 1975

FASE III: REMODELACIÓN 1995-1999

JESÚS VALVERDE VIÑAS / ÁNGEL FERNÁNDEZ ALBA

0 1 2 3 4 5 10 15 m

PREEXISTENCIA

CON LIXEIRAS MODIFICACIÓNS DE JESÚS VALVERDE VIÑAS / ÁNGEL FERNÁNDEZ ALBA

Análise: aplicación dos parámetros

Na actualidade, o Parador Nacional *Conde de Gondomar* –situado na península fortificada de Monte Real e próximo ao núcleo urbano de Baiona– é o resultado final de tres fases construtivas. As dúas primeiras foron obra do arquitecto Valverde Viñas e desenroláronse entre os anos sesenta –correspondente co núcleo principal do establecemento– e setenta –coincidente co núcleo noroeste de habitacións– da pasada centuria. O resultado foi un sistema de patios en torno ao cal se aglutinaron as diferentes dependencias do establecemento hoteleiro.

En canto á terceira e última fase, foi redactada a finais do século XX por Fernández Alba e consistiu nunha remodelación de todo o conxunto.

AUTENTICIDADE. HERDANZA ARQUITECTÓNICA

Durante a intervención, a autenticidade conservouse na medida en que se mantivo a honestidade do establecemento hoteleiro; é dicir, na medida en que se lle fai e fixo crer ao cliente que se está a hospedar nun edificio cargado de historia.

*Proxectándose a construción dun Parador emprázase este no mesmo sitio aproximadamente que a actual edificación principal, a cal por ser imposible o seu aproveitamento e dada a importancia da obra que se vai acometer, pénsase derrubar*²⁹.

Da antiga edificación só se conservaron un escudo –situado no volume de acceso– e unha bóveda que cobre o vestíbulo do novo parador. O resto –ou a totalidade– do edificio foi construído *ex novo* seguindo unha *traza palaciana* que intentaba emular o valor conmemorativo propio dun monumento. En función do que se intente facer cre que tanto a mensaxe histórica como o significado orixinal existen no inmovble, forman parte dun arquitectura herdada, estarase falsificando unha realidade.

A auténtica memoria atópase no recinto amurallado de Monte Real, portador da historia fortificada desta península. Trala construción do parador, o diálogo entre ambos elementos estableceuse mediante unha relación de contrastes (249) na que o contacto visual e espacial entre os mesmos está matizado pola orografía do terreo e a abundante vexetación da zona.

249. Vista do Parador de Baiona dende un dos miradoiros do recinto amurallado –con almeado posterior–.

²⁹ VALVERDE VIÑAS, J.; "Proyecto básico y de ejecución para el Parador Nacional de Monterreal en Bayona (Pontevedra)". Madrid 1963.
En LÓPEZ OTERO, B.; Op. cit. A Coruña 2013. Páx.57-62.

IDENTIDADE. ESTRUCTURA FORMAL

Sabemos que os monumentos son admitidos e valorados socialmente como parte da identidade dun lugar, converténdose no elemento diferenciador –recoñecible por excelencia– que lle aporta unha carga simbólica ao territorio no que se insire. Polo tanto, esa identidade está ligada á historia e ao patrimonio; non existe sen a memoria, sen a capacidade de recoñecer o pasado, sen elementos simbólicos ou referentes que lle son propios e que axudan a construír o futuro. E como dicíamos, no caso do Parador Nacional de *Conde de Gondomar*, estes elementos, os máis recoñecibles –ou os menos alterados– atópanse no recinto fortificado, que é o auténtico reclamo turístico da personalidade histórica da vila de Baiona, pero sobre todo da península de Monte Real.

O novo parador –a través da súa imaxe exterior, moi similar ás solucións adoptadas en Verín e Tui– pretende actuar como elemento de referencia, como fito, transmitindo unha enerxía que o configuraría como un símbolo. Pretende evocar recordos –falsos–, sentimentos e ilusións no visitante en base ao seu aspecto formal. Así, por unha banda, o antigo escudo foi colocado no volume de acceso do establecemento, como un elemento focal. Devandito volume, á súa vez, a través da súa aparencia de torre con almeas –elemento que tamén aparece nos paradores de Cambados e parcialmente no de Pontevedra– reforzaría as sensacións e ese reclamo –histórico e turístico– mediante a evocación ao pasado do lugar (250).

Por outra banda, a bóveda do século XVI supón o punto inicial dunha *escenografía* –ao fin e ao cabo– que pretende transportar aos usuarios á época na que se intenta integrar ao edificio. Con esta finalidade o ambiente interior do parador baseouse nunha recreación histórica (251), con reproducións de mobles antigos que combinan con antigos tapices e armaduras medievais. O obxectivo era conseguir un hotel que –xunto ás máis modernas instalacións– empregase unha atmosfera de antigüidade e *falsa* autenticidade para converterse nun motivo de atracción para un establecemento pertencente a unha cadea hoteleira que tiña na salvagarda do patrimonio unha das súas principais mostras de identidade.

ACCIÓN OPERATIVA. INTERVIR NO PATRIMONIO

Durante a realización do Parador de Baiona, a acción operativa máis executada –con excepción da reutilización do escudo e da bóveda do antigo convento franciscano– foi a de *construción*, pois edificouse de nova planta a totalidade do conxunto hoteleiro.

Xustificando un *aproveitamento imposible* da edificación preexistente dada a importancia da finalidade da intervención, Valverde Viñas levantou *ex novo* un parador. A nova función estaba por riba das preexistencias; sen embargo, empregou certos elementos para conferirlle certo carácter histórico en consonancia coa contorna onde se insería a nova edificación.

250. Volume almeado de acceso ao Parador de Baiona co antigo escudo nunha das súas fachadas.

251. Vista dun dos salón comúns do Parador de Baiona.

Así, o *falso arquitectónico* produciuse na medida en que se fixo crer ao visitante que o inmobile era un continente cargado cos mesmos valores –historia, documento, evocación– que o territorio fortificado onde este se implantaba.

E na remodelación, a pesar de estar vixente outra normativa e terse publicado diversas cartas internacionais durante os trinta anos que separan ambas actuacións, os criterios empregados foron os mesmos. E na procura dunha maior funcionalidade, os principios defendidos durante a construción do inmobile conserváronse³⁰.

PROGRAMA. NECESIDADES DA FUNCIÓN

Dada a declaración de *Ben de Interese Cultural* do recinto fortificado de Monte Real no que se atopa encravado o parador de Baiona, as dúas primeiras fases da súa construción –nos anos sesenta e setenta respectivamente– estiveron afectadas pola *Lei de 1933, sobre Defensa, Conservación e Acrecentamento do Patrimonio Histórico-Artístico Nacional*, segundo a cal o proxecto tivo que contar coa necesaria aprobación do Ministerio de Educación e da Dirección Xeral de Belas Artes.

En canto á remodelación do establecemento hoteleiro –por apenas dous meses– foille de aplicación a *Lei 16/1985 do Patrimonio Histórico Español*, ademais de ter que cumprir o Real Decreto 1634/1983 sobre establecementos hoteleiros.

A adecuación á normativa vixente contrasta coa adaptación ás preexistencias por parte do *novo* programa: non existe.

No referente á edificación que había, lembremos que esta foi derrubada e só se reutilizaron a bóveda e o escudo con carácter decorativo. O respecto mostrando polo existente foi nulo, alegando que dada a futura creación do parador, o inmobile non estaría á altura. Sen embargo, a solución aquí empregada resultou moi similar ás levantadas en Verín (252) e en Tui (253) nos anos 1967 e 1968 respectivamente polo mesmo arquitecto. Isto leva a pensar no emprego dun modelo de parador repetido en Galicia independentemente do entorno e totalmente descontextualizado.

Por outra banda, a mesma falta de sensibilidade e de autenticidade histórica tívose na restauración das murallas e baluartes construídos dende o século XVI, aos que se puxeron similares almeas de xeito abusivo e extemporáneo, cambiando o carácter militar bastionado moderno por unha falsa imaxe paisaxística medieval.

252. Parador Nacional de Monterrei en Verín (Ourense).

253. Parador Nacional de San Telmo en Tui (Pontevedra).

³⁰ FERNÁNDEZ ALBA, Á.; "Proyecto de ejecución –fase1– de remodelación del Parador Conde de Gondomar de Bayona - Pontevedra"; documento consultado no arquivo municipal de Baiona, coa signatura 1776/1. Madrid 1995.

HOSPEDARÍA

Recíbase a cantos hóspedes cheguen ao mosteiro como ao mesmo Cristo en persoa, pois el mesmo dirá algún día: *hóspede fun e recibístesme*.

Capítulo LIII da *Regra de San Bieito*: como se deben recibir aos hóspedes.

SANTA MARÍA A REAL DE OSEIRA

Localización	San Cristovo de Cea (Ourense) 42°53'83.72"N - 07°95'11.72"O
Protección	Igrexa, sala capitular e claustro gótico. Ben de Interese Cultural. Declarado Monumento Nacional por disposición da Real Orde do 12/o4/1923 e publicado no GAC do 24/o4/1923.
Titular	Comunidade cisterciense de Santa María a Real de Oseira.
Proxecto	<i>Proxecto de acondicionamento no mosteiro de Santa María a Real de Oseira.</i>
Promotor	Comunidade de monxes cistercienses de Santa María de Oseira
Arquitectos	<i>Manuel Vecoña Pérez</i>
Data redacción	<i>Xaneiro 1993</i>
Novo uso	Hospedaría monástica de Santa María de Oseira
Número de prazas	32 (14 habitacións: 12 dobres e 2 cuádruplas)
Estado da restauración	Finalizado e en uso (1977)

O mosteiro cisterciense de Santa María a Real de Oseira –coñecido co nome do *Escorial* galego– ten a súa orixe en catro monxes que facían vida monástica no val do Ursaria en torno ao ano 1137. Pouco despois, querendo asegurar a súa estancia xurídica no lugar, recorreron ao emperador Afonso VII, quen lles fixo entrega de tódolos terreos circundantes do mosteiro, comezando moi cedo a xurdir os edificios ao carón do río. Este cenobio estaría definido pola sinxeleza e a funcionalidade, sendo a igrexa a única peza conservada desta época e cuxa construción foi atribuída a Fernán Martínez entre 1282 e 1302.

Preto de dous séculos levaba Oseira en franca prosperidade, cunha comunidade respectable e ben disciplinada, habitando un edificio sólido que pouco a pouco ía xurdindo. Enmarcadas nesta prosperidade caberían destacar as obras de construción da sancristía e da antiga sala capitular. A estes anos de prosperidade seguíronlle outros de decadencia manifesta, que se creron superados coa incorporación á Congregación de Castela en novembro de 1545. Pero un terrible incendio en agosto de 1552 reduciu a cinzas tódolos edificios do mosteiro.

O incendio obrigou aos monxes a desmontar gran parte do que quedou en pé e a darlle unha nova estrutura, que se adaptaría á Reforma. As novas regras da vida monástica trouxeron determinados cambios entre os que destacaría a construción de tres claustros. Nas últimas décadas do século XVI iniciáronse as obras do Claustro Procesional ou dos Pináculos. Rematado no 1629, ten só tres alas: carece da de poñente se cadra para non privar de luz á sala capitular. Entre 1710 e 1759 levantouse o Claustro da Hospedaría ou dos Cabaleiros, denominado así por estar nel as cabalerías e por iso ser o lugar onde se apeaban tódolos que chegaban ao mosteiro en cabalo. A súa construción iniciouse polo ala de poñente, paralizándose logo as obras e retomándose en diversos momentos do século XVIII. En canto ao primitivo Claustro Regular ou dos Medallóns, a ruína que afectaba ao mesmo obrigou a iniciar unha reconstrución do mesmo no ano 1760.

A principios do século XIX, as obras no mosteiro déronse por rematadas ante a tensión exterior que estaba a sufrir a comunidade e que provocaría que Santa María de Oseira quedase baleira, poñendo punto e final a unha época de esplendor tanto económico como construtivo.

Sen apenas sufrir danos polas tropas francesas ao seu paso pola provincia ourensá na primeira metade do ano 1809, sería debido aos disturbios do 1820 cando o cenobio foi asaltado desaparecendo mobles, portas, fiestras e balcóns. Durante tres anos o mosteiro permaneceu baleiro, e cando os monxes volveron, atoparon o inmobile practicamente desprovisto dos obxectos necesarios para poder ser habitado. En 1835, probablemente a finais de outubro, os monxes abandonaron finalmente o mosteiro por un período de oitenta e catro anos no que tivo lugar o completo espolio das dependencias monacais.

En abril de 1923 foron declarados adscritos ao Tesouro Nacional a igrexa, a sala capitular e o claustro gótico.

En outubro de 1929 chegaron os primeiros monxes a Oseira, que ante a necesidade de lograr unhas dependencias habitables comezaron de seguido coas obras de restauración máis urxentes. Pero dado os altos custes das mesmas, prevíronse dende o principio diversas propostas encamiñadas á procura de fondos. É importante destacar o feito de que os monxes, xa neste momento, viran no turismo unha fonte de recursos que axudaría á reconstrución e ao posterior mantemento do mosteiro. En 1934 xa se estaban colocando á entrada de diferentes dependencias uns azulexos que marcaban o itinerario aos turistas.

En canto ás obras de restauración propiciadas polo Estado, destacarían tres intervencións realizadas polo arquitecto conservador de zona Ferrant Vázquez: a primeira situada na cabeceira do templo, a segunda sobre o corpo da sancristía e a sala capitular, e a terceira destinouse á dotación de cubertas no conxunto monacal.

Por outra banda, entre os anos 1949 e 1972 rexistrouse unha secuencia de vinte e tres proxectos orientados non só a frear o derrubamento do mosteiro, senón tamén a procurarlle unha pervivencia baseada na súa habitabilidade. Nunha primeira etapa que podemos datar ata o 1960, as obras realizadas en Oseira estiveron dirixidas polos arquitectos Menéndez Pidal e Pons Sorolla; na segunda etapa, só por este último.

A partires dos anos oitenta –e durante vinte e cinco anos– tivo lugar unha nova etapa de actuacións entendida como continuación das obras realizadas ata o momento, baixo a dirección do arquitecto Fernández-Gago Varela. As intervencións realizáronse practicamente sen interrupción e co ritmo lento que permitían os escasos medios económicos cos que se contaba. Tal empresa supuxo a concesión en decembro de 1990 do premio *Europa Nostra* ao labor restaurador.

En xaneiro de 1993, o arquitecto Vecoña Pérez redactaba un proxecto de acondicionamento para a hospedaría do mosteiro.

Santa María de Ursaria

Segundo as noticias documentais existentes, catro monxes –García, Diego, Juan e Pedro– facían vida monástica na soidade do val do Ursaria en torno ao ano 1137¹. Pouco despois, querendo asegurar a súa estancia xurídica no lugar, recorreron ao emperador Afonso VII, quen lles fixo entrega de tódolos terreos circundantes do mosteiro, comezando moi cedo a xurdir os edificios ao carón do río (254).

*Eu, Afonso, pola graza de Deus emperador de España, xunto coa miña esposa dona Berenguela, con ánimo xeneroso, vontade sincera e sen coacción algunha (...) outorgo carta de doazón ao mesmo Deus e á mesma igrexa de Santa María de Ursaria, e ao seu Abade electo don García e aos demais monxes presentes e vindeiros que constrúen o mosteiro e viven nel baixo a regra de San Bieito*².

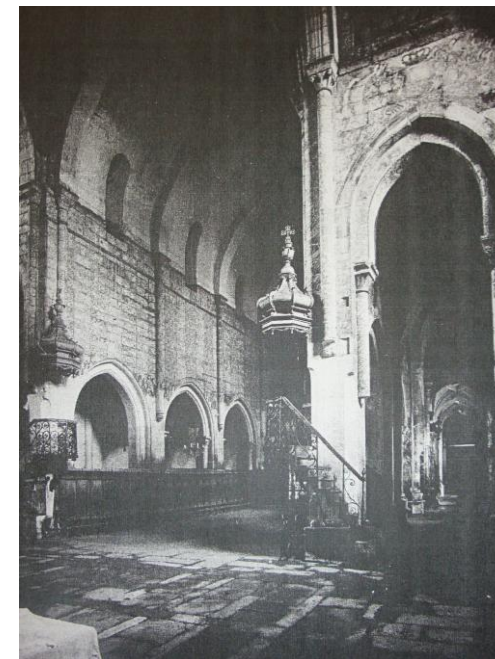
Os monxes proseguiron os seu traballos durante os primeiros anos, e cando a casa estivo o suficientemente adecuada para recibir unha comunidade, trataron de normalizar a súa situación canónica incorporándose a algunha orde relixiosa. Decidíronse pola cisterciense; e o mesmo abade de Claraval, a instancias de Afonso VII, enviou un grupo de monxes –para instruílos nas novas disciplinas– que chegou no ano 1140. Foi o cuarto mosteiro que a Orde do Císter *abría* en España, e o primeiro en territorio galego.

Do mosteiro medieval podemos dicir que estaría definido pola sinxeleza e a funcionalidade. A vida organizaríase en torno a un claustro ao que se abrían o refectorio, a sala capitular e outras dependencias; ademais da igrexa, única peza conservada desta época (255) –xunto coa capela de Santo André–.

Consagrada no 1239³, posúe un sistema de deambulatorio diferente ao modelo característico de Claraval –onde as capelas están unidas entre si–, mostrando estancias separadas con tramos libres entre elas; solución que puido ser inspirada pola catedral de Santiago, e repetida despois na igrexa de Santa María de Melón. O edificio posúe planta basilical, composta de tres naves, capela maior semicircular, xirola e tres capelas absidais. A nave central cóbrease con bóveda de cantaría de perfil apuntado e peraltado, en cuxa base se abren lunetos de iluminación con acusado derrame interior. A gran bóveda do cruceiro

254. Acta fundacional do mosteiro de Santa María a Real de Oseira.

255. Vista da nave maior da igrexa de Santa María de Oseira dende a cabeceira, ca.1933.

¹ YAÑEZ NEIRA, F.D.M.; "El monasterio de Osera"; *Monasterios de España*; Colección Ibérica. Editorial Everest. Madrid 1989. Páx.153-216.

² Este documento fundacional reviste a particularidade de ter errada a data en dous anos; en vez de era 1173 debe dicir 1175. Só así se pode aceptar algún pomenor reflectido no mesmo documento. Por non ter tido en conta este dato, algúns historiadores adiantaron a data da fundación do mosteiro de Santa María de Oseira dous anos, a 1135, cando en realidade sucedeu en 1137.

FERNÁNDEZ ALONSO, B.; "Monasterio de Santa María de Osera", *Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos de Orense*. Ourense 1913. Páx.281-293.

³ SALES Y FERRÉ, M.; "El Monasterio de Osera", *Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos de Orense*. Ourense 1899. Páx.109-128.

levantouse entre 1282 e 1302, sendo o mestre de obras o monxe Fernán Martínez, ao que se lle soe atribuír a súa construción⁴. En canto á cabeceira e á fachada, estas foron renovadas ao longo do século XVIII.

Xunto á igrexa, consagrouse ademais a capela de Santo André, obra dos primeiros anos do século XIII acaroada ao hastial norte do cruceiro (256). É dunha soa nave dividida en dous tramos cuberta cunha bóveda de canón apuntado. O seu exterior é de gran simplicidade, destacando a porta de entrada con decoración fitomorfa moi esquemática. O seu destino era servir de lugar de enterramento de familias nobres.

Preto de dous séculos levaba Oseira en franca prosperidade, cunha comunidade respectable e ben disciplinada, habitando un edificio sólido que pouco a pouco ía xurdindo. Así o demostraba o alcance das súas posesións, que se estendían por toda a parte central de Galicia con ramificacións nas provincias de Zamora e León, e dous portos de saída ao mar, Marín e Cedeira. Os seus monxes fixéranse acredores ao goberno de abadías ademais de en España, en Portugal e Francia.

Enmarcadas nesta prosperidade caberían destacar as obras de construción da sancristía e da antiga sala capitular. A primeira – actual antesancristía – está cuberta con bóveda de crucería, bastante rebaixada, cuxos nervios parten de ménsulas situadas a media altura e cuxas claves están ricamente decoradas e policromadas. A través dunha porta de detalles barrocos accedemos á antiga sala capitular (257). Posúe unha planta cadrada dividida en nove espazos por medio de catro columnas centrais. A súa orixinalidade dáse sobre todo nas columnas torsionadas e estriadas de molduras retorcidas sen capitel das que parten unhas bóvedas de crucería de nervios curtos e abundantes nervaduras que conflúen en claves con decoración en relevo e policromada⁵.

Tras estes anos de prosperidade, seguiron outros de decadencia manifesta. Por unha banda, estaba a dura opresión por parte da nobreza do lugar, que usurpaba vilas e señoríos. Cando os monxes non puideron soportar máis esta situación, decidiron aproveitar a visita a Galicia dos Reis Católicos para pedirllles amparo e protección. En consecuencia, despachouse o 4 de outubro de 1486 unha *Real Carta* dirixida ao gobernador do reino de Galicia, Diego López de Haro, que supuxo a fin dos abusos que se viñan infrinxindo contra os monxes.

256. Vista das obras de reconstrución e consolidación da capela funeraria de Santo André levadas a cabo por Ferrant Vázquez nos anos 30 do pasado século.

257. Antiga Sala Capitular –actual sancristía– de Oseira.

⁴ GONZÁLEZ GARCÍA, M.Á. + YAÑEZ NEIRA, D.; *El monasterio de Oseira*; Edilesa Editorial. León 1996. Páx.34-53.

⁵ O conxunto resulta exótico no contexto da arte galega coetánea. Insinúase a relación desta arquitectura con tan marcada vontade decorativa co estilo manuelino portugués. Sen estender os exemplos que permiten establecer unha clara relación sinalamos a sancristía do mosteiro de Belem (...), na que as bóvedas así mesmo descansan directamente sobre as columnas, sen mediación de capitel, proporcionando ese aspecto de palmeira (...). As columnas torsas con decoración cuadrifolias abundan así as vemos no claustro inferior de Belem, en Sintra ou o de Vila Franca de Xira, Azambuja ou o de Povos na rexión lisboeta entre outros moitísimos, que reiteran esta solución.

GONZÁLEZ GARCÍA, M.Á. + YAÑEZ NEIRA, D.; *Op. cit.* Páx.34-53.

Por outra banda, a situación decadente do cenobio co goberno dos abades comendatarios tivo a súa fin o 23 de novembro de 1545, cando Santa María de Oseira se incorporou á Congregación de Castela. Comezaba esta nova etapa de renovación cando se produciu un terrible incendio o 29 de agosto de 1552 que reduciu a cinzas tódolos edificios do mosteiro, a excepción da igrexa.

Ás voces de alarma, concorreron xentes da comarca, tratando de atallar a voracidade do incendio, pero inutilmente, porque as súas proporcións foron tales que, abrasado o arquivo e devoradas as celas, falsearon os muros e todo se veu ao solo, non atopándose outro sitio no que os monxes puideran gorecerse que a igrexa e a torre anteditas⁶.

Tralo incendio, e ante a magnitude de obras de restauración que debían levarse a cabo para o funcionamento do mosteiro, o abade frei Marcos del Barrio solicitou Capítulo Xeral, tomándose o acordo de construír o convento en Valladolid e deixar a Oseira como priorado e residencia destinada a seis monxes. Non se chegou a executar devandito acordo, e os abades sucesivos foron levantando dende os cimentos o mosteiro que chegou ata nós.

Renacer de entre as cinzas

O incendio obrigou aos monxes a desmontar gran parte do que quedou en pé e a darlle unha nova estrutura, que se adaptaría á Reforma. As novas regras da vida monástica trouxeron determinados cambios nos usos arquitectónicos: o dormitorio común foi substituído por grandes celas individuais, que obrigaban a estender o plano e a multiplicar os corpos –como se evidencia nos mosteiros da época–; e o claustro inicialmente único triplicouse no caso de Santa María de Oseira. Na planta alta, reconstruíronse o refectorio, a biblioteca, a cociña, a sala capitular, a enfermería e a hospedaría.

Nas últimas décadas do século XVI iniciáronse as obras do Claustro Procesional ou dos Pináculos, as cales non se concluírían ata o ano 1629 (258). O máis esvelto dos tres claustros, ten só tres alas: carece da de poñente se cadra para non privar de luz á sala capitular. Devanditas alas cóbrense con bóvedas de crucería que descansan sobre pilastras apoiadas en contrafortes lisos, sen máis decoración que os pináculos na parte máis alta. En torno a este claustro abríronse diversas estancias, entre as que destaca o Arquivo Baixo realizado cara 1598, sendo mestre de obras Gaspar de Arce Solórzano, o Vello.

⁶ *A vinte e nove de Agosto seguinte, á hora de mediodía, acendeuse o lume eu non sei en que parte, nin como; pero que tan rápido tomou todo o Mosteiro, que sen podelo remediar, o deixou feito cinza, sen quedar nel máis que a igrexa (...). Feliz desgraza se puido chamar esta, polo que trouxo de lustre o reparo.*

FERNÁNDEZ ALONSO, B.; Op. cit. Ourense 1913. Páx.281-293.

258. Detalle do estado de ruínas do Claustro Procesional ou dos Pináculos, ca.1913.

259. Fachada da igrexa de Santa María de Oseira, 6-7 de xuño de 1925.

260. Vista do Claustro da Hospedaría ou dos Cabaleiros, ca.1905.

A ala do claustro que mira ao leste tivo que reedificarse ao sufrir unha notable ruína, dedicándolla a dormitorio dentro dun estilo construtivo moi sinxelo pero harmonioso que impresiona pola mole da fachada e as ménsulas voadas que sosteñen os balcóns:

Sendo forzoso reedificar o caído quixo o Abade facelo doutro xeito facendo corrido o cuarto, con que se antes grande, quedase despois (...) como un dos maiores de España. Dezaioito celas ben capaces ven tendo, todas con balcóns de ferro (...), entre eles outras fiestras menores con vidreiras, que dan luz aos estudos das celas⁷.

Esta zona hoxe é a hospedaría monástica, e no seu extremo sur encóntrase un torreón que foi reconstruído tralo derrubamento sufrido en xaneiro de 1932 e que hoxe acolle unha pequena capela para os hóspedes.

Entre os anos 1639 e 1647 construíuse a nova fachada da igrexa (259), disposta a modo de pantalla arquitectónica sobre a fábrica medieval do templo e atribuída ao mestre salmantino Alonso Sardiña⁸. Está composta por tres corpos verticais completamente almofadados, formando un gran rectángulo cuxa pesada horizontalidade alixeira a verticalidade das torres. O corpo central, con porta rectangular, enmárcase por unha dobre orde de columnas con nichos avenerados que acollen as imaxes de San Bieito e San Bernardo. Remata o conxunto un gran frontón curvo partido que no centro leva o escudo da monarquía hispana. Estilisticamente, *utilizouse un repertorio herreriano, aprendido no Colexio do Cardeal de Monforte de Lemos, pero transformado e provincializado, rompendo o rigor e a frialdade clasicista⁹.*

Entre 1710 e 1759 levantouse o Claustro da Hospedaría ou dos Cabaleiros (260), denominado así por estar nel as cabalerías e por iso ser o lugar onde se apeaban tódolos que chegaban ao mosteiro en cabalo. De mesurada composición de arcos de medio punto e fiestras rectas, ergueuse entre pilastras de rica molduración. A súa construción iniciouse polo ala de poñente, paralizándose logo as obras e retomándose en diversos momentos do século XVIII. No seu entorno dispuxéronse diversas celas, a botica e as cuadras; e no primeiro piso, as dependencias do abade, cun rico oratorio e salas con abundantes pinturas.

De xeito paralelo, construíuse o hospicio *para a hospedaxe dos peregrinos e pasaxeiros que de diversas provincias transitan por este mosteiro co gallo de pasar a visitar ao Santo Apóstolo¹⁰.*

⁷ GONZÁLEZ GARCÍA, M.Á. + YAÑEZ NEIRA, D.; *Op. cit.* León 1996. Páx.120-122.

⁸ LIMIA GARDÓN, F.J.; "Un ejemplo arquitectónico en los orígenes del barroco en Ourense: la fachada de la iglesia monasterial de Oseira"; *Porta da Aira*, número 3. Grupo Francisco de Moure. Ourense 1990. Páx.39-74.

⁹ BONET CORREA, A.; *La arquitectura en Galicia durante el siglo XVII*; CSIC, Instituto Padre Sarmiento. Madrid 1966. Páx.429-435.

¹⁰ GONZÁLEZ GARCÍA, M.Á. + YAÑEZ NEIRA, D.; *Op. cit.* León 1996. Páx.120-122.

A ruína que afectaba ao primitivo Claustro Regular ou dos Medallóns obrigou a iniciar unha reconstrución do mesmo no ano 1760, dada a súa importancia dentro da vida do mosteiro (261).

Por estar ameazando ruína a maior parte do claustro regular, antes de que sucedese algunha desgraza deuse parte a N.R.P. Xeral, quen mandou se propuxese aos pais anciáns como se efectuou, de cuxa proposta resultou que se botase a terra e empezase a fabricar pola parte máis débil, como se executou derrubando o lenzo que corresponde ao Refectorio e en facer de novo dende os cimentos ata finalizar dito lenzo¹¹.

Feito no estilo barroco de placas compostelás, empregou como elementos decorativos os medallóns con bustos renacentistas do claustro orixinal. Nun momento inmediatamente posterior –se cadra para evitar correntes e frío– tapiáronse os arcos e abríronse unhas fiestras cadradas para dar luz¹².

Finalmente, entre 1767 e 1771, realizouse a sala capitular alta, obra debida ao mestre de Celanova identificado como frei Plácido Iglesias, quen lle daría un corpo máis á fachada do mosteiro entre os anos 1775 e 1779.

A principios do século XIX, as obras no mosteiro déronse por rematadas ante a tensión exterior que estaba a sufrir a comunidade e que provocaría que Santa María de Oseira quedase baleira, poñendo punto e final a unha época de esplendor tanto económico como construtivo.

A tristura da fin

A comezos do ano 1809, o exército francés entraba na provincia ourensá para abandonala a mediados de ano. Moitos foron os danos que causaron nos mosteiros da zona; sen embargo, non semella que Oseira sufrira danos no período correspondente á invasión francesa¹³. Sería máis tarde, debido aos disturbios de 1820, cando foi asaltado e del desapareceron mobles, portas, fiestras e balcóns¹⁴. Durante tres anos o mosteiro permaneceu baleiro. E cando os monxes volveron, atoparon o cenobio practicamente desprovisto dos obxectos necesarios para poder ser habitado.

¹¹ GONZÁLEZ GARCÍA, M.Á. + YAÑEZ NEIRA, D.; *Op. cit.* León 1996.. Páx.126-129.

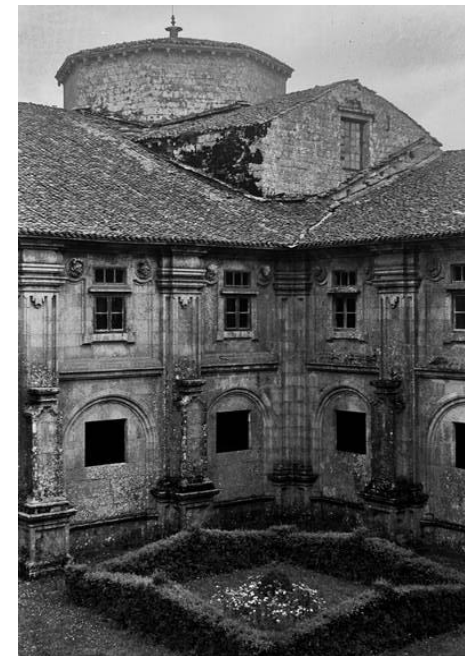
¹² *En setembro de 1995, o ocos volvéronse abrir gañando esvelteza e beleza tanto o claustro como o patio central.*

FERNÁNDEZ - GAGO VARELA, C.; "Proyecto básico de restauración y rehabilitación para obras urgentes en el monasterio de Santa María la Real de Oseira"; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1995/003. A Coruña 1995.

¹³ *Só coñezo unha excepción, Oseira foi o único que se salvou milagrosamente da rapiña francesa, aínda cando tivera que sufrir o seu nos bens dos seus priorados.*

OTERO PEDRAYO, Ramón; "Ensayo sobre la desamortización eclesiástica en tierras de Orense", *Cuadernos de Estudios Gallegos*, tomo 10. Instituto Padre Sarmiento de Estudios Gallegos. Santiago de Compostela 1955. Páx.89-110.

¹⁴ YAÑEZ NEIRA, M.D.; *El monasterio de Oseira. Cincuenta años de restauraciones.* Servizo de Publicacións da Deputación de Ourense. Ourense 1988. Páx.89.

261. Vista do Claustro Procesional ou dos Pináculos, ca.1960.

En 1835, probablemente a finais de outubro, os monxes abandonaron finalmente o mosteiro por un período de oitenta e catro anos no que tivo lugar o completo espolio das dependencias monacais, non sempre atribuíble, ao parecer, aos veciños que habitaban nos seus arredores:

Unha noite, estando aínda en Oseira algúns relixiosos, un delegado do Goberno presentouse no Mosteiro con criados e acémilas e estas saíron a horas intempestivas cargadas de alfaías de ouro e prata, ignorándose a onde irían parar. Tampouco se sabe o paradoiro de armarios, cadros, tapices, estatuas, e menos da riquísima cruz procesional de ouro (...), da que se aseguraba non haber en toda España outra máis valiosa. Tódolos obxectos facilmente portátiles foron secuestrados, roubados ou vendidos. Esgotado isto, comezou o saqueo de portas, reixas, fiestras, balcóns e cousas semellantes (...), para continuar co furto de trabes, columnas enteiras, capiteis e tellas. E cando xa nada quedaba, excepto o inmobile, iniciouse o roubo das pedras traballadas, ata o extremo de ter desaparecido muros completos internos que separaban estancias dos pavillóns¹⁵.

O estado de deterioro que mostraba o mosteiro en 1879 era o produto resultante de tanto espolio:

No [claustro] principal, que é o máis moderno, (...) alzábase no seu centro unha fonte monumental de pedra e bronce, que hoxe se admira no (...) paseo da cidade de Ourense, a onde foi trasladada (...). No segundo piso atópase a cela abacial, composta dun salón e outras dependencias (...). É a parte do convento que mellor conservada está. Habítana o cura párroco e algúns monxes, que non tiveron o valor para abandonar na desgraza aquel ruinoso recuncho que viron na opulencia, e que hoxe ensinan aos viaxeiros con bágoas nos ollos. A continuación encóntrase a cociña (...). Un corredor construído sobre arcadas, de cuxa balconada non queda nada en pé servía de solaz por aquel lado aos monxes (...). No dormitorio, columnas de orde toscana sosteñen as súas bóvedas, que xa ameazan ruína (...). Sobre o claustro, sen teitume, están as celas cubertas de maleza (...). Aqueles espazos iguais, que se confunden e semellan os niños dun pombal inmenso (...).

¹⁵ Os bens do mosteiro foron vendidos en 1835 por dous mil cincocentos reais, e na súa posterior recuperación interveu directamente o Bispo Cerviño, nos anos corenta do século XX, pagando por eles a cantidade de duascenas cincuenta mil pesetas. Nun principio, os bens centrais foron mercados por José María Nocedal, pasando posteriormente a José Ulloa Pimentel, de Ourense, noutra poxa definitiva, realizada en 1847. Foron poxadas tamén as casas denominadas do Hospicio –3.88o reais–, dos Alcaldes –4.12o reais–, do Médico –3.87o reais–, do Boticario –2.78o reais–, do Cárcere –2.57o reais–, da Orde –en Carballiño, por 4.50o reais– e do Escribán –4.18o reais–. Igualmente se poxaron un bo número de fincas pertencentes ao mosteiro e rendas pertencentes ao priorado.

MÉNDEZ FONTE, R.; "Iglesia, sala capitular y claustro gótico del monasterio de Santa María de Oseira", *La Conservación de los Monumentos Arquitectónicos de Galicia (1840-1940)*. Embora Editorial. Ferrol 2010. Páx.582-614.

Facendo con el un ángulo, érguese a igrexa , (...) o único que se salvou do voraz incendio (...). A fachada do templo é, nembargante, de data posterior (...). A balaustrada e a cúpula da esquerda sufriron moito a consecuencia dunha chispa eléctrica. Era onde estaba o reloxo, que hoxe teñen nun concello próximo, case por conquista. Enriba encóntrase o coro dismantelado, sen varanda, tendo á súa esquerda o esqueleto dun órgano. A soberbia sillería (...) está na Universidade de Santiago, onde lle deron unha hospedaxe digna (...). O altar maior, churrigueresco (...), non pode alcanzarse hoxe o que no seu tempo sería, porque é grande o deterioro no que está e vense por todas partes columnas e figuras desprendidas. (...) A sancristía é tamén un lindo departamento que os monxes enriqueceran con esmero (...). Hoxe resta a bóveda, porque non foi posible o substraela. O demais, ou está carcomido ou o roubaron (...).

Por último, fronte á igrexa (...), estaban os monxes construíndo, cando foron exclaustrados, un gran edificio destinado a Seminario, que agora converte en elegante chalet (...) Villar Ulloa, o seu dono actual.

(...) Se cando se suprimiron as ordes relixiosas os Gobernos fixasen a súa atención naqueles edificios magnos, convenceríanse que eran susceptibles de converterse en colonias penitenciarias, en manicomios, en presidios, ou noutros establecementos de que carecemos en Galicia. Non o fixeron, e agora é inútil lamentarse.

*O mosteiro sobre cuxas ruínas escribimos estas liñas, foi cal rosa esfolada polos caprichos dunha nena consentida. Aquí a nena foi o pobo, o da culpa o Estado, e a vítima o país*¹⁶.

Vinte anos despois a situación non variara, e o mosteiro continuaba acrecentando as súas ruínas (262):

*Os pisos altos dos espazos pertencentes á comunidade estaban arruinados case por completo, das cañerías que conducían o auga a cada unha das celas apenas quedaban restos, só algunhas chemineas quedaban en pé e polos restos doutras denotábase a existencia de calefactorios en tódalas estancias, o refectorio (...) acusaba gran deterioro. Deste refectorio pasábase a unha azotea, da que tan só quedaban restos que denotaban a súa espléndida estrutura. Seguindo cara ao sur, numerosas habitacións que foran destinadas a novizos atopábanse derruídas. A parte mellor conservada atopábase ao lado norte, de aí que nese momento fose a que ocupaba o párroco*¹⁷.

¹⁶ FOCIÑOS DE VALENZUELA BORDALONGA, U.; "El imperial monasterio de Santa María de Osera", *Ilustración gallega y asturiana*. Madrid 1879. Páx.347-348.

¹⁷ SALES Y FERRÉ, M.; Op. cit. Ourense 1899. Páx.110-114.

262. Santa María a Real de Oseira cara ao 1905.

Máis de cincuenta anos de restauracións

No ano 1921 a Comisión Provincial de Monumentos de Ourense dedicou o seu Boletín a un inxente labor de divulgación do mosteiro de Santa María de Oseira, que tanto incluía as loubanzas ao recinto monacal por ser unha obra de forte carácter histórico e artístico como as denuncias da súa extrema situación de deterioro. O 18 de agosto, en sesión extraordinaria presidida polo Gobernador Civil, decidiuse solicitar ao Ministro de Instrución Pública e Belas Artes a declaración de Monumento Nacional para o citado inmovible, crendo que, deste xeito, o Estado o tomaría baixo a súa protección para frear así o deterioro que amosaba¹⁸.

Ao ano seguinte, a Dirección Xeral de Belas Artes –previa petición da Comisión Provincial de Ourense– someteuse a informe da Academia a declaración de Monumento Nacional do mosteiro de Oseira, no que actuaría como poñente Vicente Lampérez y Romea¹⁹.

Finalmente, pola Real Orde do 12 de abril de 1923, foron declarados adscritos ao Tesouro Nacional a igrexa, a sala capitular e o claustro gótico, tal e como se recollía na proposta de Lampérez. Posteriormente, o edificio foi posto baixo a inspección da Comisión Provincial de Monumentos de Ourense²⁰.

Pero tan só dous anos máis tarde, cando realizou a visita pastoral o bispo de Ourense –Florencio Cerviño–, o deterioro do mosteiro acrecentárase (263): as xentes continuaban empregando o recinto como espazo apropiado para os saqueos e o espolio. En medio de tanta ruína, o bispo dirixiu os seus esforzos aos membros da Comisión Provincial de Monumentos de Ourense para salvar ao mosteiro do deterioro causado por máis dun século de abandono. Despois de varios oficios recadando recursos para conter a ruína total –dos que non obtivo resposta– elevou ao Goberno Central a seguinte solicitude o día 1o de xullo de 1928:

Non hai un século que o fermoso mosteiro de Santa María de Oseira (...), chamado tamén o Escorial de Galicia, erguéase soberano e magnífico gardando tesouros de ciencia, de arte e de fe.

Pero arroxados os Padres Beneditinos que o fundaron na XII centuria, e que dende entón o habitaban coidándoo amorosamente, cruxiron nunha pequena parte dos seus muros, cuarteándose algúns dos lenzos dos

263. Santa María a Real de Oseira en xuño de 1925.

¹⁸ MÉNDEZ FONTE, R.; Op. cit. Ferrol 2o1o. Páx.582-614.

¹⁹ MÉNDEZ FONTE, R.; Op. cit. Ferrol 2o1o. Páx.582-614.

²⁰ *Gaceta*. Madrid, 24 de abril de 1923.

seus claustros, estremecéronse as súas torres, desprendeuse a cuberta das súas galerías e alí está como corpo sen alma, mostrando o desconsolo das súas augustas ruínas.

*(...) A súa construción de nova planta non podería intentarse hoxe, como di o xenial arquitecto don Antonio Palacios, cun presuposto menor a trinta millóns de pesetas, pero en cambio sería posible, con trescentas ou catrocentas mil, face-lo habitable, poñéndoo a cuberto de ulteriores ultraxes (...)*²¹.

A única resposta que obtivo da Comisión foi o silencio oficial, de aí que as súas peticións se dirixisen á Deputación Provincial de Ourense, quen puxo en mans dos monxes a reconstrución do mosteiro e os primeiros fondos para levala a cabo. O Capítulo da Orde aceptaría este traslado en 1928, chegando os primeiros monxes a Oseira en outubro de 1929 (264)²².

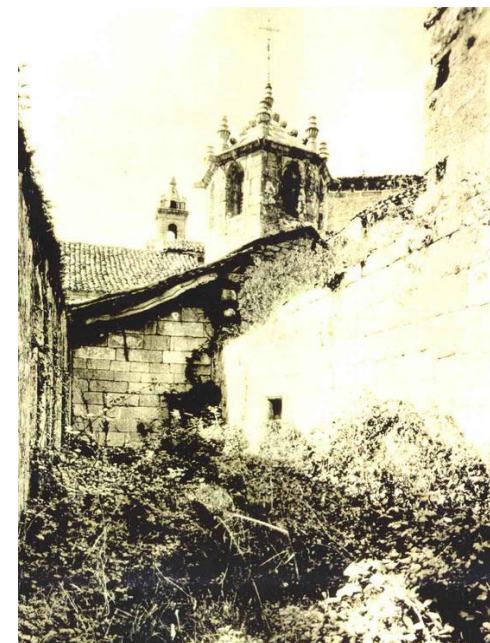
Unha vez realizados os primeiros e máis urxentes amaños para lograr unhas dependencias habitables para os monxes, chamouse a un arquitecto francés que realizaría os primeiros planos para a restauración do mosteiro .

Neste momento a comunidade xa non posuía ningún tipo de axuda económica para realizar as obras máis urxentes, entre as que destacaba a cuberta da igrexa. Debido ao alto custo que se prevía dende o principio para a recuperación do mosteiro, destacaron as propostas encamiñadas á procura de fondos, recollidas no *Boletín da Comisión Provincial de Ourense* de 1929 (265):

*Oseira pronto será a gran escola de agricultura, a gran estación de visita para o turista (...). Sete son os relixiosos que comezaron a dispoñer todo para a instalación completa da Comunidade (...). Deron xa comezo as obras de maior urxencia e necesidade no derrubado edificio. Este mosteiro ha constituír tamén unha Granxa Agrícola e Pecuaria, que será indubidablemente a primeira de Galicia e que igualará ás mellores de España. Ao toma-la baixo a súa protección a Deputación de Ourense, creou un número determinado de bolsas para que alí os mozos labradores de tódolos municipios ourensáns aprendan, ao carón dos monxes, a arte de cultivar cientificamente a terra, a fin de que esta dea o máximun de protección*²³.

264. Comunidade de monxes que repoboaron o mosteiro de Oseira en outubro de 1929.

265. Detalle do mal estado do mosteiro de Oseira no 1929.

²¹ MÉNDEZ FONTE, R.; Op. cit. Ferrol 2o1o. Páx.582-614.

²² O 3 de agosto de 193o foi inaugurada oficialmente a vida monacal cisterciense no recinto. Participaron na inauguración o bispo de Ourense, Florencio Cerviño; o nuncio da Súa Santidade, gobernadores civil e militar, o alcalde de Ourense, o Presidente da Deputación –Xoán Taboada–, deputados provinciais, ex-presidente da Deputación, o Xefe da Sección Agronómica, o enxeñeiro de camiños, e o alcalde e o ex-alcalde de Cea, entre outros.

MÉNDEZ FONTE, R.; Op. cit. Ferrol 2o1o. Páx.582-614.

²³ VÁZQUEZ PARDO, E.; Op. cit. Ourense 193o. Páx.82-1o3.

É importante destacar o feito de que os monxes, xa neste momento, viran no turismo unha fonte de recursos que axudaría á reconstrución e ao posterior mantemento do mosteiro. En 1934 xa se estaban colocando á entrada de diferentes dependencias uns azulexos que marcaban o itinerario aos turistas (266)²⁴.

Á marxe das obras necesarias para que os monxes desenvolveran a súa vida monacal, a primeira obra que estes levaron a cabo foi a construción da fonte do Patio dos Cabaleiros, seguida –entre outras intervencións– pola restauración da bodega, a realización dunha fábrica de queixos, un comedor para os turistas, e a adecuación dun local para sala de máquinas e cámara frigorífica²⁵. Todo isto danos unha idea das diferentes prioridades enfocadas a obter uns mínimos recursos económicos que, sen dúbida, haberían repercutir noutras obras realizadas con posterioridade.

En canto ás obras de restauración propiciadas polo Estado, destacarían tres intervencións realizadas polo arquitecto conservador de zona Alejandro Ferrant Vázquez: a primeira situada na cabeceira do templo, a segunda sobre o corpo da sancristía e a sala capitular, e a terceira destinouse á dotación de cubertas no conxunto monacal²⁶.

A primeira actuación deu comezo en xullo de 1931:

Saneamento da fachada N. da igrexa (...). Construíuse unha gabia cun murete de contención das terras do cemiterio (...). Quitouse un osario que estaba acaroado á parte saínte do cruceiro. Continuouse baleirando ante a porta N. da igrexa descubriendo dous umbrais superpostos colocados para gañar a altura que hoxe ten o solo dela (...).

Hai unha capela (...) acaroada á igrexa (...), esta parte tamén se rebaixou o terreo nela e formárase un pequeno adro ao que se descenderá dende o cemiterio por catro ou cinco pasos que se labraron de pedra. Despois continúa a gabia co seu murete de contención de terras bordeando a capela para seguir bordeando as capelas da xirola e dar saída ás augas fóra do cemiterio dos frailes.

266. Vista do azulexo informativo á entrada da capela, ca.1945.

²⁴ Algunhas das inscricións que aparecían nos azulexos, de cerámica de Manises, eran: *Antigo Arquivo. Bóveda interesante. Sala contigua ao calefactorio. Saída ao Patio dos Medallóns. Saída ao Patio dos Pináculos. Restauración do ano 1932. Capela descuberta no ano 1932.*

MÉNDEZ FONTE, R.; Op. cit. Ferrol 2010. Páx.582-614.

²⁵ YÁÑEZ NEIRA, F.D.M.; Op. cit. Ourense 1988. Páx.106-115.

²⁶ Alejandro Ferrant realizou, entre 1931 e 1935, tres intervencións no mosteiro, todas elas sufragadas mediante créditos de des mil pesetas e con carácter de obras urxentes de consolidación e restauración. Finalmente, é de supoñer que debido ao aprecio que lle profesaba ao edificio, propuxo que llo incluísen na lei de restauracións de 1936, coa intención de desenrolar unha ambiciosa actuación, para a que solicitou unha asignación de duascientas mil pesetas.

ESTEBAN CHAPAPRÍA, J. + GARCÍA CUETOS, M.P.; "Monasterio de Santa María la Real de Oseira. Cea", *Alejandro Ferrant y la conservación monumental en España (1929-1939): Castilla y León y la primera zona monumental*, Junta de Castilla y León, Consejería de Cultura y Turismo. Valladolid 2007. Páx.362-380.

(...) Ao baleirar de terra descubrín o arrinque da primitiva capela –de planta semicircular– (...). Da central primitiva non queda nada (...). Ao quitar tódalas cubertas –que eran un verdadeiro caos que depositaba gran cantidade de auga de choiva que agora se encauzan sobre as cubertas primitivas– descubriuse, esnaquizada, a parte alta da metade da xirola. Tamén se labran os sillares e cornixa que faltan (...).

Ademais de todo o descrito estase a limpar de cal a antiga sala capitular –actual sancristía– (...) queda precioso, pois as manchas de humidade desaparecen e queda a pedra como recién labrada (...). Xa ves que se traballa con entusiasmo e que se lle saca xugo ás pesetas que nos dan para as obras²⁷.

A segunda intervención, continuación da anterior, centrouse na actuación sobre o corpo da sancristía e a sala capitular, levándose a cabo ao longo do ano 1933. A planta superior destas dependencias, que se pensaba destinar a museo e debía encontrarse nun avanzado estado de ruína, poñía en perigo as dúas importantes dependencias citadas da planta baixa²⁸.

A terceira e última actuación foi efectivamente referida á dotación de cubertas no mosteiro, entre elas *o tellado novo que dá ao solarium*²⁹.

A chegada no 1936 ao mosteiro de cincuenta presos políticos, que o Gobernador militar de Ourense –Luis Rodríguez Soto– puxo a recaudo dos monxes, facilitaría a restauración da antiga biblioteca e os locais que comezarían a funcionar en 1937, como Reformatorio Provincial de Menores³⁰.

O 3o de setembro de 1944 estábanse a levar a cabo os trámites administrativos encamiñados á declaración de Monumento Histórico Artístico da totalidade do mosteiro. Antonio Palacios foi o poñente que defendía esta proposta na Academia de San Fernando o día 26 de xuño dese mesmo ano³¹.

²⁷ Biblioteca Valenciana. Arquivo Alejandro Ferrant Vázquez. Correspondencia privada entre Alejandro Ferrant e Manuel Gómez-Moreno. Ourense, 5 de maio de 1932.

ESTEBAN CHAPAPRÍA, J. + GARCÍA CUETOS, M.P.; Op. cit. Valladolid 2007. Páx.362-368.

²⁸ ESTEBAN CHAPAPRÍA, J. + GARCÍA CUETOS, M.P.; Op. cit. Valladolid 2007. Páx.369-373.

²⁹ *A terceira e última intervención foi levada a cabo con outro crédito de dez mil pesetas, solicitado por Ferrant o 27 de setembro de 1934 para continuar as obras co sistema de gastos a xustificar, xa que non tivera tempo para redactar un proxecto de cubertas. Tras a reunión da Xunta Superior do Tesouro Artístico do 28 e 29 de setembro, que informou favorablemente a petición, foi aprobada a inversión, sendo librada a cantidade ao arquitecto o 5 de decembro de 1934.*

Biblioteca Valenciana. Arquivo Alejandro Ferrant Vázquez. 306. Correspondencia privada entre Pablo García, prior de Oseira, e Alejandro Ferrant. Oseira, 14 de decembro de 1935. E correspondencia privada entre Alejandro Ferrant e o prior de Oseira, Pablo García. Madrid, 18 de decembro de 1935.

ESTEBAN CHAPAPRÍA, J. + GARCÍA CUETOS, M.P.; Op. cit. Valladolid 2007. Páx.374-380.

³⁰ Acoléndose á Lei do 23 de setembro de 1936, a través da cal se posibilitaba, trala correspondente petición á Dirección de Prisións, que os prisioneiros de guerra puidesen contribuír ás tarefas de reconstrución de edificios destruídos pola guerra, e mediante o cal se lles aplicaba a redención de pena polo traballo.

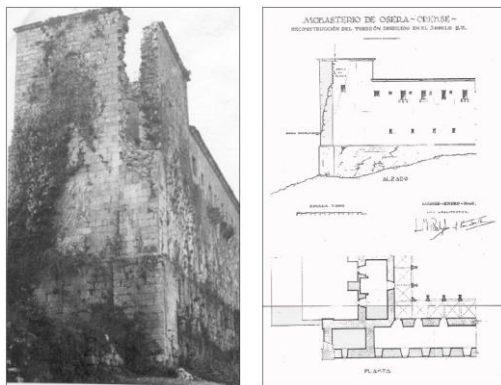
Por outra banda, entre os anos 1949 e 1972 rexistrouse unha secuencia de vinte e tres proxectos orientados non só a frear o derrubamento do mosteiro, senón tamén a procurarlle unha pervivencia baseada na súa habitabilidade. Nunha primeira etapa que podemos datar ata o 1960, as obras realizadas en Oseira estiveron dirixidas polos arquitectos Luis Menéndez Pidal e Francisco Pons Sorolla; na segunda etapa, só por este último.

Ao inicio das obras, en maio de 1949, os arquitectos atoparon ao monumento nun avanzado estado de decadencia. As zonas máis afectadas presentaban desprendementos de tellados e de bóvedas pétreas, presenza importante de vexetación sobre diversos elementos sustentantes e derrubamentos parciais de estruturas. As intervencións organizáronse pola natureza dos traballos que implicaban e non polo ámbitos nos que se actuaba. Por conseguinte, o desmantelamento do mosteiro era practicamente continuo e persistente durante todo o cometido³².

As obras comezaron polo Claustro dos Pináculos, zona que rexistrou intervencións dende 1949 ata 1975. Na primeira delas reconstruíuse o torreón do extremo sureste, que presentaba un derrubamento parcial dende o ano 1932. A súa reconstrución proxectouse co máximo aproveitamento das pezas existentes (267). Un ano máis tarde levouse a cabo a reparación das cubertas sobre a sala capitular –actual sancristía– e o calefactorio, así como a consolidación e restauración dos muros desta segunda estancia³³.

A partires de agosto de 1953 as obras centráronse, principalmente, na igrexa. A primeira actuación consistiu en remediar o derrube parcial que presentaba a torre da súa fachada norte, producido pola caída dun raio a comezos de século. A súa reconstrución reproduciu o aspecto orixinal, tomándose como referencia as partes conservadas. A renovación das cubertas tamén se levou a cabo na totalidade do templo, aínda que por fases. Os proxectos referidos a este asunto dátanse entre os anos 1953 e 1969.

De xeito paralelo, por unha banda, realizouse unha reconstrución da área afectada no Claustro dos Medallóns e cubriuse a zona que acolle ao calefactorio e comunica co *solarium*. Pola outra, reparouse a cuberta e o lenzo norte do Claustro dos Cabaleiros, que afectaba á fachada principal do mosteiro.

267. Reconstrución do torreón do ángulo sueste do Claustro dos Pináculos. Menéndez Pidal e Pons Sorolla, xaneiro de 1949.

³¹ MÉNDEZ FONTE, R.; Op. cit. Ferrol 2010. Páx.582-614.

³² CASTRO FERNÁNDEZ, B.M.; "San Cristovo de Cea. Monasterio de Oseira", *Francisco Pons – Sorolla y Arnau, Arquitecto – Restaurador: Sus Intervenciones en Galicia (1945-1985)*; Tese doutoral presentada na Facultade de Xeografía e Historia, Universidade de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela 2008. Páx.689-710.

³³ CASTRO FERNÁNDEZ, B.M.; Op. cit. Santiago de Compostela 2008. Páx.689-710.

En 1966 o cenobio pasou a depender do abade de San Isidro de Dueñas –Palencia–, adquirindo posteriormente, nos anos setenta, a súa total autonomía e o título de abade para o seu prior. Ese mesmo ano, as obras de restauración comezaron a ser subvencionadas pola Dirección Xeral de Belas Artes. Cinco anos despois, a partir de 1971, sería a Deputación de Ourense a que se faría cargo do financiamento³⁴.

Entre os anos 1698 e 1972 a recuperación da igrexa trasladouse ao seu interior mediante un proceso de renovación integral (268). A intervención ideouse como a continuación á transformación da cabeceira, iniciada un ano antes polos monxes. O mal estado no que se atopaba o *retablo barroco que ocultaba parte da columnata da xirola e do templete igualmente barroco ao que se incorporaba o altar*, motivou aos monxes para retirar esas pezas en aras de recuperar a esencia románica do templo³⁵. E ante a *purificación edilicia* reivindicada polos monxes, o arquitecto sostivo que aínda que se trataba dun:

*(...) criterio loable dende o punto de vista purista, produciu en cambio a perda dunha obra notable de elementos barrocos de gran calidade, o que deu motivo a unha queixa moi fundamentada das Autoridades desta Dirección Xeral*³⁶.

O despoxo sufrido pola cabeceira desencadeou unha actuación conxunta entre o Estado e os relixiosos, cunha colaboración importante dos últimos tanto de tipo persoal como co aporte de materiais³⁷.

Ao mesmo tempo que se repoñía o paramento nas áreas que foran destruídas pola organización barroca, e que se reconstruían as partes do zócalo danadas con sillares de modo idéntico aos románicos, realizouse a eliminación de cales e revocos, ademais de pinturas tanto na xirola como no presbiterio. Así mesmo, procedeuse á reposición das cubertas da xirola sobre as bóvedas, que foran previamente desmontadas para garantir a súa consolidación e impermeabilización.

O último paso da ordenación do presbiterio consistiu na renovación do pavimento e nunha nova nivelación. Esta operación completouse coa instalación dunha nova mesa de altar e de peanas para o sagrario (269). A partir de aquí, os traballos

268. Detalle do interior da igrexa de Oseira durante as obras de restauración de Pons Sorolla, ca.1968.

269. Detalle do presbiterio da igrexa de Santa María de Oseira trala ordenación de Pons Sorolla, ca.1972.

³⁴ MÉNDEZ FONTE, R.; Op. cit. Ferrol 2010. Páx.582-614.

³⁵ Memoria do proxecto “Obras de restauración en la cabecera de la iglesia”, setembro de 1968 (Arquivo Xeral da Administración, Sección *Cultura*, 26/1429).

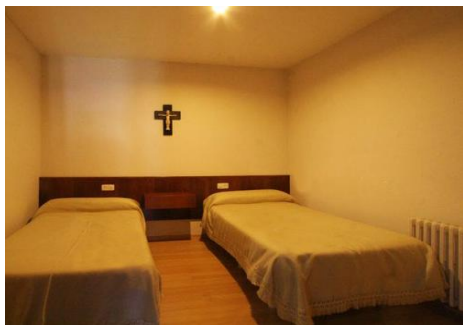
CASTRO FERNÁNDEZ, B.M.; Op. cit. Santiago de Compostela 2008. Páx.689-710.

³⁶ Memoria do proxecto “Obras de restauración en la cabecera de la iglesia”, setembro de 1968 (Arquivo Xeral da Administración, Sección *Cultura*, 26/1429).

CASTRO FERNÁNDEZ, B.M.; Op. cit. Santiago de Compostela 2008. Páx.689-710.

³⁷ A súa intervención radicou na reparación das *importantes mutilacións que a obra barroca ocasionara no zócalo, columnata e piares do Presbiterio así como no propio pavimento deste toda vez que a organización barroca, resistindo a románica, apoiábase no zócalo de ménsulas de pedra incrustadas no basamento e partes baixas das columnas da xirola*.

CASTRO FERNÁNDEZ, B.M.; Op. cit. Santiago de Compostela 2008. Páx.689-710.

270. Detalle dunha das habitacións dobres de uso individual da Hospedaría monástica de Oseira.

271. Altar do pequeno oratorio da Hospedaría de Oseira.

272. Vista do comedor da Hospedaría monástica de Oseira.

proseguiron polo cruceiro e os tres tramos seguintes cunha serie de operacións que derivaron da retirada do coro baixo da nave maior, e que continuaron polo resto do templo durante uns anos.

A finais da década dos setenta inaugurouse a hospedaría *como un espazo para compartir a vida, a oración e o retiro dos monxes*³⁸.

*A hospedaría ocupa a planta alta do lado máis oriental do edificio conformando unha ala regular de máis de cen metros de longo, delimitada pola Biblioteca na punta NE e por sala nobre na SE. (...) En total computan doce habitacións individuais e dúas dobres [270]. O longo corredor que lles dá acceso, conforma o claustro grande e unha ala que agocha á ábsida do templo. (...) A disposición das habitación ordénase cun hall de entrada, sala de estudo e lateralmente o dormitorio e baño á continuidade*³⁹.

Trala actualización das estancias mediante uns servizos acordes cos novos tempos, abriuse nun principio só para homes, aínda que finalmente tamén a poderían usar grupos de mulleres en retiro espiritual. Ademais, xunto coas habitacións, habilitouse tamén un pequeno oratorio (271) e un comedor (272).

A partires dos anos oitenta –e durante vinte e cinco anos– tivo lugar unha nova etapa de actuacións entendida como continuación das obras realizadas ata o momento, baixo a dirección do arquitecto Carlos Fernández - Gago Varela. As intervencións realizáronse practicamente sen interrupción e co ritmo lento que permitían os escasos medios económicos cos que se contaba, ademais da dedicación plena da comunidade do mosteiro. Tal empresa supuxo a concesión en decembro de 1990 do premio *Europa Nostra* ao labor restaurador⁴⁰.

En xaneiro de 1993, o arquitecto Manuel Vecoña Pérez redactou un proxecto de acondicionamento para a hospedaría do mosteiro como resultado dun convenio de financiamento entre o cenobio e a Consellería de Cultura e Xuventude.

*De restauro relativamente recente e con pouco presuposto adoece de importantes problemas en canto a confort e calidade a pesares do esforzo periódico dos monxes polo seu mantemento (...). Os materiais e acabados son espartanos e de dura frialdade*⁴¹.

³⁸ Tríptico informativo da Hospedaría monástica de Santa María a Real de Oseira.

³⁹ VECOÑA PÉREZ, M.; "Proxecto básico e de execución de acondicionamento no mosteiro de Santa María a Real de Oseira"; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1993/oo5. Ourense 1993.

⁴⁰ A comunidade de Oseira xa recibira en xaneiro a *Medalla de Ouro* da cidade de Ourense. Sete anos máis tarde, no 1997, foi premiada co galardón *Otero Pedrayo*.

⁴¹ VECOÑA PÉREZ, M.; Op. cit., coa signatura 1993/oo5. Ourense 1993.

A intervención tiña como finalidade atallar os problemas existentes e encamiñarse na mellora das condicións de confort e calidade, así como na dotación de infraestruturas deficientes ou inexistentes.

Nas habitacións procédese a unha fonda renovación: colócase un novo pavimento de fácil mantemento; engádese un falso teito con illamento incorporado; arránxase a carpintería e introdúcese outra folla a maiores; colócase nova iluminación e dótase de novo mobiliario máis cómodo; repásanse as instalacións de electricidade, fontanería e calefacción (...).

Son en todo caso obras de mellora que non afectan a elementos fundamentais da construción nin entran en contradición co uso para o que inicialmente foron pensadas e que poden servir como fonte de ingresos para o mantemento de toda a estrutura do conxunto⁴².

Aínda que partía da hospedaría, o arquitecto insistía na conveniencia de establecer un Plan Piloto Xeral para todo o conxunto monacal. Deste xeito propoñía diversas solucións para a biblioteca, a sala de apoio, o comedor, a sala de espera, a escaleira principal e os pasos obrigados dos claustros.

Os proxectos de restauración puntuais sucedéronse ao longo da última década do século XX, centrándose principalmente nas cubertas, na zona do Claustro dos Medallóns e na igrexa. Xa nos albores do século XXI, as intervencións localizáronse, sobre todo, no Claustro dos Cabaleiros e no templo, onde os problemas de humidade eran unha constante.

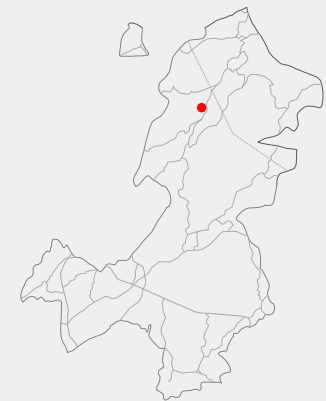
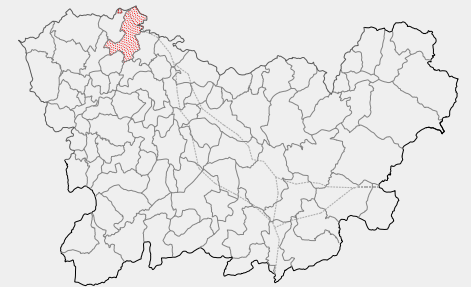
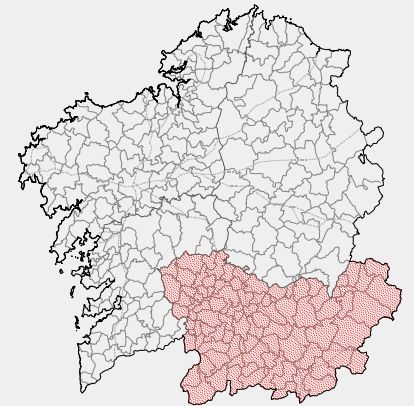
⁴² VECOÑA PÉREZ, M.; Op. cit, coa signatura 1993/oo5. Ourense 1993.

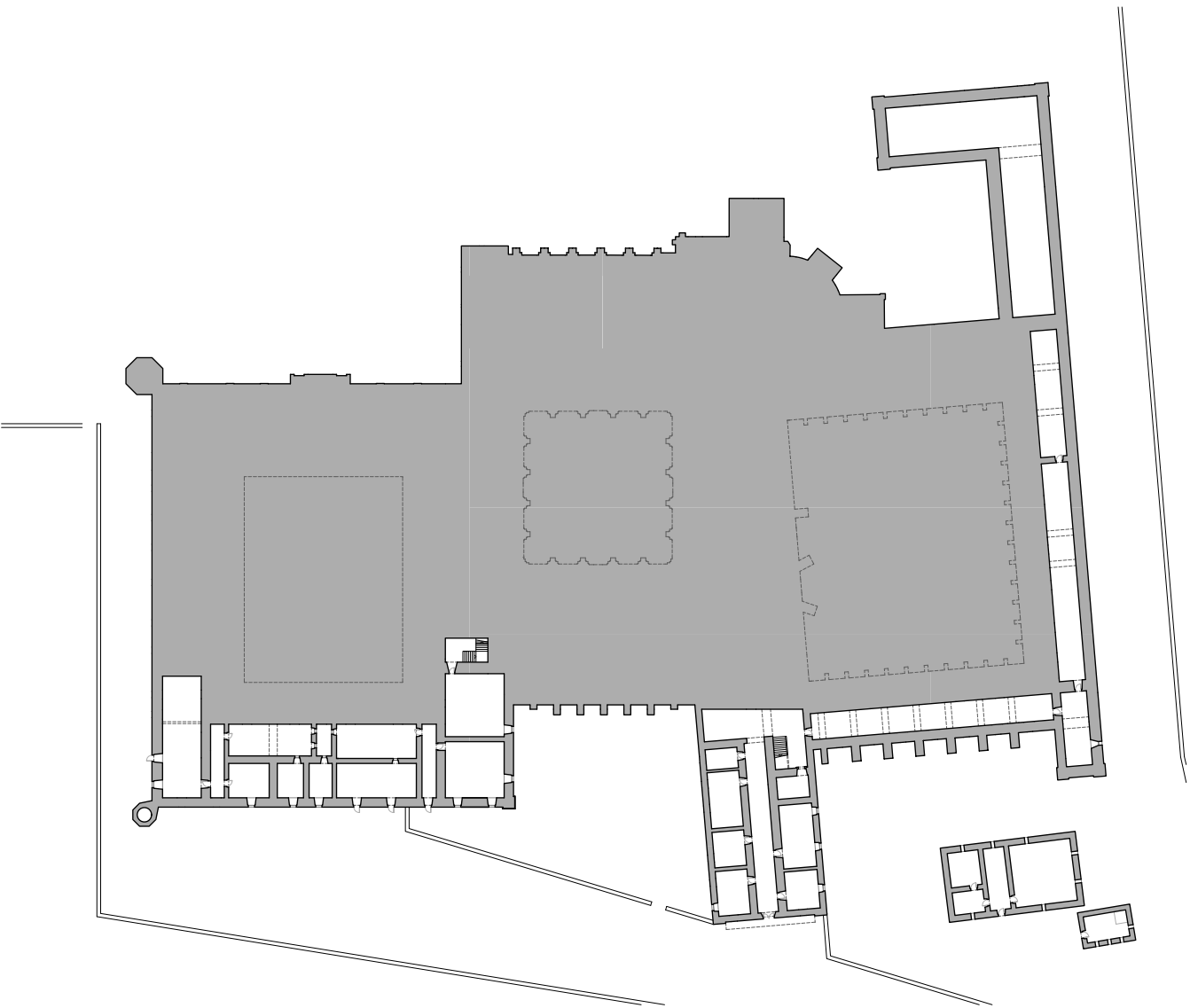
SANTA MARÍA A REAL DE OSEIRA

△N

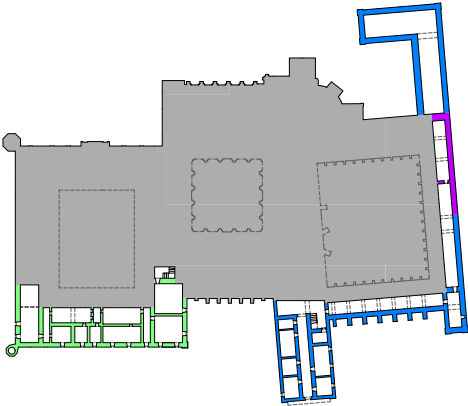
0 10 20 40 m

EMPRAZAMENTO
ESTADO ACTUAL

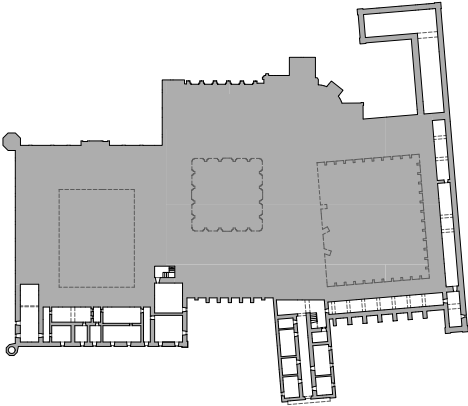

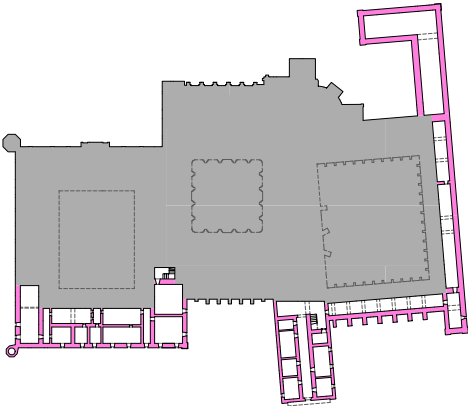
PLANTA SOTO
ESTADO ACTUAL

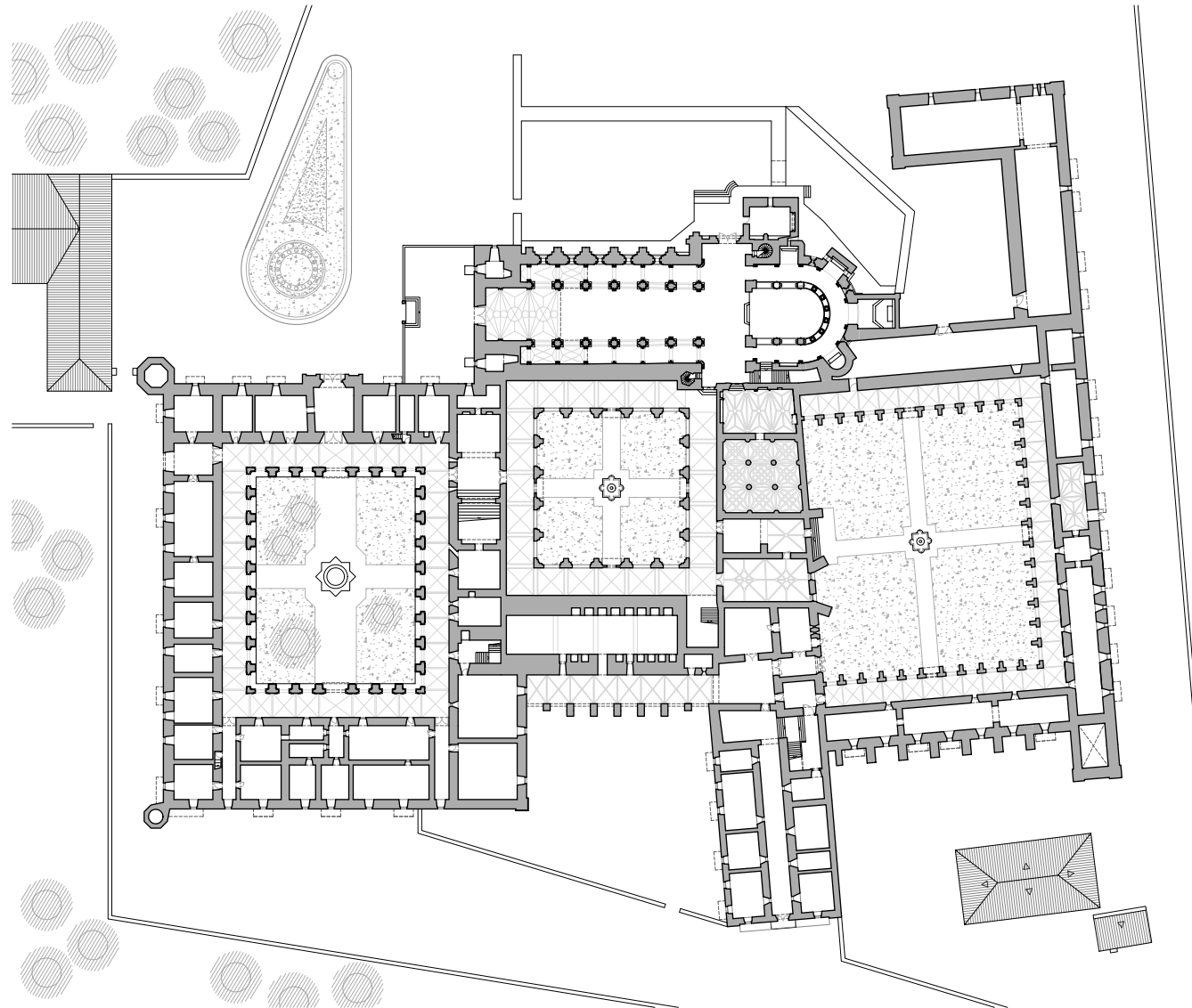
ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

ANTES DA INAUGURACIÓN DE 1977

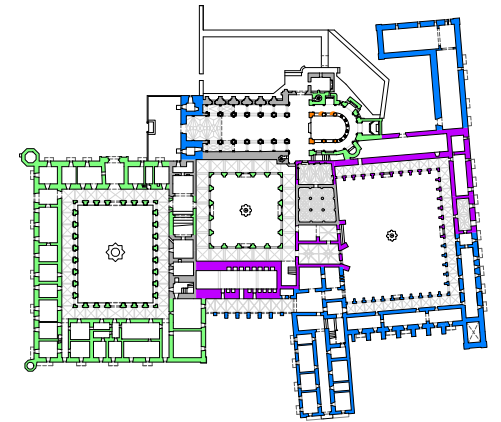
SANTA MARÍA A REAL DE OSEIRA

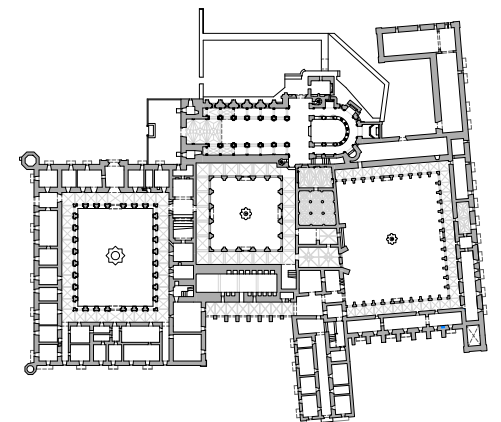
PLANTA BAIXA
ESTADO ACTUAL

PLANIMETRÍAS ELABORADAS POLA AUTORA A PARTIR DOS DATOS FACILITADOS POLO DEPARTAMENTO DE REPRESENTACIÓN E TEORÍA ARQUITECTÓNICAS DA ESCOLA TÉCNICA SUPERIOR DE ARQUITECTURA DE A CORUÑA E POLA DIRECCIÓN XERAL DE PATRIMONIO CULTURAL.

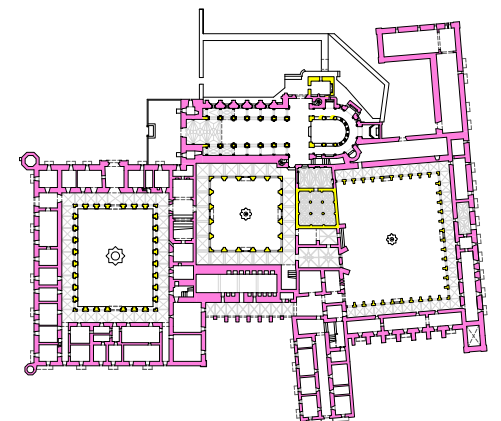
△N

ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

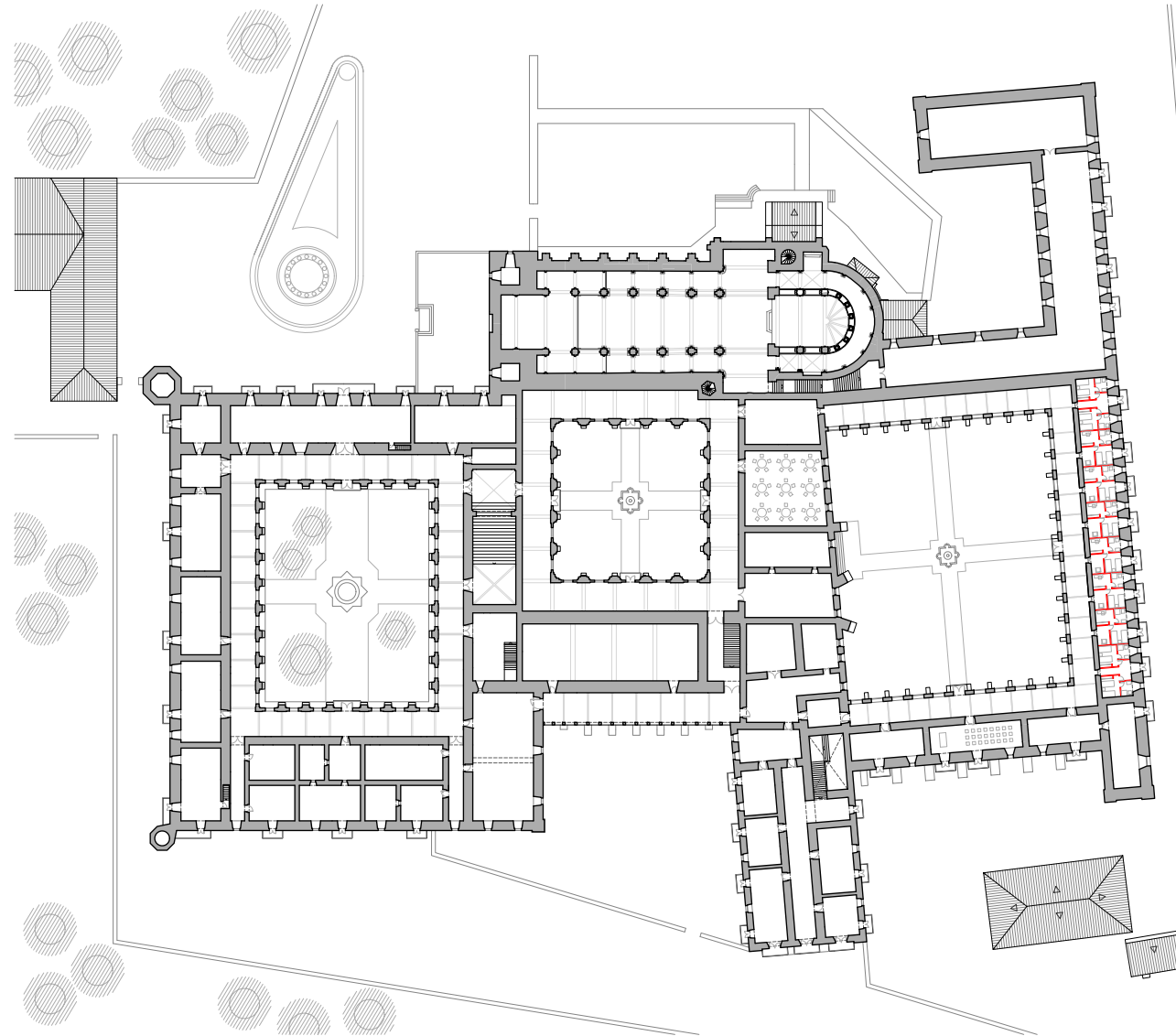

ANTES DA INAUGURACIÓN DE 1977

CONSERVACIÓN RESTAURACIÓN REHABILITACIÓN CONSTRUCCIÓN

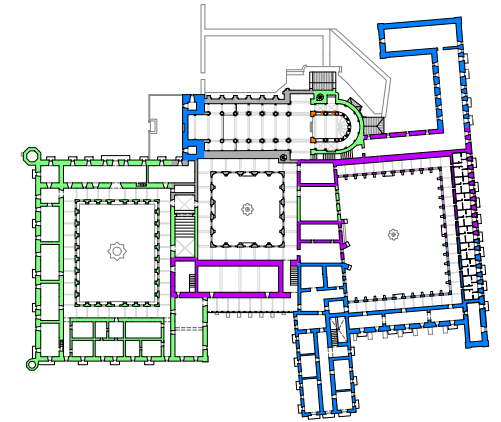
SANTA MARÍA A REAL DE OSEIRA

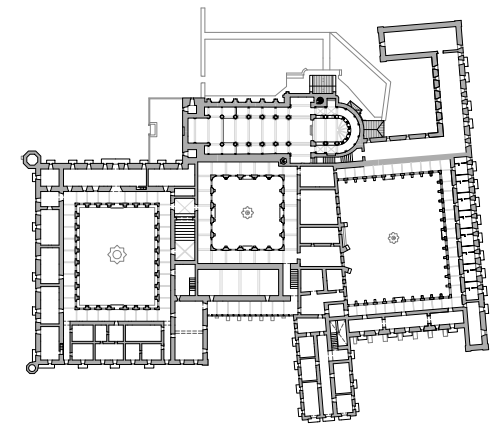
PLANTA PRIMEIRA
ESTADO ACTUAL

PLANIMETRÍAS ELABORADAS POLA AUTORA A PARTIR DOS DATOS FACILITADOS POLO DEPARTAMENTO DE REPRESENTACIÓN E TEORÍA ARQUITECTÓNICAS DA ESCOLA TÉCNICA SUPERIOR DE ARQUITECTURA DE A CORUÑA E POLA DIRECCIÓN XERAL DE PATRIMONIO CULTURAL.

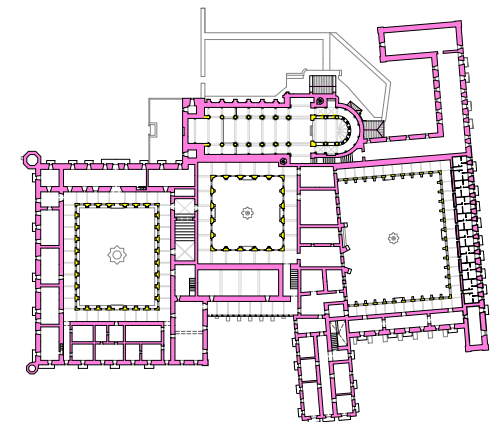
△ N

ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

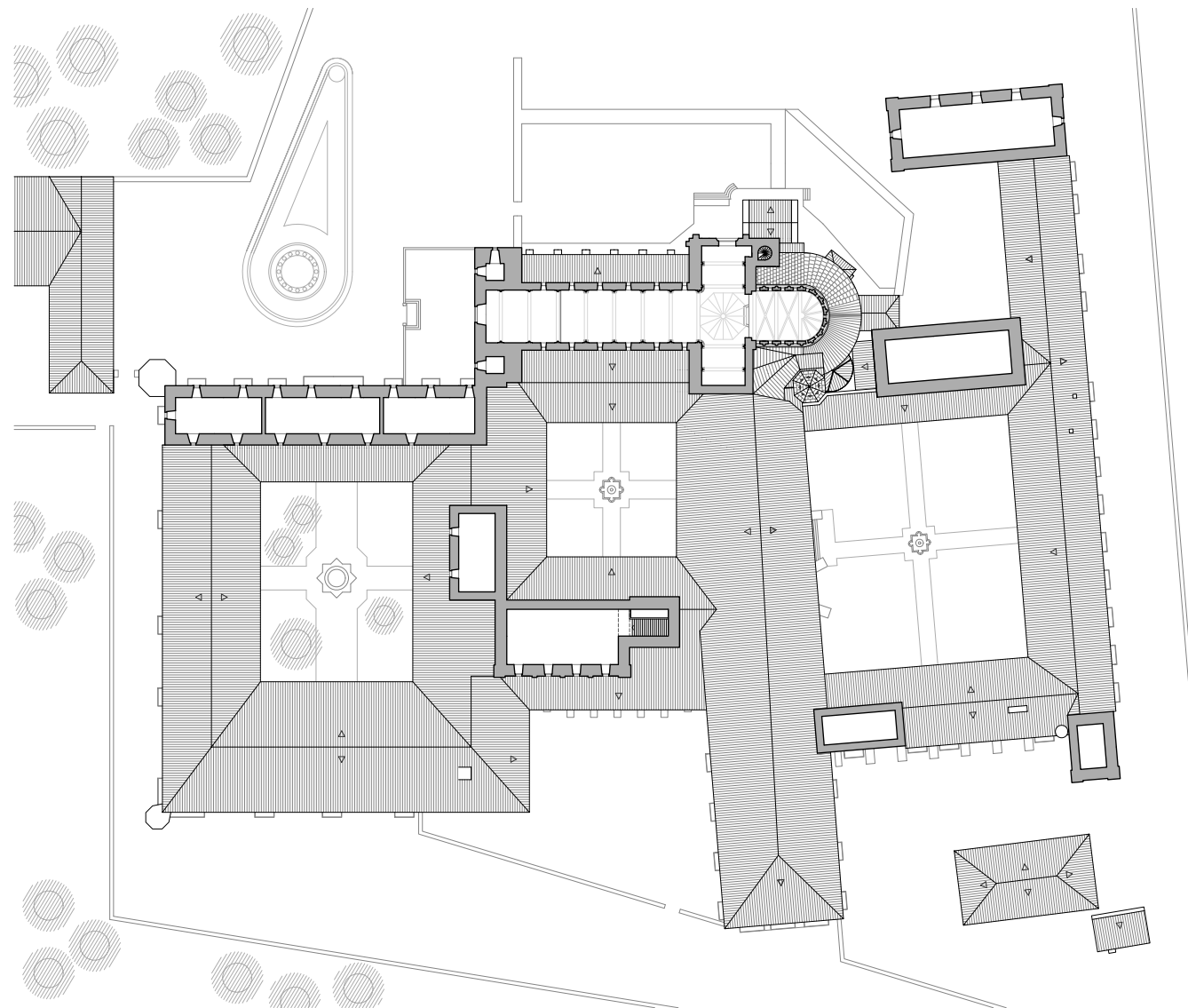

ANTES DA INAUGURACIÓN DE 1977

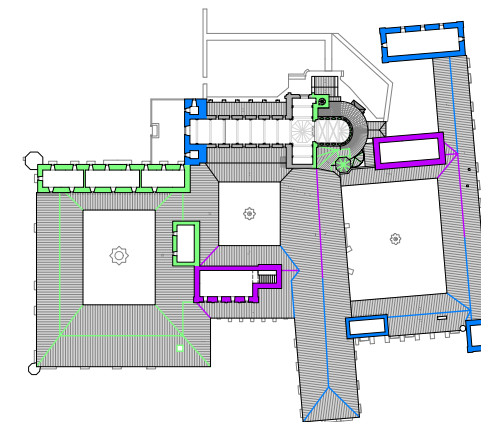

CONSERVACIÓN RESTAURACIÓN REHABILITACIÓN CONSTRUCCIÓN

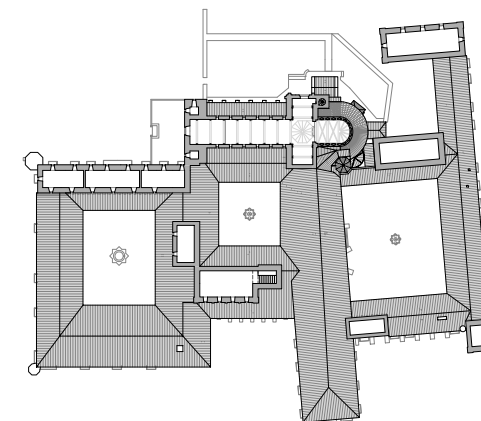
SANTA MARÍA A REAL DE OSEIRA

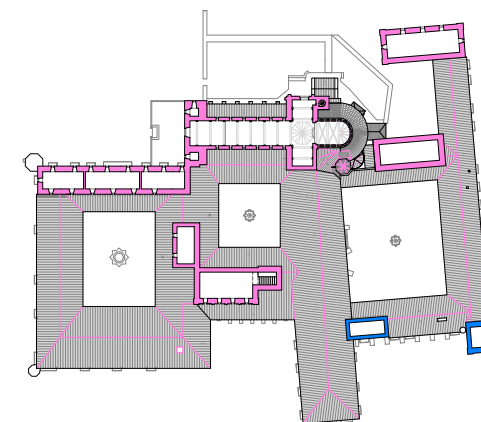
PLANTA SEGUNDA
ESTADO ACTUAL

ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

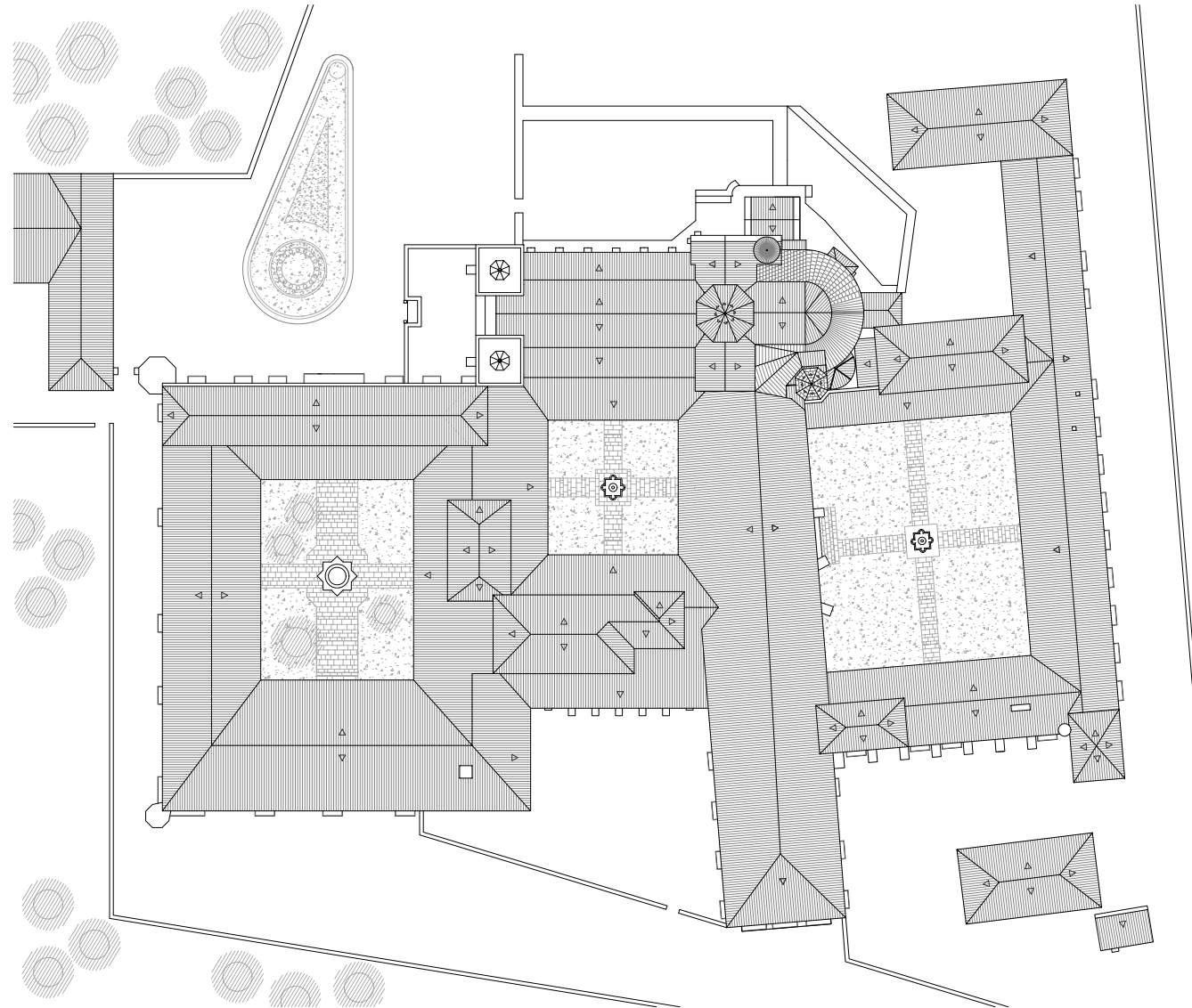

ANTES DA INAUGURACIÓN DE 1977

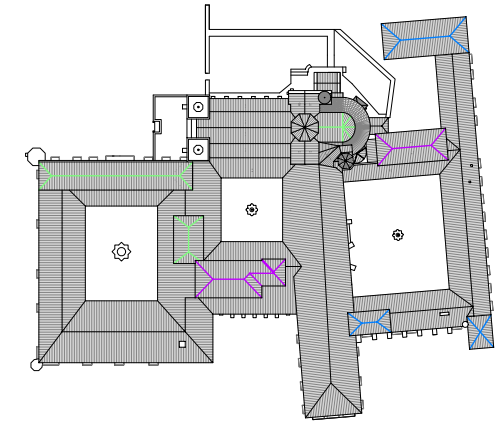

CONSERVACIÓN RESTAURACIÓN REHABILITACIÓN CONSTRUCCIÓN

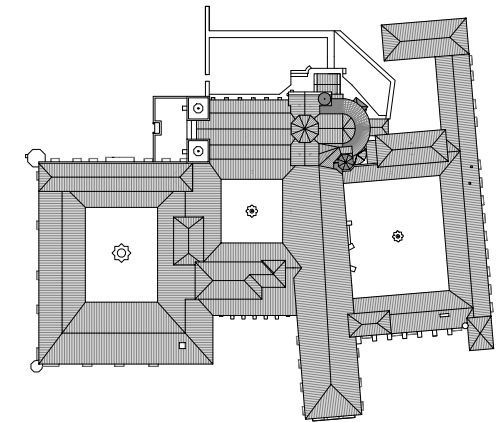
SANTA MARÍA A REAL DE OSEIRA

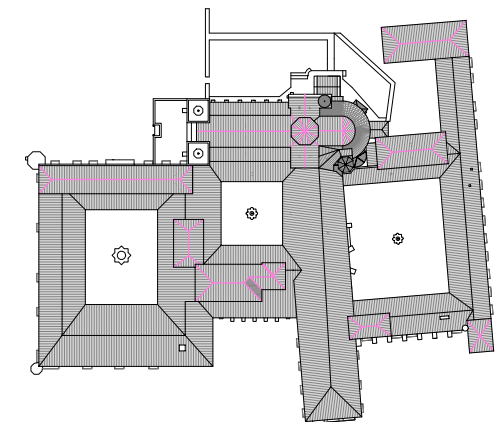
CUBERTAS
ESTADO ACTUAL

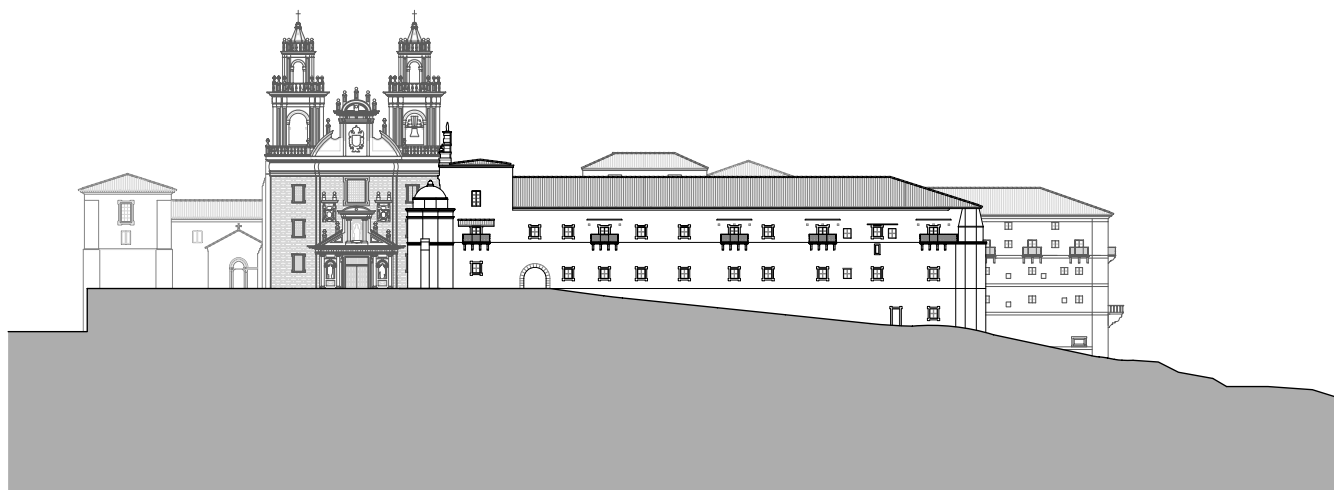
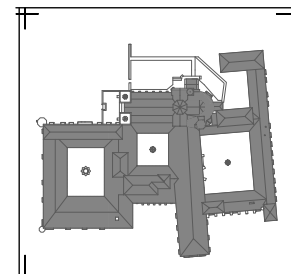

ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

ANTES DA INAUGURACIÓN DE 1977

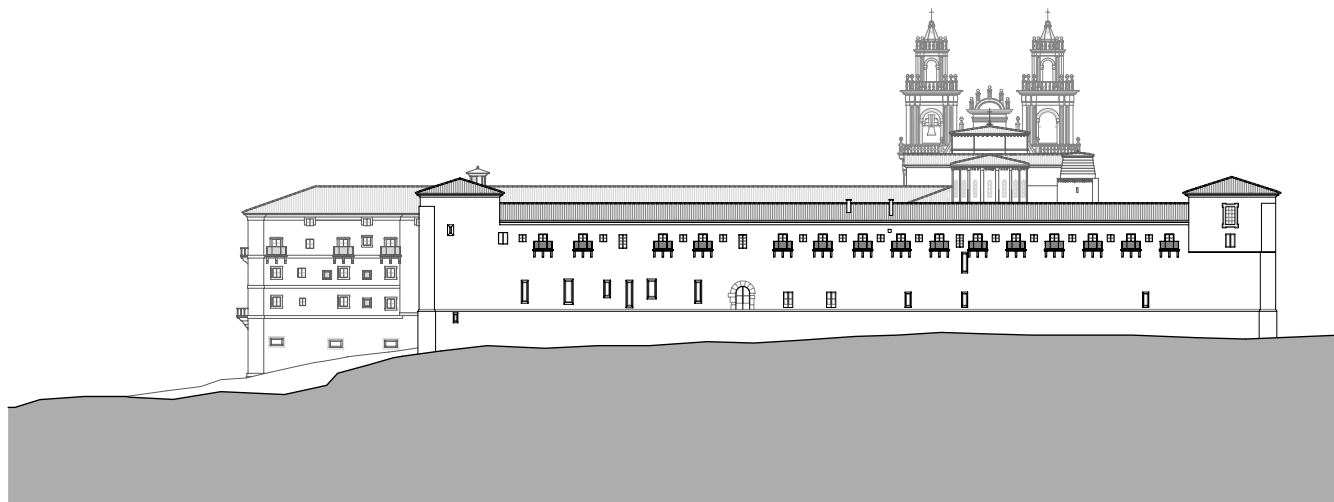
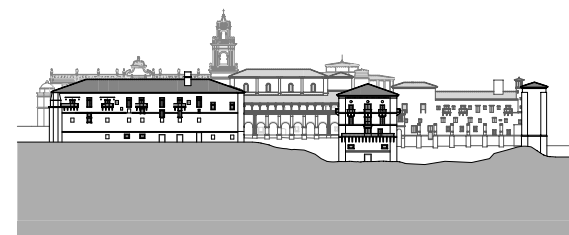
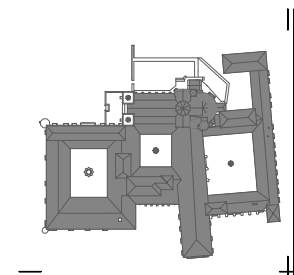
0 5 10 20 m

ALZADO NORTE
ALZADO OESTE
ESTADO ACTUAL

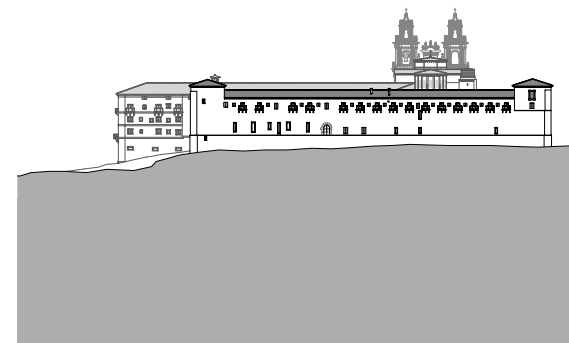
ANTES DA INAUGURACIÓN DE 1977

SANTA MARÍA A REAL DE OSEIRA

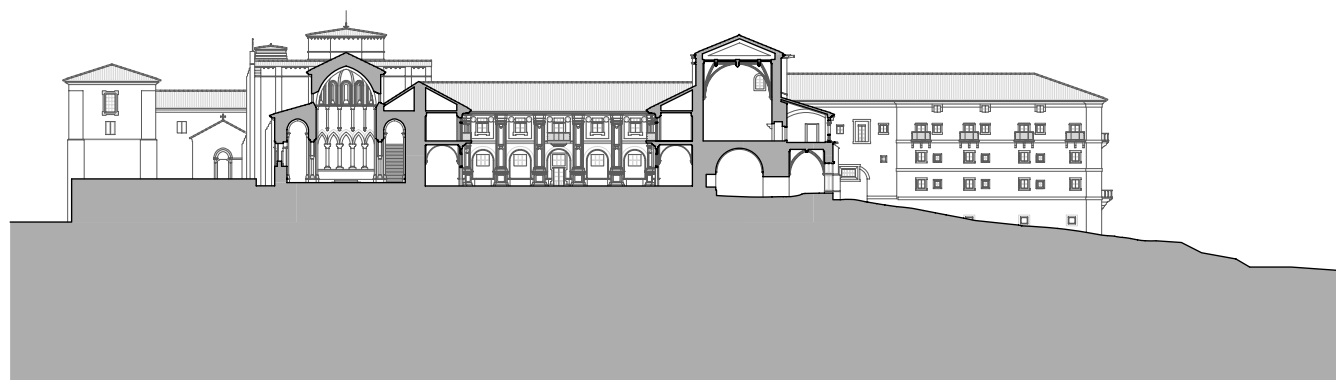
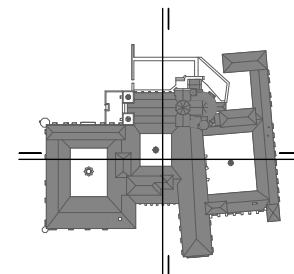
0 5 10 20 m

ALZADO SUR
ALZADO LESTE
ESTADO ACTUAL

ANTES DA INAUGURACIÓN DE 1977

SANTA MARÍA A REAL DE OSEIRA

0 5 10 20 m

SECCIÓN LONXITUDINAL
SECCIÓN TRANSVERSAL
ESTADO ACTUAL

ANTES DA INAUGURACIÓN DE 1977

Análise: aplicación dos parámetros

Na actualidade, Santa María a Real de Oseira é o resultado final dunha continua recuperación das súas fábricas nas que o lema *ora et labora* foi levado á súa máxima expresión. Tras varios sucesos que provocaron que o conxunto monacal chegase ao século XX en estado de ruína, a comunidade relixiosa puxo a andar de novo a pesada engrenaxe do chamado *Escorial* galego.

Entre labores de contemplación e de elaboración de pastas e licores, os propios monxes realizaron durante anos diversas obras de restauro e acondicionamento para devolver ao edificio un estado *decente* que facilitase a recuperación e o mantemento do mesmo. E xunto co albergue de peregrinos, a restauración da hospedaría supuxo unha nova fonte de ingresos para a promoción dunha empresa restauradora que se vería premiada nos anos noventa co galardón *Europa Nostra*.

AUTENTICIDADE. HERDANZA ARQUITECTÓNICA

Calquera mosteiro gobernaba dende os seus inicios un albergue ou hospital para a acollida tanto de peregrinos como de doentes. Nos séculos XII e XIII descentralizouse esta función e atendeuse, por unha banda, aos enfermos no *infirmatorio* – baixo a responsabilidade dun monxe enfermeiro– e, pola outra, dábase abeiro a pobres e transeúntes na *alberguería*⁴³. A hospitalidade e apertura cara ao hóspede eran vividas dende o evanxeo como unha forma de aceptación dos semellantes e da persoa que necesitaba unha experiencia relixiosa e humana, creando hóspedes e monxes un verdadeiro ambiente de acollida.

*Recíbese a cantos hóspedes cheguen ao mosteiro como ao mesmo Cristo en persoa, pois El mesmo dirá algún día: hóspede fun e recibístesme. Déase a todos a honra correspondente, en especial aos que están unidos con nós con lazos dunha mesma fe, e aos peregrinos*⁴⁴.

E a medida que as comunidades se ían asentando e facendo máis estables, a acollida a través das hospedaxes e de todo o conxunto monástico tomaría un novo enfoque, unha nova e distinta perspectiva: *os retiros espirituais* no máis amplo sentido da palabra.

Con esta visión entendemos que a conversión das antigas habitacións do dormitorio xeral en habitacións da nova hospedaría non fixo senón cumprir coa regra da orde, mediante unha actuación que respectou ao máximo a autenticidade da devandita

⁴³ GONZÁLEZ SUÁREZ, F.; “A rota xacobeá da prata e a hospitalidade monástica”, *Actas Congreso Internacional sobre San Bernardo e o Císter en Galicia e Portugal*, 2 volumes. Montecassino, Zamora 1993. Páx.162-189.

⁴⁴ Capítulo LIII da Regra de San Bieito: *Cómo se deben recibir los huéspedes*.

parte do edificio histórico. A adecuación ás novas necesidades realizouse cunha intervención mínima que non afectou nin a elementos estruturais nin fundamentais da construción, estando suxeita a un escaso presuposto.

No referente ás demais dependencias necesarias para o bo funcionamento da hospedaría, ou ben se empregaban as mesmas que as dos propios monxes –caso da cociña (273)– ou ben se habilitaban unhas novas mediante mínimos labores de decoración –caso do pequeno oratorio e do comedor–.

En consecuencia, a función de hospedaxe non fixo perigar en ningún momento a autenticidade do inmobile, perfectamente recoñecible.

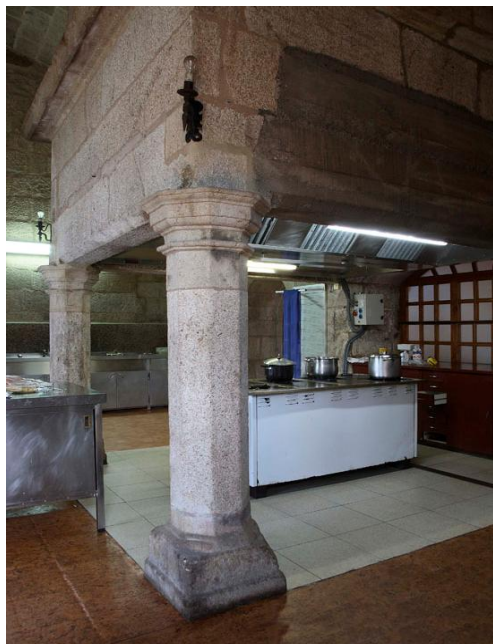
IDENTIDADE. ESTRUCTURA FORMAL

O mosteiro de Santa María a Real de Oseira segue a ser un reclamo turístico da personalidade histórica do lugar onde se atopa. Situado nun pequeno val á marxe dereita do río Oseira, na confluencia das estribacións da Serra Martiñá e Penabico, a tranquilidade dos seus muros contrasta por unha banda co bulicio dos grupos de peregrinos que percorren diariamente o Camiño ou se aloxan no albergue do cenobio, e pola outra coa algarabía das visitas guiadas diarias daqueles visitantes interesados na tradición cisterciense: non debemos esquecer que Oseira foi o cuarto mosteiro español e o primeiro galego en incorporarse á Orde.

O percorrido destas visitas transcorre –entre outras estancias– polo Museo da Pedra, unha longa sala abovedada destinada probablemente noutro tempo como bodega, que tamén supón un reclamo turístico do lugar.

En canto á hospedaría, esta complementa á actividade de ocio proporcionando un *retiro espiritual* a aqueles viaxeiros que así o demanden. Téntase ofrecer un servizo de espiritualidade no sentido de achegar as xentes ao relixioso e a Deus, ademais de proporcionar un espazo propicio para a reflexión persoal e mailo encontro cun mesmo nun ambiente de paz e sosego. Por tal motivo, esta función non interfere na conservación da identidade do inmobile como monumento, senón que a reforza, converténdose no espello do mosteiro cara ao exterior.

E no interior, a austeridade da orde caracteriza aos ambientes e á súa decoración. Un mobiliario sinxelo adecúa as estancias a cada un dos usos recuperados. Non hai unha recreación histórica, mais o contraste temporal entre os mobles e as preexistencias está reducido á mínima expresión (274), xa que as únicas pegadas do pasado que se conservan e expoñen son os elementos pétreos dos accesos ás habitacións e das fiestras e balcóns do muro exterior –*parladoiros*–; en clara contraposición co tratamento dado no resto das estancias que conforman o conxunto monacal.

273. Detalle da cociña do mosteiro de Santa María de Oseira.

274. Zona de estudo dunha das habitacións da Hospedaría monástica de Oseira.

ACCIÓN OPERATIVA. INTERVIR NO PATRIMONIO

Durante a intervención nos anos setenta para a recuperación da hospedaría –ao igual que na actuación da década dos noventa– levouse a cabo unha acción de restauración: rescatábase un uso que era inherente ao propio mosteiro e que se perdera durante o período de ruína vivido.

E durante o acondicionamento de finais de século realizáronse unhas melloras relativas ás condicións de confort e calidade con respecto aos acabados que enriquecerían a estancia na hospedaría.

Nas habitacións procédese a unha fonda renovación: colócase un novo pavimento de fácil mantemento; engádesse un falso teito con illamento incorporado; arránxase a carpintería e introdúcese outra folla a maiores; colócase nova iluminación e dótase de novo mobiliario máis cómodo; repásanse as instalacións de electricidade, fontanería e calefacción (...).

No comedor renóvase o pavimento, íllase o teito, dóbrase a carpintería e mellórase iluminación e calefacción. Dótase de mobiliario novo acorde coa calidade do edificio⁴⁵.

Son actuacións que poden ser cualificadas de obras menores, e en certa medida posúen un carácter reversible a pesar de non ser este un criterio presente no proxecto en cuestión.

PROGRAMA. NECESIDADES DA FUNCIÓN

Na década dos setenta da pasada centuria, as habitacións dos monxes foron recuperadas como habitacións para a hospedaría baixo a *Lei de 1933*, polo que a intervención debeu contar coas necesarias aprobacións do Ministerio de Educación e da Dirección Xeral de Belas Artes. E no referente ao acondicionamento proxectado por Vecoña Pérez na década dos noventa, a Dirección Xeral de Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia emitiu un informe favorable segundo o cal a intervención cumpría coa *Lei 16/1985 do Patrimonio Histórico Español*.

Ambas actuacións foron respectuosas coa arquitectura herdada, pois máis que cambiar unha función ou renovar un programa, o que se fixo foi adoptar un novo enfoque a través do cal desempeñar unha actividade que contaba con séculos de experiencia.

⁴⁵ VECOÑA PÉREZ, M.; "Proxecto básico e de execución de acondicionamento no mosteiro de Santa María a Real de Oseira"; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1993/oo5. Ourense 1993.

Procurando afastarse do que sería unha oferta hoteleira *convencional* ou do máis recente turismo rural, a comunidade non buscou a rendibilidade, dado que a hospedaxe está considerada como un servizo de Deus á sociedade a través dos monxes, sen ningunha pretensión económica. Ofrécese a posibilidade dun encontro con outra realidade distinta –cun mesmo e con Deus–, polo que calquera axuda prestada neste sentido nunca xamais debe estar mediatizada por un beneficio económico. Aquí radica un dos principais atractivos da hospedaxe: ofrecer un servizo sen ánimo de lucro –mais isto non quere dicir que non se cobre pola estadia, aínda que sexa a vontade–.

CAPÍTULO 5.
EPÍLOGO. OPCIONES DE FUTURO

EPÍLOGO

Uns usos vanse e outros veñen, pero os edificios quédanse. Grazas a eles, somos capaces non só de satisfacer novas necesidades, senón tamén de convivir co noso pasado dun xeito razoable. Por iso, o exercicio da continuidade na arquitectura ten unha dobre vantaxe: económica e cultural.

GARCÉS DESMAISON, M.A.; "Nuevas necesidades, viejos edificios, nuevos usos", *Congreso Internacional sobre Documentación, Conservación y Reutilización del Patrimonio Arquitectónico*. Madrid 2013. Páx.145-154.

O camiño percorrido pola teoría e a praxe da restauración e da rehabilitación do Patrimonio Arquitectónico en España nas últimas décadas foi moi positivo. Pasouse dunha teoría case inexistente e unha práctica anticuada e enclaustrada en pequenos círculos a unha actividade normalizada e á existencia dun certo debate. Sen embargo, o reto que ten por diante a intervención sobre o entorno construído é neste momento especialmente complexo.

A situación de crise económica que experimenta a nosa sociedade puxo de manifesto que toda a profesión arquitectónica vai orientarse nas próximas décadas máis á recuperación e rehabilitación da arquitectura existente que ás obras de nova construción; e á vez eliminou as grandes partidas orzamentarias dedicadas á intervención no Patrimonio¹.

Sen embargo, hai ocasións nas que a arquitectura herdada se presenta como un elemento xerador de beneficios de carácter económico e a intervención da administración é entendida como un primeiro paso para converter esa preexistencia arquitectónica nun posible negocio rendible, o cal atrae rapidamente a inversión de capital privado.

Un exemplo recente tivo lugar en decembro do 2013, cando o Ministerio de Fomento anunciaba a intención de querer converter os faros en hoteis de catro e cinco estrelas. O país conta cun total de cento oitenta e sete faros –vinte e tres nas costas galegas– que *a priori* reunirían as condicións para que puideran ser reutilizados como establecementos hoteleiros. Estaba prevista a presentación dun informe por parte das administracións e das autoridades portuarias durante o primeiro cuadrimestre do presente ano sobre as conclusións e necesidades para levar a bo termo este proxecto, así como as condicións necesarias a cumprir polas empresas concesionarias².

En Galicia, en febreiro deste ano, o concello pontevedrés de Cangas outorgaba licenza –tras un proceso de tramitación de máis de oito anos– para converter a antiga industria conserveira de Ameixide (001) no primeiro hotel de catro estrelas da zona. O proxecto finalmente aprobado foi redactado por Javier Rial Lemos, e componse de tres módulos no que se distribúen os servizos de talasoterapia e un total de sesenta habitacións³.

Pero esta actitude contrasta cos moitos proxectos que a día de hoxe permanecen parados.

O castelo da Palma –no concello coruñés de Mugardos– foi declarado Ben de Interese Cultural no 1994 e sete anos máis tarde foi desafectado tras dúas décadas de ruína e abandono. Posteriormente pasou de mans militares a civís tras unha poxa

¹ *La Voz de Galicia*, 6 de decembro de 2013. “Nadie pidió al Gobierno inversiones en el patrimonio histórico para 2014”.

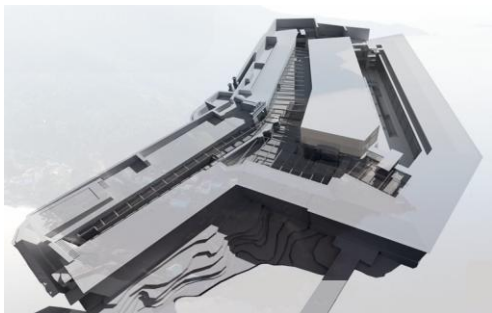
A noticia publicada sinala que durante o ano 2014 non se prevé realizar ningunha actuación de restauración nos monumentos ourensáns.

² *Expansión*, 3 de decembro de 2013. “Fomento quiere convertir los faros marítimos en hoteles”.

³ *Faro de Vigo*, 25 de febreiro de 2014. “El Concello de Cangas otorga licencia al hotel de Ameixide, el primero de cuatro estrellas”.

001. Vista da antiga conserveira de Ameixide no municipio pontevedrés de Cangas.

002. Recreación do proxecto para futuro hotel de cinco estrelas no Castelo da Palma.

003. Casa do Gobernador no Castelo de San Felipe: antes e despois das obras executadas no ano 2011.

celebrada polo Ministerio de Defensa. O novos propietarios –Castillo de la Palma-Mugardos S.A.– propoñían convertelo nun hotel-balneario de luxo cunha inversión que superaba os vinte e cinco millóns de euros.

Tras superar os trámites burocráticos que prohibían o uso residencial nunha zona de servidume de protección e tránsito no que mediaran varios organismos diferentes –a Demarcación de Costas; as Direccións de Patrimonio, Medio Ambiente e Urbanismo da Xunta de Galicia; e o concello de Mugardos– conseguiuase finalmente en maio do 2011 o cambio de usos no Plan Xeral de Ordenación Municipal recualificando a parcela.

Mentres, a empresa propietaria encargaba o proxecto de rehabilitación ao estudio de arquitectos Garrigues y Asociados no 2005 (002)⁴. Sen embargo, case unha década despois, o proxecto aínda non se fixo realidade.

Ao outro lado da ría atópase o castelo de San Felipe. Construído para completar o conxunto defensivo da ría de Ferrol baixo o auspicio do monarca Filipe II, ao longo do século XVIII sufriu importantes modificacións para adaptalo ás necesidades defensivas da época. Trala súa declaración como Ben de Interese Cultural no 1994, estudouse a posibilidade de convertelo no Arquivo Xudicial do Tribunal Territorial. Finalmente foi vendido ao concello ferrolán no ano 2000, sendo posible a súa apertura ao público⁵.

No ano 2008, o concello facía público o encargo realizado ao arquitecto Iago Seara Morales sete anos antes para a redacción do Plan Director do inmoible coa fin de estudar a viabilidade da idea de combinar no castelo os usos de museo e hotel. Esta última función concentraríase unicamente nas edificacións do hornabeque e da Casa do Gobernador⁶.

As obras de recuperación do inmoible comezaron en febreiro do ano 2011 cunha inversión por parte do Ministerio de Cultura de seiscientos mil euros. A día de hoxe, a musealización e recuperación das fábricas é un feito (003), mais o proxecto definitivo para a conversión en hotel segue á espera en cumprimento da Lei de Costas.

No outro extremo de Galicia atópase o mosteiro cisterciense de Santa María de Oia, fundado nos inicios do século XII cun evidente carácter militar ao ter asignada a defensa da costa por parte do rei Afonso VII. Desta época só se conserva o templo, algúns fragmentos murais e restos lapidarios.

⁴ MARTÍNEZ VILA, C.; "Evolución y transformaciones del Castillo de La Palma en la ría de Ferrol: reposición gráfica y volumétrica", *Cátedra: revista eumesa de estudios*, número 19. Pontedeume 2012. Páx.261-304.

⁵ SEARA MORALES, I.; "Plano Director do Castelo de San Felipe. Ferrol", documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2001/160. Santiago de Compostela 2001.

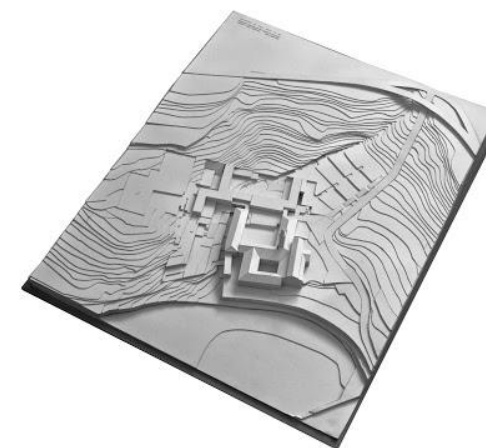
⁶ LOURIDO VÁZQUEZ, M.; "Análisis formal de las fases constructivas del Castillo de San Felipe de Ferrol", *Patrimonio de Galicia: Fortificaciones y arquitectura militar*. Departamento de Composición da Universidade de A Coruña. A Coruña 2013.

Coa adhesión á Congregación de Castela no 1547 produciuse unha profunda modernización e ampliación das instalacións monacais. A esta época pertencen o Claustro Regular e tódalas dependencias estruturadas en torno a el, construídas polos mestres Bartolomé de Hermosa e Pedro del Campo. Xa no século XVIII o conxunto foi obxecto dunha nova fase construtiva que afectaría á súa fisionomía exterior: ademais dunha nova fachada para igrexa levantáronse as dúas galerías que conforman o Patio dos Laranxos.

Coa desamortización de Mendizábal e a exclaustación dos monxes, a igrexa converteuse en parroquial, mentres que o resto do cenobio foi cambiando de mans particulares que permitiron o seu progresivo deterioro. Declarado Ben de Interese Cultural no 1931, e tras funcionar como centro de retención de presos durante a Guerra Civil, volvería cambiar de propietarios varias veces ata que nos anos noventa foi mercado polo Grupo Massaveu, que o traspasaron ao Grupo La Toja S.A. –pertencente ao Banco Pastor– no ano 2000 coa fin de acometer un proxecto hoteleiro redactado por Carlos Meijide Calvo e Carlos Meijide Tomás (004)⁷.

Pero a idea foi abandonada e en novembro do 2004 o mosteiro foi comprado por Vascogallega de Consignaciones S.A. Nove meses máis tarde aportouse á nova sociedade Residencial Monasterio de Oia S.A, actual propietaria e promotora dun proxecto turístico e residencial redactado polo estudio formado por Jaime Rodríguez Abilleira e Santiago Pintos Pena⁸. Pero tras case dez anos, devandita proposta segue en fase de anteprojecto intentando conciliar as esixencias da Dirección Xeral de Patrimonio e do concello oienense.

Como dicíamos ao principio deste capítulo, a crise que experimenta a nosa sociedade eliminou as grandes partidas orzamentarias dedicadas á intervención no Patrimonio: os mosteiros de Santa María de Melón e de Santa María de Monfero son dous exemplos de actuacións que quedaron bloqueadas nunha primeira fase de limpeza e consolidación das fábricas e cuxos proxectos permanecen destinados ao esquecemento por mor da desfavorable situación económica.

004. Maqueta da proposta de rehabilitación do mosteiro de Oia para hotel e spa do estudio Meijide.

⁷ MEIJIDE CALVO, C.E. + MEIJIDE TOMÁS, J.V.; "Propuesta de Intervención para la rehabilitación y ampliación del monasterio de Santa María la Real de Oia para establecimiento hotelero e instalaciones de talasoterapia"; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2000/297. A Coruña 2000.

⁸ PINTOS PENA, S. + RODRÍGUEZ ABILLEIRA, J.; "Estudios previos para la rehabilitación y puesta en valor del monasterio de Santa María de Oia"; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2006/530. Pontevedra 2006.

OPCIÓN DE FUTURO

O patrimonio é unha proba evidente da existencia de vínculos co pasado.
O patrimonio alimenta sempre no ser humano unha sensación reconfortante de
continuidade no tempo e de identificación cunha determinada tradición.

BALLART HERNÁNDEZ, J.; *El patrimonio histórico y arqueológico. Valor y uso*. Ariel. Barcelona 1997. Páx.29.

SANTA MARÍA DE MELÓN

Localización	Melón (Ourense) 42°15'20.63"N - 08°12'59.58"O
Protección	Ben de Interese Cultural. Declarado Monumento por disposición do Decreto 03/06/1931 e publicado no GAC do 04/06/1931. Proposta de delimitación do entorno de protección do mosteiro, en novembro do 2008.
Titular	Concello de Melón –xestión cedida pola Deputación de Ourense–.
Uso anterior á rehabilitación	Sen uso / Mosteiro cisterciense
Proxecto	<i>Proxecto básico e de execución para a rehabilitación do Mosteiro de Melón (Ourense) para Hotel Balneario</i>
Promotor	Ministerio de Fomento + Dirección Xeral de Arquitectura e Vivenda + Consellería de Cultura, Comunicación Social e Turismo + Dirección Xeral de Turismo.
Arquitectos	Darío Ignacio Gazapo de Aguilera + Concepción Lapayese Luque. Gazapo Lapayese Arquitectos
Data redacción proxecto	Outubro 2002 - Xullo 2004
Novo uso	<i>Hotel Monumento Mosteiro de Santa María de Melón</i>
Estado da rehabilitación	Executada a primeira fase

O mosteiro cisterciense de Santa María de Melón foi fundado pola abadía de Claraval no 1142 a petición do rei Afonso VII na conca fluvial do río Miño no val comprendido entre as serras ourensás do Farro de Avión e do Chan de Mouras. As sucesivas doazóns proporcionaron á comunidade ingresos suficientes para acometer as obras, que comezaron pola igrexa monacal xunto cuns dormitorios provisionais comúns para monxes e conversos, e as instalacións básicas para o seu sustento. Desta primeira etapa construtiva só se conservou a cabeceira do templo, cuxa construción debeu rematarse a finais do século XIII.

No 1506 uniuse á Congregación Observante de Castela, o que se traduciu –ao igual que noutros cenobios galegos– nunha actividade construtiva que introducía novidades respecto á distribución dos espazos existentes. Neste caso, as obras comezarían polo Claustro Regular, e virían substituír ao antigo claustro medieval. Este novo recinto foi realizado maioritariamente ao longo do século XVI e no primeiro cuarto do XVII. E a desta época realizaríase o Claustro da Hospedaría, establecéndose unha simultaneidade entre a actividade construtiva de ambas zonas claustrais.

O 1 de novembro de 1755 produciuse o gran terremoto de Lisboa. Os danos provocados polo sismo foron tales que a partir deste momento os esforzos do mosteiro concentráronse nas actuacións de reparación e xa non se realizaron novas obras de ampliación no inmovible.

Durante a Guerra da Independencia, as tropas francesas ao seu paso pola provincia chegaron a utilizar o edificio como cuartel xeral durante algúns días.

No ano 1835 procedeuse á exclaustación dos monxes que quedaban trala aprobación do Decreto de 1820, e só uns poucos permaneceron nas parroquias como sacerdotes, boticarios ou mestres. Mentres, os bens do mosteiro foron catalogados e vendidos. A propiedade do conxunto dividiuse trala poxa do 1847 –excepto a igrexa e a vivenda do párroco– e as relacións entre os diversos donos non sempre foron boas. A partir deste momento a ruína foi avanzando polas fábricas monacais.

O 2 de febreiro de 1885 un raio impactou na torre do campanario da igrexa producindo unha serie de danos no templo. E tras dúas semanas de intensas choivas e temporais, produciuse o derrubamento final de toda a nave, deixando unicamente en pé o presbiterio. Inmediatamente o bispo encargou ao arquitecto diocesano –Rodríguez Sesmero– un informe para tomar as medidas oportunas coas que abordar a reconstrución da igrexa. Os traballos do arquitecto prolongaríanse ata finais de xuño, Pero o diñeiro non chegou ao seu destino con tanta celeridade, polo que os restos do templo estaban nunha perigosa situación de inestabilidade e as obras de peche do cruceiro eran máis que urxentes.

No mes de xuño de 1931, nunha decisión sen precedentes en España –e xunto con case un milleiro de edificios de toda a xeografía española–, o mosteiro de Santa María de Melón foi declarado Monumento Nacional.

Coa finalidade de conter o proceso de ruína da igrexa, o Estado aprobou tres proxectos que se sucederon entre os anos 1947 e 1969, estando dirixidos por Menéndez Pidal e Pons Sorolla. En xeral as intervencións realizadas estiveron motivadas por razóns construtivas, xa que a falta de mantemento e conservación da cuberta poñía de novo en risco a integridade do edificio.

As actuacións de carácter oficial non se retomarían ata os anos oitenta, cando o arquitecto Suances Pereiro recibiu o encargo – por parte da Dirección Xeral de Patrimonio– de intervir sobre a ala norte do Claustro da Hospedaría. Non se pode dicir que nesta intervención existise unha verdadeira preocupación polos resultados e unidade estética do edificio, foi máis ben unha actuación de emerxencia para evitar maiores danos sobre a única zona do mosteiro –a excepción do templo– que aínda se mantiña en pé e cun certo grao de conservación

En abril do ano 2000 a Deputación Provincial de Ourense adquiría o mosteiro de Santa María de Melón e os terreos circundantes. Un ano máis tarde, a Dirección Xeral de Vivenda, Arquitectura e Urbanismo convocaba un concurso para a redacción do proxecto de conversión do cenobio nun hotel balneario de catro estrelas. O proxecto foi adxudicado en abril de 2002 ao estudio formado por Gazapo de Aguilera e Lapayese Luque. E dous anos máis tarde redactábase o proxecto definitivo, o cal, debido á falta de financiamento, non se chegaría a executar.

En marzo do 2008 a Deputación Provincial de Ourense e o concello de Melón asinaron un convenio de cesión gratuíta do dereito real de uso do mosteiro. Por unha banda, o estudio Gazapo Lapayese redactaba un novo proxecto que abarcaría só unha primeira fase de consolidación das fábricas para a súa posterior musealización. E pola outra, a Consellería de Cultura e Turismo e o Ministerio de Fomento asinaron un convenio de colaboración para o financiamento conxunto das obras.

Na actualidade, xunto coas fábricas consolidadas, foi habilitada unha pequena cafetería.

Fundación e crecemento do mosteiro

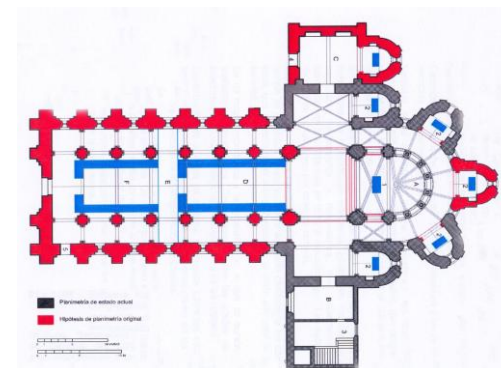
En 1142, e a petición do rei Afonso VII, a abadía cisterciense de Claraval fundou un novo mosteiro no couto de Melón, iniciando a construción do conxunto monacal nas últimas décadas do século XII.

As sucesivas doazóns por parte de reis, nobres e particulares proporcionaron á comunidade ingresos suficientes para acometer as obras, que comezaron pola igrexa monacal xunto cuns dormitorios provisionais comúns para monxes e conversos, e as instalacións básicas para o seu sustento. A planta da igrexa (005), disposta no extremo norte do recinto, trazouse con planta de cruz latina orientada liturxicamente cara ao leste, e estaba composta de tres naves de sete tramos, cabeceira con deambulatorio e cruceiro destacado, con dous tramos en cada brazo. A esta xirola abríanse tres capelas radiais de ábsida semicircular, separadas por tramos libres iluminados por fiestras de dobre derrame. En cada brazo do cruceiro, dispúxose outra capela, tamén formada por un tramo recto e ábsida semicircular.

Descoñecemos cal foi a disposición da fachada da igrexa, posto que desapareceu xunto coas naves no 1885, convertendo a igrexa nun templo ápodo. O esquema máis probable sería o dunha fachada dividida en tres seccións por medio de catro contrafortes prismáticos, dous deles nas esquinas e os outros dous en continuidade cos arcos formeiros que separaban a nave principal das laterais. A zona central, máis elevada, dividiríase en dous corpos, separados por unha tellaroz ou unha simple imposta¹.

Desta primeira etapa construtiva só se conserva na actualidade a cabeceira do templo, cuxa construción debeu rematarse a finais do século XIII (006)².

No ano 1486, os Reis Católicos tomaron baixo a súa protección aos mosteiros beneditinos galegos, impulsando unha reforma segundo a cal os bens usurpados debían ser devoltos aos monxes, e abandonábanse as encomendas. A esta reforma político-económica uníuselle en paralelo unha reforma interna das propias ordes relixiosas, que no caso do Císter provocou unha escisión ao crear a Congregación Observante de Castela, que pretendía unha volta aos valores iniciais da época de Bernardo de Claraval.

005. Hipótese —en vermello— da planta primitiva da igrexa de Santa María de Melón.

006. Vista sueste da cabeceira da igrexa de Santa María de Melón na década dos sesenta.

¹ CES FERNÁNDEZ, B.; "Santa María de Melón, crónica de un estrago", Separata do Tomo XXXVIII-IX de *Boletín Auriense*, ano 2008/2009. Museo Arqueolóxico Provincial de Ourense. Ourense 2009. Páx.115-154.

² En xaneiro de 2013, durante as obras de restauración da cuberta da igrexa, pola necesidade de retirar uns contrafortes para afianzar a estrutura, foi posible o descubrimento dunha porta da época medieval, máis baixa que a existente e en bo estado de conservación. Devandita porta permanecía oculta por un contraforte construído máis de douscentos anos antes sobre unhas paredes a punto de derrubarse despois do terremoto de Lisboa no 1755.

No 1506 o mosteiro de Santa María de Melón uniuse á Congregación, o que se traduciu –ao igual que noutros cenobios galegos– nunha actividade construtiva que introducía novidades respecto á distribución dos espazos existentes. Neste caso, as obras comezarían polo Claustro Regular (007), e virían substituír ao antigo claustro medieval³.

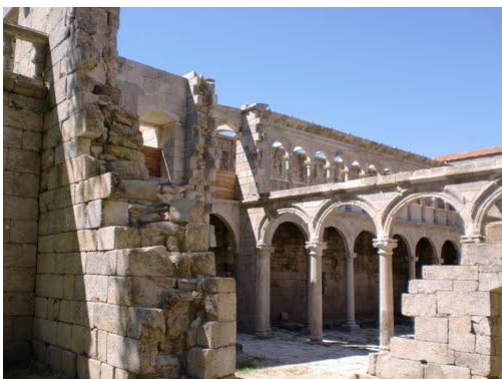
Este novo recinto foi realizado maioritariamente ao longo do século XVI e no primeiro cuarto do XVII, aínda que con reformas posteriores. Situado de acordo coas normas cistercienses anexo ao lado sur da igrexa, os actuais restos convertéronse en expoñente da arquitectura que o mestre de cantería Juan de Cerecedo trazara no conxunto de Santa María de Montederramo⁴. En torno a el, na planta baixa soamente se conservaron o refectorio e a cociña, a bodega e algúns tramos do deambulatorio. Na ala oriental só o locutorio presentaba un estado inalterado, posto que tanto a zona de *statio* como a sala capitular sufriron grandes modificacións nos séculos posteriores. Da planta alta unicamente permaneceron algúns muros do arquivo e da biblioteca, e da planta segunda só as escaleiras de acceso.

A partir do primeiro cuarto do século XVII realizouse o Claustro da Hospedaría (008) –de maiores dimensións–, establecéndose unha simultaneidade entre a actividade construtiva de ambas zonas claustrais. As obras comezaron polas cabalerías da zona occidental e despois completáronse os outros panos⁵. Constituído por dous corpos, o superior resolvíase mediante dobres ventás enmarcadas por arcos de medio punto con machóns intermedios, e o inferior mediante arcos de medio punto sobre columnas exentas. En torno a el, abríanse na planta baixa toda unha serie de dependencias de servizo, como paneiras, cortes de cabalos, bodegas; e na planta alta varias celas entre as que se incluían as habitacións de verán do abade –nas que aínda se aprecia un antigo balcón, agora convertido en corredor–.

Unha das últimas obras das que se tivo constancia nesta zona corresponde á modificación encargada no 1749 ao mestre de obras Manuel Muñiz. O motivo das mesmas foi o mal estado no que se atopaba este claustro. Procedeuse a ampliar a botica –situada na planta baixa da ala norte– e a abrir unha fiestra e unha porta que a comunicaban coa portería facilitando así o acceso público aos servizos que alí se ofrecían.

007. Detalles do Claustro Regular, ca.1928.

008. Vista parcial dunha das alas do Claustro da Hospedaría tras as obras de limpeza e consolidación de principios do século XXI.

³ Tanto neste claustro como no Claustro da Hospedaría aparecen restos de sillares reutilizados con marcas de canteiro comúns ás zonas primitivas do templo (ábsidas e cabeceira). No caso do muro occidental da zona de arquivo (planta primeira do ala meridional do Claustro Regular) maniféstanse na fábrica sinais dunha ampliación ou reconstrución na que se empregaron sillares procedentes doutras zonas e/ou épocas, incluído o tímpano dunha porta con relevos.

⁴ GOY DIZ, A.E.; “El arte en tiempos de Miguel de Cervantes: apreciaciones sobre la arquitectura gallega”; *El tapiz humanista. Actas del I Curso de Primavera IV Centenario del Quijote*. Universidade de Santiago de Compostela. Santiago de Compostela 2006. Páx.277-334.

⁵ Durante os traballos previos á actual rehabilitación, os arqueólogos atoparon restos da cimentación doutra edificación que podería corresponder a un terceiro claustro, situado cara á cabeceira do templo en paralelo coas naves da igrexa. Descoñecemos o grado de avance construtivo que puido ter esa zona, aínda que nos muros orientais do Claustro Regular pódense apreciar pegadas dunha arcada ou abovedamento que se podería ter estendido nesa dirección.

Sobrevivindo á man do home e da natureza

O século XVIII iniciouse para o mosteiro de Santa María de Melón coa ameaza inglesa na costa galega. O Cabido de Tui decidiu entón trasladar os seus arquivos ás dependencias de Melón, por ser este o cenobio máis afastado da costa dentro da súa xurisdición. Pero dado que a ameaza aínda estaba lonxe, ata mediados de século seguíronse acometendo obras de mellora e ampliación no mosteiro.

Durante o segundo cuarto de século xa se cumpriran os prazos dos aforamentos que os cenobios realizaran aos fidalgos, e dentro dunha corrente de insatisfacción dos campesiños, algúns cenobios tentaran quitarllos para evitar a inxustiza que para estes últimos supuña o subforo das terras. Con todo, a Xunta do Reino prohibiu o despoxo dos foros, declarados a partir de entón a perpetuidade. Isto tamén impediu aos mosteiros renegociar as rendas que cobraban por eses foros. A esta redución dos ingresos da comunidade, que xa non contaba con tantos excedentes para investir en obras, sumáronse os accidentes da natureza.

O 1 de novembro de 1755 produciuse o gran terremoto de Lisboa. E do mesmo xeito que se fixo no país veciño, o Gobernador do Supremo Consello de Castela mandou realizar unha enquisa sobre as consecuencias do sismo para avaliar os danos producidos⁶. En consecuencia, o día 4 de decembro, Bernabé González, *alcalde maior e Xustiza Ordinaria da Xurisdición de Melón e os seus Cotos*, realizou o seguinte informe:

(...) durou aquel tremor como un cuarto de hora pero ao despedir foi mais forte e con tal ruído que pareceu un canón de Artillaría, polo que se experimentou maior tremor, en tódalas Igrexas e Casas e edificios; por cuxo motivo a Xente escapouse e ditas Igrexas onde estaban oíndo misa, e facendo o mesmo os sacerdotes que as oficiaban (...), polo temor que a todos puxo dito tremor e o vaivén das paredes, chans e teitos; como sucedeu no Real Mosteiro de Melón (...), que atopándose no Coro a aquela hora o Reverendísimo Pai Abade e a súa Comunidade cantando as Horas para entrar a misa maior tendo observado que das súas bóvedas se desprendían pedras e cal o desampararon escapándose o Pai Abade e cada monxe como puido atropelándose uns a outros para saírse fóra do mosteiro ao seu Bosque e Horta clamando aqueles e todas as persoas polas Rúas e despoboados así nesta Xurisdición como fóra dela (...) ao verdadeiro Deus pola ruína con que a todos nos ameazaba, pero pola súa Infinita misericordia e piedade non sucedeu en dita Xurisdición (...), nin en toda a

⁶ As respostas a estas enquisas foron recompiladas no Arquivo Histórico Nacional e no fondo documental da Real Academia da Historia, pero están incompletas. As respostas relativas a Santa María de Melón están no Arquivo Histórico Provincial de Ourense –hai un total de oitenta e tres documentos relativos a esta enquisa, realizada entre novembro de 1755 e xaneiro de 1756– e foron recompiladas por FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ.

*inmediación dela (...) Ruína algunha de casas nin persoas nin outras cousas, fóra do Coro de devandito Real Mosteiro que as Bóvedas falsearon, algunha Cousa por cuxa razón fan todos os oficios divinos ata agora no Coro Baixo de dita Igrexa ata que reedifiquen dita Ruína*⁷.

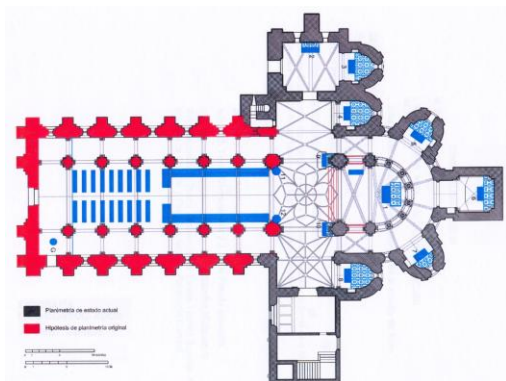
Como vemos, a descrición dos danos é escasa, e o único que nos aporta con certeza é que se produciu a ruína parcial da bóveda do coro alto, que se procedeu a reparar.

Superado o desastre natural e concentrados os esforzos no mantemento do edificio existente, en febreiro do ano 1809 o mariscal Soult –no seu avance pola provincia ourensá– distribuía as súas forzas pola comarca do Ribeiro, quedándose a primeira división de infantaría de Merle –uns seis mil homes– no mosteiro de Melón, onde estableceron o seu cuartel xeral o 19 de febreiro. Antes de abandonar o edificio, os soldados provocaron un incendio que destruíu o arquivo, e posiblemente tamén a biblioteca, perdéndose moitos documentos do cenobio⁸.

O Decreto de Supresión das Ordes Monacais de 1820 anunciaba o final da actividade monacal. E aínda que os monxes tentaron certa recuperación económica instalando unha produción de forxa, o fin era inminente. No 1835 procedeuse á exclaustación dos monxes que quedaban, e só uns poucos permaneceron nas parroquias como sacerdotes, boticarios ou mestres. Mentres, os bens do mosteiro foron catalogados e vendidos (009).

O estado do conxunto monacal quedaba recollido no Expediente de Desamortización:

A casa monacal de Melón (...) ten no Claustro principal as celas que seguen, no lenzo do Norte a Cela Abacial e outras varias, estas pezas teñen como balcóns voados de ferros, ao poñente cinco celas para oficiais e hóspedes; ao sur outra sala abacial para inverno co seu cuarto para o criado; hai unha cela para o mordomo (...), en cuxo tramo hai seis balcóns de ferro contando cinco en dita sala abacial; e ao nacente tres cuartos para criados. Debaixo desto e no Claustro baixo hai dúas paneiras ao Norte, ao poñente un cuarto para os criados de cabalerías e dúas cabalerías; ao Sur dúas celas para o Cura e porteiro e un cuarto para os carreteiros, e ao

009. Hipótese –en vermello– da planta da igrexa de Santa María de Melón nos anos previos á exclaustación.

⁷ FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ, B.; "La necesidad de rescatar la memoria: las catástrofes naturales y sus fuentes como valores de recuperación de nuestro patrimonio cultural", *Boletín Auriense*, número 34. Ourense 2004. Páx.97-136.

⁸ Estes soldados tiñan sobrados motivos para vingarse do mosteiro de Santa María de Melón e dos seus ocupantes, posto que un dos membros máis destacados das tropas *rebeldes* galegas era Frei Francisco Carrascón, predicador do mesmo e que foi elixido comandante xeral das tropas galegas nada máis chegar os franceses á zona –o 17 de febreiro de 1809–. Nunca foi atrapado polos galos.

OSUNA REY, J.M.; *Los franceses en Galicia: historia militar de la guerra de la Independencia en Galicia (1809)*. Fundación Pedro Barrié de la Maza. A Coruña 2006. Páx.126-159.

nacente está a adega coa súa entrada polo mediodía e fiestras ao norte; fronte a dita entrada atópase outra bodeguiña destinada a vinagre.

No claustro segundo ou regular, están a cociña, refectorio, coro e Sala Capitular. Entrando no dormitorio alto atópase á man esquerda a sala de Biblioteca, e á dereita o Calefactorio, polo cal se entra ao arquivo. Ten este dormitorio vinte e tres celas, das cales só sete teñen ventás con vidros e as demais ou están sen eles ou faltan na maior parte; dez celas teñen contraventás, oito teñen balcóns de ferro, tres de pau, un de pedra, e outro sen varanda algunha, e catro celas teñen o piso vello e roto; ao último do corredor do sur hai un antepeito de ferro. No dormitorio baixo hai trece celas, sen cristais e con fiestras deterioradas e seis delas sen piso con portas e ventás rotas, no dormitorio ninguén habitaba actualmente e ao final do corredor hai un antepeito de ferro e por último o noviciado con seis celas, pero sen vidros nin fiestras⁹.

A partir deste momento a ruína foise avexiñando. A propiedade do conxunto dividiuse trala poxa do 1847 –excepto a igrexa e a vivenda do párroco– e as relacións entre os diversos donos non sempre foron boas, chegando aos anos sesenta do pasado século dividida en catro partes. A primeira das fincas abarcaba o ala occidental do Claustro da Hospedaría e tiña o seu acceso pola arquería de servizos e a bóveda da solaina. A segunda correspondía á zona central dese mesmo claustro, e a ela se accedía polo vestíbulo do mesmo. A terceira abarcaba a zona oriental, incluíndo todo o Claustro Regular –a excepción dun pequeno recinto pertencente á igrexa e ao que se accedía dende a sancristía–, e para garantir o acceso a esta propiedade de xeito independente procedeuse a converter en porta unha fiestra do ala norte da Hospedaría. Á cuarta parcela, a máis occidental, accedíase por un novo oco no muro perimetral do mosteiro. Para garantir a independencia destas fincas executáronse ademais novos muros e cerres intermedios, que modificaron lixeiramente a disposición dos espazos¹⁰.

O 13 de novembro de 1859, o alcalde de Melón –Benito Pérez– expresaba as súas queixas sobre o estado ruinoso do templo nunha carta dirixida ao Secretario da Cámara e Goberno do Bispado de Tui, na que solicitaba ademais que un arquitecto inspeccionase o edificio.

⁹ Transcrición do texto orixinal conservado no Arquivo Histórico Provincial de Ourense, C 1o.256; recollida en YÁÑEZ NEIRA, F.M.D.; *Monasticón Cisterciense Gallego*. 2 volumes. Caixavigo e Ourense, D.L. Vigo 2000.

A investigadora GARCÍA CUETOS na súa publicación *Arquitectura en Asturias, 1500-1580: la dinastía de los Cerecedo* parece facer referencia ao mesmo inventario –sen chegar a transcribilo–, pero sitúallo no Arquivo Histórico Nacional, Clero, Leg. 4902, “Libro de la Fundación e Inventarios de Desamortización”, Inventario de Desamortización de 1821, Inventario número 3.

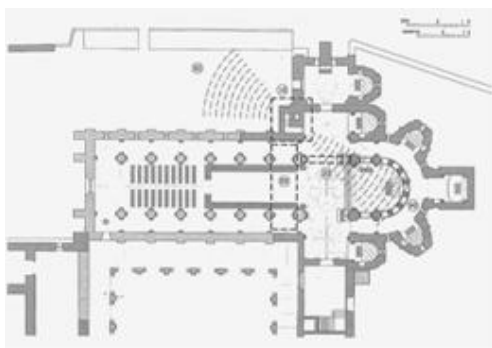
¹⁰ CES FERNÁNDEZ, B.; Op. cit. Ourense 2009. Páx.115-154.

Que en ocasión do retelle da Igrexa Parroquial desta vila recoñeceuse o defectuoso do edificio derrubándose con grave perigo do traballador algunhas pedras das que forman a bóveda no primeiro artesón sobre a porta principal, do mesmo xeito o estado de inutilidade en que foi quedar o sólido e magnífico edificio da sancristía a efecto do derrube do tellado, filtrando a consecuencia as abundantes choivas e sobre dito local inutilizando a fermosa caixonería e máis madeiraxe que a adorna; habendo de ter roupas e máis utensilios do culto dentro do templo non sen grave falta do respectuoso decoro¹¹.

O bispo nomeou como arquitecto encargado de presupostar as obras e realizar os planos do proxecto, se fosen precisos, a Domingo Lareo, o cal recoñeceu o edificio no mes de xuño de 1860 e redactou un informe no que deixaba patente o mal estado de conservación que presentaba o templo. Ordenaba o retelle da igrexa e da sancristía, e recomendaba a apertura e limpeza das gabias que rodeaban o templo, así como o levantamento do enlousado da sancristía, polo que debían existir filtracións de auga procedentes do terreo. Por outra banda, tamén consideraba urxente a reposición de sillares das bóvedas do coro e a reconstrución do arco que as sostiña; ademais da reconstrución dos muros que cerraban o atrio e o que separaba a igrexa da propiedade particular¹².

Pero por falta de medios económicos, e a pesar dos medios materiais e humanos aportados polos veciños, as obras nunca se chegaron a executar.

O 2 de febreiro de 1885, ás cinco da tarde, os veciños de Melón sentiron un gran estrondo. Un raio impactara na torre do campanario da igrexa producindo unha serie de danos no templo (o10), que o párroco Juan Garrido comunicou ao Secretario de Cámara e Goberno do Bispado de Tui:

o10. Efecto do impacto dun raio sobre a torre do templo de Melón no 1885.

Hoxe ás cinco da tarde caeu unha exhalación ou raio na torre desta igrexa Exconvento producindo (...) onde se atopa colocada a campá maior danos de consideración desaparecendo grandes pedras da mesma e abrindo un gran oco na cantería e sobre a referida campá, quedando esta en bo estado sen ter sufrido dano algún; quedou incomunicada a torre sen poder subir ao campanario desaparecendo parte das escaleiras de cantería; arrincou a porta do reloxo (...) deixando a máquina sostida con bastante solidez; entrou dentro do templo e fixo derrubar parte da bóveda que caeu sobre o coro (...); logo pasou ao corpo principal da igrexa levantando pedras nun

¹¹ CAMESELLE BASTOS, D.; "Melón, últimos días de una iglesia monasterial", *Porta da Aira*, número 3. Ourense 1990. Páx.227-234.

¹² CES FERNÁNDEZ, B.; Op. cit. Ourense 2009. Páx.115-154.

arco montado ao aire e finalmente pasou ao Altar maior facendo algunhas achas de madeiras nas reixas do Presbiterio; tamén levantou algunhas pedras de sepulturas no cemiterio fóra da igrexa.

Os danos de máis consideración son os causados na torre os que non poden describirse con precisión por non terse recoñecido a causa do temporal e a difícil entrada; son tamén moitos os causados no derrube da bóveda sobre o coro, a cal se atopaba xa ameazando ruína¹³.

E tras dúas semanas de intensas choivas e temporais, produciuse o derrubamento final de toda a nave, deixando unicamente en pé o presbiterio. Ao día seguinte o alcalde dirixía unha misiva ao Secretario de Cámara e Goberno do Bispado de Tui:

En vista da catástrofe ocorrida no día de onte e hora de nove da noite, converténdose nunha verdadeira ruína a torre e parte do magnífico templo parroquial o Sr. Cura consternado recorreu á miña autoridade para que presentara os auxilios necesarios para a custodia de dito templo e a cuxo efecto se puxeron gardas de día e noite para evitar calquera substracción¹⁴.

Inmediatamente o bispo encargou ao arquitecto diocesano –Domingo Rodríguez Sesmero– un informe para tomar as medidas oportunas coas que abordar a reconstrución da igrexa. Os traballos do arquitecto prolongaríanse ata finais de xuño, cando presentou un presuposto para –entre outras intervencións– pechar a igrexa polo cruceiro e facer un retelle xeral do templo, xunto cun branqueado dos paramentos interiores¹⁵.

O orzamento das obras foi aprobado polo Ministerio o 2o de xullo, pero o diñeiro non chegou ao seu destino con tanta celeridade. Así que en outubro autorizouse ao párroco para que colocase tres codais de madeira no *pilastrón extremo* por ameazar ruína. Os restos do templo estaban por tanto nunha perigosa situación de inestabilidade e as obras de peche do cruceiro eran urxentes.

¹³ Se cadra o que máis chama a atención das cartas deses días é que xa tras o primeiro derrube do día 2 de febreiro, o párroco suxería prescindir da parte ruínosa, solicitando que se redactase un presuposto para conservar a zona principal da igrexa, único espazo que ao seu parecer conservaba un bo grado de solidez. Serán o resto das misivas reproducidas por CAMESELLE BASTOS as que nos aporten as razóns económicas e de estado de conservación do templo que explican a prudencia e resignación do sacerdote á hora de acometer a reconstrución da igrexa. Así pois, podería dicirse que o raio só foi o elemento final que conduciu ao colapso á xa precaria fábrica do templo.

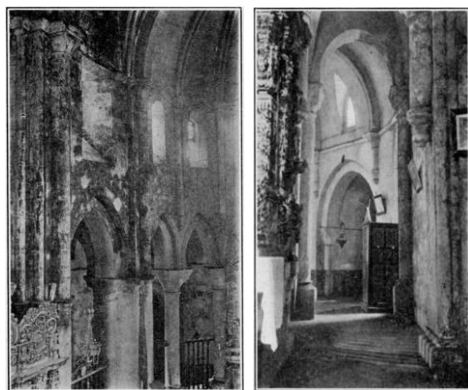
CAMESELLE BASTOS, D.; Op. cit. Ourense 1990. Páx.227-234.

¹⁴ CAMESELLE BASTOS, D.; Op. cit. Ourense 1990. Páx.227-234.

¹⁵ CES FERNÁNDEZ, B.; Op. cit. Ourense 2009. Páx.115-154.

Non volvemos ter noticias da igrexa de Melón ata o 24 de agosto de 1887, día en que a sesión da Xunta Diocesana de Templos fixo constar que o expediente de Melón, remitido o 3 de decembro de 1885, non tivera resposta do Ministerio, e que o arquitecto diocesano presentara a súa renuncia.

A intervención dilatábase no tempo, e tras varias pausas, as obras principais déronse por finalizadas o 11 de decembro de 1893 (o11), segundo o proxecto e a dirección de obra do novo arquitecto diocesano Manuel Felipe Quintana.

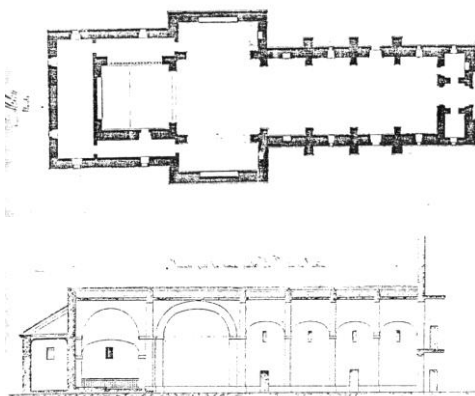
o11. Detalles do lateral noreste da ábsida e do lateral sueste do deambulatorio da igrexa de Santa María de Melón, ca.1915.

As obras acometidas consistiron, ademais da construción dunha nova e elegante fachada principal, na reconstrución do primeiro tramo das fermosas bóvedas comprendidas dende a nova fachada ata o cruceiro principal, quedando en estado de perfección e solidez; na edificación dun bonito e ben trazado arco chapado que enlaza as paredes colaterais de dito edificio e fortalece poderosamente á vez os grandes machóns do cruceiro superior, sobre aquel formouse un excelente Coro, coa súa correspondente balaustrada de pedra; na construción de dous grandes estribos para as paredes da antesancristía, sobre a que se executou unha nova cuberta a unha soa auga; na reparación do tellado do templo; nas obras de carpintería interior: escaleira de dous tramos de acceso ao coro coa súa correspondente varanda e pasamáns, o forxado e falso teito, portas, e xanelas que se acristalaron con vidros coloreados; na construción dos tramos superiores da torre, en estilo romano, que se dotou cun reloxo e tres campás; no revestimento dos interiores en cor pedra; e na colocación dun enreixado de forxa ao redor do altar maior, que o separaba do deambulatorio¹⁶.

Podemos lamentar nestes momentos a gran perda que supuxo a non reconstrución das naves do templo, pero o certo é que o desastre puido ser maior, posto que se chegou a contemplar a posibilidade de derruír todo o templo, incluída a cabeceira medieval que hoxe se conserva, para construír a continuación unha nova igrexa, segundo os planos modelo que o Bispado de Tui tiña para estes edificios parroquiais (o12)¹⁷.

Consolidación das ruínas

No mes de xuño de 1931, nunha decisión sen precedentes en España –e xunto con case un milleiro de edificios de toda a xeografía española–, o mosteiro de Santa María de Melón foi declarado Monumento Nacional.

o12. Planos modelo do Bispado de Tui para a construción dunha nova igrexa.

¹⁶ GONZÁLEZ GARCÍA, M.A.; "Noticia sobre la construcción de la Fachada actual de la Iglesia de Melón"; *Porta da Aira: revista de historia de arte orensano*, número 9. Grupo Francisco Moure. Ourense 2002. Páx.335-338.

¹⁷ CAMESELLE BASTOS, D.; Op. cit. Ourense 1990. Páx.227-234.

Unha orde do 5 de abril de 1948 aprobaba o primeiro dos tres proxectos que tiñan como finalidade *conter o proceso de ruína desenrolado* na igrexa. Devanditos proxectos sucedéronse temporalmente con certo distanciamento entre os anos 1947 e 1969, e estaban dirixidos por Luis Menéndez Pidal e Francisco Pons Sorolla, con excepción do último deles que foi coordinado en solitario polo segundo arquitecto. Esta demora no ritmo das obras estaba motivada pola insuficiente partida presupostaria que se destinaba en cada campaña, retardando a súa completa conservación¹⁸.

En xeral as intervencións realizadas estiveron motivadas por razóns construtivas, xa que a falta de mantemento e conservación da cuberta poñía de novo en risco a integridade do edificio e xa provocara a descomposición de armaduras, o desprendemento de sillares, o movemento de dovelas e filtracións de humidades que afectaban ao revestimento interior.

A limpeza do exterior –contemplada no proxecto de 1961– implicaba aos *muros das fachadas laterais*. Sen embargo, o presuposto deste proxecto destinouse á contención da ruína do templo e á armadura da sancristía. De realizarse nesa época é posible que coincidise coa finalización das cubertas no ano 1969. Nese mesmo momento contemplábase outra actuación vinculada cos traballos de limpeza. Neste caso decidiuse intervir no corpo alto da torre da igrexa, aproveitando para realizar ademais a súa reparación¹⁹.

As actuacións de carácter oficial non se retomarían ata os anos oitenta, cando –no ano 1983– o arquitecto José Javier Suances Pereiro recibiu o encargo, por parte da Dirección Xeral de Patrimonio, de intervir sobre o ala norte do Claustro da Hospedaría (o13)²⁰. Non se pode dicir que nesta intervención existise unha verdadeira preocupación polos resultados e unidade estética do edificio. Foi máis ben unha actuación de emerxencia para evitar maiores danos sobre a única zona do mosteiro –a excepción do templo– que aínda se mantiña en pé e cun certo grao de conservación (o14)²¹.

o13. Detalle do avance da vexetación no mosteiro de Santa María de Melón no ano 1984.

o14. Vistas das obras de emerxencia realizadas no Claustro da Hospedaría no ano 1985.

¹⁸ Os proxectos eran: “Proyecto de retejo, desencalado y consolidación de bóvedas en la iglesia del Monasterio de Melón”, outubro 1947. “Proyecto de reconstrucción de cubiertas en el Monasterio de Melón”, abril 1961. “Proyecto de reposición de cubiertas de la iglesia en el Monasterio de Melón”, abril 1969.

CASTRO FERNÁNDEZ, B.M.; “Melón. Iglesia del Monasterio de Melón”, *Francisco Pons - Sorolla y Arnau, Arquitecto - Restaurador: Sus Intervenciones en Galicia (1945-1985)*; tese doutoral presentada na Facultade de Xeografía e Historia, Universidade de Santiago de Compostela. Santiago de Compostela 2008. Páx.589-592.

¹⁹ CASTRO FERNÁNDEZ, B.M.; Op. cit. Santiago de Compostela 2008. Páx.589-592.

²⁰ SUANCES PEREIRO, J.J.; “Proyecto básico y de ejecución de obras de intervención en el monasterio de Melón”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1985/o29. Ourense 1984.

²¹ Un ano máis tarde, realizouse, baixo a dirección do mesmo arquitecto, unha intervención de urxencia na cuberta do templo; e a pesares de que se recomendou levantar as lousas do pavimento e executar unha drenaxe no subsolo, estas tarefas non se levaron a cabo. No ano 2001 prevíase unha nova intervención sobre a cuberta da sancristía, que unha vez máis presentaba importantes danos como consecuencia da difícil resolución xeométrica do tellado, pero o único que se fixo foi solucionar de xeito provisional os encontros entre o tellado da sancristía e o muro meridional do cruceiro, quedando sen resolver o verdadeiro problema das filtracións de pluviais. Como consecuencia disto, a mediados de agosto de 2009, produciuse a ruína parcial do tellado da sancristía, no seu extremo nordeste. Os escollos caeron sobre o entaboado e as viguetas do forxado da sancristía alta, os cales xa presentaban sinais de estar podres; e tamén estes elementos se viñeron abaixo.

Unha nova esperanza de vida

Mediante escritura pública do 18 de abril do 2000, a Deputación Provincial de Ourense adquiriu o mosteiro de Melón e terreos circundantes por compravenda –diante do notario Alonso Rivero– figurando inscrito no Inventario de Bens da Corporación Provincial como *ben patrimonial ou de propios*.

Un ano máis tarde, a Dirección Xeral de Vivenda, Arquitectura e Urbanismo do Ministerio de Fomento convocou un concurso restrinxido para redactar o proxecto básico e de execución que convertese ao conxunto de Santa María de Melón nun hotel balneario de catro estrelas que permitise o aloxamento duns cen usuarios dos centros termiais máis próximos da comarca do Ribeiro.

O proxecto foi adxudicado en abril de 2002 (015) ao estudio *Gazapo Lapayese Arquitectos*, formado por Darío Ignacio Gazapo de Aguilera e Concepción Lapayese Luque:

Atendendo á historia do edificio, á súa importancia dende o punto de vista arquitectónico, e á particularidade do seu enclave (...), a proposta pretende responder eficazmente (...) á consolidación e valoración do edificio existente, conservando o volume existente no edificio histórico, empregando criterios conservacionistas na súa restauración (...); á recuperación e restauración do claustro da hospedaría aproveitando as estruturas existentes, proponendo para o total conxunto monumental unha lectura que permita recoñecer a súa estrutura e organización (...); á consolidación da ruína do claustro regular, poñendo en valor o existente (...); e ao diálogo formal entre a nova arquitectura e a xa existente.

Dada a gran relevancia do anterior, foi fundamental considerar a necesidade de recuperar o carácter do edificio, proponendo un proxecto total de remodelación que atendese (...) á creación dunhas secuencias de espazos diversos e singulares (...). Desa forma, o novo conxunto do mosteiro convértese non só nun contedor eficaz dun suxerente programa, senón que ademais recupera o carácter de fíto ou referencia cultural²².

O proxecto propoñía a recuperación do espazo dos claustros como espazos determinantes de todo o conxunto, interpretándollos como dous baleiros, como dúas pezas espaciais *de entidade case máxica* que ordenarían todo o recinto

015. Diferentes vistas parciais do mal estado dos claustros do mosteiro de Melón no ano 2002.

SEARA MORALES, I.; "Proxecto básico e de execución de reparación da cuberta da igrexa do mosteiro de Santa María de Melón"; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2001/029. Santiago 2001.

²² GAZAPO DE AGUILERA, D.I. + LAPAYESE LUQUE, C.; "Proyecto básico para la rehabilitación del monasterio de Melón (Orense) para hotel balneario"; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2003/372. Madrid 2003.

monástico. E na xa manifesta vontade de recuperación e ampliación das trazas orixinais do mosteiro, iríanse conformando novos volumes que axudarían a recuperar a entidade e dimensionalidade do antigo espazo.

Pero a execución do hotel quedou aprazada tralo derrubamento parcial, o día 27 de novembro do 2002, de parte do piso superior do Claustro da Hospedaría, que afectou a catro arquerías da zona suroeste. Este suceso obrigou a intervir no mosteiro con carácter urxente, pero non o suficientemente rápido para impedir que dúas semanas máis tarde se producise o derrubamento na súa totalidade (o16).

En maio de 2004, o estudio Gazapo Lapayese elaborou unha memoria coa fin de definir e valorar as obras necesarias para complementala intervención de emerxencia que se estaba a desenvolver no mosteiro. As actuacións propostas centrábanse no Claustro Regular, no torreón e na adega.

Dous meses máis tarde redactábase o proxecto definitivo para o hotel. A continuación reproducimos un estrato da estratexia de actuación, denominada polos autores *arqueoloxía da memoria*:

A adecuación das antigas dependencias do Mosteiro, entendeuse como un discurso no tempo arqueolóxico, que trata as diversas estancias como lugares onde se fai evidente os estratos e procedencias das pezas. Habitan así, estas estancias, unhas estruturas que pautan o espazo.

A proposta de intervención, combina dúas estratexias de pautado, comúns na arqueoloxía –aquelas que destacan a dimensión vertical e as que se centran na dimensión horizontal–, como a invitación permanente aos visitantes a que recoñezan as pegadas directas da historia, na fábrica do edificio (...). Xorde así un repertorio de miradas e un desexo: o de nomear as estancias. Tódolos lugares previstos son considerados como espazos estratigráficos. Cualificando o tempo que os foi construíndo, depositando capa a capa, estrato a estrato.

(...) O contido programático do hotel artículase en base a unha vontade de integrar as anteriores premisas cos requirimentos precisos para estes establecementos tan singulares. En base a lograr unha estratexia que garanta a eficacia da distribución, empregouse un criterio de privacidade para ordenar os diferentes espazos. Dese xeito dispóñense as dependencias máis públicas na planta baixa do mosteiro (...). E na planta primeira do mosteiro, distribúense as estancias máis privadas do hotel²³.

o16. Ala oeste do Claustro da Hospedaría: en agosto do 2002, trala caída parcial producida o 27 de novembro do mesmo ano e tralo derrubamento do 15 de decembro do 2002.

²³ GAZAPO DE AGUILERA, D.I. + LAPAYESE LUQUE, C.; "Proyecto ejecución de la rehabilitación del monasterio de Melón en hotel balneario"; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2004/535. Madrid 2004.

O proxecto propoñía a recuperación do espazo dos claustros como espazos determinantes de todo o conxunto, interpretándollos como dous baleiros –un reconstruído e o outro consolidado e intervindo con novas edificacións– que ordenarían a disposición de novos volumes, os cales terían como principal obxectivo a recuperación da entidade e da dimensionalidade do espazo antigo.

*Entre esas novas pezas pódense destacar elementos de conexión ou macla que articulan as antigas ruínas e as edificacións propostas, tal como son a caixa-umbral de acceso ao claustro regular, o distribuidor da zona nova ou o condensador de luz ou a peza de peche e comunicación da fachada sur*²⁴.

Pero esta vez foi a falta de financiamento a que impediu a execución do proxecto, a pesar do compromiso do Ministerio de Cultura de asumir o oitenta por cento do custe total da rehabilitación e dun certo interese por parte da cadea hoteleira Husa para facerse coa xestión do futuro hotel²⁵.

O 16 de marzo do 2008 a Deputación Provincial de Ourense e o concello de Melón asinaron un convenio de cesión gratuíta do dereito real de uso do mosteiro. Mediante o mesmo o concello comprometíase a:

- *Realizalas obras de restauración e rehabilitación dos bens cedidos, así como as construcións ex novo que sexan precisas para a súa dedicación a actividades turísticas (...).*
- *Proceder (...) á explotación turística dos bens cedidos, mediante o sistema de xestión que, consonte a lei, considere máis axeitado para o interese público (...).*
- *Presentar un plan de actuacións ante a Deputación Provincial de Ourense no prazo de 2 anos (...) no cal se detallen as actuacións proxectadas para o cumprimento dos fins previstos neste convenio (...).*
- *Adoptalas medidas e acordos oportunos que permitan, coa explotación turística e posta en valor do Mosteiro, xerar emprego dentro da comarca e, en especial, no concello de Melón*²⁶.

En consecuencia, por unha banda, encargóuselle ao estudio Gazapo Lapayese un novo proxecto que abarcase só unha primeira fase de consolidación das fábricas para a súa posterior musealización. Pola outra, a Consellería de Cultura e Turismo e o Ministerio de Fomento asinaron un convenio de colaboración para o financiamento conxunto de devanditas obras (o17).

o17. Detalle das obras de consolidación das fábricas do mosteiro de Santa María de Melón en xullo de 2010.

²⁴ GAZAPO DE AGUILERA, D.I. + LAPAYESE LUQUE, C.; Op. cit., coa signatura 2004/535. Madrid 2004.

²⁵ *La Voz de Galicia*, 27 de marzo de 2007: "La cadena Husa se interesa por el monasterio de Melón".

²⁶ GAZAPO DE AGUILERA, D.I. + LAPAYESE LUQUE, C.; Op. cit., coa signatura 2008/098. Madrid 2008.

As obras consistirán na consolidación estrutural da ruína existente, así como na adecuación espacial do monumento para que poida ser visitado en condicións suficientes de seguridade, xerando un percorrido que permita entender o edificio e a súa funcionalidade histórica.

(...) Conservando o volume existente no edificio histórico, empregando criterios conservacionistas na súa restauración (...). Propoñendo para o total conxunto monumental unha lectura que permita recoñecer a súa estrutura e organización²⁷.

As actuacións levadas a cabo abarcaron dende obras que afectaron ao Claustro da Hospedaría –montaxe das arcadas derruídas da banda oeste, actuacións sobre as fachadas dos edificios ou a demolición da escaleira anexa á fachada norte– ata intervencións no Claustro Regular –limpeza e consolidación de arquearía, consolidación e protección superior das bóvedas de medio cano, limpeza e consolidación do muro da nave da igrexa, limpeza, clasificación de materiais e reconstrución da nave do refectorio ou a consolidación e limpeza da adega–. Do mesmo xeito, no antigo calefactorio e nas cociñas realizáronse labores de limpeza, así como a clasificación de materiais, ademais da construción dunha escaleira auxiliar de acceso ao calefactorio e á torre grande.

Xunto con estas actuacións destinadas á posta en valor e coidado do ben patrimonial (o18), executáronse outras para facer visitables e accesibles os espazos recuperados nas planta baixa e alta, como a colocación de escaleiras auxiliares e pasarelas nas zonas onde non se conservaban os pavimentos orixinais (o19).

A día de hoxe, coas fábricas xa consolidadas, do proxecto orixinal só foi habilitada unha pequena cafetería nunha das antigas paneiras (o20), recuperando así o carácter do lagar existente.

Con respecto ao resto da rehabilitación, as negociacións para levala a cabo continúan.

o18. Detalle da posta en valor do Claustro da Hospedaría de Santa María de Melón.

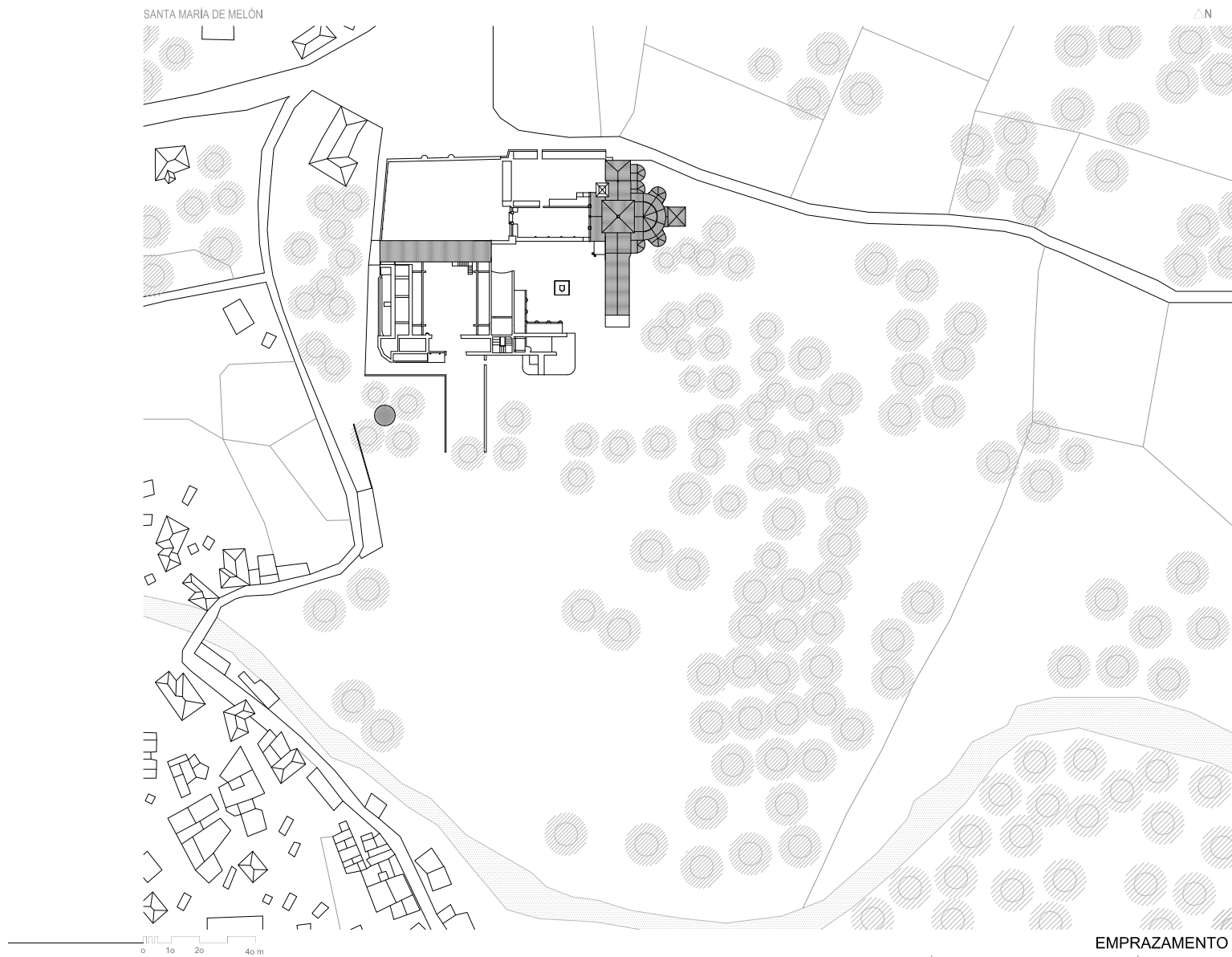
o19. Pasarela na planta alta do Claustro da Hospedaría do mosteiro de Melón.

o20. Cafetería habilitada na paneira do mosteiro de Melón.

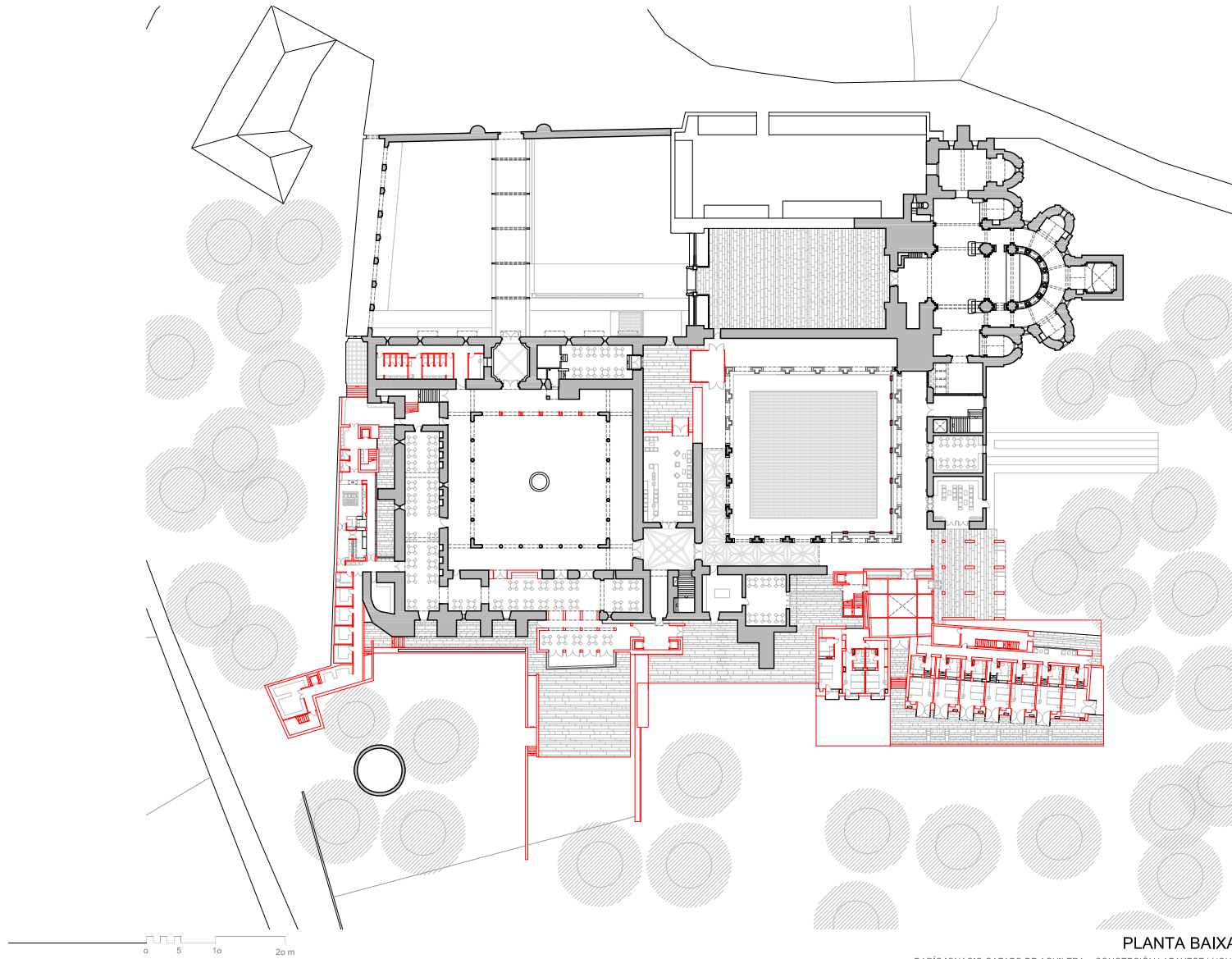
²⁷ A través deste acordo, asinado o 18 de decembro do 2008, o Ministerio de Fomento achegaría o 60% dos custes de execución de obra, mentres que a Consellería de Cultura e Turismo asumiría o 40% dos gastos xerados polas obras de consolidación e o 100% dos custes dos honorarios correspondentes.

GAZAPO DE AGUILERA, D.I. + LAPAYESE LUQUE, C.; Op. cit., coa signatura 2008/o98. Madrid 2008.

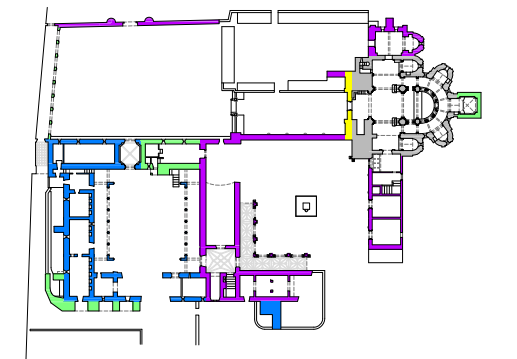
SANTA MARÍA DE MELÓN

△ N

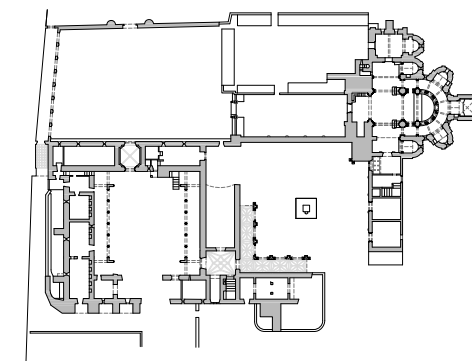

PLANTA BAIXA

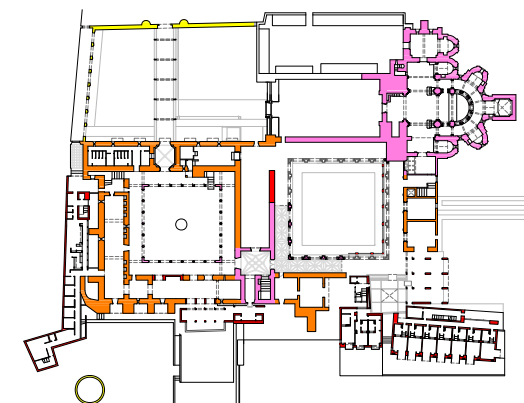
DARÍO IGNACIO GAZAPO DE AGUILERA + CONCEPCIÓN LAPAYESE LUQUE

ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

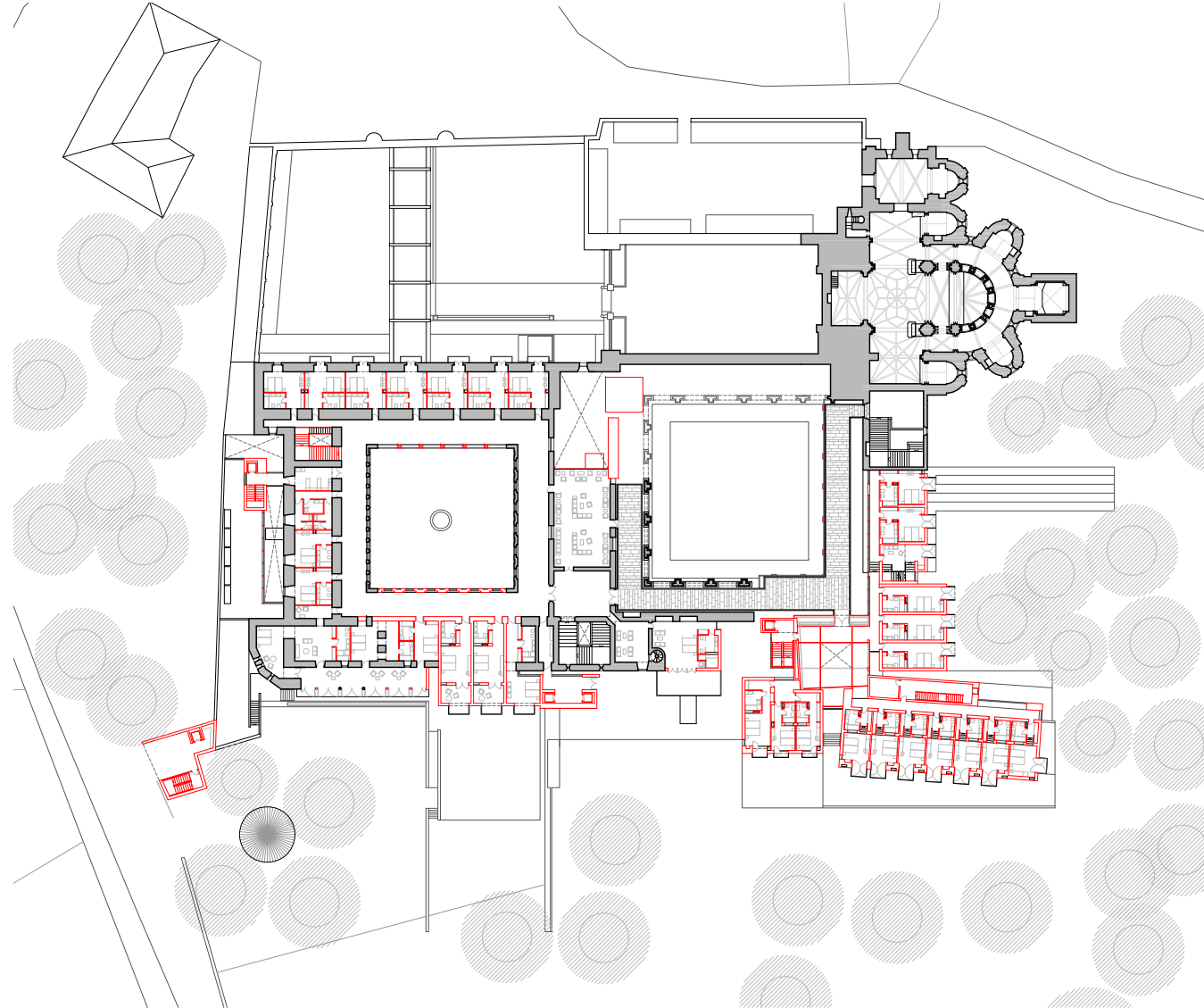
ANTES DA INTERVENCIÓN (ESTADO ACTUAL)

CONSERVACIÓN RESTAURACIÓN REHABILITACIÓN CONSTRUCCIÓN

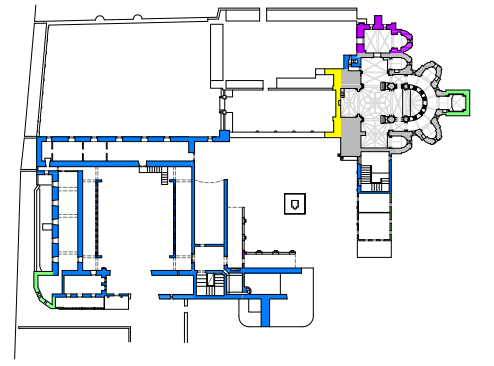
SANTA MARÍA DE MELÓN

△N

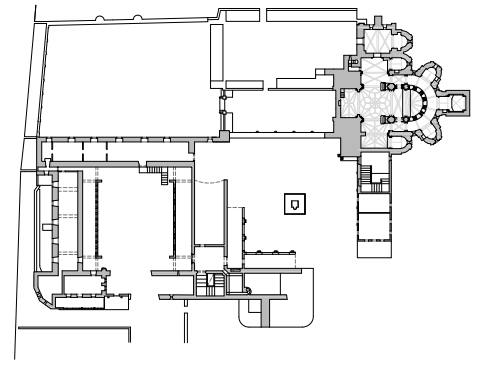

PLANTA PRIMEIRA

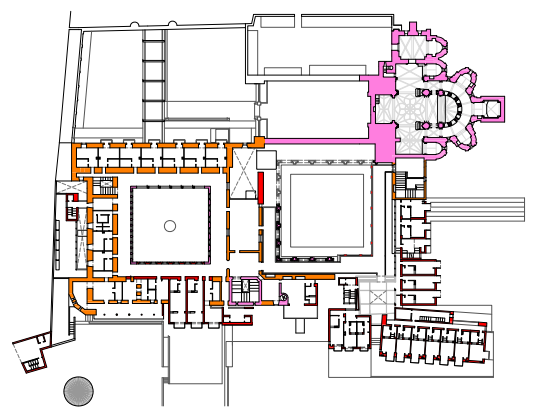
DARÍO IGNACIO GAZAPO DE AGUILERA + CONCEPCIÓN LAPAYESE LUQUE

ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

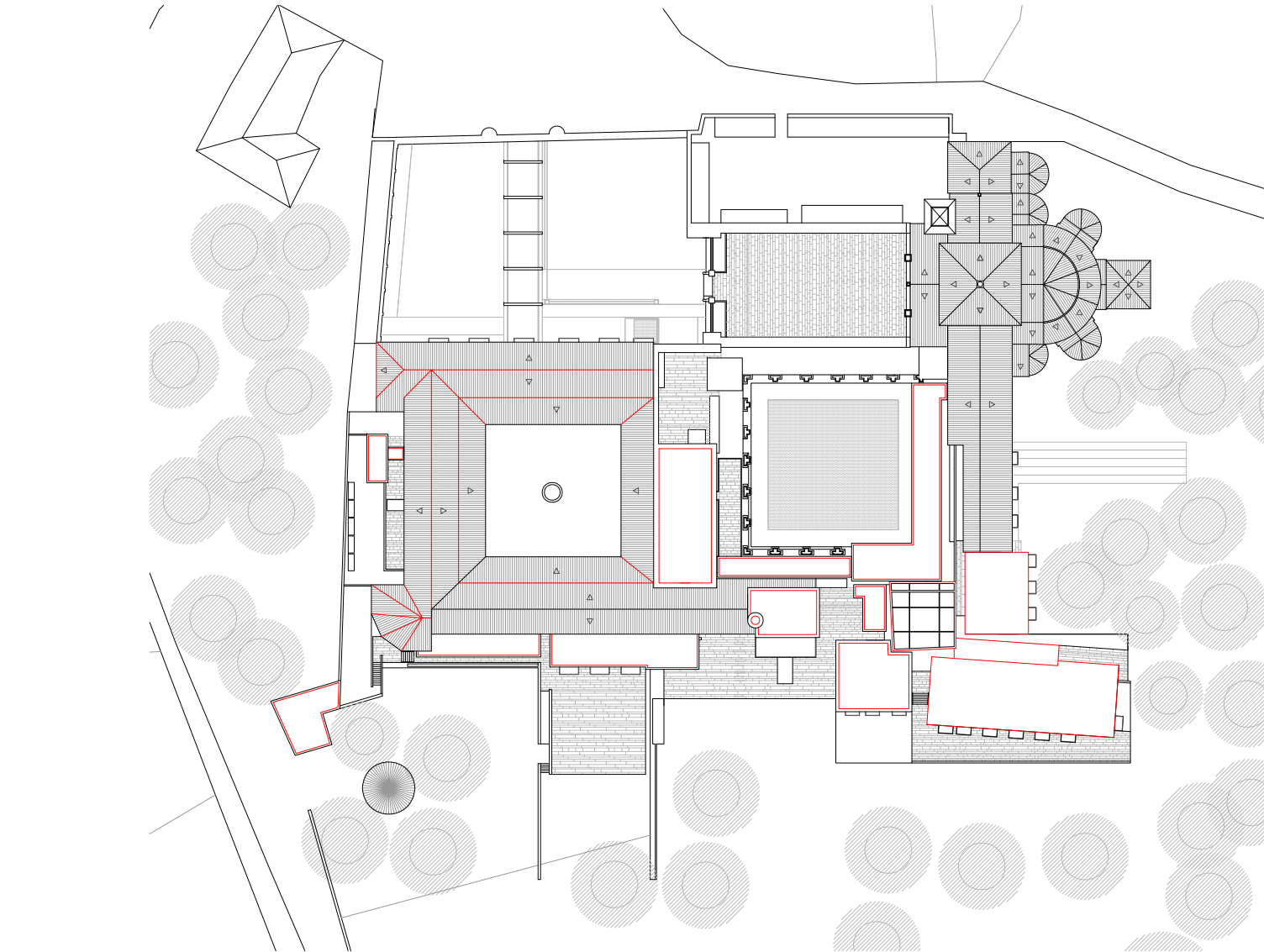
ANTES DA INTERVENCIÓN (ESTADO ACTUAL)

CONSERVACIÓN RESTAURACIÓN REHABILITACIÓN CONSTRUCCIÓN

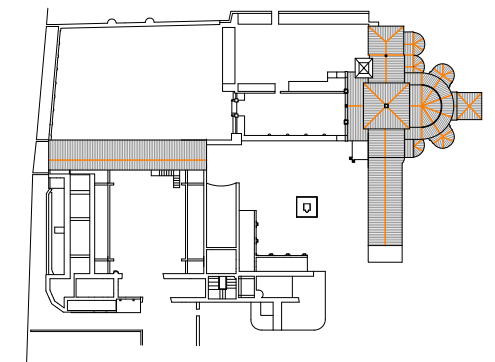
SANTA MARÍA DE MELÓN

△N

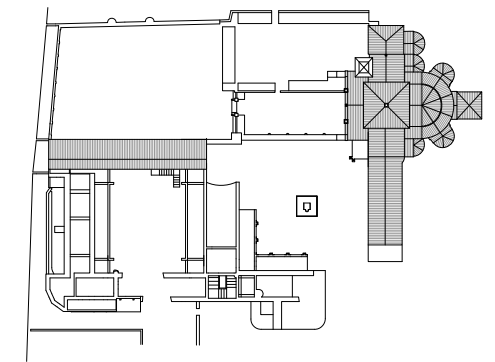

CUBERTAS

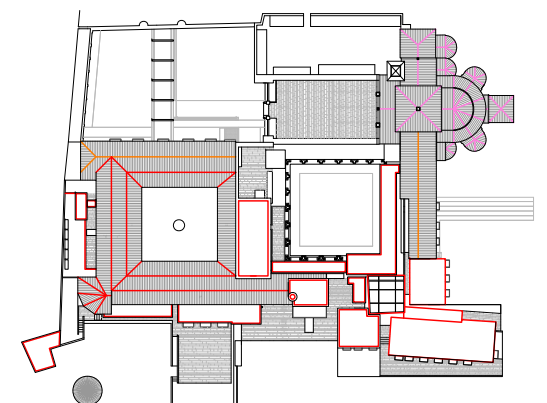
DARÍO IGNACIO GAZAPO DE AGUILERA + CONCEPCIÓN LAPAYESE LUQUE

ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

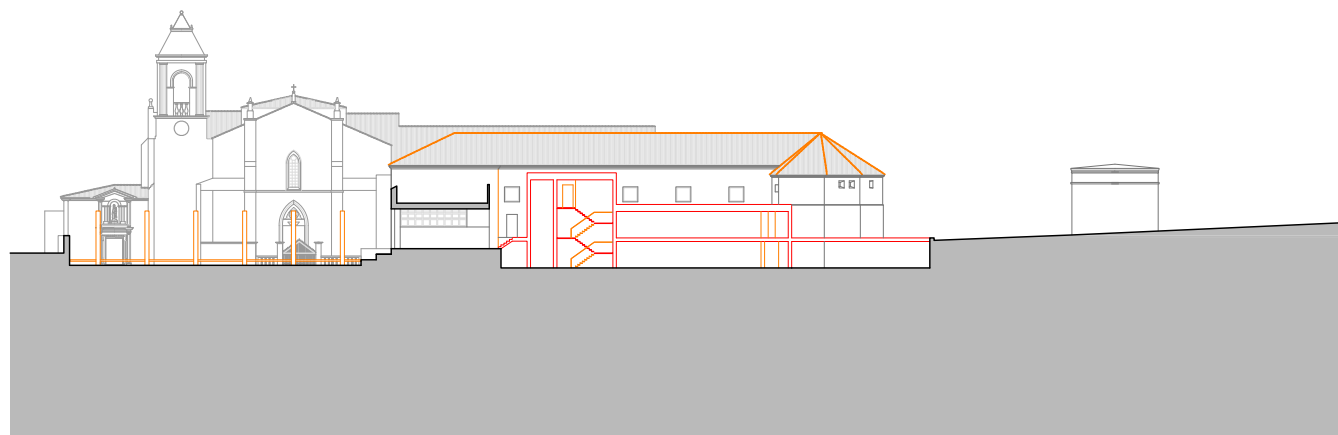
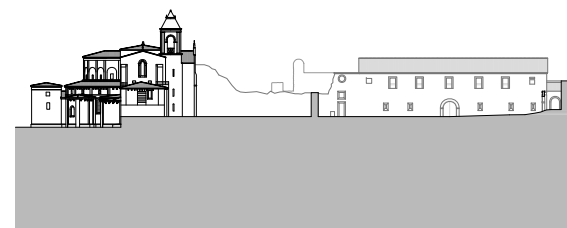
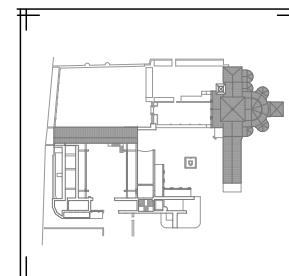
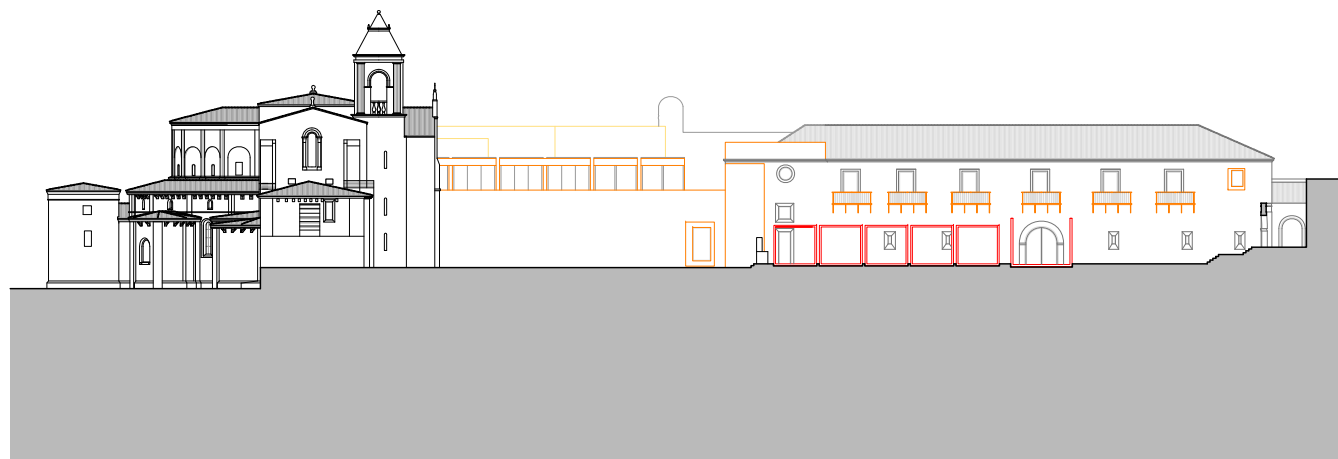

ANTES DA INTERVENCIÓN (ESTADO ACTUAL)

CONSERVACIÓN RESTAURACIÓN REHABILITACIÓN CONSTRUCCIÓN

SANTA MARÍA DE MELÓN

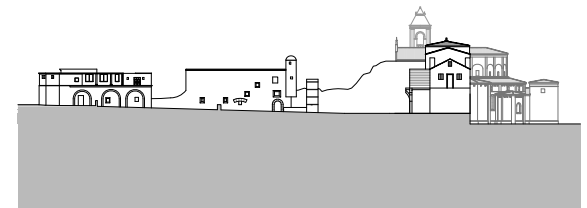
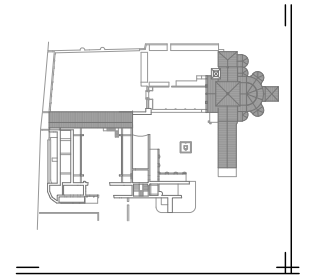
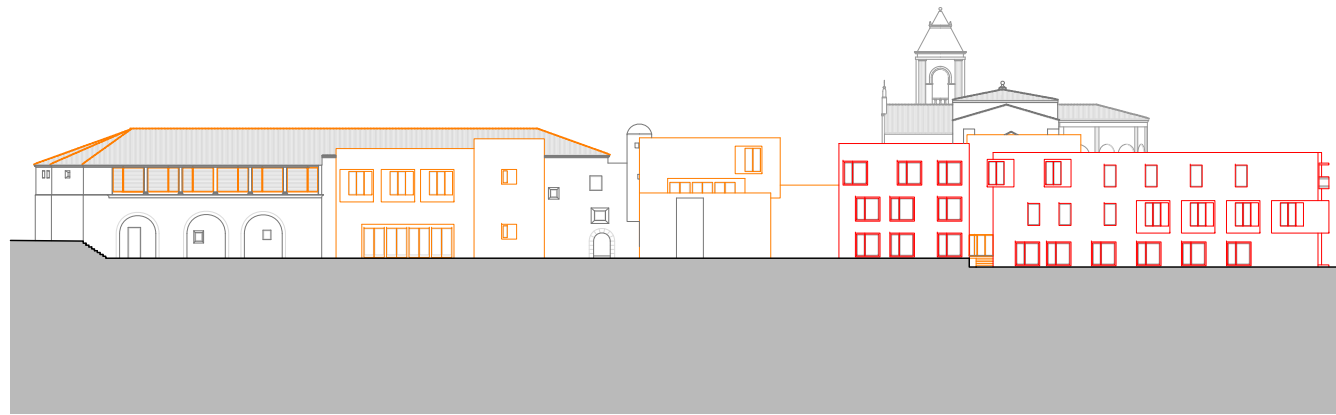
0 5 10 20 m

ALZADO NORTE
ALZADO OESTE

DARÍO IGNACIO GAZAPO DE AGUILERA + CONCEPCIÓN LAPAYESE LUQUE

ANTES DA INTERVENCIÓN (ESTADO ACTUAL)

SANTA MARÍA DE MELÓN

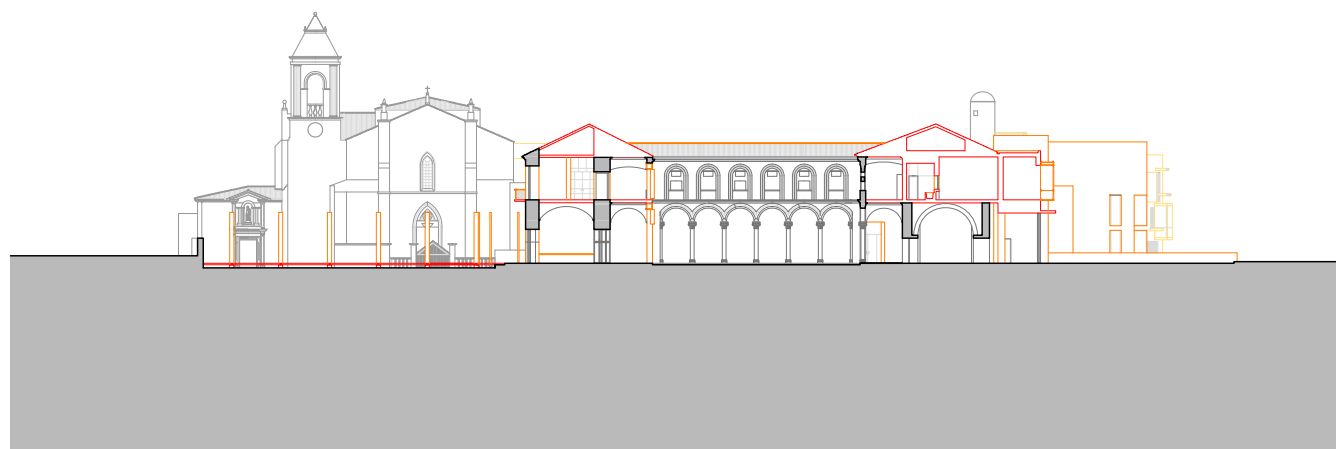
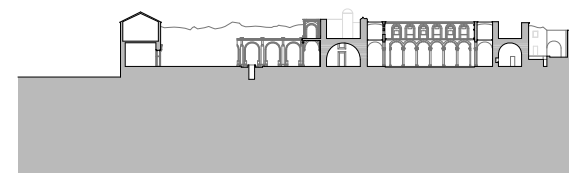
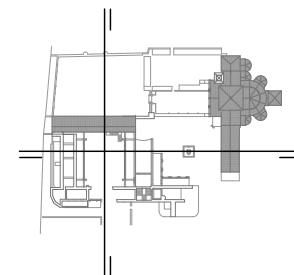
0 5 10 20 m

ALZADO SUR
ALZADO LESTE

ANTES DA INTERVENCIÓN (ESTADO ACTUAL)

DARÍO IGNACIO GAZAPO DE AGUILERA + CONCEPCIÓN LAPAYESE LUQUE

SANTA MARÍA DE MELÓN

0 5 10 20 m

SECCIÓN LONXITUDINAL
SECCIÓN TRANSVERSAL

DARÍO IGNACIO GAZAPO DE AGUILERA + CONCEPCIÓN LAPAYESE LUQUE

ANTES DA INTERVENCIÓN (ESTADO ACTUAL)

Análise: aplicación dos parámetros

Na actualidade, Santa María de Melón é o triste resultado de como varios accidentes meteorolóxicos e naturais, xunto con diversos incidentes bélicos e incluso meros intereses económicos, poden provocar a destrución, a desaparición e o esquecemento dun monumento, independentemente da categoría legal de protección que se fose adxudicada.

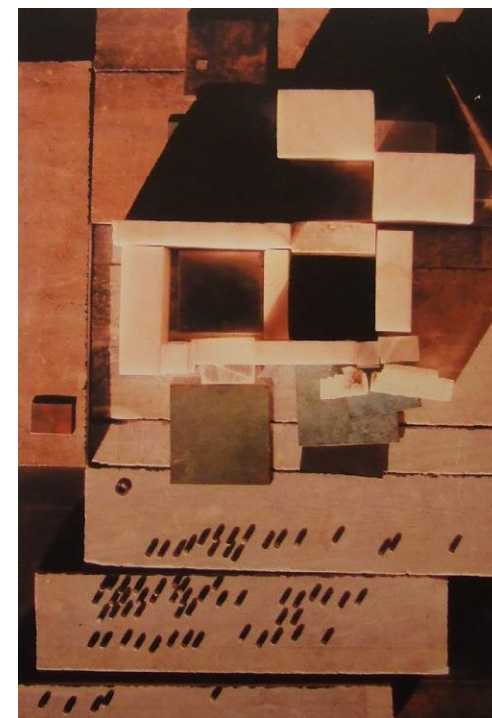
Con máis dun século en estado de ruína, distintas intervencións durante a segunda metade do século XX intentaron –algunhas veces sen éxito– manter en pé as fábricas existentes. Pero non sería ata a nova centuria cando se espertaría o interese por atoparlle ao mosteiro un uso que garantise o seu mantemento e –sobre todo– a súa supervivencia.

No ano 2001 o Ministerio de Fomento daba a coñecer o prego de condicións técnicas para o concurso de adxudicación do proxecto de reforma do que sería –daquela– o terceiro hotel monumento de Galicia. Este era entendido como parte dun plan de vital importancia para o desenvolvemento socioeconómico do concello e da comarca do Ribeiro, no que o novo establecemento serviría como exemplo de mantemento da vida no medio rural e de aproveitamento e valoración do patrimonio cultural.

Tendo en conta estas responsabilidades, o estudio gañador –Gazapo Lapayese– propoñía a rehabilitación como unha *experiencia intensa* do fluír do tempo, da memoria e da natureza (o21).

*Proponse que o mosteiro transformado en hotel balneario consiga apreciarse como un lugar da cultura, de exploración e descubrimento, xa non só dos seus valores arquitectónicos, senón que sirva de clave para conseguir acceder á fecunda historia que ao longo de sete séculos foi fraguándose en torno á construción do recinto monacal. Circunstancias que en todo caso desvelan a maxia que existe na contorna circundante e nas condicións específicas do lugar*²⁸.

Con todo, o proxecto semella que quedou ancorado na execución dunha primeira fase de limpeza e consolidación das fábricas do mosteiro para a súa posterior musealización. En canto ao novo uso, só se materializou unha pequena cafetería nunha das antigas paneiras.

o21. Maqueta do proxecto de rehabilitación do mosteiro de Santa María de Melón.

²⁸ GAZAPO DE AGUILERA, D.I. + LAPAYESE LUQUE, C.; "Proyecto básico para la rehabilitación del monasterio de Melón (Orense) para hotel balneario"; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2003/372. Madrid 2003.

AUTENTICIDADE. HERDANZA ARQUITECTÓNICA

A estratexia de actuación para a conversión do edificio histórico nun establecemento hoteleiro de catro estrelas foi denominada polos autores do proxecto como *arqueoloxía da memoria*. Deste xeito, a adecuación das antigas dependencias do mosteiro foi entendida como un discurso arqueolóxico no tempo que trataba ás diversas estancias como lugares onde se facían evidentes os distintos estratos e procedencias das pezas.

*Dende a percepción profunda das nosas pegadas, das trazas do pasado, a proposta de rehabilitación para hotel balneario, encontra o seu sentido en crear espazos e estancias que posibiliten a formación e o goce do visitante (...); todo iso inmerso nun entorno que respecta a beleza natural que a pedra ofrece*²⁹.

Foi por iso que unha constante no proceso de proxectación foi o intentar destacar a idea de contacto coa materialidade desas pezas, da re-ensamblaxe dos fragmentos, é dicir, da *lóxica arquitectónica orixinal*.

*Así a nova construción estará conformada por fragmentos, fragmentos de pedra, que fan eco da historia do lugar. E dende estas novas maclas accédese ás praderías exteriores, cara ao leste e cara ao sur, onde ser recrean outras posibles pegadas, recordos doutros dominios que delimitan o espazo referenciado*³⁰.

E nesa manifesta vontade de recuperación e ampliación das trazas orixinais do inmovible, iríanse conformando novos volumes que axudarían a recuperar a identidade do antigo espazo. Entre esas novas pezas destacarían os elementos de conexión que articulan as antigas ruínas e as edificacións propostas, tales como a *caixa-umbral* de acceso ao claustro regular, o distribuidor da zona nova ou a peza de peche e comunicación da fachada sur.

En definitiva, as intervencións proxectadas pretendían optimizar os espazos existentes en relación ás funcións ás que se destinaron, e clarificar os percorridos facendo comprensible tanto o complexo hoteleiro como o propio edificio.

Proponse conservar a arquitectura do edificio tal e como se definen as súas trazas introducindo as menos modificacións posibles. Os actuais espazos déixanse intactos, propoñéndose a creación duns elementos de conexión vertical que garantan a accesibilidade de tódolos niveis do inmovible. Estes núcleos dispuxéronse en

²⁹ GAZAPO DE AGUILERA, D.I. + LAPAYESE LUQUE, C.; Op. cit., coa signatura 2003/372. Madrid 2003.

³⁰ GAZAPO DE AGUILERA, D.I. + LAPAYESE LUQUE, C.; "Propuesta de adaptación de la rehabilitación del monasterio de Melón en hotel balneario"; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2004/249. Madrid 2004.

tódolos casos anexos á edificación antiga, de xeito que non haxa que intervir nin desmontar ningunha estrutura histórica.

As modificacións realízanse con formas arquitectónicas, materiais, texturas, cores... recoñecibles como arquitectura do noso tempo, que datan a intervención, evitando conscientemente a identificación coa arquitectura preexistente. Á súa vez, estas actuacións, propóñense en tódolos casos como reversibles, entendendo a nosa intervención como un momento máis –non o definitivo– da historia do edificio e do lugar³¹.

Desta maneira, a transformación do monumento en hotel non faría perigar a autenticidade da herdanza arquitectónica, sendo recoñecible en todo momento. De feito, o diálogo establecido entre as dúas arquitecturas –a vella e a nova– posibilitaría o entendemento da actuación a realizar no conxunto monacal.

IDENTIDADE. ESTRUCTURA FORMAL

A pesar da nova función, o monumento seguiría sendo un reclamo turístico da súa personalidade e da do seu entorno porque o proxecto –dada a relevancia histórica do edificio e a particularidade do seu enclave– considerou fundamental a necesidade de recuperar o carácter do edificio, proponendo unha actuación total de remodelación que atendese basicamente á creación dunhas secuencias de espazos diversos e singulares, que permitisen o máximo aproveitamento dos usos previstos e que –á súa vez– invitase á lectura e evocación da impronta e da memoria que o recinto tivo nos mellores momentos da súa historia.

Deste xeito, o novo conxunto do mosteiro converteríase non só nun contedor eficaz dun novo programa, senón que ademais recuperaría o carácter de fito ou referencia cultural –tal como sempre foi considerado– e permitiría a conservación da súa identidade como monumento.

Esta actitude complementábase coa potenciación das pegadas do pasado. Non se agocharían, senón que serían expostas de xeito expositivo e documental, enriquecendo así a visita ou a estadía do viaxeiro.

En canto ao interior do establecemento hoteleiro, na memoria do proxecto a única referencia que os autores fan respecto ao ambiente do mesmo é que –de acordo co artigo cuarto do Real Decreto 267/1999– o mobiliario e os elementos decorativos serán de excelente calidade, como corresponde a un hotel de catro estrelas.

³¹ GAZAPO DE AGUILERA, D.I. + LAPAYESE LUQUE, C.; "Proyecto de ejecución de la rehabilitación del monasterio de Melón en hotel balneario"; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2004/535. Madrid 2004.

Non obstante, en canto aos acabados proxectos hai un predominio da pedra natural e da madeira de carballo, sendo esta última empregada tanto nos solados como nas carpinterías.

*(...) sendo susceptibles de modificación ou substitución por outros diferentes, cando por motivos de mercado ou por razóns estéticas ou de composición sexa recomendable*³².

ACCIÓN OPERATIVA. INTERVIR NO PATRIMONIO

Para a intervención de cambio de uso, o conxunto de dependencias históricas que conforman o mosteiro de Santa María de Melón requiriría unha serie de modificacións e intervencións previas que garantisen reunir as condicións óptimas para albergar o novo hotel.

Deste xeito, xustificada *por unha claridade compositiva e programática*, procedeuse a unha recuperación das trazas históricas do conxunto. A intervención –ademais de consolidar as fábricas existentes– centrouse na identificación, definición e construción daqueles elementos mínimos necesarios para a adaptación do inmovible mediante unha *metodoloxía de restauración que será aplicada principalmente a elementos característicos, nos outros elementos, como sillares sen ornamentación e perpiaños, repóñense*³³.

No referente á rehabilitación, un dos obxectivos principais sería a recuperación do carácter de fito ou referencia cultural do antigo mosteiro, polo que o proxecto propoñía enlazar os distintos lugares que configuran o recinto monacal:

*(...) segundo unha estratexia compositiva que atendería á lóxica construtiva tradicional –estereotomía do material pétreo (...)– e á observación da singular rede vexetal que tapiza e recobre a edificación –as ruínas– existente, así como as praderías e muros da contorna*³⁴.

Estas dúas accións servirían como referencias temáticas para seleccionar as estratexias de disposición e enlace entre a ruína existente e as novas construcións. En consecuencia, o proxecto propoñía a recuperación do espazo dos claustros como dos baleiros ou pezas espaciais que ordenarían todo o conxunto.

³² GAZAPO DE AGUILERA, D.I. + LAPAYESE LUQUE, C.; Op. cit., coa signatura 2004/535. Madrid 2004.

³³ Á hora de levar a cabo a restauración das pezas, o proxecto distingue varios tipos de actuación: reintegración –unión de dous ou máis fragmentos dun elemento–, reposición –substitución dun elemento por outro de nova confección– e por último, e restrinxida ao mínimo, suplementación –restitución volumétrica das partes danadas ou ausentes dun elemento–.

GAZAPO DE AGUILERA, D.I. + LAPAYESE LUQUE, C.; Op. cit., coa signatura 2004/535. Madrid 2004.

³⁴ GAZAPO DE AGUILERA, D.I. + LAPAYESE LUQUE, C.; Op. cit., coa signatura 2004/249. Madrid 2004.

Un tratamento diferenciado de ambos claustros, permite apreciar a súa riqueza. No primeiro, propónse a reconstrución de dúas fachadas derrubadas, que xunto coa que queda en pé e o novo lenzo –ao norte– a erixir nas obras de emerxencia, quedará completo e restituído o seu trazado, coas súas catro pandas. (...)

No segundo, recupérase (...) a antiga traza, mediante a construción na fronte leste e parte do sur dunha envolvente de nova execución, realizada con superficies de lamas metálicas –chapas patinadas– que rodean ao patio [o22], transformado nunha lámina de auga superficial. Nas outras dúas pandas –norte e metade da oeste– recuperarase o pavimento e as bases existentes da columnata orixinal. Na panda leste musealizaranse os restos da cimentación descuberta nas prospeccións arqueolóxicas³⁵.

En definitiva, as intervencións proxectadas pretendían optimizar os espazos existentes en relación ás funcións ás que se destinaron, e clarificar os percorridos facendo comprensible tanto o complexo hoteleiro como o propio edificio.

En canto á obra nova construída para o desempeño da nova función, destinaríase principalmente para as habitacións e as dependencias de servizo (o23). Tomando como punto de partida a arquitectura herdada, resolveríanse os temas materiais e de deseño do proxecto mediante solucións análogas.

A arquitectura nova, realizada en pedra de granito con diversas terminacións (...) emerxe fragmentada, anexa ao claustro da hospedaría, e tomará as súas pautas compositivas do proceso evolutivo do edificio e da estrutura interna do lugar³⁶.

Sen embargo, o contraste producido entre ambas fábricas podería resultar algo agresivo, ao igual que a solución de lamas metálicas proposta para o novo lenzo do Claustro da Hospedaría. A arquitectura herdada converteríase nunha parte anecdótica do conxunto final, e a coexistencia resultante semellaría un traballo de prótese arquitectónica para corrixir as carencias e malformacións duns espazos degradados polas accións do tempo e da natureza.

PROGRAMA. NECESIDADES DA FUNCIÓN

O mosteiro de Santa María de Melón é obxecto de protección ao abeiro da Disposición adicional primeira da Lei 16/1985 do Patrimonio Histórico Español e o Decreto do 3 de xuño de 1931 polo que se declarou monumento. Dada a súa consideración de Ben de Interese Cultural, a redacción do proxecto que gañaría o concurso para a súa conversión en hotel en outubro do

o22. Detalle da solución de lamas metálicas proposta para o novo lenzo do Claustro da Hospedaría do mosteiro de Melón.

o23. Detalle do alzado da nova edificación destinada ás habitacións do futuro hotel.

³⁵ GAZAPO DE AGUILERA, D.I. + LAPAYESE LUQUE, C.; Op. cit., coa signatura 2004/535. Madrid 2004.

³⁶ GAZAPO DE AGUILERA, D.I. + LAPAYESE LUQUE, C.; Op. cit., coa signatura 2004/535. Madrid 2004.

2002 como a do proxecto definitivo en xullo do 2004 estiveron sometida ao réxime xurídico de protección que para este tipo de bens determinan a Lei 16/1985 do Patrimonio Histórico Español e a Lei 08/1995 do Patrimonio Cultural de Galicia. Asemade, a normativa que configuraba o programa –e que polo tanto había que cumprir– era o Real Decreto 267/1999 polo que se establece a ordenación dos establecementos hoteleiros.

A distribución de tódalas funcións (...) axustouse ao disposto pola Normativa específica para o uso hoteleiro e de acordo aos criterios de respecto e posta en valor das estruturas históricas existentes no Mosteiro³⁷.

O contido programático do hotel adaptárase á edificación existente en base a unha vontade de integrar os distintos *estratos históricos* cos requirimentos precisos para este tipo de establecementos. En base a lograr unha estratexia que garantise a eficacia da distribución, os arquitectos empregaron un criterio de privacidade para ordenar os diferentes espazos tendo en conta a necesidade de relación e servizo entre os mesmos.

Deste xeito dispóñense as dependencias máis públicas na planta baixa do mosteiro: recepción, áreas de restauración, dependencias internas do hotel, cocinas e espazos públicos. Na planta primeira do mosteiro, distribúense as estancias máis privadas do hotel: habitacións e dependencias sociais, que se completan coas habitacións de nova edificación. Estas últimas están distribuídas en tres niveis, que se articulan á súa vez mediante o vestíbulo - distribuidor que establece a conexión co claustro regular³⁸.

En ningún momento o proxecto sacrificaría a arquitectura existente en aras dunha maior rendibilidade, senón que a respectaría o máximo. O elemento herdado sería o núcleo central da intervención, o que daría sentido á conversión. Resumindo: a herdanza arquitectónica non se convertería nun lastre, senón nun punto de partida.

³⁷ GAZAPO DE AGUILERA, D.I. + LAPAYESE LUQUE, C.; Op. cit., coa signatura 2003/372. Madrid 2003.

³⁸ GAZAPO DE AGUILERA, D.I. + LAPAYESE LUQUE, C.; Op. cit., coa signatura 2004/535. Madrid 2004.

SANTA MARÍA DE MONFERO

Localización	Monfero (A Coruña) 43°20'29.75"N - 08°2'5.25"O
Protección	Ben de Interese Cultural. Declarado Monumento por disposición do Decreto 03/06/1931 e publicado no GAC do 04/06/1931. Delimitación do entorno de protección do mosteiro por disposición do Decreto 50/1999, do 18 de febreiro.
Titular	Xunta de Galicia –mediante cesión do Arcebispado de Santiago–.
Uso anterior á rehabilitación	Sen uso / Mosteiro cisterciense
Proxecto	<i>Proxecto básico e de execución para rehabilitación do mosteiro de Santa María de Monfero para hotel de catro estrelas e centro lúdico - termal spa.</i>
Promotor	Xunta de Galicia + Consellería de Innovación e Industria + Dirección Xeral de Turismo. Proxecto cofinanciado pola Unión Europea, Fondo FEDER
Arquitectos	Enrique Manuel Blanco Lorenzo + Patricia Sabín Díaz +. SB.S.C. Arquitectos
Data redacción proxecto	Decembro 2005 - Outubro 2006
Novo uso	MO.MO: Hotel Monumento Santa María de Monfero
Estado da rehabilitación	Executada a primeira fase

O mosteiro cisterciense de Santa María de Monfero atópase encravado no espazo natural da comarca do Eume, que constitúe un ben en si mesmo, con valores paisaxísticos, patrimoniais e culturais. As súas orixes datan dunha ermida edificada a finais do século XI sobre os restos dun mosteiro anterior derrubado polos normandos. En torno ao 1134 os cabaleiros Pedro Osorio e Afonso Bermúdez impulsarían a construción dun novo conxunto monacal coa idea de retirarse nel. Ao ano seguinte, o rei Afonso VII colocaría a primeira pedra e seis monxes leoneses da orde de San Bieito poñerían en funcionamento esta empresa.

As obras de *reconstrución* do edificio monacal trala inscrición ao Císter a comezos do século XVI comezaron de seguida. Cabe destacar que no ano 1574 o mestre santanderino Juan de Herrera ocupábase do Claustro Procesional con dúas plantas, a primeira gótica e a segunda con galería alintelada de capiteis con zapatas. Á súa morte –acaecida no 1575– sucedeuno o seu aparelador García de Velasco, que tivo que acabar as obras do claustro e os cuartos ao carón da igrexa.

Cara ao ano 1618 o groso do edificio, na súa parte da hospedaría co seu claustro e fachada, debía estar case rematado. Toda esta parte do mosteiro –reformada posteriormente– non pode hoxe precisarse en que estilo se realizou, aínda que polas restos existentes no Claustro da Hospedaría podemos imaxinarnos as súas características de tipo renacentista.

Entre os anos 1620 e 1622 –cando se derrubou a vella igrexa para levantar a actual– chamouse a Simón de Monasterio, mestre que representaba a tendencia vangardista da época. Deu un plan xeral que foi modificado no transcurso da intervención e ao que se foron sumando outras correntes estéticas de diferente tipo, máis influídas polo foco santiagués. As súas directrices foron decisivas, e os engadidos posteriores non foron máis que accidentais: a non ser a singular fachada axedrezada, obra única na que se conxugaron correntes de diferentes procedencias.

En canto ás obras acometidas no mosteiro, entre os anos 1710 e 1713, ampliáronse os dormitorios, e construíuse na esquina un cuarto alto e outro baixo, para calefactorio e arquivo respectivamente, coa posibilidade de proseguir o terceiro claustro ata a sancristía –rematada en 1716–. As obras no dormitorio proseguiron ata a sancristía no terceiro claustro; facendo o cuarto de calefactorio e todo o corpo superior dos dormitorios, co seu piso e as súas cubertas. Entre os anos 1763 e 1767, botáronse pisos novos aos dormitorios e compuxéronse os das celas. Posteriormente, construíuse a galería e a parede do terceiro claustro, co que se fixo habitable.

O 12 de decembro de 1820 o mosteiro foi abandonado tras aprobarse nas Cortes o Decreto de Extinción Monacal. Dende ese momento e durante décadas realizáronse procesos repetitivos de habitar o cenobio, sempre co mesmo resultado: a ruína do conxunto.

Por mor do longo período de abandono, as obras nas súas fábricas relacionáronse con actuacións de urxencia que trataban basicamente de conservar, de impedir que o deterioro continuase.

No 1961 a Dirección Xeral de Arquitectura –a través da Sección de Cidades de Interese Artística Nacional– propúxose a restauración e consolidación da ruína de Monfero, efectuándose unha primeira reparación do corpo da igrexa e conseguindo a realización dun vial de acceso axeita pola Deputación Provincial no 1968. Co novo acceso acometeuse unha segunda fase de reparacións: entre 1968 e 1972 as bóvedas e cubertas da igrexa e do Claustro Procesional foron reparadas; e no 1975 –por encargo da Dirección Xeral de Arquitectura e coa supervisión de Pons Sorolla– restaurouse a fachada da igrexa e consolidouse o Claustro Procesional, conseguindo así a estabilización do conxunto.

Xa no 1993 o arquitecto Rodríguez-Losada Allende –por encargo da Dirección Xeral de Patrimonio Histórico e Documental da Xunta de Galicia– estudou minuciosamente a edificación coa intención de ordenar o proceso da súa recuperación, realizando un anteproxecto de *rehabilitación* global do inmovible.

Tras diversas reparacións posteriores, no ano 2003 asinouse en Santiago de Compostela un convenio de colaboración entre a Xunta de Galicia e o Arcebispado de Santiago sobre a cesión do mosteiro de Santa María de Monfero. En consecuencia, un ano máis tarde a Dirección Xeral de Turismo anunciaba a realización dun concurso de arquitectura para a rehabilitación do conxunto para un hotel monumento de catro estrelas con centro lúdico termal-spa. Devandito concurso foi gañado polo estudio SB.S.C., composto por Sabín Díaz e Blanco Lorenzo.

Ao longo do ano 2005 e parte do 2006, a Xunta de Galicia viu a conveniencia de dividir o proxecto orixinal nunha primeira fase que abarcase os traballos de limpeza integral, documentación exhaustiva, estabilización, demolición puntual de elementos e consolidación xeral do mosteiro; alegando que tales medidas supoñerían unha vantaxe fronte á execución completa ao diferenciar as accións de traballo sobre as vellas fábricas da obra nova. Devandita primeira fase –non exenta de imprevistos e pausas– foi tratada polos arquitectos como unha oportunidade para propoñer como obxectivo básico a recollida de tódolos datos necesarios para elaborar un proxecto de execución completo que atendese coa máxima precisión á realidade do edificio.

Orixes do mosteiro

A tradición recolle a existencia dun primitivo eremitorio que deu lugar a un mosteiro beneditino existente no século X cando San Rosendo fundou San Xoán de Caaveiro –a menos de vinte quilómetros de distancia de Monfero– e do que apenas se teñen novas, xa que pronto foi destruído polos normandos¹. No coro do asolado cenobio levantaríase posteriormente unha ermida dedicada a San Marcos –ano 1094–, que se ten coma orixe da abadía beneditina de Santa María de Monfero.

Hai constancia da existencia da devandita ermida en torno ao ano 1114, que fundado o mosteiro, pasaría a denominarse de San Fiz e se converteu en igrexa parroquial. Probablemente por ese tempo, foi reconstruída polos seus propietarios Afonso Bermúdez e Pedro Osorio, debido a que no lugar se refuxiaron os irmáns do primeiro –Suerio e Froila Bermúdez–, os cales apuñalaran ao mordomo da raíña dona Urraca, e por temor a esta, fuxiran a terras de Monfero².

A comezos do ano 1134, os anteriormente citados cabaleiros atopábanse residindo na cidade de Toledo, nos momentos en que o emperador Afonso VII preparaba a súa campaña contra Al-Andalus. É probable que estes dous personaxes –pensando en retirarse da vida militar– procedesen a comezar as obras para a construción do mosteiro. Nesa data, ditos nobres rogáronlle ao rei que viñese, acompañado da súa irmá a infanta dona Sancha –como así fixo– colocar a primeira pedra do cenobio³.

A continuación, o monarca despachou comisionados ao abade don Florencio do mosteiro de Santa Mariña de Valverde –no Bierzo– para que lle enviase monxes; e en agosto do mesmo ano, seis relixiosos da Orde de San Bieito chegaban ao lugar, entre os cales estaba o que sería o primeiro abade do mosteiro –don Munio– e o prior don Froila –por alcume *o ermitán*–; os cales *viviron ao principio en chozas e usaron como igrexa a antiga ermida de San Marcos*⁴.

¹ DE SÁ BRAVO, H.; “Monasterios Cistercienses de Sobrado y Monfero”, Separata do Tomo I de *El Monacato en Galicia*, Colección Armenteira. Edicións Librigal. A Coruña 1972. Páx.27-40.

² LÓPEZ SANGIL, J.L.; *Historia del Monasterio de Santa María de Monfero*. Deputación Provincial de A Coruña. A Coruña 1999. Páx.17-38.

³ Apoiando a construción deste novo mosteiro, o rei Afonso VII, o 5 de decembro de 1135, emitiu un privilexio en Palencia mediante o cal fixo mercé do sitio no que se fundaría o mosteiro, e demarcou os termos da súa xurisdición. Segundo dito documento, aínda non se dera remate á construción do mosteiro. Está claro que dito escrito foi redactado no ano 1135 polos personaxes que nel figuran, e non como erroneamente din algúns textos, que copian da mesma fonte, en 1114.

MANRIQUE datou erroneamente o documento do rei na era 1152 –que corresponde ao ano 1114– no lugar da era 1173, que é a correcta. O padre Risco –*España Sagrada*–, o padre Mauricio CARBAJO –*Historia del monasterio de Sobrado*– ou COUCEIRO FREIJOMIL –*Historia de Pontedeume y su comarca*– son autores que descubriron estes datos erróneos.

LÓPEZ ROBLES, E.; *El Monasterio de Santa María de Monfero. Siglos XII y XIII*. Resume da tese doutoral presentada na Universidade de Granada. Granada 1983. Páx.15-21.

⁴ Para unha descrición máis detallada das orixes do mosteiro de Santa María de Monfero, consultar REIGOSA LORENZO, R.; *Colección diplomática del Monasterio de Monfero. Edición, prólogo y notas del Cartulario de Santa María de Monfero*, Madrid 1948. + LÓPEZ ROBLES, E.; *El Monasterio de Santa María de Monfero. Siglos*

A vida dos primeiros monxes foi austera e exemplar, sendo un exemplo de relixiosidade para os habitantes da comarca, o que trouxo consecuentemente unha gran cantidade de doazóns –entre as que destacaron as da poderosa familia dos Traba– que confirmaron as bases patrimoniais do mosteiro, ata tal punto que podemos dicir que a finais do século XII o seu espazo de influencia territorial quedaba definido para o futuro –exceptuando as doazóns dos Andrade no século XIV–.

A incorporación de Monfero á orde cisterciense ocorreu no ano 1147, colocándose baixo a xurisdición do abade de Sobrado dos Monxes. A nova situación foi confirmada, segundo as táboas do Císter, o ano 1201. Por outra banda, dado o curto período de tempo –relativamente falando– que pasou dende o inicio das obras ata a inscrición á nova orde, entendemos que ademais de aceptar as súas doutrinas tamén se adaptaron ás novas premisas arquitectónicas.

Tamén dentro da nova orde, o mosteiro foi ordenando o seu territorio, coa súa rede de granxas e tres vilas de relativa importancia –Betanzos, Vilalba e Pontedeume–, promovendo ao longo de seiscentos anos os intercambios comerciais que daban saída aos seus excedentes agrícolas⁵.

O sistema de encomendas e as innumerables revoltas ocasionaron un clima de malestar e un afastamento da doutrina eclesiástica que sumiría ao mosteiro nun período de decadencia que vería a fin trala reforma dos Reis Católicos, mediante a cal o mosteiro de Santa María de Monfero uníase á Congregación de Castela⁶.

Comezou daquela unha nova etapa de esplendor que motivou a substitución da primitiva fábrica medieval por unha nova construción barroca: templo e mosteiro foron renovados por enteiro de tal maneira que das anteriores edificacións apenas se conservou parte do muro meridional da antiga igrexa románica (o24)⁷.

o24. Antiga porta románica de conversos inserida no muro sur da nave lateral que comunicaba a vella igrexa co antigo Claustro Regular.

XII y XIII, Granada 1983. + LÓPEZ SANGIL, J.L.; “Un problema resuelto: la fundación del monasterio de Monfero”, *Estudios Mindonienses*, número 13. Ferrol 1997. Páx.621-683.

⁵ LÓPEZ SANGIL, J.L.; “Un problema resuelto: la fundación del monasterio de Monfero”, *Estudios Mindonienses*, número 13. Ferrol 1997. Páx.621-683.

⁶ LÓPEZ SANGIL, J.L.; *Op. cit.* A Coruña 1999. Páx.77-80.

⁷ Sobre a edificación da primitiva igrexa sabemos que era de estilo románico –de tres naves– e a súa construción realizouse ao mesmo tempo que o edificio do mosteiro. Foi derruída entre os anos 1620 e 1622 –parece ser que se atopaba en mal estado– comezando a construción da que hoxe coñecemos. Sobre a casa conventual, só temos noticias fragmentarias de cando se foi reedificando a actual. Se non cabe dúbida de que a igrexa tiña tres naves e era basilical, ignoramos as outras características da planta, en concreto, da tipoloxía da súa cabeceira. DEL CASTILLO LÓPEZ consideraba que se trataba dunha igrexa moi semellante, non só en estilo, senón tamén na súa forma, ás monásticas de Pombeiro, Penamaior, Bergondo ou Xubia. Todas son de estilo románico con planta basilical de tres naves con tres ábsidas semicirculares e foron levantadas no século XII; sen embargo, a antiga de Monfero era maior que todas elas. Pola súa banda, VALLE PÉREZ aventuraba unha reconstrución hipotética: era basilical de tres naves de cinco tramos. A nave da actual igrexa situaríase no espazo ocupado pola nave central do templo románico. A cabeceira, tendo en conta a presenza das capelas rectangulares na igrexa actual e as formulacións cistercienses, organizaríase en tres ábsidas rectangulares. LÓPEZ SANGIL defendía que coa incorporación ao Císter a igrexa debeu de adaptarse ás novas necesidades e sufrir remodelacións que afectasen a unhas ábsidas que non foron rectangulares. En contrapartida, engade o citado autor, que son sumamente infrecuentes as ábsidas laterais semicirculares con dúas

Etapas de transformacións

As obras de *reconstrución* do edificio monacal comezaron a mediados do século XVI, e no ano 1574 o mestre santanderino Juan de Herrera ocupábase do Claustro Procesional ou Regular (o25) con dúas plantas, a primeira gótica e a segunda con galería alintelada de capiteis con zapatas. Á súa morte –acaecida no 1575– sucedeuno o seu aparelador García de Velasco, que tivo que acabar as obras do claustro e os cuartos ao carón da igrexa. No ano 1613 estaba como *oficial da obra do claustro* Juan Muñoz, quen ao seguinte sería o mestre de cantería da obra do dormitorio⁸.

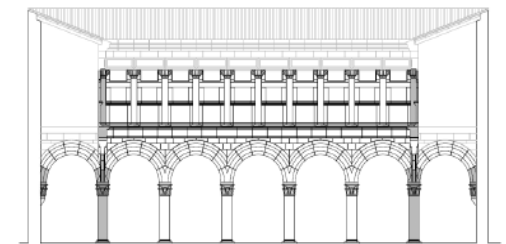
Cara ao ano 1618 o groso do edificio, na súa parte da hospedaría co seu claustro e fachada, debía estar case rematado. Toda esta parte do mosteiro –reformada posteriormente– non pode hoxe precisarse en que estilo se realizou, aínda que polas ruínas e dobres ordens de columnas –aínda en pé no Claustro da Hospedaría– podemos imaxinarnos as súas características, de tipo renacentista (o26). Sabemos que o claustro tiña dous andares, o primeiro abovedado, de columnas exentas pseudocorintias; e o segundo andar, de galería con petril e columnas pseudodóricas con zapatas, do tipo da segunda planta do Claustro Regular de Juan de Herrera.

Entre os anos 1620 e 1622 –cando se derrubou a vella igrexa para levantar a actual– chamouse a Simón de Monasterio, mestre que representaba a tendencia vangardista da época. Deu un plan xeral que foi modificado no transcurso da edificación e ao que se foron sumando outras correntes estéticas de diferente tipo, máis influídas polo foco santiagués. As súas directrices foron decisivas, e os engadidos posteriores non foron máis que accidentais; a non ser a fachada (o27), obra única na que se conxugaron correntes de diferentes procedencias, e na que *cristalizou un tipo de arquitectura postherreriana e protobarroca*, de orixinalidade moi galega en organización, módulos e decoración⁹.

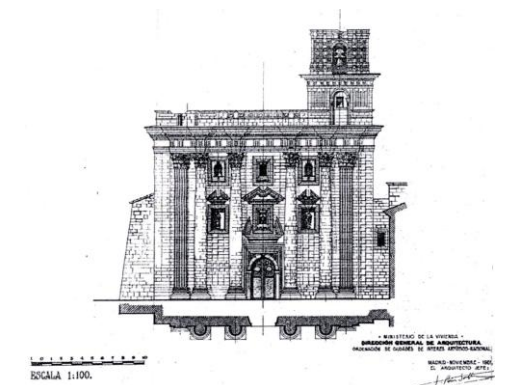
A súa planta é de cruz latina dunha soa nave, dividida en catro tramos, con cruceiro e presbiterio rectangular. Simplificación da primitiva cisterciense de tres naves, desta subsiste unha parte do muro que pechaba a súa nave na Epístola. Por outra banda, a fachada da igrexa monacal de Monfero rematouse no ano 1655, no momento en que o clasicismo herreriano xa fora abandonado, o clasicismo santiagués xa entrara nunha fase crítica e o barroco ía irromper, conquistando o que ata o momento

o25. Claustro Procesional ou Regular, ca.1882.

o26. Hipótese do primitivo Claustro da Hospedaría construído en estilo renacentista en base aos restos conservados (sombreado gris).

o27. Fachada da igrexa do mosteiro de Santa María de Monfero por Pons Sorolla en novembro de 1961.

columnas entregas no interior, do que deduce que a cabeceira da antiga igrexa de Monfero non se correspondía coa típica estrutura das de Xubia ou Bergondo, senón cunha máis complexa, na liña do mosteiro de Santa María de Aciveiro.

⁸ BONET CORREA, A.; *La arquitectura en Galicia durante el siglo XVII*, CSIC, Instituto Padre Sarmiento. Madrid 1996. Páx.200-214.

⁹ Simón de Monasterio morreu no ano 1624 e as obras continuaron o seu curso. Un ano máis tarde o mestre de obras era Juan Martínez –non confundir co sobriño de Ginés Martínez–, e no 1635 Miguel Ares visitaba a obra que debía estar xa bastante avanzada, posto que pouco despois construíanse seis artesóns da capela do corpo da igrexa.

BONET CORREA, A.; *Op. cit.*. Madrid 1966. Páx.237-240.

era dominado polo estilo derivado do purismo andaluz. De grandes dimensións, axigantadas polos seus ordes colosais e a súa concepción monumental, a fachada veu pechar a igrexa trazada en 1621, como dicíamos anteriormente, por Simón de Monasterio, da que, en 1639, estaban xa construídas, ademais da capela maior e o cruceiro, parte do brazo da nave e o ciborio.

En canto ás obras acometidas no mosteiro de Monfero, foron unha constante ao longo do século XVIII, froito da prosperidade económica da época.

Entre os anos 1710 e 1713, ampliáronse os dormitorios, e construíuse na esquina un cuarto alto e outro baixo, para calefactorio e arquivo respectivamente, coa posibilidade de proseguir o terceiro claustro (o28) ata a sancristía –rematada en 1716–, e a continuación a ábsida principal. Nos anos corenta construíronse os dormitorios da hospedaría no primeiro piso e reparouse parte da bóveda da sancristía que ameazaba con derrubarse; realizáronse de novo as cubertas dos Claustros da Hospedaría e Regular, reparando a planta do primeiro e enderezando o lenzo que miraba ao capítulo; tamén se desmontou a escaleira da hospedaría e reconstruíse colocando fortes estribos.

Na década dos cincuenta, ao encontrarse en mal estado a bóveda da igrexa –con fisuras e ameazando ruína– desmontouse e volveuse facer; as obras no dormitorio proseguiron ata a sancristía no terceiro claustro, facendo o cuarto de calefactorio e todo o corpo superior dos dormitorios, co seu piso e as súas cubertas; realizouse tamén unha sala para arquivo, enriba da antesancristía. Entre os anos 1763 e 1767, botáronse pisos novos aos dormitorios e compuxéronse os das celas. Construíuse a cheminea do calefactorio, botándolle o piso e cubríndollo. Posteriormente, construíuse a galería e a parede do terceiro claustro, co que se fixo habitable.

A continuación, proseguíronse coas obras grandes: retéllase a igrexa, a hospedaría, o Claustro Regular e o antecoro. Fixéronse os pisos da hospedaría, engadíuselle un brazo á antesancristía e levantouse unha nova cociña. Xa na década dos oitenta, realizáronse obras de acondicionamento nalgúns celas do dormitorio e unha cela máis na hospedaría; retellouse o dormitorio, a galería e o refectorio; e debaixo do refectorio construíuse unha nova adega. No ano 1790 déronse por rematadas as obras da nova sala capitular (o29), como se deduce da inscrición existente na porta e que debe aludir á súa conclusión. Nesta época tamén se deu por acabada a librería, situada enriba da sancristía.

Destrución, ruína e abandono

O 5 de febreiro de 1805 un raio impactou na media laranxa da igrexa causando graves danos no ciborio e noutras zonas da nave principal. Como consecuencia diso, en febreiro do ano seguinte, derrubouse a media laranxa, estragando os tellados das

o28. Detalle do encontro do Claustro dos Dormitorios coa sancristía, ca.1940.

o29. Sala capitular do mosteiro de Monfero rematada no 1790.

capelas e da nave da igrexa¹⁰. A pesar de amañarse a o templo, a reedificación da media laranxa non se puido emprender ata un ano máis tarde ao estar en curso –e moi adiantadas– as obras da hospedaría.

Unha vez comezada a reparación houbo que desistir por mor da aparición das tropas francesas no país: as doazóns efectuadas polo abade –algunhas delas sen carácter voluntario– á Xunta de Goberno de Betanzos para subvir aos gastos da guerra sumiron ao mosteiro nunha pequena crise que propiciou que as devanditas obras non se rematasen ata o ano 1817.

O 12 de decembro de 1820 –con motivo do Decreto de Extinción de Monacais– víronse obrigados tódolos monxes a abandonar a abadía, aínda que o abade e o cillereiro quedaron no edificio un ano máis como administradores. Cos bens do mosteiro realizouse unha poxa pública; e o arquivo, a librería e o órgano trasladáronse á Coruña. O resto quedou en mans da pillaxe dos habitantes de dentro e fóra da xurisdición –que saquearon todo o que nel había de valor–, causando un estrago asombroso, a tenor do informe realizado polo coidador do mosteiro –Pedro Gómez– o 13 de xullo de 1822, e dirixido ao Comisionado do Crédito Público de A Coruña –Filipe Elorza–:

(...) atópanse destruídas coas portas abertas, sen pechaduras e bastante deterioradas, vinte e seis celas do dormitorio, como igualmente as portas que pechaban aquel. (...) Queimaron portas e fiestras (...), desbarataron o reloxo da torre... que tiña dezaoito rodas e lle faltaban oito (...), o cuartillo do reloxo dos cuartos tamén o roubaron. (...) Non quedou unha bisagra, nin picaporte nin unha chave (...), na sancristía arrincaron unha reixa e levaron ou partiron os espellos que había en corpo enteiro¹¹.

O retorno ao recinto monacal por parte dos monxes foi posible grazas á publicación dun Decreto da Rexencia do Reino expedido en xuño de 1823 e dado ao abade o 3o de xullo do mesmo ano para a posesión do cenobio. Con frei Raimundo Álvarez á fronte do conxunto, leváronse a cabo obras tendentes a habilitar as súas dependencias, totalmente inservibles por mor dos estragos dos anteriores anos. Pero en agosto de 1835 –co gallo da desamortización de Mendizábal– o mosteiro foi abandonado novamente polos monxes, quedando sometido unha vez máis ao saqueo dos veciños da comarca, que se ensañaron cos restos do edificio e o someteron a unha lenta pero progresiva ruína.

(...) lle asaltaran e roubaran a campá do refectorio, romperan e roubaran as pechaduras do arquivo, incluso as palmelas das súas portas e desmantelaran os caixóns e parte dunha arqueta, levando igualmente as

¹⁰ Arquivo do Reino de Galicia, fondo *Vaamonde Lores*, Sección 4-5.

¹¹ MÉNDEZ FONTE, R.; "Monasterio de Santa María de Monfero", *La conservación de los monumentos arquitectónicos de Galicia (1840-1940)*. Editorial Embora. Ferrol 2010. Páx.385-403.

*pechaduras, chaves e bisagras da cuberta que pechaba tódolos caixóns mencionados. Por separado arrincaron as pechaduras de case tódalas portas das habitacións interiores do mosteiro, ao igual que os picaportes. Levaron os bastidores de portas e fiestras, vidreiras...*¹².

En 1849, a Dirección Xeral de fincas do Estado –aténdose a unha orde real– acordaba ceder ao arcebispado de Santiago o ex-mosteiro de Monfero para destinalo a casa de corrección de eclesiásticos. Non deberon poñerse nunca en execución tales propósitos, pois en 1851 unha determinación do arcebispado mandou ao párroco de Santa María de Azogue que se fixera cargo do cenobio en nome do mesmo e dese conta da situación do edificio, mediante un informe:

*(...) o conxunto convertido nun montón de escollos, se a piedade cristiá non o repara; de case tódolos departamentos do edificio do convento, apenas hai máis que paredes ao aire, sen poder ascender aos corredores altos onde se abrían as portas para a mansión, estudo e recollemento de setenta monxes, que adoitaba ser a dotación ordinaria da Casa; igual desgraza sufriu o lugar do arquivo e da biblioteca, onde se reunían as máis preciosas e raras obras do entendemento humano e os manuscritos se cadra máis numerosos e importantes que toda Galicia podía reunir nas súas bibliotecas*¹³.

En visita pastoral efectuada o 2 de xuño de 1854, o cardeal arcebispo de Santiago –don Miguel García Cuesta– conmovido ao contemplar a situación catastrófica na que se atopaba o mosteiro (o30), ditou as oportunas medidas para poñer remedio. Quedaron recollidos, nunha disposición adoptada na época, a intervención realizada por esta autoridade eclesiástica e o xa deteriorado estado no que se atopaba o edificio conventual, onde apenas quedaban máis que paredes ao aire, sen acceso aos corredores altos.

*Tamén viu a súa Eminencia a desfeita realizada no antigo mosteiro de Monfero, arruinado en grande parte polos roubos de madeira dos pisos e dos tellados. Viu a fermosa igrexa, cuxos retablos estanse vindo abaixo, e dispuxo que se distribuísen a algunhas parroquias en calidade de reintegro, para que non se acabasen de destruír pola inxuria do tempo ou por roubos sacrílegos, encargando ao actual cura que asine no libro de fábrica as parroquias que levan os retablos da igrexa, e que poña un home de confianza que coide de que non se fagan máis roubos de madeiras, pedras e demais*¹⁴.

o30. Detalles do deterioro da fachada occidental da igrexa de Monfero a mediados do século XIX.

¹² MÉNDEZ FONTE, R.; Op. cit. Ferrol 2010. Páx.385-403.

¹³ LÓPEZ SANGIL, J.L.; Op. cit. A Coruña 1999. Páx.95-102.

¹⁴ YÁÑEZ NEIRA, F.M.D.; "El último capítulo en la historia de Monfero", *Abrente*, número 10. A Coruña 1978. Páx.33-58.

O día 31 de xaneiro de 1868, frei Xosé Manuel Díaz Losada e Felpeto substituíu ao anterior cura vicario –Frei Jerónimo Estévez, quen fixera caso omiso das instrucións do prelado– e, ademais de inventariar os efectos pertencentes ao mosteiro de Monfero, converteuse nun auténtico loitador a prol da restauración do mesmo¹⁵.

Na noite do 19 de febreiro de 1879, derrubouse a torre do lado norte da igrexa agravando a situación de conservación do mosteiro (o31). Un ano máis tarde, realizou unha visita a Monfero o cardeal de Santiago don Miguel Payá y Rico, quen ao ver a situación do mosteiro convertido xa en ruína, tratou de restablecer a ocupación do conxunto monacal por monxes cistercienses, empresa na que puxo especial empeño, contando co apoio moral e material do veciño de Pontedeume Rodrigo Pardo González.

Ao cabo dun mes chegaban a Monfero os padres don Xosé Agra Pastoriza e don Manuel Muíños Suárez, o primeiro con carácter de misionero para establecer alí unha misión que atendera ás almas dos fregueses, á reparación da igrexa e da casa; e o segundo co carácter de coadxutor. Pero en breve tempo organizaron diversas misións abandonando o lugar en outubro de 1880.

O día 28 de febreiro de 1882, frei Manuel Antonio Díez encamiñouse ao lugar seguido de catro novizos dos maiores. A noticia da inauguración oficial do cenobio percorreu rapidamente a comarca, sendo non poucos os mozos que se sentiron chamados a alistarse nas filas dos restauradores. Porén, non se admitiron tantos voluntarios como se quixera pola falla de persoal para formalos debidamente e pola carencia de locais suficientes. Pero aos oito días da reapertura do cenobio, o padre Díez titubeaba na súa empresa e insistía na decisión de desaloxar o edificio. Sucedeulle no goberno –co mesmo resultado– frei Alejandro Herrero y Urquiaga. Intentos de repoboación posteriores tiveron igual final: ao chegar a Monfero os representantes das futuras comunidades, estes desistían intimidados polo tamaño da empresa e o afastado do lugar¹⁶.

Eterna reconstrución

O abandono e a ruína ameazaban as fábricas do mosteiro de Santa María de Monfero (o32), que tras unha solicitude da Comisión de Monumentos de A Coruña –o 5 de xullo de 1929–, actuando como poñente Francisco Javier Sánchez Cantón, a Real Academia de San Fernando aprobou a conveniencia de que fose incluído no Tesouro Artístico Nacional, co fin de

o31. Vista da igrexa de Monfero trala caída do raio na torre norte a finais do século XIX.

o32. Vista da igrexa de Monfero coa torre norte totalmente derrubada, ca.1910.

¹⁵ LÓPEZ SANGIL, J.L.; *Op. cit.* A Coruña 1999. Páx.191-196.

No Apéndice XI da obra podemos consultar o inventario realizado o 17 de xuño de 1868 dos obxectos propiedade do mosteiro de Monfero, que foron trasladados a outras parroquias despois da exclaustación.

¹⁶ YÁÑEZ NEIRA, F.M.D.; “El último capítulo en la historia de Monfero (continuación)”, *Abrente*, número 11. A Coruña 1979. Páx.49-80.

o33. Vista xeral do mosteiro de Santa María de Monfero, cara ao 1940.

o34. Detalle do atirantado no Claustro Regular durante a intervención de Pons Sorolla en decembro de 1970.

o35. Montaxe da bóveda do Claustro Regular durante a intervención de Pons Sorolla en xullo de 1971.

protexelo dos seus destrutores: *o tempo, a ignorancia e a cobiza*¹⁷. Finalmente, o mosteiro foi declarado Monumento Nacional por Decreto do 3 de xuño de 1931¹⁸.

Dada a inxente ruína que asolaba ao conxunto (o33) e a carestía que supoñía abordar a súa completa salvagarda, no ano 1951 o Servizo de Defensa do Patrimonio Artístico Nacional estudaba a posibilidade de trasladar a igrexa monacal á cidade de A Coruña e convertela na basílica de San Pedro de Mezonzo. O informe correu a cargo do arquitecto Pons-Sorolla y Arnau quen –de modo provisional– computou o custe do traslado en máis de dez millóns de pesetas. A reconstrución coruñesa conservaría o deseño do templo, *a fin de que non se desvirtuaran os elementos máis singulares ou se alterase o seu carácter*¹⁹. Finalmente a idea foi frustrada pola oposición de veciños e intelectuais da época como Ángel del Castillo, Díaz Pardo ou Luis Seoane²⁰.

Dez anos máis tarde –por iniciativa da Dirección Xeral de Arquitectura– determinouse acometer, a través da Sección de Cidades de Interese Artística Nacional, diversas obras de consolidación e restauración no mosteiro dirixidas por Pons Sorolla. Así, entre 1962 e 1966 realizouse un labor de contención de ruínas e a restauración do corpo principal da igrexa, con excepción da fachada e do tramo contiguo a ela. A construción dunha nova estrada cara ao cenobio que facilitaría o traslado dos materiais, deu paso a unha segunda etapa de obras –entre os anos 1969 e 1972–, na que se levou a cabo a consolidación das bóvedas e cubertas da igrexa, así como da fachada principal e do claustro procesional. Neste último foi necesario realizar desmontaxes parciais e unha nova montaxe do corpo superior barroco (o34) e das bóvedas (o35).

*Ao iniciarse os traballos era o máis impresionante de cantos puideron ver, con respecto á cantidade de plantas e arbustos que o cubrían. O dano que estas produciran no monumento era incalculable. O edificio perdera tódalas súas cubertas, excepto algunhas bóvedas. A máis importante que se conservaba era a correspondente á igrexa. As raíces introducidas polos sillares envorcaban claustros altos que esmagaron bóvedas; os arbustos crecidos nos riles destas agretábanas, facendo saltar anacos das súas labradas pedras. O labor de limpeza foi penoso e custoso*²¹.

¹⁷ MÉNDEZ FORTE, R.; Op. cit. Ferrol 2010. Páx.385-403.

¹⁸ Esta declaración viuse reforzada coa xenérica declaración como *Conxunto Histórico da Comarca Eumesa* corenta anos despois.

¹⁹ CASTRO FERNÁNDEZ, B.M.; “Monfero. Monasterio de Santa María”, *Francisco Pons-Sorolla y Arnau, Arquitecto – Restaurador: Sus Intervenciones en Galicia (1945-1985)*. Tese Doutoral presentada na Facultade de Xeografía e Historia, Universidade de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela 2008. Páx.53-56.

²⁰ MÉNDEZ FORTE, R.; Op. cit. Ferrol 2010. Páx.385-403.

²¹ LÓPEZ COLLADO, G.; *Las Ruinas en Construcciones Antiguas. Causas, Consolidaciones y Traslados*. Ministerio de Obras Públicas y Urbanismo, Madrid 1976. Páx.223-284.

Por último, a Dirección Xeral de Arquitectura –dentro dos plans anuais de obras do Servizo de Monumentos e Conxuntos Arquitectónicos–, co pulo de Manuel Chamoso Lamas, potenciou unha nova intervención, tamén baixo a supervisión de Pons Sorolla. O proxecto –aprobado en xullo de 1975– describía obras de consolidación e restauración que afectaban sobre todo á igrexa, á cociña e ao claustro sur.

Con data de xaneiro de 1993, presentouse –por encargo da Dirección Xeral do Patrimonio Histórico e Documental da Xunta de Galicia– un anteproxecto de rehabilitación global do mosteiro baseado nunha análise do estado do mesmo. O autor –o arquitecto Jacobo Rodríguez - Losada Allende– propoñía unha estratexia xeral para a restauración deseñada no tempo de tal maneira que se podía realizar axustándose ás posibilidades económicas que se fosen orixinando. É importante indicar que a proposta se centraba na restauración de tódalas dependencias xa fora como consolidación da ruína existente ou como readaptación a un novo uso, exceptuando as dependencias da igrexa²².

Á vista do presuposto e da análise realizada, optouse por iniciar os traballos de restauración coa cobertura do Claustro das Procesións (o36). A pesar de proporse esta actuación como unha primeira fase da intervención global, o proxecto peceu –se cabe– de ambicioso, non chegando a executarse por completo. O arquitecto propoñía unha restauración de parte dos elementos que configuraban o mosteiro coa fin de poder empregalos como hospedaría de tal maneira que, por unha banda, se conservarían as partes máis significativas do edificio, e pola outra, se potenciaría o monumento como centro cultural da comarca. O proxecto resistíase a inventar formas e trataba de manter o que se puidese consolidando o existente, de tal maneira que explicase a configuración primitiva do mosteiro.

En xaneiro do ano 2000 –por encargo da Dirección Xeral de Patrimonio– o estudio formado polas arquitectas Ana María Debén Rodríguez e Julia Álvarez García redactaron un proxecto de rehabilitación parcial do mosteiro. O obxecto da intervención era realizar os traballos necesarios para mellorar a seguridade dos visitantes a través dun circuío acoutado, propoñéndose labores de limpeza e conservación, así como a consolidación das fábricas de pedra para impedir o progresivo deterioro das mesmas²³.

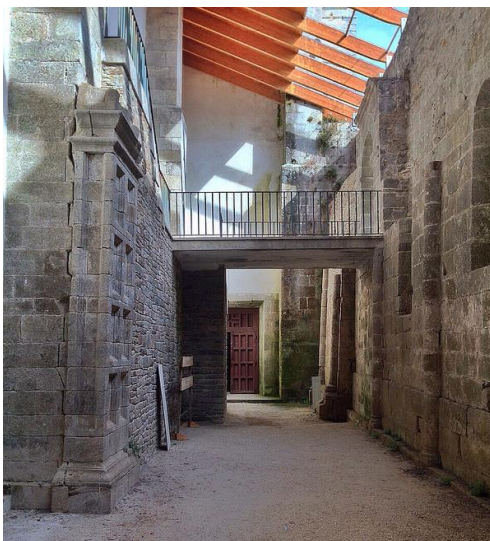
Dous meses máis tarde recibían un novo encargo: intervir na igrexa abacial para tratar de solucionar os problemas de humidade antes de que se producisen danos importantes nos muros, localizándose as intervencións nas fachadas laterais. Unha

o36. Detalle das obras de reparación do Claustro Regular baixo a dirección de Rodríguez-Losada Allende en agosto de 1993.

²² RODRÍGUEZ-LOSADA ALLENDE, J.; “Proyecto de restauración del monasterio de Monfero”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural, Xunta de Galicia, coa signatura 1993/o27. Santiago de Compostela 1993.

²³ ÁLVAREZ GARCÍA, J. + DEBÉN RODRÍGUEZ, A.M.; “Proyecto básico y de ejecución de restauración de la iglesia del monasterio de Monfero”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural, Xunta de Galicia, coas signaturas 2000/o70 e 2000/191. Santiago de Compostela 2001.

o37. Detalle da solución adoptada por Debén Rodríguez e Álvarez García durante a intervención do ano 2003.

vez solucionados devanditos problemas, pretendíase acondicionar o interior da mesma e eliminar os elementos discordantes construídos durante a intervención de Pons Sorolla nos anos setenta, como eran a escaleira de acceso ao coro e o remate da cuberta da torre da esquerda (o37)²⁴.

Finalmente un destino

A mediados do ano 2003 asinouse en Santiago de Compostela un convenio de colaboración entre a Xunta de Galicia e o Arcebispo de Santiago sobre a cesión indefinida do uso do mosteiro de Santa María de Monfero para a súa posta en valor mediante a prestación de servizos turísticos e culturais (o38).

O mosteiro de Monfero rehabilitarase este ano, así o afirma o Ministerio de Educación, Cultura e Deporte (...). O financiamento é froito dunha colaboración conxunta entre Goberno e Xunta. O Instituto do Patrimonio Histórico Español da Dirección Xeral de Belas Artes e Bens Culturais encargárase da restauración da igrexa, e a Xunta, responsable da protección e conservación do patrimonio histórico galego, do resto das obras (...). Ao longo deste ano entregárase o proxecto definitivo e darán comezo os traballos. Os Presupostos Xerais do Estado do 2003 xa contemplan esta inversión, que se executará en tres anualidades correspondentes ás diferentes fases da rehabilitación do templo de Monfero.

*Esta decisión satisface as demandas de numerosos colectivos que viñan denunciando o estado de abandono e de espoliación do recinto. É o caso da Asociación de Amigos do Mosteiro de Monfero, que dende o ano 1999 ten como obxectivo prioritario levar a cabo iniciativas para protexer, conservar, restaurar e dar a coñecer o patrimonio cultural e artístico dun dos maiores centros de concentración do Císter en Galicia*²⁵.

Tralo acordo, a Dirección Xeral de Turismo da Xunta tratou dúas actuacións de xeito paralelo. Por unha banda, na procura de máis fontes de financiamento preparou unha proposta para a comisión do un por cento cultural a través do daquela Ministerio de Fomento. Pola outra, estudou as condicións para dar forma á idea do proxecto arquitectónico.

Desta maneira, o día 13 de xullo de 2004 publicouse a resolución no Diario Oficial de Galicia pola que se anunciaba o concurso de ideas para a contratación do proxecto arquitectónico de rehabilitación do mosteiro de Monfero para hotel - monumento de catro estrelas con centro lúdico termal - spa, por considerar que era *o equilibrio perfecto entre as*

²⁴ ÁLVAREZ GARCÍA, J. + DEBÉN RODRÍGUEZ, A.M.; "Proyecto básico y de ejecución de restauración de la iglesia del monasterio de Monfero"; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural, Xunta de Galicia, coas signaturas 2002/075 e 2002/251. Santiago de Compostela 2002.

²⁵ *Diario de Ferrol*, 2 de xullo do 2003: "El Gobierno da luz verde al proyecto de restauración del Monasterio de Santa María de Monfero".

o38. La Voz de Galicia, 23 de xullo de 2004.

características do edificio e os seus requirimentos como produto turístico. O principal obxectivo era devolver ao conxunto o protagonismo que tivera no seu día para un novo uso que lle permitise a súa supervivencia mediante o autofinanciamento²⁶.

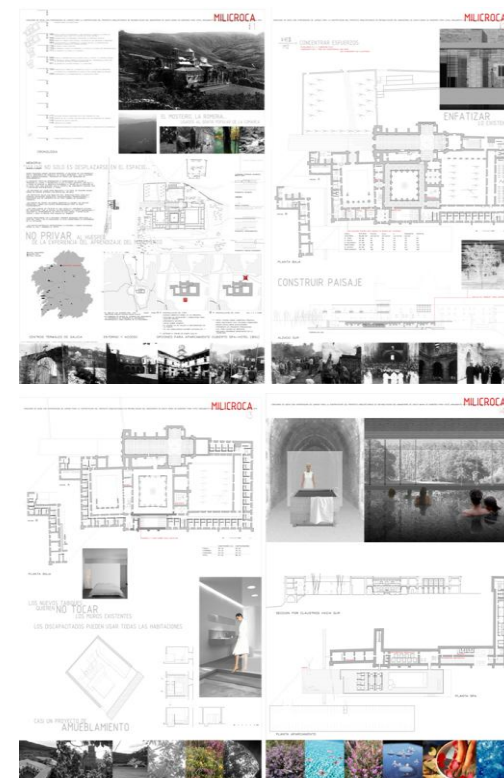
O ámbito de actuación do proxecto incluía os terreos lindantes co mosteiro e a igrexa, véndose excluídos do mesmo a propia igrexa e a sancristía –non cedidos pola Arquidiocese– e as dependencias da *Asociación de Amigos do Mosteiro*.

O día 17 de novembro de 2004 convocouse ao xurado para que tivera lugar a votación na que se escollería ao estudio que daría forma ao proxecto de converter o mosteiro nun establecemento hoteleiro. Finalmente o equipo gañador foi o formado por Enrique Manuel Blanco Lorenzo e Patricia Sabín Díaz, que coa frase de Ortega y Gasset –*Viaxar non só é desprazarse no espazo*– iniciaban a defensa dos seus criterios de deseño (039).

Dende cativos visitamos Monfero. A relación das persoas co monumento é complexa. A súa igrexa grandiosa ... os seus claustros máis ou menos ruinosos ... provocan en todos unha sensación de descubrimento. O proxecto trata de aproveitar a oportunidade de reaprender o lugar e transmiti-lo aos futuros usuarios, por iso, e malia buscar o beneficio económico a través da creación dun hotel - spa, gustaríanos que o espírito do monumento seguise vivo e continuase pertencendo a todos.

Recupérase un lugar para biblioteca e créase un pequeno museo onde se poderán expoñer os restos do retablo. Proxéctanse salas que resultan moi versátiles para usos moi diversos –xuntanzas, banquetes, inauguracións, presentacións ...–, intentando que se converta nun foco tamén de desenvolvemento comarcal. Inténtase non tocar os muros, respectar ao máximo as cruxías existentes e abrir ocos imprescindibles para un bo funcionamento.

*Os usos alleos colócanse ao sur, segundo o crecemento natural do mosteiro. Coa escusa, hase recuperar a fonte abandonada e hase ocultar o aparcadoiro. Trátase de dúas liñas e, entre elas, vidros e augas filtrados por paneis de vimbios. Aínda que resolvemos as dúas opcións, cremos que cómpre desprazar a casa do cura e da asociación, garantindo así a uniformidade da actuación. Os novos materiais han pertencer á mesma contorna e serán naturais, duros ao uso e amables ao trato*²⁷.

039. Paneis do proxecto gañador do concurso para a rehabilitación do mosteiro de Monfero do estudio SB.S.C.

²⁶ LOIS GONZÁLEZ, R.C.; *Monfero, ideas. Concurso de ideas para a Rehabilitación do mosteiro de Santa María de Monfero como Hotel Monumento*. Xunta de Galicia, Dirección Xeral de Turismo. Santiago de Compostela 2006. Páx.7-36.

²⁷ BLANCO LORENZO, E.M. + SABÍN DÍAZ, P.; "Proyecto de rehabilitación del monasterio de Santa María de Monfero para hotel de 4 estrellas y centro lúdico-termal SPA"; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural, Xunta de Galicia, coa signatura 2006/458. A Coruña 2006.

Co seu proxecto, os arquitectos buscaban a colonización dunha edificación con historia sen variar a súa lectura e as súas características. Pretendían potenciar o uso do terceiro claustro ou dos dormitorios, ao atoparse durante a convocatoria do concurso, en pésimo estado, albergando no mesmo as habitacións e servizos do restaurante. Destacaban o proceso de crecemento cara ao sur coa posición do centro termo lúdico - spa aberto ás fermosas vistas. O resto consistiría en limpar, sanear e poñer en valor o existente.

*(...) Enrique Blanco e Patricia Sabín teñen (...) teñen por diante unha tarefa titánica. Nada menos que dirixir as obras de reconstrución do mosteiro de Monfero, que se transformará nun hotel de luxo e nun centro termal con piscina. Esta parella de arquitectos resultou gañadora do concurso de ideas convocado pola Consellería de Cultura para rehabilitar o cenobio e no que competiron con outros vinte estudos de toda España e ata un de Roma. O xurado quedouse cun proxecto que respecta case totalmente a estrutura do monumento. De feito, a máxima que esgrime o equipo vencedor é intervir o menos posible nas ruínas. De todos modos, si será necesario construír unha zona nova, na que se situará a piscina con chorros de auga e outros espazos para o tratamento termal. Estes servizos, que utilizarán os inquilinos do hotel de luxo, estarán situados na planta baixa do mosteiro. Nos pisos de arriba disporanse 68 habitacións, entre outros cuartos para salas de reunións, restaurante, biblioteca e ata un museo, segundo consta na proposta gañadora. Patricia Sabín e Enrique Blanco dispoñen de tres meses para presentar agora un proxecto básico que desenrolará a idea coa que gañaron o concurso*²⁸.

040. Diario de Ferrol, 3 de febreiro de 2009.

Ao longo do ano 2005 e parte do 2006, a Xunta de Galicia viu a conveniencia de dividir o proxecto orixinal nunha primeira fase que abarcase os traballos de limpeza integral, documentación exhaustiva, estabilización, demolición puntual de elementos e consolidación xeral do mosteiro; alegando que tales medidas supoñerían unha vantaxe fronte á execución completa ao diferenciar as accións de traballo sobre as vellas fábricas da obra nova.

Iniciados os trámites correspondentes e con data do 20 de abril de 2007, a Dirección Xeral de Patrimonio Cultural informou favorablemente da execución da primeira fase das obras. Sen embargo, non foi ata dous anos despois cando apareceron as primeiras máquinas no entorno do mosteiro (040).

Devandita primeira fase –non exenta de imprevistos e pausas– foi tratada, polo tanto, como unha oportunidade para propoñer como obxectivo básico a recollida de tódolos datos necesarios para elaborar un proxecto de execución completo que atendese

²⁸ Diario de Ferrol, 04 de decembro de 2004: "La reforma del Monasterio de Santa María de Monfero respetará al máximo el diseño original".

coa máxima precisión á realidade do edificio que, durante a fase de concurso fora só limpado superficialmente e pola tanto non era posible acceder a unha boa parte del –moi especialmente ao Claustro dos Dormitorios–.

Máis alá do proceso de documentación e da mera limpeza e consolidación, converteuse nun factor determinante definir coa máxima precisión as actuacións que puideran condicionar o futuro proxecto hoteleiro. Por iso, os muros e elementos do Claustro dos Dormitorios foron determinantes: os arquitectos *habrían de actuar en positivo, permitindo que calquera actuación enlazase coas seguintes*²⁹.

Dado que cada muro dos que delimitaban devandito claustro se atopaba en diferente estado, cada un deles requiría cadansúa actuación. Así, no lado norte só se precisou unha limpeza superficial dado o bo estado de conservación da fábrica. Mentres, o muro leste encontrábase cunha forte inclinación que se incrementaba segundo se aproximaba ao muro sur, ademais de presentar tamén fortes gretas nas zonas dos arcos de descarga sobre os ocos. Por tal motivo realizáronse dúas actuacións: a primeira consistiu no desmontado e recuperación parcial do muro para alcanzar a vertical e repoñer os linteis e elementos de ocos non recuperables; a segunda centrouse no arriostramento dos muros na súa parte superior (o41).

Con todo, os muros leste e sur permitiron verificar asuntos de interese futuro. En primeiro lugar, proxectouse un remate de muro escalonado que permitiría absorber a futura incorporación que elevase a nova estrutura do conxunto –xa lixeira– por riba da súa aresta superior, para rematar sobre esta. En segundo lugar, a necesidade de incorporar un número suficiente de unidades de habitación obrigaría a perforar o muro da ala leste do claustro, polo que se incorporou unha posible e futura solución –incorporar un elemento metálico que definise e recortase o oco de xeito preciso–.

*Quen pretenda ver na actuación realizada un intento de musealización desta equivócase. Simplemente se trata dun paso coherente cara un futuro predeterminado que, de momento, non foi posible alcanzar. Mentres, recolléronse os datos xeométricos, estruturais, arqueolóxicos, construtivos ... necesarios para avanzar con paso firme, deixar clara constancia do que se fixo e seguir investigando*³⁰.

A día de hoxe, o monumento segue á espera de verse convertido nun hotel de catro estrelas mentres a maleza intenta facerse outra vez dona das súas estancias.

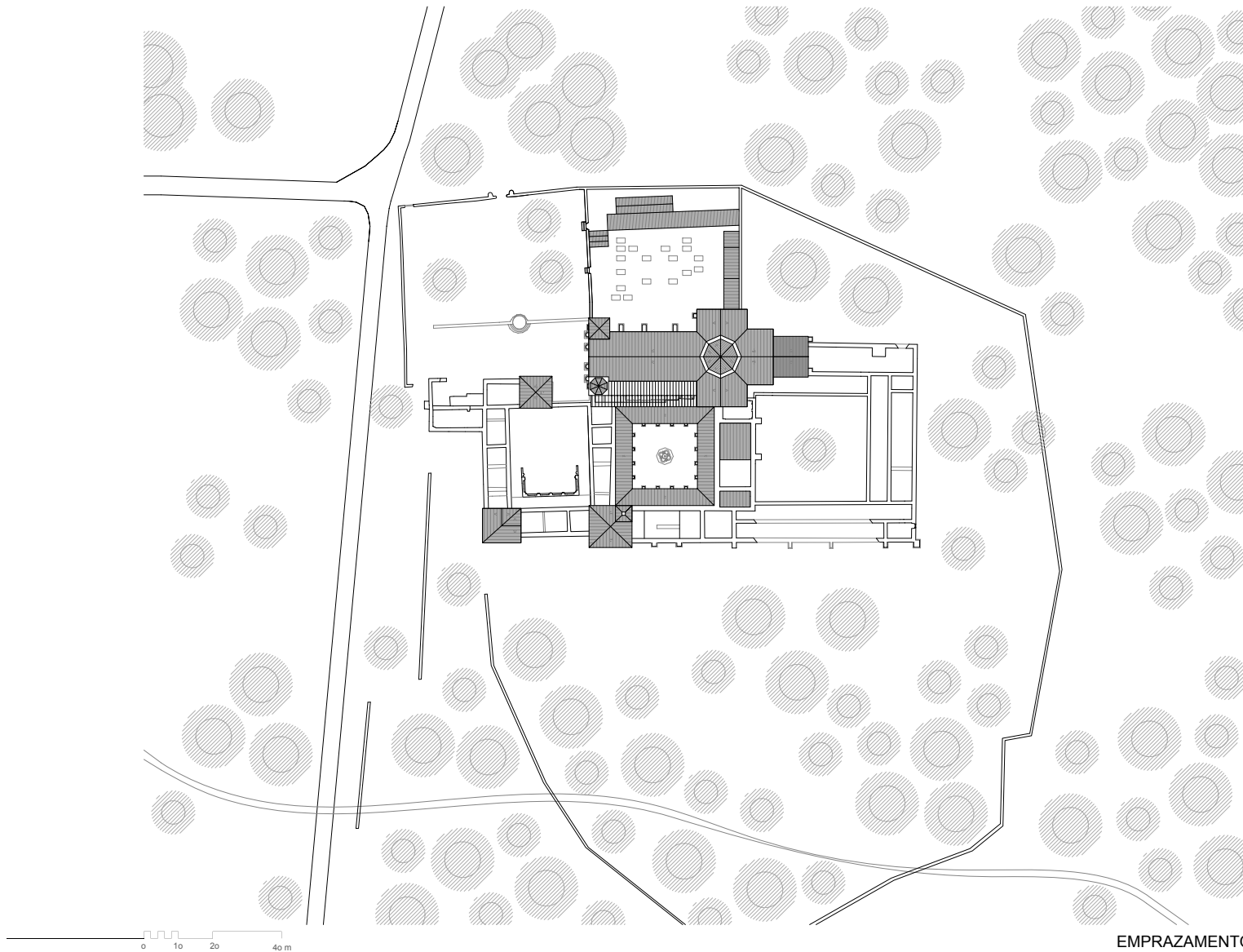
o41. Vistas de Santa María de Monfero antes –abril de 2008– e despois –abril de 2011– da execución dos labores de limpeza e consolidación das súas fábricas.

²⁹ BLANCO LORENZO, E.M. + SABÍN DÍAZ, P.; “Monasterio de Monfero. Consolidación, reconstrucción y ensayo”, *Patorreb 2012: IV Congreso de patología y rehabilitación de edificios*. Colexio Oficial de Arquitectos de Galicia. Santiago de Compostela 2012. Páx.205-210.

³⁰ BLANCO LORENZO, E.M. + SABÍN DÍAZ, P.; Op. cit. Santiago de Compostela 2012. Páx.205-210.

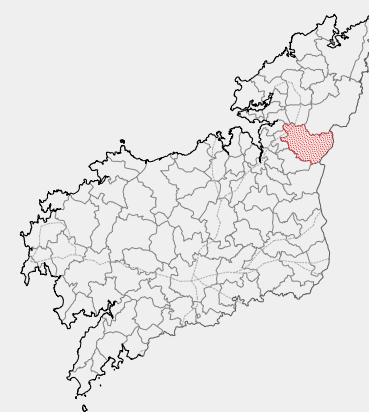
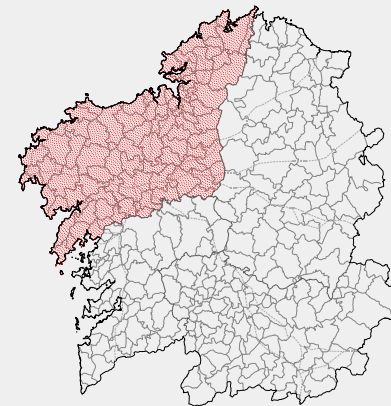
SANTA MARÍA DE MONFERO

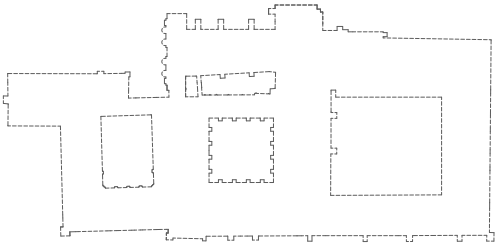
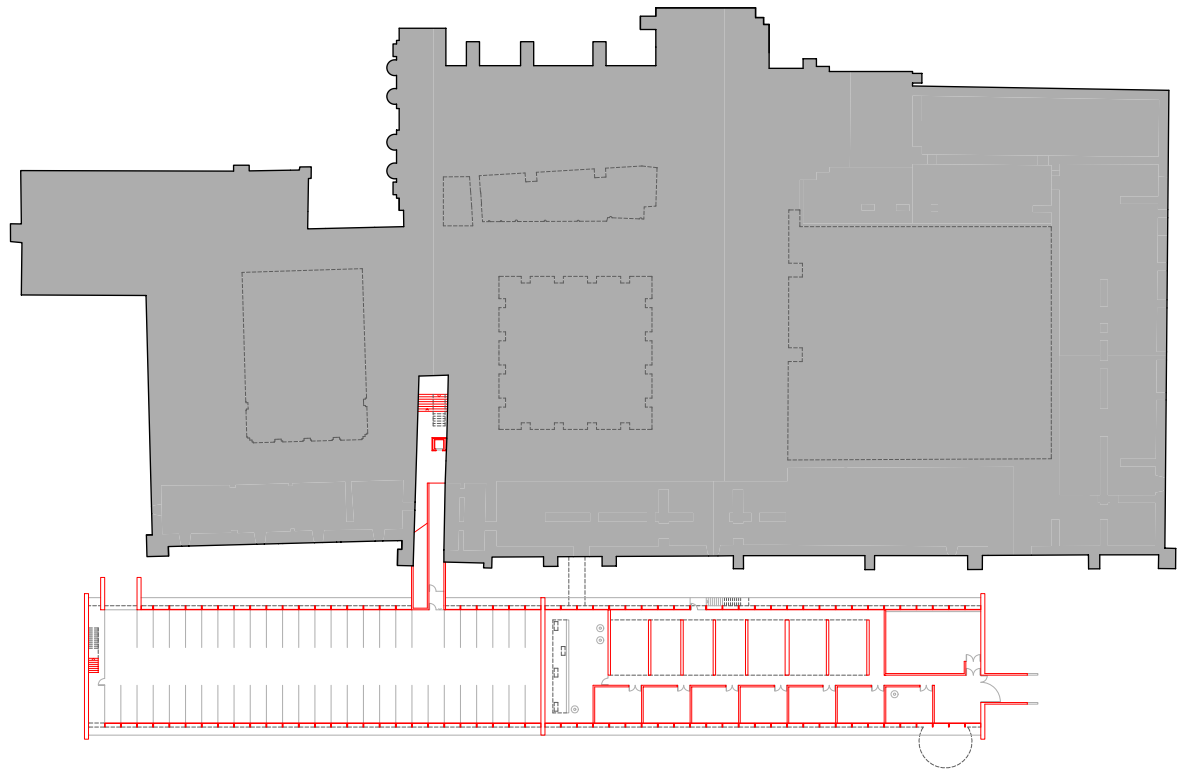
△N

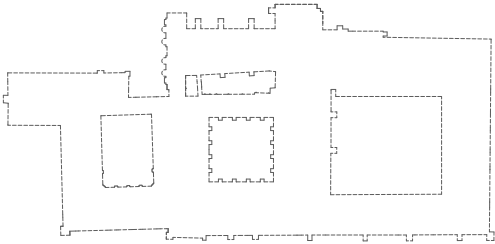
EMPRAZAMENTO

ENRIQUE M. BLANCO LORENZO + PATRICIA SABÍN DÍAZ

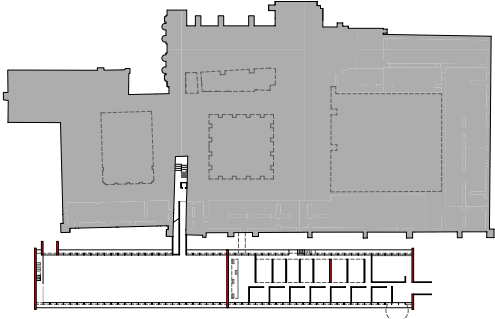

ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

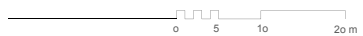
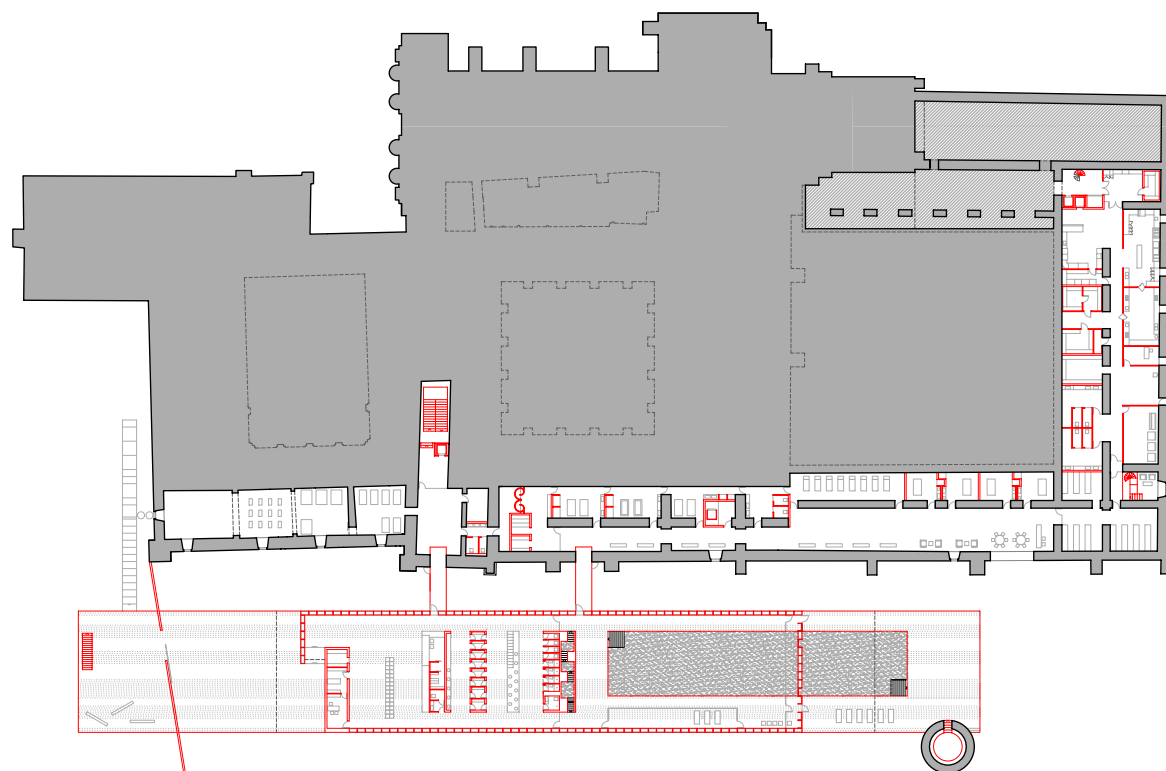
ANTES DA INTERVENCIÓN (ESTADO ACTUAL)

PLANTA SOTO -2

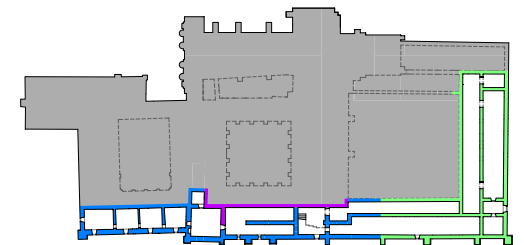
ENRIQUE M. BLANCO LORENZO + PATRICIA SABÍN DÍAZ

CONSERVACIÓN RESTAURACIÓN REHABILITACIÓN CONSTRUCCIÓN

PLANTA SOTO -1

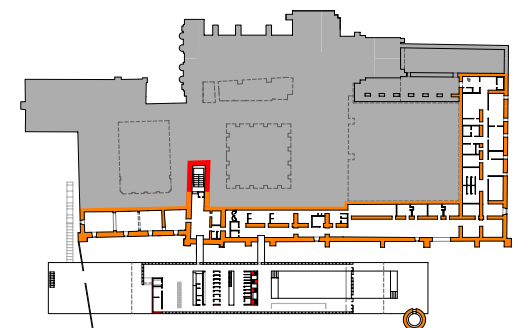
ENRIQUE M. BLANCO LORENZO + PATRICIA SABÍN DÍAZ

■ ETAPA MEDIEVAL ■ SXVI ■ SXVII ■ SXVIII ■ SXIX ■ SXX ■ SXXI

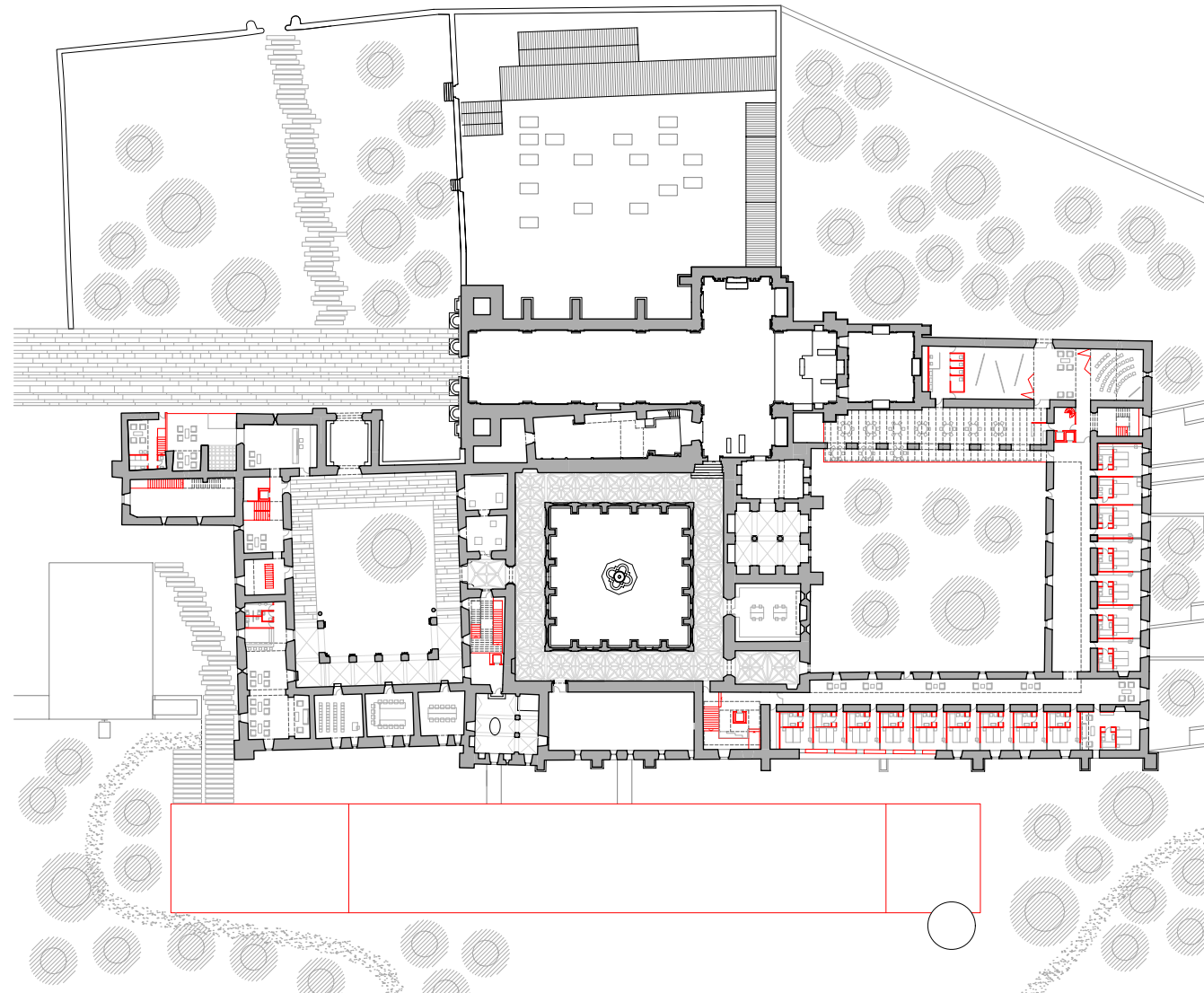

ANTES DA INTERVENCIÓN (ESTADO ACTUAL)

■ CONSERVACIÓN ■ RESTAURACIÓN ■ REHABILITACIÓN ■ CONSTRUCCIÓN

SANTA MARÍA DE MONFERO

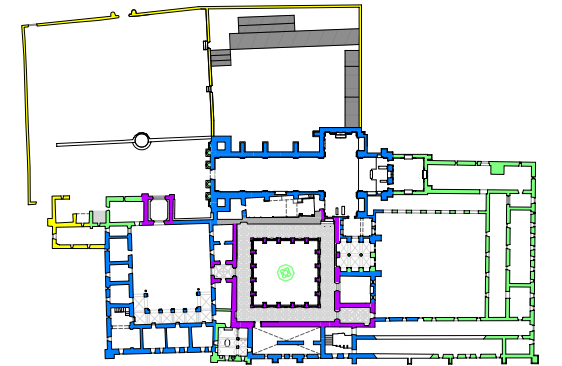

PLANTA BAIXA

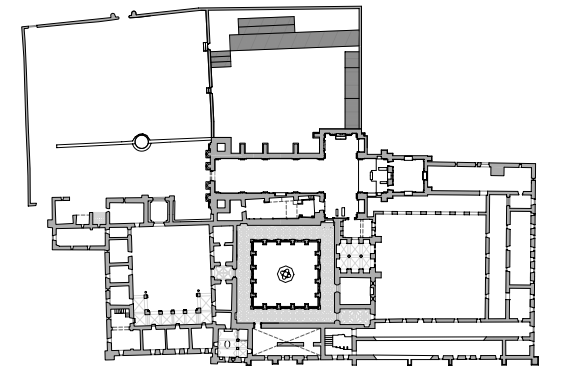
ENRIQUE M. BLANCO LORENZO + PATRICIA SABÍN DÍAZ

PLANIMETRÍAS ELABORADAS POLA AUTORA A PARTIR DOS DATOS FACILITADOS POLO DEPARTAMENTO DE REPRESENTACIÓN E TEORÍA ARQUITECTÓNICAS DA ESCOLA TÉCNICA SUPERIOR DE ARQUITECTURA DE A CORUÑA, A DIRECCIÓN XERAL DE PATRIMONIO CULTURAL E O ESTUDIO SB.S.C.

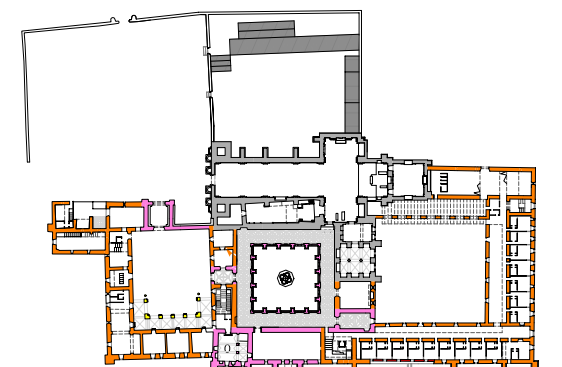
△ N

ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

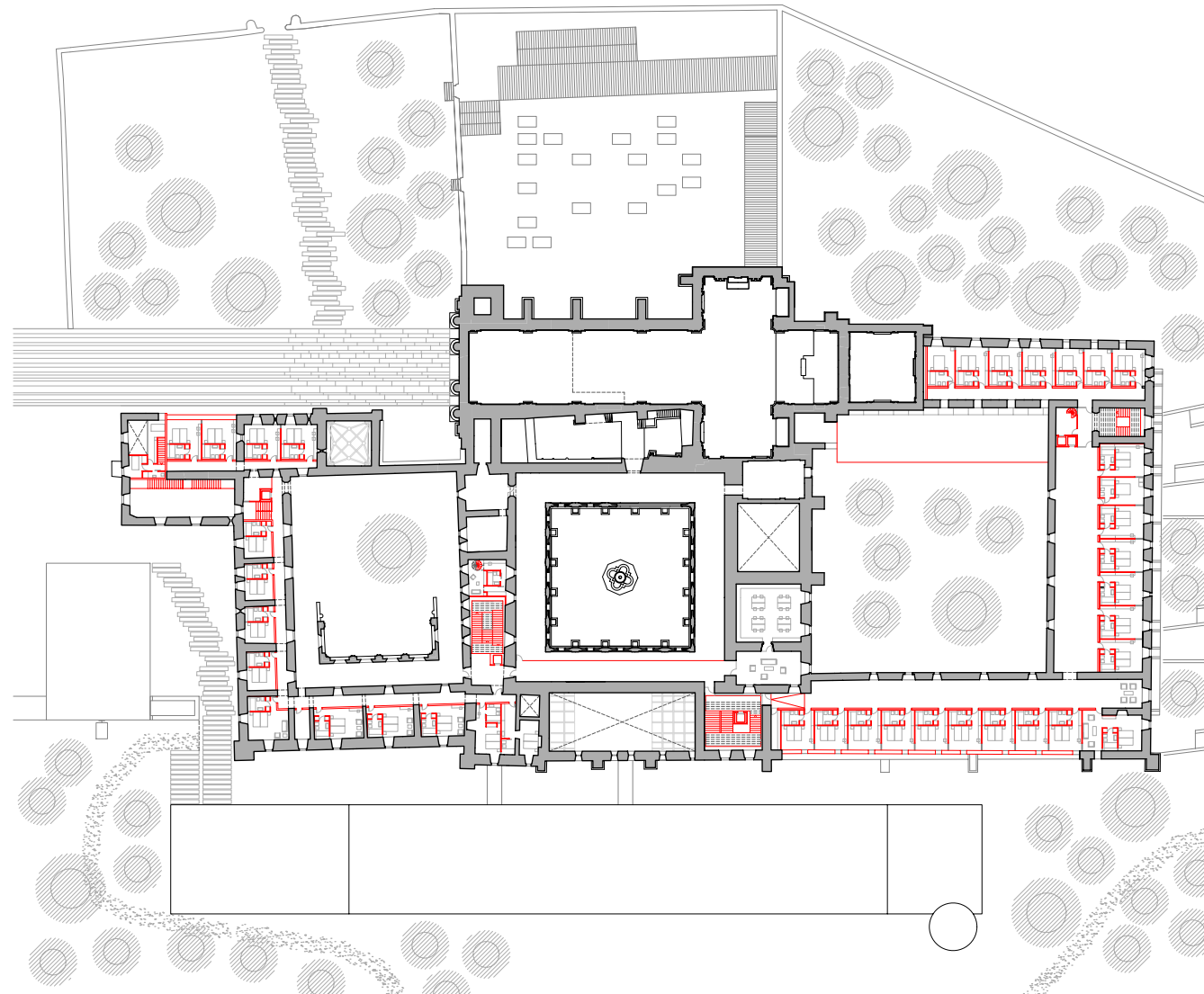

ANTES DA INTERVENCIÓN (ESTADO ACTUAL)

CONSERVACIÓN RESTAURACIÓN REHABILITACIÓN CONSTRUCCIÓN

SANTA MARÍA DE MONFERO

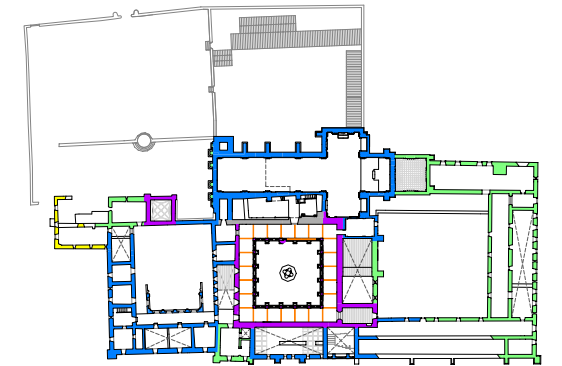

PLANTA PRIMEIRA

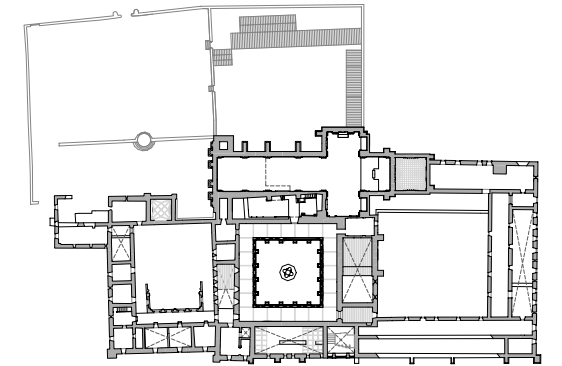
ENRIQUE M. BLANCO LORENZO + PATRICIA SABÍN DÍAZ

PLANIMETRÍAS ELABORADAS POLA AUTORA A PARTIR DOS DATOS FACILITADOS POLO DEPARTAMENTO DE REPRESENTACIÓN E TEORÍA ARQUITECTÓNICAS DA ESCOLA TÉCNICA SUPERIOR DE ARQUITECTURA DE A CORUÑA, A DIRECCIÓN XERAL DE PATRIMONIO CULTURAL E O ESTUDIO SB.S.C.

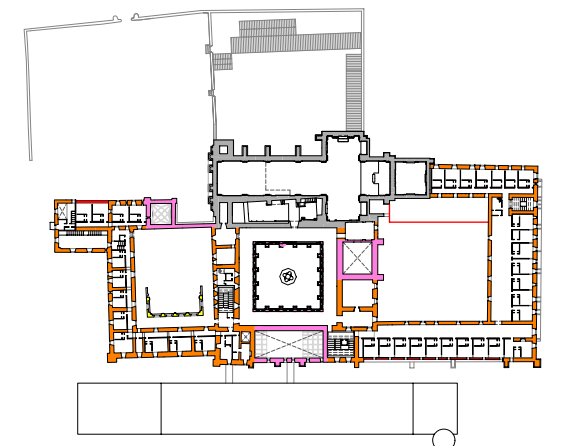
△N

ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

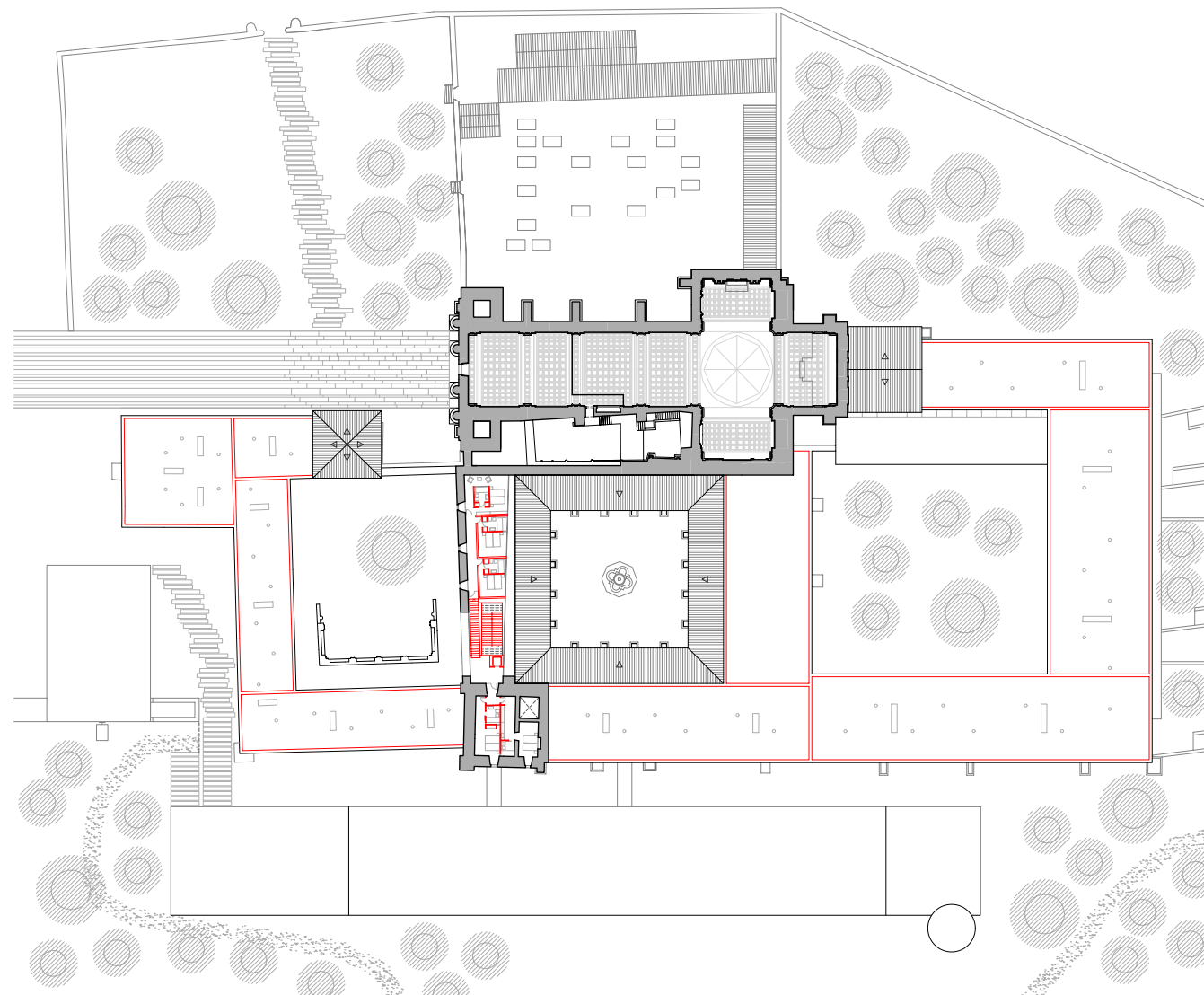

ANTES DA INTERVENCIÓN (ESTADO ACTUAL)

CONSERVACIÓN RESTAURACIÓN REHABILITACIÓN CONSTRUCCIÓN

SANTA MARIA DE MONFERO

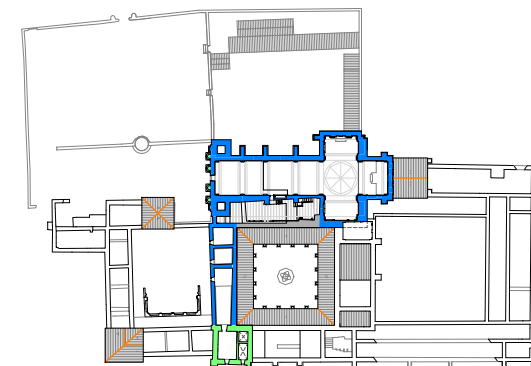

0 5 10 20 m

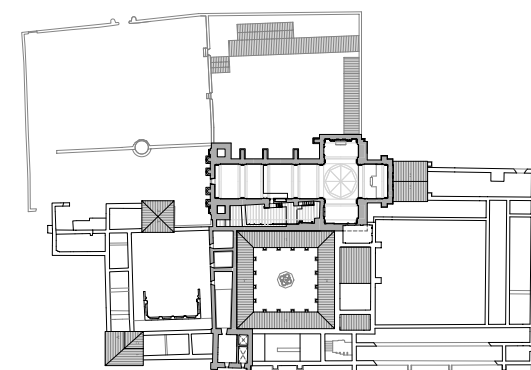
PLANTA SEGUNDA

ENRIQUE M. BLANCO LORENZO + PATRICIA SABÍN DÍAZ

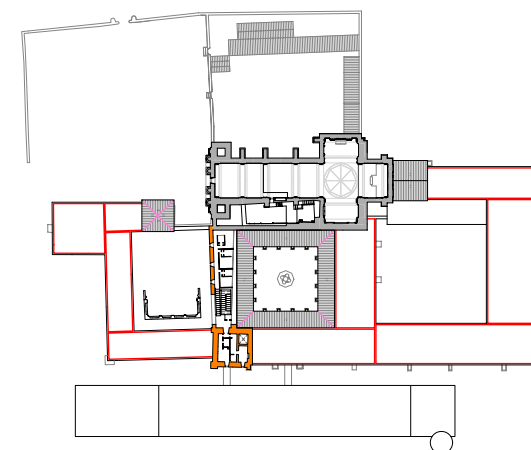
△N

ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

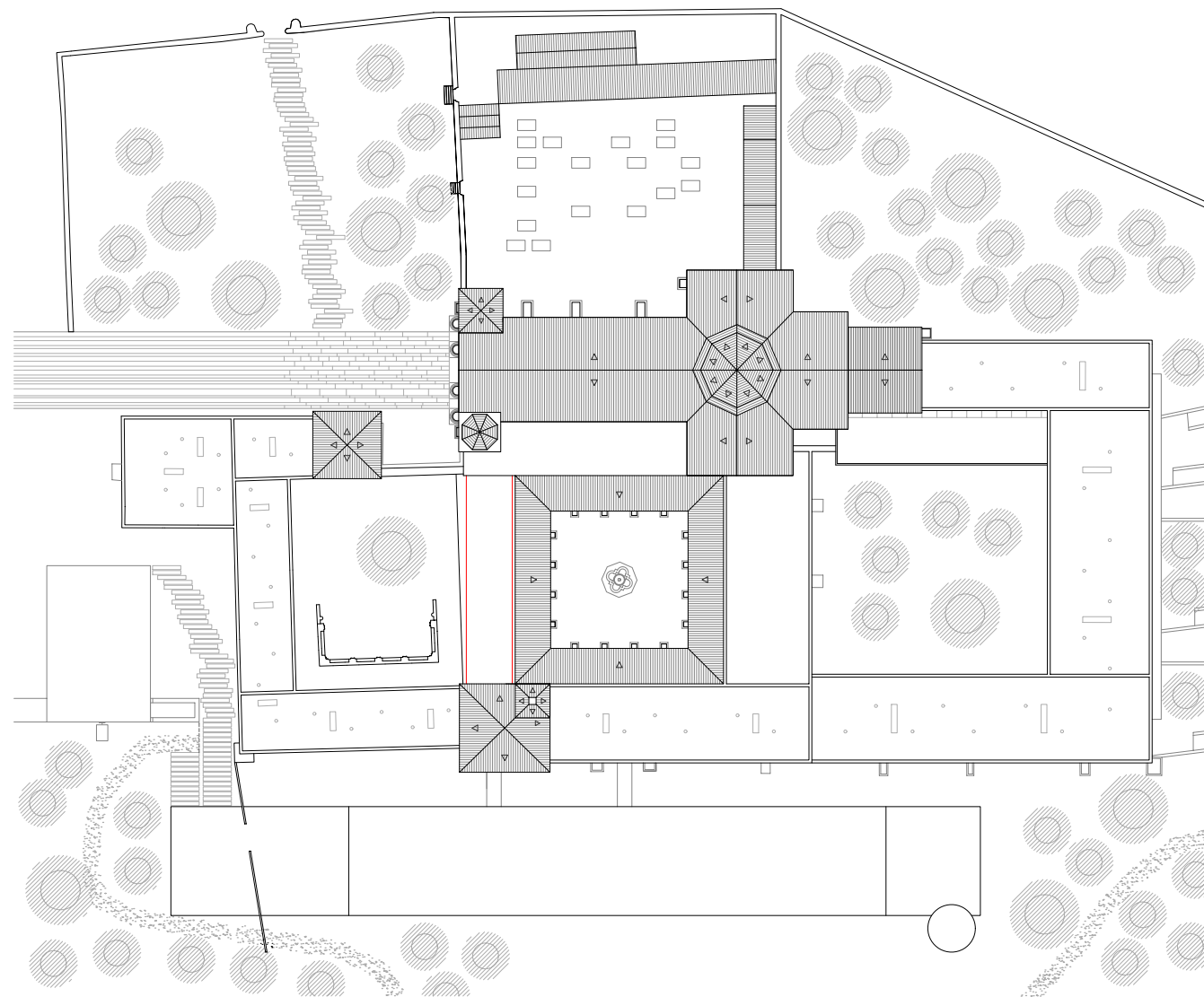

ANTES DA INTERVENCIÓN (ESTADO ACTUAL)

CONSERVACIÓN RESTAURACIÓN REHABILITACIÓN CONSTRUCCIÓN

SANTA MARÍA DE MONFERO

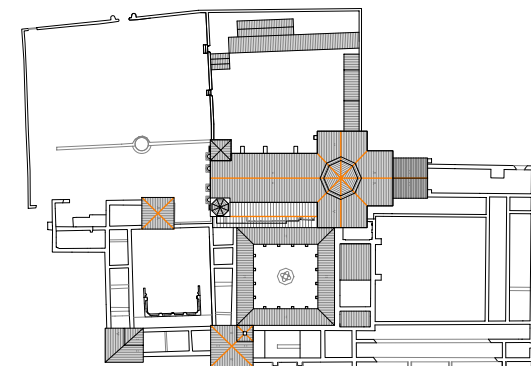
0 5 10 20 m

CUBERTAS

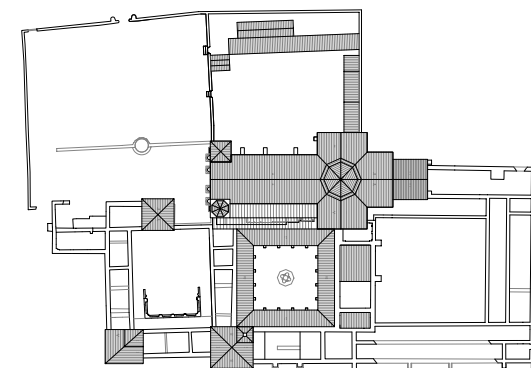
ENRIQUE M. BLANCO LORENZO + PATRICIA SABÍN DÍAZ

PLANIMETRÍAS ELABORADAS POLA AUTORA A PARTIR DOS DATOS FACILITADOS POLO DEPARTAMENTO DE REPRESENTACIÓN E TEORÍA ARQUITECTÓNICAS DA ESCOLA TÉCNICA SUPERIOR DE ARQUITECTURA DE A CORUÑA, A DIRECCIÓN XERAL DE PATRIMONIO CULTURAL E O ESTUDIO SB.S.C.

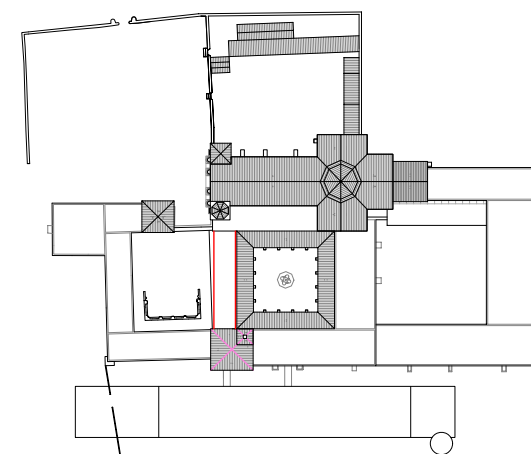
△N

ETAPA MEDIEVAL SXVI SXVII SXVIII SXIX SXX SXXI

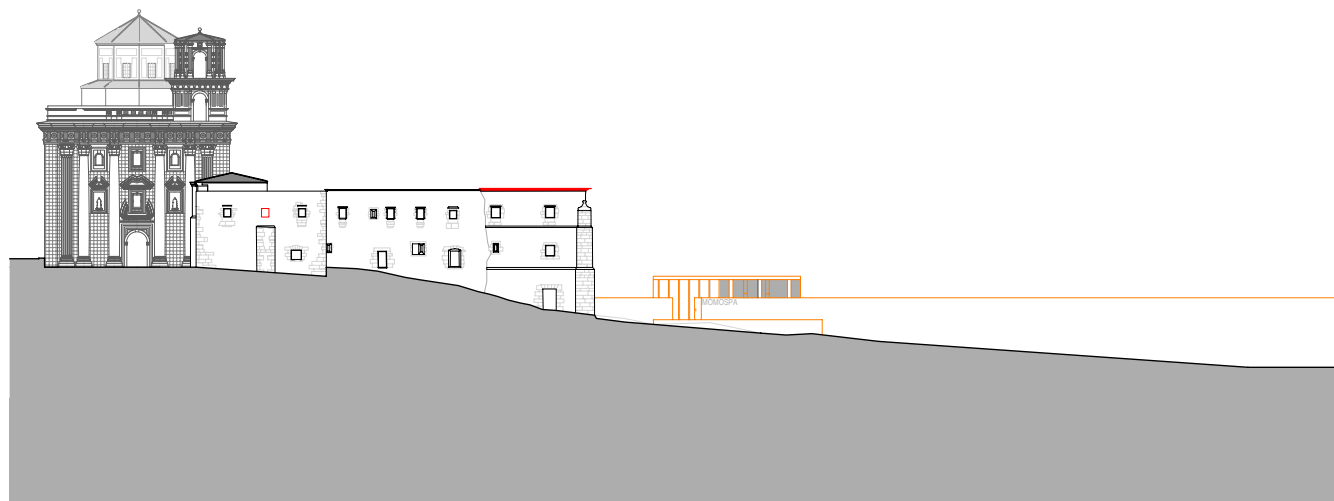
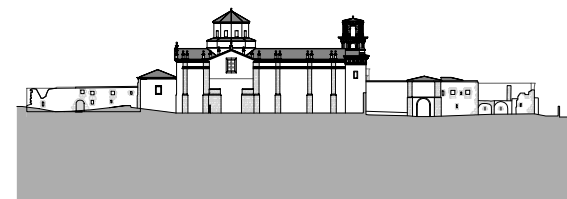
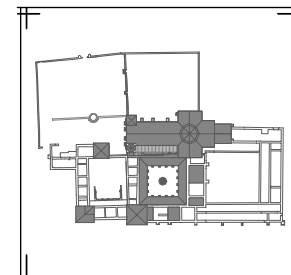
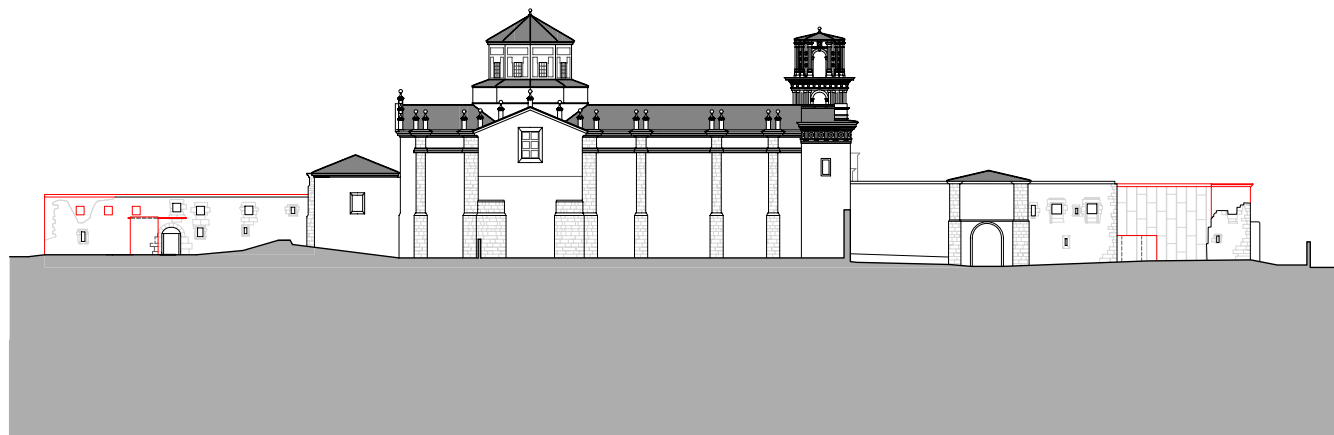

ANTES DA INTERVENCIÓN (ESTADO ACTUAL)

CONSERVACIÓN RESTAURACIÓN REHABILITACIÓN CONSTRUCCIÓN

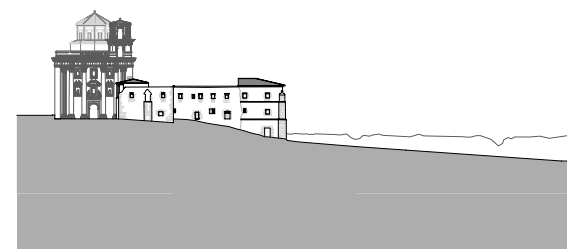
SANTA MARÍA DE MONFERO

0 5 10 20 m

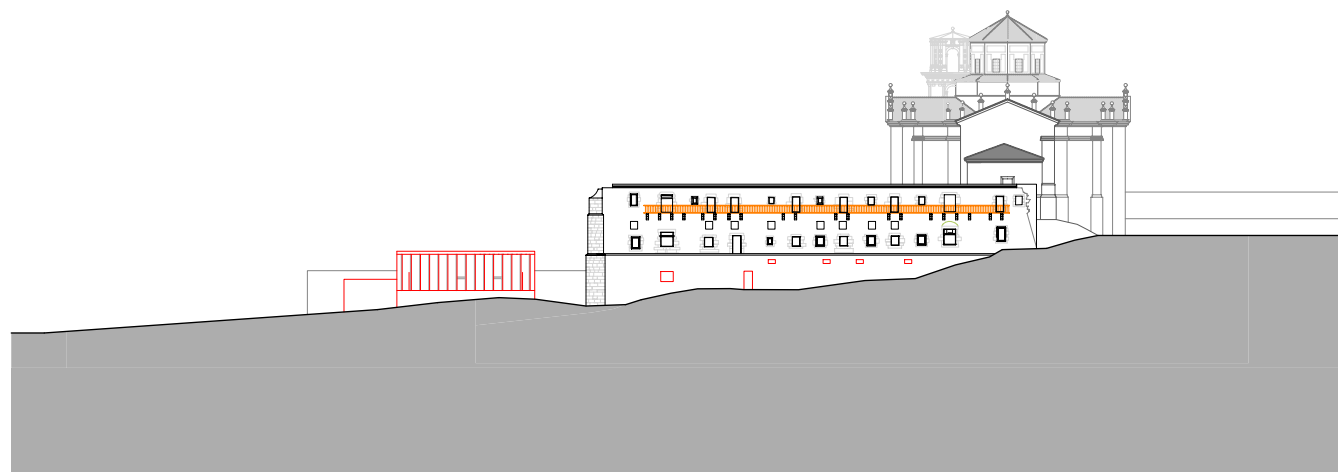
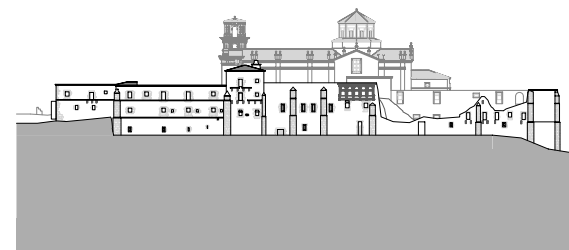
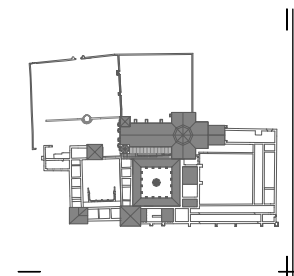
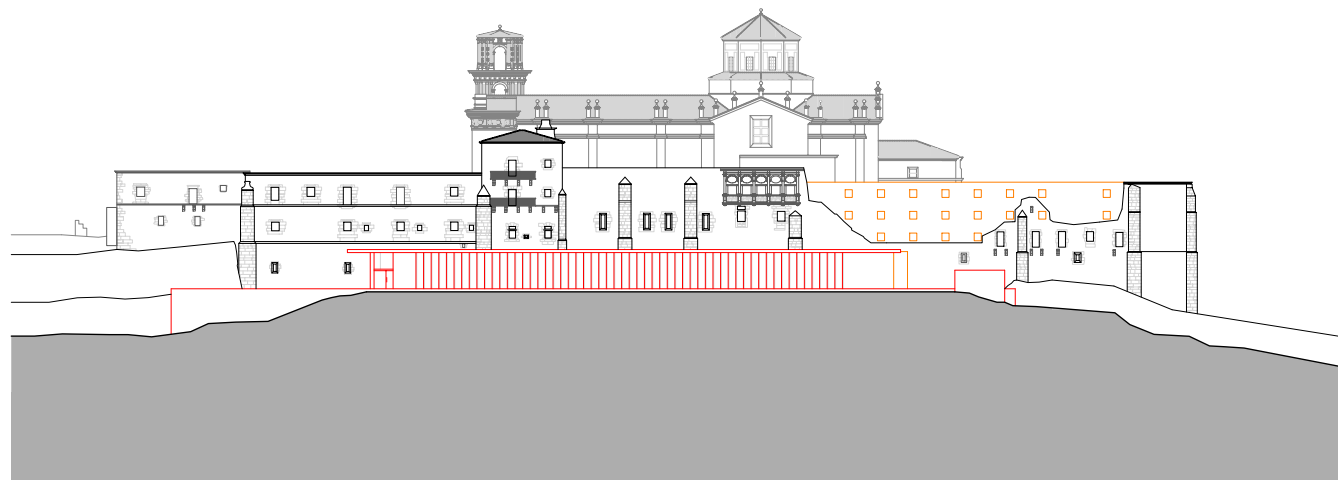
ALZADO NORTE
ALZADO OESTE

ENRIQUE M. BLANCO LORENZO + PATRICIA SABIN DÍAZ

ALZADOS ANTES DA INTERVENCIÓN
(ESTADO ACTUAL)

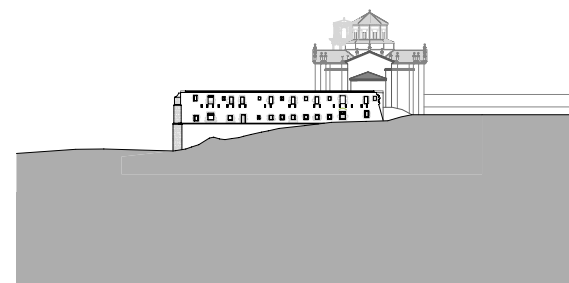
SANTA MARÍA DE MONFERO

0 5 10 20 m

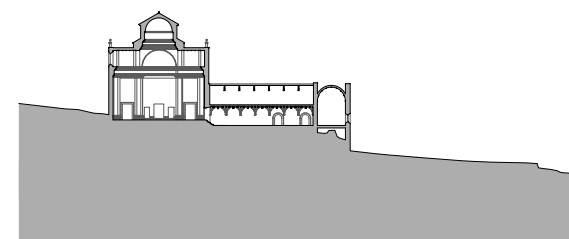
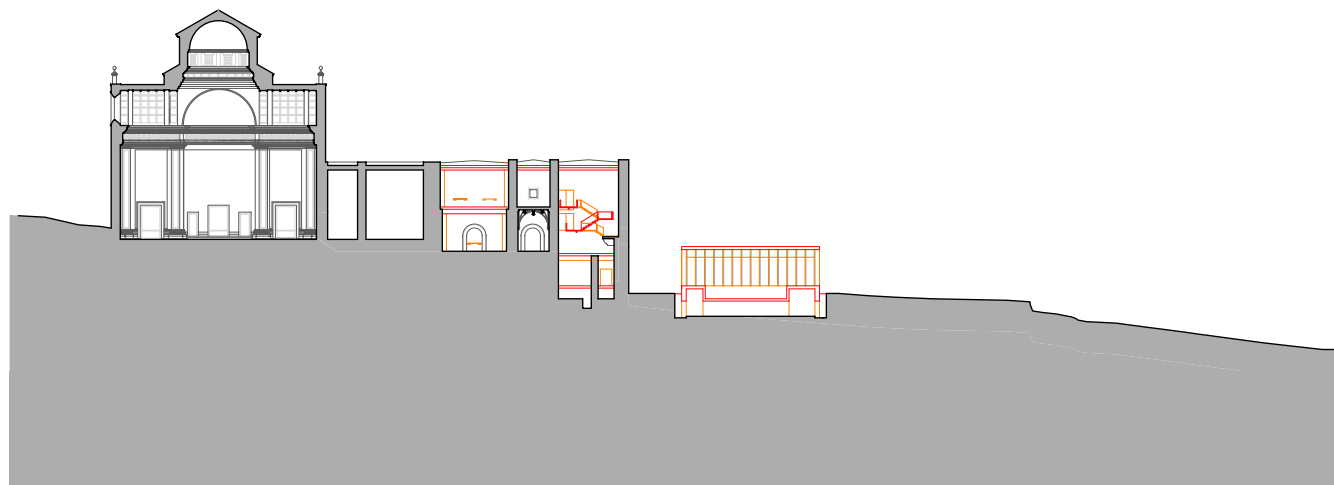
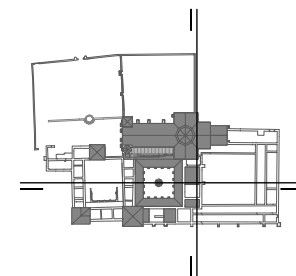
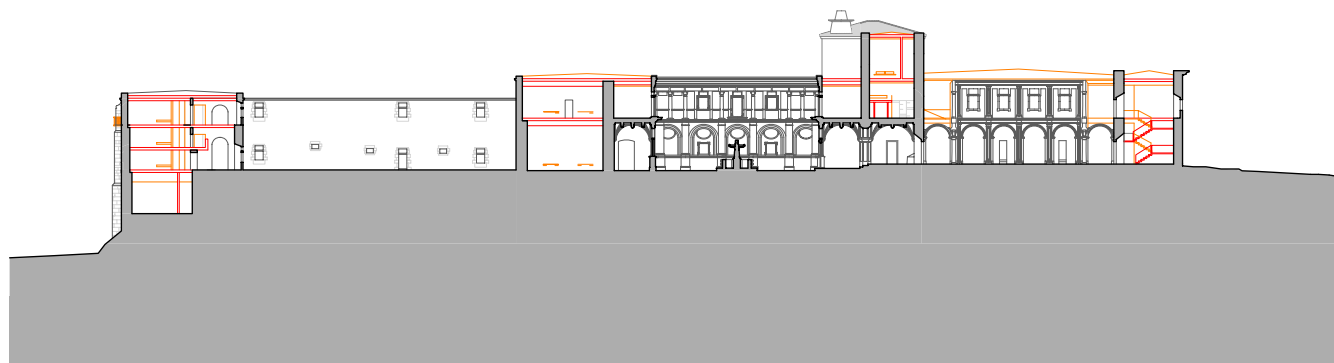
ALZADO SUR
ALZADO LESTE

ENRIQUE M. BLANCO LORENZO + PATRICIA SABÍN DÍAZ

ALZADOS ANTES DA INTERVENCIÓN
(ESTADO ACTUAL)

SANTA MARÍA DE MONFERO

0 5 10 20 m

SECCIÓN LONXITUDINAL
SECCIÓN TRANSVERSAL
ENRIQUE M. BLANCO LORENZO + PATRICIA SABIN DÍAZ

SECCIÓNS ANTES DA INTERVENCIÓN
(ESTADO ACTUAL)

Análise: aplicación dos parámetros

Na actualidade, Santa María de Monfero é o resultado final dunha serie de actuacións de urxencia que, con maior ou menor fortuna, estiveron sempre encamiñadas á conservación do inmovible coa intención de impedir que a ruína e o deterioro –fritos dun longo período de abandono e saqueos– avansasen sobre as fábricas do monumento de maneira irreversible.

No ano 2003 asinouse un convenio entre a Xunta de Galicia e o Arcebispado de Santiago que desembocaría na convocatoria dun concurso para a rehabilitación do conxunto para un hotel monumento de catro estrelas con centro lúdico termal-spa. Devandito concurso foi gañado polo estudio SB.S.C., composto por Blanco Lorenzo e Sabín Díaz.

Traballar en e sobre un conxunto como o Mosteiro de Monfero é unha magnífica oportunidade para aprender. As lecturas históricas, as procuras e verificacións construtivas en paralelo, supoñen momentos inesquecibles de descubrimento. Actuar nun proceso de rehabilitación, cun importante cambio de uso, supón un reto innegable se se pretende, ademais, evitar perdas no carácter xa romántico da ruína tan presentes no seu entorno social, que o sinte seu³¹.

Pero semella que o proxecto quedou ancorado na execución dunha primeira fase de limpeza integral, estabilización e consolidación xeral do mosteiro. Con todo, devandita etapa –non exenta de pausas e imprevistos– foi tratada polos arquitectos como unha oportunidade para propoñer como obxectivo básico a recollida de tódolos datos necesarios para elaborar un proxecto de execución completo que atendese coa máxima precisión á realidade do edificio.

AUTENTICIDADE. HERDANZA ARQUITECTÓNICA

Mediante un discurso que xiraba en torno á ruína, a proposta para a conversión do edificio histórico nun establecemento hoteleiro pretendía conservar a autenticidade do existente en contrapunto á actuación estética.

Consideramos que as mellores decisións serían aquelas que non alterasen a esencia do dado. O criterio xeral baséase pois, en recuperar sen distorsionar, garantindo a lectura inicial, permitindo entender que non tódalas

³¹ BLANCO LORENZO, E.M. + SABÍN DÍAZ, P.; “Monasterio de Monfero. Consolidación, reconstrucción y ensayo”, *Patorreb 2012: IV Congreso de patología y rehabilitación de edificios*. Colexio Oficial de Arquitectos de Galicia. Santiago de Compostela 2012. Páx.205-210.

*partes do edificio se tiñan rematado, curando feridas, desmontando e volvendo a montar se fose necesario, pero nunca suplantando identidades de tempos que non nos pertencen*³².

Os defectos existentes serían asumidos e refeitos de acordo coa nova lóxica proxectual, cuns principios destacados a nivel funcional e construtivo. E tanto no interior coma no exterior, a actuación procuraríase ser respectuosa e conservadora co estado de ruína que presentaba o monumento.

*No exterior, incluso refórzase esta lectura co tratamento dos ocos que deixa oculta a carpintería e co tratamento das cubertas que desaparecen e resólvense planas e/ou axardinadas. As fachadas e formas orixinais mantéñense fielmente, incluso nas reconstrucións propostas baseadas en desmontaxes e montaxes de fábricas moi danadas*³³.

Onde faltase a fachada ou un muro, non se reconstruiría a fábrica orixinal. Se fose necesario e onde a ruína non resultase compatible co uso hoteleiro –como no caso da fachada sur–, o novo paramento respondería a unha linguaxe *actual, tecnolóxica, claramente representativa da linguaxe arquitectónica actual e da época na que se constrúe*, con materiais e sistemas construtivos actuais e innovadores que sería introducidos e adaptados respectuosamente á forma do inmobile histórico. Deste xeito, calquera falsidade construtiva sería evitada dada a doada diferenciación entre as diferentes actuacións.

Con todo, a fachada *ex novo* do corpo de entrada ao hotel –a recepción– podería ter, dada a linguaxe proposta, un excesivo protagonismo co que quizais deturparía e descontextualizaría a que –sen dúbida– é a fachada principal: a máis nobre e artística do mosteiro.

*No interior, a nova arquitectura engádese á arquitectura histórica cunha linguaxe perfectamente actual e sen ningún compromiso coa reinterpretación ou a repristinación de elementos, fábricas ou decoracións orixinais [o42]. Só se restaurará, consolidará ou reparará o existente, aqueles elementos que se conserven, consolidando e estabilizando o estado de ruína dos muros e estruturas actuais*³⁴.

o42. Recreación dunha sala lúdico-termal no soto do mosteiro de Monfero.

³² BLANCO LORENZO, E.M. + SABÍN DÍAZ, P.; *Memoria e monumento: limpeza e consolidación do Mosteiro de Monfero*. Sabín-Blanco Arquitectos + Consellería de Cultura e Turismo. A Coruña 2011. Páx.26-27.

³³ BLANCO LORENZO, E.M. + SABÍN DÍAZ, P.; “Proyecto de rehabilitación del monasterio de Santa María de Monfero para hotel de 4 estrellas y centro lúdico-termal SPA”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural, Xunta de Galicia, coa signatura 2006/458. A Coruña 2006.

³⁴ BLANCO LORENZO, E.M. + SABÍN DÍAZ, P.; Op. cit., coa signatura 2006/458. A Coruña 2006.

E no referente ás obras e traballos realizados ata o momento con motivo da primeira fase do proxecto –exceptuando os labores de cimentación e de escavación–, perseguiuse a conservación e consolidación dos restos e estruturas existentes. E as técnicas aplicadas –en xeral– non representaron ningún risco para os valores culturais protexidos nin para o mantemento dos bens físicos que os definían. Tampouco alteraron o carácter do monumento nin a lectura e interpretación –especializada ou non– que se pretenda realizar ou se faga sobre o mosteiro e a súa contorna inmediata.

En definitiva, a transformación do monumento en hotel non faría perigar en ningún momento a autenticidade do mesmo, posto que a herdanza arquitectónica foi entendida como o propio material de construción, como a base para levantar o novo hotel: *non estamos a restaurar un mosteiro, estamos a construír un hotel coas pedras do mosteiro*³⁵.

Os arquitectos empregaron o existente –mosteiro e contorna– como materia de traballo –*metamateria*– para recrear o conxunto, restablecendo nel un estado actual que empregase toda a preexistencia como tema.

IDENTIDADE. ESTRUCTURA FORMAL

A pesar da nova función hoteleira, Santa María de Monfero seguiría sendo un reclamo turístico da súa personalidade e da do seu entorno –a protexida comarca do Eume– porque o proxecto considerou fundamental a relevancia histórica do edificio e a particularidade do seu enclave.

A historia do edificio non sería vista como unha secuencia continua senón como un testemuño reinterpretado de xeito non secuencial. E asimilándolla como unha ferramenta de traballo, os arquitectos remarcarían, suavizarían ou anularían a materia construída do mesmo xeito como axeitarían o terreo ou determinarían as relacións visuais ou volumétricas como envolvente.

*Un cambio de uso a través da súa rehabilitación non é escusa para cambiar o entendemento que o visitante poida ter del nin a súa capacidade de acceso ao mesmo*³⁶.

E a conservación da súa identidade como monumento estaría garantida: da arquitectura herdada o futuro visitante podería contemplar practicamente o mesmo que pode contemplar antes da intervención –*pero máis limpo, consolidado e seguro*–.

³⁵ Expresión que parafrasea á empregada por Souto de Moura ma idea de proxecto da Pousada de Santa María do Bouro.

SOUTO DE MOURA, E.; *Santa María do Bouro, construir uma pousada com as pedras de um mosteiro*. White & Blue. Lisboa 2001.

³⁶ BLANCO LORENZO, E.M. + SABÍN DÍAZ, P.; *Op. cit.* A Coruña 2011. Páx.13-14.

o43. Recreación dun dormitorio dobre para o futuro hotel.

o44. Recreación de cuarto de baño en dormitorio dobre para o futuro hotel do mosteiro de Monfero.

A conxelación da imaxe que forma parte da memoria histórica da sociedade veríase potenciada con solucións como as carpinterías ocultas para os ocos das fábricas ou as cubertas invertidas axardinadas para o mosteiro³⁷ –a zona do spa tería como cuberta *unha lámina de auga*–.

E no interior, a idea tamén sería tida en conta procurando unha distribución dos espazos que respectaría aos muros primitivos e ás formas dos espazos orixinais que serían posibles ler no inmobile.

Na zona de dormitorios [o43], créase un corredor interior, de nova traza, que permite illar esta circulación da circulación polos corredores claustrais orixinais. Este corredor no claustro de dormitorios –entreplanta de nova creación– resólvese como un espazo a dobre altura, que, cando menos na zona dos accesos, permite ler a altura orixinal desta planta³⁸.

E aínda que a recuperación do corredor claustral se realizaría en todo o seu perímetro na planta baixa, na planta alta – aparentemente seguindo unha xustificación exclusivamente funcional– só se recuperaría no lado oeste.

E no que respecta ao ambiente interior das estancias, na memoria do proxecto unicamente se facía referencia aos seus acabados, destacando que *os novos materiais han pertencer á mesma contorna e serán naturais, duros ao uso e amables ao trato* coa fin de resaltar as pegadas do pasado e respectar ao máximo a materia herdada. *As novas realizacións, con novas técnicas e materiais pretenden non tocar á vella fábrica. Preténdense materiais propios do lugar, madeira, pedra e vidro como elementos principais³⁹.*

Sen embargo, as imaxes aportadas xunto coas planimetrías para a recreación dos dormitorios e os cuartos de baño correspondentes (o44) amosaban un mobiliario minimalista e de clara inspiración contemporánea.

ACCIÓN OPERATIVA. INTERVIR NO PATRIMONIO

Para a intervención de cambio de uso, o conxunto de dependencias históricas que conforman o mosteiro de Santa María de Monfero requiriu unha serie de modificacións e actuacións previas que garantisen reunir as condicións óptimas para albergar o novo hotel. Así, coas fábricas estabilizadas e consolidadas quedaría pendente a execución do proxecto de rehabilitación.

³⁷ No informe correspondente, a Dirección Xeral de Patrimonio Cultural poñía en dúbida o futuro mantemento desta cuberta invertida axardinada, así como a imaxe que da mesma se puidera ter dende o exterior.

BLANCO LORENZO, E.M. + SABÍAN DÍAZ, P.; Op. cit., coa signatura 2006/458. A Coruña 2006.

³⁸ BLANCO LORENZO, E.M. + SABÍAN DÍAZ, P.; Op. cit., coa signatura 2006/458. A Coruña 2006.

³⁹ BLANCO LORENZO, E.M. + SABÍAN DÍAZ, P.; Op. cit., coa signatura 2006/458. A Coruña 2006.

(...) resólvese como un edificio interior que sutilmente se apoia ou rechea os baleiros, coloca pisos onde non os hai e paredes e teitos onde son necesarios. No seu interior oculta as instalacións e infraestruturas que esixe un hotel desta categoría e constrúe así un novo espazo interior, que reutiliza o espazo monástico sen pretender recuperar o seu carácter orixinal, senón que se aporta unha nova lectura, unha nova linguaxe, un novo carácter perfecta e intencionadamente contemporáneo⁴⁰.

Co gallo de dotar de viabilidade á creación da infraestrutura hoteleira o proxecto propoñía no Claustro dos Dormitorios a construción dun andar *ex novo* entre a planta baixa e a primeira, formalizando tres pisos de utilización no mesmo volume que orixinalmente tiña dous.

A creación dunha entreplanta da que carece o edificio histórico obriga a abrir novas ventás nas fachadas leste e sur, a súa forma e posición dialoga axeitadamente coa preexistencia e a alteración que se produce da imaxe orixinal non ten por que supoñer a falsificación da lectura histórica dado que sempre se poderán resolver como ocos actuais, contemporáneos da construción do hotel⁴¹.

Por outra banda, destacaríase o proceso de crecemento do mosteiro cara ao sur coa posición do centro termo-lúdico ou spa aberto ás vistas da parcela monacal (o45). Trataríase dun inmovible de tres andares: nos dous soterráneos situaríase o aparcadoiro e as instalacións, mentres que sobre rasante iría a piscina, conectando co pombal existente que sería reutilizado como *jacuzzi*. A nova construción levantaríase –mediante unha solución derivada dunha composición de contrastes– paralela á fachada sur do mosteiro, cunha altura de cornixa que non impedise a visión do conxunto.

PROGRAMA. NECESIDADES DA FUNCIÓN

O mosteiro de Santa María de Monfero é obxecto de protección ao abeiro da Disposición adicional primeira da Lei 16/1985 do Patrimonio Histórico Español e o Decreto do 3 de xuño de 1931 polo que se declarou monumento. Dada a súa consideración de Ben de Interese Cultural, a redacción dos proxectos de intervención para a consolidación das súas fábricas e para a súa conversión en hotel estivo sometida ao réxime xurídico de protección que para este tipo de bens determinan a Lei 16/1985 do Patrimonio Histórico Español e a Lei o8/1995 do Patrimonio Cultural de Galicia. Asemade, a normativa que configuraba o programa –e que polo tanto había que cumprir– era o Real Decreto 267/1999 polo que se establece a ordenación dos establecementos hoteleiros.

o45. Recreación das vistas da parcela monacal dende a piscina interior do centro de spa do futuro hotel do mosteiro de Monfero.

⁴⁰ BLANCO LORENZO, E.M. + SABÍAN DÍAZ, P.; Op. cit., coa signatura 2006/458. A Coruña 2006.

⁴¹ BLANCO LORENZO, E.M. + SABÍAN DÍAZ, P.; Op. cit., coa signatura 2006/458. A Coruña 2006.

O novo programa afectaría á totalidade do edificio –exceptuando os espazos que continuaron sendo propiedade da Diocese de Santiago–, adaptándose ao mesmo de xeito que a súa lectura e características se mantivesen inalterables.

Por este motivo, as solucións tanto de distribución como construtivas teñen en conta esta condición. En canto aos usos, inténtase respectar o que existía primitivamente, Claustro de Hospedaría acceso, Claustro de Procesións paso, Claustro de Dormitorios habitacións, quedando en gran parte o uso máis actual de Spa para a nova edificación ao sur da existente⁴².

En canto ao uso cultural, este basearíase case exclusivamente na visita aos claustros e aos espazos de interese que se poderían mostrar ao visitante en planta baixa como a antiga cociña monástica ou o refectorio.

Diferenciando estes usos deséñanse dous accesos. O orixinal, para o uso cultural, e un novo, aproveitando a ruína do corpo de entrada ao claustro da hospedaría, para o hotel. O SPA, ademais do acceso dende o hotel, terá un acceso directo dende o exterior, esta posibilidade tamén existirá para o uso dos comedores e da hostalaría, que se desenvolve na planta baixa e entreplanta da ala norte do claustro dos dormitorios.

Curiosamente no lugar de Monfero non se coñecen augas termais, polo que o cualificativo de *termal* se cadra foi excesivamente optimista ou meramente un recurso publicitario –enganoso–.

Resumindo: o proxecto non sacrificaría a herdanza arquitectónica en aras dunha maior rendibilidade, senón que a respectaría o máximo, converténdose no elemento –e/ou material– máis importante e imprescindible da intervención.

⁴² BLANCO LORENZO, E.M. + SABÍAN DÍAZ, P.; Op. cit., coa signatura 2006/458. A Coruña 2006.

CAPÍTULO 6.

CONCLUSIONES

CONCLUSIÓN PARTICULARES

O razoamento é unha operación lóxica mediante a cal, partindo dun ou máis xuízos, derivase a validez, a posibilidade ou a falsidade doutro xuízo distinto.

RUIZ LIMÓN, R.; *Historia y evolución del pensamiento científico*. Martínez Coll ed. Páx.88

A investigación foi fixada en torno a unha serie de conceptos –*patrimonio arquitectónico, rehabilitación, industria hoteleira, Galicia*– que nos permitiron formular unhas preguntas iniciais e definir uns parámetros de análise –que á súa vez demostraron ser válidos, independentemente da tipoloxía examinada– para o estudo dunhas arquitecturas enmarcadas dentro de devanditos conceptos.

A continuación verificaremos se se deu resposta ás preguntas formuladas ao inicio da presente investigación e, polo tanto, ás intencións de partida da mesma.

- *¿Existen paralelismos entre os diferentes exemplos de arquitecturas recuperadas para a industria hoteleira?*

Trala aplicación de cada un dos parámetros establecidos, comprobáronse diversas semellanzas ou correspondencias entre as arquitecturas estudadas.

En ningún momento as intervencións levadas a cabo nas arquitecturas monacais para a súa conversión para a industria hoteleira fixeron perigar a autenticidade das mesmas. Coa intención de convivir con diferentes fases construtivas de diversos estilos, mantendo e resaltando a coherencia dos conxuntos, respectáronse os valores orixinais dos monumentos. Sen descoidar as esixencias do novo programa, as actuacións tomaron a herdanza arquitectónica como punto de partida para o proxecto e procurando conservar na medida do posible a autenticidade dos espazos e volumes existentes, tendo en conta o uso anterior das estancias para obter unha maior adecuación á nova función. E sen desprezar o uso de materiais actuais ou de innovacións construtivas recentes, as intervencións fóronse adaptando ás distintas dependencias. O resultado foi o reforzo do carácter monumental da edificación rexeitando intervencións que contradixeran ou loitasen agresivamente co existente.

Pero sempre hai excepcións. Lembremos que en San Bieito de A Guarda o respecto polo legado arquitectónico quedou reducido ao mantemento da súa fisionomía externa; en San Vicente do Pino a solución adoptada chegou a producir tal mimetismo coa fábrica existente que se creou unha falsa visión da historia construtiva do pazo condal; e no convento das Oblatas procurouse unha imaxe idílica da parte conservada enmascarando as actualizacións realizadas.

En canto ás outras tipoloxías, obsérvase certa correlación entre a conservación da autenticidade dos inmobles recuperados e a normativa vixente. Tanto no Hospital Real como na Torre-Fortaleza dos Andrade as intervencións –ao amparo da *Lei de 1933*– foron máis agresivas coas preexistencias en aras de buscar unha imaxe máis idealizada e unha maior rendibilidade do futuro establecemento. Pola contra, na Torre Lombarda a actuación –baixo a *Lei 16/1985*– respectou tódolos aspectos referidos á autenticidade herdada.

Por outra banda, na totalidade dos inmobles analizados comprobouse que a identidade dos mesmos como símbolo do lugar e da comunidade onde se localizan é conservada trala intervención, pero tamén se recupera –caso de Santa María de Aciveiro– ou se crea –caso da Torre Lombarda–. O carácter de fito arquitectónico e histórico resulta recoñecible trala súa conversión en establecemento hoteleiro, e nalgúns casos –San Bieito de A Guarda e Carme de Abaixo– é o propio uso o que reforza ese carácter histórico. Polo xeral a relación vese favorecida pola opción de poder percorrer parte das edificacións tamén como viaxeiros, non só como usuarios, habilitándose certas dependencias –principalmente os claustros– para as visitas públicas.

En canto aos ambientes interiores, obsérvanse dúas tendencias que manteñen certa correspondencia coa actitude mantida cara á autenticidade do legado arquitectónico. Naqueles casos onde o respecto foi maior, as pegadas históricas son expostas de xeito expositivo e documental e existe un claro contraste entre o preexistente e un mobiliario contemporáneo de liñas minimalistas. Pola contra, onde a conservación da autenticidade foi posta en perigo, as estancias dos novos establecementos hoteleiros convertéronse en recreacións históricas que transportan aos usuarios a outras épocas e as mostras do pasado son tratadas como simples anécdotas decorativas.

Destacar que só nos proxectos de Santo Estevo de Ribas de Sil e do Hospital Real os arquitectos foron tidos en conta á hora de escoller o futuro mobiliario.

En canto á acción operativa, os paralelismos observados resúmense na execución dun mesmo proceso de intervención. Excluídas do uso hoteleiro no caso da arquitectura relixiosa –polo xeral– a igrexa e a sancristía, realízase unha restauración da imaxe exterior do conxunto e procédese á rehabilitación da maioría –senón da totalidade– das estancias que conforman o inmovble, tendo en conta na medida do posible, como dicíamos, o uso anterior das dependencias para obter unha maior adecuación á nova función.

No referente á reversibilidade das actuacións, de novo se observa unha relación coa conservación da autenticidade. Onde esta foi posta en perigo, as intervencións non tiveron en conta este criterio, provocando graves e irrecuperables perdas na herdanza arquitectónica, sendo un dos casos máis violentos o sacrificio da sancristía *vella* de San Vicente do Pino para a localización dos aseos do parador.

Por outra banda, a metade dos exemplos estudados presentan obras novas ou engadidos necesarios para o desempeño da nova función –principalmente destinadas aos servizos ou ás habitacións–. De devanditos exemplos, en igual número de casos os procedementos seguidos son os tres expostos no capítulo dos parámetros: superposición, xustaposición e variación. Asemade,

tamén en igual número a analoxía e o contraste son adoptados como solución para a relación establecida entre a arquitectura preexistente e a engadida.

Por último, no que respecta á adaptación do programa ao inmovible preexistente, esta realizouse de xeito máis ou menos agresivo en función da conservación da autenticidade da arquitectura herdada, actitude que coincidía –como dixemos– coa vixencia da *Lei de 1933 sobre o Patrimonio Artístico Nacional*. En canto ao traspaso de competencias do Estado ás Autonomías, non se observaron cambios á hora das solucións adoptadas para levar a cabo as rehabilitacións, dado que a lei galega viña a completar á normativa estatal.

No referente á rendibilidade dos novos establecementos hoteleiros –empregada nalgúns casos para confirmar ou xustificar as solucións adoptadas– en xeral está garantida; se ben é certo que no caso dos paradores se realizan nos últimos anos peches de temporada de entre dous e tres meses –que afectan tamén á posibilidade de visitar o monumento–. O único caso relativamente alarmante en canto a esta cuestión represéntao Santa María de Aciveiro, no que os xestores do hotel confirmaban a posibilidade de pechalo debido a que o baixo número de pernoctacións apenas cubría os gastos de mantemento do conxunto.

Con todo, cabe destacar o feito de que tanto Santa María de Melón como Santa María de Monfero –intervencións *en marcha*– son os dous únicos casos analizados nos que nos seus proxectos se puido consultar un estudo da viabilidade da rehabilitación e, polo tanto, da rendibilidade do futuro hotel.

- *¿Adáptase unha tipoloxía mellor ca outra á nova función hoteleira?*

A mostra analizada permite entrever a dificultade da rehabilitación en función da compatibilidade existente entre un novo uso e o orixinal, sobre todo no referente o respecto á preexistencia arquitectónica. Os desaxustes provenientes da capacidade inicial en relación aos futuros usos previsibles; as contradicións funcionais e distributivas; a ausencia de servizos sanitarios e de instalacións xerais postas ao día; a carencia do grado de confort e habitabilidade esixibles por un mínimo de adaptación aos estándares actuais... son algúns dos problemas que se deben superar con maior ou menor éxito, como maior ou menor consideración, neste tipo de intervencións en función da relación que se establecerá entre o novo uso e a tipoloxía existente.

Inténtase recuperar a conexión perdida trala intervención entre a nova función e a orixinal, é dicir, entre o novo uso e a forma existente. Polo que se confirma que unhas formas –entendidas como tipoloxías– adáptanse mellor ca outras aos novos usos, sendo estas adaptacións máis ou menos difíciles de afrontar segundo a compatibilidade establecida.

Trala aplicación dos parámetros confírmase como a arquitectura monacal se adapta máis doadamente e sen menos sacrificios ao novo programa hoteleiro co resto das tipoloxías. Simplificando moito a adecuación ao novo programa: as grandes zonas de entrada e recibimento son destinadas como posibles zonas nobres do hotel e a organización de múltiples estancias linealmente estruturadas con respecto ás zonas principais preséntanse como posibles dormitorios. De igual maneira, poderían entenderse as reutilizacións de determinadas arquitecturas civís, tales como hospitais –caso do Hospital Real de Santiago– ou cárceres. Por outra banda, certas arquitectas industriais poden entenderse como contedores baleiros para múltiples solucións funcionais, incluídas as hoteleiras.

- *¿Inflúe o tipo de hotel –entendido como tipoloxía arquitectónica– na demanda turística?*

O turista, cada vez con máis intensidade, deixa de mercar estancias hoteleiras e destinos concretos para buscar experiencias únicas creando un entorno turístico no que a subxectividade domina completamente a viaxe e, polo tanto, é o destino o que ha de prover esas experiencias pedidas.

Este tipo de aloxamentos presenta as características idóneas para converter o feito de durmir fóra da casa nunha experiencia única. Pasar a noite nun antigo convento ou nun torreón medieval son actividades expostas como reclamos para acadar novos usuarios, reclamos acompañados tamén dunha atmosfera chea de paz e tranquilidade que permite *respirar* unha vida saudable, aínda que sexa por breves espazos de tempo. Mais non é a tipoloxía do inmovible recuperado o que define a demanda turística, senón cuestións como o desembolso económico que supón a estadía nun hotel destas características, o afastado que se atope o establecemento doutras poboacións –caso de Santo Estevo de Ribas de Sil ou de Santa María de Aciveiro–, ou a posibilidade de realizar diversas actividades no propio hotel ou nas proximidades do mesmo.

A continuación reproducidos as táboas de aplicación dos parámetros de análise: na primeira amósanse tódalas arquitecturas monacais estudadas, na segunda as diversas tipoloxías para as necesarias comparativas e na última os dous casos que se están a realizar na actualidade.

			SANTO ESTEVO DE RIBAS DE SIL	SAN BIEITO DE A GUARDA	SANTA MARÍA DE ACIVEIRO	SAN CLODIO DE LEIRO	SAN VICENTE DO PINO	CARME DE ABAIXO OU AS OBLATAS	SAN FRANCISCO DE VALDEDEUS
AUTENTICIDADE	DESEÑO		si	non	si	si	non	si	si
	MATERIAIS		si	non	si	si	non	si	si
	CONSTRUCCIÓN		si	si	si	si	si	non	si
	CONTORNA		si	-	si	si	si	si	si
IDENTIDADE	EXTERIOR		si (engadido por xustaposición)	si (non hai engadidos) (i/ restaurante + piano bar)	si (non hai engadidos)	si (non hai engadidos)	non (engadidos: superposición (pazo) + xustaposición (mosteiro))	si (engadidos por variación + xustaposición)	si
	INTERIOR		contraste	recreación	recreación vs contraste	contraste	recreación	contraste	contraste
ACCIÓN OPERATIVA	CONSERVACIÓN		igreja e sancristía (uso litúrxico)	igreja (uso litúrxico)	claustro	igreja e sancristía (uso litúrxico)	igreja e sancristía nova (uso litúrxico)	-	igreja e sancristía (uso litúrxico)
	RESTAURACIÓN		-	imaxe exterior	igreja (uso litúrxico) + claustro	imaxe exterior	-	-	totalidade do mosteiro
	REHABILITACIÓN		totalidade do mosteiro	totalidade do mosteiro	totalidade do mosteiro	totalidade do mosteiro	totalidade do conxunto	parte conservada	construción anexa (+ museo terra santa + centro Juan XXIII)
	CONSTRUCCIÓN		contraste (pavillón de servizos)	-	-	-	analogía (ampliacións pazo + mosteiro)	contraste (ampliación habitacións)	-
PROGRAMA	LEXISLACIÓN	PATRIMONIO	Lei 1933 + Lei 16/1985 + Lei 08/1995	Lei 16/1985	Lei 16/1985 + Lei 08/1995	Lei 16/1985 + Lei 08/1995	Lei 16/1985 + Lei 08/1995	Lei 16/1985 + Lei 08/1995	(Lei 1933 +) Lei 16/1985 + Lei 08/1995
		HOTELEIRA	RD 1634/1983 (parador - museo, 4 estrelas)	RD 1634/1983 (3 estrelas)	RD 1634/1983 + RD 267/1999 (pousadas de compostela, 3 estrelas)	RD 1634/1983 (eurostars, 4 estrelas)	RD 1634/1983 + RD 267/1999 (parador, 4 estrelas)	RD 1634/1983 + RD 267/1999 (hotel ac, 5 estrelas)	(RD 1634/1983 +) RD 267/1999 (4 estrelas)
	RENDIBILIDADE		si (peche temporada)	si (primeiro hotel da zona, segundo I.G.E.)	non	si	si (peche temporada)	si	si
	REVERSIBILIDADE		si	non	si	si	non	si	si

		HOSPITAL REAL DE COMPOSTELA	TORRE LOMBARDA	TORRE-FORTALEZA DOS ANDRADE	PARADOR NACIONAL 'CONDE DE GONDOMAR'	SANTA MARÍA A REAL DE OSEIRA
AUTENTICIDADE	DESEÑO	non	si	non	non	si
	MATERIAIS	non	si	si	non	si
	CONSTRUCCIÓN	non	si	non	non	si
	CONTORNA	si	si	non	si	si
IDENTIDADE	EXTERIOR	si	si (engadido por superposición)	si (engadido por xustaposición)	si (falso arquitectónico)	si
	INTERIOR	recreación vs contraste	contraste	recreación	recreación	-
ACCIÓN OPERATIVA	CONSERVACIÓN	-	parte museo etnográfico	-	-	-
	RESTAURACIÓN	-	imaxe exterior	-	bóveda e escudo (antigo convento)	totalidade do conxunto
	REHABILITACIÓN	totalidade do conxunto	totalidade do conxunto	só torre	-	museo da pedra
	CONSTRUCCIÓN	<i>reconstrución total</i>	analogía (servizos)	independente (<i>estilo pazo señorial</i>)	totalidade do conxunto	-
PROGRAMA	LEXISLACIÓN	PATRIMONIO	Lei 1933	Lei 16/1985	Lei 1933 + Lei 16/1985 + Lei o8/1995	Lei 1933 + <i>Lei 16/1985</i>
		HOTELEIRA	- (parador - museo, 5 estrelas Gran Luxo)	RD 1634/1983 (pousada - turismo rural)	RD 1634/1983 (parador, 4 estrelas)	<i>RD 1634/1983</i> (hospedaría monástica)
	RENDIBILIDADE		si	si (peche temporada)	non (peche temporada)	si
	REVERSIBILIDADE		non	si	non	non

			SANTA MARÍA DE MELÓN	SANTA MARÍA DE MONFERO
AUTENTICIDADE	DESEÑO		si	si
	MATERIAIS		si	si
	CONSTRUCCIÓN		si	si
	CONTORNA		si	si
IDENTIDADE	EXTERIOR		si (engadido por superposición + variación)	si (engadido por superposición + variación)
	INTERIOR		-	-
ACCIÓN OPERATIVA	CONSERVACIÓN		labor previo	labor previo
	RESTAURACIÓN		labor previo	labor previo
	REHABILITACIÓN		totalidade do conxunto (excepto igrexa e sancristía)	totalidade do conxunto (excepto igrexa e sancristía)
	CONSTRUCCIÓN		<i>analoxía</i> (habitacións e servizos)	contraste (novo andar en habitacións + spa)
PROGRAMA	LEXISLACIÓN	PATRIMONIO	Lei 16/1985 + Lei o8/1995	Lei 16/1985 + Lei o8/1995
		HOTELEIRA	RD 267/1999 (hotel balneario, 4 estrelas)	RD 267/1999 (hotel 4 estrelas + centro lúdico-termal spa)
	RENDIBILIDADE		si (estudo contido no proxecto)	si (estudo contido no proxecto)
	REVERSIBILIDADE		si	si

CONCLUSIÓN XERAIS

Somos a memoria que temos e a responsabilidade que asumimos,
sen memoria non existimos e sen responsabilidade quizais non merezamos existir.

DE SOUSA SARAMAGO, J.; *Cuadernos de Lanzarote*. Madrid 2001. Páx.73.

Presentándose sempre como unha operación difícil e complexa de realizar, a reconversión de usos abrangue unha serie de características esenciais que se deben respectar para que o Patrimonio perdure no tempo. Independentemente do obxectivo final de ter unha nova función –neste caso orientada á industria hoteleira–, a súa posta en valor depende precisamente da intención de permitir dar continuidade ao edificio, froito de solapes e capas de historia que se reflicten na súa evolución.

- *A recuperación do Patrimonio Arquitectónico para a industria hoteleira supón a salvagarda e a autosuficiencia do devandito patrimonio, aumentando o seu prazo de vida e conformando un capítulo máis da súa historia.*

Son moitos os inmobles que emerxen dunha situación de ruína e abandono arrastrada dende mediados do século XIX para abrir as súas portas ao turismo, xa que o seu carácter histórico constitúe un valor engadido. A dotación do uso hoteleiro a este tipo de inmobles supón unha actividade cada vez máis frecuente tanto en Galicia como no resto do continente, e ten unha importante repercusión no ámbito da rehabilitación e da xestión do Patrimonio.

A actividade turística aporta uns ingresos que no só fan rendible a inversión inicial, senón que tamén fan autosostible ao conxunto hoteleiro. E o éxito destas intervencións fai desta *industria* algo cada vez máis apetecible aos investimentos privados, non exentos de importantes subvencións.

Pero dende o punto de vista patrimonial estas actuacións presentan vantaxes e inconvenientes. Se por unha banda este tipo de iniciativas poden ter unha acción moi positiva sobre edificios que hoxe se encontran degradados, entregados ao esquecemento e cuxo futuro máis seguro sexa a ruína; por outra, a decisión de intervir cambiando o seu uso, pode levar a intervencións mal executadas que prexudiquen ou anulen a imaxe histórica do edificio. ¿Debemos escoller entre manter un edificio entregado á degradación ou arriscarnos nunha intervención que podería levar á deturpación da historia do edificio?

A resposta é negativa. A súa *memoria* arquitectónica non ten por que ser sacrificada para desempeñar a nova función dun xeito racional e rendible. A existencia duns labores de análise previos e un estudo histórico-artístico do inmovible –é dicir, a actuación dun equipo interdisciplinar– favorecen en gran medida a conservación da arquitectura herdada, a cal, non debemos esquecer, constitúe o Patrimonio Construído.

Porque a rehabilitación dun edificio supón o mantemento e a conservación da preexistencia, a súa recuperación de xeito que o monumento permaneza vivo para o futuro, independentemente das adicións de obra nova realizadas. Cuestión, por outra banda, algo ingrata que xorde só dunha preocupación constante e profunda ante o Patrimonio.

- *A acción da rehabilitación permite a reintrodución das antigas e obsoletas arquitecturas na vida activa da sociedade sen afastarse do concepto de monumento como obxecto de mera contemplación.*

A rehabilitación de edificios históricos, unha práctica que percorre a Historia e que –coas súas luces e as súas sombras– fixo posible, tantas veces, que os bens arquitectónicos puideran chegar aos nosos días, presenta hoxe caracteres peculiares e de enorme extensión. Hai, por isto, unha gran ocasión –e responsabilidade– ante nós: manter en uso e propiciar funcións compatibles que favorezan a conservación do Patrimonio Arquitectónico.

A formación académica tradicional –así como a tratadística– pon o acento na utilidade da arquitectura; e faino en detrimento doutras cualidades como a firmeza ou a beleza. E así a función que deu lugar á creación dun edificio ou dunha obra pública chega a ser tan importante que –despois de extinguida– permanece na súa denominación. O significado e a función dos monumentos quedan latentes grazas ao nome e ao lugar co que os identificamos, que son os que nos permiten asociar de un modo moi directo e suxerinte ao obxecto coa súa historia particular. Así explícase que a tenacidade e a capacidade de suxerencia do uso orixinal teñan continuidade ao longo do tempo e a pesar do cambio de funcións, por moi variado que este sexa.

E é que *memoria* e *identidade* son conceptos que están indisolublemente unidos. Somos polo que somos recordados, existimos mentres somos recordados e morremos cando nos esquecen. Do mesmo xeito, unha sociedade existe mentres é lembrada e é imprescindible tanto conservar a súa memoria escrita como preservar a súa memoria material para garantir a súa identidade, aínda que sabemos que esta, irase modificando e destruindo co tempo.

Dende esta óptica, a rehabilitación dunha arquitectura histórica só pode abordarse dende a comprensión e o coñecemento interdisciplinar da súa condición sistémica e a súa complexidade, única vía para preservar a súa memoria. Porque o cambio de uso non implica un cambio de identidade, e a necesidade de conservar esta e de manter vivo ese pasado ten a súa explicación na capacidade que ten o Patrimonio para transmitir sensacións específicas cun amplo poder de evocación, que potencian unha relación complexa do ser humano coa súa historia.

E eses cambios son reflexo dos cambios que ocorren na sociedade que habita e *utiliza* eses edificios, son froito das súas demandas e das súas necesidades. Deste xeito a rehabilitación destas arquitecturas obsoletas e antigas en perigo de desaparecer –igual cos recordos que encerran– preséntase como un camiño válido para a súa recuperación. E estes inmobles

recuperados acaban por desempeñar un importante papel activo para as localidades onde están, xa que de ademais de crear emprego facilitan o crecemento económico da zona (oo1).

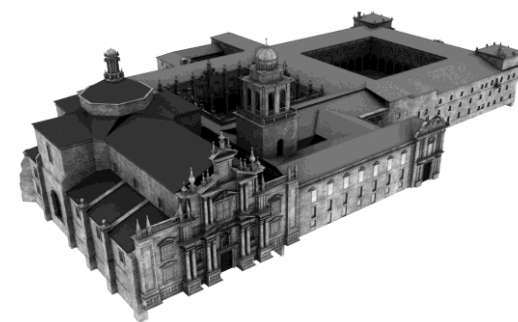
- *A rehabilitación preséntase como a mellor garantía para a supervivencia do Patrimonio Arquitectónico.*

O abandono de edificios é, sen dúbida, o inicio da cadea de acontecementos que se concretan, finalmente, na súa ruína material. E o significado que transmite un edificio antigo –e que o fai atractivo– non é soamente o do seu uso orixinal, senón tamén o da súa tortuosa vida: o do propio paso do tempo e o das alteracións e cambios de destino asociados aos avatares sufridos ao longo da súa historia.

A conveniencia de manter o uso anterior ou determinar o carácter que ha de ter o novo deben analizarse dende a súa capacidade de manter vivo ao monumento, que é o fin principal. Pero tamén, por suposto, dende a capacidade do edificio histórico de asumilo sen perder ou ver debilitados os seus valores documentais e significativos, é dicir, a súa completa condición monumental.

Con todo, no Patrimonio Arquitectónico Galego existen casos alarmantes (oo2)¹ que ven en perigo a súa supervivencia pola falta dun uso adaptado á súa realidade social.

Mais a situación de crise económica que experimenta a nosa sociedade eliminou as grandes partidas orzamentarias dedicadas á intervención no Patrimonio. Sen embargo, puxo de manifesto que toda a profesión arquitectónica vai orientarse nas próximas décadas máis á recuperación e rehabilitación da arquitectura construída que á nova construción, como se reflicte na aprobación da *Lei 8/2013, do 26 de xuño, de rehabilitación, rexeneración e renovación urbanas*; a cal fai referencia á creación de instrumentos de promoción da rehabilitación urbana como medio para impulsar a actividade económica.

oo1. San Salvador de Celanova (Ourense) alberga, entre outras funcións, –ademais do uso parroquial da igrexa– o concello, os xulgados e un centro de secundaria.

oo2. Detalle do mal estado no que se atopa o mosteiro de San Paio de Abeleda (Castro Caldelas, Ourense).

¹ O estado de abandono do mosteiro de San Paio de Abeleda en Castro Caldelas (Ourense) é un dos casos máis graves do Patrimonio Arquitectónico galego. Tras máis de corenta anos de abandono e saqueo de boa parte dos seus bens, o aspecto que presenta na actualidade é realmente penoso: pechado, sen cubertas e sen posibilidade de visitalo polo inminente perigo de derrubamento. Para denunciar esta lamentable situación e intentar poñer fin á mesma colaboran entre si varias asociacións veciñais.

LIÑAS DE INVESTIGACIÓN

O futuro ten moitos nomes.
Para os débiles é o inalcanzable. Para os temerosos, o descoñecido.
Para os valentes é a oportunidade.

Víctor HUGO (1802-1885).

Ao pouco de comezar a investigación foi publicado o artigo *O ocaso de Monfero: evolución, ruína e restauración* –froito do Máster de Rehabilitación Arquitectónica– a modo de pequeno avance do que foron os primeiros pasos do presente traballo². Pretendía dar resposta ao baleiro documental existente na historia do monumento: entre a desamortización e o proxecto para a súa recuperación como hotel de catro estrelas. Analizando as diversas experiencias erradas na súa eterna reconstrución durante o século XX, poñíase de relevo como outros cenobios na súa mesma situación atoparon na industria hoteleira unha oportunidade para seguir existindo.

Posteriormente, as planimetrías das grandes arquitecturas monacais galegas elaboradas para unha mellor comprensión dos casos analizados propiciaron un contrato coa Fundación Santa María la Real a través do Centro de Estudios del Románico que supuxo a inclusión das mesmas na *Enciclopedia del Románico en Galicia*³.

De xeito paralelo –e xa lixeiramente avanzado o presente estudo– decidiuse participar no *XV Premio de investigación do Concello de Pontedeume*, quedando finalista co traballo *Arquitecturas recicladas na comarca do Eume*⁴. No mesmo facíase unha reflexión sobre a reutilización das arquitecturas herdadas en xeral e as rehabilitacións realizadas na comarca eumesa en particular. Comprobando a maior capacidade de flexibilidade da arquitectura relixiosa á hora de adaptarse a novos usos sen necesidade de grandes alteracións estruturais fronte a outras tipoloxías, demostrando que uns usos adáptanse mellor ca outros ás diversas fábricas preexistentes. Así analizáronse os casos do convento de Santo Agostiño (Pontedeume) –actual casa da cultura–; do mosteiro de San Xoán de Caaveiro (A Capela) –recuperado como espazo para a contemplación da riqueza natural e histórica do conxunto monumental–; e o mosteiro de Santa María de Monfero.

² LORENZO ASPRES, A.; "O ocaso de Monfero: evolución, ruína e restauración", *Estudios Mindonienses: Anuario de estudios histórico-teolóxicos de la diócesis de Mondoñedo-Ferrol*, número 26. Ferrol 2010. Páx.599-655.

Citado en:

1. BLANCO LORENZO, E.M. + SABÍN DÍAZ, P.; *Memoria e monumento. Limpeza e consolidación do Mosteiro de Monfero*. Sabín-Blanco Arquitectos + Consellería de Cultura e Turismo. A Coruña 2011.

2. BLANCO LORENZO, E.M. + SABÍN DÍAZ, P.; "Monasterio de Monfero. Consolidación, reconstrucción y ensayo", *Patorreb 2012: IV Congreso de patología y rehabilitación de edificios*. Colexio Oficial de Arquitectos de Galicia. Santiago de Compostela 2012. Páx.205-210.

3. VV.AA.; *Enciclopedia del Románico en Galicia*, Tomo A Coruña, 2 volumes. Fundación Santa María la Real. Aguilar de Campoo 2013.

³ VV.AA.; *Enciclopedia del Románico en Galicia*, Tomo A Coruña, 2 volumes. Fundación Santa María la Real. Aguilar de Campoo 2013.

A provincia de Lugo está en fase de edición, prevíndose a súa publicación para o ano que ven; e a de Ourense aínda está en fase de recompilación de datos e elaboración de planimetrías. En canto á provincia de Pontevedra, os tomos correspondentes xa estaban publicados ao comezo do contrato.

⁴ LORENZO ASPRES, A.; "Arquitecturas recicladas na comarca do Eume", *Cátedra: revista eumesa de estudos*, número 20. Pontedeume 2013. Páx.101-158.

Recentemente rematouse o traballo *Transformacións do Patrimonio Arquitectónico Galego para a súa explotación hoteleira*, un estudo financiado pola Deputación Provincial de A Coruña que permitirá trasladar os resultados da presente investigación á Administración.

Para o mes de xullo está prevista a publicación de *Entre paredes que encierran historia: la transformación del monumento para su explotación hotelera* por parte de *Rotur: Revista de Ocio y Turismo* –de carácter anual e de ámbito internacional– nun volume destinado á Calidade e ao Turismo Sostible. En devandito artigo estúdase a interacción entre Turismo e Patrimonio, sen esquecer que o primeiro é ante todo un sector económico de peso e, como tal, o seu alcance sobre os elementos patrimoniais orixina a conversión destes en *productos* preparados para o consumo público. Mediante a análise de catro casos concretos –Hospital Real de Santiago de Compostela, Santo Estevo de Ribas de Sil, Santa María de Melón e Santa María de Monfero– demóstrase como, mediante o recoñecemento da súa identidade e intereses, a introdución da nova función hoteleira nos mesmos supón o asentamento das bases para o desenrolo dun turismo sostible e de calidade, antes, durante e despois do traspaso de competencias do Estado ás Autonomías.

Nos vindeiros meses, como resultado na participación do 3º *Crossroads of Europe* e do 5º *European Conference on Industrial Tourism* celebrados o pasado xuño na cidade de Ferrol, será publicado o estudo *La reutilización del Patrimonio Arquitectónico Industrial para su explotación hotelera*, onde se reflexiona sobre o concepto da reciclaxe de edificios industriais –sobre todo dende o punto de vista hoteleiro– como unha tendencia globalizada que ten unha gran aceptación social cuns resultados altamente positivos, principalmente para os entornos onde se insiren este tipo de hoteis. Acompáñase a investigación coa análise de tres exemplos: a conversión dunha antiga fábrica de curtidos en Allariz (Ourense), a reutilización dunha abandonada industria de salazón como hotel rural no municipio pontevedrés de Cangas e a recuperación do conxunto de edificios da Central Hidroeléctrica do Tambre en Noia (A Coruña).

Todas estas relativas tanxencias con respecto á presente investigación deron lugar á que podemos definir como a primeira liña futura de investigación: o chamado *Proxecto ARGAS*⁵, un esforzo por inventariar, dixitalizar e dar a coñecer todas aquelas Arquitecturas Recicladas de Galicia. A principal finalidade é crear unha guía ou base de datos na que poder consultar as reutilizacións realizadas na comunidade galega por localización, autor, data, tipoloxía ou novo uso.

Pero a investigación non se esgotou, novos camiños xorden dela.

⁵ O *Proxecto ARGAS* pode ser consultado na dirección www.proxectoarga.com grazas á inestimable colaboración do enxeñeiro informático Óscar Paz Cervantes.

Neste sentido, as liñas de investigación que se propoñen deben ser entendidas dende a continuidade e dende a especificidade, como punto de partida de novos proxectos relacionados coa rehabilitación de arquitecturas preexistentes e coa análise das mesmas.

- Avanzar no estudo das tipoloxías empregadas para a comparación no presente traballo, analizando a totalidade dos casos existentes no territorio galego, é dicir, analizar como mesmo método e rigor tódolos casos de arquitectura civil, industrial e militar recuperados para a industria hoteleira en Galicia.
- Ampliar o estudo das arquitecturas recuperadas para a industria hoteleira ao resto do territorio nacional. Tal ampliación suporía verificar a aplicación dos parámetros de análise, establecer comparacións entre as intervencións galegas e do resto da península, poñendo en evidencia a posibilidade dun diferente modo de actuación condicionado pola especificidade propia da rexión.
- Aplicar os parámetros de análise definidos a outros exemplos de arquitectura relixiosa –principalmente galega– que foron rehabilitados e destinados a outros usos diferentes do hoteleiro, como por exemplo un uso cultural –museos, teatros, centros expositivos, centros de interpretación...–; un uso administrativo –dependencias consistoriais, deputacións, delegacións...– ou un uso civil –hospitais, bibliotecas, escolas...–. De igual maneira ca presente investigación, este traballo podería enriquecerse realizando unha comparativa con outras tipoloxías destinadas ao mesmo novo uso.
- Estudar as arquitecturas rehabilitadas dende o punto de vista da sustentabilidade, analizando as diversas actuacións mediante os baremos da eficiencia enerxética.

A Coruña, xuño de 2014.

CAPÍTULO 7.

ANEXOS

ANEXO I

FONTES E BIBLIOGRAFÍA

FONTES DOCUMENTAIS

Arquivo Central da Consellería de Cultura, Educación e Ordenación Universitaria

Arquivo da Deputación Provincial de A Coruña

Arquivo da Deputación Provincial de Lugo

Arquivo da Deputación Provincial de Ourense

Arquivo da Deputación Provincial de Pontevedra

Arquivo da Dirección Xeral de Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia

Arquivo da Provincia Franciscana de Santiago

Arquivo do Convento da Transfiguración do Noso Señor de Trasmañó

Arquivo do Reino de Galicia

Arquivo Diocesano de Santiago de Compostela

Arquivo Diocesano de Ourense

Arquivo Histórico Diocesano de Tui - Vigo

Arquivo Histórico Provincial de Lugo

Arquivo Histórico Provincial de Ourense

Arquivo Histórico Provincial de Pontevedra

Arquivo Histórico Universitario de Santiago de Compostela

Arquivo Municipal de A Guarda

Arquivo Municipal de Allariz

Arquivo Municipal de Baiona

Arquivo Municipal de Forcarei

Arquivo Municipal de Leiro

Arquivo Municipal de Lugo

Arquivo Municipal de Melón

Arquivo Municipal de Monfero

Arquivo Municipal de Monforte de Lemos

Arquivo Municipal de Nogueira de Ramuín

Arquivo Municipal de San Cristovo de Cea

Arquivo Municipal de Santiago de Compostela

Arquivo Municipal de Vilalba

Centro de Documentación e Arquivo da Universidade da Coruña

Colexio Oficial de Arquitectos de Galicia

Consortio da Cidade de Santiago de Compostela

Oficina Municipal de Rehabilitación de Allariz

FONTES BIBLIOGRÁFICAS

Capítulo 1. PAUTAS DA INVESTIGACIÓN

1.2.1. PUNTO DE PARTIDA

BAYÓN MARINÉ, F. (dir.); *50 años del turismo español. Un análisis histórico y estructural*. Centro de Estudios Ramón Areces. Madrid 1999.

CHOAY, Françoise; *Alegoría del Patrimonio*. Gustavo Gili. Barcelona 2007.

DE SÁ BRAVO, Hipólito; *El Monacato en Galicia*, dous volumes. Editorial Librigal. A Coruña 1972.

FERNÁNDEZ FÚSTER, Luis; *Introducción a la teoría y técnica del turismo*. Alianza Editorial. Madrid 1989.

FONTENLA SAN JUAN, Concepción; *Restauración e Historia del Arte en Galicia*. Cuaderno de Estudios Gallegos, Anexo XXV. Consejo Superior de Investigaciones Científicas - Instituto Padre Sarmiento de Estudios Gallegos. Santiago de Compostela 1997.

FRANCO TABOADA, José Antonio + TARRIO CARRODEGUAS, Santiago (coord.); *Mosteiros e Conventos de Galicia. Descrición Gráfica dos Declarados Monumento*. Xunta de Galicia. Santiago de Compostela 2002.

MÉNDEZ FONTE, Rosa; *La Conservación de los Monumentos Arquitectónicos de Galicia (1840-1940)*. Embora editorial. Ferrol 2010.

MENÉNDEZ ROBLES, María Luisa; *El Marqués de la Vega Inclán y los orígenes del turismo en España*. Secretaría Xeral de Turismo, DL. Madrid 2006.

ORDIERES DíEZ, Isabel; *Historia de la restauración monumental en España (1835-1936)*; Instituto de Conservación y Restauración de Bienes Culturales. Madrid 1995.

RIVERA BLANCO, José Javier; *De varia restauratione: teoría e historia de la restauración arquitectónica*. Abada. Madrid 2008.

ULLED MERINO, Antonio de J.; *La recuperación de edificios históricos para usos turísticos. La experiencia española*. Tecniberia. Madrid 1986.

Capítulo 2. DO MONUMENTO COMO DOCUMENTO AO MONUMENTO COMO RECURSO

2.1. EVOLUCIÓN HISTÓRICA DA VALORACIÓN DO PATRIMONIO

2.1.1. O PROCESO DE DESTRUCCIÓN PATRIMONIAL: AS CRISES DO SÉCULO XIX

ARTIAGA REGO, Aurora; *A Desamortización na provincia de Pontevedra (1855-1900)*. Deputación Provincial de Pontevedra, Servizo de Publicacións. Pontevedra 1991.

ARTIAGA REGO, Aurora + VILLARES PAZ, Ramón; *Galicia no século XIX*. La Voz de Galicia, D.L. A Coruña 2007.

BARREIRO FERNÁNDEZ, Xosé Ramón; *Liberales y absolutistas en Galicia (1808-1833)*. Edicións Xerais, S.L. Vigo 1982.

— *Historia contemporánea de Galicia*. Gamma, D.L. A Coruña 1982.

— *O carlismo galego*. Edicións Laiovento - Ensaio. Noia 2008.

CAMPOS Y FERNÁNDEZ DE SEVILLA, Francisco Javier; “Textos legales de las desamortizaciones eclesiásticas españolas y con ellas relacionados”, *La desamortización: el expolio del patrimonio artístico y cultural de la Iglesia en España*. RCU Escorial - María Cristina, Servizo de publicacións. Estudios Superiores del Escorial. Madrid 2007. Páx.5-30.

CARRÉ ALDAO, Eugenio; “La Guerra de la Independencia: el alzamiento contra los franceses en Galicia”, *Boletín de la Real Academia Gallega*. Tomo 7, n 82, páx.249-256, 1914. Tomo 8, n 88, páx.81-84, 1914. Tomo 8, n 89, páx.94-99, 1915; n 90, páx.128-133,1915; n 91, páx.161-170, 1915. A Coruña.

— *El alzamiento contra los franceses en Galicia: 1808-1809*. Ed. Francisco Beltrán (Lit. e Imp. Roel). Madrid 1915.

CORDERO TORRÓN, Xosé; *Notas críticas sobre a desamortización en Galicia*. Editorial Galaxia. Vigo 1982.

— *La desamortización na provincia de A Coruña: etapas de Mendizábal y Madoz*. Tese doutoral inédita defendida no Departamento de Historia e Institucións Económicas, Universidade de Santiago de Compostela. Santiago de Compostela 2012.

DE JUANA LÓPEZ, Jesús + PRADA RODRÍGUEZ, Julio (coord.); *Historia contemporánea de Galicia*. Editorial Ariel S.A. Barcelona 2005.

DE SÁ BRAVO, Hipólito; *El monacato en Galicia*. 2 volumes. Editorial Librigal. A Coruña 1972.

DOMÍNGUEZ CASTRO, Luis; “Os Cenobios cistercienses do Ribeiro na desamortización de Mendizábal, tipoloxía dos bens e socioloxía dos compradores”, *Congreso Internacional sobre San Bernardo e o Císter en Galicia e Portugal, actas*. Ourense 1992. Páx.463-474.

— “Bernardos, bieitos e representantes políticos, aproximación á desamortización de Mendizábal na provincia de Ourense”, *II Congreso Internacional sobre el Císter en Galicia y Portugal, actas*. Ourense 1998. Páx.227-248.

FERNÁNDEZ ALONSO, Benito; “La Guerra de la Independencia en Ourense”, *Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos de Ourense*, Tomo III, números 61 e 62. Ourense 1908. Páx.209-212 e 229-236, respectivamente.

FRAGUAS FRAGUAS, Antonio; “Notas sobre el paso de los franceses por Lugo”, *Cuadernos de Estudios Gallegos*, volume 23. Instituto Padre Sarmiento de Estudios Gallegos. Santiago de Compostela 1968. Páx.337-346.

GONZÁLEZ GARCÍA, Miguel Ángel; “Notas históricas sobre el paso de los franceses por la provincia de Ourense: los desastres de la guerra en las tenencias del Cabildo”, *Diversarum rerum*, número 4. Ourense 2009. Páx.9-22.

GONZÁLEZ LÓPEZ, Emilio; *El Águila gala y el búho gallego: la insurrección gallega contra los franceses*. Ediciones Galicia do Centro Galego de Bos Aires, Instituto Argentino de Cultura Gallega. Bos Aires 1975.

— *Entre el Antiguo y nuevo Régimen: absolutistas y liberales. El reinado de Fernando VII en Galicia*. Edicións do Castro, D.L. A Coruña 1981.

— *La Iglesia gallega en la Guerra de la Independencia*. El Correo Gallego, D.L. Santiago de Compostela 1992.

MADOZ IBÁÑEZ, Pascual; *Diccionario Geográfico, Estadístico e Histórico de España y sus posesiones de ultramar: Galicia*. Libros Galicia. Edición facsímile, 6 volumes. Santiago de Compostela 1986.

MARTÍ GILABERT, Francisco; *La Desamortización Española*; Ediciones Rialp S.A. Madrid 2003.

MARTÍN SÁNCHEZ, Julio; “La tutela de la arquitectura religiosa y la supresión del diezmo”, *La desamortización: el expolio del patrimonio artístico y cultural de la Iglesia en España*. RCU Escorial - María Cristina, Servizo de publicacións. Estudios Superiores del Escorial. Madrid 2007. Páx.57-76.

- MARTÍNEZ GONZÁLEZ, Blanca; *Estudio de la desamortización eclesiástica durante el trienio liberal en la provincia de Lugo (1820-1823)*. Deputación Provincial de Lugo, Servizo de Publicacións. Lugo 1987.
- MARTÍNEZ SALAZAR, Andrés; *De la Guerra de Independencia en Galicia*. Ediciones Espuela de Plata. Sevilla 2010.
- NAVAS RAMÍREZ-CRUZADO, José; *Guerra de la Independencia: cuando el pueblo gallego derrotó a Napoleón*. Hércules de Ediciones. A Coruña 2013.
- PORTELA PAZOS, Salustiano; *La guerra de la Independencia en Galicia*. Tipografía del Seminario Conciliar. Santiago de Compostela 1964.
- OSUNA REY, Juan Manuel; *Los franceses en Galicia: historia militar de la guerra de la Independencia en Galicia (1809)*. Fundación Pedro Barrié de la Maza. A Coruña 2006.
- OTERO PEDRAYO, Ramón; “Ensayo sobre la desamortización eclesiástica en tierras de Orense”, *Cuadernos de Estudios Gallegos*, tomo 10. Instituto Padre Sarmiento de Estudios Gallegos. Santiago de Compostela 1955. Páx.89-110.
- REVUELTA GONZÁLEZ, Manuel; *La Exclaustración*. CEU Ediciones. Madrid 2010.
- REY CASTELAO, Ofelia; “Gallegos y franceses en un espacio común”, *Obradoiro de historia moderna*, número 7. Santiago de Compostela 1998. Páx.171-194.
- SÁNCHEZ GARCÍA, Jesús Ángel; “Una década trágica para el patrimonio gallego. De la Desamortización a las Comisiones de Monumentos (1835-1844)”, *Revista Quintana*, número 3. Santiago de Compostela 2004. Páx.123-151.
- SIMÓN SEGURA, Francisco; *La Desamortización Española del Siglo XIX*; Instituto de Estudios Fiscales, DL. Madrid 1973.
- VALLEJO POUSADA, Rafael; *A desamortización de Mendizábal na provincia de Pontevedra, 1836-1844*. Deputación Provincial de Pontevedra, D.L. Pontevedra 1993.
- “La Desamortización de Mendizábal en Galicia: un estado de la cuestión”, *Antiguo régimen y liberalismo: homenaje a Miguel Artola*, volume 2. Alianza, D.L. Madrid 1994. Páx.353-366.
- “La desamortización de Mendizábal en Galicia”, *Revista de Estudios Provinciais*, número 11. Deputación Provincial de Pontevedra. Pontevedra 1995. Páx.119-133.
- VILLARES PAZ, Ramón (coord.); *Donos de seu. Estudos de historia agraria de Galicia*. Sotelo Blanco. Barcelona 1988.

- *Desamortización e réxime de propiedade*. Edicións A Nosa Terra. Vigo 1994.
- VV.AA.; “A Francesada”, *Galicia. Historia*, Tomo VII: Historia contemporánea, política (século XIX). Hércules de Ediciones S.A. A Coruña 1991-1993. Páx.53-146.
- “Buscando un modelo: liberalismo e absolutismo”, *Galicia. Historia*, Tomo VII: Historia contemporánea, política (século XIX). Hércules de Ediciones S.A. A Coruña 1991-1993. Páx.147-3o4.
- *Tratado de Rehabilitación. Teoría e historia de la rehabilitación*, tomo 1. Universidade Politécnica de Madrid, Departamento de Construción e Tecnoloxía Arquitectónicas. Editorial Munilla-Lería. Madrid 1999.

2.1.2. CONCIENCIA HISTÓRICA COMO PUNTO DE PARTIDA DA NOCIÓN DE PATRIMONIO

- CAL MARTÍNEZ, María Rosa; “La recuperación de los monumentos históricos para acrecentar el turismo”, *Historia y Comunicación Social*, número 8. Universidade Complutense de Madrid. Madrid 2003. Páx.7-19.
- CHAMOSO LAMAS, Manuel; “La restauración monumental y artística en Galicia”, *Comunicaciones del Instituto de Conservación y Restauración de obras de Arte, Arqueología y Etnología*. Ministerio de Educación e Ciencia + Dirección Xeral de Belas Artes. Valencia 1970. Páx.36-49.
- FARIÑA BUSTO, Francisco; *Comisión de Monumentos Históricos e Artísticos de Ourense 1844-1967. Aproximación histórica*. Boletín Auriense, Anexo 33. Grupo Marcelo Macías + Museo Arqueológico Provincial. Ourense 2013.
- FONTENLA SAN JUAN, Concepción; *Restauración e Historia del Arte en Galicia*. Cuaderno de Estudios Gallegos, Anexo XXV. Consejo Superior de Investigaciones Científicas - Instituto Padre Sarmiento de Estudios Gallegos. Santiago de Compostela 1997.
- GONZÁLEZ-VARAS IBÁÑEZ, Ignacio; *Restauración monumental en España durante el siglo XIX*. Colexio Oficial de Arquitectos de León. León 1996.
- LÓPEZ JAÉN, Juan; *Curso de Rehabilitación*. 9 volumes. Colexio Oficial de Arquitectos de Madrid. Madrid 1985-1988.
- LOURÉS SEOANE, María Luisa; “Del concepto de monumento histórico al de Patrimonio Cultural”, *Revista de Ciencias Sociales*, número 94. Universidade de Costa Rica. San José 2001. Páx.141-150.

- MÉNDEZ FONTE, Rosa; *La conservación de los monumentos arquitectónicos en Galicia (1840-1940)*. Editorial Embora. Ferrol 2010.
- MIARELLI-MARIANI, Gaetano; “Historia de los criterios en el patrimonio arquitectónico”, *Monumentos y proyecto*. Ministerio de Cultura. Madrid 1990. Páx.14-21.
- MUÑOZ COSME, Alfonso; *La conservación del patrimonio arquitectónico español*. Dirección Xeral de Belas Artes e Arquivos, Instituto de Conservación e Restauración de Bens Culturais. Madrid 1989.
- NAVASCUÉS PALACIO, Pedro; “La restauración monumental como proceso histórico: el caso español, 1800-1950”, *Curso de mecánica y tecnología de los edificios antiguos*. Madrid 1990.
- ORDIERES DÍEZ, Isabel; *Historia de la restauración monumental en España (1835-1936)*; Instituto de Conservación y Restauración de Bienes Culturales. Madrid 1995.
- SORALUCE BLOND, José Ramón; “Orígenes de la protección del Patrimonio monumental en Galicia”. *La Coruña, Paraíso de Turismo*. Concello de A Coruña A Coruña 1991. Páx.12-19.
- *Historia de la Arquitectura Restaurada: del Renacimiento al Movimiento Moderno*. Universidade da Coruña, Servizo de Publicacións. A Coruña 2010.
- TORRES BALBÁS, Leopoldo; “Los Monumentos Históricos y Artísticos: Destrucción y Conservación. Legislación y organización de sus servicios y su inventario”, *VIII Congreso Nacional de Arquitectos*. La Editorial. Zaragoza 1919. Páx.5-39.
- VV.AA.; *Memoria comprensiva de los trabajos verificados por las Comisiones de Monumentos históricos y artísticos del reino*. Imprenta Nacional. Madrid 1845.

2.1.3. HISTORIA DA REHABILITACIÓN. RESTAURAR VERSUS REHABILITAR

- ALEGRE ÁVILA, Juan Manuel; *Evolución y régimen jurídico del Patrimonio Histórico*, 2 volumes. Ministerio de Cultura. Madrid 1994.
- BARRERO RODRÍGUEZ, María Concepción; *La ordenación jurídica del patrimonio histórico*. Civitas. Madrid 1990.

- BASSEGODA NONELL, Juan; “Didáctica de la restauración monumental”, *Primer Congreso del Patrimonio Histórico*. Adelpha. Madrid 1980. Páx.36-45.
- BLÁZQUEZ IZQUIERDO, Carmen; “La reincorporación de España al debate internacional sobre la restauración arquitectónica”, *Actas del Congreso Internacional de Restauración ‘Restaurar la Memoria’*. Deputación de Valladolid. Valladolid 1999. Páx.333-350.
- CASTRO ALLEGUE, Francisco M.; *O ordenamento xurídico dos bens culturais na Comunidade Autónoma de Galicia*. Consellería de Cultura, Comunicación Social e Turismo - Xunta de Galicia. Santiago de Compostela 2004.
- ESTEBAN CHAPAPRÍA, Julián + GARCÍA CUETOS, María del Pilar; *Alejandro Ferrant y la conservación monumental en España (1929-1936)*. Xunta de Castela e León + Consellería de Cultura e Turismo. Valladolid 2007.
- FONTENLA SAN JUAN, Concepción; *Restauración e Historia del Arte en Galicia*. Cuaderno de Estudios Gallegos, Anexo XXV. Consejo Superior de Investigaciones Científicas - Instituto Padre Sarmiento de Estudios Gallegos. Santiago de Compostela 1997.
- GARCÍA GARCÍA, María Jesús; *La Conservación de los Inmuebles Históricos a través de Técnicas Urbanísticas y Rehabilitadoras*. Arazandi Editorial. Navarra 2000.
- GONZÁLEZ CAPITEL, Antón; *Metamorfosis de monumentos y teorías de la restauración*. Alianza Editorial. Madrid 2009.
- GONZÁLEZ MORENO-NAVARRO, Antoni; *La restauración objetiva. Método SCCM de restauración monumental*. Memoria do Servizo do Patrimonio Arquitectónico Local de Barcelona 1993-1998. Deputación Provincial de Barcelona + Servizo do Patrimonio Arquitectónico Local. Barcelona 1999.
- GONZÁLEZ MOZO, Ana + MACARRÓN MIGUEL, Ana María; *La Conservación y la Restauración en el siglo XX*. Editorial Tecnos S.A. Madrid 1998.
- GONZÁLEZ-VARAS IBÁÑEZ, Ignacio; *Restauración monumental en España durante el siglo XIX*. Colexio Oficial de Arquitectos de León. León 1996.
- *Conservación de bienes culturales. Teoría, historia, principios y normas*. Manuales Arte Cátedra. Madrid 2000.
- HUMANES BUSTAMANTE, Alberto; *Criterios de intervención en el patrimonio arquitectónico. Aproximación a una bibliografía básica*. Ministerio de Cultura. Madrid 1987.

JIMENEZ MARTÍN, Alfonso; “Para restaurar, ¿leyes, cartas o nada?”. *Estudios jurídicos*, 2007. Ministerio de Xustiza: Centro de Estudos Xurídicos. Madrid 2007. Páx.13-25.

Lei 8/1995, do 3o de outubro, do Patrimonio Cultural de Galicia. DOG número 214, do 8 de novembro.

Ley de 13 de Mayo de 1933, sobre Defensa, Conservacion y Acrecentamiento del Patrimonio Historico-Artistico Nacional.

Ley 16/1985, del 25 de junio, del Patrimonio Histórico Español. BOE número 155, do 29 de xuño. Incluída corrección de erros no BOE número 296, do 11 de decembro.

MACARRÓN MIGUEL, Ana María; *Historia de la Conservación y la Restauración. Desde la Antigüedad hasta finales del siglo XIX*. Editorial Tecnos S.A. Madrid 1997.

— *Conservación del Patrimonio Cultural. Criterios y normativas*. Editorial Síntesis. Madrid 2008.

MARTÍNEZ JUSTICIA, María José; *Antología de textos sobre restauración*. Universidade de Xaén, Servizo de Publicacións. Xaén 1996.

MONTERROSO MONTERO, Juan Manuel; *Protección y Conservación del Patrimonio. Principios Teóricos*. Tórculo Edicións. Santiago de Compostela 2001.

MUÑOZ COSME, Alfonso; “De los criterios al método. La evolución reciente de la intervención sobre el patrimonio arquitectónico en España”, *Congreso Internacional sobre Documentación, Conservación y Reutilización del Patrimonio Arquitectónico*; 3 volumes. Universidade Politécnica de Madrid, Departamento de Construcción e Tecnoloxía Arquitectónicas. Madrid 2013. Páx.77-92.

RIVERA BLANCO, José Javier; *Teoría e historia de la intervención en los monumentos españoles hasta el Romanticismo*. Real Academia de Bellas Artes de la Purísima Concepción de Valladolid. Valladolid 1989.

— “Restauración Arquitectónica desde los orígenes hasta nuestros días. Conceptos, teoría e historia”, *Teoría e Historia de la Restauración*. Máster de Restauración e Rehabilitación do Patrimonio, Universidade de Alcalá de Henares + Colexio Oficial de Arquitectos e Arquitectos Técnicos de Madrid. Madrid 1997. Páx.49-81.

— (coord.); *Principios de la restauración en la Nueva Europa. Conferencia Internacional de Conservación Cracovia 2000*. Instituto Español de Arquitectura - Universidade de Valladolid. Valladolid 2000.

- “La restauración monumental en España en el umbral del siglo XXI. Nuevas tendencias. De la Carta de Venecia a la Carta de Cracovia”, *I Biennal de la Restauració Monumental*. Deputación Provincial de Barcelona + Servizo de Patrimonio Arquitectónico Local. Barcelona 2002. Páx.29-40.
 - *De varia restauratione: teoría e historia de la restauración arquitectónica*. Abada. Madrid 2008.
 - “La restauración contemporánea en España: programas, teorías y proyecto 1% cultural”, *Restauración contemporánea: ciudades universitarias, ciudades Patrimonio de la Humanidad*. Universidade de Alcalá de Henares. Madrid 2013. Páx.21-63.
- ROMA VALDÉS, Antonio (coord.); *O Patrimonio Cultural. Valía e protección*. Consellería de Cultura e Deporte - Xunta de Galicia. Santiago de Compostela 2006.
- TORRES BALBÁS, Leopoldo; *Sobre monumentos y otros escritos*. Colexio Oficial de Arquitectos de Madrid. Madrid 1996.
- SOLÁ-MORALES I RUBIO, Ignasi; “Del contraste a la analogía. Transformaciones en la concepción de la intervención arquitectónica”, *Intervenciones*. Gustavo Gili, Barcelona 2006. Páx.23-48.
- VV.AA.; *Teoría e historia de la rehabilitación* Tratado de Rehabilitación, tomo I. Universidade Politécnica de Madrid, Departamento de Construcción e Tecnoloxía Arquitectónicas. Editorial Munilla-Lería. Madrid 1999.
- *Methodical approach to the restoration of historic architecture*. Alinea. Florencia 2011. Páx.216-228.

2.2. ANTIGOS EDIFICIOS PARA NOVOS USOS

2.2.1. NOVOS USOS COMO RESPOSTA A NOVAS INTENCIONS

- ARGAN, Giulio Carlo + AYMÓNINO, Carlo; *Sobre el concepto de tipología arquitectónica*. Escola Técnica Superior de Arquitectura de Barcelona. Barcelona 1977.
- BALTAR TOJO, Rafael; “Arquitecturas y preexistencias, una referencia gallega”, *Cuadernos do Seminario de Sargadelos*, número 55. Edicións do Castro. Sada 1991. Páx.19-32.

- CAMPOS GONZÁLEZ, Carlos; “Monumento: uso y lectura de la arquitectura”, *Quaderns científics i tècnics de restauració monumental. I Bienal de la Restauració Monumental*. Servizo de Patrimonio Arquitectónico Local da Deputación de Barcelona. Barcelona 2000. Páx.153-160.
- CANTACUZINO, Sherban; *Nuevos usos para edificios antiguos*. Gustavo Gili. Barcelona 1979.
- *Re-architecture: old buildings, new uses*. Thames and Hudson, cop. Londres 1989.
- CÁRDENAS ARROYO, Elizabeth; *Arquitecturas transformadas: reutilización adaptativa de edificaciones en Lisboa 1980-2002. Los antiguos conventos*. Tese doutoral, Universidade Politécnica de Cataluña. Barcelona 2007.
- Carta Europea del Patrimonio Arquitectónico*, 26 de setembro. Amsterdam 1975.
- COSCOLLANO RODRÍGUEZ, José; *Restauración y Rehabilitación de edificios*. Thomson. Madrid 2003.
- CRUZ FRANCO, Pablo Alejandro + MORA ALONSO-MUÑOYERRO, Susana + RUEDA MÁRQUEZ DE LA PLATA, Adela; “La experiencia del reuso: propuestas internacionales para la documentación, conservación y reutilización del patrimonio arquitectónico”, *Actas del Congreso Internacional sobre Documentación, Conservación y Reutilización del Patrimonio Arquitectónico*. 3 volumes. Universidade Politécnica de Madrid, Departamento de Construcción e Tecnoloxía Arquitectónicas. Madrid 2013. 26-38.
- DE GRACIA SORIA, Francisco; *Construir en lo construido. La arquitectura como modificación*. Editorial Nerea. Guipúscoa 1992.
- HENARES CUÉLLAR, Ignacio Luis; “¿Qué hacer con los monumentos”, *Arqueología del monumento: Terceros Encuentros de Arqueología y Patrimonio*. Concello de Salobreña, ed. Granada 1992. Páx.15-283.
- KUBLER, George; *A forma do tempo. Observações sobre a história dos objectos*. Edições Veja. Lisboa 1998.
- GONZÁLEZ MORENO-NAVARRO, Antoni; “De la reutilización indiscriminada al uso sensato de los monumentos”, *Actas de VIII Cursos Monográficos sobre el Patrimonio Histórico*. Universidade de Cantabria, Servizo de Publicacións. Reinosa 1997. Páx.285-298.
- “El uso sensato del patrimonio arquitectónico, requisito de la restauración objetiva”, *Actas del Congreso Internacional de Restauración ‘Restaurar la Memoria’*. Deputación de Valladolid. Valladolid 1999. Páx.191-204.

- MONEO VALLÉS, José Rafael; “Construir lo construido. Adecuación y continuidad con el pasado”, *Arquitectura Viva*, número 110. Madrid 2006. Páx.25.
- MONTERROSO MONTERO, Juan Manuel; *Protección y conservación del patrimonio. Principios teóricos*. Tórculo edicións. Santiago de Compostela 2001.
- MORENO VÁZQUEZ, Mauricio; “Nuevas estructuras para viejos edificios”, *Trama. Revista magazine digital*, número 94. Quito 2006.
- PANOFSKY, Erwin; “¿Por qué conservar los edificios históricos?”, *Composición Arquitectónica*, número 2. Fundación Faustino Orbegozo Eizaguirre. Biscaia 1989. Páx.115-138.
- REINER, Laurence E.; *How to recycle buildings*. McGraw-Hill Companies. Londres 1979.
- RIVERA BLANCO, José Javier; “El debate sobre la pertinencia de los nuevos usos en la reciente historia de la restauración”, *Actas de VIII Cursos Monográficos sobre el Patrimonio Histórico*. Universidade de Cantabria, Servizo de Publicacións. Reinosa 1997. Páx.269-276.
- SICLUNA LLETGET, Ricardo + ZARAGOZA CATALÁN, Arturo; “Morir de Éxito. La segunda Desamortización”, *Quaderns científics i tècnics de restauració monumental. I Bienal de la Restauració Monumental*. Servizo de Patrimonio Arquitectónico Local da Deputación de Barcelona. Barcelona 2000. Páx.115-118.
- SORALUCE BLOND, José Ramón; *Historia de la Arquitectura Restaurada: de la Antigüedad al Renacimiento*. Universidade da Coruña, Servizo de Publicacións. A Coruña 2008.
- THOMPSON, Elisabeth Kendall; *Recycling Buildings: Renovation, Remodelings, Restorations and Reuses*. Mc Graw Hill. Nova Iork 1997.

2.2.2. XUSTIFICACIÓN POLA UTILIDADE: IDONEIDADE DOS NOVOS USOS

- ARGAN, Giulio Carlo + AYMONINO, Carlo; *Sobre el concepto de tipología arquitectónica*. Escola Técnica Superior de Arquitectura de Barcelona: Unidade de Teoría e Historia da Arquitectura. Barcelona 1975.
- AUSTIN, Richard L. + FORRESTER, R. Alan + STEWARD, W. Cecil + WOODCOCK, David G.; *Adaptive reuse: issues and case studies in building preservation*. Van Nostrand Reinhold. Londres 1988.

- BINNEY, Marcus + MACHIN, Francis + POWELL, Ken; *Bright Future: the Re-use of Industrial Buildings*. Save Britain's Heritage ed. Londres 1990.
- COSCOLLANO RODRÍGUEZ, José; *Restauración y Rehabilitación de edificios*. Thomson. Madrid 2003.
- DE GRACIA SORIA, Francisco; *Construir en lo construido. La arquitectura como modificación*. Editorial Nerea. Guipúscoa 1992.
- FISCHER, Alfred; *New life in Old Buildings*. Krämer. Stuttgart 1992.
- GALLEGRO ROCA, Javier; *Italia, recuperación arquitectónica y urbana. Nuevos usos de edificios históricos*. Universidade de Granada. Granada 2000.
- GARCÍA ROIG, José Manuel; "Tipología-Morfología: la formación del modelo"; *Arquitectura y orden. Ensayos sobre tipologías arquitectónicas*. Instituto de Ciencias da Educación (Universidade de Valladolid) + Colexio Oficial de Arquitectos de León. Valladolid 1988. Páx.9-32.
- GONZÁLEZ-VARAS IBÁÑEZ, Ignacio; *Conservación de bienes culturales. Teoría, historia, principios y normas*. Manuales Arte Cátedra. Madrid 2000.
- GREER, Nora Richter; *Architecture transformed: New life for old buildings*. Rockport Publishers. Gloucester 1998.
- LATHAN, Derek; *Creative re-use of buildings*. 2 volumes. Donhead Publishing Limited. Dorset 2000.
- PEVSNER, Nikolaus; *Historia de las tipologías arquitectónicas*. Gustavo Gili. Barcelona 1980.
- POWELL, Kenneth; *Architecture Reborn. The conversion and reconstruction of old buildings*. Laurence King. Londres 1999.
- RIVERA BLANCO, J.J.; "El debate sobre la pertinencia de los nuevos usos en la reciente historia de la restauración", *Actas de VIII Cursos Monográficos sobre el Patrimonio Histórico*. Universidade de Cantabria, Servizo de Publicacións. Reinoso 1997. Páx.269-276.
- ROBERT, Philippe; *Reconversions = adaptations: New uses for old buildings*. Editions du Moriteur. Paris 1989.
- THOMPSON, Elisabeth Kendall; *Recycling Buildings: Renovation, Remodelings, Restorations and Reuses*. Mc Graw Hill. Nova Iork 1997.

2.3. A INDUSTRIA HOTELEIRA COMO NOVO DESTINO

2.3.1. INTERACCIÓN ENTRE PATRIMONIO E TURISMO

BAYÓN MARINÉ, Fernando (dir.); *50 años del turismo español. Un análisis histórico y estructural*. Centro de Estudios Ramón Areces. Madrid 1999.

CABANILLAS GARCÍA, Mercedes; *Introducción a la Comisaría Regia de Turismo. La figura del Marqués de la Vega-Inclán como Comisario Regio*. Museo Nacional del Romanticismo. Madrid 2013.

FERNÁNDEZ FÚSTER, Luis; *Introducción a la teoría y técnica del turismo*. Alianza Editorial. Madrid 1989.

— *Historia general del turismo de masas*. Alianza Editorial. Madrid 1991.

FÚSTER LAREU, Juan; “La problemática del turismo”; *Estudios turísticos*; n. 18. Instituto de Estudios Turísticos. Madrid 1968. Páx.69-92.

GONZÁLEZ MORALES, Juan Carlos; “La Comisión Nacional de Turismo y las primeras iniciativas para el fomento del Turismo: la industria de los forasteros (1905-1911)”; *Estudios Turísticos*, números 163-164. Instituto de Estudios Turísticos, Secretaría Xeral de Turismo. Madrid 2005. Páx.17-30.

LAVAU, Luis; “Hacia una historia del turismo”; *Estudios turísticos*, número 44. Instituto de Estudios Turísticos. Madrid 1974. Páx.5-50.

— “El turismo tema histórico”; *Estudios turísticos*, número 45. Instituto de Estudios Turísticos. Madrid 1975. Páx.47-102.

— “Albores del turismo moderno (1850-1870)”; *Estudios turísticos*. Instituto de Estudios Turísticos. Madrid. Números 51-52, páx.9-52, 1976. Números 53-54, páx.9-40, 1977.

— “El siglo del ‘Grand Tour’ (1715-1793)”; *Estudios turísticos*. Instituto de Estudios Turísticos. Madrid. Número 95, páx.73-110, 1987; e número 104, Páx.49-82, 1989.

MARLASCA MARTÍNEZ, Olga; *Los establecimientos de hospedaje*. Universidade de Deusto. Bilbao 2006.

MENÉNDEZ ROBLES, María Luisa; *El Marqués de la Vega Inclán y los orígenes del turismo en España*; Secretaría Xeral de Turismo, DL. Madrid 2006.

MORENO GARRIDO, Antonio; *Historia del Turismo en España en el siglo XX*. Editorial Síntesis. Madrid 2007.

PELLEJERO MARTÍNEZ, Carmelo; “La promoción del turismo en España durante la primera mitad del siglo XX: el papel del Estado”; *Información Comercial Española*, número 730. Madrid 1994. Páx.127-146.

PÉREZ ESCOLANO, Víctor; “En los orígenes del turismo moderno. Arquitectura para el ocio en tránsito a la sociedad de masa”, *Arquitectura Moderna e Turismo: 1925-1965. Actas IV Congreso*. Fundación DOCOMOMO Ibérico. Valencia 2003. Páx.17-39.

PUERTAS MONTORO, Xavier; *Historia del turismo en España en el siglo XX*. Síntesis. Madrid 2007.

TILDEN, Freeman; *Interpreting our heritage*. The University of North Carolina Press. Chapel Hill 1977.

2.3.2. A EXPERIENCIA ESPAÑOLA

ESLAVA GALÁN, Juan + ONTAÑÓN, Francisco; *Paradores históricos*. Lunwerg Editores. Barcelona 1997.

FERNÁNDEZ FÚSTER, Luis; *Albergues y paradores*. Publicaciones españolas. Madrid 1959.

MENÉNDEZ ROBLES, María Luisa; *El Marqués de la Vega Inclán y los orígenes del turismo en España*; Secretaría Xeral de Turismo, DL. Madrid 2006.

PÉREZ ESCOLANO, Víctor; “En los orígenes del turismo moderno. Arquitectura para el ocio en tránsito a la sociedad de masa”, *Arquitectura Moderna e Turismo: 1925-1965 – Actas. IV Congreso*, Fundación DOCOMOMO Ibérico. Valencia 2003. Páx.17-39.

ULLED MERINO, Antonio de J.; *La recuperación de edificios históricos para usos turísticos. La experiencia española*. Tecniberia. Madrid 1986.

VADILLO LOBO, Elena; “Paradores de Turismo de España y el Patrimonio Cultural”, *Estudios Turísticos*, número 150. Ministerio de Economía e Competitividad: Instituto de Estudios Turísticos. Madrid 2001. Páx.83-111.

VV.AA.; “La conservación de los monumentos arquitectónicos y la riqueza artística como medio de atraer el turismo y a la catalogación y defensa de este patrimonio”, *V Congreso Internacional de Turismo*. Madrid 1912. Páx.39-65.

YÁÑEZ JUEZ, Ricardo; “Creative re-use of heritage buildings in tourism. The Paradores of Spain as a model”, *seminar on new forms of demand, new products*. Organización Mundial de Turismo. Chipre 1991. Páx.104-107.

2.3.3. A EXPERIENCIA PORTUGUESA

ANDRESEN, João; “Quatro Novas pousadas”, *Arquitectura*, Serie terceira, número 62. Lisboa 1958. Páx.11-16.

APPLETON, João; “Tecnologias de reabilitação em edifícios antigos, dos conventos às pousadas”, *Jornal dos Arquitectos*, número 147. Lisboa 1997. Páx.44-54.

BAPTISTA NETO, Maria João; “A Direcção-Geral dos Edifícios e Monumentos Nacionais e a intervenção no património arquitectónico em Portugal”, *Caminhos do Património 1929-1999*. Direcção Xeral dos Edifícios e Monumentos Nacionais. Lisboa 1999.

BYRNE, Gonçalo; *Gonçalo Byrne. Urbanidades*. Fundación Barrié de la Mazá. A Coruña 2010.

DE LIMA, Francisco; “Pousadas”, *I Congresso Nacional de Turismo*. Sociedade Nacional de Tipografia. Lisboa 1935. Páx.4-37.

FERNANDES, José Manuel; “Pousadas de Portugal: obras de raiz e em monumentos”, *Caminhos do Património 1929-1999*. Direcção Xeral de Edifícios e Monumentos Nacionais. Lisboa 1999. Páx.159-177.

FIDALGO DE SOUSA VENDA, Cátia Filipa; *Reabilitação e reconversão de usos: o caso das pousadas como património*. Dissertação para a obtenção do Grau de Mestre em Arquitectura. Instituto Superior Técnico, Universidade Técnica de Lisboa. Lisboa 2008.

HERNÁNDEZ LEÓN, J.M.; *Eduardo Souto de Moura. Santa María do Bouro: construir uma Pousada com as pedras de um Mosteiro*. White + Blue. Lisboa 2001.

LOBO, Susana; *Pousadas de Portugal. Reflexo da Arquitectura Portuguesa do século XX*. Universidade de Coimbra. Coimbra 2006.

NEMESIO, Vitorino; *Sítios e Pousadas*. Ministério de Comunicação Social. Lisboa 1974.

PEREIRA, Paulo; “(Re)trabalhar o passado. Intervenção no Património Edificado”, *Portugal Arquitectura do Século XX*. Lisboa 1997. Páx.99-110.

Capítulo 3. PARÁMETROS DE ANÁLISE

3.1. POR QUE OS PARÁMETROS?

CALVO SERRALLER, Fernando; “La complejidad de la restauración monumental”, *Arquitectura*, número 226. Colexio Oficial de Arquitectos de Madrid. Madrid 1980. Páx.46-49.

GONZÁLEZ MORENO-NAVARRO, Antoni; “Restaurar monumentos: una metodología específica”, *Informes de la construcción*, volume 40, número 397. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto Eduardo Torroja. Madrid 1991. Páx.25-50.

3.2. AUTENTICIDADE. HERDANZA ARQUITECTÓNICA

BRANDI, Cesare; *Teoría de la restauración*. Alianza. Madrid 1989.

Carta de Brasilia. Documento Regional del Cono Sur sobre Autenticidad. V Encontro Rexional de ICOMOS. Brasil 1995.

Carta de Cracovia. Principios para la conservación y restauración del Patrimonio construido. Versión en castellán do Instituto Español de Arquitectura, Universidade de Valladolid. Cracovia 2000.

Carta de Venecia. Carta Internacional sobre la conservación y la restauración de monumentos y de conjuntos histórico-artísticos. II Congreso de Arquitectos y Técnicos de Monumentos Históricos. Venecia 1964.

Documento de Nara sobre Autenticidad, Diversidad Cultural y Diversidad Patrimonial. UNESCO. Nara (Xapón) 1994.

FEILDEN, Bernard M. + JOKILEHTO, Jukka Ilmari; *Manual para el manejo de los sitios del patrimonio cultural mundial*. ICCROM, Centro Internacional de Estudos para a Conservación e a Restauración de Bens Culturais. Roma 2003.

FINOCHETTI, Susana; “¿Credibilidad o veracidad?”, *La autenticidad: un valor de los bienes culturales*. UNESCO. Perú 2004. Páx.102-108.

- GARCÍA CUETOS, María Pilar; *Humilde condición. El patrimonio cultural y la conservación de su autenticidad*. Ediciones Trea, SL. Xixón 2009.
- “Entre el anticuarismo y la sostenibilidad. Una reflexión sobre des-restauración y materia”, *Actas de la III Bienal de la Restauración Monumental. Sobre la des-restauración*. Instituto Andaluz del Patrimonio. Sevilla 2008. Páx.141-153.
- GONZÁLEZ-VARAS IBÁÑEZ, Ignacio. *Conservación de bienes culturales: teoría, historia, principios y normas*. Cátedra. Madrid 2008.
- GONZÁLEZ MORENO-NAVARRO, Antoni; “Falso histórico o falso arquitectónico, cuestión de identidad”, *Loggia*, número 1. Valencia 1996. Páx.16-23.
- HERNÁNDEZ LEÓN, Juan Miguel; *Autenticidad y monumento. Del mito de Lázaro al de Pigmalión*; Abada Editores, S.L. Madrid 2013.
- HERNÁNDEZ MARTÍNEZ, Ascensión; *La clonación arquitectónica*. Siruela. Madrid 2007.
- MARTÍNEZ JUSTICIA, María José; *Antología de textos sobre restauración*. Servizo de Publicacións, Universidade de Xaén. Xaén 1996.
- MUÑOZ RIVAS, Salvador; *Teoría contemporánea de la Restauración*. Editorial Síntesis. Madrid 2003.
- RIVERA BLANCO, José Javier; “Tendencias de la restauración arquitectónica en Europa en el final del siglo: los problemas de la materia y de la forma y la idea de autenticidad”, *Actas del Congreso Internacional de Restauración ‘Restaurar la Memoria’*. Deputación de Valladolid. Valladolid 1999. Páx.99-117.
- “La restauración monumental en España en el umbral del siglo XXI”, *Nuevas tendencias en la identificación y conservación del patrimonio*. Secretariado de Publicacións e Intercambio Editorial, Universidade de Valladolid. Valladolid 2003. Páx. 203-215.

3.3. IDENTIDADE. ESTRUTURA FORMAL

Carta de Brasilia. Documento Regional del Cono Sur sobre Autenticidad. V Encontro Rexional de ICOMOS. Brasil 1995.

- Carta de Cracovia. Principios para la conservación y restauración del Patrimonio construido.* Versión en castellán do Instituto Español de Arquitectura, Universidade de Valladolid. Cracovia 2000.
- Carta de Venecia. Carta Internacional sobre la conservación y la restauración de monumentos y de conjuntos histórico-artísticos.* II Congreso de Arquitectos y Técnicos de Monumentos Históricos. Venecia 1964.
- Convención de Granada. Convención para la salvaguardia del Patrimonio Arquitectónico de Europa.* Consejo de Europa. Granada 1985.
- CHOAY, Françoise; *Alegoría del Patrimonio.* Gustavo Gili. Barcelona 2007.
- DE GRACIA SORIA, Francisco; *Construir en lo construido. La arquitectura como modificación.* Editorial Nerea. Guipúscoa 1992.
- FERNÁNDEZ-BACA CASARES, Román; “Patrimonio Histórico e Identidad Cultural”, *Ciudades históricas: conservación y desarrollo.* Fundación Argentaria. Madrid 2000. Páx.97-110.
- GONZÁLEZ MORENO-NAVARRO, Antoni; “Falso histórico o falso arquitectónico, cuestión de identidad”, *Loggia*, número 1. Valencia 1996. Páx.16-23.
- “Monumentos y sentimientos. El patrimonio arquitectónico como factor de identidad y solidaridad”, *Mérida. Ciudad y Patrimonio: revista de arqueología, arte y urbanismo*, número 4. Mérida 2000. Páx.57-66.
- GONZÁLEZ-VARAS IBÁÑEZ, Ignacio. *Conservación de bienes culturales: teoría, historia, principios y normas.* Cátedra. Madrid 2008.
- HENARES CUÉLLAR, Ignacio Luis; “Conocimiento Histórico y Tutela”, *Historia del Arte y Bienes Culturales.* Instituto Andaluz de Patrimonio Histórico, Consellería de Cultura e Medio Ambiente de Granada. Granada 1994. Páx.10-16.
- HERNÁNDEZ HERNÁNDEZ, Francisca; *El patrimonio cultural: la memoria recuperada.* Ediciones Trea, S.L. Xixón 2002.
- MARTÍ ARIS, Carlos; *Las variaciones de la identidad. Ensayo sobre el tipo en arquitectura.* Demarcación de Barcelona do Colexio de Arquitectos de Cataluña. Ediciones del Serbal. Barcelona 1993.
- MARTÍNEZ YÁÑEZ, Celia; *El Patrimonio Cultural: los nuevos valores, tipos, finalidades y formas de organización.* Tese doutoral inédita presentada na Facultade de Filosofía e Letras, Departamento de Historia da Arte, da Universidade de Granada. Granada 2006. Páx.72-85.

- MESÍA LÓPEZ, Ana; “Santo Estevo de Ribas de Sil y Santa María de Montederramo. Turismo cultural como eje dinamizador de la Ribeira Sacra”, *Entre el agua y el cielo: el patrimonio monástico de la Ribeira Sacra. Opus Monasticorum V*. Universidade de Santiago de Compostela 2012. Páx.395-406.
- MIRANDA, Antonio; *Ni robot ni bufón. Manual para la crítica de arquitectura*. Cátedra. Madrid 1999. Páx.261-265.
- MIRÓ ALAIX, Manel; “Interpretación, identidad y territorio: una reflexión sobre el uso social del patrimonio”, *PH. Boletín del Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico*, ano 5, número 18. Xunta de Andalucía. Sevilla 1997. Páx.33-37.
- MOLANO LÓPEZ, Olga Lucía; “Identidad cultural: un concepto que evoluciona”, *Opera*, número 7. Universidade Externado de Colombia. Bogotá 2007. Páx.69-84.
- RIVERA BLANCO, José Javier; *De varia restauratione: teoría e historia de la restauración arquitectónica*. Abada. Madrid 2008.
- VV.AA.; “La gestión del patrimonio cultural: invención e identidad cultural”, *Arte e identidades culturales: actas del XII Congreso Nacional del Comité Español de Historia del Arte*. Universidade de Oviedo, Oviedo 1998. Páx.353-535.

3.4. ACCIÓN OPERATIVA. INTERVIR NO PATRIMONIO

- Carta de Brasilia. Documento Regional del Cono Sur sobre Autenticidad*. V Encontro Rexional de ICOMOS. Brasil 1995.
- Carta de Cracovia. Principios para la conservación y restauración del Patrimonio construido*. Versión en castellán do Instituto Español de Arquitectura, Universidade de Valladolid. Cracovia 2000.
- Carta de Venecia. Carta Internacional sobre la conservación y la restauración de monumentos y de conjuntos histórico-artísticos*. II Congreso de Arquitectos y Técnicos de Monumentos Históricos. Venecia 1964.
- BOSCH REIG, Ignacio; *Intervención en el patrimonio: análisis tipológico y constructivo*. Universidade Politécnica de Valencia. Valencia 2006.
- BRANDI, Cesare; *Teoría de la restauración*. Alianza Editorial. Madrid 1989.

- GONZÁLEZ CAPITEL, Antón; “La analogía como instrumento proyectual en los edificios históricos”, *Arquitectura recuperada*. Universidade Internacional Menéndez Pelayo. Cuenca 1988. Páx.27-38.
- “Proyectar para una arquitectura dada: Analogía y Diversidad”, *Croquis* número 42. Madrid 1990. Páx.64-79.
- *Metamorfosis de monumentos y teorías de la restauración*. Alianza, DL. Madrid 2009.
- GONZÁLEZ MORENO-NAVARRO, Antoni; “La restauración de monumentos a las puertas del siglo XXI”, *Informes de la construcción*, volume 43, número 413. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto Eduardo Torroja. Madrid 1991. Páx.5-22.
- GONZÁLEZ-VARAS IBÁÑEZ, Ignacio. *Conservación de bienes culturales: teoría, historia, principios y normas*. Cátedra. Madrid 2008.
- JIMÉNEZ MARTÍN, Alfonso; “Enmiendas parciales a la teoría del restauro (I): imágenes y palabras”, *Loggia. Arquitectura + Restauración*, número 4. Universidade Politécnica de Valencia. Valencia 1997. Páx.10-19.
- “Enmiendas parciales a la teoría del restauro (II): valor y valores”, *Loggia. Arquitectura + Restauración*, número 5. Universidade Politécnica de Valencia. Valencia 1998. Páx.12-29.
- MARTÍNEZ JUSTICIA, M.J.; *Carta del Restauro 1987*. Servizo de Publicacións do Colexio de Arquitectos de Málaga. Málaga 1990.
- MIARELLI-MARIANI, Gaetano; “Historia de los criterios en el patrimonio arquitectónico”, *Monumentos y proyecto*. Ministerio de Cultura, Madrid 1990. Páx.7-21.
- MONEO VALLÉS, Rafael; “Construir sobre lo construido. Adecuación y continuidad”, *Arquitectura Viva*, número 110. Madrid 2006. Páx.25.
- MUÑOZ COSME, Alfonso; “De los criterios al método. La evolución reciente de la intervención sobre el patrimonio arquitectónico en España”, *Congreso Internacional sobre Documentación, Conservación y Reutilización del Patrimonio Arquitectónico*; 3 volumes. Universidade Politécnica de Madrid, Departamento de Construcción e Tecnoloxía Arquitectónicas. Madrid 2013. Páx.77-92.
- RIEGL, Alois; *El culto moderno a los monumentos*. La balsa de la Medusa, 7. Visor. Madrid 1987.

SOLÁ-MORALES I RUBIO, Ignasi; “Del contraste a la analogía. Transformaciones en la concepción de la intervención arquitectónica”, *Intervenciones*. Gustavo Gili, Barcelona 2006. Páx.23-48.

VITRUBIO POLIÓN, Marco Lucio; *De Architectura. Los diez libros de arquitectura*. Reproducción facsímile da edición da Imprenta Real de Madrid de 1787. Colexio Oficial de Arquitectos de Toledo. Toledo 1999.

3.5. PROGRAMA. NECESIDADES DA FUNCIÓN

BEHNE, Adolf; *La construcción funcional moderna*. Ediciones Serbal. Barcelona 1994.

BROTO I COMERMA, Carles; *Diseño de Hoteles. 1000 ideas*. Links Books. Barcelona 2013.

CEBALLOS MARTÍN, María Matilde; *La regulación jurídica de los establecimientos hoteleros*. Marcial Pons. Madrid 2002.

DE ARRILLAGA SÁNCHEZ, José Ignacio; *Manual de Legislación Administrativa Turística Española*. Instituto de Estudios Turísticos. Madrid 1969.

Decreto 267/1999, do 3o de setembro, polo que se establece a ordenación dos establecementos hoteleiros. Consellería de Cultura, Comunicación Social e Turismo. Publicado no Diario Oficial de Galicia, número 201, o luns 18 de outubro de 1999. Páx.12328-12347.

— *Corrección de erros do Decreto 267/1999, do 3o de setembro, polo que se establece a ordenación dos establecementos hoteleiros*. Consellería de Cultura, Comunicación Social e Turismo. Publicado no Diario Oficial de Galicia, número 227, o mércores 24 de novembro de 1999. Páx.13788.

Lei 9/1997, do 21 de agosto, de ordenación e promoción do turismo en Galicia. Presidencia da Xunta de Galicia. Publicado no Diario Oficial de Galicia, número 167, o luns 1 de setembro de 1997. Páx.8367-8390.

Lei 14/2008, do 3 de decembro, de turismo en Galicia. Presidencia da Xunta de Galicia. Publicado no Diario Oficial de Galicia, número 246, o venres 19 de decembro de 2008. Páx.22642-22665.

Lei 7/2011, do 27 de outubro, do turismo de Galicia. Presidencia da Xunta de Galicia. Publicado no Diario Oficial de Galicia, número 216, o venres 11 de novembro de 2011. Páx.32964-33034.

- MAGADÁN DÍAZ, Marta + RIVAS GARCÍA, Jesús; *Planificación turística autonómica: dimensiones y perspectivas*. Septem. Oviedo 2008.
- MARTÍNEZ DE SALINAS Y MENDOZA, Eduardo; *Textos legales: Turismo*; 2 volumes. Secretaría Xeral Técnica do Ministerio de Información e Turismo. Madrid 1958-1963.
- MELGOSA ARCOS, Francisco Javier (coord.); *Derecho y Turismo*. Edicións Universidade de Salamanca, Aquilafuente. Salamanca 2004.
- Norma de Calidad Turística UNE 182001:2008 Hoteles y Apartamentos Turísticos*. Instituto para a Calidade Turística Española. Xuño 2008. Incluída modificación de xullo 2010.
- Orde do 1o de marzo de 1993 pola que se regulan os aloxamentos que, con carácter excepcional e temporal, prestarán servizo con motivo do Ano Santo Xacobeo 1993*. Consellería da Presidencia e Administración Pública, Xunta de Galicia. Publicado no Diario Oficial de Galicia, número 59, do 29 de marzo de 1993. Páx.2215-2217.
- Orde do 11 de marzo de 1993 sobre o uso do termo pousada para os establecementos hoteleiros*. Consellería da Presidencia e Administración Pública, Xunta de Galicia. Publicado no Diario Oficial de Galicia, número 59, do 29 de marzo de 1993. Páx.2217.
- Orden del 19 de julio de 1968 por la que se dictan normas sobre clasificación de establecimientos hoteleros*. Ministerio de Información e Turismo. Publicado no Boletín Oficial do Estado, número 189, do 7 de agosto de 1968. Páx.11687-116700.
- PÉREZ GUERRA, Raúl; *La intervención administrativa en la clasificación de los establecimientos hoteleros: estudios comparativo en el Derecho turístico español*. Biblioteca Comares de Ciencia Xurídica. Granada 2000.
- RAMALLO MIÑÁN, Elena del Pilar; *Manual básico del Derecho turístico*. Editorial Tecnos, S.A. Madrid 2013.
- Real Decreto 3093/1982, de 15 de octubre, sobre ordenación de los establecimientos hoteleros*. Ministerio de Transportes, Turismo e Comunicacóns. Publicado no Boletín Oficial do Estado, número 280, do 22 de novembro de 1982. Páx.32020-32032.
- Real Decreto 1634/1983, de 15 de junio, por el que se establecen las normas de clasificación de los establecimientos hoteleros*. Ministerio de Transportes, Turismo e Comunicacóns. Publicado no Boletín Oficial do Estado, número 144, do 17 de xuño de 1983. Páx.17008-17011.

RODRÍGUEZ ENRÍQUEZ, J. Manuel; *Normativa turística gallega y sentencias de los órganos jurisdiccionales gallegos de lo contencioso-administrativo*. Xunta de Galicia. Santiago de Compostela 2002.

SÁNCHEZ SANTOS, José Manuel (coord.); *O sector hoteleiro en Galicia dende o punto de vista da competencia*. Tribunal Galego de Defensa da Competencia + Universidade da Coruña. A Coruña 2007.

Capítulo 4. GALICIA. CASO DE ESTUDO

4.1. ARQUITECTURA RELIXIOSA

4.1.1. SANTO ESTEVO DE RIBAS DE SIL

AGRASAR QUIROGA, Fernando + AGUIRRE URCOLA, Isabel + REBOREDO CHAVES, Francisco Javier; “Proxecto de rehabilitación do mosteiro de Santo Estevo de Ribas de Sil”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1997/o48. A Coruña 1995.

ANDRADE CERNADAS, José Miguel; *Monxes e mosteiros na Galicia medieval*. Biblioteca de Divulgación, Serie Galicia 18. Universidade de Santiago de Compostela, Servizo de Publicacións. Compostela 1995. Páx.32-33, 45 e 71.

ARIAS MELÓN, Ismael; “El Monasterio de San Esteban de Ribas de Sil: Actuaciones de rehabilitación y Valoración desde la Historia del Arte”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio da Xunta de Galicia, coa signatura 2008/180. Santiago de Compostela 2008.

BONET CORREA, Antonio; *Arquitectura en Galicia durante el siglo XVII*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto Padre Sarmiento. Santiago de Compostela 1984. Páx.195-199 e 515-519.

CALVO SALVE, Miguel Ángel + SOUSA LÓPEZ, José Luis; “Proyecto de modificación de acceso al núcleo rural de San Estevo de Ribas de Sil”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2001/313. Ourense 2001.

CASTRO FERNÁNDEZ, Belén María; “Nogueira de Ramuín. Monasterio de Santo Estevo de Ribas de Sil”, *Francisco Pons - Sorolla y Arnau, Arquitecto - Restaurador: Sus Intervenciones en Galicia (1945-1985)*; Tese doutoral presentada na Facultade de Xeografía e Historia, Universidade de Santiago de Compostela. Compostela 2008. Páx.603-616.

CASTRO FERREIRO, Miguel; “El Monasterio de San Esteban de Ribas de Sil y los usurpadores de sus bienes”, *Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos de Ourense*, Tomo 4, número 77. Ourense 1910. Páx.140-142.

- CHAMOSO LAMAS, Manuel + PONS SOROLLA, Francisco; “El monasterio de San Esteban de Ribas de Sil y su retablo de piedra”, *Cuaderno de Estudios Gallegos*, tomo XIII, ano 39. Santiago de Compostela. Páx.35-42.
- CUPEIRO LÓPEZ, Patricia; “Intervenciones y usos. Un capítulo en la Historia de Santo Estevo de Ribas de Sil”, *Entre el agua y el cielo. El patrimonio monástico de la Ribeira Sacra*. Universidade de Santiago de Compostela, Servizo de Publicacións. Santiago de Compostela 2012. Páx.303-322.
- DE SÁ BRAVO, Hipólito; *El Monacato en Galicia*, dous volumes. Editorial Librigal. A Coruña 1972. Páx.55-67.
- DEL CASTILLO LÓPEZ, Ángel; “Ribas de Sil. Antiguo monasterio beneditino de San Esteban”, *Inventario de la Riqueza Monumental y Artística de Galicia*; reproducción facsímile da edición de 1987. Fundación Pedro Barrié de la Maza. A Coruña 2008. Páx.572-573, 904.
- DURO PEÑA, Emilio; *El Monasterio de San Esteban de Ribas de Sil*. Instituto de Estudios Orensanos Padre Feijoo. Ourense 1977.
- DURO PEÑA, Emilio + PLATERO PAZ, José; *Historia, arte y entorno del Monasterio de Ribas de Sil*. Caixa Ourense. Ourense 1990.
- FERNÁNDEZ CASTIÑEIRAS, Enrique + MONTERROSO MONTERO, Juan Manuel (eds); *Piedra sobre agua: el monacato en torno a la Ribeira Sacra. Opus Monasticorum IV*. Fundación Pedro Barrié de la Maza. A Coruña 2010. Páx.11-58, 77-108, 159-200 e 241-268.
- FONTENLA SAN JUAN, Concepción; *Restauración e Historia del Arte en Galicia*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto Padre Sarmiento de Estudios Gallegos. Santiago de Compostela 1997. Páx.245-256.
- “San Esteban de Ribas de Sil en el origen de la restauración actual en Galicia. Polémica y restauración”, *Loggia*, número 7. Servizo de Publicacións da Universidade Politécnica de Valencia. Valencia 1999. Páx.20-27.
- FRANCO TABOADA, José Antonio + TARRIO CARRODEGUAS, Santiago (coord.); “Santo Estevo de Ribas de Sil”, *Mosteiros e Conventos de Galicia. Descripción Gráfica dos Declarados Monumento*. Xunta de Galicia. Santiago de Compostela 2002.
- FREIXEDO ALEMPARTE, Alfredo; “Proxecto básico e de execución de reparación da cuberta da igrexa do mosteiro de San Esteban de Ribas de Sil”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2001/034. Ourense 2001.

- “Proxecto básico e de execución de rehabilitación do mosteiro de San Estevo de Ribas de Sil para uso hoteleiro”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2001/116. Ourense 2001.
 - “Proxecto básico e de execución de actuacións de restauración na igrexa do Mosteiro de San Esteban de Ribas de Sil”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2004/265. Ourense 2004.
 - “Proxecto básico e de execución de actuacións de restauración na igrexa do Mosteiro de San Esteban de Ribas de Sil. 3ª Fase”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2006/228. Ourense 2006.
- FREIXEDO ALEMPARTE, Alfredo + SOUSA LÓPEZ, José Luis; “Proyecto de iluminación en la iglesia de San Estevo”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2006/427. Ourense 2006.
- FREIXEDO ALEMPARTE, Alfredo + SUANCES PEREIRO, Javier; “Proxecto de intervención na torre noreste do mosteiro de San Estebo de Ribas de Sil”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio da Xunta de Galicia, coa signatura 1998/275. Ourense 1998.
- “Proxecto básico e de execución de rehabilitación do mosteiro de San Estevo de Ribas de Sil para uso hoteleiro”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1999/216. Ourense 1999.
 - “Proxecto básico e de execución de rehabilitación do mosteiro de San Estevo de Ribas de Sil para uso hoteleiro. 2ª Fase”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2000/015. Ourense 2000.
- FREIXEDO ALEMPARTE, Alfredo + SUANCES PEREIRO, Javier + VECOA PÉREZ, Manuel; “Proyecto básico y de ejecución de obras de intervención en el monasterio de San Esteban de Ribas de Sil”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1986/011. Inclúe Reformado. Ourense 1986.

- “Proyecto de ejecución de intervención en el monasterio de San Esteban de Ribas de Sil. 3ª Fase”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1988/o16. Ourense 1989.
 - “Proyecto de intervención en el monasterio de San Esteban de Ribas de Sil. 4ª Fase”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1989/o15. Inclúe Reformado. Ourense 1990.
- GARCÍA BELLO, Rafael + GARRIDO VILLA, Federico.; “Proxecto básico e de execución de acondicionamento de locais para aseos e oficina de información e exposicións no mosteiro de Santo Estevo de Ribas de Sil”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1997/o48. Ourense 1997.
- GARCÍA IGLESIAS, José Manuel; “El claustro de los Obispos de San Esteban de Ribas de Sil”, *Boletín Auriense*, tomo XIII, ano XIII. Ourense 1983. Páx.221-236.
- GIL PUERTAS, Juan Antonio; “Proyecto ejecutivo de centro lúdico spa en el Parador de Turismo de Santo Estevo”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2006/188. Barcelona 2006.
- GONZÁLEZ MONTAÑÉS, Julio Ignacio + SASTRE VÁZQUEZ, Carlos; “Mosteiro de Santo Estevo de Ribas de Sil”; *Conventos e mosteiros de Galicia*. Edicións Nigra Trea, SL. Vigo 1999. Páx.134-138.
- MÉNDEZ FONTE, Rosa; “El monasterio de San Esteban de Ribas de Sil”, *La Conservación de los Monumentos Arquitectónicos de Galicia (1840-1940)*. Embora editorial. Ferrol 2010. Páx.568-581.
- MORGADE SAAVEDRA, Pilar + RODRÍGUEZ RODRÍGUEZ, Antonio; *Hotel Monumento: Mosteiro de Santo Estevo de Ribas de Sil*; Colección Espazos recuperados para o turismo, número 2. Xunta de Galicia + Consellería Cultura, Comunicación Social e Turismo. Santiago de Compostela 2004.
- PÉREZ COSTANTI, Pablo; *Diccionario de Artistas que Florecieron en Galicia Durante los Siglos XVI y XVII*. Imprenta, Librería y Enc. Seminario C. Central, Santiago de Compostela 1930. Páx.25, 46, 129, 219, 304, 320, 467, 505 e 532.
- RODRÍGUEZ CASTAÑEDA, Francisco.; “Proyecto básico y de ejecución de aparcamiento subterráneo en el entorno del monasterio de Santo Estevo de Ribas de Sil”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio da Xunta, coa signatura 2003/o53. Cabanas 2002.

SARMIENTO NOGUEIRA, David; *San Esteban de Ribas de Sil y sus transformaciones históricas*. Traballo inédito do Máster en Rehabilitación Arquitectónica, curso 2010-2011. A Coruña 2011.

SEARA MORALES, Iago; “A recuperación do mosteiro de San Estevo de Ribas de Sil”; *Oh* 1. Ourense 1988. Páx.20.

— “Propuesta de reparaciones en el interior de la iglesia del mosteiro de San Estevo de Ribas de Sil”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2004/445. Santiago de Compostela 2004.

TELLA LÓPEZ, Manuel; “Propuesta de iluminación del claustro gótico del mosteiro de San Estevo de Ribas de Sil”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2004/444. Santiago de Compostela 2004.

— “Propuesta de reparaciones en el interior de la iglesia del mosteiro de San Estevo de Ribas de Sil”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2004/445. Santiago de Compostela 2004.

VÁZQUEZ NÚÑEZ, Arturo; “El Monasterio de Ribas de Sil”; *Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos de Ourense*, tomo 1, número 15. Ourense 1900. Páx.261-280.

VV.AA.; “Patrimonio a debate: intervención en el monasterio de Ribas de Sil”; *On Diseño* 127. Barcelona 1991. Páx.204-217.

— “Restauración do mosteiro de San Estevo de Ribas do Sil”; *Arquitectura Recente*. Compostela 1992. Páx.156-159.

— “Intervención en el monasterio de Ribas de Sil”; *On Diseño* 150. Barcelona 1994. Páx.168-169.

ZARAGOZA PASCUAL, Ernesto; “Abadalogio del monasterio de San Esteban de Ribas de Sil (siglos X-XIX)”; *Compostellanum*, volume 47. Santiago de Compostela 2002. Páx.359-399.

4.1.2. TRANSFIGURACIÓN DO NOSO SEÑOR OU SAN BIEITO DE A GUARDA

ARTIAGA REGO, Aurora; *A desamortización na provincia de Pontevedra, 1855-1900*. Deputación Provincial de Pontevedra. Pontevedra 1991.

DE SÁ BRAVO, Hipólito; *El Monacato en Galicia*, dous volumes. Editorial Librigal. A Coruña 1972. Pá.327-334.

DOMÍNGUEZ FONTELA, Juan; “El Monasterio Benedictino de la Transfiguración de la Guardia. Apuntes históricos”, *Presente*. 14 capítulos. A Guarda 1936.

— *La Guardia ante la invasión francesa*. Concello de A Guarda. A Guarda 2001.

FRADUA ROMERO, Jesús Javier; “Anteproyecto de reforma de dos plantas de habitaciones para hotel de una estrella”; documento consultado no arquivo municipal de A Guarda, coa signatura 131o/o1. A Guarda 1988.

— “Proyecto básico y de ejecución de adaptación y reforma de edificación existente (parte antiguo convento Benedictinas) para zonas nobles y parte de habitaciones de hotel de una estrella”; documento consultado no arquivo municipal de A Guarda, coa signatura 131o/o2. A Guarda 1989.

— “Instalación de algibe de agua potable para suministro del hotel Convento de San Bieito”; documento consultado no arquivo municipal de A Guarda, coa signatura 13o6/13, licenza número o98/217. A Guarda 1998.

— “Obras de reparación de las habitaciones del hotel Convento de San Benito”; documento consultado no arquivo municipal de A Guarda, coa signatura 1291/13, licenza número o98/o36. A Guarda 1998.

— “Proyecto para reforma de seis baños en el Hotel Convento San Benito”; documento consultado no arquivo municipal de A Guarda, coa signatura 3364/o3, licenza número oo3/2004. A Guarda 2004.

GARCÍA COLOMBÁS, M.B.; *La tradición benedictina. Ensayo histórico*. Tomo VII: los siglos XVII y XVIII. Ediciones Monte Casino. Zamora 1998.

OTERO PIÑEIRO, Gabriel; “Las comunidades regulares femeninas en la diócesis de Tui. Fundación y constituciones”, *Galicia Monástica. Estudos en lembranza da profesora María José Portela Silva*. Universidade de Santiago de Compostela. Santiago de Compostela 2009. Páx.209-226.

PEREIRA MORALES, Ana María; “Convento de la Transfiguración del Señor”, *Arquitecturas y arquitectos en la diócesis de Tui. Siglos XVII y XVIII*. Fundación Pedro Barrié de la Maza. A Coruña 2006. Páx.174-177.

REY CASTELAO, Ofelia; “La diócesis de Tui en la Época Moderna”, *Historia de las diócesis españolas*. Tomo 14: Iglesias de Santiago de Compostela y Tui-Vigo. Biblioteca de Autores Cristianos. Madrid 2002. Páx.571-664.

- RÍO RAMOS, Laura; “San Benito”, *Monasterios y conventos de la Península Ibérica*, Volume I: Galicia. Hércules de Ediciones D.L. A Coruña 2008. Páx.282-303.
- VALLEJO POUSADA, Rafael; *A desamortización de Mendizábal na provincia de Pontevedra, 1836-1844*. Deputación Provincial de Pontevedra. Pontevedra 1993.
- VILLA ÁLVAREZ, Joaquín Miguel; *El Convento de las Benedictinas de A Guarda 1558-1984*. Mosteiro da Transfiguración do Señor de Trasmañó. Redondela 2013.
- “O patrimonio histórico urbanístico da Guarda (III). A vila vella ou A Garda intramuros”, *Festas do Monte 2009*. Asociación Pedra Furada - Comisión de Festas 2010, ed. A Guarda 2010. Páx.73-88.
- VV.AA.; *La vida benedictina en el Monasterio de la Transfiguración de la Guardia, 1567-1967*. Hermanas Benedictinas de A Guarda, ed. A Guarda 1967.
- VV.AA.; “Breve noticia de las casas religiosas que hubo en la Diócesis de Tuy, de las que se conservaron hasta la extinción de regulares en 1835, y de las que permanecen hoy”, *Boletín Eclesiástico del Obispado de Tui (1860-1861)*. Imp.de Cruz. Tui. Número 30, Páx.234-239. Número 31, Páx.242-246. Número 32, Páx.253-354. Número 47, Páx.370-372. Número 49, Páx.390-392. Número 53, Páx.417-419. Número 56, Páx.442-446. Número 60, Páx.475-476.

4.1.3. SANTA MARÍA DE ACIVEIRO

- BANGO TORVISO, Isidro Gonzalo; “Iglesia parroquial de Santa María de Acibeiro”, *Arquitectura románica en Pontevedra*; Fundación Pedro Barrié de la Maza. A Coruña 1979. Páx.148-152.
- BARREIRO ÁLVAREZ, Enrique; “Proyecto reformado adicional para la restauración del monasterio de Acibeiro en Forcarey”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1985/070. Pontevedra 1985.
- BARREIRO RIVÁS, Xosé Luis; “Adiós ó vello mosteiro”, *La Galicia de los monasterios*. La Voz de Galicia, D.L. A Coruña 2003. Páx.210-219.
- CASTRO FERNÁNDEZ, Belén María; “Forcarei. Iglesia del Monasterio de Santa María de Acibeiro”, *Francisco Pons - Sorolla y Arnau, Arquitecto - Restaurador: Sus Intervenciones en Galicia (1945-1985)*. Tese Doutoral presentada na

Facultade de Xeografía e Historia, Universidade de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela 2008. Páx.365-370, 737-746.

COLLARTE RODRÍGUEZ, Luis; “Proyecto básico y de ejecución de terminación de la restauración para la hospedería del monasterio de Acibeiro”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2002/266. A Coruña 2002.

— “Proyecto básico y de ejecución para acondicionamiento y mejora de la plaza del monasterio de Acibeiro”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2003/385. A Coruña 2003.

— “Rehabilitación de construcciones perimetrales y acondicionamiento del patio interior del monasterio de Acibeiro”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2003/386. A Coruña 2003.

DAPENA BARROS, Arturo; “Proxecto de rehabilitación da cociña e teitos dos mosteiro de Acibeiro”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1990/110. Pontevedra 1990.

DE SÁ BRAVO, Hipólito; *El Monacato en Galicia*, dous volumes. Editorial Librigal. A Coruña 1972. Páx.417-427.

DEL CASTILLO LÓPEZ, Ángel; “Acibeiro. Iglesia parroquial de Santa María, antiguamente monástica”, *Inventario de la Riqueza Monumental y Artística de Galicia*; Reprodución facsímile da edición de 1987, Publicación A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, A Coruña 2008. Páx.108-109, 857.

ESTEBAN CHAPAPRÍA, Julián + GARCÍA CUETOS, María Pilar; “Monasterio de Santa María de Acebeiro. Focarei”, *Alejandro Ferrant y la conservación monumental en España (1929-1939): Castilla y León y la primera zona monumental*; Junta de Castilla y León, Consejería de Cultura y Turismo. Valladolid 2007. Páx.447-452.

FERNÁNDEZ CORTIZO, Camilo; “Santa María de Aciveiro”, *Monasticón cisterciense gallego*, 2 volumes. Edilesa Ed. León 2000. Páx.151-187.

FERRO PICHEL, Gumersindo; “Proyecto general básico de restauración, acondicionamiento y urbanización del Real Monasterio de Santa María de Acibeiro”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1985/070. Pontevedra 1990.

- “Proyecto básico para la escuela - taller Terra de Montes en el monasterio de Acibeiro”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1991/o14. Pontevedra 1991.
 - “Proyecto básico y de ejecución de restauración del monasterio de Acibeiro. Fase IV”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1998/148. Pontevedra 1998.
 - “Proyecto básico y de ejecución de restauración del monasterio de Acibeiro. Fase V”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1999/160. Pontevedra 1999.
 - “Proyecto básico y de ejecución de restauración del monasterio de Acibeiro. Fase VI”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1999/179. Pontevedra 1999.
 - “Proyecto básico y de ejecución de rehabilitación de la iglesia del monasterio de Acibeiro”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2000/125. Inclúe Reformado. Pontevedra 2000.
 - “Proxecto básico e de execución de restauración do Mosteiro de Acibeiro. Fase VIII”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2002/o54. Pontevedra 2002.
 - “Acondicionamento dos alpendres da ala sur do mosteiro de Acibeiro”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2003/241. Pontevedra 2003.
- FERRO PICHEL, Gumersindo + RODRÍGUEZ ABILLEIRA, Jaime; “Proxecto de restauración do Mosteiro de Acibeiro. Fase II. Actuacións na ala sur, ala oeste e claustro”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1996/o95. Pontevedra 1996.
- “Proxecto de restauración do Mosteiro de Acibeiro. Fase III. Actuacións na ala este”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1996/o99. Pontevedra 1996.
- FRANCO TABOADA, José Antonio + TARRIO CARRODEGUAS, Santiago; “Santa María de Acibeiro”, *Mosteiros e Conventos de Galicia. Descrición Gráfica dos Declarados Monumento*; Xunta de Galicia, Santiago de Compostela 2002.
- GONZÁLEZ MONTAÑÉS, Julio Ignacio + SASTRE VÁZQUEZ, Carlos; “Mosteiro de Santa María de Acibeiro”; *Conventos e mosteiros de Galicia*. Edicións Nigra Trea, SL. Vigo 1999. Páx.171-174.

- MÁRQUEZ TAÍN, Francisco; “Proxecto de obra para os alpendres da eira do mosteiro de Acibeiro”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2002/226. Pontevedra 2001.
- MÉNDEZ FONTE, Rosa; “Monasterio de Acibeiro”, *La Conservación de los Monumentos Arquitectónicos de Galicia (1840-1940)*. Embora editorial. Ferrol 2010. Páx.786-790.
- MÉNDEZ LORENZO, César; “Estudio de iluminación interior de la iglesia del monasterio de Acibeiro”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2002/227. Pontevedra 2002.
- MONTES CARBALLA, Manuel; “Memoria valorada para limpeza de los muros interiores de la iglesia del monasterio de Santa María de Acibeiro”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2006/406. Vigo 2006.
- MORGAGE SAAVEDRA, Pilar + RODRÍGUEZ RODRÍGUEZ, Antonio; *Hotel Monumento: Mosteiro de Aciveiro*; Colección “Espazos recuperados para o turismo”, número 3. Xunta de Galicia, Consellería de Cultura, Comunicación Social e Turismo. Dirección Xeral de Turismo. Santiago de Compostela 2004.
- PICHEL PICHEL, Rosana; “Memoria valorada para la colocación de canalón y limpieza de fachada norte de la iglesia del monasterio de Santa María de Acibeiro”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2006/467. Pontevedra 2006.
- RODRÍGUEZ ABILLEIRA, Jaime; “Proposta de execución de obras parciais de restauración no Real Mosteiro de Santa María de Acibeiro”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1992/100. Pontevedra 1992.
- “Proxecto piloto para a rehabilitación integral do Mosteiro de Acibeiro. Forcarei – Terra de Montes”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1992/163. Pontevedra 1992.
- “Proxecto de rehabilitación integral do Mosteiro de Acibeiro. Fase I”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1995/066. Pontevedra 1995.
- “Presuposto de redacción do proxecto básico e de execución de restauración do Mosteiro de Acibeiro. Fase III. Actuacións na ala este (hospedaría)”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1996/100. Pontevedra 1996.

RODRÍGUEZ FRAIZ, Antonio; *O mosteiro de Aciveiro. Terra de Montes*; Deputación Provincial de Pontevedra, Servizo de Publicacións. Pontevedra 2005.

RODRÍGUEZ IGLESIAS, Francisco; “Santa María de Aciveiro”; *Mosteiros e conventos da Península Ibérica*. Galicia; Tomo IV. Hércules Ediciones. A Coruña 2008. Páx.236-237.

TELLA LÓPEZ, Manuel; “Propuesta de acondicionamiento exterior de los alpendres que se encuentran sin rehabilitar en el patio de acceso al Monasterio de Santa María de Aciveiro, Forcarei - Pontevedra”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2004/454. Santiago de Compostela 2004.

VALLE PÉREZ, José Carlos; “Santa María de Aciveiro”, *La arquitectura cisterciense en Galicia*. Catalogación arqueológica y artística de Galicia del Museo de Pontevedra, 2 volumes. Fundación Pedro Barrié de la Maza, A Coruña 1982. Páx.76-95.

VAQUERO DÍAZ, María Beatriz; “Fontes documentais para o estudio do Mosteiro de Santa María de Acibeiro do Arquivo da Catedral de Ourense”, *Actas do II Congreso Internacional sobre el Císter en Galicia y Portugal*. Ourense 1999. Páx.951-994.

VV.AA.; “Solicitud de autorización de obras no conxunto monástico de Santa María de Aciveiro”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2004/262. Santiago de Compostela 2004.

4.1.4. SAN CLODIO DE LEIRO

ARAGONÉS MARTÍNEZ, Juan A. + SOMOZA MEDINA, Marta; “Proposta de ordenación dos espacios libres no entorno do monasterio de San Clodio en Leiro”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2003/108. Ourense 2002.

BARRAL RIVADULLA, María Dolores; “Alteraciones en la fábrica del Monasterio de San Clodio de Leiro en el siglo XIX”, *Porta da aira: revista de historia del arte orensano*, número 9. Ourense 2002. Páx.131-142.

BARRIOCANAL LÓPEZ, Yolanda; “Monasterios de Ourense: memoria y arte en piedra”; *Siglo XXI Ourense*, número 17. Ourense 2004. Páx.46-51.

BONET CORREA, Antonio; *La arquitectura en Galicia durante el siglo XVII*. Centro Superior de Investigaciones Científicas - Instituto Padre Sarmiento. Madrid 1996. Páx.189, 2o1-2o5 e 2o9.

BOUZAS CAVADA, Manuel + MARTÍNEZ QUINTEIRO, David; “Proyecto básico y de ejecución de rehabilitación del monasterio de San Clodio do Ribeiro de Avia”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio da Xunta de Galicia, coa signatura 1996/o26. Vigo 1996.

— “Proxecto modificado nº 1 de rehabilitación do mosteiro de Santa María de San Clodio do Ribeiro de Avia”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1998/o91. Vigo 1998.

— “Proxecto de obras complementarias de rehabilitación do mosteiro de Santa María de San Clodio do Ribeiro de Avia”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1998/184. Vigo 1998.

— “Proxecto modificado nº 2 de rehabilitación do mosteiro de Santa María de San Clodio do Ribeiro de Avia”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1998/318. Vigo 1998.

— “Proyecto de adecuación y mejora del entorno del monasterio de San Clodio”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1999/oo6. Vigo 1999.

CASADO NIETO, María Rosa; “Documentos para la historia del arte de Ourense: Monasterio de San Clodio y Puente Mayor de Ourense”; *Porta da Aira*, II. Ourense 1989. Páx.215-226.

CHAÍN PÉREZ, Manuel María; “Proxecto básico e executivo de reparación da tribuna da nave lateral sur da igrexa do mosteiro de San Clodio”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2oo7/148. Santiago de Compostela 2oo7.

DE MORALES, Ambrosio; *Viage de Ambrosio de Morales por orden del rey D. Felipe II a los Reinos de León y Galicia, y Principado de Asturias para reconocer las Reliquias de los Santos, Sepulcros Reales y Libros Manuscritos de las Catedrales y Monasterios*. Edicións H. Flórez. Madrid 1765. Páx.111-115.

DE SÁ BRAVO, Hipólito; *El Monacato en Galicia*, dous volumes. Editorial Librigal. A Coruña 1972. Páx.143-156.

- DE YEPES, Frei Antonio; *Crónica general de la Orden de San Benito*. Madrid 1647. II. Páx.297-299.
- DEL CASTILLO LÓPEZ, Ángel; “San Clodio. Antiguo monasterio de San Clodio de Rivero de Avia”, *Inventario de la Riqueza Monumental y Artística de Galicia*; Reprodución facsímile da edición de 1987, Publicación A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, A Coruña 2008. Páx.594-595.
- DÍAZ CABEZA, Carlos + RODRÍGUEZ DE LA RÚA ROMÁN, Adolfo; “Proyecto básico y de ejecución de rehabilitación de la iglesia de San Clodio”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1999/o91. Ourense 1999.
- “Proxecto básico e de execución de restauracións no interior da igrexa do mosteiro de San Clodio. II Fase”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2002/o37. Ourense 2002.
- “Proxecto básico e executivo de rehabilitación da igrexa do mosteiro de San Clodio do Ribeiro. Fase III”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2004/153. Ourense 2004.
- DOMÍNGUEZ CASTRO, Luis; “Os cenobios cistercienses do Ribeiro na desamortización de Mendizábal: Tipoloxía dos Bens e socioloxía dos compradores”; *Actas del Congreso Internacional sobre San Bernardo e o Císter en Galicia e Portugal*; Volume I. Ourense 1992. Páx.463-474.
- ESTEVEZ MARTÍNEZ, Ildefonso; “Proyecto básico de rehabilitación del monasterio de San Clodio para escuela de capacitación agraria y otros usos”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1991/o28. Leiro 1994.
- ESTEVEZ PÉREZ, José Ramón; “Aportaciones para un diccionario de artistas y artesanos en Ribadavia y el Ribeiro, siglos XVII y XVIII”, *Porta da aira: revista de historia del arte orensano*, número 12. Ourense 2008. Páx.305-356.
- FERNÁNDEZ GONZÁLEZ, Frutos; “¿Mosteiro de San Clodio de Leiro?”; *Boletín Auriense*, tomo 34. Museo Arqueolóxico Provincial de Ourense. Ourense 2004. Páx.263-266.
- FOLGAR DE LA CALLE, María del Carmen; “La arquitectura de los monasterios cistercienses de Galicia desde el Barroco hasta la desamortización”; *Arte del Císter en Galicia y Portugal*. Fundación Pedro Barrié de la Maza. A Coruña 1998. Páx.280-327.

- FRANCO TABOADA, José Antonio + TARRÍO CARRODEGUAS, Santiago; “San Clodio de Leiro”, *Mosteiros e Conventos de Galicia. Descrición Gráfica dos Declarados Monumento*. Xunta de Galicia. Santiago de Compostela 2002.
- FREIXEDO TABARÉS, Salvador; “San Clodio: o corazón do Ribeiro”; *Siglo XXI Ourense*, número 3. Ourense 2004. Páx.28-31.
- GARCÍA CUETOS, P.; “Juan de Cerecedo, maestro de cantería al servicio de la Congregación de Castilla. La paradójica difusión de modelos arquitectónicos en el Noroeste Peninsular”, *Actas del VIII Congreso del Comité Español de Historia del Arte, CEHA*. Cáceres 1996. Páx.217-239.
- GARCÍA ORO, José; “La reforma de los monasterios gallegos en tiempos de los Reyes Católicos”; *Cuadernos de Estudios Gallegos*, XXI. Santiago de Compostela 1966. Páx.42-58.
- GONZÁLEZ GARCÍA, Miguel Ángel; “San Clodio del Ribeiro: Siete etapas para una historia abierta”, *Boletín de Estudios del Seminario*, número 22. Santiago de Compostela 2001. Páx.92-99.
- “Construcción de las bóvedas de las naves laterales de la Iglesia monasterial de San Clodio (Orense)”, *Congreso Internacional sobre San Bernardo y el Císter en Galicia y Portugal*. Santiago de Compostela 2001. Páx.989-999.
- “Un documento inédito sobre la actuación de los maestros Hernando y Pedro de la Sierra en el monasterio de San Clodio do Ribeiro (Ourense)”, *Estudios sobre Patrimonio Artístico. Homenaje del Departamento de Historia del Arte y la Facultad de Geografía e Historia de la Universidad de Santiago de Compostela a la Profesora María del Socorro Ortega Romero*. Xunta de Galicia. Santiago de Compostela 2002. Páx.287-294.
- “El Císter en Ourense: cuatro momentos, cinco monasterios”; *Siglo XXI Ourense*, número 7. Ourense 2004. Páx.6-24.
- GONZÁLEZ MONTAÑÉS, Julio Ignacio + SASTRE VÁZQUEZ, Carlos; “Mosteiro de San Clodio do Ribeiro”; *Conventos e mosteiros de Galicia*. Edicións Nigra Trea, SL. Vigo 1999. Páx.125-128.
- GOY DIZ, Ana Eulalia; *O mosteiro de San Clodio de Leiro*. Serie: Guías do Patrimonio Cultural, número 10. Fundación Caixa Galicia. + Grupo Marcelo Matías. Ourense 2005.
- “Las reformas y ampliaciones de los monasterios en la Edad Moderna”; *La Ribeira Sacra, esencia de espiritualidad en Galicia*. Santiago de Compostela 2004. Páx.249-271.

- “La renovación arquitectónica de los monasterios gallegos en el Renacimiento”; *Opus monasticorum*. Xunta de Galicia. Santiago de Compostela 2005. Páx.99-166.
- LÓPEZ FERREIRO, José; *Compendio de la historia del monasterio de San Clodio del Ribeiro de Avia*. Santiago de Compostela 1895.
- LÓPEZ MUÍÑOS, Cecilia + OTERO VÁZQUEZ, Juan José; “Proyecto básico y de ejecución de consolidación de muros y bóvedas del edificio anexo al monasterio de San Clodio”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2006/168. Leiro 2006. Inclúe reformado de outubro 2006.
- LOSADA MELÉNDEZ, María José + SOTO LAMAS, María Teresa; *La documentación de los monasterios de Santa María de Melón y Santa María de San Clodio, en el archivo de la Catedral de Ourense (ss. XII al XVI)*. Oviedo 1995. Páx.172-257.
- LUCAS ALVAREZ, Manuel; *El monasterio de San Clodio do Ribeiro en la Edad Media: Estudio y documentos*. Edicións O Castro. Sada 1996.
- “San Clodio”; *Monasticum cisterciense gallego*. Publicacións Caixa Vigo. Vigo 2002. Páx.225-243.
- MARNOTES RAÑA, Pablo; “Anteproyecto de recuperación de edificio colindante al Mosteiro de San Clodio como centro multifunción”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2002/108. Ourense 2001.
- “Proyecto básico y de ejecución de remodelación de plaza de Eladio Rodríguez”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2002/109. Ourense 2002.
- MORGADE SAAVEDRA, Pilar + RODRÍGUEZ RODRÍGUEZ, Antonio; *Hotel Monumento: Mosteiro de San Clodio*; Colección “Espazos recuperados para o turismo”, número 1. Xunta de Galicia, Consellería de Cultura, Comunicación Social e Turismo. Dirección Xeral de Turismo. Santiago de Compostela 2004.
- OTERO PEDRAYO, Ramón; “Orense y las tierras orensanas en el siglo XIX”; *Cuadernos de Estudios Gallegos*, Tomo XIV. Santiago de Compostela 1955. Páx.251-296.
- PÉREZ COSTANTI, Pablo; *Diccionario de Artistas que Florecieron en Galicia Durante los Siglos XVI y XVII*; Imprenta, Librería y Enc. Seminario C. Central, Santiago de Compostela 1930. Páx.515 e 542.

- PORTELA SILVA, Ermelindo; *La colonización cisterciense en Galicia (1142-1250)*. Universidade de Santiago. Santiago de Compostela 1991.
- RODRÍGUEZ DE LA RÚA ROMÁN, Adolfo; “Proxecto básico e de execución de rehabilitación do entrabado do mosteiro San Clodio do Ribeiro no concello de Leiro”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2000/245. Ourense 2000.
- RODRÍGUEZ IGLESIAS, Francisco; “San Clodio de Leiro”; *Mosteiros e conventos da Península Ibérica*. Galicia; Tomo V. Hércules Ediciones. A Coruña 2008. Páx.62-87.
- SÁNCHEZ BELDA, José Luis; *Documentos reales de la Edad Media referentes a Galicia. Catálogo de los conservados en la Sección de Clero del Archivo Histórico Nacional procedentes de los monasterios e iglesias de Galicia*. Ministerio de Educación Nacional. Madrid 1963. Páx.227-231.
- SUANCES PEREIRO, José Javier; “Proyecto básico y de ejecución de obras de intervención en el monasterio de San Clodio en Leiro”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1991/006. Ourense 1990. Inclúe “Reformado cero”.
- TORRES BALBÁS, Leopoldo; *Monasterios cistercienses de Galicia*. Bibliófilos Gallegos. Santiago de Compostela 1951. Páx.26-53.
- VALLE PÉREZ, José Carlos; “San Clodio de Leiro”, *La arquitectura cisterciense en Galicia*. Catalogación arqueológica y artística de Galicia del Museo de Pontevedra, 2 volumes. Fundación Pedro Barrié de la Maza, A Coruña 1982. Páx.116-142.
- VECOÑA PÉREZ, Manuel; “Informe do proxecto básico de rehabilitación do mosteiro de San Clodio para escola de capacitación agraria e outros usos”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1991/006. Ourense 1994.
- VILA JATO, María Dolores; “La arquitectura de los monasterios cistercienses en Galicia durante el Renacimiento”, *Arte del Císter en Galicia y Portugal*. Fundación Pedro Barrié de la Maza. A Coruña 1998. Páx.184-229.
- YÁÑEZ NEIRA, Frei Damián; “San Clodio”, *Gran Enciclopedia Gallega*, Volume XXVIII. Páx.198.

4.1.5. SAN VICENTE DO PINO

ALONSO MONTERO, Jose María; “Plan Director del monte de San Vicente do Pino en Monforte de Lemos”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1998/271. Lugo 1998.

— “Proyecto básico y de ejecución para obras de restauración del crucero y cabecera de la iglesia de San Vicente del Pino en Monforte de Lemos”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2008/116. Lugo 2008.

ARIAS, Plácido; “Monasterio de San Vicente de Monforte”; *Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos de Lugo*, tomo 4, número 35. Lugo 1951. Páx.192-204.

BONET CORREA, Antonio; *La arquitectura en Galicia durante el siglo XVII*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto Padre Sarmiento, Madrid 1966. Páx.179, 184 e 245-246.

BOO PITA, Pedro; “Datos para la historia de Monforte”; *Arquivos do Seminario de Estudos Galegos*, volume 1. Santiago de Compostela 1927. Páx.235-238.

— “Localización del monasterio beneditino de Monforte de Lemos”; *Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos de Lugo*, tomo 3, números 27-28. Lugo 1948. Páx.180-185.

— “De Monforte de Lemos”; *Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos de Lugo*, tomo 4, número 34. Lugo 1950. Páx.130-135.

CARNERO RODRÍGUEZ, César M.; “Informe patológico de la iglesia de San Vicente do Pino de Monforte de Lemos (Lugo) (Fábrica y conjunto de bienes muebles)”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio da Xunta, coa signatura 2007/331. Monforte 2007.

CARRERAS Y CANDI, Francisco; *Geografía General del Reino de Galicia*, 13 volumes, 6 tomos. Ediciones Gallegas, S.A. A Coruña 1980. Volume 2, Páx.991 e 1016. Volume 9/10, Páx.49-50, 560 e 578-580.

CASTRO MARCOTE, Julio; “Proyecto de ordenación de la Plaza Luis de Góngora y Argote, contorno del Pazo condal de los Lemos en Monforte de Lemos”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta, signatura 2005/018. Monforte de Lemos 2005.

DE SÁ BRAVO, Hipólito; *El Monacato en Galicia*, dous volumes. Editorial Librigal. A Coruña 1972. Páx.427-437.

- DEL CASTILLO LÓPEZ, Ángel; “Monforte de Lemos. Monasterio de San Vicente do Pino”, *Inventario de la Riqueza Monumental y Artística de Galicia*; Reprodución facsímile da edición de 1987. Fundación Pedro Barrié de la Maza, A Coruña 2008. Páx.399-400 e 932.
- DENLEY, Gerald; “Monforte de Lemos”; *Grial: revista galega de cultura*, tomo 11, número 42. Editorial Galaxia. Vigo 1973. Páx.454-455.
- DÍAZ LÓPEZ, Natalia; *Conjunto monumental de San Vicente del Pino de Monforte de Lemos. Evolución, reformas y transformaciones*. Traballo inédito elaborado no Máster en Rehabilitación Arquitectónica da Universidade de A Coruña. A Coruña 2009.
- FERNÁNDEZ-CUENCA GÓMEZ, Carlos; “Proyecto básico y de ejecución de Parador de Turismo en Monforte de Lemos”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1999/263. Madrid 2000.
- GARCÍA ÁLVAREZ, Manuel Rubén; “En torno a los orígenes del Monasterio de San Vicente del Pino”; *Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos de Lugo*, tomo 5, números 37-38. Lugo 1952. Páx.80-90.
- GARCÍA ORO, José; “El monasterio de Monforte en 1379: régimen económico de un monasterio en encomienda”; *Iacobvs: revista de estudios jacobeos y medievales*, números 23-24. Centro de Estudios del Camino de Santiago. Sahagún 2008. Páx.181-198.
- GOY DIZ, Ana Eulalia; “Nuevos datos sobre el Monasterio de San Vicente del Pino de Monforte de Lemos”; *Galicia monástica: estudos en lembranza da profesora María José Portela Silva*. Universidade de Santiago de Compostela. Santiago de Compostela 2009. Páx.517-535.
- LEIRÓS FERNÁNDEZ, Eladio; “Un Documento de Monforte en el siglo XIV”; *Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos de Lugo*, tomo 1, números 10-11. Lugo 1944. Páx.283-292.
- LÓPEZ GUITAR, Manuel J.; “Anteproxecto de residencia da comunidade beneditina en San Vicente do Pino”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1998/217. Lugo 1996.
- “Proxecto básico e de execución de residencia da comunidade beneditina en San Vicente do Pino”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1998/217. Lugo 1998.
- LÓPEZ PELÁEZ, Antolín; *Los Benedictinos de Monforte*. Ediciones Carré. A Coruña 1985.

- MOURE MARIÑO, Luis; *Apuntes para la historia de Monforte de Lemos*. Xunta de Galicia. Santiago de Compostela 1997.
- NOLASCO GAITE, Pedro; “Monforte de Lemos. Monasterio de San Vicente”; *Monumentos de Galicia. Cuadernos de dibujos*; Fundación Pedro Barrié de la Maza, Catalogación arqueológica y artística de Galicia del Museo de Pontevedra. A Coruña 1991. Cuaderno III, Páx.65-76.
- OTERO PEDRAYO, Ramón + VÁZQUEZ RODRÍGUEZ-SUEIRO, Germán; *Historia de Monforte y su Tierra de Lemos*. Concello de Monforte de Lemos. Editorial Evergráficas, S.A. León 1990.
- PÉREZ COSTANTI, Pablo; *Diccionario de Artistas que Florecieron en Galicia Durante los Siglos XVI y XVII*. Imprenta, Librería y Enc. Seminario C. Central, Santiago de Compostela 1930. Páx.150, 166, 383-385, 401, 478-484, 529 e 576-593.
- PITA ANDRADE, José Manuel; *Monforte de Lemos*, Colección Obradoiro, tomo V. Bibliófilos Gallegos. Santiago de Compostela 1952.
- PRIEGO PRIEGO, Luis; “Informe previo de restauración del conjunto de bien mueble de la iglesia de San Vicente del Pino de Monforte de Lemos”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1998/271. Madrid 2000.
- RODRÍGUEZ FERNÁNDEZ, Carlos; “Estudio artístico de la Iglesia y Monasterio de San Vicente del Pino de Monforte de Lemos”; *Boletín do Museo Provincial de Lugo*, tomo 3. Servizo de Publicacións da Deputación de Provincial de Lugo. Lugo 1987. Páx.69-85.
- RODRÍGUEZ IGLESIAS, Francisco; “San Vicente de O Pino”; *Mosteiros e conventos da Península Ibérica. Galicia*; Tomo VI. Hércules Ediciones. A Coruña 2008. Páx.200-239.
- RODRÍGUEZ SOLÓRZANO, Victoria; “Restauración de la cubierta del Monasterio de San Vicente do Pino”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1993/o43. Lugo 1993.
- SORALUCE BLOND, José Ramón; “Monforte de Lemos”, *Cascos históricos de Galicia*. Edita Librería Arenas. A Coruña 2011. Páx.141-152.
- VÁZQUEZ FERNÁNDEZ, Lois; *Documentos da historia de Monforte no Século de Ouro*. Deputación Provincial de Lugo. Lugo 1991.

VECOÑA PÉREZ, Manuel; “Proyecto de reparación de cubierta del conjunto monumental de San Vicente do Pino”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1999/263. I/ Proxecto anulado de xullo 1999. Ourense 2000.

— “Construción de escaleira no Mosteiro de San Vicente de O Pino en Monforte de Lemos”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1999/263. Ourense 2001.

VV.AA.; *Monforte en imaxes. Un século de historia (1863-1963)*. Editorial Evergráficas, S.A. Monforte de Lemos 1991.

ZARAGOZA Y PASCUAL, Ernesto; “Abadalogio del monasterio de San Vicente del Pino de Monforte de Lemos (siglos XV-XIX)”, *Estudios Mindonienses*, número 24. Diocese de Mondoñedo-Ferrol. Ferrol 2008. Páx.487-512.

4.1.6. CARME DE ABAIXO OU AS OBLATAS

ALDREY, Argimiro J. + CHEDA, Lucía; “Dormir en un convento”, *Jael. Joyas de Galicia*, número 3. Jael Joyería ed. Santiago de Compostela 2012. Páx.38-41.

BRIONES DEVEESA, Manuel + DALMAU MIRALLES, José Luis + MARQUÉS DE LA RIVA, Lorenzo + PEREIRO ALONSO, José Luis; “Proyecto de demolición del Convento de las Oblatas - Santiago”; documento consultado no Arquivo Municipal de Santiago de Compostela, coa signatura 1999/858-1. Carpeta I. Santiago de Compostela 1998.

— “Proyecto de ejecución para la reforma del antiguo convento de las Oblatas para hotel de cinco estrellas y equipamiento sociocultural”; documento consultado no Arquivo Histórico Municipal de Santiago de Compostela, coa signatura 1999/858-1. Carpeta II. Santiago de Compostela 1999.

— “Estudio volumétrico de reforma del antiguo convento de las Oblatas para hotel de cinco estrellas y equipamiento sociocultural”; documento consultado no Arquivo Histórico Municipal de Santiago de Compostela, coa signatura 1999/858-1. Carpeta III. Santiago de Compostela 2000.

— “Proyecto de reforma del antiguo convento de las Oblatas para hotel de cinco estrellas y equipamiento sociocultural”; documento consultado no Arquivo Histórico Municipal de Santiago de Compostela, coa signatura 1999/858-1. Carpeta IV. Santiago de Compostela 2001.

- “Proyecto refundido de reforma del antiguo convento de las Oblatas para hotel de cinco estrellas y equipamiento sociocultural”; documento consultado no Arquivo Histórico Municipal de Santiago de Compostela, coa signatura 1999/858-1. Carpetas V-VII. Santiago de Compostela 2001.
- CABANAS PIÑEIROA, Justo; “Conventos de Santiago”, *Galicia: revista gráfica mensual*, ano 4, número 19. Santiago de Compostela 1935. Páx.67-68.
- CABO VILLAVERDE, José Luis + COSTA BUJÁN, Pablo; *Imaxe de Compostela. Unha cidade de pedra nas vellas fotografías*. Colexio Oficial de Arquitectos de Galicia, D.L. Santiago de Compostela 1991. Páx.154 e 223.
- CARMONA BADÍA, Juan; “Crisis y transformación de la base industrial gallega, 1850-1936”, *Pautas regionales de la industrialización española: siglos XIX-XX*. Editorial Ariel. Barcelona 1990. Páx.23-48.
- CORRAL FERNÁNDEZ, Jacinto; “Los conventos de la Provincia de Santiago y la Inmaculada”, *revista Liceo franciscano*, ano 7, números 19-21. Santiago de Compostela 1955. Páx.303-325.
- DEL CASTILLO LÓPEZ, Ángel; “Santiago de Compostela. Convento del Carmen”, *Inventario de la Riqueza Monumental y Artística de Galicia*; Reprodución facsímile da edición de 1987, Publicación A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, A Coruña 2008. Páx.627.
- ESPINO, Francisco Antonio; *Iglesias y monasterios de Santiago y de la antigua provincia de Santiago*, manuscrito. Catálogo de Manuscritos da Biblioteca Xeral, redactado por PARDO GÓMEZ. Santiago de Compostela 1998. Páx.127.
- FANDIÑO, Xosé Ramón + GARCÍA IGLESIAS, Xosé Manuel; *Tarxetas postais de Santiago de Compostela*; Colección Uxío de la Riva Pol, Museo do Pobo Galego. Gran Enciclopedia Gallega. Santiago de Compostela 1989. Páx.120-123.
- GIL AGRA, Dolores; *Memoria del proyecto de sondeos arqueológicos desarrollados en el antiguo convento de las Oblatas*. Arca Arqueoloxía. Santiago de Compostela 2000.
- PÉREZ CONSTANTÍ, Pablo; *Notas viejas galicianas*, n 12. Xunta de Galicia. Santiago de Compostela 1993. Páx.23-27.
- RIAL GARCÍA, Serrana; “El control de la prostitución en el siglo XVIII compostelano: la fundación de la Casa de la Galera”, *La mujer en los siglos XVIII y XIX: de la Ilustración al Romanticismo*. Servizo de Publicacións da Univesidade de Cádiz. Cádiz 1994. Páx.331-338.

RUIZ LÓPEZ, Pedro; *Estado de los conventos de la Seráfica Provincia de Santiago*. Santiago de Compostela 1926. Páx.26-28.

VILLARES PAZ, Ramón; “La ciudad de los ‘Dos Apóstoles’ (1875-1936)”; *Historia de la ciudad de Santiago de Compostela*; Concello de Santiago de Compostela + Consorcio de Santiago + Universidade de Santiago de Compostela, Servizo de Publicacións e Intercambio Científico Campus universitario sur. Santiago de Compostela 2003. Páx.477-558.

VV.AA.; *Constituciones de las Hermanas Oblatas del Santísimo Redentor*. Impreso por el asilo de huérfanos del Sagrado Corazón de Jesús. Madrid 1906.

4.1.7. SAN FRANCISCO DE VALDEDEUS

ALONSO FERNÁNDEZ, Pedro + CASTRO NIETO, Francisco; “Plan director del convento de San Francisco en Santiago de Compostela”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2002/o83. Inclúe versións anteriores: maio 1997, maio 2000 e novembro 2001. Vigo 2001.

- “Proyecto básico de intervención en el convento de San Francisco”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2003/o36. Vigo 2003.
- “Proyecto básico de rehabilitación de pequeña construcción anexa al convento de San Francisco para alojamiento de infraestructuras del conjunto monumental”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2004/390. Vigo 2004.
- “Proyecto de ejecución de rehabilitación de pequeña construcción anexa al convento de San Francisco de Santiago de Compostela”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2005/003. Vigo 2004.
- “Proyecto básico y ejecución de intervención en convento de San Francisco: ampliación del portón de acceso a Huerta Conventual”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2005/268. Vigo 2005.

- “Proyecto básico de adaptación urbanística del campiño de San Francisco a la norma NBE-CPI-96”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2006/506. Vigo 2006.
- ÁLVAREZ GARCÍA, Julia; “Proyecto de restauración de la iglesia de San Francisco”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1998/206. Santiago de Compostela 1998.
- ARQUIVO DA PROVINCIA FRANCISCANA DE SANTIAGO (A.P.F.S.); *Libro del Becerro o Anales del Convento de N.S.S. Francisco de Santiago*. Comeza este libro en 1703, reunindo noticias anteriores e, reempastado en 1867, continúa en diversas vicisitudes. Santiago de Compostela.
- *Libro(s) de Actas del Definitorio Provincial*. Santiago de Compostela.
- *Libro de Actas del Discretorio del Colegio de Santiago*. Santiago de Compostela.
- BONET CORREA, Antonio; *La arquitectura en Galicia durante el siglo XVII*; Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto Padre Sarmiento, Madrid 1984. Páx.118-126, 141-145, 166-167, 363, 392-399, 502-504 e 531.
- BUJÁN GARCÍA, Juan Manuel.; “La desamortización de los franciscanos en el año 1836”; *Liceo Franciscano*, XXXVIII, números 112-114. Santiago de Compostela 1985. Páx.91-126.
- CALVO MORALEJO, Gaspar; “Fundación del Colegio de Misiones para Tierra Santa y Marruecos en Santiago de Compostela”; *Liceo Franciscano*, números 85-86-87. Santiago de Compostela 1976. Páx.79-101.
- CAMPANERO GARCÍA, Arturo + COSTA BUJÁN, Pablo; “Proyecto básico de reforma interior de ala este del convento de San Francisco”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural, Xunta de Galicia, signatura 1984/056. Santiago de Compostela 1984.
- CASTRO FERNÁNDEZ, Belén María; “Santiago de Compostela. Iglesia de San Francisco”, *Francisco Pons – Sorolla y Arnau, Arquitecto – Restaurador: Sus Intervenciones en Galicia (1945-1985)*; tese doutoral presentada na Facultade de Xeografía e Historia, Universidade de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela 2008. Páx.309-310.
- COSTA BUJÁN, Pablo; “Proyecto básico de remodelación - rehabilitación de cubierta y biblioteca general en el convento de San Francisco”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural, Xunta de Galicia, signatura 1989/019. Santiago de Compostela 1989.

- “Proyecto básico y de ejecución de adaptación de claustro y locales para Museo de Tierra Santa en el convento de San Francisco”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural, Xunta de Galicia, signatura 1993/o17. Santiago de Compostela 1993.
- COUSELO BOUZAS, José; *Galicia artística en el siglo XVIII y primer tercio del XIX*. Instituto de Estudios Gallegos Padre Sarmiento. Santiago de Compostela 2004. Páx.5-58.
- DE CASTRO Y CASTRO, Manuel; “San Francisco de Santiago de Compostela”; *Archivo Ibero Americano*, XIV, números 61-62. Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Madrid 1954. Páx.33-67.
- *Crónica de la Provincia Franciscana de Santiago (1214-1614) por un franciscano anónimo del siglo XVII*. Separata de Archivo Ibero Americano. Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Madrid 1971.
- *La provincia franciscana de Santiago. Ocho siglos de historia*. Santiago de Compostela 1983.
- DEL CASTILLO LÓPEZ, Ángel; “Santiago de Compostela. Convento de San Francisco”, *Inventario de la Riqueza Monumental y Artística de Galicia*; Reprodución facsímile da edición de 1987, A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, A Coruña 2008. Páx.622-623.
- EIJÁN LORENZO, Samuel; “Franciscanismo en Galicia. Estudio histórico seguido del drama compostelano. La primera piedra”; *El Eco Franciscano*; Santiago de Compostela 1930. Páx.19-28.
- FERNÁNDEZ-GAGO VARELA, Carlos; “Proyecto de restauración y consolidación de estructuras generales de la iglesia de San Francisco de Santiago de Compostela”; documento consultado no Arquivo da Provincia Franciscana de Santiago. A Coruña 1975.
- FERNÁNDEZ SÁNCHEZ, José María + FREIRE BARREIRO, Francisco; *Santiago, Jerusalén y Roma. Diario de una peregrinación a estos y otros santos lugares de España, Francia, Egipto, Palestina, Siria e Italia, en el año del jubileo universal de 1875*. Santiago de Compostela 1880.
- FERRANDO Y ARNAU, Frei María; “Apuntes históricos relativos al Colegio de PP. Misioneros Franciscanos de Santiago desde 1856 a 1896”, *El Eco Franciscano*, XXXIII. Santiago de Compostela 1916. Páx.37-54.
- FRAGA SAMPEDRO, Dolores; *Arquitectura de los frailes menores conventuales en la Edad Media gallega (ss. XIII-XV)*; tese doutoral en microficha, Universidade de Santiago de Compostela. Santiago de Compostela 1996. Páx.237-273.

- GARCÍA ORO, José; *La biblioteca de San Francisco de Santiago antes de la Exclaustración*; Servizos editoriais da Universidade de Santiago de Compostela. Santiago de Compostela 1993.
- “San Francisco de Asís en la España medieval”; *Liceo Franciscano*, XLI. Números 121-123. Santiago de Compostela 1998. Páx.5-558.
- GIGIREY LISTE, María Esperanza; “El Museo de Tierra Santa: origen, tipología de sus fondos y su actual instalación en el Convento de San Francisco de Santiago de Compostela”; *Actas del Simposium: Monjes y monasterios españoles*, volume 3. Madrid 1995. Páx.319-340.
- GONZÁLEZ MONTAÑÉS, Julio Ignacio + SASTRE VÁZQUEZ, Carlos; “Convento de San Francisco”; *Conventos e mosteiros de Galicia*. Edicións Nigra Trea, SL. Vigo 1999. Páx.44-48.
- LÓPEZ FERREIRO, Antonio; *Galicia histórica*. Colección Diplomática. Santiago de Compostela 1901. Páx.223-284, 364-368 e 457-464.
- LÓPEZ FERNÁNDEZ, Atanasio; “Convento de San Francisco de Santiago, s. XIII y XIV”; *El Eco Franciscano*, XXXI. Madrid 1914. Páx.291-301.
- “La provincia de España de los frailes menores. Apuntes histórico-críticos sobre los orígenes de la Orden Franciscana en España”; *El Eco Franciscano*, XXXII. Santiago de Compostela 1915. Páx.123-287.
- “Obras realizadas en la iglesia de San Francisco de Santiago en el siglo XVI”; *Archivo Ibero Americano*, V. Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Madrid 1916. Páx.25-54.
- “Los arquitectos de la iglesia de San Francisco”; *El Eco Franciscano*, XXXIV. Santiago de Compostela 1919. Páx.17-48.
- MANSO PORTO, Carmen; “Los orígenes de la tipología de la iglesia franciscana gallega del siglo XIV”; *Goya*, número 214. Edita Fundación Lázaro Galdiano. Madrid 1994. Páx.223-226.
- MARTÍNEZ MURGUÍA, Manuel Antonio; “Los orígenes de la tipología de la iglesia franciscana gallega del siglo XIV”; *Galicia*. Edición facsímile de 1888. Editan Edicións Xerais de Galicia + Concello de Arteixo. Arteixo 2000. Páx.245-348.

- MÉNDEZ FONTE, Rosa; “Iglesia de San Francisco, en Santiago de Compostela”, *La Conservación de los Monumentos Arquitectónicos de Galicia (1840-1940)*. Embora editorial. Ferrol 2010. Páx.243-246.
- OTERO TÚÑEZ, Ramón; “Sobre la iglesia compostelana de San Francisco”; Cuadernos de Estudios Gallegos, tomo XVII. Madrid 1962. Páx.390-397.
- PENELA FERNÁNDEZ, Alfonso; “Proyecto de restauración del claustro norte del convento de San Francisco”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1998/147. Vigo 1997.
- PÉREZ COSTANTI, Pablo; *Diccionario de Artistas que Florecieron en Galicia Durante los Siglos XVI y XVII*; Imprenta, Librería y Enc. Seminario C. Central, Santiago de Compostela 1930. Páx.10, 24, 78, 88, 136, 158, 190-195, 256, 269, 309, 360, 396, 440, 544 e 565.
- RÍOS MIRAMONTES, María Teresa; “La enfermería y el noviciado del Convento de San Francisco de Santiago”; *Liceo Franciscano*, 38, número 112-114. Santiago de Compostela 1985. Páx.201-207.
- RODRÍGUEZ PAZOS, Manuel; “El Colegio de Santiago y Tierra Santa”; *Liceo Franciscano*, LXIII. Número 63. Santiago de Compostela 1946.
- “El convento de San Francisco de Santiago y sus dos iglesias, la actual y la derruída en 1741 (1518-1862)”; *Liceo Franciscano*, XXXII. Número 94-95-96. Santiago de Compostela 1979.
- SALUDES MARTÍNEZ, Natalio; “Memoria de obra menor de retejado de cubierta del ala oeste del segundo claustro del convento de San Francisco”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2006/482. Santiago de Compostela 2006.
- “Memoria de obra menor de reconstrucción del muro de contención en límite de propiedad entre el cementerio de la Tercera Orden de San Francisco y la huerta del convento de San Francisco”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2007/154. Santiago de Compostela 2007.
- SEARA MORALES, Iago; “Proyecto para restauración de cubiertas y contrafuertes en la iglesia de San Francisco”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1988/037. Santiago de Compostela 1988.

SIMAL LOZANO, Jesús Ángel; “Igrexa de San Francisco”; *Láminas de Compostela*. Universidade de Santiago de Compostela: Servizo de Publicacións e Intercambio Científico + Consorcio de Santiago. Santiago de Compostela 2010. Páx.18-20.

TAIN GUZMÁN, Manuel; “La capilla compostelana de la Venerable Orden Tercera de San Francisco”; *Monjes y monasterios españoles. Actas del Simposium*. Estudios Superiores de El Escorial. San Lorenzo de El Escorial. Madrid 1995. Páx.127-240.

VILA JATO, María Dolores; “San Francisco de Santiago de Compostela”; *Galicia en la Época del Renacimiento*; Galicia Arte. Ediciones Hércules. Tomo XII. A Coruña 1993.

4.2. ARQUITECTURA CIVIL

4.2.1. HOSPITAL REAL DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

AZCÁRATE Y RISTORI, José María; “La labor de Egas en el Hospital Real de Santiago”; *Miscellanea Prof. Dr. D. Roggen*. Antwerpen - Santiago de Compostela 1955. Páx.15-23.

— “El Hospital Real de Santiago: la obra y los artistas”; *Compostellanum*, tomo 10, número 4. Santiago de Compostela 1965. Páx.507-522.

BONET CORREA, Antonio; *La arquitectura en Galicia durante el siglo XVII*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas + Instituto Padre Sarmiento. Madrid 1984. Páx.445-446.

BUCETA BRUNETI, Gonzalo; “Reproducción de dos medallones pétreos en la portada principal del Hostal dos Reis Católicos en Santiago de Compostela”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2004/313. Pontevedra 2004.

CANO LASSO, José + DE LA JOYA, Rafael + MORENO BARBERÁ, Fernando; “Hostal de los Reyes Católicos en Santiago de Compostela”; *Revista Nacional de Arquitectura*, número 156. Madrid 1954. Páx.3-24.

CARRERAS Y CANDI, Francisco; *Geografía General del Reino de Galicia*, 13 volumes, 6 tomos. Ediciones Gallegas, S.A. A Coruña 1980. Volume 2, Páx.988-989. Volume 4/5, Páx.323, 917, 1041.

- CASTRO FERNÁNDEZ, Belén María; “La nueva imagen Xacobeá de Santiago de Compostela en el período franquista: el Hostal de los Reyes Católicos y los peregrinos de paradores”, *Porta da Aira*, número 11. Ourense 2006. Páx.421-520.
- “Santiago de Compostela. Hospital de los Reyes Católicos”, *Francisco Pons-Sorolla y Arnau, Arquitecto - Restaurador: Sus Intervenciones en Galicia (1945-1985)*; Tese Doutoral presentada na Facultade de Xeografía e Historia, Universidade de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela 2008. Páx.281-291.
- COUSELO BOUZAS, José; *Galicia artística en el siglo XVIII y la primera mitad del siglo XIX*. Santiago de Compostela 1993. Páx.626-648.
- DEL CASTILLO LÓPEZ, Ángel; “Santiago de Compostela. Hospital Real”, *Inventario de la Riqueza Monumental y Artística de Galicia*. Reprodución facsímile da edición de 1987, Publicación A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, A Coruña 2008. Páx.628-631, 889-890.
- DÍAZ PARDO, Isaac; “El Hospital Real de Santiago de Compostela”, *Galicia emigrante*, ano 3, número 19. Edicións do Castro. Sada 1956. Páx.12-13.
- EIRAS ROEL, Antonio; “La Casa de los Expósitos del Real Hospital de Santiago en el siglo XVIII”, *Boletín de la Universidad Compostelana*, número 75-76. Universidade de Santiago de Compostela. Santiago de Compostela 1967-1968. Páx.295-355.
- ESTEBAN CHAPAPRÍA, Julián + GARCÍA CUETOS, María Pilar; “Hospital Real. Santiago de Compostela”, *Alejandro Ferrant y la conservación monumental en España (1929-1939): Castilla y León y la primera zona monumental*; Junta de Castilla y León, Consejería de Cultura y Turismo. Valladolid 2007. Páx.292-299.
- FANDIÑO, Xosé Ramón + GARCÍA IGLESIAS, Xosé Manuel; *Tarxetas postais de Santiago de Compostela*; Colección Uxío de la Riva Pol, Museo do Pobo Galego. Gran Enciclopedia Gallega. Santiago de Compostela 1989. Páx.77, 97-105 e 259-281.
- FERNÁNDEZ-CUENCA GÓMEZ, Carlos; “Proyecto de restauración de la capilla del Hostal de los Reyes Católicos en Santiago de Compostela”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2003/325. Madrid 2003.
- “Proyecto de restauración de Capilla del Hostal de los Reyes Católicos de Santiago de Compostela”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2005/076. Madrid 2004.

- FERNÁNDEZ CATÓN, José María; *El Archivo del Hospital de los Reyes Católicos de Santiago de Compostela: Inventario de fondos*. Secretariado de Publicacións da Universidade de Santiago de Compostela. Santiago de Compostela 1972.
- FERNÁNDEZ DE VIANA Y VIEITES, José Ignacio; “El Hospital Real de Santiago en sus comienzos”, *Compostela: revista de Junta Central del Año Santo Compostelano y de la Archicofradía del Glorioso Apóstol Santiago*, número 72. Archicofradía del Glorioso Apóstol Santiago. Santiago de Compostela 1968. Páx.8-9.
- FRADES BARTOLOMÉ, Fermín + MARTÍN GARCÍA, Luis; “Instalación de aire acondicionado en el Hostal de los Reyes Católicos en Santiago de Compostela (A Coruña)”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2000/288. Madrid 1999.
- FREIRE NAVAL, Ana Belén; “A transformación do Hospital Real de Santiago de Compostela en Parador de Turismo”, *O Hospital Real de Santiago de Compostela e a hospitalidade no Camiño de Peregrinación*. Xacobeo 2004 + Xunta de Galicia + Museo do Pobo Galego + BBVA. Santiago de Compostela 2004. Páx.529-546.
- GALLEGO DE MIGUEL, Amelia; “El Maestro Juan Francés y las rejas del Hospital de Santiago de Compostela”, *Homenaje al profesor Cayetano de Mergelina*. Universidade de Murcia. Murcia 1962. Páx.67-89.
- GARCÍA GUERRA, Delfín; *El Hospital Real de Santiago (1499-1804)*; Fundación Pedro Barrié de la Maza. A Coruña 1983.
- GARCÍA ORO, José + PORTELA SILVA, María José; “La experiencia de la peregrinación Jacobea y el Gran Hospital de Compostela”; *Liceo Franciscano*, LVII, números 172-174. Santiago de Compostela 2005. Páx.19-84.
- GOY DIZ, Ana Eulalia; “La historia de las restauraciones del Hospital Real en la Edad Moderna”, *Parador dos Reis Católicos de Santiago de Compostela*. Paradores de Turismo de España, ed. Madrid 1999. Páx.123-170.
- “Ao final do Camiño: o Hospital Real de Santiago de Compostela”, *O Hospital Real de Santiago de Compostela e a hospitalidade no Camiño de Peregrinación*. Xacobeo 2004 + Xunta de Galicia + Museo do Pobo Galego + BBVA. Santiago de Compostela 2004. Páx.551-553.
- LUCAS ÁLVAREZ, Manuel; *El Hospital Real de Santiago: 1499-1531*. Discurso pronunciado na solemne apertura do Curso Académico de 1964-1965. Universidade de Santiago de Compostela. Santiago de Compostela 1964.

- MANZANO MONIS, Julián Luis, OSUNA FAJARDO, José + VALVERDE VIÑAS, Jesús; “Proyecto de consolidación y reforma del Hospital de Santiago de Compostela para su adaptación a Parador de Turismo y Albergue de Peregrinos”; documento consultado no Arquivo Histórico Universitario de Compostela, co legaxo 1952-1971. Madrid 1952.
- MÉNDEZ FONTE, Rosa; “Hospital Real de Santiago de Compostela”, *La Conservación de los Monumentos Arquitectónicos de Galicia (1840-1940)*; Editorial Embora. Ferrol 2010. Páx.334-343.
- MIRÁS ÁLVAREZ, Manuel; “La Capilla de los Reyes Católicos: Hospital de Santiago”, *Galicia diplomática*, tomo 1, número 29 (21 en 1883). Santiago de Compostela 1883. Páx.205-206.
- MONTERO Y FRAIZ, Sebastián; *Constituciones del Gran Hospital Real de Santiago de Galicia hechas por el Señor Emperador Carlos Quinto de Gloriosa Memoria : [Valladolid a veinte de Septiembre de mil quinientos veinte y quatro]*. Hospital Real de Santiago de Compostela. Santiago de Compostela 1775.
- ORTEGA ROMERO, María del Socorro; “Noticias sobre la construcción de los patios posteriores del Hospital Real de Santiago de Compostela”; *Memoria artis: studia in memoriam Mª Dolores Vila Jato*, volume I. Xunta de Galicia, Consellería de Cultura, Comunicación Social e Turismo. Santiago de Compostela 2003. Páx.435-439.
- PÉREZ COSTANTI, Pablo; *Diccionario de Artistas que Florecieron en Galicia Durante los Siglos XVI y XVII*. Imprenta, Librería y Enc. Seminario C. Central, Santiago de Compostela 1930. Páx.8-11, 29, 47, 61-62, 161, 169-172, 184, 202, 218-220, 229-232, 251-257, 273, 309-316, 322, 331, 339-341, 357-358, 372-378, 393, 443, 454-456, 498-504, 552.
- “La reedificación de la fachada del Hospital Real en 1678”; *Notas viejas galicianas*. Vigo 1993. Páx.413-414.
- REY CASTELAO, Ofelia; “Estructura y evolución de una economía rentista del Antiguo Régimen: el Real Hospital de Santiago”, *Jubilatio: homenaje de la Facultad de Geografía e Historia a los profesores D. Manuel Lucas Álvarez y D. Ángel Rodríguez González*. Servizo de Publicacións e Intercambio Científico da Universidade de Santiago de Compostela. Santiago de Compostela 1987. Páx.325-336.
- “Historia del Hospital Real de Santiago”, *O Hospital Real de Santiago de Compostela e a hospitalidade no Camiño de Peregrinación*. Xacobeo 2004 + Xunta de Galicia + Museo do Pobo Galego + BBVA. Santiago de Compostela 2004. Páx.375-395.
- ROSENDE VALDÉS, Andrés A.; *El Grande y Real Hospital de Santiago de Compostela*. Consorcio de Santiago. Editorial Electa España, S.A. Madrid 1999.

- SEOANE LÓPEZ, Luis; “Una hospedería de lujo”, *Galicia Emigrante*, número 4. Bos Aires, setembro 1954. Páx.1.
- SIMAL LOZANO, Jesús Ángel; “Hostal dos Reis Católicos”; *Láminas de Compostela*. Universidade de Santiago de Compostela: Servizo de Publicacións + Consorcio de Santiago. Santiago de Compostela 2010. Páx.22-23.
- SINGUL LORENZO, Francisco Luis; “El Hospital Real de Santiago: Su incidencia en el urbanismo compostelano del renacimiento”, *Peregrino: revista del Camino de Santiago*, número 41. Federación Española de Asociaciones de Amigos del Camino de Santiago. Santo Domingo de la Calzada 1995. Páx.19-21.
- SORALUCE BLOND, José Ramón; “El Hospital Real de Santiago y sus continuas reformas”; *Historia de la Arquitectura Restaurada. Del Renacimiento al Movimiento Moderno*. Servizo de Publicacións da Universidade de A Coruña. A Coruña 2010. Páx.126-129.
- SZÁSZDI LEÓN-BORJA, ISTVÁN; “El Hospital Real de Santiago de Compostela, un proyecto común europeo, correspondencia a reyes y príncipes”; *Iacobus*, números 7-8. Centro de Estudos do Camiño de Santiago. Santiago de Compostela 1999. Páx.5-39.
- ULLED MERINO, Antonio de J.; “Santiago de Compostela”, *La Recuperación de Edificios Históricos para Usos Turísticos. La Experiencia Española*. Editorial Tecniberia. Madrid 1986. Páx.93-106.
- VILA JATO, María Dolores; “El Hospital Real de Santiago y el arte portugués”, *Anales de historia del arte*, número 4. Universidade Complutense de Madrid. Madrid 1993-1994. Páx.299-308.
- (coord.) *Parador dos Reis Católicos de Santiago de Compostela*. Paradores de Turismo de España, ed. Madrid 1999.
- VILLAAMIL Y CASTRO, José; “Reseña histórica de la erección del Gran Hospital Real de Santiago, fundado por los Reyes Católicos”; *Galicia Histórica*, ano II, número 8. Madrid 1903. Reedición, Santiago de Compostela 1993. Páx.117-149.
- VV.AA.; *Reglamento para el régimen y gobierno del Gran Hospital de Santiago y de la Casa de Expósitos anexo al mismo*. Tipografía da Casa da Misericordia. A Coruña 1881.
- VV.AA.; *O Hospital Real de Santiago de Compostela e a hospitalidade no Camiño de Peregrinación*. Xacobeo 2004, Xunta de Galicia, Museo do Pobo Galego e BBVA. Santiago de Compostela 2004.
- VV.AA.; “Compostela. Anfitrióna eterna”, *Paradores. Revista Oficial de Paradores de Turismo de España*, número 3. Editorial MIC. Madrid 2014. Páx.7-16.

4.3. ARQUITECTURA INDUSTRIAL

4.3.1. TORRE LOMBARDA

CID RUMBAO, Alfredo; *Historia de Allariz. Villa y corte románica*. Evergráficas, DL. León 1984.

GARCÍA OTERO, Juan María + PORTELA FERNÁNDEZ-JARDÓN, César; “Allariz: un antes y un después”, *Restauración + Rehabilitación*, número 81. Universidade Politécnica de Valencia. Valencia 2003. Páx.34-41.

LOIS BARRIOS, María Dolores; “Articulación de identidades sobre el territorio: el caso de Allariz (Galicia)”, *El patrimonio cultural como factor de desarrollo: estudios multidisciplinares*. Universidade de Castela - A Mancha, servizo de publicacións. Almonacid del Marquesado (Cuenca) 2006. Páx.489-504.

FERNÁNDEZ GONZÁLEZ, Dosinda; “Un programa de desarrollo integrado rural: el caso de Allariz”, *Factores de desarrollo en regiones periféricas: XXI Reunión de Estudios Regionales*. Vigo 1995. Páx.751-754.

MARTÍNEZ SUÁREZ, Xosé Lois; “Allariz, historia e cidade no urbanismo actual”, *Festa da palabra silenciada*, número 14. Feministas Independientes Galegas, ed. Vigo 1998. Páx.46-50.

PEREIRO PÉREZ, Gerardo; “Patrimonialización, museos e arquitectura. O caso de Allariz”, *Actas del VIII Congreso de Antropología*. Santiago de Compostela 1999. Páx.97-110

PINTOS BARREIRO, Mercedes G.; “Allariz, Vila Abrideira. A rehabilitación paradigmática dun casco histórico”, *Porta da aira: revista de historia del arte orensano*, número 11. Grupo Francisco de Moure. Ourense 2006. Páx.533-546.

PORTELA FERNÁNDEZ-JARDÓN, César; “Galardón europeo para as actuacións arquitectónicas e urbanísticas de Allariz”, *Obradoiro: revista de arquitectura y urbanismo*, número 23. Colexio Oficial de Arquitectos de Galicia. Santiago de Compostela 1994. Páx.124-125.

— “Antecedentes teóricos e prácticos que fixeron posible o plan especial de Allariz”, *Obradoiro: revista de arquitectura y urbanismo*, número 26. Colexio Oficial de Arquitectos de Galicia. Santiago de Compostela 1997. Páx.27-28.

— “Allariz: un proxecto de futuro”, *Obradoiro: revista de arquitectura y urbanismo*, número 26. Colexio Oficial de Arquitectos de Galicia. Santiago de Compostela 1997. 36-37.

— “Rehabilitación da antiga fábrica de coiros ‘A Lombarda’”, *Obradoiro: revista de arquitectura y urbanismo*, número 26. Colexio Oficial de Arquitectos de Galicia. Santiago de Compostela 1997. Páx.41-45.

PORTELA FERNÁNDEZ-JARDÓN, César + PORTELA REGODESERVES, Xan Carlos; “Actuacións nas marxes do río Arnoia ó seu paso por Allariz”, *Obradoiro: revista de arquitectura y urbanismo*, número 26. Colexio Oficial de Arquitectos de Galicia. Santiago de Compostela 1997. Páx.52-53.

QUINTANA GONZÁLEZ, Anxo; “Allariz: a rehabilitación arquitectónica como motivo de desenvolvemento económico”, *Obradoiro: revista de arquitectura y urbanismo*, número 26. Colexio Oficial de Arquitectos de Galicia. Santiago de Compostela 1997. Páx.35-36.

SIERRA RODRÍGUEZ, José Carlos; “Museos y Patrimonio etnológico, una propuesta para el desarrollo. Los casos de Allariz y Villar de Santos”, *Patrimonio etnológico: nuevas perspectivas de estudios*. Xunta de Andalucía + Instituto Andaluz de Patrimonio Histórico. Sevilla 1999. Páx.192-211.

SORALUCE BLOND, José Ramón; “Allariz”, *Cascos históricos de Galicia*. Librería Arenas, ed. A Coruña 2011. Páx.31-42.

VV.AA.; “Oficina municipal de rehabilitación do casco histórico de Allariz: memoria resume dun ano de actividade”, *Obradoiro: revista de arquitectura y urbanismo*, número 26. Colexio Oficial de Arquitectos de Galicia. Santiago de Compostela 1997. Páx.29-34.

VV.AA.; *Allariz: rehabilitación integral e evolución do casco histórico*. Oficina Municipal de Rehabilitación de Allariz. Allariz 2006.

VV.AA.; “Parque Etnográfico de Allariz”, *Murguía: revista galega de historia*, número 26. Asociación Galega de Historiadores. Santiago de Compostela 2012. Páx.157-160.

4.4. ARQUITECTURA MILITAR

4.4.1. TORRE - FORTALEZA DOS ANDRADE

AMOR MEILÁN, Manuel; *Historia de la provincia de Lugo*. Deputación Provincial de Lugo. Lugo 1918-1927. Páx.256-288.

BENÍTEZ, Cecilio; “El Castillo de Villalba”, *Eco de Galicia*, ano 10, número 305. A Habana 1917. Páx.34-35.

- CARRERAS Y CANDI, Francisco; *Geografía General del Reino de Galicia*, 13 volumes, 6 tomos. Ediciones Gallegas, S.A. A Coruña 1980. Volume 2, Páx.1019-1020. Volumes 9/10, Páx.809-814.
- COTOYA DÍAZ, Vanesa; “A Torre-Fortaleza de Vilalba”, *Caderno de Estudos Chairegos*, número 5. Boletín do Instituto de Estudos Chairegos. Deputación de Lugo. Vilalba 2011. Páx.103-167.
- CUBA REGUEIRA, Ana María; “El municipio de Vilalba en el siglo XVIII”, *Estudios Mindonienses*, número 13. Diocese de Mondoñedo-Ferrol. Ferrol 1997. Páx.13-87.
- “El condado de Vilalba en el Antiguo Régimen”, *Estudios Mindonienses*, número 14. Diocese de Mondoñedo-Ferrol. Ferrol 1998. Páx.163-313.
- DEL CASTILLO LÓPEZ, Ángel; “Vilalba. Fortaleza medieval”, *Inventario de la Riqueza Monumental y Artística de Galicia*; reproducción facsímile da edición de 1987, Publicación A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, A Coruña 2008. Páx.718 e 930.
- DÍAZ MARTÍNEZ, Carlos + NOVO CAZÓN, José Luis; *A Memoria de Vilalba*; Edicións Xerais de Galicia. Vigo 2006.
- ESLAVA GALÁN, Juan + ONTAÑÓN, Francisco; “Vilalba”; *Paradores históricos*. Lunwerg. Barcelona 1997. Páx.44-49.
- ESTEBAN REY, Luis; “Proyecto de alumbrado del Parador Nacional de Vilalba”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1997/198. A Coruña 1993.
- FERNÁNDEZ-CUENCA GÓMEZ, Carlos; “Anteproyecto de ampliación del Parador de Turismo de Vilalba”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1997/198. Madrid 1996.
- “Proyecto de demoliciones previas para la ampliación del Parador de Turismo de Vilalba”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1997/198. Madrid 1997.
- “Proyecto básico de ampliación del Parador de Turismo de Vilalba”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1997/198. Madrid 1997.
- FRAGA IRIBARNE, Manuel + RODRÍGUEZ OCHOA, Eduardo; *Vilalba*; Ir Indo, D.L. Vigo 1993.
- GÓMEZ OSA, Carlos; *Testemuñas do cambio de Vilalba*. Catálogo de exposición. Vilalba 2007.

- GONZÁLEZ TRIGO, Antonio; “Memoria del proyecto de ordenación de las inmediaciones del Castillo y Plaza de los Condes de Villalba (Lugo)”, *Lucus: Boletín informativo de la Excelentísima Diputación Provincial de Lugo*, número 33. Lugo 1978. Páx.40-46.
- JARAMILLO GUERREIRA, Miguel Ángel; *Guía del Archivo Histórico Provincial de Lugo*; Dirección Xeral do Patrimonio Histórico e Documental, D.L. Santiago de Compostela 1993.
- MATO VIZOSO, Manuel; *Estudios históricos de Villalba y su comarca*; Servizo de Publicacións da Deputación Provincial de Lugo, DL. Lugo 1997.
- NOVO CAZÓN, José Luis; *Retrincos de Vilalba e dos vilalbeses*; Instituto de Estudios Chairegos, D.L. Vilalba 2005.
- PEÑA NOVO, Antonio; *Villalba en el siglo XIX*; Instituto de Estudios Chairegos, D.L. Vilalba 2002.
- RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, Ángel; *Las Fortalezas de la mitra compostelana y los irmandiños. Pleito Tabera - Fonseca*; Colección Galicia Histórica, 2 volumes. Fundación Pedro Barrié de la Maza. A Coruña 1984.
- SÁNCHEZ CARRO, Alfredo; *Villalba y la Terra Chá*; Colección Everest. Editorial Everest, D.L. Madrid 1989.
- SÁNCHEZ GARCÍA, José Manuel; *El señorío de Villalba*; Caixa Galicia, D.L. A Coruña 1985.
- TETTAMANCY Y GASTÓN, Francisco; “La Torre del Homenaje del Castillo de Villalba”; *Boletín da Real Academia Galega*, tomo 5, ano 7, número 57. A Coruña 1912. Páx.205-212.
- “Situación del Castillo de Villalba en el primer tercio del siglo XIX”; *Boletín da Real Academia Galega*, tomo 5, ano 7, número 58. A Coruña 1912. Páx.256-257.
- VALIÑA SAMPEDRO, Elías; *Inventario artístico de Lugo y su provincia*; 6 volumes. Servicio Nacional de Información Artística y Arqueológica de Madrid. Madrid 1975. Páx.312-313.
- VARELA CAMPOS, Paz; “Vilalba”, *Castelos e fortalezas de Galicia*; Editorial Nigra Trea. Vigo 1999. Páx.58-69.
- VAZQUEZ SEIJAS, Manuel; “Torre - Fortaleza de Villalba”; *Fortalezas de Lugo y su provincia: notas arqueológicas, históricas y genealógicas*; 6 volumes. Reproducción facsímile da edición da Xunta do Museo Provincial de Lugo, 1973. Servizo de Publicacións da Deputación Provincial de Lugo. Lugo 1995. Páx.75-92.

VILLAAMIL Y CASTRO, José; “El Castillo de Villalba”; *Galicia diplomática*, ano 3, número 31. Santiago de Compostela 1888. Páx.232-233.

VV.AA.; *Vilalba no século XVII*. Instituto de Estudos Chairegos, D.L. Vilalba 2007.

4.5. FALSO ARQUITECTÓNICO

4.5.1. PARADOR NACIONAL ‘CONDE DE GONDOMAR’

ARMESTO FAGINAS, José Francisco + GONZÁLEZ VICENTE, Manuel; *Baiona*. Ir Indo, D.L. Vigo 1992.

ÁVILA Y LACUEVA, Francisco; *Historia civil y eclesiástica de la ciudad de Tuy y su obispado*. Edición facsímile de 1852. Arquivo da Catedral de Tui + Consello de Cultura Galega. Santiago de Compostela 1995.

BARREIRO ÁLVAREZ, Martín; *2000 años de historia del Castillo de Monte Real*. Editorial Faro de Vigo. Vigo 1966.

BARREIRO TRONCOSO, Héctor; “Bayona de Galicia en el siglo XVIII”, *Revista de estudios provinciales*, número 5. Deputación Provincial de Pontevedra. Pontevedra 1989. Páx.69-76.

— *Baiona: guía turística*. Alfer, D.L. Vigo 1991.

— *Bayona de Galicia: pasado y presente de la real villa histórica, turística y marinera*. Deputación Provincial de Pontevedra. Pontevedra 2012.

BARREIRO TRONCOSO, Héctor + NIETO GONZÁLEZ, Remigio; *Contribución a una bibliografía de Bayona la Real*. Catálogo da exposición bibliográfica - documental celebrada do 9 ao 30 de agosto de 1973. Concello de Baiona. Baiona 1973.

BOUZÓ FERNÁNDEZ, Xosé María; “Baiona: patrimonio e turismo”, *Revista de Estudios Miñorados*, número 3. Vigo 2003. Páx.139-176.

CAMESELLE ÁLVAREZ, Alberto + CAMESELLE LAGO, Alberto + DE LA PUENTE CRESPO, Pedro; “Proyecto de ampliación del Monte Real Club Internacional de Yates de Baiona”; documento consultado na Dirección Xeral de Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2006/313. Vigo 2006.

- CAMESELLE BASTOS, Domingo + MARTÍNEZ DE TAMUXE, Juan; *Bayona La Real. Historia, Arte y Turismo*. Offset Guardesa. Vigo 1976.
- DACOSTA ALONSO, Marta; “Noticias de Baiona no século XIII”, *Revista de Estudos Miñorados*, n 4. Vigo 2004. Páx.5-16.
- DE MAURICIO, Antonio; *Historia de Bayona: Desde tiempo inmemorial hasta nuestros días*. Herdeiros de Antonio de Mauricio + Deputación de Pontevedra. Edicións Alén - Miño. Vigo 2011.
- DE SANTIAGO Y GÓMEZ, José + NOGUEIRA, Ulpiano; *Baiona. Antigua y moderna*. Edición Facsímile. Editorial Maxtor, D.L. Valladolid 2008.
- DEL CASTILLO LÓPEZ, Ángel; “Bayona”, *Inventario de la Riqueza Monumental y Artística de Galicia*. Reprodución facsímile da edición de 1987, Publicación A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, A Coruña 2008. Páx.107-109.
- DEBÉN LONGUEIRA, Carmen; *El Parador Nacional Conde de Gondomar*. Editorial Everest. León 1973.
- DEGOYÁN, Eliseo; “Bayona, Cabo Silleiro y el Castillo de Monterreal”, *Mundo Gallego: revista de Galicia en América*. Edición facsímile, número 1. Bos Aires 1951. Páx.49-50.
- DOCAL GARCÍA, Manuel; “Bayona la Grande”, *Nodales*. Madrid 1997. Páx.20-25.
- ELEIZEGUI LÓPEZ, José; “Apuntes de Bayona”, *Galicia Moderna*, ano 1, número 13. Santiago 1897. Páx.10-16.
- ESTÉVEZ VILLASVERDE, Emilia; *Bayona la Real y su Parador*. Ed. Estévez, D.L. Imprenta Paz. Porriño 1984.
- *A la sombra de Monterreal*. Editorial Paredes Valdés. Ponteareas 1996.
- FERNÁNDEZ ALBA, Ángel; “Proyecto de ejecución –fase1– de remodelación del Parador Conde de Gondomar de Bayona - Pontevedra”; documento consultado no arquivo municipal de Baiona, coa signatura 1776/1. Madrid 1995.
- “Proyecto de ejecución –fase1– de remodelación del Parador Conde de Gondomar de Bayona - Pontevedra”; documento consultado no arquivo municipal de Baiona, coa signatura 1777/1. Madrid 1996.
- FERNÁNDEZ DE CÓRDOBA CALLEJA, Enrique; *El pazo de Gondomar. Cinco siglos de una familia*. Deputación Provincial de Pontevedra. Vigo 2002.

- FERNÁNDEZ DE LA CIGOÑA FRAGA, Salvador; *Historia da Comarca do Val Miñor: Baiona, Nigrán e Gondomar*. Asociación Galega para Cultura e Ecoloxía. Vigo 1995.
- *Crónicas y estampas de Baiona la Real*. Deputación Provincial de Pontevedra. Pontevedra 2009.
- FERNÁNDEZ SHAW, Carlos M.; “Monte Real”, *Galicia Diplomática*. Edición Facsímile. Santiago de Compostela 1882. Páx.279-281.
- FITA COLOMÉ, Fidel; *Carta - Puebla de Monterreal en la provincia de Pontevedra. Diploma inédito de los Reyes Católicos*. Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes Saavedra. Universidade de Alicante. Alicante 2005.
- GALLEGO FERNÁNDEZ, Fernando; “Anteproyecto para Parador Hostería en el monte de ‘La Virgen de la Roca’, Bayona (Pontevedra). Madrid 1953.
- GARCÍA ORO, José; “Bayona ante la guerra: un baluarte real en el Atlántico”, *A guerra en Galicia*. Santiago de Compostela 1996. Páx.121-136.
- “Baiona e os camiños de Galicia no Renacemento”, *Grupo Filatélico e Numismático de Noia*, separata número 23. Noia 2009.
- GARCÍA ORO, José + PORTELA SILVA, María José; *Bayona y el espacio urbano tudense en el siglo XVI*. Santiago de Compostela 1995.
- *Bayona de Miñor en sus documentos: Actas municipales correspondientes al siglo XVI*. Deputación Provincial de Pontevedra. Pontevedra 2003.
- GARRIDO RODRÍGUEZ, Jaime; “Baiona, o urbanismo da democracia”, *Obradoiro*, número 18. Colexio Oficial de Arquitectos de Galicia. Santiago de Compostela 1991. Páx.61-87.
- *Fortalezas de la antigua provincia de Tuy*. Deputación Provincial de Pontevedra. Vigo 2001.
- “Informe sobre o Castelo de Monte Real, hoxe Parador Nacional de Turismo Conde de Gondomar, en Baiona (Pontevedra)”; *Revista de Estudios Miñoratos*, número 3. Edicións do Cumio. Santiago de Compostela 2003.
- LEBOREIRO AMARO, María; *Baiona y su tiempo*. Concello de Baiona. Baiona 2011.
- LÓPEZ OTERO, Beatriz; “Monterreal de Baiona. Transformaciones de un monumento”; *Patrimonio de Galicia: Fortificaciones y arquitectura militar*. Departamento de Composición da Universidade de A Coruña. A Coruña 2013.

- MARTÍNEZ EIROA, María Luisa; “Baiona la real”, *Economía gallega*, número 1. Santiago de Compostela 1988. Páx.52-65.
- MORENO TONINI, Alejandro; “Proyecto básico y de ejecución para solución a las humedades y filtraciones de agua existente y cambio de carpintería de habitaciones en el Parador de Turismo de Bayona”; documento consultado na Dirección Xeral de Patrimonio Cultural - Xunta de Galicia, coas signaturas 2005/117 e 2005/129. Oleiros 2005.
- PATIÑO PORTAS, Pilar; *Baiona*. Xunta de Galicia, Gabinete de Planificación e Desenvolvemento Territorial, D.L. Santiago de Compostela 1994.
- QUIROGA Y LOSADA, Diego; “Del pazo del Conde de Gondomar, en Bayona, al Miño”, *Estudios Turísticos*, número 19. A Coruña 1968. Páx.125-131.
- RAMOS GONZÁLEZ, Herminio; *Crónicas históricas de la villa de Bayona*. Tipografía Artística. Madrid 1925.
- RODRÍGUEZ-VILLASANTE PRIETO, Juan Antonio; *Historia y tipología arquitectónica de las defensas de Galicia*. Edicións do Castro. A Coruña 1984. Páx.92-153.
- SAAVEDRA VÁZQUEZ, María del Carmen; “El comercio marítimo de Baiona en la segunda mitad del siglo XVI”, *Obradoiro de Historia Moderna*, número 17. Santiago de Compostela 2008. Páx.179-209.
- SIERRA FERNÁNDEZ, Avelino; *Fundación y orígenes de Bayona como villa de realengo*. Concello de Baiona. Baiona 2000.
- *El realengo de Bayona*. Litosprint. Pontevedra 2003.
- SIERRA PONCE DE LEÓN, Vicente; *Historia de Baiona y su patrimonio monumental*. Consellería de Cultura, Comunicación Social e Turismo. Santiago de Compostela 2002.
- SORALUCE BLOND, José Ramón; *Castillos y fortificaciones de Galicia. La arquitectura militar de los siglos XVI-XVIII*. Fundación Pedro Barrié de la Maza - Conde de Fenosa. A Coruña 1985. Páx.157-169.
- *Guía da arquitectura galega*. Editorial Galaxia. Vigo 1999. Páx.100-103.
- “Baiona”, *Cascos históricos de Galicia*. Librería Arenas S.L. A Coruña 2011. Páx.43-52.
- TABOADA TABOAS, Antonio; “Monte Boi - Monterreal: Baiona de Miñor”, *Revista de Estudios Miñorados*, número 6. Vigo 2006. Páx.87-102.

VALVERDE VIÑAS, Jesús; “Proyecto básico y de ejecución para el Parador Nacional de Monterreal en Bayona (Pontevedra)”. Madrid 1963.

— “Proyecto básico y de ejecución para Capilla en el Parador Nacional de Monterreal - Bayona”. Madrid 1966.

— “Proyecto básico y de ejecución para Club Náutico anejo al Parador de Bayona”. Madrid 1966.

— “Proyecto básico y de ejecución para Marisquería en el Parador de Bayona”. Madrid 1966.

— “Proyecto de reposición de carpintería exterior en el Parador Nacional de Bayona”; documento consultado no arquivo municipal de Baiona, coa signatura 492/2. Madrid 1984.

VV.AA.; *Inventario do arquivo do concello de Baiona*. Deputación Provincial de Pontevedra, Departamento de Publicacións. Pontevedra 2004.

VV.AA.; “Sobre el Castillo de Monterreal, hoy Parador Nacional de Turismo Conde de Gondomar en Baiona (Pontevedra)”, documento consultado na Dirección Xeral de Patrimonio Cultural - Xunta de Galicia, coa signatura 1982/008. Santiago de Compostela 1982.

4.6. HOSPEDARÍA

4.6.1. SANTA MARÍA A REAL DE OSEIRA

BALEA FILGUEIRAS, Alberto + CHAÍN PÉREZ, Manuel María; “Proxecto da segunda fase de restauración do Claustro dos Medallóns do mosteiro de Santa María a Real de Oseira”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1994/003. Santiago de Compostela 1994.

— “Proxecto básico e de execución de obras urxentes de consolidación, apeo e salvagarda das pechinas de madeira do cruceiro da igrexa do mosteiro de Santa María a Real de Oseira”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2002/050. Santiago de Compostela 2002.

BONET CORREA, Antonio; *La arquitectura en Galicia durante el siglo XVII*; Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto Padre Sarmiento, Madrid 1966. Páx.429-435 e 453-457.

- CARRERAS Y CANDI, Francisco; *Geografía General del Reino de Galicia*, 13 volumes, 6 tomos. Ediciones Gallegas, S.A. A Coruña 1980. Volume 2, Páx.907-909 e 964 + Volume 11/12, Páx.173, 182, 302, 446-449, 455-457, 468 e 614.
- CASTRO FERNÁNDEZ, Belén María; “San Cristovo de Cea. Monasterio de Oseira”, *Francisco Pons – Sorolla y Arnau, Arquitecto – Restaurador: Sus Intervenciones en Galicia (1945-1985)*; Tese Doutoral presentada na Facultade de Xeografía e Historia, Universidade de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela 2008. Páx.689-710.
- CID RUMBAO, Alfredo; *Crónica y guía del Monasterio de Oseira*. Deputación Provincial de Ourense. Ourense 1972.
- DE SÁ BRAVO, Hipólito; *El Monacato en Galicia*, dous volumes. Editorial Librigal. A Coruña 1972. Páx.25-47.
- DEL CASTILLO LÓPEZ, Ángel; “Osera [Oseira]”, *Inventario de la Riqueza Monumental y Artística de Galicia*; Reprodución facsímile da edición de 1987, A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, A Coruña 2008. Páx.646-467, 856, 874, 897, 907 e 958.
- DÍAZ CABEZA, Carlos + RODRÍGUEZ DE LA RÚA ROMÁN, Adolfo; “Proxecto básico e de execución de restauración da cuberta da xirola, carpintería exterior e drenaxe perimetral da igrexa do mosteiro de Santa María de Oseira”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2002/o67. Ourense 2002.
- ESTEBAN CHAPAPRÍA, Julián + GARCÍA CUETOS, María Pilar; “Monasterio de Santa María la Real de Oseira. Cea”, *Alejandro Ferrant y la conservación monumental en España (1929-1939): Castilla y León y la primera zona monumental*; Junta de Castilla y León, Consejería de Cultura y Turismo. Valladolid 2007. Páx.362-380.
- FERNÁNDEZ ALONSO, Benito; “El Monasterio de Santa María de Osera”; *Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos de Ourense*, tomo 1. Ourense 1913. Páx.281-293.
- FERNÁNDEZ-GAGO VARELA, Carlos; “Restauración del Claustro de los Medallones del monasterio de Oseira”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1983/o16. A Coruña 1983.
- “Proyecto de restauración de cubiertas y nueva carpintería en fachada principal en el monasterio de Oseira”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1991/o37. A Coruña 1991.

- “Anteproyecto de restauración en el Claustro de los Caballeros en el Monasterio de Oseira”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1992/o18. A Coruña 1992.
- “Proyecto básico y de ejecución de sustitución de cubiertas en el Claustro de los Caballeros (1ª fase) en el Monasterio de Oseira”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1995/oo2. A Coruña 1995.
- “Proyecto básico de restauración y rehabilitación para obras urgentes en el monasterio de Santa María la Real de Oseira”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1995/oo3. A Coruña 1995.
- “Proyecto restauración de cubiertas en el Solarium del monasterio de Santa María la Real de Oseira”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1996/oo4. A Coruña 1996.
- “Proyecto restauración de cubiertas y reparaciones en el Claustro de los Medallones del Monasterio de Santa María la Real de Oseira”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1997/oo6. A Coruña 1997.

FOCIÑOS DE VALENZUELA BORDALONGA, Ulrico; “El imperial monasterio de Santa María de Osera”, *Ilustración gallega y asturiana*. Madrid 1879. Páx.347-348.

FRANCO TABOADA, José Antonio + TARRÍO CARRODEGUAS, Santiago; “Santa María de Oseira”, *Mosteiros e Conventos de Galicia. Descrición Gráfica dos Declarados Monumento*. Xunta de Galicia, Santiago de Compostela 2002.

GARCÍA BELLO, Rafael; “Proxecto básico e de execución de supresión de humidades nos aleiros das cubertas da igrexa e do claustro do mosteiro de Santa María de Oseira”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2002/142. Santiago de Compostela 2002.

GARCÍA GORRIZ, Frei Pablo; *Descripción histórico-artística del monasterio de Oseira*. Mosteiro de Oseira. Ourense 1932.

GARCÍA ORO, José + PORTELA SILVA, María José; “El patrimonio de Oseira en la primera mitad del siglo XVI”, *Estudios Mindonienses*, número 14. Diocese de Mondoñedo-Ferrol. Ferrol 1998. Páx.675-754.

- GONZÁLEZ GARCÍA, Miguel Ángel + YAÑEZ NEIRA, Frei Damián María; *El monasterio de Oseira*; Edilesa Editorial. León 1996.
- GONZÁLEZ MONTAÑÉS, Julio Ignacio + SASTRE VÁZQUEZ, Carlos; “Mosteiro de Oseira”; *Conventos e mosteiros de Galicia*. Edicións Nigra Trea, SL. Vigo 1999. Páx.115-119.
- LIMIA GARDÓN, Francisco Javier; “Un exemplo arquitectónico en los orígenes del barroco en Ourense: la fachada de la iglesia monasterial de Oseira”; *Porta da Aira*, número 3. Grupo Francisco de Moure. Ourense 1990. Páx.39-74.
- LOSADA RODRÍGUEZ, María Jesús; “O real mosteiro de Oseira na desamortización de Mendizábal: análise dos seus bens e dos seus compradores”; en *Actas do Congreso Internacional sobre San Bernardo e o Císter en Galicia e Portugal*, 2 volumes. Monte Casino. Zamora 1992. Páx.453-461.
- MÉNDEZ FONTE, Rosa; “Iglesia, Sala Capitular y claustro gótico del Monasterio de Oseira”, *La Conservación de los Monumentos Arquitectónicos de Galicia (1840-1940)*. Embora Editorial. Ferrol 2010. Páx.582-614.
- NAVEIRA SEOANE, Juan Antonio; “Proxecto básico e de execución de intervencións de limpeza e conservación do claustro leste do mosteiro de Oseira”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2004/326. Santiago de Compostela 2004.
- “Proxecto básico e de execución de restauración da cuberta do Claustro dos Cabaleiros do mosteiro de Oseira”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2005/267. Santiago de Compostela 2005.
- PÉREZ COSTANTI, Pablo; *Diccionario de Artistas que Florecieron en Galicia Durante los Siglos XVI y XVII*; Imprenta, Librería y Enc. Seminario C. Central, Santiago de Compostela 1930. Páx.88, 165, 222-223, 322, 381, 489 e 530.
- RODRÍGUEZ DE LA RÚA ROMÁN, Adolfo; “Proyecto básico y de ejecución de restauración de la cubierta sur del Claustro dos Cabaleiros del Monasterio de Oseira”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2008/076. Ourense 2008.
- ROMANÍ MARTÍNEZ, Miguel; *A colección diplomática do Mosteiro Cisterciense de Santa María de Oseira*, 5 volumes. Tórculo Edicións. Santiago de Compostela 1989-2008.

- “Nuevas aportaciones a la Colección Diplomática del Monasterio de Oseira (siglos XIII y XIV)”; *Actas IV Congreso Internacional Císter en Portugal y en Galicia: los Caminos de Santiago y la vida monástica cisterciense*, volume 1. Zamora 2010. Páx.575-598.
- SALES Y FERRÉ, Manuel; “El Monasterio de Osera”; *Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos de Ourense*, tomo 1. Ourense 1899. Páx.109-128.
- VALLE PÉREZ, José Carlos; “Santa María de Oseira”, *La arquitectura cisterciense en Galicia*. Catalogación arqueológica y artística de Galicia del Museo de Pontevedra, 2 volumes. Fundación Pedro Barrié de la Maza, A Coruña 1982. Páx.63-82.
- VÁZQUEZ PARDO, Emilio; “El monasterio de Osera”, *Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos de Ourense*, tomo 5. Ourense 1930. Páx.82-103.
- VECOÑA PÉREZ, Manuel; “Proxecto de restauro da igrexa do Mosteiro de Santa María a Real de Oseira”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1991/039. Ourense 1991.
- “Proxecto básico e de execución de acondicionamento no mosteiro de Santa María a Real de Oseira”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1993/005. Ourense 1993.
- “Acondicionamento do acceso á hospedaría do mosteiro de Santa María a Real de Oseira”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1993/006. Ourense 1993.
- YÁÑEZ NEIRA, Frei Damián María (coord); *Monasticón Cisterciense Gallego*. Edilesa Editorial. León 2000. Páx.1155-1160.
- YÁÑEZ NEIRA, Frei Damián María; *El monasterio de Oseira. Cincuenta años de restauraciones*. Servizo de Publicacións da Deputación de Ourense. Ourense 1988.
- “El monasterio de Osera”; *Monasterios de España*; Colección Ibérica. Editorial Everest. Madrid 1989. Páx.153-216.
- “La huella artística de San Bernardo en el Monasterio de Oseira”; *Porta da Aira: revista de historia de arte orensano*, número 3. Exemplar dedicado en homenaxe ao mosteiro de Santa María de Oseira. Grupo Francisco de Moure. Ourense 1990. Páx.157-166.

- “Nuevas restauraciones en la abadía de Oseira”; *Porta da Aira: revista de historia de arte orensano*, número 4. Grupo Francisco de Moure. Ourense 1991. Páx.271-279.
- “Un gran maestro de obras en Oseira: padre Juan María Vázquez Rey”; *Porta da Aira: revista de historia de arte orensano*, número 5. Grupo Francisco de Moure. Ourense 1992-1993. Páx.189-204.
- “El promotor de la restauración de Oseira”; *Porta da Aira: revista de historia de arte orensano*, número 6. Grupo Francisco de Moure. Ourense 1994-1995. Páx.165-188.
- “Oseira: reforma del claustro de medallones”; *Porta da Aira: revista de historia de arte orensano*, número 7. Grupo Francisco de Moure. Ourense 1996. Páx.111-124.
- *Monasterio de Santa María de Oseira. Un oasis del Císter*. Edilesa Editorial. León 1997.
- “La nueva fuente de Oseira”; *Porta da Aira: revista de historia de arte orensano*, número 8. Grupo Francisco de Moure. Ourense 1997-1998. Páx.285-290.
- “Monjes restauradores del monasterio de Oseira”; *El Museo de Pontevedra*, número 57. Museo de Pontevedra. Pontevedra 2003. Páx.95-170.
- “Últimas restauraciones en Oseira”; *Porta da Aira: revista de historia de arte orensano*, número 11. Grupo Francisco de Moure. Ourense 2006. Páx.209-228.
- “Proyecto de Museo de Oseira”; *Porta da Aira: revista de historia de arte orensano*, número 12. Grupo Francisco de Moure. Ourense 2008. Páx.257-273.
- *Monasticón Cisterciense Gallego*, 2 volumes. Deputación Provincial. Ourense 2008. Páx.49-63.

Capítulo 5. EPÍLOGO. OPCIONS DE FUTURO

5.1. EPÍLOGO

LOURIDO VÁZQUEZ, Mónica; “Análisis formal de las fases constructivas del Castillo de San Felipe de Ferrol”, *Patrimonio de Galicia: Fortificaciones y arquitectura militar*. Departamento de Composición da Universidade de A Coruña. A Coruña 2013.

MARTÍNEZ VILA, Carolina; “Evolución y transformaciones del Castillo de La Palma en la ría de Ferrol: reposición gráfica y volumétrica”, *Cátedra: revista eumesa de estudios*, número 19. Pontedeume 2012. Páx.261-304.

MEIJIDE CALVO, Carlos E. + MEIJIDE TOMÁS, Jorge V.; “Propuesta de Intervención para la rehabilitación y ampliación del monasterio de Santa María la Real de Oia para establecimiento hotelero e instalaciones de talasoterapia”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2000/297. A Coruña 2000.

PINTOS PENA, Santiago + RODRÍGUEZ ABILLEIRA, Jaime; “Estudios previos para la rehabilitación y puesta en valor del monasterio de Santa María de Oia”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2006/530. Pontevedra 2006.

SEARA MORALES, Iago; “Plano Director do Castelo de San Felipe. Ferrol”, documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2001/160. Santiago de Compostela 2001.

5.2. OPCIONS DE FUTURO

5.2.1. SANTA MARÍA DE MELÓN

BLANCO ROTEÁ, Rebeca + FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ, Begoña; “Informe Valorativo sobre el resultado de los análisis estratigráfico e histórico-artístico realizados en el Monasterio de Santa María de Melón”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2004/535. Santiago de Compostela 2004.

- BONET CORREA, Antonio; *La arquitectura en Galicia durante el siglo XVII*; Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto Padre Sarmiento. Madrid 1966. Páx.179, 189, 2o1-2o2 e 2o9.
- CAMESELLE BASTOS, Domingo; “Melón: últimos días de una iglesia monasterial”, *Porta da Aira: revista de historia de arte orensano*, número 3. Grupo Francisco Moure. Ourense 199o. Páx.227-234.
- CARRERAS Y CANDI, Francisco; *Geografía General del Reino de Galicia*, 13 volumes, 6 tomos. Ediciones Gallegas, S.A. A Coruña 198o. Volume 2, Páx.9o8-9o9, 964. Volume 11/12, Páx.683-686.
- CASTRO FERNÁNDEZ, Belén María; “Melón. Iglesia del Monasterio de Melón”, *Francisco Pons - Sorolla y Arnau, Arquitecto - Restaurador: Sus Intervenciones en Galicia (1945-1985)*; Tese Doutoral presentada na Facultade de Xeografía e Historia, Universidade de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela 2oo8. Páx.589-592.
- CES FERNÁNDEZ, Begoña; “Santa María de Melón, crónica de un estrago”, Separata do Tomo XXXVIII-IX de *Boletín Auriense*, ano 2oo8-2oo9. Museo Arqueolóxico Provincial de Ourense. Ourense 2oo9. Páx.115-154.
- COUCEIRO FREIJOMIL, Antonio; “Monumentos de la provincia de Orense. Partido judicial de Ribadavia”, *Boletín de la Comisión provincial de Monumentos Históricos y Artísticos de Orense*. Ourense 1938. Páx.387-388.
- DE SÁ BRAVO, Hipólito; *El Monacato en Galicia*, dous volumes. Editorial Librigal. A Coruña 1972. Páx.156-168.
- DEL CASTILLO LÓPEZ, Ángel; “Melón. Antiguo monasterio cisterciense”, *Inventario de la Riqueza Monumental y Artística de Galicia*; Reprodución facsímile da edición de 1987, A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, A Coruña 2oo8. Páx.375-376.
- DOMÍNGUEZ CASTRO, Luis; “Os Cenobios cistercienses do Ribeiro na desamortización de Mendizábal, tipoloxía dos bens e socioloxía dos compradores”, *Actas do Congreso Internacional sobre San Bernardo e o Císter en Galicia e Portugal*; celebrado do 17 ao 2o de outubro de 1999, en Oseira-Ourense. Xunta de Galicia. Santiago de Compostela 1992. Páx.463-474.
- FERNÁNDEZ PÉREZ, Luis; “Proyecto de pavimentación de la plaza del monasterio en Melón”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1999/158. Ourense 1998.
- FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ, Begoña; “La necesidad de rescatar la memoria: las catástrofes naturales y sus fuentes como valores de recuperación de nuestro patrimonio cultural”, *Boletín Auriense*, número 34. Ourense 2oo4. Páx.97-136.

- *O mosteiro ourensán de Santa María de Melón: un monumento cisterciense*. Colección Guías do Patrimonio Cultural. Grupo Marcelo Macías. Ourense 2010.

- FRANCO TABOADA, José Antonio + TARRÍO CARRODEGUAS, Santiago; “Santa María de Melón”, *Mosteiros e Conventos de Galicia. Descrición Gráfica dos Declarados Monumento*. Xunta de Galicia. Santiago de Compostela 2002.

- GAZAPO DE AGUILERA, Darío I. + LAPAYESE LUQUE, Concepción; “Obras de emergencia de consolidación del monasterio de Melón”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2003/372. Madrid 2003.

- “Proyecto básico para la rehabilitación del monasterio de Melón (Orense) para hotel balneario”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2003/372. Madrid 2003.

- “Propuesta de adaptación de la rehabilitación del monasterio de Melón en hotel balneario”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2004/249. Madrid 2004.

- “Memoria valorada. Ampliación de obras de emergencia del monasterio de Melón”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2004/375. Madrid 2004.

- “Proyecto ejecución de la rehabilitación del monasterio de Melón en hotel balneario”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2004/535. Madrid 2004.

- “Proyecto básico y de ejecución de obras de consolidación del monasterio de Melón en hotel balneario”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2008/098. Madrid 2008.

- GODDARD KING, Georgiana; “Saint Mary of Melon”, *Quintana: revista de estudios do Departamento de Historia da Arte*, número 7; Universidade de Santiago de Compostela. Santiago de Compostela 2008. Páx.203-207.

- GONZÁLEZ GARCÍA, Miguel Ángel; “Las reformas de las abadías orensanas del cister en los siglos XVI-XVII”, *Boletín de Estudios del Seminario Fontán-Sarmiento*, número 18. Seminario Fontán-Sarmiento de Hagiografía, Toponimia y Onomástica de Galicia. Santiago de Compostela 1997. Páx.28-62.

- “Noticia sobre la construcción de la Fachada actual de la Iglesia de Melón”; *Porta da Aira: revista de historia de arte ourensano*, número 9. Grupo Francisco Moure. Ourense 2002. Páx.335-338.

- “Correspondencia postdesamortizadora del Monasterio Cisterciense de Melón en el Archivo de la Catedral de Ourense”; *Memoria ecclesiae*, número 23. Asociación de Archiveros de la Iglesia en España. Oviedo 2003. Páx.21-32.
- GONZÁLEZ MONTAÑÉS, Julio Ignacio + SASTRE VÁZQUEZ, Carlos; “Mosteiro de Santa María de Melón”; *Conventos e mosteiros de Galicia*. Edicións Nigra Trea, SL. Vigo 1999. Páx.128-131.
- HERNÁNDEZ FERREIRÓS, Ana; “Saint Mary of Melon, por Georgiana Goddard King”, *Quintana: revista de estudos do Departamento de Historia da Arte*, número 7; Universidade de Santiago de Compostela. Santiago de Compostela 2003. Pág. 208-222.
- HUERTA FERNÁNDEZ, Santiago + LÓPEZ MANZANARES, Gema; “Informe preliminar a los trabajos de consolidación de la ruina del Monasterio de Melón (Ourense)”; Departamento de Estructuras de la Edificación, Escuela Técnica Superior de Arquitectura de la Universidad de Alcalá de Henares + Subdirección General de Arquitectura, Ministerio de Fomento. Documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2003/372. Madrid 2003.
- “Análisis del sistema de contrarresto de las bóvedas de los claustros del Monasterio de Melón (Ourense)”; Consellería de Cultura, Comunicación Social e Turismo + Dirección Xeral de Patrimonio Histórico e Documental. Documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2003/372. Madrid 2003. Madrid 2004.
- MÉNDEZ FONTE, Rosa; “Iglesia del monasterio de Melón”, *La Conservación de los Monumentos Arquitectónicos de Galicia (1840-1940)*; Embora Editorial. Ferrol 2010. Páx.688-695.
- OTERO PIÑEYRO MASEDA, Pablo S. + ROMANÍ MARTÍNEZ, Miguel; “Sobre los inicios del monasterio de Melón y sus relaciones con los monasterios de Bárcena y Canales”; *Galicia monástica: estudos en lembranza da profesora María José Portela Silva*. Universidade de Santiago de Compostela, Servizo de Publicacións e Intercambio Científico. Santiago de Compostela 2009. Páx.23-38.
- PÉREZ MENDEZ, Francisco Javier; *O mosteiro de Melón*. Deputación Provincial de Ourense. Ourense 1996.
- PÉREZ RODRÍGUEZ, Francisco Javier; *O mosteiro de Melón no século XV*. Deputación de Ourense. Ourense 2007.
- RAMIL REGO, Eduardo; “Arqueología en las obras de emergencia del Monasterio de Melón (Ourense)”; *Férvedes: revista de investigación*, número 5. Museo de Prehistoria e Arqueoloxía de Vilalba. Vilalba 2008. Páx.493-502.

RODRÍGUEZ IGLESIAS, Francisco; “Santa María de Melón”; *Mosteiros e conventos da Península Ibérica. Galicia*, tomo VI. Hércules Ediciones. A Coruña 2008. Páx.36-51.

SEARA MORALES, Iago; “Proxecto básico e de execución de reparación da cuberta da igrexa do mosteiro de Santa María de Melón”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2001/o29. Santiago 2001.

SUANCES PEREIRO, José Javier; “Informes de valoración de las obras a realizar en la provincia de Orense para el Patrimonio Histórico - Artístico”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1984/o46. Ourense 1983.

— “Proyecto básico y de ejecución de obras de intervención en el monasterio de Melón”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1985/o29. Ourense 1984.

TORRES BALBÁS, Leopoldo; “Santa María de Melón”, *Monasterios Cistercienses de Galicia*. Colexio Oficial de Arquitectos de Galicia. Santiago de Compostela 1954. Páx.29-42.

VALLE PÉREZ, José Carlos; “Santa María de Melón”, *La arquitectura cisterciense en Galicia*. Catalogación arqueológica y artística de Galicia del Museo de Pontevedra, 2 volumes. Fundación Pedro Barrié de la Maza. A Coruña 1982. Páx.103-129.

YÁÑEZ NEIRA, Frei Damián María; “Fenómenos atmosféricos en monasterios del Císter”, *Boletín de Estudios del Seminario Fontán-Sarmiento*, número 17. Seminario Fontán-Sarmiento de Hagiografía, Toponimia y Onomástica de Galicia. Santiago de Compostela 1996. Páx.93-112.

— *Monasticón Cisterciense Gallego*, 2 volumes. Deputación Provincial. Ourense 2008. Páx.112-123.

5.2.2. SANTA MARÍA DE MONFERO

ÁLVAREZ GARCÍA, Julia + DEBÉN RODRÍGUEZ, Ana María; “Proyecto básico y de ejecución de rehabilitación parcial del monasterio de Monfero”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural, Xunta de Galicia, coas signaturas 2000/o70 e 2000/191. Santiago de Compostela 2000. Reformado en outubro do 2001.

- “Proyecto básico y de ejecución de restauración de la iglesia del monasterio de Monfero”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural, Xunta de Galicia, coas signaturas 2002/075 e 2002/251. Santiago de Compostela 2002.

- BASANTA BARRO, José María; “El imperial monasterio de Santa María de Monfero”, *Mundo Gallego*, número 16. Centro Gallego de Madrid. 2ª época. Madrid 1960. Páx.3-4.

- BLANCO LORENZO, Enrique M. + SABÍN DÍAZ, Patricia; “Proyecto de rehabilitación del monasterio de Santa María de Monfero para hotel de 4 estrellas y centro lúdico-termal SPA”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural, Xunta de Galicia, coa signatura 2006/458. A Coruña 2006.

- “Anteproyecto de rehabilitación de la muralla del monasterio de Monfero”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural, Xunta de Galicia, coa signatura 2008/050. A Coruña 2008.

- *Memoria e monumento: limpeza e consolidación do Mosteiro de Monfero*. Sabín-Blanco Arquitectos + Consellería de Cultura e Turismo. A Coruña 2011.

- “Monasterio de Monfero. Consolidación, reconstrucción y ensayo”, *Patorreb 2012: IV Congreso de patología y rehabilitación de edificios*. Colexio Oficial de Arquitectos de Galicia. Santiago de Compostela 2012. Páx.205-210.

- BONET CORREA, Antonio; *La arquitectura en Galicia durante el siglo XVII*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto Padre Sarmiento. Madrid 1966. Páx.207-214 e 237-240.

- CARRERAS Y CANDI, Francisco; *Geografía General del Reino de Galicia*, 13 volumes, 6 tomos. Ediciones Gallegas, S.A. A Coruña 1980. Volume 4/5, Páx.877-883.

- CASTRO FERNÁNDEZ, Belén María; “Monfero. Monasterio de Santa María”, *Francisco Pons - Sorolla y Arnau, Arquitecto - Restaurador: Sus Intervenciones en Galicia (1945-1985)*; Tese Doutoral presentada na Facultade de Xeografía e Historia, Universidade de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela 2008. Páx.53-56.

- COUCEIRO FREIJOMIL, Antonio; *Historia de Pontedeume y su Comarca*. Impresión Vda. Miguel López Torre, Pontedeume 1981. Páx.73-105.

- DE SÁ BRAVO, Hipólito; *El Monacato en Galicia*, dous volumes. Editorial Librigal. A Coruña 1972. Páx.27-40.

- DEL CASTILLO LÓPEZ, Ángel; “Monfero. Antiguo monasterio cisterciense de Santa María”, *Inventario de la Riqueza Monumental y Artística de Galicia*. Reproducción facsímile da edición de 1987, A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza. A Coruña 2008. Páx.397-398.
- ECHENIQUE TORRES, Francisco; “Monfero”, *Reconstrucción*. Ministerio de la Gobernación, Dirección General de Regiones Devastadas y Reparaciones. Madrid 1952. Páx.3-12.
- FAYA DÍAZ, María de los Ángeles; “Jurisdicciones de los monasterios cistercienses gallegos a mediados del siglo XVI”; *Actas do Congreso Internacional sobre San Bernardo e o Císter en Galicia e Portugal*, tomo I. Ourense 1992. Páx.289-308.
- FERNÁNDEZ DE ROTA Y MONTER, José Antonio; *Jerarquía, Espacio y Sociedad en Tierras de Monfero: el Antiguo Sistema*. Universidade de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela 1982.
- FRANCO TABOADA, José Antonio + TARRÍO CARRODEGUAS, Santiago; “Santa María de Monfero”, *Mosteiros e Conventos de Galicia. Descripción Gráfica dos Declarados Monumento*. Xunta de Galicia. Santiago de Compostela 2002.
- GARCÍA IGLESIAS, José Manuel; “Monfero”; *Galicia en Tiempos del Barroco*. Edición Exclusiva de Caixa Galicia Edicións. A Coruña 1990. Páx.46-52.
- GONZÁLEZ MONTAÑÉS, Julio Ignacio + SASTRE VÁZQUEZ, Carlos; “Mosteiro de Monfero”; *Conventos e mosteiros de Galicia*. Edicións Nigra Trea, SL. Vigo 1999. Páx.30-33.
- LOIS GONZÁLEZ, Rubén (dir.); *Monfero, ideas: Concurso de Ideas para a Rehabilitación do Mosteiro de Santa María de Monfero como Hotel Monumento*. Xunta de Galicia, Dirección Xeral de Turismo, Santiago de Compostela 2006.
- LÓPEZ COLLADO, Gabriel; *Las Ruinas en Construcciones Antiguas. Causas, Consolidaciones y Traslados*. Ministerio de Obras Públicas y Urbanismo, Madrid 1976. Páx.223-284, 364-368 e 457-464.
- LÓPEZ PANETE, Antonio; “Memoria valorada de acondicionamiento para aparcamiento y arreglo de la fuente en el lugar del monasterio de Monfero”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural, Xunta de Galicia, coa signatura 1992/o16. Betanzos 1992.
- LÓPEZ ROBLES, Emilio; *El Monasterio de Santa María de Monfero. Siglos XII y XIII*. Resume da tese doutoral presentada na Universidade de Granada. Granada 1983.

- LÓPEZ SANGIL, José Luis; *Historia del Monasterio de Santa María de Monfero*. Deputación Provincial de A Coruña. A Coruña 1999.
- “Historia y memoriales del Monasterio de Santa María de Monfero”; *Cátedra: revista eumesa de estudios*, número 2. Pontedeume 1995. Páx.75-96.
- “Índice de la documentación en pergamino que se conserva en el archivo del Monasterio de Santa María de Monfero en el año 1833”; *Cátedra: revista eumesa de estudios*, número 4. Pontedeume 1997. Páx.127-166.
- “Privilegios reales concedidos por Alfonso VII y Alfonso IX al Monasterio de Santa María de Monfero”; *Cátedra: revista eumesa de estudios*, número 5. Pontedeume 1998. Páx.107-149.
- “Un problema resuelto: la fundación del monasterio de Santa María de Monfero, los privilegios de Alfonso VII y su filiación al Císter”; *Estudios Mindonienses. Anuario de estudios histórico-teológicos de la diócesis de Mondoñedo-Ferrol*, número 13. Ferrol 1997. Páx.621-683.
- “Historia del Monasterio de Santa María de Monfero”; *Estudios Mindonienses. Anuario de estudios histórico-teológicos de la diócesis de Mondoñedo-Ferrol*, número 14. Ferrol 1998. Páx.13-162.
- “Relación de la documentación del Monasterio de Santa María de Monfero”; *Estudios Mindonienses. Anuario de estudios histórico-teológicos de la diócesis de Mondoñedo-Ferrol*, número 18. Ferrol 2002. Páx.279-267.
- “El monasterio de Santa María de Monfero: cerca de 900 años de arte pendientes de historia”; *Restauro: revista internacional del patrimonio histórico*, número 7. 2010. Páx.52-61.
- MARTÍNEZ MURGUÍA, Manuel A.; “Monfero”, *Galicia..* Reprodución facsímile de edición de Barcelona 1888. Edicións Xerais de Galicia. Arteixo 2000 Páx.1134-1145.
- MARTÍNEZ SALAZAR, Andrés; “Apuntes para la historia del Monasterio de Monfero”; *Algunos Temas Gallegos*. Boletín da Real Academia Galega, A Coruña 1981. Páx.45-76.
- MÉNDEZ FONTE, Rosa; “Monasterio de Santa María de Monfero”; *La Conservación de los Monumentos Arquitectónicos de Galicia (1840-1940)*. Editorial Embora. Ferrol 2010. Páx.385-403.
- NOVO CAZÓN, José Luis; “Los monasterios eumeses de Caaveiro y Monfero en tierras del antiguo condado de Vilalba”; *Cátedra: revista eumesa de estudios*, número 6. Pontedeume 1999. Páx.139-146.

- PÉREZ COSTANTI, Pablo; *Diccionario de Artistas que Florecieron en Galicia Durante los Siglos XVI y XVII*. Imprenta, Librería y Enc. Seminario C. Central, Santiago de Compostela 1930. Páx.60-64, 140, 268, 280-286 e 464.
- PÉREZ RODRÍGUEZ, Francisco Javier; “Santa María de Monfero”, *Mosteiros de Galicia na Idade Media (séculos XII-XV): Guía Histórica*. Deputación Provincial de Ourense, Ourense 2008. Páx.25-31.
- REIGOSA LORENZO, Rafael; *Colección diplomática del Monasterio de Monfero. Edición, prólogo y notas del Cartulario de Santa María de Monfero*. Tese Doutoral inédita presentada na Universidade Complutense de Madrid. Madrid 1948.
- RODRÍGUEZ IGLESIAS, Francisco; “Santa María de Monfero”; *Mosteiros e conventos da Península Ibérica. Galicia*, tomo VI. Hércules Ediciones. A Coruña 2008. Páx.98-125.
- RODRÍGUEZ-LOSADA ALLENDE, Jacobo; “Proyecto de restauración del monasterio de Monfero”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural, Xunta de Galicia, coa signatura 1993/o27. Santiago de Compostela 1993.
- TORRES BALBÁS, Leopoldo; “Santa María de Monfero”, *Monasterios Cistercienses de Galicia*. Colegio Oficial de Arquitectos de Galicia, Santiago de Compostela 1954. Páx.25-31.
- VALES VILLAMARÍN, Francisco; “Los memoriales de Sobrado y Monfero y sus autores, Fray Bernardo Cardillo de Villalpando y Fray Mauricio Carbajo”; *Anuario Brigantino*, número 23. Editorial Lugami, Betanzos 2000. Páx.124-152.
- VALLE PÉREZ, José Carlos; “Santa María de Monfero”, *La arquitectura cisterciense en Galicia*. Catalogación arqueológica y artística de Galicia del Museo de Pontevedra, 2 volumes. Fundación Pedro Barrié de la Maza, A Coruña 1982. Páx.86-92.
- VIGO TRASANCOS, Alfredo Manuel; “Un proyecto de coronamiento para la fachada de la iglesia monástica de Santa María de Monfero”; *Estudios sobre Historia del Arte ofrecidos a Don Ramón Otero Túñez en su 65º cumpleaños*. Universidade de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela 1993. Páx.311-323.
- VILA JATO, María Dolores; “Monfero”; *Galicia en la Época del Renacimiento*. Colección Galicia Arte, tomo XII. Ediciones Hércules. A Coruña 1993. Páx.56-62.
- YÁÑEZ NEIRA, Fray María Damián (coord.); *Monasticón Cisterciense Gallego*, 2 volumes. Deputación Provincial. Ourense 2008. Páx.85-93.

- “El último capítulo de la historia de Monfero”; *Abrente*, número 10. Real Academia Galega de Belas Artes, Nosa Señora do Rosario. A Coruña 1978. Páx.33-58.
- “El último capítulo de la historia de Monfero (continuación)”; *Abrente*, número 11. Real Academia Galega de Belas Artes, Nosa Señora do Rosario. A Coruña 1979. Páx.49-80.
- “Intento de fundar una trapa en Monfero”; *Boletín de Estudios del Seminario Fontán - Sarmiento*, número 16. Seminario Fontán - Sarmiento de Hagiografía, Toponimia y Onomástica de Galicia. Santiago de Compostela 1995.

ANEXO II

REFERENCIAS GRÁFICAS

Capítulo 2. DO MONUMENTO COMO DOCUMENTO AO MONUMENTO COMO RECURSO

2.1. EVOLUCIÓN HISTÓRICA DA VALORACIÓN DO PATRIMONIO

2.1.1. O PROCESO DE DESTRUCCIÓN PATRIMONIAL: AS CRISES DO SÉCULO XIX

oo1. Ocupación de Galicia polos franceses, febreiro de 1809.

OSUNA REY, J.M.; *Los franceses en Galicia: historia militar de la guerra de la Independencia en Galicia (1809)*.
Fundación Pedro Barrié de la Maza. A Coruña 2006. Páx.78.

oo2. Claustro do convento de San Francisco de Lugo, ca.1920.

Fototeca: Arquivo fotográfico da Universidade de Sevilla.

oo3. Estado da nave do desaparecido convento de San Francisco de A Coruña a finais do século XIX.

CUEVAS, J.; “Coruña: Detalles del antiguo convento e iglesia de San Francisco”, *La Ilustración Gallega y Asturiana*,
tomo I. Madrid 1879. Edición facsímile. Xixón 1979. Páx.197.

oo4. Vista aérea do convento de Santa Clara de Allariz.

Concello de Allariz.

oo5. Igrexa románica de Santiago de Allariz.

Fotografía da autora, maio de 2013.

oo6. Vista aérea de Monforte de Lemos.

Concello de Monforte de Lemos.

oo7. Monumento aos heroes da batalla de Pontesampaio, erixido en Pontevedra. Obra de Julio González Pola en 1911.

Fotografía da autora, outubro de 2009.

oo8. Porlier e as súas tropas. Gravado do século XIX.

VV.AA.; “Buscando un modelo: liberalismo e absolutismo”, *Galicia. Historia*, Tomo VII: Historia contemporánea,
política (século XIX). Hércules de Ediciones S.A. A Coruña 1991-1993. Páx.197.

oo9. Ocupación de Galicia polos franceses, febreiro de 18o9.

VV.AA.; “Buscando un modelo: liberalismo e absolutismo”, *Galicia. Historia*, Tomo VII: Historia contemporánea, política (século XIX). Hércules de Ediciones S.A. A Coruña 1991-1993. Páx.225.

o1o. Pablo Morillo y Morillo (1775-1837).

Diccionario Biográfico Español da Real Academia da Historia.

o11. Claustro antigo do Sanatorio de Conxo a comezos do século XX.

GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, E. + SIMÓN LORDA, D.; “El Manicomio del Dr. Ricardo Núñez”, *Historias de Lugo (1885-1953)*. Edición dixital.

o12. Manuel Godoy y Álvarez de Faria (1767-1851).

Diccionario Biográfico Español da Real Academia da Historia.

o13. Juan de Dios Álvarez Mendizábal (179o-1853).

MARTÍ GILABERT, F.; *La Desamortización Española*; Ediciones Rialp S.A. Madrid 2oo3. Páx.41.

o14. Antigo convento franciscano de Santo Antonio en Tui, actual Seminario Menor Diocesano.

Fotografía da autora, novembro de 2o12.

o15. Convento de Santa Clara en Compostela, empregado como cuartel durante a primeira guerra carlista.

Fotografía da autora, xullo de 2o1o.

o16. Patio do convento coruñés das Bárbaras en 1984.

GARCÍA FERNÁNDEZ-QUINTANILLA, S.; *Convento y plazuela de las Bárbaras*. Traballo inédito do Máster en Rehabilitación Arquitectónica, curso 2o1o-2o11. A Coruña 2o11. Páx.87.

o17. San Domingos de Lugo, ca.191o.

VV.AA.; *Lugo monumental: fotografías de Juan José Vivancos no Arquivo Histórico Provincial de Lugo*. Xunta de Galicia. Santiago de Compostela 1998. Páx.54.

o18. Claustro do convento de San Francisco de Ourense en 1878.

FERRER, P.; *Portfolio Galicia*. A Coruña 19o2. Páx.122.

o19. Mosteiro de Santa María de Oseira en xuño de 1925.

ANDERSON, Ruth Matilda; *Unha mirada de antano: fotografías de Ruth Matilda Anderson en Galicia*. Fundación Caixa Galicia + The Hispanic Society of America. A Coruña 2009. Páx.418.

o20. Mosteiro de Santa María de Sobrado dos Monxes a comezos do século XX.

FERRER, P.; *Portfolio Galicia*. A Coruña 1902. Páx.206.

o21. Mosteiro de Santa María de Meira en xaneiro de 1925.

ANDERSON, Ruth Matilda; *Unha mirada de antano: fotografías de Ruth Matilda Anderson en Galicia*. Fundación Caixa Galicia + The Hispanic Society of America. A Coruña 2009. Páx.357.

o22. Convento de Santo Antonio de Herbón (Padrón). Actualmente é un colexio privado.

Fotografía da autora, setembro de 2008.

2.1.2. CONCIENCIA HISTÓRICA COMO PUNTO DE PARTIDA DA NOCIÓN DE PATRIMONIO

o23. Pompeia. Detalle das escavacións na Casa das *Vodas de Prata*, 1891.

ROMERO RECIO, M.; “Pompeya. La ciudad desenterrada”, *Historia National Geographic*, número 115. RBA Holding Editorial S.A. Barcelona 2013. Páx.43-62.

o24. Antoine C. Quatremère de Quincy (1755-1849).

Diccionario Biográfico Español da Real Academia da Historia.

o25. Ludovico Vitet (1802-1873).

Diccionario Biográfico Español da Real Academia da Historia.

o26. Próspero Mérimée (1803-1870).

Diccionario Biográfico Español da Real Academia da Historia.

o27. Santo Agostiño de Santiago de Compostela.

Fotografía da autora, setembro de 2010.

o28. San Francisco de Betanzos.

Fotografía da autora, setembro de 2010.

o29. San Miguel de Bremao a comezos do século XX.

Arquivo fotográfico da Real Academia Galega de Belas Artes.

o30. Ábsida da igrexa de San Domingos de Bonaval –co cemiterio desaparecido en primeiro plano–, cara ao 1940.

Arquivo fotográfico da Real Academia Galega de Belas Artes.

o31. Claustro da Colexiata do Sar en Compostela, ca.1905.

MEAKIN, A.M.B.; *Galicia, the Switzerland of Spain*. Methuen. Londres 1909. Páx.147.

o32. San Salvador de Vilanova de Lourenzá.

Concello de Vilanova de Lourenzá.

o33. Colexio de humanidades de Monforte, antigo convento xesuíta, ca.1890.

FEAL ANTELO, M.A.; “El Colegio del cardenal de Monforte de Lemos: evolución de la traza universal”, *Patrimonio de Galicia: arquitecturas a estudio*. Universidade de A Coruña, Departamento de Composición. A Coruña 2011.

o34. San Xiao de Samos en 1912.

CASTRO, M.; “Un monasterio gallego”, *Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos de Orense*, tomo IV, número 82. Ourense 1912. Páx.113.

o35. Claustro da catedral de Mondoñedo, ca.1950.

Fototeca: Arquivo fotográfico da Universidade de Sevilla.

o36. Claustro Vello ou Procesional de San Salvador de Celanova.

Fotografía da autora, setembro de 2010.

o37. San Domingos de Ribadavia, ca.1905.

MEAKIN, A.M.B.; *Galicia, the Switzerland of Spain*. Methuen. Londres 1909. Páx.295.

o38. Igrexa de Santa María de Montederramo.

Fotografía da autora, xuño de 2012.

o39. Santa Comba de Bande, ca.1905.

MEAKIN, A.M.B.; *Galicia, the Switzerland of Spain*. Methuen. Londres 1909. Páx.333.

o40. Capela de San Miguel de Celanova no 1960.

CHAMOSO LAMAS, M.; *Ourense no obxectivo de Manuel Chamoso Lamas*. Deputación Provincial de Ourense. Ourense 1997. Páx.173.

o41. San Pedro de Rocas, no concello de Esgos, ca.19o5.

MEAKIN, A.M.B.; *Galicia, the Switzerland of Spain*. Methuen. Londres 19o9. Páx.34o.

o42. Santa María a Grande ou a Maior de Pontevedra, ca.19o5.

MEAKIN, A.M.B.; *Galicia, the Switzerland of Spain*. Methuen. Londres 19o9. Páx.256.

o43. Ruínas do convento de San Domingos de Pontevedra, ca.194o.

ARTIAGA REGO, A.; *A Desamortización na provincia de Pontevedra (1855-19oo)*. Deputación Provincial de Pontevedra, Servizo de Publicacións. Pontevedra 1991. Páx.136.

2.1.3. HISTORIA DA REHABILITACIÓN. RESTAURAR VERSUS REHABILITAR

o44. Eugène Emmanuel Viollet le Duc (1814-1879).

GONZÁLEZ-VARAS IBÁÑEZ, I.; *Conservación de bienes culturales. Teoría, historia, principios y normas*. Manuales Arte Cátedra. Madrid 2ooo. Páx.158.

o45. John Ruskin (1819-19oo).

Diccionario Biográfico Español da Real Academia da Historia.

o46. Aloïs Riegl (1858-19o5).

GONZÁLEZ-VARAS IBÁÑEZ, I.; *Conservación de bienes culturales. Teoría, historia, principios y normas*. Manuales Arte Cátedra. Madrid 2ooo. Páx.39.

o47. Max Dvorák (1874-1921).

GONZÁLEZ-VARAS IBÁÑEZ, I.; *Conservación de bienes culturales. Teoría, historia, principios y normas*. Manuales Arte Cátedra. Madrid 2ooo. Páx.41.

o48. Camilo Boito (1836-1914).

GONZÁLEZ-VARAS IBÁÑEZ, I.; *Conservación de bienes culturales. Teoría, historia, principios y normas*. Manuales Arte Cátedra. Madrid 2ooo. Páx.228.

o49. Luca Beltrami (1836-1933).

Diccionario Biográfico Español da Real Academia da Historia.

o50. Gustavo Giovannoni (1873-1947).

Diccionario Biográfico Español da Real Academia da Historia.

o51. Benedetto Croce (1866-1952).

Diccionario Biográfico Español da Real Academia da Historia.

o52. Vicente Lampérez y Romea (1861-1923).

Diccionario Biográfico Español da Real Academia da Historia.

o53. Leopoldo Torres Balbás (1888-1960).

GONZÁLEZ-VARAS IBÁÑEZ, I.; *Conservación de bienes culturales. Teoría, historia, principios y normas.* Manuales Arte Cátedra. Madrid 2000. Páx.298.

o54. Cesare Brandi (1906-1988).

Arquivo fotográfico dixital da Fundación *Cesare Brandi*.

o55. Giovanni Carbonara.

Arquivo fotográfico dixital *Fondazione Florens*.

o56. Marco Dezzi Bardeschi.

Sitio web de Dezzi Bardeschi.

o57. Ignasi de Solá-Morales i Rubió (1942-2001).

Gran Enciclopedia Catalana. Voz.

o58. Antoni González Moreno-Navarro.

Arquivo fotográfico do Servizo do Patrimonio Arquitectónico Local de Barcelona.

o59. Ferrant Vázquez e Gómez Moreno durante as obras de desescollo da Cámara Santa da catedral de Oviedo.

ESTEBAN CHAPAPRÍA, J. + GARCÍA CUETOS, M.P.; *Alejandro Ferrant y la conservación monumental en España (1929-1939). Castilla y León y la primera zona monumental.* Xunta de Castela e León + Consellería de Cultura e Turismo. Valladolid 2007. Páx.135.

2.2. ANTIGOS EDIFICIOS PARA NOVOS USOS

2.2.1. NOVOS USOS COMO RESPOSTA A NOVAS INTENCIONES

o60. Exemplos de reutilización en edificios da Antiga Roma segundo gravados de Piranesi (1720-1778): 1. Panteón, co dobre campanario proxectado por Bernini; 2. Teatro Marcelo, con vivendas engadidas.

VV.AA.; *Piranesi: antichità romane. Vedute di Roma*. Fundación Antonio Mazzotta. Milán 2000. Páx.29 e 56.

o61. Exemplo de reutilización por necesidade cultural: San Xoán de Caaveiro, actual *Espazo de Interpretación da riqueza natural e histórica* do conxunto.

Fotografía da autora, febreiro de 2012.

o62. Exemplo de reutilización por necesidade social: Xulgados de Ribadavia en parte do antigo Pazo dos Condes, xuño 2007. Só conserva a fachada da súa configuración primixenia.

Fotografía da autora, xuño de 2006.

o63. Exemplo de reutilización por necesidade económica: Parador de Monforte de Lemos. Durante as obras, a sancristía foi sacrificada para poñer uns servizos.

Fotografía da autora, xuño de 2011.

2.2.2. XUSTIFICACIÓN POLA UTILIDADE: IDONEIDADE DOS NOVOS USOS

o64. Exemplos da mesma tipoloxía pero con distintos usos. Mentres o Castelo de Santo Antón (A Coruña) é a sede do Museo Arqueolóxico e Histórico da cidade, o Castelo de Maceda (na provincia de Ourense) funciona como establecemento hoteleiro.

Fotografías da autora, setembro de 2011.

2.3. A INDUSTRIA HOTELEIRA COMO NOVO DESTINO

2.3.1. INTERACCIÓN ENTRE PATRIMONIO E TURISMO

o65. Interior dunha galería de arte imaxinaria, G.P. Pannini. Recreación dos lugares a visitar durante o *Grand Tour* por Roma.

COLINAS, A. + LLEDÓ, J + TABLATE MIQUIS, J.; *Grand Tour: el viaje durante la ilustración y el romanticismo*. Álbum Letras Artes, S.L. Barcelona 1995. Páx.113.

o66. Benigno de la Vega Inclán y Flaquer, II Marqués de la Vega Inclán (1858-1942).

MENÉNDEZ ROBLES, M.L.; *El Marqués de la Vega Inclán y los orígenes del turismo en España*. Secretaría Xeral de Turismo, D.L. Madrid 2006. Páx.179.

o67. Portada do tomo dedicado a Sevilla da colección *El arte en España*.

CABANILLAS GARCÍA, M.; *Introducción a la Comisaría Regia de Turismo. La figura del Marqués de la Vega-Inclán como Comisario Regio*. Museo Nacional del Romanticismo. Madrid 2013. Páx.48.

o68. Postal da *Exposición Internacional de Turismo* celebrada en Londres no ano 1914.

CABANILLAS GARCÍA, M.; *Introducción a la Comisaría Regia de Turismo. La figura del Marqués de la Vega-Inclán como Comisario Regio*. Museo Nacional del Romanticismo. Madrid 2013. Páx.69.

o69. Hotel *Alhambra Palace* de Granada cara ao 1925.

Sitio web do Hotel *Alhambra Palace* de Granada.

o70. Hotel *Ritz* de Madrid cara ao 1930.

Sitio web do Hotel *Ritz* de Madrid.

o71. Hotel *María Cristina* de San Sebastián cara ao 1930.

Sitio web do Hotel *María Cristina* de San Sebastián.

o72. Patio da hospedaría construída no Barrio de Santa Cruz de Sevilla.

CABANILLAS GARCÍA, M.; *Introducción a la Comisaría Regia de Turismo. La figura del Marqués de la Vega-Inclán como Comisario Regio*. Museo Nacional del Romanticismo. Madrid 2013. Páx.112.

2.3.2. A EXPERIENCIA ESPAÑOLA

o73. Parador Nacional de Gredos cara ao 193o.

Arquivo fotográfico de Paradores de Turismo de España S.A.

o74. Detalle do salón do Parador de Gredos cara ao 193o.

Arquivo fotográfico de Paradores de Turismo de España S.A.

o75. Parador Vía da Prata de Mérida cara ao 1945.

Arquivo fotográfico de Paradores de Turismo de España S.A.

o76. Parador Felipe II de Ciudad Rodrigo cara ao 195o.

Arquivo fotográfico de Paradores de Turismo de España S.A.

o77. Parador Nacional de Úbeda cara ao 195o.

Arquivo fotográfico de Paradores de Turismo de España S.A.

o78. Detalle do comedor do Parador de Gil Blas de Santillana del Mar cara ao 197o.

Arquivo fotográfico de Paradores de Turismo de España S.A.

o79. Parador *Casa do Barón* de Pontevedra cara ao 1975.

Arquivo fotográfico de Paradores de Turismo de España S.A.

o8o. Antigo convento de San Marcos cara ao 194o, actual Parador Nacional de León.

Arquivo fotográfico de Paradores de Turismo de España S.A.

o81. Parador *La Muralla* de Ceuta cara ao 1985.

Arquivo fotográfico de Paradores de Turismo de España S.A.

o82. Protestas ante o posible peche do Parador de Ferrol en decembro de 2o12.

ABC, 21 de xaneiro de 2o13. “Cierre temporal de 14 paradores de los 25 afectados por la reestructuración”.

2.3.3. A EXPERIENCIA PORTUGUESA

o83. Hotel *Palace* de Vidago cara ao 192o.

NEMESIO, V.; *Sitios e Pousadas*. Ministerio de Comunicación Social. Lisboa 1974. Páx.57.

o84. Proposta de Vasco Regaleira para o concurso do *Hotel Modelo*.

VV.AA.; “Concurso para *Hotel Modelo*”, *Noticias Ilustrado*. Lisboa 1933. Páx.23-39.

o85. Ilustración de *casa portuguesa* por Raul Lino da Silva.

LINO DA SILVA, R.; *Casas Portuguesas. Alguns apontamentos sobre o architectar das casas simples*. Edición de Valentim de Carvalho. Lisboa 1933. Páx.58.

o86. Pousada de Santa Luzia en Elvas.

Fotografía tomada pola autora, agosto de 2011.

o87. Pousada de Marão cara ao 1970.

Arquivo fotográfico de Pousadas de Portugal.

o88. Pousada de São Martinho en Alfeizerão cara ao 1950.

Arquivo fotográfico de Pousadas de Portugal.

o89. Pousada de Santa Catarina.

Arquivo fotográfico de Pousadas de Portugal.

o90. Pousada de São Pedro - Castelo de Boade.

Arquivo fotográfico de Pousadas de Portugal.

o91. Pousada de São Bento en Caniçada, Vieira do Minho.

Fotografía tomada pola autora, agosto de 2012.

o92. Pousada de Vale do Gaio en Torrão.

Arquivo fotográfico de Pousadas de Portugal.

o93. Pousada do Infante en Sagres.

Arquivo fotográfico de Pousadas de Portugal.

o94. Pousada da Torreira - Murtosa na ría de Aveiro.

Arquivo fotográfico de Pousadas de Portugal.

o95. Pousada de Santa Bárbara en Póvoa das Quartas.

Arquivo fotográfico de Pousadas de Portugal.

o96. Pousada de Vila Pouca da Beira, sobre o antigo convento do Desagravo em Oliveira do Hospital.

Arquivo fotográfico de Pousadas de Portugal.

o97. Pousada de Valença do Minho, sobre a antiga fortaleza de São Teotónio.

Fotografia tomada pola autora, agosto de 2011.

o98. Patio da Pousada de Óbidos.

Arquivo fotográfico de Pousadas de Portugal.

o99. Vista dunha das habitacións da Pousada de Óbidos.

Arquivo fotográfico de Pousadas de Portugal.

100. Pousada de Évora no antigo convento de São João Evangelista ou dos Lóios.

Arquivo fotográfico de Pousadas de Portugal.

101. Vista parcial do restaurante da Pousada dos Lóios.

Arquivo fotográfico de Pousadas de Portugal.

102. Pousada de Don Diniz en Vila Nova de Cerveira.

Arquivo fotográfico de Pousadas de Portugal.

103. Pousada da Nossa Senhora da Oliveira en Guimarães.

Arquivo fotográfico de Pousadas de Portugal.

104. Pousada de Barão de Forrester en Alijó.

Arquivo fotográfico de Pousadas de Portugal.

105. Pousada de Santa Marinha da Costa nun antigo convento agostiño en Guimarães.

Fotografia tomada pola autora, agosto de 2012.

106. Corpo de nova construción para a ampliación da Pousada de Santa Marinha en Guimarães.

Fotografia tomada pola autora, agosto de 2012.

107. Pousada de Flor da Rosa en Crato.

Arquivo fotográfico de Pousadas de Portugal.

108. Pousada da Nossa Senhora da Assunção en Arraiolos.

Arquivo fotográfico de Pousadas de Portugal.

109. Pousada de Santa María do Bouro en Amares.

Fotografía tomada pola autora, agosto de 2012.

110. Detalle da imaxe de ruína na Pousada de Santa María do Bouro.

HERNÁNDEZ LEÓN, J.M.; *Eduardo Souto de Mouro. Santa María do Bouro: construir uma Pousada coas pedras de um Mosteiro*. White & Blue. Lisboa 2001. Páx.35.

111. Maqueta para o proxecto de rehabilitación para a Pousada de Santa María do Bouro.

HERNÁNDEZ LEÓN, J.M.; *Eduardo Souto de Mouro. Santa María do Bouro: construir uma Pousada coas pedras de um Mosteiro*. White & Blue. Lisboa 2001. Páx.21.

112. Pousada do Castelo de Alvito.

Arquivo fotográfico de Pousadas de Portugal.

113. Pousada de Don João IV en Vila Viçosa.

Arquivo fotográfico de Pousadas de Portugal.

114. Vista das obras de rehabilitación do Sanatorio da Covilhã para futura pousada.

Região, 25 de xaneiro de 2010. “Aprovados projectos para transformar antigo sanatório em pousada”.

115. Pousada de Viseu: antes e despois da rehabilitación.

BYRNE, G.; *Gonçalo Byrne. Urbanidades*. Fundación Barrié de la Mazá. A Coruña 2010. Páx.103-105.

116. Pousada de Don João IV en Vila Viçosa.

BYRNE, G.; *Gonçalo Byrne. Urbanidades*. Fundación Barrié de la Mazá. A Coruña 2010. Páx.108-111.

117. Pousada de Cascais - Cidadela Historic Hotel.

Região, 13 de abril de 2012. “Posta de longo da Pousada de Cascais”.

Capítulo 3. PARÁMETROS DE ANÁLISE

3.2. AUTENTICIDADE. HERDANZA ARQUITECTÓNICA

oo1. Reconstrución do claustro do mosteiro de Sobrado dos Monxes (A Coruña), ca.1960.

Arquivo fotográfico de José Ramón Soraluze Blond.

oo2. Derrubamento do *Campanile* de Venecia o 14 de xullo de 1902.

Arquivo fotográfico do Centro Virtual Cervantes.

oo3. Varsovia en ruínas tralos enfrontamentos bélicos da Segunda Guerra Mundial.

HRYNIEWECKI, J.; “Resurrección de una ciudad”, *El Correo*, año XIV. Unesco. París - Madrid 1961.

oo4. Santa Baia de Bóveda (Lugo). Intervencións en 1930 e 1953, *desrestauración* no 1992.

Arquivo fotográfico de José Ramón Soraluze Blond.

3.3. IDENTIDADE. ESTRUTURA FORMAL

oo5. Ruínas como telón de fondo no *Descanso dos bandidos* de Alessandro Magnasco.

MARTÍN GONZÁLEZ, J.J.; *Historia de la pintura*. Gredos. Madrid 1964. Páx.359.

oo6. Museo de Belas Artes da Coruña –obra de Gallego Jorreto– como exemplo de *superposición*.

Planimetría elaborada pola autora a partir de GALLEGO JORRETO, M.; “Museo de Belas Artes de A Coruña”, *Obradoiro*, número 23. Colexio Oficial de Arquitectos de Galicia. Santiago de Compostela 1994. Páx.94-113.

oo7. Oficina de Turismo da Xunta en Ourense –obra de Seara Morales– como exemplo de *xustaposición*.

Planimetría elaborada pola autora a partir de FERNÁNDEZ-ALBALAT LOIS, A. + FERNÁNDEZ-ALBALAT RUIZ, A.; “Iago Seara Morales”, *Artistas Galegos. Arquitectos*, tomo VI: Da modernidade ao século XXI. Nova Galicia Edicións. Vigo 2003. Páx.328-357.

008. Hotel Rural Dona Blanca en Leiro (Ourense) –obra de Blanco Guerra– como exemplo de *variación*.

Planimetría elaborada pola autora a partir de GRANDE, J.; “Fernando Blanco Guerra”, *Artistas Galegos. Arquitectos*, tomo VII: Cara ao novo milenio. Nova Galicia Edicións. Vigo 2004. Páx.352-380.

3.4. ACCIÓN OPERATIVA. INTERVIR NO PATRIMONIO

009. Templo Malatestiano. Actuación de Alberti ao *modo moderno*.

ROLF, T.; *El arte en la Italia del Renacimiento: arquitectura, escultura y pintura*. Könemann. Colonia 1999. Páx.56.

010. Fachada de Santa María Novella. Actuación de Alberti mediante o *compromiso*.

ROLF, T.; *El arte en la Italia del Renacimiento: arquitectura, escultura y pintura*. Könemann. Colonia 1999. Páx.59.

011. Vista do Arco de Tito, por Giambattista Piranesi.

VV.AA.; *Piranesi: antichità romane. Vedute di Roma*. Fundación Antonio Mazzotta. Milán 2000. Páx.71.

012. Ampliación do Concello de Göteborg –1913-1936– por Erik G. Asplund.

ADAMS, N.; *Gunnar Asplund*. Mondadori Electa. Milán 2011. Páx.42.

Capítulo 4. GALICIA. CASO DE ESTUDO

4.1. ARQUITECTURA RELIXIOSA

4.1.1. SANTO ESTEVO DE RIBAS DE SIL

oo1. Vista xeral de Santo Estevo na década dos setenta.

ARIAS MELÓN, I.; “El Monasterio de San Esteban de Ribas de Sil: Actuaciones de rehabilitación”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta, coa signatura 2008/180. Santiago de Compostela 2008.

oo2. Hipóteses da planta xeral de Santo Estevo en torno ao ano 1220.

SARMIENTO NOGUEIRA, D.; *San Esteban de Ribas de Sil y sus transformaciones históricas*. Traballo inédito do Máster en Rehabilitación Arquitectónica, curso 2010-2011. A Coruña 2011. Páx.10.

oo3. Claustro dos Bispos cara ao 1905.

MEAKIN, A.M.B.; *Galicia, the Switzerland of Spain*. Methuen. Londres 1909. Páx.338.

oo4. Claustro Grande, da Portaría ou dos Cabaleiros cara ao ano 1950.

MORGADE SAAVEDRA, P. + RODRÍGUEZ RGUEZ, A.; *Hotel Monumento: Mosteiro de Santo Estevo de Ribas de Sil*; Colección *Espazos recuperados para o turismo*, número 2. Xunta de Galicia + Consellería de Cultura, Comunicación Social e Turismo. Santiago de Compostela 2004. Páx.87.

oo5. Detalle do Claustro Pequeno ou do Viveiro, coas arquerías conservadas cara ao 1967.

Arquivo fotográfico Arxiu Mas – Institut Amatller d’Art Hispànic.

oo6. Fachada da igrexa e portada de acceso ao mosteiro en xuño de 1925.

ANDERSON, Ruth Matilda; *Unha mirada de antano: fotografías de Ruth Matilda Anderson en Galicia*. Fundación Caixa Galicia + The Hispanic Society of America. A Coruña 2009. Páx.418.

oo7. Vista da *inexistente* fachada da ala norte do Claustro Grande no ano 1909.

MEAKIN, A.M.B.; *Galicia inédita*. Tambre D.L. Oleiros 1994. Páx.259.

oo8. Nota de prensa publicada no diario ABC o 29 de novembro de 1953 na edición sevillana.

Hemeroteca dixital do ABC.

oo9. Correspondencia entre Pons Sorolla e a empresa Saltos do Sil.

1. Anverso da carta enviada por Pons Sorolla para solicitar axuda nos traballos de restauración do mosteiro. Madrid, a 6 de decembro de 1955.

2. Resposta de José Villalonga, Presidente do Consello de Administración de Saltos del Sil, ofrecendo a súa axuda. Madrid, a 11 de xaneiro de 1956.

CASTRO FERNÁNDEZ, B.M.; “Nogueira de Ramuín. Monasterio de Santo Estevo de Ribas de Sil”, *Francisco Pons - Sorolla y Arnau, Arquitecto - Restaurador: Sus Intervenciones en Galicia (1945-1985)*. Tese doutoral defendida na Universidade de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela 2008. Páx.614-416.

o10. Planimetría da planta xeral de Santo Estevo. Pons Sorolla, marzo 1956.

CASTRO FERNÁNDEZ, B.M.; “Nogueira de Ramuín. Monasterio de Santo Estevo de Ribas de Sil”, *Francisco Pons - Sorolla y Arnau, Arquitecto - Restaurador: Sus Intervenciones en Galicia (1945-1985)*. Tese doutoral defendida na Universidade de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela 2008. Páx.607.

o11. Bosquexo de Pons Sorolla para solucionar a intervención nas ábsidas da igrexa de Santo Estevo, ca.1969.

CASTRO FERNÁNDEZ, B.M.; “Nogueira de Ramuín. Monasterio de Santo Estevo de Ribas de Sil”, *Francisco Pons - Sorolla y Arnau, Arquitecto - Restaurador: Sus Intervenciones en Galicia (1945-1985)*. Tese doutoral defendida na Universidade de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela 2008. Páx.612.

o12. Vista xeral do mosteiro de Santo Estevo, febreiro de 1986.

FREIXEDO ALEMPARTE, A. + SUANCES PEREIRO, J. + VECOAÑA PÉREZ, M.; “Proyecto básico y de ejecución de obras de intervención en el monasterio de San Esteban de Ribas de Sil”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta, coa signatura 1986/o11. Ourense 1986.

o13. Vista da *inexistente* fachada da ala norte do Claustro Grande no ano 1988.

FREIXEDO ALEMPARTE, A. + SUANCES PEREIRO, J. + VECOAÑA PÉREZ, M.; “Proyecto de intervención en el monasterio de San Esteban de Ribas de Sil. 4ª Fase”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1989/o15. Ourense 1990.

o14. Vista do lucernario cara ao 1992.

ARIAS MELÓN, I.; “El Monasterio de San Esteban de Ribas de Sil: Actuaciones de rehabilitación”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio da Xunta de Galicia, coa signatura 2008/180. Santiago de Compostela 2008.

o15. Detalle do muro cortina no Claustro Grande, xuño de 1990.

ARIAS MELÓN, I.; “El Monasterio de San Esteban de Ribas de Sil: Actuaciones de rehabilitación”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio da Xunta de Galicia, coa signatura 2008/180. Santiago de Compostela 2008.

o16. Planta baixa e de acceso do proxecto para a conversión do mosteiro en Arquivo Xeral e Provincial, novembro de 1995.

AGRASAR QUIROGA, F. + AGUIRRE URCOLA, I. + REBOREDO CHAVES, F.J.; “Proxecto de rehabilitación do mosteiro de Santo Estevo de Ribas de Sil”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1997/o48. A Coruña 1995.

o17. Vistas da torre nordeste durante as obras de intervención de finais do 1998: detalle muros leste –lindante coa escaleira– e sur da torre –anexo ao antigo comedor–.

FREIXEDO ALEMPARTE, A. + SUANCES PEREIRO, J.J.; “Proxecto de intervención na torre noreste do mosteiro de San Estebo”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio da Xunta, coa signatura 1998/275. Ourense 1998.

o18. Antigo salón de actos no 1992.

ARIAS MELÓN, I.; “El Monasterio de San Esteban de Ribas de Sil: Actuaciones de rehabilitación”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta, coa signatura 2008/180. Santiago de Compostela 2008.

o19. Comparativa entre os esquemas dos despieces do muro cortina dos anos 1990 e 2003.

Esquemas realizados pola autora a partires dos documentos consultados na Dirección Xeral de Patrimonio.

o20. Vista da solución final para o muro cortina do Claustro Grande.

Fotografía tomada pola autora, setembro de 2011.

o21. Construción *ex novo* para pavillón de servizos do hotel.

Fotografía tomada pola autora, setembro de 2011.

o22. Planimetría do proxecto redactado en maio de 2006 para a realización dun spa na planta soto do mosteiro.

GIL PUERTAS, J.A.; “Proyecto ejecutivo de centro lúdico spa en el Parador de Turismo de Santo Estevo”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2006/188. Barcelona 2006.

o23. Detalle dunha das zonas do spa.

Fotografía tomada pola autora, setembro de 2011.

o24. Vista dun dos salóns do parador.

Fotografía tomada pola autora, setembro de 2011.

o25. Detalle do apoio dos piares metálicos sobre as bases das antigas columnas de pedra.

Fotografía tomada pola autora, setembro de 2011.

o26. Vista do restaurante a tripla altura, co núcleo de comunicacións verticais e coa bóveda de pedra ao fondo.

Fotografía tomada pola autora, setembro de 2011.

4.1.2. TRANSFIGURACIÓN DO NOSO SEÑOR OU SAN BIEITO DE A GUARDA

o27. Emprazamento do convento beneditino e das casas de Álvaro Ozores e dos patróns no século XVI.

VILLA ÁLVAREZ, J.M.; El Convento de las Benedictinas de A Guarda 1558-1984. Mosteiro da Transfiguración do Señor de Trasmañó. Redondela 2013. Páx.98.

o28. Licenza fundacional do convento beneditino do ano 1571.

VILLA ÁLVAREZ, J.M.; El Convento de las Benedictinas de A Guarda 1558-1984. Mosteiro da Transfiguración do Señor de Trasmañó. Redondela 2013. Páx.102.

o29. Planimetrías da nova igrexa, ano 1737: 1. Perfil e demostración da entrada da igrexa. 2. Demostración da superficie da igrexa. Arco toral. Púlpito. Porta da entrada (...). Comulgatorio (...). Porta que ven para o coro baixo ... 3. Perfil da fachada do poñente. 4. Esta é a planta pola cal Francisco Lorenzo (...) se obriga a facer o miradoiro e asínao a Madre Abadesa ...

Arquivo do mosteiro da Transfiguración do Señor de Trasmañó, caixa 4, legaxo 13, expediente 2.

o30. Ala oeste do convento, reedificada na segunda metade do século XVIII.

Fotografía tomada pola autora, decembro de 2012.

o31. Porta de acceso á antiga clausura –agora aos salóns comúns– co ano 1774 esculpido no seu lintel.

Fotografía tomada pola autora, decembro de 2012.

o32. Gravado de A Guarda realizado por Teodomiro Avendaño cara ao 1860. Apréciase a ausencia de importantes edificacións ao redor do convento.

VILLA ÁLVAREZ, J.M.; *El Convento de las Benedictinas de A Guarda 1558-1984*. Mosteiro da Transfiguración do Señor de Trasmañó. Redondela 2013. Páx.290.

o33. Vista do convento cara ao ano 1868, aínda co seu miradoiro.

VILLA ÁLVAREZ, J.M.; *El Convento de las Benedictinas de A Guarda 1558-1984*. Mosteiro da Transfiguración do Señor de Trasmañó. Redondela 2013. Páx.435.

o34. Esquema do convento beneditino aportado no informe do arquitecto provincial do ano 1869.

Arquivo do mosteiro da Transfiguración do Señor de Trasmañó, caixa 10, legaxo 31, expediente 1, documento 28.

o35. Esquema do convento cos novos usos a comezos dos anos setenta do século XIX: en vermello a igrexa, en laranxa a escola, e en amarelo o hospital.

Esquema realizado pola autora.

o36. O convento beneditino cara ao 1895, co atrio pechado por unha rexa metálica.

VILLA ÁLVAREZ, J.M.; *El Convento de las Benedictinas de A Guarda 1558-1984*. Mosteiro da Transfiguración do Señor de Trasmañó. Redondela 2013. Páx.481.

o37. O convento cara ao 1905, cando xa se abrira o novo vial de baixada ao porto. Obsérvanse as construcións do refectorio e roupería reconstruídas anos antes.

VILLA ÁLVAREZ, J.M.; *El Convento de las Benedictinas de A Guarda 1558-1984*. Mosteiro da Transfiguración do Señor de Trasmañó. Redondela 2013. Páx.486.

o38. O convento no ano 1913.

VILLA ÁLVAREZ, J.M.; *El Convento de las Benedictinas de A Guarda 1558-1984*. Mosteiro da Transfiguración do Señor de Trasmañó. Redondela 2013. Páx.488.

o39. O convento no 1923: xa estaba levantado, detrás da igrexa, o piso do noviciado sobre a roupería.

VILLA ÁLVAREZ, J.M.; El Convento de las Benedictinas de A Guarda 1558-1984. Mosteiro da Transfiguración do Señor de Trasmañó. Redondela 2013. Páx.489.

o40. A nova fachada da igrexa –con frontón e campanario– tralas obras dos anos vinte. Fotografía de mediados do século XX.

DE SÁ BRAVO, Hipólito; *El Monacato en Galicia*, dous volumes. Editorial Librigal. A Coruña 1972. Pá.330.

o41. Fotografías interiores da igrexa tomadas cara o 1965 do antigo presbiterio co altar maior, e da nave principal co coro alto ao fondo.

VILLA ÁLVAREZ, J.M.; El Convento de las Benedictinas de A Guarda 1558-1984. Mosteiro da Transfiguración do Señor de Trasmañó. Redondela 2013. Páx.531.

o41. O convento cara ao ano 1960. O ala leste –dereita– formada pola roupería e noviciado –detrás da igrexa–, no centro a cociña e o refectorio, e no extremo un vello caserón que se usaba como almacén e cuadras.

VILLA ÁLVAREZ, J.M.; El Convento de las Benedictinas de A Guarda 1558-1984. Mosteiro da Transfiguración do Señor de Trasmañó. Redondela 2013. Páx.575.

o43. Porta de entrada á zona do colexio a finais dos anos setenta.

DE SÁ BRAVO, Hipólito; *El Monacato en Galicia*, dous volumes. Editorial Librigal. A Coruña 1972. Pá.332.

o44. Adaptacións da igrexa ao Concilio Vaticano II. Presbiterio e altar maior coa nova reixa pechando o coro, e nave principal cun novo coro –levantado pola parroquia despois do ano 1984–.

Fotografía tomada pola autora, decembro de 2012.

o45. O ala leste do convento no 1969, coas súas tres antigas partes fusionadas.

VILLA ÁLVAREZ, J.M.; El Convento de las Benedictinas de A Guarda 1558-1984. Mosteiro da Transfiguración do Señor de Trasmañó. Redondela 2013. Páx.609.

o46. Cara ao 1975, cada vez máis edificacións invadían a intimidade do convento, apoiándose incluso na propia muralla.

VILLA ÁLVAREZ, J.M.; El Convento de las Benedictinas de A Guarda 1558-1984. Mosteiro da Transfiguración do Señor de Trasmañó. Redondela 2013. Páx.612.

o47. Plano do PXOU aprobado pola Comisión Provincial de Urbanismo no 1978. Detalle da zona do convento.

Arquivo Municipal de A Guarda.

o48. O convento no ano 1983, totalmente rodeado de edificacións.

VILLA ÁLVAREZ, J.M.; El Convento de las Benedictinas de A Guarda 1558-1984. Mosteiro da Transfiguración do Señor de Trasmañó. Redondela 2013. Páx.63o.

o49. Perspectiva do estudo de detalle. Pereiro Alonso, 1982.

VILLA ÁLVAREZ, J.M.; El Convento de las Benedictinas de A Guarda 1558-1984. Mosteiro da Transfiguración do Señor de Trasmañó. Redondela 2013. Páx.635.

o50. Esquema do estudo de detalle reformado. Pereiro Alonso, 1983.

VILLA ÁLVAREZ, J.M.; El Convento de las Benedictinas de A Guarda 1558-1984. Mosteiro da Transfiguración do Señor de Trasmañó. Redondela 2013. Páx.64o.

o51. Vista do ala leste do convento, correspondente ás primeiras habitacións.

Fotografía tomada pola autora, decembro de 2012.

o52. Vista dunha das habitacións do ala leste.

Fotografía tomada pola autora, decembro de 2012.

o53. Vista dunha das zonas nobres do hotel: o salón social.

Fotografía tomada pola autora, decembro de 2012.

o54. Vista dunha das habitacións do ala oeste.

Fotografía tomada pola autora, decembro de 2012.

o55. Vista do patio interior, de titularidade indivisa.

Fotografía tomada pola autora, decembro de 2012.

o56. Distintas vistas exteriores do *antigo* convento.

Fotografía tomada pola autora, decembro de 2012.

o57. Conxunto de escritorio do século XIX nunha das habitacións do ala oeste.

Fotografía tomada pola autora, decembro de 2012.

o58. Antigos elementos e mobles son expostos nas zonas comúns do hotel.

Fotografía tomada pola autora, decembro de 2012.

4.1.3. SANTA MARÍA DE ACIVEIRO

o59. Detalle da inscrición fundacional do mosteiro, sita na parede do templo que dá ao claustro das procesións.

Fotografía tomada pola autora, xullo de 2011.

o60. Inscrición memorial no exterior da ábsida da capela de San Bieito.

Fotografía tomada pola autora, xullo de 2011.

o61. Detalle das diferentes fiestras da ábsida central da igrexa de Aciveiro a mediados do século XIX.

BANGO TORVISO, I.G.; “Iglesia parroquial de Santa María de Acibeiro”, *Arquitectura románica en Pontevedra*; Fundación Pedro Barrié de la Maza. A Coruña 1979. Lámina L.

o62. Interior da igrexa onde se observa o falso triforio.

Fotografía tomada pola autora, xullo de 2011.

o63. Claustro das Procesións en maio de 1991.

FERRO PICHEL, G.; “Proyecto básico para la escuela - taller Terra de Montes en el monasterio de Acibeiro”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1991/o14. Pontevedra 1991.

o64. Feira ao pé do mosteiro coa fachada da igrexa ao fondo, ca.1919.

Arquivo fotográfico Arxiu Mas – Institut Amatller d’Art Hispànic.

o65. Vistas da cociña antes e de despois das intervencións efectuadas na década dos noventa.

MORGADE SAAVEDRA,P. + RODRÍGUEZ RODRÍGUEZ, A.; *Hotel Monumento: Mosteiro de Aciveiro*; Colección “Espazos recuperados para o turismo”, número 3. Dirección Xeral de Turismo. Santiago de Compostela 2004. Páx.124.

o66. Solaina sur en maio de 1991.

FERRO PICHEL, G.; “Proyecto básico para la escuela - taller Terra de Montes en el monasterio de Acibeiro”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1991/o14. Pontevedra 1991.

o67. Debuxo de Aciveiro, por Castelao.

RODRÍGUEZ FRAIZ, A.; *O mosteiro de Aciveiro. Terra de Montes*; Deputación Provincial de Pontevedra, S.P. Pontevedra 2005. Páx.28.

o68. Detalle do patio do mosteiro de Aciveiro, ca. anos corenta.

MORGADE SAAVEDRA,P. + RODRÍGUEZ RODRÍGUEZ, A.; *Hotel Monumento: Mosteiro de Aciveiro*; Colección “Espazos recuperados para o turismo”, número 3. Dirección Xeral de Turismo. Santiago de Compostela 2004. Páx.30-31.

o69. Seccións transversais e lonxitudinal da igrexa de Aciveiro. Proxecto de Menéndez Pidal e Pons Sorolla, xaneiro de 1947.

CASTRO FERNÁNDEZ, B.M.; “Iglesia del Monasterio de Santa María de Acibeiro”, *Francisco Pons - Sorolla y Arnau, Arquitecto - Restaurador: Sus Intervenciones en Galicia (1945-1985)*; Tese doutoral. Santiago de Compostela 2008. Páx.737-746.

o70. Proxecto de Menéndez Pidal e Pons Sorolla, febreiro de 1964: 1. Plano de enlace da igrexa co corpo claustral. 2. Vista da desmontaxe parcial na zona da sancristía de Aciveiro durante as obras de execución.

CASTRO FERNÁNDEZ, B.M.; “Iglesia del Monasterio de Santa María de Acibeiro”, *Francisco Pons - Sorolla y Arnau, Arquitecto - Restaurador: Sus Intervenciones en Galicia (1945-1985)*; Tese doutoral. Santiago de Compostela 2008. Páx.737-746.

o71. Diferentes vistas do conxunto antes da intervención de finais do 1991.

FERRO PICHEL, G.; “Proyecto básico para la escuela - taller Terra de Montes en el monasterio de Acibeiro”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1991/o14. Pontevedra 1991.

o72. Distintas vistas do mosteiro a comezos dos anos noventa, antes da execución das diversas fases de intervención.

MORGADE SAAVEDRA,P. + RODRÍGUEZ RODRÍGUEZ, A.; *Hotel Monumento: Mosteiro de Aciveiro*; Colección “Espazos recuperados para o turismo”, número 3. Dirección Xeral de Turismo. Santiago de Compostela 2004. Páx.97-131.

o73. Distintas vistas do mosteiro a comezos dos anos noventa, antes da execución das diversas fases de intervención.

MORGADE SAAVEDRA,P. + RODRÍGUEZ RODRÍGUEZ, A.; *Hotel Monumento: Mosteiro de Aciveiro*; Colección “Espazos recuperados para o turismo”, número 3. Dirección Xeral de Turismo. Santiago de Compostela 2004. Páx.106-110.

o74. Primeira fase de actuación para a futura hospedaría.

FERRO PICHEL, G.; “Proyecto básico y de ejecución de restauración del monasterio de Acibeiro. Fase IV”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1998/148. Pontevedra 1998.

o75. Segunda fase de actuación para o futuro hotel.

COLLARTE RODRÍGUEZ, L.; “Proyecto básico y de ejecución de terminación de la restauración para la hospedaría del monasterio de Acibeiro”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2002/266. A Coruña 2002.

o76. Antes e despois dun dos salóns situados na ala leste do mosteiro.

MORGADE SAAVEDRA,P. + RODRÍGUEZ RODRÍGUEZ, A.; *Hotel Monumento: Mosteiro de Aciveiro*; Colección “Espazos recuperados para o turismo”, número 3. Dirección Xeral de Turismo. Santiago de Compostela 2004. Páx.131.
Fotografía tomada pola autora, xullo de 2011.

o77. Un dos dormitorios resultado da segunda fase de intervención no mosteiro para a súa conversión en hotel.

Fotografía tomada pola autora, xullo de 2011.

o78. Obras de acondicionamento do patio no ano 2003.

COLLARTE RODRÍGUEZ, L.; “Rehabilitación de construcciones perimetrales y acondicionamiento del patio interior del monasterio de Acibeiro”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2003/386. A Coruña 2003.

o79. Selección de pavimentos da primeira planta para posterior pulido e vernizado mate.

VV.AA.; “Solicitud de autorización de obras no conxunto monástico de Santa María de Aciveiro”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2004/262. Santiago de Compostela 2004.

o80. Patín conservado a pesar do informe condicionado da Dirección Xeral de Patrimonio.

Fotografía tomada pola autora, xullo de 2011.

o81. Superposición provocada pola conservación do lenzo do claustro en estado *semiderrubado*.

Fotografía tomada pola autora, xullo de 2011.

o82. Vistas do comedor privado situado na antiga cociña do mosteiro e dunha das salas de reunión.

Fotografía tomada pola autora, xullo de 2011.

o83. Detalle da exposición de roupas litúrxicas.

Fotografía tomada pola autora, xullo de 2011.

o84. Habitación situada na zona dos antigos dormitorios dos monxes.

Fotografía tomada pola autora, xullo de 2011.

4.1.4. SAN CLODIO DE LEIRO

o85. Fachada occidental da igrexa de San Clodio, ca.1960.

Arquivo fotográfico da Real Academia Galega de Belas Artes.

o86. Detalle das bóvedas de crucería da igrexa de San Clodio.

Fotografía tomada pola autora, setembro de 2011.

o87. Vista da cabeceira da igrexa de San Clodio entre antigos viñedos, ca.1970.

DE SÁ BRAVO, H.; *El monacato en Galicia*. 2 volumes. Editorial Librigal. A Coruña 1972. Páx.148.

o88. Vista interior da igrexa de San Clodio, co coro ao fondo.

Fotografía tomada pola autora, setembro de 2011.

o89. Claustro Doméstico ou dos Dormitorios en abril de 1997.

BOUZAS CAVADA, M. + MARTÍNEZ QUINTEIRO, D.; “Proyecto básico y de ejecución de rehabilitación del monasterio de San Clodio”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural, coa signatura 1996/o26. Vigo 1996.

o90. Claustro Regular ou Procesional, ca.1970.

DE SÁ BRAVO, H.; *El monacato en Galicia*. 2 volumes. Editorial Librigal. A Coruña 1972. Páx.144.

o91. Fachada occidental do mosteiro de San Clodio, ca.1960.

Arquivo fotográfico da Real Academia Galega de Belas Artes.

o92. Detalle do chamado *Quarto Novo* en maio de 1995.

ESTÉVEZ MARTÍNEZ, I.; “Proyecto de rehabilitación del monasterio de San Clodio para escuela de capacitación agraria y otros usos”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio, coa signatura 1991/o28. Leiro 1994.

o93. Claustro Regular ou Procesional en maio de 1997.

BOUZAS CAVADA, M. + MARTÍNEZ QUINTEIRO, D.; “Proyecto básico y de ejecución de rehabilitación del monasterio de San Clodio”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural, coa signatura 1996/o26. Vigo 1996.

o94. Distintas vistas do mosteiro trala intervención urxente do ano 1991.

SUANCES PEREIRO, J.J.; “Proyecto básico y de ejecución de obras de intervención en el monasterio de San Clodio”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural, coa signatura 1991/oo6. Ourense 1990.

o95. Planta baixa de San Clodio. Proposta de Estévez Martínez para instalación dunha Escola de Capacitación Agraria en parte do mosteiro, abril de 1994.

ESTÉVEZ MARTÍNEZ, I.; “Proyecto de rehabilitación del monasterio de San Clodio para escuela de capacitación agraria y otros usos”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio, coa signatura 1991/o28. Leiro 1994.

o96. Ala sur do mosteiro en maio de 1994.

VECOÑA PÉREZ, M.; “Informe do proxecto básico de rehabilitación do mosteiro de San Clodio para escola de capacitación agraria e outros usos”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1991/oo6. Ourense 1994.

o97. Esquema de usos establecido tralo acordo do ano 1996 e seguido polos arquitectos Bouza Cavada e Martínez Quinteiro.

Esquema elaborado pola autora a raíz dos datos consultados en:

BOUZAS CAVADA, M. + MARTÍNEZ QUINTEIRO, D.; “Proyecto básico y de ejecución de rehabilitación del monasterio de San Clodio”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural, coa signatura 1996/o26. Vigo 1996.

o98. Obras nas cubertas dos claustros durante o verán de 1997.

BOUZAS CAVADA, M. + MARTÍNEZ QUINTEIRO, D.; “Proyecto básico y de ejecución de rehabilitación del monasterio de San Clodio”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural, coa signatura 1996/o26. Vigo 1996.

o99. Diversos estados das obras de conversión do mosteiro en hotel.

BOUZAS CAVADA, M. + MARTÍNEZ QUINTEIRO, D.; “Proyecto básico y de ejecución de rehabilitación del monasterio de San Clodio”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural, coa signatura 1996/o26. Vigo 1996.

1o0. Baixo a escaleira atópase a actual recepción do hotel.

Fotografía tomada pola autora, setembro de 2011.

1o1. Detalle do restaurante.

Fotografía tomada pola autora, setembro de 2011.

1o2. Zona de estar en planta baixa.

Fotografía tomada pola autora, setembro de 2011.

1o3. Habitación en planta alta.

Fotografía tomada pola autora, setembro de 2011.

1o4. Un dos corredores de acceso ás habitacións.

Fotografía tomada pola autora, setembro de 2011.

1o5. Baño dunha das habitacións.

Fotografía tomada pola autora, setembro de 2011.

1o6. Vistas dos salóns *Abad, Cova Sacra, Benedicto I+II e Medieval*.

Fotografía tomada pola autora, setembro de 2o11.

4.1.5. SAN VICENTE DO PINO

1o7. Hipótese do conxunto de San Vicente do Pino na Idade Media.

DÍAZ LÓPEZ, N.; *Conjunto monumental de San Vicente del Pino de Monforte de Lemos*. Traballo inédito do Máster en Rehabilitación Arquitectónica da UDC. A Coruña 2oo9. Páx.5.

1o8. Vista aérea do conxunto de San Vicente do Pino, ca.19oo.

VV.AA.; *Monforte en imaxes. Un século de historia (1863-1963)*. Editorial Evergráficas, S.A. Monforte de Lemos 1991. Lámina 22.

1o9. Vista interior e portada de acceso da igrexa de San Vicente do Pino, ca.196o.

DE SÁ BRAVO, H.; *El monacato en Galicia*. 2 volumes. Editorial Librigal. A Coruña 1972. Páx.428-43o.

11o. Vista parcial do claustro do mosteiro monfortino de San Vicente, ca.196o.

Arquivo fotográfico Arxiu Mas – Institut Amatller d’Art Hispànic.

111. Fachada principal do Pazo condal de Lemos, ca.1956.

Arquivo fotográfico da Real Academia Galega de Belas Artes.

112. *Castelo de Monforte de Lemos*. Óleo de Poy Dalmau, 1895.

Emilio Poy Dalmau. Madrid, 1876-1933.

113. Planta baixa da residencia beneditina. Proxecto de López Guitart, abril de 1997.

LÓPEZ GUITART, M.J.; “Proxecto de residencia da comunidade beneditina en San Vicente do Pino”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1998/217. Lugo 1996.

114. Obras para a ampliación do corpo anexo de habitacións no ano 2oo1.

DÍAZ LÓPEZ, N.; *Conjunto monumental de San Vicente del Pino de Monforte de Lemos*. Traballo inédito do Máster en Rehabilitación Arquitectónica da UDC. A Coruña 2oo9. Páx.4o.

115. Vistas do Pazo condal durante as obras para a súa conversión en edificio de salóns para o Parador.

DÍAZ LÓPEZ, N.; *Conjunto monumental de San Vicente del Pino de Monforte de Lemos*. Traballo inédito do Máster en Rehabilitación Arquitectónica da UDC. A Coruña 2009. Páx.49-52.

116. Patrimonio supervisa as obras do parador por posibles irregularidades.

El Progreso, 17 de decembro de 2001.

117. A obra do parador de Monforte causa destrozos no conxunto monumental.

La Voz de Galicia, 19 de marzo de 2002.

118. Fachada leste –co volume engadido– do edificio de salóns de convencións, antigo pazo condal.

Fotografía tomada pola autora, xuño de 2010.

119. Detalle da solución acristalada para o cerramento do claustro.

Fotografía tomada pola autora, xuño 2010.

120. Distintas estancias do parador monfortino.

Fotografía tomada pola autora, setembro de 2011.

121. Esquemas da sancristía vella e do oratorio abacial antes e despois da súa conversión en servizos para o parador no ano 2000. En laranxa: a porta tapiada de acceso ao claustro; en azul: reixa de madeira; en vermello: novos tabiques para aseos; en verde: novo pavimento.

CARNERO RODRÍGUEZ, C.M.; “Informe patológico de la iglesia de San Vicente do Pino de Monforte de Lemos (Lugo)”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio da Xunta, coa signatura 2007/331. Monforte de Lemos 2007.

122. Engadido para dezaioito habitacións anexo ao mosteiro na súa fachada leste.

Fotografía tomada pola autora, setembro de 2011.

123. Nova fachada que pecha ao pazo no seu lenzo norte.

Fotografía tomada pola autora, setembro de 2011.

4.1.6. CARME DE ABAIXO OU AS OBLATAS

124. Ruínas dunha antiga fábrica de curtidos no barrio do Carme de Abaixo.

Fotografía tomada pola autora, abril de 2011.

125. Raspado de peles nunha das tenerías do barrio do Carme de Abaixo a finais do século XIX.

CABO VILLAVARDE, J.L. + COSTA BUJÁN, P.; *Imaxe de Compostela. Unha cidade de pedra nas vellas fotografías*. COAG, D.L. Compostela 1991. Páx.223.

126. Fachada norte do edificio chamado a *Fundación* a finais do ano 1998.

BRIONES DEVESA, M. + DALMAU MIRALLES, J.L. + MARQUÉS DE LA RIVA, L. + PEREIRO ALONSO, J.L.; “Proyecto de ejecución para la reforma del antiguo convento de las Oblatas para hotel de cinco estrellas y equipamiento sociocultural”; documento consultado no Arquivo Histórico Municipal de Santiago de Compostela, coa signatura 1999/858-1, carpeta II. Santiago de Compostela 1999.

127. Fachada leste do conxunto a finais de 1998: capela, sancristía e alzado leste da *Parte Antiga do Convento*.

BRIONES DEVESA, M. + DALMAU MIRALLES, J.L. + MARQUÉS DE LA RIVA, L. + PEREIRO ALONSO, J.L.; “Proyecto de ejecución para la reforma del antiguo convento de las Oblatas para hotel de cinco estrellas y equipamiento sociocultural”; documento consultado no Arquivo Histórico Municipal de Santiago de Compostela, coa signatura 1999/858-1, carpeta II. Santiago de Compostela 1999.

128. Interior da capela a finais de 1998.

BRIONES DEVESA, M. + DALMAU MIRALLES, J.L. + MARQUÉS DE LA RIVA, L. + PEREIRO ALONSO, J.L.; “Proyecto de ejecución para la reforma del antiguo convento de las Oblatas para hotel de cinco estrellas y equipamiento sociocultural”; documento consultado no Arquivo Histórico Municipal de Santiago de Compostela, coa signatura 1999/858-1, carpeta II. Santiago de Compostela 1999.

129. Interior das plantas baixa e alta da nave norte do Claustro a finais do ano 1998.

BRIONES DEVESA, M. + DALMAU MIRALLES, J.L. + MARQUÉS DE LA RIVA, L. + PEREIRO ALONSO, J.L.; “Proyecto de demolición del Convento de las Oblatas - Santiago”; documento consultado no Arquivo Histórico Municipal de Santiago de Compostela, coa signatura 1999/858-1, carpeta I. Santiago de Compostela 1998.

130. Fachada sur do convento no último trimestre do ano 1998.

BRIONES DEVESA, M. + DALMAU MIRALLES, J.L. + MARQUÉS DE LA RIVA, L. + PEREIRO ALONSO, J.L.;
“Proyecto de demolición del Convento de las Oblatas - Santiago”; documento consultado no Arquivo Histórico
Municipal de Santiago de Compostela, coa signatura 1999/858-1, carpeta I. Santiago de Compostela 1998.

131. Detalles do interior das *dependencias* no último trimestre do ano 1998.

BRIONES DEVESA, M. + DALMAU MIRALLES, J.L. + MARQUÉS DE LA RIVA, L. + PEREIRO ALONSO, J.L.;
“Proyecto de demolición del Convento de las Oblatas - Santiago”; documento consultado no Arquivo Histórico
Municipal de Santiago de Compostela, coa signatura 1999/858-1, carpeta I. Santiago de Compostela 1998.

132. Proxecto de demolición de Briones Devesa et al.: planta baixa e primeira. En gris, zonas derrubadas.

BRIONES DEVESA, M. + DALMAU MIRALLES, J.L. + MARQUÉS DE LA RIVA, L. + PEREIRO ALONSO, J.L.;
“Proyecto de demolición del Convento de las Oblatas - Santiago”; documento consultado no Arquivo Histórico
Municipal de Santiago de Compostela, coa signatura 1999/858-1, carpeta I. Santiago de Compostela 1998.

133. Estudo volumétrico da reforma do antigo convento das Oblatas, por Briones Devesa et al.

BRIONES DEVESA, M. + DALMAU MIRALLES, J.L. + MARQUÉS DE LA RIVA, L. + PEREIRO ALONSO, J.L.;
“Estudio volumétrico de reforma del antiguo convento de las Oblatas para hotel de cinco estrellas y equipamiento
sociocultural”; documento consultado no Arquivo Histórico Municipal de Santiago de Compostela, coa signatura
1999/858-1, carpeta III. Santiago de Compostela 2000.

134. Estado rehabilitado da capela. Na actualidade emprégase como comedor para almorzos.

Tríptico *Hotel AC Palacio del Carmen*. Santiago de Compostela 2007.

135. Restaurante en cruxía norte do antigo claustro.

Fotografía tomada pola autora, abril de 2011.

136. Encontro entre a edificación antiga e a nova dende o patio interior.

Tríptico *Hotel AC Palacio del Carmen*. Santiago de Compostela 2007.

137. Corredor de acceso ás habitacións na zona de nova construción.

Fotografía tomada pola autora, abril de 2011.

138. Detalle do acabado exterior na zona de nova construción.

Fotografía tomada pola autora, abril de 2011.

139. Detalle da cafetería, situada na parte antiga do convento.

Fotografía tomada pola autora, abril de 2011.

140. Suite localizada na terceira planta da zona antiga.

Fotografía tomada pola autora, abril de 2011.

141. Integración de pérgola en fachada de acceso.

Fotografía tomada pola autora, abril de 2011.

142. Solución acristalada para o encontro entre a parte antiga e a nova do hotel.

Fotografía tomada pola autora, abril de 2011.

4.1.7. SAN FRANCISCO DE VALDEDEUS**143. Capela de San Paio de Ponte Pedroso (Compostela).**

Fotografía tomada pola autora, marzo de 2010.

144. Arquería gótica de acceso á sala capitular: gravado do 1875 e fotografía de xuño de 2011.

FERNÁNDEZ SÁNCHEZ, J. + FREIRE BARREIRO, F.; *Santiago, Jerusalén y Roma. Diario de una peregrinación*. Santiago de Compostela 1880. Páx.240.

Fotografía tomada pola autora, xuño de 2011.

145. Detalle do Claustro da Inmaculada ou da Portaría, ca.1910.

FERRANDO Y ARNAU, Frei María; “Apuntes históricos relativos al Colegio de PP. Misioneros Franciscanos de Santiago desde 1856 a 1896”, *El Eco Franciscano*, XXXIII. Santiago de Compostela 1916. Páx.44.

146. Claustro de Santiago ou de Cristal, ca.1910.

FERRANDO Y ARNAU, Frei María; “Apuntes históricos relativos al Colegio de PP. Misioneros Franciscanos de Santiago desde 1856 a 1896”, *El Eco Franciscano*, XXXIII. Santiago de Compostela 1916. Páx.46.

147. Cociña en xuño de 2011.

Fotografía tomada pola autora, xuño de 2011.

148. Fragmento dun alzado da igrexa de San Francisco asinado por frei Ignacio Fontecoba, ca.1745.

ALONSO FERNÁNDEZ, P. + CASTRO NIETO, F.; “Plan director del convento de San Francisco en Santiago de Compostela”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2002/o83. Vigo 2001.

149. Sección e alzados realizados por frei Manuel Caeiro para a igrexa de San Francisco, ca.1778.

ALONSO FERNÁNDEZ, P. + CASTRO NIETO, F.; “Plan director del convento de San Francisco en Santiago de Compostela”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2002/o83. Vigo 2001.

150. Gravado de San Francisco de mediados do século XIX.

MARTÍNEZ MURGUÍA, M.A.; “Los orígenes de la tipología de la iglesia franciscana gallega del siglo XIV”; *Galicia*. Edición facsímile de 1888. Editan Edicións Xerais de Galicia + Concello de Arteixo. Arteixo 2000. Páx.286.

151. Planta do conxunto de San Francisco, ca.1875.

FERNÁNDEZ SÁNCHEZ, J. + FREIRE BARREIRO, F.; *Santiago, Jerusalén y Roma. Diario de una peregrinación*. Santiago de Compostela 1880. Páx.235.

152. Vista da enfermería situada na fachada oeste do conxunto franciscano compostelán, ca.1895.

RÍOS MIRAMONTES, María Teresa; “La enfermería y el noviciado del Convento de San Francisco de Santiago”; *Liceo Franciscano*, 38, número 112-114. Santiago de Compostela 1985. Páx.201-207.

153. Obras da claraboia que cobre o Claustro de Santiago ou de Cristal, ca.1914.

DE CASTRO Y CASTRO, M.; *La provincia franciscana de Santiago. Ocho siglos de historia*. Santiago de Compostela 1983. Páx.265.

154. Obras no Claustro de Santiago durante a intervención dirixida por Penela Fernández no ano 1999.

ALONSO FERNÁNDEZ, P. + CASTRO NIETO, F.; “Plan director del convento de San Francisco en Santiago de Compostela”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2002/o83. Vigo 2001.

155. Biblioteca Provincial, ca.1910.

DE CASTRO Y CASTRO, M.; *La provincia franciscana de Santiago. Ocho siglos de historia*. Santiago de Compostela 1983. Páx.312.

156. Auditorio Carlos V con cabinas de tradución e coa arquería gótica nun dos seus laterais.

Fotografía tomada pola autora, xuño de 2011.

157. Museo da Terra Santa.

Fotografía tomada pola autora, xuño de 2011.

158. Interior do centro benéfico-cultural Juan XXIII.

Fotografía tomada pola autora, xuño de 2011.

159. Fachada da igrexa de San Francisco tralo derrubamento do seu remate en febreiro de 1972.

VV.AA.; Catálogo da exposición *Santiago y los caminos de Santiago. Obra y fotografía de Manuel Chamoso Lamas*. Páx.128.

160. Detalles das obras de reconstrución da fachada de San Francisco levadas a cabo entre 1972 e 1975.

VV.AA.; Catálogo da exposición *Santiago y los caminos de Santiago. Obra y fotografía de Manuel Chamoso Lamas*. Páx.129.

161. Obras de reconstrución da fachada franciscana, dirixidas por Fernández-Gago Varela entre 1972 e 1975.

ÁLVAREZ GARCÍA, J.; “Proyecto de restauración de la iglesia de San Francisco”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1998/206. Santiago de Compostela 1998.

162. Tipografía da imprenta de El Eco Franciscano, ca.1912.

ALONSO FERNÁNDEZ, P. + CASTRO NIETO, F.; “Plan director del convento de San Francisco en Santiago de Compostela”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2002/083. Inclúe versións anteriores: maio 1997, maio 2000 e novembro 2001. Vigo 2001.

163. Vista da Habitación Estrella, situada na última planta da zona de entre claustros.

Fotografía tomada pola autora, xuño de 2011.

164. Vista das novas instalacións de comunicación vertical para adaptar a hospedaría ao uso do hotel.

Fotografía tomada pola autora, xuño de 2011.

165. Detalle dunhas das *ventás* realizadas para contemplar os restos musealizados.

Fotografía tomada pola autora, xuño de 2011.

166. Detalle do exterior da construción anexa ao convento antes da súa rehabilitación no ano 2004.

ALONSO FERNÁNDEZ, P. + CASTRO NIETO, F.; “Proyecto básico de rehabilitación de pequena construción anexa al convento de San Francisco para alojamiento de infraestructuras del conjunto monumental”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2004/390. Vigo 2004.

167. Piscina realizada tralas obras de rehabilitación da construción anexa ao convento.

Fotografía tomada pola autora, xuño de 2011.

168. Cafetería *Orfeón Terra Nosa*.

Fotografía tomada pola autora, xuño de 2011.

169. Vista do Comedor Monumental, antigo refectorio.

Fotografía tomada pola autora, xuño de 2011.

4.2. ARQUITECTURA CIVIL

4.2.1. HOSPITAL REAL DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

170. Centros de asistencia para peregrinos e pobres enfermos existentes en Compostela no século XVI.

VV.AA.; *O Hospital Real de Santiago de Compostela e a hospitalidade no Camiño de Peregrinación*. Santiago de Compostela 2004. Páx.24.

171. Hospital Maior de Milán segundo C. Tollet.

ROSENDE VALDÉS, A.A.; *El Grande y Real Hospital de Santiago de Compostela*. Consorcio de Santiago. Editorial Electa España, S.A. Madrid 1999. Páx.22.

172. Hospital de Santa Cruz de Toledo segundo Díez del Corral.

ROSENDE VALDÉS, A.A.; *El Grande y Real Hospital de Santiago de Compostela*. Consorcio de Santiago. Editorial Electa España, S.A. Madrid 1999. Páx.24.

173. Distribución das plantas baixa e alta do Hospital Real cara ao 151o.

ROSENDE VALDÉS, A.A.; *El Grande y Real Hospital de Santiago de Compostela*. Consorcio de Santiago. Editorial Electa España, S.A. Madrid 1999. Páx.18.

174. Portada monumental do Hospital Real a finais do século XIX.

Base *Architecture - Mérimée*. Eugène Lefèvre-Pontalis. Negativo orixinal. Número fototipo: LPo11689.

175. Patio das Cadeas a principios do século XX.

ROSENDE VALDÉS, A.A.; *El Grande y Real Hospital de Santiago de Compostela*. Consorcio de Santiago. Editorial Electa España, S.A. Madrid 1999. Páx.355.

176. Patio de San Xoán ou da cociña no ano 1897.

Base *Architecture - Mérimée*. Eugène Lefèvre-Pontalis. Negativo orixinal. Número fototipo: 19Lo1oo4.

177. Patio de San Marcos ou da botica a mediados do século XX.

MÉNDEZ FONTE, R.; “Hospital Real de Santiago de Compostela”, *La Conservación de los Monumentos Arquitectónicos de Galicia (184o-194o)*; Editorial Embora. Ferrol 2o1o. Páx.343.

178. Hipótese da evolución da fachada principal do Hospital Real: cara ao ano 152o, a finais do século XVII, cara ao ano 1831 e a finais do século XIX.

ROSENDE VALDÉS, A.A.; *El Grande y Real Hospital de Santiago de Compostela*. Consorcio de Santiago. Editorial Electa España, S.A. Madrid 1999. Páx.128,17o e 236.

179. Patio de San Mateo a finais do século XIX.

MÉNDEZ FONTE, R.; “Hospital Real de Santiago de Compostela”, *La Conservación de los Monumentos Arquitectónicos de Galicia (184o-194o)*; Editorial Embora. Ferrol 2o1o. Páx.336.

18o. Patio de San Lucas no ano 1919.

CABO VILLAVARDE, J.L. + COSTA BUJÁN, P.; *Compostela: memoria fotográfica*. Ara Solis. A Coruña 1996. Páx.33.

181. Estado actual e proposta de reforma para o Hospital Real por Domínguez y Romay no ano 18o7.

ROSENDE VALDÉS, A.A.; *El Grande y Real Hospital de Santiago de Compostela*. Consorcio de Santiago. Editorial Electa España, S.A. Madrid 1999. Páx.222.

182. Capela do Hospital no cruce das naves antes da súa rehabilitación como sala de concertos. Na parte alta vense os arcos que a comunicaban coas enferméricas.

SORALUCE BLOND, J.R.; “El Hospital Real de Santiago y sus continuas reformas”; *Historia de la Arquitectura Restaurada. del Renacimiento al Movimiento Moderno*. Servizo de Publicacións da Universidade de A Coruña. A Coruña 2010. Páx.193.

183. Planta do Hospital Real bosquexada por Ferrant durante a inspección de febreiro de 1930.

ESTEBAN CHAPAPRÍA, J. + GARCÍA CUETOS, M.P.; “Hospital Real. Santiago de Compostela”, *Alejandro Ferrant y la conservación monumental en España (1929-1939)*. Valladolid 2007. Páx.297.

184. Maqueta do anteproxecto da Hospedaría de Peregrinos *ex novo* en Santiago de Compostela.

CANO LASSO, J. + DE LA JOYA, R. + MORENO BARBERÁ, F.; “Hostal de los Reyes Católicos en Santiago de Compostela”; *Revista Nacional de Arquitectura*, número 156. Madrid 1954. Páx.3.

185. Esquema da distribución dos novos usos para o desempeño da función hoteleira do Hospital Real.

CANO LASSO, J. + DE LA JOYA, R. + MORENO BARBERÁ, F.; “Hostal de los Reyes Católicos en Santiago de Compostela”; *Revista Nacional de Arquitectura*, número 156. Madrid 1954. Páx.10.

186. Xerarquización de espazos da segunda planta do *Hostal dos Reis Católicos*.

Esquema realizado pola autora a partir dos documentos consultados no Arquivo Histórico Universitario de Santiago.

187. Reconstrución de cubertas e substitución de tellas durante a conversión en hotel do Hospital Real no 1954.

CANO LASSO, J. + DE LA JOYA, R. + MORENO BARBERÁ, F.; “Hostal de los Reyes Católicos en Santiago de Compostela”; *Revista Nacional de Arquitectura*, número 156. Madrid 1954. Páx.5.

188. Baleirado e reconstrución do patio de San Lucas no ano 1954 para a posterior localización das instalacións do novo hotel.

CANO LASSO, J. + DE LA JOYA, R. + MORENO BARBERÁ, F.; “Hostal de los Reyes Católicos en Santiago de Compostela”; *Revista Nacional de Arquitectura*, número 156. Madrid 1954. Páx.9.

189. Vista do Comedor Monumental, antigo refectorio.

Fotografía tomada pola autora, xuño de 2013.

190. Vista dunha das suites do parador compostelán: a *Habitación do Cardeal*.

Fotografía tomada pola autora, xuño de 2013.

191. Derrube do muro norte do Hospital Real de Santiago durante as obras de conversión en parador no 1954.

SORALUCE BLOND, J.R.; “El Hospital Real de Santiago y sus continuas reformas”; *Historia de la Arquitectura Restaurada. del Renacimiento al Movimiento Moderno*. Servizo de Publicacións da Universidade de A Coruña. A Coruña 2010. Páx.194.

192. Vista do bar co mosaico de *vibrantes cores* ao fondo da barra.

CANO LASSO, J. + DE LA JOYA, R. + MORENO BARBERÁ, F.; “Hostal de los Reyes Católicos en Santiago de Compostela”; *Revista Nacional de Arquitectura*, número 156. Madrid 1954. Páx.15.

193. Vista da grella. *Decoración actual coas paredes forradas de pana azul, piso de moqueta vermella e tapicería gris, teito negro brillante pintado ao duco.*

CANO LASSO, J. + DE LA JOYA, R. + MORENO BARBERÁ, F.; “Hostal de los Reyes Católicos en Santiago de Compostela”; *Revista Nacional de Arquitectura*, número 156. Madrid 1954. Páx.12.

194. Esquema de adaptación da planta de hospital renacentista ao organigrama do hotel.

CANO LASSO, J. + DE LA JOYA, R. + MORENO BARBERÁ, F.; “Hostal de los Reyes Católicos en Santiago de Compostela”; *Revista Nacional de Arquitectura*, número 156. Madrid 1954. Páx.9.

4.3. ARQUITECTURA INDUSTRIAL

4.3.1. TORRE LOMBARDA

195. Plan de actuacións no Casco Histórico de Allariz.

PORTELA FERNÁNDEZ-JARDÓN, César; “Galardón europeo para as actuacións arquitectónicas e urbanísticas de Allariz”, *Obradoiro: revista de arquitectura y urbanismo*, número 23. Colexio Oficial de Arquitectos de Galicia. Santiago de Compostela 1994. Páx.124-125.

196. Centro cívico *A Fábrica*.

Fotografía tomada pola autora, xuño de 2011.

197. Interior do museo etnográfico *Muíño do Burato*.

Fotografía tomada pola autora, xuño de 2011.

198. Detalle do restaurante da antiga fábrica de Vilanova.

Fotografía tomada pola autora, xuño de 2011.

199. Interior do museo do coiro na fábrica da familia Nogueiras.

Fotografía tomada pola autora, xuño de 2011.

200. Casa de Aldea *Muíño do Briñal*.

Arquivo fotográfico do Concello de Allariz.

201. Fachada sur da Torre Lombarda, ca.1990.

PINTOS BARREIRO, Mercedes G.; “Allariz, Vila Abrideira. A rehabilitación paradigmática dun casco histórico”, *Porta da aira: revista de historia del arte orensano*, número 11. Grupo Francisco de Moure. Ourense 2006. Páx.533-546.

202. Detalle de pías cubertas para crear superficies de paso.

Fotografía tomada pola autora, xuño de 2012.

203. Antigo soportal cuberto pechado e recuperado como salón social.

Fotografía tomada pola autora, xuño de 2012.

204. Estado da antiga dependencia coa nora e o piar circular antes da rehabilitación de 1995.

PINTOS BARREIRO, Mercedes G.; “Allariz, Vila Abrideira. A rehabilitación paradigmática dun casco histórico”, *Porta da aira: revista de historia del arte orensano*, número 11. Grupo Francisco de Moure. Ourense 2006. Páx.533-546.

205. Contraste entre a antiga estrutura recuperada e as *caixas* autónomas das habitacións.

Fotografía tomada pola autora, xuño de 2012.

206. Detalle das obras de recuperación e reposición da antiga estrutura da fábrica.

PORTELA FERNÁNDEZ-JARDÓN, C.; “Rehabilitación da antiga fábrica de coiros *A Lombarda*”, *Obradoiro*, número 26. Santiago de Compostela 1997. Páx.40-45.

2o7. Vista e detalle do actual comedor da *Pousada Torre Lombarda*.

Fotografía tomada pola autora, xuño de 2o12.

2o8. Vista dunha das habitacións, situadas na planta superior.

Fotografía tomada pola autora, xuño de 2o12.

2o9. Detalle da solución tomada para obter superficies de tránsito na planta baixa.

Fotografía tomada pola autora, xuño de 2o12.

4.4. ARQUITECTURA MILITAR

4.4.1. TORRE - FORTALEZA DOS ANDRADE

21o. Hipótese da fortaleza de Vilalba dende a *Porta Oeste* antes das revoltas irmandiñas.

VAZQUEZ SEIJAS, M.; “Torre - Fortaleza de Villalba”; *Fortalezas de Lugo y su provincia: notas arqueológicas, históricas y genealógicas*; 6 volumes. Reprodución facsímile da edición da Xunta do Museo Provincial de Lugo, 1973. Servizo de Publicacións da Deputación Provincial de Lugo. Lugo 1995. Páx.75-92.

211. Reconstrución da Vilalba fortificada no século XVII.

VV.AA.; *Vilalba no século XVII*. Instituto de Estudos Chairegos, D.L. Vilalba 2oo7. Páx.83.

212. Gravado do castelo dos Andrade no século XIX.

PEÑA NOVO, A.; *Vilalba en el siglo XIX*; Instituto de Estudios Chairegos, D.L. Vilalba 2oo2. Páx.64.

213. Vistas das fachadas sur e sureste da Torre da Homenaxe de Vilalba a finais do século XIX.

PEÑA NOVO, A.; *Vilalba en el siglo XIX*; Instituto de Estudios Chairegos, D.L. Vilalba 2oo2. Páx.97.

214. Detalle das obras de demolición levadas a cabo a mediados do século XX.

GÓMEZ OSA, C.; Testemuñas do cambio de Vilalba. Catálogo de exposición. Vilalba 2oo7. Páx.42.

215. Vista parcial da torre dos Andrade en setembro de 1964.

LÓPEZ COLLADO, G.; *Las Ruinas en Construcciones Antiguas. Causas, Consolidaciones y Traslados*; Ministerio de Obras Públicas y Urbanismo, Madrid 1976. Páx. 69.

215. Zonificación da torre no Plan Especial de Protección do Casco Antigo de Vilalba do ano 1991.

Plan Especial de Protección do Casco Antigo de Vilalba, 1991. Arquivo Municipal de Vilalba.

216. Detalle do salón en planta baixa na antiga Torre dos Andrade.

Fotografía tomada pola autora, setembro de 2010.

217. Vista dunha das habitacións da torre do Parador de Vilalba.

Fotografía tomada pola autora, setembro de 2010.

218. Detalle do remate da Torre dos Andrade trala conversión en parador nacional.

Fotografía tomada pola autora, setembro de 2010.

219. Vista da galería de unión entre a torre e a nova edificación do parador de Vilalba.

Tríptico *Parador Nacional de Vilalba*. Vilalba 2007.

220. Fachada oeste do conxunto do Parador de Vilalba.

Tríptico *Parador Nacional de Vilalba*. Vilalba 2007.

221. Bar situado na planta baixa da zona nova do Parador de Vilalba.

Fotografía tomada pola autora, setembro de 2010.

222. Vista dunha das habitacións na nova edificación do Parador de Vilalba.

Fotografía tomada pola autora, setembro de 2010.

223. Detalle do salón da torre do parador cos novos arcos.

Fotografía tomada pola autora, setembro de 2010.

224. Fachada leste: en vermello, ocos novos; en azul, proposta de balcón.

Planimetría realizada pola autora en base a: COTOYA DÍAZ, V.; “A Torre-Fortaleza de Vilalba”, *Caderno de Estudos Chairegos*, número 5. Boletín do Instituto de Estudos Chairegos. Deputación de Lugo. Vilalba 2011. Páx.103-167.

225. Vista noroeste do entorno da torre antes da demolición previa á ampliación de 1997.

Arquivo fotográfico municipal de Vilalba.

226. Vista do comedor da torre –cos novos arcos– cun ambiente de temática *cabaleresca*.

Fotografía tomada pola autora, setembro de 2010.

4.5. FALSOS ARQUITECTÓNICOS

4.5.1. PARADOR NACIONAL ‘CONDE DE GONDOMAR’

227. Torre do Príncipe: gravado do 1879 e vista actual.

VV.AA.; *La Ilustración Gallega y Asturiana*. Editor Silverio Cañada. Número do 1o de febreiro de 1879.

Fotografía tomada pola autora, febreiro de 2o13.

228. Casa de Pedro Madruga –única construción civil que queda da antiga poboación de Monte Real– en estado ruinoso.

VV.AA.; “Sobre el Castillo de Monterreal, hoy Parador Nacional de Turismo”, documento consultado na Dirección Xeral de Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1982/oo8. Santiago de Compostela 1982.

229. Torre do Reloxo, febreiro de 2o13.

Fotografía tomada pola autora, febreiro de 2o13.

23o. Vista interior da Porta Real, febreiro de 2o13.

Fotografía tomada pola autora, febreiro de 2o13.

231. Vista de Baiona e Monte Real segundo o Atlas de Pedro Teixeira (1634).

MARIAS, F. + PEREDA, F.; *Descripción de España y de las costas y puertos de sus reinos*. Hondarribia 2oo2. Páx.87.

232. Plano de Monte Real no ano 1729.

VIGO TRASANCOS, A.; *Galicia y el siglo XVIII. Planos y dibujos de arquitectura y urbanismo (17o1-18oo)*. Fundación Barrié de la Maza. A Coruña 2o11.

233. Pazo de Elduayen a comezos do século XX: fachada sueste –coas cabalerías en primeiro plano– e vista suroeste.

LÓPEZ OTERO, B.; “Monterreal de Baiona. Transformaciones de un monumento”; *Patrimonio de Galicia: Fortificaciones y arquitectura militar*. Departamento de Composición da Universidade de A Coruña. A Coruña 2o13. Páx.52.

VV.AA.; “Sobre el Castillo de Monterreal, hoy Parador Nacional de Turismo”, documento consultado na Dirección Xeral de Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1982/oo8. Santiago de Compostela 1982.

234. Vista do salón de tapices do antigo Palacio de Elduayen.

SANTIBÁÑEZ DEL RÍO, Conde de; *La esfera: ilustración mundial*. Año V, número 224. Madrid 1918.

235. Anteprojecto de Gallego Fernández, 1953. Planta baixa do edificio que albergaría os servizos de restaurante, cociña, office... do proxecto de Parador Hostería, 1953.

GALLEGO FERNÁNDEZ, F.; “Anteprojecto para Parador Hostería en el monte de ‘La Virgen de la Roca’, Bayona (Pontevedra)”. Madrid 1953.

LÓPEZ OTERO, B.; “Monterreal de Baiona. Transformaciones de un monumento”; *Patrimonio de Galicia: Fortificaciones y arquitectura militar*. Departamento de Composición da Universidade de A Coruña. A Coruña 2013. Páx.56.

236. Sillares de decoración renacentista do antigo convento franciscano abandonados en Monte Real.

VV.AA.; “Sobre el Castillo de Monterreal, hoy Parador Nacional de Turismo”, documento consultado na Dirección Xeral de Patrimonio - Xunta de Galicia, coa signatura 1982/oo8. Santiago de Compostela 1982.

237. Detalle da bóveda do século XVI –pertencente ao antigo convento franciscano– que cobre a escaleira principal do parador de Baiona.

Fotografía tomada pola autora, febreiro de 2013.

238. Valverde Viñas, 1963: Plantas do proxecto para o Parador Nacional de Baiona.

VALVERDE VIÑAS, J.; “Proyecto básico y de ejecución para el Parador Nacional de Monterreal en Bayona (Pontevedra)”. Madrid 1963.

LÓPEZ OTERO, B.; “Monterreal de Baiona. Transformaciones de un monumento”; *Patrimonio de Galicia: Fortificaciones y arquitectura militar*. Departamento de Composición da Universidade de A Coruña. A Coruña 2013. Páx.60-61.

239. Vista do vestíbulo de ingreso do Parador de Baiona, co servizo de recepción e conserxería.

Fotografía tomada pola autora, febreiro de 2013.

240. Vista do patio –con fonte– da primeira fase de construción do Parador de Baiona.

Fotografía tomada pola autora, febreiro de 2013.

241. Vista dunha das habitacións situadas na segunda planta da primeira fase de construción do Parador de Baiona.

Fotografía tomada pola autora, febreiro de 2013.

242. Fotografía aérea da península de Monte Real no ano 1969.

Arquivo fotográfico da Cartoteca Provincial de Pontevedra Domingo Fontán.

243. Vistas exterior e interior da capela do Parador de Baiona.

Fotografía tomada pola autora, febreiro de 2013.

244. Club náutico anexo ao Parador de Baiona, situado na chamada *Batería do Cangrexo*.

Fotografía tomada pola autora, febreiro de 2013.

245. Vistas interior da marisquería do Parador de Baiona, situada nas antigas cabalerías.

Fotografía tomada pola autora, febreiro de 2013.

246. Fotografía aérea da península de Monte Real no ano 1975.

Arquivo fotográfico da Cartoteca Provincial de Pontevedra Domingo Fontán.

247. Fernández Alba, xullo 1995. Planta baixa do proxecto de remodelación do Parador de Baiona.

FERNÁNDEZ ALBA, A.; “Proyecto de ejecución –fase1– de remodelación del Parador Conde de Gondomar de Bayona - Pontevedra”; documento consultado no arquivo municipal de Baiona, coa signatura 1777/1. Madrid 1996.

248. Vista aérea da península de Monte Real no ano 2005.

Tríptico *Parador Nacional ‘Conde de Gondomar’*. Baiona 2005.

249. Vista do Parador de Baiona dende un dos miradoiros do recinto amurallado –con almeado posterior–.

Fotografía tomada pola autora, febreiro de 2013.

250. Volume almeado de acceso ao Parador de Baiona co antigo escudo nunha das súas fachadas.

Fotografía tomada pola autora, febreiro de 2013.

251. Vista dun dos salóns comúns do Parador de Baiona.

Fotografía tomada pola autora, febreiro de 2013.

252. Parador Nacional de Monterrei en Verín (Ourense).

Fotografía tomada pola autora, xaneiro de 2012.

253. Parador Nacional de *San Telmo* en Tui (Pontevedra).

Fotografía tomada pola autora, febreiro de 2013.

4.6. HOSPEDARÍAS

4.6.1. SANTA MARÍA A REAL DE OSEIRA

254. Acta fundacional do mosteiro de Santa María a Real de Oseira.

Arquivo fotográfico do mosteiro de Santa María a Real de Oseira.

255. Vista da nave maior da igrexa de Santa María de Oseira dende a cabeceira, ca.1933.

ESTEBAN CHAPAPRÍA, J. + GARCÍA CUETOS, M.P.; “Monasterio de Santa María la Real de Oseira. Cea”, *Alejandro Ferrant y la conservación monumental en España (1929-1939): Castilla y León y la primera zona monumental*; Junta de Castilla y León, Consejería de Cultura y Turismo. Valladolid 2007. Páx.368.

256. Vista das obras de reconstrución e consolidación da capela funeraria de Santo André levadas a cabo por Ferrant Vázquez nos anos 30 do pasado século.

ESTEBAN CHAPAPRÍA, J. + GARCÍA CUETOS, M.P.; “Monasterio de Santa María la Real de Oseira. Cea”, *Alejandro Ferrant y la conservación monumental en España (1929-1939): Castilla y León y la primera zona monumental*; Junta de Castilla y León, Consejería de Cultura y Turismo. Valladolid 2007. Páx.372.

257. Antiga Sala Capitular –actual sancristía– de Oseira.

Fotografía tomada pola autora, marzo de 2012.

258. Detalle do estado de ruínas do Claustro Procesional ou dos Pináculos, ca.1913.

Arquivo fotográfico do mosteiro de Santa María a Real de Oseira.

259. Vista do ángulo formado pola igrexa e o mosteiro de Santa María de Oseira, xuño de 1925.

ANDERSON, Ruth Matilda; *Unha mirada de antano: fotografías de Ruth Matilda Anderson en Galicia*. Fundación Caixa Galicia + The Hispanic Society of America. A Coruña 2009. Páx.158.

260. Vista do Claustro da Hospedaría ou dos Cabaleiros, ca.1905.

MEAKIN, A.M.B.; *Galicia, the Switzerland of Spain*. Methuen. Londres 1909. Páx.32o.

261. Vista do Claustro Regular ou dos Medallóns, ca.1960.

Arquivo fotográfico da Real Academia Galega de Belas Artes.

262. Santa María a Real de Oseira cara ao 1905.

MEAKIN, A.M.B.; *Galicia, the Switzerland of Spain*. Methuen. Londres 1909. Páx.32o.

263. Santa María a Real de Oseira en xuño de 1925.

ANDERSON, Ruth Matilda; *Unha mirada de antano: fotografías de Ruth Matilda Anderson en Galicia*. Fundación Caixa Galicia + The Hispanic Society of America. A Coruña 2009. Páx.155.

264. Comunidade de monxes que repoboaron o mosteiro de Oseira en outubro de 1929.

Arquivo fotográfico Arxiu Mas – Institut Amatller d’Art Hispànic.

265. Detalle do mal estado do mosteiro de Oseira no 1929.

Arquivo fotográfico do mosteiro de Santa María a Real de Oseira.

266. Vista do azulexo informativo á entrada da capela, ca.1945.

Arquivo fotográfico da Real Academia Galega de Belas Artes.

267. Reconstrución do torreón do ángulo sueste do Claustro dos Pináculos. Menéndez Pidal e Pons Sorolla, xaneiro de 1949.

CASTRO FERNÁNDEZ, B.M.; “Monasterio de Oseira”, *Francisco Pons – Sorolla y Arnau: Sus Intervenciones en Galicia (1945-1985)*. Santiago de Compostela 2008. Páx.696.

268. Detalle do interior da igrexa de Oseira durante as obras de restauración de Pons Sorolla, ca.1968.

CASTRO FERNÁNDEZ, B.M.; “Monasterio de Oseira”, *Francisco Pons – Sorolla y Arnau: Sus Intervenciones en Galicia (1945-1985)*. Santiago de Compostela 2008. Páx.7o4.

269. Detalle do presbiterio da igrexa de Santa María de Oseira trala ordenación de Pons Sorolla, ca.1972.

CASTRO FERNÁNDEZ, B.M.; “Monasterio de Oseira”, *Francisco Pons – Sorolla y Arnau: Sus Intervenciones en Galicia (1945-1985)*. Santiago de Compostela 2008. Páx.7o2.

270. Detalle dunha das habitacións dobres de uso individual da Hospedaría monástica de Oseira.

Fotografía tomada pola autora, marzo de 2012.

271. Altar do pequeno oratorio da Hospedaría de Oseira.

Fotografía tomada pola autora, marzo de 2012.

272. Vista do comedor da Hospedaría monástica de Oseira.

Fotografía tomada pola autora, marzo de 2012.

273. Detalle da cociña do mosteiro de Santa María de Oseira.

Fotografía tomada pola autora, marzo de 2012.

274. Zona de estudo dunha das habitacións da Hospedaría monástica de Oseira.

Fotografía tomada pola autora, marzo de 2012.

Capítulo 5. EPÍLOGO. OPCIÓNS DE FUTURO

5.1. EPÍLOGO

oo1. Vista da antiga conserveira de Ameixide no municipio pontevedrés de Cangas.

Faro de Vigo, 25 de febreiro de 2014. “El Concello de Cangas otorga licencia al hotel de Ameixide, el primero de cuatro estrellas”.

oo2. Recreación do proxecto para futuro hotel de cinco estrelas no Castelo da Palma.

Arquivo fotográfico do estudio de arquitectura Garrigues y Asociados.

oo3. Casa do Gobernador no Castelo de San Felipe: antes e despois das obras executadas no ano 2011.

Tríptico turístico *Castillo de San Felipe*. Oficina de Turismo de Ferrol. Ferrol 2008.

Fotografía tomada pola autora, xuño de 2012.

oo4. Maqueta da proposta de rehabilitación do mosteiro de Oia para hotel e spa do estudio Meijide.

Arquivo fotográfico do estudio Meijide de Marichalar.

5.2. OPCIÓNS DE FUTURO

5.2.1. SANTA MARÍA DE MELÓN

oo5. Hipótese –en vermello – da planta primitiva da igrexa de Santa María de Melón.

CES FERNÁNDEZ, B.; “Santa María de Melón, crónica de un estrago”, *Boletín Auriense*, número XXXVIII-IX. Museo Arqueolóxico Provincial de Ourense. Ourense 2009. Páx.149.

oo6. Vista sueste da cabeceira da igrexa de Santa María de Melón na década dos sesenta.

Arquivo fotográfico da Real Academia Galega de Belas Artes.

oo7. Detalles do Claustro Regular, ca.1928.

CASADO FERNÁNDEZ, L.; *Estampas de Galicia*, álbum 1. Colección Ksado. Santiago de Compostela 1931. Páx.27-28.

oo8. Vista parcial dunha das alas do Claustro da Hospedaría tralas obras de limpeza e consolidación de principios do século XXI.

Fotografía tomada pola autora, xuño de 2o12.

oo9. Hipótese –en vermello – da planta da igrexa de Santa María de Melón nos anos previos á exclaustación.

CES FERNÁNDEZ, B.; “Santa María de Melón, crónica de un estrago”, *Boletín Auriense*, número XXXVIII-IX. Museo Arqueolóxico Provincial de Ourense. Ourense 2oo9. Páx.151.

o1o. Efecto do impacto dun raio sobre a torre do templo de Melón no 1885.

CES FERNÁNDEZ, B.; “Santa María de Melón, crónica de un estrago”, *Boletín Auriense*, número XXXVIII-IX. Museo Arqueolóxico Provincial de Ourense. Ourense 2oo9. Páx.153.

o11. Detalles do lateral noreste da ábsida e do lateral sueste do deambulatorio da igrexa de Santa María de Melón, ca.1915.

GODDARD KING, G.; “Saint Mary of Melon”, *Quintana: revista de estudos do Departamento de Historia da Arte*, número 7; Universidade de Santiago de Compostela. Santiago de Compostela 2oo8. Páx.2o5.

o12. Planos modelo do Bispado de Tui para a construción dunha nova igrexa.

CAMESELLE BASTOS, D.; “Melón, últimos días de una iglesia monasterial”, *Porta da Aira*, número 3. Grupo Francisco Moure. Ourense 199o. Páx. 227-234.

o13. Detalle do avance da vexetación no mosteiro de Santa María de Melón no ano 1984.

SUANCES PEREIRO, J.J.; “Informes de valoración de las obras a realizar en la provincia de Orense para el Patrimonio Histórico - Artístico”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio, coa signatura 1984/o46. Ourense 1983.

o14. Vistas das obras de emerxencia realizadas no Claustro da Hospedaría no ano 1985.

SUANCES PEREIRO, J.J.; “Proyecto básico y de ejecución de obras de intervención en el monasterio de Melón”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 1985/o29. Ourense 1984.

o15. Diferentes vistas parciais do mal estado dos claustros do mosteiro de Melón no ano 2002.

HUERTA FERNÁNDEZ, S. + LÓPEZ MANZANARES, G.; “Informe preliminar a los trabajos de consolidación de la ruina del Monasterio de Melón (Ourense)”; ETSA Alcalá de Henares + Ministerio de Fomento. Documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio, coa signatura 2003/372. Madrid 2003.

o16. Ala oeste do Claustro da Hospedaría: en agosto do 2002, trala caída parcial producida o 27 de novembro do mesmo ano e tralo derrubamento do 15 de decembro do 2002.

BLANCO ROTEÁ, R. + FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ, B.; “Informe Valorativo sobre el resultado de los análisis estratigráfico e histórico-artístico realizados en el Monasterio de Santa María de Melón”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio, coa signatura 2004/535. Santiago de Compostela 2004.

o17. Detalle das obras de consolidación das fábricas do mosteiro de Santa María de Melón en xullo de 2010.

Arquivo fotográfico de José Manuel Hidalgo Cuñarro.

o18. Detalle da posta en valor do Claustro da Hospedaría de Santa María de Melón.

Fotografía tomada pola autora, xuño de 2012.

o19. Pasarela na planta alta do Claustro da Hospedaría do mosteiro de Melón.

Fotografía tomada pola autora, xuño de 2012.

o20. Cafetería habilitada na paneira do mosteiro de Melón.

Fotografía tomada pola autora, xuño de 2012.

o21. Maqueta do proxecto de rehabilitación do mosteiro de Santa María de Melón.

GAZAPO DE AGUILERA, D.I. + LAPAYESE LUQUE, C.; “Proyecto de ejecución de la rehabilitación del monasterio de Melón en hotel balneario”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2004/535. Madrid 2004.

o22. Detalle da solución de lamas metálicas proposta para o novo lenzo do Claustro da Hospedaría do mosteiro de Melón.

GAZAPO DE AGUILERA, D.I. + LAPAYESE LUQUE, C.; “Proyecto de ejecución de la rehabilitación del monasterio de Melón en hotel balneario”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2004/535. Madrid 2004.

o23. Detalle do alzado da nova edificación destinada ás habitacións do futuro hotel.

GAZAPO DE AGUILERA, D.I. + LAPAYESE LUQUE, C.; “Proyecto de ejecución de la rehabilitación del monasterio de Melón en hotel balneario”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, coa signatura 2004/535. Madrid 2004.

5.2.2. SANTA MARÍA DE MONFERO

o24. Antiga porta románica *de conversos* inserida no muro sur da nave lateral que comunicaba a vella igrexa co antigo Claustro Regular.

Fotografía tomada pola autora, agosto de 2011.

o25. Claustro Procesional ou Regular, ca.1882.

Arquivo fotográfico da Real Academia Galega de Belas Artes.

o26. Hipótese do primitivo Claustro da Hospedaría construído en estilo renacentista en base aos restos conservados (sombreado gris).

LORENZO ASPRES, A.; “O ocaso do mosteiro de Monfero: evolución, ruína e restauración”; *Estudios Mindonienses. Anuario de estudios histórico-teolóxicos de la diócesis de Mondoñedo-Ferrol*, número 26. Ferrol 2010. Páx.646.

o27. Fachada da igrexa do mosteiro de Santa María de Monfero por Pons Sorolla en novembro de 1961.

CASTRO FERNÁNDEZ, B.M.; “Monfero. Monasterio de Santa María”, *Francisco Pons - Sorolla y Arnau, Arquitecto - Restaurador: Sus Intervenciones en Galicia (1945-1985)*; Tese Doutoral presentada na Facultade de Xeografía e Historia, Universidade de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela 2008. Páx.55.

o28. Detalle do encontro do Claustro dos Dormitorios coa sancristía, ca.1940.

Arquivo fotográfico Arxiu Mas – Institut Amatller d’Art Hispànic.

o29. Sala capitular do mosteiro de Monfero, rematada no 1790.

Fotografía tomada pola autora, xaneiro de 2009.

o30. Detalles do deterioro da fachada occidental da igrexa de Monfero a mediados do século XIX.

ECHENIQUE TORRES, F.; “Monfero”, *Reconstrucción*. Ministerio de la Gobernación, Dirección General de Regiones Devastadas y Reparaciones. Madrid 1952. Páx.9-10.

o31. Vista da igrexa de Monfero trala caída do raio na torre norte a finais do século XIX.

YÁÑEZ NEIRA, F.M.D.; “El último capítulo de la historia de Monfero”; *Abrente*, número 1o. Real Academia Galega de Belas Artes, Nosa Señora do Rosario. A Coruña 1978. Páx.33-58.

o32. Vista da igrexa de Monfero coa torre norte totalmente derrubada, ca.191o.

Arquivo fotográfico de Lucien Roisin Bersnard.

o33. Vista xeral do mosteiro de Santa María de Monfero cara ao 194o.

BONET CORREA, A.; *La arquitectura en Galicia durante el siglo XVII*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto Padre Sarmiento. Madrid 1966. Páx.21o.

o34. Detalle do atirantado no Claustro Regular durante a intervención de Pons Sorolla en decembro de 197o.

LÓPEZ COLLADO, G.; *Las Ruinas en Construcciones Antiguas. Causas, Consolidaciones y Traslados*. Ministerio de Obras Públicas y Urbanismo, Madrid 1976. Páx.239.

o35. Montaxe da bóveda do Claustro Regular durante a intervención de Pons Sorolla en xullo de 1971.

LÓPEZ COLLADO, G.; *Las Ruinas en Construcciones Antiguas. Causas, Consolidaciones y Traslados*. Ministerio de Obras Públicas y Urbanismo, Madrid 1976. Páx.264.

o36. Detalle das obras de reparación do Claustro Regular baixo a dirección de Rodríguez-Losada Allende en agosto de 1993.

RODRÍGUEZ-LOSADA ALLENDE, J.; “Proyecto de restauración del monasterio de Monfero”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural, Xunta de Galicia, coa signatura 1993/o27. Santiago de Compostela 1993.

o37. Detalle da solución adoptada por Álvarez García e Debén Rodríguez durante a intervención do ano 2oo3.

ÁLVAREZ GARCÍA, J. + DEBÉN RODRÍGUEZ, A.M.; “Proyecto básico y de ejecución de restauración de la iglesia del monasterio de Monfero”; documento consultado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural, Xunta de Galicia, coa signatura 2oo2/o75. Santiago de Compostela 2oo2.

o38. La Voz de Galicia, 23 de xullo de 2oo4.

La Voz de Galicia, 23 de xullo de 2oo4: “El Gobierno subvenciona con 7 millones la rehabilitación del patrimonio histórico”.

o39. Paneis do proxecto gañador do concurso para a rehabilitación do mosteiro de Monfero do estudio SB.S.C.

Arquivo documental do estudio SB.S.C. formado polos arquitectos Blanco Lorenzo e Sabín Díaz.

o40. *Diario de Ferrol*, 3 de febreiro de 2009.

Diario de Ferrol, 3 de febreiro de 2009: “Comienzan las obras que convertirán el monasterio de Monfero en hotel”.

o41. Vistas do mosteiro de Santa María de Monfero antes –abril de 2008– e despois –abril de 2011– da execución dos labores de limpeza e consolidación das súas fábricas.

BLANCO LORENZO, E.M. + SABÍN DÍAZ, P.; *Memoria e monumento: limpeza e consolidación do Mosteiro de Monfero*. Sabín-Blanco Arquitectos + Consellería de Cultura e Turismo. A Coruña 2011. Páx.24-25.

o42. Recreación dunha sala lúdico-termal no soto do mosteiro de Monfero.

Arquivo documental do estudio SB.S.C. formado polos arquitectos Blanco Lorenzo e Sabín Díaz.

o43. Recreación dun dormitorio dobre para o futuro hotel do mosteiro de Monfero.

LOIS GONZÁLEZ, R.; *Monfero, ideas: Concurso de Ideas para a Rehabilitación do Mosteiro de Santa María de Monfero como Hotel Monumento*. Xunta de Galicia, Dirección Xeral de Turismo, Santiago de Compostela 2006. Páx.43.

o44. Recreación de cuarto de baño en dormitorio dobre para o futuro hotel do mosteiro de Monfero.

LOIS GONZÁLEZ, R.; *Monfero, ideas: Concurso de Ideas para a Rehabilitación do Mosteiro de Santa María de Monfero como Hotel Monumento*. Xunta de Galicia, Dirección Xeral de Turismo, Santiago de Compostela 2006. Páx.43.

o45. Recreación das vistas da parcela monacal dende a piscina interior do centro de spa do futuro hotel do mosteiro de Monfero.

Arquivo documental do estudio SB.S.C. formado polos arquitectos Blanco Lorenzo e Sabín Díaz.

Capítulo 6. CONCLUSIONES

oo1. San Salvador de Celanova (Ourense) alberga, entre outras funcións, –ademais do uso parroquial da igrexa– o concello, os xulgados e un centro de secundaria.

Arquivo documental do *Programa de Asistencia y Gestión Urbana Sostenible* (PAGUS).

oo2. Detalle do mal estado no que se atopa o mosteiro de San Paio de Abeleda (Castro Caldelas, Ourense).

Arquivo fotográfico da asociación *Arriba San Paio de Abeleda!*.

ANEXO III

CONTIDO

Agradecementos	5
Resumo	7
Resumen	8
Abstract	8
Índice	9
1. Pautas da investigación	11
1.1. Intencións	15
1.2. Metodoloxía	21
1.2.1. Punto de partida	23
1.2.2. Método	27
1.3. Estrutura	29
2. Do monumento como documento ao monumento como recurso	35
2.1. Evolución histórica da valoración do Patrimonio	37
2.1.1. O proceso de destrución patrimonial: as crises do século XIX	39
- A invasión francesa en Galicia	41
- O anticlericalismo ideolóxico	51
- Desamortizacións de Mendizábal e Madoz	56
2.1.2. Conciencia histórica como punto de partida da noción de Patrimonio	69
- As Comisións Provinciais de Monumentos en Galicia	77
2.1.3. Historia da rehabilitación. Restaurar versus Rehabilitar	87
- Teóricos e correntes de pensamento	88
- Cartas, congresos e conferencias internacionais	101
- Marco institucional e lexislativo	111

2.2. Antigos edificios para novos usos	119
2.2.1. Novos usos como resposta a novas intencións	121
- Necesidade cultural	122
- Necesidade social	123
- Necesidade económica	124
2.2.2. Xustificación pola utilidade: idoneidade dos novos usos	125
2.3. A industria hoteleira como novo destino	129
2.3.1. Interacción entre Patrimonio e Turismo	133
2.3.2. A experiencia española	143
2.3.3. A experiencia portuguesa	153
3. Parámetros de análise	175
3.1. Por que os parámetros?	177
3.2. Autenticidade. Herdanza arquitectónica	181
3.2.1. Autenticidade e Patrimonio	185
3.2.2. O valor da autenticidade	193
- Autenticidade material	194
- Autenticidade construtiva	195
- Autenticidade do deseño	196
- Autenticidade ambiental	196
3.2.3. Aplicación da autenticidade	199
3.3. Identidade. Estrutura formal	201
3.3.1. Identidade e Patrimonio	205
3.3.2. O valor da identidade	209
- Identidade exterior	209
- Identidade interior	211

3.3.3. Aplicación da identidade	213
3.4. Acción operativa. Intervir no patrimonio	215
3.4.1. Acción operativa e Patrimonio	219
3.4.2. O valor da acción operativa	223
- Conservación	223
- Restauración	225
- Rehabilitación	226
- Construción	228
3.4.3. Aplicación da acción operativa	231
3.5. Programa. Necesidades da función	233
3.5.1. Programa e Patrimonio	237
3.5.2. O valor do programa	251
- Espazos comúns ou públicos	253
- Espazos privados	254
- Espazos de circulación	255
3.5.3. Aplicación do programa	257
4. Galicia. Casos de estudo	259
4.1. Patrimonio Galego	261
4.2. Arquitectura relixiosa	269
4.2.1. Santo Estevo de Ribas de Sil	271
- O esplendor do abade Franquila	275
- A efervescencia construtiva	276
- Camiño cara á ruína	278
- Consolidación do monumento	281
- Primeira etapa rehabilitadora: Arquivo <i>Morto</i> da Xunta de Galicia	283

- Segunda etapa rehabilitadora: Hotel - Monumento	288
- <i>Planimetrías</i>	293
- Análise: aplicación dos parámetros	311
4.2.2. Transfiguración do Noso Señor ou San Bieito de A Guarda	317
- A excepción da regra beneditina	321
- As luces e as sombras dun século escuro	325
- Unha última esperanza tralo desterro	332
- O adeus definitivo da comunidade	337
- Tres partes, tres usos	341
- <i>Planimetrías</i>	345
- Análise: aplicación dos parámetros	361
4.2.3. Santa María de Aciveiro	365
- Fundación do mosteiro	369
- Etapa de reformas e (re)construcións	370
- Na procura da supervivencia	373
- Un hotel entre os proxectos de futuro	378
- <i>Planimetrías</i>	385
- Análise: aplicación dos parámetros	399
4.2.4. San Clodio de Leiro	407
- De orixes incertas	411
- A reforma do clero regular	413
- Trala desamortización, diversos usos	417
- Camiñando cara un hotel de luxo	418
- <i>Planimetrías</i>	425
- Análise: aplicación dos parámetros	441
4.2.5. San Vicente do Pino	445

- O conxunto monumental de San Vicente do Pino	449
- O mosteiro de San Vicente do Pino	450
- O pazo dos Condes de Lemos	452
- A torre da homenaxe	453
- Parador Nacional de Monforte de Lemos	453
- <i>Planimetrías</i>	461
- Análise: aplicación dos parámetros	481
4.2.6. Carme de Abaixo ou as Oblatas	485
- A antiga fábrica de curtidos	489
- O convento das Oblatas	490
- Hotel AC Palacio del Carmen	492
- <i>Planimetrías</i>	501
- Análise: aplicación dos parámetros	521
4.2.7. San Francisco de Valdedeus	525
- A obra conventual de Valdedeus	529
- Etapa de transformacións	530
- Abandono, desperfectos e novos usos	533
- Século XX: novos usos, novas transformacións	536
- Tempo de adaptacións	543
- <i>Planimetrías</i>	547
- Análise: aplicación dos parámetros	565
4.3. Arquitectura civil	571
4.3.1. Hospital Real de Santiago de Compostela	573
- Da Bula Fundacional á posta en funcionamento	577
- Reconstrucións, reformas e ampliacións	579
- Unha etapa con máis cambios e adaptacións	584

- De Hospital Real a Parador Nacional de Turismo	588
- <i>Planimetrías</i>	595
- Análise: aplicación dos parámetros	615
4.4. Arquitectura industrial	621
4.4.1. Fábrica Torre Lombarda	623
- A capital histórica do Reino de Galicia	627
- O río Arnoia: forza motriz dun pobo	628
- Pousada Torre Lombarda	631
- <i>Planimetrías</i>	635
- Análise: aplicación dos parámetros	647
4.5. Arquitectura militar	651
4.5.1. Torre - Fortaleza dos Andrade	653
- A fortaleza dos Andrade	657
- A Torre da Homenaxe	658
- O Parador Nacional de Vilalba	659
- A ampliación do parador	662
- <i>Planimetrías</i>	665
- Análise: aplicación dos parámetros	687
4.6. Falso arquitectónico	691
4.6.1. Parador Nacional ‘Conde de Gondomar’	693
- A vila mariñeira e o recinto fortificado	697
- A fortaleza de Monte Real	698
- Tabula rasa	701
- O Parador Nacional de Turismo <i>Conde de Gondomar</i>	702
- <i>Planimetrías</i>	711
- Análise: aplicación dos parámetros	727

4.7. Hospedaría	731
4.7.1. Santa María a Real de Oseira	733
- Santa María de Ursaria	737
- Renacer de entre as cinzas	739
- A tristura da fin	741
- Máis de <i>cincuenta anos de restauracións</i>	744
- <i>Planimetrías</i>	753
- Análise: aplicación dos parámetros	771
5. Epílogo: opcións de futuro	775
5.1. Epílogo	777
5.2. Opcións de futuro	783
5.2.1. Santa María de Melón	785
- Fundación e crecemento do mosteiro	789
- Sobrevivindo á man do home e da natureza	791
- Consolidación das ruínas	796
- Unha nova esperanza de vida	798
- <i>Planimetrías</i>	803
- Análise: aplicación dos parámetros	817
5.2.2. Santa María de Monfero	823
- Orixes do mosteiro	827
- Etapa de transformacións	829
- Destrución, ruína e abandono	830
- Eterna reconstrución	833
- Finalmente un destino	836
- <i>Planimetrías</i>	841

-	Análise: aplicación dos parámetros	861
6.	Conclusións	867
6.1.	Conclusións particulares	869
6.2.	Conclusións xerais	879
6.3.	Liñas de investigacións	885
7.	Anexos	891
7.1.	Fontes e bibliografía	893
7.1.1.	Fontes documentais	895
7.1.2.	Fontes bibliográficas	899
7.2.	Referencias gráficas	979
7.3.	Contido	1o35